स्व-परशास्त्रपरमार्थप्रपंचप्रवीण-बृहत्तपागच्छान्तर्गतसंविग्नशाखीय-आद्याचार्य-
पंजाबदेशोद्धारक न्यायाम्भोनिधि—

जन्म-वि० सं० १८९२ चैत्र सुदि १ बृहस्पतिवार

स्थानकवासी दीक्षा-वि० सं० १९१० मालेरकोटला (पंजाब)

शताब्दिनायक जैनाचार्य श्रीमद् विजयानन्दसूरीश्वरजी

(श्रीआत्मारामजी महाराज)

संविग्नदीक्षा-वि० सं० १९३२ अमदावाद. आचार्यपद-वि० सं० १९४३ पालीताणा,
स्वर्गगमन-वि० सं० १९५२ गुजरांवाला (पंजाब)

श्री महोदय प्री. प्रेस-भावनगर.

JAINACHARYA SHRI
MANAND CENTENARY COMMEMORATION VOLUME

Edited by

Mohanlal Dalichand Desai

B. A., LL. B. Adovcate High Court, Bombay.

[Compiler of Jaina Rasa-mala-Supplement, Jaina Aiti-hasika Rasa-mala, Jina-Deva-Darshana, Jaina-Kavya-Pravesh, Jaina Gurjara Poets Parts I & II, Short History of Jaina Literature, Annotator of Naya-Karni-Ka, Translator of Epistles of Swami Vivekanand, Editor of Shri Yashovijay's Gurjara Sahitya Sangraha Part I etc.

amvat 1992 *Veerat 2462* *A. D. 1936*

Publishers

JAINACHARYA SHRI ATMANAND JANMA-SHATABDI SMARAK SAMITI

[Formed at the initiative of Acharya Shri Vijaya-Vallabh Suri]

Price Rupees

श्री महोदय प्री. प्रेस-भावनगर.

Printed by
Shah Gulabchand Lallubhai
at the
Shri Mahodaya Printing Press
Danapith, Bhavnagar.

FIRST EDITION 3000 COPIES

Published by
Maganlal Mulchand Shah
Hon Secretary
Jainacharya Shri Atmanand
Janma-Shatabdi Smarak Samiti
Godiji New Building, Pydhownie, Bombay 3.
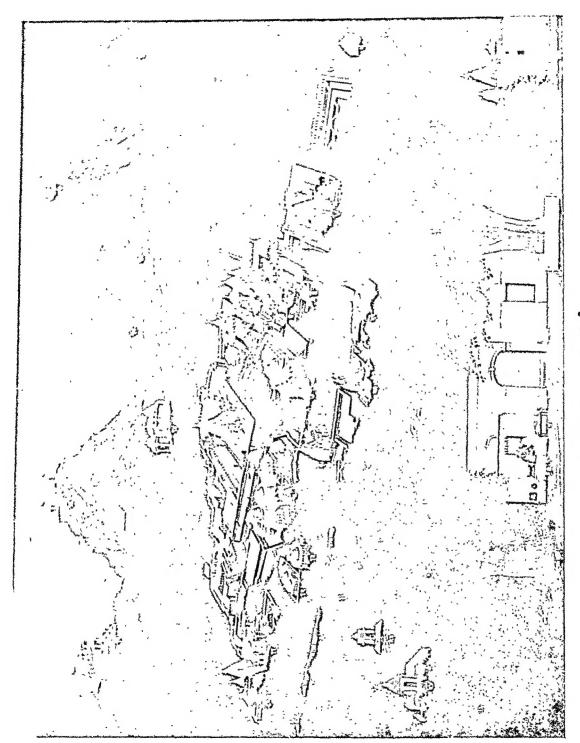
श्री गीरनारजी तीर्थ.

and enlightened worshippers. To achieve that end he impressed two things upon the public mind—firstly that the Jains must have their own gurukuls and pathshalas to receive religious and secular education and secondly to catalogue, reprint, translate and study our old manuscripts and shastras and make necessary arrangements for their study in the form of libraries and reading rooms.

This idea of starting *Saraswati mandirs* and *Gnyan mandirs* was quite a new idea for the Jains. As there is always an opposition to every new reform, so naturally this met opposition from many quarters. Unfortunately, he could not give a practical shape to it in his short but all active life. He, however, found a very good disciple in Acharya Shri Vallabhvijayaji Maharaj and I can confidently say that the seed sown by the late guru is bearing fruit now. We have got good many though
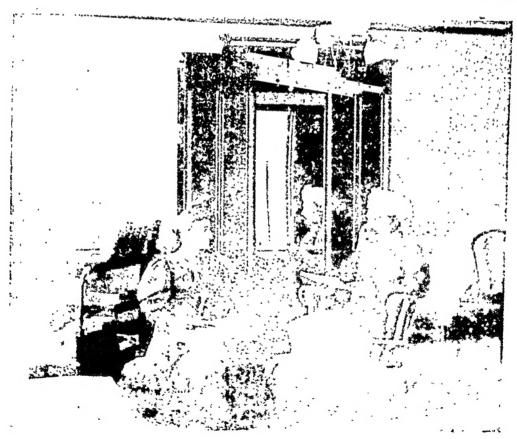
V. R. Ghandhi teaches lessons in Philosophy to American disciple

आचार्यश्री विजयविद्यासूरिजी महाराज श्री विचारविजयजी

(वर्त्तमान आचार्यश्री विजयविद्यासूरि)

होशियारपुर (पंजाब) ओसवाल नाहर गोत्र अच्छर मच्छर १९४४ में दोनों भाई जौडे जन्मे और जयपुरमें दोनोंने १९६५ में दीक्षा ली. अपने गुरुमहाराज श्रीमद्विजयवल्लभसूरि की आज्ञासे पंजाबमें वृद्ध साधु महाराज श्री सुमतिविजयजी की सेवा में विचर रहे हैं ॥

मुनिराज श्री उद्योतविजयजी महाराजना शिष्य—

आचार्य श्री विजयललितसूरि.

आचार्य श्रीविजयकस्तूरसूरिजी महाराज

દીવાનબહાદુર ગોવીંદભાઇ હાથીભાઇ દેશાઇ.
[પૃ. ૩૧

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા.
B. A. LL. B. Solicitor.
[પૃ. ૧૬

ક્યાંય છે ? આવા પુરુષોના જીવનમાંથી શીખવાનું હોય તો એ જ છે કે તેમના તે ગુણો પોતાના વર્તનમાં મૂકવાની જરૂર છે.

શ્રાવકોએ પણ આ મહારાજશ્રીના જીવનના અવશેષોના અભ્યાસમાંથી એ શીખવાનું છે કે પોતાની નિર્માલ્યતા–બેદરકારી દૂર કરી, મોટાઓને પણ સત્ય કહી, તેમની ભૂલો સુધારવી જોઇએ. પ્રેમાભાઇ શેઠે જો રાજેંદ્રસૂરિ અને આત્મારામજી મહારાજ વચ્ચે દરમ્યાનગીરી ન કરી હોત તો ખટપટીઓ ત્રણ ચાર થોઇના બાના હેઠળ અમદાવાદખાતે મોટો ઝઘડો ઊભો કરત અને તેની ચિનગારી ગામો–ગામ ફેલાત; પરંતુ સવેળા પોતે પોતાની ફરજ બજાવી એટલે ભયંકર ઝઘડાનો તુરત જ અંત આવી ગયો.

હાલના શ્રાવકો પણ જો શાસનના હિતની ખાતર રાતી આંખ દેખાડી મુનિરાજોની થતી ભૂલોને સુધારવા પ્રયત્ન કરે તો હજુ પણ મોટા અને નાના આચાર્ય, પંન્યાસો અને મુનિરાજોમાં જે નિરંકુશતા દાખલ થઇ ગઇ છે, તેને લીધે ક્લેશના જે ભડકા સળગી રહ્યા છે, અને સાધુ સમાજની ઉત્તમતા બળીને ખાખ થઇ રહી છે તેમાં સુધારો થાય. જે જૈન અને જૈનેતરો એક કાલે જૈન મુનિધર્મની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા તે જ આજે નારાજ થઇ રહ્યા છે. એ પ્રસંગને દૂર કરવા પ્રેમાભાઇ શેઠ જેવાનું અનુકરણ જૈનો કરે એ હેતુથી પરમ પુરુષના જીવન સાથે આ વાત નિકટ સંબંધ ધરાવનારી હોવાથી તે લખવાની જરૂર પડી છે.

શ્રી વિજયાનંદસૂરિજીને શ્રી સંઘે આચાર્ય પદવી તો દીધી પણ પોતે પોતાની હયાતીમાં કોઈને પણ આચાર્ય પદવી આપી નહિ; કારણ કે આવી પરંપરા ચલાવવા તેઓ પોતે ખુશી ન હતા, નહિ તો તેમની સમીપે અનેક યોગ્ય મુનિરાજો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા છતાં આચાર્ય પદવીની જોખમદારી પોતે સમજતા હતા; પરંતુ પાછળથી, તેમના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી વિજયકમળસૂરિ આચાર્ય થયા એટલે એ ચેપી રોગ બીજા સંઘાડાઓમાં પણ શરૂ થયો. આજે એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે એકેક આચાર્ય પોતાના શિષ્યોમાંથી પોતાની હયાતીમાં ત્રણ–ત્રણ, ચાર–ચાર આચાર્યો બનાવી બેઠા છે. એ પરમ પૂજ્યના જીવન સંબંધમાં બીજાઓ ઘણું સારું લખશે પણ મને તો એમના જીવનમાંથી જે કાંઇ અનુકરણીય અભ્યાસ કરવા લાયક લાગ્યું તે મેં અહીં લખ્યું છે.

> સર્વ ગુણોમાં નમ્રતા, નિરભિમાનતા, એ મુખ્ય ગુણ છે એ ન ભૂલશો. જેનો રસ–કસ સૂકાઇ ગયો છે એવાં સૂકાં ઝાડ હંમેશાં અક્કડ બનીને ઊભાં રહે છે, પણ જેમનામાં રસ છે, જે પ્રાણી માત્રને મીઠાં–પાકાં ફળ આપે છે તે તો નીચા નમીને જ પોતાની ઉત્તમતા પૂરવાર કરે છે. નમ્રતાથી શરમાવાનું નથી. કોઇ ગાળ દે, અપમાન કરે, તો પણ આપણે ફળથી ઝૂકેલાં આમ્રતરુની જેમ સર્વદા નમ્રીભૂત બનીને લોકોપકાર કરવો. —શ્રી વિજયાનંદસૂરિ

जैनाचार्य श्री आत्मानंद जन्म शताब्दि स्मारक ग्रंथ

: સંપાદક :

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ

B. A. LL. B. Advocate, High Court, મુંબઇ

[શ્રી જિનદેવદર્શન. સામાયિક સૂત્ર. જૈન કાવ્ય પ્રવેશ, નયકર્ણિકા, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧-૨, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આદિના પ્રયોજક, સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રોના અનુવાદક, શ્રી યશોવિજયજી વિરચિત ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભાગ ૧ ના સંશોધક વગેરે]

વિ. સં. ૧૯૯૨ વીરાત્ ૨૪૬૨ ઇ. સ. ૧૯૩૬

: પ્રકાશક :

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભ સૂરિજીની પ્રેરણાથી સ્થાપિત

જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિ,

મુંબઇ

કિંમત રૂપીઆ

आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज, प्रवर्तक श्री कांतिविजयजी महाराज, शान्तमूर्ति मुनिराज श्री हंसविजयजी महाराज विगेरे शिष्य समुदाय साथे पाटणमां १९८४ मां लेवाएलो ग्रूप.

આ ત્રણે વ્યક્તિઓ પંજાબમાં મંદિરોની પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કરાવનાર છે.

ઝવેરી ગોકળભાઇ–વડોદરા.

શેઠ નગીનદાસ ગરબડદાસ–છાણી.
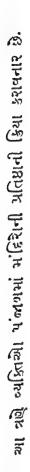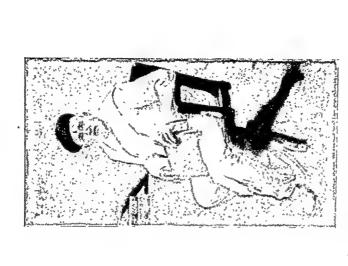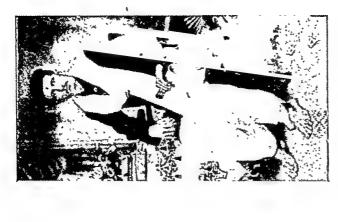
શા. કુલચંદ ખીમચંદ–વલાદ.

मुनिराज श्री बुट्टेरायजी (बुद्धिविजयजी) महाराज.

वडौदा शहेर के सुप्रसिद्ध प्रभाविक—
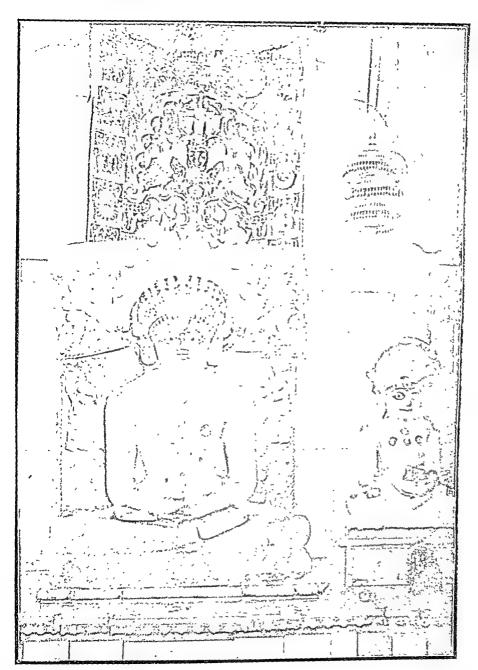
श्री दादा पार्श्वनाथ भगवान

(यह मूर्त्ति बहौत चमत्कारी और प्राचीन है)
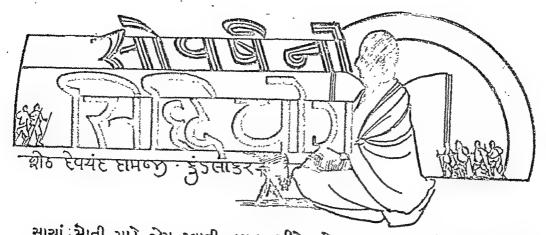
સાચાં મોતી માટે જેમ સ્વાતી નક્ષત્ર, મીઠો મેરામણ, મત્સ્યનું જલતરણ અને વર્ષાના આગમનનો યોગ ક્વચિત્ હોય છે તેમ ગૃહ–નક્ષત્રાદિ પાંચે પ્રભાવિક યોગ દરમિયાન કોઇ પુણ્યાત્માનો જ જન્મ થાય છે.

બરાબર સૈકા પહેલાં પંજાબના નાના ગામડામાં જ્યારે આત્મારામનો જન્મ થયો ત્યારે તેમના બલવાન જન્મ–ગૃહયોગની ભાગ્યે જ કોઇને કલ્પના આવી હશે કે તે જૈન જગતનો પ્રભાવિક સીતારો–પંજાબકેસરીના પ્રખર તેજને શોભાવનારો થશે.

આત્મારામને ભલે તેના પિતા અને પોષક પિતા દીત્તા કે દેવીદત્તના ઉપનામથી સંબોધતા હોય પરંતુ જન્મયોગમાં ને રાશિ તેમજ સ્વભાવમાં આત્મારામ જ હતો અને પરિણામે તેમની સમર્થ શક્તિના પ્રભાવે ભલેને શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીના શિરોસ્થાને પહોંચ્યા છતાં જિંદગીભર અને અત્યારે પણ તેમને શ્રી આત્મારામજીના નામથી સંભારતા અનોખો જ ઉલ્લાસ પ્રગટે છે તે તેમના જન્મકાળનો સિદ્ધિયોગ.

મહાન્ પુરુષોને ડગલે ને પગલે સિદ્ધિ હોય છે. પંજાબમાં જન્મી, પંજાબમાં જ ઉછરેલા અને ત્યાં તે વખતે પ્રચાર પામેલ સ્થાનકવાસી હવામાં ઉછરવા છતાં તેમને મૂર્ત્તિ-

आपके पाटनगर बडौदा शहरमें शताब्दी नायक की जन्मशताब्दिका महोत्सव धूमधामसे किया गया. मार्च सन १९३६.

શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજા ગાયકવાડ.

સેના ખાસ ખેલ સમશેર બહાદુર જી. સી. એસ. આઇ.; જી. સી. આઇ. ઇ.; એલ. એલ. ડી.

[જાગૃત બનતી પ્રજા જેમ પોતાના ભૂતકાળના વીરોને ભાવનાની ભૂમિ પર પધરાવી, નવા યુગની દૃષ્ટિએ તેઓના નવેસર મૂલ્ય મૂલવતી જાય છે, તેમ બીજી બાજુ નવા વીરોને નીપજાવતી જાય છે.]

૧ મહાન્ વિભૂતિઓનાં લક્ષણ

મહાકવિશ્રી કાલીદાસે કહ્યું છે કે લૌકિક સાધુઓની વાણી અર્થને અનુસરે છે, જ્યારે આદ્ય ઋષિઓ(અલૌકિક સાધુઓ)ની વાણીને અર્થ અનુસરે છેઃ—

लौकिकानां हि साधुनामर्थं वागनुवर्त्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

એક સુભાષિત સાચું કહે છે કે લોકોત્તર મહાજનોનાં વજ્ર કરતાં પણ કઠણ અને પુષ્પ કરતાં પણ કોમળ ચિત્ત કોણ પારખવાને શક્તિમાન છે?

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥

વીરો અને વીરપૂજા (Heroes and Hero-Worship) એ નામના પુસ્તકમાંથી એક વિદ્વાન્ એમ લખે છે કે કાર્લાઇલ મહત્તાનાં બે મુખ્ય લક્ષણ ગણાવે છેઃ— Sincerity of purpose and Earnestness of conviction અર્થાત્ કર્ત્તવ્યનું આર્જવ—વિમલતા—શુદ્ધાત્મભાવ અને ઉત્કટ શ્રદ્ધા. આ બંને આવશ્યક ગુણો સામાન્ય મનુષ્યોમાં કવચિત્ કવચિત્ અમુક અમુક પ્રસંગે નજરે પડે છે, પરંતુ મહાન્ પુરુષોનો આ સામાન્ય

દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથના પિતાશ્રી) જેવા એકેશ્વરવાદીઓએ તન, મન અને ધનથી મૂર્ત્તિપૂજા સામે ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. બીજી બાજુ પાદરીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મને જ માત્ર મોક્ષમાર્ગ બતાવી માંસભક્ષક–વિલાસી બંગાલીઓનાં મન તે દિશા તરફ વાળી રહ્યા હતા. ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિશેષ નિષેધ નહિ માનનારા બંગાલીઓમાંથી ઘણા સુશિક્ષિતો સુદ્ધાં સાહેબી ધોરણ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા હતા અને ખ્રિસ્તીધર્મનો સ્વીકાર કરતા હતા.

આ સમયે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે બંગાલીઓને ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવી હિંદુ-ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. અસંખ્ય બંગાલીઓને સ્વધર્મનિષ્ઠ બનાવ્યા અને ખ્રિસ્તાદિ ધર્મમાં જતા અટકાવ્યા. ખૂબી એ છે કે તેમને પુસ્તકી શબ્દજ્ઞાન નહોતું, તેઓ વેશે, રીતભાતમાં અને ભાષાએ એક ગામડીઆ હતા, છતાં તેમને શ્રીમંતો, અંગ્રેજી ભણેલા, શહેરમાં ઉછરેલા આધુનિક ભક્તો પુષ્કળ હતા.

વળી બ્રહ્મસમાજના સુપ્રસિદ્ધ બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મઝુમદારને કહેવું પડ્યું હતું કે 'એ ભલા અને પવિત્ર પુરુષ હિંદુધર્મના સારાંશરૂપ અને માધુર્યની સાક્ષાત્ મૂર્ત્તિ હતા. તેમણે વિષયો પર (કંચનકામિની પર) પૂર્ણ સંયમ કેળવ્યો હતો. તેમનામાં અધ્યાત્મતત્ત્વ ઉભરાયા કરતું. તેઓ ધર્મના ધામરૂપ, આનંદના ઓઘરૂપ અને પવિત્રતાની પરાકાષ્ઠારૂપ હતા.'

તેમણે ઉપદેશ પોતાની જન્મભાષા–બંગાલીમાં આપ્યો. તેના થયેલ અનુવાદ વાંચી મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે:–"તેમનાં વચન એ કોઇ શુષ્ક પંડિતના પ્રલાપરૂપ નથી પણ એ તો તેમના જીવનનું નૂર–હીર–ખમીર જે કહીએ તે સર્વસ્વ છે. તેમને જે અનુભવ થયેલા તે સર્વનો નિચોડ તેમાં છે. નાસ્તિકવાદના આ જમાનામાં શ્રી રામકૃષ્ણ જ્વલંત અને સજીવન શ્રદ્ધાના દૃષ્ટાંતરૂપ–મેરુદંડરૂપ છે."

તેઓ શ્રી દયાનંદની પેઠે મૂર્ત્તિપૂજાનિષેધક અને અન્ય સર્વ ધર્મોના ગમે તે રીતે ખંડક ન હતા, પણ દરેક ધર્મ પ્રત્યે સમાનભાવ રાખી સર્વમાં એકતા અનુભવતા. એમની માન્યતા એવી હતી કે દરેક ધર્મમાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિ–આત્મસાક્ષાત્કારનો માર્ગ છે. તેમણે શાક્ત ને વૈષ્ણવ, મુસ્લિમ ને ખ્રિસ્ત–બધા ધર્મોને આચરી જોયા. ઈસ્લામની સાધનાનો ભેદ ફકીરોનો સાથ શોધી પારખ્યો. બાઈબલનું શ્રવણ કરી શ્રી ઇસુખ્રિસ્તી માટે ભક્તિ કેળવી. પોતાના ઓરડામાં અન્ય દેવદેવીઓની છબીઓ સાથે શ્રી મહાવીર તીર્થંકરની એક પાષાણ મૂર્ત્તિ અને શ્રી ઈસુખ્રિસ્તની છબી પણ રાખી હતી. સર્વ ધર્મપ્રવર્ત્તકો પર તેમને વિશેષ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી. આથી કોઇપણ ધર્મ પર કટાક્ષ, વિષમ-ભાવ કે અનાદર દાખવ્યાં નથી, તેમ વિરોધ, નિષેધક–ખંડનાત્મકભાવ દર્શાવ્યો નથી.

તેમના ઉપદેશમાં પોતે એમ કથેલ છે: 'ત્રણ ચાર આંધળા મનુષ્યો હાથી જોવા ગયા. એક પગ પર હાથ ફેરવી હાથીને થાંભલા જેવો, બીજાએ સુંઢ પર હાથ ફેરવી જાડી લાકડી જેવો, ત્રીજાએ પેટ પર હાથ ફેરવી કોઠી જેવો, ચોથાએ કાન પર હાથ ફેરવી સુપડા જેવો

ગત: વર્ષમાં મુંબઈમાં આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ વિરાજતા હતા તે સમયે તેમની પ્રેરણાથી વીસમી સદીના યુગપુરુષ, જૈન ધર્મની બૂઝાતી જ્યોતિ પ્રકટ કરનાર, ઘણાને બૂઝવનાર, પરમ સાધુ તરીકે રહી અનેકને શિષ્ય-પ્રશિષ્ય કરી સાધુગણ ઉત્પન્ન કરી ધર્મોપદેશને પ્રસારનાર, અમેરિકામાં પણ જૈન ધર્મનો સુવાસ યુવાન ગ્રેજ્યુએટ વીરચંદભાઇદ્વારા ફેલાવનાર, શાસનરક્ષક, ધર્મપ્રભાવક શ્રીમદ્ વિજયાનન્દસૂરિ(આત્મારામજી)ની જન્મશતાબ્દિ ઉજવવા માટે એક સમિતિ નીમાઈ, તે સમિતિએ આ શતાબ્દિના સ્મારક તરીકે જુદા જુદા લેખકોના જુદી જુદી ભાષામાં લેખવાળો ગ્રન્થ બહાર માનદ પાડવાનું નક્કી કર્યું. તેના માનદ સંપાદક તરીકે મને નિયુક્ત કર્યો. ગ્રંથના રંગરૂપ(get-up)નું કાર્ય રા. ભાઇશ્રી 'સુશીલ'ને સોંપ્યું. મુદ્રણકાર્ય ભાવનગરના શ્રી મહોદય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને આપ્યું. હિંદી અને ખાસ કરી અંગ્રેજી ભાષામાં જુદા જુદા પૌર્વાત્ય વિદ્વાનો પાસેથી લેખો મેળવવાનું માનદ કાર્ય લાહોરના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક-વિક્રેતા મોતીલાલ બનારસીદાસવાળા શ્રીયુત સુન્દરલાલ જૈનને સુપ્રત કરવાનું ઠરાવ્યું.

મેં ગૂજરાતીમાં અને હિન્દીમાં આમંત્રણ પત્રિકા છપાવી જાણીતા લેખક મહાશયો પર ગત આગસ્ટ-સપ્ટેંબરમાં મોકલવી શરૂ કરી. તે પૈકી ગૂજરાતી પત્રિકા નીચે પ્રમાણે હતીઃ—

है सत्य **आत्माराम** यदि इस भूमि पर आते नहीं ।
तो आज ऐसी जैनसंस्था देख हम पाते नहीं ॥

जिसकी दयासे पुस्तकालय और विद्यालय बने ।
कैसे न **आत्माराम** वह संसार प्रेमालय बने ? ॥

वे धन्य **विजयानंदसूरि** त्यागियोंमें गेय थे ।
जिन धर्मके आधेय थे सुश्रावकोंके ध्येय थे ।

સુજ્ઞ શ્રી,

સંવત્ ૧૮૯૨(ગુજરાતી)માં જન્મ પામેલા આચાર્ય શ્રી **આત્મારામજી**, અપરનામ શ્રી **વિજયાનન્દ**—એ બે નામનો અનુક્રમે પ્રથમ અને બીજો શબ્દ લઇ બનેલા શ્રી '**આત્માનન્દ**'ની
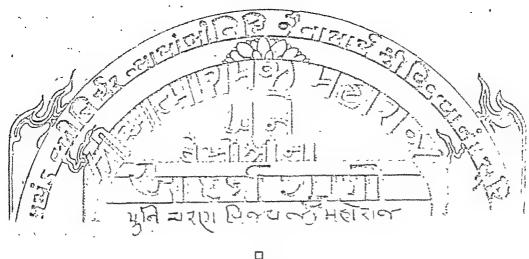
[લેખક મુનિ, ચારિત્રનાયકની શિષ્યપરંપરામાંના એક હોઇ, તે ગુરુદેવનાં જીવન, કથન અને કાર્ય પ્રત્યે એક પરમ ભક્ત અનુયાયીની અતિ અનુરાગમય દૃષ્ટિથી અવલોકે છે અને તેથી જે દેખાય તે પોતાની વાણીમાં આલેખે છે. તટસ્થ બુદ્ધિમાન વિચારકની બુદ્ધિ અને પોતાના ગુરુદેવની ચરણરજ બનેલા ભક્તનું હૃદય–એ બંનેમાં વિશાલ અંતર છે. **परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं। निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः॥** એ ઉક્તિ સન્તપુરુષને લાગુ પડે છે, ત્યારે બીજી બાજુ ભક્તિથી પરવશ થયેલ હૃદય પણ પોતાના આરાધ્યના ગુણાણુને ગુણ-પર્વત લેખે છે—તે હૃદયમાં તેના ગુણોનું વિરાટ્ સ્વરૂપ ખડું થાય છે; પણ તે દાખવવા જે શબ્દો, વિશેષણો, તુલનાઓ વપરાય છે તેમાં અતિશયતા આવે છે. ઇતર જનના હૃદયમાં કે બુદ્ધિમાં આવી પરાકાષ્ઠા પ્રત્યક્ષ થતી નથી. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી આ લેખનું સ્થાન સમજી શકાશે—**સંપાદક**]

सच्चारित्रपवित्रचित्रचरितं चारुप्रबोधान्वितं,
शान्तं श्रीसमतारसेन सुखदं सर्वज्ञसेवाधरम्।
विद्वन्मण्डलमण्डनं सुयशसा सुव्याप्तभूमण्डलं,
तं सूरिं नितरां नमामि विजयानन्दाभिधं सादरम्॥ १॥

है सत्य आत्माराम यदि इस भूमि पर आते नहीं,
तो आज ऐसी जैन संस्था देख हम पाते नहीं।
वे धन्य विजयानन्दसूरि त्यागियों में गेय थे,
जिनधर्म के आधेय थे सुश्रावकों के ध्येय थे॥ २॥

શતાબ્દિ સં. ૧૯૯૨ માં પૂર્ણ થાય છે. તેઓશ્રીની આ શતાબ્દિ નિમિત્તે એક સ્મારક અંક-ગ્રંથ પ્રકટ કરવાનું તે અંગેની સમિતિએ ઠરાવ્યું છે, અને તેના માનદ સંપાદક-તંત્રી તરીકેનું જવાબદારીભર્યું કાર્ય મારા શિરે આવ્યું છે.

તો આપને સવિનય નિવેદન કે આ અંકમાં ઉક્ત શ્રીમદ્ આત્મારામજી આચાર્ય, કે જેમણે ઉપદેષ્ટા, ગ્રંથકર્ત્તા, વાદી, સંયમી અને શાસનપ્રભાવક તરીકે જૈન સમાજનાં અનેક હિતકાર્યો કર્યાં છે, અને જેમનો ટૂંક પરિચય આ સાથેના તેમના જીવનચરિત્રના પુસ્તકમાં કરાવવામાં આવ્યો છે; તેમના જીવનનાં વિવિધ અંગો, પ્રસંગો, બળો, સંયોગો અને તેમની જ્ઞાનપ્રભા અને ચારિત્ર-સુગંધ પર પ્રકાશ ફેંકતા વિવેચનપૂર્ણ સારગ્રાહી લેખો, કાવ્યો, નિબંધોનો સંગ્રહ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, ગૂજરાતી આદિ ભાષામાં કરવાનો છે અને તે ઉપરાંત જૈન સમાજને ઉપયોગી અનેકવિધ વિષયો પરના મર્મગ્રાહી વિદ્વત્તાભર્યા લેખો જુદા જુદા જૈન તેમજ જૈનેતર વિદ્વાનો પાસેથી મંગાવી મૂકવાના છે કે જેથી તે મહાન્ આચાર્યના સ્મારક તરીકે આ અંક-ગ્રંથ એક ચિરંજીવ સાહિત્ય બની રહે.

આવા લેખોના વિષયોની ન્હાની માર્ગદર્શક સૂચી આ સાથે આપેલી છે, તો તેમાંના કોઇપણ વિષય પર, યા તો ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ આદિને લગતા કોઇપણ ઉપયોગી વિષય પર મનનીય યોગ્ય લેખ ઉપકારાર્થે લખી મોકલાવશો તો અમારા પર કૃપા થશે. આપનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયે આ અંક-ગ્રંથ સાદર ભેટ મોકલવામાં આવશે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગૂજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી આદિ કોઇપણ ભાષામાં લેખ લખવાની છૂટ છે. મમત્વભરી સાંપ્રદાયિકતા અને કઠોર વાણીપ્રયોગને કોઇપણ લેખમાં સ્થાન નથી એ ખાસ લક્ષમાં લેવા વિનંતિ છે.

માર્ગદર્શક વિષયસૂચી

૧ શ્રી આત્મારામજી સંબંધી વિષયો.

૧ શ્રી આત્મારામજીના જીવનવૃત્તને લગતા વિધવિધ પ્રસંગો
૨ તેમના સમયનું યુગદર્શન-તેમના સમયનાં પ્રેરક બળો
૩ તેમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન
૪ તેમનું ચારિત્ર્ય
૫ તેમનો ધર્મપ્રેમ
૬ તેમની શાસનસેવા અને સત્યપ્રિયતા
૭ ગ્રંથકાર તરીકે શ્રી આત્મારામજી, તેમના ગ્રંથોનું જૈન સાહિત્યમાં સ્થાન
૮ તત્ત્વજ્ઞ, વિચારક તરીકે શ્રી આત્મારામજી
૯ આત્મારામજી અને હિન્દી ભાષા
૧૦ મૂર્તિપૂજા (વિવેક અને વિચારપૂર્વક લખાય)
૧૧ આર્યસમાજ અને શ્રી આત્મારામજી
૧૨ શ્રી આત્મારામજી અને શ્રી હુકુમમુનિ તથા શાંતિસાગર
૧૩ શ્રી આત્મારામજી અને ચિકાગો વિશ્વધર્મ પરિષદ્
૧૪ શ્રી આત્મારામજી અને સ્વ. વીરચંદ રાઘવજી
૧૫ તે બંનેના પત્રો (પત્ર સાહિત્ય)
૧૬ શ્રી આત્મારામજીની પદ્ય રચના
૧૭ તેમના સાહિત્ય પર એક દૃષ્ટિ
૧૮ તેમની જુદા જુદા કાળની છબી એ
૧૯ તેમના જન્મગ્રહ અને તે પર જ્યોતિષનો ફલાદેશ
૨૦ તેમનો શિષ્ય સમુદાય
૨૧ તેમનાં સ્મારકો તથા તે તરીકે સ્થાપિત સંસ્થાઓનો ટૂંક વૃત્તાંત
૨૨ તેમની સાથે અન્ય મહાપુરુષોની સરખામણી જેમકે-શ્રી દયાનન્દ સાથે

न्यायांभोनिधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्धनाम श्री आत्मारामजी महाराज के पट्टधर परम विश्वासपात्र–शासनप्रभावक–पूज्यपाद–जैन समाजोपयोगी अनेक महान संस्थाओं के संस्थापक—

शताब्दि कार्यके कर्णधार आचार्य

श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज.

जन्म सं. १९२७ वडोदा. दीक्षा सं. १९४२ राधनपुर.

आचार्यपद सं. १९८० लाहोर (पंजाब)

૨૩ તેમનો સંદેશ અને તેમના જીવનનાં અધૂરાં રહેલાં કાર્યો
૨૪ તેમના પુસ્તકભંડારો
૨૫ તેમના સંબંધી કાવ્યો

આ પૈકી કોઇ અગર આપને યોગ્ય લાગે તેવા આચાર્યશ્રી પરના લેખ, યા તો ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજ આદિને લગતા ઉપયોગી લેખ નિબંધ કાવ્ય વગેરે.

૨ અન્ય ઉપયોગી વિષયો.

૧ અનેકાન્તવાદનો ઇતિહાસ
૨ અનેકાન્તવાદની ઉપયોગિતા
૩ અહિંસા તથા વિશ્વની શાન્તિ
૪ અહિંસા વીરનો ધર્મ છે
૫ જૈન સમાજમાં શિક્ષા અને દીક્ષાનું સ્થાન
૬ ધર્મ અને વ્યાવહારિક જીવન
૭ ધર્મ અને સમાજ
૮ ત્યાગી શ્રી મહાવીર
૯ શ્રી મહાવીર અને તેમનો ઉપદેશ
૧૦ અધ્યાત્મવાદ અને ભૂતવાદ
૧૧ કર્મવાદ પર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ
૧૨ કર્મવાદ અથવા ઇશ્વરવાદ
૧૩ જૈન વાઙ્મયનું ભારતીય સાહિત્યમાં સ્થાન
૧૪ જિનાગમ અને તેની ભાષા
૧૫ જૈન ધર્મની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા
૧૬ જૈન ધર્મ અને લોકભ્રાન્તિ
૧૭ જૈન ધર્મ સંબંધે અન્ય પ્રાચીન દર્શનોમાં અને સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ
૧૮ પ્રાચીન જૈન શિલાલેખો, પ્રતિમાલેખો
૧૯ જૈન ધર્મની અન્ય ધર્મો પર અસર
૨૦ અન્ય ધર્મોની (દા. ત. શ્રી વલ્લભી સંપ્રદાય વગેરેની) જૈન ધર્મ પર અસર
૨૧ જૈન ધર્મમાં થયેલા ક્રિયા–ઉદ્ધારો
૨૨ જૈન શિલ્પકળા
૨૩ જૈન મંદિરોના ભંગ, તેમાંથી થયેલી મસીદો યા અન્ય ધર્મનાં સ્થાનો વગેરેના પ્રતીતિકર પુરાવા
૨૪ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ અને વિકાસમાં જૈનોએ ભજવેલો ભાગ
૨૫ જૈન અને જૈનેતર ગૂજરાતી પ્રાચીન ભાષામાં ફેર હતો કે નહિ તેનું ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટીકરણ
૨૬ રાજા, સુલતાન, બાદશાહો સાથે જૈનોનો સંબંધ અને પરિચય

અથવા આપને યોગ્ય લાગે તે વિષય

ઉક્ત આમંત્રણ પત્રિકા સાથે પ્રસિદ્ધ લેખક રા. સુશીલનું લખેલું શ્રી વિજયાનંદસૂરિનું જીવનચરિત્ર પાઠવવામાં આવ્યું હતું. આ આમંત્રણનો તુરત સ્વીકાર જેના તરફથી ન થયો તેમને નવેંબરમાં બીજો યાદ આપનાર પત્ર પાઠવ્યો હતો. તે આમંત્રણને માન આપી જે જે લેખક મહાશયોએ પોતાના લેખો મારા પર મોકલ્યા તે જોઈ મેં આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિને મોકલી આપ્યા હતા. તે અને તેમને મળેલા લેખો તથા શ્રી સુન્દરલાલજીને પ્રાપ્ત થયેલા લેખો પ્રેસ પર ગયા. આખો ગ્રન્થ શતાબ્દિ–મહોત્સવ પ્રસંગે–ચૈત્ર શુદ ૧ ને દિને છપાઇ તૈયાર થઇ જાય એવી સૂચના ભાવનગર પ્રેસવાળાને થઇ હતી; તેથી લેખોનું ' પ્રુફ '—શોધન પણ ભાવનગરમાં થયું. લેખો ધીમે ધીમે આવતા ગયા. શીઘ્ર ત્વરા કરતાં તે સર્વને પહોંચી શકાયું નહિ અને અંતે તે ગ્રંથ શતાબ્દિ દિનસમયે બહાર પડી શકયો નહિ.

મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી વર્ધા તા. ૪–૧૨–૩૫ નું કાર્ડ શ્રીયુત મહાદેવ દેસાઇના હસ્તાક્ષરમાં આવ્યું કે ' પ્રિય ભાઇશ્રી, ગાંધીજીને તમારો કાગળ અને જીવનચરિત્રનું પુસ્તક પણ મળ્યાં હતાં. બંને માટે આભાર તો હું માની ચૂકયો હતો. લેખ મોકલવાને ગાંધીજી અશક્ત છે, કારણ જેમની સાથે અંગત પરિચય ન હોય તેમને વિષે તેઓ કશું લખી શકે એમ તેમને લાગતું નથી. '

મહારાજશ્રી તે પ્રશ્નોને સારી રીતે અત્યંત શાંતભાવે શ્રવણ કરી
કરવાના પ્રશ્નો કરે તો પણ મહારાજશ્રીના મુખકમલ ઉપર કોઇ દિવસ ગ્લાનિ
ગંભીરતયા તેનો ઉત્તર આપતા હતા. મહારાજશ્રીના મુખકમલ ઉપર કોઇ દિવસ ગ્લાનિ
દેખાતી નહોતી, તેમ જ ઉત્તર દેવામાં આકરા થતા નહોતા. આવનાર આત્મા ઉત્તર સાંભળી
ઘણી જ શાંતિ અને સંતોષ મેળવીને જતો હતો અને બહાર જઇને પોતાના મિત્રો પાસે
મહારાજ સાહેબની ગંભીરતાના અને વિદ્વત્તાનાં યશોગાન મુક્તકંઠે ગાતો. ખરેખર શ્રી
આત્મારામજી મહારાજ સાગર સમ ગંભીર અને મેરુ સમ ધીર દેખાતા. સવાલ અને
જવાબમાં તેઓશ્રીની અપ્રતિહત ગતિ હતી. એમના સમયમાં ડૉકટર હૉર્નલ સાહેબ એક
સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ અને જૈન દર્શનના મહાન્ અભ્યાસી હતા. ડૉકટર સાહેબે અનેક કૂટ પ્રશ્નો
શ્રી આત્મારામજી મહારાજને પૂછયા. મહારાજ સાહેબે પણ એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો એટલા તો
જલદી અને સપ્રમાણ આપ્યા કે ડૉકટર સાહેબ ઘણા જ પ્રસન્ન થયા અને મહારાજશ્રીની
મુક્તકંઠે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં *અવર્ણનીય પ્રશંસા કરી. એક ગોરી ચામડીવાળો પ્રશ્નોના સચોટ
ઉત્તરો મળવાથી પ્રસન્ન થઇ જૈન ધર્મની અને ઉત્તરદાતા મહારાજશ્રીની આટલી પ્રશંસા કરે
એ ખરેખર પ્રશંસનીય અને અનુમોદનીય છે. જૈનીઓ માટે તો અત્યંત ગૌરવયુકત છે.
ડૉકટર સાહેબે મહારાજશ્રીની એકલી તારીફ-પ્રશંસા જ નથી કરી પરંતુ ખુશી થઇ, મહારાજ
સાહેબના વિશિષ્ટ ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની પોતે સંપાદન કરેલ **શ્રી उवासगदसा** નામનું
પુસ્તક પણ શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ સાદર સમર્પણ કરેલ છે. તેમ જ **યોગસ્વામી**
જીવાનંદજીએ તેઓશ્રીની ઉત્તરદાયી અદ્દભુત શકિતથી પ્રસન્ન થઇ એકાવન અર્થ જેમાં
રહેલા છે એવા + એક શ્લોકથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજની સ્તુતિ કરી છે. એ શ્લોક
માલાબંધ છે. તથા **ભરૂચ**ના સુપ્રસિદ્ધ માન્યવર સુશ્રાવક શ્રીયુત **અનોપચંદભાઇ**એ પોતાના
પુસ્તકમાં સ્થાન સ્થાન પર શ્રી આત્મારામજી મહારાજની અદ્દભુત ઉત્તરશક્તિના વખાણ
કર્યાં છે. આ પ્રમાણે અનેક વિદ્વાનોએ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની વિશિષ્ટ પ્રતિભાસંપન્ન
ઉત્તર દેવાની દૈવી શક્તિથી પ્રસન્ન થઇ, તેઓશ્રીની ભિન્ન ભિન્ન તારીફો-પ્રશંસાઓ, કાવ્યો
અને લેખોદ્વારા પ્રગટ કરી છે. ધન્ય છે, સહસ્રશઃ વંદન છે, એ સમર્થ ઉત્તરદાતાને !

: મહાન્ ત્યાગી, સંયમી અને તપસ્વી :

ત્યાગમૂર્તિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો ત્યાગ કોઇ અપૂર્વ જ હતો. સંયમયાત્રા તેઓ-
શ્રીની શાસ્ત્રાનુસાર હતી અને તપ કરવામાં તેઓશ્રી એક ઉગ્ર તપસ્વી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા.
તેઓશ્રી બાહ્ય અને અભ્યંતર ત્યાગી હતા. બાહ્યત્યાગી થઇ સર્વ પરિગ્રહ-મમતાનો ત્યાગ કર્યો

---

* પ્રશંસાના શ્લોકો આ ગ્રંથના અંગ્રેજી વિભાગના પૃ. ૨ પર મૂકેલા છે તે જુઓ.

+ योगाभोगानुगामी द्विजभजनजनिः शारदारक्तिरक्तो.
दिग्जेता जेतृजेता मतिनुनिगतिभिः पूजितो जिष्णुजिद्भः ।
जीयाद्दायादयात्री खलबलदलनो लोललीलस्वलज्जः,
केदारौदास्यदारी विमलमधुमदोद्दामधामप्रमत्तः ॥

સંપાદકીય વક્તવ્ય

વિદ્દદ્વર્યશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તરફથી ૩-૧૨-૩૫ નું કાર્ડ એ પ્રકારનું મળ્યું 'આપનો તા. ૨૮-૧૧-૩૫ નો પત્ર મળ્યો. જૈનાચાર્યશ્રી આત્માનન્દજીની શતાબ્દિ ઉજવો છો તે જાણીને હું ઘણો ખુશી થયો છું. એના સ્મારક ગ્રંથ માટે લેખ માગવાનો તમારો સંપૂર્ણ હક્ક છે પરંતુ મારી દષ્ટિ છેક નબળી પડી જવાના લીધે હું દિલગીર છું કે મારાથી તમારી એ માગણી પૂરી પાડી શકાતી નથી. આ પત્ર પણ જોશો કે બીજાના હાથે લખાયેલો છે.'

શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું કે 'એમના વિષે તથા જૈન સાહિત્ય, ફિલસુફી વગેરે વિષે મારું જ્ઞાન એટલું અલ્પ છે કે એને આધારે કાંઇ લખવું એ ધૃષ્ટતા લાગે છે, તો મારી અશક્તિ માટે ક્ષમા કરશો.'

સહૃદય સમર્થ લેખક શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી ૨૪-૧-૩૬ના કાર્ડથી કહે છે કે 'કાગળ મળ્યો છે. આપનો સ્નેહ તો મારા પર એટલો છે કે મારે સામો વિનય કરવાનું ન ઘટે, પણ લેખ તો હું પુરસ્કાર વગર ક્યાંય ન આપવાનો નિયમ રાખી બેઠો છું. કલમ પર જીવનારને એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી. આવા શતાબ્દિ-ગ્રંથને માટે બહોળો ખર્ચ કરશો, તેમાં કલમને જ એકલીને શા માટે વેઠે પકડો ભલા?'

વગેરે વગેરે ઉત્તરો ઉપલબ્ધ થયા હતા. જે જે લેખકોએ લેખો મોકલી આપ્યા છે તે સર્વનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. જેમણે સહાનુભૂતિ દાખવી છે તેમને પણ હું ભૂલી શકતો નથી. સાહિત્યોપજીવી મહાશયોને પુરસ્કાર આપીને પણ તેમની પાસેથી લેખ મેળવવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેવો પુરસ્કાર આપવો અન્ય સહકારીને ઠીક ન લાગ્યો એટલે તે ઇચ્છા જતી કરવામાં આવી.

પ્રેરક આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ આદિનો, શ્રી આત્મારામજી જન્મ-શતાબ્દિ સમિતિ તથા તેના મંત્રી શ્રી મગનલાલ મૂળચંદ શાહનો, રા. સુશીલનો, શ્રી સુન્દરલાલ જૈનનો, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાના મંત્રી શ્રી વલ્લભદાસ ગાંધીનો, મહોદય પ્રિ. પ્રેસના માલિક શેઠ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇનો તથા અન્ય જે બધા આ ગ્રંથના પ્રકાશનકાર્યમાં એક યા બીજી રીતે ઉપયોગી, નિમિત્તભૂત, સહકારી થયા છે તે સર્વેનો ઉપકાર સ્વીકારું છું.

મુદ્રણદોષ, પ્રુફશોધનમાં ખામી, યા બીજા કારણે આ ગ્રંથમાં રહેલી ભૂલ-સ્ખલન, ઊણપ, તેના કોઇ લેખોમાં રહેલ અલ્પમૂલ્યતા યા કચાશ વગેરે માટે હું ક્ષમા યાચું છું. સુજ્ઞ વાચકવર્ગ મને જરૂર ક્ષમા આપશે.

એટલું છેવટે કહી દેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ ગ્રંથ માટે તૈયારી કરવાનો વિશેષ સમય લાંબો લેવાયો હત, મને કૌટુંબિક ઉપાધિ-વ્યાધિ નડી ન હત અને શાંતિથી નિર્બંધપણે કાર્ય કરવાની તક સાંપડી હત તો આ ગ્રંથ છે તેથી વિશેષ મૂલ્યવાન્, વિવિધતામય, ઉચ્ચ કોટિનો બનાવી શકાત; છતાં આ ગ્રંથમાં આપણા ચરિત્રનાયક શ્રીમાન્ આત્મારામજીના જીવન અને કથન સંબંધી વિધવિધ દૃષ્ટિથી લખાયેલા અનેક લેખો સાંપડ્યા છે તે પરથી આપણા જીવનમાં ઉતારવાનું ઘણું મળી રહે છે, તેમજ અન્ય વિષયો પર નવીન પ્રકાશ ફેંકે એવું કેટલુંય બીજા લેખોમાંથી મેળવી શકાય છે. બાકી તો સૂક્ષ્મદર્શી સત્ય વિવેચક વિદ્વાન્ જે અભિપ્રાય આપે તે પ્રમાણ.

: સંતચરણોપાસક :
મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ
સંપાદક.

મુંબઇ તા. ૧૬-૪-૩૬.

श्री आत्मारामजी महाराजनी देरी

श्री शत्रुंजय मुख्य टुंकमां, जेमां महाराजश्रीनी मूर्ति प्रतिष्ठित थयेल छे.

આ ગ્રંથના સંપાદક

શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ.

[પૃ. ૧૦૫, ૪૭, ૭૫

સંપાદકીય વક્તવ્ય

વિદ્દ્વર્યશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તરફથી ૩-૧૨-૩૫ નું કાર્ડ એ પ્રકારનું મળ્યું 'આપનો તા. ૨૮-૧૧-૩૫ નો પત્ર મળ્યો. જૈનાચાર્યશ્રી આત્માનન્દજીની શતાબ્દિ ઉજવો છો તે જાણીને હું ઘણો ખુશી થયો છું. એના સ્મારક ગ્રંથ માટે લેખ માગવાનો તમારો સંપૂર્ણ હક્ક છે પરંતુ મારી દષ્ટિ છેક નબળી પડી જવાના લીધે હું દિલગીર છું કે મારાથી તમારી એ માગણી પૂરી પાડી શકાતી નથી. આ પત્ર પણ જોશો કે બીજાના હાથે લખાયેલો છે.'

શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું કે 'એમના વિષે તથા જૈન સાહિત્ય, ફિલસુફી વગેરે વિષે મારું જ્ઞાન એટલું અલ્પ છે કે એને આધારે કાંઇ લખવું એ ધૃષ્ટતા લાગે છે, તો મારી અશક્તિ માટે ક્ષમા કરશો.'

સહૃદય સમર્થ લેખક શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી ૨૪-૧-૩૬ ના કાર્ડથી કહે છે કે 'કાગળ મળ્યો છે. આપનો સ્નેહ તો મારા પર એટલો છે કે મારે સામો વિનય કરવાનું ન ઘટે, પણ લેખ તો હું પુરસ્કાર વગર ક્યાંય ન આપવાનો નિયમ રાખી બેઠો છું. કલમ પર જીવનારને એમ કર્યા વિના છૂટકો નથી. આવા શતાબ્દિ-ગ્રંથને માટે બહોળો ખર્ચ કરશો, તેમાં કલમને જ એકલીને શા માટે વેઠે પકડો ભલા?'

વગેરે વગેરે ઉત્તરો ઉપલબ્ધ થયા હતા. જે જે લેખકોએ લેખો મોકલી આપ્યા છે તે સર્વનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. જેમણે સહાનુભૂતિ દાખવી છે તેમને પણ હું ભૂલી શકતો નથી. સાહિત્યોપજીવી મહાશયોને પુરસ્કાર આપીને પણ તેમની પાસેથી લેખ મેળવવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેવો પુરસ્કાર આપવો અન્ય સહકારીને ઠીક ન લાગ્યો એટલે તે ઇચ્છા જતી કરવામાં આવી.

પ્રેરક આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ આદિનો, શ્રી આત્મારામજી જન્મ-શતાબ્દિ સમિતિ તથા તેના મંત્રી શ્રી મગનલાલ મૂળચંદ શાહનો, રા. સુશીલનો, શ્રી સુન્દરલાલ જૈનનો, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાના મંત્રી શ્રી વલ્લભદાસ ગાંધીનો, મહોદય પ્રિ. પ્રેસના માલિક શેઠ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇનો તથા અન્ય જે બધા આ ગ્રંથના પ્રકાશનકાર્યમાં એક યા બીજી રીતે ઉપયોગી, નિમિત્તભૂત, સહકારી થયા છે તે સર્વેનો ઉપકાર સ્વીકારું છું.

મુદ્રણદોષ, પ્રુફશોધનમાં ખામી, યા બીજા કારણે આ ગ્રંથમાં રહેલી ભૂલ-સ્ખલન, ઊણપ, તેના કોઇ લેખોમાં રહેલ અલ્પમૂલ્યતા યા કચાશ વગેરે માટે હું ક્ષમા યાચું છું. સુજ્ઞ વાચકવર્ગ મને જરૂર ક્ષમા આપશે.

એટલું છેવટે કહી દેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ ગ્રંથ માટે તૈયારી કરવાનો વિશેષ સમય લાંબો લેવાયો હત, મને કૌટુંબિક ઉપાધિ-વ્યાધિ નડી ન હત અને શાંતિથી નિર્બંધપણે કાર્ય કરવાની તક સાંપડી હત તો આ ગ્રંથ છે તેથી વિશેષ મૂલ્યવાન્, વિવિધતામય, ઉચ્ચ કોટિનો બનાવી શકાત; છતાં આ ગ્રંથમાં આપણા ચરિત્રનાયક શ્રીમાન્ આત્મારામજીના જીવન અને કથન સંબંધી વિધવિધ દૃષ્ટિથી લખાયેલા અનેક લેખો સાંપડ્યા છે તે પરથી આપણા જીવનમાં ઉતારવાનું ઘણું મળી રહે છે, તેમજ અન્ય વિષયો પર નવીન પ્રકાશ ફેંકે એવું કેટલુંય બીજા લેખોમાંથી મેળવી શકાય છે. બાકી તો સૂક્ષ્મદર્શી સત્ય વિવેચક વિદ્વાન્ જે અભિપ્રાય આપે તે પ્રમાણ.

: સંતચરણોપાસક :

મુંબઇ તા. ૧૬-૪-૩૬.

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ
સંપાદક.

આ ગ્રંથના સંપાદક

શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ.

[પૃ. ૧૦૫, ૪૭, ૭૫

તા. ક. ઉપરનું વક્તવ્ય જુન ૩૬ માં આ ગ્રન્થ બહાર પાડી નાંખવાનો આચાર્યશ્રીનો આદેશ મળતાં લખાયું હતું; પરન્તુ તેમ કરતાં કેટલાક વિદ્વાનોના આવેલા લેખો અપ્રકટ રહે એવી વિષમ સ્થિતિનો સંભવ દૂર કરવા, તે લેખોને અને કેટલાક લેખો આવ્યે જતા હતા તેને અને વિશેષ વિશેષ ફોટાઓના બ્લોકોને દાખલ કરવાના આદેશને પહોંચી વળવા આ ગ્રન્થના પ્રકાશનનું કાર્ય લંબાયું. પછી આ સર્વ લેખોનાં પ્રુફો સંશોધન કરવાનું મારે શિરે આવ્યું, અને પછી ચારિત્રનાયક સંબંધી એક વિસ્તૃત લેખ પણ સંપાદક તરીકે લખી શકયો.

આ ગ્રન્થમાં ભાષાની દૃષ્ટિએ ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છેઃ—૧ અંગ્રેજી વિભાગ ૨ હિન્દી વિભાગ ૩ ગૂજરાતી વિભાગ–શ્રી આત્મારામજી વિષયક ૪ ગૂજરાતી વિભાગ–ઇતરવિષયક, દરેકની પૃષ્ઠ સંખ્યાનો અલગ અલગ ૧ થી ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. પહેલાના પૃ. ૩૪ થી, બીજાના પૃ. ૯૧ થી, ત્રીજાના પૃ. ૧૦૨ થી અને ચોથાના પૃ. ૭૪ થી તે તે સર્વેના અંતસુધીનાં 'પ્રુફ'નું સંશોધન મારા હાથે થયું છે. તેની અગાઉનાં 'પ્રુફો'નું સંશોધન ભાવનગરમાં કરાવાયું છે.

ચિત્રો પુષ્કળ આપવામાં આવ્યાં છે. ચરિત્રનાયક, તેમની શિષ્ય પરંપરા—સાધુ શ્રાવકોની, તેમની સંસ્થાઓ, લેખકો વગેરેનાં જેટલાં એકત્રિત થયાં તેટલાં બધાંનો સમાવેશ થયો છે. એ સર્વનો પરિચય આપવાનું વિસ્તૃત કાર્ય કરવા જતાં ગ્રન્થમાં ઘણો ભાગ રોકે તેમ છે તેથી તેમ કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

અગાઉ ઉતાવળથી ગ્રન્થને બહાર પાડવાનું થયું હત તો ઘણા ઉપયોગી લેખોને જે સ્થાન હમણાં મળી શકયું છે તે મળી ન શકત. દરેક લેખને મથાળે કલાકાર પાસે કલાત્મક શીર્ષક તૈયાર કરાવાયું છે. તે લેખનું 'પ્રુફ'–સંશોધન બન્યું તેટલું ઠીક થયું છે. ફોટાના બ્લોકો બનાવરાવવામાં સમય લાગ્યો છે. છાપનાર પ્રેસને સત્વરતાની તાકીદ અપાઇ છે ને તેનું મુદ્રણકાર્ય ચોખ્ખું થયું છે. આ ગ્રન્થ હજુ વહેલો બહાર પાડી શકાયો હત, પણ અનેક કારણોવશાત્ જે વિલંબ થયો છે તે માટે ક્ષમા યાચીએ છીએ.

શતાબ્દિનાયકના સ્મારક અંગે જે નાણું એકઠાં થયાં છે ને થશે તેમાંથી તેમના રચેલા ગ્રંથોમાંથી વર્ત્તમાન શૈલી પર સમભાવ દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત કરેલા ગ્રંથો છપાશે અને તદુપરાંત જૈન સાહિત્યમાં જે વિપુલ ભંડાર અપ્રકટ પડ્યો છે તેમાંથી ઉપયોગી મહત્ત્વનાં ગ્રંથો પ્રકટ થનાર છે તો સાથે અમે ઇચ્છીશું કે જૈન કવિઓનું અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસાહિત્ય અપ્રકાશિત રહ્યું છે તેને ખાસ કરી પ્રકાશિત કરવાનું અને તેથી હાલના દેશી સાહિત્ય પર પ્રકાશ પાડવાનું તે ફંડના વ્યવસ્થાપક અને સંચાલક ચૂકશે નહિ.

ચરિત્રનાયક શ્રીમન્ આત્મારામજી મહારાજશ્રીએ પોતાના કાળમાં પોતાથી બની શકે તેટલા બધા આત્મોત્સાહથી શ્વેતામ્બર મૂર્ત્તિપૂજક જૈન સમાજનું શ્રેય સાધવા જે કાંઇ કર્યું છે તે સમયધર્મ પ્રમાણે વિશેષ પ્રગતિમાન્ અને લાભદાયી થતું અવિરત ચાલુ રહે અને તેનાં ફળો ભવિષ્યની પ્રજા મેળવતી રહે એ જોવાની—એ પ્રત્યે પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી વર્ત્તમાન પ્રજાને શિરે છે.

પ્રભાતનો ઉદય થયો છે, આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત આખા વિશ્વમાં ફરી વળ્યા છે, ભારતમાં સ્વરાજ્યનો ધ્વનિ પૂર–જોસથી સંભળાય છે, દરેક ધર્મ જ્ઞાતિ અને જાતિ એકતાપ્રત્યે સાધના કરી દેશહિતની સમૂહ–પ્રવૃત્તિમાં ભળે છે, તો જૈનધર્મના અનુયાયીઓ તેમ કરવામાં પાછળ નહિં રહે, અને પોતાનો ફાળો સ્વજાતિ, ધર્મ અને દેશની ઉન્નતિમાં આપશે.

પ્રભાત—પ્રબોધ.

[વ્હાલા ! માસ અષાઢીશો મેઘ, એ રતે વીનવું-એ લયમાં]

ઉઠો ઉઠો હવે વીર ! મરદો, આળસ ઊભા થાઓ;
બધું જગ જાગ્યું તોયે શું, બગાસાં પડ્યા ખાઓ.
વીતી રાત અજ્ઞાનની થાતું, પ્રભાત નયન દેખો;
જડ સમ થઇ પડ્યા રહેવા, નથી વિધિના લેખો;

સ્ફુર્ત્તિ દેતી ઉષા સુમંગલ બોધે,
મધુ લેવા ભ્રમર પુષ્પો શોધે;
ઉગ્યો સૂર્ય ઉન્નતિ-કિરણ ફેંકે,
દેવી લહરે સુગંધી વાયુ મ્હેકે.

અહા ! દીસે ઉજાસ ચોમેર, અંધારૂં ચાલી ગયું;
વીરા ! એવું કળાશે કેમ ?, જો બારણું બંધ રહ્યું—ઉઠો૦

થયાં સોનાનાં નળીઆં નિદ્રા ત્યાગો,
તજી સોડ સેવાર્થે કામે લાગો;
નહિ પાછો આવે અવસર ભાગ્યો,
સૌ જાગ્યા અને તમે ઝટ જાગો.

શક્તિ આત્મામહીં છે અનંત, ચેતન વિકસાવો;
મન વાણી ને કર્મની એક,--રૂપતા પ્રકટાવો.

તા. ૯—૯—૩૬

[શ્રી આત્મારામજી
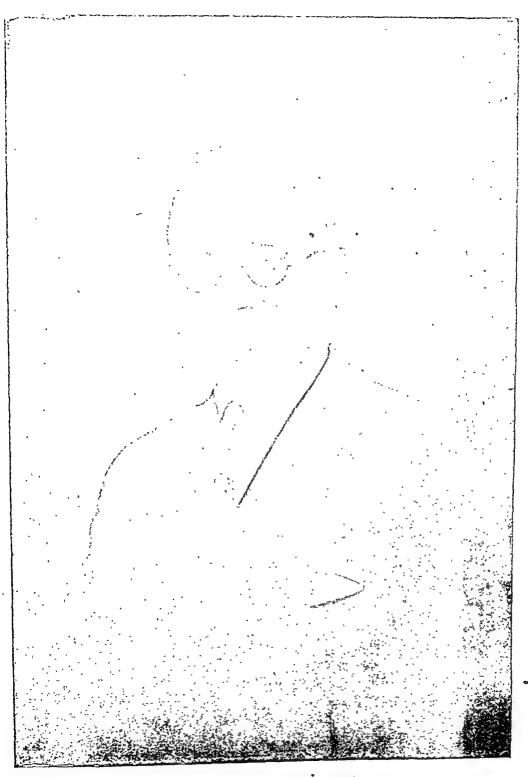
શ્રીયુત મગનલાલ મૂલચંદ શાહ
ઑન. સેક્રેટરી શ્રી આત્માનંદ શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિ

જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ-શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિની ઉત્પત્તિ તે સ્મારકમાં નાણાં ભરનારાઓના તરફથી પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિના મુંબઇમાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે રહેવાનું થયું ત્યારે તેમની પ્રેરણાથી નીમાઇ અને તેના ઉદ્દેશમાં પ્રથમ એ વાત નક્કી થઇ કે જે કંઇ ફંડ થાય તેમાંથી આ શતાબ્દિ સ્મારક નિમિત્તે સ્વ૦ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિજી અપરનામ આત્મારામજી મહારાજના જીવન અને કાર્ય સંબંધી તેમજ અન્ય ઉપયોગી વિષયો પરત્વે વિધવિધ લેખકોના હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં લેખોવાળો એક સ્મારક-ગ્રંથ પ્રકટ કરવો. આ ઉદ્દેશ અનુસાર સમિતિએ તે ગ્રંથના માનાર્થ સંપાદક તરીકેનું કાર્ય શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇને સોંપ્યું, તેના રૂપરંગ (get up) સંબંધી સર્વ બાબત જોવાનું ઑનરરી કાર્ય શ્રીયુત સુશીલને ભળાવ્યું અને તેને મુદ્રિત કરવાનું કામ ભાવનગરના શ્રી મહોદય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

સમિતિના કરેલા ઠરાવ અનુસાર આ સ્મારક ગ્રંથ સંબંધી જે જે પત્રો, લેખો વગેરે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ, સંપાદક મહાશય અને ભાવનગરના પ્રેસ તરફથી યા પ્રત્યે આવતા ગયા તે તેને યોગ્ય સ્થળે સૂચના પ્રમાણે મોકલવામાં આવ્યા અને આ ગ્રંથ બાબતની બધી સગવડતા સમિતિ તરફથી કરવામાં આવી છે, અને તેમાં જરાયે હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ ગ્રન્થની ત્રણ હજાર નકલો છપાવવાનો પ્રબન્ધ કર્યો છે. પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ, સંપાદકે, રા. સુશીલે, પ્રેસ માલિક શ્રી ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇએ તથા અન્ય ગૃહસ્થોએ યથાશક્તિ અને યથામતિ પોતપોતાનું કાર્ય કર્યું છે અને તેના પરિણામે આ ગ્રન્થ સાદર વાચકો સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે અને સુજ્ઞજનો તેની યોગ્ય તુલના, પરીક્ષા અને કદર કરશે.

લી૦ સેવક,

જૈનાચાર્યશ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દિ
સ્મારક સમિતિ તરફથી
મગનલાલ મૂલચંદ શાહ
માનદ મંત્રી.

મુખ્ય કાર્યાલય :
૧૪૯, શરાફ બજાર,
મુંબઇ.
તા. ૧૧-૫-૧૯૩૬.

स्वर्गवासी **जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरि** प्रसिद्धनाम **श्रीआत्मारामजी महाराज** के समयमें आज के जैसा संग्राहक समय न था, जिसमें भी जैन साधुओं में तो इस बात का ख्याल तक भी न था कि, जो जो वीतक—बनाव बने उसकी तिथि या तारीख वार नोंध (नोट) कर लिया जाय।

यदि ऐसा समय होता तो सद्गत न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ **श्रीमद्विजयानन्दसूरि** प्रसिद्धनाम **श्रीआत्मारामजी महाराज** की एक एक दिन की चर्या का संग्रह किया जाता कि जिससे जैन—जैनेतर जनता पर बहुत ही अच्छा प्रभाव ड़ाला जाता। तो भी जिन जिन को जितना जितना अनुभव में आया या कर्णगोचर हुआ समाचार देकर उन उन महानुभावों ने अपना फ़रज अदा कर दिया है उसकी बाबत उन सर्व महानुभावों को धन्यवाद देते हुए आगे के लिए उन महाशयों को और अन्यान्य महानुभावों को विदित किया जाता है कि—

जन्मशताब्दि महोत्सव की तरह संवत् २००३ में आप के स्वर्गारोहण को पूरे पचास वर्ष होवेंगे इस बात को लक्ष्य में लेकर आपका स्वर्गारोहण **अर्द्धशताब्दि महोत्सव** मनाया जायगा। इसलिए आप अभी से ही उस **अर्द्धशताब्दि** की तैयारियें करें। दश वर्ष के लंबे समय में आप जो कुछ करना चाहें कर सकते हैं। हां! जिंदगी होनी चाहिये। यह तो निर्विवाद बात है कि जो जीता रहेगा उस समय का अनुभव कर ही लेगा। तो भी यदि अभी से ही उस समय के लिए यथाशक्ति कर्तव्यपरायण हो लिया जाय तो संभव है, कुछ न कुछ उस समय के उचित बन सकता है। और वही अपनी यादगार उस अवसर पर काम आसकती है।

(आपकी अध्यक्षतामें बडौदाशहेरमें श्रीआत्मारामजी महाराजका जन्मशताब्दि महोत्सव बडे भारी ठाठसे मनाया गया है)

स्व-परशास्त्रपरमार्थप्रपंचप्रवीण-बृहत्तपागच्छान्तर्गतसंविग्नशाखीय-आद्याचार्य-पंजाबदेशोद्धारक-न्यायाम्भोनिधि-जैनाचार्य श्रीमद् विजयानन्दसूरीश्वरजी प्रसिद्धनाम श्रीआत्मारामजी महाराज पट्टप्रतिष्ठित-पूज्यपाद-शासनमान्य—

जन्म-वि० सं० १९२७ बडौदा.

दीक्षा-वि० सं० १९४३ राधनपुर.

आचार्यश्रीविजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज

आचार्यपदारोहण-वि० सं० १९८१ लाहोर (पंजाब)

श्री महोदय प्री. प्रेस-भावनगर.

स्वर्गवासी जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्धनाम श्रीआत्मारामजी महाराज के समयमें आज के जैसा संग्राहक समय न था, जिसमें भी जैन साधुओं में तो इस बात का ख्याल तक भी न था कि, जो जो वीतक—वनाव बने उसकी तिथि या तारीख वार नोंध (नोट) कर लिया जाय।

यदि ऐसा समय होता तो सद्‌गत न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्धनाम श्रीआत्मारामजी महाराज की एक एक दिन की चर्या का संग्रह किया जाता कि जिससे जैन—जैनेतर जनता पर बहुत ही अच्छा प्रभाव डाला जाता। तो भी जिन जिन को जितना जितना अनुभव में आया या कर्णगोचर हुआ समाचार देकर उन उन महानुभावों ने अपना फ़रज अदा कर दिया है उसकी बाबत उन सर्व महानुभावों को धन्यवाद देते हुए आगे के लिए उन महाशयों को और अन्यान्य महानुभावों को विदित किया जाता है कि—

जन्मशताब्दि महोत्सव की तरह संवत् २००२ में आप के स्वर्गारोहण को पूरे पचास वर्ष होवेंगे इस बात को लक्ष्य में लेकर आपका स्वर्गारोहण अर्द्धशताब्दि महोत्सव मनाया जायगा। इसलिए आप अभी से ही उस अर्द्धशताब्दि की तैयारियें करें। दश वर्ष के लंबे समय में आप जो कुछ करना चाहें कर सकते हैं। हां! जिंदगी होनी चाहिये। यह तो निर्वि-वाद बात है कि जो जीता रहेगा उस समय का अनुभव कर ही लेगा। तो भी यदि अभी से ही उस समय के लिए यथाशक्ति कर्तव्यपरायण हो लिया जाय तो संभव है, कुछ न कुछ उस समय के उचित बन सकता है। और वही अपनी यादगार उस अवसर पर काम आसकती है।

(आपकी अध्यक्षतामें बडौदाशहेरमें श्रीआत्मारामजी महाराजका जन्मशताब्दि महोत्सव बडे भारी ठाठसे मनाया गया है)

स्व-परशास्त्रपरमार्थप्रपंचप्रवीण-बृहत्तपागच्छान्तर्गतसंविग्नशाखीय-आद्याचार्य-पंजाबदेशोद्धारक-न्यायाम्भोनिधि-जैनाचार्य श्रीमद् विजयानन्दसूरीश्वरजी प्रसिद्धनाम श्रीआत्मारामजी महाराज पट्टप्रतिष्ठित-पूज्यपाद-शासनमान्य—

जन्म-वि० सं० १९२७ वडोदा.

दीक्षा-वि० सं० १९४३ राधनपुर.

आचार्यश्रीविजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज

आचार्यपदारोहण-वि० सं० १९८१ लाहोर (पंजाब)

श्री महोदय प्री. प्रेस-भावनगर.

यदि खुद उस समय तक जीता रहा तो खुद बखुद आप ही आप अपना कर्त्तव्य करके आनंद मना लेगा, अन्यथा उसके कर्त्तव्य को जाहिर कर अन्य कोई भी व्यक्ति आनंद मनाकर **शताब्दिनायक** के यशोगान के साथ २ उसकी यशोगाथा का भी लाभ उठा सकती है।

इसमें तो शक नहीं है कि आप के जन्मशताब्दि महोत्सव को जैन जनता ने खूब आनंद के साथ अपनाया है, इसी तरह यदि जैन जनता का ख्याल बना रहा तो आप के जन्मशताब्दि महोत्सव को मनाते हुए जो जो कार्य करने की इच्छा प्रदर्शित की गई है वह कार्यरूप में परिणत कर के आप के **अर्द्धशताब्दि महोत्सव** के प्रसंग में जनता के सामने रख दिया जा सकता है। इस लिये मेरा समग्र जैन जनता के प्रति यही सनम्र निवेदन है कि आप यथाशक्ति कर्त्तव्यपरायण होकर **अर्द्धशताब्दि** के लिये आज से ही तैयार होजावें।

निवेदक

बडौदा. ३०–५–१९३६. **वल्लभविजय**

बृहत्तपागच्छान्तर्गत संविग्नशाखीय आद्याचार्य

न्यायाम्भोनिधि श्री १००८ श्री विजयानन्द सूरि

शिष्य प्रवर प्रवर्त्तक

जन्म—विक्रम संवत् १९०७ बडोद्रा.

दीक्षा—विक्रम संवत् १९३५ अम्बाला.

श्री १००८ श्री कान्ति विजयजी महाराज.

प्रवर्त्तक पद—विक्रम संवत् १९५७ पाटण.

Phoenix P. Works. Ahmedabad.

: ૧ :
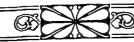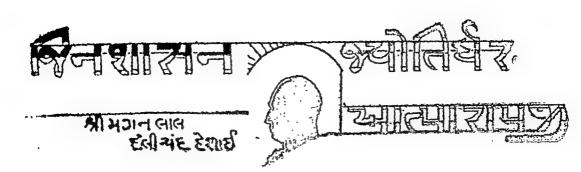
જિનશાસન જ્યોતિર્ધર આત્મારામજી !
શત વર્ષે ઊજવીએ ઉત્સવ આજ જો;
ન્યાયાંભોનિધિ વિજયાનંદ સૂરિતણાં,
સંસ્મરણો ઉર ધરતાં સરશે કાજ જો.

જિનશાસન જ્યોતિર્ધર આત્મારામજી.

: ૨ :

બ્રહ્મતેજ ક્ષત્રીય વંશે લઇ જન્મને—
[૧]ગણેશ-રૂપાની શોભાવી કાય જો;
પ્રેમ-શૌર્ય-સાહસ નસ-નસમાં ઊતર્યાં,
જીવનસર ઉલ્લાસભર્યું ઉભરાય જો.

યુગદૃષ્ટા યોગી શ્રી આત્મારામજી.

: ૩ :

જૈન સમાજે રાગદ્વેષ જડ બંધનો,
એ સહ પ્રસર્યા વાડાના વિસ્તાર જો;
મૂર્ત્ત સ્વરૂપે ધર્મ પ્રભુનો પારખ્યો,
શાસ્ત્રાભ્યાસે શોધ્યો સાત્ત્વિક સાર જો.

નૂતન તત્ત્વ-પ્રચારક આત્મારામજી.

: ૪ :

અપૂર્વ યોગે [૨]વીરચંદ્ર ગાંધી મળ્યા,
શિષ્ય બની તાત્ત્વિક સુણ્યો સંદેશ જો;
વિશ્વધર્મ [૩]પરિષદ્‌માં વ્યાખ્યાનો કર્યાં,
વીર ધર્મ-ધ્વજ ફરકાવ્યો એ દેશ જો.

સૂર્ય-સમા તેજસ્વી આત્મારામજી.

: ૫ :

જાગો દિવ્ય પ્રભાતે દૈવી બંધુઓ !
જૈન જગત હિત અર્થે અર્પો પ્રાણ જો;
સાદી સેવા લઘુતામાં પ્રભુતા વસે,
વિશ્વ ઐક્ય છે મંગલ મોંઘી લ્હાણ જો.

શાશ્વત શાંતિપદ હો આત્મારામજી !

---

૧ ગણેશચંદ્ર ને રૂપા (પિતા તથા માતાનાં અભિધાન). ૨ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી.
3 Parliament of religions, Chicago. U. S. A.

२ हिन्दी विभाग.

શેઠ ડાહ્યાભાઈ નગીનદાસ
ઑન. ટ્રેઝરર શ્રી આત્માનંદ શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિ.

૩ ગૂજરાતી વિભાગ.

ૠ આત્મારામજી વિષયક લેખો.

× [આમાં નં. ૧૬ મો લેખ ચરિત્રનાયક કે તેમના સંબંધની કોઇ વ્યકિત પરત્વે નથી, પણ ઇતર વિષયક છે તે ભૂલથી આ વિભાગમાં દાખલ કરી દેવાયો છે.]

૪ ગૂજરાતી વિભાગ.

ઇતર વિષયક લેખો.

શેઠ સકરચંદ મોતીલાલ મૂળજી
ઑન. ટ્રેઝરર શ્રી આત્માનંદ શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિ.

चित्रसूची—ILLUSTRATIONS

1 English Section

चित्रसूची–Illustrations

२ हिन्दी विभाग.

૩ ગૂજરાતી વિભાગ

(આત્મારામજી વિષયક)

૪ ગૂજરાતી વિભાગ

(ઇતર વિષયક)

પાલણપુરના મર્હુમ નવાબ સાહેબ સર શેર મહમદખાનજી
G. C. I. E; K. C. V. O.

मर्हुम नवाब साहिब पालनपुर का शताब्दीनायक के साथ का परिचय ।

मर्हुम नवाब साहिब पालणपुर का शताब्दीनायक के साथ बहुत अच्छा परिचय था, आपको साधु–महात्माओं पर प्रेम और विश्वास था ! ।

शताब्दी कार्य के कर्णधार आचार्यश्री विजयवल्लभसूरि के प्रतिभी हार्दिक प्रेम रखते थे. सं० १९६६ में आपने कलकत्ता निवासी भंवरलाल (विचक्षणवि०) को दीक्षा दीथी उसमें पालणपुर के नवाब साहिब भी पधारे थे–आपने भंवरलाल की माता से कहा " तुमारा लड़का फकीर होता है तुम को इसका कुछ दुःख नहीं है ? " माताने जवाब दिया " इसमें दुःख किस बात का ! मुझे इस बात की खुशी है कि मेरा बेटा आज प्रभु के चरणों में लीन हुआ है ! और इसने इस असार संसार को छोड दिया है ! " यह सुनकर नवाब साहिब बहुत खुश हुए और सब के साथ नवदीक्षित के ऊपर वासक्षेप डाल कर आनंदित हुए !

इसी तरह विद्यमान नवाब साहिब का भी प्रेम बना हुआ है। सं० १९८९ के पालणपुर के चौमासे में आप का आचार्य महाराज के साथ कई दफा मिलाप हुआ ! शताब्दी का जिकर चलने पर आपने बड़ी खुशी प्रकट की और कहा कि यदि शताब्दी महोत्सव पालणपुर में किया जाय तो बहुत अच्छा होवे राज्य से हरएक जात की सहूलियत मिल सकेगी ! परंतु शताब्दी महोत्सव पंजाब, पालणपुर, पाटण, बम्बई, अहमदाबाद सबको छोड बड़ौदा ही में हुआ !

आप को बड़ौदा से निमंत्रण भेजा गया था परंतु कार्यवश आप नहीं पधार सके ! तो भी नगरसेठ चीमनभाई आदि की मारफत आपने अपनी सहानुभूति प्रकट की और शताब्दी फंड में अच्छी रकम भेट की ।

(ललितसूरि.)

પાલણપુરના નવાબ સાહેબ મેજર સર તાલેમહમદખાનજી

(*PURAN CHAND NAHAR*, M. A., B. L.)

Among the heads of the various sections of the Jain Swetambar church in the nineteenth century, the name of shri Vijayanand Suri alias Atmaramji will ever be remembered with veneration in India and outside. His vast knowledge of Jainism with his simple and easy way of explaining the difficult problems of philosophy, is widely known and that is why his writings are so immensely popular amongst Jains of all sections. His writings are great testimony of his greatness. He could explain the most knotted questions of ' **Syadvada** ' in a very simple manner. His masterly works 'Jain Tatvadarsha', 'Tatvanirnaya Prasad', 'Ajnantimir Bhaskar' are his living monuments in the vernacular literature on Jainism. His versatile genius was unbounded. He was an embodiment of विनय–politeness, unbiassed from sectarian views. He was the pioneer of that spirit of advancement which has attained such glorious success and resulted in the establishment of many useful institutions in his memory throughout the country. He was a great reformer of the age. In the Punjab side the excellence of Jainism was almost forgotten by its followers during the political unrest of the country for centuries. Thousands of such families were brought to their former platform by the persistent labour for years of this great man.

He attracted attention of scholars of his time especially of Sanskrit, both in India and outside and was respected by all.

A perusal of his works, nay a glance at the contents of the vols. is sufficient to show his mastery of the subject, his keen insight of the Jain texts and the systematic method of his treatment of complex questions that are stumbling blocks to students of Jain culture. His sterling merits were much appreciated by the then European scholars. I take this opportunity of quoting one instance only before concluding these my humble lines. The great scholar late Dr. A. F. R. Hoernle who edited one of the Jain Agamas in Bibliotheca Indica Series published by the A. S. of Bengal, was so much impressed with his learning that he composed several verses in Sanskrit in praise of Atmaramji Maharaj and dedicated his work, 'Upasagdasao Sutra' to him. The verses depict the excellence of this great personality in a nut-shell and ran as follows:—

" दुराग्रहध्वान्तविभेदभानो !, हितोपदेशामृतसिन्धुचित्त ! ।
सन्देहसन्दोहनिरासकारिन् !, जिनोक्तधर्म्मस्य धुरंधरोऽसि ॥ १ ॥

अज्ञानतिमिरभास्करमज्ञाननिवृत्तये सहृदयानाम् ।
आर्हत्तत्त्वादर्शं ग्रंथमपरमपि भवानकृत् ॥ २ ॥

आनंदविजय श्रीमन्नात्मारामहामुने ! ।
मदीय निखिलप्रश्नव्याख्यातः शास्त्रपारग ॥ ३ ॥

कृतज्ञता चिह्नमिदं ग्रंथसंस्करणं कृतीन् ।
यत्नसम्पादितं तुभ्यं श्रद्धयोत्सृज्यते मया ॥ ४ ॥ "

[Shree Atmaramji

HANDBILLS PUBLISHED IN AMERICA

1896-97

"A MOST ELOQUENT SCHOLAR AND LINGUIST."

VIRCHAND R. GANDHI,

OF INDIA.

HIS LECTURES SHOULD BE HEARD EVERYWHERE.

REPRESENTATIVE AT THE WORLD'S PARLIAMENT OF RELIGIONS

SUBJECTS

1. INDIA'S OFFERING TO AMERICA.
2. OCCULT SCIENCES IN INDIA.
3. ESOTERIC DOCTRINE IN ALL RELIGIONS.
4. ESSENTIAL PHILOSOPHY OF HINDUISM, BUDDHISM AND JAINISM.
5. BUDDHISM.
6. JAINISM.
7. THE LAW OF ETHICAL CAUSATION — A Solution of Life.
8. SOCIAL MANNERS AND CUSTOMS OF THE HINDUS.
9. POLITICAL INDIA. — Hindu, Mahomedan and English.
10. THE HINDU WOMAN — Past, Present and Future.
11 and 12. Two LECTURES — ILLUSTRATED INDIA.

FOR DATES AND TERMS PLEASE ADDRESS

CHAS. HOWARD, 6558 STUART BOUL., CHICAGO ILLS.

Virchand R. Gandhi in America

Editorial

Mr. V. R. Gandhi, B. A., of the University of Bombay, India, is a brilliant lawyer of unusual attainments, and is master of fourteen languages including English. He is the Honorary Secretary of the Jain Association of India, and enjoys the distinction of being the only gentleman from India, who was elected by the people at home as Delegate to the Parliament of Religions held in Chicago in September, 1893, where he most eloquently represented the 5,000,000 of Jains of India. Mr. Gandhi has remained in this country to study our customs, politics, educational and industrial institutions. He is a man of strong personality, filled with enthusiasm, sincere and earnest in purpose, a man of unflinching moral courage and the soul of honor. All this and more impresses you as you look into his calm, piercing eyes, and listen to his animated discussions on the customs and religions of India. But it is when dwelling upon the selfishness and injustice of mankind and the miseries of the ignorant poor that Mr. Gandhi grows most eloquent, and his soul shines through his eyes as he warms with his subject.

No one should fail to hear this eloquent native from India whenever opportunity occurs; one can gain more knowledge and truth in one evening than from any other source. He will be able to correct many prevalent and erroneous impressions concerning India and its people. He will answer all questions after the lecture that any one from the audience may choose to ask. There cannot be too much said in praise of this grand and noble man who daily lives up to the principles of purity which he advocates. Mr. Gandhi has already spoken in this country before clubs, lyceums, literary and church societies, theosophical branches and Spiritual associations, and has conducted large classes in Eastern Occultism. He has everywhere been accorded a warm reception and shown the highest appreciation.—*Editor's Bureau.*

THE BROAD AND CATHOLIC SPIRIT OF THIS GRAND HINDU MAY BE BEST UNDERSTOOD BY THE FOLLOWING EXTRACT FROM HIS LECTURE, DELIVERED AT CASSADAGA, N. Y., AUG. 12, 1894, WHERE HE WAS ENGAGED FOR SEVERAL LECTURES AND CLASSES.

When missionaries sent from this continent to our country, and to our people, shall have learned that we are children of the same family, that we inherit the same perceptions, the same rights, the same inspirations and the relations to the Infinite, and seek to fraternise with us on that plane and with this recognition—then, and then only, antagonism and injustice will cease, and the bonds of common brotherhood will unite us in a mutual recognition of reasons for a perfect fellowship ** What is that Christ in whose name you propose

to conquer the world ? Is there a Christ of oppression; is there a Christ of injustice; is there a Christ of misinterpretation; is there a Christ of denial of all rights; is there a Christ of destruction of all holy aims and humane immemorial institutions; is there a Christ of injustice and exorbitant taxation for the support of a government, foreign to our knowledge, our thought, our religion and our consent ? who of these Christs has inscribed his name on the banner of your conquests ? If you seek to conquer us under such banners, and in the name of such Christs, we refuse to be conquered. But, if you come to us in the name and in the spirit of the Christ of education, of brotherhood, universal love or in the name of that Christ, who, in the valley of the Ganges, and on the shores of the sea of Tiberius, taught and said: " A new commandment give I unto you, that ye love one another" then I say, we will welcome you, for him we know, and of him we are not afraid. But all this must be understood in the full freedom of it. We cannot recognize a creedal Christ, a limited Christ, an emasculated truth whether it is viewed from an educational or moral and spiritual point of view, but the universal idea, without limit, without fetters, free. * * We come gladly, at your invitation, for another reason. You are the most tolerant and liberal nation in the western world, and tolerance is the first article in the faith of every Hindu, Buddhist or Jainist. No man can point to any instance in the history of my people where any man was ever persecuted for religious opinion's sake. Our very language does not contain an equivalent word for the English word " persecution." We have words in our language, in the ancient Sanskrit, that cover the whole ground of justice, of purity, of goodness, of love and of all the sweet beatitudes of the soul's attainment, but not one word that means malice, persecution or tyranny for religious opinion's sake.

FROM REV. R. A. WHITE, OF CHICAGO.

6550, LAFAYETTE AVE, CHICAGO, ILL.

I consider Mr. Gandhi one of the best equipped of the many scholarly men who represented the various religions of India in the recent Parliament of Religions. A public lecture given by him in my church was, in my opinion, a most scholarly production, both in matter and form, and showed a thorough grasp of Oriental philosophy. Mr. Gandhi has a fine command of the English tongue, and is altogether a most interesting man in every way.

R. A. WHITE.

FROM HON. E. B. SHERMAN.

Master in Chancery of the

United States Circuit Court.

" The Congress of Religions drew to Chicago several of the brightest and most interesting Oriental thinkers and scholars that it has ever been my pleasure to meet; among them is Mr. V. R. Gandhi, a lawyer of Bombay, India. "

" It has rarely, if ever, been my good fortune to meet a man whose reading and culture have been so wide and varied, and who, withal, has so sweet, sincere and teachable a spirit as Mr. Gandhi."

thought our natural resources and industries marvelous, and made comparisons between us and his own Jainist People. In his lecture Saturday he gave "India's Message to America," and the lecture took every one by storm. He is so full of kindness and brotherly love for the American people, and so clear in expressing his ideas to us that no one can help but feel, after listening to him, that the Jainist people did well in selecting Mr. Gandhi as their representative to this country.

Chicago Daily Sun, April 3, 1894.

Mr. Virchand R. Gandhi, B. A., of Bombay, lectured Monday evening at 6558 Stewart boulevard. The Subject was Jainism, the religion which Mr. Gandhi came to this country to represent at the Parliament of Religions, and which has been listened to by larger and more enthusiastic audiences than any other Oriental religion which has been presented during or since the Parliament by the many scholarly representatives from the various countries

Chicago Herald, Aug. 4, 1894.

Virchand R. Gandhi, who was a prominent member at the Parliament of Religions, has just published a correct translation of the "Unknown Life of Jesus Christ" and being a native of India, and having traveled much in that country, has been able to add to his book a fine picture of the Himis Monastery where Notovitch discovered the manuscript. Also, he has added many other illustrations, and a most scholarly and exhaustive introduction, altogether giving to his work a dignity that no other translation possesses. Every one should possess a copy of this most scholarly translation.

Buffalo Evening Times, N. Y., Aug. 14, 1894.

Yesterday morning Virchand Gandhi, of Bombay B. A., delivered his lecture to women exclusively. It drew out a large crowd of the fair sex and caused something of a sensation by reason of its pointed directness.

St. Joseph Gazette, Mo., May 8, 1894.

The Parliament of Religions, which formed one of the most interesting features of the great World's Fair, opened the eyes of eminent Christians to the fact that the issues joined by modern Christianity and the religion and philosophy of heathendom leave debatable ground upon which the heathen may stand in defence of the faith of his fathers. Mr. Virchand R. Gandhi, of Bombay, who was one of the most prominent representatives at the World's Parliament of Religions, writes a paper in the April *Forum* entited, "Why Christian Missions have failed in India."

Morning Star, Meadville, Penn., Aug. 14, 1894.

Virchand Gandhi, of Bombay, India is the picturesque figure on the grounds now, in his Oriental costume. Mr. Gandhi represented the Jainist sect at the World's Parliament of Religions at Chicago last year. He is a very intelligent man, and after hearing his lecture on "The Message of India to America," one is inclined to wonder if Indian missionaries to America are not in order.

The Rochester Herald, Oct. 3, 1894.

ILLUSTRATED LECTURE ON INDIA.

Mr. Virchand R. Gandhi, of Bombay, India, delivered an interesting and

LECTURE ON INDIA

Ancient Literature of India.

Early
Life
of the
Hindus.

Marriage
Status
in
India.

Position
of Women
in India.

Social
Customs
of the
288 Millions
of the
Indian
People.

BY

VIRCHAND R. GANDHI, B. A., of Bombay

Honorary Secretary to the Jain Association of India.

instructive lecture before the public school pupils in Free Academy hall last evening. The speaker gave a clear description of the customs and habits of the people of India. He presented many very interesting stereopticon views of the principal cities, the Elephanta and other caves, occupied by monks. The pictures showed the excellent work executed in ancient times. Altogether, these lectures are instructive to both old and young, and should be seen and heard all over America.

Rochester Democrat and Chronicler, Sept. 24, 1894.

Mr. Virchand R. Gandhi, the Hindu philosopher and scholar, of Bombay, spoke in the First Universalist church last evening to a crowded house. He was introduced by the Rev. Dr. Saxe as one who had represented nobly one of the great religions of India. Mr. Gandhi is a man of extensive learning. He has spent his time since the close of the parliament traveling about, lecturing and studying the industrial progress of this country, and especially the public school system. He is greatly impressed with the fact that in this land the poorest child has educational facilities equal to the richest. There are many fine schools in India, but the fee is so high that the poor cannot take advantage of them.

Buffalo Evening Times, Aug. 13, 1894.

Mr. Virchand R. Gandhi. the East Indian, who represented 5,000,000 of his co-religionists at the Congress of Religions, preaches the universal brotherhood of man. He is much farther advanced in the Esoteric Philosophy than the western Theosophists, and gives far more lucid explanations of the Oriental teachings. The Hindu is decidedly the Lion of the season.

The Universalist Messenger, Chicago, Feb. 10, 1894.

The series of lectures on Oriental Philosophy, given by Mr. Virchand R. Gandhi every Monday evening at the residence of Mr. Chas. Howard, 6558 Stewart Boulevard, are growing more and more interesting. The Subject last Monday evening was the ethical side of the Yoga philosophy. The treatment given it was eminently scholarly, such as could emanate only from the metaphysical mind of a Hindu. These lectures are listened to by an already cultivated class of people, who concede the fact that these Hindus are the custodians of knowledge pure and simple, and are ever ready and willing to give the key which will unlock the treasure box containing all the mysterious truths that mind can grasp.

A short account of the life of Shrimad Vijayanandsuri Popularly known as Shri Atmaramji.

A hundred years have gone by since the birth of Shri Vijayanandasuri, the well-known Sadhu of the Jain Swetamber Sect. He was born in the village of Lahara, District Ferozpur (Punjab) on the first of Chaitra Shukla in Vikram year 1893. He was Brahma Kshattriya by caste. His father's name was Ganeshchandra and mother's, Rupdevi. He lost his father in early childhood and was brought up by his mother. He was given in charge of Seth Jodhmal of Jira (Punjab) for education in Vikram year 1903.

He studied Hindi and Arithmetic. At times he used to visit Sthanakvasi Sadhus of the place and began jo study about religion. In Vikrama 1910 he was initiated as a Sthanakvasi Sadhu. His intellect was keen : he used to Commit to memory 100 verses a day. He had learnt the Shastras from the Sthanakvasi Sadhus, but he began to entertain doubts as regards the interpretation as given by them. Fortunately he began to study Sanskrit Grammar and other philosophical and logical works with a Pandit.

He fearlessly gave up the Sthanakvasi doctrine and came to Ahmedabad in V. year 1932. He was initiated as a Swetamber Sadhu by Buddhivijayji, a Jain Sadhu of the place. In the V. year 1943, he went to Palitana, Kathiawar, and stayed there for four months during the rainy season. Here he was given the title of 'Acharya' by the Sangha, and from that time he was called by the name of Shri Vijayanandasuri.

Then he travelled on foot from Gujerat to the Punjab. During the travel he brought to light the hidden Jain Literature. The Jain Bhandars of different places of Rajputana were examined by him. He got many old important manuscripts fairly copied out.

For many years he lived in the Punjab. His fame spread through the different parts of the country. Many people of other sects came and discussed with him on matters of religion. He answered their arguments in a mild, courteous and dispassionate manner. His tone was inspiring, and the hearers were at times astonished at his peculiar tact of answering the questions. His ideas were liberal. He was serene and calm of desposition.

Many questions of Jainism were put to him by Dr. A. F. Rudolf Hoernele through Maganlal Dalpatram in the Vikram year 1945. Dr. Hoernele was greatly satisfied with the answers. He wrote to Maganlal in 1888 " Please convey to the latter (Muni Maharaj) the expression of my thanks for the great trouble he has taken to reply so promptly and so fully to my questions. His answers were satisfactory." In the introduction of the Upasakdasanga, which Dr. Hoernele has edited and translated, he writes: "For some of this information I am indebted to Muni Maharaj Atmaramji, Anandvijayji, the wellknown and highly respected Sadhu of the Jain Community throughout India and author of (among others) two very useful works in Hindi."

In Vikram year 1949, he received an invitation from Chicago to attend the World's Parliament of Religions. On account of religious and personal restrictions he could not go, but he sent his representative, Mr. Virchand Raghavji Gandhi, B. A. to Chicago to represent Jainism at the Parliament.

He was the author of a number of works in Hindi. The important works are as follows:-

Tatwanirnaya Prasad, (तत्त्वनिर्णयप्रासाद), Jaina Tatwadarsha (जैनतत्त्वादर्श), Agnantimir-Bhasker (अज्ञानतिमिरभास्कर), Samayktwa Shalyodhar (सम्यक्त्वशल्योद्धार), and Chicago-Prashnottar (चिकागोप्रश्नोत्तर).

Many Jain temples were built in the Punjab by his teaching. About 15000 persons were converted to Jainism by his strenuous efforts. Many Pathshalas and Libraries were established by him in the districts of the Punjab and in different other parts of the country.

Spending his life in doing good deeds he passed away from this world in Vikram year 1953, Jyesta Shukla 13, in Gujranwala (Punjab). The event of his death was mysterious. At midnight he got up from bed and sat in the posture of Padmasana. He called his pupils before him and said to them: 'Oh, Now I go, Arhan !'

'Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Foot prints on the sands of time.' (Longfellow)

Origin of Chicago-Prashnottar.

The following letter was received by Shri Shri Tapagachhacharya Nyayambhonidhi Shrimat Vijayanandasuri, popularly known as Shri Atmaramji, through the Jain Association of India, Bombay.

Worlds' Congress Auxiliary

Committee on Religious Congress,

Rev. John Henry Barrows D. D.,

Chairman, Chicago U. S. A. November 16th 1892

2330 Michigan Ave.

Mr. Atmaramji, Bombay, India.

Please address me

William Pipe, 2330 Machigan Ave, Chicago, United States of America.

Dear Sir,

There will be mailed to you in the course of a week an appointment as a member of the Advisory Council of the Parliament of the Relegions to be held in Chicago in 1893. In the meantime the Chairman instructs me to ask you if you will kindly forward to me at your earliest convenience two photographs of yourself and a short sketch of your life. These are to be used in preparing the illustrated account of representatives of the great faiths of the world. Will you, therefore, give this matter your earnest consideration and forward to me as soon as possible what is requested ? Some other pictures and explanatory literature that would illustrate any feature of Hinduism would be much appreciated. With fraternal greetings,

I am,

Faithfully and sincerely yours,

William Pipe.

श्रीमद् आत्मारामजी महाराज शिष्यसमुदाय सहित सं. १९४६ अजमेरमें.

A reply to this letter was sent by the Jains of Bombay through Mr. Virchand Raghavaji Gandhi B. A., M. R. A. S., in consultation with the Muniraj Atmaramji. The purport of the reply was that the Muni Maharaj had received the letter and was highly pleased to hear of the undertaking about holding a Religious Parliament at Chicago. It was also stated that the Muniraj regretted that owing to old age, religious restrictions and some other private reasons he was unable to personally attend the Parliament of religions in compliance with the invitation. As desired, two photos of the Muniraj and a short biographical account of him together with some other interesting photos were also sent, an acknowledgment for which was requested.

To this letter the following reply was received.

Chicago U. S. A. April 3rd, 1893.

Muni Atmaramji, 9, Bank Street, Fort,

Presidency Mills Co. Ltd.

Reverend Sir,

I am very much delighted to receive your acceptance of your appointment together with the photographs and the biography of your remarkable life. Is it not possible for you to attend the Parliament in person? It would give us great pleasure to meet you. At any rate, will you not be able to prepare a paper which will convey to the occidental mind, a clear account of the Jain Faith, which you so honourably represent? It will give us great pleasure and promote the ends of the Parliament if you are able to render this service.

I send you several copies of my second report. Hoping to hear from you soon and favourably, I remain with fraternal regards,

Yours cordially,

John Henry Barrows,

Chairman, Committee on Religious Congress.

A reply to the above letter was sent through Shah Maganlal Dalpatram, acknowledging the receipt of the letter and intimating

that, in compliance with the wishes expressed therein, the Muni Maharaj had undertaken to write a contribution on the Jain Faith.

The following is the reply received.

Chicago U. S. A. June 12th 1093.

My dear Sir,

I am desired by the Rev. Dr. Barrows to make an immediate acknowledgment of your favour of May 13th. It is eminently to be desired that there should be present at the Parliament of Religions, a learned representative of the Jain community.

We are indeed sorry that there is no prospect of having the Muni Atmaramji with us and trust the community over which he presides will depute some one to represent. It is, I trust, needless for me to say that your delegate will be received by us in Chicago with every distinction, and during his stay here, will receive our hospitality in as great a measure as we are able to accord it. If you therefore decide to send a representative, will you kindly cable the fact to me ? The paper which learned Muni is preparing, will indeed be very welcome and will be given a place in the programme in keeping with the high rank of its author. Although we here in Chicago are a long distance from you, the name of Muni Atmaramji is frequently alluded to in religious discussions. For the purpose of illustrating the volumes which are to record the proceedings of the Parliament of Religions I am in want of a few pictures to illustrate the rites and ceremonies of the Jain Faith. May I ask you to procure these for me (at any expense) and send at your earliest convenience.

I am,
Very truly yours,
William Pipe,
Private Secretary.

This letter was passed on by Muni Atmaramji to the Jain Association, India, with the remarks that it would be well if the Jains at Bombay were to consider the matter of sending Virchand

Raghavji Gandhi as a representative of Jain Faith to the Parliament. He added that by his deputation as a delegate to the Parliament of the religions of the world he would be able to give publicity to the religion of the Jains to all those who did not know what Jainism and its tenets were, and that the course was calculated to disseminate the truths of Jainism far and wide. This opinion of the Muniraj was accepted by the gentlemen of Bombay, because they implicitly believed in his words and were convinced that the opinion expressed by Muniraj could never be against their scripture or prejudicial to them in any way, for they well knew that in the modern times there was none equal to him in the knowledge and scholarship of Jain religious literature. Having thus considered the matter, the Jain Association of Bombay requested Mr. Virchand Gandhi to go as their delegate to Chicago. On this occasion at the request of Mr. Virchand Gandhi as well as that of Chicago Committee on Religious Congress the Muniraj wrote this work in the form of questions and answers on Jainism. I venture to publish the work for the benefit of my brethren. As the book was specially written for the Chicago Parliament and contained answers to the questions received from Chicago, it was aptly entitled the " Chicago Prashnottar *i. e.*, Questions and Answers on Jainism for the Chicago Parliament of religions. The name and learning of the author of the book being universally known, it is needless for me to dilate on the merits of his books. Nor can I do justice to the task, even if I were to attempt it, How can I be considered qualified enough to do full justice to the merits of the works of an author about whom occidental scholars and savants have expressed such a high opinion ? The following is an extract in this connection from the English translation of Upasakdasang Sutra by Dr. A. F. Rodolph Hoernele, Secretary of the Asiatic Society of Bengal.

" In a third Appendix (No. III) I have put together some additional information, that I have been able to gather since publishing the several fasciculi. For some of this information, I am indebted to Muni Maharaj Atmaramji, Anandvijayji, the well-known and highly respected Sadhu of the Jain Community throughout India, and author of (among others) two very useful works in Hindi, the Jaina Tattva-

darsha mentioned in note 276 and the Ajnana Timira Bhaskara. I was placed in communication with him through the kindness of Mr. Maganlal Dalpatram. My only regret is that I had not the advantage of his invaluable assistance from the very beginning of my work. For some useful suggestions and corrections I am also indebted to Mr. Virchand R. Gandhi, the Honorary Secretary to the Jain Association of India."

On the 21st page of "The World's Parliament of Religions" published in London, there is a photo of the Muni Maharaj bearing the following eulogy.

"No man has so peculiarly indentified himself with the interests of the Jain Community as Muni Atmaramji. He is one of the noble bands sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the High priest of the Jain community and is recognised as the highest *living* authority on Jain Religion and literature by Oriental scholars."

The above has also appeared at page 3 of the treatise entitled "Eulogies to holy places." Dr. Hoernele has written certain eulogistic verses in Sanskrit on Muniji in the beginning of his publication on Upasakdasang Sutra, the translation of which is given below:—

"(1) Thou art like the sun in dispelling the black clouds of ignorance; thou establishest the minds of others on the sea of nector of good and noble instructions; thou cuttest asunder all knots of doubts; thou art beyond the eighteen blemishes condemned by Jainism. Thou art unsurpassingly great in the knowledge of the spiritual lore of Jains and that thou art all-wise.

(2) For the purpose of dispelling the ignorance of all good men, thou hast written the works entitled "Ajnana Timira Bhaskara" and "Jain Tattvadarsha."

(3 & 4) O Master of bliss, O glorious soul, O Enjoyer of spiritual knowledge, O great sage, O unfailing answerer of all my questions; O purified soul ! In recognition of the good thou hast done me, I

dedicate this book to thee in all sincerety of feeling as a mark of my gratitude. "

The reader of the *Chicago Prashnottara* will find all necessary information regarding the following questions:-

What is God ? What kind of God ought to be adored ? In what way do the Jains and in what way do the followers of other religions believe in God ? Whether God can be proved as the creator of the universe or no ? What is action and how is it internally and externally classified ? What bondages are caused by what actions and what are their fruits ? What is that which leads from one state of existence to another state of existence ? What connection is there between the soul and the actions? Does the soul perform the actions itself or is led by some other force to perform them ? Does the soul enjoy the fruits of its actions itself or is allowed by some other to enjoy them? In what matters do all religions agree unanimously ? Has the soul the power of becoming God or no ? Does the soul return to the world after liberation or no ? Whether or not is it possible for the world being depleted of living beings when there is a continuous streams of the souls going into liberation which prevents their return ? How is the transmigration of soul established ? How is the existence of soul proved ? What advantages are there in worshiping God and loving God, and how should this adoration be made ? What form of image-worship should be observed and why ? What connection between God and man do religions believe in ? What are the duties of an ascetic and what of a house-holder ? What are the prescribed characteristics of the spiritual and the worldly life ? What is the necessity and advantage of the study of various religious books, and what are the rules regulating such a study ? Is there an incarnation of God or no ? If so, whether the liberated soul of God catches any contamination by the process of incarnation? Has or has not God any defects ?

In addition to the above questions, the author has also discoursed on such topics as the re-purification of a contaminated soul, rules calculated to ward off the fear of death, the classes and characteristics of religion etc. etc.

Origin of Chicago-Prashnottar

In consideration of the subjects treated in the book it would not be inappropriate if it is entitled " Tattvapunj " or collection of cardinal truths.

This work after completion was handed over to Mr. Virchand Gandhi, who by its aid created a thirst in the minds of the people at Chicago and other places for spiritual knowledge to such an extent that he was again invited to America. The invitation was gladly accepted by Mr Virchand Gandhi who resolved to go there with his family. On the occasion of his departure, the spiritual-minded Jains of Bombay presented several addresses to him. For fear of space, the purport of only one of these addresses is given below :—

Dear brother Mr. Virchand Raghavji Gandhi,

We, the members of the Shri Hemchandracharya Abhyas Society, have met together to express our feelings of joy and sorrow-joy at the thought that you are going to such a distant country for the dissimination of tenets of Jainism, and sorrow because we will be deprived of the assistance of such a useful member.

Dear brother, at a time when there was very little education among our community, you passed the highest collegiate examinations and displayed too deep an interest in spiritual and worldy matter to be adequately spoken of. The strenuous efforts you made in connection with the holy places of pilgrimage such as Shri Satrunjaya and Sametshikhar etc., are highly commendable.

In 1893 you went as a representative of Shri Muniraj Atmaramji on behalf of the Jain community to the Parliament of Religions in America.

The Muniraj is one of those selfless men who are always devoted to the interests of the Jain community and who have pledged from the day of their initiation to the end of their lives to perpetually preaching the highest truths of Jainism. He is one of the greatest preachers of the Jain religion and scholars of its literature-the preacher and scholar whose premature death is mourned by the whole community,

the equal of whom in erudition and the knowledge of Jain Shastras is difficult to find to succeed him and whose holy and virtuous deeds will for ever be remembered with undying gratitude by the present and the coming generations. The speeches which you have delivered in America on Jain religion & philosophy have done immense good to us and our American brethren. It is very gratifying that on this occasion of your going for the second time in response to the invitation of our American brethren, you are also taking your wife with you. Her resolve in going with you on this occasion justifies in its fullest sense the significance of the word "Sahcharini" a constant companion.

In conclusion, dear brother, our prayer is that happiness and prosperity may attend you while you are abroad, that success may crown the mission which you have voluntarily undertaken, that blessings may be showered upon you and that you may achieve distinction.

From ' Chicago Prashnottar '

[English Translation Edition.]

Talks of The Occult

Virchand R. Gandhi Delivers the First of a Series of Lectures.
Mysteries of Hypnotism

The Art Was Practised, He Says, Thousands of Years Ago.

Antagonism of the Church to Spiritual Manifestations Gave Rise to Secret Societies.

Virchand R. Gandhi the Hindoo philosopher, lectured at 810 Masonic Temple last evening to a fine and interested audience. It was the first address of a series to be given on successive Saturday nights at the same place, and all are on the general suject of the occult.

Last night, in particular, he talked about hypnotism, which he defined as a natural sleep artificially produced. He said that all might come to possess this power but that only by high and good thinking and living could it be beneficially exercised. All that was impure in character must be sloughed off if the best results were to be obtained.

He went into the significance of colours, and said yellow and white represented the highest moral conditions. He said the body gave out different lights, black sometimes, and blue, and these aura were real, if not visible by all.

He traced the history of hypnotism, and said it was practised thousands of years ago in Greece. It was discouraged by the infant church, and to escape this ostracism it was
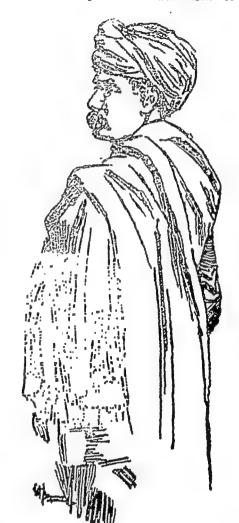
VIRCHAND R. GANDHI.

carried on under cover, thus explaining the rise of secret societies. Catholicism and Masonry had always been antagonists.

At this point, to illustrate a point, all lights were turned low, and the figure of the white-clad Indian, in his purple turban and sash, as seen dimly in the shade, caused a weird sensation, as at some spiritualistic seance. There were those who afterward said they felt an impulse quite uncontrollable to close their eyes and even dose quite off into the land of Nod.

Then came a pretty little prayer, composed 5,000 years ago to the sun god, as the source of all life.

The speaker said this term was a scientifically expressed truth, for the sun was a positive force of life. The aura which sheathed every one was an emanation from the sun. Thoughts were vibrations, and faith a state of mind.

Of course, it was necessary that the manipulator of the occult forces of hypnotism should be wise and virtuous, as otherwise he might work the loss, even the ruin, of himself and others. Many tried to operate without going through the preliminary moral life and ruined themselves. A person well fortified in the use of such a force could perform marvels.

He illustrated by taking the case of a child. Unless very stubborn a child received impressions that were very lasting, and even controlling in the future. In a sense all men were but children of a larger growth. We were hypnotized now and then without knowing it and to understand this we must drink deep of the significance of the font of life called passive existence. Popular and scientific hypnotism were very different, nor was it to be supposed that a profound science like occltism could all be understord in a jiffy. To many all such things were as foolish as would have been thought the possibility of the marvels of electricity a while ago. Many sensational things were palmed off as hypnotism that were quite extraneous to it.

In conclusion he said he was going to answer questions next Saturday night at the close of the regular address.

Absolute to be Reine Seyn or the '*Pure Being*' of the Eleatics, I think that you will be very much interested as I am, with an East Indian doctrine which holds to personal individuality as the highest being and believes in individual immortality, in fact in immortality *ante* as well as *post*, a doctrine something like that of Professor Thomas Davidson and Professor George H. Howison of the University of California."

As the oriental Standpoint on the great problems of life and destiny has never been understood by the American people because those claiming to present this standpoint have done so either at second-hand or in a fragmentary way,–this opportunity should not be lost of hearing an Oriental scholar who is not only filled with the spirit of the oldest Hindu philosophy, but has made a profound study of a wide range of Sanskrit Literature on the various phases of Hindu thought.

Mr. Gandhi has been strongly urged to deliver this course and has kindly consented to dealy his departure from New York to deliver these lectures.

[A cutting from an Amerikan Paper.
The Inter Ocean, Chicago, Sunday Dec. 6th 1896.]

Puran Chand Nahar, M. A., B. L.
[P. 1

Pandit Bisheshwarnath Reu
Supdt. of Archaealogy (Jodhpur State) [P. 25
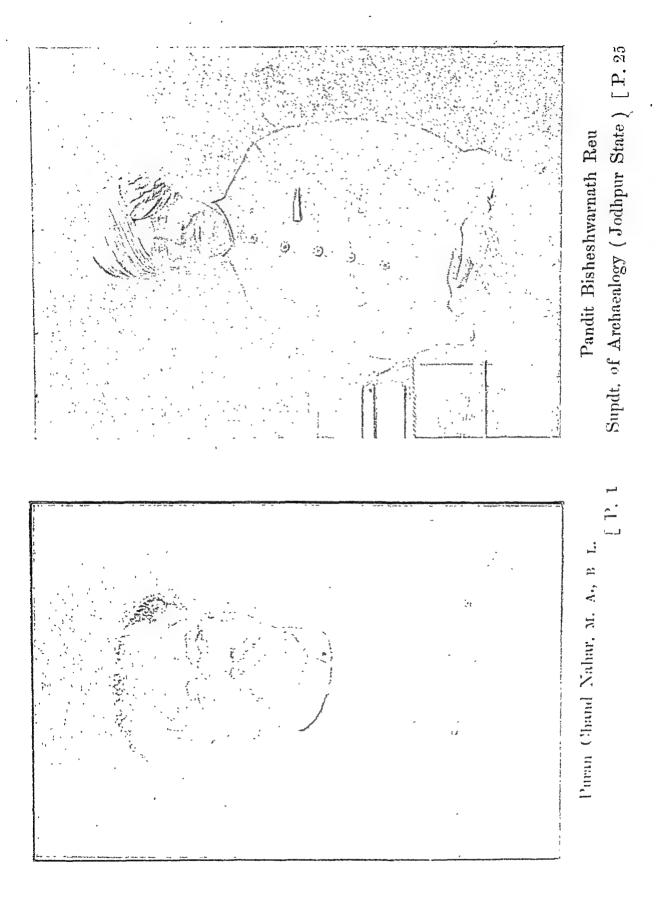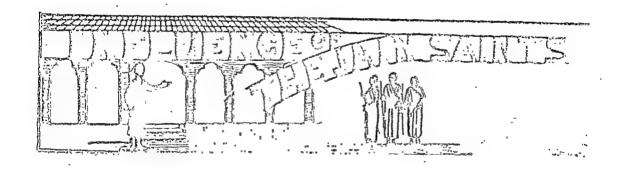
Sahityacharya Pandit Bisheshwarnath Reu, Jodhpur

Though like the motherland of their prophet, the hearts of Mohmedans are considered dry for the sympathy towards the other religionists, yet at times, some Jain saints had created a corner of good will and respect in them, for their learning and renunciation.

To support this, one can easily find a number of proofs but the proof quoted here is a fresh one and deserves notice.

In the beginning of the 1544 A. D, when Rao Maldeva was victimised by the treachery of Shershah's party, Nagaur, a northern province of Marwar, also fell in the hands of Pathans and as a custom new officials of the place began to show their zeal in confiscating the buildings erected or dedicated for the religious purpose other than their own.

In such a state of chaos, a 'Posal' (Upasara) belonging to a Jain saint named Kirtichandra came under the possession of Ali Usuf-Daulat Khan Husain, but soon the qualities of the said saint influenced the holy shekh Sulaiman of the place to such an extent that he himself voluntarily got the 'Posal' vacated from the usurper and handed it over to Kirtichandra.

The inscription in question measures 22½" x 13½" and contains 4 lines written in raised Tughra styled characters—

INSCRIPTION

(1.) این سطور بتحریر پیوسته در معنی آنکه بتاریخ دوازدهم ماه ربیع الاول

(2) سنه ۹۵۲ هجری یک پوسال باسم مبارک کیرت چندر را برائے جهته الله تعالے
بندگی حضرت

(3) شیخ المشائخ شیخ سلیمان خلاص کنانیده دهانیده از مسند عالی یوسف دولتخان

(4) حسین اکبر سعید کبیر بعد این تاریخ از جهت پوسال مذکور کیرت چندر را مضرت
و رنجش دهد او را سوگند طلاق —

TRANSLATION

These lines are engraved to show that on the 12th of Rabi-ul-awal 952 A. H. (13th of Jyeshtha sudi, 1602 V. S.-24th May 1545 A. D.) a 'Posal' (Upasara) having got vacated, to serve God and prophet from the 'Masnad' (possession) of Ali Yusuf Daulat Khan Husain Akbar sayyad Kabir, by the holy Shekh Sulaiman is handed over to holy Kiratchandar. Woe be unto him whoever disposes or gives trouble to the said Kiratchandar about this 'Posal'.

(*Mrs. Rhys Davids D. Litt M. A.*)

My message is not for the Jain only; it is for the child of India.

Many centuries ago India gave to herself and thereby to the world a mandate of the first importance. It was about the man, the individual man or human being. It was about the worth or value of man as man. In Christendom the man's highest worth is declared to be sonship of the Highest by adoption. India's mandate, at a much earlier date, had declared that worth to be sonship by nature. It is his birth-right. It is a direct lineage, not an indirect descent. Man was not declared to be of divine nature as one God among many Gods; he was declared to be in nature as one with supreme Deity. Herein India worded in her own way. The teacher, as we know, said: That art **thou** ! The 'thou' is here emphasized, else had the verb alone been sufficient: **Tam asi** ! The point in the mantra is in what is said not about Tam, but about the man. We are wrong if we render it by 'Thou art That !' The 'That' needed no emphasis; the emphasis was needed by the man.

This emphasis, this needed emphasis was a New Word. It told of a new uplift in man's idea of man. But at the same time it was, if lightly, if carelessly used, an intensely irrational saying. Much more so than if one were to tell a little child: 'You are a woman like mother; you are a man like father.' We say, it is true, proverbially: 'The child is father of the man.' We mean of course, that the promise and potency in the infant will in his growth become or develop into a certain sort of man. We are considering the child with an eye to the More that we believe he has in him to become. Thus understood, the proverbial saying is not irrational.

So also should we consider India's mantra, Her teachers had been considering this and that aspect of things and of the man, one and all, under the notion of 'becoming' rather than 'being'. We have but to read the older Upanisads (in the original, not in the translations) to see that this is true. This being so, there will ever have been, in the meaning and force of the verb as, asi, the background, deeper in meaning and in force, of the verb **bhu, bhavasi.** And

scientifically in a way the inverse of our own. And we are reminded of Bergson's words: "What would have *happened if modern science* instead of converging on the study of matter, had started by a study of the things of the mind?" India did so start, and this alone should entitle her results in psychological thinking, both old and new, to a respectful and interested hearing, such as is so far withholden. Surely it is worth our while to inquire whether she has come through the ages with the same, or with a different outlook and **modus agendi** in psychology from our own.

The metaphysic known as Sankhya is of a much later date than that early analysis. But the attempt to distinguish between the man and his mind had deep-going results. Brahman culture, very dubious at first, put **sankhya** into harness and drove it. But the newer less established culture of early Buddhism was by **sankhya** put into harness and driven by it, till it ultimately outran **sankhya**, so that the detached man or self became entirely replaced by the mind, the subject by the object. The man became eventually a mere complex.

What had Jainism to say in this matter? Here is a point of intense interest in psychological history. A young unestablished culture did it also become driven, or did it harness and drive ? Where is the student, Jain or *English*, fresh from graduating in the science of psychology—no other is fit—who will go into this, as my husband commissioned me in like circumstances, to go into the psychology of Buddhism ?

(*W. Schubring*)
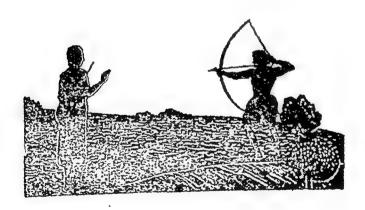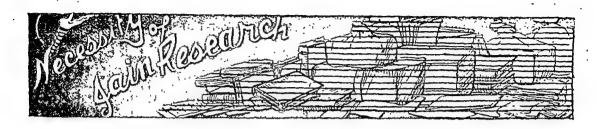
When, more than thirty years ago, I began to study the religious texts of the Svetambara Jains, it was Professor Hoernle's edition of the Uvasagadasao (Calcutta 1888–90) where I first met with the name of Muni Atmaramji. To him, as to one of the spiritual leaders of the Community, the editor tends his special thanks for many informations the learned Muni most liberally had given him. So it can be said that the mentioned edition and translation owe their definitive features to a collaboration of Indian and Western spirit. I am inclined to take this fact as a lucky omen for a still outstanding work about which I say some words, at the occasion of the Atmaramji Centenary.

While the doctrines of old Buddhism, laid down in the Tripitaka, can easily be studied by scholars outside of India in the many volumes published by the Pali Text Society, this, from various reasons, is, not the case with the teaching of Mahavira. The holy scriptures of his adherents have not found their "Jaina Text Society" which Professor Pischel in 1903 meant to see in a near future. On the contrary, scholarly work in the Agama, instead of being carried out according to a deliberate plan, has remained accidental. That nevertheless those meritorious monographs which we owe to Professors von Glasenapp, Gue'rinol, Kirfel and others could paint a lively picture of Jainism on the ground of later documents, while in the whole dispensing from the old sources, is due to a peculiar reason. Much

more than e. g. early Buddhism the doctrine of Mahavira is one whole, wonderfully conceived on a grand scale and worked through to the most minute detail. A system like this, ingeniously built up out of idea and experience, in the course of time, is likely not to change, but to remain as it originated, and the vast postcanonical literature, as far as we know it, though reflecting variations in outward details, still shows the fundaments untouched until the present day. so it is well to be understood why the works of the mentioned learned authors and others are based upon later texts which were close at hand. But it is equally clear that Indology cannot be satisfied with this present state of things, as it were with contemplating the admirable superstructure of a building, but must sink down the spade to the fundaments dating from the heroic epoch. This would mean taking up critically to edit the holy texts themselves—the word taken in a wide sense, including some peripheral works and their Prakrit commentaries, the more so as the well deserving earlier prints of them, as far as they were undertaken, are out of stock since many years. It is the purpose of these lines to direct the attention of my readers to this old task of Jain research. I myself have modestly endeavoured to prepare the ground when writing my work "The Doctrine of the Jains according to the old Sources", published in German language early in 1935 (251 pp), where for the first time the reader will meet with a critical investigation based upon a detailed survey of the Agamas. The next step forward ought to be a handy edition of them. It goes without saying that such an undertaking will give a mighty impulse to research work both in India and abroad. About forty years ago, Professor Leumann pointed out that the investigation in the scholastical literature of the Jains will throw new light upon the literary history of India during the early centuries of the Christian Era. Not less will the canonical scriptures yield a rich harvest to the investigators in one of the most important chapters of India's religious development. Not earlier than they are easily accessible and lucidly arranged the imposing figure of Mahavira, that mighty systematiser of Indian antiquity, will obtain its proper place in the eyes of all those in the West and East who will read his doctrines in his words sanctified by tradition.

To contribute to the attainment of this noble goal I wish to appeal to my Jain friends. First of all, it is necessary to have at hand really old and good manuscripts of Agamas, Niryuktis, Bhashyas and Churnis as are preserved in many a palm-leaf bhandar. The owners of them, as far as they think it good as yet to hide their treasures from publicity, might be convinced that they cannot do a better service to Mahavira's religion than by helping to make it world-widely known and that they will suffer no material loss whatever by allowing to catalogue and to photograph those manuscripts. I cannot undertake here to describe in detail the preparatory stages of the grand work and its definitive start as they present themselves before my mind. Be it enough to say that common work is indispensable. Muni Maharaj Atmaramji has given one splendid instance in most willingly joining the ideas of a Western scholar. I do not hesitate to say that his memory cannot better be celebrated than by following his enlightened example and thus inaugurating an epoch of true Western and Indian collaboration in the Jain field.

(S. P. Badami B. A., LL. B.
Retired Judge Small Causes Court.)
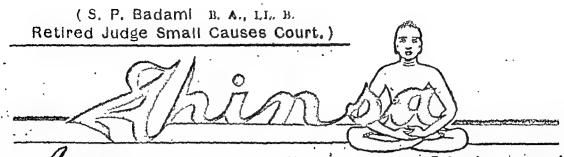
A great misconception prevails amongst non-Jains in connection with the doctrine of **Ahimsa** set forth in the Jain scriptures. Persons who have made only a superficial study of this doctrine are inclined to run it down by saying that it makes men coward, and utterly unfit for making any progress in this world. But when the doctrine is understood in its true philosophical as well as practical aspects, one feels convinced that the inference so drawn is baseless and fallacious.

I do not propose to deal here with the philosophical aspect of the doctrine instructive and interesting though it is. I would only say that the doctrine is based on the all-accepted salutory rule of Universal brotherhood not only of all human beings but of all living beings, beginning from those endowed with one sense only to those endowed with all the five senses and mind. So considered, the doctrine of **Ahimsa** will be accepted as the highest **Dharma** and the only true path to salvation.

From the practical point of view, this doctrine of **Ahimsa** is not quite rigid, its operation necessarily varies with the circumstances of each individual soul. An ascetic who is far advanced in his power of self-control in comparison to a layman, and whose sole object in life is to seek development of the true characteristics of his soul as well as those of other living beings, practises **Ahimsa** absolutely, but it is impossible for a layman to do so. Naturally the latter cannot be expected and is not enjoined to observe the rules which the former is able and is enjoined to observe. In order that there may not be any practical difficulty in the observance of rules of **Ahimsa** by a layman, they are very wisely framed differently from those framed for ascetics who care only for the advancement of their souls. When this difference is borne in mind, one's misconception in connection with **Ahimsa** at once vanishes.

Ahimsa is negation of Himsa, which means according to Jain tenets " Separating the life-forces through negligent activities " (प्रमत्तयोगात्

प्राणव्यपरोपणं हिंसा Tattvartha 7-8.) The expression प्रमत्तयोग i. e. negligent activity has a technical meaning. It includes all activities which are actuated by five sorts of **Pramad** i. e. negligence, viz. (1) कषाय (Kashaya) which includes all kinds of anger, arrogance, deceit and greed, (2) विकथा (Vikatha) which means improper conversation, (3) इन्द्रिय (Indriya) or sense pleasure, (4) निद्रा (Nidra) or sleep and (5) आसव (asava) i. e. Intoxicating matter. The expression प्राण (Pran) includes life forces which are ten in number viz. (1 to 5) forces of five इन्द्रिय or senses which include sense of touch, taste, smell, seeing and hearing (6) आयुष्कर्म or the force by which duration of life is guided, (7) force of body (8) force of speech (9) force of mind and (10) Capacity of respiration. All living beings fall under five classes according to one, two, three, four or five senses they possess. The act of separation of any of these life forces possessed by any living being through any of the five negligent activities is known as Himsa in Jain scriptures. Abstaining from such an act by body, speech and mind is known as **Ahimsa**.

If such **Ahimsa** be enjoined to be observed by all, it would really be impracticable. It is impossible for a layman to observe such **Ahimsa** under the circumstances with which he is environed. Jainism does not lose sight of this hard fact. It takes it fully into account in the formulation of rules of conduct which it lays down for the guidance of its followers. While an ascetic is generally enjoined to observe **Ahimsa** absolutely, a layman is enjoined to observe one-sixteenth part of it only. Let us see how it comes to be so.

We have noted above that the whole world of living beings is divided into five classes according to the number of senses they possess. The layman very naturally cannot be expected to observe **Ahimsa** so far as one-sensed beings such as vegetables, water, earth etc. are concerned, and so the rules do not require him to observe that **Ahimsa**. His **Ahimsa** is confined to what is technically called Sthula (स्थूल) or Trasa (त्रस) living beings, and does not extend to Sukshma (सूक्ष्म) or Sthavar (स्थावर) living beings also. It thus covers roughly speaking only half the living beings and is so reduced to eight annas from sixteen annas Ahimsa to be observed by an ascetic.

Now Himsa of living beings having more than one sense may be caused in two ways. It may be संकल्पजा i. e. deliberate, or आरंभजा i. e. implied in the struggle for existance. The layman cannot possibly avoid the latter and so he is enjoined to abstain from संकल्पजा i. e. deliberate Himsa only. His **Ahimsa** is thus reduced from 8 Ans. to 4 Ans.

This Sankalpaja Himsa may be with respect to निरपराध i. e. innocent beings or सापराध beings i. e. beings that offend us. The latter cannot be avoided by the layman. He has to preserve his and other people's person and property, and to protect his country from invasions, has to maintain law and order, and to do such other various acts which necessitate him to deliberately practise in his doings Himsa of offenders. So the abstinence from Sankalpaja Himsa is confined to innocent beings only. The layman's Ahimsa is so reduced from 4 ans. to 2 ans.

This निरपराध संकल्पजा Himsa may be either (1) सापेक्ष i. e. necessary e. g. in performing surgical operations, or in dealing punishment to children going to school and so on, or (2) निरपेक्ष i. e. wanton e. g. killing living beings for sport, food, sacrifice &c. The former is necessary even in the interest of the living being that may be the subject matter of Himsa. The layman cannot refrain from it. He is therefore required to abstain from निरपेक्ष or wanton Himsa only. The two annas of his Ahimsa are reduced to one anna only.

To sum up, the Ahimsa which a layman is enjoined to observe is confined to refraining from Sankalpja (deliberate) nirapeksha (wanton) Himsa of niraparadha (innocent) Sthula or Trasa Jivas (living beings with more than one sense.). It thus comes to roughly speaking one sixteenth part of Ahimsa which an ascetic can undertake to observe and which he is enjoined to practise. It is therefore clear that the doctrine of Ahimsa properly understood and observed would never interfere with the peace and progress of mankind, but on the other hand would go to considerably accelerate them. There would then be no need of institutions like the league of nations. Those who undertake to refrain from deliberately injuring innocent moving living beings when there is no necessary cause for doing so, are really true friends of mankind, while those who take to the contrary path are its enemies.

Pandit Ajit Prasada, M. A., LL. B.
Advocate, Ex-Judge High Court, BIKANER.

Death is described as a dreadful figure. A skeleton or a bare skull is its symbol. The very word Malak-ulmaut, Maut-ka-Firishta strikes terror in the heart. Yamaraj inspires horror. The common superstition about Death is so widespread that many persons with a weak mind shortly before dying begin to see and feel the presence of grotesque apparitious dragging them away from their dear and near ones, or hear in imagination the call of their dear and near ones, or hear in imagination the call of their dear dead relations and such hallucinations cause serious injury to the brain, tend to hasten the end, and aggravate physical suffering immensely.

This highly undesirable, and extremely damaging condition of mind is due to a want of proper understanding of the elementary truths of religion, philosophy, metaphysics, to an utter indifference towards simple explanations of the facts of life, and to the deplorable habit of avoiding any the least reference to even a word or idea connoting Death. This is the basic ignorance, **moola mithyatva,** which pervades society through and through, but which is entirely foreign to all religions and philosophies.

A right-believer, Samyak-drishti, or masallam-ul-eeman has no fear of Death. He is convinced that Life is Immortal, Eternal, and that in Essence he is a potential God, possessing all the Attributes of Godhead, Infinite knowledge, Infinite Might, Infinite Joy, as the natural elements, which compose and constitute his being. He is further convinced that the body he inhabits is a temporary abode, and that he must have a better and better, and a constantly improving abode in future, and hence the change of body is to him as welcome as going to a more commodious, better furnished, and better-situated tenement. Death to him is a change for the better.

What is a long life ? Is it not a long term of confinement of the Divine Soul in the physical prison ? Who wants, who desires, who relishes a long sentence of imprisonment ?—only a confined criminal, who has become enamoured of Jail life, and Jail companions, or one who has become so feeble, so weak, so helpless, so hopeless that in utter despair he prefers the cage to freedom, as an Urdu poet has said:

" Ab-o-daney sey kafas ke, kuchh hamen ulfat nahin,
Bey par-o-bali sey apney, Ashique sayyad hain."

The original root from which the English word "Death" is derived has not been traced out. The other expressions connoting death are such as signify more or less the reality of things. We say: " he has breathed his last", which means that the physical process of breathing which kept the bodily machine going has ceased, the spring which kept the watch going is broken, the circuit of the electric current which kept the filament aglow is disconnected. The spring will be replaced, the circuit will be connected again, a new body will be provided for the Soul to inhabit, and a better, fresher, more efficient one. We say: " his time has come", which means, the period of imprisonment is over, and he must be set free. We say: " he has passed away", which means he has gone to a distant place, of which we have no knowledge, not that he has perished. There is such a word as resurrection, and the idea it conveys is clearly that of immortality of the soul. Cowper speaks of his parents as: " passed into the skies", not as perished.

Alexander Pope says:

" Vital spark of heavenly flame !
Quit, O quit this mortal frame !"

The Soul is divine, immortal; it is the body which is mortal, perishable.

He says again:

" Lend, lend your wings: I mount: I fly !
O grave ! where is thy victory ?
O death, where is thy sting ? "

The joys of death

Death for a true-beliver is a Joyous ascent to regions above, and not a fall.

The Roman philosopher and orator Cicero said:
"I depart from life as from an inn, and not as from my home."
The Persian poets have called this world
"Sarai Fani", the transient inn.

Ovid says;—
"Souls have no death and their former abode being left they ever live and dwell in new habitations." "Free thyself from the fear of Death" says Seneca. Another poet Henry Vaughan exclaims:-

" Dear beauteous death, the jewel of the Just." What is called death is a thing of beauty; for one who is just and pious, it is a jewel, a precious possession.

Henry Longfellow speaks of death in strains below:—
"There is no Death! what seems so is transition:
This life of mortal breath
Is but a suburb of the life elysian,
Whose portal we call Death."

According to him, and to many others, there is life after Death. What is called Death is but a portal to Life.

Shelley in queen Malb says:—
" How wonderful is Death !"

Shaikh Ibrahim **Zauq**, the poet-laureate of Delhi sings the same song:
" Mazey jo maut ke ashiq kabhee bayan kartey,
Maseeh-o-Khizr bhi marney ki arzu kartey."

If lovers were to detail the joys of death, the immortal Messiah and Elias also would have longed to die.

" Hai navaid-i-zindgi laee quaza merey liye,
Log kahtey hon fana par hai baque merey liye.
Death has brought to me the good tidings of life.
People may call this destruction, for me it is immortality."

The persian word for Death are " Intiqual " change, " Rahlat ", march, " Safar " and " Kuch " Journey, " Guzar Jana " passing away, " Uth Jana " rising upwards.

The Sanskrit words देहान्त, शरीरान्त, end of the body, स्वर्गवास, परलोक residence in heaven, the other world, signify the same fact.

In the sacred texts of the Havan Mantras prescribed in Mahapurana, by shri Jina Sena Acharya, the words of blessings are अपमृत्युविनाशनं भवतु समाधिमरणं भवतु May a bad death never befall you, may you have a calm and serene death. Death is an inevitable fact, and must ever be present to the mind of every thinking, individual. What is to be avoided and guarded against is not death, but a painful death, an agonising death, a sinful death, a cowardly death, death by suicide. " It is as natural to die as to be born" says Lord Bacon. The poet Chatterton exclaimed:

> Now Death as welcome to me comes,
> As ever the month of May.

Revd. Dr. Young calls death, " the Crown of Life " and " the Prince of Peace" and says that " death gives us more than was in Eden lost. ". He says again:

> " Man makes a death which nature never made;
> And feels a thousand deaths in fearing one."

The philosopher Seneca said: " He who has learnt to die, has unlearnt slavery: he is above all power, certainly beyond all."

Jain philosophers have called death a मृत्युमहोत्सव a grand-festival, a splendid occasion for joy. A Sravak, Right-believer, seeing death approaching speaks to the assembled friends and relations in terms below:

" Dear friends,

When one starts on a Journey to another village, you make all sorts of auspicious arrangements. Why should you now weep when I am about to start on a long distant Journey to another condition of life and create inauspicious surroundings. Help me,

in view of my Journey to life beyond, to contemplate on my Real Self, to get rid of all vacillating thoughts, to cut asunder the net of ignorance and illusion, and to concentrate my thoughts steadfastly on the Great Reality, my own true Self. Death is my great friend and benefactor who relieves me from this tottering frame, and provides for me a magnificent mansion. Rejoice with me on this occasion, give up all sorrow and affliction, I have done my duty, discharged my obligations. Allow me to retire and pass away in happiness to regions of light and Joy."

This preparedness to meet death with Joy has at times been miscalled suicide. Suicide is cowardly, sinful. Suicide results from a womanly weakness to fly away from physical suffering. It is caused by the false notion that death will end all sufferings for ever: in utter ignorance of the basic fact, the real truth, that all physical suffering is self-created. The body is dead inert matter, it is bereft, devoid, incapable of suffering. A clod of earth, a piece of stone, a block of wood, a rod of iron, has no sense of suffering. The pure soul is above pain, or suffering. It is the embodied soul, the soul encased, caged, imprisoned in the body which experiences the sense of pain, anguish, torture, because of the mistaken notion of its identity with the body. When the false notion is removed, the soul is disillusioned, there is an end of all sense of pain and torment. A soldier on the field of battle, carried away by patriotic sentiments, faces the canon, and meets the bullets with a shout of triumph and not with a cry of anguish. So does the philosopher who has realised the Truth, and even so the martyr to a cause. True it is that "The mind is its own place, and makes a hell of heaven, and a heaven of hell." Preparedness to meet death is quite different, from causing death as a forcible refuge from physical pain.

The Readers' Digest for October 1935, publishes a note by Chalotte Perkins Gilman, a noted author and lecturer, one of the twelve greatest American Women:-

"Human life consists in mutual service. No grief, pain, misfortune, or 'broken heart' is an excuse for cutting off one's life while any power of service remains. But, when all usefulness

is over, when one is assured of an unavoidable and imminent Death, it is the simplest of human rights to choose a quick and easy death in place of a slow and horrible one.

Public opinion is changing on this subject. The time is approaching when we shall consider it abhorrent to our civilization to allow a human being to lie in pro-longed agony which we should mercifully end in any other creature. Believing this choice to be social service in promoting wiser views on this question, I have preferred chloroform to cancer."

The above statement is vitiated by several assumptions. It assumes that one is "assured of an unavoidable and imminent death," that "all usefulness is over," and that "no power of service remains". As an absolute statement, such an assurance is an impossibility. our knowledge is all inferential, and never absolute, all approximate and never perfect. One moment of life may be of immense use and service to oneself or to another. Again "quick and easy" and "slow and horrible" are creatures of fancy, sentiment. A philosophic mind is above such moods; it has conquered all such weaknesses; it is above pain and pleasure; it is indifferent to like and dislike; it is centred in the absolute reality, beyond vacillation; it is supremely happy in all conditions and circumstances, absorbed in the realization of the Self-the Ultimate Reality.

The greatest fear for man is the fear of Death. It makes life a living death. A person who lives in constant dread of death is dying miserably every moment of his life.

Realize therefore, that I am not the body. The body is a temporary vehicle, through which I work. When the vehicle is worn out, is beyond repair, I should let it fall off. I should so develop my functional capacity as to be able to live eternally without a body; in the full and the completest enjoyment of infinite knowledge and unlimited power. That is the ultimate goal of life, life eternal, a state of Redemption, Emancipation, Beatitude, Godhood, Nirvana, Moksha, Parmatma-pada.

HIRALAL JAIN

Mystery means a secret; and mysticism has come to signify that hidden or inexplicable mental attitude in which there is a direct apprehension of the Supreme Being. The word is derived from the Greek *muo* which means close eyes or lips, and which may be equated with the Prakrit *muo* and the sanskrit *muka* meaning mute or silent. This origin of the word itself shows the behaviour of a mystic who, by a course of contemplation and self-discipline, seeks union with the Divine. Silence and closed eyes are necessary conditions of mystic experience which is essentially an esoteric or inward phenomenon. From times immemorial there have lived persons in different lands and at different times who profess to have enjoyed a direct perception of the Divine Self. The literature of the different religions of the world has preserved many details about the mystic experiences of great saints and philosophers. The *Upanishad* texts are full of mystic philosophy promulgated by a large number of thinkers amongst whom we find the names of *Nachiketa*, *Maitri*, *Aruni*, *Kaushitaki*, *Trishanku*, *Yajnavalkya*, *Sandilya* and many others. Lord *Krishna* was a mystic and the *Bhagavata Purana* has preserved accounts of many other mystic saints. At a later period *Shankara* and *Ramanuja* propounded their own mysticism, and they were followed by a series of mystics such as *Chaitanya*, *Ramananda*, *Kabira* and *Mirabai*. Buddhism produced many mystic saints and accounts of *Kanhu*, *Dombi*, *Vina*, *Saraha*, *Gundari*, and many others have come down to us. We find mysticism in *Plato* the greatest of the Greek philosophers, and in the many followers of his school. There is a good deal of mysticism in

the Bible, in the life of Christ and his Apostles. The *Sufi* saints of Muhammadanism were great mystics. All these have belonged to different times and lived in different lands. They arose from very different strata of society and breathed in divergent atmospheres of religion and culture. They have also differed considerably in their intellectual out-fit and emotional tendencies, so far as we can see from the accounts available to us. And yet theirs is a remarkable unity in their mystic experiences, so much so that they may be said to form a common society superseding all the barriers of land and time and religion. It is this common vein in their wonderful experiences which compells our attention to them.

Amongst the Jainas, their *Tirthamkaras* have been their greatest mystics, and a somewhat detailed account of the first of them *Rishabhadeva* is preserved even in the *Bhagavata Purana* of the Brahmins, mentioned above. The writings of *Kundakundacharya*, a very ancient philosopher, are full of mysticism consisting of the realisation of the self as the Supreme God or *Paramatman*. *Joindu*, also known as *Yogachandra* and *Yogindra*, has expounded, in his *Paramatma-prakasha*, how the *Bahiratman* or the extrovert may become *Antaratman* or introvert and eventually *Paramatman*. My purpose here is to give a brief account of the mysticism preached by another similar Jaina saint *Ramasimha* whose work *Pahuda-doha* has recently been discovered*. The book is written in *Dohas* or couplets, in *Apabhramsa* language, of which there are 222. On good grounds the work is assignable to the later part of the 10th or the earlier part of the 11th century A. D. In a simple but forceful style, the saint preaches that real and lasting happiness can not be derived from the external world-the world of the senses which only increase the thirst and the hankering after every act of satisfaction. The real bliss is experienced only when the attention is altogether withdrawn from the sensual objects into the self in such a way that the seer and the seen, the aspirant and the aspired-after, become unified, and complete

* Edited with complete Hindi translation introductions, glossary and notes by the writer and published in the Karanja Jaina Series.

harmony is achieved, which can never again be disturbed. For this kind of self-purification and self-discipline it is not necessary to visit holy places, set up images or build temples, or disguise oneself in various ways, or even to practise austerities. All these acts without the vision of the self, are like beating the chaff without the grain. Get the light from the enlightened and not from the benighted, and you shall know *your self* to be the *Self*.

I shall now let the saint preach himself to the readers by reproducing a few verses from his work under some well defined categories of mystic thought and experience, at the same time recalling parallels that readily suggest themselves from the utterances of other saints.

1 The ideal teacher and saint

गुरु दिणयरु गुरु हिमकिरणु गुरु दीवउ गुरु देउ ।
अप्पापरहं परंपरहं जो दरिसावइ भेउ ॥ १ ॥

The sun is the teacher; the moon is the teacher; the lamp is the teacher and the divinity is the teacher. Whoever sheds light on the distinction between the self and the non-self is the teacher.

रायवयल्लहिं छहरसहिं पंचहिं रूवहिं चित्तु ।
जासु ण रंजिउ भुवणयलि सो जोइय करि मित्तु ॥ १३२ ॥

Make friends with him, oh ascetic, whose mind is not coloured by the Passions, the six tastes and the five forms in this world.

वे भंजेविणु एक्कु किउ मणहं ण चारियविल्लि ।
तहि गुरुवहि हउं सिस्सणी अण्णहं करमि ण लल्लि ॥ १७४ ॥

I am the disciple of that teacher who has destroyed the duality and reduced it to one and has caused the creeper of the mind to be eaten away. I do not care for anybody else.

उव्वस वसिया जो करइ वसिया करइ जु सुण्णु ।
बलि किज्जउ तसु जोइयहि जासु ण पाउण पुण्णु ॥ १९२ ॥

Whoever inhabits the deserted and deserts the inhabited, to that ascetic I submit myself; he has neither vice nor virtue.

[This verse has the same significance as the following from the भगवद्गीता—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥]

2 False ascetie.

सर्प्पि मुक्की कंचुलिय जं विसु तं ण मुएइ।
भोयहं भाउ ण परिहरइ लिंगग्गहणु करेइ॥ १५॥

The serpent has abandoned the slough but not the poison. Such is the one who takes up the guise of an ascetic but does not give up hankering after pleasures.

जो मुणि छंडिवि विसयसुह पुणु अहिलासु करेइ।
लुंचणु सोसणु सो सहइ पुणु संसारु भमेइ॥ १६॥

The sage who, having once renounced the pleasures of sensual objects, again entertains a desire for them, merely suffers plucking the hair and drying up the body: he revolves still in the cycle of life.

ताम कुतित्थइं परिभमइं धुत्तिम ताम करंति।
गुरुहुं पसाएं जाम ण वि देहहं देउ मुणंति॥ ८०॥

They wander about the unholy places and practise deception so long as they do not, through the favour of the teacher, realise God in their own body.

पंडियपंडिय पंडिया कणु छंडिवि तुस कंडिया।
अत्थे गंथे तुट्ठो सि परमत्थु ण जाणहि मूढो सि॥ ८५२॥

Oh, the most learned of the learned! You have neglected the gain and been beating the chaff: you are satisfied with the words and their meaning but know nothing of the supreme truth; so you are foolish.

पंच बलद्दण रक्खियइं णंदणवणु ण गओ सि ।
अप्पु ण जाणिउ ण वि परु वि एमइ पव्वइओ सि ॥ ४४ ॥

You have not restrained the five bulls and have not entered the pleasure garden; you did neither know thyself nor the nonself: you have becone an ascetic in vain.

भिण्णउ जेहिं ण जाणियउ णियदेहहं परमत्थु ।
सो अंधउ अवरहं अंधयहं किंम दरिसावइ पंथु ॥ १२८ ॥

Who has not known the supreme being to be different from his body how can that blind man show the path to the other blind.

[Compare this with tne following verse ef कबीर—

जा का गुरु है आँधरा चेला निपट निरंध ।
अंधे अंधा ठेलिया दोऊ कूप परंत ॥]

अक्खरचडिया मसिमिलिया पाढंता गय खीण ।
एक्क ण जाणी परम कला कहिं उग्गउ कहिं लीण ॥ १७३ ॥

Reading the words written in ink they became old but could not know the great art (truth), viz. whence it arose and where it set.

3 Vanity of all distinctions of the body, caste and creed.

हउं गोरउ हउं सामलउ हउं मि विभिण्णउ वण्णि ।
हउं तणु-अंगउ थूलु हउं एहउ जीव म मण्णि ॥ २६ ॥

I am fair, I am dark or I am of a different colour; I am slender I am fat; oh soul ! do not think like this.

ण वि तुहुं कारणु कज्जु ण वि ण वि सामिउ ण वि भिच्चु ।
सूरउ कायरु जीव ण वि ण वि उत्तमु ण वि णिच्चु ॥ २८ ॥

You are neither the cause nor the effect: neither the master nor the servant; neither brave nor timid; oh soul ! You are neither high nor low.

Whoever inhabits the deserted and deserts the inhabited, to that ascetic I submit myself; he has neither vice nor virtue.

[This verse has the same significance as the following from the भगवद्गीता—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥]

2 False ascetie.

सप्पिं मुक्की कंचुलिय जं विसु तं ण मुएइ ।
भोयहं भाउ ण परिहरइ लिंगग्गहणु करेइ ॥ १५ ॥

The serpent has abandoned the slough but not the poison. Such is the one who takes up the guise of an ascetic but does not give up hankering after pleasures.

जो मुणि छंडिवि विसयसुह पुणु अहिलासु करेइ ।
लुंचणु सोसणु सो सहइ पुणु संसारु भमेइ ॥ १६ ॥

The sage who, having once renounced the pleasures of sensual objects, again entertains a desire for them, merely suffers plucking the hair and drying up the body: he revolves still in the cycle of life.

ताम कुतित्थइं परिभमइं धुत्तिम ताम करंति ।
गुरुहुं पसाएं जाम ण वि देहहं देउ मुणंति ॥ ८० ॥

They wander about the unholy places and practise deception so long as they do not, through the favour of the teacher, realise God in their own body.

पंडियपंडिय पंडिया कणु छंडिवि तुस कंडिया ।
अत्थे गंथे तुट्ठो सि परमत्थु ण जाणहि मूढो सि ॥ ८५३ ॥

Oh, the most learned of the learned ! You have neglected the gain and been beating the chaff: you are satisfied with the words and their meaning but know nothing of the supreme truth; so you are foolish.

पंच बलद्दण रक्खियइं णंदणवणु ण गओ सि ।
अप्पु ण जाणिउ ण वि परु वि एमइ पव्वइओ सि ॥ ४४ ॥

You have not restrained the five bulls and have not entered the pleasure garden; you did neither know thyself nor the nonself: you have become an ascetic in vain.

भिण्णउ जेहिं ण जाणियउ णियदेहहं परमत्थु ।
सो अंधउ अवरहं अंधयहं किम दरिसावइ पंथु ॥ १२८ ॥

Who has not known the supreme being to be different from his body how can that blind man show the path to the other blind.

[Compare this with tne following verse ef कबीर—

जा का गुरु है आँधरा चेला निपट निरंध ।
अंधे अंधा ठेलिया दोऊ कूप परंत ॥]

अक्खरचडिया मसिमिलिया पाढंता गय खीण ।
एक्क ण जाणी परम कला कहिं उग्गउ कहिं लीण ॥ १७३ ॥

Reading the words written in ink they became old but could not know the great art (truth), viz. whence it arose and where it set.

3 Vanity of all distinctions of the body, caste and creed.

हउं गोरउ हउं सामलउ हउं मि विभिण्णउ वण्णि ।
हउं तणु-अंगउ थूलु हउं एहउ जीव म मण्णि ॥ २६ ॥

I am fair, I am dark or I am of a different colour; I am slender I am fat; oh soul ! do not think like this.

ण वि तुहुं कारणु कज्जु ण वि ण वि सामिउ ण वि भिच्चु ।
सूरउ कायरु जीव ण वि ण वि उत्तमु ण वि णिच्चु ॥ २८ ॥

You are neither the cause nor the effect: neither the master nor the servant; neither brave nor timid; oh soul ! You are neither high nor low.

हउं वरु बंभणु ण वि वइसु णउ खत्तिउ वि सेसु ।
पुरिसु णउंसउ इत्थि ण वि एहउ जाणि विसेसु ॥ ३१ ॥

I am neither an excellent Brahmin, nor a Vaishya, nor a Kshitriya, nor a Shudra; neither masculine, nor neuter nor feminine; know this speciality.

तरुणउ बूढउ बालु हउं सूरउ पंडिउ दिव्वु ।
खवणउ वंदउ सेवडउ एहउ चिंति म सव्वु ॥ ३२ ॥

I am youthful, old, young, brave, learned, brilliant, kshapanaka (Digambara), Bandaka (Buddhist) or a Swetambara: do not think all this.

अप्पा मिल्लिवि णाणमउ अवरु परायउ भाउ ।
सो छंडेविणु जीव तुहुं झावहि सुद्ध-सहाउ ॥ ३५ ॥

Excepting the self full of knowledge all other ideas are foreign; leaving them aside, oh soul ! meditate upon the pure nature of the self.

4 Transitory nature of the worldly relations, sensual pleasures and religious forms and ceremonies.

घरवासउ मा जाणि जिय दुक्किय-वासउ एहु ।
पासु कयंते मंडियउ अविचलु ण वि संदेहु ॥ १२ ॥

Do not regard this to be life in a home, oh soul ! it is residence in sin: it is, no doubt, a trap firmly laid out by Death.

विसय-सुहा दुइ दिवहडा पुणु दुक्खहं परिवाडि ।
भुल्लउ जीव म वाहि तुहुं अप्पाखंधि कुहाडि ॥ १७ ॥

The pleasures of the senses last only for two days and a series of woes succeeds. Do never, in delusion, put the axe to your own neck, oh soul !

मूढा देह म रज्जियइ देह ण अप्पा होइ ।
देहहं भिण्णउ णाणमउ सो तुहुं अप्पा जोइ ॥ १०९ ॥

શ્રી શત્રુંજયના દૃશ્યો.
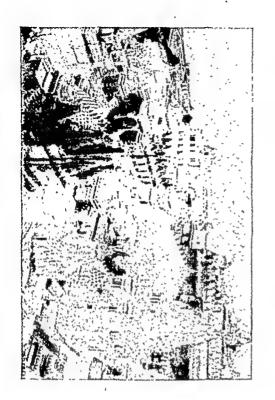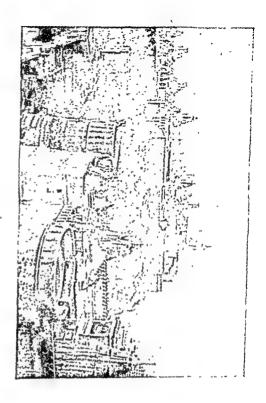
Oh Fool ! do not get attached to the body, the body does not become yours. Turn yourself to that self which is distinct from the body and is full of knowledge.

विसया सेविहि जीव तुहुं दुक्खहं साहिकएणं ।
तेण णिरारिउ पज्जलइ हुववह जेम घिएण ॥ १२० ॥

Oh soul ! it is because you devote yourself to sensual pleasures which are agents of misery, that you burn constantly like the fire by the butter.

देवलि पाहणु तित्थि जलु पुत्थइं सव्वइं कव्वु ।
वत्थु जु दीसइ कुसुमियउ इंधणु होसइ सव्वु ॥ १६१ ॥

There is only stone in the temple, water at the holy place, and poetry in all books. Whatever books are so flowery to-day are all going to become fuel.

5 Sounds from afar

A very common experience of the mystics is said to be that they receive sounds from the void-sounds that allay their senses and stir them to inner activity. Our saint also receives such sounds. He says—

अंबरि विविहु सद्दु जो सुम्मइ।
तहिं पइसरहुं ण वुच्चइ दुम्मइ ॥
मणु पंचहिं सिहु अत्थवण जाइ ।
मूढा परमतत्तु फुडु तहिं जि ठाइ ॥ १६८ ॥

The various sounds that are heard in the sky are not attended to by the evil intellect. When the mind, along with the five senses, is allayed, then the supreme truth reveals itself manifestly.

[This experience is graphically described by कबीर. He says—

गगनमंडल के बीच में जहां सोहंगम डोरि ।
सबद अनाहद होत है सुरत लगी तहँ मोरि ॥
निझर झरै अनहद बजै, तब उपजै ब्रह्म-गियान ।
अविगत अंतर प्रगट ही, लगा प्रेम निज ध्यान ॥

ज्ञानी सुनहु सँदेश, सवद विवेकी पोखिया ।
कह्यो मुक्ति पुर देस, तीन लोक के वाहिरे ॥
मन तहँ गगन समाय, धुनि सुनि सुनि कै मगन है ।
नहि आवै नहि जाय, सुन्न सवद थिति पावही ॥

Even the English poet Wordsworth speaks of such sounds—
" Have not we too ? yes, we have, answers, and we know not whence; roechoes from beyond the grave, recognised intelligence ! Such sounds our inward ear catches sometimes from afar–listen fonder, hold them dear, for of God–of God they are."

6 In search of the self

हत्थ अहुट्ठहं देवली वालहं णा हि पवेसु ।
संतु णिरंजणु तहिं वसइ णिम्मलु होइ गवेसु ॥ ९४ ॥

The temple is three and a half cubits; the uninitiated can not enter it. The untinged, omniscient resides there. Be purified and search him there.

हउं सगुणी पिउ णिग्गुणउ णिल्लक्खणु णीसंगु ।
एकहिं अंगि वसंतयहं मिलिउ ण अंगहिं अंगु ॥ १०० ॥

I am with qualities; my beloved is without qualities, characterstics or attachment. We live in the same body and yet our persons have not established a contact.

हलि सहि कांइ करइ सो दप्पणु ।
जहिं पडिबिंबु ण दीसइ अप्पणु ॥
धंधवालु मो जगु पडिहासइ ।
धरि अच्छंतु ण घरवइ दीसइ ॥ १२२ ॥

Oh friend ! what is the good of that mirror in which even one's own reflection can not be seen. The world seems to me blind: it can not see the master of the house when he is residing in the house.

मूढा जोवइ देवलइं लोयहिं जाइं कियाइं ।
देह ण पिच्छइ अप्पाणिय जहिं सिउ संतु ठियाइं ॥ १८० ॥

The fool looks into the temples that have been raised by men, but does not search his own body where the blissful Being is ever present.

वामिय किय अरु दाहिणिय मज्झइं वहइ णिराम ।
ताहिं गामडा जु जोगवइ अवर वसावइ गाम ॥ १८१ ॥

The left and the right has been inhabited, but the middle is uninhabited. There, oh ascetic ! establish another village.

7 Vision of the self and the supreme bliss

जेण णिरंजणि मणु धरिउ विसय–कसायहिं जंतु ।
मोक्खह कारणु एत्तडउ अवरइं मंतु ण तंतु ॥ ६२ ॥

When the mind which is inclined towards sensual pleasures and passions, is set upon the **Stainless** (self) the means of salvation are complete; there is no other ritual or secret formula.

मणु मिलि यउ परमेसरहो परमेसरु जि मणस्स ।
बिण्णि वि समरसि हुइ रहिय पुज्ज चडावउं कस्स ॥ ४९ ॥

The mind has met the highest God and the highest God the mind; both have become unified; whom shall I worship ?

कासु समाहि करउँ को अंचउँ ।
छोपु अछोपु भणिवि को वंचउँ ॥
हल सहि कलह केण सम्माणउँ ।
जहिं जहिं जोवउँ तहिं अप्पाणउ ॥ १३९ ॥

Whom shall I devote myself to ? Whom shall I worship ? Whom shall I avoid by saying touchable and non-touchable ? With whom shall I quarrel ? Wherever I see, I find myself.

अग्गइं पच्छइं दहदिहहिं जहिं जोवउं तहिं सोइ ।
ता महु फिदिय भंतडी अवसु ण पुच्छइ कोइ ॥ १७५ ॥

In front, at the back, in all the ten directions, wherever I see, I find Him. So my delusion is removed. I need not, surely, inquire of any body now.

Thus changes and alterations in the original texts are natural and Jainism cannot be an exception from this Natural Law. Not only interpretations differ but the wordings have also to vary. Circumstances of life change, and there is again hard struggle between evil and good. A revolution of ideas takes place. A high personage appears, the Mahatma (great Soul) of the time. He goes about studying the people and the changed circumstances, feels very strongly for the poor condition of the worldly souls of his time, sets in an example before them how to improve, prosper and make progress. His insight into the nature of things, his developed culture, and his keen observations enable him to look far beyond the horizon of the ordinary people of his time. Though within the atmosphere of the men of his age, his mind soars high and his intellectual breathing is in higher plane of his own which is purer and nobler. The gross matter around him cannot touch him. Peolpe may misunderstand him, try to persecute him and torment him, but he is firm, resolute in his intentions and resolutions, calm and quiet under all cicumstances which his opponents think are adverse to him.

Lives of these Mahatmas all remind us that we can also live better and happier lives, if we earnestly make an attempt to follow their noble examples. It is, therefore, a duty of grateful people to arrange for some celebrations in honour of such Mahatmas to remember the foot-prints that they have left for our guidance to follow the

path marked out by them as suitable under the circumstances but leading to the Final Goal,-the Eternal Truth.

It will be 100 years on Chaitra sudi 1 of 1992 (April, 1936) when one of such Mahatmas, Shri Atmaramji Maharaj (Shri Jain Acharya 1008 Shrimad Vijayanand Suri) was born and therefore arrangements are being made on a large scale to celebrate this event of the Great Mahatma in gratitude of the good he did to humanity and the benefits he conferred on Jain community by bringing to light the hidden treasures of Jain literature and laying strong and deep foundation of reforms, promulgation of Jainism far and wide.

Though by birth a non-Jain being the son of a Kapur Khatri soldier of high position in the service of Maharaj Ranjit Singh, but from his childhood he lived in the company of Lala Jodhamal Oswal Jain, his neighbour and had thus an opportunity of gaining first-hand knowledge of the principles of Jainism from Jain Sadhus by way of oral instructions. He was a brave swimmer and in his childhood saved the life of a moslem woman and her child when they were in danger of being drowned in a river. He was very social and playful and led the boys of the village in sports and games.

Gradually a change came over him. The teaching of Sadhus so affected him that he made up his mind to renounce the world at an early age of 17 only on Magh Panchami of Sambat 1910 (1854 A. D.). When this was known to his mother, she was sad and tried to dissuade him from his intention. Lal Jodha Sha also pointed out how difficult and troublesome was the life of a Jain sadhu, but their efforts were in vain. He was resolute, firm and strong in his convictions, that he could serve himself and the humanity better as a sadhu than a citizen. His ancestors had helped the Punjab against oppression and bloodshed by a steel sword. He would dispel superstition and evil custom by taking up non-violent arms of Universal love and peace and happiness.

A great man spends some years in preparing himself for his great mission. Even Lord Mahavira did not preach, till he had attained perfect knowledge of the Universe.

Preparations

Swami Atmaramji Maharaj also had to prepare himself for his mission. There were no Jain Asharams or Gurukuls, in those days, nor was any seat of learning available to him like the modern Tagore's Ashram or Hindu University where every seeker after knowledge could knock at and be welcomed in. The Jain libraries were a hidden treasure in underground cellars. The Vedic Sanskrit vidyalyas of Muttra and Kashi did exist where several great Sanskrit scholars lived. But they had not learnt tolerance. They taught only those who agreed with them in their view. Swamiji could not therefore think of going there for study. He had to go about from place to place in search of learned Jain Sadhus. Some of them were quite unwilling to impart knowledge, lest they should lose prestige and respect which they enjoyed. Another difficulty was that they did not stay at one place. However his earnest thirst for knowledge, untiring zeal and self-sacrifice overcame all difficulties and within seven years he was a Scholar of Sanskrit, Prakrit and scriptures.

His Mission

It is after gaining profound knowledge of scriptures and after obtaining first-hand information of the condition of the Jain community of his time that he started on his mission of deep reverence for life and high value of human soul irrespective of colour and creed, power and pelf, sex and situation. He had realized that true Jainism was not as practised and shown in the actual life of Srawakas and Sadhus of his time, but it was far nobler and purer. He found in ancient scriptures which he now could read himself that Jainism was Universal religion, eternal in fundamental principles, overriding all political and racial differences and not confined even within the limits raised by religious institutions. It is intended to raise not only human race but it inculcates equal love and regard for all beings, however low they may be, and affords facilities for all to improve and progress by self exertion and indomitable will, fearless of any higher power or external force to stand in his way of ascent. Whatever could check him was the Karma, the result of his own doing. which he has power to undo. The word 'impossible'

Chaitandas B. A.

[P. 53

L. Babu Ram Jain

M. A. LL. B. Pleader. Zira.

[P. 77
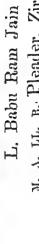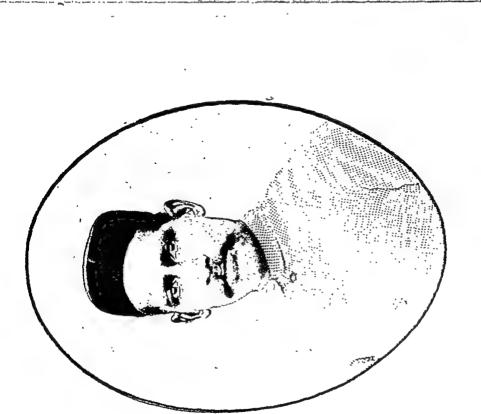
is not to be found in the Dictionary of Jainism. 'Whatever is destined must come to pass' is not the whole truth.

He saw that true Jainism was lost in hoary antiquity. The independence of character, wide outlook beyond death, tolerance for all differences of opinion and thought had all been smothered under the dust and storm, bigotry and persecution of the rulers and the political struggle of the people for existence.

The first thing that struck him as the root of all evils was the religious demoralization of the people under persecution of the Moslem power. Aurengzeb in his unscrupulous bigotry changed a number of temples into mosques and oppressed those who were of a different faith. The Sikhs and Mahrattas had to rise against his rule and establish a number of kingdoms which were often at war with each other. People were afraid lest their temples and libraries should not meet the same fate as it was under Moslem rule and were contented without them. They acquired only oral instruction from sadhus. When the balance of power was after all settled in favour of the English, the peaceful atmosphere of the country gave birth to several reformers. So far as the Jain community is concerned, Swami Atmaramji was the greatest pillar of light in Northern India, and Gujarat and Mewar. In Mewar and Gujarat he still found magnificent temples which attracted a large number of people for inspiration of noble thoughts and acquisition of knowledge. He saw that Swami Dayanand and missionaries of his time might be right in condemning the worship in temples of gods and goddesses at whose altar animals were sacrificed and where revelry and sensuality prevailed. The worship in a Jain temple was of an ideal and temple itself was a sacred place where Universal peace, love and charity were daily inculcated. He also noticed that where such temples did not exist, people were ignorant and were easily misled into other faiths. He realized the necessity of having temples under changed circumstances and he was highly successful in his mission in spite of opposition.

This was only a means to an end. His chief object was propagation of true Jainism. Jain temples were a great source of noble

inspiration to Indian mind. They confirmed the old Jain families in their faith and attracted new adherents. Another good thing he did was to put himself in correspondence with Western scholars. Many of them had admiration and reverence for his knowledge and spiritual advancement. When religious conference was held in Chicago, he was invited to represent Jainism. But he could not leave his work in India. He therefore arranged to send Shri Virchand Raghavji Gandhi, M. A., M. R. A. S., Bar-at-law, as a delegate to Parliament of Religions. It was due to the direction and teaching of the Swami Maharaj that he could represent Jainism so well. His speech evoked admiration and respect from all religions, though it was the first attempt of the Jain community to dispel prejudices and false notions so much prevalent in Western countries against Jainism. The first seed of Jainism in foreign countries in the present age was thus sown by Swami Atmaramji and small plant grown then under his fostering care is now being nurtured under trust funds of Late Rai Bahadur J. L. Jaini (President of the All-India Jain Association) and Dharama Divakar Mr. Champat Rai Bar-at-law of Delhi.

Another important reform, he undertook was to improve the character of sadhus as well as laymen. He purified the order of monks and urged them to acquire knowledge. Under the Moslem and Brahmanic influence the Jains had taken to several non-Jain practices. He preached against Shradh ceremonials and destruction of caste and expressed himself in favour of inter-dining and inter marriage. He constantly reminded people of the true object of worship and persuaded them to give up wrong notions about it. He also taught that the various sub-sects of Jains should sink their petty differences and work for the common good.

All of us should pay homage to him as a great scholar, thinker and philosopher, the friend of humanity and join in celebrating his centenary.

(By B. M. Javeria M. A., LL.B., Gujranwala)

'Man is heaven-born, not the thrall of circumstances and of necessities, but the victorious subduer; behold ! how he can become the Annuncer of himself and of his freedom.

Carlyle.

Of all the concepts of human knowledge, that of religion presents perhaps the greatest difficulty, in the way of clear and definite formulation. Aesthetics, Ethics, Logic, Metaphysics, not to speak of physical sciences, deal with the subjects, which can be easily understood. We may differ in various ways, but as far as the subject matter, in each of these sciences, is concerned, our minds are absolutely clear. We know, at least, what we are talking about. It is, however, not so with religion.

But the Jain religion aims at opening the understanding, and can be very easily comprehended even by a layman. Jainism means the religion of Jina. The word Jina means Conqueror. The conqueror here meant, is not the conqueror of any fort, kingdom or dominion but the conqueror of the enemies of the soul, namely passions. Therefore a Jina is one who has conquered the enemies of the soul and has realised God in himself. Thus Jainism shows us the path to obtain salvation through self—purification. This growing ideal, this operative principle is the key—note of this religion.

inspiration to Indian mind. They confirmed the old Jain families in their faith and attracted new adherents. Another good thing he did was to put himself in correspondence with Western scholars. Many of them had admiration and reverence for his knowledge and spiritual advancement. When religious conference was held in Chicago, he was invited to represent Jainism. But he could not leave his work in India. He therefore arranged to send Shri Virchand Raghavji Gandhi, M. A., M. R. A. S., Bar-at-law, as a delegate to Parliament of Religions. It was due to the direction and teaching of the Swami Maharaj that he could represent Jainism so well. His speech evoked admiration and respect from all religions, though it was the first attempt of the Jain community to dispel prejudices and false notions so much prevalent in Western countries against Jainism. The first seed of Jainism in foreign countries in the present age was thus sown by Swami Atmaramji and small plant grown then under his fostering care is now being nurtured under trust funds of Late Rai Bahadur J. L. Jaini (President of the All-India Jain Association) and Dharama Divakar Mr. Champat Rai Bar-at-law of Delhi.

Another important reform, he undertook was to improve the character of sadhus as well as laymen. He purified the order of monks and urged them to acquire knowledge. Under the Moslem and Brahmanic influence the Jains had taken to several non-Jain practices. He preached against Shradh ceremonials and destruction of caste and expressed himself in favour of inter-dining and inter marriage. He constantly reminded people of the true object of worship and persuaded them to give up wrong notions about it. He also taught that the various sub-sects of Jains should sink their petty differences and work for the common good.

All of us should pay homage to him as a great scholar, thinker and philosopher, the friend of humanity and join in celebrating his centenary.

(By B. M. Javeria M. A., LL.B., Gujranwala)

'Man is heaven-born, not the thrall of circumstances and of necessities, but the victorious subduer; behold ! how he can become the Anncuncer of himself and of his freedom. *Carlyle.*

Of all the concepts of human knowledge, that of religion presents perhaps the greatest difficulty, in the way of clear and definite formulation. Aesthetics, Ethics, Logic, Metaphysics, not to speak of physical sciences, deal with the subjects, which can be easily understood. We may differ in various ways, but as far as the subject matter, in each of these sciences, is concerned, our minds are absolutely clear. We know, at least, what we are talking about. It is, however, not so with religion.

But the Jain religion aims at opening the understanding, and can be very easily comprehended even by a layman. Jainism means the religion of Jina. The word Jina means Conqueror. The conqueror here meant, is not the conqueror of any fort, kingdom or dominion but the conqueror of the enemies of the soul, namely passions. Therefore a Jina is one who has conquered the enemies of the soul and has realised God in himself. Thus Jainism shows us the path to obtain salvation through self—purification. This growing ideal, this operative principle is the key—note of this religion.

(By B. M. Javeria M. A., LL.B., Gujranwala)

'Man is heaven-born, not the thrall of circumstances and of necessities, but the victorious subduer; behold ! how he can become the Annuncer of himself and of his freedom.

Carlylo.

Of all the concepts of human knowledge, that of religion presents perhaps the greatest difficulty, in the way of clear and definite formulation. Aesthetics, Ethics, Logic, Metaphysics, not to speak of physical sciences, deal with the subjects, which can be easily understood. We may differ in various ways, but as far as the subject matter, in each of these sciences, is concerned, our minds are absolutely clear. We know, at least, what we are talking about. It is, however, not so with religion.

But the Jain religion aims at opening the understanding, and can be very easily comprehended even by a layman. Jainism means the religion of Jina. The word Jina means Conqueror. The conqueror here meant, is not the conqueror of any fort, kingdom or dominion but the conqueror of the enemies of the soul, namely passions. Therefore a Jina is one who has conquered the enemies of the soul and has realised God in himself. Thus Jainism shows us the path to obtain salvation through self—purification. This growing ideal, this operative principle is the key—note of this religion.

Jainism a Universal Religion

The Jainism occupies an important place among the ancient religions of the world. Its philosophical tenets, ethical rules and theories of logic have a peculiar aspect of their own, which speak its antiquity and universality. In theory as well as in practice, Jainism maintains a broad angle of vision and embraces in its fold all the living creatures desiring to attain emancipation. It lays down rules for the upliftment of all the living beings, from the smallest insect down to the highly developed man. For the plain fact is that the gospel of Bhagwan Mahavira was expounded equally for all people without any distinction of caste or creed. In this sense Jainism can well claim to become a Universal religion. Its message of Ahimsa Parmodharma (non--violence) is a recognition of Universal brotherhood of not only man, but also of all living creatures. The oft—repeated phrase "मित्ति मे सव्व भूएसु" in the Jain Shastras, is the guiding maxim for the Jain world, and clears all our doubts regarding the Universal brotherhood preached by Lord Mahavira.

It is admitted on all hands that man is a social being and that religion is one of the greatest concerns of mankind. Religion has swayed and even now sways, the lives of millions of human beings. It has influenced for better or for worse, the aspirations and activities of countless men and women, from the primitive down to our present age. Such a phenomenon requires a serious and earnest consideration.

Jainism shows that each soul possesses within itself the capacity of attaining the highest perfection through self—realisation. Soul is under bondage of matter from eternity, due to its karmas, which have crippled its nature. And every moment the soul is being heaped up by new karmas. In its true nature the soul is an all-seeing, all-knowing, and all-blissful being. But all these qualities can display themselves only, if the Soul is free from heterogeneous matter. As such the great aim and object of the embodied Soul is to get itself separated from the combination of matter to attain complete freedom and perfect happiness. It is only by realising and improving the soul alone, one can proceed towards the altar of emancipation. In short, according to Jain philosophy, one reaches Godhood from manhood, as was practically demonstrated by Lord Mahavira himself.

Every body has inherent powers to become Mahavira and to obtain nirvana (salvation). Only one needs to follow his path faithfully. The three noteworthy features of his path are Samyak Gyan, Samyak Darshan and Samyak Charitra. In other words the path to nirvan according to Jainism, consists in the Right Faith—i. e. Faith in the truths as revealed by the Jina, Right knowledge—i. e. the thorough understanding of the teachings of Jainism and Right Conduct—consists of non-injury and non-attachment i. e. living a holy and virtuous life according to the rules of conduct laid down by Lord Mahavira.

Thus the Jains have a philosophy of their own, which can solve all the knotty problems of this world more clearly than any other philosophy. This philosophy can be followed and practised at all times, at all places and under all circumstances by all sorts of people, high or low, literate or illiterate. All the same, we shoud not lose sight of the fact that as a universal religion, Jainism has been a proselytising faith from very early times.

Almost all the Jain Shastras bear testimony to the fact that Jainism was universally practised by all kinds of people. The Aryans and non-Aryans were equally received in its fold. This is supported by the fact that even at the present time some non-Aryans in the South are the strict followers of Jainism. Besides, most of the present day Jains are the converts from the ancient Kshatriyas (Rajputs). It is further evident from the fact that all sorts of people, not to talk of animals, flocked to the preaching hall (Samavsarna) of the Tirthankars. We even find a mention in Jain Shastras that Shravak Sukdalputra, a potter, was converted to Jainism by Lord Mahavira himself. That Jainism was preached in foreign countries like Arabia, Abyssinia, Greece, etc. is inseparably connected with the Jain tradition. Apart from this, Lord Mahavira himself was a Rajput by caste. Most of the powerful emperors of the ancient India as Chandra Gupta, Sidhraj, Kumparpal etc. were all converts to Jainism. Even Asoka and Akbar, the great, were brought near the fold of Jainism. Recently, a German lady was converted to Jainism. All these above facts go to prove that Jainism is nothing but a universal religion.

Jainism a Universal Religion

It has been alleged by several gentlemen of light and learning that Jainism is a monastic religion and is not fit for a worldly man. But a close study of Jainism will reveal that the said allegation does not stand a moment's scrutiny. The duties of a monk and the duties of a layman are quite distinct, definite as well as classified. The former have to renounce the world and to undergo rigorous discipline and severe austerities; while it is not so with the latter. They can enjoy this world and can follow this religion at the same time. They can achieve salvation in as much as a monk can, by following the three cardinal principles of Jainism i. e. Right Faith, Right Knowledge, and Right Conduct. This means, all can follow and practise Jainism and attain emancipation, which consists in the annihilation of all the Karmas.

To put it briefly, Jainism is not a religion of impracticable moralistic creeds and stereotyped dogmas as many suppose it to be. It is an intensely practical religion which insists upon living the graduated rules of life set up for the house-holder as well as the ascetic.
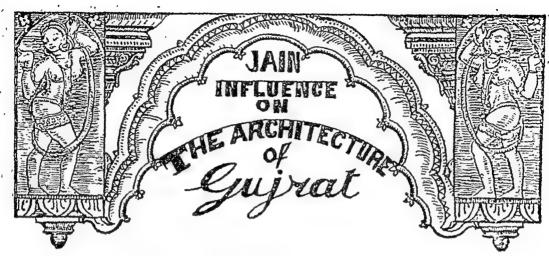
By Dr. Hirananda Sastri, M. A., M. O. L., D. LITT.

(Director of Archaeology–Baroda State)

India does not possess very ancient structures. Excavations at Mohenjo-daro in Sind and Harappa in the Punjab have revealed remains of several cities super–imposed on one another which flourished some 6000 years ago. These are remnants of large and populous cities having well–built houses, temples and public buildings of brick-masonry. They are the indications of a highly developed civilization which India possessed during those days. Whether this civilization was indigenous or foreign in origin has not yet been decided. So we may leave it out for the present as this note is not meant for discussing it. We might start from the period when we can stand on a firm ground, I mean, the Maurya period or rather the reign of Asoka the great, the architectural remains of whose glorious rule are still to be found in India. These are mostly in stone and in bricks. The earlier ones which served as models perhaps were in wood and must have perished apparently because of the nature of the material.

There are reasons to believe that the ornamented buildings of ancient India were mainly constructed of timber. Foundations and substructures were of bricks but the superstructure was in wood as we know see in Burma.

The earliest buildings in India to which an approximate date can be assigned is the stupa at Piprchu in the Nepal frontier. It was probably built about 450 B. C. soon after the demise of the Buddha or Gautama Sakyamuni.

This monument is of engineering rather than of architectural skill. In fact, the history of Indian architecture may be said to begin with the reign of Asoka or about the 3rd century B. C.

We need not for the present take notice of the above mentioned pre-historic antiquities. The earliest known buildings in India are associated with Buddhism, no doubt.

Regarding the construction of a stupa it does not appear to be quite safe to assert that it was originally only Buddhist. Very old remains of stupas and their representations have been unearthed from the Kankali tila, Muttra, which are decidedly Jaina in origin. They could not have come all of a sudden. All the old religions of India, Brahmanism, Jainism, and Buddhism must have drawn on a common storehouse of symbolic and conventional devices. The Jains did erect the stupas surrounded by stone-railings enshrining the corporal remains of their saints in them as did the Buddhists in very early days as is evidenced by the remains found from Muttra. Naturally each religion would try to compete with the other in every good feature. But I am not concerned with the very early days of the history of architecture in India.

We are now concerned with Gujarat. Here very many important monuments are decidedly Jaina or constructed by Jain Seths or millionaires. The world-famous Dilwada temples which cost crores of rupees were built by the Jains undoubtedly. The sraddha of the Jains for their shrines and *Pratimas* is well known. The Jains were much more given to temple-building than the Hindus. They attach special merit to the construction of a sanctuary and to the dedications of images of Jinas or Tirthankaras. As they were great temple-builders in Western India or Gujarat, they had in their possession the old works on civil and religious architecture such as the *Prasad mandana,*
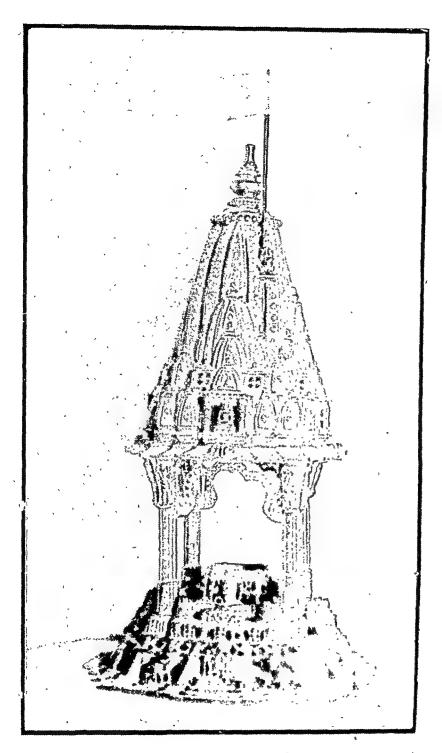
A miniature Jain temple in metal (15th century)

[P. 66]

Rajavallabha, which they have preserved in their temple libraries. The modern *salats* owe their knowledge to these treatises. Some Jaina teachers are known to have taught them. Gujarat is the only tract in Western India where the architecture of the past is still a living art. Some of the Jaina Yatis give instructions in these architectural treatises but as they are not themselves the builders, the rules given in their treatises remain understood in theory but not in practice. On the other hand, the stone-masons or *salats* are ignorant of sanskrit and therefore, unable to comprehend the texts. Moreover, there is no patronage either by the state or by private individuals. No buildings are constructed which are of the old style. The result is that the old style has become debased and compares unfavourably with the purer style of earlier and better days. Notwithstanding all this, the tradition is preserved and if rich persons come forward to construct buildings, at least temples, in a pure old style, the art will revive. Chiefs are above religion and नराणां च नराधिप: But millionaires can do a lot in this respect as was done by the well-known builders of the Abu temple, who are said to have spent more than 120000000 (twelve crores of rupees) on constructing this wonderful monument of Jaina patronage of art. These are two temples built wholly of white marble. They are unsurpassed models of the wonderful style of Jaina or one can say Hindu style of mediaeval architecture. The earlier of these is dedicated to Adinatha and was built by Vimalashah in 1031 (A.C.). The later was constructed by Tejahpala two centuries after *i.e.* 1230 (A.C.).

Countless images owe their consecration to Jaina liberality. Thousands of temples were built by the Jainas, Digambaras as well as Svetambaras. Innumerable paintings and illustrated manuscripts on paper and palm leaves were written by the Jainas, Jaina monks and Jaina nuns. The gigantic image of Sravana Bdgola is one of the most artistic specimens of Jaina sculpture. The Dilwada temples are the most artistic specimens of Jaina temples. These are considered to be among the wonders of the world.

The great muni to whose memory this volume is dedicated did enormous work in this connection. Many buildings were constructed in

Gujarat under his own influence and several under that of his noble disciples. All this is a proof positive of the Jaina influence on the present-day architecture of Gujarat. In the olden days Jaina Kings like Kumārapāla caused several structures to be made in Gujarat. Some of them are still standing at Girnar, Idar, Taranga hill, Palitana and other places, though the over-enthusiasts are spoiling them by whitewashing and other silly ways of repairing them. He was a zealous Jaina and did considerable good work in getting noble structures built. But it is remarkable that ministers of most of the Kings of Gujarat from Vanarājā downwards were Jainas. Vastupala and Tejahpala were the ministers and multimillionaires Jaina *Grihasthas* who will carry the palm for their munificence in building wondrous structures. The wonder is that they got constructed not only the Jaina sanctuaries but Hindu temples and mosques even. What more proof is needed of Jaina patronage of architecture in Gujarat.

I reproduce here a photograph of a late mediaeval (15th century) miniature Jaina temple in metal called Chaturmukha in the inscription cut in its *pitha*, to give an idea of the temple architecture of Gujarat of the period. This miniature I got for study from muni Punyavijayaji, the learned great grand disciple of the illustrious great Acharya to whose Sacred memory (पुण्यस्मृति) this volume is inscribed.

In view af all what is stated above it can well be asserted that architecture in Gujarat owes a great debt to Jainas and to great Acharya like Shri Muni Vijayanandasuri Maharaj. Such teachers of humanity are always welcome.

AN APPRECIATION

(By Chandragupta Jain B. A. Hons ; B. T.
Ex-editor 'The Prabhat' Gujranwala)

To be weak is the true misery. —*Carlyle.*

Individuals become great or small, shine like the sun on people's memory or sink into the deep pit of oblivion and are forgotten as they face the odds bravely and live and die for their convictions or give in and are affected by every puff of wind that blows. All the great men of the world who while departing have left behind us their footprints on the sands of time invariably had to suffer a lot to live up to their ideals. For the strong, obstacles become stepping stones to success but for the weak, they remain but obstacles to knock them down. Tolstoy observes that fortune turns like a wheel, one man it lifts, the other it turns down. But that may be true only about the common run of men. For those who have sacrificed their all and themselves for the amelioration of their souls and that of their brethren, fortune-good or bad-matters little. They go on and the so-called fortune licks their feet in the end. They believe that their own *Karmas* make their fortune and rightly do they do so. such a one was Shri 1008 Jainacharya Shri Vijayanand Surishwarji Maharaj, the greatest Jain Sadhu of modern times, whose centenary we are celebrating.

Shri Vijayanand Suri may truly be said a harbinger of great enlightenment among the Jains. With him set in a new era in the history of our religion and began the renaissance of our literature. He was the first modern scholar to

introduce us to the treasure of the old forgotten Jain classics. That is why we revere and worship him as our great Jaina.

Some are born great and upon some greatness is thrust. He was none of these. Born of not so very influential parents in a small village Lehara, where there was no Jaina, where there were no prospects for getting education, where the people were steeped in ignorance, and where the people had no other idea of religion but ceremonialism, this man became known far and wide not only in his own country but also in America and Europe. Why was it so ?

From his very childhood he was fearless. With a sword in his hand he could stand at the gate to defend his house from the robbers in absence of his father. It was at Zira that he first came in contact with the Jaina Sadhus and ultimately resolved to take *Diksha* inspite of the discouraging remarks of his near relatives. He had a great thirst for knowledge and roamed from place to place to quench it.

All of us know that he first took only *Sthanakvasi Diksha* but his first guru and other Sadhus of his sect could not satisfy him. He was of questioning nature. He could not rest, unless every thing was clear to him. He hated to follow any principle or person blindly. He must be convinced first and only then could his mind rest. That was why he left his first fold and became a disciple of Shri Buteraiji Maharaj. That was extra-ordinary. To change one's creed especially for a Sadhu and for a Sadhu also of great name and fame means bearing great public ridicule. But he was prepared to bear all that. Not because he was to become richer in the worldly sense or to get any political or social power but because he was a seeker after truth. I have not the slightest doubt that he might have changed his religion for some other, had he not been satisfied by Jainism. Once convinced he was prepared to do Shastrarth with any body. But he was not satisfied only with his own satisfaction. He made it the mission of his life to spread and preach what he believed to be true in every nook and corner of our country. That is why we see so many temples all over the Punjab, whereas before him there was practically none.

He was not an ordinary guru. He was far-sighted. He felt that these temples could not serve any useful purpose, unless there were true

not in any way sufficient educational institutions and libraries due to his efforts and all--pervading influence.

Shri Vijayanandsuri was totally modern in his outlook and did not like the evil customs of his day. May we take heed and act according to his advice and get rid of our social corruptions that are eating into our vitals. He wished that the Jain society should march along with the time, it should educate itself, organise itself and act and preach the doctrine of *Ahimsa* to every person. Who else could prepare Shriyut Virchand Raghavji Gandhi to go to America and at Chicago to explain to the whole religious world the Jain philosophy. But for his efforts Jainism would have been little known to the other religious-minded people of the world. Now Western scholars come to India to study Jainism. Could we establish a grand research library, where these foreigners and our own scholars may be able to dip deep into the ocean of our ancient literature and bring out for the world pearls of purest ray serene.

The great Guru little cared for what the other people thought of him and always bravely spoke out his mind. He was physically, intellectually and spritually above par. He had strength of character that other sadhus should copy. He had no mouselike fear of the capitalists. He had hypnotic influence over the rich and the poor alike. He fully believed that the principle of Ahimsa can not be observed by the weak. It requires sacrifice without grumbling and that can be done only by those who are spiritually strong.

Now when we are celebrating his centenary, it becomes us to act according to the dictates of our great Guru not blindly but after understanding and realising fully what he has said there and following him. He never said or did what he did not believe to be true. He never felt weak and hence never miserable.
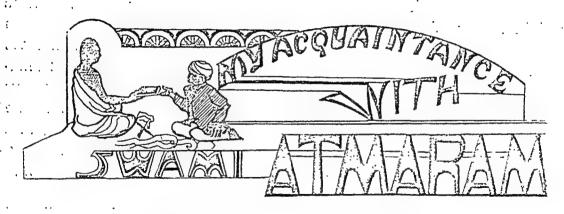
[By Rai Bahadur Sardar Jvalasahai Misra,
Retired District and Sessions Judge, Punjab]

In the beginning of the last decade of the 19th century an important controversy arose among the Oriental scholars of Europe and India as to the genuineness of the wellknown Hindu era of King Vikramaditya the Great. Dr. Fergusson was of opinion that this era began in 544 A. D., but that the Indian astrologers with a view to give it an extraordinary antiquity had made it start five and half centuries earlier. Professor Maxmuller, Dr. Weber and a few others supported this theory; while Dr. Buhler, Professors Peterson and Kielhorn led those as had held that it was not at all reasonable to regard with distrust the Indian tradition which had assigned Vikramaditya and his famous poet Kalidas to the date of 57 B. C. I made my own research in the matter and had not the slightest hesitation in agreeing with the latter party. The result of this research was the subject of my monograph known as The Samvat Era, which was read before the International Congress of Orientalists held in London in 1891.

It was during the research mentioned above that I had the good fortune of making my acquaintance with Swami Atmaram who was one of the great Jain missionaries of his time. He had got a great reputation for his learning, shrewdness, and critical study of the various Hindu sects of India. His knowledge of the ancient history of India was so vast that he at once on my enquiry told me that he had come across a Sanskrit book on the History of Gujarat (Bombay Presidency) in which accounts of Vikramaditya and other kings who preceded and succeeded him had been given in a chronological order. I expressed my

desire to have a look at the book which he very kindly got me from the Jain library of Ahmedabad. The name of that book was Gurjaradesa bhupavali, and its study afforded me a great help in fixing certain dates of Indian Chronology. This acquaintance gradually matured into friendship and I and the Swami corresponded later on on various literary and historical subjects. I still have got a great admiration for the Swami's critical study of the ancient history of India, and I cannot do better than refer to Tatva Nirnaya Prasad, his well known book, which serves rather as a landmark for the followers of Jaina religion.

Swami Atmaram's mausoleum stands in the city of Gujranwala. This building was consecrated during my incumbency of the office of District Judge of Gujranwala in the year 1908; and it decidedly gave me a great pleasure to take part in the ceremonies connected with that consecration. So far as I could judge he was respected both by the Digambara and Svetambara Jains for his great learning and unrivalled devotion to the ancient theories of Jainism.

The Swami was a great propounder of the theory that Mahavira had breathed his last in 527 B. C. and that Buddha had died 16 years earlier i. e. in 543 B. C. His opinion was mainly based on the data provided by the Sanskrit book mentioned above, and my further study of the subject convinced me that he was right. Both Digambaras and Svetambaras agree in supporting this dictum, vide remarks made by Mr. Burgess in the Indian Antiqnary Vol. II page 139, and by Dr. Hoernle in Vol. XX page 360 of the same Journal. It is an established fact now that Mahavira and Buddha were contemporaries; and the Ceylonese School of Buddhism has held that the date of the death of Buddha just mentioned is correct. The Buddhist chronology is thus more in accordance with the view of Mr. Lassen so ably discussed by Dr. Goldstucker in his book named *Panini* his place in sanskrit literature than Prof. Maxmuller's opinion fixing the date of Buddha's death in 477 B. C. or that of Mr. Smith fixing that event in 487 B. C. vide his early History of India page 40, Editor of 1904.

न्यायांभोनिधि–श्रीमद्विजयानंदसूरि

(आत्मारामजी) महाराजश्रीना देश पंजाबना गुजरांवालामां अग्निसंस्कारने स्थाने बांधेलो स्तूप

A monument built at the [illegible]

desire to have a look at the book which he very kindly got me from the Jain library of Ahmedabad. The name of that book was Gurjaradesa bhupavali, and its study afforded me a great help in fixing certain dates of Indian Chronology. This acquaintance gradually matured into friendship and I and the Swami corresponded later on on various literary and historical subjects. I still have got a great admiration for the Swami's critical study of the ancient history of India, and I cannot do better than refer to Tatva Nirnaya Prasad, his well known book, which serves rather as a landmark for the followers of Jaina religion.

Swami Atmaram's mausoleum stands in the city of Gujranwala. This building was consecrated during my incumbency of the office of District Judge of Gujranwala in the year 1908; and it decidedly gave me a great pleasure to take part in the ceremonies connected with that consecration. So far as I could judge he was respected both by the Digambara and Svetambara Jains for his great learning and unrivalled devotion to the ancient theories of Jainism.

The Swami was a great propounder of the theory that Mahavira had breathed his last in 527 B. C. and that Buddha had died 16 years earlier i. e. in 543 B. C. His opinion was mainly based on the data provided by the Sanskrit book mentioned above, and my further study of the subject convinced me that he was right. Both Digambaras and Svetambaras agree in supporting this dictum, vide remarks made by Mr. Burgess in the Indian Antiqnary Vol. II page 139, and by Dr. Hoernle in Vol. XX page 360 of the same Journal. It is an established fact now that Mahavira and Buddha were contemporaries; and the Ceylonese School of Buddhism has held that the date of the death of Buddha just mentioned is correct. The Buddhist chronology is thus more in accordance with the view of Mr. Lassen so ably discussed by Dr. Goldstucker in his book named *Panini* his place in sanskrit literature than Prof. Maxmuller's opinion fixing the date of Buddha's death in 477 B. C. or that of Mr. Smith fixing that event in 487 B. C. vide his early History of India page 40, Editor of 1904.

न्यायांभोनिधि–श्रीमद्विजयानंदसूरि

(आत्मारामजी) महाराज तेना देश पंजाबना गुजरांवालामां अग्निसंस्कारने स्थाने बांधेलो स्तूप

A monument built at the funeral spot in Gujaranwalla Punjab District in respect of Shrimad Vijayanand Suri.

Dr. KALIDAS NAG
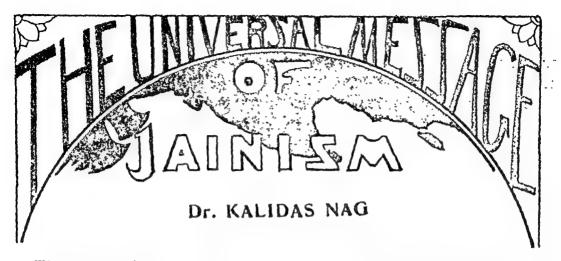
The auspicious centenary of the venerable Jainacharya Shri Atmananda, alias Muni Vijayananda, furnishes the occasion for a general stock-taking of what Jainism holds as its great legacies for India and the world. For India Jainism has given a succession of spiritual pioneers like Parasvanatha and Mahavira, religious reformers like Bhadrabahu and Sthulabhadra during the first millennium B. C. By the first century A. D. when Jainism finally divided into two great schools, *Digambara* and *Svetambara*, the spiritual and cultural influences of the religion have gone far beyond the limits of the land of its origin, Magadha, and spread out in the whole of India up to Kathiawad in the West and Mysore in the South. Kunda-Kund (3rd Century A. D.) and Devarddhi (5th century A. D.), Jinasena (8th century A. D.) and Hemchandra (12th Century (A. D.) are names revered not only by Jains but by all interested in Hindu thought, literature and culture. Even in the darkness of Indian mediaeval disintegration, the great reformer Yasovijaya (1624-1688) tried to unite the Digambaras and the Svetambaras by seeking to prove that " Saintly life does not exclude life in the world. " Lastly in our own days the great Jaina saint and teacher Vijayadharma Suri gave us valuable works in Sanskrit, Gujarati and Hindi and left us the priceléss legacy of the *Yashovijayji Jain Granthmala.*

Thus whatever may be the doctrinal differences between Jainism and other denominations of Hinduism, we are all grateful to the Jaina masters for their services to the cause of Indian culture and spirituality as well as towards the allieviation of human suffering through centuries. Dr. Winternitz has very justly observed in his *History of Indian Literature* (Vol. I. page 594-595) " The Jains have extended their activities beyond the sphere of their religious literature to a far greater

extent than the Buddhists have done, and they have memorable achievements in the secular sciences to their credit, in philosophy, grammar, lexicography, poetics, mathematics, astronomy and astrology, and even in the science of politics. In one way or other there is always some connection even of these " profane " works with religion. In Southern India the Jains have also rendered services in developing the Dravidian languages, Tamil and Telugu, and especially the Kanarese literary language. They have, besides, written a considerable amount in Gujarati, Hindi and Marvari. Thus we see that they occupy no mean position in the History of Indian literature and Indian thought."

Unlike Buddhism, Christianity, Islam and such other religions committed to the task of proselytism, the Jaina religion like its mother Brahmanism, preferred the less ostentatious path of realizing Truth for the Individual and, through the individual, for Humanity. Religious imperialism is no less dazzling than political imperialism. Champions of many missionary religions complacently quoting the huge numbers of their congregation, have often patronized smaller sects and denominations, moralizing on the causes of the dwindling in number of the *minor as* against the swelling of the major sects and religions. Such puerile self-laudation tarnishes the writings of several apparently disinterested observers (*Vide* Mrs. Sinclair Stevenson: *The heart of Jainism*) who are more eager to feel the pulse-beat of the sick-lady Jainism and to guage the depth of the " void in the heart of Jainism " (to be filled by Christianity of course) than to understand its fundamental Truths.

Leaving aside the elaborate scholasticism, the dizzy heights of *Syadvad* dialectics and the extraordinary cult of *Ahimsa* (non-violence), the spirit of Jainism may modestly point out to a few principles of Life that it has discovered for mankind of all ages:—

Not to take Life
Not to Lie
Not to Steal
Not to own property

These were the four vows enjoined by Parasvanatha, the great precursor of the 8th Century B. C. and his worthy successor Mahavira in the 6th Century B. C. added but the fifth vow of chastity, dividing

the original vow of Property into two parts, one relating to woman and another to wealth corresponding to the Brahmanical vows about *Kamini* and *Kanchan*. When missionaries of rival religions are crudely offering transcendental bribes (backed by temporal advantages of course) like bliss in Heaven and extra-mundane Immortalily, Jainism quietly affirms its lasting convictions through its daily prayer:—

" The soul is the maker and the non-maker and itself makes happiness and misery, is its own friend and its own foe, decides its own condition good or. evil."

Such an affirmation is born of centuries of research in the realm of spiritual realities which do not care for sentimental compassion or supernatural miracles of salvation. Jainism in its essence is the religion of heroic souls who are Jinas or conquerors of their self, and rightly its pioneer was styled Mahavir, the great hero. When modern researches in science and history would tear the veil of illusion from the face of many sects and cults, this " rebellious daughter " of Hinduism would shine in the primordial grace of her body spiritual, scorning all cheap trinkets and false ornaments. In sublime loneliness Jainism realized Truth in its bare majesty and it ever urged human beings to rely more on individual discipline than on spiritual intermediaries like Gurus or sons of God. What the object of this strenuous quest, this hard discipline need not be (and cannot be) defined. The heroic effort itself is the *raison d'etre* of the true Hero who seldom cares for incidental rewards on universal fame. Such a religion, no doubt, is not for the majority; but it may not be without appeal for a select few who are disillusioned of historic cults and are brought face to face with the eternal twins, Soul and Truth, the undeniable categories of human life and consciousness.

It is easy to wax eloquent, nay sentimental, over Charity or Compassion as the very *soul* of religions and yet to connive at the destruction of millions of human *bodies* in brutal, materialistic war. Against this chicanery of human conscience and degradation of our ethical code, Jainism shines today as the only religion with an uncompromising faith in peace and non-violence in thought and deed. This great lesson of Jainism which Buddhism and Hinduism in general accepted, has not yet been made public with adequate references to the Jaina canons and Jaina history. But we hope that, in this crisis of human culture when,

in the name of nationalism and imperialism millions of human beings could be butchered, when internationalism is ridiculed and peace causes exploited by shrewd politicians, our Jaina friends of India woula organise a " World Foundation of Ahims a" as the noblest contribution of India to Humanity. I appeal to my Jaina brethren to come forward to consecrate a "World Peace Trust." to facilitate researches into Jaina and other Indian texts on Peace and to distribute the results to all parts of the world, with a view to developing a new system of education and a new philosophy of life towards which the League of Nations and allied organisations are groping. The Orient and the Occident may safely and fruitfully collaborate in such an universal cause of human welfare. Hoping on the esrly realisation of this noble dream and saluting the great Jaina masters, I close this humble tribute to Sri Atmananda, quoting only two out of the many invaluable texts from the great Jaina literature: –

" I speak thus. All saints (Arhats) and Lords (Bhagavats) in the past, in the present and in the future, they all say thus, speak thus, announce thus and declare thus: One may not kill, nor ill–use, nor insult, nor torment, nor persecute any kind of living being, any kind of creature, any kind of thing having a soul, any kind of beings. That is the pure, eternal, enduring commandment of religion, which has been proclaimed by the sages who comprehend the world. You yourself are the being which you intend to kill; you yourself are the being which you intend to ill–use; you yourself are the being which you intend to insult; you yourself are the being which you intend to torment; you yourself are the being which you intend to persecute. Therefore the righteous one, who has awakened to this knowledge, and lives according to it, will neither kill nor cause to kill." (Ayasramga-Sutta. I, 4, 11, 5, 5, 4)

" Ahimsa is like a loving mother of all beings,

Ahimsa is like a stream of nectar in the desert of Samsara,

Ahimsa is a course of rain–clouds to the forest–fire of suffering,

The best healing–herb for the beings tormented by the disease called the perpetual return of existence, is Ahimsa."

(Hemachandra Yogasashtra II, 50 f.)

Jain Acharya Shrimad Vijayanand Suri Swami Atmaramji Maharaj

Baburam Jain M. A. LL. B. Zira

The great Jain Acharya Shrimad Vijaya Anand Suri, wellknown as Swami Atmaramji Maharaj belongs to the eminent band of Indian reformers of the nineteenth century who selflessly devoted the whole of their lives to the amelioration of the society and the service of ancient religions. He was a great and a noble embodiment of a true Jain Acharya and is looked at with intense reverence and devotion by the Jains of India for the unique services rendered by him at a critical juncture. The lovable qualities of head and heart that contributed to his success in the noble mission reveal the ideal man. The dominating influence of his personality attracted attention, won approbation, and gained regard everywhere.

A SAGE AND A SEER

Before his advent, the Jain community was in a perilous state. Corruptions had crept in the society. The people had forgotten the fundamental principles of Jainism and were relinquishing the faith of their ancestors. The powerful order of monks had degenerated and the propagation of religion was at a standstill. The Jains were least progressive, most conservative and highly superstitious owing to widespread illiteracy. They were deemed to be a sect having no literature and no philosophy. The Jains were dubbed as heretics, dissenters, rebels of Brahmanism or a mere offshoot of Buddhism. The valuable sacred literature was locked in underground damp and dingy cellars, where it was being consumed by worms & insects. A remarkable personality was

needed to awaken the slumbering Jains to their sense of duty. Swami Atmaramji Maharaj was a Sage & a Seer. He could see through his penetrative eyes the danger ahead. He applied himself heart and soul for the purification of the society and restoration of ancient method of worship as a factor towards self-realisation. His preachings created a revolution in the community and generated vital energy for many a useful work. His efforts led to the resuscitation of Jain religion, art and literature about which very little was known before him.

HIS LOVE FOR TRUTH

Truth was the point of his life. In quest of truth he renounced the world, sacrificed comforts, fame and name. Born of Khashtriya parents, martial blood ran in his veins. His father Ganesh Chandar who held a post of distinction under Maharaja Ranjit Singh initiated to equip him for a military career. His soul could find no solace in warlike pursuits. He was destined to become a preacher of Ahimsa and non-violence. As a seeker after truth, he was iniciated as a Sthantkwasi Sadhu at the young age of seventeen. To satisfy the yearning of his soul, he studied scriptures intensively. As his knowledge advanced, doubts arose in his mind about the authenticity of the books and correctness of the interpretation of texts. He resolved to sift the truth and for that he wandered from place to place. He began to propagate the cult of Murtipuja for that was laid down in scriptures. He had to face a storm of opposition for the vindication of his convictions. Love of Guru, honour from the highest quarter, and offer of alluring titles could not swerve him from treading the path of truth. He was threatened with expulsion from the community, but opposition could not frighten him. Throughout his life, he stood firmly for the propagation of truth.

NOT A SLAVE OF TRADITION

In his encounter with Maharaj Kani Ramji at Sanam in the Vikram Sambat 1922, he gave a spirited reply when he was asked to follow the path set out by elders. " I can not be a slave of tradition in interpreting the text. If the Guru is in the wrong, I cannot be his blind follower." Kani Ramji took exception to the interpretation put by Atmaramji simply because it was not in conformity with the traditional meaning. But he had a progressive mind and refused to be bound down by any

tradition which his spirit rebelled against and which his intellect could not retify. He followed reason and always adduced adequate proof in support of his views. Pooj Amar Singhji, the then head of the Sthanakwasi community in the Punjab, admonished Atmaramji for preaching Murti Pooja and ordered him to desist from violating conventional rules. The reply that he gave to the threats is worthy of consideration.

> " In search of Truth, I have given up home and everything else. As such, I shall not be bound down by tradition and shall act only upto what I have found out to be the truth in our shastras. I would therefore beg of you to facilitate my propagating the true teaching of Lord Mahavira. "

Truth conquers all. Within a short time, Atmatamji won the field through firmness of resolve, perseverance, courage, unostentatious nature and affable disposition.

COURAGE AND BOLDNESS

Courage and boldness characterised Atmaramji from the very boyhood. He shared his father's martial spirit to no small extent. When he was eleven years of age, the village of Lehra where he resided with his parents was attacked by a gang of dacoits. The villagers, headed by Ganesh Chandar, routed the dacoits. When the father returned home, he saw his little son standing at the door with a sword in hand. Ganesh Chandar asked the son what led him to that action. The bold answer was. " The defence of the house ". The father was astonished by the courageous reply. This courage and boldness developed in after life and was exhibited in every sphere of his work as a reformer.

SYMPATHETIC HEART

Five years later, at the age of sixteen, one evening during rainy season he happened to go out to a big pond on the outskirts of Zira for enjoyment. A Mohammadan lady, while washing her face, lost hold of her child who fell into the pond which was deep and full to the brim. The mother jnmped into the water to save the child bnt could not cope with the volume and both the lives seemed in danger. The sympathetic heart of Atmaramji impelled him to leap into the pond

to save the mother and the child. In an instant both the livos were saved and the whole village was full of praise for the brave rescuer. This indicates the depth of love and sympathy Atmaramji had, even in those younger years, for mankind irrespective of caste or creed. Many may feel more or less sympathetic under similar circumstances, but very few boys of that age would be prepared to act in that way. The reason is that only deep feelings of sympathy lead to prompt action at a critical time of extreme difficulty. Atmaramji felt the mother's agony and he at once translated his genuine feelings of sympathy into spontaneous action.

ABSENCE OF THE SENSE OF SEPARATENESS

The following incident would show how Atmaramji identified himself with the whole order of monks and how absent the sense of separateness was in him. One of his followers once complained of a certain person not 'Bowing down' to him. Atmaramji remarked "Every Jain householder daily recites NAMASKAR MANTRA which implies his bowing down to all Sadhus. If I live the life of a Sadhu, I am automatically included in that bowing down, but if I do not live that life, I do not deserve the respect and that person is therefore quite right in withholding his respect for me. What a nice answer ! So meek, effective and captivating ! An answer that spontaneously escaped his smiling lips and one which instead of adding to the antagonistic spirit in the complainant might have given him some food for thought.

NON-DISTINCTION BETWEEN THE RICH & THE POOR

Atma Ramji treated the rich and the poor alike. He was eqally approachable to all and served them with the same zeal. He never sacrificed his principles for the sake of the rich. In the Bikram year 1941, he was to leave Ahmedabad. He notified his departure time as 12 o'clock noon. At the appointed time thousands of Jains assembled to bid him farewell. Nagar Seth Premabhai, the wealthiest and the most influential man of the town was a bit late. The people requested him to wait for a few minutes to allow the Seth a chance of bidding farewell. His reply was characteristic.

B. M. Javeria, M. A., LL. B.
P. 59

Prof. A. N. Upadhye, M. A.,
Kolhapur College.
P. 82

શ્રી મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર
M. A., LL. B.
[પૃ. ૭૪ ટિ. ૨ જો.

Prof. A. N. Upadhye, M. A.

Now the time has come when we should begin a comparative study of Digambara and Swetambara works. It would be a vain hope to comprehend the history of Jaina literature and Jainism in their various aspects by ignoring this or that branch of Jaina literature especially with sectarian motives. There are various lines on which this comparative study can be instituted.

When we study the Sanskrit works on Jaina philosophy written by both Swetambara and Digambara writers, we come across a few words that are very interesting and appear to have a good deal of significance in grasping some of the currents of the history of Jaina literature. It is a matter of peculiar interest that the words have the same meaning according to Swetambara as well as Digambara writers, but their Sanskrit forms differ; and we cannot afford to ignore them without trying to get their explanation. A few such words have been tabulated below:-

Digambar form:	Swetambara form:	Prakrit form
dravyārthika	dravyāstika	davvaṭṭhiya
paryāyārthika	paryāyāstika	pajjavaṭṭhiya
paryaya	paryāya	pajjava
avāya	apāya	avāya

Digambar form:	Swetambar form:	Prakrit form
upapāda	upapāta	uvavāya
aupapādika	aupapātika	ovavāiya
parāvara	parāpara	parāvara
laukāntika	lokāntika	loyantiya
spardhaka	phaḍḍaks	phaḍḍaya
sāsādana	sāsvādana	sāsaṇ
Dṛṣṭivāda	Dṛṣṭipāta	Diṭṭhivāya
saṃstara	saṃstāra	saṃthara
Lāntava	Lāntaka	Laṃtaya

The difference in forms is seen from the first two columns. Explanation of this phenomenon is quite apparent, when we look into the third column, where the basic Prakrit forms have been given.

From the above table it is quite plain that one and the same Prakrit form has given rise to two different Sanskrit forms. In this respect the phonology of Prakrit dialects is very elastic. The word sāi, for instance, can be equated with *Sadā Svayam* and *Sakṛat*, in Sanskrit; *Sāi* with *Śacī* and *Satī*; and *Maya* with *Mṛga*, *Mada*, *Mata* and *Maya*. In this way the illustrations can be multiplied. The puzzle is due to the loss of intervocalic consonants giving place to mere vowels, or ya-śruti in some places, which might represent any value in Sanskrit, when those words are transformed back into Sanskrit by reverting the process. Thus the Prakrit forms given in the third column have been differently Sanskritised by different sets of authors.

From the dissimilarity in Sanskrit renderings as adopted by the two schisms in the Jaina church some historical infereces appear to be tenable. When Swetambaras and Digambaras separated under those different denominations in the main stock, they must have possessed a stock of literature which

Prof. A. N. Upadhye, M. A.

Now the time has come when we should begin a comparative study of Digambara and Swetambara works. It would be a vain hope to comprehend the history of Jaina literature and Jainism in their various aspects by ignoring this or that branch of Jaina literature especially with sectarian motives. There are various lines on which this comparative study can be instituted.

When we study the Sanskrit works on Jaina philosophy written by both Swetambara and Digambara writers, we come across a few words that are very interesting and appear to have a good deal of significance in grasping some of the currents of the history of Jaina literature. It is a matter of peculiar interest that the words have the same meaning according to Swetambara as well as Digambara writers, but their Sanskrit forms differ; and we cannot afford to ignore them without trying to get their explanation. A few such words have been tabulated below:-

Digambar form:	Swetambara form:	Prakrit form
dravyārthika	dravyāstika	davvaṭṭhiya
paryāyārthika	paryāyāstika	pajjavaṭṭhiya
paryaya	paryāya	pajjava
avāya	apāya	avāya

Digambar form:	Swetambar form:	Prakrit form:
upapāda	upapāta	uvavāya
aupapādika	aupapātika	ovavāiya
parāvara	parāpara	parāvara
laukāntika	lokāntika	loyantiya
spardhaka	phaḍḍaks	phaḍḍaya
sāsādana	sāsvādana	sāsaṇ
Dṛṣṭivāda	Dṛṣṭipāta	Diṭṭhivāya
saṃstara	saṃstāra	saṃthara
Lāntava	Lāntaka	Laṃtaya

The difference in forms is seen from the first two columns. Explanation of this phenomenon is quite apparent, when we look into the third column, where the basic Prakrit forms have been given.

From the above table it is quite plain that one and- the same Prakrit form has given rise to two different Sanskrit forms. In this respect the phonology of Prakrit dialects is very elastic. The word sāi, for instance, can be equated with *Sadā Svayam* and *Sakṛat*, in Sanskrit; *Sāi* with *Śacī* and *Satī*; and *Maya* with *Mṛga*, *Mada*, *Mata* and *Maya*. In this way the illustrations can be multiplied. The puzzle is due to the loss of intervocalic consonants giving place to mere vowels, or ya-śruti in some places, which might represent any value in Sanskrit, when those words are transformed back into Sanskrit by reverting the process. Thus the Prakrit forms given in the third column have been differently Sanskritised by different sets of authors.

From the dissimilarity in Sanskrit renderings as adopted by the two schisms in the Jaina church some historical infereces appear to be tenable. When Swetambaras and Digambaras separated under those different denominations in the main stock, they must have possessed a stock of literature which

was not in Sanskrit but in one of the Prākrit dialects; and this dialect, according to the tradition of both the sects, was (sarva) Ardha-Māgadhī. That they mutually parted with a common property of literature is also clear from some common verses and common legends that have been independently preserved by Digambaras and Swetambaras (See my Introduction to Pravacanasara, Bombay 1935, pp. 33 foot-note 3, 44 foot-note 2.). Later on a time came when the Jainas had to use Sanskrit, which they cultivated independent of each other; and the same Prakrit word was rendered into Sanskrit in two different ways. The most interesting word is *Phaḍḍaya* for which Digambaras have *Svardhaka* as the sanskrit form, while the Swetambara authors used *Phaḍḍaka* whose sound is not natural in sanskrit phonology.

Some of these words are found as various readings in the Digambara and Swetambara versions of the text of Tattvarthasutra. If one sect had copied the text of the other sect mechanically, there appears to be no propriety in preserving these variations in the text of the sutras. In the light of my above remarks I want to put forth a tentative conjecture of mine on the history of Tattvarthasutra. Originally, before the Jainas divided into two sects, the ground-work of the present Tattvarthasutra might have been a metrical work written in Prakrit. When there was the schismatic division in the church and when both began to use Sanskrit as the medium of instruction, the original work might have been Sanskritised into sutras first independently and then modelled under mutual influence. The name of that original work might have been something like Mokkha-maggo; and a summary of that book appears to have been preserved in Uttaradhyayanasutra, chapter 28, where many phrases are the same as in Tattvarthasutra.

.... Mrs. Mary Woolner writes to me 'I regret Mr. Woolner was unable, through serious illness, to contribute an anticipated article to your forthcoming volume. .....' & lastly adds 'I would like to wish the Jaina Studies at The Punjab University and other centres, where they are followed, every possible success.' Instead of herself writing about the Doctor, she directed Banarsi Dasji his past student & Colleague to do so & the result was this short article. Let us hope the interest taken by the late Doctor in Jaina Studies would be continued more vigourously by other Oriental scholars & Punjab & other Universities.

EDITOR.

BANARSIDAS JAIN

The cruel hand of Death snatched away last month from the Punjab one of her foremost and ablest educationist, Dr. A. C. Woolner, M. A., D. Litt., C. I. E., F. A. S. B., Officer, Acadamic francais. At the time of the sad occurrence he was the Vice-chancellor of the Punjab University and Principal, Oriental College, Lahore. The latter office he continuously held for the last thirty-three years.

The Late Dr. A. C. Woolner and his interest in Jaina Studies

Dr. Woolner was an eminent Orientalist of international reputation. He had specialised himself in the Sanskrit language and literature but took an equal interest in Prakrits and Jaina literature as well. The Jaina studies in the Punjab during these years were mainly due to his encouragement. At one time my own interest in Jaina literature had cooled down a little but it was Dr. Woolner who revived it and gave me every facility to maintain it.

Late Dr. A. C. Woolner, M. A., C. I. E., D. LITT. F. A. S. B.,
Vice Chancellor Punjab University Lahore.

At the time of his arrival in India, i. e. in 1903, very little Jaina literature had been published and that, too, was not widely known. Even of this little the University Library had not more than half a dozen volumes on its shelves.

In 1910 when I became his pupil, he at once asked me to introduce to him a Jaina Pandit if there were any in Lahore. Brahmacarin Sital Prasad happened to be in Lahore and Dr. Woolner was very much pleased to see him. He had a long talk with the Brahmacarin and made an enquiry about the available Jain

literature. The Brahmacarin gave him a list of important books which were purchased for the University Library.

In 1916 while writing his most valuable book, " An Introduction to Prakrit" (Second edition 1928) Dr. Woolner felt the want of Jaina literature in the University Library even more keenly. Consequently he instructed me to collect the available Jaina literature for the library. The result was a fine collection which owes its existence to Dr. Woolner's sole interest.

At the request of the Jains Dr. Woolner got his " Introduction to Prakrit " translated into Hindi which was published by the Punjab University under the title, " Prakrit-praveśikā. "

In 1917 Dr. Woolner delivered a lecture at the S. S. Jain Conference held at Lahore where he pointed out that there was a great need for a Jaina Prakrit Reader. Soon after this he asked me to compile one and it was published by the University in 1924 under the title of " Ardhamagadhi Reader. "

In 1923 Dr. Woolner was requested to write an introduction to the famous " Ardhamagadhi Dictionary " compiled by the Satavadhani Swami Ratnachandra. To this Dr. Woolner consented and wrote an introduction which contains a brief account of the Ardhamagadhi literature and a useful sketch of its grammar.

The Jains of the Punjab made a reperesentation to Dr. Woolner to get Jaina books included in the University curriculum. In 1920 he got a Jaina course prescribed as an alternative to paper III of the M. A. (Sanskrit) Examination of the Punjab University.

The Sthanakavasi monk, Upadhyaya Atmaram met Dr. Woolner once or twice and drew from him an inspiration for his work on Jaina literature. As a result the Upadhyaya applied himself strenuously to translating the Jaina Sutras into Hindi. Besides this he arranged for a Hindi adaptation of the Ardhamagadhi Reader to be made. At Dr. Woolner's recommendation the Upadhyaya was made a borrowing member of the Punjab University Library, a privilege which is seldom granted to outsiders.

The Late Dr. A. C. Woolner and his interest in Jaina Studies

As soon as Dr. Woolner became aware of the existence of Jaina manuscripts in the Punjab, he wanted to get them catalogued. For this purpose he sent me to various places in 1917, 1923 and 1930. After a hard pursuation from him the Atmanand Jain Mahasabha, Punjab, made a donation of Rs. 1,000 to the University for this object, and the regular work of cataloguing the Jaina Bhandars was begun only a short time before his death.

Dr. Woolner always encouraged the M. A. students in Sanskrit to take up a Jaina subject for their thesis when they expressed a desire to do so. One of the students edited and translated Rajavallabha's Bhōjacaritra, another translated Ramachandra Suri's Nalavilasa.

The above is a brief account of what the Punjab University has done for the encouragement of Jaina studies in this province. The work would have been far greater in extent and variety if the Jaina graduates of the Punjab had availed themselves of Dr. Woolner's interests.

મ્હારો પ્રથમ મેળાપ થયો તે પછી ડૉ. વુલ્નરનો નિકટ પરિચય પણ થયો છે. અને કહેવામાં બાધ નથી કે એમના જેવા શાન્ત, ગંભીર અને છતાં હસમુખા સ્વભાવના યુરોપીય વિદ્વાન આ દેશમાં ભાગ્યે જ નજરે પડશે. એમનાં પત્નીએ પ્રેમ અને હર્ષના આવેગમાં આવી મને એક વાર કહેલું: મી. ધ્રુવ, એમની મુખાકૃતિ તમને ક્રાઇસ્ટ જેવી નથી લાગતી? એમનામાં કોઇ પ્રત્યે દ્વેષ, ઇર્ષ્યા વગેરે ભાવ મેં કદી જોયા જ નથી. વુલ્નરના જવા સાથે પ્રાચ્ય વિદ્યાનો છેલ્લો યુરોપીય વિદ્વાન આ દેશમાંથી ગયો.

[પ્રજાબંધુમાંથી]

સાહિત્યપ્રિય —આનંદશંકર ધ્રુવ

[My friend Mr. Maganlal Mulchand Shah, the present Hon. Secretary of Shree Atmananda Centenary Commemoration Committee was pleased to supply me with specimens of translation of some stories from Kumarpala-pratibodha by the above scholar Mr. Patwardhan from London, recommending that if the same be approved, he may be entrusted by any Jaina literary institution with the work of translating some Jaina work of importance into English. The idea could not fructify but those specimens remained with me. Out of them one story is given here. It shows mistakes are committed by one who is ignorant of Jaina Stories & technical words. I have had to overhaul it. The original book–Kumarapala-pratibodha was composed by Somaprabha Suri in Samvat year 1241 and is published in the Gaikwar oriental series No. 14 as edited by Muni Jinavijaya from an old palm-manuscript with great care & erudition. Stories given therein are important for comparative study, hence the book is worth English translation – EDITOR.]

One who gives alms to Sadhus of pure austerity and controlled by rules, and who are abodes of Character, as it were, will be hapyy, as was Dhannya.

It is thus:

There was a city, by name Pratistha, beautiful by reason of its spacious lakes, wells and rivers. Its temples kissed the sky, and seemed as if they were the mansions of the gods. The king was Jitashatru, endowed with merits, foremost among which were justice, valour and skill in archery.

Once in his arms, as amongst the trees, the goddess of wealth freely played.

There, though formerly very rich, a family which was reduced to poverty through the whim of fate, through shame, had come from another town; their son Varuna, by nature modest and always prone to charity supported the family by taking to profession of grazing the calves of the people.

Once there was a great festival, and all the citizens went to the public park, taking with them various dishes. Seeing them, the son, too, thought of enjoying a holiday, and, leaving the calves (in his charge) at the outskirts of the city, he came back to the house, and said to his mother: " Please observe this festival, or I shall not be myself. " On hearing this, she was reminded of her former wealth. She was choked with emotion and began to cry pitiably. " There is probably no other strength in women, than crying. "

Hearing her pitiful lament, her neighbours asked her what was the cause. She told them the reason for her weeping. They were much moved and gave her rice, sugar and milk, with which she prepared a dish to the satisfaction of her son. She put the dish of milk and sugar in a plate and offered it to her son, who put it in front of him but thought it better to wait, as it was hot.

At this moment there came along the Sadhu who had conquered *parishahas* rigidly controlled senses and had a body shining with austerity indicating his asceticism. He had come there for alms. He appeared like a mass of calmness incarnate. The son saw him coming at the door and thought to himself: " Oh ! verily I am blessed ! Assuredly I am a man of great merit since this saint has come here. By giving him this dish, great saint as he is, a layman may well gain that merit on earth *which arises from giving food to a monk.* "

So the monk was supplied with the dish of ghee, sugar by him with great pleaaure. He by the merit earned by giving alms to a monk achieved the Karma of a good man's life. Meanwhile when the Sun descended

towards the West & there was twilight, people shouted at him (the son): " Where have you left the calves ? " He also went hastily out of the city and began to search for the calves. But as he was returning after the search, the city gates were closed, and he had to remain outside. He listened to the same saint's discourse regarding religious principles, chief of which were the non-killing of animals, and so on. While he was listening thus, he died that same night.

He was born in the womb of a merchant's wife in the same city. From that time the merchant got more & more riches. On an auspicious day a son was born to the delight of all. At the time of the burying of his nabhi-nala a great treasure-store full of jewels and gold was found. On the naming day, gods were worshipped and the boy was given the name of Dhannya, indicative of his merits.

At the proper time he was given into the charge of a Kalacharya and was taught different arts and crafts. He had four elder brothers, who always hated him saying to their parents: " Why do you regard him so much ? " The parents said: " You have not as many merits as he, hence our love for him. " The sons said that they ought to be tested. So each one was given thirty-two rupees and told: " Do some business with this. " Thus they began.

Dhannya was very clever in all arts and crafts. He bought a strong goat. Betting one thousand Dinaras, he fought his goat against that of the king's son. The prince's goat was defeated. He took the thousand Dinaras and with the goat in hand, came hurriedly home. The others with no past good actions to their credit, returned at the end of the day with long faces, having made no profit. On the next day, they proposed a further test. Each one was given sixty silver coins (Karispana). But even then, with the utmost effort, they were unable to make any profit. No wonder that this was so !

Now there was in the same city a rich banker who was Kripana-Sekhara (King of misers), earning wealth by more means than one. He never gave anything for the sake of religion, never obliged his own relations, and did not even spend his money on himself.

Through derangement of mind he dug a hole and in it concealed his treasure, over it placing a couch filled with his jewelry after making it hollow. Over the hole he placed the couch and slept over it. Never did this fool think of what would happen in the life beyond. He never went away from the hole even at the time of his death. When he died, he was carried to the crematorium along with the couch. That couch was to be sold, by the keeper of the burial-place, at the public square. Dhannya saw this, and judging that it was stuffed with jewels bought it. Because "A wise man can see with his intellect, any treasure buried under ground and covered over with grass and plants, and thereby though not seen with physical eyes, and at whatever distance." He took this discarded couch to his father, *took out the jewels and added to his wealth.*

Now his brothers became full of the greatest ill-will and thought of killing him. Their wives overheard this, and through pity for him (Dhannya) informed him of it. Dhannya thought to himself: "I have not done anything to offend my brothers. Why should they bear enmity towards me without any reason." moreover:

"Those who get angry without reason are beyond counting. Those who have some justification for their anger can be counted. But they can be counted on our fingers who do not get angry even when provoked". So it is not fitting for me to stay here if I am the cause of their mental suffering since meritorious men always try to remove the sufferings of others. Thinking thus, Dhannya left the city, alone, and wandered all over the earth from city to city by mountains, rivers and beautiful gardens.

Once he was seen by a farmer from a field on the side of the road. The cultivator thought: " Oh ! his figure has indeed good signs. " Thus satisfied at heart, he invited him (Dhannya) to dine. As Dhannya was sitting there at leisure, the farmer said to his wife: "First give this man the best food brought by you for me." She gave Dhannya the food and he began his meal. And even at this very time it befell that the plough of the farmer became wedged in a golden pot full of Dinaras. The farmer dug it out, brought it to Dhannya, and said to him: " I obtained this through your good actions; so you must accept this." But Dhannya

was by nature generous, and asked the farmer to accept it for himself.

During his wanderings, Dhannya came to the beautiful city of Raja-griha and took rest under a mango-tree outside the park. Kusumapála, the gardener there, saw the handsome Dhannya, was much impressed, and took him to his house, where all his relations approved greatly of Dhannya. Here there ruled the king Shrenika, whose sword (the Great Serpent), with valour (the hood-jewel), drank up the glory (milk) of his enemies. His queen was Dharini, the abode of pure character and adorning merits. She gave birth to a daughter pleasing to the King's subjects as Justice produces Fame. The King had it proclaimed throughout the city that His Majesty was to be informed of any other daughter born on the same day.

In the city lived Gobhadra, of noble descent. His wife Bhadra gave birth to a daughter on that same day. On the same day Kusumapala's wife, too, gave birth to a female child. They heard the proclamation and informed the King that they had daughters born to them. The King sent for them and told them that the two daughters should be the companions of the Princess. Receiving the King's command, both returned home. The nobleman, Gobhadra, named his daughter Subhadra, with great eclat of riches, and the gardener named his daughter Pushpavati. The King gave the Princess the name of Somashri with due ceremony, and she was brought up along with her two companions. The three became very much attached to each other, and grew up to adolescence.

They thought: "How could we get one husband for us all ?" Then Pushpavati saw Dhannya and thought how handsome and virtuous he was and said: "Since this youth came here my father's flowers are growing manifold in quantity on trees where formerly there were hardly any. This, really, is a fit husband for us three. How can I inform the Princess about this ?" So she caused Dhannya to make a variously woven garland, and gave it to Somashri. Somashri was surprised and said: "Friend, who has made this wreath, as picturesque as a necklace of varying pearls ?" Pushpavati said: "A youth as handsome as the god of love stays at our place; he is the very abode of all arts. He is he who has woven this artistic wreath by his skill." Learning his name, Somashri

began to think "I will never marry any body other than him." From that time she used to rest her cheek on her left palm and parched her lips with her long, hot sighs and passed her time thus, doing nothing else.

The attendants informed the King of this. The King asked his equerry to call Dhannya from Kusumapala's house. He (Dhannya) bowed and was asked to be seated on a high seat (a place of honour). Seeing his beauty, like that of a youth from heaven, the King thought: " My daughter has bestowed her love on a fit person. It is but just that a Naga creeper should ascend a mango-tree. " He called his daughter.

There she came, looking wistfully around the Hall of Audience. They two (Dhannya and the Princess) looked in surprise at each other without the flicker of an eyelid. And truly beside them a divine couple were but a mockery (in point of beauty). The King said to Dhannya: " I have given my daughter to you. " He was overcome with delight and gazed on the Princess. Then Somashri, with folded hands, bowed to her father and said: " In the same way, let my two friends have this husband. " " If it pleases you, " said the King, " let it be so. " Afterwards Somashri told her friends of the King's words. Their parents, too, were much pleased, and gave their daughters to Dhannya. The King with much pomp married the three to Dhannya, Gobhadra and Kusumapala also incurring much expense therein.

Dhannya lived happily in the White House bestowed on him by the King along with other gifts such as elephants, horses, gold, clothes and such things. Thus Dhannya had immense wealth in his house.

Once he happened to see through the window his father and mother wandering in the street, in a wretched state, and in dirty clothes. He told his man to bring them before him. They bathed them (the parents), adorned them with good clothes and brought them in. The moment they saw Dhannya, both clasped him round the neck, and began to cry. After they were seated comfortably, Dhannya bowed to them and said in a choked voice: " You, who did not know what poverty was, are now suffering through your own deeds. Tell me, father,

how did you lose all those riches of yours." The father said- "Son, since you left home, we lost all our wealth as one does his penance through harsh words. Some was taken by robbers, some was burnt by fire and some was confiscated by the King for offences committed by my sons. After losing all we had, we were ashamed to stay there, and came here. Your elder brothers are sitting outside." They were brought in by the men. They said: "We have done nothing good. Forgive us, O you treasure-store of merits." Dhannya forgave them and sent them to another town after bestowing money upon them. Through the influence of Dhannya they again became rich. Dhannya handed over all household cares to his parents, and enjoyed life with his beloved trio as does a God with his nymphs.

Upon one occasion Subhadra was weeping while bathing Dhannya, Dhannya said to her: "Deer-eyed one, why do you weep?" "My beloved," she said: "I have a brother named Shalibhadra. He became dissatisfied with the world on hearing about religion from the preceptor Dharmaghosha. He was thinking of taking orders when his mother said to him affectionately: 'Such a life is a very hard one, my dear, for you who have been brought up amid amenities. But if you are determined upon it, then give up the attachment to pleasures little by little, so that your body may become trained for the ascetic life.' In accordance with his mother's desire he daily cut down his wants, namely food, ornaments, scents, *tambol*, pastes and so on. Thus detached from every enjoyment, he subsisted on *ambila*-food without salt; he wore one cloth and slept only on ground. Thus he would now surely take to orders. This life of Shalibhadra is a source of sorrow to me."

Dhannya laughed and said: "Surely, dear, that man was a coward and not hero, because he could not bear rules and restrictions all at one time:" Thereupon Somashri added: "That delicate one was not a coward, my lord, he makes his body gradually accustomed to severe austerities." Dhannya said: "What is difficult for a hero, which, once he determines to achieve it, he does not succeed?" Somashri smiled derisively and said to Dhannya: "If it is not difficult, why do you not do it yourself, my lord?" Dhannya said: "If you three tell me to take to religion, you would see atonce whether I could do it." At once they in a joke

answered: "If you take vows, at the feet of the Tirthankara, lord, we also will do the same."

To the delight of the people Veera Jina came there. His arrival was duly announced to Dhannya by his men. Dhannya was delighted, entered a shivia (a sort of palanquin) with great pomp and, accompanied by his three wives, set out to salute the Lord. Now Shalibhadra also having adorned himself with jewels, like a god, went forth to take vows. Both these parties left their conveyances and, bowing to the Jina as they entered, took their seats and listened to the following religious discourse:

"In this unfathomable *samsara* one who obtains the human birth with difficulty and who never practises religion, but is always thirsty for sensual pleasures, such a one is like a man who, in a deep ocean, gives up his strong boat and tries to obtain a stone. He is a King of fools."

Hearing this, Shalibhadra tore his hair, and took orders along with his eight wives.

Dhannya, now dissatisfied with the world, spoke thus to his wives: "I will make this human life fruitful by taking orders." Somashri said: "Dear, I was only joking when I said: 'If you think these vows are not difficult, why do you not take them ?' You took this in earnest, and are now going to take orders: Does it become one to carry out literally what was only a jest ?" Dhannya said: "It is not that I am taking orders only through your remarks, but I have really come to know the truth about this world through the teaching of the Lord. Thus I have made up my mind to forsake the world and become an ascetic." His three wives said: "If this is your resolution, we also will do the same."

So Dhannya and his three wives took orders. Both new monks studied the Sutras from Sthaviras. The Noble Lord gave the three wives into the charge of Arya Chandana. They observed very difficult rules and were on the way to Siddhi (Success). They practised severe penance for a long time, and kept various kinds of fasts. The monk Shalibhadra and Dhannya became gods in the Savattha-sarvarthasiddha (one of the air-mansions).
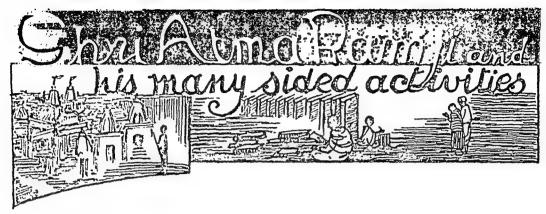
(*By Dr. Amarnath Audich Zira-Dist. Ferozepore*)

Atmaramji was a born leader. His life is replete with multifarious activities. Some of them are mentioned here.

I In the field of religion—

(A) Restoration of ancient ideals of worship.

Before the advent of Atmaramji there was a strong tide against " Murti Puja " i. e. idol worship. The iconoclastic Mohamadan Rulers, despite their best efforts, could not root out *"Murti Puja"*, from the country. At best they succeeded in demolishing some of the richest shrines and the finest temples of the land. The spirit of " *Murti Puja* " grew stronger with every onslaught levelled against it. The attacks of christian missionaries proved more baneful. *"Murti Puja"* as a means of self-realisatian had been almost lost sight of by majority of Jains in the Punjab. Besides the Christian missionaries the Brahma Samaj and the Arya Samaj were working against the time-honoured idol worship.

Atmaramji realised the danger and fully appreciating the worth of " Murti Puja " rebelled against the then current tide.

To achieve his end he had to carry on vigorous preaching to educate public opinion on the point of idol worship in the teeth of fierce opposition. All this was a tremendous task but he never faltered in his resolve. With this purpose he toured through the Punjab, Marwar, Mewar, Gujrat and Kathiawar and carried on a vigorous propaganda in its favour.

Puj Amarsingh of Amritsar, the then head of the Sthanakvasi sect in the Punjab, heard of these pro – " *Murti Puja* " activities of Atmaramji and asked him to refrain from this attitude under threat of expulsion from his order of monks. Atmaramji paid no heed to this threat and re-doubled his activities. This led to his expulsion from the order being circulated, which meant that he was deprived of his food and shelter wherever he went in the Sthanakvasi community. But he had an unflinching spirit and never swerved an inch from what he believed to be the truth. He gladly faced all the privacies and hardships. He succeeded in attaining his goal through patience and perseverance.

The next step for Atmaramji was to secure the necessary idols and to raise funds for erection of temples. Through his unexamplary character, hard discipline and sacrifice Atmaramji captivated the heart of Jains. The initial difficulty lay in bringing home to the community that " *Murti Puja* " was in exact accordance with the Jain Shastras and when this had been overcome there remained little to achieve. There was plenty of money with the community and in the course of a few years several magnificient temples were erected in various towns of the Punjab. He succeeded in securing plenty choice images from Palitana and Ahmedabad for installation in the newly built temples in the Punjab. Thus it was through his efforts that " *Murti Puja* " remained in tact as a means for self-realisation.

(B) *Attention to old temples that stood in need of repairs.*

During his tours Atmaramji came across several temples which stood badly in need of repairs. Through his efforts " Temple Repair Fund " was created in several places to meet the expenditure of carrying out these repairs.

(C) *Collection, Preservation and Distribution of Sacred Literature.*

Perhaps the greatest service that Atmaramji did in the domain of religion was the preservation of Jain sacred literature. During the time of Mohamadan invasion, sacred books were stored under-ground for fear of destruction at the hand of the invaders. Although those days of religious fanaticism and terror had long gone, the community altogether lost sight of this spiritual wealth with the result that most of the

literature was on the verge of being eaten up by vermins. Atmaramji prevailed upon the people to take the books out of the cellars and to let him inspect their condition. Due to lack of attention several valuable manuscripts on palm-leaves had been destroyed by white ants, while some had become almost indecipherable. Every effort was made by him to have them copied out where possible. In some cases the books were repaired or rebounded and regular libraries were started for their proper care and upkeep. He not only gave his personal time to this most important branch of his work, but he deputed some of his disciples to prepare lists of this literature for further reference. He secured a supply of the spiritual wealth for the Punjab, which province was below the mark in this respect at that time.

(*D*) *Reinforcing the spirit of celebrating Jain religious festivals in the Punjab.*

Every religion pays special attention to celebration of festivals for infusing the religious spirit. This is so because the act of celebration generates a kind of dynamic force which augments one's faith in particular religion. He, therefore, laid great stress upon the celebration of religious festivals.

II In the field of Social Reforms—

Atmaramji appeared at a time when people were steeped in ignorance. True religious spirit was on the verge of extinction and evils had crept in the society. He tried his best to purge the society of these evils. It was a sorry spectacle for him to see that in certain parts of India especially in the Marwar, child-marriage was in Vogue. He did his best to root out the evils of early marriage as well as polygamy. He had a firm conviction that unless social destinctions were removed, no community could prosper as a unit. It was his vision to weld all Jain India into one social and religious unit, to attain which end he consecrated his life. He strongly wished that the different sects of Jains should encourage inter-dining and inter-marriage so as to foster a deeper and more extensive brotherly feeling in the community. He strongly urged his followers to reform social customs and make them simple and less expensive. He did much valuable temperance work and saved many a victim from embracing Christianity.

III In the field of Education—

Atmaramji deeply felt the necessity for education both for males and females. He believed that it was only through right education that the community could learn how to sink their personal differences, and act as one unit. Wherever he went, he laid stress on the necessity of starting educational centres. Through his influence several pathshalas were started in different parts of India.

IV As an Author—

He was a deep thinker and a philosopher. He wrote quite a number of books, in easy Hindi on Jainism and its philosophy. Most important of these are Jain Tattwadarsh, Agnan Timeer Bhaskar, Tattwa Nirnayprasad, and Chicago Prashnottar. Some of his books have been very much appreciated by European scholars and Indian writers.

V As a Poet—

He was a natural poet. His poems, instead of being a result of conscious effort, flowed out of his heart spontaneously. Whenever he was in a devotional mood he composed verses. An English rendering of one of them is given as a specimen.

" As a faithful wife sacrifices her heart and soul over her dear husband; as the poor longs for riches, as a bee is enamoured of sweet scent of flowers; as a lover craves to see his beloved, as a farmer in summer season looks up to the sky waiting for clouds to water his lands; as a cow is full of affection for her calf; in like manner, O, worshipful Lord ! May my heart be filled with your devotion. O Lord ! I have from endless ages been attached to matter, on account of which I have been a victim of the rounds of births and deaths and which have kept me coming on to the stage of this physical world to play different roles. Whosoever I relied upon as my own, betrayed me. Love for anyone else barring you proved illusory in the long run. O Lord of the world ! There is none except you to help me. Whom should I love but you ? You are my best guardian. You are the delight of my heart. O merciful Lord ! Take pity on me and help me across this ocean of life."

From Atmanand Jain Stavanawali P. 33-34.

(A note on the general course of Jaina history in the South, and not meant to be anything more than that.)

By Rajasevasaktha Rao Bahadur Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M. A. PH. D.
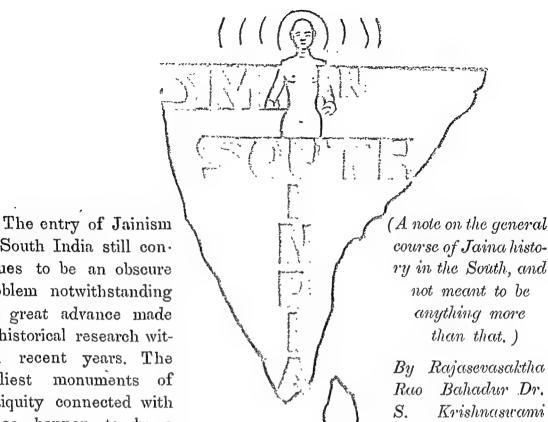
The entry of Jainism in South India still continues to be an obscure problem notwithstanding the great advance made in historical research within recent years. The earliest monuments of antiquity connected with these happen to be a number of cave dwellings with or without images of Jaina Tirtankaras scattered all over the land and giving indubitable evidence of age. The principal element in the determination of the age consists in a certain number of inscriptions, giving no more than the names of Jaina saints, sometimes found written adjacent to the seats or beds cut out in rock caves. The Brahmi script in which these inscriptions are written seem referable to the century before Christ and the first century or the second following Christ. In that period Jains must have come into the South, and must have lived in various localities more or less as hermits living in uninhabited, or little inhabited, forest abodes. This perhaps lends colour to the tradition that is current that Bhadrabahu retired to the South, as the result of a famine, from Magadha in the last years of Chandragupta, and the Mauryan emperor Chandragupta himself is traditionally regarded as having followed the immigrant party. The two statements may be regarded separately without the one proving necessarily the actual occurrence of the other. The evidence so far available for the prevalence of Jainism in South India is not of a character to throw any direct light upon Chandragupta's association. The advent of Bhadrabahu however may be inferred therefrom with perhaps greater probability.

The earliest references to the Jains in Tamil literature happen to be merely some oblique references in the so-called Sangam classics. There are a couple of poems in the Ahanānuru which refer to the Jains as the "unwashed mendicants" from the character at least of one section of the Digambaras. One poem in the Puranānuru collection which celebrates an ideal Brahman of quality and achievements refers to him as one who, amidst other qualifications, was remarkable for his capacity to defeat in argument those who presented theories opposed to his with authorities seemingly *Vaidik*. This seems to convey Buddhists and Jains and it may be the Ajivikas as well, whose theories and arguments may be capable of that kind of a description.

Rajasevasaktha Rao Bahadur
Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M. A., Ph. D.

Among the classics of Tamil literature there are two that stand out as poems ascribed to the Jains. One is the Kural itself, and the other a poem more or less of similar subject-matter going by the name Naladiyār. They are both of them ethical handbooks intended for guidance in life

and covering practically the same ground. In regard to Naladiyār, its Jain character is not called into question; but its age is not quite beyond dispute as yet. In regard to the Kural, however, while the age of its writing may perhaps be more generally admitted, its Jaina character is not perhaps as readily acceptable. It is couched in such terms and expounds general truths which all the principal Indian religions have in common more or less. There are points here and there of a specific character, on which the claim to its Jain character is based, such, for instance as his moving on flowers and even the invocation to *Adi Bhagavan*. One might well question whether the Jains did recognise a divinity that could be described as *Adi Bhagavan*, which smacks a little more of the Pancharatra or the Bhaghavata. The walking on the flower is not perhaps so exclusively a characteristic of Jina alone. There are other references which can be regarded as specifically other than Jain and definitely *Brahmanaik*, which may even be regarded as quite unacceptable to the Jains as such. The claim therefore to its Jain character cannot be received with anything like the certainty, which the Jains themselves would claim for the work. If it is a question of Jain influence there may be a good deal in the work which might lend itself to that kind of a description. The evidence therefore being not decisive, we may for the moment not claim the Kural as a Jain work of Tamil literature. But the claim to the authorship of the Kural as the Jains put it forward, is in intimate association with the Jain Acharya Kundakunda. The age of Kundakunda ‡ may be some time in the third or fourth century of the Christian era, but could not be brought down low enough for any intimate association with the composition of the Kural. That again has to stand over as yet on an unsettled footing. So much however can be postulated of this period, that there were communities of Jain monks residing in various parts of South India in sequestered localities such as the caves on the hills, etc., a little away from the crowd and din of ordinary life in cities; but perhaps not too far away for their getting food as mendicants.

With the rise of the Gangas of Mysore, we come upon clearer historical ground for Jainism in South India. Tradition connects the very foundation of the Ganga dynasty to the advice of Simhanandi. These Gangas rose to power in the Kolar District of Mysore, and

‡ My friend Prof. Upadhye of Kolhapur College is inclined to believe, after a long survey of the available material, that Kundakunda's age lies at the beginning of the Christian era. Vide his edition of Pravachana-sara.—Introduction.

their territory in the best of their days reached up to the Palar river near Vellore and farther south, and extended westwards to include in it the whole of the present-day district of Mysore and a considerable part of Hassan. In the general distribution of political power the Ganga country comes next after Kongu which took into it the Coimbatore and Salem Districts roughly. In this kingdom of the Gangas and the neighbouring kingdom of Kongu as well, which at some periods had been under Ganga rule, we have vestiges of ancient monuments of a Jaina character, some of them of the first importance in Jaina history. Vijayapuram in the Coimbatore District was at one time a very important Jaina centre. The famous Jain shrine of 'Sravanabelgola' in the Mysore State is a living monument of this dynasty of rulers, coming almost at the end of the period. There are numbers of monuments of minor importance ascribable to this period of Jain influence in the Mysore territory. In the Madras Presidency, Cuddalore (Pataliputra of the South) was an important Jaina centre in this early period, where there was a community of Jaina monks who exercised a considerable amount of influence. Kānchī, the head quarters of the Pallava Kingdom and a Brahman Ghatika, contemporary with the Gangas, had a suburb which was an important Jaina centre from early times, and continued to be so even in the very best days of the empire of Vijayanagar. Koppal in the Nizam's Dominions perhaps goes back to that age. The important Vaishṇava centre now-a-days of Melkoṭṭai, (Yadugiri-Tiruṇaṛayaṇa-pura in Vaishṇava parlance), was known to have been a Jaina centre under the name Vardhamanapūra and that seems to have continued down to the days of the empire of Vijayanagar. Without going into undue detail, we find that the age of the Gangas beginning in the fourth century and going on almost to the end of the eleventh was a period when Jainism had a considerable influence generally.

This period coincides with the period of the rise and development of the school of Bhakti which may be regarded, from one point of view, as the reorganisation of Brahmanism to meet the needs of a varied and a far wider community than the *Brahmanaik* community of old. It was the age *par excellence* of the rise of Saivism and Vaishnavism through the two important schools of Bhakti, well-known in historical times, which in turn proved the centres from which the more popular and wider Bhakti cult spread northwards through the Mahratta country into Gujarat, and ultimately into the Gangetic Doab, spreading eastwards.

from there. In the literature of Hinduism relating to the school of Bhakti we come upon frequent references to Jainas and Jaina teaching sometimes described as vociforously hostile, and more often in very much more modified terms as another from of persuasion receiving considerable allegiance from the people and calling for recognition as one of the accepted creeds of the inhabitants of South India. Apart from Pataliputra, (Cuddalore in South Arcot District) and Kānchī, there seems to have been a very great centre of Jains in Madura in the 7th century, a locality round which numbers of far more ancient Jain monuments with the Prakrit inscriptions have also been found. Of course there is a grusome tale of the defeat of the Jains in argument, and of their wholesale persecution by the victorious Saiva saints both in connection with Madura in the 7th century and in the centre of Cuddalore. These blood-curdling tales of persecution may have to be dismissed as pious frauds and exaggerations of the later hagiologists, as we have other evidence of a really more reliable character to indicate that the communities generally lived at peace with one another except for loud contentious and vociforous discussions. If the sectaries would have liked persecution--even that is open to doubt--the rulers were not inclined to permit it, within their own territories. In the course of the eighth century, the centre of importance shifts from South India to the Mahratta country, and in the later period of that century this religion enjoyed the great patronage of the Rāshṭrakūṭa rulers for the time being, the most important patron among them being Amogavarsha Nripatunga, who was himself a Jain and is said to have abdicated at the fag-end of a long reign and took leave of life by the performance of the Jain ceremony of *Sallekana*, gradual starvation to death. Jinaséna and Guṇabhadra were two great luminaries who flourished in the reign. With the end of the first millennium the Jains lost political influence perhaps by ceasing to have royal patronage, but remained as still a community in the two sections of pious monks and a lay community coming in for special treatment under the rulers of the time.

One special feature of this we might notice here, the Jaina seem to have been early confounded with the Ájivikas, who were perhaps more anathema to the Jains than even to the Brahmanical sects, and were often spoken of indifferently as one sect. The Jains were known to southern literature, Tamil literature in particular, as Nirgranthas. One

of the recognised designations by which they were often known elsewhere. Another form in which they are known in the South is *Asuvis*, which is the Tamilisation of the term Ájívikas. There was a special rate that was levied for the maintenance of the community of the Jaina monks, and the rate was designated *Asuvikal Kasu*, the cash duty or cess levied for the purpose of Jaina monks. Jaina and Buddhist centres alike flourished specifically designated by the name *palli*. This state of things continued under the empire of the Cholas, and there is perhaps only one instance of any importance, that, for some reason, there was a destruction of the caves of these Jainas by an outburst of popular fanaticism. Otherwise they do not appear to have suffered very much, as the Jaina centre at Conjeevaram received the patronage of the two generals of Vijayanagar in the early days of its existence, Chaichappa and his son Iruga, both of them generals of the empire. There are numbers of Jaina communities lying scattered in various centres all over the land still pursuing their peaceful occupations and continuing to be more or less prosperous.

The greatest setback that the Jains suffered in the Dakhan country was under the decaying power of the Chalukyas when there was a Kalachurya usurpation in the middle of the 10th century. A community of Vīraśaivas, which perhaps we can trace back to the days of the Pāśupatas and the Kāpālikas of the earlier centuries generally, growing into importance assumed a new form and acquired even a new degree of fanaticism about this time. They came into prominence in the Karṇâṭaka country under the rule of Bijjala who was himself a Jain, but had two Brahman ministers, an uncle and a nephew, who held high positions in the state service. Led by these Brahmans, they broke out into even open rebellion, and in the course of the struggle, the Jains suffered much, before the rebel elements could be brought under control and made to pursue a normal course of life like communities. Thereafter the Jains have not achieved any prominence comparable to the position which they occupied under the Rashtrakutas in the days of Amogavarsha or in the seventh country of the Pâṇḍya previous to the days of Kun Pāndya in the century. As one among the various communities constituting the population of the South, they were allowed to pursue their course of peaceful life and continue to be prosperous communities down to the present time.

By *Rao Saheb C. S. Shrinivasachari* M. A.

The learned writer is Professor and Head of the Department of History and Politics, Annamalai University, Annamalainagar, South India. As the Swetambara Jaina Sadhus have done much to propagate Jaina faith in the Western India, so the Digambara Jaina Sadhus have rendered their services for that purpose in the Southern India. Rao Sahib has given some idea of the Vestiges of Jainism among the Ancient Tamils in the South India and on further exploration & research much more materials are sure to be found and glory of Jainism can be proved. New budding scholars have got a vast field for them in this direction. EDITOR.

It is surmised that Visakhamuni travelled, according to the *Rajavalikathe*, in the Chola and the Pandya realms, worshipped in the existing Jaina shrines and preached to the Jaina settlers. According to the *Mahavamsa*, King Pandukābhaya, fifth in succession from the founder of the civilised kingdom of Ceylon, Vijaya, transferred his capital to Anuradhapura (*circa* 437 B. C.) where a temple was built for "The Nigantha Kumbandha" and a residence was allotted to a Nigantha devotee named Giri[1]. One writer held that the faith could not have reached the island of Ceylon, as early as the fifth century, B. C., without leaving marks in the Tamil Country, unless like Buddhism it went by sea from the North[2].

1 The King also built a monastery for wandering mendicant monks, a dwelling for the Ajivikas and a house for the Brahmans (Geiger and Bode-Translation-p. 75).

2 M. S. Ramaswami Aiyangar-*Studies in South Indian Jainism* (1922); p. 33

Some vestiges of Jainism among the ancient Tamils

The evidence of the early Brahmi inscriptions discovered in the districts of Ramnad and Tinnevelly and attributed to the beginning of the third century B. C. shows that even then Jaina sages had been preaching the faith to the Tamils. The beds cut in natural caves at Ānaimalai in the Madura district, Arittāppatti and other places, and the fact that the records contain a few Tamil words written in Brahmi characters, among which may be mentioned *sallekh-ana*, are coming to be regarded as being among the finger-posts of the spread of the Jaina faith among the early Tamils. In several of these, the inscriptions were engraved on the beds themselves; and in some others on the overhanging ledges; and it has been safely surmised that the inscriptions and the beds are synchronous.[1] The caverns, situated at isolated heights in the rocks, with foot-holds leading into them and with beds and pillow-lofts dressed smooth, served as the abodes of recluses, either Bauddha or Jaina, whose wants were far below those of ordinary mortals.

Among the antiquities on the hill of Tiruparankunram in the Madura district are sculptures of naked figures in two places; and the second of these is adorned with a five-hooded serpent behind it and a triple-umbrella over the head, leaving, no doubt, that it is a representation of the Tirthankara Pārsvanātha. At Alagarmalai, to the north-west of Madura, a Brahmi inscription records that the image to its right was "the work of Ajjanandi." This name occurs in an inscription by the side of a Jaina piece of sculpture at Ānaimalai as well as in the Vatteluttu and the Tamil records below the rock-cut Jaina images at Aivarmalai (*No. 692* of *1905*), and Uttamapāla-yam (No. 729 of *1905*), and also in one of the rock-inscriptions at Vallimalai (*Epig. Ind.*; Vol. IV., p. 141. No. B.). Ajjanandi is thus shown to have been a famous Jaina teacher whose influence was very widely spread over the Tamil Country. The cavern at Alagar-malai was occupied for some time by Ajjanandi and his colleagues; the piece of sculpture at the place clearly reveals the *siddhāsana*

---

1 Madras Epigraphist's report for 1908 (P. 47)

posture in which the Tirthankaras are often represented.[1] Inscriptions on the pedestals of Jaina images at Anaimalai tell us, among other things, that a certain Gunasenapperiyadigal (or Gunasenadeva) was in charge of the Jaina hermitage (*palli*) and the presiding teacher in charge of the cavern. The teachers sought the shelter of these caverns in their secluded retirement or in the rainy season. At Pechchi-pallam, also near Madura, there is a row of Jaina sculptures, five of which are adorned with serpent-hoods and attendant deities and are, undoubtedly, representations of the seventh Tirthankara Supārsva. Three of them are seated figures of ascetics with the usual triple umbrella held over them. One of the Vatteluttu inscriptions at the place mentions Gunamadiyar, the mother of Ajjanandi, the teacher referred to above; and another names a certain Kanakanandi who was a servant of the *Palli* of Kurandi which was in charge of Gunasenadeva. Similar beds and canverns are found at Kunnukkudi in the Ramnad district and at Sittannavāsal in the Pudukotta state.

A Jaina image with a *prabha* chiselled above its head, on a rock at Kongar-Paliyangulam near Madura, is according to the *vatteluttu* inscription below it, a representation of Acharya Ajjanandi. At Muttuppatti, also in the Madura taluk, on a detached boulder containing a bed and a Brahmi inscription cut into it, are two prepared niches containing two Jaina images with attendant *chauri*-bearers and a *prabha*. Below these are two *vatteluttu* records (Nos. 61 and 62 of Appendix C list of inscriptions copied in 1910), the first of which says that Kanakavira-periyadigal, a disciple of Gunasendeva, who

1 The Madras Epigraphist's Report for 1909 (p. 70) holds that it is not easy to say if the origin of these ancient caverns is to be traced to Buddhist or Jaina influence. " As however the Brahmi characters are not known to have been used in the early Jaina inscriptions of the faith, the presumption that the caverns are Buddhistic appears to be the more correct one. "

The report for the next year holds that these caverns were once occupied by Buddhists and, in a subsequent period, appropriated by Jaina ascetics whose Institutions relating to religious mendicancy resembled closely those of the former.

was a disciple of Kurandi Ashtaupavasi–Bhatāra of Venbu–nādu caused the image above to be made in the name of the residents of the village of Kuyirkudi–a fact which shows that entire village communities honoured and followed the Jaina persuasion; and the second record says that the other image was made by Maganandi, a disciple of Kurandi Ashtaupavasi, in the name of all the inhabitants of the *nàdu* or district. Among other pupils of Gunasendeva, who caused images of the master to be made at the place, may be mentioned Achchan Sripalan, a nephew of Anattavan Māsenān, Kandan Ponpattan (goldsmith) of Sirukadaippuram, the wife of Velan Sadaiyan, a shepherd of Pārur, and Araiyangavidi.

In all these places the beds are known in popular legend and belief as the beds of the five Pandava brothers; and both beds and caves are populary ascribed to the Pandava brothers. The Madura and Tinnevelly districts are particularly rich in such monuments. The age of the records has, in several cases, been attributed to the third century before Christ. The Jaina faith played an important part in the literary and political history of South India in the early centuries of the Christian era, down, in fact to the seventh century which witnessed the beginnings of the twin Bhakti revivalist movements of the Vaishnava Alwārs and the Saiva Nāyanmārs. But it is strange how the Jainas and the Bauddhas who were also fairly widespread in that period in the land, "did not exercise any influence with their patrons in the matter of their being provided with comfortable rock–cut cells during their retirement to the hills in the rainy season, as their compatriots of the north did."

The rock–cut caves which were excavated by the Pallavas and other later rulers were not intended to be used as the habitations of ascetics as the Buddhist and Jaina caverns were.

The prevalence of the Jaina creed in South India in the centuries on both sides of the Christian era is supported by the tradition of the migration of the Srutakevali Bhadrabāhu, along with Chandragupta Maurya to the Karnataka country. Mahamahopadhyaya, Rao Bahadur R. A. Narasimhachar, the veteran archaeologist of Mysore, has after

a thorough examination of all available evidence as to the reliability of that tradition, come to the conclusion that "a dispassionate consideration of the above-mentioned facts leads one to the conclusion that the Jaina tradition has some basis to stand upon." He says that though the evidence may not be quite decisive, it may be accepted "as a working hypothesis until the contrary is proved by future research."[1]

II

Among members of the Jaina persuasion in the ancient Tamil land, the Arhat was considered to be the supreme intelligence which rules the Universe. From the famous epic work, *Silappathikāram* (Epic of the Anklet) we learn that they had two principal vows, not to speak an untruth and not to kill any living creature; and the community was divided into two sections, the sravakas, (hearers) or laymen and the *religieux* of whom there were five classes, *Pancha-parameshtin* namely, *Arhas*, holy men; *siddhas*, those who had acquired supernatural [2]powers, *acharyas*, priests; *upadhyayas*, religious teachers; and *sadhus*, pious men. The Jainas had pulpits erected near their shrines and at road-crossings from which they preached their tenets. Women were also admitted into holy orders and took vows of celibacy. Monks and nuns carried an alms-bowl, a water-pot suspended from a hoop of twine and a bundle of peacock-feathers for softly sweeping off insects from the places where they sat or lay down. They frequently pronounced a short prayer of five letters, which was called the *Panch-mantra.*[3]

In the time of the early Pandyan ruler, Nedunjeliyan, the practice of the Jaina cult was perhaps allowed only on the outskirts of the Madura city. A regular Jaina Sangha was established in the Madura Country in 470 A. D. by Vajranandi, the pupil of Sri Pujyapada.[4]

---

1 *Epigraphia Carnatica*: Vol: II Inscriptions at SravanaBelgola-Revised edition. (Bangalore, 1923)—p. 42.

2 The correct interpretation would be final emancipation instead of supernatural powers.—Editor.

3 *Silappathikaram;* Canto X lines 99-101 (Commentary of Adiyārkku Nallār) edition of Mr. V. Swaminath Iyer 1892—p. 239.

4 From the *Digambara Darsanasara* of Devasena writing in Samvat 909—J. B. B. R. A. S. Vol. XVII, Part I, p. 74.

About the same time Buddhadatta, an elder contemporary of Buddhaghosa, wrote works on Buddhism in the Chola country. One of these works was the *Vinaya vinichchaya* which was composed in honour of Buddhasimha at Bhutamangala (Budalur) in the interior of the Chola country. The great *Jivaka Chintamani* which is, according to Dr. G. U. Pope, "the greatest existing Tamil literary monument, is by a Jaina poet, Tiruttakka Devar, contains the life of the hero, Jivakan, the King of Rājamāpuram, the capital of Yemāngadam (golden-limbed a name of Gandharva). The author has worked out diffusely in his epic the ideas that have been embodied in the famous Anthology of *Nāladiyār*, in terse epigram. Dr. Pope is of the opinion that some of the earlier quartrains of the Anthology were not improbably his; and that "there is scarcely a word, phrase or idea in the four hundred quartrains that is not in the epic."

The *Nāladiyār* (translated into English and edited with critical apparatus by Dr. G. U. Pope:-Oxford, 1893) was, according to tradition, a collection of popular verses, made after the impalement of the Jainas in the time of Kun Pandyan, of the seventh century who came under the influence of the Saiva saint, Gnāna Sambandar. The verses were, mainly, but not exclusively, of Jaina origin and were largely expurgated by the Saivas. There is no mention of God in the collection, nor any trace of any particular religion; but there are allusions to certain popular deities and rites, while the idea of *Karma* is well discussed.

The famous *Kural* of Tiruvalluvar is ascribed to dates ranging from the 2nd century B. C. to the sixth century A. D. It is certainly earlier than the *Epic of the Anklet* in which it is quoted and was probably written a century or two before the main epics. Almost every religion of the land has claimed Tiruvalluvar for itself. Several writers have held that the great Tamil sage was a Jaina, a follower of Arhat and have brought forward pieces of internal evidence in favour of the Jaina origin of the work–chief among them being the use of the expressions : *Malarmisai yeginān* (he who walked on the lotus, descriptive of the Tirthankar going on a lotus to preach his doctrines on attaining omniscience) and *Engunatthān* (he who has

eight qualities). The commentator of *Nilakesi*, a Jaina work, that is being edited by Mr. C. S. Mallinath Jain, calls the *Kural* " our own Bible " Jaina tradition is that a sage, Elāchārya, was the author of the great work, and some identify this personage with the great Sri Kunda Kunda Acharya[1] who is said to have composed the *Panchastikaya* for the edification of a King of Kānchi. Tiruvalluvar, according to another tradition, had for his friend, Elala or Elara Singha of Ceylon who flourished in the latter half of the second century B. C. Europeans have been inclined to find Christian influences in his teaching. If the identity of Tiruvalluvar with Sri Kunda Kunda should be possible, the prevalence of the Jaina faith among the Tamils in the first centuries of the Christian era becomes greatly strengthened.

Madura was the chief centre of the Jaina faith in the pre-revivalist epoch, though we hear of Jaina monasteries at Kāverippattinam, the old capital of the Cholas, at the mouth of the river Kāveri, and at Uraiyur, near Trichinopoly. The author of the *Epic of the Anklet* was also a Jaina, and Jaina nuns preached to and exercised influence over women. The Jainas were mostly of the Digambara persuasion, and the Nigrantha system was more popular than the Bauddha creed.[2]

The view has been generally accepted that Jainism had been known in South India even in the third and fourth centuries before Christ and Jaina settlements should have flourished in the land in the 1st century A. D. and even before it. On the eve of the Hindu revival of the 6th and 7th centuries the position of the faith was very influential and even deep-rooted. It is easy to the continuity of Jaina elements in the Saiva hagiology, of Jaina ideas of conduct in the life of the upper classes of the population and of Jaina monasticism in our mutt organisation etc.

---

1 For his date & works see my friend Mr. A. Upadhya's learned introduction to Pravachana-Sara ably edited by him & published by Parama-shruta-prabhavaka mandala Shroff-bazar, Bombay. Editor.

2 Excepting Dharmastikāya, other Jaina credal points are supposed to be embodied in the well known Tamil epics.

By Dr. B. Bhattacharya M. A., Ph. D.
DIRECTOR, ORIENTAL INSTITUTE, BARODA.
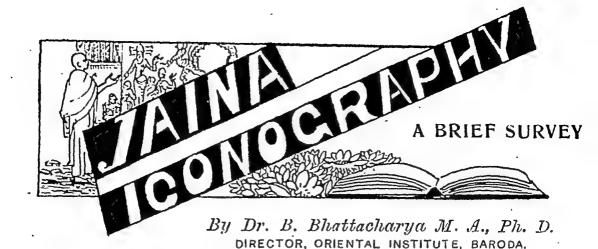
The learned writer has taken trouble to collect materials for Jaina Iconography, but the value of the article would have been enhanced if necessary references were given. Most of the information seems to have been obtained from Āchàra-Dinakara.

The Dhyanas mentioned are probably the poses of the deities. Regarding the collective deities we find they are the Sarasvatas mentioned in the Pratistha-kalpas, and are twenty four, the first name "Sárasvatas" having been omitted by the writer. Neither these nor the subsequently mentioned Indras and Indránis are all found represented in images. Their names appear in some Tantras or in the works describing the spheres ruled by different Indras and their Agra-mahishis are there also mentioned, but the latter bear individual names and are not therefore collective deities. So far we know, these are not individually represented in images except S'akra, Is'àna, and Dharanendra. Nirvāna-Kalikā and other ancient works describe a very limited number of deities. Inference as to some deities named being imported from the Buddhist Vajrayána does not seem to be warranted, because most of these can be traced in admittedly more ancient Jaina scriptures. The similarity of names seems to have influenced the learned writer. The comparative study, we must however say, is indeed welcome. We wish careful investigations will be carried on for the purpose.

We offer our thanks to the learned writer for writing a preliminary article on Jaina Iconography and desire he will write copiously about it after further studies as he has done about Buddhist Iconography. *Editor.*

प्राच्यविद्यामन्दिर (बड़ौदा) के अध्यक्ष—

राजरत्न-ज्ञानरत्नपदप्रतिष्ठित—
डॉ विनयतोष भट्टाचार्य.

[P. 114.

It is admitted on all hands that the study of Iconography is one of the most fascinating in the whole realm of Indian Archaeology. An icon is nothing but the expression of an idea of godhead and Iconography seeks to discover when and under what circumstances that idea was conceived and found its expression. Thus iconography does not only concern itself with the identification of images and paintings of gods and goddesses, but also with the social, religious, spiritual and artistic background relating to the production of such rapresentations. The science of iconography, therefore, covers a wide field which is both instructive and interesting.

Hinduism, Buddhism and Jainism being the three principal and ancient religious systems of India the study of iconography naturally falls into three grand divisions. Much work has already been done in the field of Hindu and Buddhist iconography, but so far not a single authoritative book on Jaina iconography has been written. With the advance of Jaina studies and the discovery of Jaina monuments, temples and images, scholars are required to be drawn towards this branch of iconography, so that an exhaustive and authoritative volume may be available to earnest inquirers. This will not only stimulate the Jains themselves, but also give an impetus to those who are anxious to compare the results so far achieved in the Hindu and Buddhist branches of iconography, with those of the Jaina religious system. After all, all the three religions being indigenous to India have many things in common, and it is to our utmost advantage to know how far the three systems agree with one another in order to appreciate how far they differed. This study of iconography, when carried to its logical extreme, thus helps to re-establish cultural unity that existed in olden days, and remove many misunderstandings that may have arisen in recent years.

Plenty of material is available in Jaina literature of today for the reconstruction of the Jaina pantheon, and in fact the Jaina pantheon is not lacking either in variety or in richness. Once when the present writer was making an investigation on the same line he was confronted with at least 500 *Dhyánas* of gods and goddesses. This surprisingly large number of *Dhyánas* was obtained only on a superficial study of some of the printed books available at the library of the Oriental Institute. If a search is made in the MSS room among the numerous Jaina manuscripts

deposited there, it is expected that at least double the number of *Dhyánas* will be available for the re–construction of the Jaina pantheon.

Again, the form and character of deities differ a great deal according as they are conceived either in the Svetámbara or the Digambara schools. In different centuries deities were differently conceived according to the needs of the time, and it is not improbable that the deities differed also according to Gacchas and according to the whims and fancies of sculptors and donors. Thus in Jaina iconography one has to deal with prolific material which is required to be shifted with considerable skill and care.

The study should begin with the representations of Tírthankaras and their companions, the Yaksas and Yakṣiṇís. The names of Yaksas and Yaksinis differ according to different authorities and according as they are conceived in the two grand divisions of Jainism, the Svetàmbara and Digambara schools. The names as we obtain may be given in a tabular form below:—

No.	Tīrthaṇkara	Yakśa	Yakśiṇi
1.	Rśabhadeva	Gomukha	Apratichakrā
2.	Ajitasvāmi	Mahāyakśa	Ajitā
3.	Sambhavanātha	Trimukha	Duritāri
4.	Abhinandana	Iśvara	Kālikā
5.	Sumatinātha	Tumbaru	Mahākālī
6.	Padmaprabhanātha	Kusuma	Acyutā
7.	Supārśvanātha	Mataṇga	Santā
8.	Chandraprabhanātha	Vijaya	Bhrkuṭī
9.	Suvidhinātha	Ajita	Sutārā
10.	Sītalanātha	Brahma	Aśokā
11.	Sreyāmsanātha	Iśvara	Mānavī
12.	Vāsupūjyanātha	Kumāra	Pracaṇḍā
13.	Vimalanātha	Saṇmukha	Viditā
14.	Anantanātha	Pātāla	Aṇkuśā
15.	Dharmanātha	Kinnara	Kandarpā
16.	Sāntinātha	Garuḍa	Nirvāṇā
17.	Kunthunāth	Gandharva	Balā
18.	Aranātha	Yakśendra	Dharaṇī
19.	Mallinātha	Kubera	Vairoṭyā
20.	Munisuvratanāth	Varuṇa	Varadatta

21.	Naminātha	Bhrkuṭi	Gandhārī
22.	Neminātha	Gomedha	Kuśmāṇḍī
23.	Pārśvanātha	Pārśva	Padmāvatī
24.	Vardhamānaswāmi	Matanga	Siddhāyikā

There are several ways of representing the Tīrthaṇkaras, sometimes as sitting and sometimes standing, sometimes alone and sometimes with two or more replicas of the same image, sometimes covered in draperies and sometimes without them. The Tirthamkaras have each a definite recognition symbol, called the *Làncchana* which invariably accompanies their forms whenever they are represented. These *Làncchana* are 24 in number and are associated with the Tīrthankaras in the following order: 1. Bull, 2. Elephant, 3. Horse, 4. Monkey, 5. Kraunch bird, 6. Red lotus, 7. Svastika, 8. Moon, 9. Alligator, 10. *Srívatsa*, 11. Rhinoceros, 12. Buffalo, 13. Boar, 14. Falcon, 15. Vajra, 16. Deer, 17. Goat, 18. *Nandyàvarta*, 19. Water-jar, 20. Tortoise, 21. Blue lotus, 22. Conch, 23. Serpent, 24. Lion.

The list given above is according to the conceptions of the Svetāmbara school; the list of the Digambaras differs from the above in certain respects. Again in the Utsarpiṇī period there was another set of 24 Tīrthankaras, and if an attempt is made their *Dhyanas*, *Láncchanas* and perhaps their Yakśas and Yakśiṇīs also may be found.

Next in importance to the Tīrthankaras are the Vidyādevīs, their number being fixed at sixteen. All these deities are associated with one *Vidyà* or *Mantra* and therefore they are known as the Vidyādevīs. They may be compared with the Hindu Mahāvidyās whose number is recognised to be ten. These are called Siddhavidyās because it is believed that if their Mantras are repeated for a lakh of times the worshipper attains *Siddhi* or perfection. Some such significance seems to be attached to the sixteen Vidyādevīs of the Jains. The names of the sixteen Devīs are invariably given in the following order:—1. Rohinī, 2. Prajnapti, 3. Vajraśṛṇkhalā, 4. Mahāvajrāṇkuśā, 5. Apratichakrā, 6. Purusadattā, 7. Kālikā, 8. Mahākālikā, 9. Gaurī, 10. Gandhā*, 11. Jvālāmātṛkā†, 12. Mānavī, 13. Vairoṭyā, 14. Acchūptā, 15. Mānasī and 16. Mahāmānasī. When this list is examined it will be found that some of the names are repeated in the list of Yaksiṇīs, though I have not yet

* Gandhārī. Editor † Sarvastra Mahajvālā. Editor

examined the difference that exists in their forms. Most of these deities are two-armed and have peculiar vehicles, such as man, crocodile, (*Godhá*), horse, swan and such others. Amongst them Rohiṇī and Vairoṭyā are four-armed.

None the less interesting are the names of the mothers of the 24 Tīrthaṇkaras whose forms and characteristics are described in Jaina scriptures. The names of the mothers are given in them as under:— 1. Marudevī, 2. Vijayā, 3. Senā, 4. Siddhārthā, 5. Sumaṇgalā, 6. Susīmā, 7. Pṛithvi, 8. Laksmaṇā, 9. Syamā, 10. Nandā, 11. Visṇu, 12. Jayā, 13. Rāmā, 14. Suyasā, 15. Suvratā, 16. Achirā, 17. Srī, 18. Devī, 19. Prabhāvatī, 20. Padmā, 21. Vaprā, 22. Sivā, 23. Vāmā, 24. Triśalā.

The most remarkable feature of the Jaina iconography is the inclusion of quite a large number of collective gods in their pantheon. Such instances are not rare in the Hindu pantheon for there we meet with descriptions of such collective deities as the eight Vasus, twelve Adityas, eleven Rudras, and so forth. In Buddhism also similar examples are found; for instance,the eight Tārās of the vajratārā Maṇḍala, four Ḍākinīs of the vajravārāhī Maṇḍala, the five Pancaraksā deities etc. bnt seldom do they appear as independent groups, nor their occurrance is so large as in Jainism. The names of collective deities I have been able to discover are these:—1. Adityas, 2. Vahnisuras, 3. Varuṇas, 4. Gardatoyas, 5. Tusitas, 6. Adhyābādhās, 7. Arisṭas, 8. Agnyābhās, 9. Sūryābhās, 10. Chandrābhās, 11. Satyābhās, 12 Sreyaskaras, 13. Ksemaṇkaras, 14. Vṛsabhas, 15. Kāmācārās, 16. Nirvāṇas, 17. Antarīksadevas, 18. Atmaraksitas, 19. Sarvaraksitas, 20. Maruts, 21. Vasus, 22. Aśvamukhas, 23. Viśve Devas.

The number here comes to 23 and it is quite possible that one of these collective deities is missing in my list because I find that the Jains are very fond of the number 24. Full iconographic details of these deities are given in the Jaina scriptures, and the *Vāhanas* and the weapons held in their hands are all described in them. For instance, the Àdityas are described as having the horse as their vehicle and the lotus as the symbol. The Vahnisuras are described as having the goat as their vehicle, the Adhyābàdhās have the man as vehicle and the Vīṇá as the symbol, the Aristas have the hare as vehicle and the axe as symbol, the Kámàcárás have Garuda as vehicle and the discus as the weapon.

Examples of this kind can easily be multiplied but that should be the duty of one who is writing a compehensive work on Jaina iconography.

The collective deities on the male side have already been described, but there it a set of female deities, all collective, whose iconography can be studied from the Jaina religious works. It is not possible to give details of form in all cases and therefore I shall indicate the names of such collective female deities as I have been able to discover. The names are these: – 1. Surendradevīs, 2. Cāmarendradevīs, 3. Balidevīs, 4. Dharaṇendradevīs, 5. Bhūtānandadevīs, 6. Veṇudevīs, 7. Veṇudāridevīs, 8. Harikāntādevīs, 9. Haridevīs, 10. Agniśikhādevīs, 11. Agnimānavadevīs, 12. Punyadevīs, 13. Vasisthadevīs 14. Jalakāntādevis, 15. Jalaprabhadevīs, 16, Amitagatīndradevīs, 17. Mitavāhanadevīs, 18. Velambadevīs, 19. Prabhañjanadevīs, 20. Ghosadevís, 21 Mahāghoṣadevīs, 22. Kāladevīs, 23. Mahākāladevīs, 24. Surūpadevīs, 25. Prātirūpendradevīs, 26. Pūrṇabhadradevīs, 27. Mānibhadradevīs, 28. Bhīmadevīs, 29. Mahābhímadevīs, 30. Kinnaradevīs, 31. Satpuruśadevīs, 32. Mahāpuruṣadevīs, 33. Ahikāyadevís, 34. Mahākāyadevis, 35. Gîtaratidevîs, 36. Gitayaśodevîs, 37. Sannihitendradevís, 38. Sammānadevīs, 39. Dhātrindradevís, 40. Vidhâtrindradevīs, 41. Rsîndradevîs, 42. Rṣipālendradevīs, 43. Iśvarendradevís, 44. Maheśvarendradevīs, 45. Suvaksodevîs, 46. Visāla devís, 47. Hasendradevīs, 48, Hāsyaratidevīs, 49. Svetendradevīs, 50. Mahāśvetendradevīs, 51. Patagadevis, 52. Patagaratidevīs, 53. Sūryadevīs, 54. Chandradevîs, 55. Saudharmaśakrendradevîs, 56. Iśānendradevis.

Besides these there are innumerable individual and independent deities in the Jaina pantheon, and these in a great measure add to the richness and variety of the Jaina gods and goddesses. Amongst the male deities mention may be made of Saudharmendra and Iśānendra both two-armed, the latter bearing the Sūla. Camara the lord of the Asuras, Bali, Dharaṇa the lord of the Nāgas with his head marked with three hoods, Bhūtānanda, Veṇudeva, Venudārideva, Harikanta, Hari Indra, Agniśikha, Agnimānava with his banner marked with a pitcher, Punya with the lion-banner, Vasiṣṭha, Jalakānta with the horse-banner, Jalaprabha with horse as cognizance, Amitagati the remover of obstacles, Mitavāhana, Vailambadeva, Prabhañjana the crocodilebannered, Ghosa, Mahāghoṣa, Kāla, Mahākāla with Kadamba flower as his cognizance, Surūpa, Pratirūpa, Pūrṇabhandra, Mānibhadra,

Bhīmadeva, Mahābhima, Kinnara, Kimpuruṣa, Satpuruṣa, Mahāpuruṣa, Ahikāya the lord of the Devas, Mahākāya the lord of the Suras, Gitarati, Sudāruṇa, Devarat, Hari, Dhatr, Vidhātr, Ṛṣi, Rsipāla, Iśvara, Maheśvara, Suvaksas, Viśāla, Hāsa, Hāsyarati, Sveta, Mahāśveta, Patagarāt, Patagarati, Sūrya, Chandra, Sakra, Iśāna, Sanatkumāra, Mahendra, Brahmā, Lāntakeśvara, Sukra, Sahasrāra, Ànatendra, Acyuta, Ksettrapāla with 20 arms, Brahmaśānti etc.

Amongst female deities mention may be made of the following the list being by no means exhaustive. The Srî, Hrî, Dhrti, Kīrtī, Buddhi, Lakṣmī are some of the abstract deities. There are besides, Srutāngī, Ksettradevata, Bhuvanadevî, Sāsanadevī, Sarasvatî, Sāntidevī, Jayā, Vijayā, Ajitā, Aparajitā, Tumburu, Adhivāsanā and Amba. This list does not include the purely Hindu Mātṛkas which were recognised in Jainism. Their number is here recognised as nine and they are named in Jaina iconography as follows: – 1. Brahmani, 2. Maheśvarī, 3. Kaumārî, 4. Vaiṣṇavî, 5. Vārāhī, 6. Indraṇī, 7. Chāmuṇḍā, 8. Tripurā and 9. Saṣṭhī.

Dhyânas are also available for the Arhats, the Siddhas, the Ácāryyas, the Upādhyāyas and the Sādhuvrajas. It is also noteworthy that such abstract concepts as Jñāna or knowledge, darsana or philosophy and charitra or good conduct are deified in Jainism and appropriate Dhyānas can be discovered from Jaina religious works*.

In Jaina iconography a place is not denied to the usual Dikpalas numbering ten, the nine Planets of Destiny, and the twelve signs of the Zodiac. The Dhyānas associated with them are not those which we generally meet with in Hindu books, while the Dhyānas of the twelve signs of the Zodiac certainly have an originality special to the Jainas.

The above is a brief survey of the materials available for the study of Jaina iconography. If a search is made further interesting material will be available. In iconography greatest importance should be placed in the Dhyānas which records the law which every sculptor or painter is required to follow. In different place the artists have different technique which will make a few sculptures appear somewhat different, but still the influence of the original Dhyānas will be quite conspicuous.

---

* No Dhyanas, so far as we know, are mentioned regarding jnana etc. Editor.

The brief study, herein given, will make another fact quite clear. Such a varied and rich pantheon must necessarily presuppose the existence of widespread Tāntric practices among the Jainas. If a good literature on Tantras is not available today amongst Jaina sacred works, it is because either that literature is lost or remains to be discovered by a further search of manuscripts. Each deity in Tantra is associated with a Mantra and a procedure, called the Sādhana, peculiar to the deity. Except the sixteen Vidyādevis it is difficult to find Mantras for other deities without adequate study, but the possibility of their existence is almost a certainty.

Another fact that can be discovered by means of this brief study is that Jaina iconography was not altogether unconnected with the Hindu and Buddhist iconography. For instance the presiding deities of the nine Planets, the ten Dikpālas, the twelve signs of the Zodiac, the Matṛkas etc. are common to the three pantheons, and their representations are to be met with in important temples belonging to the respective systems of religion. To a student of Buddhist iconography the names of Mānibhadra, Pūrṇabhadra the two friends of Jambhala the God of Wealth, will be quite familiar. The names like Vajraṣṛñkhalâ, Vajrāñkūśí will sound familiar to one who knows the elements of Buddhist iconography. The prefix 'Vajra' to the names of Jaina deities is not altogether meaningless, because it shows clearly that these are importations from the Vajrayāna school of Buddhism. Gandhārī also has a peculiar Buddhist odour. Bhṛkuṭí is Buddhist.

There is also no room for doubting the fact that the Jainas incorporated many Hindu ḍeities in their pantheon, and perhaps assigned inferior positions to them. Brahmā, Hari, Maheśvara, Kubera, Varuna, Kālī, Mahākāli, Brahmāní, Maheśvarî, Vaiṣṇaví, etc. are all Hindu. Indeed, it will be an interesting study if the forms of these deities in Jainism are compared with those obtaining in either Hinduism or Buddhism or both. Thus it is evident that the Purāṇas, and later the Tantras, served as the chief source of inspiration to those who were responsible for the building up of the Buddhist and Jaina pantheons.

The golden thoughts of the ideal reformer, Shri Vijayānand Suri.

By Gyan Das Jain, M. SC., LL. B., P. C. S.,
Subjudge, Ambala.
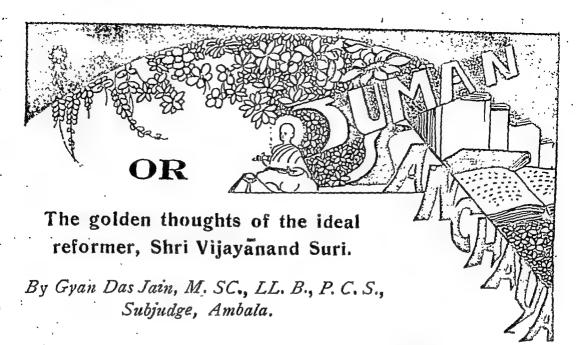
Note:—In the following few lines I have translated some quotations from the great works of the great modern Acharya touching the social and moral problems of the present day and containing their unfailing solution. I have also added a free comment on our existing social and mental outlook. The deep erudition of the Achārya and his scholarly mastery of the various philosophical systems of the East can be appreciated only by reading his learned works that drew forth spontaneous homage from unbiassed students of oriental civilization and literature like the following:—

> दुराग्रहध्वान्तविभेदभानो !, हितोपदेशामृतसिंधुचित !
> संदेहसंदोहनिरासकारिन् !, जिनोक्तधर्मस्य धुरंधरोऽसि ।
> आनंदविजय ! श्रीमन्नात्माराम ! महामुने !
> मदीयनिखिलप्रश्नव्याख्यातः शास्त्रपारग ! ॥
> कृतज्ञताचिन्हमिदं, ग्रंथसंस्करणं कृतिन् !
> यत्नसंपादितं तुभ्यं, श्रद्धयोत्सृज्यते मया ॥

—A. F. Rudolph Hoernle]

" In times past there have been spectacular and deceitful religious heads, who enslaved even the Kings. The religious head of the

Christians is known as the Pope. Europe has not been able to get rid of his thraldom upto the present day. The tyranny of these religious heads has been as relentless in India as in any other part of the world. The root cause of this injustice has been ignorance. With the rise in the power and influence of these heads, they so order things that no one should study and if some one does so, he should not acquire the real insight into the field of knowledge. They consider that they can thrive and revel only on ignorance of the people who on getting welread would pick holes in their conduct and their notions. That is why they seek to keep all the branches of learning shut away from other people.

GYANDAS JAIN

It is this religious thraldom that has caused India to lose her freedom, that has defrauded her of the sweet fragrance of the real 'Dharma' and that has plunged her into the meshes of new faiths and× creeds."

[Agnan Timir Bhaskar, P. 24.]

"In India so many started their own new creeds that the intellect of the 'Arya' people got blunt and confounded and they are sinking into the abysmal waters of 'Mithyatva' with their minds

---

× What a forceful and fearless comment on the religious conditions by an ideal religious leader ! We need the help of a 'Guru' even in learning how to read and write. Progress, on the thorny way of 'Dharma' is however impossible without the watchful and sympathetic guidance of a 'Guru.' But when blind faith prevails, the 'Gurus' become selfish and sensuous and the situation becomes exactly what the Acharya has depicted.

troubled by constant doubts. Several of them have turned Christians; several others have joined the ranks of the followers of 'Mohammad.' Some have woven out of their own unwarranted notions the faiths like 'Brahma Samaj' and some have entered the new faith of Saraswati Dayanand and there are others who would rather stand aloof from this clash of creeds.

So many agriculturists and others have renounced their occupations to go about as 'Sadhus' that it has become a problem for the society how to feed them. Most of these Sadhus are avaricious, hoard wealth and smoke poisonous drugs like 'Ganja & Charas.' Others have put up permanent abodes in towns to rob people and to revel in licensious pursuits. It would be better that such 'Fakirs' remained house-holders and utilized their honest earnings in bringing up and educating their children and in feeding the hungry and raising the down-trodden.

'Sadhu' in one who wears a cloth to cover his nakedness and feeds himself to subside his hunger, who observes untarnished 'Brahmacharya' and keeps the people away from falsehood, theft and fraud and from dishonest dealings and lustful pursuits, by his sweet persuation."*

(Agnan Timir Bhaskar, P. 118)

"Treat as brothers all those that observe Jainism: love them more than you love your own brothers. 'Jain Dharma' provides shelter to and contains in its wide fold people of all castes and colours. The various castes and classes have their origin not in 'Dharma' but seem to derive their designations from association with a town, a person or an occupation. Acharyas like 'Ratnaprabh Suri' and 'Hembhadra Suri' formulated some castes and 'Gotras'. It is a sinful error for the people of any caste to consider themselves as

* What a life-like picture of the religious chaos and the sinful life of the religious heads of those times! What an apeal the words carry for the reformation within.

such superior to those of any other. The very idea of the high caste and the low caste is demoralising. All human beings are equal.+

(Jaina Dharma Vishayak Prashnottar. Q. No. 17-18)

"It is good that Jains keep their sacred books with care but it is at the same time lamentable that they have shut away their grand 'Bhandars' like that in Jaisalmer behind stone walls and never care to know if the invaluable treasures have all turned into dust and been lost to the world or any of their traces still remain."‡

(J. D. V. Prashnottar Q. 147.)

"Q. Have the Jains no wealth that they do not improve the condition of their excellent Shatras ?

A. They have ample wealth but two of their senses have grown too powerful and that is why none cares for the libraries. One is the nose and the other the palate. For the former, that is for a name they go on raising temples at a cost of lacs and for the latter they squander away thousands in sumptuous feastings. No one, on the contrary dreams of the decaying literary works and improving them."

"Q. Is there any sin in the erection of temples and in 'Sahammi Vachhals' (common dinners of the brotherhood) that you forbid them ?

A. No. These two virtuous things lead one to heaven and even to salvation but Lord Jinadeva has ordered that the defective or unhealthy 'Dharma kshetra' should be attended to and ameliorated first. The greatest need of the day is the protection of the decay-

---

+ The broad Jain Dharma does not admit of tolerating any invidious discrimination between the various classes such as we observe today. Any such distinction tarnishes the fair name of Jain religion, the unrivalled exponent of equality. What liberal views the great reformer held and with the courage of conviction expressed to widen our narrow vision!

‡ What a fervent appeal for the reclamation of the little treasure left which also is fast sinking into ruins!

ing Libraries which if not saved now, would be lost to the world for ever. The temples can well be erected any time later on."†

(J. D. V. Prashnottar Qs. 148-150)

"Q. When and where should the temples be erected and of what nature should the 'Sahammi Vachhal' be ?

A. Temples should be put up at places where the people, devoted to Lord Jindeva, can not afford to build a temple on account of their means being limited.

Provide some work for the indigent son of a brother-shravak so that he may be able to support his family. Lend your assistance to him when and where it is called for. This is the right 'Sahammi Vachhal.' Do not think that we are against the erection of temples or against the Sahammi Vachhal in the form of common dining. But mind there is little outcome or 'Punya' for temples erected just for winning a name. For the people of one place to entertain those of another neighbouring place and then for the latter in their turn to feast the former, without any idea of helping up each other, would be but a futile barter and not the right type of 'Sahammi Vachhal.+"

(J. D. V. Prashnottar Q. 151)

---

† What an awakening for the indiscrimate followers of conventions and what a blow to the blind sense of treading in old ruts!

+ O, blind goers in ruts and senseless followers of the conventions! Do you forget these words of the noble Acharya today that you are wasting your money earned by all sorts of tricks in such things-wasting at the bidding of the dull and narrow-visioned 'gurus' fond of being called lovers of 'Shasan.'

It is surprising to find that our people, watchful in business of every little farthing and earning money by a hundred tricks not always honest, are squandering their wealth in the name of the so-called 'Dharma' heedlessly. It is good that the Jains are ready to spend thousands for the 'Dharma' at the bidding of some one but those that direct, by their bidding this hard-earned money, into such fruitless channels, play false with their blind and devoted followers and tarnish their own souls also. From my travels in Marwar and other provinces, I have known that 20 to 40 thousands of rupees are not infrequently spent in a single 'Sahammi Vachhal' when and where some 'Sadhus' fond of mere spectacular farces, happen to stay for the 'Chaturmas.'

" In the first place thousands of invaluable Jain scriptures have been consigned to fire by or under the orders of the Muslim Kings. Those that ecaped some how, are rotting away in the the shut up ' Bhandars ' and it is likely that after some time the condition of these locked-up treasures of knowledge would get even worse- than that of the burnt-up ones. The Jains spend thousands in other matters but nothing for the restoration of the decaying ancient works. They do not start educational institutions either where their children could be taught in Sanskrit. What a pity it is!

Most of the Jain Sadhus also do not care to study. Why should they freely get plenty to eat and drink? There are so many ' Yatis ' who are only spoiling their lives by indulging in mere sensual pleasures. People call us 'Nastiks' but we care not what others think of us.

It is painful to find our exultations and felictations at the goregeous "Varghora Shows' and the expensive common feasting at a *Juncture* when hundreds of our youths are experiencing the keenest mental tortures on account of unemployment or seeking the shelter of other religions just for one worldly amenity or the other and when hundreds of youths born in Jain families are turning into enemies of the Great Universal Jain religion merely for want of proper religious instruction.

It is a pity that at this calamitous hour our own religious 'gurus', the very model of asceticism and physical renunciation, are consciously guiding us into the whirlpool of calamity on account of their mutual jealousy, their obstinacy and their egotism.

Awaken, Jain Samaj! awaken soon if you wish to exist. Discard the antiquated conventions. Let not the essential be swallowed by the mere non-essential. Join your forces with the world in its onward march and after so joining, attract the world to the eternal truths of Jainism. Leave off the old pipe. Adopt new modes of propagation of your soul-elevating Dharma in this new era.

The 'Sahammi Vachhals' of the palate devoid of any sense of mutual help are a mere 'Sāvadya Ārambh', a mere craving of the tongue and a fertile source of new 'Karmas.' The 'Varghoras' without devotion and intelligent faith are only a demonstration of mass stupidity and ignorance. Our people are turning away from the 'Prabhu-mārg.' They should be saved. Let us learn the lessons of the times as did the great Vijayanand who allowed his disciple to stay for 12 years on end at one place, for the sake of the preservation of the invaluable 'Jirna Bhandar'.

Thousands of our people would flock to relish with gusto the dainty dishes at the common dinners but they would rather sleep over the matter of preservation of the old literature and of spreading of real education.

The purport of our writing this is only that, with mutual co-operation and united effort, Jains should reclaim the ancient 'Bhandars' like those in Patan, Jaisalmer and Khambhat and should by opening educatinal institutions at prominent towns, provide for the spiritual and temporal education of their children and make them capable citizens."$

(Quotation in 'Saraswati' Fel, 1915)

"Q. What are the duties of a man towards God?

A. He should augment the 'Bhagwat Mahima' as far as may be. He should widen the fold of the religion of the Lord by religious celebrations that would evoke admiration for Jainism in the public. He should also spread the religion of the Lord Omniscient in this country and abroad by religious discourses and publication of its literature."¶

(Chicago Prashnottar P. 81)

"Q. Where is the need for studying the various Shastras?

$ What noble thoughts of a leader whose every pore is inbued with the spirit of reform and awakening! What a farsightedness!

Gururaj! The 'Samaj' needs the fearless reformers like you. It is depressing to find that some of your own disciples who had the fortune of learning at your feet, deliberately ignore your advanced spirit and are *perversely* engaged today in dragging the society into the old ruts.

¶ The Jain Shravaks consider that the task of carrying the torch of the religion is a duty peculiar to the Sadhus and have left it over to them. The Sadhus, on the contrary are happy to encamp at places where there is facility for Ahara (food) and where physical comforts are handy. They are filled with a sense of complacency on their morning discourses addressed within the premises of the 'Upashraya' to a few devoted Shravaks wagging their chins in a stupid manner. This is the limit of their sense of the 'Dharma Prachar.'

The idea of going about from place to place and from country to country under great odds, to carry the noble massage of 'Ahimsa' to the hearts that are devoid of it, is loathsome to them.

A. The need for that lies in this that it is only after an unbiassed study of comparative religion with a balanced mind and a calm consideration of the 'Tatva', that one can discover the right course and the essential truths."×

(Chicago Prashnottar P. 86)

"Q. What are the short-comings of various religions?

A. The Jaina Dharma is faultless. But the physical health and the mental soundness of the present day Jains is far from being such as to enable them to follow the way to salvation as ordained by the Lord Jinendra. Their other failings are that there is no effort among them for education, that there is no unity and that even 'Sadhus' are demoralised by mutual jealousy."*

(Chicago prashnottar. P. 93.)

"Q. How should the King and the customs be followed?

A. We should obey the King when his orders are just and should follow the customs that are for the good of the right-minded. The customs whose non-observance would make the cause of this country, town or society suffer or whose non-observance would thereby render harm to our well-being spiritual and physical, should be adhered to and none other." §

(Chicago Prashnottar.)

× What a liberality of views! What a mental poise and a craving for the truth! But what about ourselves? We know not our own religion and our own faith is shaking for that reason. To study comparative religion and then to turn, by our sweet and intelligent persuation, the non-believers into Jains would be a mere dream for us all. Our sadhus also seem to be afflicted with intellectual indigestion. Study of the Jain and non-Jain scriptures hardly suits their mental constitution.

The enlivening voice of the enlightened heart that sang "सब में ज्ञानवन्त बड्वीर" does not shake us from our stupor.

* This is the diagnosis of a competent physician. The disease is getting on to be incurable but his prescription still frightens us as being bitter. If any one attempts the treatment, he in damned as an outcaste, a rebel and as a 'Shasandrohi.'

§ A brief but an adequate note of warning to enlighten the devotees of the antiquated customs that sap today the very life-blood of the country and the society.
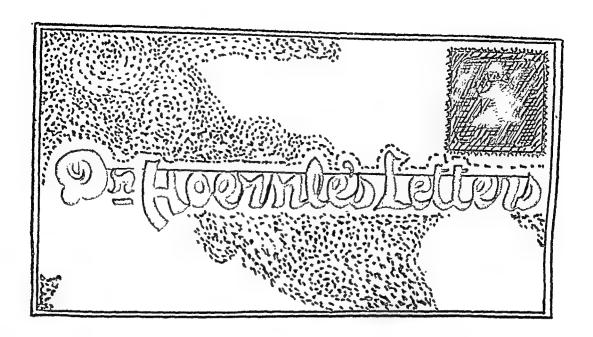
[Dr. Hoernle was a great oriental scholar. He wrote the letters to Mr. Maganlal Dalpatram, a devoted Shravak of Shri Atmaramji, who served as his English clerk, and who took a leading part along with Seth Veerchand Deepchand & others in sending Mr. Virchand Gandi to the Parliament of Religions, Chicago as a representative of Jaina Religion at the behest & under the instructions of Shri Atmaramji. The letters are important as they give us an idea of what high estimation Dr. Hoernle had for the Acharya Shri to whom he dedicated his edition of Uvasaga Dasao (a Jaina Āgama), and to whom he always looked as an authority on points regarding Jainism. Mr. Maganlal died since long & his son Mr. Keshavlal & grandson my friend Mr. Ramniklal a Solicitor Bombay High Court preserved the said letters which were handed over to Acharya Shri Vijayavallabha Suri. I deciphered & copied them & was happy to insert them here. The originals are with me at preseut.

Editor.]

(1)

Mr. MAGANLAL DALPATRAM,

Calcutta 22nd Sept. 1888.

DEAR SIR,

I have received your letter of 17th inst. & postcard of the same date.

I address this letter to Muni Atmărămji as you wish me to do.

In reply to the Muni's inquiry my statement about the Dasha Shruta Skandha was a mere guess-work. I daresay it is wrong. But I should like to learn from the Muni where the verses may really be found.

With regard to the expression Vajra-ṛishabha-nărācha (वज्रऋषभ-नाराच) &c. I translated it "with joints as hard as diamond, as strong as a bull & as straight as an arrow." This is merely meant as a literal translation; & I do not know what the word is really meant to express. You seem to think that the translation is totally wrong. I daresay, it is; & I should feel extremly obliged to the Muni if he would be good enough to explain to me, what the expression really means & where that explanation may be found.

By the way, if I understand the Muni's explanation correctly he means to say, that during the eleven months, of the *Sramana-Chula Pratimas*, a person must keep all the eleven *Pratimas* for regular terms for 1 day, for 2 days, 3 days & so forth upto 11 days. But is this not inconsistent with a Shraman's profession? For example in the 5th *Pratimà-pratima* (प्रतिमाप्रतिमा), it is said that a person to a certain extent enjoys his wife except on the 8th & 14th days. But surely a *Shramana* should abstain entirely. How can therefore a *Shramana Chula* person keep that *Pratima* for five days ?

If you can procure me an early reply, I shall feel exceedingly obliged to your self as well as Muni Mahărāj.

Pray give my best compliments to Muni Mahărāj Àtmārāmji,

Yours truly

A. F. Rudolf Hoernle

I have written to Bombay for a copy of the Muni's valuable work Jaina Tattvădarsha.

(2)

The Madrasa Wellesley Square,
19 April 1890 [*Calcutta.*]

Mr. MAGANLAL DALPATRAM.

MY DEAR SIR,

Will you be good enough to ask the Muni Àtmàràmji whether he would be kind enough to procure for me a copy of the following work:

महादेवार्थस्तवः by हेमाचार्य

Mahàdevàrtha-Stava by Hemâchârya.

There is a copy of this work in the library of Rai Dhanpat Singh in Azimganj but I cannot procure a copy of it. The Muni will have no difficulty in getting a copy, either from there or elsewhere.

Yours truly
A F. Rudolf Hoernle

(3)

The Madrasa Wellesley Square.
22 May 1890.

MY DEAR SIR,

I am much obliged to you for your letter of the 26th ult. and for forwarding my request about the *Mahà-Devartha-Stava* to the Muni. I hope to hear soon from him on the subject.

I have now another request. My friend, for whom the Muni promised a copy of the *Katha-Kosha,* is unable to understand a few phrases in it. I have copied them on a separate paper. Will you be good enough to send it to the Muni, and ask him to tell us kindly what those phrases mean.

I further enclose the title-page and dedication of my edition of the Upàsaka Dasă, I have dedicated it in a few Sanskrit verses to the Muni Átmârâmji. Will you kindly forward it to him ? As soon as the whole is printed, I shall send to the Muni a complete copy of my edition.

In your letter you say, the head disciple of the Muni Àtmârámji

is Muni Harakh Vijayji. The other day I made here (i. e. Calcutta) the acquaintance of Muni Hans Vijayji who was also represented to me as a disciple of Muni Átmârămji. Would you be good enough to let me have a list of all the Muni Átmärămji's disciples in proper order, as well as of the disciples of the disciples (*Shishya* and *prasishya*).

I should also like The Muni Atmārámji to give me a full explanation of the term *dikshà*. What is *dikshâ ?* To whom is it given; to *Sàdhus* or *Srāvakas* or both ? Who may give it ? What are the ceremonies under which it is given ?

I am going to Europe on furlough–I shall leave Calcutta towards the end of June, and Bombay on the 10th July by a Rubaus'no (?) Steamer. I shall probably travel by The Rajputāna Railway, touching Delhi, Jeypore, etc. Will you please tell me, whether the Muni is likely, about that time, to be at any place on the Rajputāna line ? If so, I shall do myself the honour of calling on him and paying him my respects:

I am working at present at the preparation of the Jain Vriksha, and hope it may be published soon. I shall remember your wishes about it.

Yours truly
A. F. Rudolf Hoernle

(4)

Asiatic Society of Bengal, 57 Park Street
Calcutta, 6 June, 1890

My Dear Sir,

I hope you have received my previous letter, and that I shall hear from you by & by whether there is any chance of my seeing the Muni on my way to Bombay.

I now send you (registered) by book post a set of questions which please forward to the Muni with a request that he may be good enough to answer them. As you will see I have written the questions on one half of the page, leaving the other half blank, for the Muni to write his replies. Will you kindly explain to him, that he should let his replies be written on the blank spaces left by me, and that he

should afterwards return my question-paper; so that I may have questions and answers together.

I have written the questions in Hindi, in order to save you the trouble of translating them.

As I shall probably have left India, by the time the Muni will have finished his replies, I give you herewith my European address to which please forward the papers when the Muni returns them.

Dr. A. F. Rudolf Hoernle
C/o R. Roming Esqr. 6 Marien Strasse
Bonn on Rhine Germany.

Please ask Muni to send the papers back *to you,* so that *you* may forward them to me.

If he should be able to return his replies *to you* to Bombay, on or before the 9th July, I shall be able to receive them from you in Bombay, when I hope to be on *that* day, as I shall embark on the 10th July. I shall stay at the Great Western Hotel, on the Esplanade.

But I do not wish the Muni to be hurried. Let him give his replies at his leisure, and they may be forwarded to me to Europe.

I shall be happy to make your acquaintance in Bombay and to thank you personally for all the help you have afforded me.

Yours very truly
A. F. Rudolf Hoernle

(5)

The Madrasa Wellesley Square
19 June 1890.

Dear Sir,

In reply to your letter of the 13th Inst. I have received the replies you refer to from the Muni Mahârăj direct and I hope to receive the replies to the other long set of questions before I leave the shores of India through you in Bombay.

I am afraid as the Muni is staying such a long distance from Delhi, it will not be possible for me to visit him this time. Perpaps I may be luckier when I return from Europe.

I shall leave Calcutta on Wednesday next. After receipt of this, no letter of yours will reach me in Calcutta. If you have anything for me, please keep it till my arrival in Bombay. I am not yet quite certain on which day I shall reach Bombay, probably on the 8th. But in any case though I shall he extremely pleased to make your personal acquaintance, I cannot undertake to deliver any lecture. I never deliver lectures, and I should consider it great presumption on my part to deliver a lecture on Jainism to Jains, even with the limitation which you so kindly suggest, as I know it.

For the present I am a mere "learner" of Jainism, a system of religion in which I take a very great interest.

If I can, I shall certainly try to visit Mount Aboo and see the temples, which I know are most beautiful.

I shall stay in Bombay at the Esplanade Hotel, not at the Great Western, as (I think) I wrote in my last letter to you.

Yours truly,
A F. Rudolf Hoernle

(6)

Esplanade Hotel Room no. 70
Second floor, 7 July, 1890 (Bombay)

My Dear Sir,

I arrived here this morning, and sail on Thursday for Europe.

I shall be happy to see you, if you can spare time to call on me. I have brought with me for you a copy of my edition of the Uvāsaga.

I have a good deal of business to do, and shall be out most time of the day. So I am afraid you will have to take your chance of finding me in the Hotel.

The meal-times are from 9 to 10 A.M., & 2-3 P.M. These will be the safest times to find me in.

Would you be good enough to let Mr. Virchand know? I have not got his address by me.

I have also brought with me copies of my edition for the Muni Atmārāmji & for Mr. Virchand. I shall deposit your copy as well as the others in the office of the Hotel, with instructions to deliver them to you, in case you should miss seeing me.

Yours Sincerely,
A. F. Rudolf Hoernle

(7)

Mr. MAGANLAL DALPATRAM.

38 Woban Place. Russell Square
London 6th Nov. 1890.

MY DEAR SIR,

Your letter of the 11th ult. has been forwarded to me here, where I am staying for a few weeks to study Jain works in the British Museum.

I arrived quite safely in Germany in the beginning of August, and found my family in the enjoyment of good health.

Please inform the Mahārāj Muni that I received those Mșș of the Vipāk Sutra, to which he refers. They are quite safe with me. Also please tell him, that I have received his replies to my questions and am much obliged to him for them.

I shall be glad to receive the account of the Muni's life, which you have promised. I shall prepare it at once for publication in a well-read English periodical.

I (am) sorry to say, that I find, that I have forgotten to bring with me to Europe those questions, to which the Muni wants replies from European Scholars. Would you be good enough to send them to me again? If you do so *early*, I shall be able to procure replies, while I am still in Europe.

I have yet some questions to which I wish to have early replies from the Muni, as they will help me in my study of Jainism in Europe. Will you be good enough to lay them before the Muni?

1. In a paṭṭavali of the Digambaras, I find the term *Nandi-āmnāya* (नंद्याम्नाय). It applies to the Nandi Sangha or Saraswati Gachchha. What is the exact meaning of the word *āmnâya* (आम्नाय) ?

2. The same paṭṭâvali comments thus: अथ वंशाधिकार प्रथम पट्टावली विषै युगादि चौदा कुलकर हुवा ॥ What is the meaning of this ? and what is a *Kulkara* (कुलकर), and what are the names of the *14* Kulakaras ?

3. I learn that there are (4) four sanghas among the Digambaras 1, the Nandi Sangha; 2, Vrishabha Sangha; 3, Simha Sangha; 4, Deva Sangha. I have got a paṭṭavali of the Nandi Sangha; but not of the three others. Could the Muni procure for me copies of the paṭṭavalis of those (Vrishabha, Simha and Deva Sangha) ?

4. In one of his replies the Muni informed me, that among the Swetāmbaras there is a Pāschand Gachchha and also an Anchaliyā Gachchha. Would the Muni be good enough to procure for me copies of the paṭṭavalis of those two Gachchhas ?

5. A certain Rev. Shoolbred delivered some time ago a lecture on Jainism in England. In it there occur the following passages.

I " The Jains seem to have made timely concessions to the Brāhmans which still crop out in peculiarities of their ritual. Not the least marked of these is that not its own priesthood, but Brāhmans generally minister in the Jain temples, and perform the marriage and other religious ceremonies among the members of the sect."

II " The entire Jain communilty is divided into 84 Gachchhas or families. But all of these are again comprised under two great divisions or sects : The Swetāmbaras and Digambaras. These denominations are believed to date from the two founders of the faith Pārsvanāth and Mahāvira. The former is said to have worn one white sheet round his person, & the latter to have dispensed with dress altogether. The Digambara priests do not now go naked, but lay aside their clothes only at meals."

III " The Jain priesthood proper are called *Jatis*. They are vowed to celibacy and a religious life and although not ministering in temples, they read in these the sacred books of their faith and are in return supported by the gifts of the laity. Such, at least, ought to be their position and character. But for centuries the *Jatis* have more or

more ceased to play the part of priests. They are now found engaging in banking and commercial adventures, or acting as quack doctors and necromancers. They thus amass large fortunes, wear long oiled and scented hair, and flowing dresses of the finest white muslin, and many among them live in almost unconocaled (? unconcealed ?) concubinage in defiance of the rules of their order."

IV "As a natural recoil from the state of things a very strict religious order called *Dhundias* has arisen as rivals of the Jatis. These have in great measure usurped the place in public estimation of their less rigorously ascetic brethren. They practise the most rigid asceticism, never wash their persons or clothes, wear dirty rags over their mouths to prevent insects from being injured, and carry about with them cotton mops to sweep the ground. So far, do they carry their pretence of guarding life, that they will not drink water which has not first been boiled and strained. It can well be imagined that such being their personal habits, the odour of sanctity in which they live is far from being a pleasant one and makes their presence felt by one of the senses atleast, even when at a considerable distance off."

Will you kindly read these passages to the Muni, & ask him to tell me whether they state the truth. It seems to me that they contain a good deal of misunderstanding, and of confusion of the Digambaras with the Svetāmbars. Please ask the Muni to give me a true account of the several points mentioned in the passages.

Is it true, that Brāhamans minister, and why do they do so ? Are there really 84 gachchhas ? If so, what are their names ? Do they *all* still exist ? The Muni told me that there were *now* only 5 gachchhas in existence:-Tapa, Kharatara, Pāschand, Anchaliya & Uvakesha. Do the Svetāmbara Sadhu ever lay aside their clothes *entirely* and be naked ? Are the Muni and his disciples called *Jatis* or Sadhus ? What is the difference between these two forms ? Have the Jatis really become *so* degenerate ? If so, to which Gachchhas do these degenerate Jatis belong ? Who are the Dhundiyas ? Are they Śvetāmbara or Digambara ? To which Gachchha do they belong ?

Yours truly,

A. F. Rudolf Hoernle.

(8)

6 Marien Strasse, Bonn (on Rhine)
16 Jan. 1891.

Mr. Magganlal Dalpatram
Bombay Mills Company.

Dear Sir,

The object of my letter is to inform you that I propose sailing from Genoa (on my return to India) on the 10th February next, and to ask you not to send anything to my address here after the receipt of this letter but to keep every thing till I arrive in Bombay, which will be about the 2nd. March. I shall stay again at the Esplanade (Watson's) Hotel, where you will be able to obtain news of my arrival.

You had promised me biographical notices of the Mahârâj Âtmārāmji. I have not received them yet, but am very anxious to receive them. I shall be very glad, if you could get them ready by the time I arrive in Bombay.

I also sent you some time ago a letter containing some questions which I wished you to get answered by the Mahárāj Muni. Could you obtain the replies to those questions by the time I reach Bombay ?

The Mahârâj had promised to give me a copy of the work called Gyan Suryodaya Natak (ज्ञान सुर्योदय नाटक). Will you be good enough to inquire, whether that work has been finished copying ? If so, I should be glad to receive it on my arrival in Bombay.

I enclose a list of questions for the Muni Mahârâj. Will you kindly forward it to him ?

I am due in Calcutta in the morning of the 10th March. I hope to arrive in Bombay on the 2nd March; and as my journey to Calcutta will occupy 3 or 4 days, I shall probably have some 4 or 5 days to spare. I should very much like to make use of these spare days, to see, if possible, some of the celebrated places of Jainism and also make a visit to the Muni. Perhaps by the time I arrive in Bombay, you may be able to ascertain the stopping places of the Muni, and advise me, how I may best carry out my object.

Will you please convey my best compliments to Mr. Veerchand Deepchand; and remember me to Mr. Virchand Gandhi.

With best wishes for your welfare

Yours very truly,
A. F. Rudolf Hoernle.

(9)

Espeanade Hotel, Room No. 78
1 March 1891. (Bombay)

Dear Sir,

I arrived this morning with Mrs. Hoernle. We intend starting for Ahmedabad & Mount Aboo tomorrow (Monday) night. I shall be glad to see you tomorrow afternoon at 3 P. M., if you can spare the time. Please bring to me the Muni's biography and anything else that you may have for me. Do you know where the Muni is at present ?

Yours truly
A. F. Rudolf Hhernle

(10)

Asiatic Society of Bengal,
57, Park Street, Calcutta 17 Dec. 1891

My Dear Sir,

In reply to your letter of 14th inst. I have the pleasure of sending you two copies each of two papers of mine on Jainism, one on the Upakesa Gachchha and one on Digambara Paṭṭavalis.

I have requested the Superintendent of the Govt. Press to send you part VIII by value-payable-post, as you requested.

Professor Buhler's papers on the Authority of Jain tradition in the Vienna Journal, you can obtain from the Superintendent of the Education Society Press in Bombay. But you will have to purchase copies of the issues of the Journal in which they appeared. They have not been printed separately, so far as I know.

I shall publish the Muni's biography as soon as my official duties leave me leisure. Just now I have extra work to do.

I hope you are keeping quite well.

When you write to the Muni Mahârâj Atmärämji, please give him my compliments.

Yours truly
A. F. Rudolf Hoernle.

By Mr. Bhikhalal B. Kapasi B. A.
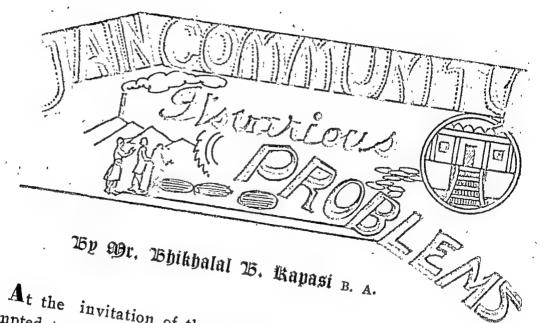
At the invitation of the centenary celebration committee, I am prompted to pen a few words regarding our problems of to-day.

It is befitting that Jain community is honouring a great sage like Shree Atmārāmjee, by celebrating its centenary under the able guidance of his desciple Shri Vijayavallabhsuriji. The life and mission of Atmārāmjee should serve as a beackon light to all Jains to unite all diverse forces for the general uplift of the community.

Of all the faults of ommission and commission none is greater than their mutual squabbles over so-called differences in opinion. The time has come when all the divergences of opinion should now be merged into one unified form for the social, religious, economic and political emancipation of the Jain community.

The life and mission of our Mahārāj Shri Atmārāmjee was really an ideal one of a man as a man in this world. He was our spiritual guide and the beneficent balm for healing our religious contests. His life was a glorious life replete with high sentiments and noble notions. Let us therefore follow his noble preaching for the general uplift of the Jain community.

When India is passing through a critical political stage, we must

not shut our eyes. Keeping the high ideals of our revered saint, ably explained by his desciple Achārya Shri Vijayavallabhsuri, we must march forward for ordered progress.

Our problems are many and varied too. I offer a few suggestions to the pioneers of the Jain community.

(1) The establishment of a Jain central bank with branches all over India for expanding trade and commerce.

(2) Releiving unemployment amongst Jains by helping them to secure suitable jobs and agreeable business.

(3) To find out ways and means for the proper utilisation of big charitable funds for improving the educational and industrial position of the Jain community.

(4) To provide special provisions for higher technical and industrial training.

(5) To maintain the high tradition of religion and culture bereft of useless and meaningless squabbles over minor and trivial matters.

(6) To cultivate broad and noble ideals for rousing national and civil consciousness amongst the whole community.

(7) To make strenuous efforts for achieving unity and uniformity amongst the whole community.

It is necessary to have a broad outlook in the fulfilment of the various ideals for the moral and material progress of the community. The best way of celebrating the centenary of our revered saint is to unite all forces for raising the cultural and material outlook of the community.

In the lectures on the present state of Gujarati literature delivered by Divan Bahadur Krishnalal M. Jhaveri in February 1934 in the Bombay University's Thakkar Vassonji Madhavji lecture-series & published by the said University we find at page 5 on Jain Contributions as under:-

"Sanskrit and Prākrit were learnt by the higher classes such as the Brāhmins and the Jain Sādhus. It may be said in passing that in dealing with the earlier phases of the language and literature of Gujarat, one should never make the mistake, which was commonly made uptil some years ago, of ignoring the very large part played by the Jain sādhus or ascetics in the formation and development of both. The towering personality of Grammarian Āchārya Hemchandra (Samvat year 1168, A. D. 1112) not only dominated our literature during his own times but will dominate it for all time. The services rendered by his "देशीनाममाला" are unique. They have preserved for us and for generations to come the state of the language and literature as they were in his own time, and it is the opinion of some scholars that his book represents the state of the language as it existed even before his time. Successive Jain authors, down to the dawn of the modern period, continued to contribute to the literature of the province, and their works can be counted by thousands. A few have been published, but the rest are lying hidden away in the obscurity of the Bhandars, the temples and private collections. In this connection may be specially mentioned the two volumes of Jain poetry and the history of Jain literature written by Mohanlal D. Desai."

The learned author has favoured us with a short article in Gujarati on the same subject which appears in Gujarati Section II of this volume at pages 1 & 2.

By Dr. Bimala Churn Law. Ph. D.; M. A.

The writer is a scholar in Buddhist literature. He has from that point of view seen three Jaina Āgamas and jotted down what he could in this article-Editor.

Mahāvira, the last Tirthankara of the Jains, was one of the greatest religious reformers of India. He was undoubtedly the most notable scion of the Jñātrika clan. He had a tremendous influence over the millions of Indians. He has been described in a Buddhist book as the head of an Order, of a following, the teacher of a school, well-known and of repute as a sophist, revered by the people, a man of experience, who had long been a recluse, old and well-striken in years.[1] A detailed biography of this great religious reformer will fill a volume and is beyond the scope

1 Digha Nikāya, "Sanghi c'eva gani ca gan cariyo ca nāto yasassi tittha-karo sādhusamma to bahujanassa rattannū cirapabbajito addhagato vayo anuppatto."

of the present paper. We are concerned here to touch only a few salient features of his noble teachings treasured in the Jaina Sūtras. The teachings of Mahāvira and Buddha are mainly the same. Mahāvira gave some instructions to the lay people and monks, which we have noted here as far as can be gathered from the Jaina Sūtras.

Mahāvira points out that four precepts and self-privation are the recognised roads to the blissful state of the soul. Every act of killing is a cause of demerit whether the act be intentional or not. The Jains took exception to the Buddhist view regarding this point (vide Sūtrakṛtānga, Jaina Sūtra, II, 414-417). The soul and the world are both eternal giving birth to nothing new. This is how Mahāvira points out the ontological significance of eternalism. According to him the real object of experience as a whole can never be cognised and described by appropriate symbols. According to Mahāvira, one should abstain from killing beings, theft, falsehood, sensual pleasures, spirituous liquor and those who do not renounce these, go to hell. A person will suffer the consequences of whatever may preponderate as between an act and forbearance from it. That is to say, if the period during which a man abstains from cruelty and homicide is of longer duration than the period during which he kills animals, he will not go to hell.[1]

According to him the soul which has no form is conscious (Cf. Sumaṇgalavilāsinī 119).

Mahāvira further points out that a person should always be meek and should not be talkative in the presence of the wise. He should acquire valuable knowledge. A wiseman should not be angry when reprimanded. He should not associate with mean men. A sage should wander about free from sins. Company of women should be discarded. Self should be subdued. Teacher should be politely approached. An intelligent pupil should rise from his seat and answer the teacher's call modestly and attentively. The pious obtain purity and the pure stand firmly in the law. Delusion, pride, deceit and greed should be avoided. Monks or householders who are trained in self-control and penance and who have obtained liberation by the absence of passion go to the highest region. Those who are ignorant of the

1 Cf. Samyutta Nikaya, IV, 317. (A Buddhist work)

truth are subject to pain. A person of pure faith always realises the truth. Those who have attachments for this world suffer. An ignorant man kills, tells lies, steals foreign goods, and is desirous of women and pleasures. The sinners go to the world of Asuras and to the dark place. They will be born in hell. Stupid sinners go to hell through their superstitious beliefs. One should not permit the killing of living beings. He should not commit sins in thoughts, words and acts. The pleasures are like a venomous snake. The pleasures are like the thorn that rankles, pleasures are poison. He who possesses virtuous conduct, who has practised the best self-control, who keeps from sinful influences and who has destroyed his *Karma* will obtain *Mukti*.

According to Mahāvīra, meditation means abstaining to meditate on painful and sinful things. One should with a collected mind engage in pure meditation on the law. He further points out that misery ceases on the absence of delusion, delusion ceases on the absence of desire, desire ceases on the absence of greed, and greed ceases on the absence of property. According to him there are eight kinds of *karma*. A wise should know the different subdivisions of *karma* and should exert himself to prevent and destroy them. (Uttara-dhyayana Sūtra, Lectures 1 to 36.)

There are three ways of committing sins by one's own activity, by commission and by approval of the deed. By purity of heart one reaches Nirvāṇa. Misery arises from weaker deeds. A wise man should abstain from overbearing behaviour. A very learned or a virtuous man or a Brāhmana or an ascetic will be severely punished for his deed when he is given to actions of deceit. A sage should always vanquish his passions. He should expound the law correctly. He should not neglect even the smallest duty. A wise man should abandon worldliness. He who abstains from cold water, and who does not eat food out of the dish of a householder, possesses right conduct. Those who are not subdued by the wicked pleasures know meditation to be their duty. The virtuous men regard pleasures as equal to diseases. One should not kill living beings in the threefold way, being intent on his spiritual welfare and abstaining from sins. Nirvāṇa consists in peace. Cruel sinners commit bad deeds and will sink into the dreadful hell which is full of dense darkness and great sufferings. Those who are wicked, kill beings for the sake of their own pleasures. Deceivers

practise deceits in order to procure themselves pleasure and amusement. Sinful undertakings will at the end bring miseries. Sinners acquire *karma* arising from passion and commit many sins. The virtuous exert themselves for liberation. A pious man should eat little, drink little, and talk little. He should also exert himself being calm, indifferent and free from greed. The sinners are destined to suffer great violent, painful and intolerable agonies in hells. Wise men teach the true law.

According to the Āchārāṇga Sūtra a wise man should not act sinfully towards earth, nor allow others to act so. He should not act sinfully towards animals, nor allow others to do so. He should not act sinfully towards the aggregate of six kinds of life. He should neither himself commit violence by various acts, nor order others to commit violence by such acts, nor consent to the violence done by somebody else. He should adopt the true faith and stand in the right place. A hero does not tolerate discontent and lust. He is not attacted to the objects of the senses and not careless. A wise man who knows the world and has cast off the idea of the world should prudently do away with the destructions to righteousness. A liberated man conquers wrath, pride, deceit, greed and passion. He should avoid wrath, pride, deceit, greed, love, hate, delusion, conception, birth, death, hell, animal existence and pain. A man who exerts himself and is of a steady mind without attachment, unmoved by passion and having no worldly desires, should lead the life of an ascetic.

The Jains who do not believe in a supreme God declare that *Karma* accumulates energy and automatically works it off without any outside intervention. *Karma* is latent in all actions. When the soul by means of austerities and good actions has got rid of *agnana* or ignorance, it attains omniscience. The Jains divide *Karma* according to its nature, duration, essence and content. *Karma* is intimately bound up with the soul. The Jains believe that once an *Atma* has attained the highest state, it is absolutely indifferent to what is taking place on earth and will never again undergo re-birth. They think of *Moksha* as a bare place of inaction reached by those who through suffering and austerity, have completely killed all their individuality and character and have finally snapped the fetters of re-birth.

Mahāvira's great message to mankind was that birth is nothing, that caste is nothing and that *Karma* is everything and on the destruction of *Karma*, future happiness depends.

According to Mahāvira, a monk should avoid untruth, sinful speech, and should not be deceitful. Nothing sinful, hurtful and meaningless should be told. He should sally forth and return at the right time. He should collect alms freely given. He must learn and conquer 22 troubles e. g. hunger, thirst, cold, heat, nakedness, erratic life, women, abuse, corporal punishment, dirt, ignorance etc. He should try to get distilled water. He should not walk beyond the prescribed time remembering the teachings of Jina. He should meditate on the law. He should not be angry if abused. He will be a true *Samaṇa* if he continues to search for the welfare of his soul. Loss of comforts should not be lamented for. He should cast aside all fetters and all hatred. Pious ascetics get over the impassable *Samsara*. A houseless monk should not desire women. Monks should go to the highest place after annihilation of their *Karma*. A true monk is one who does not care for his life, who abandons every delusion, who always practises austerities and avoids men and women. A monk should not take from the householder bed, lodging, food, drink, etc. He who practises self-discipline meditates on his soul, wise, hardy, calm and does not hurt anybody, is a true monk. He should not occupy places for sleep or rest frequented by women. He should take up a detached lodging not frequented by women to preserve his chastity. The pious monk should abstain from ornaments. A monk should be steadfast, righteous, content, restrained and attentive to his duties. Birth is misery. Old age is misery and so are disease and death. Nothing but misery is the *samsara*, in which men suffer distress. A monk should be impartial towards all beings in the world & careful to speak truth. He should keep the severe vow of chastity. Mental and bodily penances should be practised. An ascetic will by means of his simplicity enter the path of Nirvāṇa. A monk should destroy doubts; passion should be subdued. Those who truly believe in the subject of exertion in righteousness taught by Mahāvira, put faith in it, give credence to it, accept it, practise it, comply with it, study it, understand it, learn it, and act up to it, have obtained per-

fection, enlightenment, deliverance, final beatitude and have put an end to all miseries. A monk should not tell stories. He should be free from attachment. He should wander about for the welfare of his soul putting aside all undertakings. He will abstain from untrue speech and will not take that which is not freely given to him. He who vigorously practises austerities avoids anger and pride. He should be modest. He should know correctly the sacred texts. He should practise austerities and understand all details of the law. He should conform himself to the opinions expressed by the Jinas and wander about till he reaches final liberation. (Cf. Sutrakṛtāṅga.)

A monk or a nun on a begging tour should not accept alms which are impure and unacceptable. He or she should not attend any festivity. Food placed on a platform or any such elevated place should not be accepted. Food placed on vegetable or animal matter, unripe, wild rice, sediments of liquor, raw plants and raw substances should not be accepted. There are rules regarding the bath of a monk or a nun, pilgrimages undertaken by them, modes of speech, begging of clothes etc. He or she should not accept clothes which are full of living beings but should accept clothes that are fit, strong and lasting. There are some rules regarding begging for a bowl. A monk or a nun should not accept a bowl which a layman has bought. He or she should not accept very expensive bowl, made of tin, silver, gold, brass, mother of pearl etc. He or she must have to observe certain rules if they desire to go to a sugarcane plantation or to a garlic field. He or she should not go to any place where there are many temptations. From the Uvāsagadasāo (lecture 1) we learn that Mahāvīra addressing Ānanda, one of his staunch followers, spoke to him that a Jain monk must know and avoid five typical offences against the law of right belief, abstention from gross ill-usage of living beings, abstention from grossly lying speech, abstention from gross taking of things not given, limiting one's own desires, keeping *uposatha* (sabbath), right distribution of alms, etc.
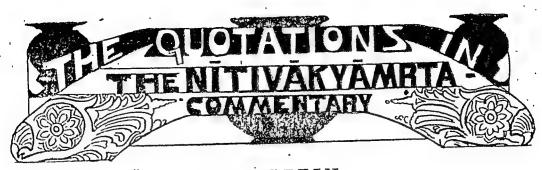
By O. STEIN

The edition of the Nītivākyamṛta by Pt. Pannalāl [1]Soni has superseded all the previous editions of this [2]work. The foremost feature of that new edition is the Commentary, which by its detailed explanations, as far as preserved,[3] and by the richness of quotations supersedes on his part the Mugdhabodhini, the Commentary of the former edition. The author of the Tīkā which has no name is unknown; in the Bhūmikā Mr. Nāthūrām Premī concludes from the *mangaláchara-nasloka* that the name of the Commentator has been Haribala. For, such is his argumentation, the introductory verse of the Commentary:—

हरिं हरिबलं नत्वा हरिवर्णं हरिप्रभम् ।
हरीज्यं च ब्रुवे टीकां नीतिवाक्यामृतोपरि ॥

seems to be an imitation (*anukaraṇa*) of the *mangalacharanasloka* by Somadeva in his Nītiv. which runs:—

सोमं सोमसमाकारं सोमाभं सोमसंभवम् ।
सोमदेवं मुनिं नत्वा नीतिवाक्यामृतं ब्रुवे ॥

On this latter verse the Tīkākāra offers not less than five explanations, namely from the point of view of the Saivas, Somadeva being Maheśvara; of the Vaiṣṇavas, whereby Soma is interpreted as सलक्ष्मीक; of the Brāhmanas (Soma meaning सभारतीक); of the Jains (सोमवंशोद्भवं

---

1 Manikachandra-Digambara-Jaina granthamala 22, Bombay, 1922.

2 By Gopala Narayana, Bombay 1887, Grantharatnamala; cf. Jolly, ZDMG 69, 1915, p. 3:9; Winternitz, Geschicht d. ind. Litter. III p. 527, n. 1.

3 There is no Commentary on 11, 28-end; 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 1-10; 25.

शुभ्रं जिनं चंद्रप्रभं ब्रुवे); of the Kṣapaṇakas (सोम इव सोमस्तं सोमं शान्तम्). The name of Somadeva has to be explained like that of his guru Nemideva. whose name consists of Nemi-contained in the name of the 22nd Tīrthamkara Neminātha. Thus Somadeva bears his name after Chandraprabha or Chandranātha, the 8th Tīrthamkara, Soma being a synonym of Chandra, the moon. Therefore, the *mangala*-verse in the Yaśastilaka, another work by Somadeva, opens:-

श्रियं कुवलयानन्दप्रसादितमहोदयः ।
देवश्चन्द्रप्रभः पुष्याज्जगन्मानसवासिनीम् ॥

and the Commentary on that runs:—

विद्यानन्दिनमानन्दप्रदं सोमप्रभं जिनं । प्रणम्य संप्रवक्ष्यामि यशस्तिलकचन्द्रिकाम् ॥

At the end of the first book (*asvasa*) of the Yaśastilaka there is an anagraph:—

सोऽयमाशार्पितयशा महेन्द्रामरमान्यधिः ।
देयात्ते संततानन्दं वस्त्वभीष्टं जिनाधिपः ॥

Even conceded the analogy between the introductory verses in the text and Commentary of the Nītiv. there is no sufficient proof therein that the latter's author has been a Vaisṇava, his name being Haribala. Not only does this word not occupy the same place as the corresponding Somadeva; but names containing *Hari*-disclose nothing about the religion of their bearers. Haribhadra, the well-known author, was a Jaina; in inscriptions occur names of monks with names like Nārāyaṇa, Visṇubhaṭṭa; Visṇudeva was a saint, Sivakoṭi a guru, and Sivaśarmasūri an [1]author. Such an assertion about the Tīkākāra's Vaisṇava-religion had to get some corroboration by his work. The argument, to be brought forward perhaps, that he had no opportunity to stress his own confession in a work on Nīti. by a Jinist author cannot be accepted as some passages indicate, as it seems, that he nourished either sympathy for Visṇuism, or had at least some religious animosity against the Saiva-religion. Thus p. 81 (on Nītiv. 7, 3) he mentions as instance

1 See e. g. Epigraphia Carnatica II, Index; for the last name Winternitz, History of Indian Literature vol. II, p. 592.

for the *samavāyins* which word he explains by लिङ्गिनः शैवबौद्धकौलनास्तिकाः[1] but omits the Vaiṣṇavas. In this connection the Commentator quotes the "*Guru*". In the Anukramaṇikā of authors and their quoted verses the editor understands the guru as Bṛahaspati; but there is no reason for such a suggestion. The fact that the Commentator chose the Nītiv. by a Jaina author as the subject of his work would rather point to his own Jainism. Would it not be known by other works it would be difficult even to ascertain the religion of Somadeva only by the help of the Nītiv. p. 282 (27, 29) Somadeva says:—

श्रीमतोऽर्थार्जने कायक्लेशो धन्यो यो देवद्विजान् प्रीणाति[2]।

kayaklesa is a term of Jinism, but, assuming this text, it is no Jaina doctrine to say that rich, in a metaphorical sense of course, happy is one who satisfies gods and twice-born, especially Brāhmaṇas. In the new edition there is no *samvibhaga*, but it occurs in the verse, quoted by the Commentary, under the name of ṛṣiputraka (p. 283).

कायक्लेशो भवेद्यस्तु धनार्जनसमुद्भवः।
स शंस्यो धनिनो योऽत्र सविभागो द्विजार्थिषु॥

From this can be seen the difficulty with which the critical reader of the Nītiv. and its Commentary is confronted; for neither the text of the Nītiv. is about all doubts nor are the sources of the Commentary known. Another instance for the uncertainty whether the Tīkākāra was a Jinist or an adherent of Brāhmanism is given by the reference to p. 311f. (29, 3f.) Somadeva says—दैवं धर्माधर्मौ. When the Commentator explains *daiva* by प्राक्तनीयं कर्म, as he does here and p. 347 (on 30, 13), it sounds as well Jinistic as Brāhmaṇic; cf. e. g. Hitop. Prastāv. śl. 21 पूर्वजन्मकृतं कर्म तद् दैवमिति कथ्यते. In verse 5 Somadeva says, after having

1 On *kaula* cf. the Commentary on 1, If (p. 8); he explains the word **abhyudaya** as *svarga*, because *dharma* is that by which attainment to heaven and *moksa* take place. But not so with the *kaulanastika* who are attached to *striseva*, *madyapana*; in I, 2 he refers to *madyamamsastrinisevana*, thus omitting the two others "m" of the Pancatattva

2 The older edition reads: *srimatah. kayakleso na devagurudvijatithi prinati, kintu vibhavasamvibhagah*, explained in the Mugdhabodhini that *prayascitta* consisting in pilgrimages etc. are only fit for the poor, they have to part with the *prayascitt.*

explained in the foregoing मानुषं नयानयौ, दैवं मानुषं च कर्म लोकं [1]यापयति. or, p. 355 (on 30, 39) Somadeva uses the comparison of अग्नौघृताहुतिप्रदानं इव; the Tīkākāra says अग्नौ घृताहुतिप्रदानं इव वैश्वानरो घृताहुत्या ज्वालां मुञ्चति. Though this is used only in an *upamà*, it shows both the authors well versed in the Brāhmaṇic ritual. p. 315 (on 29, 16) the king is declared to be the embodiment of the "three *purusas,*" there exists no visible deity except the [2]king; the following sūtra goes still further and explains this by the quality of the knight क्षत्रपुत्र, being Brahman; for, he has to attain to the first stage of life (as Brahmacārin), to possess attachment to the highest Brahman, to stay in the Guru's family (for study), to study in the proper way, being an ornament of the young generation (as crown-prince). In sūtra 18 the king is described as Nārāyaṇa, in s. 19 as Pinākapāṇi, i. e. Siva. These are the "three पुरुषाs" as the Commentator said already in his explanation of s. 16; it is, however, noteworthy that he understands परे ब्रह्मणि as *Visnurüpe*, though Viṣṇu is mentioned in s. 18. That is perhaps the single solid argument for the predilection of the Commentator for the Vaisṇava religion. There is another interesting passage in the Commentary on s. 18 where the king is said to be an embodiment of Nārāyana the supposed Visṇuitic Commentator says: नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति वाक्यात्: he explains the sūtra further by saying the king is similar to Nārāyaṇa by loving his subjects, he has his Laksmī as Visṇu, with her he goes through दीक्षा and अभिषेक, then the Tīkākāra repeats: तथा नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति वचनात्. This sentence, differing from the former only by वचनात् instead of वाक्यात् is found in the text of the former edition p. 114. Either the new edition has by some mistake ommitted this sentence, as it is explained by the Commentary, thus presupposing the same text as in the previous edition; or, it has crept into the latter, being originally a gloss. This instance is a further proof how unsettled the question of the text of the Nītiv. is still inspite the two

---

1 This sutra is nothing else but Kautil. Arthas. VI 97, s. 7; दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति in s. 8 the same text defines अदृष्टकारितं दैवम् s. 14f. correspond to Nitiv. s. 6. For the stand-point of Somadeva on ascetics 5, 23ff. p. 50f. cf. the Bhumika p. 28.

2 The reading in the previous edition inserts परं before प्रत्यक्षं.

editions. Also the boundary between a Brahmanic and Jinist Somadeva is fading away as the Commentator can have been a Hindu, perhaps of Vaiṣṇava religion, or a Jinist too as Somadeva.

The special importance of the Tīkakāra from a literary point of view are his quotations, as remarked above. These are verses, with few exceptions ślokas, of authors the names of which are partly known, but the works of which are lost, partly verses of authors which cannot be identified in the works of these though their works exist. Therefore, as it is the case with the quotations from Manu and Yājñavalkya, the editor has raised some doubts whether the Commentator has not invented at all these alleged citations from the two Smṛtis. Mr. Nāthurām Premī defends the Commentator against this attack on his honesty mainly by the argument (Bhūmika p. 25. ff.) that the original texts from which the Tīkākāra has quoted do not exist perhaps. But neither the editor nor the prefator has made any attempt to confront the quotations with the sources as far as possible. It must be confessed that there are quotations which evoke the suspicion that the Commentator has only versified the preceding prose text of Somadeva and ascribed the verse to some more or less famous author. The objection that we do not possess the original work from which a quotation is alleged to be taken can be refuted by improbability that the Commentator should have had access to Manuscripts or texts like Manu and Yājnavalkya in which verses occur which are missing in all editions hitherto. The question becomes more intricate still when Somadeva refers to some story; then both, Somadeva as well as the Tīkākāra, can have used some unknown source, or, say the Commentator used the versified source to which the author of the Nītiv. refers only in his prose. To quote one instance; p. 327 (on 29,56) Somadeva says:

वलवद्भयाद्वलवदाश्रयणं हस्तिभयादेरण्डाश्रयणमिव ॥

The Commentator, explaining this sūtrā, ascribes the following sūtra to Bhāguri:

सवलाद्व्यस्य वलाद्धीनं यो वलेन समाश्रयेत् ।
स तेन सह नश्येत यथैरण्डाश्रयी गजः ॥

It would be quite intelligible that Somadeva alludes in his sūtra to a story in which somebody afraid of an elephant perished, while he held fast to a castor-shrub, in a marshy ground; the Commentator, however, has borrowed the verse from some source which was in prose or in verse; it is, however, also possible that both go back to an anthology but there is a discrepance between the contents.[1] The same ambiguity can be applied to this passage in the Nītiv. p. 330 (on 29,63):

बलद्वयमध्यस्थितः शत्रुरुभयसिंहमध्यस्थितः करीव भवति सुखसाध्यः

The Commentator ascribes to Sukra this śloka:

सिंहयोर्मध्ये यो हस्ती सुखसाध्यो यथा भवेत् ।
तथा सीमाधिपोऽन्येन विगृहीतो वशो भवेत् ॥

Here both the authors, Somadeva and the Tīkākāra, agree so well in the word सुखसाध्य that either they have borrowed from the same source or the Commentator has versified the prose of the Nītiv.-author. The Commentator refers once to the Bṛhatkathā (p. 357 on 30, 50) about a story alluded to by Somadeva of a commander-in-chief Kṛkalāsa by name who killed some Virūpākṣa (एतद्वृत्तान्तं द्वाभ्यामपि बृहत्कथायां ज्ञातव्यम्). Thus it is possible that the Commentator had at his disposal a work which is lost in its original form. But there are cases where such a suggestion becomes less probable. p. 210 on 22, 10 Somadeva enumerates the races of horses, the nine places or countries from which they come:—

तर्जिका, (स्व) स्थलाणा करोखरा गाजिगाणा केकाणा पुष्टाहारा गाव्हरा सादुयारा सिन्धुपारा जात्याश्वानां नवोत्पत्तिस्थानानि[2] ॥

The Commentator quotes from the Salihotra these verses:—

तर्जिका स्वस्थलाणा सुतोखरास्थोत्तमा हयाः ।
गाजिगाणाः सकेकाणाः पुष्टाहाराश्च मध्यमा ॥
गाव्हरा सादुयाराश्च सिन्धुपारा कनीयस्थाः ।
अश्वानां शालिहोत्रेण जातयो नव कीर्तिताः ॥

---

1. With Somadeva somebody perishes in fear of an elephant clinging to a castor-shrub; the symbol of weakness, while in the verse the elephant himself perishes.

2 The original text has been preserved with all his violations of the Sandhi-rules.

As it seems, Somadeva has borrowed the list from the Sālihotra and the Commentator has quoted the original stanzas. But the sūtra is missing in the previous edition, its defective Sandhi is suspicious as the distorted forms of the names themselves. On the other hand, in the Sārṅgadhara Paddhati 1674-77 are found verses which are related to them of the Aśvavaidyaka VI, 1-4 by Jayadatta. Still closer is the relation between the Commentary on Nītiv. and the Aśvacikitsita[1] II, 1-3 by Nakula as far as the country-names are concerned:

१ उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
२ ताजिकाः खुरसाणाश्च तुषाराश्चोत्तमा[2] हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
३ भाण्डजाश्चोत्तमांसाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ॥
गोह्वराः शवराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः (!) ॥

A synopsis of the names of these countries in the five sources can show their interrelation:

Nītiv.	Comm.	Sārngadh. P.	Aśvavaidy.	Aśvacik.
Tarjika	Tarjika	Tájika	Tājika	Tājika
Svasthalāṇa	Svasthalāṇa	Pārasīka	Pārasika	Khuraśāṇa
Karokhara	Sutokharāstha	Samudraja	Kekkāṇa	Gojikāṇa
Gajigaṇa	Gājigāṇa	Kokkaṇa	Vāha ?	Kekaṇa
Kekāṇa	Sakekāna	Khatalaṇa[3]	Pṛṣṭagā	Praudhāhāra
Puṣṭāhāra	Puśṭāhāra	Saurāśṭra	Turaujāta	Bhāṇḍaja
Gāvhara	Gāvhara	Urojāta	Kīra	Rājaśūla
Sāduyāra	Sāduyāra	Kīra	Bhūruśṭa	Gohvara
Sindhupāra	Sindhupāra	Turuśka	Bhāṇḍaja	Sāvara
		Takkaja	.Pārvata	Sindhupāra

1 Both the texts are edited by Umeschandra Gupta Kaviratna in Bibl. Ind. 1887.

2 That reading in Ms. kh is preferable to that in the text: *uttaras'* on account of the sense; the Commentary on Nitiv. has *sutokhara*, the text of Nitiv. has *kharokhara*, evidently both these three forms going back to *Tukhara*.

3 As *kha* and *sva* are easily misreadable for each other, *Svasthalana* corresponds to *Khatalana;* compare *Pustahara* with *Prstaja* and *Praudhahara*.

Saindhava	Saindhava
Sthalajāta	Sārasvata
Sāmbhala	Sambhala
Arjula	Kuśa
Sārasvata	Jaṭadeśodbhava
Aśṭāṇkaṇa	Aśṭāṅgaṇa

It is not the place here to enter into a discussion on the names of countries; it seems that Nītiv. s. 10 is interpolated and the Commentary has versified the text or quoted the original source from which also the interpolation has taken her wisdom. It is this versified nearly verbatim interpretation of the sūtras which lead the reader to the conclusion that the quotations are taken either from the same source as the sūtras or, they have been versified by the Commentator himself. p. 132 on 10, 87 Nītiv. runs: बुद्धावर्थे युद्धे च ये सहायास्ते कार्यपुरुषाः । The Commentator ascribes the following śloka to S'aunaka.

मोहे यच्छन्ति ये बुद्धिमर्थे कृच्छ्रे तथा धनम् ।
वैरिसंघे सहायत्वं ते कार्यपुरुषा मताः ॥

Or, p. 65 on 5, 73: नीलीरक्ते वस्त्र इव को नाम दुर्विदग्धे राज्ञि रागान्तरमाधत्ते the Tīkā quotes from Nārada:

दुर्विदग्धस्य भूपस्य भावः शक्येत नान्यथा ।
कर्तुं वर्णोऽत्र यद्वच्च नीलीरक्तस्य वाससः ॥

Or, p. 221 on 24, 4: चित्तविकृतेर्नास्त्यविषयः किन्न भवति मातापि राक्षसी, Sukra says according to the Commentary:

यस्य चित्ते विकारः स्यात् सर्वं पापं करोति सः ।
जातं हन्ति सुखं माता शाकिनीमार्गमाश्रिता ॥

Lastly, Somadeva says p. 245 (24, 73); आप्तविद्यावृद्धोपरुद्धाः सुखोपरुद्धाश्च राजपुत्राः पितरं नाभिद्रुह्यन्ति । The Commentary quotes Gautama thereon:

आप्तैर्विद्याधिकैर्येऽत्र राजपुत्राः सुरक्षिताः[1] ।
वृद्धिं गताश्च सौख्येन जनकं न द्रुह्यन्ति ते ॥

The easiness of quoting a verse, fit to the preceding prose sūtra, the similarity of expression add to the suspicion that there is

1 For the app rent misprint: *suriksitah.*

some close relation between text and Commentary, be it that the former has–in such cases of close agreement of the wording only, of course–borrowed from the same source as the latter, be it that the Commentator has versified on these passages the prose text.

On the other hand, however, it must be confessed that the Commentator has been well versed in literature. He knows the *kàkatàlīya*-story, alluded to by Somadeva p. 133 (10, 92): तदन्धवर्तकीयं काकतालीयं वा यन्मूर्खमंत्रात्कार्यसिद्धिः । on which the Tīkākāra quotes the Guru:

अन्धवर्तयमेवैतत् काकतालीयमेव च ।
यन्मूर्खमंत्रतः सिद्धिः कथंचिदपि जायते ॥

Somadeva refers p. 148 (10, 140) to a story which occupied the scholars on account of its shortness, age and wide circulation, that of the goat and the knife,[1] by the words: तदजाकृपाणीयं यः परेषु विश्वासः। The Commentator explains the story: A wanderer saw, while stopping on his way in a forest, as he was worried by hunger, a flock of goats which was, attended by guards and herds, strolling about. Then this man took many tender shoots and put them little by little into the mouth of one ram. Also the ram, leaning upon the man, ate them by his eagerness for them. Throwing them before the ram the man also began to look for something like a cudgel or stone, as he was without any weapon, with the intention to kill the ram. Thus the ram, eating the tender shoots, digged in his joy the soil. Then there appeared, while he was digging, a sword which has been concealed before by somebody on that place; the wanderer, being without any weapon, took this sword and killed the ram and ate him; that is the saying of "The goat and the knife." For the knowledge of classical literature the mentioning of Kālidāsa on 32, 7 (p. 382), Bhāravi, Māgha may be referred to. The Commentator characterizes each author by his respective poetic skilfulness. Kālidāsa is quoted p. 4[2] (Kumāras.

---

1 Cf. A. Ludwig, Sitzungsber. Bohm. Ges. d. Wissensch (Classe fur Philosophie etc.) 1891, Abh. VI; 1895, Abh. VII; v. Boehtlingk, Verh. Saechs. Ges. d. Wiss. 1895, 2. Feb.; Pischel, ZDMG 47, 1893, 86 ff. Guentert, Buddha in derabendl Lezende ? 49.

2 This quotation is missing in the index as some others.

II, 4) as Māgha's Siśupālavadha II, 55 (p. 355 on 3o, 3). Further the Commentator explains the sūtra 7 of chapter 3o (p. 346) in which Somadeva says: श्रूयते हि किल दूरस्थोऽपि माधवपिता कामन्दकीयप्रयोगेण माधवाय मालतीं साधयामास । by: एतत्संविधानकं मालतीमाधवनाटके ज्ञेयं । The Tīkākāra is acquainted with the Vedas, the Sūtras, with Sruti and Smṛti (cf. p. 44, 84 etc.), with the Purānas (p. 141), with Jyotiśaśāstra, Alamkāra, not to mention the Dharmaśāstra (cf. the Index). The Bṛhatkathā has been referred to already (see above p. 155); Bharata's Nāṭyaśāstra was known to him as to be seen from his Commentary on 32, 11 (p. 384); for him is Vyāsa the Bhagavān (p. 8). It must be noted, however, that the Commentator knows nothing of a Kauṭilīya Arthaśāstra, though the opponents of the use of such an *argumentum e silentio* will not subscribe any value to the absence of that renown name. But opportunities to mention that work and author cannot be denied, as the Commentary quotes six verses from Cānakya (using the form *Canikya*) and five of Viśṇuśarman, without even mentioning their alleged identity; only on 10, 4 (p. 107) he states that Viśṇugupta is चाणक्य or, as he says, चाणिक्य.

As remarked, the best way for deciding the question wherefrom the Commentary has taken his quotations whether from actual sources or not, is to compare these quotations with the works of the respective authors to whom he attributes the citations, as far as possible. In the following an attempt has been made with some interesting quotations.

According to the matter the nearest work is Kāmandaki's Nītisāra; this author is quoted only once on 3, 12 (p. 37):

नितान्तं संप्रसक्तानां कान्तामुखविलोकने ।
नाशमायान्ति सुव्यक्तं यौवनेन समं श्रियः ॥

This verse seems not to occur in the printed edition (Triv. Skt. Series No. XIV) of the Nītisāra, only a simialr verse in XV, 59 corresponds to the quotation:

स्त्रीमुखालोकनटूया व्यग्राणामल्पचेतसाम् ।
ईहितानीह गच्छन्ति यौवनेन सह क्षयम् ॥

The verse quoted on 27, 37 (p. 286) from Varāhamihira is defective and the reading can be supplied with the help of Bṛhatsamhitā 10, 3 from which passage the verse is taken verbatim:

माण्डव्यगिरं श्रुत्वा न मदीया रोचतेऽथवा नैवम् ।
साध्वी तथा न पुंसां प्रिया यथा स्याच्च घनचपला ॥

Among 45 (really 46, as one is quoted twice) quotations from Vallabhadeva[1] 34 are not to be found in the printed edition, though some can be traced in other works or anthologies. Alphabetical arranged the quotations are given by their pratikas and their source, as far as it has been found out.[2]

अतिपरिचयादवज्ञा (p. 395 on 32, 43): V. 2894. cf. S. 1502, Sr. 176, 722.

अन्यापि जायते (p. 62 on 5, 64):

अभिनवसेवकविनयैः (p. 404 on 32, 69):

अश्वाः शस्त्रं शास्त्रं (p. 401 on 32, 59): V. 314. S. 331. Sr. 90, 10 (= Viṣṇuśarman). Pañcat. I 110.

असंता संगदोषेण (p. 22 on 1, 39):

असत्संगात्पराभूतिम् (p. 80 on 6, 44):

आकारैरिंगितैर्गत्या (p. 117 on 10, 27): V. 2803. Sr. 153, 226. Pañcat I 44. B. 848.

आत्मवित्तेन यो वेश्यां (p. 237 on 24, 50):

इयमपरा काचिद् दृश्यते (p. 281 on 27, 23):

उत्तमानां प्रसंगेन (p. 107 on 10, 2):

---

1 Sometimes (p. 98; 107; 110) printed as Vallabho devah. In the Index are only 45 quotations, as the verse on 2, 1 (p. 27) has been overlooked.

2 Abbreviations: V. = Vallabhadeva's Subhasitavali, ed. Peterson-Durgaprasada.

S. = Sarngadhara's Paddhati, ed. Peterson.
Sr = Subhasitaratnabhandagara 6th ed. Bombay 1929.
Spr. = Indische Sprueche, ed. Boehtlingk, 2nd. ed.
Kr. = Kressler, Stimmen ind. Spruchweisheit (Indica 4)
Pancat. = Pancatantra, ed. Kielhorn-Buehler.
Hitop. = Hitopadesa, ed. Peterson 1887.

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति (p. 1 on 1, 32 and p. 313 on 29, 9)[1] : S. 457 Sr. 86, 3. For Mahābhārata, Harivamśa, Pañcat and Hitop., see Sukranīti p. 202, 586f., Comparative List on p. 278 on this passage, Spr. 1249, cf. 1256.

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति (p. 312 on 29, 6) : S. 455 (=Kṛṣṇamisra). Sr. 86, 20 Pañcat. II 130[2]

कथंचिदपवादस्य (p. 112 on 10, 15) :

किं तया क्रियते लक्ष्म्या (p. 13 on 1, 14): V. 507 (=Vikramāditya). S. 277 (=Vikramāditya) Spr. 1749. Kr. XVI, 12. Pañcat. II 134 V. 3f.

कोऽर्थः पुत्रेण (p. 278 on 27, 10): Sr. 94, 2 (=Vikram.)[3] Spr. 1748. cf. 1940.

गजाश्वपूर्वकं दानं (p. 7):

गुणानामेव दौर्जन्याद् (p. 114 on 10, 21):

गृहमध्यनिखातेन धनेन (p. 27 on 2, 1): V. 470+471.[4] Sr. 74, 5. S. 385. Spr. 2189. Pañcat. II 149.

गोष्ठिककर्माणि युक्तः (p. 92 on 7, 39): Spr. 2206. Pañcat. I 15.

चतुरः सृजता पूर्वम् (p. 224 on 24, 12): V. 2769. S. 1493 Sr. 364, 10. Spr. 2227.

जातिवंशावनभ्रान्तैर् (p. 208 on 22, 4):

तेजसा संप्रयुक्तस्य (p. 153 on 10, 155):

दानं भोगो नाशस् (p. 31 on 2, 11): V. 478. S. 390 Sr. 72, 15. Spr. 2757. Pañcat. II 151. Hitop., Bhartṛhari etc. cf. Spr.

---

1 On the second passage the wording in the second half-sloka is inverted: *suptasya simhasya.*

2 See the affinity of the verses in S., Sr. and Pancat. !

3 The first half of the sloka is in the other works placed as the second.

4 In V. the beginning of 471 is placed into the verse above ! But Spr. offers the reading as the Commentary while in the anthologies the verse begins with: *tyagoabhogasunyena.*

द्वे मानेऽभीष्टवाणिज्यं (p. 91 on 7, 39): cf. the connection perhaps with Pañcat. I 13ff.

धूमः पयोधरपदं (p. 22 on 1, 40): V. 443. Sr. 63, 244.

न त्वया सदृशो दाता (p. 288 on 27, 43):

नामृतं न विषं किंचिद् (p. 223 on 24, 10): cf. for the first half Sr. 263, 10. Spr. 3608. Pañcat. IV 32 Bhartṛhari.[1]

निःस्पृहो नाधिकारी स्यान् (p. 138 on 10, 105): Sr. 171, 510. Spr. 3786. Pañcat. I 164.

निक्षेपे गृहपतिते श्रेष्ठी (p. 92 on 7, 39): Spr. 3700. Pañcat. I 14.

पण्यानां गांधिकं पण्यम् (p. 92 on 7, 39): Spr. 3879. Pañact. I 13.

पूर्णा पूर्णे माने (p. 92 on 7, 39): Spr. 4167. Pañcat. I 17.[2]

प्रभूतमपि चेद् वित्तम् (p. 223 on 24, 9):

मानेन किंचिन्मूल्येन (p. 98 on 8, 17):

यः संसेवयते कामी (p. 37 on 3, 12):

यत्र धर्मस्य कृते (p. 27 on 2, 1); The second half of the verse together with the following half: संचितमृतष्णु नैव भुज्यते याचितं गुणवते न दीयते forms the verse in V. 487. Sr. 75, 49, with slight variations.

यः परं केवलो याति (p. 266 on 26, 24):

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः (p. 288 on 27, 44): S. 333. Sr. 66, 9 (=Bhartṛhari). Spr. 5415. Pañcat. I 322.

यादृक्षाणां शृणोत्यत्र (p. 89 on 7, 27):

शिष्टात्मजो विदग्धोऽपि (p. 58 on 5, 42):

समृद्धिकाले संप्राप्ते (p. 110 on 10, 11):

साम्नैव यत्र सिद्धिस् (p. 351 on 30, 25): V. 2874. Spr. 7021. cf. 7011. pancat. I 378.

सिंहो व्याकरणस्य कर्तु- (p. 397 on 32, 47): V. 458 Sr. 186, 1025. Spr. 7045. Pancat. II 33.

---

1 Inverted order of the two sloka-halves.

2 Note again the connection of verses here and in Pancat.!

स्थानेष्वेव नियोज्यन्ते (p. 240 on 24, 60): V. 2844. Spr. 7221. cf. 4744. Pancat. I 72. Hitop. II 64.

स्त्रीयोऽतिवक्रतायुक्ता (p. 223 on 24, 11):

हीनो नृपोऽल्पम् (p. 351 on 30, 27):

The relation of the verses attributed to Vallabhadeva and the actual verses in his anthology to the total number is 12 : 45 or 26 2/3 %; the verses identified in other sources is 9 : 45 or 20%.

Of Sukra there are not less than 170 (with 4 repetitions 174) quotations; of these can be said as much :

The verse p. 271 (on 26, 41):

अपराधानुरूपोऽत्र दण्डः कार्यो महीभुजा ।
पुत्रास्यापि किमन्येषां ये स्युः पापपरायणाः ॥

shows in the beginning some resemblance to V. 2828.

The verse p. 202 (on 21, 1) आपत्काले च सम्प्राप्ते in the beginning and the end : राज्ञां स कोशः परिकीर्तितः has a conform wording in the quotation ascribed to the Guru p. 202 (on 21, 2) : आपत्काले च सम्प्राप्ते, resp. स कोशो गुणवान् स्मृतः । The beginning is found also in Spr. 952 and in a verse ascribed to Nārada p. 217 (see below). The verse p. 250 (on 24, 87):

आयाति स्खलितैः पादैः सभायां पापकर्मकृत् ।
प्रस्वेदनेन संयुक्तो अधोदृष्टिः सुम्र्मनाः ? ॥

finds a similar expression in Spr. 988f. Pancat. I 198f. The verse p. 84 (on 7, 9):

कृषिकर्म गवारक्षा यज्ञाद्यं दम्भवर्जितम् ।
पुण्यानि सत्रपूर्वाणि वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥

is connected with Sukranīti 122, 34 :

कृषिगोगुप्तिवाणिज्यमधिकं तु विशां स्मृतम् ।

The verse p. 198 (on 20, 1) begins with : दंष्ट्राविरहितः सर्पो यथा नागो मदच्युतः as the verse p. 356 (on 30, 41), attributed to Nārada : दंष्ट्राविरहितः सर्पो भग्नशृंगोऽथवा वृषः । The verse p. 358 (30, 53) न दायादा-

त्परः begins as Spr. 2770: दायादादपरो, but otherwise they have nothing in common. The verse p. 334 (on 29, 76):

परोऽपि हितवान् बन्धुर्बन्धुरप्यहितपरः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधं ॥

is found in V. 2705. Sr. 162, 152. Spr. 3988. Hitop. III 96. According to Spr. also in S'.

The verse p. 313 (on 29, 8): बुद्धिपूर्वं तु यत्कर्म begins as S. 4402: बुद्धिपूर्वं तु यज्ज्ञानम्. The verse p 35 (on 3,):

यस्य तस्य च कार्यस्य सफलस्य विशेषतः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तत्फलम् ॥

is found in Spr. 5370. Pancat. III 171, only with the slight variation यस्य यस्य हि. Again the verse p. 200 (on 20, 6):

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
परेषामपि वीर्याढ्यं तस्माद् दुर्गेण युध्यते ॥

occurs in S. 1365. Sr. 149, 65. Spr. 6363. Pancat. I 229. II 14. Hitop. III 48.

Thus only verse shows some connection with the S'ukranīti from which the verses could be supposed to be taken, while four verses are found in anthologies and works like Pancat. and Hitop. Their relation to the untraced is therefore 2. 35%: 97 65%.

Narada is quoted in 82 verses. Out of them the verse p. 61 (on 5, 61) is found in Spr. 3275 (cf. 3276) and in the Manusmṛti II 156:

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥

The verse p. 109 (on 10, 9) is defective in the Mss. as it is to be seen from the printed text, but can be corrected from Sr. 154, 266. Spr. 2992. Pancat. I 58 where the same verse is found:

द्यूतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमां ।
पश्येद् दारान् वृथाकारान् स भवेद् राजवल्लभः ॥

Only in the beginning verse p. 217 (on 23, 5) shows a similarity to Spr. 952. Pancat. II 112 (see above p. ...). The verse p. 238 (on 24, 53) is by the poetical form and contents already not likely to be

expected in a law-book; he occurs in Sr. 88, 22; perhaps in the Cāṇakyanīti, marked as Tj. B. 52 by Kr.:

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं सिंहो गुहां सेवते *etc.* The verse on p. 328 (on 29, 57) begins like a well-known verse in Sr. 101, 5. Spr. 5947f. On verse p. 356 (on 30, 41) see above p. ... and compare his beginning with that of the verses in Spr. 2675–77, the same may be said of verse p. 357 (on 30, 48), if compared with Spr. 1392–94.

None of these verses, attributed to Nārada, seems to be met in the Nāradasmṛti; the relation of traced verses to the untraced is 4. 87%: 95. 13%. Noteworthy is the verse p. 267 (on 26, 29) as Nārada is quoted within the verse:

दरिद्रो यो भवेन्मर्त्यो हीने विषयसेवने ।
तस्य जन्म भवेद् व्यर्थं प्राहेदं नारदः स्वयम् ॥

29 verses are ascribed to Vyāsa; out of them the verse p. 28 (on 2, 3) is found in S. 338. Sr. 67, 9. Pancat. I 401. II 116. This verse, occuring in the Mahābhārata III 86 (ed. Calc.). Hitop. I 143, see Spr. 5160, belongs according to S'. to Visṇuśarman, Buehler (in Pancat. p. 80 note to II 116) understands S. ascribing that verse to Vyāsamuni (cf. S'. ad 3363). As the verse in the Commentary shows a slight variation, he may be quoted:

यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथार्थोऽपि च मानवैः ॥

The verse p. 78 (on 6, 38) is identical with V. 2785 and S 1369 where it is stated to be taken from a Rājanīti; slight variàtions occur in the Commentary:

प्रसादो निष्फलो यस्य कोपाश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्त्तारमिच्छन्ति प्रजाः पण्डमिव स्त्रियः ॥

The verse is found also is Mahābhārata, see Spr. 4285; finely, in Sr. 152, 158 and here he is ascribed to Vyāsamuni (p. 72 of the Anukramaṇikā). And the verse p. 387 (on 32, 19):

नासत्ययुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजा न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारी पंचानृतान्याहुरपातकानि ॥

is quoted under Vyāsa's name in the Smṛticandrikā p. 208 (ed. Bibliotheca Sanskrita, Mysore, No. 45)[1] with the readings: न नमेयुक्तं *for* नासत्ययुक्तं, नित्यं for राजा and °पहारे for °पहारी.

Thus at least in three verses the authorship of Vyāsa is asserted also by other works than the Commentary so that there exists a relation of traced verses to untraced as 10. 34% : 89. 56%.

This result from a few comparisons of the quotations with other sources cannot be definitive. Further researches will have to take place on a broad line. This question is not only important for the critical text of the Nītivākyāmṛta by Somadeva; it will help to reconstruct perhaps the survivals of an interesting literature, otherwise lost. That the date of the Commentary, his truthworthiness will be ascertained is possible; but also the way in which Somadeva has written his treatise, the relation between his work and his sources, finally that of the prose text and that of the verses will become clearer. But also the literature on Nīti. will gain by such an inquiry into the sources of the Commentary which will serve again as a valuable contribution to the study of the Anthologies.

That doubts are sometimes justified in the genuity of Nīti-works at least, has been shown just some time ago. Still in the year 1921 scholars believed the Arhannīti to be a work written by Hemachandra for his patron, the Gurjara king Kumārapāla (1143-1172 A. D.)[2] But the doubts nourished about the authorship of Hemachandra became justified when in the last year the real author of the Arhannīti was revealed to be the Late Balchandra Sūri of Benares who lived in the 19th cent. A. D.[3]

---

1 An attempt to reconstruct the Vyasasmrti has been made by Balakrishna Ghosh (Studia Indo-Iranica, Festschrift W. Geiger, Leipzig 1931); the verse above is found there on p. 121, Verse III.

2 See H. Jacobi, Sanatkumaracharitam (Abhandl. Bayer. Akad. d. Wissensch Philos.-philolog. u. histor. Kl. XXXI, 2, 1921) p. VIII. But of Winternitz, Gesch d. ind. Litter. III p. 530 who pointed out that the original work is lost.

3 C. R. Jain, The Gazette vol. XXXII, 1, 1935, p. 9ff.

This case of *pia fraus* must teach the histroians of Indian literature to be careful before acceptîng the authorship of works not warranted by outer and inner criterions. Just the last three decenniums have brought to light such works the genuity and age of which is still a matter of debate. This doubt does not concern the Nītiv. though much will have to be done before a critical text will be in the hands of the readers. A doubt in the above mentioned sense seems the less admissible as a new Commentary has been found. Pt. Bhujabalījī Sastrī[1] had the good fortune to come across a palm-leaf Manuscript of a Kannaḍa Commentary on the Nītiv. by Nemināthа in the Jaina-chātrāvāsa at Kārakal. Neminātha was a pupil of Vīranandī, a pupil of Meghachandra. Both these Jaina *savants* are known from Incriptions at Sravaṇa Belgola. The time of Neminātha is, according to Pt. Bhujabalī the beginning of 13th cent. A. D. It is to be hoped that this Commentary though it may be based on a previous Sanskrit Commentary, will be published. By that publication on the problems connected with the Nītivākyámṛta of Somadeva and the Commentaries upon this interesting work a new light will be thrown.

धर्म और समाज

लें० श्री पं० अयोध्यासिंह उपाध्यायजी हरिऔध
प्रो. हिन्दु विश्वविद्यालय-काशी.

छप्पै

हरे अज्ञतातिमिर ज्ञान की ज्योति जगावे,
बने कलह का काल प्रेम का पाठ पढ़ावे ।
सोतों को दे जगा बाद आंखों को खोले,
नीति-तुला पर सदा सकल भावों को तोले ॥
है धर्म वही जो बहुसुखित जन जन को करता रहे,
जिससे समाज की रगों में नव सञ्जीवन रस वहे ॥

1 Jaina-Bhaskara-Siddhant (The Jain Antiquary) 1935), II, 1, p. 26ff.

[By Vinaychand Gulabchand Shah-Bhavnagar]

Jainacharya Shri Atmaram Centenary celebrations are very significant and point to the fact that he was a great man of his age in our community and his life is full of lessons for us. Let us deal with the major incidents and salient factors which go to prove his greatness.

As a man–He observed from his birth perfect celebacy which is generally found in the case of saints. All worldly anxieties were given up and renunciation was adopted with a willing heart. His love for all beings-specially for all human beings left the borders of narrow-mindedness and extended to every body who came into his contact, irrespective of caste, creed or colour. People of all castes were attracted by him and listened to his sermons with great attention and regard. His eloquent style of speaking and dominating personality backed by a sternly pure character produced lustre round his face and drew many people towards him as his great devotees. No time was wasted in idle talks. All his life he passed in doing service to the community by writing useful works, giving sermons, collecting manuscripts, studying scriptures and sacred books, installing images in temples newly erected at places where there was none, teaching his desciples and doing all he could for the uplift & betterment of the society for which he dedicated his life.

As a literary man–During Vikram twentieth century there were a very few authors who contributed to the Jaina literature. Shri Atmaramji as a result of his studies desired to impart the knowledge he obtained

to the people in their own language viz. the national language Hindi in prose as well as in verse. 'Atmaramji Pujas' when sung in tune with musical instruments are very pithy and heart-appealing. They depict what noble and religious heart he had. It was a poet's heart that was expressing the inner-most feelings. In order to acquaint the general masses with the knowlege of general principles of Jainism, he compiled a book entitled ' Jaina Tattvadarsha. ' As a reply to Dayanand Sarasvati's unjustifiable attacks on Jainism a work by name ' Agnana-Timira-Bhaskara ' was composed. His last big work named ' Tattva-Nirnaya-Prasad' was a contribution to Hindi Jaina literature wherein quintessence of several Sanskrit works is given and points in dispute are discussed.

Shah Vinaychand Gulabchand.

Besides he was instrumental in founding ' pustaka-bhandaras '-libraries at several places wherein old manuscripts were preserved, and fresh copies made of rare old books were kept. The institution named after him-the well known Atmanand Jain Sabha of Bhavnagar is doing a valuable service by publishing old sacred books, their translations in Hindi and Gujarati languages and a monthly by name 'Atmanand Prakash.'

Our head bows with reverance to such a great literary man, who has left for us such good & noble heritage whereby we can imbibe true religious spirit.

As a Saint-He was a saint, who had dedicated his life for the benefit of others & who had no attraction for any earthly possession.

Practically he observed all the rules laid down in our sacred books for a 'Sadhu' and passions like anger, lust, greed, pride were subdued by him. He acted what he preached and his religious preachings were simple, practical and suited to the *needs* of the times.

He set the people a-thinking & made the order of Sadhus purer and more beneficial to the Society. His untarnished character, self-sacrifice, ceaseless activity, love for humanity, truth and constant study are object lessons for us all. Let us follow in his footsteps & make our lives sublime & noble.

Sidelight on the present condition of our community—we all know our age is the age of science. It has removed several shibboleths and demolished old antiquated theories regarding the Universe. The great development of the means of communication by land, sea & air has narrowed distance and brought together distant countries into closeness and intimate contact. Principles of Universal brotherhood and humanitarianism have been broadcast and have become powerfully predominant before our eyes. Old Conservative orthodox ideas have lost their significance & utility. Unless we look to the necessities of the present times and take proper means to meet them, we are sure to lose ground and in course of time be effaced from this world *altogether.*

Our rich people spend lacs of rupees in many unproductive & uneconomical ways, while if we go deep into the inquiry as to the financial position of our general masses, we are sure to find great poverty and unemployment prevailing everywhere. In point of physique, they are much more backward and weak. Physically weak are generally mentally weak. What sort of intelligence and individuality can be expected from those who are weaklings? They cannot protect themselves, far less others.

If the ways of charities such as spending lot of money after general dinners, erection of new temples are not changed in favour of those applied for the amelioration of the poor condition & development of physical & mental state of our people, we as a community are sure to be depreciated in number & strength and ultimately relegated to oblivion.

[Shree Atmaramji

Shah Vinaychand Gulabchand

Every human being has a soul equal in power to God. He is a living & moving temple in one sense. If he is restored to his utmost limit & power, he will take care of immoveable temples, teerthas and institutions.

Would our millionaires adopt the right method of their charities and seek to end the miseries of our people by stretching their liberal hand and provide them with means of living, occupation, employment, education, houses to live in etc ? They can open relief centres for relieving people from distress, physical, mental & financial disabilities, establish libraries, gymnasiums and provide work for them.

Our Sadhus are to our great misfortune apathetic and ignorant of the signs of the times. They do not direct their eyes towards the internal condition of the society on which they live. No broader outlook of life is found in them. Futile and expensive customs sapping the blood of the people do not draw their attention. Their vision is clouded, outlook is narrow, knowledge is poor and activity is confined to the four corners of the upashraya. Such state of affairs is intolerable and should be mended if not ended.

Now the time has come for them to be imbued with the spirit of reforming themselves and reforming the people. They should study every modern language, science and all western & eastern philosophies and impart right knowledge and instruction to people by visiting every village and nook and corner of India. Rich people should be admonished and influenced to direct their monies to be spent in opening free schools, free libraries, free hospitals, letting houses and lodges at cheap rent, starting home industries, other productive arts etc.

If our Sadhus, rich people will act as stated above, they will be acting according to the preaching of the great saint-sadhu whose centenary we are celebrating and will earn high merit & many blessings of our suffering brethren. May God help them to do the constructive work as required by the present times and to follow in the footsteps of the great men.

....
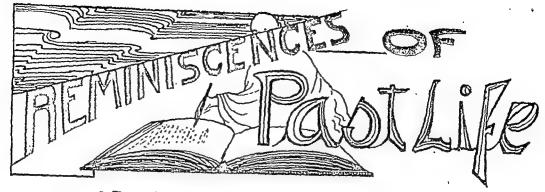
[*By:–Shri Gulabchandji Dhadha* M. A.]

PARLIAMENT OF RELIGIONS IN CHICAGO

At the pressing invitation of the Managing Committee of the Parliament of Religions to join the Conference, His Holiness Niyambho-nidhi Jainacharya Shri Vijayanand sooriji (Atmaramji Maharaj) being himself debarred by religious injunctions to cross the sea, had deputed, on behalf of himself and the Jain Community, Mr. Veerchand Raghavji Gandhi to proceed to Chicago in America to attend the meetings of the Parliament. In obedience to this mandate Mr. Gandhi, himself a profound scholar, took the opportunity to study minutely the many-sided aspect of Jainism and for this purpose he lived, before proceeding to America, for about two months with the Venerable saint from whom he received not only invaluable information and knowledge but perfect insight into the psychological problems of the Jain Faith. He was also furnished with a treatise written by His Holiness specially for the occasion.

APPRECIATION OF MR. GANDHI'S WORK

The Parliament of Religions was in session for 17 days in 1893 A. D. Mr. Gandhi performed his task well and nicely. In appreciation of his learned discourses the following remark appeared in one of the leading dailies of America.

" A number of distinguished Hindu scholars, philosophers and religious teachers attended and addressed the Parliament, some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence and

piety. But it is safe to say that no one of the oriental scholars was listened to with greater interest than the young layman of the Jain Community as he declared the ethics and philosophy of his people."

Mr. Gandhi travelled far and wide and during his two years' sojourn in America he is said to have addressed 535 meetings held in his honor at Boston, Washington, New York and other places. Many people embraced Jainism and became tee-totallers.

THE MAGICAL INFLUENCE OF NAMASKAR MANTRA

After his return from America I met Mr. Gandhi at Ajmer where he and I had been invited to speak on Jainism in a miniature Parliament of Religions held there under the presidentship of Rai Bahadur Babu Syamsunderlal C. I. E., B. A., at that time Dewan of Kishangarh state. Our meetingl was very cordial and our fraternal love and admiration knew no bounds. It was at this meeting (about 40 years ago) that Mr. Gandhi showed me a letter from a high postal official of Chicago telling him that the giddiness of his head which was removed by repeating the Namaskar Mantra after the way pointed out by him has again appeared in a mild form due probably to some error in practice and asking him to send further directions for right and regular course. He showed me also a copy of the photo of a certain American lady (Miss Howard if my memory does not fail me) in Indian costume, doing Samayak, sitting on a woolen Asan with Moohpatti in her hand, Sthapnacharya before her and beads in her fingers. Mr. Gandhi told me that after one month's course of repeating the Namaskar Mantra according to special directions given by Atmaramji Maharaj the lady got Jatismaran

GULABCHANDJI DHADHA, M. A.

Gnyan i. e. reminiscences of her previous life and she narrated things of her past life in India which were in his knowledge. Mr. Gandhi's revelation was not only a matter of surprise and admiration but it made a very deep impression on my mind as regards the magical effect of such divine Mantras. Naturally I longed to see such a phenomenon before my eyes and my desire was fulfilled after a period of some 15 years.

THE FOND HOPES OF A GREAT-GRAND-MOTHER.

Some thirty years ago, the grand old lady, of hallowed *memory*, had formed good many plans to celebrate the birth of a great-grand-son but all her hopes were frustrated by the birth of a female child. That she may have the good luck to see a great-grand-son before she expired was her ardent desire. As Cowper says:-" Hope deferred maketh the heart sick but when it cometh it is a tree of life. " A ray of hope fortunately shone some four years after the first event.

NAMING OF THE BABY BEFORE BIRTH

It was in the holy week of Paryusan when the religious proclivities of the family ran high that the grand old lady having performed Pooja and having listened the sacred sermon wherein sound advice was offered for the conduct of the woman in a family way, summoned all the members of her family and addressed them fondly:-" you all are aware how my fervent desire to ascend a golden staircase some four years back was shattered by the birth of a great-grand-daughter. Since then I have been always praying for the birth of a great-grand-son and I trust my sincere prayer will bear fruit now in four or five months. I shall be glad to know your views regarding the name of the baby in case a son is born to my grand-daughter-in-law. "

Before the elders could reach a solution, a young girl aged about ten, slowly and silently stealing from the congregation, approached the old lady, sat in her lap and with a smiling face solemnly declared:— " According to our custom the birth of a son to my sister-in-law should be celebrated by your ascending the golden staircase specially prepared for the happy occasion and giving it away for charitable purposes. Relations and friends should be entertained and sweets distri-

buted in caste. Offerings should be made to and Poojas performed in temples and places of pilgrimage. The boy when born should be named after Siddhachalji, the sacred Shatrunjaya Teerth where we had gone on pilgrimage recently." All the members were pleased to hear the proposal to which the old lady agreed. With permission I respectfully suggested to my mother that in order that her beloved name may always remain fresh in our memory even after she expired, let us give precedence to the first part siddh of Siddhachal and join to it her name, Rajkumar and thus when the boy was born he should be called "Siddhrajkumar." She gave her consent.

SIDDHARAJ JAIN

BIRTH OF SIDDHARAJKUMAR

It was in the month of March 1908 that Siddharajkumar was born to the great joy of the venerable old lady and all the family members. The ceremonials and social customs suggested by the young girl before the birth of the boy were all performed by the grand old lady.

THE INFANT WHILE CRYING BITTERLY LULLED TO CALMNESS

In obedience to the resolution passed unanimously by the Bombay sangh in its meeting at Lalbagh I was at that time busy with the Sametsikhar case in Calcutta. On receiving the happy news of the birth of the boy I hastened to Jaipur and it was probably on the tenth or the eleventh day after the birth of the baby that I took him in my lap when all of a sudden he began to cry and weep bitterly. We tried all possible means to pacify him but all our plans failed. Our anxiety increased as time rolled on; the baby persisting for over half an hour

Gnyan i. e. reminiscences of her previous life and she narrated things of her past life in India which were in his knowledge. Mr. Gandhi's revelation was not only a matter of surprise and admiration but it made a very deep impression on my mind as regards the magical effect of such divine Mantras. Naturally I longed to see such a phenomenon before my eyes and my desire was fulfilled after a period of some 15 years.

THE FOND HOPES OF A GREAT-GRAND-MOTHER.

Some thirty years ago, the grand old lady, of hallowed memory, had formed good many plans to celebrate the birth of a great-grand-son but all her hopes were frustrated by the birth of a female child. That she may have the good luck to see a great-grand-son before she expired was her ardent desire. As Cowper says:-" Hope deferred maketh the heart sick but when it cometh it is a tree of life. " A ray of hope fortunately shone some four years after the first event.

NAMING OF THE BABY BEFORE BIRTH

It was in the holy week of Paryusan when the religious proclivities of the family ran high that the grand old lady having performed Pooja and having listened the sacred sermon wherein sound advice was offered for the conduct of the woman in a family way, summoned all the members of her family and addressed them fondly:-" you all are aware how my fervent desire to ascend a golden staircase some four years back was shattered by the birth of a great-grand-daughter. Since then I have been always praying for the birth of a great-grand-son and I trust my sincere prayer will bear fruit now in four or five months. I shall be glad to know your views regarding the name of the baby in case a son is born to my grand-daughter-in-law. "

Before the elders could reach a solution, a young girl aged about ten, slowly and silently stealing from the congregation, approached the old lady, sat in her lap and with a smiling face solemnly declared:— " According to our custom the birth of a son to my sister-in-law should be celebrated by your ascending the golden staircase specially prepared for the happy occasion and giving it away for charitable purposes. Relations and friends should be entertained and sweets distri-

buted in caste. Offerings should be made to and Poojas performed in temples and places of pilgrimage. The boy when born should be named after Siddhachalji, the sacred Shatrunjaya Teerth where we had gone on pilgrimage recently." All the members were pleased to hear the proposal to which the old lady agreed. With permission I respectfully suggested to my mother that in order that her beloved name may always remain fresh in our memory even after she expired, let us give precedence to the first part siddh of Siddhachal and join to it her name, Rajkumar and thus when the boy was born he should be called "Siddhrajkumar." She gave her consent.

SIDDHARAJ JAIN

BIRTH OF SIDDHARAJKUMAR

It was in the month of March 1908 that Siddharajkumar was born to the great joy of the venerable old lady and all the family members. The ceremonials and social customs suggested by the young girl before the birth of the boy were all performed by the grand old lady.

THE INFANT WHILE CRYING BITTERLY LULLED TO CALMNESS

In obedience to the resolution passed unanimously by the Bombay sangh in its meeting at Lalbagh I was at that time busy with the Sametsikhar case in Calcutta. On receiving the happy news of the birth of the boy I hastened to Jaipur and it was probably on the tenth or the eleventh day after the birth of the baby that I took him in my lap when all of a sudden he began to cry and weep bitterly. We tried all possible means to pacify him but all our plans failed. Our anxiety increased as time rolled on; the baby persisting for over half an hour

in crying and weeping without a pause. As a last resource my mother suggested to try to soothe the baby by singing some song and the following hymn was sung:—

" सिद्धाचलगिरि क्यों न भए हम मोर,
सिद्धवड रायण रोंखनी छाया, झीलत करत झिकोर । "

सिद्धाचलगिरि.

No sooner the word "Siddhawad" touched his ears the baby stopped crying and heard the whole hymn with rapt attention. This practice was adopted and continued whenever the baby showed signs of uneasiness and he invariably heard the whole hymn attentively.

THE BOY REMINISCENT IN 1911 A. D.

During 1910-14 I remained in Bombay and the baby when three years old would sit in Samayak with me and my brother. He had learned the Samayak Paths. He would go with us to the temple and worship repeating the Doohas of the nine Angas.

Sometime in 1911 A. D. the boy in company with the ladies went for Darsan to the Walkeswar Jain Temple. Looking at the Moolnayak Pratima he proclaimed passionately that the Pratima of Adeswar Bhagwan was bigger than that Pratima. The ladies were amazed at it and the following discussion ensued:—

Sona:—(the boy's aunt) Which Adeswar Bhagwan you mean?

Siddha:—Adeswar Bhagwan of Siddhachal.

Sona:—How do you know that?

Siddha:—I have worshipped that Pratima.

Sona:—You lie. We have not gone to Siddhachal after you were born.

Siddha:—I do not lie. I say the truth.

Sona:—How do you account for that?

Siddha:—I say I have worshipped the Pratima.

Sona:—When?

Siddha:—In my previous life.

Sona:—What were you in your previous life ?

Siddha:—I was a parrot.

Sona:—Where did you live ?

Siddha:—In Siddhawad.

Taking this to be a childish freak Sona did not press the matter further. She related the whole incident to me and my brother. On our questioning him the boy repeated the same tale and thenceforth he was always after us to take him to the sacred hill. And in the meanwhile, with his daily savings he had collected some rupees and kept them carefully in order that he may spend them at Siddhachalji.

ON OUR WAY TO SIDDHACHALJI AND THE BOY'S TRIALS.

Having got a serious attack of Asthma in the last quarter of 1911 A. D. my doctors advised me for a change. I took the Kathiawad Fast Passenger in the morning for Wadhwan and the boy was jubilant at the prospect of paying homage to the sacred hill.

In order to test the veracity of his assertion I questioned the boy on reaching Palghar station if the range of hills close by was the sacred hill. The reply was an emphatic " No. " I repeated the same question on reaching Surat and received the same reply. At about 10 P. M. we reached Viramgam and being unable to proceed further we got down and stayed during night in the waiting-room. On my telling the boy that we have reached our destination, I again got the reply in the negative.

FURTHER TRIALS AT WADHWAN CAMP WHERE ABOUT 15000 PERSONS COME TO SEE THE BOY

Next day we went to Wadhwan Camp and stayed in Limdi utara for about two months. The boy always attracted attention of the people when he repeated Chaitya-Vandan and Stavan in the temple and sat all attention to hear the sermons preached by monks in their short sojourn from Gujrat to Kathiawad and vice versa. Once after a short time of our stay in Wadhwan, it so happened that when the boy was

returning home from the temple somebody asked him as to where he was going. He replied that he was going to Siddhachalji. Curiously enough a similar discussion as that at Walkeswar temple took place between the boy and the gentleman whose felicitations knew no bounds. He picked up the boy in his lap and brought him home. Now the news of the boy's recollection of past life spread like wild fire and enquiries began to pour in from far and near. During the period of about a month and a half no less than 15000 persons from Gujrat and Kathiawad came to see the boy. Some old ladies travelled on foot distances of forty miles and over, observing fast throughout and breaking fast after paying homage to the boy and enquiring from him regarding their past and future life. From amongst hundreds of incidents two or three require special mention.

MAGISTRATE AND THE BOY

A gentleman Magistrate having got jurisdiction over the Morvi Railway came to see the boy and examined and cross-examined him at great length. The examination requires special consideration as it clearly proves that the boy had got clear memory of his past life as without having paid a visit to Siddhachal he could reveal the adventures of his parrot's life.

Magistrate:—What were you in your past life ?

Siddha:—I was a parrot.

Magistrate:—Where did you live ?

Siddha:—In Siddhawad.

Magistrate:—What and where is that ?

Siddha:—It is a sacred tree lying in the six mile round on the other side of the hill.

Magistrate:—What did you do there ?

Siddha:—I worshipped Adeswar Bhagwan.

Magistrate:—With what did you worship ?

Siddha:—With saffron.

Magistrate:—Where did you get the saffron from ?

Siddha:—From cups put on the smaller Maroo-devi Mata elephant.

Magistrate:—How did you carry the saffron ?

Siddha:—In my claws.

Magistrate:—Why not in your peak ?

Siddha:—That would have polluted saffron.

Magistrate:—Now tell me and I will judge whether you speak the truth or not:-say, how many temples are there, how are they surrounded and how many gates there are to approach the temples ?

Siddha:—There are many temples. They are surrounded by a wall which has three gates.

Magistrate:—Well, by which gate you went in ?

Siddha:—By the hind gate.

The Magistrate was overjoyed. He picked up the boy and coming in my room congratulated me heartily at having got such a rare jewel in my family.

A STHANAKVASI NUN AND THE BOY

Some Sthanakvasi nuns had come to see the boy and one of them examined the boy.

Nun:—You say you worshipped Adeswar Bhagwan. How did you do it ?

Siddha:—I worshipped with saffron and flowers.

Nun:—From where did you get them ?

Siddha:—(After repeating his tale of saffron) I brought flowers from a garden close by Siddhawad.

Nun:—Was it not committing a sin to worship the idol with saffron and flowers ?

Siddha:—Had any sin been committed how could I have got the birth of a human being from that of a parrot ?

Hearing this reply the Nun was dumb-founded and they all left the place after bestowing praises on the boy.

IDENTITY OF CHAMELI FLOWER

Being convalescent I ordered rose and chameli flowers from Palitana for special worship. On opening the parcel the boy picked up a Chameli flower saying that he worshipped Adeswar Bhagwan with such flowers.

SIDDHACHAL IDENTIFIED

We left Wadhwan camp for Palitana by night train in January 1912. Early in the morning we reached Songadh station and the boy looking at the rocks all round enthusiastically proclaimed that we were now in the vicinity of the sacred hill. On our changing train at Sihor station for Palitana the boy took his stand on the platform and turning towards the sacred hill, he bowed down with a palpitating heart full of joy. Then turning towards me he proclaimed in an ecstatic condition of mind:—" Look, look, Kakasaheb, the black hill towering in front is Siddhachal. Hurry up and let us go up hill at once. "

AT THE FOOT OF THE HILL

After accomodating ourselves in Babu Madholal's Dharamsala we went to the foot of the hill in the evening. When we bowed down there in our usual way of homage, the boy having repeated prayers, lay flat on the ground stretching the full length of his body. He embraced the holy ground very fondly. It seemed as if the boy was enchanted. He began to roll and took about 15 turns from one end of the Taleti to the other. He pressed in a rapturous mood to go uphill just then but submitted to my persuation in the hope of ascending the hill in the morning the next day.

THREE FLIGHTS OF STAIRS INSTEAD OF THREE MILES

The boy was already awake when we got up at 4 in the morning for our journey uphill. After prayers at the Taleti, I being still weak, hired a Doli for my journey up and down the hill. I wanted to take the boy with me in the Doli. He declined to sit with me in the litter and casting his eyes over the top of the hill, he asked—" What distance do you think is the top from here ? " I said—" It was about three miles. " And he replied jocosely-" Oh no, it is only three flights

of stairs and not three miles. I will ascend the hill on foot and you shall also go on foot." Thus saying, he did not wait further and leaving me behind, he caught hold of my brother's finger and went with him on foot over the hill full of joy.

NON-STOP ASCENT

My brother told me that throughout the way the boy walked just like an enchanted person going swiftly after the enchanter and not minding high and low ground. As a rule children of tender age are carried uphill on the shoulders of coolies hired for the occasion. The coolies approached my brother and began to molest him for his seemingly undue cruelty and mercilessness towards the boy for not allowing him to be carried on shoulders. Some of the carriers even offered their services gratis. When the molestation became unbearable he told the coolies that he would pay them double their demand provided some one of them succeeded in inducing the boy to be carried on shoulders. A few of the carriers dared to approach the boy but they were frustrated in their attempt by the boy scornfully avoiding their contact. He rather rebuked them for their un-welcome interference in his progress uphill. This molestation was experienced on the first day only as they all realised that the boy was doing pilgrimage on foot. Thereafter one and all would look at the boy with respect and admiration, clear the way for him and pour praises and blessings upon him for his courage and extra-ordinary strength and perseverance.

At the middle of the hill there is a deep ascent and almost all pilgrims take rest for a while at Hinglaj-ka-hada. My brother and other members of my family wanted to take rest before continuing their journey onward. But the boy was so much impatient to get over the top that he did not allow them to take respite even for a moment and took them straight to the top. They reached Hathipole a quarter of an hour before I reached there. My brother told me that the boy was so much absorbed in his desire of seeing and worshipping Adeswar Bhagwan that he was not walking but running all the while.

FIVE PLACES OF PRAYERS AND THREE ROUND CIRCUITS

The pilgrims as a rule have to say prayers at five places and take three circuits round the main temple before paying homage to the presiding deity. The places of prayers are:-(1) Shantinath temple, (2) Naya Adeswar temple, (3) Adeswar foot-print dome, (4) Shrimandir temple and (5) Poondrik Swami temple. When we went to say prayers in these places successively, the boy told us that he had worshipped in the first three places and not in the last two.

THE BOY'S DEVOTIONAL ATTITUDE IN THE PRINCIPAL TEMPLE

On our entering the gate of the courtyard of the main temple and while ascending the flight of stairs leading to the courtyard the boy at once proclaimed enthusiastically pointing at the central image as being the Adeswar Bhagwan worshipped by him in his past life. He was overjoyed. Having entered the main hall of the temp'e we repeated prayers at the end of which the boy stood in Kawoosag (meditation) just like a statue, full of meditation. His wide open eyes, without the least twinkling, were directed towards and fixed upon Adeswar Bhagwan. He remained in that meditative posture, careless of himself, careless of all that passed in the temple, unmindful of the hum and noise of moving throng of hundreds of pilgrims round him and the songs that vibrated in the vaults of the temple for nearly half an hour. Good many monks and nuns, laymen and women were very much struck to see the young boy's mode of Darsan and meditation. After watching the boy during his half an hour's uninterrupted and enchanted gaze I tapped him on his shoulders when he startled from his trance and regained his senses. It was beyond his power to explain the heavenly bliss he had during his meditation. Shantmoorti Muni Kapoorvijayaji who was all along watching the boy sitting near him disapproved of my action in unnecessarily checking the boy in his higher flights.

THE SMALLER MARBLE ELEPHANT

From amongst four or five Poojaris the boy recognised one old

mace-bearer and pointing out at him told me that it was he who invariably kept the saffron cup on the smaller marble elephant from which he (the boy) took the saffron paste in his claws and worshipped Adeswar Bhagwan. He then took us to the smaller elephant which lay by the right side of the bigger elephant and hence hidden from the view of pilgrims who sat for prayers on the left side. Upto that time I had not seen that elephant.

FIRST WORSHIP OF ADESWAR BHAGWAN

Words fail me to express the extra-ordinarily blissful mood of the boy. The inspiration which he got at that time was beyond my comprehension. He seemed as if he was the master of all. His attitude at that time may, without the slightest exaggeration, be compared with that of a great warrior making his triumphant entry, after defeating a most formidable enemy, into the capital of the vanquished foe. Now his thought turned towards doing first pooja or worship. By the highest bid, according to custom prevailing there, I secured for him first poojas of milk, water, saffron, flower, crown and Arti. He bought good many flowers and garlands with the amount hoarded at home plus an equal amount put at his disposal on the spot. He performed the series of worship one after the other with great attention and devotion. He was happy that becoming a man from a bird he was fortunate to worship the object of his devotion again.

THE BOY'S VOW

The boy made it a point not to eat or drink without worshipping Adeswar Bhagwan on the hill every day during the 31 days' pilgrimage. To keep himself firm in his resolve, he watched the coming of Muni Kapoorvijayaji in the temple when he would approach and bow down before him and renew his vow every day from him to abstain from eating and drinking before noon.

THE BOY'S TEST

Having finished worship at 12-30 P. M. we were preparing for downward journey. I wanted to test the boy and asked him to take

some food (though I had not taken any food for him on the hill.) The boy looked at me curiously and asked me if I was hungry. I feigned reply in the affirmative. The boy tauntingly remarked:—" It strikes me, Kakasaheb, that after you have worshipped Adeswar Bhagwan you feel hungry. I do not feel any appetite, being very well fed with my good luck in being able to worship Adeswar Bhagwan in my present life so soon. " I turned the channel of my talk and asked him to go down with me in the litter. He was firm in his resolve to go down on foot. Acharya (then Muni) Ajitsagarji persuaded the boy to go down with me but he did not submit and descended the hill on foot. On his way back he was asked by several people to drink water but he declined to do so; rather he admonished the pilgrims and warned them to leave the practice altogether of drinking water on the sacred hill. He took meals on reaching the rest house at half past two in the afternoon.

THOUSANDS OF PILGRIMS VISIT THE BOY AT PALITANA

As at Wadhwan, so at Palitana pilgrims in great numbers came to see the boy daily and he had to undergo severe examination and trial till late hours in the evening. Sheth Girdharbhai Anandji and Sheth Amarchand Ghelabhai of Bhavnagar and many others put the boy several questions and received satisfactory replies.

VISIT TO SIDDHAWAD

Being pressed by pilgrims at Palitana to show his nest in siddhawad, a day was fixed when about a thousand pilgrims followed the boy. He showed them the branch of the tree where he had his parrot's nest and the party was more than satisfied.

31 DAYS' STAY AT PALITANA

During 31 days' stay at Palitana the boy at the age of about four performed the pilgrimage daily on foot covering nearly eight miles up and down and over the hill. He ascended without eating or drinking and took meals after coming back from the hill in the afternoon. He always worshipped with concentration of mind and pure heart.

MUNISHRI HANSVIJAYAJI'S VERDICT

Munishri Hansvijayaji was of opinion that the boy got Jatismaran when I took him in my lap and sang to him the hymn of Siddhachalji and his reminiscence was refreshed when he saw the Pratima in the Walkeswar temple.

MUNISHRI KAPOORVIJAYAJI'S VERDICT

Munishri Kapoorvijayji concluded that the boy had got Jatismaran just on the tenth day of his birth when on his weeping the hymn of Siddhachal was sung to him. Being then only ten days old he was unable to express his ideas but he gave them out on the first opportunity when he found the resemblance of Adeswar Bhagwan in the Walkeswar temple.

MUNISHRI MOHANVIJAYAJI'S CRITICAL EXAMINATION AND VERDICT

Munishri Mohanvijayaji Maharaj examined the boy very critically as under:—

Q. What were you in your former life ?

A. I was a parrot.

Q. What were you in your next preceeding life ?

A. I don't know.

Q. Had you any other companion in your parrot's life ?

A. Yes, I had one brother.

Q. Where is that brother now ?

A. I do not know.

Q. Did he survive you ?

A. Yes.

Q. What did you do in your parrot's life ?

A. I worshipped Adeswar Bhagwan.

Q. With what did you worship ?

A. With saffron and flower.

Q. Wherefrom did you get these articles ?

A. I got saffron paste from a cup kept on smaller Marudevi Mata's elephant and flowers from a garden close by my nest in Siddhawad.

Q. How could you get entry into the temple for worship in the great crowd of pilgrims ?

A. I went for worship in the afternoon when the crowd dispersed.

Q. At that time, when the doors were closed, how could you get in ?

A. I went in through the bars of the panels.

Q. What had you in your mind at the time of your death ?

A. The satisfaction of worshipping Adeswar Bhagwan.

Q. You say you lived in Siddhawad which is in Kathiawad and Messrs. Dhaddha brothers live in Marwar about 500 miles away, how did you take birth in their family ?

A. They invited me and I accepted their invitation.

At this stage of the examination we were astonished to hear the boy say that we had invited him. He turned his face towards us and said:—" When you and Masaheb (the old grand lady who unfortunately did not survive to witness the feats of her darling) were praying at the dome under Siddhawad, I was sitting on the top of the dome. Masaheb took a fancy for me and she asked if I would like to live with her and I beckoned to her in the affirmative."

On this hint, my brother and I began to strtech our memory and to recollect if such was the case. It was a fact that after the Ahmedabad conference our whole family had gone to Siddhachal. At that time we had all gone in the 6 mile race on Fagan sudi 13. (corresponding with March.) We had a faint memory of a parrot sitting on the dome and our mother telling us that the parrot was beautiful. But we did not know that she had spoken to the parrot.

The examination continued.

Q. How long did you live after the invitation ?

A. About twelve months.

Q. Did you recollect it at the time of your death ?

A. Yes.

On calculation being made of (1) the time of invitation, (2) the time between death and birth and (3) the boy's age at that time, it tallied with the time of the Ahmedabad conference.

Munishri Mohanvijayaji was satisfied after this critical examination and he agreed with the views expressed by Munishri Hansvijayaji and Munishri Kapoorvijayaji and pronounced his verdict accordingly.

The foregoing is a brief account of what I have experienced and seen of the boy myself. I shall be glad if it proves of any use to the reader.
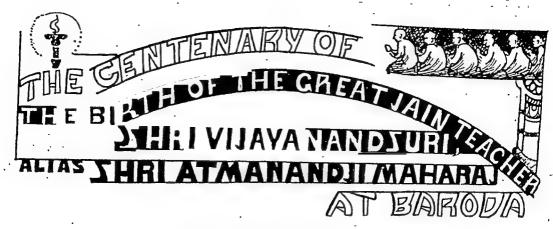
A Spectator's View

By:—Dr. Hiranand Shastri M. A., M. O. L., D. L. A.

A unique celebration took place in Baroda during the third week of March 1936 with great eclat and I had the opportunity to attend it. The functions lasted from morning to night, from 21st to 25th March. They were controlled by the well known Jain Monk Shri Vallabhvijayaji Maharaj and his enthusiastic disciple Muni Charanvijayaji. A committee was also formed at Baroda to manage them and its members did what all they could to make the ceremony a success. A sum of more than Rs. 10,000/- was spent on the celebrations. Well known Jain scholars and dignitaries took part in them, including Mr. Manilal Nanavati, the Naib-Dewan of Baroda. I am told that H. H. the Maharaja Saheb of Baroda also expressed his desire to attend them; but he left for Europe before they took place. The majority of the celebrators were from the Punjab. Both ladies and gentlemen were seen in their characteristic costumes occupying the pandal. A large number consisted of young men, many of whom were amateur singers who had come to express their devotion to the great Shvetamber Teacher by singing songs composed for the occasion. Their enthusiasm and devotion were quite visible and one would not help admiring the zeal which they manifested.

न्यायांभोनिधि–जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरिजी प्रसिद्ध नाम श्री आत्मारामजी महाराज की जन्म शताब्दि—

बडौदा शहेर में बडी धूमधाम से मनाई गई. उस वक्त का भव्य दृश्य.

बडौदा—शताब्दि महोत्सव-मंडप-दृश्य.

The revered Jain preceptor whose centenary was celebrated during these days was born in the Punjab. A considerable part of his life was spent in Gujarat where he did splendid work towards the uplift of the Jains in starting various institutions and reforming bodies. The Jains of Gujarat thought that they were bound in duty to celebrate the centenary, and Baroda, the capital of the Gaekwar's territories, was considered to be the most appropriate place. Very learned lectures were delivered on this occasion. The functions were celebrated at the Laxmi Pratap Theatre, Baroda, and the pandal was decorated with festoons and photographs of the Jain Teachers, including those of the illustrious preceptors Shri Vallabhvijayaji, Shri Kantivijayaji, Shri Hansavijayaji and others. The ceremonies commenced with songs sung by the batch from the Jain Gurukula-Punjab. The celebrations were to take place in the punjab, but later on, out of the special regard for the revered Pravartak Muni Shri Kantivijayaji, it was decided that they should take place at Patan. Finally, however, it was decided to celebrate the centenary in Baroda itself. The whole arrangement was made within 15 days. In consideration of the shortness of time and the success achieved, one cannot help praising the enthusiasm displayed in the management. In such gatherings some loop-holes are inevitable, but one cannot take them seriously. Several physical feats were also demonstrated, e. g., lifting by means of the teeth a weight of three and half maunds, allowing a bullock-cart to pass over the chest with a load of 25 maunds in it, and so on. Exhibits of ancient Jain Art were also shown in the Gnana-Mandir. The lectures dwelt on the good works done by the illustrious Jain teacher. People were astonished to see two Mahomedans, Kurrim Bux and his son, standing up declare that they were Jains, heart and soul, the father saying candidly that he did

HIRANAND SHASTRI

not like the Mahomedan name but preferred to be called Gnyan Das. He sang a song teeming with devotion towards the Jain Monks.

One of the chief features of the celebrations was the emphasis laid on the necessity of studying "Ardha Magadhi" in which Jain religious books are written and in which Mahavir Swami, the Twenty fourth Tirthankara, used to deliver his sermons and speeches. While enumerating the good works of Shri Atmanandji Maharaj, Muni Charanvijayaji informed the audience that a series of books had been started to commemorate his centenary and that seven large volumes had already been brought out.

The celebrations were brought to a happy conclusion by the 'Purnahuti' made by the revered Jain Teacher Shri Vijayavallabhsuri, to whose pious wishes and encouragement the success of the celebrations was largely due. Such celebrations cause a great awakening and ought to occur as often as possible.

Baroda, 24th July 1936.

આ ગ્રંથના ઉત્સાહી મુદ્રક

શ્રી મહોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના પ્રોપ્રાયટર
શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇ

આ ગ્રંથના કલામય સંપાદનમાં ખંતથી
ઉત્સાહભર્યો શ્રમ લેનાર

રા. ભીમજીભાઇ હરજીવન (સુશીલ)

न्यायांभोनिधि श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराज.

शताब्दिनायकना हस्ताक्षरो

संबोधप्रकरणमें श्रीहरिभद्रसूरिजीने लिखा है कि जो
परिग्रहधारी आचारी पासत्थे आदिके पास लोको
र योगतथा उपधानादि क्रिया गुरुबुद्धि सें वहैं तिस
की सर्व क्रिया निष्फल है उलटा बोह योगो पधानादि
की क्रिया करनेवालों प्रायश्चित्तके योग्य है अर्था
त् उसको प्रायश्चित्त लेना चाहिये गाथा। वंदणनमंस
णाई जो कुव्वइ णाणतव्वरोहियं गुरुबुद्धिए वि
हलं सव्वं पच्छित्तं जुग्गं च।।९३।। मैनेतो ऐसेयोंके आ
गे योगवहनेवालोंकी क्रिया सफल मानी थी यह ढ
ढूंनता है। आचार्य उपाध्याय स्थविर प्रवर्ति
नी गणि ए पांचो उत्तम जिस गच्छमें न होवे सो गच्छ चो
रपल्लीसमान है सम्यक्त्वरत्नका हरनेवाला सो
गच्छ है और भव्य जीवोंको संसार भ्रमणका हेतु है
ऐसे गच्छमें सुविहित साधुको एकक्षणमात्रभी
वसना न चाहिये। जो कर सामान्य साधु होवे परंतु
वो पांचो गुणि न न होवे तो गच्छमें रहना अच्छा
है। गाथा जत्थ न पंच इमेऽवि न हि गणे सो उ पल्लि
सारिच्छो सम्मत्तरयणहरणे भव्वाण भवभमण
सीलो।।९४।। तत्थ न मुहुत्तमित्तं वसियव्वं सुविहि
एहिं साहूहिं जइ सामन्नमुणिणो न गुणिणो
तव्वरं गेहां।।९६।। इन गाथार्थानुसार मैं नहीं व
लस्कता हूं और तपगच्छादि गच्छोंके साधुयोंको
चोरपल्लीसमान गच्छ और साधुयोंको चोरसमा
न नहीं मानता हूं यह ढ ढूंनता है

॥ अर्हंनमः ॥ एक साहिब अंगरेजने विलायतकों
लिखा था कि एक ऋग्वेदसंहिता सभाष्यका पुस्त
क साधु जैनमुनि आत्मारामजीकों सरकारने भेटदा
खल भेजना चाहिये सो पुस्तक तोलमें ३५ सेरका
है सो सरकारने गवरनर जनरलकी औ एजंट सा
हिबकी मारफत मुझकों जोधपुरमें मिला है यह बात
सत्य है

२ नवीन साधुयोंको बडी दीक्षा दीनी है सो किस शा
स्त्रानुसारे गुजरातमें तो भगवतीना योग वह्या होवे
सो दीक्षा देवे है इतिप्रश्न॥

उत्तर मैं पामर जीव भगवंतकी संपूर्ण आज्ञा आरा
धन ही सक्ता हूं दिक्षा तो मैंने समाचारीकी रीतीसे
दीनी है परंतु भगवतीका योग तो मैंने न ही वह्या है
यह मेरे मैं न्यूनता है और विना योग वह्या मैं भग
वतीप्रमुख शास्त्र व्याख्यानमें वाचता हूं शिष्योंको
वाचना देता हूं यह दूसरी न्यूनता है २ और योग
तो वह्या परं शास्त्र नही पढा है रीतीपूर्वक तिसकोंमे
गणि मानता रहा हूं यह तीसरी न्यूनता है ३ और
किसीभी गच्छकी समाचारीमें मैंने नही देखा है कि
गणि गणिकों गणिपद देवे परंतु आचार्य गणिप
द देवे ऐसा लेख सर्व पूर्वाचार्योंकी समाचारीयोंमें है
परं मैं तो पूर्वोक्त रीतीवालेकों गणि मानता रहा हूं य
ह ४ न्यूनता है।

वन्दे श्रीवीरमानन्दम्।

(श्री जसवंतराय जैनी)

अज्ञानतिमिरांधानां, ज्ञानांजनशलाकया।
नेत्रमुन्मीलितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

जैन धर्म में अनेक समर्थ विद्वान हो गये हैं, जिन्हों ने प्रत्येक शास्त्ररचना के प्रारंभ में मंगलाचरणरूप इष्टदेव का स्मरण–वंदन तथा गुरुवंदन आदि करके अपने कार्य की निर्विघ्नता-पूर्वक समाप्ति के लिये जयध्वनियों से प्रार्थना की है। यह प्रथा एक प्राचीन शास्त्रविहित विधि है, यथा–जगद्गुरुं नमस्कृत्य, श्रुत्वा सद्गुरुभाषितं। ग्रहशांतिं प्रवक्ष्यामि, लोकानां सुखहेतवे॥१॥ यह मंगलाचरण है पंचमश्रुतकेवली भगवान श्री भद्रबाहुस्वामीजी का। 'महाजनो येन गतः स पंथाः' की नीति दृष्टि में रखते हूए मैंने सब से प्रथम ऊपर की पंक्ति में 'वीरं' श्री भगवान महावीरप्रभु को नमस्कार किया है और 'आनंदं' अपने परमोपकारी स्वनेत्रदृष्टि आनंददाता गुरुदेव का स्मरण कर उनके पादपद्म में सादर सविनय नमस्कार किया है, जिन्हों ने अज्ञान-रूपी अंधकार में भटकते, ठोकरें खाते और उन्मार्ग में परिभ्रमण करते अनेक मनुष्यों का उद्धार कर दिया, अर्थात् ज्ञानांजन सलाई से उनके नेत्र आंज कर उन्हें सत्यासत्य के निर्णयार्थ ज्योतिःसम्पन्न बना दिया। सत्य कहा है–"गुरुदीवो गुरुदेवता, गुरुविन घोरअंधार।"

हिंदुस्तान में, कहते हैं, ५२ लाख गुरु हैं। सच्चा गुरु किसे मानना यह जांच बड़ी कठिन है, क्यूं कि हर पहाड़ में मानक, हीरे, पन्ने नहीं होते और न हर वन में चंदन के वृक्ष। गाय, भेंस, बकरियों की टोलियें तो देखने में आती हैं, परंतु सिंह की टोली भी कभी किसी ने देखी है? नहीं। बस समझ लो, सच्चा गुरु विरला होता है। गुरु का सामान्य लक्षण है–"महाव्रतधरा धीरा भैक्षमात्रोपजीविनः। सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवो मताः।" गुरुका गुरुत्व उसके उज्ज्वल निर्मल चारित्र में है, साधु का जीवन है शांतिमय, ज्ञानमय, उपकारमय और चारित्रमय। ऐसे साधुजीवन की शीतल छाया के सामने चंद्र और चंदन की शीतलता भी मंद है। ऐसे गुरुदेव वह कौन हैं? कहां हैं? वह हैं आनंददाता श्री

विजयानंदसूरिवर प्रसिद्धनाम आत्मारामजी महाराज, जो आज से अनुमान ४० वर्ष पहिले हमारे देखते--देखते हमारी आंखों से, अलग हो स्वर्गलोग में जा बिराजे, उनके अगणित गुण--कीर्तन में जिह्वा बलहीन और लेखनी कुंठित हो जाती है। उक्तं च—

है शक्ति थोड़ी सब गुणों को आप के कैसे कहें ?
होगा न जैनाचार्य दूजा, आप मुनि ! जैसे रहे ॥

श्री आत्मारामजी महाराज जैनकुलोत्पन्न न थे, वह थे एक महान् योद्धा क्षत्री के पुत्र। क्षत्रियत्व था उनकी नस--नस में। उनकी साधुवृत्ति भी क्षत्रियत्व से खाली न थी। वह थे सद्धर्म-प्रचारक, वह थे जैनशासन के युगप्रधान, वह थे जैन धर्मप्रभावक, वह थे जैन प्रजा के ज्योतिर्धर, वह थे वादिमुखभंजक, उनमें थी कला निरुत्तर करने की, उनमें थी शक्ति परास्त करने की, बरसता था नूर उनके चेहरे पर, बरसती थी पीयूषधारा उनके मुखारविंद से, लगजाती थी झड़ी युक्तिप्रमाणों की जब वह व्याख्यान देते थे, झुकते जान अजान चरणों में जब दिखती थी दिव्यमूर्ति चली जाती। उनकी अलौकिक आकृति पर दृष्टिपात होते ही सज्जनों के हृदय में प्रेम, भक्ति और पूज्यभावना की तरंगे उछलने लगती हैं, रोमरोम विक-सित हो जाता है, दर्शन करते २ तृप्ति नहीं होती, विवश यही शब्द निकलते हैं कि जिस दीर्घनयन, विशालललाट और देवतास्वरूप की यह मनोहर छवी है, वह जरूर धर्ममूर्ति, सत्यवक्ता, परमसाहसी, निर्भीक, विशेषज्ञ, विद्वानशिरोमणि, परमपुरुषार्थी, बालब्रह्मचारी, दूरदर्शी, विद्यावारिधि, सकलगुणनिधान, धीर, वीर, गंभीर और अवतारी पुरुष हैं।

जीवन की सफलता चारित्र में है, और चारित्र की झलक आकृति--मूर्ति में। शास्त्र पढ़ने, समझने और समझाने आसान हैं, परंतु उन्हें जीवन में उतारना अर्थात् उन पर अमल करना बड़ा कठिन है। इन महात्मा में यह दोनों गुण विशिष्ट रूपसे विद्यमान थे, वह ज्ञान--क्रिया सम्पन्न थे। इन महात्मा के दर्शन करनेवाले इनकी अमृतमय वाणी पान करने और धर्मतत्त्वों का श्रवण करने वास्ते कहीं नहीं जा सकते थे, यह मेरे हृदय के सच्चे उद्गार हैं, जिनको आप के सामने प्रकट करने में संकोच की किञ्चिदपि आवश्यकता नहीं। श्री आत्मा-रामजी महाराज वीसवीं सदी के प्रचंड तेजस्वी दिवाकर थे, जिनकी बुद्धि के वैभव की प्रभा अमेरिका आदि दूर देशों तक पहुंची थी। चिकागो सर्वधर्म परिषद् में पधारने के लिये आप को आमंत्रण आया था, परंतु साधुवृत्ति में वहां न पहुंच सकने के कारण, सामाजिक विरोध होने पर भी, आपने श्रीमान् वीरचंद राघवजी गांधी बार--एट--लॉ--को अपना प्रतिनिधि तरीके वहां भेज दिया। यह था उनका क्रांतिकारी कार्य।

इन महात्मा के पवित्र जीवन में अनेक प्रसंग और घटनायें उपस्थित हुईं, जिनसे उनके विचित्र चारित्र पर प्रकाश डालनेकी सामग्री मिल सकती है, परंतु खेद है, किसी ने भी उस समय की हिलचलशील स्थिति–गति का वर्णन लिखरखने में दूरदर्शिता का उपयोग नहीं किया। हां, इतना हर्ष जरूर है कि साम्प्रतमें उनके समय के कतिपय गृहस्थ और उनके करकमलदीक्षित साधुमहात्मा विद्यमान हैं, उनके स्मरण में जो २ प्रसंग, घटनायें और परिस्थितियें शेष रह गई हैं, उन्हें संग्रह करके इन महात्मा के चारित्र वर्णनकी रूपरेखा घड़ी जाती है, इसलिये श्री आत्मारामजी महाराजके जीवन का संपूर्ण वृत्तान्त करना अशक्य है। तो भी महात्माओं का जितना भी गुणानुवाद किया जाये, श्रेयो निःश्रेयसास्पदम् है इसी भावना से शक्ति नहीं परं भक्तिवश किञ्चिद् लिखने के लिये प्रयत्नशील हो रहा हूं, वह भी केवल हिंदी भाषा में ग्रंथ रचने की उनकी बुद्धिमत्ता, दूरदर्शिता के संबंध में संक्षेप से।

श्री आत्मारामजी और हिंदीभाषा

"वह कौन था? क्या था दिवाकर? या सुधा का धाम था।
सुनिए, विनय विद्या दया का, धाम आत्माराम था॥"

श्रीमद्विजयानंदसूरिश्वर प्रसिद्धनाम श्री आत्मारामजी महाराज संसार के प्रधान विद्वानों में एक समर्थ लेखक थे, वह समयज्ञ और विचारशील लेखक थे, उनके धार्मिक तथा सामाजिक सुधारे के विचार भी उच्च कोटी के होते थे। उनकी गणना उन लेखकों में है, जो संसार के हिंदीसाहित्य क्षेत्रमें अपना प्रभाव स्थायी रूपसे छोड़ गये हैं। उनका अवतारी जीवन ऐसे समयका है, जबकि धार्मिक तत्त्वों का संहार हो रहा था, लोग धर्मसे विमुख होते जाते थे, पाश्चात्य उपदेशकों की मधुर वाणीका प्रभाव युवकमंडल पर धीरे २ 'विषकुंभः पयोमुखं' के समान धर्म का विनाश कर रहा था, सद्धर्मके प्रकाशक और प्रचारक विरले थे, पाखंड, शिथिलता और अविद्या का अंधकार विस्तृत हो रहा था। एक कविने उस समय का थोड़ा–सा चित्र खींचकर यूं दिखाया है:—

गफलतकी नींदमें थे, सोए पड़े सभी हम,
लुटता चला था जाता, चोरों से धन हमारा।
मिथ्यात्व में पड़े हम, जाते थे उलटे पथ पर,
भूले हुए थे सब कुछ, कर्त्तव्य जो हमारा॥

छूटा था देवपूजन, और भक्तिभावना भी,
यह भी खबर नहीं थी, क्या धर्म है विचारा?

इस देश में कहीं भी, कोई न जानता था।
होता है साधु कैसा, जिनधर्म का दुलारा ॥

ऐसे विकट समय में अनेक आपत्तियें और विरोध का सामना करना और जैनधर्म के सच्चे स्वरूप का प्रचार करना इसीमाई के लाल की हिम्मत थी। आप संस्कृत प्राकृत के प्रखर विद्वान थे, व्याकरण, न्याय, तर्क आदि शास्त्रों के भी अभ्यासी और पारगामी थे। संस्कृत में ग्रंथ रचते, तो पंडित विद्वान लोग ही पठनपाठन का लाभ उठाते, विचारे थोड़ीबुद्धि-हिंदी भाषा मात्र जाननेवाले तो वंचित ही रहते। वह थे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव के ज्ञानी, उन्हें निश्चय हो गया था कि जैनधर्म के तत्त्वोंका प्रकाश-ज्ञान सर्व साधारणजनता हिंदी भाषा के ग्रंथोद्वारा ही शीघ्रतर प्राप्त करसकती है। यह है उनकी समयज्ञता का चिह्न। उन्हें पंडितों में अपनी वाह-वाह-प्रशंसा कराने का मोह न था, उन्हें तो लगी थी धून जैनधर्म के तत्त्वों को शीघ्रतर प्रकाश में लाने की, यही उनकी प्राज्ञता और दूरदर्शिता थी।

जैन श्वेतांबर सम्प्रदाय में सब से पहिले हिंदीभाषा के ग्रंथ लिखने का श्रेयः इन्ही महात्मा को है। आप ने हिंदी भाषा में ग्रंथ लिखकर न केवल धर्म का उद्धार किया और हमारी आत्मा को प्रकाश दिखाया, किंतु उन्हों ने हिंदी भाषा के विकास और उन्नति में महान् सहयोग दिया है। महाराज साहब के लिखे हुए हिंदी के ग्रंथ विक्रम संवत् १९४० के लगभग प्रकाशित होने प्रारंभ हुए, यह वह समय था जब हिंदी भाषा में गद्य की कोई शैली निश्चित न थी। श्रीभारतेंदु बाबू हरिश्चंद्रजी तथा राजा शिवप्रसाद सितारे हिंद इत्यादि महानुभाव हिंदी-गद्य को रूप देने की चेष्टा कर रहे थे। केवल साहित्यिक रूप देना उतना कठिन न था जितना गद्य की शैली को स्थिर करना और उसे धार्मिक स्वाध्याय, तत्त्व, चर्चा और दार्शनिक तत्त्वों के निरूपण योग्य बनाकर जन साधारणमें सुबोध बनाए रखने की चेष्टा करना। यह आचार्य महाराज का ही स्तुत्य कार्य है। आज हिंदी-गद्य का स्वरूप स्थिर है, वह काफी विकसित हो चुका है, अतः हम सुगमता से नहीं समझ सकते कि भाषा-शैली को रूप देना प्रारंभ में कितना कठिन कार्य था, और इन महात्मा के सामने कितनी कठिन समस्यायें उपस्थित थीं।

उस समयतक धार्मिक ग्रंथ संस्कृत प्राकृत में थे, और जो भाषा में अनुवादित थे, वे भी छंदबद्ध पद्य में थे, क्योंकि गद्य का न प्रचार था न कोइ स्थिर शैली, महती समस्या थी संस्कृत ग्रंथों के स्वाध्याय की परिपाटी को बनाये रखना। इसी कारण पूज्यश्री आत्मारामजी महाराज ने संस्कृत के मूल शब्दों को महत्ता दी, और संस्कृत न जाननेवाले पाठकों के लिये

ऐसे शब्दों की भाषा में व्याख्या करने का क्रम ग्रहण किया। इस से संस्कृत परिपाटी को सम्मान मिला, मूल संस्कृत–शब्द जो तत्त्वचर्चा में दैनिक प्रयोग में आते थे विदित रहे, और संस्कृत न जाननेवाले पाठकों को उनकी भाषा में ज्ञान–दान मिला। यह सब होते हूए भी पूज्यपाद महाराजजी की भाषा–शैली क्रम–बद्ध, साहित्यिक और प्रभावशाली है, विषय के अनुसार उनकी भाषा उचित रूप धारण किए हुए है; वह गद्य होते हूए भी पद्य के समान मनोहर और स्वाभाविक प्रवाह लिये हुए है। उदाहरण के लिये निम्न लिखित उद्धरण लीजिये।

" वाह रे नास्तिकशिरोमणि ! तुम अपने कहने कुं कभी विचार शोचकर कहते हो वा नहीं ? इस तुमारे कहने से तो पूर्ण नास्तिकपणा तुमारे मत में सिद्ध होता है, यथा जब सर्व कुछ जगतस्वरूप परमात्मारूप वही है, तब तो न कोई पापी है, न कोई धर्मी है, न कोई ज्ञानी है, न कोई अज्ञानी है, न तो नरक है, न तो स्वर्ग है, साधु भी नहीं, चोर भी नहीं, सत्‌शास्त्र भी नहीं, मिथ्याशास्त्र भी नहीं, तथा जैसा गोमांसभक्षी, तैसा ही अन्न-भक्षी है, जैसा स्वभार्या से कामभोग सेवन किया, तैसा ही माता, बहिन, बेटी से किया, जैसा चंडाल, तैसा ब्राह्मण, जैसा गधा, तैसा संन्यासी करके जब सर्व वस्तु का कारण ईश्वर परमात्मा ही ठहरा, तब तो सर्व जगत् एक रस–एक स्वरूप है, दूसरा तो कोई है नहीं।" भाव देखिये, भाषा देखिये और देखिये शैली की मनोहरता और कोमलता ! इस में बनावट नहीं, विशेष सजावट नहीं, सीधी सादी मधुरता है, विपक्षी भाई को कैसे स्वाभाविक और विचित्र ढंग से उसकी निर्बलता दिखाई है। हां, जहां गहन तत्त्व–चर्चा है, वहां भाषा भी विषय के अनुसार उंची उठी हूई है, जो स्वाभाविक गुण है।

यह श्रद्धास्पद गुरुवर की प्रखर प्रतिभा की उपज है कि उन्हों ने हिंदी–गद्य को रूप देकर उस शैली की रचना की, जिसे संस्कृत जाननेवाला उत्साह से पढ़े, उर्दू–हिंदी जाननेवाला थोड़े ही अभ्यास से समझे, गुजराती भाई पढ़े, पंजाबी भाई पढ़े, मारवाडी, दक्षिणी कोई भी हो, पढ़े, समझे, अपनी आत्मा का कल्याण करे और गुरुमहाराज के प्रति श्रद्धा से विनीत होकर भक्ति की पुष्पांजलि अर्पण करे।

श्री आत्मारामजी महाराज ने कौनकौन से हिंदी ग्रंथ बनाये, उनका दिग्‌दर्शन कराना भी समयोचित है, इसी प्रसंग में अन्यान्य जैनेतर विद्वानों के अभिप्राय भी दिखाये जावेंगे।

जैनतत्त्वादर्शः—इस में देव–गुरु–धर्म का स्वरूप, जीवादि नवतत्त्वों के भेद, सम्यग्-ज्ञान–दर्शन–चारित्र की व्याख्या, श्रावक के दिन व रात्रि कृत्यों का सविस्तर वर्णन और

संक्षिप्त जैन इतिहास इत्यादि अनेक उपयोगी तत्त्वों का समास है, थोड़ी हिंदी भाषा जाननेवाले को भी जैन धर्म के मंतव्यों का बोध हो जाता है, आस्तिक नास्तिक की चर्चा और ईश्वरकर्त्ता के खंडन–मंडन की युक्तियें तो जन साधारण को मोहित करती हैं, विद्वान भी प्रेम से पढ़ते और गद्गद् गिरा से प्रशंसा करते हैं, ६०० पृष्ठ का एक दलदार ग्रंथ है, मानो, गागर में सागर भरने समान इस में जैन धर्म के तत्त्वों का संग्रह–आदर्श है।

जैन धर्म के तत्त्वों का बोध व प्रचार हिंदी ग्रंथोद्वारा होता देखकर इन महात्मा जैसे समर्थ विद्वान के हृदय में अन्यान्य हिंदी में ही ग्रंथ रचने की सोत्साह भावना का उत्पन्न होना स्वाभाविक है। आप ने एक और ग्रंथ रचा, नाम रखा "अज्ञानतिमिरभास्कर" सचमुच ही यह ग्रंथ 'अज्ञान' के तिमिर (अंधकार) को दूर करने में 'भास्कर'–सूर्य है, यह ग्रंथ बड़े मार्के का है, इस में वेद, पुराण, स्मृति, उपनिषदादि शास्त्रविहित अश्वमेध, गोमेध आदि यज्ञों पर समीक्षा, सांख्य, जैमनीय, बौद्ध और नैयायिक आदि मतों की मुक्ति पर समीक्षा, स्वामी दयानंद सरस्वतिविरचित सत्यार्थप्रकाश में जैन धर्मोपरि किये गये आक्षेपों का खंडनरूप प्रत्युत्तर और जैन धर्म की उत्पत्ति आदि अनेक अपूर्व विषय लिखे हैं। हमें विश्वास है जो जिज्ञासु निष्पक्ष होकर इस ग्रंथ को पढ़ेगा, वह अवश्य सत्यासत्य का निर्णय कर सन्मार्ग पर आजावेगा। यह ग्रंथ है कर्त्ता की योग्यता और अपरिमित विद्वत्ता का नमूना।

हम श्री आत्मारामजी महाराज की प्रशंसा करें, यह स्वाभाविक है; परंतु दूसरे धर्म वा संप्रदाय के प्रतिष्ठित और प्रसिद्ध विद्वान् भी प्रशंसा करें, तो वास्तविक प्रशंसा है, इस बात की साक्षीरूप एक पुरातन पत्र है, जो वेदामतानुयायी एक पंडित, राजा–महाराजों की सभाओं में विजयपताकाधारी, योगजीवानंदस्वामी परमहंस सन्यासी साधु ने श्री आत्मारामजी महाराज को लिखा था और अपना अभिप्राय प्रकट किया था कि "निरपेक्ष बुद्धि के द्वारा विचारपूर्वक जो देखा तो वो लेख इतना सत्य, निष्पक्षपाती मुझे दिख पड़ा कि मानो एक जगत् छोड़ दूसरे जगत् में आन खड़े हो गये। आबाल्यकाल आज ७० वर्ष से जो कुछ अध्ययन करा व वैदिक धर्म बांधे फिरा, सो व्यर्थ–सा मालूम होने लगा। "जैनतत्त्वादर्श" और 'अज्ञानतिमिरभास्कर' इन दोनों ग्रंथों को तमाम रात्रि–दिन मनन करता व ग्रंथकर्त्ता की प्रशंसा करता वठिंडे में बैठा हूं, आज मैं आप के पास इतना मात्र स्वीकार कर सकता हूं कि प्राचीन धर्म, परमधर्म अगर कोई सत्य धर्म होवे तो जैन धर्म था, जिस की प्रभा नाश करने को वैदिक धर्म व षट्शास्त्र व ग्रंथकार खड़े भये थे; परंतु पक्षपातशून्य होकर यदि कोई

[श्री आत्मारामजी

वैदिकशास्त्रों पर दृष्टि देवे तो स्पष्ट प्रतीत होगा कि वैदिक वार्तें कही वा लीइ गई सो सब जैनशास्त्रों से नमूना इकठी करी है"। संपूर्ण पत्र और ५१ अर्थवाला श्री आत्मारामजी महाराज की स्तुतिरूप मालाबंध काव्य तत्त्वनिर्णयप्रासाद ग्रंथ के पृष्ठ ५२६–५२८ पर छपा है।

इतना ही नहीं, एक युरोपियन विद्वान डॉकटर ए. एफ. रुडोल्फ हार्नल साहब ने भी, जो संस्कृत प्राकृत के सुप्रसिद्ध पंडित थे, श्री आत्मारामजी महाराज की स्तुति संस्कृत श्लोकों में की है, उनमें से केवल एक श्लोक यहां उद्धृत करते हैं—

दुराग्रहध्वान्तविभेदमानो !, हितोपदेशामृतसिंधुचित्त ! ।
सन्देहसन्दोहनिरासकारिन् !, जिनोक्तधर्मस्य धुरंधरोऽसि ॥

और देखिये–आज से अनुमान ४० वर्ष से भी पहिले चिकागो (अमेरिका) में संसार के सर्व धर्मों का सम्मेलन हुवा था, जिस के संबंध में The world's Parliament of religions (दी वर्ल्डस पार्लिमेंट ऑफ रिलिजन्स) नाम की किताब छपी थी, उस के पृष्ठ २१ पर श्री आत्मारामजी महाराज की मूर्ति छपी है, उसके नीचे लिखा है कि:—

"No man has so peculiarly identified himself with the interests of the Jain community as Muni Atmaramji. He is one of the noble band sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the highest priest of the Jain community and is recognised as the highest living authority on Jain religion and literature by Oriental scholars."

ज्यों ज्यों हिंदी–ग्रंथों का प्रचार और उपयोग बढ़ता गया, त्यों त्यों श्री आत्मारामजी महाराज में भी अन्यान्य ग्रंथों के रचने का उत्साह अधिकतर होता गया। आप ऐतिहासिक योग्यतासम्पन्न थे। आप औत्पातिक्यादि बुद्धि के भी धनी थे। आप ने श्री ऋषभदेव भगवान से लेकर अपने और अपने शिष्य–प्रशिष्यों तक २४ तीर्थंकरों, ऋषि, मुनि, आचार्यों की वंशावलि वृक्षाकार तैयार की, जिस २ समय में जो २ धर्म, संप्रदाय और गच्छादि होते रहे, सब का संक्षिप्त वर्णन इस में लिखा है। नाम है जैन–मत–वृक्ष–शाखा, प्रशाखा, फल, फूल, पत्रादि में ऐतिहासिक विषय हीरे मोतीयों की तरह ऐसी चतुराई से जड़े हैं कि उसकी सज धज को देखकर किसी से भी विना प्रशंसा किये नहीं रहा जाता। यह एक दर्शनीय वस्तु है।

श्री आत्मारामजी महाराज की अनुपम बुद्धि और विद्याबल का प्रताप था कि आप प्रत्येक विषय में सकल कलाकुशल थे। इतिहास में निपुण, खंडनमंडन में चुस्त, अनेक

प्रकार की राग-रागनीयों में पूजायें, भजन, स्तवन बनाने में प्रवीण, आप युरोपियन विद्वानों के असुगम, असाधारण और गंभीर प्रश्नों का संपूर्ण और संतोषकारक उत्तर देते थे, तब ही तो युरोपियन विद्वान 'मदीयनिखिलप्रश्नव्याख्यातः शास्त्रपारग' ऐसे उद्गार निकालते थे। आप ने ऊपर के दोनों ग्रंथों से बड़ा एक और ग्रंथ रचा। नाम रखा '**तत्त्वनिर्णय-प्रासाद**' आठ नौ सो पृष्ठ का एक बड़ा दलदार ग्रंथ है। नाम रखने में भी युक्तियुक्त अपूर्व कल्पना की है। तत्त्वों के निर्णय का प्रासाद-महल। जैसे महल मंदिर स्तंभो के आधार खड़े होते हैं, वैसे ही ग्रंथकर्त्ता ने ३६ स्तंभो पर तत्त्व-निर्णय का प्रासाद-महल की रचना की है। प्रत्येक स्तंभ विविध प्रकार के रोचक व चित्ताकर्षक प्रकरणों से विभूषित है। एक बार ग्रंथ हाथ में लेकर छोड़ने को जी नहीं चाहता-यह ग्रंथकर्त्ता के पांडित्य और षट्शास्त्रपारगामित्व की प्रामाणिक साक्षी है।

सब जगत् जानता है कि श्री आत्मारामजी महाराज दीक्षा लेकर २२ वर्ष ढूंढिये (स्थानकवासी) साधु रहे, संवत् १९३२ में शुद्ध संप्रदाय की दीक्षा श्रीमद् बुद्धिविजयजी महाराज के करकमलों से स्वीकार की। आपने ढूंढिया पंथ क्यों छोड़ा, इसका सविस्तर वृत्तान्त आप के जीवनचरित्र में छपा है, यहां तो केवल इतना ही लिखने का विषय है कि ढूंढियों को सत्य जैन धर्म का ज्ञान कराने के लिये समकितसार के खंडनरूप सम्यक्त्वशल्योद्धार ग्रंथ रचा, मूर्तिपूजा, मुहपत्तिचर्चा आदि अनेक विषयों पर सांप्रदायिक शास्त्रीय प्रमाणों और युक्तियों का एक अद्भुत संग्रह है।

लेख बढ़ जाने के भय से अब हम श्री आत्मारामजी महाराज के विरचित हिंदी ग्रंथों की नामावलि देकर लेख समाप्त करते हैं।

१ ईसाईमतसमीक्षा (मुद्रित होनेवाली है)।
२ जैनमत का स्वरूप।
३ जैन धर्म विषयिक प्रश्नोत्तर।
४ चतुर्थस्तुति निर्णय, दो भाग।
५ आत्मविलास, भजनावली।
६ स्नात्रपूजा।
७ वीस स्थानकपूजा।
८ अष्टप्रकारीपूजा।
९ सतरहभेदी पूजा।
१० नवपदपूजा।
११ नवतत्त्व यंत्र सहित।

पूर्वोक्त प्रमाणयुक्त लेख से सिद्ध हो गया है श्री आत्मारामजी महाराज की हिंदी समय के अनुसार और अतीव उपयोगी थी और है।

भारत प्रसिद्ध बाबू बद्रीदासजी जैन मंदिर, कलकत्ता.
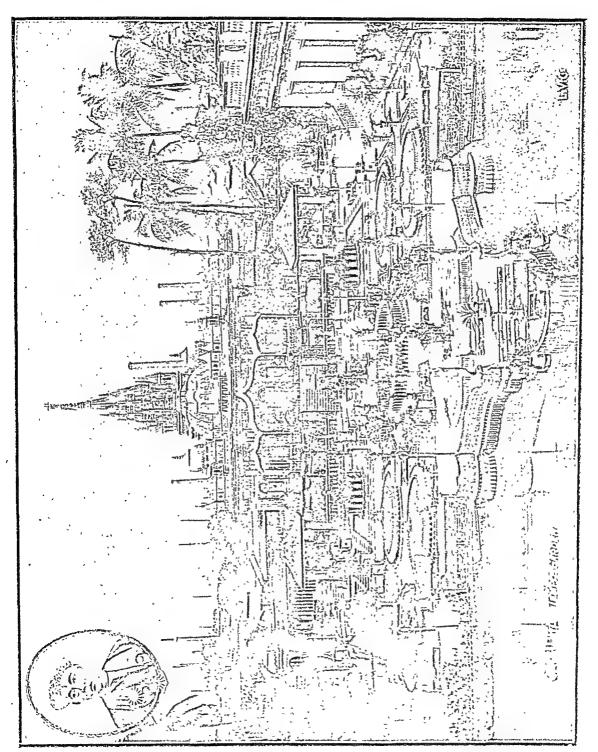
(ले० लक्ष्मण रघुनाथ भीडे-पूनासिटी)

अर्हन्मत अनाद्यनन्त होने से उसका नाश कभी नहीं होता है। तो भी समकित के अभाव से कालप्रभावानुसार भव्य जीवों में भी उसके बारे में मतमतान्तर हो जाते हैं। मिथ्या अभिप्राय के कारन अर्हन्मत को जब लोग विपरीत प्रकार से मानने लग जाते हैं तब मतोद्धारकों की जरूरत होती है। इसलिये मत-संस्थापक तीर्थङ्कर जैसे अतीत काल में हुए हैं, वर्तमान काल में हो चुके हैं और अनागत काल में होनेवाले हैं और मतप्रचारक सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय तथा सर्व साधु तीनों कालों में होते हैं वैसे ही मतोद्धारक भी हुआ करते हैं। प्रसिद्ध न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराज ऐसे मतोद्धारकों में से ही एक हैं।

मतोद्धारक कुछ नई बात नहीं कहते है। और सनातन जैन सिद्धान्त में नई बात क्या कही जा सकती है? अतीत चोवीस तीर्थङ्करो में पहेले तीर्थङ्कर भगवान ने जो फर्माया सो ही तीनों काल के तीर्थङ्कर, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय और सर्व साधु कहा करते हैं। फिर भी लोगों में जिस प्रकार अर्हन्मत को मानने में भ्रम हुआ हो उसी प्रकार किसी तीर्थंकर, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय और सर्व साधु के कुछ उपदेश में फरक मालूम होता है। जिन सिद्धान्त त्रिकालाबाधित होने से उसमें तो फरक नहीं है लेकिन भ्रमजन्य मान्यता में फरक होजाता है। यह फरक बड़ा भारी हो तो उसको निकालनेवाला महात्मा युग-प्रवर्तक गिना जाता है।

श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी का अपरनाम आत्मारामजी है क्यों कि आप पहेले स्थानकवासी साधु थे। अपने आत्मारामजी महाराज भी युगप्रवर्तक हैं क्यों कि आप ने श्वेताम्बर जैनों में खास करके पञ्जाब के जैनों में नया युग ही शुरू कर दिया। जिनबिम्ब

का पूजन मूर्तिपूजा है और मूर्तिपूजा पञ्च महाव्रत का खण्डन करने में कारन होता है यह जो भ्रम फैला हुआ था सो आप ने दूर करके जिनबिम्ब का पूजन मूर्तिपूजा (Idol-worship) नहीं है, ध्येयपूजा (Ideal-worship) है, यह बात आप ने श्रावकों को समझा दी। आप ने कई चैत्यालयों का जीर्णोद्धार किया, कई जिनबिम्बों की प्रतिष्ठा की और सङ्गित काव्यमय पूजाएं बनाकर प्रतिमा पूजन में रुचि पैदा की।

स्थानकवासी सम्प्रदाय में सद्गुरुभक्ति का जितना महत्त्व देखा जाता है उतना मूर्तिपूजकों में नहीं देखा जाता; लेकिन सद्गुरु तो प्रत्यक्ष सद्देव है। इसलिये आप ने सद्गुरु का स्वरूप कहकर उसकी सेवा का महत्त्व श्रावकों को बताया और स्वयं सद्गुरु बने। आप के पूज्य पट्टधर मुनिश्री विजयवल्लभसूरि महाराज ने आप की समाधि बनाकर सद्गुरुपूजन की सुविधा की। इस प्रकार आप ने सद्देव तथा सद्गुरु के मूर्ति की पूजा ध्येयपूजा की दृष्टि से श्रावकों में फैलाई। आप के पहेले कितनेक मुनिवर भी सच्छास्त्र नहीं पढ़ते थे। इस के कारन जिनागमज्ञ जैनाचार्य और उपाध्याय विरले पाये जाते थे। तो फिर जिनशास्त्रमर्मज्ञ श्रावक-श्राविकाओं की बहुत ही त्रुटि थी इस में आश्चर्य क्या! आप ने बहुत कठिनाइयाँ पार करके स्वयं शास्त्राध्ययन किया और पाठशालाएँ खोलकर सभी के लिये सुविधा कर दी। आप ने बहुत ग्रन्थ लिखे। खण्डनमण्डन पर सभाएँ कीं और अर्हन्मतप्रचार किया।

इस प्रकार सद्देव, सद्गुरु और सच्छास्त्र की पूजा, सेवा तथा अध्ययन-अध्यापन का प्रबन्ध चैत्यालयों, उपाश्रयों और पाठशालाओं के द्वारा करके आप ने समकित की शुद्धि की है। पञ्जाब, राजस्थान तथा गुजरात में जो जिनमन्दिर, उपाश्रय, पाठशालाएँ, ग्रन्थप्रकाशन कार्यालय और समाचार पत्र हैं तथा उनकेद्वारा जैनों में जो सम्यग्ज्ञान, दर्शन, चारित्र का वर्धन हो रहा है सो आप की ही कृपा है। इन साधनों का प्रचार करने के कारन ही आप युगप्रवर्तक माने जाते हैं और इन साधनों के द्वारा अर्हन्मत का प्रचार करने में आप ने सफलता हासल की। इसीलिये आप अर्हन्मतोद्धारक समझे जाते हैं। आप के ये साधन ही ऐसे हैं कि जो आप के स्वर्गगमन के बाद आप के धर्मप्रचार का कार्य बढ़ाते हुए आप का स्मरण चिरन्तन कर रहे हैं।

आप को नहीं देखते हुए भी आप के धर्म प्रचारके साधन से ही जिन हजारों भव्य जीवों को सम्यक्त्व की प्राप्ति हुई है उनमें से मैं भी एक हूँ। आप के "अज्ञानतिमिरभास्कर" तथा "जैनतत्त्वादर्श" इन दो ग्रन्थराजों को पढ़ने से ही मुझे समकित की लब्धि हुई और हाल में

पूना के आत्मानन्द ग्रन्थालय की वजह से ही मेरे से जिनधर्मानुराधन हो रहा है। मुझे आप के दो महान् ग्रन्थ मिले और सम्यग्ज्ञान की लब्धि हुई। आप के पट्टधर मुनिश्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी के कारन ही मेरी प्रमादवशता दूर होकर मैं हररोज सद्देवदर्शन, सच्छास्त्राध्ययनादि करने लगा और धर्मध्यान में नीरत हुआ। मेरा आर्त्तध्यान दूर करने में भी आप के शुभ नाम का ग्रन्थालय ही कारन है। इस प्रकार आप की धर्मप्रभावना है।

१९२२ की बात है। राष्ट्रीय सभा के विविध प्रचारकार्यों में लगा हुआ मैं छे वरस कर्णाटक में रहा। उसमें से यह दूसरा साल है। बेलगाम जिले के नीपाणी गाम में तब मैं राष्ट्रीयशाला में अङ्ग्रेजी, हिन्दी, सायन्स और धर्मशिक्षा का अध्यापक तरीके रहता था। इस गाम में श्वेताम्बर जैनों की ठीक वस्ती है। जैनधर्म के ग्रन्थों का अच्छा संग्रह भी है। कुछ ग्रन्थ लेकर पढ़ना मैं ने शुरू किया और आत्मारामजी के जैनतत्त्वादर्श तथा अज्ञान–तिमिरभास्कर ये दो ग्रन्थ पढ़ने से मेरी सब धार्मिक शङ्काएँ दूर हुईं। जन्म से मैं शाङ्करमत का स्मार्त ब्राह्मण हूँ। तो भी वैष्णवमत का प्रभाव बचपन में मेरे दिल पर होने से क्रियाकाण्ड के साथ२ भजन, कीर्तनादि की अभिरुचि भी मेरे में पेदा हुई। स्नान, सन्ध्या, देवपूजन, स्वाध्याय, देवदर्शन, पुराणश्रवणादि धर्माचार के छे वरस के ज्ञानपूर्वक पालन से मेरी मनःशुद्धि हुई और दृष्टि विशाल हुई। इसी कारन मैं ने द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शक्तिविशिष्टाद्वैत आदि मताचार्यों के, तथा पारसी, महम्मदी, ईसाई, यहुदी, शिख आदि धर्म संस्थापकों के कुछ ग्रन्थ पढ़े। षड्दर्शन, उपनिषदादि प्राचीन ग्रन्थ भी देखे। कुछ थिऑसॉफिस्ट सज्जनों के सम्बन्ध में आने से पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान के तथा अन्यान्य धर्मग्रन्थ भी वाचने को मिले। सार्वजनिक कार्य की रुचि होने से अनेक समाचार पत्र तथा अन्यान्य ग्रन्थ पढ़ने को मुझे विद्यार्थीदशा से ही आदत है। यह कहने का मतलब यह कि सार्वङ्गिक ज्ञान मैं ने पा लिया था और वह भी धर्माचार के पालन के साथ।

इस वाचन से सब दर्शन, धर्म, पन्थ, मत मुझे एकान्तिक लगे। मैं ने सोचा कि इन सब का समन्वय करनेवाला एक ही धर्म हो तो कितना अच्छा होगा? श्रुति, स्मृति, पुराणोक्त सनातन हिन्दूधर्म में यह समन्वय कुछ अंश में दृग्गोचर होता है। लेकिन उसमें भले के साथ बूरे का भी धर्म के नाम पर सङ्ग्रह किया गया है। फिर भी एकान्तिक मतवाले अपनी अपनी खिचड़ी अलग पकाते रहते ही हैं। थिऑसॉफिकल लोग ने इस दृष्टिसे कुछ प्रयत्न किया है। तो भी हरएक धर्मवालों को अपना एकान्तिक आग्रह नहीं छोड़ना। ब्राह्मो,

आर्य, वहेवी आदि नूतन धर्मपन्थ भी तात्त्विक समन्वय करने में असमर्थ हैं। म. गान्धी में ये समन्वयवृत्ति मुझे प्रतीत हुई और १९२१ में मैं आप का चेला बना। लेकिन मेरी तत्त्वज्ञान के समन्वय की तृष्णा नहीं बूझी। जब मैं ने आत्मानन्द महाराज के ग्रन्थ देखे और उनके वाचन से जब प्रतीत हुआ कि जैनधर्म के स्याद्वाद या अनेकान्तवाद में द्वैताद्वैत, क्षणिकशाश्वतवाद आदि सभी द्वंद्वों का समन्वय किया है। जब देखा कि रत्नत्रय में ज्ञान, उपासना तथा क्रियाकाण्ड इन तीनों मोक्षमार्गों की आवश्यकता एकसाथ वतलायी है। और जब मैंने पढ़ा कि पञ्चपरमेष्ठी के ध्येयस्वरूप ईश्वर जैनधर्म में होते हुए ईश्वरकर्तृत्व का अभाव है तब मैं उस पर लट्टू हो गया और तब से आजतक जिनवाणी पर मेरी श्रद्धा कायम है और कायम रहेगी।

मैं चाहता था कि जिनसिद्धान्त के किसी अङ्ग पर आत्मानन्द शताब्दि स्मारकाङ्क के लेख लिखूँ। जिनशास्त्र का हरएक अङ्ग परिपूर्ण, अप्रतिम और त्रिकालावाधित मुझे लगता है। लेकिन आत्मानन्द महाराज के संबंध में मेरे जो भाव है उनको ही जाहिर करना मैं ने उचित समझा। और और विद्वान जिनशासन के एकेक अङ्ग पर लेख जरूर भेजेंगे। इसलिये विस्तृत लेख लिखना भी ठीक नहीं। मुझे इस लेख में यही बताना है कि जिन-शासन का सर्व संग्राहक होते हुए अतीव शुद्धस्वरूप महाराज साहब के ग्रन्थों से ही मुझे ज्ञात हुआ कि जो स्वरूप एक ही धर्म में पाने की तृष्णा मुझे कईक वर्षोंसे लगी थी। इस-लिये मैं आत्मानन्द महाराज साहब का सदैव ऋणी हूं। जो आनन्द मुझे प्राप्त हुआ सो सभी भव्य जीवों को मिले यही मेरी कामना है। यह आनन्द कोई दे नहीं सकता है। हरएक को यह लेना पड़ेगा। मात्र साधन साहित्य दूसरा दे सकता है—अस्तु।

ये साधनसामग्रियाँ आत्मानन्द महाराज ने हमारे लिये उपलब्ध कर दीं। यही महाराज साहेब का हमारे पर उपकार है। आचार्य साहेब का हमारे उपर यह मोटा कर्जा है। हमें आचार्यऋण से मुक्त होना चाहिये। धर्मप्रभावना करना यह हरकोई श्रावक का कर्तव्य है। आत्मानन्द शताब्दि के महोत्सव पर भी धर्मप्रभावना के कुछ स्थायीकार्य होने चाहिए। आचार्य महाराज के पट्टधर विजयवल्लभसूरि महाराज ने आत्मसंवत् शुरू करना, आत्मानन्द जैन सभा स्थापन करना, आत्मानन्द मासपत्रिका चलाना, आत्मानन्दसमाधिमन्दिर वान्धना और जगह जगह पाठशालाएँ खोलना ये पांच प्रतिज्ञाएँ की थीं। पट्टधर आचार्य ने ये प्रति-ज्ञाएँ कैसी पूरी कीं और भव्यजीवगण इन सुविधाओं से कैसा लाभ ऊठाते हैं सो जैनजनता अच्छी तरह से जानती है। अब कुछ आगे बढ़ना चाहिए।

[श्री आत्मारामजी

श्री हंस वि. म., आ. म. श्री विजयवल्लभसूरि, प्र. श्री कांति वि. म., स. श्री कर्पूर वि. म.
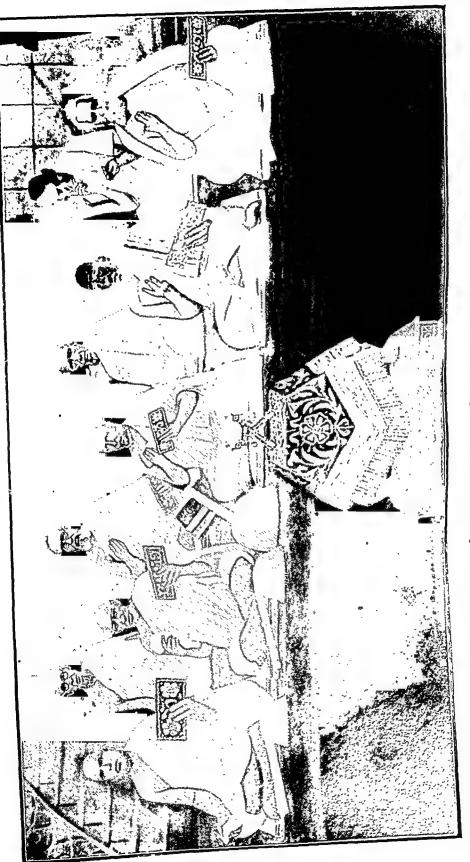
आ. श्री विजयानंदसूरि (आत्मारामजी) महाराज, श्री बुट्टेरायजी (बुद्धि वि. म.), श्री मणिविजयजी म. दादा, श्री वृद्धिचंद्रजी म., आ. श्री विजयकमलसूरि.

श्री लक्ष्मण रघुनाथ भीडे

आचार्य महाराज के सभी ग्रन्थ आजकल के हिन्दी में मात्र पुनर्मुद्रित करने चाहिए, क्यों कि रूढ़ हिन्दी में वे लिखे जायँ तो बहुत ही प्रभावक होंगे। आचार्य के नाम की धर्मशास्त्र पाठशालाएँ तथा ग्रन्थसङ्ग्रहालय जगह जगह स्थापित किये जायँ। एक आत्मानन्द मिशन भी खोला जाय कि जो जैनसङ्गटन और शुद्धि का कार्य देश-विदेशों में करे। आत्माराम अनाथालय भी होने चाहिएं। महाराज साहेब गरीब खत्री के यहाँ पैदा हुए। आप का प्रतिपाल एक श्रावक वणिक ने किया इसीलिये आप जैन साधू बने; नहीं तो जरूर आर्यसमाजी बनते अथवा गृहस्थी होते। इस से आत्माराम अनाथालय की आवश्यकता भलीभाँति प्रतीत होती है। जैनसमाज धनी है उसको अनाथालयों की जरूरत नहीं यह मात्र भ्रमणा है। उसको छोड़के अनाथालय के रूपमें ही आत्मानन्द महाराज का शताब्दि स्मारक किया जाना चाहिए। ऐसे अनाथालय छोटे बड़े सभी जाति के स्त्री-पुरुषों के वास्ते जगह जगह होने चाहिए। ये और दूसरे नये तरीके के प्रभावनाओं से ही हम आचार्यऋण अदा कर सकते हैं।

महाराज साहेब को स्वर्गवासी हुवे करीब २ चालीस वरस हुवे। इस काल में हमने क्या प्रगति की है? आप के पट्टधर श्रीमद् विजयवल्लभसूरिजी महाराज ने आप का स्मरण ताजा रक्खा और आप के शुभ नाम से वहुत कुछ कार्य किये इसीलिये आज हम आप के शताब्दि का स्मरण कर रहे हैं। अव आप के शताब्दि के स्मारक की वजह से और आगे वढ़ना ही चाहिए। काल-परिस्थिति ध्यान में लेकर आप ने अपने जमाने में आगे वढ़कर धर्मप्रभावना की और अच्छा दाखला हमारे सामने रक्खा। अव हम को भी आप के रास्ते से ही चलना चाहिए। मैं यही आशा करता हूं कि शासनदेव हम सव को धर्मकार्य में कालोचित मार्गों में आगे वढ़ने की शक्ति दे और आचार्यऋण से हमारी मुक्ति होकर हम मोक्षमार्ग के लायक बने। तथास्तु। वर्धतां जिनशासनम्।

अंबालाशहर में
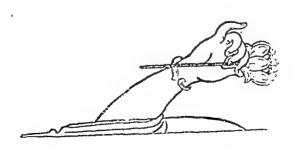
(ले० श्री ज्ञानदास जैन M. Sc., LL. B.)

विद्यया सुखमश्नुते। सा विद्या या विमुक्तये।

लार्ड कर्ज़न ने एक वार कहा था 'यह जैन जाति भारत के आधे व्यापार की मालिक है। इसके पास धन की प्रचुरता है। ये लोग अच्छे देश तथा राजभक्त हैं।" ठीक है यह सब ठीक है। परन्तु यह मानना होगा कि सब प्रकार के सांसारिक सुखों को भोगनेवाली इस जाति में एक बड़ी भारी खामी है-वह है विद्या की कमी।

श्रीमद्विजयानंदसूरि महाराज ने १९ वीं शताब्दि में अवतार धारण किया। उन्हों ने जैनों के धार्मिक संस्कारों को प्रौढ़ बनाने के लिये अपनी सारी शक्ति लगाई। संस्कृत और प्राकृत ग्रंथों का अनुशीलन कर के उनका निचोड़ हिंदी में-लोगों की बोलचाल की भाषा में-उपस्थित किया, जिस से इस समाज की धार्मिक भावनायें उत्तेजित हों और धर्म की उन्नति हो।

उन्हों ने एक सुविज्ञ वैद्य की भांति जैनसमाज की नाड़ी देखी। रोग का अनुभव किया और ओषधि भी निश्चित कर दी। उनके एक ही वाक्य में सारा निदान गर्भित है:— "जैन मंदिरों की आवश्यकता है सही परन्तु उन मंदिरों में पूजा करनेवाले भगवान के पूजारी उत्पन्न करने के लिये सरस्वती मंदिरों की भी नितांत आवश्यकता है।"

पंजाब की दशा विशेषतया शोचनीय थी। उन्हों ने पंजाब की रक्षा का भार अपने शिष्यरत्न श्रीवल्लभविजयजी को सौंपा। निर्वाचन ठीक ही हुआ। श्रीवल्लभविजयजी ने भी गुरुवाक्य को लक्ष्य में रखते हुए अपनी सारी शक्ति का व्यय विद्याप्रचार में लगा दिया। आप ने अपने विहार में यथा अवसर अपने भक्तों का ध्यान विद्याप्रचार की ओर आकर्षित किया और अब भी कर रहे हैं।

आप ने सन् १९०० में अंबाला शहर में चातुर्मास किया। अंबाला शहर में जैनों की ख़ासी वस्ती है। श्वेतांवर जैनों के भी काफ़ी घर हैं परन्तु उनके बालकों की शिक्षा का उस समय कोई प्रबंध न था। आप के उपदेश से एक पाठशाला खोली गई। विद्याप्रचार का यह बीज अंकुरित हुआ। उनके आशीर्वचनों का यह फल है कि अब वह एक फूलाफला वृक्ष बनकर 'श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल' के रूप में दृष्टिगोचर

[श्री आत्मारामजी

हो रहा है जिस की सुस्निग्ध छाया में सैंकड़ों विद्यार्थी विश्राम पाचूके हैं, पारहे हैं और पाते रहेंगे। भगवन्! हमारी भावनायें सफल हों!

आप ने यह शिक्षाप्रचार का कार्य किसी एक श्रद्धालु भक्त को सिपुर्द नहीं किया परन्तु इस कार्य को स्थायी करने के लिये एक सभा भी स्थापित कराई वह है-श्री आत्मानंद जैन सभा-अंबाला शहर। इस सभा ने आजतक समाजसेवा का जो कार्य किया है, जो संस्थायें स्थापित की हैं उनका किञ्चित् विवरण नीचे दिया जाता है।

श्री आत्मानंद जैन सभा–का उद्देश शिक्षाप्रचार और सामाजिक कुरीतियों का निराकरण ही रहा है। और इसके प्रयास से समाज में देवभक्ति, गुरुभक्ति और संघशक्ति की उत्तरोत्तर वृद्धि होती रही है जिस का परिणाम यह है कि आज पंजाब में श्वेतांवर जैन समाज में अंवाला का स्थान मुख्य है।

शिक्षाप्रचार के निमित्त जो पाठशाला स्थापित हुई थी उसने कुछ वर्ष अच्छा उपयोगी कार्य किया। तत्पश्चात् स्थानीय आवश्यकताओं के कारण उसे प्राइमरी स्कूल का रूप देदिया गया। आवश्यकतायें वढ़ती गईं जिनके कारण सन् १९१८ में इसे लोअर मिडल स्कूल, सन् १९२० में अपर मिडल स्कूल और १९२२ में हाईस्कूल कर दिया गया; परन्तु पंजाव शिक्षा-विभाग के हस्ताक्षेप के कारण १९२३ में हाईकी दोनों श्रेणियां वंदकर दी गईं और पुनः १९२६ में खोल दी गईं।

सन् १९१३ में वालिकाओं की शिक्षा के लिये मुनिश्री लब्धिविजयजी (वर्तमान आचार्य श्रीविजयलब्धिसूरि) महाराज के चातुर्मास में श्रीआत्मानंद जैन कन्या पाठशाला भी स्थापित करदी गई।

श्री आत्मानंद जैन ट्रैक्ट सोसायटी–साधारण जनता में धर्मप्रचार करने के अभिप्राय से सन् १९१५ में यह सोसायटी स्थापित हुई। यह सोसायटी १९३० तक खूब चली। इस ने भिन्न २ धार्मिक तथा सामाजिक विषयों पर १०८१) पुस्तकें प्रकाशित की थीं।

आत्मानन्द–पंजाबनिवासियों की मांग हुई कि समाचार पत्र भी जारी करदिया जावे जिस से समाज के और जैन जगत् के समाचार मिलते रहें। इस कारण से ट्रैक्टों को वंदकर के आत्मानंद मासिक पत्र निकाला गया। अकेली ट्रैक्ट सोसायटी इस वोझ को संभालने के लिये सर्वथा अशक्त थी। श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल (पंजाव) गुजरांवाला तथा श्री आत्मानंद जैनमहासभा (पंजाव) अंवालाशहर ने आर्थिक सहायता दी और तीनों के खर्च से यह पत्र चलने लगा; परन्तु दुर्भाग्यवश महासभा तथा गुरुकुल की ओर से आर्थिक सहायता वंद होजाने के कारण अक्तुवर १९३३ में यह पत्र भी वंदकर दिया गया। जो कुछ सेवा इन ट्रैक्टों से या इस पत्र से समाज की हो सकी है वह भी स्तुत्य है।

श्री आत्मानंद जैन पब्लिक रीडिंग रूम–सन् १९२१ में कुछ जैन नवयुवकों के प्रयास से यह रीडिंग रूम खोल दिया गया। अच्छे २ दैनिक, साप्ताहिक तथा मासिक

पत्र मंगवाये गये। स्थानीय म्युनिसिपल कमेटी से १००) की वार्षिक सहायता भी मिलने लगी। इस वाचनालय से अंवाला शहर की जनता की अच्छी सेवा हो रही है।

श्री आत्मानंद जैन लायब्रेरी—सन् १९२२ में अंवाला जैन समाज के अहोभाग्य से श्री मुनि वल्लभविजयजी का चातुर्मास दूसरी वार यहां हुआ। इस चातुर्मास में तीन चार कार्य अच्छे महत्त्व के हुवेः—

१—आप ने सद्‌गत न्यायांभोनिधि श्री विजयानंदसूरि महाराज का तथा अपना सर्व पुस्तक संग्रह अंवाला में रखना निश्चित किया और लायब्रेरी की स्थापना की। श्री मंदिरजीमें जो पुराना भंडार था वह भी मिल गया। श्री मुनि राजविजयजी ने भी अपना कितना ही हस्तलिखित संग्रह यहीं देदिया।

इस पुस्तकालय में ७७७ हस्तलिखित शास्त्र, ५४७ मुद्रित शास्त्र तथा भिन्न २ भाषामें और विषयों को सर्वोपयोगी ६०८६ पुस्तकें हैं जिन से जैन अजैन सभी लाभ उठाते हैं।

२—श्री आत्मानंद जैन स्कूल की विल्डिंग के लिये आप के उपदेश से २२ हजार रुपया जमा हुआ जिस से यह संस्था स्थायी हो गई।

३—श्री आत्मानंद-शिक्षावली-जैन वालिकाओं और वालकों को समुचित रूप से धार्मिक शिक्षा देने के लिये पुस्तकों का हिन्दी भाषा में अभाव देखकर आप के सदुपदेश और प्रोत्साहन से एक शिक्षावली तैयार की गई जिस के चार भाग प्रकाशित हो चुके हैं और पंजाव, मेवाड़, मारवाड़ादि प्रांतों में पढ़ाये जारहे हैं। इसका श्रेय भी श्री आचार्य महाराज को ही है।

भारत-इतिहास संशोधन—समाजसुधार और शिक्षाप्रचार के अतिरिक्त यह एक और वड़े महत्त्व का कार्य है जिस का सव को गर्व होना चाहिये। जैनों का अपना कोई सुंदर सुसंवद्ध और प्रमाणिक इतिहास नहीं जिस का हमें खेद है। स्वयं जैनों में अपने इतिहास के विषय में वहुत कुछ मतभेद है। इसी कारण से पाश्चात्य विद्वानों ने भारतवर्ष के इतिहास में जैनों के विषय में वहुत कुछ अंडवंड लिखा है। हमारे भारतीय विद्वान् भी स्वतंत्र खोज का कष्ट न ऊठाकर उन्हीं पाश्चात्य विद्वानों की पुस्तकों के उद्धरण तथा अनुवाद प्रकाशित करदेते हैं। इनमें से अधिकांश पुस्तकें स्कूलों में हमारे वालक-वालिकाओं को पढ़ाई जाती है जिस का परिणाम यह होता है कि जैन धर्म के विषय में उनके विचार भ्रांत एवं कुत्सित होजाते हैं जिनका कुप्रभाव आयुभर रहता है; क्यों कि-" यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत्।"

सभा की दृष्टि इस ओर गई। लेखकों तथा प्रकाशकों को युक्तियों और प्रमाणों से वास्तविकता का परिचय दिया और उन्हें अपनी भूल सुधार के लिये वाधित किया। इन पुस्तकों के दूसरे संस्करणों में संशोधित विवरण ही छपे हैं। ऐसी एक दर्जन से

लाला रतनचंद जैन-ट्रेझरर
श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालासीटी (पंजाब)

बा० कीर्त्तिप्रसादजी जैन
B. A., LL. B.
भूतपूर्व मानद अधिष्ठाता
श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल (पंजाब) गुजरांवाला.

प्रेसीडेन्ट श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल
गुजरानवाला (पंजाब)

लालाजी श्री माणेकचंदजी जैन

सेक्रेटरी श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल
गुजरानवाला (पंजाब)

बाबू अनंतराम जैन

अधिक पुस्तकों का संशोधन हो चुका है। इसका सुविस्तृत वृत्तांत जानने के लिये सभाद्वारा प्रकाशित 'भारतवर्ष का इतिहास और जैनधर्म' पुस्तक पढ़ियेगा। इसके अतिरिक्त सभा ने और भी पुस्तकें प्रकाशित की हैं।

पिछले वर्षों में सभा की ओर से बहुत से विद्यार्थियों को छात्रवृत्ति भी दीजाती रही है। यह विद्यार्थी भिन्न २ कॉलेजों में उच्च शिक्षण प्राप्त कर रहे थे।

श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल–इस हाईस्कूल में (शाखाओं सहित) ५७५ विद्यार्थी हैं। यह हाईस्कूल पंजाब-शिक्षाविभागद्वारा स्वीकृत है और मिडल तथा प्राइमरी शाखाओं को एड (सहायता) भी मिलती है। पंजाब युनिवर्सिटी से इस का संबंध है और मैट्रिक्युलेशन की परीक्षार्थ तैयारी कराई जाती है। इस स्कूल में अंग्रेजी, गणित, भूगोल, इतिहास, संस्कृत, फारसी, उर्दू, हिंदी, साइंस, सिविक्स हाइजीन आदि विषय पढ़ाये जाते हैं। मिडल की श्रेणियां बढ़ई तथा खिलौने बनाने का काम भी सीखती हैं। प्राइमरी विभाग में महाजनी हिंदी भी पढ़ाई जाती है। धर्म शिक्षण का प्रबंध भी संतोषप्रद है। छोटी श्रेणियों में शिक्षावली और ऊंची श्रेणियों में स्वतंत्र स्कीम के अनुसार शिक्षा दी जाती है। आनरेरी धर्माध्यापक ब्रह्मचारी शंकरदासजी की निःस्वार्थ सेवा का छात्रों के चरित्र पर अच्छा प्रभाव पड़ता है। साधारण परीक्षाओं के साथ धर्म की परीक्षायें भी ली जाती हैं। प्रश्नपत्र बाहिर से मंगवाये और बाहिर ही देखे जाते हैं। सर्वप्रथम रहने-वाले विद्यार्थी को विजयानंद जयन्ती (ज्येष्ठ सुदि ८) को लाला कालूमल चांदनमल बाबू-स्वर्णपदक भी दिया जाता है और दूसरे नंबरवाले को रु. ७) का पारितोषिक सभा की ओर से मिलता है।

कुल २३ अध्यापकों में से २१ ट्रेंड हैं। सभी अपने २ कार्य में दक्ष हैं इसीकारण स्कूल की शिक्षण-अवस्था सराहनीय है। मैट्रिक्युलेशन और वर्नेक्युलर फाइनल परीक्षाओं के परिणाम अब तक बहुत ही अच्छे रहते रहे हैं।

व्यायाम, ड्रिल, स्काउटिंग, चरित्रगठन आदि की ओर विशेष ध्यान दिया जाता है।

जून १९३१ तक स्कूल श्री आत्मानंद जैन गंज में लगता रहा। यह एक लंबी चौड़ी मंडी है जिसकी उपर की मंजिल में स्कूल लगा करता था। मकान श्वेतांबर जैन पंचायत का है। दुकानों की आमदनी से स्कूल को आर्थिक सहायता मिल जाती है। जून १९३१ में शहर से बाहिर स्कूल की अपनी दर्शनीय बिल्डिंग की प्रतिष्ठा बड़ी धूमधाम से हुई। तत्पश्चात् स्कूल इस नये मकान में चला गया।

स्कूल के साथ एक अच्छा बोर्डिंग हाऊस भी है। जिसमें इस समय ५६ विद्यार्थी रहते हैं। उनकी देखभाल के लिये दो डाक्टर और वैद्य भी नियुक्त हैं। स्कूल के सभी विद्यार्थियों की साल में तीन बार डाक्टरी परीक्षा का प्रबंध भी किया गया है। परिणाम की सूचना विद्यार्थियों के घर भेज दी जाती है।

श्री आत्मानंद जैन कन्या पाठशाला में १६३ कन्यायें शिक्षा प्राप्त करती हैं। चार अध्यापिकाओं की देखरेख में इस पाठशाला का कार्य भी अच्छा हो रहा है। धर्म-शिक्षण के लिये श्री आत्मानंद जैन शिक्षावली पढ़ाई जाती है।

इसप्रकार ये संस्थायें जैनों में ही नहीं प्रत्युत अजैनों में भी व्यावहारिक तथा धर्मशिक्षा का प्रचार कर रही हैं। सर्वसाधारण में जैन धर्म के विषय में जो भ्रम-मूलक विचार हैं उनके निराकरण का यह उपाय सर्वश्रेष्ठ सिद्ध हुआ है। आशा है कि जैन संस्कारों से अलंकृत यह संतति भविष्य में अपने सुविचारों और सुचरित्र से जैन धर्म का ही क्यों भारतवर्ष का भी मुख उज्ज्वल करेगी।

इन संस्थाओं के प्रवंध के लिये एक मैनेजिंग कमेटी बनी हुई है जो सरकारद्वारा रजिस्टर्ड है। सारी आमदनी और खर्च का रीतिपूर्वक हिसाब रक्खा जाता है जिसे सभा की ओर से निर्वाचित आडीटर पड़ताल करते हैं। स्कूल का हिसाब सरकारी आडीटर भी पड़ताल करता है।

इन सब स्कूलों का वार्षिक खर्च २० हजार रुपये के लगभग है जो फीस, सरकारी ग्रांट और दानादि से पूरा किया जाता है। दोनों प्राइमरी स्कूलों और कन्या पाठशाला में कोई फीस नहीं ली जाती। लगभग ५ हज़ार रूपये साल का घाटा समाज को पूरा करना पड़ता है।

यहां यह उल्लेख कर देना भी अनुचित न होगा कि धार्मिक त्योहारों पर सभाओं तथा मेलों का प्रवंध करने के लिये श्री आत्मानंद जैन नवयुवक मंडल चार पांच साल से अच्छा कार्य कर रहा है। श्री मंदिरजी में आरती का प्रवंध मंडल ही करता है। मंडल की अपनी एक भजन मंडली और बैंड भी है।

प्रार्थना है कि यह संस्थायें इसीप्रकार सुचारु रूपसे अपना कार्य कर के धर्म और समाज का गौरव बढ़ाती रहें।
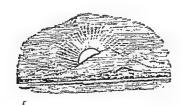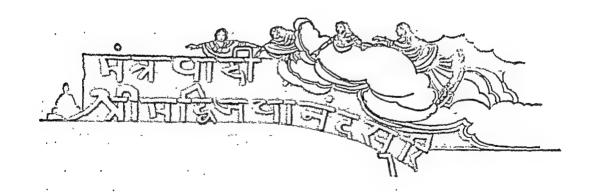
[लेखक—यति श्री बालचन्द्राचार्यजी महाराज-खामगांव]

स्वनामधन्य, **युगप्रधान** आचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरिजी (उर्फे आत्मारामजी) महाराज का पुनीत नाम जैन संसार सें भलीभांती परिचित है। आप ने अपने जीवनकाल में ऐसे २ महत् कार्य किए हैं कि जिसके लिए जैन जगत् आप का सदा ऋणी रहेगा। वर्त्तमान युग की आदि में आप एक क्रांतिकारी महापुरुष हो चुके है। आप के लिखे हुवे महत्काय ग्रंथ और विशाल व विद्वान् शिष्य समुदाय इस बात के लिए साक्षीभूत विद्यमान है। एवं आप की जीवनघटनाएँ अनेक सुयोग्य लेखकोंद्वारा लिखी जाकर प्रकट हो चुकी हैं। फिर मेरे सरीखा क्षुद्र लेखक क्या विशेष लिख सकता है? परंतु शताब्दि के उपलक्ष्य में जो विशेषांक प्रकाशित होनेवाला है उसके लिए एक लेख भेजदेने की, आचार्यसम्राट् श्रीमद्विजयवल्लभ-सूरीश्वरजी ने मेरे को आज्ञा की एवं शताब्दि अंक के सम्पादक सुहृद्वर श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देशाई बी. ए., एल्एल्. बी. एडवॉकेट, बंबई हाईकोर्ट ने भी भार देकर कहा। उक्त दोनों सज्जनों की प्रेरणा से यह लेख लिखने का सौभाग्य प्राप्त हुआ।

लेख लिखने बेठा तब मैं इस विचार में पड़ गया कि मैं क्या लिखूँ? क्यों कि न तो मैं आप के साथ में रहा हूँ सिर्फ दर्शनमात्र मेरे को हुआ है और अन्य लेखकों का चर्वित चर्वणकर के कुछ लिखना मुझे पसंद नहीं। तब लिखना तो भी क्या? इतने में एक बात का स्मरण हो आया कि आत्मारामजी महाराज बड़े मंत्रवादी थे, इस विषय पर किसी भी

लेखक ने कुछ भी नहीं लिखा अतएव इसी विषय पर मेरा अनुभव प्रकट कर देना योग्य समझ कर प्रस्तुत लेख लिखना प्रारंभ किया।

स्वर्गीय आचार्य के विद्वान् शिष्य स्व. विद्यासागर, न्यायरत्न श्रीमद् शांतिविजयजी महाराज के साथ में कुछ वर्ष रहने का मेरे को प्रसंग मिला था। जैनशास्त्रों का अवलोकन मैं ने आप के साथ में रहकर किया था। वे मेरे पर बड़ा प्रेम रखते थे। उनके पास धन-लोलुप अनेक यति-श्रावक जाते रहते थे और वे इतने उदार थे कि सब को कुछ न कुछ देकर विदा करते थे। द्रव्य रखने पर भी वे इतने विरक्त-त्यागी थे कि आया और खर्च किया। कभी किसी में उन्हों ने रकम जमा नहीं की और न व्याज उपजाया, परंतु मेरा और उनका निःस्वार्थ प्रेम था। मैं ने उनसे कभी कुछ भी नहीं मांगा और न कुछ लिया; बल्कि मैं ने मेरे आश्रम में महिनों तक रखकर उनकी सेवा की थी। हम जब २ साथ में रहते थे तब रात्री के समय पर किसी एक विषय पर ज्ञानचर्चा हमेशा ही किया करते थे। इस बात का मुझे स्मरण है कि शांतिविजयजी महाराज प्रसंगवश अनेकवार श्री आत्मारामजी के संबंध में अनेक घटनाओं के वृत्तांत मुझे कहकर सुनाते थे। एक वार हम दोनों आनन्द से बैठे हुए वार्तालाप कर रहे थे उस समय मैं ने प्रश्न किया कि—" आपने रोगापहारिणी, अपराजिता, श्री सम्पादिनी आदि जैन विद्याएँ किन से प्राप्त कीं ? " तब शांतिविजयजी ने कहा कि—" ये विद्याएँ मेरे परमोपकारी गुरु आत्मारामजी महाराज ने प्रसन्नतापूर्वक दी हैं।" मैं ने फिर प्रश्न किया कि—" आप के गुरुजी ने किस से प्राप्त कि थी ? ढूंढिया पंथ में थे तब या पश्चात् ? " उत्तर मिला कि—" मेड़ते में एक वयोवृद्ध यतिजी रहते थे। वे बड़े मंत्रवादी और सदाचारी थे। उनको कोई सुयोग्य शिष्य नहीं था इसलिये वे विद्याएँ उन्हों ने किसी को नहीं दी थीं और आत्मारामजी महाराज वहांपर गये तब उन वयोवृद्ध यतिजी ने आत्मारामजी से कहा कि—" तुम महापुरुष हो, तुम्हारे द्वारा जैन धर्म की महती प्रभावना होनेवाली है, यह योगवल से मुझे ज्ञात हुआ है इसलिए मैं तुम को सिद्धविद्याएँ देना चाहता हूँ जिनको साधन करने की भी आवश्यकता नहीं है। केवल पाठ करने से कार्य होजाता है। तब आत्मारामजी महाराज ने उत्तर दिया कि—" आप सदाचारी, ज्ञानी, वयोवृद्ध है। मुझे आप अधिकारी समझ के देना चाहते हैं तो मैं ले सकता हूं और उसका उपयोग समय पर धर्म के लिए करता रहूँगा।" पश्चात् यतिजी महाराज ने अनेक सिद्धविद्याएँ बतलाईं जिनका उपयोग आप करते रहें। उन यतिजी का नाम भी मेरे से शांतिविजयजी ने कहा था परंतु मुझे स्मरण में नहीं रहा।

[श्री आत्मारामजी

वि. संवत् १९४० का चातुर्मास, आप का, शहर बीकानेर (राजपूताना) में हुआ था। उस समय मेरी उमर लगभग ७–८ वर्ष की थी। उस समय मुझे चार पांच हजार श्लोक कंठस्थ थे। मैं व्याकरण पढ़ रहा था। मैं निरंतर मेरे गुरुवर्य प्रातःस्मरणीय श्रीमान् केवलचन्द्रजी सूरिजी के साथ में ही रहता था। उस समय के पढ़े हुवे पाठ आजतक कंठाग्र हैं। प्रातःकाल में जो कुछ पाठ करा देते थे वह मुझे पांच सात दिन प्रातःकाल में पढ़ लेने पर पक्का आजाता था। एक दिन हम दोनों गुरु–शिष्य श्रीगोड़ी पार्श्वनाथस्वामी मंदिर को दर्शनार्थ गये। उक्त मंदिर शहर के बाहिर गोगा दरवाजे से आधा मील की दूरी पर है। हम दर्शनार्थ जा रहे थे और महाराज श्री आत्मारामजी शिष्यसमुदाय के साथ दर्शन करके लौट रहे थे। मार्ग में हमारी मुलाकात हुई। दोनों के परस्पर अभिवादन के पश्चात् ज्ञानचर्चा जो होने लगी तो लगभग आधे घंटे से कुछ अधिक समय तक बातें दोनों में होती रहीं। मैं खड़े २ थक गया और मैं ने अपने गुरुजी से कहा "गुरुजी, अब चलो"; उस समय महाराजश्री ने मेरे से कुछ पूछा भी और मैं ने भी कुछ कहा। इतना अबतक मुझे स्मरण है परंतु क्या पूछा ? और मैं ने क्या कहा ? यह मेरे स्मरण में नहीं है। परंतु मुझे साक्षात्कार जो हुआ है वह बराबर हृदय में अंकित है, क्यों कि उक्त घटना के पश्चात् मेरे गुरुजी से अत्यन्त प्रेम होने से मैं कईवार गया आया था।

महाराजश्री का शहर बीकानेर में आगमन हुआ उस समय कई भव्य श्रावकों की यह इच्छा हुई कि–महाराजश्री का जुलुस (सामैया) राजकीय बैन्ड बाजे के साथ बड़े धूम-धाम से किया जाय परंतु राज्य का प्रबंध ऐसा है कि–गच्छपतियों के महल्ले बटे हुवे हैं, अन्यतर वहां बाजे नहीं बजा सकते। इसलिए बेन्ड मिलना अशक्य था; परंतु मेरे गुरु महाराज ने यह कार्य आसानी के साथ कर दिया। उसके पश्चात् आप की और मेरे गुरुजी की अनेक वार मुलाकात होती रहती थी। खरतरगच्छीय यतिवर्य महोपाध्याय लक्ष्मीप्रधान गणिजी के शिष्य मोहनमुनिजी भगवती सूत्र का अवलोकन महाराजश्री से किया करते थे। बीकानेर के चातुर्मास में यति समुदाय के साथ महाराजश्री का बड़ा संतोष रहा। जो सज्जन यह कहते हैं कि–यतियों का विरोध था यह बात सत्य प्रतीत नहीं होती—अस्तु।

मंत्रवाद के संबंध में एक चमत्कार उस समय यह देखा गया कि–एक सेठिये जाति का श्रावक का पुत्र लगभग १५–१६ वर्ष की उमर का महाराजश्री से दीक्षा लेना चाहता था, परंतु मातापिता का एकलौता पुत्र होने से मातापिता का दीक्षा से विरोध था,

लेखक ने कुछ भी नहीं लिखा अतएव इसी विषय पर मेरा अनुभव प्रकट कर देना योग्य समझ कर प्रस्तुत लेख लिखना प्रारंभ किया।

स्वर्गीय आचार्य के विद्वान् शिष्य स्व. विद्यासागर, न्यायरत्न श्रीमद् शांतिविजयजी महाराज के साथ में कुछ वर्ष रहने का मेरे को प्रसंग मिला था। जैनशास्त्रों का अवलोकन मैं ने आप के साथ में रहकर किया था। वे मेरे पर बड़ा प्रेम रखते थे। उनके पास धनलोलुप अनेक यति–श्रावक जाते रहते थे और वे इतने उदार थे कि सब को कुछ न कुछ देकर विदा करते थे। द्रव्य रखने पर भी वे इतने विरक्त–त्यागी थे कि आया और खर्च किया। कभी किसी में उन्हों ने रकम जमा नहीं की और न व्याज उपजाया, परंतु मेरा और उनका निःस्वार्थ प्रेम था। मैं ने उनसे कभी कुछ भी नहीं मांगा और न कुछ लिया; बल्कि मैं ने मेरे आश्रम में महिनों तक रखकर उनकी सेवा की थी। हम जब २ साथ में रहते थे तब रात्री के समय पर किसी एक विषय पर ज्ञानचर्चा हमेशा ही किया करते थे। इस बात का मुझे स्मरण है कि शांतिविजयजी महाराज प्रसंगवश अनेकवार श्री आत्मारामजी के संबंध में अनेक घटनाओं के वृत्तांत मुझे कहकर सुनाते थे। एक वार हम दोनों आनन्द से बैठे हुए वार्तालाप कर रहे थे उस समय मैं ने प्रश्न किया कि––" आपने रोगापहारिणी, अपराजिता, श्री सम्पादिनी आदि जैन विद्याएँ किन से प्राप्त कीं ? " तब शांतिविजयजी ने कहा कि––" ये विद्याएँ मेरे परमोपकारी गुरु आत्मारामजी महाराज ने प्रसन्नतापूर्वक दी हैं।" मैं ने फिर प्रश्न किया कि––" आप के गुरुजी ने किस से प्राप्त कि थी ? ढूंढिया पंथ में थे तब या पश्चात् ? " उत्तर मिला कि––" मेड़ते में एक वयोवृद्ध यतिजी रहते थे। वे बड़े मंत्रवादी और सदाचारी थे। उनको कोई सुयोग्य शिष्य नहीं था इसलिये वे विद्याएँ उन्हों ने किसी को नहीं दी थीं और आत्मारामजी महाराज वहांपर गये तब उन वयोवृद्ध यतिजी ने आत्मारामजी से कहा कि––" तुम महापुरुष हो, तुम्हारे द्वारा जैन धर्म की महती प्रभावना होनेवाली है, यह योगवल से मुझे ज्ञात हुआ है इसलिए मैं तुम को सिद्धविद्याएँ देना चाहता हूँ जिनको साधन करने की भी आवश्यकता नहीं है। केवल पाठ करने से कार्य होजाता है। तब आत्मारामजी महाराज ने उत्तर दिया कि––" आप सदाचारी, ज्ञानी, वयोवृद्ध हैं। मुझे आप अधिकारी समझ के देना चाहते हैं तो मैं ले सकता हूं और उसका उपयोग समय पर धर्म के लिए करता रहूँगा।" पश्चात् यतिजी महाराज ने अनेक सिद्धविद्याएँ बतलाईं जिनका उपयोग आप करते रहें। उन यतिजी का नाम भी मेरे से शांतिविजयजी ने कहा था परंतु मुझे स्मरण में नहीं रहा।

वि. संवत् १९४० का चातुर्मास, आप का, शहर वीकानेर (राजपूताना) में हुआ था। उस समय मेरी उमर लगभग ७–८ वर्ष की थी। उस समय मुझे चार पांच हजार श्लोक कंठस्थ थे। मैं व्याकरण पढ़ रहा था। मैं निरंतर मेरे गुरुवर्य प्रातःस्मरणीय श्रीमान् केवलचन्द्रजी सूरिजी के साथ में ही रहता था। उस समय के पढ़े हुवे पाठ आजतक कंठाग्र हैं। प्रातःकाल में जो कुछ पाठ करा देते थे वह मुझे पांच सात दिन प्रातःकाल में पढ़ लेने पर पक्का आजाता था। एक दिन हम दोनों गुरु–शिष्य श्रीगोड़ी पार्श्वनाथस्वामी मंदिर को दर्शनार्थ गये। उक्त मंदिर शहर के बाहिर गोगा दरवाजे से आधा मील की दूरी पर है। हम दर्शनार्थ जा रहे थे और महाराज श्री आत्मारामजी शिष्यसमुदाय के साथ दर्शन करके लौट रहे थे। मार्ग में हमारी मुलाकात हुई। दोनों के परस्पर अभिवादन के पश्चात् ज्ञानचर्चा जो होने लगी तो लगभग आधे घंटे से कुछ अधिक समय तक बातें दोनों में होती रहीं। मैं खड़े २ थक गया और मैं ने अपने गुरुजी से कहा "गुरुजी, अब चलो"; उस समय महाराजश्री ने मेरे से कुछ पूछा भी और मैं ने भी कुछ कहा। इतना अबतक मुझे स्मरण है परंतु क्या पूछा ? और मैं ने क्या कहा ? यह मेरे स्मरण में नहीं है। परंतु मुझे साक्षात्कार जो हुआ है वह बराबर हृदय में अंकित है, क्यों कि उक्त घटना के पश्चात् मेरे गुरुजी से अत्यन्त प्रेम होने से मैं कईबार गया आया था।

महाराजश्री का शहर वीकानेर में आगमन हुआ उस समय कई भव्य श्रावकों की यह इच्छा हुई कि–महाराजश्री का जुलुस (सामैया) राजकीय बैन्ड बाजे के साथ बड़े धूम-धाम से किया जाय परंतु राज्य का प्रबंध ऐसा है कि–गच्छपतियों के महल्ले बटे हुवे हैं, अन्यतर वहां बाजे नहीं बजा सकते। इसलिए बेन्ड मिलना अशक्य था; परंतु मेरे गुरु महाराज ने यह कार्य आसानी के साथ कर दिया। उसके पश्चात् आप की और मेरे गुरुजी की अनेक बार मुलाकात होती रहती थी। खरतरगच्छीय यतिवर्य महोपाध्याय लक्ष्मीप्रधान गणिजी के शिष्य मोहनमुनिजी भगवती सूत्र का अवलोकन महाराजश्री से किया करते थे। वीकानेर के चातुर्मास में यति समुदाय के साथ महाराजश्री का बड़ा संतोष रहा। जो सज्जन यह कहते हैं कि–यतियों का विरोध था यह बात सत्य प्रतीत नहीं होती—अस्तु।

मंत्रवाद के संबंध में एक चमत्कार उस समय यह देखा गया कि–एक सेठिये जाति का श्रावक का पुत्र लगभग १५–१६ वर्ष की उमर का महाराजश्री से दीक्षा लेना चाहता था, परंतु मातापिता का एकलौता पुत्र होने से मातापिता का दीक्षा से विरोध था,

एवं श्वसुर आदि सभी विरोधी थे। महाराजश्री ऐसी दीक्षा देने से इन्कार करते थे। चातुर्मास पूरा हुआ, विहार का समय निकट आता रहा उस समय एक दिन मेरे गुरुजी ने महाराजश्री से कहा "दीक्षा न होना यह अपवाद है।" महाराजश्री ने कहा "आप की इच्छा होगी तो अपवाद नहीं रहेगा।" बस दो चार दिनों में ही सब बातें अनुकूल बन गईं और सर्व-सम्मति से दबदबे के साथ वह दीक्षा हुई। यह चमत्कार देखकर लोक भी आश्चर्यचकित बन गये, एवं मेरे गुरुजी ने भी आपके मंत्रवाद के संबंध में प्रसंगवश अनेक बातें मुझ से कही हुई हैं एवं दिग्विजयी होने का एक मात्र कारण मंत्रवाद है। आप के स्वर्गीय शिष्य श्री शांतिविजयजी को भी आपने अनेक सिद्धविद्याएँ दी थीं जिससे वे भी पूजाए गये एवं उनसे कुछ मुझे भी प्राप्त हुई हैं।

मेरा अनुभव है कि–महाराजश्री ने अपने शिष्य समुदाय में श्रीमद्विजयवल्लभसूरिजी को भी उक्त विद्याएँ अवश्य दी होंगी क्यों कि आप की सेवा इन्हों ने ही विशेष की थी और इसलिये आज आप सर्वत्र दिग्विजयी बने रहे हैं।
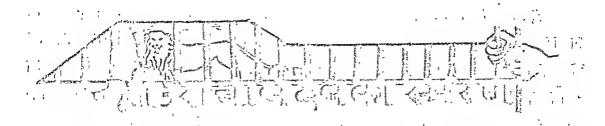
[ले० श्रीयुत शशिभूषण शास्त्री, संस्कृत अध्यापक श्री आत्मानंद जैन हाईस्कुल-अंबालाशहर]

भारतवर्ष की १८ वीं सदी के सुधारकों की जीवनियों पर जब हम विचार करते हैं तो न्यायाम्भोनिधि श्रीमद्विजयानन्दसूरि (आत्माराम) महाराज का जीवन, उनके विचार तथा आचरण बहुत उच्च दिखाई देते हैं। आप की गणना उन सुधारकों में नहीं की जा सकती जो कि एक विशेष संप्रदाय के प्रवर्तक होते हैं। जिन का लक्ष्य केवल उदार धर्म को किसी एक सम्प्रदाय की संकुचित परिधि में जकड़ देना होता है। आचार्यदेव श्री आत्मारामजी महाराज एक युगप्रवर्तक महापुरुष थे। साम्प्रदायिक संकीर्ण विचार आप के विशाल हृदय में वास न करते थे। आप पंचमहाव्रतधारी साधु समुदाय के मुकुटमणि थे। आप का उद्देश्य जीवमात्र का कल्याण करना था। सार्वभौम जैन धर्म की शिराओं को समस्त संसार में प्रचारित करना ही आप अपना ध्येय समझते थे।

आचार्यदेव का स्थान संसार के सुधारकों में कौन-सा था, इस को हम दृष्टांत से स्पष्ट करते हैं:—

एक वार दो मुसाफिर एक ही मार्ग पर चले जा रहे थे। एक चौराहे में पहुंचकर उन को भ्रम हुआ कि किधर जायें। वहां उन्हें एक सज्जन मिला। उन्हों ने सज्जन से पूछा— "महाशय, मोक्षनगरी का मार्ग कौन-सा है?" उस सज्जन ने मार्ग का पूरा और पक्का पत्ता बताने के लिये भूमि पर कुछ रेखायें खींच कर एक नकशा बना दिया और समझा दिया कि इस मार्ग पर चल कर ही वे मोक्षनगरी को पहुंच जायेंगे। मुसाफिर चल दिये। उन में एक मुसाफिर तो सज्जन की वताई हुई दिशा पर चलने लगा, पर दूसरा भूमि पर बने हुए नकशे पर ही खड़ा हो गया और उस की रेखाओं पर ही घूमने लगा। इसप्रकार पहला मुसाफिर अपने लक्ष्य पर पहुंच गया पर दूसरा पगभर आगे नहीं बढ़ा, और उस ने अपने को उसी स्थान पर पाया।

युगप्रवर्तक या पथप्रदर्शक आचार्यों का भी यह कार्य होता है। वे भी इस सज्जन की तरह जनता की भलाई के लिये मोक्षमार्ग या भलाई का नकशा खींच दिया करते हैं। जो मनुष्य उनकी दिखाई हुई दिशा में चलते हैं और नकशे को नकशा समझा कर लाभ उठाते हैं, वे तो अपने लक्ष्य पर पहुंच जाते हैं; पर जो उनके नकशे को ही सब कुछ मान-कर उस पर ही घूमते रहते हैं, वे कोल्हू के बैल की तरह आगे नहीं बढ़ते।

श्री आचार्य विजयानंदसूरिजी महाराज भी ऐसे ही पथप्रदर्शक थे। उन्हों ने वह मार्ग दिखाया जिस पर चलने से भलाई हो सकती है।

पुण्यश्लोक, श्रद्धेय श्री आचार्यदेव को भी हमें उनकी इस जन्मशताब्दि के समय एक युगप्रवर्तक या प्रदर्शक रूप में ही स्मरण करना चाहिये। आप नें साधारणतः जनता मात्र में विशेषतः जैन समाज में एक नवयुग का प्रवर्तन कर दिया। आपने उनके आचारविचारों में एक क्रान्ति पैदा कर दी। आज पंजाब के सैकड़ों जैन मन्दिर आप की चिरस्थायिनी कीर्ति को उद्घोषित कर रहे हैं। इस के अतिरिक्त आपकी पुण्यमयी स्मृति में इतस्ततः बनाए हुए अनेक भवन, पुस्तकालय तथा फण्ड आप के नाम को अजर, अमर कर रहे हैं।

आप गुणों के अगाध सागर थे। समस्त शास्त्रों के धुरंधर विद्वान थे। आप के एक ही गुण के संस्मरण से मनुष्य संसार–सागर को तैर सकता है। हम यहां आप के एक ही गुण का कुछ उल्लेख करेंगे।

संसार की महाविभूतियों के जीवनों के अनुशीलन से पता लगता है कि कुविचार, कुरूढ़ि तथा कुप्रथाओं में ग्रस्त जनता को सुमार्ग पर चलाने के लिये जिन गुणरत्नों की आवश्यकता है, उनमें सत्यप्रियता या सत्यनिष्ठा भी एक है। संसार में सत्य के सिवा ऐसा अन्य कोई मुकुट नहीं, ऐसा कोई रत्न नहीं, ऐसा कोई राजदण्ड नहीं और नहीं कोई ऐसा राजछत्र ही है जिसके धारण अथवा ग्रहण करने से मनुष्य सर्वत्र एवं सब के सामने निःशंक तथा निस्संकोच जा सके। यही कारण है कि सत्यनिष्ठ सुधारक निर्भीक भी होते हैं। " सत्ये नास्ति भयं क्वचित्। " वे ऐसे दृढ़ होते हैं कि उनका मन अपनी स्तुति और प्रशंसा की बांसुरी की मधुर तान सुन कर भी डावांडोल नहीं होते। महाप्रतापी राजाओं के भयंकर विरोधों के सामने भी वे तिल भर भी विचालित नहीं होते ठीक कहा है:—

" विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः, प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति।"
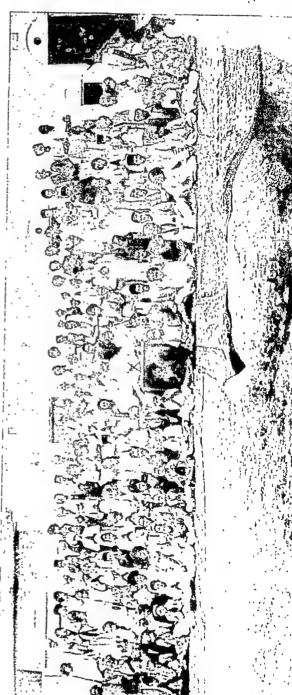
श्री आत्मारामजी महाराज शिष्य परिवार सहित १९४१ सुरत के चतुर्मासमें लिया हुआ ग्रूप.

श्री पार्श्वनाथ उमेद जैन बालाश्रम उमेदपुर

जर्मनी के विख्यात सुधारक मार्टिन लूथर के जीवन में भी सत्यनिष्ठा कूट कूट कर भरी हुई थी। इसी कारण वह निर्भय होकर रोम के पोप के विरुद्ध घोर आन्दोलन कर रहा था। इसी सत्यनिष्ठा के बल पर उसने अपने मित्रों को जिन्हों ने उसे वर्मस नगर की शत्रुओं की विराट् सभा में जाने से रोका था, स्पष्ट कह दिया था—" Go and tell your master, that though there should be as many devil at Warms as there are tiles on its roof I would enter it." अर्थात् " वर्मस् नगर में यदि उतने ही मेरे शत्रु एकत्रित हो जायें जितनी की यहां की छत पर खपरेलें हैं, तो भी मैं सभा में अवश्य जाऊंगा।"

इस वीरोचित उत्तर को सुनकर उस के मित्र अवाक् रह गये। लूथर निश्चिन्त वर्मस् नगर की सभा में सम्मिलित हुआ और सत्य की जीत का डंका बजाता हुआ वापिस लौटा।

पाठकगण! आइये, अब तनिक अपने श्रद्धेय आचार्यदेव का भी स्मरण करें। उन की सत्यनिष्ठा का अवलोकन करें।

श्रीमद्विजयान्दसूरि महाराजजी का तो समस्त जीवन ही सत्य के प्रेम में रंगा हुआ था। छोटपन से आप में सत्यप्रियता का गुण अंकुरित हो चुका था। जिस समय आप अपने हम-जोलियों से धूली–क्रीडा करते हुए बालसुलभ सरल जीवन बिता रहे थे उस समय खेलकूद में बच्चों के झगड़े को निपटाने के लिये आप को ही प्रमाण समझा जाता था। आप निष्पक्ष होकर सच सच बता दिया करते थे। आप की जीवनी का यही गुण एक मूल मंत्र था। सच्चाई के लिये आप का प्रेम निःसीम था। सत्यार्थ की खोज में आप ने अपने तन को छलनी बना दिया था। शास्त्रों के सच्चे अर्थ की खोजमें आप स्थान स्थान पर घूमा करते थे। जहां भी किसी विद्वान् साधु महात्मा का नाम सुन पाते, वहीं पहुंचते।

पाठकगण! अनुमान लगाइये कि किसी प्रकार की भी सवारी पर न चढ़नेवाले साधु के लिये यह यात्रा कितनी यातनाओं से परिपूर्ण थी। आप कभी पंजाब जाते हैं, कभी मारवाड़। आप का विचार था कि जैनों के ३२ सूत्र जैन सिद्धान्त हैं, पर सत्यार्थ का अन्वेपण कर जान लिया कि यह विचार भ्रमपूर्ण है।

आप की सत्यनिष्ठा का साक्षात्कार उस समय होता है जब कि आप को विरोधियों का मुकाबला करना पड़ता है। जिस समय आप महाराज रतनचन्द्रजी से अपनी कई शंकाओं का निवारण कर, उनसे सद्धर्म–प्रचार करने की प्रतिज्ञा कर अपने गुरु जीवनरामजी से मिलते हैं

तथा इस शुभकार्य में उनका आशीर्वाद चाहते हैं। तब श्री गुरु जीवनरामजी कहते हैं— "ऐ आत्माराम! इस समय पंजाब में तुम्हारा एक भी साथी नहीं है। चाहे मूर्तिपूजा जैन सूत्रों के अनुकूल हो, पर इस समय इस का प्रचार समयोपयोगी नहीं है। तुम साधु हो, तुम संयम से भ्रष्ट हो जाओगे।" इस समय आप ने विनीतभाव से निवेदन किया—"आप मेरे गुरु हैं, यदि आप का आशीर्वाद मेरे साथ रहा, तो मैं इन सब कठिनाइयों पर विजय प्राप्त करूंगा। सत्य के प्रचार में सदा रुकावटें आया ही करती हैं।" 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि।' यह था उन का सत्यप्रेम।

मूर्तिपूजा के प्रचार में आप की पहली मुठभेड़ सनाम नामक स्थान में एक कनीराम नामक साधु से होती है। उस ने शास्त्रार्थ में कहा—"तुम गुरु और बापदादा के बताए अर्थ को अशुद्ध बताते हो।" आप ने वीर गर्जना से उत्तर दिया—"मैं गुरु का बंधा हुआ नहीं हूं। मुझे तो भगवान् महावीर की सच्ची वाणी का प्रचार करना है।" तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषा पिबन्ति।

उन दिनों पूज अमरसिंहजी ढूंढक सम्प्रदाय के शिरोमणि साधु थे। उन्हों ने आप से मूर्तिपूजाविरोधी विचारों को छोड़ने का अनुरोध किया पर आप यही कहते रहे कि "मैं सच्चाई का त्याग करने को तैयार नहीं हूँ।"

आप के प्रचार में अनेक विघ्न-बाधायें डालने के लिये पूज अमरसिंह ने एक प्रतिवाद पत्र तैयार किया, जिस में बड़े नामी साधुओं तथा उनके गुरु जीवनरामजी के भी हस्ताक्षर करवाकर कुछ साधुओं और गुरुजीद्वारा उस पर आप के भी हस्ताक्षर करवाने के लिये वह पत्र आप के पास भेजा गया। पर आप तो सत्य के पूजारी थे। संसार की तुच्छ शक्तियों से आप न डरते थे। आप ने उस समय निःशंक होकर कहा—"मेरे लिये गुरुजी का सम्मान करना आवश्यक है। अगर गुरुजी का नाम न आता तो मैं इस कागज़ को टूक टूक कर देता। संसार की कोई शक्ति भी मुझे जैन धर्म के सत्य विचारों के प्रचार करने से रोक नहीं सकती।"

आप का यह सत्यप्रेम ही आप की सफलता का कारण हुआ। तुलसीदासजी ने कहा है—'जा का जेहि पर सत्य सनेहू सो तिहि मिले न कछु संदेहू।" फलतः मूर्तिपूजा पुनः सजीवन हुई। अरिहन्त भगवान्‌की शान्तमूर्ति के दर्शन करने का सब को सौभाग्य प्राप्त हुआ।

आप को सत्य के लिये गहरा प्रेम था। सच्चाई प्रगट करने में आप अपनी कोई हीनता न समझते थे। एक बार एक आदमी ने प्रश्न किया कि क्या आप साधु धर्मानुसार ४२ दोषों से रहित आहारपानी लेते हैं? आप ने झट उत्तर दिया कि इस युग में यह कार्य अति कठिन है तथापि हम साधुओं का कर्तव्य है कि यथाशक्ति इस का ध्यान रक्खें।

आचार्यदेव! तुम्हारी सत्यप्रियता की गुणावली का कहां तक गान करें? आप के जीवन की प्रत्येक घटना ही इस का प्रमाण है। निःसंदेह आप सत्य-सागर के उछलते हुए सत्यसिन्धु के समुज्ज्वल मोती थे। जो भी आप की संगत में आया वही आप के इस गुण से मंत्रमुग्ध-सा हो गया।

वाचकवृन्द! आइये, अन्त में हम सब मिल कर सत्यप्रेमी, युगप्रर्वतक आचार्यमहाराज की जीवनी का यह एक गुण ही इस शुभ अवसर पर स्मरण कर अपने जीवन में परिणत करें तथा भूले भटके जीवों को सत्य मार्ग दिखानेवाले आचार्यदेव के भी चरण-कमलों में अपनी श्रद्धांजलि भेटकर अपने मस्तकों को झुका दें।
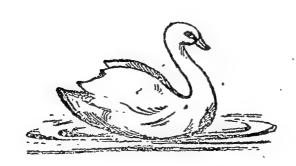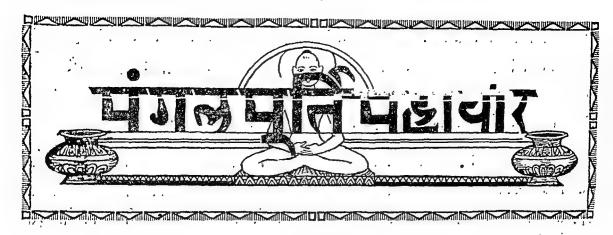
उदयशंकर भट्ट

वह कौन है अमिताभ का कर ध्यान सुख पाता नहीं।
वह कौन है उनके गुणों पर मुग्ध हो जाता नहीं ॥
वह कौन जिस ने सीख मानी सत्य का पालन किया।
आनन्द जीवन मुक्त हो यश का न अक्षय धन लिया ॥ १ ॥

वे महाप्रभु विश्व के विभु सत्य के अवतार थे।
वे जगत् की चेतना के नियम के संसार थे ॥
वे अहिंसा, विश्वसमता, दया, विद्याधाम थे।
वे सुकवि की कल्पना से मंजु मृदु अभिराम थे ॥ २ ॥

यह अपावन देश पावन नाम से उनके हुआ।
यह दया धन, सुखद कानन काम से उनके हुआ ॥
वे महामति मान, गुण की खान, सज्जन हर्ष थे।
वे दुःखी के सुख, अगति के गति, महानादर्श थे ॥ ३ ॥

आइये, उनके चरित से आज फिर कुछ सीख लें।
महाव्रत, भगवान 'जिन' से आज फिर कुछ सीख लें ॥
विश्व उनके कृपा कण पा मुक्ति अधिकारी बना।
रंक राजा का मुकुट, विश्वेश संसारी बना ॥ ४ ॥

जिनकी कृपासे शेर बकरी शत्रुता सब त्याग कर।
आनन्द में फूले फिरे निज श्वास में अनुराग भर ॥
जिनकी कृपा कण से अहिंसा मंत्र वसुधा में भरा।
आनन्द से पुलकित हुई निश्वास नव लेकर धरा ॥ ५ ॥

आज व्याकुल है जगत, बेचैन है, सुखशान्ति दूर।
आज पारस्परिक कलहों से हुआ यह विश्व क्रूर ॥
प्रभु, अहिंसा, शुभ दया, सद्ज्ञान फैले देश में।
हो न हिंसा का कहीं कुछ लेश ऊन सन्देश में ॥ ६ ॥

है यही निश्चय, प्रभु पथ आप का कल्याणकर।
शान्ति पायेगा जगत् पथ है यही जन त्राण कर ॥
विश्व का, कैवल्य उनके खेल बांये हाथ का।
हो कृपा कण एक पल यदि विश्वगुरु जिननाथ का ॥ ७ ॥

विभव के धन, सुधा के धन, स्वर्ग साधन को प्रणाम।
गृही के जप, साधु के तप, सुख विटप—'जिन' को प्रणाम ॥
आधि व्याधि उपाधि के सब दोष हर शंकर प्रणाम।
बुद्धि के बल, शुद्ध केवल, भक्त के मलहर प्रणाम ॥ ८ ॥

(पंडित भागमल्ल मौद्गलायन बी. ए.)
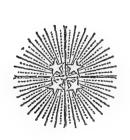
आज श्वेतांबर जैन समाज में श्री आत्मानन्द जन्म शताब्दि की धूम है। सभी कहते हैं: "शताब्दि होगी, चलेंगे और गुरुमहाराज की जयन्ती एक दूसरे से बढ़कर मनायेंगे"। फिर कुछ महिनों तक शताब्दि के उत्सव को स्मरण कर उसकी चर्चा होती रहेगी। "जी हां; शताब्दि हो चुकी। भारतवर्ष के कोने कोने से भाविकजन (श्रावक) सपरिवार पधारे। भोजन का प्रबंध बहुत ही सुंदर था। अमुक महानुभाव का व्याख्यान बड़ा ही रोचक, विद्वत्तापूर्ण और प्रभावशाली था। मुनिमंडल के दर्शनों का भी अपूर्व लाभ मिला। शताब्दि बड़ी सफलता से मनाई गई—" ऐसी २ बहुत-सी बातें सुनने में आयेंगी।

परंतु वस्तुस्थिति की ओर हमारा ध्यान बहुत कम जायगा। शताब्दि की सफलता का अनुमान इन उपरी बातों से नहीं लगाना चाहिये। चमकनेवाली प्रत्येक वस्तु स्वर्ण ही नहीं होती। हमें इस मृगतृष्णा में अपने ध्येय को नहीं भूल जाना चाहिये। हमें विचारना चाहिये कि १०० वर्ष पहले हम कहां थे और अब कहां हैं? फिर हमारा अंतरात्मा हमें बतावेगा कि हमारा यह सारा प्रयास सफल हुआ या नहीं?

जब स्वर्गवासी श्री विजयानंदजी महाराज का जन्म हुआ उस समय पंजाब की क्या दशा थी! मंदिरों पर ताले पड़े हुये थे। भगवान् की पूजा-अर्चा की विधि कोई नहीं जानता था। जैनधर्म का सच्चा स्वरूप क्या है इसका किसी को भान न था। इस समय पंजाब में स्थान स्थान पर भव्य और गगन-चुंबी देव-मंदिरों पर जैनध्वजायें-पताकायें-फहरा रही हैं। प्रातःकाल बड़े उत्साह और प्रेम से पूजा-प्रक्षाल किया जाता है, प्रभावनायें भी बांटी जाती हैं। हां, ठीक है। परंतु यदि हम अपने दिल पर हाथ रक्खेंगे तो अंतरात्मा की बहुत धीमी-सी आवाज़ से यही उत्तर मिलेगा कि हम वास्तव में धर्म से बहुत दूर जा रहे हैं। अपने पूर्व पुरुषाओं की अपेक्षा हमारा धर्मज्ञान शून्य, श्रद्धा कम, संघशक्ति निर्बल और विवेक नहीं के बराबर है।

स्वर्गवासी सूरिमहाराज को जब पालीताणा में आचार्यपदवी दी जा रही थी तब यह कहा जाता था कि यह पदवी ३०० वर्ष के पश्चात् हुई है। अर्थात् ३०० वर्ष तक समाज की नैया का कोई कर्णधार-आचार्य ही न था। इस आचार्य-रहित जैनसंसार की दशा भी सर्वथा संतोषप्रद थी, परंतु आज तो हमारे

सौभाग्य से अकेले तपगच्छ में सात आचार्य तो विद्यमान होंगे ही । लोग कहते हैं: " क्या यह कम उन्नति है ? " हां-मैं फिर कहूंगा कि यह लक्षण उन्नति के नहीं हैं । यह बातें हमें सन्मार्ग और शुद्ध जैनधर्म से बहुत दूर ले जा रही हैं ।

हमारे पितामहों ने निर्जन और दुरुहस्थानों में ऐसे सुंदर और चमत्कारी मंदिर बनाये, जिनके एक कोट की मरम्मत कराना भी हमें असंभव प्रतीत होता है। जैनसमाज की जो प्रतिष्ठा राजदर्बार में १०० वर्ष पहले थी वह अब नहीं है । एक २ आचार्य ने अपने बल और समय का सदुपयोग कर के वह ग्रंथरत्न रचे जिन्हें देखकर बड़े २ प्रतिभाशाली विद्वान् भी मंत्रमुग्ध की तरह रह जाते हैं। उन्हों ने अपनी अकाट्य युक्तियों से वादियों का मुंह मोड़ दिया । अकेले श्री विजयानंदसूरि महाराज का कार्य क्या कुछ कम है ? उनके समय में पुस्तकालयों और मुद्रणालयों के यह साधन इतने सुलभ नहीं थे जितने आजकल हैं । उनको वह सुविधायें कहां प्राप्त थीं जिनका उपयोग आजकल हो रहा है। फिर भी उनकी ख्याति अखिल विश्व में फैल गई । उनकी विद्वत्ता की गुंज सात समुंदरपार अमरीका तक पहुंची । उन्हें चिकागो सर्व धर्म परिषद् से निमंत्रण भी आया । उनके स्वयं वहां न जा सकने के कारण श्री वीरचंद राघवजी गांधी को जैनधर्म प्रतिनिधि बनाकर भेजा गया । श्री गांधीजी की प्रतिभा को देखकर उनके गुरुमहाराज की जो प्रशंसा और श्लाघा इस अवस्था में प्राप्त हुई वही क्या कम है ? परंतु यह मानना होगा कि यदि आचार्य महाराज स्वयं वहां जा सके तो निःसंदेह समस्त संसार उनको भूमंडल के श्रेष्ठतम विद्वान् कहकर पूजने लगता । उस एक महारथी ने पाश्चात्य संसार को जैनधर्म का श्रद्धालु और प्रेमी बना दिया । और आज ?—आज हमपर चारों ओर से आक्षेप होते हैं और हम इन सप्त महारथियों के रहते भी अपनी रक्षा नहीं कर सकते ।

पूर्वाचार्यों ने अपने उपदेश से सहस्रों अजैनों को जैन बना दिया । इस के विरुद्ध आज हमारे भाई भी हम से विमुख होते जा रहे हैं और अजैन-हिंदुधर्म की ही क्यों ? मुसलमानों और क्रिस्तानों की गोद में आश्रय ले रहे हैं। जो कभी अहिंसा धर्म के पूजारी थे आज हिंसा में ही अपना श्रेय समझ रहे हैं । आज हम अपनी प्राचीनता, पवित्रता और प्रमाणिकता का विश्वास भी लोगों को नहीं दिला सकते । आज हमारे सर्वोत्कृष्ट सिद्धांत ' **अहिंसा परमो धर्मः** ' के कारण ही हमें भीरु और भारतवर्ष को भीरु और कायर बनानेवाले बताया जाता है और हम ' समय की बलिहारी ' कहकर सब कुछ चुपचाप सहन कर रहे हैं ।

' खान-पान का विवेक तो अब जाता ही रहा । हम ' २२ अभक्ष्य ' का नाम सुनते ही—" छिः । इस में भी कोई सार है ? " कह उठते हैं । हम समझने लगे हैं:—

ज़ाहिद शराब पीने से काफ़िर बना मैं क्यों ?
क्या डेढ़ चुल्लू पानी में ईमान बह गया ?

यही बस नहीं । परन्तु मैं अपनी त्रुटियों की इस सूची को लंबा करके आप का दिल दुखाना नहीं चाहता, आप के रंगमें भंग डालना नहीं चाहता । मैं केवल इतना ही चाहता हूं कि आप क्षणभर के लिये सोचें कि हम कहां हैं ?

हम क्या थे, क्या हो गये, और क्या होंगे अभी ?
आओ सब मिलकर विचारें यह समस्यायें सभी ॥

यह शताब्दि उत्सव हमें घोर निद्रा से जगाने के लिये ही मनाया जा रहा है। यह एक आईना है जिस में एक बार देखने से ही हमें हमारी सब त्रुटियों का अनुभव हो जायगा, आओ उन खामियों को दूर करने का प्रयत्न करें। हम में भी शक्ति है, धन भी हमारे पास है, विद्या का प्रचार भी हो रहा है और समय भी अनुकूल है। आओ, इन साधनों का उपयोग करके जाति के उत्थान में कटिबद्ध हो जावें; परस्पर के भेदभाव को मिटा कर 'मैं और मेरी' की निःसार चर्चा को तिलांजलि देकर, केवल अरिहंत भगवान् के वचनों में श्रद्धा रखकर एक हो जावें और फिर समस्त संसार को एकता का पाठ पढ़ावें। पुराने ग्रंथों का अनुशीलन कर के आजकल की निर्जीव शिक्षा में जीवन डाल दें। अपनी संस्कृति में परिशोधन कर के उज्ज्वल कुंदन की तरह दमकते हुये मुख से, संसार के सामने उन्नतमस्तक होकर गर्व से कहें कि "हम जैन हैं और विश्वमात्र को अहिंसा का पाठ पढ़ा कर जैन बनाना चाहते हैं। हम मन, वचन और काया से प्राणीमात्र को अभयदान देंगे और दिलायेंगे।"

यह बड़ा कठिन काम है सही परन्तु हमें इस की कठिनाई से भयभीत और हतोत्साह नहीं होना चाहिये। समय लगता है तो लगने दो। परन्तु इस परिश्रम का आरंभ इसी शताब्दि के दिन से हो जाना चाहिये।

भगवन् ! हमारा यह प्रयास सफल हो !!!

'क्यों न मम आंसू बहें?'

रचयिता—न्यायतीर्थ विद्याभूषण पं. ईश्वरलाल जैन विशारद हिंदीरत्न
धर्माध्यापक-श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल (पंजाब) गुजरांवाला।

विश्व की समर-स्थली पर गुरुदेव यदि आते नहीं।
जग में अहिंसा धर्म को इस रूप में पाते नहीं॥
याद कर उपकार उनके दास बन जाते नहीं।
नहीं झूठ यह पंजाब में मन्दिर नज़र आते नहीं ॥ १ ॥

दहला दिया उन वादियों को मान में जो चूर थे।
सूर्यज्ञान दिखा दिया अज्ञान में जो पूर थे॥
रिपु बन के आते क्रोध में जो शांत होते सुन कथा।
गुरुदेव थे सच्चे प्रचारक कथनवत् आचरण था ॥ २ ॥

विषयादि सुख सब छोड़कर के वीर वैरागी बने।
जग में "अहिंसा धर्म" फैलाने के बस रागी बने॥
अमेरिका की धर्म परिषद् में दुहाई मच गई।
वीर गांधी ने चला दी धर्म की नैय्या नई ॥ ३ ॥

आलोक फैला ज्ञान का तम दूर भग जाता रहा।
गुरुदेव जहँ जाते रहे वह संघ सुख पाता रहा॥
ग़म ग़लत था सब संघ का जब धर्मनाद बजा दिया।
रागद्वेष को छोड़ कर के मार्ग सत्य बता दिया ॥ ४ ॥

मंदिर बने जो हर जगह उस वीर का उपकार है।
मंदिर नहीं जिस जाति के जाति वही निस्सार है॥
साहित्य से ही जातियों का मान बढ़ता है सदा।
इस हेतु ग्रंथागार रच डाला गुरु ने इक महा ॥ ५ ॥

विजयानन्द से इल्म का रस विश्वजन को मिल गया।
क्रोध पापाचार का दल संघ से फिर हिल गया॥
क्यों कर न गायें यश उसीका क्यों न मम आंसू बहें ?
जोड़कर दो हाथ क्यों न 'लाल' सब के सर झुकें ॥ ६ ॥

परमपूज्य मुनिश्री आत्मारामजी महाराज तथा चिकागो सर्वधर्म परिषद्

श्री. सुन्दरलाल जैन-लाहौर
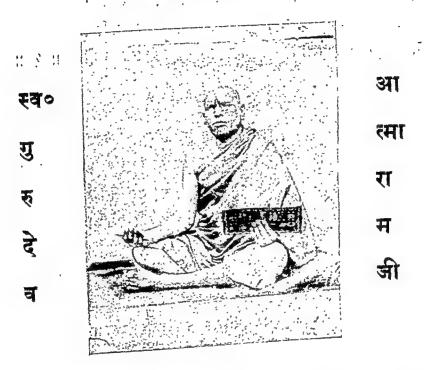
[परमपूज्य जैनाचार्य श्री १०८ श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज की प्रेरणा से गुरुदेव मुनि श्री आत्मारामजी महाराज की पवित्र जन्म शताब्दि के उपलक्ष में उनके पवित्र चरणों में श्रद्धाञ्जलिरूप यह भेंट (जिसका श्रेय भी केवल उन्हीं को है, कारण उन्हीं के पवित्र उपदेशों से मेरे पूज्य पिताश्री बाबू मोतीलालजी जौहरी ने पवित्र जैन धर्म का शुद्ध स्वरूप जाना और हृदय से अङ्गीकार भी किया) दे रहा हूं। अपने विषय में मैं कहां तक सफल हुआ हूं यह पाठक ही अनुमान लगा सकेंगे।]

[श्री आत्मारामजी

सन् १८९३ में अमरीका के विख्यात चिकागो नामक शहर में अमरीकानिवासियों की ओर से एक "सर्व धर्म परिषद्" बुलाई गई थी। इस परिषद् बुलाने का विशेषतया यह अभिप्राय था कि संसार के समस्त धर्मों के प्रतिनिधियों को एक स्थान पर इकट्ठा कर के विचार-विनिमय किया जावे तथा एक दूसरे धर्म के प्रति जो द्वेष तथा मनोमालिन्य फैल रहा है उसे यथाशक्ति दूर करने का प्रयत्न किया जावे ताकि जनता (जो धर्म से प्रायः विमुख हो रही है) में धर्म के प्रति अभिरुचि हो। इस परिषद् को सफल बनाने के लिये अमरीकानिवासियों ने लगातार दो ढाई वर्ष पर्यन्त बड़े परिश्रम से प्रयत्न किया था तब कहीं वह उसे सफल बनाने में समर्थ हुवे थे। परिषद् कितनी सफल हुई थी यह परिषद् के Scientific Section के प्रधान Hon. Mr. Marwin Marie Snell के निम्न उद्‌गारों से पता चलता है:—

"One of its chief advantages has been in the great lesson which it has taught the Christian world, especially to the people of the United States, namely, that there are other religions more venerable than Christianity, which surpass it in philosophical depth, in spiritual intensity, in independent vigour of thought, and in breadth and sincerity of human sympathy, while not yieiding to it a single hair's breadth in ethical beauty and efficiency."

अर्थात् "परिषद् का सब से बड़ा लाभ वह शिक्षा थी जो इसाई जगत को तथा विशेष कर अमरीकानिवासियों को प्राप्त हुई कि संसार में इसाई मत से ज्यादा पवित्र

पधारने की कोई आशा नहीं, तो भी हम विश्वास करते हैं कि जिस समाज के आप नायक हैं वह अवश्य ही किसी न किसी विद्वान् को प्रतिनिधिरूप में भेजेगी, और यह कहने की भी कुछ विशेष आवश्यकता नहीं कि हम यहां चिकागो में आप के प्रतिनिधि का पूर्ण रूप से आतिथ्य सत्कार करेंगे। अगर आप अपना प्रतिनिधि भेजने का फैसला कर लें, कृपया हमें तार-द्वारा सूचना देवें। जो निबंध मुनिजी तैयार कर रहे हैं वह यथार्थतया हमें आनंद देगा और उसे प्रोग्राम में ऐसा ही उच्च पद दिया जावेगा जैसा कि उसके लेखक का उच्च पद है। यद्यपि हम यहां चिकागो में आप से बड़ी दूरी पर हैं तो भी मुनि आत्मारामजी का नाम प्रायः धार्मिक विवादों में आता है। इस धार्मिक परिषद् की कारवाई की जो पुस्तकें प्रकाशित होंगी उनके लिये कुछ चित्रों की

काउसग्ग विधिदर्शक चित्र

आवश्यकता है जिस से जैन धर्म की क्रियाविधि मालूम हो सकें; इसलिये आप से प्रार्थना है कि यह शीघ्र ही भेजने की कृपा करें।"

गुरुदेव की परिषद् में भाग लेने की प्रबल इच्छा तो थी ही कारण वह समझते थे कि परिषद् जैनधर्म का संसार में उद्योत करने का बड़ा भारी साधन है और उस अवस्था में विशेष कर जब कि संसार के समस्त धर्म के नेता उसमें सम्मिलित हो रहे थे। उपर्युक्त पत्र के आने पर गुरुदेव ने पक्का निश्चय कर लिया कि वहां पर अपना प्रतिनिधि भेजा जावे। प्रतिनिधि चुनना कोई आसान काम नहीं था, क्यों कि उस समय जैन समाज में विद्वान गृहस्थ नहीं के बराबर थे जो डंके की चोट से संसार में जैन धर्म का सच्चा स्वरूप बतावे। आप की दृष्टि श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधी बैरिष्टर पर गई। कतिपय जैनों ने जो कि रुढ़ि के पूजक थे श्री वीरचंद राघवजी गांधी की समुद्रयात्रा में बाधा उपस्थित की, परन्तु श्री गुरुदेव ने उन्हें प्रबल युक्तियों से बताया कि जैन धर्म इस विषय में कितना उदार है। अन्ततः उन्हें गुरुदेव की आज्ञा के आगे शिर झुकाना पड़ा। गुरुदेव ने श्री वीरचंद गांधी को अपने पास रखकर जैन धर्म के

जैन पूजाविधिदर्शक चित्र

जटिल प्रश्नों को युक्तियुक्त समझा कर परिषद् में भेजने के लिये तैयार कर दिया। श्रीयुत वीरचंद भाई परिषद् में सम्मिलित होने के लिये श्री गुरुदेव के प्रतिनिधि की हैसीयत से अमरीका के लिये प्रस्थान कर गये। जाते हुवे गुरुदेव ने अपना निबंध (जो "चिकागो प्रश्नोत्तर" के नाम से पुस्तकरूप में छप चुका हैं) उन्हें पढ़ने के लिये दिया। परिषद् १९ दिवस तक होती रही। सब से प्रथम दिवस में उद्घाटन क्रिया के बाद हर एक प्रतिनिधि ने संक्षिप्त में अपना परिचय दिया। श्रीयुत वीरचंद गांधी ने अपना परिचय इस प्रकार दिया:—

"I represent Jainism, a faith older than Buddhism, similar to it in its ethics, but different from it in its psychology, and professed by a million and a half of India's most peaceful and law abiding citizens.

I will, at present, only offer on behalf of my community and their high priest, Muni Atmaramji, whom I especially represent here, our sincere thanks for the kind welcome you have given us. This spectacle of the learned leaders of thought and religion meeting together on a common platform and throwing light on religious problems, has been the dream of Atmaramji's life. He has commissioned me to say to you that he offers his most cordial congratulations on his own behalf and on behalf of the Jain community for your having achieved the consummation of the grand idea of convening a Parliament of Religions."

अर्थात्—"मैं जैनधर्म का प्रतिनिधि हूं, जैनमत बुद्ध धर्म से प्राचीन, चारित्रधर्म में उस से मिलता जुलता परन्तु अपने दार्शनिक विचारों में उस से भिन्न है। आजकल इस धर्म के अनुयायी भारतवर्ष में पंद्रह लाख बड़े शान्त और नियमबद्ध जीवनवाले प्रजाजन हैं।

मैं इस समय अपनी समाज की ओर से और उसके महान् गुरु मुनि आत्मारामजी की ओर से आप लोगों के इस आतिथ्यसत्कार का धन्यवाद करता हूं। धार्मिक तथा दार्शनिक विद्वानों का एक ही प्लेटफारम पर इकट्ठे होकर धार्मिक विषयों पर प्रकाश डालने का यह दृश्य मुनि आत्मारामजी के जीवन का एक स्वप्न था। गुरुदेव ने मुझे आज्ञा दी है

कि मैं वस्तुतः उनकी ओर से तथा समूची जैन समाज की ओर से सर्व धर्म परिषद् बुलाने के उच्च आदर्श तथा उस में सफलता प्राप्त करने पर आप को धन्यवाद दूं। ”

गुरुदेव के प्रतिनिधि ने परिषद् में किस योग्यता से अपना पक्ष प्रगट किया और उसका जनता पर कितना प्रभाव हुआ यह उस समय के एक अमरीकन पत्र के शब्दों से पता चलता है:—

" A number of distinguished Hindu scholars, philosophers and religious teachers attended and addressed the Parliament, some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence and piety. But it is safe to say that no one of the oriental scholars was listened to with greater interest than the young layman of the Jain community as he declared the ethics and philosophy of his people. ''

श्री. वीरचंद राघवजी गांधी

अर्थात् “अनेकों जगद्विख्यात् हिन्दु विद्वान, दार्शनिक पंडित और धार्मिक नेता परिषद् में सम्मिलित हुए और उन्हों ने व्याख्यान दिये। उन में कुछएक की गिनती तो विद्वत्ता, दया तथा चारित्र में किसी भी जाति के बड़े से बड़े विद्वानों में होती है। यह कहना कोई अत्युक्ति नहीं कि पूर्वीय विद्वानों में जिस रोचकता के साथ जैन नवयुवक

॥ १००८ ॥ श्री विजयानंदसूरीश्वरजी अपरनाम महाराज श्री आत्मारामजीनी जन्म शताब्दि समयनी स्तुति संवत् १९९२ ना कारतक सुदि ११ ने वार बुध ॥

लेखक—प्रवर्तक श्री कांतिविजयजी

दुहो—परम मंत्र गुरु नाम हे साचो आतमराम ॥
तीन लोक की संपदा रहने को विश्राम ॥ १ ॥

राग—आसावरी, ताल—त्रिताल: विजयानंदसूरि सज्झाय

आज आनंद मोरे अंगणमें, श्री वीरजिनेश्वर संघन में ।
आतमराम आनंदसुखधामा, दास गणेश कुलमंडन में ॥ १ ॥
रूपादे माता सुखसाता, पुत्र दीयो जनरंजन में ।
पुत्र पढ़ायो सुगुण बनाव्यो, जेसे सुगंधी चंदन में ॥ २ ॥
रूप मनोहर सुरवर जायो, कलाकलानिधि रंजन में ।
वीरजिनंद की वाणी मानी, गुरुगम अखीयां अंजन में ॥ ३ ॥
संजमराज कीयो शिर भूषण, मोहराज दल खंडन में ।
कृपा भई सब सद्गुरु जनकी, धर्म उपदेश दे छंदनमें[1] ॥ ४ ॥
सुमतिसती निशदिन रहे मन में, न रहे कुमत कृत बंधन में ।
वचनामृत वरसे जलधारा, शासन सुरतरु सिंचन में । ॥ ५ ॥
विषयविरागी परिग्रह त्यागी, धूल पडी कहे कंचन में ।
नमन करत हे नरपति यतिपति, जनम सफल लहे वंदन में ॥ ६ ॥
विजयानंदसूरि महाराजा, जय जय रहो सदानंदन में ।
कांतिविजय गुरु चरणकमल में, वंदन होवे अनंतन में[2] ॥ ७ ॥

१—उपदेश देती वखते सारा छंदोमां कहे । २ वंदना अनंत वार हो ॥
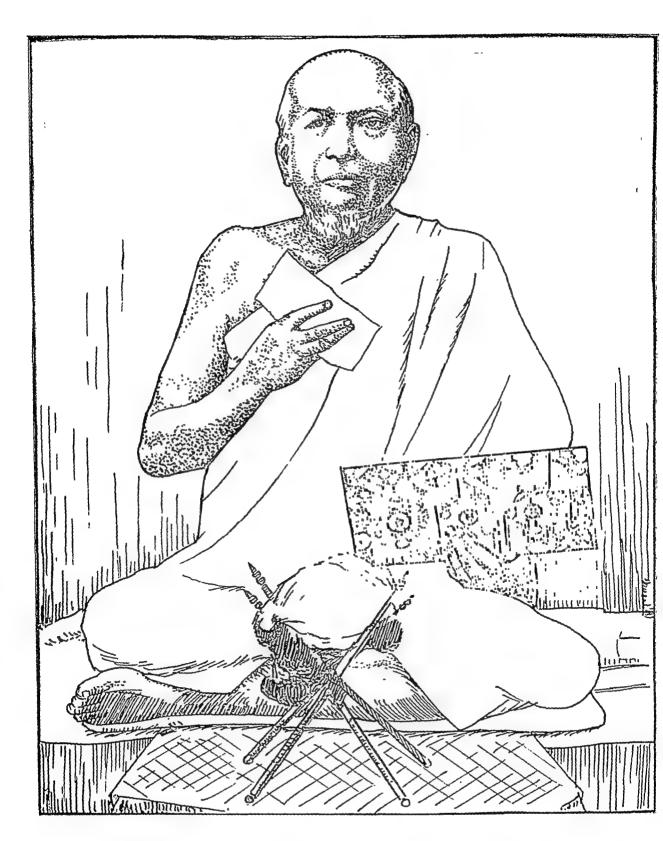
वयोवृद्ध प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराज

(लेखकः पृथ्वीराज जैन, भूतपूर्व वि०, जैन गुरुकुल–गुजरांवाला)

भारतवर्ष के इतिहास में उन्नीसवीं शताब्दि का इतिहास घोर पतन की करुण कहानी है। इस समय भारतवासियों ने केवल राजनैतिक पराधीनता ही स्वीकार नहीं की बल्कि उन की सामाजिक और धार्मिक परम्परायें भी एक गुप्त शक्तिद्वारा क्रान्ति की आड़ में लुप्तप्रायः हो चली थीं। विश्वविख्यात भारतीय सभ्यता को वहशियाना, उस के साहित्य को पागल प्रलाप तथा सर्वविध निपुण पूर्वजों को (old fools) ओल्ड फूल्ज़ के नाम से पुकारा जाने लगा था। पाश्चात्य सभ्यता तथा धार्मिक विचारधारा का आक्रमण हिन्दु जाति पर इस्लाम की तरह आन्धी और तूफान से मिश्रित न था प्रत्युत वह प्रतिदिन चलनेवाली मन्द वायु के समान था जिस के बिना किसी भी व्यक्ति का जीवित रहना असम्भव है। हिन्दु समाज में कुछ ऐसी विकृतियों का समावेश हो गया था जो उसकी जड़ों को प्रतिक्षण खोखला कर रही थीं। भारतवासी नौकरी के प्रलोभन से, विवाह की सुविधा से, जातिभेद की सख्ती से स्वतन्त्र होने की अभिलाषा से, सरकार को प्रसन्न कर के उपाधि लेने की हवस से तथा अन्य अनेक ऐसे कारणों से बड़ी संख्या में ईसाई धर्म को अपनाने लगे और हिन्दु धर्म के शत्रु बन गये। विजेता जाति ने पराजित जाति को ऐसी शिक्षण–प्रणाली में बान्धना प्रारम्भ किया जिस से नवयुवक स्वत्व को विस्मृत कर केवल जन्म, वर्ण एवं रक्त से हिन्दुस्तानी रहें तथा विचार, वेशभूषा, खान-पान इत्यादि में अपने गौराङ्ग प्रभुओं की नक़ल करने में गौरव समझें। ऐसी शोचनीय अवस्था में भारतवर्ष की भूमि ने कुछ ऐसे महापुरुषों को जन्म दिया जिन्हों ने हिन्दु जाति की डूबती हुई नाव के नाविक बनकर इसे पार लगाने का भगीरथ प्रयत्न किया। उन वीर आत्माओं में राजा राममोहनराय, महर्षि दयानन्द तथा श्रीमद्विजयानन्दसूरि मुख्य हैं। पिछले दो महात्मा समकालीन हैं। हमें इन दोनों के जीवनचरित्र में बहुत-

सी ऐसी समानतायें दृष्टिगोचर होती हैं जो इन की सेवाओं और महत्त्व को प्रकाशित करने में ज्योतिस्तम्भ का कार्य देती हैं।

यदि हम विजयानन्दसूरि तथा स्वामी दयानन्दजी के चित्रों को ध्यान से देखें तो प्रतीत होगा कि उन दोनों में केवल पहनावे का अन्तर है। यदि दोनों महापुरुषों को समान वस्त्र पहना कर देखा जाय तो पहिचान करना अतीव कठिन है। दोनों का आकार व शरीरगठन कुछ ऐसे ढंग से बना है कि वे युगलिये सगे भाई मालूम होते हैं। दोनों के मुखारविन्द पर ब्रह्मचर्य का तेज देदीप्यमान है। वे जीवन पर्यन्त पूर्ण ब्रह्मचर्य व्रत के पालक रहे और उसे कभी मन, वचन अथवा काय से खण्डित नहीं होने दिया।

श्री आत्मारामजी व स्वामी दयानन्दजी में केवल आकार की ही सदृशता नहीं। सांसारिक बन्धनों को भी दोनों ने बाल्यकाल में ही तोड़ कर 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की नीति को मान्य किया था। ज्ञानवारिधि को पी जाने की उन में उत्कट आकांक्षा थी। दयानन्द के प्रज्ञाचक्षु गुरु को कभी भी अपने सुयोग्य शिष्य को एक बार से अधिक पाठ बताने का अवसर नहीं मिला। आत्मारामजी ने भी दीक्षा के कुछ ही वर्षों बाद आगमों को कण्ठस्थ कर लिया था। शिक्षाप्राप्ति के लिये उन्हें इधरउधर घूमने में जितने कष्ट सहन करने पड़े, उन सब का उन्हों ने मरदानावार मुकाबिला किया। उनकी स्मरणशक्ति इतनी तीव्र थी कि कभी २ उनके गुरु भी आश्चर्यान्वित हो जाते थे। अनुपम प्रतिभा के मालिक होते हुए भी उनमें गुरु के प्रति नम्रता तथा भक्ति के भाव विद्यमान थे। गुरु की आज्ञा पालना और उनकी सेवा में तत्पर रहना वे अपना परम धर्म समझते थे।

स्वामी दयानन्द का उद्देश्य हिन्दु समाज को अज्ञान के अन्धकार से ज्ञान के प्रकाश में लाना और उसे सच्चे धर्म से परिचित कर उसकी कूपमण्डुकता को दूर करना था। आचार्य आत्मारामजी का लक्ष्य जैन समाज में होनेवाली रूढ़ि—उपासना और सत्य से नावाकफ़ियत की बेख़कुनी करना था। दोनों धर्मवीरों के गुरुओं ने अध्ययन के अन्त में उन्हें जो उपदेश दिया, वह भी इनकी समानता का द्योतक है। स्वामी वीरजानन्द ने कहाः "बेटा, आज हिन्दु जाति वेदों के वास्तविक ज्ञान से सर्वथा अनभिज्ञ है। मेरी यही गुरुदक्षिणा है कि तू संसार में वेदों के सत्य ज्ञान का प्रचार कर हिन्दु समाज की बुराइयों को दूर कर दे और अपना जीवन जाति की सेवा करने में अर्पित कर दे।"

मुनि रत्नचन्दजी ने नवयुवक संयमी को उपदेश दियाः "आज साधु आगमों का

सच्चा अर्थ जनता को नहीं बताते। आगमों में मूर्तिपूजा का निषेध नहीं है, साधु को दण्ड लेकर चलने की आज्ञा है तथा अपवित्र हाथों से शास्त्रों का स्पर्श निषिद्ध है। परन्तु लोग आगम के ऊल्टे सीधे अर्थ कर सत्यता का लोप कर रहे हैं। तू स्वयं आगमों पर निष्पक्ष हो विचार कर तथा जैनजाति को सच्चे धर्म से आनाह करते हुए अपने कर्त्तव्य का पालन कर।" इन उपदेशों से यह स्पष्ट है कि ये महापुरुष अपने २ क्षेत्र में सत्यधर्म की ध्वजा हाथ में लेकर प्रविष्ट हुए थे। सच्चाई की नींव ने ही इन्हें निर्भीक होकर कार्य करने के लिये उत्तेजित किया था।

उचित शिक्षा प्राप्त करने के उपरान्त इन दोनों कर्मवीरों ने अपने २ ध्येय की पूर्त्ति की ओर क़दम बढ़ाये। प्रचारकार्य में दोनों का क्षेत्र अधिकतर पंजाब रहा है। पंजाब प्रान्त का वातावरण इस तरह का है कि वहां कोई भी प्रतिभासम्पन्न व्यक्ति अपने विचारों के कुछ न कुछ अनुयायी सुविधापूर्वक बना सकता है। प्रचलित धर्मों एवं सम्प्रदायों में कई ऐसे हैं जो इसी भूमि में पनपे हैं। आज हमें पंजाब के नगर २ में यदि कोई भी आर्यसमाजमन्दिर या जिनालय दिखाई देता है तो वह क्रमशः दयानन्दजी तथा आत्मारामजी के प्रयत्नों का शुभ फल है। इन्हीं महात्माओं की कृपा से पंजाब प्रान्त में आर्यसमाजभवनो तथा जैन मन्दिरों की स्थापना हुई है।

परोपकार, दया, करुणा आदि भाव भी इन दोनों के हृदय में प्रवाहित थे। स्वामी दयानन्द ने विधवाओं, अनाथों, अछूतों तथा मूक गौमाता की पुकार को सुना था। इस पुकार ने उनके हृदय पर गहरी चोट की। आर्यसमाज का मुख्य उद्देश्य इन्हीं के दुःखों को दूर कर मनुष्य जाति के प्रति सहानुभूति प्रदर्शित करना है। मुनि आत्मारामजी जैन धर्म के सच्चे प्रचारक व पालक थे और जैन धर्म का सर्वोन्मुख सिद्धान्त 'अहिंसा परमो धर्मः' है। दीन, हीन, दुःखी, दरिद्र तथा पीड़ितों की सहायता का उपदेश दोनों ने दिया है।

इन दोनों में मात्र हृदय की भावनायें ही एक हों, यह बात न थी। ब्रह्मचर्य के प्रभाव से इन का शारीरिक बल भी कम न था। दयानन्द कुश्ती, अखाड़ा, दण्ड पेलने आदि के शौक़ीन थे। एक वार जब यह किसी नदी के रम्य तट पर विराजमान थे तो कुछ गुण्डों ने इन्हें नदी की भेंण्ट कर देने की तरक़ीब सोची। जब वे आप को पकड़ने लगे तो आप उन्हें बग़ल में दबाकर नदी में कूद पड़े। अब वे गुण्डे लगे ग़ौते खाने। आत्मारामजी ने भी बाल्यकाल में एक डूबती हुई मुसलमान औरत तथा उसके बच्चे को बचाया था। साधुवेश में भी एक दफ़ा आपने निहायत वज़नी लकड़ियों में फंसे हुए एक गधे को निकाला

था जब कि लोग हिम्मत हार चुके थे। अपने साथी साधुओं के साथ वे इस तरह चलते मानो कोई रिसाला बन्दूकें लिये चला जा रहा हो।

जो कोइ व्यक्ति समाज का उद्धार करना चाहता है, उसकी जहालत का पर्दा दूर करने की कोशिश करता है, परम्परा-की रूढ़ि को माननेवाले लोग उसका विरोध किया ही करते हैं। स्वामी दयानन्द पर पत्थर पड़े, उन्हें गालियां दी गईं और अन्त में विष तक देने में भी लोगों ने कसर न रक्खी। मुनि आत्मारामजी को भी यतियों ने गालियां दीं, उन्हें मिथ्यादृष्टि बताया, उनके विषय में झूठी अफ़वाहें उड़ाईं, आहार आदि के कष्ट दिये गये। किन्तु सत्य का झण्डा हाथ में लेनेवालों के लिये ऐसा विरोध और कष्ट दुःखद नहीं वरन् कल्याणप्रद होता है। जो दशा चान्द पर थूकनेवाले की होती है, वही दशा इन धर्मप्रचारकों का विरोध करनेवालों की हुई। सोना तपाये जाने पर अधिक चमकता है। विघ्नों का मुक़ाबिला करने से ये महापुरुष अधिक दृढ़ हुए और ऐसी क्रांति की आग भड़काने में समर्थ हुए जो अब आसानी से नहीं बुझाई जा सकती।

जिस प्रकार भगवान् महावीर तथा महात्मा बुद्ध की सफलता का एक रहस्य जनसाधारण को प्रचलित भाषा में उपदेश देना था उसीप्रकार २० वीं शताब्दि के ये दो रत्न भी हिन्दी भाषा को अपना कर सफल हुए। यद्यपि वे संस्कृत के दिग्गज तथा अद्वितीय विद्वान् थे तथापि उन्हों ने अपने विचार उस समय की प्रचलित हिन्दी भाषा में ही लिखे ताकि उनकी आवाज़ प्रत्येक व्यक्ति सुनने में समर्थ हो सके। स्वामी दयानन्दरचित 'सत्यार्थप्रकाश' तथा आचार्य विजयानन्दसूरिप्रणीत 'जैनतत्त्वादर्श, अज्ञानतिमिर-भास्कर' व 'तत्त्वनिर्णयप्रासाद' बड़े प्रसिद्ध हैं।

आर्यसमाज तथा जैनसमाज के लिये एक बात बड़े दुर्भाग्य की है कि उनके उपकारी महात्माओं में मुलाक़ात न हो सकी। जोधपुर में भेण्ट होने का निश्चय हुआ था। दयानन्दजी जोधपुर से कुछ दिन के लिये बाहर गये। परन्तु जिस रोज़ जैन धर्म का उद्धारक महात्मा जोधपुर पहुंचा उसी दिन यह दुःखद समाचार मिला कि हिन्दुधर्म के शोधक महात्मा की अकाल मृत्यु हो गई। यदि वे दोनों परस्पर भेण्ट कर पाते तो नहीं कहा जा सकता कि आज भारत के धार्मिक इतिहास में किस प्रकार की क्रान्ति ने जन्म लिया होता।

ऊपर लिखी हुई समानताओं के अतिरिक्त एक बात यह भी उल्लेखनीय है कि इन

श्री. शशीभूषण शास्त्री

[पृ. २३]

श्री. पृथ्वीराज जैन

[पृ. ४५]

पंडित भागमल मौद्गलायन

[पृ. ३०]

दोनों की आयु में कोइ विशेष अन्तर न था। दोनों महात्मा लगभग ६० वर्ष की आयु पर्यन्त समाजसेवा कर सके। स्वामी दयानन्द का समय १८८१–१९४० वि० है तथा विजयानन्दसूरि का १८९३–१९५३ वि० है।

दोनों महात्माओं के चारित्र में एक अन्तर दिखाइ देता है। वह यह कि दयानन्द ने अन्य मतखण्डन में सीमा का कुछ उल्लंघन कर दिया है। किसी भी वस्तु को इस लिये मिथ्या बताना कि वह हमें इष्ट नहीं, अनुचित है। प्रत्येक धर्म में सत्यता का अंश है। सामाजिक नियम यह चाहता है कि अपना मण्डन उसी सीमा तक योग्य है जहां तक दूसरे का अनुचित खण्डन न हो। आत्मारामजी ने ऐसा ही किया है।

एक बात और है। दयानन्द की अनुयायी आर्यसमाज ने अपने नेता के उद्देश्य का प्रचार बड़े उत्साह से किया है। आर्यसमाज ने हिन्दु धर्म की सचमुच रक्षा की है और भारतीय सभ्यता को नाश से बचाया है। जगह २ पर आर्यसमाज के प्रचार के लिये संस्थायें हैं। परन्तु जैनसमाज ने अपने नेता के कार्य को इतने उत्साह से सम्पन्न नहीं किया जितना कि आवश्यक था। तब भी दोनों महात्माओं का उनके अनुयायी मान करते हैं। आर्यसमाज की संस्थायें यदि 'डी० ए० वी०' के नाम स्थापित हुई हैं तो जैन समाज की 'श्री आत्मानन्द जैन' के नाम से।

सारांश यह है कि ये दोनों अपने समय के महारथी थे। हम नहीं कह सकते कि यदि उस समय भारत में ऐसे महापुरुष जन्म न लेते तो आज हिन्दु सभ्यता तथा संस्कृति की कैसी दुर्दशा होती। हमारे लिये यह जानना असम्भव हो जाता कि किसी समय भारत विश्व का अध्यात्म विद्या में गुरु रहा है। मुनि आत्मारामजी तथा महर्षि दयानंद का हि प्रभाव था कि चिकागो की सर्वधर्म परिषद् में भारतीय विचारों का बोलबाला रहा। यहां पर हमें एक बात पर विशेष विचार करना चाहिये। वह यह कि इन दोनों की महत्ता का कारण परस्पर विरोधी धार्मिक विचारधारायें हैं। दयानन्द मूर्तिपूजा का खण्डन करने से दयानन्द बने और विजयानन्दसूरि का नाम मूर्तिपूजा का मण्डन करने से प्रसिद्ध हुआ। इस से क्या परिणाम निकलता है, इस पर पाठकों को स्वयं विचार करना चाहिये।
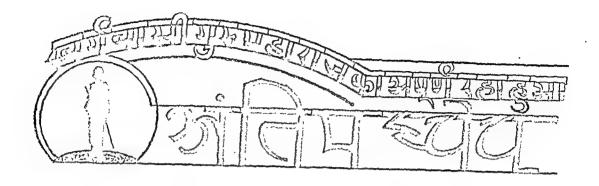
लेखकः–श्री बनारसीदास जैन M. A. प्रोफेसर ओरियेंटल कॉलेज, लाहोर

वन्दे श्रीविजयानन्द–सूरिं श्रद्धार्द्रचेतसा ।
यद्ग्रन्थाध्ययनात् प्राप्ता मया जैनमते गतिः ॥

"सब से पहिले (श्रावकों की ओर अंगुली कर के) मैं इन श्रद्धालुओं की श्रद्धा को पुष्ट और पक्की करने के लिये श्री जिनमन्दिर की जरूरत समझता हूं। सो करीब करीब यह काम पूर्ण हो गया है। कहीं कहीं बाकी है वह भी धीरे धीरे हो जायगा। अब मेरी यही इच्छा है कि सरस्वती मन्दिर भी तैयार होना चाहिये और मैं इसी कोशिश में हूं। यह काम पंजाब में गुजरांवाले में हो सकता है। मैं अब उसी तर्फ जा रहा हूं। अगर जिंदगी बाकी रही तो वैशाख में सनखतरा में श्री जिनमन्दिर की प्रतिष्ठा करा कर गुजरांवाला जाकर यही काम हाथ में लूंगा ॥"

[सुशीलकृत "श्री विजयानन्दसूरि" में श्री चरणविजयद्वारा
लिखित परिशिष्ट । भावनगर । वि० सं० १९९१ पृ० १२]

उपर्युक्त शब्द गुरुमहाराज के मुखारविन्द से, स्वर्गवास होने के कुछ ही पहिले नीकले थे। इन शब्दों में गुरुमहाराज के अन्तिम ध्येय का स्वरूप संक्षिप्ततया वर्णित है। वह ध्येय क्या था? श्री महाराजजी के हाथों किस रूप को धारण करता? इन विषयों पर इस लेख में विचार किया जायगा।

श्री तत्त्वार्थाधिगमसूत्र के प्रथम सूत्र "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" में मोक्षप्राप्ति के साधनों के क्रम का निर्देश है अर्थात् पहिले सम्यग्दर्शन, फिर सम्यग्ज्ञान और अन्त में सम्यक्चारित्र की प्राप्ति होनी चाहिये (एषां च पूर्वलाभे भजनीयमुत्तरम्। भाष्य) इसी क्रम के अनुसार महाराज साहिब ने श्रावकों की श्रद्धा को पुष्ट और पक्की करने के लिये सब से पहिले श्री जिनमन्दिर बनवाने का उपदेश दिया। इस काम के पूर्ण हो जाने पर अब गुरुमहाराज का ध्यान श्रावकों के ज्ञानवृद्धि की ओर

[श्री आत्मारामजी

हुआ था, परन्तु खेद है कि महाराज साहिब इस भावना को अपने जीवन में पूर्ण न कर सके। इस से भी अधिक खेद की बात यह है कि महाराजजी को स्वर्गवास हुए चालीस वर्ष हो चुके हैं और उनकी यह अन्तिम भावना अभीतक अपूर्ण ही रही है। यद्यपि उनके शिष्य तथा श्रावक उन में अनन्य और अखण्ड भक्ति रखते हैं जैसा कि उनके जन्म शताब्दि महोत्सव से प्रकट हो रहा है।

ऐसा प्रतीत होता है कि सरस्वती मन्दिर से गुरुमहाराज का आशय जैन यूनिवर्सिटी (विश्वविद्यालय) या जैन रिसर्च इन्स्टिटयूट (विद्याभवन) से था जो अखिल भारतीय या कम से कम पंजाब प्रान्तीय हो; क्यों कि वे स्वयं अपने शब्दों में कहते है कि " यह काम पंजाब में गुजरांवाला में हो सकता है। " यदि महाराज साहिब का भाव विश्वविद्यालय या विद्याभवन से न्यून संस्था का होता तो वे केवल एक ही नगर का नाम न लेते। उनका आशय स्कूल या कालेज की कोटि की संस्था का नहीं था क्यों कि ऐसी एक ही संस्था से देश या प्रान्तभर का काम नहीं चल सकता था।

लेखक ने अपने एक *लेख में बतलाया है कि धार्मिक साहित्य का पठन-पाठन दो दृष्टियों से हुआ करता है—(१) श्रद्धालु दृष्टि से और (२) ऐतिहासिक या तुलनात्मक दृष्टि से। जैन साहित्य का पठन-पाठन भी इन दो दृष्टियों से हो रहा है। एक ओर श्वेताम्बर सम्प्रदाय के बहुत से साधु, यति और श्रावक तथा दिगम्बर सम्प्रदाय के भट्टारक और पण्डित लोग श्रद्धालु दृष्टि से इस का अध्ययन कर रहे हैं। दूसरी ओर श्वेताम्बर सम्प्रदाय के कुछ साधु और श्रावक तथा दिगम्बर सम्प्रदाय के पठित श्रावक अर्थात् बाबू लोग ऐतिहासिक दृष्टि से इस का अध्ययन कर रहे हैं। पाश्चात्य देशो में तो इस का अध्ययन इसी दृष्टि से हो रहा है।

यह कहने की आवश्यकता नहीं कि इस युग में ऐतिहासिक और तुलनात्मक दृष्टि का ही साम्राज्य है। जो संस्था इस दृष्टि से अध्ययन करने के लिये खोली जाय उस में इष्ट साहित्य के प्रकाशित तथा अप्रकाशित पुस्तकों का पूर्ण संग्रह और साथ अन्य उपयोगी सामग्री का होना नितान्त अनिवार्य है।

इस उपर्युक्त कथन का समर्थन श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देशाई के इन शब्दों से होता है—" प्राचीन काळथी चाल्या आवता धर्म तरफ जोवानी अनेक दृष्टिओ होय छे। आजना जमानामां ऐतिहासिक दृष्टि प्रधानपद +भोगवे छे। "

महाराज साहिब के समय में जैन साहित्य पर ऐतिहासिक दृष्टि से काम होने लग गया था। योरप में वेबर तथा याकोवी और भारत में व्यूलर, भाण्डारकर, पीटर्सन,

---

* " आत्मानन्द "—जनवरी फरवरी, सन् १९३१ पृ० १९।

+ " जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास " वि० सं० १९८९। पैरा १०७२, १०८२।

हार्नले आदि विद्वान् काम कर रहे थे। गुरुमहाराज इन के काम से परिचित थे जैसा कि "तत्त्वनिर्णयप्रासाद" से स्पष्ट प्रकट होता है। संभव है इन में से कोई विद्वान् महाराजजी से मिले भी हों। हार्नले ने अपने शङ्कासमाधान के निमित्त महाराजजी से पत्रव्यवहार किया था।

इन्हीं दिनों भारत सरकार संस्कृत, प्राकृत आदि के हस्तलिखित ग्रन्थों के सूचीपत्र तय्यार करा रही थी जिन में से पाटण, खंभात आदि के सूचीपत्र अतीव महत्त्व रखते हैं।

इधर चिकागो से महाराज साहिव के नाम अखिल धर्मसभा में संमिलित होने के लिये निमन्त्रण आया और भाई वीरचन्द गान्धी महाराज के प्रतिनिधि वनकर वहां गए।

ये सब घटनाएं इस बात की द्योतक हैं कि महाराजजी ऐतिहासिक दृष्टि की महत्ता को भली प्रकार समझते थे और वे इस के विरोधी न थे। इन को दिखाई दे रहा था कि केवल श्रद्धालु दृष्टि इस समय पर्याप्त न होगी, क्यों कि भारतवर्ष का संसार के इतर देशों के साथ घनिष्ठ संबन्ध होता जा रहा था। इस दशा में भारतवर्ष अथवा जैन समाज सांसारिक परिस्थिति के प्रभावों से मुक्त नहीं रह सकता था। लेखक ने अपने पिताजी तथा अन्य गुरुजनों के मुख से सुना है कि महाराजजी के विचार बड़े उदार और प्रगतिशील थे। वे कदापि संकुचित नहीं थे। गुरुमहाराज को विश्वास था कि केवल ऐतिहासिक दृष्टि से सम्यक्त्व में हानि नहीं आ सकती। सम्यक्त्व में हानि का कारण आत्म-निर्बलता है। ऐतिहासिक दृष्टिवाला पुरुष जैनधर्म के सिद्धान्तों को निर्दोष पाल सकता है। वीरचंद गांधी के चारित्र ने इस वात को सिद्ध कर दिया था।

पूर्वोक्त कथन के आधार पर यह बात निःसन्देह कही जा सकती है कि महाराजजी के हाथों में सरस्वती मन्दिर केवल श्रद्धालु दृष्टि पर न चलता-उस में ऐतिहासिक दृष्टि को यथोचित स्थान मिलता। सरस्वती मन्दिर एक प्रकार से नये और पुराने विचारों का संगम होता जहां नये विचार पुराने विचारों से और पुराने विचार नये विचारों से पुष्टि पाते। ऐसी संस्था जैनमत सम्बन्धी विद्याभ्यास तथा अनुसन्धान के लिये न केवल भारतवर्ष में ही, कदाचित् शान्तिनिकेतन तथा भाण्डारकर इन्स्टिटयूट की भांति संसार-भर में आदर्शरूप हो जाती। यहां देश देशान्तरों के प्रौढ़ और अनुभवी विद्वान् जैन धर्म तथा साहित्य का विशेष रूप से परिशीलन करते और इस की सहायता से मानव जीवन की जटिल समस्याओं पर प्रकाश डालते।

एक विद्वान् का कथन है कि सच्ची यूनिवर्सिटी अथवा रिसर्च इन्स्टिटयूट के प्राण तो पुस्तक संग्रह है। महाराजजी भी इस विचार से सहमत प्रतीत होते हैं क्यों कि गुजरांवाला नगर में जहां वे सरस्वती मन्दिर खोलने का भाव रखते थे वहां पं० वेलीराम मिश्र सं० १९३१ से शास्त्रों की प्रतिलिपि करने पर नियुक्त थे। मिश्रजी के लिपिकृत पचासों ग्रन्थ अम्बाला, अमृतसर, पट्टी, जीरा आदि भंडारों में विद्यमान हैं। प्रति-

लिपि का काम बीस वरस तक चलता रहा। यह काम महाराजजी के उपदेश से हुआ होगा। इस के अतिरिक्त पुस्तक भंडार को पूर्णरूप देने के लिये महाराजजी ने सैंकड़ों प्राचीन तथा लिखित और नवीन मुद्रित प्रतियां गुजरात मारवाड़ से पंजाब में भिजवाईं जो भिन्न २ नगर के भंडारों में सुरक्षित हैं। इन के साथ पंजाब के यतियों के भंडार भी मिल गये हैं। इसप्रकार महाराज साहिब ने पंजाब में पूर्ण पुस्तक संग्रह कर दिया था। सरस्वतीमन्दिर की प्रधान सामग्री पुस्तकसंग्रह के एकत्र हो चुकने पर अब महाराज साहिब क्या करते? लेखक का अनुमान है कि वे स्वयं इस के कुलपति बनते और वीरचन्द राघवजी * जैसे अनुभवी तथा विद्वान् व्यक्तियों का सहयोग लेकर जैन साहित्य में अनुसंधान युग की नींव डालते। प्राचीन तक्षशिला की भांति पंजाब में गुजरांवाला भी विश्वविख्यात जैन विद्याकेन्द्र होता। महाराज साहिब के संसर्ग में रह कर साधु तथा श्रावकों का एक ऐसा पठित और चारित्रवान् समूह निकलता जो जैनधर्म की महत्ता को संसार के कोने २ में फैला देता।

शताब्दि के इस अवसर पर महाराज साहिब के भक्त मुनिराज तथा श्रावकों का प्रथम कर्त्तव्य है कि वे महाराजजी की अबतक अपूर्ण रही हुई इस भावना को कार्य-रूप में परिणत करके असीम पुण्य के भागी बनें॥
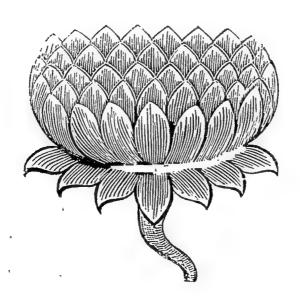
* भाई वीरचन्द राघवजी के संसर्ग से अमेरिका तथा योरप में कई सज्जनों को जैन धर्म की प्राप्ति हुई। लंडननिवासी मि० हर्बर्ट वारन ने तो उनके उपदेश से मांस-मदिरा का त्याग कर दिया था।
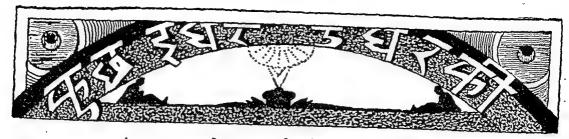
(ले०-पं० ललितविजयजी)

मानवजाति आरंभ से आजतक न जाने किन किन दशाओं का अतिक्रम करती हुई इस दशा को पहुँची है. फिर भी इतना तो मानना ही पड़ेगा कि इस के लिये समय २ पर कुछ लोगों ने दीप-स्तंभ बनकर इसे आगे बढ़ाया है, इस की रक्षा की है और अज्ञात अज्ञानगर्त में पतित होने से बचाकर इसे एक सुन्दर मार्ग पर लगाया है। यदि वास्तविक रूपेण देखा जाय तो इस पृथ्वी के मेरुदण्ड वे ही हैं। हमारे और संपूर्ण विश्व में चमकनेवाले ज्ञानरूप प्राण उन्हीं महात्माओं से हमें प्राप्त हुए हैं। उनका सुयशज्ञान, उनका संस्मरण, उनकी यादगार आजतक हमारे पथप्रदर्शक हैं। धन्य हैं वे महात्मागण !

श्री आत्मानंद शताब्दि महोत्सव के संचालक मेरे परमपूज्य गुरुदेव श्रीमद् विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज तथा अन्य महानुभावों की आज्ञा तथा प्रेरणा है कि मैं भी उक्त अवसर पर प्रकाशित होनेवाले ग्रन्थ के लिये स्वर्गस्थ श्री गुरुदेव के पंजाब के संस्मरण लिखूँ। महात्माओं के संस्मरण लिखना, उनकी संपूर्ण बातों का विस्तृत रूप से परिचय प्राप्त कराना, एक प्रकार से अत्यन्त कठिन है, फिर भी इन तुच्छ कंधों पर जो भार डाला गया है उसका वहन करना, जो कुछ थोड़े बहुत संस्मरण ज्ञात हैं, उन्हें आप के सम्मुख रखना मेरा परम कर्त्तव्य है।

ये बातें केवल बातें ही नहीं, हमारे भावी जीवन के लिये भी उपयोगी-सहायकारक हैं। चिरकाल तक जैन समाज के गौरव को बढ़ानेवाली हैं, साथ ही भावी समाज के लिये भी मार्गदर्शक हैं।

श्री गुरुदेव के पंजाब के संस्मरण लिखने के पूर्व यह आवश्यक है कि इस आर्य संस्कृति की केन्द्र वीरप्रसू जगद्विख्यात भूमि की कुछ प्राचीन बातों पर भी प्रकाश डाला जाय।

भारत के शीर्षभाग में अवस्थित पृथ्वी के मेरुदण्ड स्वरूप हिमवान के क्रोड़ में स्थित इस भूमि का प्राचीन ग्रंथों में पांचाल नाम पाया जाता है। इसके एक ओर पृथ्वी का स्वर्ग "काश्मीर," जहां लोगों को अपनी शीतल मंद सुगंधीदायक वायु का सुखसदान कर रहा है, वहां दूसरी ओर भारत के दुर्ग की दीवार कांबोज प्रान्त स्थित है। पूर्व में संयुक्त प्रांत तथा दक्षिण में भारत की परम गौरवशालिनी राजस्थान भूमि है।

प्राचीन पांचाल देश का नाम बिगड़ते २ पंजाब हो गया। मुसलमान लोगों के आगमन तथा सिन्धु, चिनाब, रावी, झेलम, वयासा और शतलज इन पाँच नदियों से सिंचित होने के कारण भी इस का नाम पंजाव खूब प्रसिद्धि में आया। फारसी लोगों ने इस का नाम "पंज+आब" अर्थात् पाँच जल का देश रखा था। इस देश की उक्त पाँच विशाल नदियाँ हिमवान से असंख्य जलराशि लाकर इस देश में फैला देती हैं और फलस्वरूप सारा देश शस्य श्यामल है। प्राकृतिक शोभा में काश्मीर का बच्चा है। शिमला शैल इसी की गोद में अवस्थित है तथा पूर्वीय भाग पहाड़ों के आजाने से इतना सुरम्य है कि देखते ही बनता है।

आर्य लोगों का कहना है, तथा वेदों में भी लिखा है कि सब से प्रथम मनुष्य की सृष्टि इसी पांचाल देश के ब्रह्मवैवर्त्त नामक स्थान पर हुई थी और वहीं ब्रह्मा से उनके मानस ऋषि भी उत्पन्न हुये थे। पंजाब की सरस्वती नदी आज भी प्राचीन भारतीय सभ्यता की केन्द्र मानी जाती है। बहुत से विद्वानों के मतानुसार चारों वेदों के रचयिता ऋषि लोग पंजाब के ही निवासी थे। कुछ भी हो, इस प्रान्त का यह प्राचीनकालीन गौरव है।

यह तो बहुत प्राचीन काल की बात हुई, हिन्दुओं के अठारह पुराणों के रचयिता व्यासजी इस प्रान्त के थे। उन्हों ने अपने संपूर्ण पुराणों की रचना शतद्रु (शतलज) के तट पर अवस्थित हरीका-पत्तन जो लाहौर और फीरोजपुर की सीमा पर स्थित है, में की थी। जहाँ पर आज भी सहस्रों दर्शनार्थी जाते रहते हैं। श्री भगवान् महावीर के समकालीन, उनके परमभक्त महाराज उदयन इसी प्रान्त के राजा थे, जिन्हों ने धर्मप्रभावना में महती रुचि दिखलाई थी और आखिर जैन दीक्षा अंगीकार कर साधुधर्म का पालन किया था।

इस प्रान्त की प्रस्तुत राजधानी लाहौर का प्रारंभिक नाम लवपुर बतलाया जाता है, जिसे कहते हैं कि महाराज रामचन्द्रजी के पुत्र लव ने बसाया था। ऐसे २

न ज़ाने कितने स्थान इस प्रान्त में हैं, जिन्हें लोग भूल से बैठे हैं, किन्तु उनका महत्त्व ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक दृष्टि से भारत के लिए अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है।

तक्षशिला का महान् विश्वविद्यालय जो रावलपिण्डी के निकट स्थित था, आज भी अपने खंडहरोंद्वारा इस प्रान्त के शिक्षा तथा संस्कृति के केन्द्र होने को जोर से पुकार २ कर कह रहा है। भला, विद्वानों तथा मनीषियों की जन्मभूमि इस भूमि को यह गौरव न हो तो किसे हो सकता है? प्राचीन भारत की विद्या तथा कला की भूमि यही है। सिन्धु का पवित्र जल जहाँ भारत की रक्षा करता था, वहीं इस देश का पालन कर के इसे संसार की संस्कृति के सम्मुख अपना शिर गौरवपूर्ण रूप से उन्नत रखने का उपदेश भी करता था।

इस भारत देश की रक्षा का केन्द्र पंजाब संपूर्ण भारत की यशभूमि था। यदि इसने अपना मन केवल संस्कृति तथा शिक्षा की ओर ही दिया होता तो न जाने इस देश का मानचित्र क्या से क्या होता? किन्तु नहीं, इसने संसार में अपना शौर्य दिखलाकर भारत की रक्षा भी की थी। सहस्रों विदेशियों की उमड़ती हुई धारायें सहस्रों बार इस की विकट बाँध से टकरा कर चूर चूर हो गईं और भारत की रक्षा हुई। बहुत प्राचीन काल की बात तो दूर रही। शक, सीथियन, हूण आदि अनेक विदेशी जातियों को परास्त कर उन्हें भारत से खदेड़ कर बाहर निकालना इसी ने किया था।

अलक्षेन्द्र (सिकन्दर) जिस समय सारे देशों को पराजित करता हुआ भारत में आया, भारत की शान रखनेवाला यही पंजाब था। महाराज पुरु की तीस सहस्र सेना यद्यपि हाथियों के बिगड़ने से तितरबितर हो गई थी, फिर भी उनका पराक्रम देखकर अलक्षेन्द्र को दाँतो तले अंगुली दबानी पड़ी थी और उसे उनका राज्य लौटाना पड़ा था। मुलतान में इन्हीं लोगों ने सिकन्दर को ऐसी बुरी पराजय दी थी कि जिस की चोटों के मारे जाते २ उसका बेबीलोन में अवसान ही हो गया था।

ये घटनाएँ तो बहुत प्राचीन हैं। मध्यकाल में भी पंजाबियों की वीरता पग २ पर चमकती है। मुगल राज्यकाल में सिक्खों की बहादुर जाति चमक ऊठी थी। सिक्ख गुरुओं का बलिदान, उनकी वीरता, सिक्खों का धर्म सब ने मिलकर सारे पंजाब में सिक्ख राज्य स्थापित कर दिया था। एक दिन सारा का सारा पंजाब, काश्मीर

तथा पश्चिमी सीमा प्रान्त, इस जाति की वीरता के फलस्वरूप सिक्ख राज्य में आ गये थे। आज भी सिक्खों की वीरता की धाक वहाँ वालों पर जमी हुई है।

सूबेदार हरिसिंह ललवानीद्वारा केवल ५००० सिपाहियों के द्वारा अफगानिस्तान के शाह की सवा लाख सेना का हराया जाना भारतीय इतिहास की अमर घटना है। आज भी सूबेदार हरिसिंह के नाम की इतनी धाक है कि काबुली औरतें अपने बच्चे को "चुप रह हरि आया" कह कर डराया करती हैं।

वर्तमान समय के ही यूरोपीय महायुद्ध को लीजिए। पंजाबी सेनाओं की शक्ति, सिक्खों की बहादुरी, उनका आत्मत्याग देखकर संपूर्ण अंग्रेज जाति चकित रह गई थी। वहाँ पंजाबियों की "वाह गुरु दाखालसा, वाह गुरु दी फतह" को सुनते ही दुश्मनों के होश हवाश फाख्ता हो जाते थे। इसप्रकार यह भूमि प्राचीनकाल से आजतक लाखों वीरों, महात्माओं, त्यागियों तथा सद्गृहस्थों की माता होने का सौभाग्य प्राप्त कर चुकी है। इसकी गोद में खेले हुए बालक भारत के सितारे तथा देश की शान रहे हैं और हैं।

ये तो शूरवीरता की बातें हुईं, इस काल की वीरता के संस्थापक महात्माओं की, शहीदों की कहानियाँ भी भारत जाति का मस्तक गौरव से उच्च करने को प्रस्तुत हैं।

गुरु नानक और उनके पुत्र श्री चंद्रजी की योग तथा उपदेश की बातें जगद्विख्यात हैं। जिन्हों ने पेशावर, काश्मीर तथा पंजाब में हिन्दु धर्म का उद्धार किया था। गुरु गोविंदसिंह और गुरु तेगबहादुर जैसे योगीवीरों को भी इस भूमि ने ही उत्पन्न किया है।

गुरु गोविंदसिंह के पुत्रों का सा धर्मप्रेम, हकीकतराय आदि सैंकड़ों बच्चों की बहादुरी एवं साहस देख २ दाँतों तले उंगली दबानी पड़ती है। जिस के बच्चों तकने धर्म के लिए हँसते २ प्राण दे दिया था। भला उस भूमि को अपना कहते हुए किसे गौरव का अनुभव न होगा? गुरु अमरदास जो अपने गुरुजी को स्नान कराने के लिए तीन कोस से उँधे पाँव जल लाया करते थे इसी प्रांत के थे। वर्तमानकालीन परम साधक स्वामी रामतीर्थजी जिन के योग तथा भक्ति आदर्श माने जाते हैं, इसी पंजाब प्रान्त में उन्नीसवीं शताब्दि में ही एक गांव मरालीवाला (गुजरांवाला) में उत्पन्न हुए थे।

हमारे स्वर्गस्थ न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्यश्री १००८ श्री विजयानंदसूरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराज साहब को उक्त पुण्य प्रसविनी भूमि ने ही अपनी गोद से उत्पन्न किया था। आप की मातृभूमि होने का सौभाग्य इसी पंजाब भूमि को प्राप्त था। और पांचाल भूमि ने उन्नीसवीं शताब्दि में भी एक बार अपनी प्राचीन ऋषि-मुनि एवं महात्माओं की एक सुन्दर झलक दिखा दी थी। पंजाब भूमि उक्त महाराजसाहब को पाकर कृतार्थ हुई और इस युग में अपने प्रकाश को संसार में चमका कर हमारे भावी जीवन का दीप-स्तम्भ दिखा कर हमारी शतशः नमस्कार भाजन हुई हैं।

आप के परम श्रद्धेय गुरुदेव श्री १०८ बुद्धिविजयजी महाराजसाहब (प्रसिद्धनाम बूट्टेरायजी महाराज), ज्येष्ठ गुरुभ्राता श्री १०८ श्री मुक्तिविजयजी महाराज साहब (श्री मूलचंद्रजी महाराज सा०), श्री १०८ वृद्धिविजयजी महाराज साहब (श्री वृद्धिचंद्रजी महाराज सा०) भी इसी प्रान्त में अद्भुत नररत्नों में थे। आप लोगों के द्वारा जाति तथा धर्म का कितना अपरिमित उपकार हुआ है, उसका वर्णन करना अस्थान समझ कर मूल विषय पर आना ही उचित है।

श्री आत्मारामजी महाराज साहब की जन्म शताब्दि मनाने का आगामी चैत्र शु० १ को आयोजन हो रहा है। शताब्दि का अर्थ शत+अब्दि अर्थात् सौ वर्ष-वाली है। किसी भी महापुरुष के जीवन की कोई भी घटना जैसे जन्म, निर्वाण के सौ वर्ष बाद जो संस्मरण मनाया जाता है उसे शताब्दि और पचास वर्ष बाद के स्मरणोत्सव को अर्द्ध शताब्दि कहते हैं।

भारतीयता का यह विशेष गुण है कि वह अपने महापुरुषों के संस्मरण बड़ी चतुरता से रखती है। यहाँ तक कि यह क्रिया एक प्रकार से धार्मिक विधान सी बन गई है। भगवान् श्री महावीर की जयन्ती चैत्र शुक्ल १३ को, श्री कृष्ण की जयन्ती भाद्र कृष्णा ८ मी को, श्री राम की जयन्ती नवमी, दशहरा आदि को, भगवान् बुद्ध की जयन्ती ज्येष्ठ कृष्ण १३ को, प्रतिवर्ष सार्वत्रिक रूप से मनाई जाती है। धार्मिक रूप से इन सब त्यौहारों का विधान किया गया है और जाति बड़े उत्साह से उक्त तिथियों को उत्सव करती है। यदि स्पष्टरूप से पूछा जाय तो ये सारी बातें उक्त महापुरुषों के संस्मरण के लिए ही हैं।

शताब्दि मनाने का प्राचीन इतिहास यद्यपि अज्ञात है, फिर भी यह मानना ही पड़ेगा कि ये शताब्दियाँ भी वार्षिक जयन्ती का ही विशेष रूप हैं। वार्षिक रूप से

जितना महापुरुषों के सम्बन्ध में विवेचन नहीं हो सकता, उतने अधिक मनुष्य मिलकर महापुरुषों के सम्बन्ध में अपना विचार–विनिमय नहीं कर सकते, उतनी नवीन बातों की शोध नहीं हो सकती; जितनी प्रधान अवसरो पर। शताब्दि क्या ? अर्द्ध शताब्दि क्या? ऐसे उत्सवों के लिए जितना अधिक बार अवसर मिले उत्तम है। यों तो अच्छा हो दशाब्दि तक मनाई जाय। किन्तु यह कार्य व्यय–साध्य होने के कारण उतना सफल नहीं हो सकता जितना अधिक २ दिनों पर किया गया उत्सव; इस लिए ऐसे अवसरों अर्थात् शताब्दि और अर्द्ध शताब्दि को विशेष महत्त्व दिया जाता है।

इस प्रकार के उत्सवों का इतिहास भी बहुत प्राचीन है। यह बात अवश्य थी कि उनमें ठीक सौ वर्ष का विधान ऐसा पक्का नहीं था। प्रत्येक बौद्ध साहित्य और इतिहास के अध्ययन करनेवाले को यह बात मालूम होगी कि अशोक, कनिष्क, हर्ष आदि राजाओं ने महात्मा बुद्ध की मृत्यु के बाद निश्चित समयों पर महात्मा बुद्ध की जयन्ती मनाई थी और उन्हीं अवसरों पर बौद्ध धर्म के सिद्धान्तों का संकलन किया गया था।

बौद्ध लोग तो यहाँ तक बढ़े हुए हैं कि वे अब तक महात्मा बुद्ध की शताब्दियाँ मनाते हैं। कुछ ही दिन पूर्व टोकियो में महात्मा बुद्ध की चौबीसवीं–शताब्दि मनाई गई थी, जिसमें संसारभर के बौद्ध एकत्रित हुए थे। को. बा. दाइसी नामक जापान के एक बड़े महात्मा की ग्यारहवी शताब्दि गत वर्ष मनाई है। इस प्रकार ऐतिहासिक दृष्टि से इस प्रकार के महापुरुषों के जीवन सम्बन्ध रखनेवाले उत्सव, शताब्दिउत्सव बहुत प्राचीन हैं। साथ ही विशुद्ध भारतीय उपज हैं।

बीच के समयमें इनका काम कुछ ढीला पड़ गया था, अब फिर जागृति के साथ २ यह उत्सव भी जग गया है। श्री दयानन्द सरस्वती की जन्म शताब्दि मथुरा में तथा निर्वाण अर्द्ध शताब्दि अजमेर में हुई है; यह तो कल की बात है। भारतेन्दु अर्द्ध शताब्दि, टालस्टाय शताब्दि, चर्च ऑफ इंग्लैण्ड की शताब्दि, बंकिमचन्द्र की शताब्दि, इस तरह रोज़ इनका क्रम चल रहा है। इनका उद्देश्य महापुरुषों की याद, उनकी शिक्षाओं का जीवित बनाये रखना है।

इसी ही उद्देश्य को लेकर यह शताब्दि मनाई जा रही है और उक्त महात्मा के थोड़े से जीवन के संस्मरण आप के सम्मुख रखने का प्रयत्न हो रहा है।

स्वर्गस्थ आचार्य महाराज साहब के संस्मरण बड़े ही सुन्दर तथा शिक्षाप्रद हैं। हों भी क्यों न ? महात्मा पुरुषों की प्रत्येक घटनाएं कुछ न कुछ महत्त्व रखती हैं। भावनगर की एक घटना है। यह आचार्य श्री विजयकमलसूरिजी ने खंभात में मुझे सुनाई थी।

आचार्यदेव का विराजना भावनगर में था। आप का यह नियम था कि शौच बहुत दूर, मील डेढ़ मील तक पधारते थे, इसके साथ ही आप कभी अकेले—बिना किसी साधु के बाहर नहीं निकलते थे।

प्रातःकाल का समय था। मुनिवृन्द के साथ आप शौच पधारे थे। समुद्र के किनारे की ओर उस दिन पधारना हुआ था। आप किनारे २ बहुत आगे चले गये थे। जब उधर से लौटे तो दूर से आप ने देखा कि मुनि श्री कमलविजयजी तथा श्री जयविजयजी किसी वस्तु के उठाने में लगे हुए हैं।

बात यों थी कि रात में समुद्र की लहर आई थी, उसके साथ ही लकड़ी के दो लट्ठे बह कर किनारे आ गये थे, उनके बीच दैवयोग से एक गधा फँस गया था और वह उन दोनों लट्ठों के बीच पड़ा तड़फड़ा रहा था। उक्त दो मुनिगण एक लट्ठे को हटा कर उसे बचाने की चेष्टा कर रहे थे।

गुरु महाराज निकट आये, बेचारे पंचेन्द्रिय की दशा देख जी भर आया। इन दोनों साधुओं से लट्ठा उठाया नहीं पाता था। "हटो, इधर आओ" आप ने जोशभरे स्वर से कहाः "पकड़ो यह तिरपणी और डंडा।"

उक्त दोनों महानुभाव हट गये। आप ने चोलपट्टा कसकर काछिये सा बना लिया। वह पहला ही दिन था जब आप ने चोलपट्टा घुटनों से ऊँचा किया था। लट्ठे के पास पहुँचे। दो तीन बार उस के बोझ को आजमाया और अंत में उठा कर इतने जोर से फेंका कि तीन साढ़े तीन हाथ दूर जाकर गिरा। आफत में फंसा हुआ गधा बंधनमुक्त हुआ, उछल करके चट्ट से बाहर हुआ, थोडी दूर तक दौडा किन्तु पेट में पानी भर गया था, गिर पड़ा। और मुख मार्ग से पानी निकल गया, धूप लगी, चंगा हो गया और चलता बना।

एक बार की बात है आप उन दिनों जंडियाला गुरु में विराजमान थे। आपने अब तक संवेग दीक्षा नहीं ली थी, स्थानकवासी ढंग ही थे; किन्तु आप के विचार मुखपत्ति बांधने के विरुद्ध हो गये थे।

श्री पार्श्वनाथ जैन बालाश्रम, उमेदपुर.
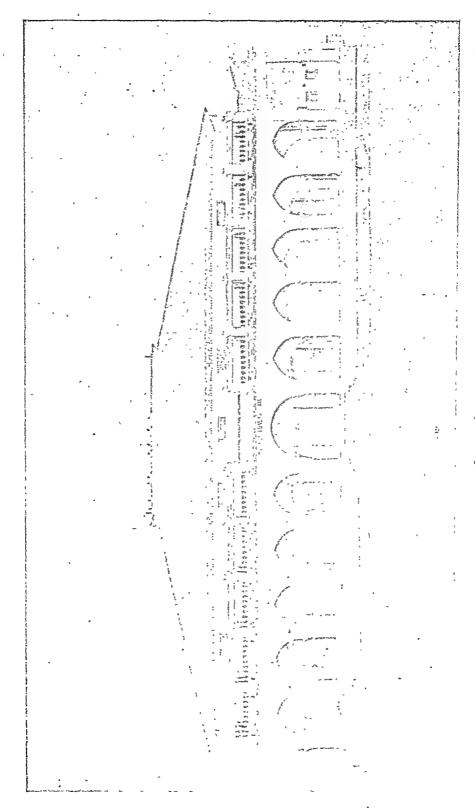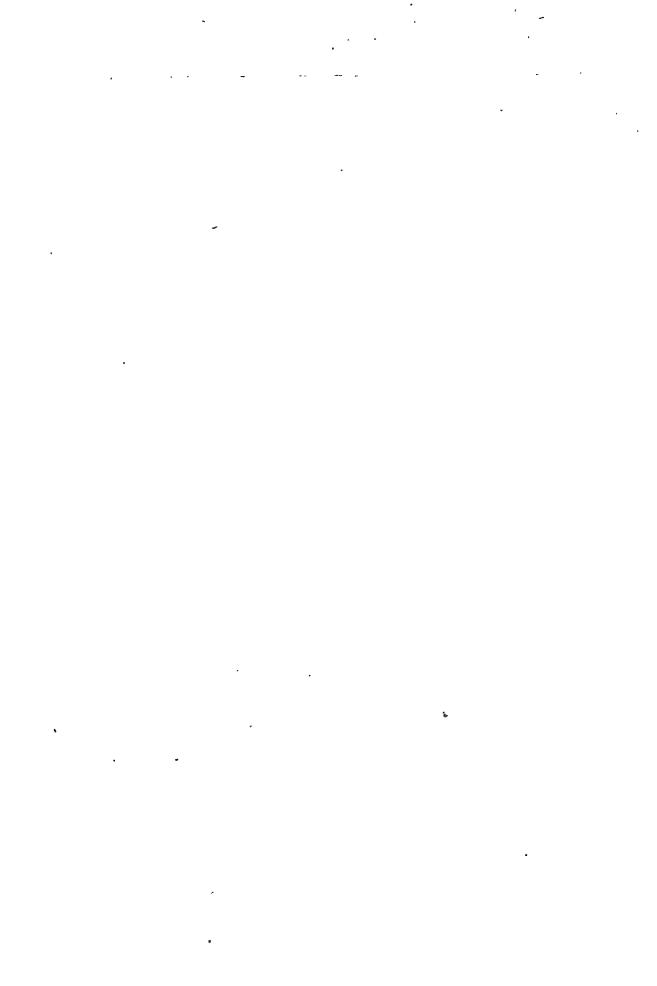
जंडियाला, गुरु के स्थानकवासी संप्रदाय के प्रमुख श्रावक मोहरसिंह आप के पास आये, वन्दना की और बैठ गये। बातों ही बातों में उन्हों ने गुरुदेव से पूछाः "महाराज! आप मुँह पर मुखपत्ति बांधना ठीक समझते हैं?" महाराज ने निर्भीकतापूर्वक उत्तर दियाः "मैं इसे सर्वथा ठीक नहीं समझता।"

"तो फिर आप इसे बाँधते क्यों हो?" मोहरसिंह ने प्रश्न किया।

"तुम्हारे जैसे बैलों को अपने बाड़े में लाने के लिए।" महाराज साहब का उत्तर था। "यदि मैं मुखपत्ति न बाँधू तो तुम्हारे जैसों को मैं जो कुछ सिखलाना चाहता हूँ, कैसे सिखला पाऊँगा? हमारा तुम्हारा संबंध तो केवल इस मुखपत्ति का ही है। यदि मैं इसे न बाँधु तो क्या तुम मेरा कहना सुनोगे?

"मेरा और तुम्हारा नाता मुँहपत्ति मात्र का है। जहाँ तक मुहपत्ति है वहाँ तक ही तुम मेरे पास आते हो और मैं तुम को वीतरागदेव के सत्य सिद्धान्तों को समझा सकता हूँ। जब मुँहपत्ति उतार दूंगा तब तुम मेरे पास आना बंद कर दोगे। उस हालत में मैं तुम को धर्म का सच्चा स्वरूप नहीं समझा सकता।"

एक प्रधान श्रावक को इस प्रकार स्पष्टतया निडर भाव से उत्तर देना क्या सरल है? भूलों को, गलतियों को, निडर होकर कह देना, सचाई के आगे मुँह देखे व्यापार को मिटा देना। सत्य प्रेम हो तो ऐसा। धन्य गुरुदेव!

तीसरी घटना सुनिएः—

आपके साधु समुदाय में दैववशात् एक साधु का चरित्र कुछ शंकास्पद था। आप ने उसे बार २ सुधरने के लिए कहा, किन्तु विशेष प्रभाव कुछ नहीं पड़ा। आखिर आप ने उस साधु के गुरु (अपने प्रधान शिष्य) को एक पत्र लिखा। पत्र की पंक्ति स्मरण करने योग्य है।

उसका सारांश यह है—" याद रखिये, अपने शिष्य को सुधारिये, समझाइये और शुद्ध कीजिये, अन्यथा कल्याण नहीं है। मैं "अमरसिंह" नहीं हूँ। यदि यह दशा रहती है तो मैं इसे निकाल—समुदाय से बाहर करता हूँ।"....आदि।

अपने साथियों की हितकामना, चरित्र का उत्कट पालनभाव क्या इस घटना से सिखने योग्य नहीं हैं?

* *

एक घटना है, आप उन दिनों लुधियाना में विराजमान थे। आप के पास श्रेष्ठ गुरुभाई श्री मूलचंदजी महाराजद्वारा भेजे गए दो सज्जन आये। उन लोगों की इच्छा दीक्षित होने की थी।

महाराज साहब ने उन दोनों गृहस्थों को अपने पास रखा, उन दिनों आपश्री कुछ अस्वस्थ थे। वे दोनों सज्जन दूसरे ही दिन दीक्षा का मुहूर्त्त बतला रहे थे और हठ भी कर रहे थे। उन्हें आप के शिष्य ने अन्यत्र संयम दे दिया।

दैववशात् अहमदाबाद के सुप्रसिद्ध सेठ श्री दलपतभाई भगुभाई का आपश्री को पत्र मिला "ध्रांगध्रावाले जो दो आदमी आप की सेवा में आए है, उन्हें दीक्षा देनी उचित नहीं।" किन्तु अब क्या हो सकता था ?

महाराजश्री को दुःख हुआ और काफी संकोच भी हुआ। इसी संकोच के कारण आप ने उक्त सेठ को कई मास तक पत्र तक भी नहीं लिखा।

लगभग ६ मास बीतने पर आप ने एक पत्र इस आशय का सेठजी के नाम लिखा था।

"दीक्षा हो चुकने पर आप का पत्र मिला, दुःख है, मैं इसी (?) संकोच के मारे आप को पत्र भी न लिख सका।"......इत्यादि।

शालीनता तथा समय आने पर व्यर्थ के वादविवाद को स्थान न देकर भूल मान लेना! क्या दीक्षा देनी भूल थी! नहीं, किन्तु एक श्रावक की राय न होने पर भी दीक्षा देना अयोग्य है, इस बात का ध्यान आप को सब से बड़ा था।

क्या आप और कुछ बहाना नही बना सकते थे ? किन्तु नहीं, आप ने संघ आज्ञा को प्राधान्य दिया था। वर्तमान दीक्षा के लिए शिष्यों की खोज करनेवाले साधु वर्ग को कुछ शिक्षा लेनी चाहिए। संघ की आज्ञा आदि बातों में कैसा अनुकरणीय आदर्श है।

*   *

आप के शिष्य श्री मुनि श्री लक्ष्मीविजयजी महाराज (स्थानकवासी दशा में श्री विशनचंदजी महाराज) ज़ीरा, जिला फिरोजपुर (पंजाब) में आप के साथ विराजमान थे।

आप मेडतानिवासी पुष्करणा ब्राह्मण थे और आप ने श्री स्वर्गस्थ आचार्यदेव के पास सत्यसनातन धर्म की शिक्षा ली थी और जब आचार्यदेव ने संवेग दीक्षा ली तब आप ने भी संवेग दीक्षा ली थी और आप के ही शिष्य बने थे। ढुंढकपने में आप अमरसिंहजी के समुदाय में रामबक्षजी के शिष्य थे।

एक दिन जीरा की स्थानकवासी संप्रदाय की एक प्रसिद्ध श्राविका आप के पास आई। वह प्रायः श्री आत्मारामजी महाराज साहब तथा उनके शिष्यों को गालियां दिया करती थी. आ कर श्री लक्ष्मीविजयजी से बातें करने लगी। बातों २ में उसने कहा कि क्या कहा जाय ? अगर कोई ओसवाल का बच्चा साधु रहता तो धर्म परिवर्तन न करता, किन्तु आप तो ब्राह्मण ठहरे और आप के गुरु क्षत्रिय ठहरे, इस तरह से अलग ही पंथ चला दिया, मुखपत्ति खोल दी, हाथ में तिरपणी ले ली, अब क्या रह गया ?

श्री लक्ष्मीविजयजी ने कहा "बाई ! यदि क्षत्रिय और ब्राह्मण होना ही दोष है तो भगवान् महावीर भी तो क्षत्रिय थे और उनके परम शिष्य गौतमस्वामी भी ब्राह्मण ही थे।"

बिचारी सुनकर लज्जित हो गई। ऐसी २ घटनायें स्थानकवासीपना छोड़ने के बाद अनेको हुईं; सत्य की खोज करनेवाले तो सत्य तक पहुँच कर ही दम लेते हैं।

* *

सम्वत् १९५५ की बात है। वर्तमान आचार्यदेव मेरे परमोपकारी गुरुमहाराज श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी ने पट्टी, जिला लाहौर में चौमासा बिताकर शतलज पार करते हुए ज़ीरा (फीरोज़पुर) में पदार्पण किया। उस समय प्रधानरूप से आप श्री जी बाबाजी महाराज श्री कुशलविजयजी महाराज, श्री हरिविजयजी महाराज, श्री सुमतिविजयजी महाराज, इन वृद्ध साधुओं के साथ थे और तपस्वी श्रीशुभविजयजी महाराज, श्रीलब्धिविजयजी महाराज एवं मेरे उपकारी वृद्ध भ्राता श्री विवेकविजयजी महाराज और मैं (मुनि ललितविजय) भी आपके साथ थे। सारे नगर में उत्साह तथा प्रेम का सागर हिलोरे भरने लगा, गाजेबाजे के साथ नगर में पधारना हुआ।

लाला राधामलजी ज़ीरा के पुराने तथा धनी श्रावकों में से थे, साथ ही स्वर्गस्थ आचार्यदेव श्री आत्मारामजी महाराज साहेब के बालमित्रों में से भी थे। सारे जुलूस में उन्हें न देखकर सब आश्चर्य में थे, किन्तु बात कुछ और ही थी।

जब आचार्य देव (श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी) मंदिर दर्शन के लिये जुलूस के साथ पधारे तो देखा कि मंदिर की सीढ़ियों पर लालाजी खड़े हैं। दूर से ही इन्हें देखकर उनकी घिग्घी बंध गई। "महाराज आत्मारामजी को कहाँ छोड़ आये ?" कहते २ गला भर आया, रो उठे, आंखों से आंसुओं की धारा वह चली, सारी उपस्थित जनता भी इस दृश्य को देखकर रो उठी।

यह मेरी आंखों देखी घटना है। आंतरिक प्रेम का इस से अच्छा उदाहरण और क्या हो सकता है ? श्रावकों की गुरुओं पर इतनी श्रद्धा! इतना प्रेम! गुरुदेव वास्तव में ऐसी ही श्रद्धा और प्रेम के पात्र थे।

* *

लुधियाना पंजाब के एक प्रधान शहरों में से है, किन्तु वहाँ केवल एक ही जैन मंदिर था, सो भी यतियों के डेरे के पास, नगर के किनारे, दूर, जहाँ स्त्रियों तथा बच्चों का दर्शन करने जाना कठिन था।

स्वर्गस्थ आचार्यदेव ने इस आवश्यकता को देखते हुए मंदिर के बनवाने का उपदेश किया, किन्तु शहरों में बीच में स्थान प्राप्त करना कितना कठिन होता है, यह सब पर प्रगट है। श्रावक लोगों को लाला रामदित्तामल, की जो लुधियाना के क्षत्रिय वैष्णव थे, तथा गुरुदेव के परम भक्तों में थे, दूकानों का स्थान पसंद आया था। वे लोग हरएक मूल्य जिसे लालाजी मांगें प्रसन्नतापूर्वक देनेको तैयार* थे; किन्तु कहने की हिम्मत किसी की न पड़ती थी।

श्रावक लोगों ने स्वर्गस्थ आचार्यदेव से इसके लिए कई बार प्रार्थना की कि यदि आप उनसे फरमा दें तो काम हो जाय, किन्तु आप का सर्वदा यही उत्तर था: "ऐसा कहना एक प्रकार से एक भक्त पर दबाव डालना है, गृहस्थी जीव है, इतना मैं कैसे कह सकता हूँ!"

बात यों ही कुछ दिनों तक टलती रही। स्वर्गस्थ आचार्यदेव के साथ जो मुनिमण्डल सर्वदा रहा करता था, उनमें वर्त्तमान आचार्यदेव श्रीमद् विजयवल्लभसूरीश्वरजी भी हमेशां भक्तिपरायण थे। एक दिन समुनिमण्डल स्वर्गस्थ आचार्यदेव विराजमान थे, लालाजी भी उपस्थित थे। बातों ही बातों में वर्त्तमान आचार्यदेवने पूछा:

* क्योंकि वे दूकानें दालमण्डीमें थी जिस के आसपास जैनियों की भरपूर वस्ती है।

न्यायांभोनिधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानंदसूरीश्वरजी प्रसिद्ध नाम श्री आत्मारामजी महाराजना पट्टधर आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजना सदुपदेशथी स्थपाएल—
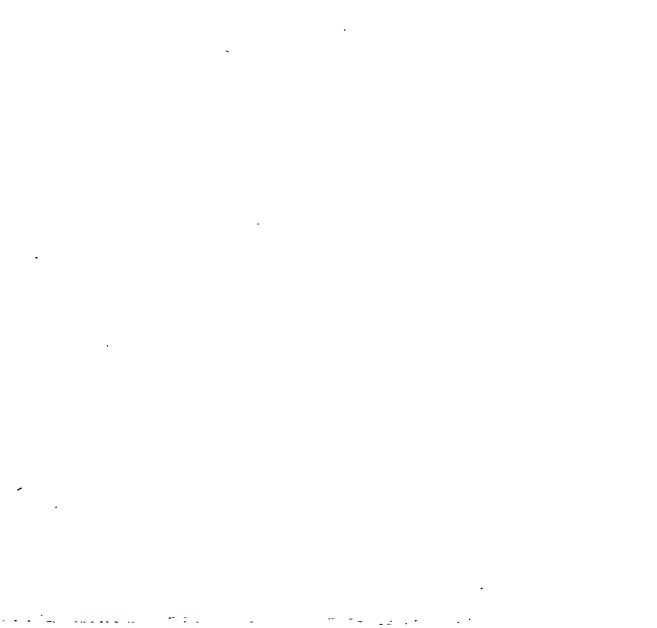
"यह सामने की दूकानें किस की हैं ?"

"यह हैं तो मेरी ही ! कहिए, क्या इन्हें खरीदना है ?" लालाजी ने हँसते हँसते उत्तर दिया।

"हाँ, खरीदना है तभी तो पूछते हैं।" वर्त्तमान आचार्यदेव ने कहा।

"दाम इनका बहुत है, आप दे न सकेंगे !"

"नहीं, नहीं, ऐसा न कहो, मैं जहां तक समझता हूं, दाम चुका सकता हूं !"

"कहिए तो सही ! लंगोटी में कितने दमड़े हैं, जिनसे दाम चुकायेंगे ?" लालाजी का पूछना था।

"भाई ! यहां तो धरा ही क्या है ? हमारे पास तो धर्मलाभ है, क्या यह कम मूल्य है ?" वर्त्तमान आचार्यदेव ने कहा।

"तो भले, इन दूकानों की जमीन को मैं आचार्यदेव के चरणों में अर्पित कर रहा हूं, जो चाहें सो करें।" लालाजी ने प्रसन्नतापूर्वक आज्ञा दे दी।

शताब्दिनायक:—

आचार्यदेव स्वर्गवासी हो गए। कुछ वर्षों बाद वर्त्तमान आचार्यदेव समुनिवृन्द लुधियाना पहुँचे। सारे नगर में जुलूस बड़े उत्साह से निकला, सहस्रों आदमी उसमें सम्मिलित हुए। लुधियाना का हृदय खुल गया था। सब लोग इस जुलूस में थे, किन्तु लाला रामदित्तामल का कहीं पता तक न था।

वर्तमान आचार्यदेव उपाश्रय में पधारे। लगभग ३ बजे दिन को लालाजी आए, नमस्कार करने को झुके और कुछ कह भी न पाये थे कि हिम्मत का बांध टूट गया "हा ! आत्मारामजी !" मात्र कह सके। फूट फूट कर रोने लगे। उनका रोना देख उपाश्रय की दीवालें तक रो उठीं। फिर किसी तरह उन्हें सान्त्वना देकर गुरुदेव ने शान्त किया। यह सम्वत् १९५६ की बात है (यह घटना भी मेरी देखी हुई है)।

मंदिर बनकर तय्यार हुआ, प्रतिष्ठा में भी आप को बुलाया गया। उस समय उनसे कहा गया "यदि आप कुछ चाहें तो दे सकते हैं !"

"जो कुछ खर्च हो, उसका चौथाई मेरा। पचास हज़ार, लाख जो कुछ क्यों न हो। उसका चौथाई मेरा माना जाय।" लालाजी ने उत्तर दिया, सब स्तब्ध थे।

यह घटना सम्बत् १९६४ की है।

स्वर्गस्थ आचार्यदेव पर अन्य मतावलंबी भी कितनी श्रद्धा रखते थे!

* *

ऐसी ही एक और घटना है। स्वर्गस्थ आचार्यदेव लुधियाना में विराजमान थे वहां पर कुछ आर्यसमाजी उनसे शास्त्रार्थ करने आये।

उन में एक बड़ा होशियार बालक भी था। बालक का नाम किशनचंद था और ब्राह्मण जाति का था। उसे समाजी लोग समय समय पर बहस के मौकों तथा व्याख्यान आदि में भी ले जाते थे। वह प्रत्युत्पन्नमति (हाजरजवाब) था।

आचार्यदेव से उन लोगों ने कुछ प्रश्न किए, उनका उत्तर उन्हें सन्तोषजनक मिल गया। फिर आचार्यदेव ने कुछ प्रश्न किए। समुचित उत्तर न देसकने के कारण वे लोग वितण्डावाद करने लगे। बालक ने ही इनकी युक्ति से भरी हुई बातों को सुनकर उन्हें डांटा और कहा "जिस प्रकार इन महात्मा ने युक्तिपूर्ण उत्तर दिये हैं, उसी प्रकार तुम लोग भी दो! क्यों व्यर्थ की बकवाद करते हो?"

बहस समाप्त हुई और वे लोग चले गये।

बालक किशनचंद की महाराज साहब पर उसी दिन से पूर्ण श्रद्धा हो गई, और वह आप का परम भक्त हो गया।

किशनचंद आगे चलकर पटियाला राज्य में वकील हुआ।

सम्वत् १९८९ में मुकाम समाना ज़िला पटियाला में प्रतिष्ठा महोत्सव था। उस अवसर पर स्वर्गस्थ आचार्यदेव की एक मूर्ति की भी स्थापना होनी थी। बाबू किशनचंद को भी निमन्त्रित किया गया।

स्थापना में घी की बोली का काम बाबूजी को दिया गया था। आप स्वर्गस्थ आचार्यदेव का परिचय देने के लिए खड़े हुए। बड़ी मुश्किल से दो चार शब्द बोले होंगे, व्याकुल हो उठे। आंखों से आंसू बह चले। गला रुक गया। कुछ देर बाद अपने को संभाल कर उन्हों ने आचार्यदेव का इस रसीली भाषा में परिचय दिया कि सारी जनता मंत्रमुग्ध-सी रह गई।

स्वर्गस्थ आचार्यदेव पर अन्य मतावलम्बियों के उत्कट प्रेम का यह दूसरा उदाहरण है।

*　　　　*

एक बार एक महाशय जो पूरे चलते पुर्ज़े थे और स्थानकवासी सम्प्रदाय के माननेवाले थे, स्वर्गस्थ आचार्यदेव के पास उपस्थित हुए। पढ़े लिखे अच्छे थे, किन्तु शास्त्रज्ञान से अधूरे थे।

आप ने आते ही प्रश्न किया "महाराज मैं आप से कुछ बहस करना चाहता हूं, किन्तु वह शास्त्रों के आधार पर न हो कर केवल तर्क के ही आधार पर होगा।"

गुरुदेव ने कहा—"ठीक; जैसी तुम्हारी इच्छा।"

"फूलों में जीव होता है और उन्हें आप मूर्तियों पर चढ़ाने का उपदेश करते हैं। क्या इस में हिंसा नहीं होती?" उन का पहला ही प्रश्न था।

"मुझे फूलों के जीव को तो पहिले दिखा दो तब मैं तुम्हारे प्रश्न का उत्तर दूं।"

"वाह! इस में क्या बात है? फूलों में जीव तो होता ही है।" उन्हों ने कहा।

"इस का प्रमाण क्या है?" आचार्यदेव ने पूछा।

"सारे शास्त्रों में लिखा हुआ है! सब लोग मानते हैं।" उन्हों ने उत्तर दिया।

"भाई! तुम तो शास्त्रों को मानते ही नहीं हो, फिर किस लिए उनका प्रमाण देते हो?" आचार्यदेव ने कहा!

वे महाशय लज्जित हुए और उठकर चलते बने।

प्रत्युत्पन्नबुद्धि (हाज़रजबाबी) इस का नाम है। विरोधी को केवल दो बातों में ही हार मान लेनी पड़ी।

*　　　　*

एक शख्स स्वर्गस्थ आचार्यदेव के सामने आया और नमस्कार कर के बैठ गया। सुखशाता पूछने के बाद उसने प्रश्न किया कि साहिब "आप ने सम्यक्त्व-शल्योद्धार में मन्दिर बनवानेवाले श्रावक को स्वर्ग की प्राप्ति लिखी है?"

महाराज साहब ने फरमाया " भाई भगवतदेव का मन्दिर बनवाना सम्यक्त्व की निर्मलता का कारण है और सम्यग्दृष्टि जीव स्वर्ग में ही जाता है। पांचवें श्रुतकेवली श्री भद्रबाहुस्वामी का बचन है कि, " सम्मदिट्ठि जीवो विमाणवज्जन बंधए आउं।" इसलिये ऐसे पवित्र काम के करनेवाले जीव का स्वर्ग में जाना शास्त्रसिद्ध है।"

प्रश्नकार ने हंस कर पूछा " महाराज मन्दिर के लिये गधा ईंटें लाता है, उसे बड़ा कष्ट उठाना पड़ता है, वह भी किसी न किसी देवलोक में जाता ही होगा!"

यह प्रश्न हालाँ कि भलमनसाही का न था, तो भी स्वर्गस्थ ने बड़ी शान्ति रक्खी और उससे कहा कि " भाई, तुम मन्दिर को नहीं मानते और मन्दिरजी के बनवाने में भी पुण्य नहीं मानते, किन्तु साधु को दान देने में तो पुण्य मानते हो!"

प्रश्नकार ने कहा "बिलाशक, साधु को दान देने से मनुष्य को स्वर्ग और मोक्ष मिलता है।"

गुरु महाराज ने कहा "ठहरो! शान्तिपूर्वक सुनो और गौर करो:-एक साधु ने कुछ दिनों तक उपवास किये। पारणे का दिन आया। तुमने साधु महाराज को घर बुलाकर दूध वौराया। तुम को बड़ी खुशी हुई। तुमने बड़ा पुण्य बांधा, तुमको ऊँचा स्वर्ग मिलेगा। मगर दूध देनेवाली भैंस को भी तो स्वर्ग मिलना चाहिये!"

जवाब सुनकर प्रश्नकार खामोश हो गया और मनोमन लज्जित भी हुआ।

* *

पटियाला में लाला सीब्रमल नाम के एक ढूंढिया श्रावक रहा करते थे। वे ढूंढक पंथ के कट्टर अनुयायी थे और महाराज साहब के संवेगी दीक्षा लेने के कारण उनसे बड़े नाराज़ थे।

एकबार वे दूसरे शहर में गए और उन्हों ने वहाँ कहा "आत्मारामजी सब जगह तो जाते हैं, किन्तु पटियाला में नहीं आते हैं! डरके मारे इधर आने का नाम भी नहीं लेते। यदि आ जायँ तो उनकी इज्ज़त बीच बाजार में उतार लूँ।"

स्वर्गीय आचार्यदेव को यह बात मालूम हुई। उन दिनों आप का विराजना उधर ही था, पटियाला विहार के रास्ते में पड़ता भी था, आप पटियाला को ही चल पड़े।

आप का पटियाला में अभूतपूर्व स्वागत हुआ। जनता ने हृदय से स्वागत किया, व्याख्यान हुआ, सहस्रों आदमी आए और सब ने एक स्वर से स्तुति की तथा पटियाला पधारने पर अपने को भाग्यशाली समझा।

बातों बातों में सीसूमल का जिक्र आ गया। महाराज साहब ने फरमाया "भाई! सीसूमल ने, सुनते हैं, कहा था कि पटियाला में आए कि उनकी इज्जत बीच बाजार में ले लूंगा। मैं ने भी समझा कि व्यर्थ इज्जत का बोझा कहां तक लादे फिरूं, चलो इतना हलका तो हो जाऊंगा।"

इस घटना को सुनकर सब ने सीसूमल पर लानत की। सीसूमल ने फिर कभी मुँह तक न दिखाया।

* *

पट्टी, जिला लाहौर में आज पंजाबभर में काफी जैनों के घर हैं। वहाँ एक श्रावक लाला घसीटामल रहते थे। शिक्षित तथा मान्य थे। उनके ३ सुपुत्र थेः अमीचंद, मूलचंद और देवीचंद।

एकबार आत्मारामजी महाराज साहब पट्टी पधारे। तबतक वहाँ स्थानकवासी लोग ही अधिक थे।

लाला घसीटामल महाराज साहब के भक्तों में थे किन्तु इनके स्थानकवासी सम्प्रदाय छोड़कर संवेगी सम्प्रदाय में आने से उन्हें कुछ शंका हो रही थी।

"महाराज! मनुष्य जब तक छद्मस्थ दशा में है, उसका कहा हुआ गलत भी हो सकता है, फिर संभव है आप जो कुछ कहते हैं वही गलत हो और स्थानकवासी लोगों का कहा हुआ ठीक हो और इस तरह हम भी गलत मार्ग पर चले जायँ।"

"मैं जो कुछ कहता हूँ, यदि उस की सत्यता जाननी हो तो अपने बड़े लड़के को

आप व्याकरण, न्याय आदि विषयों को पढ़ने के लिए कहिए। फिर वह जो कुछ सच बताये उसे ही ठीक मानियेगा।"

उन्हों ने अपने बड़े लड़के को आप के कथनानुसार पढ़ाया और जब वह पढ़ कर तैयार हो गया तो उन्हों ने श्री आत्मारामजी महाराज साहब की कही हुई बातों को हूबहू ठीक बतलाया। इस प्रकार वास्तविक बात उनकी समझ में आ गई।

फिर जब महाराज साहब वहाँ दुबारा पहुँचे तब लालाजी ने कहा:–"महाराज! मैं आप का बड़ा कृतज्ञ हूँ, वास्तव में आपने ही प्रकाश दिखाया है, हम अबतक अंधकार में थे।"

* *

प्रभावक पुरुष श्री आत्मारामजी महाराज साहब के प्रभाव की भी एक कहानी सुन लीजिए:–

मेरा चौमासा सम्बत् १९५९ में धोलेरा बन्दर (काठियावाड़) में हुआ था, वहां के सम्मानित व्यक्तियों का कहना है:–

जिस साल स्वर्गीय श्री आत्मारामजी महाराज साहब का यहां पधारना हुआ था, भगवान का वरघोड़ा निकला था। स्वर्गीय आचार्यदेव भी उसे देखने के लिए बाजार में पधारे थे। जिन जिन दूकानों पर आप विराजे थे, उन दूकान मालिकों के भाग्य खुल गए और उनमें से प्रायः सभी लखपती हो गए।
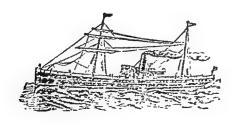
आचार्य श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराजना शिष्य—

मुनिराज श्री. उद्योतविजयजी महाराज.

देश का, किसी जाति का और किसी भी धर्म का अस्तित्व उसके ज्ञान पर ही है। यदि समय उसके विपरित हुआ तो उसका रक्षक उस समय परमात्मा ही है।

भारत देश आज तक अपनी संस्कृति और सभ्यता की रक्षा किसके बल पर कर पाया है ? क्या ? आप ने कभी इसे सोचा भी है ?

मुसलमान धर्म जिस के एक ही झोंके से तुर्किस्तान, फारस, अफगानिस्तान, मिश्र, पुर्तगाल और अनेक देश मुसलिम रंग में रंग गये, अमेरिका, आस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका आदि अपने अस्तित्व को मिटा कर यूरोपी बन गये किन्तु भारत आज एक हजार वर्षों से यदि अपनी संस्कृति की, धर्म की, रक्षा कर पाया है तो वह कौन–सा बल है ? हमें तो स्पष्ट कहना पड़ेगा कि वह बल हमारे ज्ञान का है, जो हमें अपने इतिहास, दर्शन, साहित्य आदि से प्राप्त हुआ है। यदि इन से हम आज विमुख होते हैं तो यह मानी हुई बात है कि हमारा अस्तित्व, नामोनिशान कुछ ही दिनों बाद न मिल पायगा। इधर कुछ दिनों से भारत में राष्ट्रीयता की नई लहर उठी है और सारी जातियाँ सारे समाज जग कर खड़े हो गये हैं। ऊंघती हुई जैन जाति ने भी अपनी नींद को त्याग दिया है। उसकी निकट निद्रा में शंखनाद करके जगाने के लिये कुछ महात्माओं ने अपना जीवन समर्पित कर दिया है। यदि सच पूछा जाय तो इस जागृति का प्रारंभ न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य श्री १००८ श्री श्रीमद् **विजयानन्दसूरीश्वरजी** महाराज प्रसिद्धनाम **आत्मारामजी** से ही हुआ है। आप ने समाज की दशा को देखकर यह खूब विचार लिया था कि यदि यही दशा रही तो कुछ दिनों बाद न जानें क्या से क्या हो जाय ? फ़लतः समाज की जागृति के लिये शिक्षाप्रचार, संगठन आदि कार्य्यों के लिये समाज का पथ प्रदर्शन किया और उनके द्वारा संचालित कार्य्य उनके कुछ प्रधान शिष्योंद्वारा आज भी आगे बढ़ाया जा रहा है। उनके पट्टधर कलिकालकल्पतरु अज्ञानतिमिरतरणी जैनाचार्य श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजजी साहेब तथा उनके शिष्यरत्न प्रखरशिक्षाप्रचारक मरुधरोद्धारक उपाध्यायजी श्री ललितविजयजी महाराज आदि इस कार्य में तनमन से जुड़े हुए हैं। फलतः बंबई में श्री महावीर जैन विद्यालय, पंजाब में श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल, वरकाणा (मारवाड़) में श्री पार्श्वनाथ जैन महाविद्यालय और उम्मेदपुर (मारवाड) में श्री पार्श्वनाथ जैन उम्मेद बालाश्रम आदि अनेक सितारे चमक रहे है।

इधर कुछ दिनों से जैन समाज में शिक्षा और दीक्षा का प्रश्न छिड़ा हुआ है। कुछ महात्मागण केवल इसी बात पर तुले हुये हैं कि हमें शिक्षा से कोई ताल्लुक नहीं,

कोई सम्बंध नहीं, चाहे जाति, समाज और धर्म भाड़में पड़े, हमें तो चेलों की संख्या बढ़ानी है। किसी तरह लोगों को चरित्र देकर सन्मार्ग पर लाना हैं। ठीक है, चारित्र देना उत्तम कार्य्य है किन्तु यह नहीं भूल जाना चाहिये की हमारा धर्म, हमारी इज्जत किन पर है! भगवान ने चतुर्विध संघ की स्थापना की थी, उन्हों ने चारों को आपस में भले में बुरे में धर्म-बन्धन में बांध दिया था। यदि एक दल जिसे चतुर्विध संघ को चलाने का कार्य्य सौंपा गया है जो उसमें श्रेष्ठ माना जाता है, दूसरों की चिन्ता न कर श्रावक श्राविकाओं की उन्नति, अवनति, ज्ञान, अज्ञान में सहायक न हो तो यह बात कहाँ तक उचित कही जा सकती है?

ठीक है, साधु होना अति उत्तम हैं किन्तु सर्व साधारण की रक्षा, धर्म की रक्षा, भी इससे कुछ कम महत्त्वपूर्ण बात नहीं। यदि हमारे बोझ के कारण हमारे भय के कारण जनता ने हमारा साथ दिया भी तो उससे यह न समझना चाहिये की जो कुछ हम कर रहे है वह ठीक है। आज जैन समाज की शिक्षा को देखिए, फूट को देखिए, भांति भांति के अपव्ययों को देखिए और जाति की दुर्दशा पर चार आँसू बहाइये। यदि आप में कुछ भी मनुष्यत्व है तो इसे सोचिये, इसके निराकरण का ऊपाय सोचिये।

विद्या जीवन है अविद्या मृत्यु है, विद्या प्रकाश है अविद्या अन्धकार है। यदि अन्धकार से प्रकाश में आना है, मृत्यु से जीवन की ओर बढ़ना है तो यह हमारे लिये आवश्यक होगा कि विद्या, शिक्षा ग्रहण करें। उस विद्या का अर्थ केवल धार्मिक विद्या ही नहीं प्रत्युत लोक और परलोक दोनों के साधन के लिये दोनों प्रकार की विद्या पढ़नी होगी और उसके लिये आवश्यकता है हमारी जातीय शिक्षणशालाओं की। यदि जातीय शिक्षणशालाएं न होंगीं तो फिर जैनत्व का नाम बचना भी कठिन हो जायगा। हमारी शिक्षा ऐसी होनी चाहिये जो हमें वर्तमान जीवन की दौर में सशक्त बनावें। दूसरे राष्ट्रों, जातियों और समाजों के सन्मुख खड़ा होने की शक्ति दिलावे। और इसके साथ ही साथ हमारी संस्कृति-हमारे धर्म का ज्ञान करावे।

दुःख है और महान दुःख है कि आज जैन समाज में ऐसी संस्थाएं इनीगिनी ही है, सो भी कुछ महात्माओं के तनतोड़ परिश्रम के फलस्वरूप। हमें महात्माओं-अपने पूज्यों से तो ऐसी शिक्षा की आशा होनी चाहिये जो हमारा शिर ऊँचा करावे, किन्तु दुःख है कि आज समाज का पूज्य वर्ग इस आवश्यकता का अनुभव न कर, न जाने किस नींद में पड़ा हुआ है? उन्हों ने न जाने कौन-सी बूटी पी रखी है कि उन्हें उलटी ही सूझती है!

आज साधु समुदाय का एक बहुत बड़ा भाग अपना कर्त्तव्य मात्र चेले–मूंडन बना रखा है। चाहे वह उचित रीति से हो या अनुचित रीति से। किस धर्मप्रेमी का हृदय धार्मिक मामलों में राज्यसत्ता के हस्तक्षेप से दुःखी न होगा? किन्तु इन महात्मालोगों का अपना यश स्थान स्थान पर दीक्षाविरोधी क़ानून पास करा कर अपने पर कोर्टों में मुकदमें चलवा ने में ही दीखता है और उनकी धुन है मात्र–हाय शिष्य! हाय शिष्य!

महानुभावों! सारा जैन समाज ही इन महात्माओं का शिष्य है। सारे जैन समाज के उद्धार का भार इनके ही शिरों हैं, फिर उधर से मुँह मोड़ कर कुछ लोगों के उद्धार की ओर ध्यान देना उतना युक्तिसंगत नहीं है, फिर भी समाज की चिन्ता छोड़ दीक्षा प्रकरण को लेकर इस तरह एक समाज का अंग भंग करना तथा साथ ही ऐसे साधुओं की संख्या बढ़ाना जो स्वयं साधुता की ओर झुके नहीं हैं, जिन्हों ने साधुता के महत्त्व को नहीं समझा है, उन्हें मात्र कपड़े पहना कर संख्या बढ़ाने से समाज का या उन साधुबनने वालों का कोई विशेष लाभ नहीं हो सकता। ऐसी दशा में यदि विचारा जाय तो बात कुछ और ही प्रतीत होती हैं। आज सर्वश्रेष्ठ बनने की धुन लगी हुई हैं। सब अपने अपने हठ पर अड़े हुये हैं, कोई किसी की नहीं सुनता ऐसी दशा में समाज में फूट-वैमनस्य बढ़ रहे हैं। साधु समुदाय अपने वास्तविक कार्य्य को समाज में शान्ति और सुख उत्पन्न करने के कार्य्य को छोड़ कर वैर बढ़ाने का कारण हो रहा हैं।

क्या थोड़े से ही अच्छे साधु, समाज का कम उपकार कर सकते हैं? ऐसी दशा में तो यही कहना पड़ेगा कि साधु संख्या की दृष्टि से बढ़े इसके स्थान पर ज्ञान शान्ति आदि की दृष्टि से उनका बढ़ना स्वयं उनके तथा समाज दोनों के लिये श्रेयस्कर है। इधर संख्या की दृष्टि से बे हिसाब बढ़ते जाना कोई महत्त्व नहीं रखता।

जाति के अज्ञान को देखते हुए तो साधु बनाने की अपेक्षा शिक्षाप्रचार का कार्य्य साधुओं के लिये अधिक श्रेयस्कर होगा। मेरी नम्र मति के अनुसार शिक्षा की जितनी अधिक आवश्यकता है उसकी अपेक्षा दीक्षा की अत्यंत गौण मात्रा में। क्या मैं विशाल साधु समुदाय से इस बात की प्रार्थना करूँ कि वह शिक्षा प्रचार में योग ध्यान दे कर समाज और धर्म की डूबती हुई नैया को पार लगायेगा? अधिक नहीं तो कम से कम चलती हुई जातीय शिक्षणशालाओं का विरोध भी न करेंगे।

रचना संवत् १३७१

अपभ्रंश (प्राचीन हिन्दी–गूजराती) भाषा

संशोधकः—मोहनलाल द. देशाई B. A. LL. B. ADVOCATE. संपादक.

श्री जिनाय नमः ॥ अथ श्रावकविधि रास ॥

पाय पउम पणमेवि, चउवीसवि तित्थंकरह;
श्रावकविधि संखेवि, भणइ गुणाकरसूरि गुरो ॥ १ ॥

जिहिं जिणमंदिर सार, अनइ तपोधन पामिय ए;
श्रावक जन सुविचार, घणुं तृणुं इंधन जलप्रधलो ॥ २ ॥

न्यायवंतु जहिं राउ, जण धण धन्न रमाउ लउए;
सूधी परि ववसाउ सूधइ थान कि तिहिं वसउ ए ॥ ३ ॥

धम्मिहिं हुइ परलोइ, घर कम्मिहिं इह लोय पुण;
तिहिं नर आह न ओह, जिहिं सूता रवि ऊगमइं ए ॥ ४ ॥

तउ धम्मेवि ऊठेवि, निसि चउघडियइ पाछिली ए;
जिण नवकार पढेवि, पहिलउं मंगल मंगलांह ॥ ५ ॥

तक्खणि मेल्हवि पाट, कवण देव अम्ह कवण गुरो;
अम्ह कवण कुलवाट, कवण धम्म इम चिंतवइं ए ॥ ६ ॥

कइ धरि कइ पोसाल, लेइ सामायक पडिकमउ ए;
पच्चखाण ग्रह कालि, जं सकइ तं पचखउ ए ॥ ७ ॥

॥ वस्तु ॥

अर रि संभलि अररि, संभलि दव सचित्त,
विगइ तह वाणहीय, वत्थ कुसुम तंबोल वाहण;
सयण सरीर विलेवणह, बंभचेर दिसि न्हाण भोयण;
ए जो जाणइ चउदपय, नितु नितु करइ प्रमाण,
सो नर निश्चइ पामिस्यइ, देवह तणउ विमाण ! ॥ ८ ॥

॥ भास ॥

सयरह ए सोच करेवि, धोअति पहरवि निरमलीय;
पूजइ ए भाव धरेवि, धरिं देवालइ देव जिण. ॥ ९ ॥

गंधिहि ए धूविहि, सारअरकहिं फुल्लिहिं दीव इम;
नेवज ए फल जल सार, अट्ठपयारी पूज इम. ॥ १० ॥

देवह ए तणउ जे देव, पूजउ जाइवि जिणभवणि;
निम्मल ए अकल अभेय, अजर अमर अरिहंत पहो ॥ ११ ॥

एकहि ए मोख तुरंत, राग दोस बे जो जिणइं ए,
रयणिहि ए तिहि सोहंत, नाणिहिं दंसणिहिं चारितिहिं. ॥ १२ ॥

मेहूलवि ए च्यारि कसाय, पंच महव्वय भार धरो;
छव्विह ए जीव-निकाय, सदय अभय जो नितु चवइं ए. ॥ १३ ॥

अठहिं ए मदिहिं विमुक्त, बंभगुत्ति नव साचवइं ए;
आलसि ए खणवि न ढुक, दसविह धम्मसमुद्धरण. ॥ १४ ॥

जाइंवि ए पोसह-साल, एरिस सुह गुरु वंदियइं ए;
माणस ए निकर सियाल, जाह न धम्म न देव गुरु. ॥ १५ ॥

अरकई ए सुहगुरु धम्म, सावधान धांमी सुणउ ए;
धम्मह ए मूल मरम्म, जीवदया जं पालीयइं ए. ॥ १६ ॥

झूठह ए नवि बोलेहु, आल दीयंतउ अलह्ल ए;
देखवि ए मानु लेहु, परधन तृण जिम मन्नियइं ए. ॥ १७ ॥

श्री आत्मारामजीका एक अग्रगण्य श्रावक.

રાવબહાદુર પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ.

लाला गंगारामजी.
अंबाला सीटी. (पंजाब)

શ્રીયુત્ વૈદ્યરાજ જમનાદાસ ચુનીલાલ.
વડોદરા.
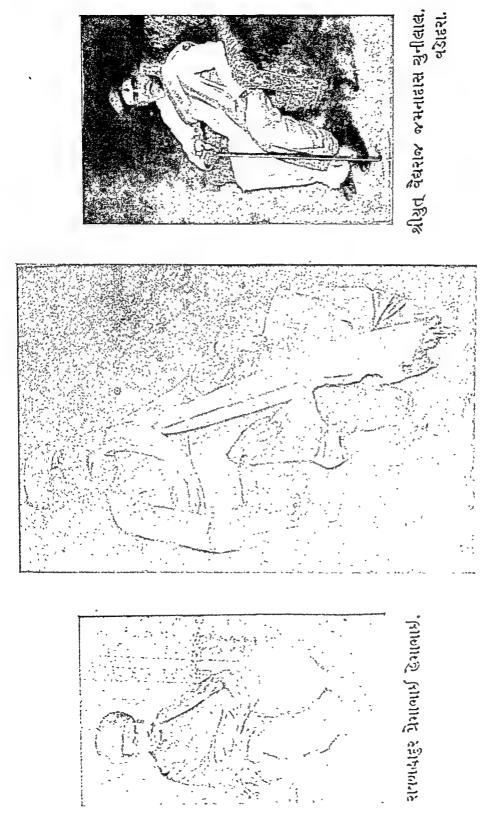
निय तीय ए करि संतोस, परती मन्नह मा बहनि;
परिहरउ ए कूडउ सोस, करि परिमाण परिग्गह ए. ॥ १८ ॥

जाणवी ए धम्मह भेद, दान-सीयल-तप-भावनाहिं;
देसणा ए एम सुणेवि, वंदवि गुरु जो धरि गयउ ए. ॥ १९ ॥

धोवती ए मिहूलवि ठाइ, तउ ववसाय समाचरइं ए;
परिहरउ ए पाप-व्यापार, न्याय हि धण कण मेलवइं ए. ॥ २० ॥

॥ वस्तु ॥

कहउं पनरस कहउं पनरस कम्म-आदाण;
इंगाली वण सगड भाड फोड जीविय विवज्जहु,
दंत लक्ख रस केस विस वणिज कज्जि न कयावि संचहु;
जंत पीड निल्लंछणह असइ-पोस दव दाण,
सरह सोस सो किम करइ, होइ जु माणस जांण. ॥ २१ ॥

॥ ढाल ॥

लोहकार सोनार ढंढार, भाड भुंज अनइ कुंभार;
अरु पीरु आजु नर वीकंते, ते रंगाली कम्म करंति, ॥ २२ ॥

कंद कठ तृण वणफल फुल्लइ, विक्कर पत्त जि लब्भइ मुल्लइ,
खंडण पीसण दलण जु कीजइ, वण जीविया कम्मसु कहीजइ. ॥ २३ ॥

धडइ सगड जो वाहइ वीकइ तीजइ कम्मादाणि सु ढक्कइ;
खर वेसर महि सुड्ढ बलद्द, भाडइ भार म वाहिसि भद्द. ॥ २४ ॥

कूव सरोवर वावि खणंते, अन्नुवि उड्डह कम्म करंते;
सिलाकुट्ट कम्म हल खेडण, फोडि कम्मजि भूमिहिं फोडण. ॥ २५ ॥

दंत केस नह रोमइ चम्मइ, संख कवड्डय पोसय सुम्मइ;
कसतूरी आगरु जिवि साहइ, सो नर सावय-धम्म विराहइ. ॥ २६ ॥

लाख गुली धाहडीय महुआ, टंकण मणसील वणिज;
पूरी वज्ज लेवसा कूडा, हरियाला नवि रूडा. ॥ २७ ॥

सुर विस आमिस महु अनुभाषण, रसविजण किय करइ विचक्षण;
दुप्पइ चउपइ वणिज जु लग्गइ, केस वणिज निय मन सु भग्गइ. ॥ २८ ॥

विस कंकसीया हल हथीयारा, गंधक लोह जि जीव हमारा;
ऊखल अरहट घरट वणिज्जइ इम विस वाणिज करइ अणज्जइ. ॥ २९ ॥

घाणी कोहल्लू अरहट वाहइ, अन्नु दलि दाजिको करावइ;
इणि परि कहियइ कम्मादाण, जेव पीडा परिहरइ सुजाण. ॥ ३० ॥

जो घणु निग्घण अंक दियावइ, विंधइ नाक मुक्कु छेदावइ;
गाइ कन्न गल कंवल कप्पइ, सो निल्लंछण दीसिहिं लिप्पइ. ॥ ३१ ॥

कुक्कड कुक्कुर मोर बिलाडइ, पोसंतह नवि होइ भलाइ;
सूआ सारहि अनइ पारेवां, धम्म धुरंधर नहीय धरेवा. ॥ ३२ ॥

दव देविण घण जीव म मारहू, सरवर द्रह जल सोसु निवारहु;
पनरस कम्मादाण विचारू, जाणवि सूधउ करिव ववहारू. ॥ ३३ ॥

धातु धमइ रस अंजण जोअइ, जय (जुअ) रमइ इम दविण न होइ;
कुविसन एक विसवउ न गमीजइ, निय आगति चिहुं भागिहि कीजइ. ॥३४॥

पहिलउ भाग निधिहि संचारउ, बीजउ पणि ववसाय वधारउ;
तीजउ धम्मभोग निग दोस, चउथइ चउपइ पोस. ॥ ३५ ॥

॥ वस्तु ॥

निसुणि धम्मिय निसुणि धम्मिय कूड तुल माण,
कइ कूंडा वय हरउ कुड लेह तह साखि कूडी;
दुत्थिय दीण सुहासणिय मित्र द्रोह न हु वात रूडी,
देव दविणु जो गुरु दविण भक्खय भमइ अणंत;
विण संमत्तह सो भमइ, भव संसार अणंत. ॥ ३६ ॥

॥ ढाल ॥

जिय आहारह तणीय सुद्धि मुणि चारित लीणउ,
तिम ववहारह तणीय सुद्धि श्रावक सुकलीणउ;

हाटह हुंतउ घरि पहुत जइ भोजन वार,
पूजा बीजी वार करइ भाविहिं सुविचार. ॥ ३७ ॥

दीण गिलाणह पाहुणउ ए संभाल करावइ,
सह हत्थिहिं सूधउ आहार मुणिवर विहरावइ;
ओसह वसह भत्त पाण वसही सयणासण,
अवर वि जंइ हंति साहु तं देइ सुवासण. ॥ ३८ ॥

जउ तिणि ठार न हुंति साहु तउ दिसिअ वलावइ,
मणि (मुणि) भावइ श्रावइ सुपात्र तउ भल्लउ होवइ;
कवण कीयउ पच्चखाण आज मइं इम संभालइ,
वइठउ ठामि सचित्त ठाइ आहार आहारइ. ॥ ३९ ॥

करि भोयण निद्रा विहीण पिण इक वीसमइ,
तो पाच्छिल्लइ पहरि पुणवि पोसालइ गम्मइ;
पढइ गुणइ वाचइ सुणेवि पूछेइ पढावइ,
अह जियालू करणहार सो जिय घरि आवइ. ॥ ४० ॥

दिवस अठम भागि सेसि जीमेइ सुजाण,
पाच्छिल दुह घडीयाह दिवस चरिमं पचखाण;
सांजइ तीजी पूज करवि सामाइक लीजइ;
तउ देवसीय पडिकमेवि सज्झाय करीजइ ॥ ४१ ॥

रयणिहि वीतइ पढम पहरि नवकार भणेविण,
अरिहंत सिद्ध सुसाध धम्म सरणइ पइसेविण;
पचखाण सागार कर वि सवि जीव खमेविण,
सावय सोवइ पवइ पाव तिहिं वंभइ भावइं मणु ॥ ४२ ॥

॥ वस्तु ॥

अत निद्धिहिं अत निद्धिहिं चित्ति चिंतेइ,
स तुज्झि उज्जउ चडवि जिणइ पूय कइयइ करावितु;
साहम्मिय गउरव करिसु कइय कइय पुत्थय भरावितु,

छंडवि धंधउ इय घरह कइयइ संजम लेसु;
समरसि लग्ग वि कइय हुं फेडिसु कम्मकिलेसु ॥ ४३ ॥

॥ भास ॥

नितु नितु सहगुरु पाय वंदिज्जए, संभलउ साविया सीख तुम्ह दिज्जए;
गलह उह्वाल ए तिन्नि वारा जलं, लेविण गलण ए तुम्ह अइ नीसलं ॥ ४४ ॥

सेस काले वि बे वार जल गा(ल)उ मीठ जल खार जल जींव मा मेलहो;
राखउ सूखतउ तुम्हि संखारउं, वत्थह धोवण गलिय जलि कारउ ॥ ४५ ॥

दुद्ध दहि तेल घृत तक्क ढंकेवि धरउ माखीय पमुह तिहि जीव मा पडिमरउ;
सोधवि धन्न रंधन पीसउ दलउ पउंजि बे वार ए चुहलि घर ऊखलउ ॥ ४६ ॥

जाणवि जीव जो इंधण जाल ए, अट्ठमी चउदसी पमुह तिहि पाल ए;
जीवदय सार जिणवयण जो संभरइ, जयण पालति नरनारि ते भव तरइ ॥ ४७ ॥

पक्खि चउमासि संवच्छरी खामणा, सुगुरु पासंमि दुच्चरिम आलोयणा;
करइ जो आउ पज्जंत आराहणा, तासु परलोय गइ होइ अइ सोहणा ॥ ४८ ॥

एम जो पालए ए वर सावय-विही, अट्ठ भवमाहि सिव सुख सो पाविहि;
रास पद्माणंद सूरि सीसहि कीयउ, तेरइगहत्तरइ एह ललियंग उ ॥ ४९ ॥

जो पढइ सो सुणइ जो रमइ जिणहरे, सासणदेवि तासु सानिधि करइ;
जाम ससि सूर अरु मेरु गिरि नंदणं, तां जयउ तिहुयणे एह जिणसासणं ॥ ५० ॥

—इति श्री श्रावकविधि संपूर्ण। लि० पुरोहित लक्ष्मी (ना) रायण (सं. १९८४) ३-१६ नवीन प्रत प्राचीन प्रत सें नकल नं. २३२९ श्री मुक्तिकमल जैन मोहन ज्ञान मंदिर, वड़ोदा.

यह रास कविराज धनपाल ने श्री श्रावकविधि प्राकृत में रचा है और श्रीमान् मुक्तिकमल जैन मोहनमाला पुष्प १७ में छपा है उसका यह भाषा में किया गया अनुवाद है

—संपादक.

શેઠ અનોપચંદ મલુકચંદ ભરૂચ.

ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ એલ. એમ.
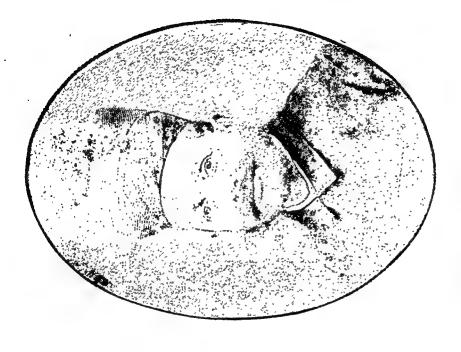
दक्षिणविहारि-श्रीमदमरविजयमुनिपुङ्गवशिष्याणु-चतुरविजय-
मुनिप्रणीतं कल्याणमन्दिरस्तवचरणपूर्तिरूपं

श्रेयःश्रियां विमलकेलिगृहं विकाशि-
पादारविन्दयुगलं नृसुरौघसेव्यम् ।
भव्याङ्गिनां भवमहार्णवतारणाय,
पोतायमानमभिनम्य जिनेश्वरस्य ॥ १ ॥

कीर्तिः सितांशुसुभगा भुवि पोस्फुरीति,
यस्यानघं चरिकरीति मनो जनानाम् ।
आनन्दपूर्वविजयान्तगसूरिभर्तु—
स्तस्याहमेष किल संस्तवनं करिष्ये ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

मन्दोऽथ पुण्यविकलोऽकृतदर्शनोऽपि,
मादृक् कुतः प्रभवति स्तवने शताब्द्याम् ? ।
आजन्मदृष्टतपनो न कदाप्युलूको,
रूपं प्ररूपयति किं किल घर्मरश्मेः ? ॥ ३ ॥

सङ्ख्यातिगा गुणततिः सततं स्फुरन्ती,
ज्ञानेऽपि काव्य-धिषण-श्रुतदेवताभिः ।
नो गीयते मुनिपतेः प्रचयीकृतोऽपि,
मीयेत केन जलधेर्ननु रत्नराशिः ? ॥ ४ ॥

गुर्वादिभिः श्रुतिपथं गमितैर्गुणैस्तैः,
स्वामिन्! यथामति तव स्तवनं विधास्ये।
स्वप्ने क्षितस्य किमु कोऽपि न चान्तिमस्य,
विस्तीर्णतां कथयति स्वधियाम्बुराशेः ॥ ५ ॥

भक्त्यात्मशक्तिमविचार्य समुद्यतोऽपि,
स्तोतुं न यामि विदुषामिह हास्यमार्गम्।
संज्ञापयन्ति तरवोऽपि निजं विकारं,
जल्पन्ति वा निजगिरा ननु पक्षिणोऽपि ॥ ६ ॥

आस्तां स्तवः स्मरणमप्यतुलं प्रमोद-
माविष्करोत्यसुमतां तव सूरिवर्य!।
ग्रीष्मेऽध्वगान् निबिडतापविलीनगात्रान्,
प्रीणाति पद्मसरसः सरसोऽनिलोऽपि ॥ ७ ॥

श्रुत्वाऽभिधानमपि ते प्रतिवादिनोऽरं,
नश्यन्ति कातरतरा इह काकनाशम्।
सर्पाः स्थितिं विदधते किमु पार्श्वभूमि-
मभ्यागते वनशिखण्डिनि चन्दनस्य ॥ ८ ॥

गोभिः प्रबोधयति विश्वमशेषमेतत्।
सूरे[1]! त्वयि स्फुरिततेजसि लोकबन्धो!।
मुच्यन्त एव भविनो घनकर्मबन्धै-
श्चौरैरिवाशु पशवः प्रपलायमानैः ॥ ९ ॥

---

१ सूर्यपक्षे सप्तमी, आचार्यपक्षे सम्बोधनम्।

विश्वं प्रमोदयति शिष्यपरम्परा या,
सर्वस्तवैव मुनिपुङ्गव ! स प्रभावः ।
मूर्तिर्जडाऽपि लभते जगति प्रतिष्ठा-
मन्तर्गतस्य मरुतः स किलानुभावः ॥ १० ॥

ख्यातो जगत्त्रयविजेतृतया बलाढ्यो,
जिग्ये स कामसुभटो भवता विनास्त्रैः ।
आप्लाव्यतेऽम्बुधिजलेन जगद्धियेन,
पीतं न किं तदपि दुर्धरवाडवेन ? ॥ ११ ॥

ज्ञानामृतेन स्वयन् भविनो वितृष्णां-
स्तृष्णां विवर्द्धयसि पत्कजसेवनस्य ।
एतत् परस्परविरोधि गुणद्वयं ते,
चिन्त्यो न हन्त महतां यदि वा प्रभावः ॥ १२ ॥

सांसारिकाणि भवता चिरसेवितानि,
कर्माणि पातकमयानि विवर्जितानि ।
पातापि कृन्तति विशङ्क्य निजं ह्यपायं,
नीलद्रुमाणि विपिनानि न किं हिमानी ॥ १३ ॥

लोके कलङ्कविकलं सकलं चरित्रं,
चित्तं कषायरहितं च दयाप्लुतं ते ।
कर्मक्षये मुनिप ! तेन शिवाङ्गनाया,
दक्षस्य सम्भवि पदं ननु कर्णिकायाः ॥ १४ ॥

---

२ देवस्य ।

श्यामात्मनोऽपि लघुतां गमिताश्च शिष्टैः,
कारुण्यमीश ! भविनामिह पूज्यतां च ।
सम्पर्कतोऽत्र तव सिद्धरसस्य यान्ति,
चामीकरत्वमचिरादिव धातुभेदाः ॥ १५ ॥

आत्मा तव श्रमणपुङ्गव ! नाकगोऽपि,
संहृत्य हास्यजनकं मुनिभेदभावम् ।
ऐक्यं द्रुतं वितनुतादिह सम्प्रदाये,
यद्विग्रहं प्रशमयन्ति महानुभावाः ॥ १६ ॥

आनन्दमीश ! विजयं च स्याद् विधत्ते–
ऽभिख्यापि ते तनुमतामिह चिन्त्यमाना ।
भक्त्या स्मृतं सपदि जाङ्गुलिदेवतायाः
किं नाम नो विषविकारमपाकरोति ? ॥ १७ ॥

वेदादिवाङ्मयमशेषमृपीश ! बुद्ध्या,
सम्यक्तयाऽत्र भवता परिणामितं द्राक् ।
वाग्वर्गणा कविजनैरखिलैः किमेका,
नो गृह्यते विविधवर्णविपर्ययेण ? ॥ १८ ॥

गर्भागतस्य भगवंस्तव वार्तयापि,
तेजोनिधेः परिजनो मुमुदे समग्रः ।
दूरेऽस्तु भास्वदुदयः प्रभयापि तस्य,
किं वा विबोधमुपयाति न जीवलोकः ? ॥ १९ ॥

---

१ अभिधानम् ।

स्वीकुर्वते न वचनं तव ये हठेन,
येऽवर्णवादमपि तेऽनिशमुद्गृणन्ति ।
कृत्वा दृढानि कुधियो निजकर्मणां ते,
गच्छन्ति नूनमध एव हि बन्धनानि ॥ २० ॥

त्वद्देशनामृतरसं भगवन् ! निपीया—
ऽऽकण्ठं जिनेन्द्रसमये दृढभक्तिरङ्गाः ।
धर्मोद्यमं विदधतश्च निरस्य कर्म,
भक्त्या व्रजन्ति तरसा ह्यजरामरत्वम् ॥ २१ ॥

ये दर्शनं[1] जिनपतेर्मुनिराज ! ते च,
प्राप्तास्तथा चरणपङ्कजपर्युपास्तिम् ।
सज्ज्ञानदर्शनसुसंयमभूपिताङ्गा—
स्ते नूनमूर्ध्वगतयः खलु शुद्धभावाः ॥ २२ ॥

श्यामाशयं जडमयं[2] चंपलात्मकं[3] च,
सस्नेहमप्युरुरवं च शरीरिणं त्वम् ।
उच्चैः पदं नयसि भो ! स्वगुणेन वायु-
श्चामीकराद्रिशिरसीव नवाम्बुवाहम् ॥ २३ ॥

वृत्तिर्मुनीश ! मनसो विपरीतमार्गं,
यान्ती त्वया परिहृता चिरलालितापि ।
दुश्चेष्टितं समवलोक्य निजाङ्गनाया,
नीरागतां व्रजति को न सचेतनोऽपि ॥ २४ ॥

---

१ सम्यक्त्वम्, अवलोकनं च । २ पक्षे जलमयम् । ३ विद्युद्युक्तम् ।

सत्पूः प्रवेशसमयादिमहोत्सवेषु,
नागाङ्गनादितिजकिन्नरजीयमानाम् ।
कीर्तिं तनोति दिवि देव ! गभीरघोषो,
मन्ये नदन्नभिनभः सुर ! दुन्दुभिस्ते ॥ २५ ॥

अद्यापि देव ! जिनशासनरक्षणार्थं,
यासि त्वमेव जनलोचनगेम्वरत्वम् ।
सत्कान्ति-हंस-कमलाभिधवर्यशिष्य—
व्याजात् त्रिधा धृततनुर्ध्रुवमभ्युपेतः ॥ २६ ॥

कामादिदुर्दमभटैरसमैर्मुनीशा—
ऽभेद्येन मोहनृपतिं प्रबलं जिगीषुः ।
सज्ज्ञान-दर्शन-सुसंयमसंज्ञवत्र—
शालत्रयेण भगवन्नभितो विभासि ॥ २७ ॥

उच्चत्वकाङ्क्षिण इनामलतेजसोऽरं,
रज्यन्त ऊर्जितगुणेषु जनेषु नित्यम् ।
किं साम्यमीप्सव इवात्र भवद्वयेऽपि,
स्वैरसङ्गमे सुमनसो न रमन्त एव ? ॥ २८ ॥

सेव्यः सदा ततगुणैः सुमनः समूहैः,
सञ्चिन्तितार्थघटनापटुरङ्गिनां च ।
संसेविनां सपदि कामघटोऽसि साक्षा—
च्चित्रं विभो ! यदसि कर्मविपाकशून्यः ॥ २९ ॥

---

१ सु-सुष्ठु रा-लक्ष्मीर्यस्य सः । २ शुद्धचेतसो जनाः, पक्षे देवाः ।

षट्खण्डभारतधरा वदनेऽच्युतस्य,
वर्षे यथा षड्तवश्च रसाः षडुर्व्याम् ।
षड्दर्शनस्य मुनिराज ! तथा ह्यशेषं,
ज्ञानं त्वयि स्फुरति विश्वविकासहेतुः ॥ ३० ॥

संविग्नमार्गमृषिराज ! समाश्रयन्तं,
त्वां योऽरुणज्जिनवरागमबोधशून्यः ।
तीव्रैर्वचोभिरिन ! ढूण्ढकवर्गपूज्यो,
ग्रस्तस्त्वमीभिरयमेव परं दुरात्मा ॥ ३१ ॥

यः शान्तिसागर इति प्रथिताभिधानः,
शास्त्रैश्च युक्तिवचनैः प्रतिबोधितोऽपि ।
मेने वचो न भवतो विदधे हठेन,
तेनैव तस्य जिन[1] ! दुस्तरवारिकृत्यम् ॥ ३२ ॥

जातेषु भूरिषु बुधेषु च सम्मतेषु,
सूरीश ! ते मुनिषु हुक्ममुनिर्वत स्वम् ।
ना मुञ्चदेव मुनिदेव ! दुराग्रहं यं,
सोऽस्याभवत् प्रतिभवं भवदुःखहेतुः ॥ ३३ ॥

ते धर्मिणः सुमनसः सुमनःसमूहैः,
संसेविताः शिवरमाश्रयिणो भवन्ति ।
येऽभ्यर्चयन्ति सुमनो[2]स्सुमनोभिरीड्यं,
पादद्वयं तव विभो ! भुवि जन्मभाजः ॥ ३४ ॥

१ इन्द्रियादिजयनशील ! २ उपलक्षणमेतत् ।
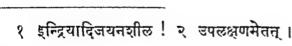
न्यासीकृते स्वहृदये भगवंस्त्वदाज्ञा—
मन्त्रे शुभे पथि च सञ्चरतां यथेष्टम् ।
मोहोरगस्त्रिजगतीजनभीतिदायी,
किं वा विपद्विषधरी सविधं समेति ? ॥ ३५ ॥

लब्धा मया न भगवन् ! भवदीयपादो—
पास्तिः श्रुतं न वचनं भवभीतिहारि ।
तेनैव मोहधरणीशपराभवानां,
जातो निकेतनमहं मथिताशयानाम् ॥ ३६ ॥

सर्वस्य देवनिवहस्य धुरीणभावं,
भेजे भवानिति दिवि श्रमणेश ! मन्ये ।
त्वत्संस्मृतेरपि हि विघ्नभिदे व्रजेयुः,
प्रोद्यत्प्रबन्धगतयः कथमन्यथैते ? ॥ ३७ ॥

त्वं ढूंढकैः श्रुतिपथं गमितश्च दृष्टो,
भक्त्या विनैव बहुधा परिपेवितोऽसि ।
सम्यक्त्वशुद्धिमपि नो किल ते प्रपन्ना,
यस्मात् क्रियाः प्रतिफलन्ति न भावशून्याः ॥ ३८ ॥

सर्वस्य संयमिगणस्य च सन्निधेहि,
दृष्टिं प्रसत्तिसुभगां भगवन्निधेहि ।
क्रोधादिदोषनिकुरम्बमरं पिधेहि,
दुःखाङ्कुरोद्दलनतत्परतां विधेहि ॥ ३९ ॥

[श्री आत्मारामजी

श्री. आ. शताब्दि ग्रंथ माटे खास करावेल रेखा चित्र नं. २
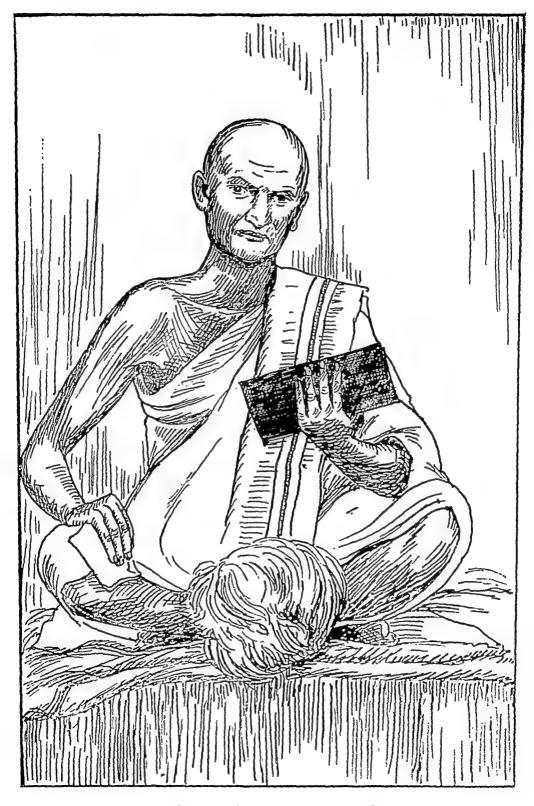
स्व० मुनिराजश्री खांतिविजयजी (तपस्वीजी) महाराज

स्वाध्यायसंयमतपःसु परायणोऽपि,
कामक्रुदादिभटराजिविराजितेन ।
मोहद्विषा मुनिपते ! तव सेवकोऽपि,
वध्योऽस्मि चेद् भुवनपालक ! हा हतोऽस्मि ॥ ४० ॥

सम्प्राप्तभग्नवरसंयमपोतकाष्ठं,
पुण्यक्रयाणकविहीनमतीव दीनम् ।
पाहि प्रभो ! विशदबोधवरत्रया मां,
सीदन्तमद्य भयदव्यसनाम्बुराशेः ॥ ४१ ॥

ज्ञानप्रचारकुदलं परवादिजेता,
विस्तारयन् मुनिगणेऽमलसंयमर्द्धिम् ।
भूया मुनीश्वर ! पुनर्जिनशासनस्य,
स्वामी त्वमेव भुवनेऽत्र भवान्तरेऽपि ॥ ४२ ॥

कृच्छ्राणि यान्ति विलयं सुखमेधते च,
लक्ष्मीः स्थिरा भवति सद्मनि शान्तिरेति ।
तेषां वशीभवति नाथ ! शिवाङ्गनापि,
ये संस्तवं तव विभो ! रचयन्ति भव्याः ॥ ४३ ॥

भव्या येऽमरवन्द्यं,
वन्दन्ते त्वां मुनीश ! विशदधियः ।
ते कर्मक्षयचतुरा,
अचिरान्मोक्षं प्रपद्यन्ते ॥ ४४ ॥

प्रशस्तिः—

कल्याणमन्दिरमहास्तवतुर्यपाद—
पूर्त्याङ्कितं स्तवनमीहितदानदक्षम् ।
वीरात् (२४६२) कराङ्कयुगनेत्रमिते गतेऽब्दे,
श्रीविक्रमाद् (१९९२) द्विनिधिनन्दसितांशुसंख्ये ॥ १ ॥

अमरविजयपादाम्भोजभृंगायितेन,
चतुरविजयनाम्नो शिष्यलेशेन दृब्धम् ।
शुभवति रविवारे पोषकृष्णे दशम्यां,
जयतु सुचिरमेतद् वाच्यमानं सुधीभिः ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

एतत् कृतं विजयवल्लभसूरिवर्य—
राज्येऽस्तदोषमपनीततमोवितानम् ।
आनन्दपूर्वविजयाभिधसूरिभर्तुः,
स्तोत्रं सतां स्रगिव कण्ठमलङ्करोतु ॥ ३ ॥

मुनिवर्यदेवविजयप्रेरणया जन्मतोऽस्य मुनिभर्तुः ।
महसि शताब्द्याः प्रचलति रचितमिदं भूतयेऽस्तु सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमतो वासुपूज्यस्य तीर्थनेतुः प्रसादतः ।
सञ्जाताऽमुष्य निष्पत्तिः वर्ये सैन्यापुरे पुरे ॥ ५ ॥
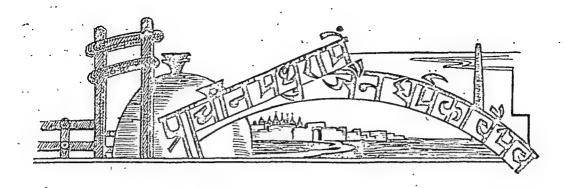
नमः अर्हद्भ्यः ।

[लेखकः श्री वासुदेवशरण अग्रवाल M. A. Curator Curzon Museum–मथुरा]

अखंड समाधि और आत्म–संयम के सनातन आदर्श की प्रतिष्ठा करनेवाले तीर्थंकर प्रभुओं को हमारी प्रणामाञ्जलि अर्पित हो। भगवान् कृष्ण ने मथुरापुरी में जन्म लेकर जिस योग की निष्ठा को अपने जीवन में मूर्तिमान् किया, उसी अविचल निष्ठा के सूत्र को हम जैन तीर्थङ्करों के जीवन में पिरोया हुआ पाते हैं। सृष्टि के आदि से ऋषियों ने इसी तप के आदर्श को सदा अपने सामने रक्खा था। हमारा चित्त दिव्य आनन्द से गद्गद् हो जाता है जब हम पढ़ते हैं:—

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदः, तपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं, तदस्मै देवा उप संनमन्तु ॥

अर्थात् ऋषियों ने चाहा कि प्रजाओं में सब प्रकार कल्याण हो, इसी लिए उन्हों ने सर्व प्रथम तप और दीक्षा की उपासना की। उनके तप से ही राष्ट्र में बल और ओज उत्पन्न हुए। इसलिए हे विद्वानो! आओ और तपस्वियों को प्रणाम करो। यही कारण है कि हम आज जिनेन्द्र तपस्वियों के पुण्यश्लोक चरित्रों के प्रति अपनी प्रणामाञ्जलि का समर्पण करते हैं।

तप में सृष्टि करने की सामर्थ्य होती है। हम कह सकते हैं कि प्राचीन अर्हतों के अखण्ड तप ने जिस उदात्त धर्म को आलोकित किया उसके अप्रतिहत विकास में अनेक विलक्षण इतिहासों की सृष्टि हुई, जब धर्म, दर्शन, साहित्य, कला और आचार का नवीन उन्मेष हुआ।

ऐसा ही एक समय वह था जब मथुरा में ईस्वी सन् से लगभग चार—पांच शताब्दि पूर्व, जैन धर्म के स्तूपों की स्थापना हुई। आज कंकाली टीले के नाम से जो भूमि वर्तमान मथुरा संग्रहालय से पश्चिम की ओर करीब आध मील दूर पर स्थित है, वह पवित्र स्थान ढाई सहस्र वर्ष पहले जैन धर्म के जीवन का एक महत्त्वपूर्ण केन्द्र था। उत्तर भारत में यहां के तपस्वी आचार्य सूर्य की तरह तप रहे थे। यहां की स्थापत्य और भास्कर कला के उत्कृष्ट शिल्पों को देखकर दिग्दिगन्त के यात्री दांतो तले उंगली दबाते थे। यहां के श्रावक और श्राविकाओं की धार्मिक श्रद्धा अनुपम थी। अपने पूज्य गुरुओं के चरणों में धर्मभीरु भक्त लोग सर्वस्व अर्पण करके नाना भांति की शिल्पकला के द्वारा अपनी अध्यात्म साधना का परितोष करते थे। अन्त में यहाँ के स्वाध्यायशील भिक्षु और भिक्षुणियों-द्वारा संगठित जो अनेक विद्यापीठ थे उनकी कीर्ति भी देश के कोने कोने में फैल रही थी। उन विद्यास्थानों को गण कहते थे, जिन में कई कुल और शाखाओं का विस्तार था। इन गण और शाखाओं का विस्तृत इतिहास जैन—ग्रन्थ कल्पसूत्र तथा मथुरा के शिलालेखों से प्राप्त होता है। अब हम कुछ विशदता से जैन धर्म के इस अतीत गौरव का यहां उल्लेख करेंगे।

देवनिर्मित स्तूप

कंकाली टीले की भूमि पर एक प्राचीन जैन स्तूप और दो मन्दिर या प्रासादों के चिह्न मिले थे। अर्हत नन्द्यावर्त अर्थात् अठारहवें तीर्थंकर अर की एक प्रतिमा की चौकी पर खुदे हुए एक लेख में लिखा है [E. I. Vol. II, Ins. no. 20] कि कोट्टिय गण की वज्री शाखा के वाचक आर्य वृद्धहस्ती की प्रेरणा से एक श्राविका ने देवनिर्मित स्तूप में अर्हत् की प्रतिमा स्थापित की।

यह लेख सं. ७९ अर्थात् कुषाण सम्राट् वासुदेव के राज्यकाल ई० १६७ का है, परन्तु इसका देवनिर्मित शब्द महत्त्वपूर्ण है; जिस पर विचार करते हुए बूलर स्मिथ आदि विद्वानों ने [Jain stupa, P. 18] निश्चय किया है कि यह स्तूप ईस्वी० दूसरि शताब्दि में इतना प्राचीन समझा जाता था कि लोग इसके वास्तविक निर्माणकर्त्ताओं के इतिहास को भूल चुके थे और परम्परा के द्वारा इसे देवों से बना हुआ मानते थे। इस स्तूप का नाम बौद्ध स्तूप लिखा हुआ है। हमारी सम्मति में देवनिर्मित शब्द साभिप्राय है और इस स्तूप की अतिशय प्राचीनता को सिद्ध करता है। तिब्बतीय विद्वान् तारानाथ ने अशोककालीन तक्षकों और शिल्पियों को यक्षों के नाम से पुकारा है और लिखा है कि मौर्यकालीन शिल्पकला यक्षकला है। उससे पूर्व युग की कला देवनिर्मित थी। अतएव

शिलालेख का देवनिर्मित शब्द यह संकेत करता है कि मथुरा का स्तूप मौर्यकाल से पहले अर्थात् लगभग छट्ठी या पांचवी शताब्दि ईस्वी. पूर्व में बना होगा। जैन विद्वान् जिनप्रभ-द्वारा रचित तीर्थकल्प किंवा राजप्रासाद ग्रन्थ में मथुरा के इस स्तूप के निर्माण और जीर्णोद्धार का इतिहास दिया हुआ है। उसके आधार पर बूलर ने A legend of the Jain stupa at Mattura नामक निबन्ध लिखा था। उसमें कहा है कि मथुरा का स्तूप, आदि में सुवर्णमय था, जिसे कुवेरा नामकी देवी ने सप्तम तीर्थंकर सुपार्श्व की स्मृति में बनवाया था। कालान्तर में तेईसवें तीर्थंकर श्री पार्श्वनाथजी के समय में इसका निर्माण ईंटों से हुआ। भगवान् महावीर की सम्बोधि के १३०० वर्ष बाद बप्पभट्टिसूरि ने इसका जीर्णोद्धार कराया। इस आधार पर डॉ. स्मिथ ने जैन स्तूप नामक पुस्तक में यह लिखा है:—

"Its original erection in brick in the time of Parsvanath, the predecessor of Mahavira, would fall at a date not later than B. C. 600. Considering the significance of the phrase in the inscription "built by the Gods" as indicating that the building at about the beginning of the Christian era was believed to date from a period of mythical antiquity, the date B. C. 600 for its first erection is not too early. Probably, therefore, this stupa, of which Dr. Fuhrer exposed the foundations, is the oldest known building in India."

इस उद्धरण का भावार्थ यही है कि अनुश्रुति की सहायता से मथुरा के प्राचीन जैन स्तूप का निर्माणकाल लगभग छठी शताब्दि ई० पूर्व का प्रारम्भकाल था और इसी कारण यह भारतवर्ष में सब से पुराना स्तूप था।

बौद्ध स्तूप के समीप ही दो विशाल देव-प्रासाद थे। इन में से एक मन्दिर का तोरण [प्रासाद-तोरण] प्राप्त हुआ था। इसे महारक्षित आचार्य के शिष्य उत्तरदासिक ने बनवाया था। इस के लेख के [E. I. Vol. II, Ins. no. 1] अक्षर भारहूत के तोरण पर खुदे हुए लगभग १५० ई० पू० के धनभूति के लेख के अक्षरों से भी अधिक पुराने हैं; अतएव विद्वानों की सम्मति में इन मन्दिरों का समय ईस्वी० पूर्व तीसरी शताब्दि समझा गया है।

अद्भुत शिल्प का तीर्थ

ईस्वी० पूर्व दूसरी शताब्दि से लेकर ईसा के बाद ग्यारहवीं शताब्दि तक के शिलालेख और शिल्प के उदाहरण इन देवमन्दिरों से मिले हैं। लगभग १३०० वर्षो तक जैन धर्म के अनुयायी यहां पर चित्र-विचित्र शिल्प की सृष्टि करते रहे। इस स्थान से प्रायः सौ शिलालेख,

और डेढ हजार के करीब पत्थर की मूर्त्तियां मिल चुकी हैं। प्राचीन भारत में मथुरा का स्तूप जैन धर्म का सब से बड़ा शिल्प तीर्थ था। यहां के भव्य देव-प्रासाद, उनके सुन्दर तोरण, वेदिकास्तम्भ, मूर्धन्य या उष्णीष पत्थर, उत्फुल्ल कमलों से सज्जित सूची, उत्कीर्ण आयागपट्ट तथा अन्य शिलापट्ट, सर्वतोभद्रिका प्रतिमाएं, स्तूप-पूजा का चित्रण करनेवाले स्तम्भतोरण आदि अपनी उत्कृष्ट कारीगरी के कारण आज भी भारतीय कला के गौरव समझे जाते हैं। सिंहक नामक वणिक के पुत्र सिंहनादिक ने जिस आयागपट्ट की स्थापना की थी वह अविकल रूप में आज भी लखनऊ के संग्रहालय में सुशोभित है। चित्रण-सौष्ठव और मान-सामञ्जस्य में इसकी तुलना करनेवाला एक भी शिल्प का उदाहरण इस देश में नहीं है। बीच के चतुरस्रस्थान में चार नन्दिपदों से घिरे हुए मध्यवर्ती कुण्डल में समाधिमुद्रा में पद्मासन से भगवान् अर्हत् विराजमान हैं। ऊपर नीचे अष्टमांगलिक चिन्ह और पार्श्वभागों में दो स्तम्भ उत्कीर्ण हैं, दक्षिण स्तम्भ पर चक्र सुशोभित है और वाम पर एक गजेन्द्र। आयागपट्ट के चारों कोनों में चार चतुर्दल कमल हैं। इस आयागपट्ट में जो भाव व्यक्त किए गए हैं उनकी अध्यात्म-व्यंजना अत्यन्त गम्भीर है। इसी प्रकार माथुरक लवदास की भार्या का आयागपट्ट जिस में षोडश अरेवाले चक्र का दुर्धर्ष प्रवर्तन चित्रित है, मथुराशिल्प का मनोहर प्रतिनिधि है। फल्गुयश नर्तक की भार्या शिवयशा के सुन्दर आयागपट्ट को भी हम नहीं भूल पाते।

कंकाली टीले के अनन्त वेदिका स्तम्भों और सूची-दलों की सजावट का वर्णन करने के लिए तो कवि की प्रतिभा चाहिए। आभूषण-संभारों से सन्नतांगी रमणियों के सुखमय जीवन का अमर वाचन एकवार ही इन स्तम्भों के दर्शन से सामने आ जाता है। अशोक, बकुल, आम्र और चम्पक के उद्यानों में पुष्पभंजिका क्रीडा में प्रसक्त, कन्दुक, खड्गादि नृत्यों के अभिनय में प्रवीण, स्नान और प्रसाधन में संलग्न पौरांगनाओं को देखकर कौन मुग्ध हुए विना रह सकता है? भक्तिभाव से पूजा के लिए पुष्पमालाओं का उपहार लानेवाले उपासक वृन्दों की शोभा और भी निराली है। सुपर्ण और किन्नर सदृश देव-योनियां भी पूजा के इन श्रद्धामय कृत्यों में बराबर भाग लेती हुई दीखाई गई हैं। मथुरा के इस शिल्प की महिमा केवल भावगम्य है।

श्रावक-श्राविकाएँ तथा उनके आचार्य

मथुरा के शिलालेखों से मिली हुई सामग्री से पता चलता है कि जैन समाज में स्त्रियों को बहुत ही सम्मानित स्थान प्राप्त था। अधिकांश दान और प्रतिमा-प्रस्थापना

उन्हीं की श्रद्धा--भक्ति का फल थीं। सब सत्त्वों के हितसुख के लिए [सर्वसत्त्वानां हित-सुखाय] और अर्हत पूजा के लिए [अर्हत्पूजायै] ये दो वाक्य कितनी ही बार लेखों में आते हैं। ये उस काल के भक्तिधर्म की व्याख्या करनेवाले दो सूत्र हैं जिन में इस लोक के जीवन को परलोक के साथ मिलाया गया है। गृहस्थों की पुरंध्री कुटुम्बिनी बड़े गर्व से अपने पिता, माता, पति, पुत्र, पौत्र, सास-ससुर का नामोल्लेख करके उन्हें भी अपने पुण्य का भागधेय अर्पण करती थीं। स्वार्थ और परमार्थ का समन्वय ही मथुरा का प्राचीन भक्तिधर्म था।

देवपाल श्रेष्ठी की कन्या श्रेष्ठी सेन की धर्मपत्नी क्षुद्रा ने वर्धमान प्रतिमा का दान करके अपने को कृतार्थ किया। श्रेष्ठी वेणी की धर्मपत्नी, भट्टिसेन की माता कुमारमित्रा ने आर्या वसुला के उपदेश से एक सर्वतोभद्रिका प्रतिमा की स्थापना की। यह वसुला आर्य-जयभूति की शिष्या आर्या संगमिका की शिष्या थी। सर्वलोकोत्तम अर्हतों को प्रणाम करने-वाली सुचिल की धर्मपत्नी ने भगवान् शान्तिनाथ की प्रतिमा दान में दी। वज्री शाखा के वाचक आर्यमातृदत्त जो आर्यबलदत्त के शिष्य थे, इसके गुरु थे। मणिकार जयभट्टि की दुहिता, लोहवणिज फल्गुदेव की धर्मपत्नी मित्रा ने कोट्टिय गण के अन्तर्गत ब्रह्मदासिक कुल के बृहन्त-वाचक गणि जमित्र के शिष्य आर्यओघ के शिष्य गणि आर्यपाल के श्रद्धाचर वाचक आर्य-दत्त के शिष्य वाचक आर्यसिंह की निर्वर्तना या प्रेरणा से एक विशाल जिनप्रतिमा का दान दिया। पुनश्च कोट्टिय गण के आचार्य आर्यबलत्रात की शिष्या संधि के उपदेश से जयभट्टकी कुटुम्बिनी ने प्रतिमा-प्रतिष्ठा की. (E. I. vol. 1, Mattura ins. no. ८) एवं इन्हीं आर्य बलत्रात की शिष्या संधि की भक्त जया थी जो नवहस्ती की दुहिता, गुहसेन की स्नुषा, देवसेन और शिवदेव की माता थी और जिस ने एक विशाल वर्धमान प्रतिमा की ११३ ई० के लगभग प्रतिष्ठा कराई. (E. I. vol II. no. 34)। पूज्य आचार्य बलदत्त को अपनी शिष्या आर्या कुमारमित्रा पर गर्व था। शिलालेख में उस तपस्विनी को 'संशित, मखित, बोधित' (whetted polished and awakened) कहा गया है। यद्यपि वह भिक्षुणी थी। तथापि उसके पूर्वाश्रम के पुत्र गभ्रिक कुमार भट्टिने १२३ ई० में जिनप्रतिमा का दान किया। यह मूर्ति कंकाली टीले के पश्चिम में स्थित दूसरे देवप्रासाद के भग्नावशेष में मिली थी। पहले देवमन्दिर की स्थिति इसके कुछ पूर्वभाग में थी। महाराज राजातिराज देवपुत्र हुविष्क के ४० वें संवत्सर [१२८ ई०] में दत्ता ने भगवान् ऋषभदेव की स्थापना की जिस से उस के महाभाग्य की वृद्धि हो। शिलालेख नं० ९ से ज्ञात होता है कि चारणगण के आर्यचेटिक कुल की हरितमालगढी शाखा के आर्य भगनन्दी के शिष्य वाचक आर्य नागसेन प्रसिद्ध आचार्य थे।

और डेढ हज़ार के करीब पत्थर की मूर्त्तियां मिल चुकी हैं। प्राचीन भारत में मथुरा का स्तूप जैन धर्म का सब से बड़ा शिल्प तीर्थ था। यहां के भव्य देव-प्रासाद, उनके सुन्दर तोरण, वेदिकास्तम्भ, मूर्धन्य या उष्णीष पत्थर, उत्फुल्ल कमलों से सज्जित सूची, उत्कीर्ण आयागपट्ट तथा अन्य शिलापट्ट, सर्वतोभद्रिका प्रतिमाएं, स्तूप-पूजा का चित्रण करनेवाले स्तम्भतोरण आदि अपनी उत्कृष्ट कारीगरी के कारण आज भी भारतीय कला के गौरव समझे जाते हैं। सिंहक नामक वणिक के पुत्र सिंहनादिक ने जिस आयागपट्ट की स्थापना की थी वह अविकल रूप में आज भी लखनऊ के संग्रहालय में सुशोभित है।. चित्रण-सौष्ठव और मान-सामञ्जस्य में इसकी तुलना करनेवाला एक भी शिल्प का उदाहरण इस देश में नहीं है। बीच के चतुरस्रस्थान में चार नन्दिपदों से घिरे हुए मध्यवर्ती कुण्डल में समाधिमुद्रा में पद्मासन से भगवान् अर्हत् विराजमान हैं। ऊपर नीचे अष्टमांगलिक चिन्ह और पार्श्वभागों में दो स्तम्भ उत्कीर्ण हैं, दक्षिण स्तम्भ पर चक्र सुशोभित है और वाम पर एक गजेन्द्र। आयागपट्ट के चारों कोनों में चार चतुर्दल कमल हैं। इस आयागपट्ट में जो भाव व्यक्त किए गए हैं उनकी अध्यात्म-व्यंजना अत्यन्त गम्भीर है। इसी प्रकार माथुरक लवदास की भार्या का आयागपट्ट जिस में षोडश अरेवाले चक्र का दुर्धर्ष प्रवर्तन चित्रित है, मथुराशिल्प का मनोहर प्रतिनिधि है। फल्गुयश नर्तक की भार्या शिवयशा के सुन्दर आयागपट्ट को भी हम नहीं भूल पाते।

कंकाली टीले के अनन्त वेदिका स्तम्भों और सूची-दलों की सजावट का वर्णन करने के लिए तो कवि की प्रतिभा चाहिए। आभूषण-संभारों से सन्नतांगी रमणियों के सुखमय जीवन का अमर वाचन एकबार ही इन स्तम्भों के दर्शन से सामने आ जाता है। अशोक, बकुल, आम्र और चम्पक के उद्यानों में पुष्पभंजिका क्रीडा में प्रसक्त, कन्दुक, खड्गादि नृत्यों के अभिनय में प्रवीण, स्नान और प्रसाधन में संलग्न पौरांगनाओं को देखकर कौन मुग्ध हुए विना रह सकता है? भक्तिभाव से पूजा के लिए पुष्पमालाओं का उपहार लानेवाले उपासक वृन्दों की शोभा और भी निराली हैं। सुपर्ण और किन्नर सदृश देव-योनियां भी पूजा के इन श्रद्धामय कृत्यों में बराबर भाग लेती हुई दीखाई गई हैं। मथुरा के इस शिल्प की महिमा केवल भावगम्य है।

श्रावक-श्राविकाएँ तथा उनके आचार्य

मथुरा के शिलालेखों से मिली हुई सामग्री से पता चलता है कि जैन समाज में स्त्रियों को बहुत ही सम्मानित स्थान प्राप्त था। अधिकांश दान और प्रतिमा-प्रस्थापना

उन्हीं की श्रद्धा–भक्ति का फल थीं। सब सत्त्वों के हितसुख के लिए [सर्वसत्त्वानां हित-सुखाय] और अर्हत पूजा के लिए [अर्हत्पूजायै] ये दो वाक्य कितनी ही बार लेखों में आते हैं। ये उस काल के भक्तिधर्म की व्याख्या करनेवाले दो सूत्र हैं जिन में इस लोक के जीवन को परलोक के साथ मिलाया गया है। गृहस्थों की पुरंध्री कुटुम्बिनी बड़े गर्व से अपने पिता, माता, पति, पुत्र, पौत्र, सास–ससुर का नामोल्लेख करके उन्हें भी अपने पुण्य का भागधेय अर्पण करती थीं। स्वार्थ और परमार्थ का समन्वय ही मथुरा का प्राचीन भक्तिधर्म था।

देवपाल श्रेष्ठी की कन्या श्रेष्ठी सेन की धर्मपत्नी क्षुद्रा ने वर्धमान प्रतिमा का दान करके अपने को कृतार्थ किया। श्रेष्ठी वेणी की धर्मपत्नी, भट्टिसेन की माता कुमारमित्रा ने आर्या वसुला के उपदेश से एक सर्वतोभद्रिका प्रतिमा की स्थापना की। यह वसुला आर्य-जयभूति की शिष्या आर्या संगमिका की शिष्या थी। सर्वलोकोत्तम अर्हतों को प्रणाम करने-वाली सुचिल की धर्मपत्नी ने भगवान् शान्तिनाथ की प्रतिमा दान में दी। वज्री शाखा के वाचक आर्यमातृदत्त जो आर्यबलदत्त के शिष्य थे, इसके गुरु थे। मणिकार जयभट्टि की दुहिता, लोहवणिज फल्गुदेव की धर्मपत्नी मित्रा ने कोट्टिय गण के अन्तर्गत ब्रह्मदासिक कुल के बृहन्त-वाचक गणि जमित्र के शिष्य आर्यओघ के शिष्य गणि आर्यपाल के श्रद्धाचर वाचक आर्य-दत्त के शिष्य वाचक आर्यसिंह की-निर्वर्तना या प्रेरणा से एक विशाल जिनप्रतिमा का दान दिया। पुनश्च कोट्टिय गण के आचार्य आर्यबलत्रात की शिष्या संधि के उपदेश से जयभ-ट्टकी कुटुम्बिनी ने प्रतिमा–प्रतिष्ठा की. (E. I. vol. 1, Mattura ins. no. ८) एवं इन्हीं आर्य बलत्रात की शिष्या संधि की भक्त जया थी जो नवहस्ती की दुहिता, गुहसेन की स्नुषा, देवसेन और शिवदेव की माता थी और जिस ने एक विशाल वर्धमान प्रतिमा की ११३ ई० के लगभग प्रतिष्ठा कराई. (E. I. vol II. no. 34)। पूज्य आचार्य बलदत्त को अपनी शिष्या आर्या कुमारमित्रा पर गर्व था। शिलालेख में उस तपस्विनी को 'संशित, मखित, बोधित' (whetted polished and awakened) कहा गया है। यद्यपि वह भिक्षुणी थी। तथापि उसके पूर्वाश्रम के पुत्र गभ्रिक कुमार भट्टिने १२३ ई० में जिनप्रतिमा का दान किया। यह मूर्ति कंकाली टीले के पश्चिम में स्थित दूसरे देवप्रासाद के भग्नावशेष में मिली थी। पहले देवमन्दिर की स्थिति इसके कुछ पूर्वभाग में थी। महाराज राजातिराज देवपुत्र हुविष्क के ४० वें संवत्सर [१२८ ई०] में दत्ता ने भगवान् ऋषभदेव की स्थापना की जिस से उस के महाभाग्य की वृद्धि हो। शिलालेख नं० ९ से ज्ञात होता है कि चारणगण के आर्यचेटिक कुल की हरितमालगढी शाखा के आर्य भगनन्दी के शिष्य वाचक आर्य नागसेन प्रसिद्ध आचार्य थे।

ग्रामिक (ग्रामणी) जयनाग की कुटुम्बिनी और ग्रामिक जयदेव की पुत्रवधू ने सं० ४० में शिलास्तम्भ का दान किया। आर्या श्यामा की प्रेरणा से जयदास की धर्मपत्नी गूढा ने ऋषभ प्रतिमा दान में दी। श्रमणश्राविका वलहस्तिनी ने माता पिता और सास-ससुर की पुण्यवृद्धि के हेतु एक बड़े (९'×३'×१') तोरण की स्थापना की।

कंकाली टीले के दक्षिणपूर्व के भाग में डॉ. वर्जेस की खुदाई में एक प्रसिद्ध सरस्वती की प्रतिमा प्राप्त हुई थी जिसे एक लोहे का काम करनेवाले (लोहिककारुक) गोप ने स्थापित किया था। इसी स्थान पर धनहस्ति की धर्मपत्नी और गुहदत्त की पुत्री ने धर्मार्थी नामक श्रमणा के उपदेश से एक शिलापट्ट दान किया जिस पर स्तूप की पूजा का सुन्दर दृश्य अंकित है [E. I. Vol. I, no. 22] जयपाल, देवदास, नागदत्त, नागदत्ता की जननी श्राविका दत्ता ने आर्य संघसिंह की निर्वर्तना मान कर वर्धमान प्रतिमा का ई० ९८ में दान किया। अन्य प्रधान दानदात्री महिलाओं में कुछ ये थीं—सार्थवाहिनी धर्मसोमा (ई० १००), कौशिकी शिवमित्रा जो ईस्वी० पूर्व काल में शकों का विध्वंस करनेवाले किसी राजा की धर्मपत्नी थी [E. I. Vol. I, no. 32], स्वामी महाक्षत्रपसुदास के राज्य-संवत्सर ४२ में आर्यवती की प्रतिमा का दान देनेवाली श्रमणश्राविका अमोहिनी [E. I. Vol II, Ins. no 2], नर्तक फल्गुयश की धर्मपत्नी शिवयशा, भगवान् अरिष्टनेमि की प्रतिमा का दान करने वाली मित्रश्री, एक गन्धिक की माता, बुद्धि की धर्मपत्नी ऋतुनन्दी जिस ने सर्वतोभद्रिका प्रतिमा की स्थापना की, श्राविका दत्ता जिसने नन्द्यावर्त अर्हत की स्थापना देवनिर्मित बोद्ध स्तूप में की, भद्रनन्दी की धर्मपत्नी अचला और सब से विशिष्ट तपस्विनी विजयश्री जो राज्यवसु की धर्मपत्नी, देविल की माता और विष्णुभव की दादी थीं और जिन्हों ने एक मास का उपवास करने के बाद सं० ५० (१२८ ई०) में वर्धमान प्रतिमा की स्थापना की।

इन पुण्यचरित्र श्रमण श्राविकाओं के भक्तिभरित हृदयों की अमर कथा आज भी हमारे लिए सुरक्षित है और यद्यपि मथुरा का वह प्राचीन वैभव अब दर्शनपथ से तिरोहित हो चुका है तथापि इन के धर्म की अक्षय्य कीर्ति सदा अक्षुण्ण रहेगी। वस्तुतः काल प्रवाह में अदृष्ट होनेवाले प्रपञ्चचक्र में तप और श्रद्धा ही नित्य मूल्य की वस्तुएँ हैं। जैन तीर्थंकर तथा उनके शिष्य श्रमणों ने जिस तप का अंकुर बोया उसी की छत्रछाया में सुखासीन श्रावक-श्राविकाओं की श्रद्धा ही मथुरा के पुरातन वैभव का कारण थी॥

होशियारपुर सुवर्ण जैनमंदिर निर्माता
स्व० लाला गुलावराय सुपुत्र लाला गुज्जरमल्ल (नाहर)
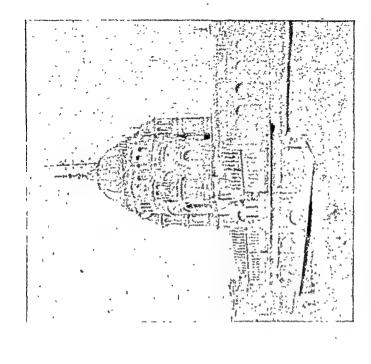
होशियारपुर (पंजाब) जैन सुवर्ण मंदिर
जिसका शिखर सुवर्ण से मढ़ा हुआ है ॥
प्रतिष्ठा १९४८ माघ सुदि पंचमी।

[लेखकः-न्यायतीर्थ विद्याभूषण, पं. ईश्वरलाल जैन विशारद, हिन्दीरत्न]

क्रान्तिकारी गुरुदेव प्रातःस्मरणीय न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य श्री श्री १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वर अपर नाम श्री आत्मारामजी महाराजने इस बीसवीं शताब्दि में जैन समाज के अन्दर नवजीवन संचार कर जो जागृति उत्पन्न की है, उसे जैन समाज का कोई सहृदय व्यक्ति भूल नहीं सकता। उनके किये गये कार्यों और भावनाओं से यह भलीभांति प्रतीत होता है कि वे द्रव्य–क्षेत्र–काल और भाव को जाननेवाले दूरदर्शी महात्मा थे। इस में संन्देह नहीं, यदि गुरुदेव ने धर्मोद्धार का कार्य हाथ में न लिया होता तो आज पंजाब जैसे देश में जैनधर्म की विजयध्वनी सुनाई न देती और नहीं इस देश में पचासों गगनचुम्बी मन्दिरों को देखने का

सौभाग्य होता। यद्यपि गुरुदेव ने पंजाब, मारवाड़, मेवाड़, गुजरात, काठियावाड़

जैसे देशों में स्वयं विहार कर उन देशों को पुनीत किया, और भारत के कोने कोने में ही नहीं, प्रत्युत विदेशों तक उन्हों ने जैनधर्म का सन्देश पहुंचाया, परन्तु पंजाब पर उनकी विशेष कृपा थी, पंजाब के लिये वास्तव में वे सञ्जीवनी बूटी थे।

पंजाब में उन्होंने कई स्थानोंपर मन्दिर बनवाये, और अपने विहार में धर्म का खूब प्रचार किया, अन्यधर्मावलम्बियों ने आप से खूब इर्ष्या की और आप को परास्त करने के उद्देश्य से आते रहे, परन्तु तुरन्त ही वे आप के अमृतोपदेश सुनकर आप के भक्त होते गये। गुरुदेव दिग्गज विद्वान थे। और अज्ञानतिमिर भास्कर, जैनतत्त्वादर्श, जैसे कई उपयोगी ग्रन्थ अपने जीवन में तैयार कर गये।

यद्यपि गुरुदेवने पंजाब में बहुत से मन्दिर निर्माण कराये, तथापि उन्हे उतने मात्र कार्य से सन्तोष न था, उनके हृदय में इन मन्दिरों के सच्चे पुजारी पैदा करने की भावना थी, उनके दिल में एक कसक थी, प्रबल इच्छा थी कि इनके साथ कई सरस्वती मन्दिर स्थापित किये जायें, और उन्हें विशालविद्यापीठ बनाकर समाज का कल्याण किया जाय, जबतक ज्ञान का प्रचार न किया जायगा तबतक किया हुआ कार्य स्थायी नहीं रह सकता, परन्तु गुरुदेव अपने इस अन्तिम भावना को अपने जीवन में पूर्ण न कर सके, समाज के दुर्भाग्य से उन का असमय में ही स्वर्गवास हो गया।

Genius begins great works; Labour alone finishes them.

—Jonbort

अर्थात् महान कार्यों का प्रारम्भ मङ्गल प्रतिभाशाली मनुष्य करते हैं और उसका अन्तमङ्गल श्रम-शील पुरुष करते हैं।

अंग्रेजी की इस उक्ति के अनुसार गुरुदेव की प्रारम्भ हुई भावना को समाज के कर्णधार गुरुदेव मानस हृदय के राजहंस, श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजने कई प्रकार के कष्ट सहकर भी उसे पूर्ण किया। गुरुदेव के नाम पर कई शिक्षण संस्थायें, कई पुस्तक प्रचारक संस्थायें और कई पुस्तकालय आदि स्थापित हुए, जिन का संक्षिप्त परिचय पाठकों को इस में मिलेगा, इन संस्थाओं का परिचय जानने से पूर्व, पाठकों को यह न भूलना चाहिये कि श्री महावीर विद्यालय-बम्बई, पार्श्वनाथ जैन विद्यालय-

[श्री आत्मारामजी

શ્રી હુશીયારપુર (પંજાબ) માં સુવર્ણ મંદિર હુશીયારપુર. (પંજાબ)
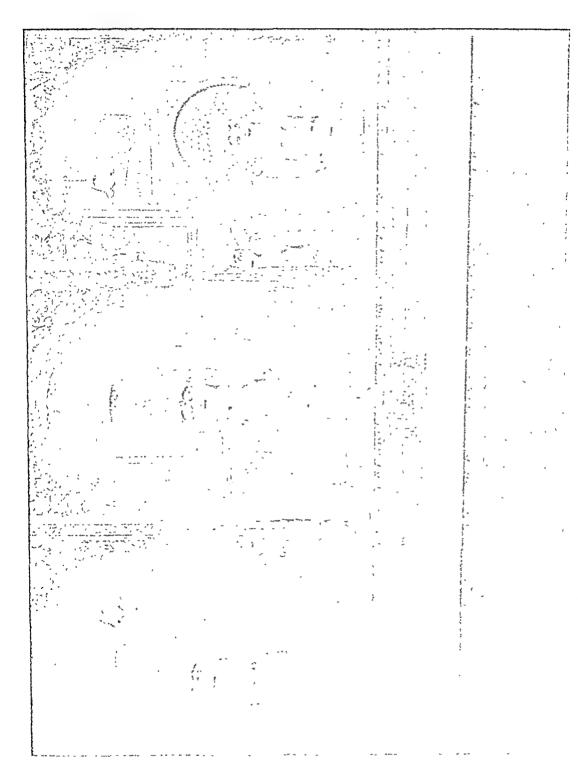
वरकाणा, जैन बालाश्रम, उम्मेदपुरआदि संस्था में गुरुदेव के नाम से न होने पर भी उन्हीं की स्मारक हैं, क्यों कि इन संस्थाओं के संस्थापक भी उन्हीं गुरुदेव के पट्टधर आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज एवं उनके शिष्य रत्न पंन्यास श्री ललितविजयजी महाराज हैं, अन्य संस्थाओं का परिचय इस प्रकार है।

: शिक्षण संस्थाएँ :

श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल (पंजाब) गुजरांवाला—

जो कि अपने जीवन के दस वर्ष व्यतीत करचुका है, इस संस्था के स्थापित होने के इतिहास से मनोरञ्जन नहीं प्रत्युत एक उपदेश मिलेगा।

जैसा कि पहिले लिख चुका हूं कि श्री विजयानन्दसूरीश्वरजीने पंजाब में अनेकों मन्दिर बनवाये ही थे, एक विशाल सरस्वती मन्दिर खोलने की उनकी इच्छा थी, जो उनके जीवन में पूर्ण न हुई, परन्तु स्वर्गीय आचार्य श्री के प्रशिष्यरत्न श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजीने उनकी इस भावना को पूर्ण करने का निश्चय कर लिया और उसके लिये उन्हों ने अनेक कष्ट भी सहन किये, जब तक इस कार्य को पूर्ण न करेंगे, तब तक कोई मिष्ट पदार्थ ग्रहण न करेंगे, ऐसी कई प्रतिज्ञाओं के साथ अपने एक लाख रुपयों के कोष (Fund) की आवश्यकता समाज के सामने रखी।

सन् १९२१ में जब कि भारत में असहयोग आंदोलन की लहरज़ोरों पर थी, श्री विजयवल्लभसूरिजीने पंजाब में प्रवेश किया और कुछ ही समय में २८००० रु. पंजाब श्री संघ की ओर से, ४०००० रु. गुजरांवाला श्री संघ की ओर से प्राप्त होगया, और उधर आचार्य श्री के शिष्यरत्न ललितविजयजी महाराज को उनकी प्रतिज्ञा के सम्बन्ध में मालूम हुआ तो वह भी उस कार्य के पीछे लग पड़े और ३२००० रु. की रकम बम्बई के दानवीर शेठ विट्ठलदास ठाकोरदास से भिजवाई, एक लाख रुपया इस प्रकार पूर्ण हुआ, और माघ सुदि ६ शुक्रवार ता. ३० जनवरी १९२५ को गुरुकुल के नाम संस्करण का शुभमुहूर्त्त हो गया, और निःस्वार्थ सेवी, समाज के सच्चे कार्यकर्ता, त्यागी वीर वयोवृद्ध श्रीमान् बा. कीर्तिप्रसादजी B. A., LL. B. जैसे सुयोग्य रत्न कार्यकर्ता के मिलने पर 'जिन्हों ने' आचार्य श्री के आदेश और पंजाब की प्रार्थना को सहर्ष स्वीकृत किया, और माघ सुदि ५ सम्वत् १९८३ तदनुसार ता. १७ जनवरी १९२६ को गुरुकुल का रचनात्मक कार्य प्रारम्भ हुआ, गुरुदेव के प्रताप और समाज

के सहयोग से गुरुकुल प्रतिदिन अपनी उन्नति करता गया, परिणामस्वरूप आज तक एक स्नातक ग्रुप तथा तीन विनयमन्दिर ग्रुप गुरुकुल से शिक्षण पूर्ण कर निकल चुके हैं, और सब योग्य स्थानों पर कार्यक्षेत्र में कार्य कर रहे हैं। और वर्तमान समय में ५० के लगभग विद्यार्थी शिक्षा का लाभ ले रहे हैं।

गुरुकुल की विशेषतायें—

जिस नगर में इस समय गुरुकुल स्थापित है, वह पंजाब का एक ऐतिहासिक नगर तो है ही विशेषतया यहां स्वर्गीय गुरुदेव के स्वर्गारोहण एवं उनके समाधि स्थान होने से जैनियों का तो एक तीर्थस्थान हो गया है, इस शहर की १॥ मील की दूरी पर स्वास्थ्यप्रद स्वच्छ वायु मण्डल में गुरुकुल का कार्य चल रहा है। गुरुकुल में विद्यार्थियों को शिक्षण स्थान के अतिरिक्त भोजन, वस्त्र, पुस्तकें, स्टेशनरी तथा अन्य आवश्यक सामग्री फ्री (मुफ्त) ही देकर बड़े प्रेम एवं कौटुम्बिक भावना से रखा जाता है। गुरुकुल की भावना यें सदा उदार रहीं, उसने पंजाब के ही नहीं प्रत्युत यू. पी., मेवाड़, मारवाड़, गुजरात और काठियावाड़ के विद्यार्थियों को सहर्ष स्थान दिया और सम्प्रदाय एवं गच्छभेद को छोड़ कर किसी भी गच्छ एवं श्वेताम्बर, दिगम्बर, स्थानकवासी सम्प्रदाय के विद्यार्थियों को शिक्षा के लिये अपनाया और यहां तक कि जैनेतरों को भी समान भाव से प्रविष्ट किया गया।

गुरुकुल में विद्यार्थियों को हिन्दी माध्यम के साथ संस्कृत, अंग्रेजी, उर्दू, गणित, भूगोल, इतिहास आदि विषय पढ़ाये जाते हैं और प्रत्येक विद्यार्थी को कोई न कोई उद्योग लेना भी आवश्यक होता है, ताकि भावी जीवन में उदरपूर्ति के लिये उनके पास कोई न कोई साधन हो, आरोग्यता की ओर भी विशेष ध्यान दिया जाता है, एक योग्य डाक्टर साहब निरीक्षण के लिये नियुक्त है, प्रत्येक विद्यार्थी के लिये प्रतिदिन व्यायाम करना तो आवश्यक है ही, साथ ही, उन्हें ड्रिल, स्काउटिंग, लाठी, गदका मरहठी चलाने की भी शिक्षा दी जाती है।

धार्मिक शिक्षण व क्रियाकाण्ड—

गुरुकुल में अन्य शिक्षाओं के साथ धर्म शिक्षा की ओर विशेष ध्यान दिया जाता है। प्रतिवर्ष कई विद्यार्थी जैन श्वेताम्बर एज्युकेशन बोर्ड की परीक्षा में बैठते हैं, और बहुत से विद्यार्थी अच्छे अङ्को में उत्तीर्ण हो कर पारितोषक प्राप्त कर चुके हैं, धार्मिक

होशियारपुरमें श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराज की शरीरप्रमाण भव्य मूर्त्ति.

संवत् १९५३ वैशाख सुदि पूर्णिमा की सनखतरा (जिल्ला स्यालकोट)में श्रीजिनमंदिर की प्रतिष्ठा थी. होशियारपुर के सुप्रसिद्ध श्रावक लाला गुज्जरमल्ल नाहर और लाला नत्थुमल्ल भक्त गदहिया, मिस्त्रिको साथमें लिए श्रीआचार्य महाराजकी (श्रीआत्मारामजी महाराजकी) सेवामें उपस्थित होकर पूछने लगे कि, गुरुदेव ! किसी आचार्य भगवानकी मूर्त्ति, उनकी मौजुदगीमें किसी भक्त श्रावक ने बनवाई है?

श्रीआचार्य महाराज ने कहा–हां. कलिकाल सर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्रसूरि महाराज की मूर्त्ति, महाराजा कुमारपालने बनवाई है।

श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराज की मूर्त्ति, हुशियारपुर (पंजाब)

लाला नत्थुमल्ल भक्त हँसकर बोले, गुरु महाराज ! आजके समयमें आप हमारे लिए श्रीहेमचंद्रसूरि और यह लाला गुज्जरमल्ल राजा कुमारपाल आपकी मूर्त्ति बनवाना चाहते हैं। कारीगर को साथमें लाये हैं। इतना कहकर मिस्त्रि को इशारा करके श्रीगुरुदेव के शरीर का और बैठक का माप लिवा लिया। उसी माप की मूर्त्ति बनवाने का कारीगर को उसी वक्त कहदिया गया।

मूर्त्ति तैयार होकर आ गई, संवत् १९५७ के वैशाखमें आचार्य श्री विजयवल्लभसूरिजी (उस वख्तके मुनिराज श्री वल्लभविजयजी) महाराज के हाथसे प्रतिष्ठा हुई. दर्शन करते हुए यही प्रतीत होता है मानो साक्षात् गुरुदेव विराजे हैं।

श्री सिद्धगिरि, गिरनार, वला, जामनगर, बडौदा, दरापुरा, करचलिया, सुरत, वालापुर, अहमदाबाद, पाटण, पाली, अंबाला, गुजरांवाला, पट्टी, लाहौर, आदि अनेक क्षेत्रोंमें गुरुमहाराजकी मूर्ति विद्यमान है, परंतु होशियारपुर के श्रीजिनमंदिरके एक हिस्से में जो मूर्ति है वह कुछ और ही आनंद देती है। यह उसी मूर्तिकी प्रतिकृति है।

चरणविजय.

वर्तमान ब्रिटिश साम्राज्य में स्कूल और बालकों ने अपना बाह्य सौन्दर्य दिखा कर जनता को अपनी ओर आकर्षित और मोहित कर रखा है, परन्तु जब से देश में बेकारी का जोर बढ़ा, बी. ए. और एम. ए. पास करने में अपार सम्पत्ति और समय नष्ट करने के बाद, जब ग्रेज्युएट नौकरियों के लिये भटकने लगे, और आत्महत्यायें करने लगे हैं, तब से यह मालूम होने लगा है कि यह शिक्षण पद्धति कितनी दोषयुक्त है, बहुत से विद्वानों ने स्पष्ट शब्दों में यह कह दिया है कि ब्रिटिश स्कूल और कॉलेजों की शिक्षा केवल मेकोले (Macanloy) की उद्देश्यपूर्ति है, जिसने सन् १८३६ में अपने पिता को पत्र में लिखा था–" कि इस (हमारी) शिक्षा का हिन्दुओं पर आश्चर्योत्पादक असर हुआ है और कोई भी हिन्दु जिसने इस (अंग्रेजी) शिक्षा को ग्रहण किया है अपने धार्मिकतत्त्वों का श्रद्धालु तथा भक्त नहीं रहता, इस शिक्षा का ही प्रभाव है कि कुछ व्यक्ति केवल हिन्दू कहलाने के लिये अपने आप को धर्म का अनुयायी मानते हैं, कईयों ने इसाई धर्म को स्वीकार कर लिया है, मेरा विश्वास है कि हमारी शिक्षापद्धति को लोगों ने कुछ और अधिक अपनाया तो अब से करीब ३० वर्ष पश्चात् बङ्गाल के प्रतिष्ठित कुटुम्बों में भी कोई व्यक्ति मूर्तिपूजक न रहेगा। अन्त में उसने अपने यह उद्गार लिखे––

We must do our best to form a class who may be interpretors between us & the millions whom we govern, a class of persons Indian in blood & colour, but English in taste, in opinions, words and intellect.

" अर्थात् हमें अपनी शक्ति की चरम सीमा तक एक ऐसा जनवर्ग तैयार करना चाहिये जो मात्र खून और रङ्ग से ही हिन्दू हो तथा अपनी रुचि, शब्द, और बुद्धि की अपेक्षा से सर्वथा अङ्गरेज़ हो ऐसे वर्ग को ही हम अपने तथा लाखों व्यक्तियों, जिन पर हम शासन करते हैं, के बीच में मध्यस्थ बनाकर अपना कार्य साध सकते हैं। "

वास्तव में अब वैसी ही दशा होती जा रही है। परन्तु गुरुकुल जैसी संस्थाओं में पढ़नेवाला व्यक्ति कभी उस दशा को प्राप्त नहीं हो सकता, गुरुकुल शिक्षण पद्धति वास्तव में प्राचीन संस्कृति पोषक, एवं धार्मिक विचारों को दृढ़ रखनेवाली ही प्रमाणित हुई है। और जो देश के लिये भी सर्वथा उपयोगी है, गुरुकुल की शिक्षण पद्धति की बहुत से विद्वानों ने मुक्तकण्ठ से प्रशंसा की है, जहां का जीवन, पवित्र, सादा, शान्तिमय और चारित्र की ओर विशेष ध्यान देनेवाला होता है, गुरुकुल के संचालकों का विचार गुरुदेव के नाम को अमर करने के लिये इसे और भी उच्चकोटि पर लेजा-

कर संसार की एक आदर्श संस्था बनाने का है, हम हृदय से प्रार्थना करें कि यह भावना पूर्ण हो, और गुरुदेव का नाम सर्वत्र फैले।

श्री आत्मानन्द जैन हाईस्कूल अम्बाला शहर–

पंजाब में गुरुदेव के नाम पर संस्थायें चलाने का सबसे अधिक सौभाग्य अम्बाला शहर के श्री संघ को ही प्राप्त है जहां की समाज गुरुदेव के नामपर सब कुछ न्योच्छावर करने को सदा तैयार रहती है।

मुनि श्री वल्लभविजयजी (आचार्य श्री विजयवल्लभसूरि) का सन् १९०० में अम्बाला शहर में चतुर्मास हुआ, अम्बाला शहर में जैनीयों की खासी वस्ती है, श्वेताम्बर जैनों के भी काफी घर हैं, परन्तु उनके बालकों की शिक्षा का उस समय कोई प्रबन्ध न था, आप के उपदेश से एक पाठशाला खोली गई, विद्याप्रचार का यह बीज अङ्कुरित हुआ, उनके आशीर्वचनों का यह फल है कि अब वह फलाफूला वृक्ष बनकर श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल के रूपमें दृष्टिगोचर हो रहा है।

प्रारम्भिक पाठशाला ने कुछ वर्ष अच्छा उपयोगी कार्य किया, तत्पश्चात् स्थानीय आवश्यकताओं के कारण उसे प्राइमरी स्कूल का रूप दे दिया गया, आवश्य-

कतायें बढ़ती गई, जिनके कारण सन् १९१९ में इसे लोअर मिडिलस्कूल, सन् १९२० में अपर मिडिलस्कूल और सन् १९२२ में हाईस्कूल करदिया गया, इसी वर्ष श्री विजयवल्लभसूरिजी का वहां चतुर्मास था, आप के उपदेश से स्कूल की बिल्डिंग के लिये २२ हज़ार रुपया जमा हुआ, जिसमें यह संस्था स्थायी हो गई। परन्तु पञ्जाब शिक्षा विभाग के हस्तक्षेप के कारण १९२३ में हाई की दोनों श्रेणियां बन्दकर दी गईं, और पुनः १९२६ में खोल दी गईं, वर्तमान समय में हाइस्कूल की मिडिल और प्राइमरी शिक्षा की शाखायें (वह भी गुरुदेव के नाम पर ही) शहर में विद्यमान हैं, (शाखाओं सहित) हाईस्कूल में ५७५ विद्यार्थी हैं, यह स्कूल पञ्जाब शिक्षा विभाग द्वारा स्वीकृत है, इसकी मिडिल और प्राइमरी शाखाओं को एड (सहायता) भी मिलती है, पंजाब युनिवर्सिटी से इसका सम्बन्ध है, और मैट्रिक्युलेशन की परीक्षा के लिये तैयारी कराई जाती है। स्कूल में अंग्रेजी, गणित, भूगोल, इतिहास, संस्कृत, फारसी, ऊर्दू, साइन्स, सिविक्स और हाइजीन इत्यादि विषय पढ़ाये जाते हैं, मिडिल की श्रेणियों में बढ़ई तथा खिलौने बनाने का कार्य भी सिखाया जाता है, प्राइमरी विभाग में महाजनी हिन्दी भी पढ़ाई जाती है। धर्मशिक्षण का प्रबन्ध भी सन्तोष जनक है, छोटी श्रेणियों में शिक्षावली और ऊंची श्रेणियों में स्वतन्त्र स्कीम के अनुसार शिक्षा की जाती है, आनरेरी धर्माध्यापक ब्रह्मचारी शङ्करदासजी की निःस्वार्थ सेवा का छात्रों के चरित्र पर अच्छा प्रभाव पड़ता है, साधारण परीक्षाओं के साथ धर्म की परीक्षायें भी ली जाती हैं, प्रश्नपत्र बाहर से मंगाये एवं बाहर ही देखे जाते हैं, सर्व प्रथम रहने वाले विद्यार्थी को विजयानन्द जयंती (ज्येष्ठ शुदि ८) को लाला काल्रूमल चान्दमल बाबू-स्वर्णपदक भी दिया जाता है, और दूसरे नम्बरवाले को सात रु. पारितोषक श्री आत्मानंद जैन सभा की ओर से मिलता है।

कुल २३ अध्यापकों में से २१ ट्रेंड हैं, सभी अपने अपने कार्य में दक्ष हैं इस कारण स्कूल की शिक्षण अवस्था सराहनीय है, मैट्रिक्यूलेशन और वर्नेक्यूलर परीक्षाओं के परिणाम अबतक बहुत ही अच्छे रहे हैं। व्यायाम, ड्रिल, स्काउटिंग चरित्र गठन आदि की ओर भी पूरा ध्यान दिया जाता है।

जून १९३१ तक स्कूल श्री आत्मानन्द जैनगंज में लगता रहा, यह एक लम्बी चौड़ी मंडी है, जिसकी उपर की मंजिल में स्कूल लगा करता था, यह मकान श्वेताम्बर जैन पंचायत का है, दुकानों की आमदनी से स्कूल को आर्थिक सहायता

शताब्दिनायक का यह फोटो सं. १९३५ में दिल्लीमें लिया गया था
(यह ग्रूप सबसे पहला है)
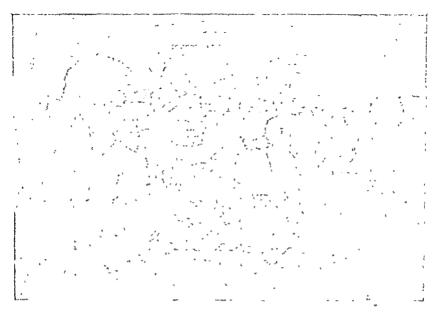
महाराजजी भक्तजनो की बीचमें

न्यायांभोनिधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्धनाम श्री आत्मारामजी महाराज के
पट्टधर आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज के असाधारण
सदुपदेशसे स्थापित—

श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल अंबाला सीटी (पंजाब)

स्कूल की बिल्डिंग खरीद ली गई, और स्कूल के फण्ड में कमी आने से कार्य शिथिल हो गया लेकिन उत्साही समाज सेवकों ने उस कार्य को फिर सम्हाल लिया। बाबू दीपचन्द जी ने दो वर्ष तक वहां निःस्वार्थ भाव से सेवा की, और प्रयत्न कर १९३२ में उसे मिडिल स्कूल में परिणत करा दिया, और अब वहां पर हाईक्लास की श्रेणियाँ भी खोल दी गई हैं, और कार्य अच्छी तरह चल रहा है।

श्री आत्मानन्द जैन मिडिलस्कूल जंडियालागुरु (जिला अमृतसर)—

यह स्कूल गुरुदेव के नाम पर १२–१३ वर्ष से बराबर चल रहा है, प्रारम्भ में यह भी प्राइमरी स्कूल था, उत्साही कार्य कर्ताओं ने अपने कार्य में उन्नति कर के इसे मिडिलस्कूल कर दिया, अब कुछ वर्षों से मिडिल स्कूल भलीभांति चल रहा है, जैन, जैनेतर विद्यार्थी शिक्षाका पूरा लाभ ले रहे हैं।

श्री आत्मानन्द जैन प्राइमरी स्कूल लुधियाना—

गुरुदेव के नाम से यह स्कूल भी १०–१२ वर्ष से चला रहा है और जैन जैनेतर विद्यार्थी शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं।

श्री आत्मानन्द जैन विद्यालय गुजरांवाला—

गुरुदेव का गुजरांवाला में स्वर्गवास हुआ, तभी से यह जैनियों का तीर्थस्थान है, और यहां के समाज में गुरुभक्ति भी कूट कूट कर भरी हुई है। लगभग ३० वर्ष पूर्व इस विद्यालय को स्थापित किया गया था, वह विद्यालय आजतक अच्छी तरह कार्य कर रहा है, वर्तमान समय में श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल पंजाब की ओर से ९५० रु. वार्षिक सहायता दी जाती है, और तीन अध्यापकों की निगरानी में १५५ विद्यार्थी शिक्षा का लाभ ले रहे हैं, इस प्रकार यह संस्था भी जैन व जैनेतर समाज का कल्याण कर रही है।

श्री आत्मानन्द जैन विद्यालय सादड़ी (मारवाड़)—

मारवाड़ और मेवाड़ तो शिक्षा के लिये सचमुच मरुभूमि सा ही था, परन्तु इस थोड़े से समय में उस देश में बहुत परिवर्तन हो गया हैं। श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी व उनके शिष्यरत्न पं. ललितविजय जी ने अपने उपदेश और प्रयत्नों से उस प्रदेश को ज्ञान से हरा भरा कर दिया है, पूर्वोक्त संस्था का उद्घाटन भी इन्ही उपकारियों के
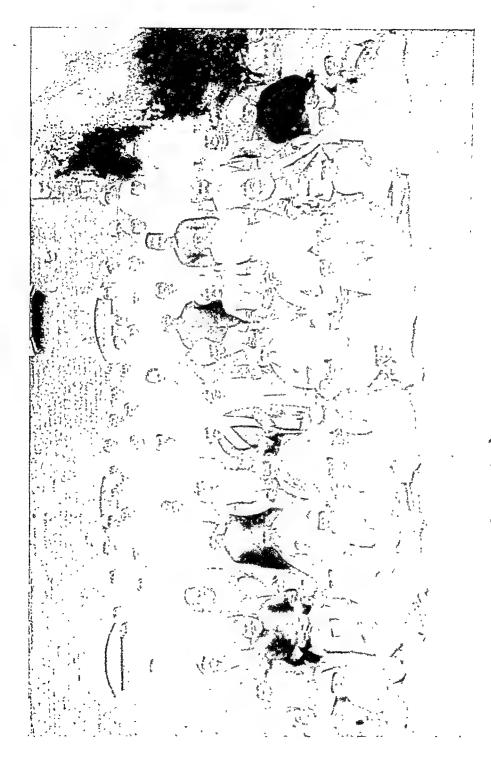
श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल गुजरांवाला पंजाब

उपकार का परिणाम है। यद्यपि इस संस्था की स्थापना कुछ वर्ष पूर्व हुई और उसके लिये राणकपुरजी तीर्थ के रास्ते में एक भव्य मकान भी तैयार करा कर समाज के रत्न श्रीयुत गुलाबचन्दजी ढड्ढा के करकमलों से वहां का प्रवेश भी हो गया था, परन्तु वहां के संघ की पारस्परिक फूट के परिणाम स्वरूप कार्य कम रहा, सन् १९३२ में आचार्य श्री के शुभ पदार्पण से कलहक्लेश मिटा और १७ हज़ार का चन्दा जो कि विद्यालय के लिये देना किया था, वसूल किया जाने लगा, और विजयादशमी के दिन महोत्सव के साथ कार्य प्रारम्भ कर दिया गया, जो अब सुचारू रूपसे चल रहा है।

श्री आत्मानन्द जैन कन्या पाठशाला अम्बाला शहर—

सन् १९१३ में बालिकाओं की शिक्षा के लिये मुनि श्री लब्धिविजयजी (वर्तमान आचार्य श्री विजयलब्धिसूरि) महाराज के चतुर्मास में यह कन्या पाठशाला स्थापित की गई, जो बराबर २२ वर्ष से अच्छी तरह चल रही है, वर्तमान समय में १६३ कन्यायें शिक्षा प्राप्त कर रही हैं, चार अध्यापिकाओं की देखरेख में कार्य अच्छा हो रहा है। जहां पर अन्य शिक्षाओं के साथ जैन धर्म की शिक्षा भी अवश्य दी जाती है यदि कन्याओं के धर्म के प्रति विचार दृढ़ होंगे तो भविष्य बड़ा उज्ज्वल होगा, क्योंकि यही कन्या भावी की मातायें हैं, कन्याओं को ज्ञान दान करने का जो श्रेय प्राप्त किया है वह स्तुत्य है।

श्री आत्मानन्द जैन कन्याशाला गुजरांवाला—

पञ्जाब में गुजरांवाला ही ऐसा नगर है जहां जैनियों की संख्या अधिक है, स्थानीय समाज ने अपनी कन्याओं के लिये शिक्षा की आवश्यक्ता महसूस करते हुए लगभग दस वर्ष पूर्व इस शाला की स्थापना की। जिस में हिन्दी आदि की शिक्षा के साथ धार्मिक शिक्षा भी भलीभांति दी जाती है। वर्तमान समय में १०० के लगभग कन्यायें तीन अध्यापिकाओं की देखरेख में शिक्षा का लाभ ले रही हैं।

श्री आत्मवल्लभ केलवणी फण्ड पालनपुर (गुज़रात)—

यह संस्था गुजरात देश में शिक्षाप्रचार के लिये कई वर्षों से कार्य कर रही है, शिक्षा प्रचार के लिये ही फण्ड एकत्रित किया गया है। पढ़नेवाले योग्य विद्यार्थीयों को सहायता देना और शिक्षा के लिये उत्साहित करना एवं जैनसमाज से अज्ञान अन्धकार मिटा कर विद्या का प्रकाश करना इस संस्था का उद्देश्य है।

: पुस्तक प्रकाशक संस्थायें :

श्री आत्मानन्द जैन ट्रैक्ट सोसायटी अम्बाला शहर—

पञ्जाबभर में जैन धर्म सम्बन्धी ट्रैक्ट प्रकाशित करनेवाली एक मात्र संस्था यही ईस्वीसन् १९१५ में स्थापित हुई, जिस में जैन धर्म सम्बन्धी उपयोगी छोटे छोटे ११२ ट्रैक्ट आजतक निकल चुके हैं, ट्रैक्ट सोसायटी ने उपयोगिता इतनी बढ़ाली कि पञ्जाब के अतिरिक्त यू. पी. गुजरात, मारवाड़ आदि और भी इस के पर्याप्त ग्राहक हुए और सन् १९३० से ट्रैक्ट सोसायटीने ट्रैक्टों के स्थान पर " आत्मानन्द " नामक मासिक पत्र निकालना प्रारम्भ किया, जिस के सम्बन्ध में अन्यत्र परिचय दिखा गया है, ट्रैक्ट सोसायटी अपने ग्राहकों को ट्रैक्टों के अतिरिक्त एक सुन्दर तिथि पत्रक (केलेण्डर) भी प्रतिवर्ष देती रही, दो रु. वार्षिक देनेवाला उसका ग्राहक, एवं १०० रु. एक साथ देनेवाला लाइफ मेम्बर स्वीकृत किया जाता है, ट्रैक्ट प्रकाशन का कार्य कुछ समय से बन्द पड़ा है, उसके सुयोग्य कार्य कर्ताओं को फिर उत्साहित हो कर कार्य प्रारम्भ करना चाहिये ।

श्री आत्मानन्द जैन पुस्तक प्रचारक मण्डल देहली व आगरा—

गुरुदेव के नाम पर चलनेवाली यह संस्था सर्व प्रथम देहली में स्थापित हुई, जिस को लगभग २०–२५ वर्ष हो चुके होंगे, बाबूदयालचन्दजी जौहरी आगरा, बाबू टीकमचन्दजी देहली और बाबू जवाहरलालजी नाहटा इस संस्था के मुख्य संस्थापक थे, इस संस्थाने समाज व धर्म के लिये अच्छे ट्रैक्ट, व बड़ी पुस्तकें प्रकाशित की; १५–१६ वर्ष से यह मण्डल देहली से आगरा चला गया, और वहां पर बा. दयालचन्दजी की देख-रेख में इसका कार्य भलीभांति चल रहा है, जैन धर्म का हिन्दी भाषा में प्रचार करने वाली यही एकदो संस्थायें थीं। कर्मग्रन्थ जैसे अमूल्य ग्रन्थों का धुरन्धर विद्वानों से हिन्दी अनुवाद व विस्तृत विवेचना कराकर प्रकाशित करने का सौभाग्य इसी संस्था को प्राप्त हुआ है, और कितने ही बड़े ग्रन्थ हिन्दी में छपवा कर सस्ते दामों पर देने का कार्य भी इस संस्थाने किया है, जिसका उदाहरण यही है दर्शन और अनेकान्तवाद, जैसी सुन्दर और ढाईसौ पृष्ठ की पुस्तक को लगभग छे आने में देकर जैन साहित्य का प्रचार किया।
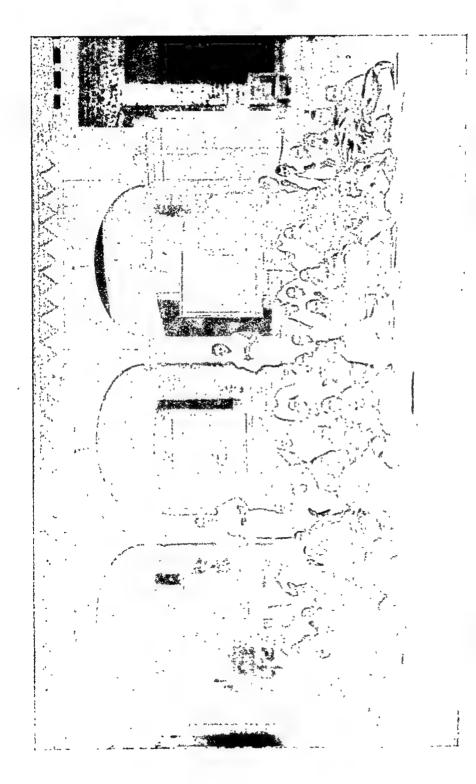
श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल पंजाब गुजरांवाला विद्यार्थी व. कार्यकर्तागण (सामायिक अवस्थामें)

श्री आत्मानन्द जैन सभा भावनगर--

स्वर्गीय गुरुदेव के नाम से यह संस्था लगभग ४० वर्ष से स्थापित है, जिस का विस्तृत परिचय पाठक अन्यत्र देखेंगे, संक्षेप में इस संस्था का अपना ही भवन है, जो कि गुरुदेव का एक स्मारक है, इसी स्थान से सैंकड़ो बड़े बड़े ग्रन्थ गुजराती भाषा में निकल चुके हैं। ३४ वर्ष से 'आत्मानन्द प्रकाश' नामक गुजराती मासिक इस संस्था से प्रकाशित होकर समाज–धर्म की सेवा कर रहा है, इस सभा के बहुत से लाइफ मेम्बर हैं, जिनको यह संस्था अपनी प्रकाशित पुस्तकें जो प्रायः दो दो चार सौ पृष्ठ की होती हैं, भेटस्वरूप प्रदान करती है, इस संस्था के आजीवन सदस्यों के पास इनकी पुस्तकों से घर की छोटी सी लायब्रेरी ही बन गई है, इस संस्था ने आत्मवल्लभ ग्रन्थ सीरीज़ और विजयानन्द शताब्दि ग्रन्थमाला, नाम से भी कई पुस्तकें प्रकाशित की हैं। गुरुदेव के नामपर चलनेवाली यह संस्था खूब उन्नति पर है हम इस संस्था का लक्ष्य हिन्दी की ओर भी दिलाते हैं, कि कुछ साहित्य वह हिन्दी में प्रकाशित करे।

श्री आत्मानन्द जैन महासभा अम्बाला शहर--

पुस्तक प्रकाशक संस्थाओं में यदि हम इस संस्था का नाम भी सम्मिलित करें, तो अनुचित न होगा, पुस्तकें प्रकाशित करने के उद्देश्य से इसी संस्थाने ही ट्रैक्ट सोसायटी को जन्म दिया, परन्तु इस संस्था ने कई ही उपयोगी पुस्तकें अपनी संस्था के नाम से भी प्रकाशित कीं।

इस सभा की स्थापना शिक्षा प्रचार और सामाजिक कुरीतियों के निराकरण के उद्देश्य से सन् १९१२ में आचार्य श्री के उपदेश से हुई, और सद्गृहस्थों के प्रयत्न से समाज में देवभक्ति, गुरुभक्ति संघशक्ति की उत्तरोत्तर वृद्धि होती रही, जिसका परिणाम यह है कि आज पञ्जाब में श्वेताम्बर जैन समाज में अम्बाला का मुख्य स्थान है, अम्बाला की सभी जैन संस्थायें इसी के ही अन्तर्गत हैं, हाईस्कूल, पाठशालायें, लायब्रेरी, रीडिंगरूम, ट्रैक्ट सोसायटी आदि के संचालन करने वाली यही सभा है। इन कार्यों के अतिरिक्त सभा ने निम्नलिखित महत्वपूर्ण कार्य भी किये आचार्यश्री ने हिन्दीभाषा में धार्मिक शिक्षा देनेवाली पुस्तकों की कमी देख कर अपने १९२२ के चातुर्मास में एक शिक्षावली तैयार कराई, जो श्री आत्मानन्द शिक्षावली के नाम से चार भागों में सभा की ओर से छप चुकी है, और पंजाब, मेवाड़, मारवाड़, आदि प्रान्तों में पढ़ाई जा

रही है। इस प्रकार के कई कार्यों के अतिरिक्त सभा ने "भारत वर्ष इतिहास संशोधन" का महत्वपूर्ण कार्य किया, जिस का सभा को गर्व होना चाहिये, जैनों का अपना कोई सुन्दर सुसंबद्ध, और प्रमाणिक इतिहास नहीं, पाश्चात्य विद्वानों ने भारत के इतिहास में जैनों के विषय में अंडबंड लिखा है, भारतीय विद्वान भी इतिहास लिखते समय स्वतन्त्र खोज का कष्ट न उठा कर उनकी नकल करते हैं और फिर वही पुस्तकें स्कूलों में हमारे बालक बालिकाओं को पढ़ाई जाती हैं, जिस के परिणामस्वरूप जैन धर्म के विषय में उनके विचार भ्रान्त व कुत्सित हो जाते हैं सभाने इस ओर पूरा लक्ष देकर लेखकों एवं प्रकाशकों को मूर्तियों और प्रमाणों सहित वास्तविकता का परिचय दिया, और अपनीभूल सुधारने के लिये बाधित किया, जिसका परिणाम यह हुआ कि एक दर्जन से अधिक पुस्तकों के नवीन संस्करणों में संशोधन हो चुका है, इस सम्बन्ध में सभाने भारत वर्ष का इतिहास और जैन धर्म, पुस्तक प्रकाशित की है, जिस से सब कुछ विस्तृत मालूम होगा। पिछले वर्षों में सभा की ओर से छात्रवृत्ति भी दी जाती रही यह विद्यार्थी भिन्न भिन्न कॉलेजों में शिक्षा पारहे थे, इस प्रकार इस सभाने कई स्तुत्य कार्य किये, ऐसे ही पंजाब में गुरुदेव के नामपर चलनेवाली अन्य सभाओं ने भी कुछ पुस्तकें प्रकाशित कीं, जिस में **आत्मानन्द जैन सभा ज़ीरा** का नाम उल्लेखनीय है, जहां से कई भजन आदि की पुस्तकें निकलीं, **आत्मानन्द जैन सभा लाहौर** से भी दो एक पुस्तकें प्रकाशित हुई थीं।

: लायब्रेरियां :

पंजाब के प्रत्येक मन्दिर के साथ गुरुदेव ने ग्रन्थ भण्डार भी स्थापित कराये, परिणाम स्वरूप जहां सैंकड़ो हस्तलिखित बहुमूल्य ग्रन्थ विद्यमान हैं परन्तु यहां उन ग्रन्थ भण्डारों का ही नहीं बल्कि गुरुदेव के नाम से चलनेवाले पुस्तकालय व वाचनालयों का भी यहां निर्देश किया जाता है—

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी अम्बाला शहर—

सन् १९२२ में अम्बाला जैन समाज के अहोभाग्य से वहां श्री विजयवल्लभसूरिजी का दूसरी बार चतुर्मास हुआ, जिस चतुर्मास में कई महत्वपूर्ण काय हुए, जिन में का एक कार्य यह भी है।

आचार्यश्री ने गुरुदेव श्री विजयानन्दसूरि महाराज का तथा अपना सर्व पुस्तक संग्रह अम्बाला में रखना निश्चित किया और वहां लायब्रेरी की स्थापना की। गुरुदेव तथा आचार्यश्री का पुस्तक संग्रह था ही साथ ही तत्रस्थ मन्दिरजी में पुराना भण्डार था, वह भी प्राप्त हो गया, और मुनि राजविजयजी ने भी अपना कितना ही हस्तलिखित संग्रह वहीं दे दिया।

इस पुस्तकालय में ७७७ हस्तलिखित शास्त्र, ५४६ मुद्रित शास्त्र तथा भिन्न भिन्न भाषाओं और विषयों की ६०८६ पुस्तकें वर्तमान समय में विद्यमान हैं, जिस से जैन तथा अजैन जनता पूरा लाभ ले रही है।

श्री आत्मानन्द जैन पब्लिक रीडिंगरूम अम्बाला शहर

सन् १९११ में कुछ जैन युवकों के प्रयास से यह रीडिंग सभा खोला गया, अच्छे २ दैनिक, साप्ताहिक, तथा मासिक पत्र मंगवाये गये और वहां की म्युनिसिपल कमेटी से रु. १००) वार्षिक सहायता भी मिलने लगी। इस वाचनालय से अम्बाला शहर की जनता की अच्छी सेवा हो रही है। इस के अतिरिक्त निम्नलिखित लायब्रेरियों का नाम भी उल्लेखनीय है जो कि वर्षों से गुरुदेव के नाम पर स्थापित हैं, और जहां पुस्तकों का अच्छा संग्रह है।

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी अमृतसर

श्री आत्मानन्द जैन पुस्तकालय होशियारपुर

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी जण्डियालागुरु (अमृतसर)

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी जूनागढ़ स्टेट

श्री आत्मवल्लभ जैन सेन्ट्रल लायब्रेरी सादड़ी (मारवाड़)

: पत्र–पत्रिकायें :

स्वर्गीय गुरुदेव के नाम से तीन पत्र–पत्रिकायें प्रकाश में आई।

१ आत्मानन्द प्रकाश (गुजराती मासिक) २ आत्मानन्द पत्रिका (हिन्दी मासिक) ३ आत्मानन्द (हिन्दी मासिक)।

समाज में पत्र-पत्रिकायें धर्म का अच्छा प्रचार कर सकती हैं, और उनके संस्कारों को दृढ़ रख सकती हैं। हमारे श्री विजयानन्दसूरीश्वर के नाम से जो पत्र-पत्रिकायें प्रकाशित हुईं उनका संक्षिप्त इतिहास यहां दिया जाता है।

आत्मानन्द प्रकाश--यह गुजराती मासिक पत्र श्री आत्मानन्द जैन सभा भावनगर की ओर से बराबर ३४ वर्ष से निकल रहा है, यही उसकी उपयोगिता का पर्याप्त प्रमाण है, यह आजीवन सदस्यों को फ्री दिया जाता है, तथा ग्राहकों से वार्षिक मूल्य के १।) रु. ही लिया जाता है। लेख अच्छे उपयोगी होते हैं।

आत्मानन्द पत्रिका--यह हिन्दी मासिक पत्रिका भी ३४ वर्ष पूर्व ई. सन् १९०० में श्री आत्मानन्द जैन सभा पंजाब की ओर से प्रकाशित हुई। पंजाब जैसे देश में जहां उर्दू भाषा की ही प्रधानता है वहां ऐसी पत्रिका का संचालन करना परिश्रम और साहस का ही काम है। इधर प्रेसों की दिक्कतें और उधर हिन्दी लेखकों की कमी भी विचारणीय थी, परन्तु गुरुदेव के आशीर्वाद से यह पत्रिका छ वर्ष तक मासिकरूप में और एक वर्ष साप्ताहिक रूप में प्रकाशित हुई। उस समय जैन समाज में हिन्दी भाषा की निकलनेवाली यही एक मात्र पत्रिका थी, जिसका संचालन श्रीयुत बाबू जसवन्तरायजी निःस्वार्थभाव से करते रहे, जिसके लिये वे धन्यवाद के पात्र हैं।

सात वर्ष के संचालन के बाद बा. जसवन्तरायजी को अन्य कार्यों की अधिकता के कारण इसके लिये समय निकालना कठिन हो गया, और वेतन देकर कोई आदमी न रखा जा सका और सन् १९०७ में पत्रिका का प्रकाशन बन्द हो गया।

आत्मानन्द--यह हिन्दी मासिक पत्रिका समाज की मांग पर श्री आ. नं. जै. ट्रैक्ट सोसायटी अम्बाला की ओर से सन् १९३० से पुस्तकाकार प्रकाशित होना प्रारम्भ हुआ उस ही समय श्री आ. नं. जैन गुरुकुल पंजाब से एक त्रैमासिक पत्र 'प्रभात' भी प्रकाशित हो रहा था। श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब के सितम्बर १९३० के अधिवेशन में यह प्रस्ताव हुआ कि गुरुकुल के पत्र 'प्रभात' और ट्रैक्ट सोसायटी के 'आत्मानन्द' को एक साथ मिला दिया जाय और 'आत्मानन्द' पत्र श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब, श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब, और श्री आत्मानन्द जैन ट्रैक्ट सोसायटी अम्बाला तीनों संस्थाओं का एक मात्र मासिक मुख पत्र घोषित किया जाय और तीनों संस्थायें समानरूप से इसे सहायता दें इस। प्रस्ताव को जनवरी १९३१ से कार्यरूप में परिणत कर दिया गया और वह आत्मानन्द, पत्र

बड़ी साइज़ में प्रकाशित होने लगा, उसमें हिन्दी के साथ कुछ पृष्ठ उर्दू के भी दिये गये, जिस से पंजाब की जैन समाज में *दिलचस्पी बढ़े।

श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब—

यह संस्था पंजाब के श्वेताम्बर समाज की एक महान संस्था है, जिसे स्थापित हुए लगभग १५ वर्ष हुए हैं। इस संस्था के संस्थापक स्वनामधन्य स्वर्गीय मुनिराज पं. श्री सोहनविजयजी महाराज हैं, जिन के हृदय में श्वेताम्बर समाज में जागृति पैदा करने की अगाध लगन थी, और जिन्हों ने गुरुदेव की भावना को पूर्ण करने में ही अपनी जीवन-लीला समाप्त कर दी। जिस समय महासभा संस्था स्थापित की गई थी, समाज की नैया डगमगा रही थी, फज़ूल खर्ची और फैशन परस्ती ने अच्छी तरह घर किया हुआ था, विवाहशादियों में अपनी सामर्थ्य से भी अधिक खर्च करना कितनी मूर्खता है, इन रूढ़ियों और कुरीतियों के नामोनिशान मेटने, एवं अपने धर्म की रक्षा के लिये विद्या का प्रचार करने, जैन तीर्थों का उद्धार करने,

जैन पर्वों को मनाने, एवं जैन समाज में संगठन कायम करने के उद्देश्य लेकर यह संस्था स्थापित हुई। पंजाब के लिये यह दुर्भाग्य था कि संस्थापक मुनिराज का थोड़े समय में ही स्वर्गवास हो गया। महासभा अपना वार्षिक अधिवेशन कर के

* इस प्रकार यह पत्र तीन वर्षतक समाज की सेवा करता रहा। दुर्भाग्य से कुछ कारण ऐसे उपस्थित हुए जिस से पंजाब की जैन समाज का एक मात्र पत्र भी १९३३ का वर्ष पूरा कर के बन्द हो गया। यह समाज का दुर्भाग्य ही है, इसे फिर से प्रकाशित करने की पूरी आवश्यकता है।

समाज में जागृति पैदा करने के साथ कुरीतिनिवारण, तीर्थरक्षा के साथ अपने निस्सहाय स्वधर्मी बन्धुओं की समय समय पर सहायता करती रही। आजतक इस के १२ अधिवेशन हुए, और उन में बहुत ही उपयोगी प्रस्ताव पास किये गये और उन पर अमल करने-कराने का प्रयत्न किया गया।

सन् १९२८ के अधिवेशन में एक जैन युवक मण्डल भी कायम किया गया, जिसका उद्देश्य जैन समाज के प्रत्येक सम्प्रदाय को एक झण्डे के नीचे लाकर संगठित करना था।

सन् १९३१ में स्त्री समाज में जागृति पैदा करने के लिये एक स्त्री सभा कायम की गई जिस का परिचय आगे दे दिया गया है।

महासभा ने गिरनार तीर्थोद्धार आदि के कई फण्ड कायम किये और पंजाब की ओर से सहायता भेजी, केसरियाजी के लिये तो महासभा ने स्तुत्य कार्य किया और केसरियाजी के सम्बन्ध में प्रकाश डालनेवाले साहित्य को प्रकाशित किया। इस महासभाने पंजाब के हस्तलिखित ग्रन्थ भण्डारों की सूची पंजाब युनिवर्सिटी की सहायता से तैयार कराने का कार्य हाथ में लिया। प्रोफेसर बनारसीदासजी P. H. D. लाहौर की निगराने में यह कार्य प्रारम्भ भी किया गया।

श्री आत्मानन्द जैन स्त्रीसुधार सभा पञ्जाबः—

पंजाब जैसे देश में और वह भी जैनसमाज में एक स्त्री सभा का होना साधारण बात नहीं। जहां स्त्री समाज में अज्ञानता की पराकाष्ठा है, और परिणामस्वरूप जहां की स्त्रियां प्रायः फैशन परस्ती में फसी हुई हों, वहां पर सुधार का कार्य करना साधारण बात नहीं, लेकिन गुरुभक्ति निमित्त पञ्जाब की बहिनों ने यह कार्य भी हाथ में लिया। यह स्त्रीसुधार सभा, श्री आत्मानन्द जैन महासभा शाखारूप में महासभा के ११ वें अधिवेशन पर १९३१ में स्थापित हुई और श्रीमती द्रौपदी देवी इस की प्रधाना रहीं, जिन्हों ने अपनी ओर से पूर्ण परिश्रम कर पञ्जाब के भिन्न २ शहरों में प्रचार के लिये गई, और सदस्यायें बनाकर स्त्री सभायें स्थापित कीं। और कुछ रीतिरिवाज़ में सुधार के प्रस्ताव पासकर उन पर अमल कराया और इस सभा का नारोवाल में एक वार्षिक अधिवेशन भी हुआ।

श्री आत्मानन्द जैन युवक मण्डल अम्बाला शहरः—

जिस शहर में गुरुदेव के नाम पर कइ संस्थायें कार्य कर रही हैं वहां इसका उल्लेख करना भी अनुचित न होगा। धार्मिक सभाओं तथा मेलों का प्रबन्ध करने के लिये श्री आत्मानन्द जैन युवक मण्डल चार पांच साल से अच्छा कार्य कर रहा है। श्री मन्दिरजी में आरती का प्रबन्ध मंडल ही करता हैं, मंडल की अपनी एक भजन मण्डली और एक बैंड भी है।

श्री आत्मवल्लभ जैन समाज देसुरीः—

गुरुदेव व हमारे आचार्य श्री के नाम से केवल पञ्जाब में ही संस्थायें नहीं, प्रत्युत अन्य देशों में भी अच्छी संख्या में विद्यमान हैं। देसुरी में इस नाम की सभा का होना गुरुभक्ति का परिचायक है।

श्री आत्मानन्द जैन कुमार सभायेंः—

यहां पर कितनी संस्थाओं का परिचय दें? गुरुदेव के नाम पर पञ्जाब भर में शायद ही कोई शहर व गांव ऐसा होगा, जहां पर जैन रहते हों और गुरुदेव के नाम की कोई संस्था न हो; प्रत्येक स्थान पर आ. नं. जै. सभा व कुमार सभा विद्यमान है। प्रत्येक सभा का इस छोटे से लेख में परिचय कराना अशक्य है, केवल उनकी सूची ही पर्याप्त लम्बी होगी। पञ्जाब के अतिरिक्त अन्य स्थानों पर गुरुदेव के नाम पर कई संस्थायें होंगी, जिनका इस लेख में वर्णन नहीं।

अन्तिम निवेदन

यह बड़ी प्रसन्नता व गौरव का विषय है कि गुरुदेव के नाम पर बहुत-सी संस्थायें स्थापित हुई, और समाज में कुछ न कुछ जागृति उत्पन्न की; परन्तु क्या इतनी मात्र संस्थाओं से समाज की आवश्यक्तायें पूर्ण हो गई? इतनी संस्थाओं से क्या हृदय को सन्तोष है? एक दृष्टि अन्यमतावलम्बियों की संस्थाओं पर डालिये। आर्यसमाज की इस समय कितनी संस्थायें विद्यमान हैं? इस समाज को निकले अभी पौने सौ वर्ष के ही लगभग हुए होंगे, परन्तु हम उनकी गत २० वर्ष की संस्थाओं व उनके कार्य देखें तो भी लज्जा से अवनत होना पड़ेगा। उनकी १९२१ की सूची अनुसार यह संख्यायें आप के सामने रखते हैं—

कुल आर्यसमाजों की (सभा) संख्या १५१०, समाजों के अपने भवन ८३४, सदस्य संख्या ६,४८,०००, वैतनिक प्रचारक १६५, अवैतनिक २२८, संन्यासी प्रचारक १३०, स्वतंत्र प्रचारक ४०० कुल प्रचारक ९२३ हैं।

संस्थायें—लड़कों के ६ कॉलेज, ६२ हाईस्कूल, १५० एंग्लोवर्नाक्यूलर मिडिल-स्कूल, १९२ प्राइमरी स्कूल, १४२ रात्रिपाठशालायें, १ आयुर्वेद कॉलेज, १ अयोगस्कूल, २८ गुरुकुल, ३०० संस्कृत शालायें, २ योगमण्डल, २ संन्यासीपाठशालायें, ३ कन्या-गुरुकुल, २ कन्या कॉलेज, ३ कन्या हाईस्कूल और २६२ कन्या पाठशालायें, ४८ अनाथालय, ४० विधवाश्रम, १४ औषधालय, ३० प्रेस, ४० समाचार पत्र, १०० पुस्तकों की दुकानें और २ बैंक भी हैं।

जैन समाज के बन्धुओ ! अपनी आंखे खोलो। आर्यसमाज आज आगे से भी अधिक उन्नति कर चुका है। उसके प्रेस व पत्र, प्रचारक व स्कूल आगे से भी बढ़े हुए हैं, परन्तु दुर्भाग्य है जैन समाज का जिस के पास पैसे की कमी नहीं, पर एक कॉलेज भी अपना नहीं बना सका। आचार्यश्री इस के लिये प्रयत्नशील हैं, हम प्रार्थना करें कि आचार्यश्री की यह भावना शीघ्र पूर्ण हो। जैन समाज को अपने प्रचार की ओर खूब ध्यान देने की जरूरत है। जैन समाज के प्रचारक कहां हैं ? और कहां हैं इतनी संस्थायें और पत्र व प्रेस, अनाथों और विधवाओं के लिये क्या प्रबन्ध है ? इन सब प्रश्नों के उत्तर में हम मौन रहेंगे। साधुओं की शिक्षा के लिये कई बार योजनायें उठीं और लीन हो गईं, अच्छे अच्छे कार्य और संस्थायें बड़े जोश के साथ प्रारम्भ हुईं और कुछ समय में ही ठण्डी हो गईं। आज श्वेताम्बर समाज के लिये कितनी लज्जा की बात है। कि उनका हिन्दी में एक साप्ताहिक पत्र भी नहीं। मेरी भावना है, कि गुरुदेव के नाम पर जो संस्थायें स्थापित हों, वह खूब दिलचस्पी से कार्य करें, विघ्न-बाधाओं की परवाह न करते हुए आगे बढ़ती चली जायें और अब गुरुदेव के नाम पर अन्य सैकड़ों संस्थायें चला कर दिखा दें। गुरुदेव के नाम पर कॉलेज हों, हाईस्कूल हों, गुरुकुल हों, प्रेस हों, पत्र-पत्रिकायें हों, सभायें हों, पुस्तकालय व वाचनालय हों, पुस्तक प्रकाशक संस्थायें हों, भवन हों और हो आत्मानन्द नगर, आत्मानन्द स्टेशन, आत्मानन्द रोड, आत्मानन्द पोस्ट ऑफिस, एक समय ऐसा उपस्थित हो कि हम उनके उपकारों को याद करते हुए उनके नाम पर सब न्योछावर कर दें।

लाला संतराम जैन, ऑनररी मेझीस्ट्रेट

प्रमुख श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालासीटी–(पंजाब).

स्व. बाबू गोपीचंद जैन, एडवोकेट
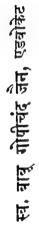
प्रमुख श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालासीटी–(पंजाब).

नेमदास जैन, बी. ए.

सेक्रेटरी–श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालासीटी–(पंजाब).
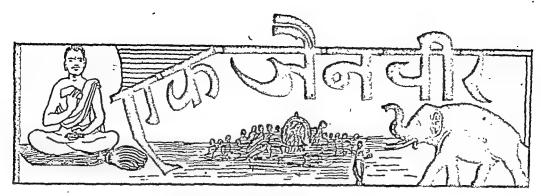
(लेखकः–श्री कृष्णलाल वर्मा)

[आगे जो एक जैन वीर की कथा दी जा रही है, वह किंवदन्ती के आधार पर लिखी गई है । रियासत और जागिर के नाम मैं ने इसलिए नहीं दिये हैं कि, पूरे प्रमाण इस घटना के न होने से रियासत इस के विरुद्ध कारवाई कर सकती है । मैं खोज में हूँ । पूरे प्रमाण मिल जानेपर सब के नाम प्रकाशित कराऊँगा । अभी पाठक इतने ही से संतोष करें और इस कथा के नायक जोरावरसिंह की तरह युद्धवीर और धर्मवीर बनने की कोशिश करें ।]

(१)

धर्मलाभ की गंभीर ध्वनि सारे घर में गूँज उठी । बालक और बालिकाएँ, युवक और युवतियाँ, वृद्ध और वृद्धाएँ सभी आये और गुरुचरणों में वंदना कर खड़े हो गये । गुरु के भव्य चेहरे से शांति टपक रही थी । ब्रह्मचर्य के तेज से चेहरा दमक रहा था । विशाल नेत्रों से ज्ञान की ज्योति प्रकाशित हो रही थी । मुखमंडल पर मृदु हास्य खेल रहा था ।

सब आये परंतु गृहस्वामी जोरावरसिंहजी न आये । गुरु महाराज की आँखें चारों तरफ उनको ढूंढ़ रही थीं । गृहस्वामिनी ने सादर विनति कीः "आहारपानी दोष रहित शुद्ध है । स्वीकार कर हमें कृतार्थ कीजिए ।"

गुरु महाराज आगे बढ़े और रसोड़े के दर्वाजे पर जा खड़े हुए । गृहिणी हलुवे से भरी कटोरी उठा पात्र में डालने लगी । गुरुजी ने कहा "नहीं रोटी लाओ ।" गृहस्वामिनी आग्रह कर रही थी और गुरुजी नाहीं कह रहे थे । छोटा बच्चा मचल गया "गुरुजी को मैं वहोराऊँगा (भेट करूंगा), मुझे कटोरी दो ।" कटोरी बच्चे ने ले ली और गुरुजी के मना करते रहनेपर भी उसने हलवा पात्र में डाल दिया । गुरुजी हँस पड़े और बोलेः "धर्मलाभ" । बच्चे ने साभिमान माता की तरफ देखा और कहाः "देखा ! अब गुरुजी ने कैसे बहोर लिया ?"

इतने ही में गृहस्वामी उपर से नीचे उतरे। चेहरे पर उदासीनता थी। गुरुमहाराज को देखकर वंदना की। गुरुमहाराज ने धर्मलाभ दिया और पूछाः "आज आप उदास कैसे हैं ?" जोरावरसिंहजी ने हाथ जोड़े और नम्रतापूर्वक विनती कीः "देव, यदि आप थोड़ा कष्ट कर उपर पधारें तो सब अर्ज करूँ। मुझे आप के उपदेश की बहुत जरूरत है।"

गुरु महाराज मुस्कुराये और बोलेः "अच्छा चलो।"

(२)

"गुरुदेव, आप जानते हैं कि आजतक मैं ने अनेक युद्ध किये हैं और हरबार विजयपताका फरहाते हुए मैं लौटा हूँ। राज्य के सभी शत्रुओं के दाँत मैं ने खट्टे किये हैं। राजाधिराज ने हमेशा मेरा सम्मान किया है; हर लड़ाई के बाद मुझे बखशिशें देकर मेरा रुतबा भी बढ़ाया है।

रियासत में एक 'क' नाम का ठिकाना है। उस के जागीरदार किन्हीं कारणों से रियासत के या यह कहीए कि वर्तमान महाराज के पिछले तीन बरस से विरोधी हो गये हैं। वे महाराज की आज्ञा मानना नहीं चाहते। महाराज ने दो मर्तबा तो जागिरदार को पकड़लाने या उसका सिर लाने के लिए फौज भेजी, मगर दोनों मर्तबा जागीरदार ने फौज के दाँत खट्टे किये। सेनापतियों को शर्मिंदा होकर लौटना पड़ा।

जागीरदार मेरे परम मित्र हैं। मैं उनसे लड़ने जाना नहीं चाहता। कल महाराज ने फर्माया हैः "जोरावरसिंह, तुम को रियासत की आबरु बचाने के लिये जाना पड़ेगा और जागीरदार को पकड़ कर लाना पड़ेगा। अगर तुम न जाओगे तो मुझे यह विश्वास करना पड़ेगा कि तुम भी राजद्रोही जागीरदार से मिले हुए हो और राजद्रोह का दंड तुम्हें भोगना पड़ेगा।"

गुरुदेव फर्माइये मैं क्या करूँ ? एक तरफ राज्य के प्रति मेरा कर्तव्य है और दूसरी तरफ मित्रप्रेम है। कर्तव्य की पुकार है कि मैं मित्र के सामने हथियार उठाऊँ। प्रेम की पुकार है कि बन सके उतनी मित्र को मदद करूँ। अगर हथियार उठाता हूँ तो मित्रप्रेम का द्रोह होता है, मित्र और उसका कुटुंब संकट में पड़ते हैं; अगर मित्र को मदद करता हूँ तो कर्तव्यभ्रष्ट और राजद्रोही कहलाता हूँ। साथ ही अपने और अपने कुटुंब के जानोमाल को खतरे में डालता हूँ। देव, मुझे रास्ता बताइये। किस रास्ते पर चलने से मैं अपने गृहस्थधर्म का पालन यथायोग्य कर सकूँगा।"

गुरुदेव कुछ देर सोचते रहे। फिर बोलेः "कहो जागीरदार का द्रोह न्याय्य है या अन्याययुक्त ? अगर द्रोह न्याययुक्त है तो मित्र को साथ दो, यदि अन्यायपूर्ण है तो मित्र

को सजा दिलाने में राज्य को मदद करो। गृहस्थ का धर्म है न्याय की रक्षा करना। न्याय के लिए कुटुंब, परिवार, मित्र, सम्पत्ति सब का त्याग करो। यदि जरूरत पड़े तो न्याय की बलि वेदी पर सब को होम दो, निज प्राणों का भी बलिदान करो पर न्याय की जय होने दो, न्याय को विजयी बनाने में अपनी मानसिक और कायिक सभी शक्तियों का पूर्ण उपयोग करो।"

जोरावरसिंह बोलेः "देव न्याय तो राज्य के पक्ष में ही है। तो क्या आप यह उपदेश देते हैं कि मैं मित्रद्रोह करूँ, मित्र के प्राण लूँ, मित्र के कुटुंब को विपत्ति में डालूँ?"

गुरुदेव गंभीर होकर बोलेः "मैं सिर्फ इतना कहता हूँ कि न्याय का पक्ष लो। इस से अधिक मैं कुछ नहीं कहता।"

थोड़ी देर ठहरकर गुरुदेव ने पूछाः "तुम नियमित सामायिक या प्रतिक्रमण करते हो?"

जोरावरसिंह बोलेः "नहीं।"

"तब आज से नियमित सामायिक किया करो। सामायिक में आत्म-विचार को ही मुख्यतया स्थान दो। आत्मविचार हमेशा तुम को ठीक रास्ते पर चलायगा।"

जोरावरसिंहजी ने जबतक घर पर रहेंगे तबतक नियमित सामायिक करने का नियम लिया। फिर गुरुदेव चले गये।

(३)

राजा सिंहासन पर विराजमान थे। दर्बारी लोग चुपचाप सिर झुकाए बैठे थे। राजा बोलेः "तो तुम में से कोई ठिकाने 'क' के जागीरदार को पकड़ लाने का साहस नहीं कर सकते?"

किसी ने सिर न उठाया। राजा बोलेः "तो क्या मैं यह समझ लूँ कि तुम सब निकम्मे हो, मेरे राज्य में कोई भी ऐसा बहादुर नहीं है जो जाकर जागीरदार को पकड़ लावे।"

चारों तरफ सन्नाटा छाया रहा। उसी समय दर्वाजे के बाहर से आवाज आई-खम्मा घणी अन्नदाता, हुजूर का सेवक जोरावरसिंह अभी जिंदा है। जबतक उसके देह में प्राण है, रियासत में कोई द्रोही न रहने पायगा। जैसे एक गुफा में एक ही शेर रह सकता है वैसे ही रियासत में हुजूर का तपतेज ही रहेगा। कोई विद्रोही फलने-फूलने न पायगा।"

"आओ जोरावरसिंह, आओ। तुम्हारे समान राजभक्त वीर को पाकर मेरी रियासत धन्य हुई है।" कहते हुए राजा ने उठकर, हाथ जोड़, नतमस्तक खड़े हुए जोरावरसिंह को शाबाशी दी।

(४)

जोरावरसिंह ने पाँच हजार फौज के साथ ठिकाने 'क' का किला जा घेरा। किले में रसद का जाना बंद कर दिया और जागीरदार को कहलाया: "आप मेरे मित्र हैं। इसलिए मैं आप से आग्रह करता हूँ कि आप अपनी विद्रोहात्मक भावना छोड़कर महाराज के शरण में चले आवें। मैं आप से वादा करता हूँ कि आप के सभी पिछले अपराध महाराज से अर्जकर माफ करा दूँगा।"

जागीरदार ने उत्तर में कहलाया: "जबतक राजपूत के हाथ में तलवार होती है वह किसी की परवाह नहीं करता। शरण में आने और माफी मांगने की बातें वह सोचता है जिसे अपनी आन से जान अधिक प्यारी होती है। मैं जान दूँगा मगर आन न दूँगा।

मैं जानता हूँ कि, तुम वीर हो और साथ ही रणपटु व चालबाज भी हो, इसलिए संभव है कि तुम्हारी बड़ी सेना और चालबाजी से मैं परास्त हो जाऊँ और रणस्थल में जान गँवाऊँ। अगर ऐसा हो तो मैं अपने कुटुंब की सन्मानरक्षा का भार तुम्हें सौंपता हूँ। आशा है मित्रता के नाते तुम मेरे कुटुंब की आबरू पर आँच न आने दोगे।"

जोरावरसिंह ने यह बात स्वीकार की। कई दिनों तक जागीरदार किले से बाहर न निकला। अन्त में जब खाना–पीना समाप्त हुआ तब वह अपने चार पाँच सौ बहादुरों को लेकर बाहर निकला और रियासत की सेना पर टूट पड़ा। घमासान युद्ध हुआ। जागीरदार के पाँच सौ आदमी पाँच हजार वीरों के साथ कबतक लड़ते? आखिरकार सभी तलवार चलाते चलाते हमेशा के लिए रणभूमि में सो गये। जागीरदार भी अनेकों को तलवार के घाट उतार कर वीरगति पाया।

जोरावरसिंह ने जागीरदार का उसकी आबरू के अनुसार अग्निसंस्कार कराया। जागीरदार पत्नी भी पति के साथ अग्निप्रवेश कर हमेशा के लिए धराधामको छोड़ गई।

जब सिपाही लोग जागीरदार के किले में लूट मचाने का प्रयत्न करने लगे तो जोरावरसिंह ने हुक्म दिया: "अगर कोई किसी तरह की लूट खसोट करेगा तो वह जान से जायगा। हम विद्रोही को दंड देने आये थे, उसकी प्रजा को लूटने नहीं। लूटना लुटेरों का काम है, वीरों का नहीं।"

इस आज्ञा से अनेक छोटे २ ऑफिसर और सिपाही नाराज़ हुए, मगर लाचार होकर उन्हें हुक्म मानना पड़ा।

जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरि (आत्मारामजी) महाराजना शिष्य

श्री स्वामी सुमतिविजयजी महाराज पंजाबमां विचरी रह्या छे

जन्म—पाली (मारवाड) ओसवाल संवत् १९१३ मागशर शुदि पांचम.

दीक्षा—लुधीआना शहेर (पंजाब) १९३५ वैशाख शुदि १३

जो शताब्दि-महोत्सव पंजाबमां उजवायो होत तो आ वृद्ध महात्मानी हाजरीमां उजवात.

जोरावरसिंह ने राजा की आन फिराई। किले की रक्षा का प्रबंध किया और जागीरदार के बालबच्चों को अपने साथ ले गया। उनके लिए एक अलहदा हवेली में रहने का प्रबंध कर दिया।

राजा ने जोरावरसिंह का बड़ा आदर किया। इनाम इकराम बख्शे। बड़ी जागीरी दी। कहा जाता है कि उनके वंशज आज भी जागीरी के कुछ अंश का उपभोग कर रहे हैं।

(५)

राजा अब जोरावरसिंह को बहुत मानने लगे। इससे दूसरे दरबारी उससे जलने लगे। जगत में प्रसिद्ध है कि—

औरनको उत्कर्ष जग, देखी सकत नहीं नीच।

जोरावरसिंह की रुचि अब धीरे धीरे दुनिया की तरफ से हटने लगी। अब वे दोनों वख्त सामायिक करते थे और अपने समय का बहुत बड़ा भाग आत्मचिंतन में बिताते थे। इसी गरज से वे राजा के पास बहुत कम आते-जाते थे। धीरे धीरे वे संसार से और उस की झंझटों से इतने दूर रहने लगे कि दस-दस, पन्द्रह-पन्द्रह दिन तक, दरबार में जाने का उन्हें खयाल ही न आता था।

दुश्मनों ने जोरावरसिंह की इस वैराग्य दशा से लाभ उठाया और एक दिन राजा से कहा:

एक—हुजूर, अब तो जोरावरसिंह बहुत घमंडी हो गया है।

दूसरा—बेशक, वह हुजूर की भी परवाह नहीं करता।

तीसरा—हाँ, यहीं बात हैं। इसी लिए तो पन्द्रह पन्द्रह दिन तक मुजरा करने भी नहीं आता।

चौथा—हुजूर गुस्ताखी माफ हो, पर वह तो कहता है कि राजा मेरी भुजाओं के बल पर गद्दी पर बैठे हुए हैं। अगर मैं चाहुँ तो घडी भर में सब कुछ उलटपुलट कर डालूँ।

राजा—नहीं, नहीं, ऐसा नहीं हो सकता। क्या जोरावरसिंह के समान बहादुर और राजभक्त आदमी कभी ऐसा कह सकता है?

एक—हुजूर को विश्वास न होगा यह तो हम पहले ही से जानते थे।

दूसरा—फिर भी हम लोगों ने अपना फर्ज अदा किया है।

तीसरा—हुजूर भले हमारी बात न मानें मगर मैं दावे से कह सकता हूँ कि अगर हुजूर उसको अभी बुलावेंगे तो भी वह न आयगा।

चौथा—वह कहता है कि दरबार में जाऊँगा तो अपनी इच्छा से; किसी के बुलाने से नहीं।

राजा नाराज़ हो कर बोले: "मैं इसी वक्त जोरावरसिंह को बुलाने भेजता हूँ। अगर वह आ गया तो तुम को हाथी के पैरों तले कुचलवा दूँगा।"

वे लोग तो यह चाहते ही थे। वे जानते थे कि जोरावरसिंह अभी सामायिक करने बैठा होगा। आना तो क्या वह जवाब भी न देगा। वे खुश थे कि आज हमारी इच्छा पूरी होगी। मगर खुशी के भाव को दबाकर बोले: "हुजूर हमें जो दंड देंगे वह स्वीकार होगा; परंतु अगर वह न आवे तो उसके लिए भी यही सजा मुकर्रिर होनी चाहिए।"

राजा ने कहा: "ठीक है।"

फिर जोरावरसिंह को बुलाने के लिए हलकारा भेजा गया। घर के लोगों ने कहा कि: "अभी वे भगवान का भजन कर रहे हैं। न आ सकेंगे।"

हलकारा बोला: "मुझे बताओ वे कहाँ हैं। मैं उनको हुजूर का हुक्म सुनाकर जाऊँगा।"

हलकारा जोरावरसिंह जहाँ सामायिक कर रहे थे पहुँचाया गया। उसने कहा: "चलिए, हुजूर ने इसी वक्त आप को याद फर्माया है।"

मगर जोरावरसिंह ने कोई जवाब नहीं दिया। देता कहाँ से? उसने तो उस समय सामायिक व्रत अंगीकार कर, सभी सावद्य योगों का त्याग कर आत्मचिंतन में मन लगाया था। वह उस समय नवकारवाली हाथ में लेकर भवसागर से तारनेवाले महान मंत्र नवकार का जाप कर रहा था।

कुछ क्षण ठहरकर हलकारे ने फिर सवाल किया: "कहिए, मैं हुजूर से जाकर क्या अर्ज करूँ?"

फिर भी जवाब न मिला। हलकारे ने जवाब न मिलने को अपना अपमान समझा। वह दरबार में लौटा और उसने नमक मिरच लगाकर बातें सुनाईं।

दुष्ट दरबारी बोले: "हुजूर हम तो पहले ही जानते थे।" राजा को बड़ा क्रोध आया। उसने हुक्म दिया: "पचीस सिपाही जावें और जैसे वह बैठा हो वैसे ही उसे उठा लावें।"

यम के दूत से सिपाही दौड़े गये और नवकार मंत्र का जाप करते हुए जोरावरसिंह को उठा लाये।

पद्मासन लगा हुआ था, आँखें बंद थीं और हाथ में नवकारवाली के मनके फिर रहे थे। जोरावरसिंह का यह हाल देखकर राजा कुछ विचार में पड़ा।

दुष्ट दरबारी बोलेः "देखा हुजूर, यहाँ पहुँचकर भी इसका घमंड कायम है। कैसा बगला भगत हो रहा है?"

राजा ने पूछाः "जोरावरसिंह, बोलो पन्द्रह दिनतक क्यों हाज़िर नहीं हुए थे?"

पंचपरमेष्ठी के ध्यान में मग्न मोहमायात्यागी वीर क्या जवाब देता? उसने संसार का खयाल छोड़ दिया था, कुटुंब का खयाल छोड़ दिया था, सुख दुःख का खयाल छोड़ दिया था। अपने शरीर तक का खयाल छोड़ दिया था। वह उस समय उस अवस्था में था जिस अवस्था के लिए एक कवि ने लिखा हैः—

यह तन अपावन अशुचि है, संसार सकल असार।
ये विषय भोग नसायँगे, इस भाँति सोच विचार॥
तप विरचि श्री मुनिजन रहें, सब त्याग परिग्रह भीर।
वे साधु मेरे मन बसो, मेरी हरौ पातक पीर॥

जो काच कंचन सम गिने, अरि मित्र एक सरूप।
निन्दा बड़ाई सारखी, वनखंड शहर अनूप॥
सुख दुःख जीवनमरण में, नाखुशी ना दिलगीर।
वे साधु मेरे मन बसौ, मेरी हरौ पातक पीर॥

ऐसी परम उत्कृष्ट भावदशा को प्राप्त जोरावरसिंह पृथ्वी के एक टुकड़े के मालिक मोहमाया में लिप्त क्रुद्ध प्राणी के सवाल का क्या जवाब देता?

मनुष्य जब किसी से अपने सवाल का जवाब न पाता है तो बड़ा नाराज़ होता है। दंड देनेवाला जब किसी को दंड देना चाहता है और दंड पानेवाला अगर रोना चिल्लाना नहीं है, हाय हाय नहीं करता है तो दंडदाता की हिंसावृत्ति और भी उग्र हो उठती है।

राजा ने हुकम दियाः "इस दुष्ट को इसी वक्त हाथी के पैरों तले कुचलवा दो और इस के अभिमान का उचित दंड दो।"

पुराने जमाने से एक कहावत चली आती है कि:—

राजा, जोगी, अगन, जल, इनकी उलटी रीत।
डरते रहिए परसराम, ओछी पाले प्रीत॥

और भी कहा है:—

जोगी किस का गोठिया, राजा किस का मित।
वेश्या किसकी इसतरी, तीनों मिंत कुमिंत॥

वही हुआ। जो जोरावरसिंह एक बार राजा की दाहिनी भुजा के समान था उसीको आज राजा ने नष्ट कर देने का हुक्म दे दिया। दुष्ट खुश हुए। भलों की आँखें दुःख और लज्जा से झुक गईं।

जोरावरसिंह उसी तरह स्वस्थ और शांत बैठा था—जिस तरह घर में बैठा था। उस धर्मवीर के कानों में राजा की आज्ञा न पहुँची। अगर पहुँची तो उसके हृदय को स्पर्श न कर सकी।

जोरावरसिंह चौक में पहुँचाया गया। मस्त हाथी खोलकर लाया गया। हाथी सामने आया। उसने सूँढ ऊँचे नीचे की मानों वह ध्यानमग्न धीर को नमस्कार कर रहा है। महावत ने हाथी के अंकुश लगाई। हाथी चिंघाड़कर आगे बढ़ा। ध्यान में बैठे हुए जोरावरसिंह पर रखने के लिए उसने पैर उठाया, मगर क्या सोच कर पैर पीछे खींच लिया और एक चिंघाड की। मानों उसने जोरावरसिंह को चितावनी दी: "धर्मवीर सामने से भाग जा।"

जोरावरसिंह को न भागते देख और महावत की फिर से अंकुश खा, हाथी उन्मत्त होकर चिंघाड़ा। उसने जोरावरसिंह को सूँढ में पकड़ कर इधर उधर घुमाया फिर आकाश में उछाल दिया। जोरावरसिंह गेंद की तरह उपर की तरफ और फिर से आकर धम से जमीन पर गिरा। धमाके की आवाज के साथ ही 'अर्हत्' शब्द सुनाई दिया। महावत ने फिर अंकुश मारा, हाथी आगे बढ़ा। उसने जोरावरसिंह के बदन पर पैर रखा। जोरावरसिंह के मुख से फिर शब्द निकला 'अर्हं' अभी 'त' शब्द निकलने भी न पाया था कि 'कडड़' आवाज आई। जोरावरसिंह की हड्डी पसली चूरचूर हो गई। वह धर्मवीर, वह महावीर का सच्चा अनुयायी, वह मोहमाया को जीतनेवाला सच्चा जैन 'अर्हंत' का जाप करता स्वर्गलोक को चला गया और जैनियों को सिखा गया कि—

वीर की तरह जीओ और वीर की तरह मरो।

[श्री आत्मारामजी

स्व० जैनाचार्य श्री १००८ श्रीमद् विजयकमलसूरीश्वरजी महाराज.

पुराने जमाने से एक कहावत चली आती है कि:—

राजा, जोगी, अगन, जल, इनकी उलटी रीत।
डरते रहिए परसराम, ओछी पाले प्रीत॥

और भी कहा है:—

जोगी किस का गोठिया, राजा किस का मित।
वेश्या किसकी इसतरी, तीनों मित कुमित॥

वही हुआ। जो जोरावरसिंह एक बार राजा की दाहिनी भुजा के समान था उसीको आज राजा ने नष्ट कर देने का हुक्म दे दिया। दुष्ट खुश हुए। भलों की आँखें दुःख और लज्जा से झुक गईं।

जोरावरसिंह उसी तरह स्वस्थ और शांत बैठा था—जिस तरह घर में बैठा था। उस धर्मवीर के कानों में राजा की आज्ञा न पहुँची। अगर पहुँची तो उसके हृदय को स्पर्श न कर सकी।

जोरावरसिंह चौक में पहुँचाया गया। मस्त हाथी खोलकर लाया गया। हाथी सामने आया। उसने सूँढ ऊँचे नीचे की मानों वह ध्यानमग्न धीर को नमस्कार कर रहा है। महावत ने हाथी के अंकुश लगाई। हाथी चिंघाड़कर आगे बढ़ा। ध्यान में बैठे हुए जोरावरसिंह पर रखने के लिए उसने पैर उठाया, मगर क्या सोच कर पैर पीछे खींच लिया और एक चिंघाड की। मानों उसने जोरावरसिंह को चितावनी दी: "धर्मवीर सामने से भाग जा।"

जोरावरसिंह को न भागते देख और महावत की फिर से अंकुश खा, हाथी उन्मत्त होकर चिंघाड़ा। उसने जोरावरसिंह को सूँढ में पकड़ कर इधर उधर घुमाया फिर आकाश में उछाल दिया। जोरावरसिंह गेंद की तरह उपर की तरफ और फिर से आकर धम से जमीन पर गिरा। धमाके की आवाज के साथ ही 'अर्हत्' शब्द सुनाई दिया। महावत ने फिर अंकुश मारा, हाथी आगे बढ़ा। उसने जोरावरसिंह के बदन पर पैर रखा। जोरावरसिंह के मुख से फिर शब्द निकला 'अर्ह' अभी 'त' शब्द निकलने भी न पाया था कि 'कडड़' आवाज आई। जोरावरसिंह की हड्डी पसली चूरचूर हो गई। वह धर्मवीर, वह महावीर का सच्चा अनुयायी, वह मोहमाया को जीतनेवाला सच्चा जैन 'अर्हत' का जाप करता स्वर्गलोक को चला गया और जैनियों को सिखा गया कि—

वीर की तरह जीओ और वीर की तरह मरो।

[श्री आत्मारामजी

स्व० जैनाचार्य श्री १००८ श्रीमद् विजयकमळसूरीश्वरजी महाराज.

श्री. मथुरदास जैन.
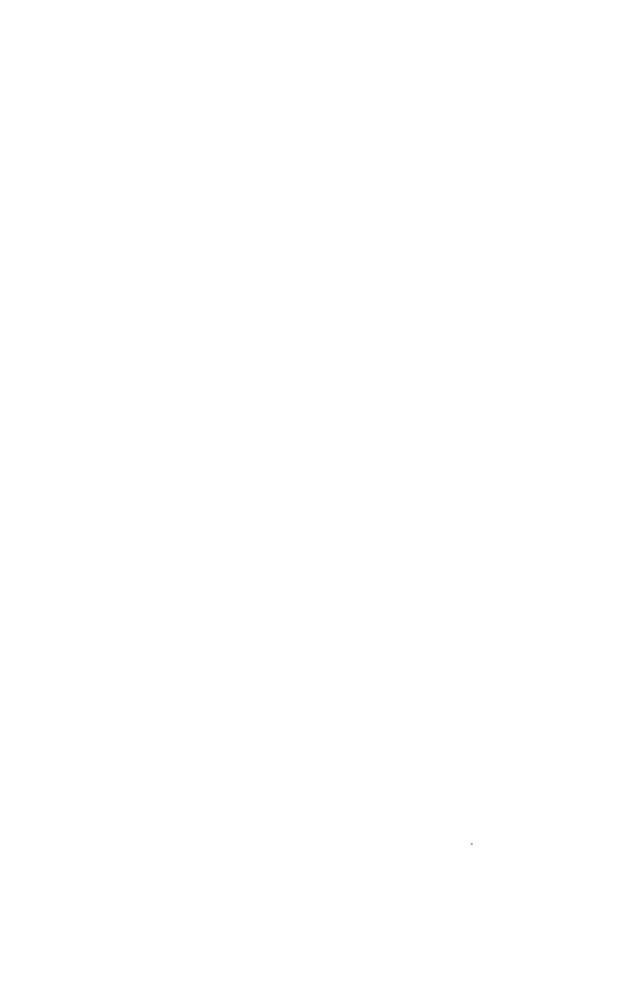
संसार में प्रत्येक प्राणी ही सुख का अभिलाषी है। दुःख किसी भी प्राणी को इष्ट नहीं है। बहुत-से आदमी अपनी जिंदगी की कठिनाइयों से तंग आकर जो विष का खालेना, नदी में डूबजाना, रेल के नीचे आकर प्राण दे देना आदि मृत्यु के उपायों का अवलम्बन लेते हैं वे भी केवल अपने दुःखों से छुटकारा पाने के लिए ही ऐसा करते हैं। जब सुख सभी के लिए अभीष्ट है तो उस सुख के कारणों की खोज करना प्रत्येक प्राणी के लिए आवश्यक है; क्यों कि जब तक किसी भी कार्य के कारण को अच्छी तरह नहीं जान लिया जाता है तब तक उस कार्य की सिद्धि नहीं हो सकती। संसार आज सुख के लिए लालापित होता हुआ भी अधिकांश में सुख के रास्ते से बहुत दूर है। 'मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना' अर्थात् जितने मुंड उतनी बातें की कहावत के अनुसार सांसारिक प्राणियों की सुख की परिभाषायें भी भिन्न २ हैं। कोई भोगविलास की सामग्री से सम्पन्न होने में ही सुख मानता है, दूसरा कहता है कि मेरे पुत्र-पौत्रादि की वृद्धि हो तभी मैं सुखी हो सकता हूं। इसी तरह कोई विद्वान्, कोई पहलवान् और कोई धनवान् होने में ही सुख का अनुभव करता है; लेकिन जब हम सुख की सच्ची परिभाषा को बुद्धि की कसौटी पर कसते हैं तब हमें यही मालूम होता है कि सच्चा सुख वही है जिसकी प्राप्ति पर पुनः दुःख न हो। कहा भी है कि " तत्सुखं यत्र नासुखम्।"

सांसारिक सुख प्रथम तो सुख ही नहीं कहा जा सकता क्यों कि इस में मनुष्य की आकुलता और तृष्णा सदा बढ़ती ही रहती है। जहां तृष्णा और आकुलता है वहां सुख की आशा दुराशा मात्र है। किसी कवि ने कहा है कि:—

" आशाया दासा ये ते दासाः सर्वलोकस्य।
आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः ॥ १ ॥"

अर्थात् जो मनुष्य आशा के दास हैं वे संसार के दास हैं। जहां भी उन्हें अपनी आशा की पूर्ति के साधन नज़र आते हैं वहां ही वे सेवावृत्ति करने लगते हैं, लेकिन आशा जिनकी दासी है अर्थात् जिन्हों ने अपनी इच्छाओं को अपने वश में करलिया है उन व्यक्तियों का सारा संसार ही दास हो जाता है। इस तरह विचार करने पर हमें मालूम होता है कि संसार के सुख मनुष्य को अन्त में दुःख में डालनेवाले ही होते हैं। जहां अनाकुलता तथा तृष्णा का अभाव है वहां ही सच्चा सुख है। यह अनाकुलता हमें उसी समय प्राप्त हो सकती जबकि हम निवृत्ति मार्ग का अवलम्बन करें। एक धनवान् व्यक्ति और एक साधु महात्मा को ले लीजिए। इन दोंनो में सुख का बड़ा भारी अन्तर है। धनवान् व्यक्ति धन, धान्य, पुत्र, पौत्रादि सम्पन्न होने पर भी अपनी तृष्णा से धनरक्षा और वृद्धि की चिन्ता से दुःखी है। साधु अपनी आत्मा का चिन्तवन करते हुए संसार की अस्थिरता को जानकर अपने निवृत्ति मार्ग पर आरूढ होने को सराहता है। कविवर दौलतरामजी ने इसी आशय को इन शब्दों में प्रगट किया है।

आतम को हित है सुख सो सुख आकुलता विन कहिये।
आकुलता शिवमांहि नतातें शिवमग लाग्यो चहिये ॥

उपर्युक्त विवेचन से हम इसी निष्कर्ष पर आते हैं कि सच्चा सुख मोक्ष में ही है और उसकी प्राप्ति का मार्ग मुख्यतः निवृत्ति मार्ग ही है। इस सच्चे सुख का वर्णन जिस धर्म में जितना ही अधिक होगा धर्मों की उत्तमता की कसौटी पर वही धर्म ज्यादा महत्त्वपूर्ण सिद्ध होगा। जैन धर्म के सिद्धान्तों पर जव हम दृष्टि डालते हैं तो हमें प्रतीत होता है कि इस धर्म के प्रत्येक छोटे बड़े सिद्धान्त में स्वपरहित की भावना उसी प्रकार कूट कूट कर भरी है जिस तरह से कि शक्कर में सर्वत्र मिठास होती है। इसके अहिंसावाद को ले लीजिए। जितना सूक्ष्म विवेचन जैन धर्म में अहिंसा का किया है वैसा दूसरे धर्मों में कहीं पर भी नहीं मिलता। दूसरे धर्मों में अहिंसा तत्त्व को उत्तम मानते हुए भी उसका अमल उतना उत्तम नहीं है जितना कि जैनधर्म में है। वैदिकी हिंसा को हिंसा न मानने या अन्य तिर्यञ्चों की अपने आहारादि के निमित्त किये जानेवाली हिंसा को हिंसा न समझनेवाले धर्मों में हिंसा का द्वार इतनी दृढ़ता से वन्द नहीं किया है जितना कि जैन धर्म में किया है। जैन धर्म में रात्रिभोजन न करना, पानी छानकर पीना, मद्य, मांस, मधु का सेवन न करना आदि जो मोटे मोटे प्रत्येक जैन व्यक्ति के लिए अनिवार्य नियम हैं वे इस वात के लिए पूर्ण रूप से साक्षी हैं कि जैन धर्म में एकेन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय तक छोटे बड़े सभी जीवों की रक्षा का पूर्णरूप से आदेश है।

" आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचेरत् " के सिद्धांत का पूर्णतया पालन है। ऐसे जैन धर्म के पालन का सुअवसर प्राप्त होना प्राप्त होनेवाले व्यक्ति का सौभाग्य है। वे व्यक्ति धन्य हैं जिन्हें इस वीतराग वाणी से अपने आप को पवित्र करने का मौका प्राप्त हुआ है। प्यारे साधर्मी भाईयो! आप को यह विस्मरण न करना चाहिये कि इस पवित्र जिन धर्म के पालन का सुअवसर मिलना आप के चिरन्तन पुण्य का ही परिणाम है। इस चिन्तामणि रत्न को पाकर इससे लाभ ऊठाने का अवसर चूकाना न चाहिये।

बन्धुओ! यह प्रश्न प्रत्येक व्यक्ति के हृदय में स्वभाव से ही उठ सकता है कि जब जैन धर्म की इतनी महत्ता है तो इसका प्रचार विश्वव्यापी क्यों नहीं है? जब कि अन्य धर्मानुयायियों की संख्या दिन प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त हो रही है तब जैनियों की संख्या के इस तेज़ी के साथ घटने का क्या कारण है? इस के उत्तर में यही कहना पर्याप्त होगा कि आज सर्वत्र जैन धर्म के प्रचार का न होना जैन धर्म के सिद्धान्तों की महानता में किसी प्रकार की कमी सूचित नहीं कर सकता। यह तो धर्म के अनुयायियों का कर्तव्य है कि वे उस धर्म का प्रचार करते हुए परोपकारद्वारा अपनी तथा दूसरों की आत्मा का कल्याण करें। शास्त्रकारों ने भी कहा है कि " न धर्मो धार्मिकैर्विना " अर्थात् दुनिया में कोई भी धर्म विना धार्मिकों के टिक नहीं सकता। आज जैन धर्म के विकास की तरफ जब हम दृष्टि डालते हैं तब हमें यही प्रतीत होता है कि इस के विकास की गति इतनी मन्द है कि वह न होने के बराबर ही है। हरएक धर्म उसी समय अपने विकास में समर्थ हो सकता है जब कि उसके अनुयायियों में ज्यादा से ज्यादा शिक्षा का प्रचार हो। विकसित जाति एवं धर्मों की प्रगति पर जब हम ध्यान देते हैं तो हमें यही मालूम देता है कि पहिले उन्हों ने अपने अन्दर शिक्षा का प्रचार किया है। मुसलमानों को देखिये। भारतवर्ष में सैकड़ों की तादाद में उनके स्कूल और कॉलेज हैं। मुस्लिम यूनीव्हर्सिटी अलीगढ़ ने इसके प्रचार-कार्य में जितनी मदद दी है वह साक्षर भारतियों से अविदित नही है। इसी तरह आर्य-समाजियों के सैकड़ों स्कूल, कॉलेज, गुरुकुल, उपदेशक-विद्यालय, अनाथालय तथा आर्य-समाज संस्थायें दिन ब दिन इस धर्म के प्रचारकार्य में प्रयत्नशील हो रही हैं। हम जब जैन समाज की शिक्षा पर दृष्टि डालते हैं तो हमें विदित होता है कि यहां एक कारण है जिस की कमी से हम अपनी उन्नति नहीं कर सके हैं। शिक्षारूप पवन के अभाव का ही परिणाम है कि जैन धर्मरूप सौरभमय पुष्प की महक देशविदेश में नहीं फैल सकी है। विदेश की बात तो दूर जाने दीजिए, भारतवर्ष के अन्दर भी अभीतक ऐसे पर्याप्त विद्वान् हैं जो जैन धर्म को

अर्थात् जो मनुष्य आशा के दास हैं वे संसार के दास हैं। जहां भी उन्हें अपनी आशा की पूर्ति के साधन नज़र आते हैं वहां ही वे सेवावृत्ति करने लगते हैं, लेकिन आशा जिनकी दासी है अर्थात् जिन्हों ने अपनी इच्छाओं को अपने वश में करलिया है उन व्यक्तियों का सारा संसार ही दास हो जाता है। इस तरह विचार करने पर हमें मालूम होता है कि संसार के सुख मनुष्य को अन्त में दुःख में डालनेवाले ही होते हैं। जहां अनाकुलता तथा तृष्णा का अभाव है वहां ही सच्चा सुख है। यह अनाकुलता हमें उसी समय प्राप्त हो सकती जबकि हम निवृत्ति मार्ग का अवलम्बन करें। एक धनवान् व्यक्ति और एक साधु महात्मा को ले लीजिए। इन दोंनो में सुख का बड़ा भारी अन्तर है। धनवान् व्यक्ति धन, धान्य, पुत्र, पौत्रादि सम्पन्न होने पर भी अपनी तृष्णा से धनरक्षा और वृद्धि की चिन्ता से दुःखी है। साधु अपनी आत्मा का चिन्तवन करते हुए संसार की अस्थिरता को जानकर अपने निवृत्ति मार्ग पर आरूढ होने को सराहता है। कविवर दौलतरामजी ने इसी आशय को इन शब्दों में प्रगट किया है।

आतम को हित है सुख सो सुख आकुलता विन कहिये।
आकुलता शिवमांहि नतातें शिवमग लाग्यो चहिये ॥

उपर्युक्त विवेचन से हम इसी निष्कर्ष पर आते हैं कि सच्चा सुख मोक्ष में ही है और उसकी प्राप्ति का मार्ग मुख्यतः निवृत्ति मार्ग ही है। इस सच्चे सुख का वर्णन जिस धर्म में जितना ही अधिक होगा धर्मों की उत्तमता की कसौटी पर वही धर्म ज्यादा महत्त्वपूर्ण सिद्ध होगा। जैन धर्म के सिद्धान्तों पर जब हम दृष्टि डालते हैं तो हमें प्रतीत होता है कि इस धर्म के प्रत्येक छोटे बड़े सिद्धान्त में स्वपरहित की भावना उसी प्रकार कूट कूट कर भरी है जिस तरह से कि शक्कर में सर्वत्र मिठास होती है। इसके अहिंसावाद को ले लीजिए। जितना सूक्ष्म विवेचन जैन धर्म में अहिंसा का किया है वैसा दूसरे धर्मों में कहीं पर भी नहीं मिलता। दूसरें धर्मों में अहिंसा तत्त्व को उत्तम मानते हुए भी उसका अमल उतना उत्तम नहीं है जितना कि जैनधर्म में है। वैदिकी हिंसा को हिंसा न मानने या अन्य तिर्यञ्चों की अपने आहारादि के निमित्त किये जानेवाली हिंसा को हिंसा न समझनेवाले धर्मों में हिंसा का द्वार इतनी दृढ़ता से बन्द नहीं किया है जितना कि जैन धर्म में किया है। जैन धर्म में रात्रिभोजन न करना, पानी छानकर पीना, मद्य, मांस, मधु का सेवन न करना आदि जो मोटे मोटे प्रत्येक जैन व्यक्ति के लिए अनिवार्य नियम हैं वे इस बात के लिए पूर्ण रूप से साक्षी हैं कि जैन धर्म में एकेन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय तक छोटे बड़े सभी जीवों की रक्षा का पूर्णरूप से आदेश है।

" आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचेरत् " के सिद्धांत का पूर्णतया पालन है। ऐसे जैन धर्म के पालन का सुअवसर प्राप्त होना प्राप्त होनेवाले व्यक्ति का सौभाग्य है। वे व्यक्ति धन्य हैं जिन्हें इस वीतराग वाणी से अपने आप को पवित्र करने का मौका प्राप्त हुआ है। प्यारे साधर्मी भाईयो! आप को यह विस्मरण न करना चाहिये कि इस पवित्र जिन धर्म के पालन का सुअवसर मिलना आप के चिरन्तन पुण्य का ही परिणाम है। इस चिन्तामणि रत्न को पाकर इससे लाभ ऊठाने का अवसर चूकाना न चाहिये।

बन्धुओ! यह प्रश्न प्रत्येक व्यक्ति के हृदय में स्वभाव से ही उठ सकता है कि जब जैन धर्म की इतनी महत्ता है तो इसका प्रचार विश्वव्यापी क्यों नहीं है? जब कि अन्य धर्मानुयायियों की संख्या दिन प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त हो रही है तब जैनियों की संख्या के इस तेज़ी के साथ घटने का क्या कारण है? इस के उत्तर में यही कहना पर्याप्त होगा कि आज सर्वत्र जैन धर्म के प्रचार का न होना जैन धर्म के सिद्धान्तों की महानता में किसी प्रकार की कमी सूचित नहीं कर सकता। यह तो धर्म के अनुयायियों का कर्तव्य है कि वे उस धर्म का प्रचार करते हुए परोपकारद्वारा अपनी तथा दूसरों की आत्मा का कल्याण करें। शास्त्रकारों ने भी कहा है कि " न धर्मो धार्मिकैर्विना " अर्थात् दुनिया में कोई भी धर्म विना धार्मिकों के टिक नहीं सकता। आज जैन धर्म के विकास की तरफ जब हम दृष्टि डालते हैं तब हमें यही प्रतीत होता है कि इस के विकास की गति इतनी मन्द है कि वह न होने के बराबर ही है। हरएक धर्म उसी समय अपने विकास में समर्थ हो सकता है जब कि उसके अनुयायियों में ज्यादा से ज्यादा शिक्षा का प्रचार हो। विकसित जाति एवं धर्मों की प्रगति पर जब हम ध्यान देते हैं तो हमें यही मालूम देता है कि पहिले उन्हों ने अपने अन्दर शिक्षा का प्रचार किया है। मुसल्मानों को देखिये। भारतवर्ष में सैकड़ों की तादाद में उनके स्कूल और कॉलेज हैं। मुस्लिम यूनीव्हर्सिटी अलीगढ़ ने इसके प्रचार-कार्य में जितनी मदद दी है वह साक्षर भारतियों से अविदित नही है। इसी तरह आर्य-समाजियों के सैकड़ों स्कूल, कॉलेज, गुरुकुल, उपदेशक-विद्यालय, अनाथालय तथा आर्य-समाज संस्थायें दिन व दिन इस धर्म के प्रचारकार्य में प्रयत्नशील हो रही हैं। हम जब जैन समाज की शिक्षा पर दृष्टि डालते हैं तो हमें विदित होता है कि यहां एक कारण है जिस की कमी से हम अपनी उन्नति नहीं कर सके हैं। शिक्षारूप पवन के अभाव का ही परिणाम है कि जैन धर्मरूप सौरभमय पुष्प की महक देशविदेश में नहीं फैल सकी है। विदेश की बात तो दूर जाने दीजिए, भारतवर्ष के अन्दर भी अभीतक ऐसे पर्याप्त विद्वान् हैं जो जैन धर्म को

वेद या हिन्दु धर्म की एक शाखा ही मान रहे हैं तथा जैन दर्शन के गहन सिद्धान्त स्याद्वाद को संशयवाद माने बैठे हैं। जब प्रसिद्ध विद्वान् तक स्यात् शब्द को शायद का बिगड़ा रूप बतला कर स्याद्वाद की शायदवाद यानी संदिग्धवाद रूप समालोचना करते हैं तो हम इस से स्वयं इस बात का अच्छी तरह अनुमान लगा सकते हैं कि जैन धर्म के प्रचारकार्य के लिये हमारे प्रयत्न कहांतक प्रशंसनीय हैं। ईसाइयों की बाइबिल तथा अन्य समाजों की धार्मिक पुस्तकें स्वल्प कीमत पर बीसों भाषाओं में प्रकाशित देशविदेश में अपने सिद्धान्तों का प्रचार बड़ी उत्सुकता के साथ कर रही हैं लेकिन जैन धर्म के अभीतक मौलिक ग्रन्थों का भी प्रकाशन पूर्णरूप से नहीं हुआ है। प्रत्येक साक्षर व्यक्ति यह भलीभांति जानता है कि वर्तमान में जिसका जितना अधिक विज्ञापन है उसका उतना ही अधिक नाम है। जैन भाइयों का यह परम कर्त्तव्य है कि वे सब से प्रथम शिक्षा के ऊपर विशेष ध्यान दें। जब समाज में शिक्षित व्यक्तियों की तादाद अच्छी हो जावेगी तब जैन धर्म का विकास कार्य कठिन न होगा। इस में कोई शक नहीं है कि वर्तमान समय में जैन धर्म के अनुयायी अधिकतर वैश्य वर्ण के व्यक्ति ही हैं और वैश्यजाति आम तौर से रोज़गार पेशा है इसीलिए बहुत से जैन भाई यह ख़्याल करलेते हैं कि हमारे बच्चों ने तो दुकान पर ही बैठना है फिर इन्हें अधिक पढ़ने से लाभ ही क्या है? साधारण पढ़ना लिखना आ गया कि वे अपने बालकों को दुकानों पर बिठा लेते हैं। ऐसे भाइयों को यह विचारना चाहिये कि मनुष्य जीवन का एक मात्र उद्देश्य पैसा कमाना ही नहीं है। पैसा कमाने के साथ आत्मकल्याण करना भी उसका कर्त्तव्य है। अर्थशास्त्रवेत्ताओं का विचार है कि पैसा कमाना उतना कठिन नहीं है जितना कठिन कि उसका संरक्षण और उपयोग है। पैसे के संरक्षण और उचित उपयोग के लिए भी शिक्षा की अत्यन्त आवश्यकता है। इसके साथ ही अपनी आध्यात्मिक उन्नति के लिए आध्यात्मिक विषयों का अध्ययन करना भी मनुष्य का परम कर्त्तव्य है।

शिक्षा की उन्नति को जैन समाज के अभ्युत्थान का प्रबल साधन समझते हुए ही परम-पूज्य, ज्ञानाम्भोनिधि स्वर्गीय आचार्य श्री विजयानन्दसूरिजी महाराज के हृदय में एक विशाल शिक्षण संस्था खोलने की भावना उदित हुई थी। जैन समाज और खास तोर से पंजाब जैन जनता के सौभाग्य से पूज्यवर स्वर्गीय आचार्यश्रीजी महाराज के पट्टधर विद्वद्वर्य आचार्य श्री विजयवल्लभसूरिजी महाराज ने अपने गुरुवर की भावना को क्रियात्मक रूप देने के लिए श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब, गुजरांवाला की स्थापना की थी। आज इस संस्था को चलते हुए लगभग १० वर्ष हो चुके हैं। इस संस्था से पढ़कर निकले हुए कई विद्वान् भिन्न २ संस्थाओं में

श्री. आ. शताब्दि ग्रंथ माटे खास करावेल रेखा चित्र नं. ४
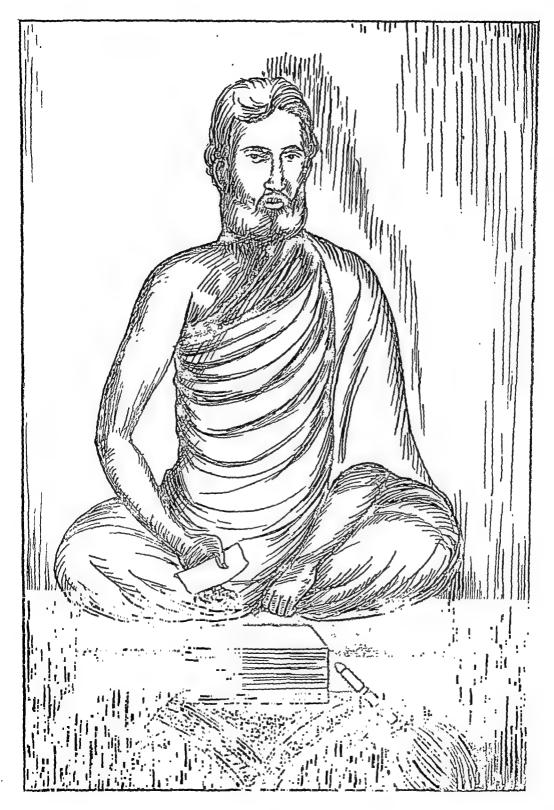
स्व० श्रीमन् महोपाध्यायश्री लक्ष्मीविजयजी महाराज

प्रतिष्ठा के साथ अध्यापन कार्य कर रहे हैं। इस संस्था में जैन जाति की तीनों सम्प्रदायें तथा अजैन विद्यार्थी भी विद्यालाभ करते हैं। इस संस्था से अधिक से अधिक लाभ उठाना प्रत्येक जैन भाई का परम कर्त्तव्य है। पूज्य आचार्यश्रीजी की शिक्षाप्रियता केवल इसी संस्था से विदित नहीं होती है बल्कि श्री महावीर विद्यालय बम्बई आदि अनेक संस्थाओं को खोलकर आपश्रीजी ने जैन समाज के उत्थान के लिए अत्यावश्यक साधन शिक्षा का विशेष प्रचार किया है। जैन समाज को आप जैसे विद्याप्रेमी आचार्य पर गौरव हो सकता है। विशेष प्रसन्नता की बात है कि आपश्रीजी के गुरुवर स्वर्गीय आचार्य श्री विजयानन्दसूरिजी महाराज को शिक्षा से जिस प्रकार लगन थी उसी प्रकार आपश्रीजी के शिष्यरत्न उपाध्याय श्री ललितविजयजी महाराज को भी शिक्षा से विशेष प्रेम है। उपाध्यायश्रीजी महाराज के प्रयत्नस्वरूप श्री पार्श्वनाथ विद्यालय वरकाणा, श्री पार्श्वनाथ उम्मेद जैन बालाश्रम उम्मेदपुर आदि संस्थाएँ चल रही हैं। इस स्वर्गीय आचार्य श्री विजयानन्दसूरीश्वरजी महाराज की शिष्य परम्परा के अन्दर ज्ञानप्रचार की लगन सदा इसी प्रकार कायम रहे यही जिनदेव से प्रार्थना है।

जैन समाज की उन्नति के लिए जिस प्रकार बालकों को शिक्षा देने की आवश्यकता है उससे भी अधिक बालिकाओं को शिक्षा देने की जरूरत है। शिक्षित माता की सन्तान सदा उत्तम संस्कारवाली होती है। शिक्षण संस्थायें स्थापित करने के समान विशाल सरस्वती भवन की स्थापना करना, जैन धर्म के साहित्यिक एवं ऐतिहासिक तत्त्व की खोज होना, जैन समाजद्वारा उत्तमोत्तम ग्रन्थ, पत्र एवं पत्रिकाओं का प्रकाशन होना, जैन समाज की कुरुढ़ियों का निवारण करना तथा पारस्पारिक संघ को दृढ़ बनाना आदि भी जैन समाज की उन्नति के लिए परमावश्यक बातें हैं। आशा है कि जैन समाज के धीमान् एवं श्रीमान् इन बातों की ओर ध्यान देकर जैन समाज की स्थिति को सबल बनावेंगे।

[रचयिता-श्री रामकुमार जैन "स्नातक" श्री आत्मा० जैन गुरुकुल-गुजरांवाला]

जयति जय विजयानन्द महान ॥ टेक० ॥

धरणीतल पर छाया था जब गहरा तम-अज्ञान।
प्रकटित हुवे उजाला करने तब तुम सूर्य समान ॥ जय० ॥ १ ॥

प्रतिनर में लख कोई दूषण हुई प्रकृति थी म्लान।
निर्मित आत्माराम किया तब सर्व गुणों की खान ॥ जय० ॥ २ ॥

धन्य जनक जननी वे जग में धन है जन्मस्थान।
जिनकी गोदी में खेला अवतारी पुरुष-प्रधान ॥ जय० ॥ ३ ॥

बालवयस में चन्द्रकला सम पाकर बृद्धि महान।
पढ़े शास्त्र, व्याकरण, धन्य साहित्य और विज्ञान ॥ जय० ॥ ४ ॥

लख पाखण्ड धर्म के मग में हुवे बड़े हैरान।
सत्य धर्म का किया केसरी बाना धार विधान ॥ जय० ॥ ५ ॥

सुप्त जाति जाग्रत करने का लिया भीष्म प्रणठान।
खाली ढांचे में समाज के फुंके तुमने प्राण ॥ जय० ॥ ६ ॥

रुद्ध मार्ग करसकीं न तेरा बाधाएं बलवान।
ज्यों ज्यों स्वर्ण तपा भट्ठी में उज्वल हुवा महान ॥ जय० ॥ ७ ॥

भक्ति व्याज वश दिया गया यदि, किया हलाहल पान।
दाता का उपकार चुकाया दे अमृत का दान ॥ जय० ॥ ८ ॥

कायरता का पाश नाश कर किया हमें बलवान्।
अन्तर के पट खोल दिये सिखला कर सच्चा ज्ञान ॥ जय० ॥ ९ ॥

एक छत्र नायक के गुरुवर जैन संघ के प्राण।
यश से पूरित हुवा पंचनद, गुर्जर, राजस्थान ॥ जय० ॥ १० ॥

प्राण भले ही जायें किन्तु न जाये सच्ची आन।
धन्य धन्य अनुरक्ति तुम्हारी धन्य धन्य बलिदान ॥ जय० ॥ ११ ॥

जर्मन, अमरीका तक फैला तेरा कीर्ति वितान।
विद्वत्ता पर मुग्ध हो गये हॉर्नल से विद्वान् ॥ जय० ॥ १२ ॥

नभचुम्बी देवालय जो हैं नगर नगर निर्माण।
तेरे सत्कार्यों के ये हैं साक्षीरूप प्रमाण ॥ जय० ॥ १३ ॥

गुरुकुल, आश्रम, स्कूल, सभाएं संस्थाएं सहमान।
प्रकट कर रही हैं पृथ्वी पर तेरी आला शान ॥ जय० ॥ १४ ॥

नभमें तारक निर्मित लिपि में अङ्कित तव यशगान।
जिसके पठन हेतु रुकता है निशि में चन्द्र विमान ॥ जय० ॥ १५ ॥

कितने हृदय-मन्दिरों में नित होता तव आह्वान।
कितने हृदयों की वेदी हित बने तुम्ही भगवान ॥ जय० ॥ १६ ॥

यह शताब्दि-दिन गुरु तुम्हारा, करे जाति कल्याण।
" राम " युगों तक अमर रहे यह तेरा कीर्ति-निशान ॥जय०॥ १७ ॥

[लेखकः—श्री दरबारीलाल जैन 'कोठिया' न्यायतीर्थ, बनारस.]

प्रत्येक जीवधारी (प्राणी) स्वभावतः सुख–शांति का अभिलाषी है। जितने यह प्रयत्न करता है वे सब अपने पूर्ण सुखी होने के लिये ही करता है। यह कोई भी नहीं चाहता कि मेरी मृत्यु हो, मुझे दुःख प्राप्त हो, मेरी इष्ट सामग्री का विच्छेद हो, प्रत्युत प्राणी मात्र यही चाहता है कि मेरी मौत कभी न हो, सदा जीता रहूँ, दुःख कभी न हो, इष्ट सामग्री हमेशा एक–सी बनी रहे। इस से सहज में यह सिद्ध हो जाता है कि सुख और शांति आत्मा का स्वाभाविक स्वरूप है। पर इस सिद्धान्त का जितना दुरुपयोग प्रकृति की सृष्टि का विवेकशील सुन्दर प्राणी "मानव" कर सकता है उतना वे मूक–अविवेकी–पशुपक्षी नहीं। वस्तुतः मनुष्य में इतर प्राणियों की अपेक्षा अधिक विवेकशक्ति एवं श्रेष्ठ गुण विद्यमान हैं। अखिल विश्व में शांति साम्राज्य स्थापित करने की भी शक्ति इस को प्रकृतिप्रदत्त है, किन्तु आश्चर्य यह है कि इतना विवेकशील एवं मानवोचित गुणों से सम्पन्न होता हुआ मानवीय देह को लेकर जितने बर्बरतापूर्ण कृत्यों के करने में यह समर्थ होता है उतना जगत् का इतर प्राणी नहीं। यह प्रत्यक्ष है कि जब मनुष्य अपनी आवश्यकताओं को बढ़ा लेता है, विलासिताओं एवं क्षुद्र स्वार्थ वासनाओं के आधीन हो जाता है तब उनकी पूर्ति के लिये निर्बलों के ऊपर कठोर बलप्रयोग करने को उद्यत हो जाता है–अन्याय एवं अत्याचार करने पर उतारु हो जाता है। ऐसी हालत में मानवजगत् में भीषण क्रान्ति की आग धधक उठती है, युद्ध का बाज़ार गरम हो जाता है, जगत् की शांति भंग हो जाती है–मनुष्य यह सब अपने क्षुद्र स्वार्थ के लिये ही करता है।

अगर संसार का मानव समाज अहिंसा तत्त्व को जान ले, उसके यथार्थ स्वरूप को पहिचान ले तो जगत् की शांति भंग होने का अवसर ही प्राप्त न हो और न निर्बलों पर अत्याचार करने का मौका मिले। आज हम इसी अहिंसा तत्त्व पर विचार करेंगे।

अपने अनुचित स्वार्थ के लिये दूसरों को कष्ट न पहुँचना अहिंसा है। हम नित प्रति के व्यवहार से यह सहज में समझ सक्ते हैं कि प्राणी मात्र को अपना आयुष्य प्रिय है, अपना घात किसी को प्रिय नहीं है, सभी सुख से रहना पंसद करते हैं, दुःख को वे नहीं चाहते–तब हमें क्या अधिकार कि हम निरपराध दूसरे प्राणियों को सतावें? उन्हें दुःख दें? अगर अहिंसा के इस श्रेष्ठभाव को संसार का प्रत्येक मानव समझ कर अपने जीवन में उतार ले तो मानव जगत् में अत्याचारों एवं अन्यायों की सृष्टि ही न हो।

जैनधर्म की भित्ति अहिंसा की नींव पर स्थित है। जैनधर्म के प्रवर्तकों ने अहिंसा के अंग प्रत्यंग का सूक्ष्म से सूक्ष्म और विस्तृत विवेचन किया है; और यह सिद्ध किया है कि अहिंसा का परिपालन सभी परिस्थितियों में–क्या धार्मिक? क्या सामाजिक? क्या राजनैतिक एवं राष्ट्रीय–किया जा सकता है; कोई बाधा उपस्थित नहीं हो सकती। अहिंसा तत्त्व की सम्यग् आराधना से जब साधारण आत्मा भी परमात्मा हो सकता है–कर्मबन्धन से छूट सकता है–तब अन्य लौकिक कार्यों की सफलता प्राप्त होना असंभव नहीं है।

आन्तरिक तथा बाह्य शत्रुओं पर विजय पानेवाले (वीर) व्यक्तियों की समष्टि को जैन (अन्तःबाह्यारातीन् जयतीति जिनः तदनुयायिनो जैनाः) कहते हैं और ऐसे वीर व्यक्तियों का धर्म ही जैन धर्म है। हमें ऐसे धर्म को सत्य एवं वैज्ञानिक कहने में जरा भी संकोच न होगा। यह दूसरी बात है कि वर्तमान जैन समाज के आश्रित रहनेवाला जैनधर्म "जैनधर्म" पर के उपरोक्त यौगिक अर्थ से शून्य हो–कुछ विकृति आगई हो–क्यों कि वर्तमान जैन समाज ने अपने अतीत गौरव को खो दिया है, संकीर्णता एवं अज्ञानता तथा भीरुता के पराधीन हो गई है और मैं मैं तूं तूं की कठिन दल-दल में फंसकर अपना सत्यानाश करती जा रही है–अस्तु। जब जैन धर्म की दीवाल इतनी सुदृढ़ एवं विशाल है तब उसकी नीव (मूल) अहिंसा विशेष सुदृढ़ तथा विशाल होनी ही चाहिये। जैनधर्म के सभी सिद्धान्त–आचार–विचार–अहिंसा तत्त्व के ऊपर रचे गये हैं। वैसे तो भारतीय सभी धर्मों में अहिंसा तत्त्व की कुछ न कुछ रूपरेखा खींची गई है किन्तु उनका अहिंसा तत्त्व स्थूल जगत् तक सिमित है–स्थूल प्राणियों में ही परिसमाप्त हो जाता है–जब कि जैनधर्म का अहिंसा तत्त्व स्थूल जगत् के परे सूक्ष्म जगत् तक जाता है। तात्पर्य यह कि जैनों की अहिंसा कायिक न रह कर वाचिक एवं मानसिक होकर आत्मिक होकर रहती है। इस धर्म के प्रवर्तकों ने इस का कथन मात्र ही नहीं किया बल्कि अपने जीवन में व्यवहार्य एवं आचरणीय बनाया है।

अहिंसा की विशेष परिभाषा यों की जाती है:-" प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा " अर्थात् रागादि विशिष्ट होकर अपने या परके प्राणों का घात करना हिंसा है। यह हिंसा दो प्रकार की है: द्रव्यहिंसा और भावहिंसा। द्रव्यप्राणों के घात को द्रव्यहिंसा और भावप्राणों-आत्मा के विवेकादि सद्गुणों के घात को भावहिंसा कहते हैं। वास्तव में भावहिंसा ही हिंसा है[2] क्यों कि क्रोधादि परिणाम होने पर आत्मा के सदसद्विवेकादि गुणों का घात पहिले हो जाता है-बाद में प्राणी का घात हो या न हो। इसलिये[3] विना भावहिंसा के कोरी द्रव्यहिंसा हिंसा नहीं कही जा सकती। इसी हिंसा का नहीं होना ही अहिंसा है। जैनधर्म की तमाम क्रियायें व्यक्ति के मनोभावों पर निर्भर हैं। एक ऐसा व्यक्ति जिस ने वध करने का इरादा किया पर वध नहीं कर सका, हिंसक परिणामों की वजह से हिंसक है। एक दूसरा व्यक्ति जिस के परिणाम रक्षा करने के थे-वध के नहीं थे-प्राणी का घात हो गया-अहिंसक परिणामों की वजह से अहिंसक है; हिंसक नहीं। यदि[4]

१ यत्खलु कषाययोगात्प्राणानां द्रव्यभावरूपाणां ।
व्यपरोपणस्य करणं सुनिश्चिता भवति सा हिंसा ॥ श्लो. ४३ पु. सि.
अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसेति ।
तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥ श्लो. ४४ पु. सि.

२ स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ।
पूर्वं प्राण्यंतराणां तु पश्चात्स्याद्वा नवावधः ॥ राज. वा. पृ. २७५
यस्मात्सकषायः सन् हन्त्यात्मा प्रथममात्मनाऽऽत्मानम् ।
पश्चाज्जायेत नवा हिंसा प्राण्यन्तराणां तु ॥ श्लो. ४७ पु. सि. । अमृतचन्द्रसूरि

३ " वियोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते " राज. वा. पृ. १७५
युक्ताचरणस्य सतो रागाद्यावेशमन्तरेणाऽपि ।
नहि भवति जातु हिंसा प्राणव्यपरोपणादेव ॥ पुरुषा० सि. श्लोक. ४५

४ "अविधायापि हिंसां हिंसाफलभाजनं भवत्येकः ।
कृत्वाप्यपरो हिंसां हिंसाफलभाजनं न स्यात् ॥ श्लो. ५१
एकस्याल्पा हिंसा ददाति काले फलमनल्पम् ।
अन्यस्य महाहिंसा स्वल्पफला भवति परिपाके ॥ ५२ ॥
एकस्य सैव तीव्रं दिशति फलं सैव मन्दमन्यस्य ।
व्रजति सहकारिणोरपि हिंसावैचित्र्यमत्रफलकाले ॥ ५३ ॥

हिंसा–अहिंसा का परिणाम व्यक्ति के मनोभावों पर अवलम्बित न हो तो कोई भी अहिंसक नहीं हो सकेगा कारण–समस्त लोक जीवराशि से खचाखच भरा हुआ है, एक पैर उठाने पर या एक श्वास लेने पर अनेक प्राणियों का घात होना संभव है और हिंसा के पाप से सदा लिप्त रहने के कारण यहीं नारकीय जीवन बिताते रहना पड़ेगा, मोक्ष दुर्लभ हो जायगा; संसार के बन्धन में ही सदा बंधे रहना पड़ेगा। इसलिये भावों के अनुसार ही बंध मोक्ष की एवं अन्य क्रियाओं की व्यवस्था करना ठीक है[5]।

इस अहिंसा का परिपालन साधु (मुनि) सर्वदेश करते हैं। ये साधु सभी सांसारिक क्रियाओं से अलिप्त रहकर आत्महित एवं परहित करने में ही निरत रहते हैं। विषय और कषायों के दमन करने के लिये बहुविध कष्टों (परीषहों) के सहन करने में समर्थ रहते हैं, सर्वदा "सत्त्वेषु मैत्री" की उत्कृष्ट भावना को ध्यान में रखते हैं। सम्पूर्ण रूप से व्रतों का परिपालन करने से "इन्हें महाव्रती" कहते हैं। पूर्णतः अहिंसा का पालन ये ही साधु करते हैं। इस प्रकार ये साधु बहुविध कष्टों को साम्य-भाव से सहन करते हुए कर्मौपाधिक परतंत्रता को तिरस्कृत कर आत्मज्योति (पूर्णज्ञान-

---

प्रागेव फलति हिंसाऽक्रियमाणा फलति फलति च कृतापि।
आरभ्य कर्तुमकृताऽपि फलति हिंसानुभावेन ॥ ५४ ॥
एकः करोति हिंसा भवन्ति फलभागिनो बहवः।
बहवो विदधति हिंसां हिंसाफलभुग्भवत्येकः ॥ ५५ ॥
कस्यापि दिशति हिंसा हिंसाफलमेकमेव फलकाले।
अन्यस्य सैव हिंसा दिशत्यहिंसाफलं विपुलम् ॥ ५६ ॥
हिंसाफलमपरस्य तु ददात्यहिंसा तु परिणामे।
इतरस्य पुनर्हिंसा दिशत्यहिंसाफलं नान्यत् ॥ ५७ ॥
अवबुध्य हिंस्यहिंसकहिंसाहिंसाफलानि तत्त्वेन।
नित्यमवगूहमानैः निजशक्त्या त्यज्यतां हिंसा" ॥ पु. सि. ६० ॥

५ जले जन्तुः स्थले जंतुराकाशे जंतुरेव च।
जंतुमालाकुले लोके कथं भिक्षुरहिंसकः ॥ राज. वा. पृ. २७६
विष्वक्जीवचिते लोके क्व चरन् कोप्यमोक्ष्यत।
भावैकसाधनौ बन्धमोक्षौ चेन्न भविष्यताम् ॥ पं. आशाधरजी
स क्रिया कापि नास्तीह यस्यां हिंसा न विद्यते।
विशिष्यते परं भावावत्र मुख्यानुषंगिकौ ॥

केवलज्ञान) को प्राप्त कर आत्मिक स्वाभाविक स्वाधीनता–अनाकूलतात्मक सुख को प्राप्त कर लेते हैं तथा अनन्त काल तक अपने शांतिमय स्वरूप में निमग्न रहते हैं। यही आत्मा का उच्च एवं श्रेष्ठ लक्ष्य है।

गृहस्थ जन एक देश अहिंसा के परिपालन में समर्थ होते हैं। वे गृहस्थी में रहकर पूर्ण हिंसा का त्याग नहीं कर सकते। उन्हें अपने परिवार की, अपने देश की, अपनी धनसंपत्ति की रक्षा करने के लिये एवं अपने जीवननिर्वाह के लिये आरंभ अवश्य करना पड़ेगा। उसमें वे सूक्ष्म एवं अपरिहार्य हिंसा का त्याग नहीं कर सकते। इसलिये गृहस्थ, जो अपनी गृहस्थी लेकर ही बैठे हुए हैं सर्वदेश हिंसा के त्यागी नहीं हैं; स्थूल एवं परिहार्य हिंसा के त्यागी हैं। त्रस हिंसा और स्थावर हिंसा के भेद से भी हिंसा दो भागों में बंट जाती है। त्रस हिंसा के भी चार भेद किये गये हैं—१ संकल्पी, २–आरंभी, ३–उद्योगी, ४–विरोधी। विना अपराध के जानबुझकर किसी प्राणी का घात करना संकल्पी हिंसा कहलाती है। जो रोटी बनानेवाले खाने आदि आरंभ में हिंसा होती है वह आरंभी हिंसा है। व्यापार आदि आजीविका सम्बन्धी उद्योगधन्धों में जो हिंसा होती है वह उद्योगी हिंसा कहलाती है। आक्रमणकारियों से आत्मरक्षा एवं परिवार तथा देश, धर्म की रक्षा करने में जो हिंसा की जाती है वह विरोधी हिंसा है। इन चारों प्रकार की हिंसाओं में गृहस्थ सिर्फ संकल्पी हिंसा का त्यागी है इतर तीन प्रकार की हिंसाओं का नहीं–सिर्फ उनमें निरर्थकता का परिहार करे।

अब विचारणीय यह है कि गृहस्थ अहिंसक रहकर राष्ट्रीय तथा राजनैतिक कार्यों में सहयोग कर सकता है या नहीं? इस का उत्तर उक्त विवेचन से स्पष्ट हो जाता है फिर भी यहां और विशेष खुलासा करदेना उचित है। गृहस्थ राष्ट्रीय एवं राजनैतिक कार्यों को अहिंसक रहकर भी भली प्रकार कर सकता है। बल्कि अहिंसक मनुष्य नीति एवं दक्षता के साथ उक्त कार्यों को करने में समर्थ होगा जब कि हिंसक उन कार्यों को अपने स्वार्थों एवं कुटिल नीति से करेगा। अहिंसक सर्वदा प्रजाजन के हित के लिये अपने स्वार्थों को ठुकरायेगा, दुष्टों का निग्रह करेगा, साधुजनों पर अनुग्रह करेगा। ऐसी हालत में अहिंसा को कायरता, भीरुता की जनक कहना नितान्त गलत है। इस कहने में जरा भी सत्यांश एवं प्राण नहीं हैं। महात्मा गांधी ने यह सिद्ध कर दिया है कि राष्ट्रीयस्वाधीनता प्राप्ति का एक मात्र साधन एवं अमोघ शस्त्र सत्य और अहिंसा है। अहिंसा शस्त्र के सामने विरोधियों के भौतिक शस्त्रास्त्रों की कोई कदर नहीं है।

अहिंसा वह शस्त्र है जिस के सामने हम विरोधियों एवं अत्याचारियों के दांत

खट्टे कर सकते हैं, उनके शस्त्रास्त्रों को कुण्ठित कर सकते हैं, विरोधियों को अपने पवित्र मार्ग पर ला सकते हैं। हमें मानवता के नाम पर खून की नदियां बहाना उचित नहीं हैं। महात्माजी अपने एक भाषण में कहते हैं कि "मैं हिंसा से प्राप्त किये गये स्वराज्य को हरगिज पसंद नहीं करुंगा।" महात्माजी क्षुद्र स्वार्थों के लिये मानवता की हत्या करना उचित नहीं समझते। अतएव श्री० राधाकृष्णन अपने एक दीक्षान्त भाषण में कहते हैं--"विश्व के सत्य (अहिंसा) को मुख्य स्थान देकर और उसके नीचे राष्ट्रीय नीति को गौण स्थान प्रदान कर के महात्माजी ने एक ऐसी ज्योति प्रज्वलित की है जो जल्द न बुझेगी, चिरकाल तक और बहुत दूर तक उसका प्रकाश चमकता रहेगा और संसार के ईमानदार और सच्चे आदमी उसका स्वागत करेंगे।" इस में संदेह नहीं कि महात्माजी का यह युद्ध नवीन एवं सात्त्विक युद्ध है और विश्वशांति का एक सफल उपाय हैं। इतिहास साक्षी हैं कि जिस तरह की लड़ाइयां सृष्टि के आदि काल से होती आई हैं, उनसे संसार में दुःख एवं अशांति की कमी नहीं हुई है। अतएव महात्माजी का यह नवीन मार्ग अद्वितीय एवं विश्वशांति का जनक है। महात्माजी का यह भाव है कि हमें पहिले किसी बाहिरी शत्रु को जीतने की अपेक्षा भीतरी शत्रु को जीतना परम आवश्यक है, हमें अपने जीवन की अनुचित महत्त्वाकांक्षाओं एवं अपने सुखों, अपनी स्वार्थ वासनाओं पर लात मारनी होगी, भीतरी शत्रु को जीते विना बाह्य शत्रु को जीतना असंभव है। राष्ट्र तथा मानव का कल्याण तभी होगा जब हम शुद्ध मनोवृत्ति को प्राप्त होंगे। अतः अहिंसा को कायरता तथा भीरुता का जनक कहना महान् अनुचित है।

अथ च अहिंसक पुरुष में ही वास्तविक पुरुषत्व एवं वीरत्व प्रगट होता है; हिंसक में नहीं। पाठक "आज" संपादक की इन भावुक पंक्तियों पर ध्यान दें।—"वीर कभी हिंसा नहीं करता। निर्बल जो आप अपनी रक्षा नहीं कर सकते वे ही हिंसा किया करते हैं। अहिंसा कापुरुषता नही है; वीरता है। हिंसा ही कापुरुषता है। वीर रस का स्थायी भाव उत्साह और प्रसन्नता है; क्रोध और द्वेष नहीं। क्रोध और द्वेष से ही हिंसा उत्पन्न होती है। अपनी निर्बलता का परिस्फुट अथवा अस्फुट ज्ञान ही हिंसा को उत्तेजन देता है।" विचारशील पाठकों को मालूम हो गया कि अहिंसा कायरता की जनक नहीं है। कहीं हिंसायुद्ध में विजय प्राप्त हो भी गया हो तो वहां पराजित पक्ष का निरुत्साह एवं हिम्मत हारना ही कारण है जैसा कि "हंस" पत्र के संपादक "अहिंसा एक सामूहिक बल" शीर्षक लेख में कहते हैं "हिंसक प्रवृत्ति बहुत से अनिश्चित अवसरों पर सफल होती है। महायुद्ध चल रहा हो या कहीं अन्धाधुन्धी मच रही हो,

अन्तरकलह फैल रहा हो, सरकार की सत्ता निर्बल हो गई हो और सुसज्जित सैन्य हिम्मत हार बैठी हो तभी इसके परिणाम दृष्टिगोचर होते हैं। इस सब का मूल असत्य और अहिंसा में है। जो लोग इस तरह की राक्षसी परिभाषा बोलते हैं वे भविष्य के चकाचौंध में पड़कर वर्तमान का बल खो बैठते हैं। इस जंगली प्रवृत्ति का मुकाबला करने के लिये ही हमें अपने में अहिंसक प्रवृत्ति जागृत रखनी चाहिये। इसके द्वारा धीरे २ राष्ट्रीय जीवन, स्वातंत्र्य और शक्ति की प्रतिमूर्ति बन जाता है। जब पीड़ित पीडकों द्वारा उत्पीड़ित कीये जाते हैं, पीड़ित उनके अत्याचारों को सहन करते जाते हैं तब वे पीड़ित भी कायरता के कायल बनजाने से हिंसक हैं जैसे वे पीड़क क्रोधादि के आवेश में आकर आत्मा के स्वाभाविक अहिंसा स्वभाव का हनन करने तथा दूसरों पर अनुचित अत्याचार करने से हिंसक कहे जाते हैं। जैनधर्म तो यहांतक कहता है कि अत्याचारों तथा अन्यायों का सहन करना मानो उनको बढ़ाना है और स्वयं हिंसक बनना है। अतः अत्याचार तथा अन्याय का प्रतिरोध हमेशा करते रहना चाहिये, क्यों कि अत्याचारों के सहन से कायरता और कायरता से पीड़ा का प्रादुर्भाव होता है और जहाँ पीड़ा है वहाँ हिंसा है; अहिंसा नहीं। अहिंसक पुरुष कायरता का उपाश्रय कभी नहीं हो सकता, अगर होगा तो वह अहिंसक नहीं हिंसक है, क्यों कि कायरता को उपाश्रय देकर उसने अपनी आत्मा के सदसद्विवेकादि गुणों का घात किया–हिंसक बना। अहिंसक पुरुष कभी भी दूसरों के अमानुषिक अत्याचारों को सहन नहीं करेगा। वह स्वपर अन्याय के प्रतिरोध करने के लिये सदा तैयार रहेगा। वह आत्मिक विकास की प्राप्ति करेगा और आदर्श पुरुषत्व को प्राप्त कर दीन दुर्बलों के भयभीत अन्तःकरण की क्लेश परम्परा के मूलोच्छेद करने में समर्थ होगा। अहिंसा की परमोपासना करनेवाले, वीराग्रणी प्रसिद्ध सम्राट भरत ने अपने साम्राज्य में अत्याचारियों के निग्रहार्थ प्राणदण्ड तक का विधान किया था। अहिंसा के इस समीचीन भाव को न समझ कर ही पृथ्वीराज ने मुहम्मदगौरी को छोड़कर देश को परतंत्र बनाया था। आचार्य सोमदेव के इस वाक्य को सुनियेः––

यः शस्त्रवृत्तिः समरे रिपुः स्यात्, यः कण्टको वा निजमण्डलस्य।
अस्त्राणि तत्रैव नृपाः क्षिपन्ति, न दीनकानीनशुभाशयेषु ॥ य० ति०

अर्थात् जो शस्त्रास्त्रों से सुसज्जित होकर समराङ्गण में युद्ध करने के अभिमुख हो अथवा देश एवं प्रजा की उन्नति में बाधक हो–क्षत्रिय वीर उन्हीं आततायिओं के ऊपर अस्त्र उठाते हैं–दीनहीन और साधु पुरुषों के ऊपर नहीं। इस से स्पष्ट हो जाता है कि दीन

हीन शुभाशयवालों पर शस्त्र उठाना जैसे अन्याय एवं हिंसा है वैसे अत्याचारीयों पर शस्त्र नहीं उठाना भी अन्याय एवं हिंसा है। जो अहिंसक एवं वीर है वह दुःख कभी पा नहीं सकता–पीड़ित हो नहीं सकता–मृत्यु का भय उसे हो नहीं सकता। मृत्युभय होने से वह अहिंसक नहीं हो सकता। जो वीर होगा वह आनन्द के साथ मृत्यु से आलिंगन करेगा; उससे डरेगा कभी नहीं। इस से यह निस्संदेह सिद्ध हो गया कि अहिंसा कायरता की जनक नहीं है, हिंसा ही कायरता की जनक है। जहां निर्बलता एवं कायरता का उदय होगा वहींपर हिंसकता एवं युद्ध के बादलों की घनघोर घटा उभड़ायेगी। इसका ज्वलंत उदाहरण है–इटली–अबीसीनिया। निर्बल अबीसीनिया पर बलवान इटली साम्राज्य लिप्सा से जो अपनी दूषित मनोवृत्ति एवं बर्बरता का परिचय दे रहा है वह संसार को अविदित नहीं है।

अहिंसा राष्ट्र की पराधीनता में भी कारण नहीं हो सकती क्यों कि पराधीनता के साथ में अहिंसा की व्याप्ति नहीं है। अहिंसा की उपासना करनेवाले सम्राट् चन्द्रगुप्त का साम्राज्य क्या परतंत्र हो गया था? सम्राट्–अशोक की अहिंसोपासना ने राष्ट्र को कब परतंत्र बनाया था? रोमन साम्राज्य ने तो स्वप्न में भी अहिंसोपासना नहीं की थी, फिर क्यों उसका विशाल साम्राज्य अतीत के गर्भ में चला गया एवं परतंत्र बन गया? इस से सिद्ध है कि हिंसा–अहिंसा राष्ट्र की स्वतंत्रता में परतंत्रता-साधक नहीं हैं। प्रत्युत राष्ट्र के कर्मठ एवं चतुर आदमियों पर राष्ट्रीय स्वतंत्रता निर्भर हैं। अकुशल एवं अकर्मण्य राष्ट्रीय कर्मचारियों से देश परतंत्र हो जाता है।

बल्कि मनुष्य के नैतिक आचरण में हिंसा–अहिंसा प्रधानतया कारणभूत हैं। हिंसक प्रवृत्तियों से मनुष्य का अधःपात हो जाता है और अहिंसक प्रवृत्तियों से मनुष्य आत्मिक स्वाधीनता को प्राप्त कर ले जाता है। अहिंसक प्रवृत्ति मानवता की प्रदर्शक एवं विश्वशांति की जनक है। भौतिक उन्नतियों की आत्मिक उन्नति के सामने कोई कदर नहीं है। कारण मानव का सच्चा हितभौतिक उन्नति से कभी नहीं हो सकता है। अतः यदि हम सच्ची शान्ति और सच्ची स्वाधीनता चाहते हैं तो हमें अहिंसक प्रवृत्तियों से अपनी मनोवृत्ति पवित्र बनाना चाहिये। इसलिये शांति, क्षमा, निर्लोभता आदि बहुविध सद्गुणों का जनक अहिंसा ही परम ब्रह्म है। स्वामी समन्तभद्र का यह वचन चिरस्मरणीय है:—

" अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमं " स्व० स्तो

जैन विद्वांसः संस्कृत साहित्यं च

[लेखकः—मङ्गलदेव शास्त्री, एम्० ए०, डी० फिल्० (ऑक्सन०)]

संस्कृतभाषाया अभ्युन्नतिः कथं भवेदित्येष विचारोऽद्यत्वे सर्वेषां संस्कृतभाषानुरागिणां मनःसु जागर्त्ति । नानादृष्टिभिरस्य प्रश्नस्य विषये विचारः कर्तुं शक्यते । परन्नात्र तदवसरः । केवलमेकामेव दृष्टिं पुरस्कृत्य किञ्चिदत्र विचार्यते । सा चेयं यत्संस्कृतानुरागिभिः संस्कृतस्य पठनपाठनविषये सांप्रतिकया विचारसंकीर्णतायाः परित्यागो विधेयः । अन्यथावनतिगर्ते पतिता जीर्णशीर्णशरीरा सा संस्कृतभाषास्मिन् सर्वथाननुकूले काले कथमपि कदाचिदपि भूयोऽभ्युन्नतिमुखी भविष्यतीति दुराशामात्रमेव ।

भारतीयार्यधर्म इव संस्कृतभाषापि सर्वेषामप्यस्माकमार्यधर्मावलम्बिनां वरिष्ठः शेवधिर्गर्वस्य च विषयः । एको हि आर्यधर्मवृक्षोऽसंख्यशाखाप्रशाखारूपेणातिविस्तृतः, "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥" इत्यादिश्रुतिभिर्गीयमानविराट्पुरुष इव, नानारूपैः पल्लवितः पुष्पितः फलितश्च साम्प्रतं समन्ताद् भारतभूमिमलंकरोति । एतद्दृष्ट्या हि सोऽपि "एकोऽश्वत्थः सनातनः" इत्येवं वर्णयितुं शक्यते । शैव-वैष्णव-बौद्ध-जैन-आर्य-सिक्खप्रभृतयः सर्वेऽपि भारतीयधर्मास्तस्यैव शाखाप्रशाखारूपाः । भारतीयसंस्कृतीत्यपरनामा एक एव जीवनरसस्तान् सर्वान् आप्याययति परिपोषयति च, तेषां सर्वेषामन्यधर्मेभ्यः किञ्चिदनिर्वचनीयं वैशिष्ट्यं च संपादयति ।

तस्य खलु भारतीयसंस्कृत्यपरनामधेयस्य भारतीयजीवनायामृतकल्पस्य जीवनरसस्य सर्वकामदुघा दोग्ध्रीवेयमस्माकं मातृरूपा देववाणी । अत एव तस्याः परिपोषणेनैव भारतीयसंस्कृतेः परिपुष्टिस्तदनुयायिनां सर्वेषामार्यधर्मावलम्बिनामस्माकं सर्वाङ्गीणा समुन्नतिश्च संभवति ।

कस्यैतदविदितं यत्प्रायः सर्वेषामप्यार्यधर्मावलम्बिनां धार्मिकं साहित्यं प्राचुर्येण संस्कृतभाषायामेव वर्तते । प्रायः सर्वेषामप्यार्यधर्माणामनुयायिभिराचार्यैरस्याः साहित्यभाण्डारस्य परिपूर्त्तिः प्राचीनकालादेव कृतास्ति । ततश्चास्याः समुन्नतिविषये सर्वैरप्यार्यधर्मानुयायिभिः प्रयत्नो विधेय इत्येवार्थादापद्यते ।

जैनधर्मस्याचार्यवर्यैः संस्कृतसाहित्यस्याभिवृद्धये यत्कृतं न तत्कस्यापि तिरोहितम् । स्वसंप्रदायपरिपुष्ट्ये यत्तेषां दर्शनादिविषयकमत्यद्भुतं विपुलं च वाङ्मयं तत्सहसैव तात्त्विक-

[श्री आत्मारामजी

विदुषां साधुवादानामभ्यर्हणायाश्च पात्रम् । तदाधारेण परस्परस्पर्धमेव समुन्नतमन्यदपि दर्शनशास्त्रं परम्परया तद्दणि । नात्र तद्विषये किञ्चिद्वक्तुमभीप्सितम् । परन्तु सामान्यसाहित्यविषयेऽपि यज्जैनाचार्यैः संस्कृतभाषाया महदुपकृतं तदपि अत्यद्भुतं सर्वथा प्रशंसनीयं च ।

व्याकरणविषय एव तावत्कस्याविदितं यत् माधवाचार्यहरदत्तमिश्रकैयटसदृशानां वैदिकधुरन्धराणामपि चिराय बहुमता काशिकेति सुप्रथिता अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिर्जैनाचार्ययोरेव कृतिः। सुप्रसिद्धा न्यासेतिनाम्नी तट्टीका च जैनाचार्यस्यैव कृतिः । दिगन्तविश्रान्तकीर्त्तेः श्रीहेमचन्द्राचार्यस्य कृतेर्हेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य वा नाम केन न श्रुतम् ?

कोशविषयेऽपि अर्वाचीनानां नानाकोशानामुपजीव्यस्य दिष्ट्या अद्यत्वेऽपि संस्कृतानुरागिभिः सबहुमानमनवरतमभ्यस्यमानस्य अमरकोशस्य जैनाचार्यकर्तृत्वं कस्याविदितम् ? श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिता वा नानाकोशाः केन न श्रुताः ?

गद्यपद्यकाव्यविषयेऽपि मान्यैरुदात्तचरितैर्जैनाचार्यैः प्रणीतानि "आत्मानुशासनम्" "धर्मशर्माभ्युदयः" "सुभाषितरत्नसन्दोहः" "क्षत्रचूडामणिः" "विदग्धमुखमण्डनम्" "यशस्तिलकचम्पूः" "जीवन्धरचम्पूः" इत्यादीनि शब्दसौन्दर्येण रचनाचातुर्येणार्थप्रौढ्या च विद्वन्मनांस्यावर्जयन्ति । कादम्बर्यादिकाव्यनिबन्धानां जैनाचार्यकृताष्टीका अपि सर्वेषामतीवोपयोगिन्यः । अलंकारशास्त्रेऽपि "अलङ्कारचिन्तामणि" प्रभृतयस्तेषां कृतयः कृतिना केन नाकर्णिताः ?

तदेतेन दिङ्मात्रप्रदर्शनेनैवानुमातुं शक्यते यत्सामान्यसाहित्यविषयेऽपि जैनाचार्यैः कीदृशी संस्कृतभाषायाः सेवा कृता । तदर्थं हि ते सर्वेषामपि संस्कृतानुरागिणां धन्यवादार्हाः ।

एवं प्राचीनकालादेव संस्कृतसमुन्नतिविषयेऽस्माकं पूर्वाचार्याणां सद्भावेन परस्परं संभूयैव कार्यकारिणाम् अत्युदारा प्रवृत्तिरासीत् । सा चेयं प्रवृत्तिः पुनरपि यथा पुष्टिं समश्नुते, यथा च संस्कृतपठनपाठनविषये विदुषां छात्राणां च विचाराः संकीर्णतां विहाय उदारतां लभन्ते तथैवास्माभिरनवरतं प्रयतनीयम् ।
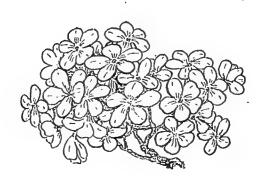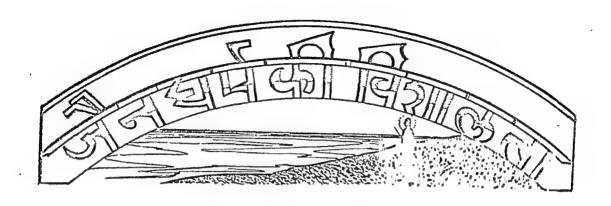
(लेखक—ब्रह्मचारी शीतलप्रसाद जैन)

जैन धर्म आत्मा के रागद्वेषादि शत्रुओं के विजय करने का और स्वभावप्राप्तिरूप निर्वाण के साक्षात्कार करने का एक अनुपम–अद्वितीय मार्ग है। निर्वाण भी आत्मा का स्वभाव है–निर्वाण का मार्ग भी आत्मा का स्वभाव है। आत्मा का सर्व अनात्मिक संयोगो से पृथक् होकर अपने ही शुद्ध व श्रेष्ठ स्वभाव में बाधा रहित सदा तिष्ठने को निर्वाण कहते हैं। निर्वाण आत्मा का ही स्वभाव है। आत्मा सत् पदार्थ है–न कभी जन्मता है, न कभी नाश होता है–अमूर्त्तिक है–स्पर्श, रस, गंध, वर्ण से रहित है–ज्ञानस्वरूप है–वीतरागस्वरूप है–आनन्दस्वरूप है। यही निर्वाण का स्वरूप है–नामभेद है, वस्तुतः आत्मा ही निर्वाण है, निर्वाण ही आत्मा है। आत्मा का स्वभाव यद्यपि मन से चिन्तवन किया जाता है, वचनों से कहा जाता है तथापि वह स्वभाव मन व वचन से अगोचर है–मात्र स्वानुभावगम्य है। आत्मा का क्या वास्तविक स्वभाव है सो तब ही जाना जाता है जब आत्मा मन, वचन, काया के सर्व प्रपंचों से हटकर आत्मा के द्वारा आत्मा में ही चर्या करता हैं। अंगूर की स्वाभाविक मिष्टता का ज्ञान अंगूर के चिन्तवन से व अंगूर के वर्णन करने से नहीं हो सक्ता–जिस समय जिह्वा इन्द्रियद्वारा ज्ञानोपयोग को सर्व अन्य ज्ञेय पदार्थों से रोक कर मात्र अंगूर के रस ज्ञान लेने में एकता से जोड़ा जाता है तब ही अंगूर के भीतर जिस प्रकार की मिष्टता है उसका ठीक २ ज्ञान होता है। स्वसंवेदन ज्ञान या स्वानुभव ही आत्मा को जान सक्ता है। जैसे आत्मा स्वानुभवगम्य है वैसे निर्वाण भी स्वानु-

भवगम्य है। आत्मा का पूर्ण साक्षात्कार ही निर्वाण का पूर्ण साक्षात्कार है। आत्मा के स्वभाव की प्राप्ति का या निर्वाण के लाभ का साधन भी आत्मा से बाहर नहीं है।

जो कोई स्वहितगवेषी अपने आत्मा को स्याद्वाद नय के द्वारा कथंचित् अस्तिरूप, कथंचित् नास्तिरूप समझता है वही आत्मा का कुछ उपरी ज्ञान प्राप्त करता है। आत्मा अपने द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव की अपेक्षा अस्तिरूप है, उस समय यही अपना आत्मा परद्रव्य, परक्षेत्र, परकाल व परभाव की अपेक्षा नास्तिरूप है। इस अपने आत्मा में अनंत गुणपर्यायों का अखंडत्वरूप द्रव्य है, असंख्यात प्रदेश मात्र क्षेत्र है, समय समय शुद्ध परिणमनरूप काल है, शुद्ध ज्ञान, दर्शन, चारित्र, वीर्य, आनन्दादि रूप भाव है—इन चारों से कभी भी शून्य नहीं होता हैं ऐसा सत्रूप आत्मा पदार्थ हैं। इस अपने आत्मा में अनंत अन्य आत्माओं का, परमाणु व स्कंधरूप सर्व प्रकार के सूक्ष्म और स्थूल पुद्गलों का, धर्मास्तिकाय का, अधर्मास्तिकाय का, आकाश का तथा असंख्यात कालाणुओं का द्रव्य, क्षेत्र, काल तथा भाव नही है—यह आत्मा अपने द्रव्यादि चतुष्टय के सिवाय सर्व अन्य पदार्थों के द्रव्यादि चतुष्टय से शून्य है—रहित है—इसी से यह आत्मा अस्ति नास्तिरूप है। इस तरह का वास्तविक ज्ञान जब आत्मा की बुद्धि में झलकता है तब यही अटल श्रद्धापूर्वक ज्ञान हो जाता है कि इस अपने आत्मा में न औदारिक, न वैक्रिय, न आहारक, न तैजस, न कार्मण किसी भी शरीर का सम्बन्ध है, न इस आत्मा में आठ कर्मजनित कोई विकार हैं, न इस में अज्ञान है, न मोह है, न क्रोधादि कषाय है, न क्षणिक इंद्रियसुख व दुःख का अनुभव है, न इस में खंडरूप क्रमवर्ती ज्ञान है। यह आत्मा शुद्ध स्फटिक रत्नवत् या पूर्ण विकसित सूर्यवत् या निःकलंक पूर्ण चंद्रवत् या अक्षोभित निश्चल निर्मल क्षीरसमुद्रवत् एक अपूर्व अनुपम द्रव्य है। हरएक आत्मा का स्वभाव ऐसा ही है—जैसा मेरे आत्मा का स्वभाव है ऐसा ही हरएक सत्पर्यायरूप आत्मा का स्वभाव है। संसार के व्यवहार में कर्म-संयोग में लिप्त वह आत्मा चाहें पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, वृक्षादि एकेन्द्रिय शरीर में हो, चाहे लट, पिपीलिका, भ्रमरादि विकलत्रय त्रस के शरीर में हो, चाहे गो, महिष, मृग, सिंह, मयूर, कपोत, मत्स्यादि पंचेन्द्रिय पशुओं के शरीर में हो, चाहे अनार्य या आर्य मानवों के शरीर में हो, चाहे नारकियों के और देवों के शरीर में हो; परंतु स्वभाव हरएक आत्मा का वैसा ही शुद्ध निर्विकार है जैसा मेरे आत्मा का है।

यही निश्चय नय से या भूतार्थदृष्टि से या सत्यार्थरूप से आत्मा द्रव्य का उपरी ज्ञान है।

जब कोई आत्मप्रेमी निर्वाणगवेषी मैं शुद्धात्मा ही हूं, अथ रूप नहीं हूं इस श्रद्धा और ज्ञान सहित अपने ज्ञानोपयोग को पांच इन्द्रियों के भीतर जाने से रोकता है और संकल्पविकल्परूप मनद्वारा चिन्तवन से रोकता है और उस उपयोग को अपने ही निश्चित शुद्धात्मा की ओर थिर करता है—तब स्वानुभव जागृत होता है या आत्मध्यान प्रगट होता है। उसी समय अनुपम आत्मिक रस का स्वाद आता है, अतीन्द्रिय आनन्द का वेदन होता है। वास्तविक आत्मा का स्वभाव अनुभवगोचर होता है—यही स्वानुभव आत्मिक धर्म है—यही मोक्षमार्ग है–यही निर्वाणमार्ग है–यही निश्चय सम्यग्दर्शन, निश्चय सम्यग्ज्ञान व निश्चय सम्यक्चारित्ररूप रत्नत्रय धर्म है—यह जैनधर्म है। इसी स्वानुभव के अभ्यास से ही जितनी २ वीतरागता बढ़ती है उतनी २ अधिक मात्रा में आत्मा की कर्म-मल से शुद्धि होती है। जैसे सुवर्ण के मल को अग्नि की ज्वाला जला देती है वैसे आत्मा के साथ संयोगप्राप्त कर्ममल को स्वानुभव या आत्मध्यान की अग्नि जला देती है। यही वास्तविक तप है, इसीसे कर्मों के आश्रव का निरोधरूप संवर होता है व इसी से पूर्वबद्ध कर्मों की निर्जरा होती है।

स्वसमाधि या निर्वाण का अपूर्ण साक्षात्कार निर्वाण का मार्ग है व स्वसमाधि की अनंतकाल के लिये थिरता या निर्वाण का पूर्ण साक्षात्कार निर्वाण है–जैसे दोयज का चंद्रमा स्वयं पूर्णमासी का चंद्रमा हो जाता है वैसे ही स्वानुभव में रमण करनेवाला आत्मा स्वयं ही परमात्मा हो जाता है। यही जैन धर्म है, सर्व द्वादशांगी वाणी का यही सार है। स्वानुभव बिना बाहरी साधु व गृहस्थ की सर्व क्रियाएं निर्वाणमार्ग नहीं हैं। साधु की व गृहस्थ की बाहरी सर्व मन, वचन, काय की उनही क्रियाओं को मोक्षमार्ग में सहकारी होने के कारण से मोक्षमार्ग कहा जाता है। उक्त क्रियाओं के द्वारा मन, वचन, काय संसार के मोह से विरक्त होकर स्वानुभव के लाभ में सहायक हों।

आत्मध्यान या स्वानुभव को लक्ष्य में लेकर ही सर्व जैन धर्म का चारित्र संगठित है।

जब निश्चयदृष्टि से सर्व आत्माओं को समान शुद्ध वीतराग ज्ञानानन्दमय देखा जाता है तब राग, द्वेप, मोह स्वयं विलय हो जाते हैं और सामायिक का भाव जागृत हो जाता है। यही साम्यभाव श्रावकों का सामायिक शिक्षाव्रत है, यही साधुओं का सामायिक चारित्र है। यही परम अहिंसा धर्म है, राग, द्वेप, मोहभाव आत्मा के स्वभाव के घातक हैं–इन रागादि का न होना ही भाव–अहिंसा धर्म है।

[श्री आत्मारामजी

भाव–अहिंसा–धर्मधारी सर्व प्राणिमात्र का रक्षक होता ही है। भाव–अहिंसा द्रव्य–अहिंसा का साधन हैं। इसी के विपरीत भाव–हिंसा द्रव्य–हिंसा का साधन है। किसी भी प्राणी का घात व किसी भी प्राणी को कष्ट वही सम्पादन करेगा जिस के भावों में द्वेष का विकार होगा। अतएव जैनधर्म के अनुयायी जैन साधु भाव–अहिंसा और द्रव्य–अहिंसा के पूर्ण पालन का साधन करते हैं–प्राणीमात्र की रक्षा करते हैं–कष्ट पाने पर भी कष्टदाता पर द्वेषभाव नहीं लाते हैं–प्राणघातक पर भी अदयाभाव न लाकर करुणा व प्रेम का भाव जागृत रखते हैं। जैन गृहस्थ एकदेश मोक्षमार्गी हो सक्ता है अतएव जैसे वह अन्यायपूर्वक रागद्वेष नही करता है वैसे वह अन्यायपूर्वक द्रव्य–हिंसा नहीं करता है।

लोकव्यवहार चलाने को उसे न्यायपूर्वक असि(शस्त्र)कर्म, मसिकर्म, शिल्पकर्म, कृषिकर्म, वाणिज्यकर्म तथा विद्याकर्म के द्वारा आजीविका साधन करना पड़ती है, देश की रक्षा करनी पड़ती है, अन्यायी व दुष्ट को दंड देना पड़ता है, घोर अन्यायी व दुष्ट शत्रु को शस्त्रप्रहारद्वारा भी हटाकर स्वपर की व देश की रक्षा करनी पड़ती है।

इस जैनधर्म को हरएक मनसहित प्राणी पाल सक्ता है। भारतीय या विदेशी, आर्य वा अनार्य हरएक मानव अपनी २ योग्यतानुसार जैनधर्म पर चलकर स्वपर उपकार कर सक्ता है, निर्वाणमार्ग पर यथाशक्ति चलकर स्वात्मानन्द प्राप्त कर सक्ता है व विश्व आत्म-प्रेमद्वारा जगत् के प्राणियों का उपकार कर सक्ता है। अन्याय के कुपथ पर चलने से ही प्राणियों को कष्ट मिलता है, तब राज्यो में विवाद खड़ा हो जाता है–युद्ध छिड़ जाते हैं। जैन धर्म की शिक्षा ग्रहण कर यदि मानवसमाज न्याय पथ पर चले तो युद्धों की भयंकरता कभी न हो। एक कौम दूसरी कौम के साथ न्याय से वर्ते तब दोनों ही कौमें सुखशांति-पूर्वक जी सक्ती हैं।

यह विश्वहितकारी जैनधर्म आज जन्म के जैनियों में ही सीमित करदिया गया है, मानकषाय ने इस धर्म के प्रवाह को रोक दिया है। हम वृथा अभिमानवश मानवों को जैनधर्म की दीक्षा देकर, उनको मांस–मदिरात्यागी बनाकर, उनको जिनेन्द्रदेव, जिनगुरु व जिन-धर्म का भक्त बनाकर भी उनको अपने बराबर नही बनाते हैं, सामाजिक व्यवहार में उनका तिरस्कार करते हैं–उनके साथ यथायोग्य खानपान व्यवहार नहीं करते हैं और न विवाह सम्बन्ध खोलते हैं–यह मिथ्यात्व भाव जैनधर्म की प्रभावना में बाधक है। प्राचीनकाल के पौराणिक उदाहरणों को भी हम दृष्टि से उल्लंघ देते हैं।

जैसे दीक्षित साधु को अजैन होने पर भी श्वेताम्बर जैन साधु समान व्यवहार का हक देते हैं वैसा ही समान हक दीक्षित जैन गृहस्थों को देना उचित है। जबतक वर्तमान के जैनो नए जैन गृहस्थों के साथ रोटी--बेटी व्यवहार का मार्ग नहीं खोलेंगे तबतक वे सम्यग्ज्ञान के प्रचार में विघ्नकारक होते हुए अतएव कर्म का बंध करेंगे व धर्म के प्रभावक न बनकर अप्रभावक रहेंगे। जैन धर्म सर्व ही विवेकी मानवों को प्रिय हो सक्ता है। हम जैनों को उसका प्रचार करना चाहिये, उदारता के साथ जैन धर्म का दान करना चाहिये। जैनाचार्य व साधुगण इस महत्त्वपूर्ण कार्य के लिये अपना पूर्ण उत्तरदायित्व रखते हैं।

जैन धर्म प्रसार के लिये निम्नलिखित दो साधन करने योग्य है—

(१) जागी हुई दुनिया की सर्व भाषाओं में जैनधर्म के असल सिद्धांतों को बतानेवाली पुस्तकें प्रकाश करना।

(२) जागी हुई दुनिया के सर्व प्रदेशों में विद्वान उपदेशकों को तय्यार करके भेजना और यत्र तत्र जैन मंदिर व मठ व जैनशिक्षालय स्थापित करना।

५० व ६० करोड़ बौद्धों के भीतर जैनधर्म का प्रकाश बड़ा ही सुगमता से हो सक्ता है। बौद्धों का पाली साहित्य निर्वाण व निर्वाण का मार्ग जैन सिद्धांत के समान बताता है।

देखिये, पाली मज्झिमनिकायअरियपरियेसन सुत्त वॉ. १, सू. २६ इं. प. १६२–१६३ पालिटेकस्ट सोसाइटि–लंडन।

" कतमा च भिक्खववे अरिया परियेसना:--रुधभिक्खववे एकच्चो मुत्तना जाति धम्मो समानो जाति धम्मे आदि नवं विदित्वा **अजातं अनुत्तरं योगक्खेमं निक्कामं** परियेसति; अत्तना जरा धम्मो समानो जराधम्मे आदिनवं विदित्वा **अजरं अनुत्तरं योगक्खेमं** निब्बानं परियेसति—

भावार्थ—आर्यों की खोज क्या है–कोई आर्य अपने जन्म को दोषपूर्ण व जरापने वा दोषपूर्ण देखकर अजात (जन्मरहित uncreated) अजर (जरा रहित अविनाशी indestructible) सर्वोत्तम मंगलमय निर्वाण की खोज करता है।

यही निर्वाण का स्वरूप जैनों को भी मान्य है। निर्वाण नाशवंत नही, न वह नया जन्मता है अर्थात् निर्वाण सदा से है–प्रकाशमान हो जाता है–शुद्धात्मा या निर्वाण दोनों एक ही बात है।

आठ प्रकार निर्वाण का मार्ग—म. नि. सम्मादिट्ठिसुत्त "अयमेव अरियो अट्ठंगिको मग्गो सम्मा दिट्ठि, सम्मा सकप्पो, सम्मा वाचा, सम्मा कम्मन्ता, सम्मा आजीवो, सम्मा वायामो, समा सति, सम्मा समाधि"

अर्थात् सम्यग्दर्शन, सम्यक् संकल्प, सम्यग् वचन, सम्यक्कर्म, सम्यग् आजीविका, सम्यग् व्यायाम, सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि—

ये आठ प्रकार का मार्ग जैनों के रत्नत्रय में गर्भित है।

सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान में, सम्यक्संकल्प सम्यग्ज्ञान में, शेष ६ व्यवहार और निश्चय सम्यक् चारित्र में गर्भित है। जरूरत हैं पाली सूत्रों को जैन सिद्धांत से मिलाकर बताया जावे। अहिंसा का उपदेश भी पाली में जैनो के समान है।

एक दो पाली सूत्रों से मांसाहार त्याग में शिथिलता है। यदि बौद्ध संसार को यह समझा दिया जावे कि मांसाहार हिंसा का प्रचारक हैं तो मांसाहार की प्रवृत्ति बन्ध हो सक्ती है।

परमोपकारी जैनधर्म की विशालता की छत्रछाया में जबतक करोड़ो मानव नहीं आएंगे तबतक हम इसे विशाल धर्म के सच्चे भंडारी नहीं कहलाए जा सक्ते।

जिस प्राणीकुं आत्मबोध नही हुवा है सो प्राणी यद्यपि मनुष्य देहवाला है तो भी तिसकुं शास्त्रकार ज्ञानी पुरुषो तो शृंग पुछ सें रहित पशु ही ज कहेते है, क्युं के तिसकी आहार, निद्रा, भय अरु मैथुन आदि क्रिया पशुतुल्य ही होती है, जिस प्राणीकुं तत्त्ववृत्ति सें आत्मबोध हो जाता है, तिस्सें सिद्धिगति अर्थात् मोक्ष की प्राप्ति दूर नहीं है। जब तलक आत्मबोध नही होता है तब तलक ही सांसारिक विषयसुख में लीन रहेता है, जब सकल सुख का निधानरूप आत्मबोध हो जावे तब प्राणी सच्चिदानंद पूर्णब्रह्मस्वरूप-अनंतज्ञान—अनंतदर्शन--अनंतसुख--अरु अनंतशक्तिमान हो जाता है, अरु मोक्ष-मेहेल में अतींद्रिय सुख का आस्वादन करता है॥

—श्रीमद् आत्मारामजी—अज्ञानतिमिरभास्कर पृ. १३५.

दक्षिणविहारिश्रीमदमरविजयमुनिवर्यशिष्याणुदेवविजयमुनिप्रणीतं

षोडशदलकमलबन्धबन्धुरं

श्री विजयानंदसूरीश्वरस्तवनम्

श्री मन्तमीड्यं गुणिनं प्रशान्तं
वि शुद्धचित्तं समतानिशान्तम् ।
ज गज्जनानन्दकरं नितान्तं
या म्यातिसौम्यं वरकीर्तिकान्तम् ॥ १ ॥

नं दानिकाय्यं विलसत्कृतान्तं
द मीश्वरं शिष्टपथा प्रयान्तम् ।
सू क्ष्मेक्षिणं तत्त्वविदां महान्तं
रि रंसया शान्तिवधूं वहन्तम् ॥ २ ॥

च श्वत्क्षमाद्युच्चगुणान् धरन्तं
र ङ्गत्प्रतापं च चिदुल्लसन्तम् ।
ण स्थानमुद्यद्दुरितं हरन्तं
पं चेषुमुख्यारिगणं जयन्तम् ॥ ३ ॥

क पूरभासा यशसा स्फुरन्तं
जं भारिपूज्यप्रतिभं भदन्तम् ।
वं दे मुदा सौख्यलतावसन्तं
दे वेन्द्रवन्द्यं मुनिराड् ! भवन्तम् ॥ ४ ॥

[श्री आत्मारामजी

इत्थं संस्तुतिमार्गमुज्ज्वलगुणग्रामाभिराम ! स्फुरत्–
कीर्तिस्त्वं गमितो मुनीन्द्र ! **विजयानन्दाख्य** ! विद्याम्बुधिः ।
मूर्धस्थस्वकनामषोडशदलाम्भोजेन भक्त्या मया
हे सूरीश्वर ! देहि **देव** ! **विजयं** मोहादिविद्वेषिणाम् ॥ ५ ॥
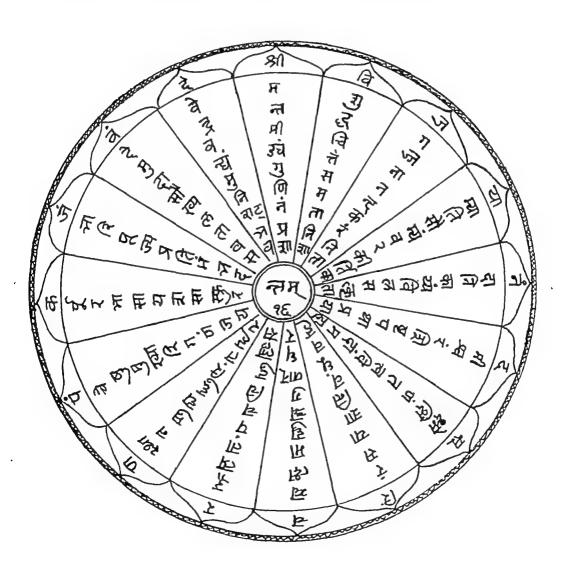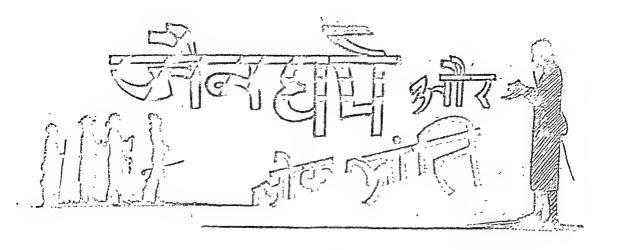
[लेखकः—श्री हंसराज शास्त्री]

न्यायतंत्रशतपत्रभानवे, लोकलोचनसुधाञ्जनत्विपे ।
पापशैलशतकोटिसूर्त्तये, सज्जनाय सततं नमो नमः ॥

जैन धर्म के विषय में अनेक भारतीय विद्वानों ने अपने उच्चावच अभिप्रायों का प्रदर्शन किया है । वहुतों ने इस पर मननीय विवेचनात्मक निवन्ध लिखे, अनेकों ने समालोचनात्मक संग्रहणीय लेख प्रकाशित किये और कईएक ने प्रतिवादरूप में इसकी कड़ी से कड़ी आलोचना भी की है । तात्पर्य कि हरएक विद्वान ने अपनी २ दृष्टि के अनुसार इसकी पर्यालोचना की, परन्तु इन में कुछ ऐसे विद्वान भी हैं कि जिन्हों ने साम्प्रदायिक व्यामोह के वशीभूत होकर प्रतिवाद करने से पूर्व इसके—जैन धर्म के—स्वरूप को समझने की लेशमात्र भी आवश्यकता समझी हो ऐसा प्रतीत नहीं होता ! किन्तु विपरीत इसके उन्हों ने सभ्य संसार के समक्ष, इसका—जैन धर्म का—विकृत अथवा विपरीत स्वरूप रखकर उसके प्रतिवाद में अपनी लेखिनी को जितना भी अधिक से अधिक कठोर वनाया जा सकता था उतना वनाया, और इसकी—जैन धर्म की—शान में ऐसे शब्दों का प्रयोग किया कि जिस में भापासमिति को विलकुल स्थान* नहीं !

---

* इसके लिये देखो, स्वामि दयानन्द सरस्वतीकृत "सत्यार्थ प्रकाश" का वारवां समुल्लास जिसका कुछ नमूना यह हैं—

(१) "सव से वैरविरोध, निन्दा, ईर्षा आदि दुष्ट कर्मरूप सागर में डुवानेवाला जैनं मार्ग है । जैसे जैनी लोग सव के निन्दक हैं वैसा कोई भी दूसरे मतवाला महानिन्दक और अधर्मी न होगा । "

[सत्या० प्र० पृ० २७७]

इसके अतिरिक्त कुछ अनुवादक महाशय हैं कि जिनकी अनधिकार चेष्टा को देखते हुए हंसी भी आती है और मन में उनके प्रति तिरस्कार भी उत्पन्न होता है। एवं कुछ विद्वान ऐसे भी हैं कि जिनके व्यापक पांडित्य पर अभिमान किया जा सकता है परन्तु जैन सिद्धान्त के विषय में इनकी भी कुछ सहज-सी भूल देखने में आती है! इसप्रकार जैन धर्म विषयक भ्रम-मूलक विचार रखनेवाले विद्वान् तीन श्रेणियों में विभक्त किये जा सकते हैं।

प्रथम श्रेणि—में, वर्तमान आर्यसमाज के जन्मदाता स्वामि दयानन्द सरस्वती और शंकरविजय के प्रणेता स्वामि आनन्दगिरिजी का नाम विशेष उल्लेखनीय है। इन में स्वामि दयानन्द सरस्वतीजी के सम्बन्ध में तो इस समय हमारा इतना ही वक्तव्य है कि वे संस्कृत साहित्य में असाधारण गति रखते हुए भी जैन दर्शन से बिलकुल अपरिचित थे। उन्हों ने जैन दर्शन का कुछ अभ्यास किया हो ऐसा उनके लेखों से प्रतीत नहीं होता। आप के "सत्यार्थ प्रकाश" में एक स्थान पर लिखते हैं—

"अबजो बौद्ध और जैनी लोग सप्तभंगी और स्याद्वाद मानते हैं सो यह है" इत्यादि। [समु. १२, पृ. २६४, संवत् १९९२ का संस्करण] विद्वानों के समक्ष स्वामीजी के इस लेख की कितनी कीमत है इस बात का विचार पाठक स्वयं करें और उनको जैन सिद्धान्तों का कितना ज्ञान था इसका अन्दाजा भी ऊपर के लेख से सहज ही में लगाया जा सकता है। इसके अतिरिक्त यहां पर और कुछ न कहते हुए इस सम्बन्ध का विस्तृत विवेचन देखने के लिये हम अपनी *"स्वामि दयानन्द और जैन धर्म" नाम की पुस्तक का अवलोकन करने के लिये पाठकों से साग्रह अनुरोध करते हैं। तथा स्वामि आनन्दगिरिजी ने शांकरविजय में जैन धर्म का जो बिभत्स चित्र खैंचा उसकी तर्फ भी पाठक ज़रा ध्यान देवें। पूज्य शंकराचार्य के दिग्विजय के प्रसंग में कईएक मतों के अग्रगामियों को शंकरस्वामी के पास लाया जाता है, और वे शंकरस्वामी सें पराजित होकर उन की शाखा में आ जाते हैं। इसी प्रकार—"×एक

---

(२) "जैनियों के समान कठोर, भ्रान्त, द्वेषी, निन्दक, भूला हुआ दूसरे मतवाले कोई भी न होंगे।"
[सत्या० प्र० पृ० २७८]

(३) "और पाखंडों का मूल भी जैन मत है।" [सत्या० प्र० पृ० २८३]

"विक्रम सं० १९९२ का छपा हुआ"

* मिलने का पत्ता—श्री आत्मानन्द जैन सभा—अम्बाला सिटी।

× ततो जैनः कौपिनमात्रधारो मलदिग्धांगः सदा अर्होऽर्हत् इति मुहुर्मुहुरुच्चैरुच्चरन् शून्यांकः शून्य; पुंड्धृतविन्दुपुंड्रः शिष्यसमेतः पिशाचवत् सर्वजनभयंकरः समागत्य सकललोकगुरुमिदमुवाच—भो स्वामिन्! मदीयं मतमत्यन्तं सुगमं श्रूयताम्, जिनदेवः सर्वेषां किल मुक्तिदः जीतिपदवाच्यस्य जीवस्य नेति पदेन

जैन जिसके एक मात्र कौपीन–लंगोटी–लगी हुई है, मलिन शरीरवाला, पिशाच की तरह भयंकर, अर्हन् अर्हन् कहता हुआ अपने शिष्यों के समेत जगद्गुरु शंकरस्वामी के पास आकर कहता है—हे स्वामिन्! सुनो! देखो, मेरा मत कितना सुगम और सुन्दर है। जिनदेव सब को मुक्ति देनेवाला है। वही प्रकाशमान होने से देव और सर्व प्राणियों के हृदयकमल में जीवरूप से स्थित है। इसप्रकार के ज्ञान मात्र से ही शरीर का नाश होने पर मुक्ति हो जाती है और जिनदेव तो नित्यमुक्त हैं। तब शंकरस्वामी ने कहा, अरे मूर्ख जैन! यह तूं क्या कहता है? विदेह का विनाश ही जीवात्मा की मुक्ति है तथा...........प्रतिजीव एक २ शरीर है इसलिये शरीर के विनाश होने पर जीव भी मुक्त हो जाता है।"

इस के अनन्तर शंकरस्वामी उसे उपदेश करते हैं तब वह "शिष्यों के सहित अपने वेष और भाषा का परित्याग करके वणिक्–वाणिया–बन जाता है और परमगुरु शंकरस्वामी को प्रतिदिन चावलादि वस्तुओं को लाकर देता हैं" इत्यादि। उपर्युक्त उदाहरण से स्वामि आनन्दगिरिजी के विषय पाठक चाहे कुछ ही कल्पना करें, उनके उक्त लेख में साम्प्रदायिकता का चाहे कितना ही गहरा रंग चढ़ा हुआ हो परन्तु हमारा आत्मा तो यही मानता है कि अहो! वे जैन सिद्धान्तों से बिलकुल नही तो अधिक अंश में अनभिज्ञ थे। अन्यथा वे एक जैन व्यक्ति के मुख से जैन सिद्धान्त के विपरीत सिद्धान्त का भाषण न कराते। इसके अतिरिक्त विद्यारण्य स्वामिप्रणीत शंकरदिग्विजय में इसप्रकार के सम्वाद का बिलकुल उल्लेख नहीं। उसमें तो केवल जीव अजीव आदि तत्त्वों का उल्लेख करके "जीव को शरीरव्यापी" जैन मान्यता पर विचार किया गया× है।

दूसरी श्रेणि—में, श्री माधवाचार्यप्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह के भाषा अनुवादक पंडित उदयनारायणसिंहजी तथा गोविन्दसूरिजी हैं। सर्वदर्शनसंग्रह का इन दोनों सज्जनों ने हिन्दी भाषा में अनुवाद किया है इन में पहले अनुवादक उदयनारायणसिंहजी हैं, दूसरे अनुवादक

पुनर्भव इति स एव दीव्यते इति देवः सर्वप्राणिहृत्पुंडरीकेपु जीवरूपेण व्यवस्थित इति ज्ञानमात्रेण देहपातानन्तरं मुक्तस्तस्य नित्यमुक्तिस्वरूपत्वात्।

परमगुरुः पठति—भो जैन! किमुक्तं भवतामूढतरेण जीवस्य देहनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति........तस्मादेको देहः प्रतिजीवस्य तत्पातानन्तरं जीवस्यापि मुक्तिरिति...........एवं श्रीमद्भिरुक्तो जैनः शिष्यैः सह स्ववेपभापाविमुक्तः परमगुरूणां प्रतिदिनं तण्डुलादिवसवाकर्षणशीलः वणिक्जनोऽभवत्। [शंकरविजय प्र. २७ पृ. १५४–१५६, एशियाटिक सोसाईटी–कलकत्ता]

× देखो शंकरदिग्विजय आनन्दाश्रम–पूना, पृष्ठ ५७०–७१।

गोविन्दसूरि हैं। इसका प्रथम संस्करण श्री वैंकटेश्वर प्रेस बम्बई में सं० १९६३ में छपा और दूसरा इसी प्रेस में १९८२ में छपा। द्वितीय संस्करण की भूमिका में लिखा है कि–" पहली बार उदयनारायणसिंहजी ने इसका अनुवाद किया फिर उस में जो त्रुटि थी उसको बराबर करके दूसरी बार गोविन्दसूरि ने अनुवाद किया।

स्थान–मधुरापुर डाक० विट्ठुपुर, जि० मुजफरपुर	प्रथम अनुवादक उदयनारायणसिंह द्वि० अनु० गोविन्दसूरि

इस समय हमारे पास उक्त पुस्तक के दोनों संस्करण विद्यमान हैं। एक वह जिस पर सिंहजी की कृपा हुई, दूसरा वह जिस पर सूरिजी ने अपने ज्ञान-सूर्य की प्रचण्ड किरणें फैंकी हैं। हमे इन दोनों अनुवादक महाशयों पर दया भी आती है और इनकी इस अनधिकार चेष्टा पर क्रोध भी आता है। इन्हों ने अनुवाद करते समय जैन दर्शन की जो मट्टी पलीत की है उसका अन्यत्र उदाहरण मिलना बहुत कठिन है। उदाहरण के लिये तो इनका सारे का सारा ही अनुवाद प्रस्तुत किया जा सकता है, परन्तु इस समय हम सिर्फ एक ही उदाहरण की तर्फ अपने पाठकों का लक्ष खैंचते हैं। परन्तु उदाहरण देने से पहले उदाहृत विषय का स्पष्टीकरण कर देना अधिक लाभप्रद होगा, इसलिये प्रथम प्रस्तुत विषय का यथार्थ स्वरूप यहां पर दे दिया जाता है।

श्री. हंसराज शास्त्री

जैन धर्म के सुप्रसिद्ध विद्वान् जिनदत्तसूरिजी ने विवेकविलास ग्रन्थ में श्वेताम्बर और दिगम्बर साधुओं का स्वरूप लिखकर इन दोनों के मन्तव्य में जो स्थूल भेद है उसका उल्लेख किया है। जिनदत्तसूरिजी के विवेकविलास में से सर्वदर्शनसंग्रह के कर्ता ने उक्त आशय के तीन श्लोक उद्धृत किये हैं। वे श्लोक इस प्रकार हैं—

सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः ।
श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसंगा जैनसाधवः ॥ १ ॥

लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
ऊर्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ २ ॥

भुंक्ते न केवली न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बराः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सह ॥ ३ ॥

भावार्थः—सदा रजोहरण× (ओघा) अपने साथ रखनेवाले, भिक्षा मांगकर खानेवाले, केशों का लोच करनेवाले ऐसे क्षमाशील संगरहित श्वेताम्बर जैन साधु होते हैं ॥ १ ॥

केशों का लोच और मयूरपंख आदि की पीछी हाथ में रखनेवाले और भिक्षा देनेवाले के घर में खड़े ही खड़े भोजन करनेवाले तथा हाथ ही जिन का पात्र है ऐसे दूसरे प्रकार के दिगम्बर जैन साधु हैं ॥ २ ॥

(केवली न भुंक्ते)—केवली तत्त्वज्ञानी भोजन नहीं करता और (स्त्री मोक्षं न एति)—स्त्री मोक्ष को प्राप्त नहीं होती ऐसे (दिगम्बराः प्राहुः)—दिगम्बर लोक कहते हैं (श्वेताम्बरैः सह)—श्वेताम्बरों के साथ (एषां) इनका—दिगम्बरों का (अयं) यह (महान् भेदः) बड़ा भेद है ॥३॥ इसका भावार्थ यह है कि जैन धर्म की श्वेताम्बर और दिगम्बर इन दो शाखाओं में बड़ा भारी फर्क इतना ही है कि श्वेताम्बर लोग केवली—केवलज्ञानी का भोजन करना और चारित्र के पालने से कर्मक्षयद्वारा स्त्री का मुक्त होना मानते हैं, परन्तु दिगम्बर लोग इन दोनों बातों को स्वीकार नही करते ।

अस्तु अब सिंहजी और सूरिजी का इन उपर्युक्त श्लोकों का किया हुआ अर्थ देखिये—

प्रथम श्लोक में आये हुए " सरजोहरणा " का ये सज्जन यह अर्थ करते हैं—" धूलि से लिप्त अर्थात् स्नानादि न करने से देह में सदा मैल भरा रहता है। " दोनो ही संस्करणों में एक—सा पाठ है, अस्तु। अब तीसरे श्लोक का दोनों सज्जनों का किया हुआ अर्थ सुनिये !

× श्वेताम्बर साधु इसको सदा अपने पास रखते है। जहांपर भी बैठते हैं इससे उस स्थान को पहले साफ कर लेते है। यह साधु के उपकरणों में से एक है। आम लोग इसको जैन साधुओं की बगल में चलते वक्त रक्खा हुआ देखते हैं ।

प्रथम सं—अकेला न भोजन करते और न स्त्री को भोगते ऐसा दिगम्बर मोक्ष को पाते हैं, यह बड़ा भेद श्वेताम्बरों के साथ कहा है।

द्वितीय सं—वे अकेले भोजन नहीं करते, स्त्री–संभोग नहीं करते–मुक्त समझे जाते हैं इत्यादि श्वेताम्बरों से बहुत भेद है* [पृ. ८३]

प्रिय पाठकगण ! अब इन दोनों सज्जनों के सम्बन्ध में यदि हम कहें तो क्या कहें ? क्योंकि एक सिंह हैं और दूसरे सूरि हैं ! एक के प्रचण्ड नखों से और दूसरे की प्रचण्ड किरणों से हम भयभीत हैं ! भगवान् ऐसे दार्शनिक पंडितराजों से संस्कृत साहित्य को बचाये, नहीं तो न मालूम भविष्य में ये लोग क्या करपावें ! !

तृतीय श्रेणि—के विद्वानों के सम्बन्ध में हमे अधिक कुछ नहीं कहना क्यों कि वे हमारे गुणानुराग दृष्टि से श्रद्धेय हैं और प्रतिभासम्पन्न हैं, परन्तु एक बात जो उनके लेखों में खटकती है वह यह है कि जहांतक हमने जैन ग्रन्थों का अनुशीलन किया है वहां तक हमारी तो यहीं धारणा है कि जैन सिद्धान्त में जीव के मुक्त और संसारी यह दो ही भेद स्वीकार

---

* पाठकगण इन उपर्युक्त श्लोकों का स्वामी दयानन्दसरस्वतीकृत अर्थ को भी पढ़ लेवें । "सत्यार्थ प्रकाश" सन् १८८४ के पृष्ठ ४७७ पर तीसरे श्लोक का अर्थ करते हुए आप लिखते हैं—"दिगम्बरों का श्वेताम्बरों के साथ इतना ही भेद है कि दिगम्बर लोग स्त्री–संसर्ग नहीं करते और श्वेताम्बर करते हैं। इत्यादि बातों से मोक्ष को प्राप्त होते हैं।" इत्यादि

परन्तु जैनों की तर्फ से जब इसपर आन्दोलन उठा तो आगामी संस्करणों में इस पाठको आर्यप्रतिनिधि सभा ने बदला दिया अर्थात् संसर्ग के स्थान में "अपवर्ग" और "करते" के स्थान में "कहते" कर दिया । क्या हि अच्छा होता यदि सारा ही अर्थ शुद्ध कर दिया जाता क्यों कि "इत्यादि बातों से मोक्ष को प्राप्त होते हैं" इस अर्थ का सूचन श्लोक में कोई भी पद नहीं है। वास्तव में यह स्वामीजी की दर्शन सम्बन्धी अनभिज्ञता का सजीव चित्र है। एक और बात देखिये। उक्त पहले और दूसरे श्लोक का अर्थ करते हुए स्वामीजी ने श्वेताम्बर और दिगम्बर इन दोनों अतिरिक्त एक तीसरा भेद भी उक्त श्लोकों में से निकाल लिया जिसका कि आजतक संसार के किसी भी जैन जैनेतर विद्वान को पता नहीं था ! आप लिखते हैं—" और भिक्षा देनेवाला गृहस्थ जब भोजन करचूके उसके पश्चात् भोजन करें वे जिनर्षि अर्थात् तीसरे प्रकार के साधु होते हैं।" (समु. १२, पृ. २८८, सं. १९९२)

वास्तव में यह सब कुछ साम्प्रदायिक व्यामोह और जैन सम्बन्धी ज्ञान न होने का विषम परिणाम है।

किये हैं× तीसरा कोई योगसिद्ध या नित्यसिद्ध नहीं माना गया; परन्तु कतिपय दार्शनिक विद्वानों ने जीव के बद्ध, मुक्त और नित्यसिद्ध ये तीन भेद बतलाये हैं; यथा—

(१) तत्र जीवा बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्चेति त्रिविधाः। [ब्रह्मसूत्रश्रीभाष्य २।२।३३]

(२) जीवास्तिकायस्त्रेधा बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति तत्रार्हन् मुनिर्नित्यसिद्धः इतरे केचित्साधनैर्मुक्ताः अन्ये बद्धा इति भेदः। [शांकरभा. २।२।३३ की आनन्दगिरि व्याख्या]

(३) जीवास्तिकायस्त्रिविधः—कश्चिद् जीवो नित्यसिद्धोऽर्हन् मुख्यः केचित्साम्प्रतिक मुक्ताः केचिद् बद्धा इति [शां. भा. २।२।३३ की रत्नप्रभाटीका]

(४) जीवास्तिकायस्त्रिधा बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति। [शां. भा. २।२।३३ की भामतीव्याख्या]

प्रस्तुत पाठों से रामानुजाचार्य, वाचस्पति मिश्र और आनन्दगिरि आदि वैदिक विद्वानों का जीवात्मा के विषय में एकही–सा विचार है; परन्तु जबतक इस विचार का समर्थक कोई प्रामाणिक जैन लेख नही मिलता तबतक हम तो इसे भूल की ही श्रेणि में स्थान देंगे।

अन्त में हम अपने पाठकों से इतना और निवेदन करते हैं कि स्वर्गीय जैनाचार्य श्री विजयानन्दसूरि–उर्फ आत्मारामजी महाराज ने स्वामी दयानन्दजी की बड़ी आलोचनाओं का समाधान करते हुए उन्हे जैनधर्म से अनभिज्ञ बतलाया है। प्रस्तुत निबन्ध भी उक्त आचार्यश्री के इसी विचारों को पल्लवित करने के लिये समयाभाव से संक्षेपरूप में विचारशील पाठकों की सेवा में अर्पण किया गया है।

> हम अब सुज्ञजनों सें नम्रतापूर्वक यह विनंति करते है कि एक वार जीसने धर्म पीछानना होवे सो जैनमत के शास्त्र पढ़े वा सुने तो उसको सर्व मालुम हो जावेगा। जैनमत का शास्त्र और तत्त्वबोध अच्छीतरे जाने सुने विना मन में संकल्प–विकल्प कर के कोई कीसी वात को अपनी समज मुजव सच्ची और जूठी माननी वो अज्ञानता का एक चिह्न है।
>
> —श्रीमद् आत्मारामजी–अज्ञानतिमिरभास्कर
> प्रथम खंड का अंतिम निवेदन।

×(१) दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता तं जहा सिद्धा चेव असिद्धा चेव–स्थानांग स्था. २३. १ सू० १०१
(२) संसारिणो मुक्ताश्च। [तत्त्वार्थ अ. २ सू० १०]

न्यायांभोनिधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्धनाम श्री आत्मारामजी महाराज के पट्टधर आचार्य
श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज के असाधारण सदुपदेश से स्थापित—
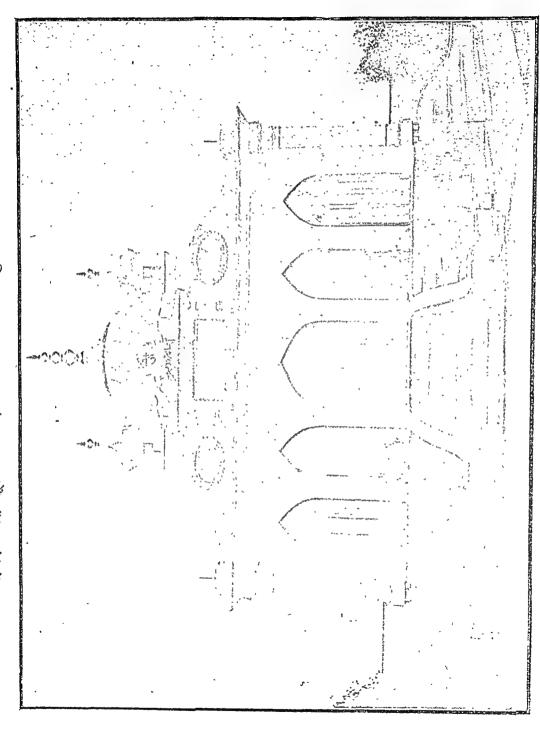
श्री आत्मानंद जैन भुवन मु. जीरा (पंजाब) जिल्ला फीरोजपुर.

[लेखकः-श्री. बनारसीदास जैन M. A.]

[लेखक ने अपने गुरु वूल्नर के विषय में एक अंग्रेजी में लेख लिखा है वो इस ग्रन्थ में छपा है । उसी में उस का ठीक ठीक परिचय मिलता है-संपादक.]

नैकविद्याप्रदं नौमि "वूल्नरं"[2] मृषिरूपिणम् ।
जैनशास्त्रप्रवृत्तिं मे यः सोत्साहमवर्धयत् ॥

पंजाब में तीनों जैन संप्रदायों के अपने २ पुस्तक भंडार[1] हैं जो प्रसिद्ध २ नगरों में सुरक्षित हैं । जैसे—

श्वेताम्बर (मूर्तिपूजक)

अंबाला शहर	होशियारपुर	पट्टी (अमृतसर)
रोपड़ (अंबाला)	जालन्धर शहर	जंडियाला (,,)
सामाना (पटियाला)	नकोदर (जालन्धर)	लाहौर
मालेरकोटला	जीरा (फिरोज़पुर)	गुजरांवाला इत्यादि में[3]
लुधीआना	अमृतसर	

---

१ भंडार से मेरा आशय केवल हस्तलिखित-पुस्तक-संग्रह का है, यद्यपि प्रायः प्रत्येक भंडार में मुद्रित पुस्तकें भी मिलती हैं ।

२ लेखक के लौकिक विद्यागुरु डा० ए० सी० वूल्नर (Dr. A. C. Woolner) जो पंजाब यूनिवर्सिटी के वाइस-चान्सलर तथा ओरियंटल कालेज के प्रिन्सिपाल थे । इन्हों ने पंजाब में जैन साहित्य की उन्नति के लिए बहुत कुछ किया ।

३ श्वेताम्बर भडांरों में सैंकडों नई और पुरानी प्रतियां श्रीमद् विजयानन्दसूरि तथा उनके शिष्यों ने गुजरात मारवाड़ से भिजवाई । बहुत-सी प्रतियां सं० १९३० से १९५० तक गुजरांवाला के पं० बेलीराम मिश्र ने नकल कीं । यह काम शायद स्वर्गवासी गुरुमहाराज के उपदेश से हुआ होगा ।

दिगम्बर

अंबाला छावनी	हिसार	रोहतक	जालन्धर छावनी
फिरोज़पुर	अमृतसर	लाहौर इत्यादि में	

स्थानकवासी

लुधीआना अमृतसर स्यालकोट रावलपिंडी जम्मू इत्यादि में

इन के अतिरिक्त और भी कई स्थानों में छोटे २ भंडार होने की संभावना है।

स्वत्व की अपेक्षा ये भंडार तीन प्रकार के हैं—

(१) श्री संघ के जो श्री जिनमंदिरों या उपाश्रयों में संघ की ओर से नियत पुरुषों की देखरेख में हैं।

(२) पूज्य यतियों के जो उनकी अपनी देखरेख में हैं। अब पंजाब में यतियों की संख्या बहुत घट गई है, केवल दो चार नगरों में रह गए हैं।

(३) साधु मुनिराजों तथा कई श्रावकों के अपने २ व्यक्तिगत पुस्तक संग्रह।

इन भंडारों की रक्षा का प्रबन्ध प्रायः संतोषजनक है क्यों कि जैनियों का मानना है कि धार्मिक पुस्तक लिखने, लिखाने तथा उनकी रक्षा करने से पुण्य की प्राप्ति होती है (देखिये श्री रत्नमन्दिरगणिविरचिता **उपदेशतरङ्गिणी**, काशी, वीर सं० २४३७ पुस्तक लेखनोपदेश पृ. १३९–४२)। बहुधा पुस्तकों को कागज में लपेट कर और कपड़े के बेठन—वेष्टन (रुमाल) में बांध कर, लकड़ी के डब्बों में डाल कर संदूक या अलमारी में रखा जाता है। बरसात हो चुकने पर इन को धूप और हवा लगवा दी जाती है ताकि सूक्ष्म जन्तु उत्पन्न न हो ज़ावें; परंतु किसी २ जगह बड़ी लापरवाही से रखे जाते हैं। लेखक ने एक नगर में देखा कि लिखित पुस्तकों की अलमारी खिड़की के पास रखी हुई थी जिस में से वर्षा के पानी की बौछाड़ अलमारी पर पड़ती थी। दैवयोग से अलमारी में एक छेद था। इस के द्वारा बौछाड़ के पानी ने पुस्तकों को भी खराब कर दिया था।

एक दूसरी जगह देखा कि वहां के पूज्य यति के काल कर जाने पर उनके पुस्तक भंडार को स्थानकवासी भाई ले गये। उन्हों ने भंडार को एक कोठे में रख दिया। बरसात में छत टपकने लगी। जब दो चार बरस के पिछे ग्रन्थ निकाले तो वे सब खराब

हो गये थे। उन के पत्र आपस में चिपक गये और लाख जतन करने पर भी पृथक् न होते थे। नहीं कह सकते कि और कितने भंडार इसी प्रकार अपने रक्षकों (?) की लापरवाही से नष्ट हो चुके होंगे।

सन् १८६० के लगभग भारत सरकार का ध्यान प्राचीन ग्रन्थभंडारों की ओर गया और उनके निरीक्षण का काम प्रारम्भ हुआ, जिस के फलस्वरूप पाटन, खंभात, अहमदाबाद, जैसलमेर आदि के प्रसिद्ध जैन भंडारों का निरीक्षण संस्कृत प्राकृत के प्रकाण्ड विद्वान् डा० बूलर, पीटर्सन, भाण्डारकर आदि ने किया। उन के निरीक्षण की रिपोर्टें बड़े महत्त्व की हैं। उनमें मुख्य यह हैं:—

बूलरकृत—	नं० १ सन् १८७०–७१	नं० ५ सन् १८७४–७५
	नं० २ सन् १८७१–७२	नं० ६ सन् १८७५–७६
	नं० ३ सन् १८७२–७३	नं० ७ सन् १८७७–७८
	नं० ४ सन् १८७३–७४	नं० ८ सन् १८७९–८०
भाण्डारकरकृत–	नं० १ सन् १८७९–८०	नं० ४ सन् १८८३–८४
	नं० २ सन् १८८०–८२	नं० ५ सन् १८८४–८७
	नं० ३ सन् १८८२–८३	नं० ६ सन् १८८७–९१
पीटर्सनकृत—	नं० १ सन् १८८२–८३	नं० ४ सन् १८८६–९२
	नं० २ सन् १८८३–८४	नं० ५ सन् १८९२–९५
	नं० ३ सन् १८८४–८६	नं० ६ सन् १८९५–९८

इन के अतिरिक्त रायबहादुर हीरालाल ने मध्यप्रान्त तथा बरार के भंडारों का निरीक्षण करके सन् १९२६ में एक रिपोर्ट प्रकाशित की जिस में मुख्यतया दिगम्बर ग्रन्थों का उल्लेख है।

डा० वेलणकरसंपादित रायल एशियाटिक सोसायटी, बम्बई ब्रांच के जैन तथा गुजराती ग्रन्थों की सूची जो सन् १९३० में प्रकाशित हुई।

बर्लिन विश्वविद्यालय के जैन हस्तलिखित ग्रन्थों की सूची जो सन् १८८०–९० में प्रकाशित हुई जिस का संकलन डा. वेबर ने किया था, इत्यादि।

इसी सिलसिले में पंजाब के जैन भण्डारों का निरीक्षण भी आरम्भ हुआ था परंतु यह काम पूर्णरूप से नहीं होने पाया। सन् १८८० में पं. काशीनाथ कुण्टे ने कुछ काम

किया था जिस की रिपोर्ट लाहौर से सन् १८८०–८२ में प्रकाशित हुई। इन की बनाई हुई गुजरांवाला के श्री जिनमन्दिर के भंडार की सूची पंजाब युनिवर्सिटी लाइब्रेरी में विद्यमान है। इस में ६७९ जैन तथा १०० के लगभग जैनेतर ग्रन्थों का वर्णन है। यह भंडार ला० कर्मचंद भावडा की देखरेख में था।

इन के अतिरिक्त योरप तथा भारत के प्राचीन पुस्तक संग्रहों की और बहुत–सी सूचियां हैं जिन में सैंकडों जैन ग्रन्थों का उल्लेख है। इन के देखने से भली प्रकार विदित होता है कि वर्तमान जैन साहित्य सर्वाङ्गसंपूर्ण है। जैन विद्वानों ने सभी विषयों में अपना पाण्डित्य दिखाया है। जो साधु तथा यति स्वयं ग्रन्थरचना कर सकते थे वे अपना समय ग्रन्थों की प्रतिलिपि करने में विताते थे।

अव पंजाव के भण्डारों के महत्त्व का दिग्दर्शन कराया जाता है।

वैसे तो जिस वस्तु का संवन्ध किसी पूज्य व्यक्ति से रहा हो, भक्तों में उसका महत्त्व होता ही है। इस दृष्टि से पंजाव के जैन भंडारों का महत्त्व जैनियों के अंदर, विशेष कर पंजावी जैनियों के अंदर, होना ही चाहिये; परंतु जैन साहित्य तथा इतिहास संबन्धी अनुसंधान के लिये तो इन का बड़ा भारी महत्त्व है। इस कथन की पुष्टि में एक २ दो २ उदाहरण दिये जाते हैं। विशेप वर्णन भंडारों की निरीक्षण रिपोर्ट में होगा जो उनके निरीक्षण समाप्त हो जाने पर प्रकाशित की जायगी।

(१) **पूर्णता**—लेखक का अनुमान है कि पंजाब के श्वेताम्बर और स्थानकवासी भंडारो में छोटी बड़ी सब मिलाकर अनुमान २०,००० हस्तलिखित प्रतियां हैं। इस संख्या को देखकर दृढ़तापूर्वक कहा जा सकता है कि इन में श्वेताम्बर संप्रदाय का समग्र साहित्य विद्यमान होना चाहिये; क्यों कि **जैन ग्रन्थावली** (जैन श्वेताम्बर कॉन्फरन्स, मुंबई, वि० सं० १९६५) में, जो गवर्नमिंटद्वारा प्रकाशित सूचियों पर से तथा स्वतन्त्र रीति से तय्यार हुई थी, अनुमान ३६०० संस्कृत प्राकृत के श्वेताम्बर ग्रन्थों का उल्लेख है। श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देशाईकृत **जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास** (अमदावाद, वि० सं० १९८९) में अनुमान १८०० संस्कृत प्राकृत ग्रन्थों तथा ६०० गुजराती ग्रन्थों का उल्लेख है। डा० विन्टर्निट्झ के **हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिट्रेचर** (वाल्युम. २, वौद्ध और

---

४ टीपो करवा माटे विद्वान पंडितोने रोकी ते कार्यने माटे मोकलवामां आव्या. [जैन ग्रन्थावली, प्रस्तावना पृ. ६]

अंबाला शहरका सुप्रसिद्ध–मनोहर–गगनचुंबी—

श्री सुपार्श्वनाथ जैन मंदिर अंबाला सीटी (पंजाब)
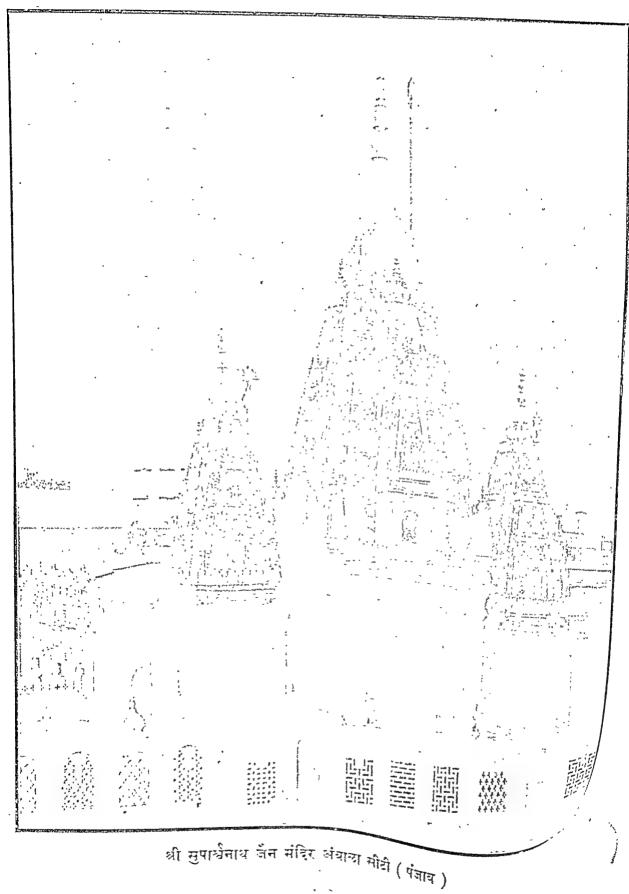
जैन साहित्य; अंग्रेजी अनुवाद, कलकत्ता, सन् १९३३) में किसी ऐसे जैन श्वेताम्बर ग्रन्थ का नाम दृष्टिगोचर नहीं हुआ जिस का उल्लेख उक्त दो पुस्तकों में न हो।

(२) प्राचीनता—यद्यपि पंजाव के जैन भंडार पाटन, खंभात, जैसलमेर आदि की भांति प्राचीन नहीं, और नाही इन में कोई ताड़पत्र की प्रति उपलब्ध हुई है, तथापि इन में कई प्रतियां पांच सौ वर्ष या इससे भी अधिक प्राचीन मिलती हैं। कागज पर लिखी हुई प्राचीन से प्राचीन प्रति वि० सं० १३६५ की है[५]। इस दृष्टि से पंजाब की प्रतियां कुछ कम महत्त्व की नहीं। उदाहरण के लिये देखिये—

(क) उदयप्रभसूरिकृत **उपदेशमालावृत्ति** (रचनाकाल, वि० सं० १२९९)। पत्र १०१–२०६, अपूर्ण। लिपिकाल, सं० १४८० या १४८१। आकृति प्राचीन।

(ख) हेमचन्द्राचार्यकृत **अनेकार्थी**। पत्रसंख्या ३७। लिपिकाल सं० १४९३। आकृति प्राचीन।

(ग) **श्रावकधर्मवृत्ति**। पत्रसंख्या १४। लिपिकाल सं० १४९९। आकृति प्राचीन।

ये तीनों प्रतियां श्री आत्मानन्द जैन भंडार, अंवाला शहर में विद्यमान हैं जिन के नंबर भंडार सूची में क्रमशः ९६, ३६७ और ८७२ हैं।

इन के अतिरिक्त वहुतसी प्रतियां ऐसी हैं जिन पर लिपिकाल दिया हुआ नहीं परंतु देखने में इतनी ही या इन से अधिक प्राचीन प्रतीत होती हैं। विक्रम सोलहवीं तथा सतरहवीं शताब्दि की लिखी हुई तो सैंकड़ों प्रतियां मिलती हैं। ये प्रतियां प्रायः शुद्ध हैं क्यों कि एक तो मुनिराजों के हाथ की लिखी हुई हैं, दूसरे पीछे से वांचनेवालों ने भी शुद्ध कर दी हैं।

(३) अन्यत्र अनुपलब्ध ग्रन्थ[६]—यद्यपि पंजाव के भंडारों में ऐसे ग्रन्थों के

---

५ आर्चिवाल्ड ऐडवर्ड गफ: पेपर्स रिलेटिङ् टु कलॅक्शन् ऐंड प्रेज़र्वेशन् ऑफ एन्शन्ट संस्कृत लिट्रेचर इन इंडिया कलकत्ता, सन् १८७८ पृ० १६। इस के पश्चात् इस से अधिक प्राचीन प्रति शायद कोई नहीं मिली।

६ अर्थात् जिनका उल्लेख **जैन ग्रन्थावली** तथा श्री. मोहनलाल दलीचंद देशाईकृत **जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास** में नहीं है।

मिलने की अधिक संभावना नहीं, तथापि चालीस--पचास तो ऐसे ग्रन्थ अवश्य निकल आवेंगे। देखिये—

(क) गुणशेखर शिष्य नयरङ्गकृत **विधिकन्दली** स्वोपज्ञवृत्ति सहित[७]। रचना सं० १६२५। पत्रसंख्या १५३। लिपिकाल सं० १६५२। आत्मानन्द जैन भंडार, अंबाला शहर। भंडार सूची नं० ४८६।

(ख) **भुवनभानु केवलिचरित्र** (संस्कृत गद्य)। रचनाकाल—"संवच्चन्द्रघनाश्रयाष्टकमही संभाविते वत्सरे" १८०१। पत्रसंख्या १५२। आत्मानन्द जैन भंडार, अंबाला शहर। भंडार सूची नं० ५८८।

(४) अशुद्धि निवारण—पर्याप्त अथवा उचित सामग्री न मिलने के कारण जैन ग्रन्थावली तथा मोहनलाल देशाईकृत जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास में कई न्यूनताएं रह गई हैं। पंजाब जैन भंडारों के निरीक्षण से इन में कई भूलें सुधारी जा सकती हैं। उदाहरणार्थ उदयप्रभसूरिकृत **उपदेशमालावृत्ति** (कर्णिका)। पूर्वोक्त दोनों पुस्तकों में इस का रचनाकाल सं० १२९९ लिखा है (**ग्रन्थावली** पृ. १७१, मोहनलाल देशाई, ५५३)। परंतु वास्तव में इस की रचना "वर्षे निधीन्दुनयनेन्दुमिते" अर्थात् सं० १२१९ में हुई+। अंबाला शहर के भंडार की प्रति नं० ९६ तथा पट्टी (ज़िला-लाहौर) के भंडार की प्रति (बंडल नं० १) में यही पाठ है।

(५) अन्यत्र अनुपलब्ध गुजराती ग्रन्थ[८]—

(क) मृगावतीनी चौपई—अंबाला शहर भंडार—नं. २८६

(ख) सीतारामनी चौपई— ,, ,, —नं. २२१

ये दोनों ग्रन्थ खरतरगच्छीय समयसुन्दरकृत हैं जो सकलचंद के शिष्य थे। समयसुन्दर अकबर के समय में हुए। इन्हों ने लाहौर में रहकर **अष्टलक्षी** नामक ग्रन्थ की रचना की। पंजाब में खास २ दिनों में जीवहिंसा विशेष कर गोहिंसा बंद कराई। (मोहनलाल

---

७ बीकानेरनिवासी श्रीयुत अगरचंद नाहटा लिखते है कि बीकानेर भंडार में यह ग्रन्थ विद्यमान है।

+ इस वर्ष में कर्त्ता की विद्यमानता हो नहि सकती। कर्त्ता मंत्री वस्तुपाल का गुरु विजयसेन सूरि का शिष्य था। सं. १२९९ का वर्ष बराबर लगता है। 'निधीन्दु' शब्द में कुछ गलती होगी—**संपादक**।

८ देखिये नोट नं० ६.

देशाई. पारा ८४७) ।[इस दोनों ग्रन्थ बहुत मिलते हैं । देखो हमारा ग्रन्थ ' जैन गूर्जर कविओ ' प्रथम भाग पृ. ३४३, ३५५.---संपादक.]

(ग) मुनिपतिनी चौपाई—अंबाला शहर भंडार-नं० २६३ ।

यह ग्रन्थ खरतरगच्छीय दयाकुशल शिष्य मुनि धर्ममन्दिर का बनाया हुआ है। रचनाकाल-संवत सतरै पचवीसै रै, पाटण माहै परगडो श्री वाडी पास विराजै रै। मोहनलाल देशाई ने केवल विवदंणिकगच्छीय देवगुप्त सूरि शिष्य सिंहकुल (सं. १५५०) कृत मुनिपति राजर्षि चौपाई का उल्लेख किया है (ह ७७५)। [इस ग्रन्थ भी वहुत उपलब्ध है-देखो मेरा ' जैन गूर्जर कविओ ' द्वितीय भाग पृ. २३४-६. ऐसा मालूम होता है कि लेखक ने इस मेरा दोनों ग्रन्थ देखा नहि है । मेरा ' जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास ' में भाषा कविओं की कृतियां उल्लेखित की गई नहिं हैं.—संपादक.]

(६) अन्यत्र अनुपलब्ध हिंदी ग्रन्थ[१]—

(क) मेघऋषिकृत **दान शील तप भावना चरित**—जीरा भंडार-नं० ६८८ । मेघऋषि पंजाब देश में हिंदी के अच्छे कवि हो गए हैं। ये यति थे और इनका उपाश्रय फगवाड़ा नगर (जिला, जालन्धर) में था। इनकी गुरुपरम्परा इनके **मेघमाला** (जीराभंडार-नं० ५७०) में इस प्रकार है।

जटमल्ल-परमानंद-सदानंद-नारायण-नरोत्तम-मयाराम-मेघराज । दान-शील-तप-भावना चरित का लिपिकाल सं० १८१७ है। इस में १२३७ छंद हैं। मेघमाला की रचना भी सं० १८१७ में हुई। हिंदी हस्तलिखित ग्रन्थों की खोज (रिपोर्ट सन् १९०९-१०-११) में ग्रन्थ नं० १९७ **मेघविनोद** का उल्लेख है जिस के कर्ता के विषय में केवल इतना लिखा है कि है—' कर्ता मेघमुनि, इन के विषय में और कुछ ज्ञात नहीं । '

(ख) खरतरगच्छीय सुमत (न?) सुमेरुगणि-शिष्य मुनि मानजीकृत वैद्यक ग्रंथ **कविविनोद** (नकोदर भंडार नं० ४४३)। यह ग्रन्थ सं० १७४५ में लाहौर में रचा गया—

संवत सत्तर सय समैं पैंताल वैसाप।
शुक्लपक्ष पंचम दिनैं सोमवार है भाप ॥ ९ ॥

---

१ अर्थात् जिनका उल्लेख नागरीप्रचारिणी सभा काशीद्वारा प्रकाशित " हिन्दी के हस्तलिखित ग्रन्थों का विवरण " में नहीं है ।

और ग्रंथ सब मथन करि भाषा कहौं बषान।
काढा औषध चूर्ण गुटिका करइ प्रगट मुनि मान ॥ १० ॥
भट्टार्क जिनचंद गुरु एक गच्छ कौं सिरदार।
खरतरगछ महिमानिलो सब जग को सुषकार ॥ ११ ॥
जाको गछवासी प्रगट वाचक सुमन सुमेरु।
ताको सिष्य मुनि मानजी वासी बीकानेर ॥ १२ ॥
कियौ ग्रंथ लाहौर में उपजी बुद्ध की वृद्ध।
जो नर राषइ कंठ मै सो होवइ प्रसिद्ध ॥ १३ ॥

कवि के बीकानेरवासी होने के कारण कहीं २ मारवाड़ी प्रयोग दिखाई देते हैं।

(ग) दत्तकृत बारहखडी (नकोदर भंडार नं० ९४)

आदि—संवत सत्रह सैं साठे समै जेठ वदी तिथि दूज।
रवि ऋषि स्वाति बारांषडी करी कालिका पूज ॥ १ ॥

अंत—जंबूदीप जाको कहै गंगाजमुना परवाह।
भरतपेत वलमंड श्रू नरपत नवरंग साह ॥ १ ॥
हरियाणैं मै मंडल दिल्ली तषत बडा गुलजारी।
चारि सहर में नगर लालपुर जित है रहन हमारी ॥
दयारामजी करी दास है गौड़ जन्म दुज धारी।
दानो वंस दत्त की रचना पनिया (ग) ? परि बलिहारी ॥

इति दत्तकृत बारापडी संपूर्ण।

(घ) श्री सूरतकृत जैन बाराषडी (नकोदर भंडार नं० १३२)। लिपिकाल सं० १८१५।

अंत—बारापडी हित सों कही नहीं गनियन की रीस।
दोहै तो चालीस है छंद कहै बत्तीस ॥ ७८ ॥

हिन्दी के हस्तलिखित पुस्तकों के विवरण में इन बारहखडियों का उल्लेख नहीं, परंतु दो और का है जो ये हैं—

स्व० उपाध्यायजी श्री १००८ श्रीमद् वीरविजयजी महाराज.

(१) किशोरीदासकृत **बारहखड़ी** (विषय उपदेश), रिपोर्ट सन् १९०४ पुस्तक नं० १० ।

(२) विष्णुदासकृत **बारहखड़ी** (विषय कृष्णचरित्र), रिपोर्ट सन् १९०९-१०-११, पुस्तक नं० ३२७ ।

(७) नागरी-पंजाबी पुस्तक—अर्थात् देवनागरी लिपि में पंजाबी भाषा के पुस्तक ।

पंजाबी पुस्तक प्रायः दो लिपियों-गुरुमुखी और फ़ारसी लिपि में लिखे जाते थे । देवनागरी में लिखा हुआ एक आध पुस्तक ही उपलब्ध होता था, परंतु जैन भंडारों में कई पुस्तक मिलते हैं ।

(क) **बारामास शेरूराम** (जीरा भंडार नं० ५६७)

अंत—राम बषश जी महाराज मेरे पूरे करो काज ।
शेरूराम दे सिरताज तुसी बहुत दीजो दिलों जान के ॥

(ख) **बैतं [दीदारसिंघ ?]** (नकोदर भंडार नं० १३६) ।

अंत—तेरे कारणे आइ फकीर होए धन माल मताह छुडाय के नी ।
दीदारसिंघ पियारे नै वस्स कीत्ती सीने प्रेम पियारु लगाइ के नी ॥३०॥

(ग) **जैन स्वरूप** (गुंजरांवाला मन्दिर भंडार, काशीनाथ कुण्टे की रिपोर्ट सन् १८८०-८१, परिशिष्ट नं० २२७ लाहौर की छपी हुई) ।

(८) गुरुपरम्परा—पंजाब के जैन भंडारों से कई एक प्रसिद्ध साधु तथा यतियों की गुरुपरम्परा का पता चलता है । जैसे—

(क) स्वर्गवासी श्रीमद्विजयानन्दसूरिजी महाराज की ढूंढक मत की गुरुपरम्परा । उन्हों ने सं० १९१७ में सरगथल में केशराजकृत **रामचरित्र** की प्रतिलिपि की जो अम्बाला शहर भंडार में (नं० ४९१) विद्यमान है, उस में अपनी गुरुपरम्परा इस प्रकार दी है—

जोगराज-हजारीमल-लालजीराम-गंगाराम-जीवणराम-आत्माराम ।

(ख) प्रसिद्ध यति मेघराज की गुरुपरम्परा जो ऊपर दी जा चुकी है ।

(९) **उत्तराधगच्छ**—गत अढ़ाई तीन सौ वरसों में इस गच्छ का पंजाब में बहुत जोर रहा है, परंतु अब कई विद्वानों से पूछने पर इस का कुछ पत्ता नहीं चला। **जैन तत्त्वादर्श** के पृष्ठ ५८३ पर केवल इतना उल्लेख है कि यह लुंपक मत का एक प्रसिद्ध गच्छ है। पंजाब के भंडारों से इस गच्छ की गुरुपरम्परा मिल गई है, जो इस प्रकार है—

उत्तराधगच्छ*
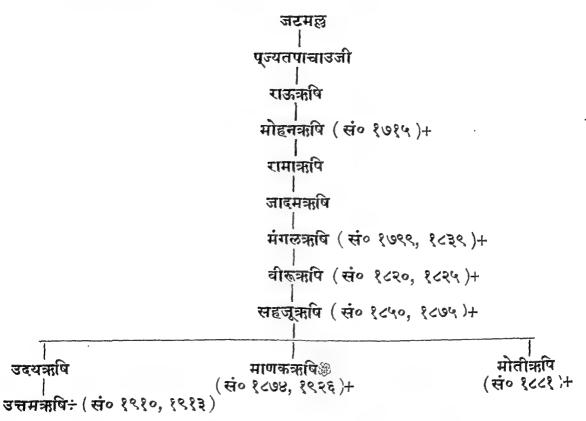
(१०) **सचित्र प्रतियां**—यद्यपि जैनमत वैराग्य तथा निवृत्ति परक धर्म है तथापि इस ने कलाकौशल्य को यथायोग्य अपनाया है। न केवल मूर्ति तथा मन्दिर निर्माण में

---

* इस गच्छ का मुख्य उपाश्रय अंबाला शहर में था।

֍ माणक ऋषि जबरदस्त लिपिकार थे। इन के लिखे हुए वीसियों ग्रन्थ भंडारों में विद्यमान हैं।

÷ सं० १९३५ में यतिपना छोड़ कर ये श्रीमद्विजयानन्दसूरि के शिष्य बन गये और इन का नाम श्री उद्योतविजय रखा गया। (देखिये तत्त्वनिर्णयप्रासाद—चरित्र भाग, पृ. ६१)

+ इन संवतों में लिखे हुए ग्रन्थ मिलते है।

प्रत्युत चित्रकला में भी इस ने असीम कौशल दिखाया है। चिरकाल से पर्युषण पर्व में कल्पसूत्र बांचने तथा सुनने की प्रथा चली आती हैं। श्रावक लोग इस सूत्र की प्रतियां लिखवाकर मुनिराजों को भेंट किया करते थे। धनाढ्य श्रावक इन को सुनहरी अक्षरों में लिखवाते और उन में चित्र भी बनवाते थे। ऐसी कइ प्रतियां पंजाब के भंडारों में विद्यमान हैं। जैसे—

(क) कल्पसूत्र—(जीरा भंडार, नं० ११७)। यह पुस्तक प्रसिद्ध श्रावक पर्वत और डूंगर ने सं० १५६५ में लिखवाई जिस में ३० चित्र हैं।

दीप्यदागमगच्छे श्रीजयानन्दगुरोः क्रमे ।
श्रीमद्विवेकरत्नाख्यसूरीणामुपदेशतः ॥ १० ॥

ताभ्यां पर्वतडूंगरनामभ्यां कल्पपुस्तिकाः सर्वाः ।
श्रीज्ञानभक्तिवृद्ध्यै जयन्तु ता लेखिताः सुचिरम् ॥ ११ ॥

विक्रमसमयातीते वर्षे बाणर्तुतिथिमिते तपसि ।
सितपञ्चम्यां शुक्रे लेखिताः श्रीकल्पपुस्तिकाः सकलाः ॥ १२ ॥

पर्वतडूंगर के पूर्वजों के वर्णन के लिये देखिये मोहनलाल देशाईकृत **जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास** §§ ५८०–८२, ६२४, ७५९।

(ख) जीरा भंडार की नं० ५२९ कल्पसूत्रप्रति भी सचित्र है जो सं० १४७३ की लिखी हूई है।

सचित्र क्षमापण अथवा विज्ञप्तिपत्रों के लिये देखिये श्री मुनि जिनविजयद्वारा संपादित विज्ञप्तित्रिवेणिः, भावनगर सन् १९१६। प्रस्तावना पृ० २, ३।

इन के अतिरिक्त देवविमान तथा नरकों के चित्र और जम्बूद्वीप के नक़्शे तथा ज्योतिष संबन्धी रेखाचित्र भी मिलते हैं। जैनकला के इतिहास के लिये यह आवश्यक सामग्री है।

पूर्वोक्त कथन में पंजाब के जैन भंडारों के महत्त्व का दिग्दर्शन कराया गया है। कुछ काल पहले ये भंडार कैसे हाथों में थे इस का हाल भी सुनिये। एक ओर तो इन के संरक्षक ऐसे यति लोग थे जो केवल रेलवे गाइड की प्रति लेकर कह देते थे कि हमारे

[इस छोटे से लेख में गंभीर विचारणा है। अनेकान्तवाद एक जटिल विषय है ऐसी मान्यता चली आती है परंतु उसकी व्यवहार्यता इतनी बड़ी है कि हर वर्त्तन में उसका पालन हो सकता है। लेखक महाशय इस विषय पर एक महान् लेख लिख कर प्रकाश डालें ऐसी आशा रखता हूं-**संपादक**]

लेखक—
पंडित श्री दरबारीलाल 'सत्यभक्त'
साहित्यरत्न न्यायतीर्थ, बम्बई

धर्म और दर्शन ये जुदे जुदे विषय हैं परन्तु प्रागैतिहासिक काल से ही इन दोनों का आश्चर्यजनक सम्बन्ध चला आता है। प्रत्येक धर्म अपना एक दर्शन रखता रहा है। उस दर्शन का प्रभाव उस धर्म पर आशातीतरूप में पड़ा है। दर्शन को देखकर उस धर्म को समझने में सुभीता हुआ है इतना ही नहीं किन्तु उस समय दर्शन को समझे विना उस धर्म का समझना अति कठिन था।

जैन धर्म का भी दर्शन है और उसमें एक ऐसी विशेषता है जो जैन धर्म को बहुत ऊंचा बना देती है। आत्मा क्या है? परलोक क्या है? विश्व क्या है? ईश्वर है कि नहीं? आदि समस्याओं को सुलझाने की कोशिश सभी दर्शनों ने की है और जैन दर्शन ने भी इस विषय में दुनियाँ को बहुत कुछ दिया है, अधिकार के साथ दिया है और अपने समय के अनुसार वैज्ञानिक दृष्टि को काम में लाकर दिया है। परन्तु जैन दर्शन की इतनी ही विशेषता बतलाना विशेषता शब्द के मूल्य को कम कर देना है। जैन दर्शन ने जो दार्शनिक विचार दुनियाँ के साम्हने रक्खे वे कितने गंभीर और तथ्यपूर्ण हैं यह प्रश्न ही जुदा है। इस परीक्षा में अगर जैन दर्शन अधिक से अधिक नम्बरों में पास भी हो जाय तो भी यह उसकी बड़ी विशेषता नहीं कही जा सकती। उसकी बड़ी विशेषता है अनेकान्त, जो केवल दार्शनिक सत्य ही नहीं है बल्कि धार्मिक सत्य भी है। इस अनेकान्त का दूसरा नाम स्याद्वाद है। जैन दर्शन में इस का स्थान इतना महत्त्वपूर्ण है कि जैन दर्शन को स्याद्वाद दर्शन या अनेकान्त दर्शन भी कहते हैं।
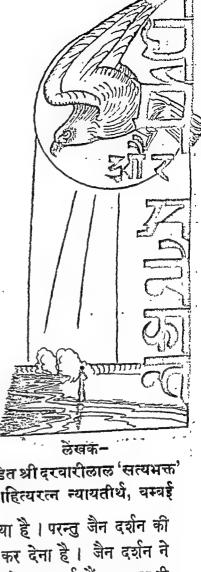
एकान्तदृष्टि एक बड़ा भारी पाप है। जैन धर्म में इसे मिथ्यात्व कहते हैं। मिथ्यात्व पांच पापों से भी बड़ा पाप माना गया है क्यों कि वे पाप, पाप के रूप में ही दुनियाँ को सताते हैं इस लिये उन का इलाज कुछ सरलता से होता है, परन्तु मिथ्यात्वरूपी पाप तो धर्म का जामा पहिन कर समाज का नाश करता है। अन्य पाप अगर व्याघ्र हैं तो मिथ्यात्वरूपी पाप गोमुख-व्याघ्र है। यह क्रूर भी है और पहिचानने में कठिन भी है।

जिसके हृदय में सर्वथा एकान्तवाद बस गया उसके हृदय में उदारता, विश्वप्रेम आदि जो धर्म के मूल तत्त्व हैं वे प्रवेश नहीं पा सकते, न वह सत्य की प्राप्ति कर सकता है। इस प्रकार वह चारित्रहीन भी होता है और ज्ञानहीन भी होता है। वह दुराग्रही होकर अहंकार की और अन्धविश्वास की पूजा करने लगता है। इस तरह वह जगत् को भी दुःखी तथा अशान्त करता है और स्वयं भी बनता है।

एकान्तवाद की इस भयंकरता को नष्ट करने के लिये जैन दर्शन ने बहुत कार्य किया है। उसका नयवाद और सप्तभंगी उसकी बड़ी से बड़ी विशेषता है। इस के द्वारा नित्यवाद, अनित्यवाद, द्वैतवाद, अद्वैतवाद आदि के दार्शनिक विरोधों को बड़ी खूबी के साथ शान्त करने की कोशिश की गई है। इतना ही नहीं किन्तु यह अनेकान्तवाद भी कहीं एकान्तवाद न बनजावे इस के लिये सतर्कता रक्खी गई है और कहा गया है किः—

अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः, प्रमाणनयसाधनः।
अनेकान्तः प्रमाणात्ते, तदेकान्तोऽर्पितान्नयात् ॥

अर्थात्—अनेकान्त भी अनेकान्त है। प्रमाणदृष्टि को मुख्य करने से वह अनेकान्त है और नयदृष्टि को मुख्य करने से वह एकान्त भी है। इसलिये एकान्त का भी उपयोग करना चाहिये। सिर्फ इतना ख्याल रखना चाहिये कि वह एकान्त असदेकान्त न हो जाय।

एकान्त असदेकान्त तभी बनता है जब वह दूसरे दृष्टिबिन्दु का विरोधी हो जाता है। अपने दृष्टिबिन्दु के अनुसार विचार करता रहे और दूसरे दृष्टिबिन्दु का खण्डन न करे तो वह सदेकान्त है। इस प्रकार सदेकान्त के रूप में एकान्त को भी उपादेय माना गया है यह अनेकान्त की परम अनेकान्तता है। इसप्रकार जैन दर्शन की उदारता व्यापक हो कर के भी कितनी व्यवस्थित और विचारपूर्ण है इस का पत्ता लगता है।

मैं ऊपर कहचूका हूं कि दर्शन का और धर्म का निकट सम्बन्ध रहा है। जैन दर्शन का यह अनेकान्त सिद्धान्त अगर दार्शनिक क्षेत्र की ही वस्तु रहे तो उससे विशेष लाभ नहीं हो सकता। दार्शनिक समस्याएँ जटिल बनी रहे या सुलझ जाँय इस की चिन्ता जन साधारण को

नहीं होती। जनता तो उसके व्यावहारिक उपयोग को देखती है, इसलिये अनेकान्त की व्यावहारिक उपयोगिता ही विशेष विचारणीय है।

धर्म हो या संसार की कोई भी व्यवस्था हो वह इसीलिये है कि मनुष्य सुखशान्ति प्राप्त करे। सुखशान्ति के लिये हमारा क्या कर्तव्य है और क्या अकर्तव्य है और उस कर्तव्य को जीवन में कैसे उतारा जा सकता है और अकर्तव्य से कैसे दूर रहा जासकता है इसी के लिये धर्म है, इसी जगह अनेकान्त की सब से बड़ी उपयोगिता है।

आज रूढ़ि और सुधार के बीच में तुमुल युद्ध हो रहा हैं। जैन समाज भी इस से अछूता नहीं है। यदि जैन समाज में अनेकान्त की भक्ति होती तो क्या यह सम्भव था कि इस युद्ध का ऐसा रूप होता? पद पद पर द्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव की दुहाइ देनेवाले जैन शास्त्र क्या किसी सुधार के इसीलिये विरोधी हो सकते हैं कि वह सुधार है या नया हैं? क्या हमारा अनेकान्त सिर्फ इसी लिये है कि वह स्वद्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव की अपेक्षा घट का अस्तित्व और परद्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव की अपेक्षा घट का नास्तित्व बतलाया करे? क्या उसका यह कार्य नहीं है कि वह यह भी बतलावे कि समाज के लिये अमुक कार्य–रीतिरिवाज–अमुक द्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव के लिये अस्ति है और दूसरे द्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव के लिये नास्ति है। इस लिये यह बहुत सम्भव है कि धर्म के नाम पर और व्यवहार के नाम पर आज जो आचार–विचार चल रहे हैं उन में से अनेक हजार, दो हजार वर्ष पुराने द्रव्य–क्षेत्र–काल–भाव के लिये अस्तिरूप हों और आज के लिये नास्तिरूप हों। मेरा यह कहना नहीं है कि हरएक आचारविचार को बदल देना चाहिये। मैं तो सिर्फ इतना ही कहना चाहता हूं कि हम कों अपने आचारविचार पर अनेकान्त दृष्टि से विचार करना चाहिये कि उसमें क्या क्या आज के लिये अस्तिरूप है और क्या क्या नास्तिरूप है। सम्भव है कल जो अस्ति है वह आज नास्ति हो जाय और कल जो नास्ति था वह आज अस्ति हो जाय।

परन्तु जैनसमाज का दुर्भाग्य तो इतना है कि इस अनेकान्त दृष्टि का व्यावहारिक उपयोग करना तो दूर किन्तु उस पर विचार करना भी घृणित समझा जाता है। अगर कोई विदेशी इस दृष्टि से विचार कर के कुछ बात कहे तो जैनसमाज उसके गीत गा देगा, परन्तु उस दृष्टि से स्वयं विचार न करेगा। आज अनेकान्त के गीत गाने को जैनसमाज तैयार है। जिन लोगों ने अनेकान्त को पहिले व्यावहारिक रूप दिया है उन के गीत गाने को जैनसमाज तैयार है, और उन के गीत गाने को भी जैनसमाज तैयार है जो जैनसमाज के बाहर रहकर अनेकान्त का व्यवहारिक उपयोग कर रहे हैं; परन्तु दुर्भाग्यवश जैनसमाज यह नहीं चाहता कि कोई उसका लाल अनेकान्त का व्यावहारिक उपयोग करे उसको कुछ ऐसा रूप दे जिस से जड़ समाज में कुछ चैतन्य की उद्भूति हो, दुनियाँ का कुछ आकर्षण हो, उसको कुछ मिले भी। जैन समाज को आज सिर्फ नाम की पूजा करना है; अर्थ की नहीं।

सत्यभक्त श्री दरबारीलाल जैन-न्यायतीर्थ

[पृ. १३२

श्री. कृष्णलाल वर्मा

[पृ. ११७
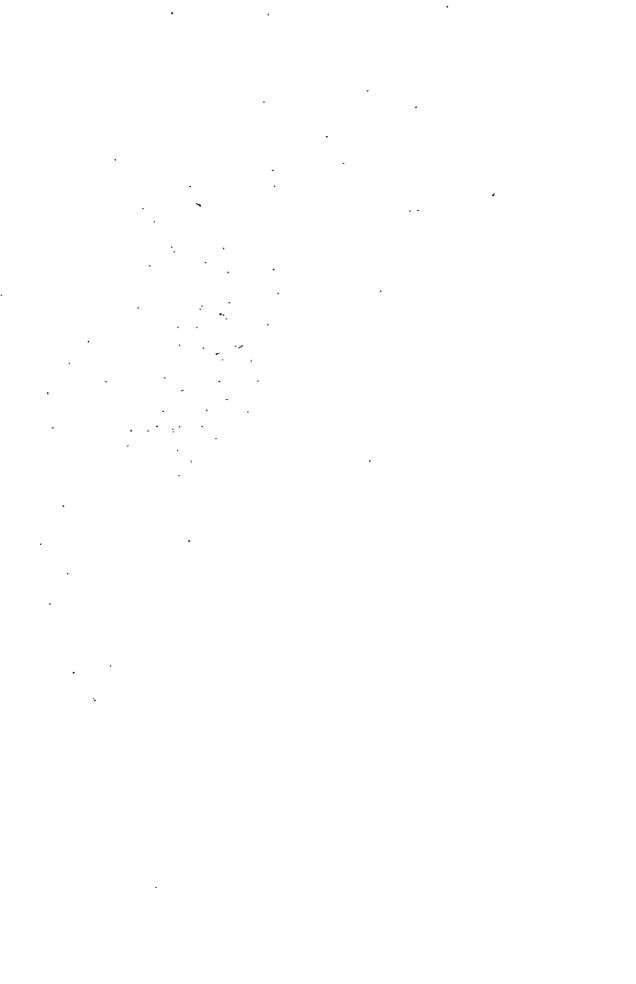
परन्तु जैनसमाज से मैं विनीत किन्तु स्पष्ट शब्दों में कह देना चाहता हूं कि यह रुख जैन धर्म का रुख नहीं है। जैन धर्म कवित्व की अपेक्षा विज्ञान की नींव पर अधिक खड़ा है। कवित्व में भावुकता रहती है अवश्य, परन्तु उसमें अन्धश्रद्धा नहीं होती और विज्ञान में तो अन्धश्रद्धा का नाम ही पाप समझा जाता है। विज्ञान का तो प्राण ही विचारकता, निष्पक्षता है। यदि जैन समाज जैनधर्म को वैज्ञानिक धर्म कहना चाहता है--जैसा कि वह है--तो उस स्वतन्त्र विचारकता, योग्यपरिवर्तनशीलता, सुधारकता का स्वागत करना चाहिये। धर्म का मूल द्रव्यों की, योजनों की, वर्षों की और अविभाग प्रतिच्छेदों की गणना में नहीं है किन्तु वह जनहित में है। विश्व के कल्याण के लिये, सत्य की पूजा के लिये किसी भी मान्यता का बलिदान किया जा सकता है। विज्ञान आज जो विद्युद्वेग से दौड़ रहा है और विद्युत् के समान ही चमक रहा है उसका कारण यही है कि उस में अहंकार नहीं है। सत्य की वेदी पर वह प्राचीन से प्राचीन और प्यारे से प्यारे सिद्धान्त का विचार का बलिदान कर देता है। कोइ धर्म अगर वैज्ञानिक है तो उसमें भी यही विशेपता होना चाहिये।

एक दिन जैनधर्म में यह विशेषता थी इसीलिये वह ईश्वर सरीखे सर्वमान्य तत्त्व को निरर्थक समझकर सिंहासन से उतार सका, वेद सरीखे देशमान्य श्रद्धास्पद ग्रंथ को फेंक सका, विज्ञान की कसोटी पर जो न उतरा उसका 'ओपरेशन' कर दिया तभी वह दृढ़ता के साथ कह सका कि मैं वेज्ञानिक हूं। परन्तु आज का जैनधर्म अर्थात् जैनधर्म के नाम पर समझा जानेवाला वह रूप जो साधारण लोगों की अन्धश्रद्धारूपी गुफा में पड़ा है-क्या इस प्रकार वैज्ञानिकता का परिचय दे सकता है? आज तो जैन समाज का शिक्षित और त्यागीवर्ग भी वैज्ञानिक जैनधर्म के पक्ष में खड़ा नहीं हो पाता। शिक्षित वर्ग की शक्ति भी जनता को सुपथ पर लाने में नही किन्तु रिझाने में नष्ट हो रही है। उसे वैज्ञानिक जैनधर्म के मार्ग पर चलाने की बात तो दूर, परन्तु सुनाने में और सुनने में भी उसका हृदय प्रकम्पित हो ऊठता है। आह! कहां जैनधर्म, कहां उसकी वैज्ञानिकता, अनेकान्तता और कहां यह कायरता, अन्धश्रद्धा!! दोनो में जमीन--आसमान से भी अधिक अन्तर है।

याद रखिये। इस वैज्ञानिक निःपक्षता के विना अनेकान्त पास भी नहीं फटक सकता, और अनेकान्त के विना जैनधर्म की उपासना करना प्राणहीन शरीर का उपयोग करना है। जैनधर्म की विजय वैजयन्ती उड़ाने की बात दूर रहे, परन्तु उस से जैन समाज अगर कुछ लाभ उठाना चाहता हो तो उसे सत्य और कल्याणकारी प्रत्येक विचार और प्रत्येक आचार को अपना कर, उसका समन्वय कर अनेकान्त की व्यावहारिक उपयोगिता का परिचय देना चाहिये। जहां अनेकान्त की यह व्यावहारिक उपयोगिता है वहां जैनधर्म है। इस के विना जैनधर्म का नाम तो रक्खा सकता है; परन्तु जैनधर्म नहीं रक्खा जासकता।

[श्री देवकुमार जैन–'भारतीय' अध्यापक
श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल, गुजरांवाला]

(१)

सुनो सब विजयानंद आदेश।

क्रोध मोह मद लोभ तजो सब, रखो कपट न द्वेष।
मैत्रीभाव जगत में भरदो, रहे न शत्रु अवशेष ॥ सुनो सब० ॥

(२)

बैरी का उद्धार करो तुम, देकर शुभ उपदेश।
पापी जन को भूल सुझादो, घृणा न हो लवलेश ॥ सुनो सब० ॥

(३)

पाप कार्य से सदा बचो सब, उर में भक्ति जिनेश।
प्रेम–सूत्र से जग को बांधो, बनो उदार विशेष ॥ सुनो सब० ॥

(४)

इन्द्रिय–दमन कर वीर बनो तुम, तजो राग भय द्वेष।
विपदाओं में समचित्त होओ, धैर्य रखो सविशेष ॥ सुनो सब० ॥

(५)

असद्भाव अहंकार तजो सब, रखो प्रमाद न लेश।
सच्चे वीर–उपासक होओ, सम्मुख वीर–संदेश ॥ सुनो सब० ॥

(६)

सादा रहन चलन भोजन हो, देशी वस्त्र अरु वेष।
धर्म समाज देशसेवा में, हो मन लग्न हमेश ॥ सुनो सब० ॥

(७)

हिन्दी राष्ट्रभाषा सब मानो, अहिंसा वीरादेश।
" भारतीय " सूरीच्छा अंतिम, हो स्वतन्त्र मम देश ॥
सुनो सब विजयानंद आदेश ॥
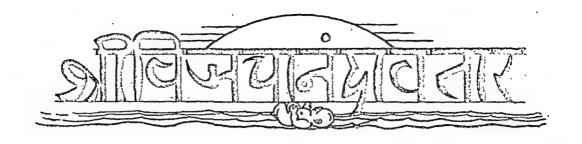
(लेखक-श्रीयुत शेठ कनैयालालजी जैन, " जैन कवि " आनरेरी मैजिस्ट्रेट, कस्तला)

(चालः—राधेश्याम की रामायण)

इक प्रकृत मधुर गुंजार हुआ, ' आनंद ', ' विजय ', ' आनंद ', विजय*
' आनंदविजय ' अवतार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! !

वन में, हिमगिरि में सागर में,
जल, स्थल, नभ और चराचर में;
चहुँधा यह रव-झंकार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ १ ॥

जब थी अघ से अभिव्याप्त मही,
अति पाप ताप से तप्त मही;
उर में तब मधुर पुकार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ २ ॥

पथ में तम-तोम भयंकर था,
जब जीवन केवल कंकर था;
सहसाऽलोकित संसार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ३ ॥

संसृति में प्रभु ने जन्म लिया,
इंद्रादिक ने जय-नाद किया;
निर्बल मद, मोह विकार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ४ ॥

---

*" आनंद ", " विजय " से यहां ' अहो ! आनंद ' अहो विजय ! ! से मतलब है ।

जीवन भर ज्ञानप्रचार किया,
नित दीन दुःखी उद्धार किया;
पीड़ित जन का उपकार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ५ ॥

प्रभु का जयनाद हुआ जग में,
मृतप्राय विवाद हुआ जग में;
जग में जैनत्व-प्रचार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ६ ॥

गुंजित पाताल[1] हुआ जय से,
वादीगण भाग ऊठे भय से;
चमकित संसार उदार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ७ ॥

छाई सुछटा नव जीवन की,
प्रतिभा चमकी कवि की मन की;
तंत्री का झंकृत तार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ८ ॥

चहुं ओर सुधा-रस-धार वही,
मलयानिल मन्द बयार वही;
मधुमय सुवसंत प्रचार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ९ ॥

पतितों का प्रभु ! उत्थान किया,
मृतकों को जीवन दान दिया;
गत प्राण पुनः संचार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ १० ॥

फिर जैन धर्म उद्धार हुआ,
प्रभु का अनंत उपकार हुआ;
यह भारत स्वर्गागार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ११ ॥

---

१ "पाताल"=अमेरिका-लेखक ।

जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि (श्रीआत्मारामजी) महाराजके मुख्य शिष्य

१०८ श्रीमान् श्रीलक्ष्मीविजयजी महाराज

मेडता (मारवाड) के वासिंदे पुष्करणा ब्राह्मण. स्वर्गवास १९४० पाली (मारवाड).

मुनिमहाराज श्रीहर्षविजयजी, आचार्यमहाराज श्रीविजयकमलसूरिजी, श्रीहंसविजयजी
महाराजजी के गुरुदेव; संघाडा के सर्व साधुओं के आद्य विद्यागुरु.

गुरु स्तुति

(लेखक-श्रीयुत शेठ कनैयालालजी जैन, " जैन कवि " आनरेरी मैजिस्ट्रेट, करतला)

(संगीत मिश्रित काव्य ।)

पूज्य गुरु विजयानंद ! तुम को लाखों प्रणाम । तुम को०

नभ में घोर तिमिर था छाया,
फैली थी मिथ्यातम माया;
सघन घनों की काली काया,
सहसा सूर्य सहस्रों प्रगटे नव छवि धाम । तुम को० ॥ १ ॥

तीव्र तेज जगती पर जागा,
मिथ्या नैश अंध-तम भागा;
पक्षी गण ने स्वागत-गा, गा,
कलरव से अभिनंदित तुम को किया सुख-धाम । तुम को० ॥ २ ॥

कल कोकिल ने कलित गान से,
देव-वधू ने सरस तान से;
अखिल प्रकृति ने स्नेह ध्यान से,
तुम्हें किया आह्वान कि 'प्रगटो' आत्माराम । तुम को० ॥ ३ ॥

धारा जन्म, जगत-दुःख टारा,
जैन जाति का पतन निवारा;
वही स्नेह की मधु-रस-धारा,
प्रेम-पयस्विनि प्रगटी डूबे पाप ताप दुष्काम । तुम को० ॥ ४ ॥

जग से अत्याचार मिटाये,
मिथ्या पापाचार भगाये;
विजयी विजयानंद कहाये,
जैन–जाति–जय–गान जगत में हुआ सब ठाम। तुम को० ॥ ५ ॥

'आत्माराम' अमित गुणधारी,
'विजयानंद' विश्व जयकारी;
जय गुंजित थी वसुधा सारी,
अमेरिका तक पहुंचा था जयघोप ललाम। तुम को० ॥ ६ ॥

विभु नयनों में विधु-विलास था,
अधरों पर मृद मंद हास था;
विश्व-विमोहक मुखाभास था,
उन्नत देह, उदारमना मुद मंगल–धाम। तुम को० ॥ ७ ॥

सत्य अहिंसा–ध्वज फहराया,
सुखद वीर संदेश सुनाया;
सोतों को झकझोर जगाया,
जैन सिंह जागे, वादी भागे अविराम। तुम को० ॥ ८ ॥

निर्मल थे गंगाजल से तुम,
विस्तृत उच्च हिमाचल से तुम;
पावन नीलनभांचल से तुम,
तुम में जल-स्थल-गिरि-नभ-छवि छाई सुखधाम। तुम को० ॥ ९ ॥

विश्व–प्रेम–पय–धार तुम्हीं थे,
इस संसृति के सार तुम्हीं थे;
हम सब के आधार तुम्हीं थे,
जय हो प्रभु विजयानन्द गुरुवर आत्माराम। तुम को० ॥ १० ॥
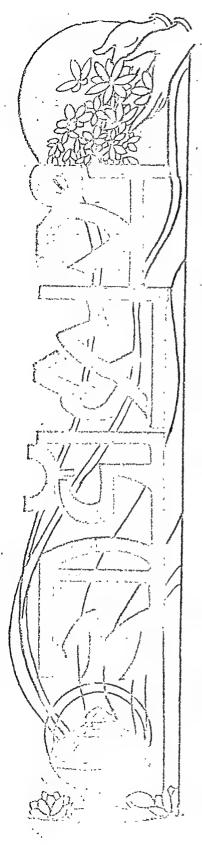
[उपकेशगच्छीय मुनि श्री ज्ञानसुन्दर]

स्वर्गस्थ पूज्याचार्य भगवान् का सर्वांश जीवन तो वही भाग्यशाली कह सक्ते है कि जिन्हों ने आचार्यदेव का दर्शन कर अपने नेत्रों को पवित्र, उपदेश श्रवण कर कानों को कृतार्थ और चरणों का स्पर्श कर शरीर को सार्थक वनाया हों; क्यों कि परोक्ष की बजाय प्रत्यक्ष और अनुमानकी अपेक्षा अनुभव बलवान होता हैं। फिर भी बड़े बड़े विद्वानों के सामने मेरा कहना तो मात्र सूर्य के सामने दीपक देखाना सदृश केवल हाँसी का पात्र के सिवाय ओर हो ही क्या सक्ता है ? तथापि आन्तरिक भक्ति एवं श्रद्धा की विजली इतनी जबर्दस्त होती हैं कि जिसकों मनुष्य तो क्या पर पशु–पक्षी भी रोक नहीं सक्ते हैं। अतएव अपनी तोतली भाषा से चू–चू कर अपने मनोगत भावों को प्रदर्शित करके कृतार्थ बन ही जाते है । इस हालत में मैं पूज्य गुरुदेव की शताब्दि के समय मेरे हृदय के उमंग को कैसे रोक सक्ता हूँ ? कदापि नहीं । अतएव पूज्याचार्य भगवान् की पवित्र सेवा में फूटे–तूटे दो शब्दोंद्वारा विनय-भक्तिपूर्वक श्रद्धाञ्जलि अर्पण करना मैं मेरा खास कर्त्तव्य समझता हूँ ।

आज स्वर्गस्थाचार्य प्रवर का स्थूल देह भले हमारे सामने न हो पर आपश्री का हम लोगों पर किया हुआ असिम अलौकिक उपकाररूपी सूक्ष्म देह हमारे हृदयकमल को प्रफुल्लित अवश्य कर रहा हैं इतना ही नहीं पर आपश्री के नाम मात्र से मन आह्लाद और नेत्रों की पुतलियों नृत्य करने लग जाती है ।

पूज्यवर ! आपने जैसे वीर क्षत्री कुल में (वि. सं. १८९३) अवतार धारण कर वीरता का परिचय दिया वैसे ही धर्मवीर हो कर अपनी वीरता को सार्थक किया । आपश्री

मुनि श्री ज्ञानसुन्दर

जैनेतर धर्म में जन्म लेकर भी सत्यप्रिय थे कि अपनी किशोर वय में ही मायावी संसार का त्याग कर जैन-धर्म (स्थानक० वि० सं. १९१०) में दीक्षित हुए।

हे ज्ञानसागर ! आपश्री की जैसे तर्कशक्ति और संशोधनबुद्धि अपार थी वैसे ही आप निड़र भी थे। आप गड़री प्रवाह में रहते हुए भी एक सच्चे शेर थे। आप गतानुगति के उपासक नहीं पर जैन जैनेतर शास्त्रों के पूर्ण मर्मज्ञ भी थे, जिसका ही शुभ परिणाम है कि बीस वर्षों के सज्जड़ संस्कारों का संशोधन के पश्चात् स्थानकवासी मत का परित्याग कर आप ने १८ साधुओं के साथ संवेग पक्षी जैन दीक्षा का स्वीकार कीया और जनता को बतला दिया कि सत्य इसका नाम होता है।

हे धर्मप्रचारक वीर ! यों तो आप अपने चरणकमलों का स्पर्श से कई प्रान्तों की भूमि को पवित्र कर हजारों अबोध प्राणियों का उद्धार किया पर विशेष जननी जन्मभूमि का उद्धार करने में विशेष नामना हासल की कि पंजाब जैसे वीर प्रदेश में मूर्त्तिपूजक जैन समाज का सूर्य अस्ताचल की ओर प्रस्थान कर रहा था उस समय आप अनेक कठिनाइयां का सामना करते हुए भी प्रचण्ड प्रकाश की किरणें चारों ओर प्रसरित कर दी, इसलिये यह कहना अतिशयोक्ति न होगा कि उस रूढ़िवाद के जमाना में आप एक सच्चे सुधारक एवं धर्मप्रचारक थे।

हे करुणासिन्धु ! आपश्रीमानों ने अनेक स्थानों एवं अनेक वादियों के साथ शान्तिपूर्वक शास्त्रार्थ कर जैन धर्म का झंडा फरहाया जिसका ही मधुर फल है कि आज पंजाव प्रान्त में उञ्चे उञ्चे सिक्खरवाले जैन मन्दिर और उनके हजारों विद्वान भक्त विद्यमान हैं।

हे कृपानिधि ! आपश्री ने हम पामर प्राणियों के लिये अनेक ग्रन्थों का निर्माण, कई मन्दिर मूर्तियों की अञ्जनशलाका–प्रतिष्ठाएँ, ज्ञानभण्डार और विद्याप्रचार करवाके कम उप-कार नहीं किया है कि जिसको हम किसी हालत में भूल सके ? इतना ही नहीं पर भारत में रहकर अमेरिका तक जैन धर्म का संदेश पहुँचा दिया कि आज यूरोप, अमेरिका और जर्मन जैसे

प्रदेशों में जो विद्वान् जैन धर्म के विषय अनेक कल्पनाएँ कर भ्रमित हो रहे थे वे जैनधर्म का सत्य स्वरूप को जान कर सेंकड़ो विद्वान जैनधर्म प्रति सहानुभूति प्रदर्शित कर रहे है इतना ही नहीं पर कई यूरोपियन तो जैनधर्म स्वीकार कर नियम–व्रत भी पालन करने लग गये हैं। चिकागो शहर में जो गान्धी सोसायटी ने जो जैनधर्म का प्रचार किया है यह सब आप की असीम कृपा का ही प्रभाव है। इस महान् उपकार के बदले में हम लोग क्या कर सक्ते है अर्थात् जितना करे उतना थोड़ा में थोड़ा ही है।

हे पूज्यपाद! आपश्री ने केवल पंजाब का उद्धार कर पंजाबकेसरी पद पाया वैसे मरुधर का भी उद्धार आप ने ही किया है क्यों कि आप ने मरुधर में पदार्पण किया उसके पूर्व मारवाड़ प्रान्त में मूर्तिपूजक समाज नाम मात्र का ही रह गया था। मूर्त्ति नहीं माननेवालों की चारों ओर प्रबलता ने अपना अड्डा जमा रखा था। रहासहा मूर्तिपूजक समाज का आचारव्यवहार, क्रियाकाण्ड और संस्कारों में कई प्रकार का परावर्तन होने लग गया था पर आप श्रीमान ने वि. सं. १९३४ का चातुर्मास मारवाड की मुख्य राजधानी जोधपुर में किया और जनता को सच्चा उपदेशरूपी अमृत पान कराया जिस से जोधपुर में १०० घर मूर्तिपूजकों के माने जाते थे एक ही चातुर्मास में ५०० घर बन गये। इसीप्रकार आप मारवाड़ के छोटे–बड़े ग्रामों में भ्रमण कर जो अनभिज्ञ एवं अबोध लोग मिथ्या उपदेश के कारण भ्रम में पड़ गये थे उन का भी आप ने उद्धार किया। आज मारवाड़ के शहरों में ही नहीं पर छोटे–बड़े ग्रामों में भी जैन मूर्तिपूजक समाज दृष्टिगोचर हो रही है यह आपश्री के जबर्दस्त उपदेश का ही प्रभाव है।

हे धर्मोद्धारक! जिन जैन मन्दिरों की घोर आशातना हो रही थी, जैन ज्ञानभण्डार चार दीवालों के बिच सड़ रहे थे पर आपश्री के पूर्ण परिश्रम और प्रयत्न के कारण मन्दिरों की आशातना दूर हुई, ज्ञानभण्डार प्रकाश में आये, जीर्ण मन्दिरों का उद्धार, नये मन्दिरों का निर्माण, अनेक लायब्रेरियों, पुस्तक प्रचार मण्डलादि कार्य हुआ। इस महान् उपकार का बदला तो हम किसी हालत में दे ही नहीं सक्ते है पर मारवाड़ी जैन समाज आप को धर्मो-द्धारक एवं मरूधर–केसरी कहें तो कोई अधिकताई की बात नहीं है। हे प्राणेश! उसमें यह दास भी एक है कि विनय, भक्ति और श्रद्धापूर्वक श्रद्धाञ्जलि आपश्री के चरणकमलों में अर्पण करता हैं।

(ले० साहित्यप्रेमी अगरचंद नाहटा)
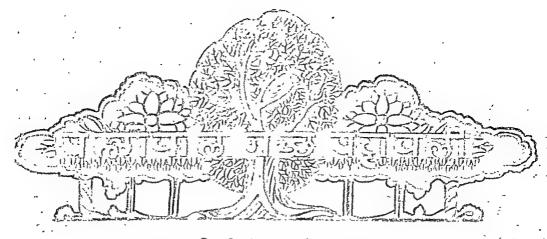
इतिहास की उपयोगिता—बहुत प्राचीन काल से है—कल्पसूत्र× में भद्रबाहुस्वामी ने चार वेदों के पश्चात् पांचमा इतिहास का उल्लेख किया है इससे इतिहास की उपयोगिता प्राचीन काल में भी उल्लेखनीय थी, यह स्पष्ट है।

इतिहास की महिमा—राजतरङ्गिणी के (हिन्दी अनुवाद) प्रस्तावना में पं. नंदकिशोरजी शर्म्मा इतिहास की महिमा का क्या ही सुन्दर वर्णन करते हैः—

" इतिहास से ही देश का अस्तित्व, गौरव, आचार, प्रकृति, विचार, धर्म आदि जाना जाता है। इतिहास देखकर ही राजा प्रजापालन में उत्तम रूप से समर्थ होता है। मंत्रीवर्ग उदार सन्मति देने की क्षमता रख सकते हैं। प्रजा निज २ धर्म्म में रत होकर अपने कर्त्तव्य को पहिचानने लगती है। इतिहास बिगड़ी अवस्थावालों के (उन्नत) बनने का सोपान है और बने हुओं के देदीप्यमान होने का सामान है। मनुष्य योगबल की तरह इतिहास से भी मालूम कर सकता है कि हम क्या थे और क्या हो गये, तथा आगे को कैसे हो जांयगे ? इतिहास लक्ष्मीमद से अन्धों की आँखें खोलने को ज्ञानाञ्जनशलाका है। इतिहास राज–सन्निपात घोर निद्रा में सोते हुओं को चैतन्य करानेवाला चंद्रोदय रस है। इतिहास विषय विष-विशूचिका से बेचैनों को बचानेवाला राजवैद्य है। इतिहास हुकूमत के घमण्ड में मृत्यु को भूले हुओं को स्वर्ग नरक का भान–चित्र दिखलानेवाला विश्वकर्मा है। इतिहास उत्कोच (घूस) खानेवाले मोटे बिलाव राजकर्म्मचारियों को यमलोक के कुत्तों से डरपानेवाला कालभैरव है।

× जोवणगमणुपत्तेरिउवेय जउवेय सामवेय अथव्वणवेय **इतिहास**पंचमाणं (कल्पसूत्र)

इतिहास प्रजा-पीडन करनेवाले अन्यायी राजाओं को त्रिशूल दिखाकर धमकानेवाला महारुद्र है। इतिहास बुद्धिमान राजाओं को सुमार्ग पर चलानेवाला सद्गुरु है। इतिहास राजनीति-विशारदों का जीवन है। पुरातत्त्ववेत्ताओं का सर्वस्व है। कवियों की चातुरी का मूलाधार है। अच्छे राजाओं की कीर्त्तिचंद्रिका का चंद्रमा है। इतिहास कालघटा के अन्धकार में छुपे हुए नररत्नों के चरित्रों को दिखानेवाला सूर्य है। अधिक क्या ? इतिहास एक अगणित प्रभाव रखनेवाला अनुपम चिन्तामणि रत्न है।"

जैन इतिहास के उल्लेखनीय अङ्गों में पट्टावलियों का स्थान बहुत ही महत्त्व का है। इसीलिये उनका प्रकाशन नितान्त उपयोगी और परमावश्यक माना जाता है, पर अद्यावधि प्रकाशित पट्टावलीयों की संख्या नगण्य है। श्वेताम्बर समाज में ८४ गच्छों के नाम सुप्रसिद्ध हैं पर पट्टावलीयों या आचार्यपरम्परा मात्र विद्यमान ४-५ गच्छों+ और उनकी शाखाओं की ही प्रकाशित हुई हैं। हाँ, काल की विषमतावश सब गच्छवालों की पट्टावलियों का उपलब्ध होना असंभव हैं पर अभीतक खोजशोध भी यथेष्ट नहीं हुई, तो यह दोष किसे दें ?

प्रस्तुत 'पल्लीवाल गच्छ पट्टावली' अप्रकाशित पट्टावलीयों में से एक है। बीकानेर (बड़ा उपाश्रय) बृहत् ज्ञानभंडार की सूचि करते समय एक गुटकाकार पुस्तक में यह पट्टावली उपलब्ध हुई थी। यह गुटका उसी गच्छ के यतिओं का लिखा हुआ है। (पट्टावली-लेखन-प्रशस्ति इसी पट्टावली के अन्त में दे दी गई है) इसी गुटके से तद्वत् नकल कर के इस लेख के साथ प्रकाशित की जाती है।

इस गच्छ का सम्बन्ध पल्लीवाल ज्ञाति और पाली (जोधपुर राज्य में) नगर से सविशेष जाना जाता है, अतः पल्लीवाल ज्ञाति के विषय में विचार-विमर्श करने की इच्छा थी, पर विद्वद् मुनिवर्य दर्शनविजयजी से ज्ञात हुआ कि वे शीघ्र ही "पल्लीवाल जाति का इतिहास" हिन्दी में प्रकाशित करनेवाले हैं, अतः उसके प्रकाशन के पश्चात् ही इस विषय में लिखना उचित समझकर प्रस्तुत पट्टावली के सम्बंधी ही 'विशेष ज्ञातव्य' पीछे लिखा गया है।

१८ वीं शताब्दि के पूर्वार्द्ध तक इस गच्छ की आचार्यपरम्परा अविच्छिन्न चलती रही है (और १९ वीं शताब्दि के शेषार्द्ध में महेश्वरसूरिजी के बाद अजितदेवसूरिजी× से गच्छभेद, और 'क्रियाउद्धार' का उल्लेख प्रस्तुत पट्टावली में पाया जाता है) पर इस के बाद का इति-

---

+ १ खरतर, २ तपा, ३ अंचल, ४ उपकेश, ५ नागोरीतपा (पार्श्वचंद्रीय) गच्छ।

× अजितदेवसूरिजी के पट्टधर कौन हुए यह भी अज्ञात है।

हास अज्ञात है। पुरातत्त्ववित् सविशेष ज्ञातव्य प्रकट करने की कृपा करें और इसी प्रव
अन्य प्रकाशित पट्टावलीयों की खोजशोध कर साहित्यप्रेमी शीघ्र प्रकट करें यही निवेदन है

पल्लीवाल गच्छ पट्टावली

प्रथम २४ तीर्थंकरों और ११ गणधरों के नाम लिखकर आगे पट्टानुक्रम इसप्रकार लिखा है:–

(१) श्री स्वामी महावीर जी रै पाटि श्री सुधर्म्म १

(२) तिण पट्टे श्री जंबूस्वामी २

(३) तत्पट्टे श्री प्रभवस्वामी ३

(४) तत्पट्टे श्री शय्यंभवसूरि ४

(५) तत्पट्टे श्री जसोभद्रसूरि ५

(६) तत्पट्टे श्री संभूतविजय ६

(७) तत्पट्टे श्री भद्रबाहु ७

(८) तत्पट्टे, तिण महें भद्रबाहु री शाखा न वधी, श्री थूलिभद्र ८

(९) तत्पट्टे श्री सुहस्तिसूरि, २ काकंद्याकोटि सूरिमंत्र जाप्यां चात् कोटिक गण। तिहाँ रै पाटि सुप्रतिबंध ९ तियां रै गुरुभाइ सु तिणरा शिष्य दोइ, विज्जाहरी १ उच्चनागरी २ सुप्रतिबधपाटि ९ तिणरी शाखा २ तिणांरा नाम मझिमिला १ वयरी २।

(१०) वयरी रै पाटै श्री इंद्रदिन सूरि पाटि १०

(११) तत्पट्टे श्री आर्यदिन्नसूरि पाटि ११

(१२) तत्पट्टे श्री सिंहगिरिसूरि पाटि १२

(१३) तत्पट्टे श्रीवयरस्वामि पाटि १३

(१४) तत्पट्टे तिणरी शाख २ तिणां रा नाम प्रथम श्री वयरसेन पाटि १४ बीजो श्री पद्म २ तिणरी नास्ति। तीजो श्री रथसूरि पाटि श्री पुसिगीर री शाखा बीजी वयरसेन पाटि १४

(१५) तत्पट्टे श्री चंद्रसूरि पाट १५ संवत् १३० चंद्रसूरि

+(१६) संवत १९१ (१६१) श्री शांतिसूरि थाप्या पट्टे १६. श्री संवत १८० स्वर्गे श्री शांतिसूरि

+ यहां से शेष तक ७ नाम ही रूढ़ हो गये देखे जाते हैं:–१ शांतिसूरि, २ यशोदेवसूरि, ३ नन्नसूरि, ४ उद्योतनसूरि, ५ महेश्वरसूरि, ६ अभयदेवसूरि, ७ आमदेवसूरि। ऐसे ही खरतरगच्छ में चंद्रसूरि, वायड

डॉ. मंगलदेव शास्त्री M. A. PH. D.
बनारस.

[पृ० १४०.

श्री अगरचंद नाहटा, बीकानेर.

[पृ. १८२.

मथुरादास जैन

[पृ. १२५

पंडित श्री माधवानन्द शास्त्री

[पृ. २०६, २०८.

पाटि १६ तिणरै शिष्य ८ तिहांरा नाम श्री महेन्द्रसूरि १ तिणथी मथुरावालगच्छ, श्री शालिगसूरि—श्री पुरवालगच्छ, श्री देवेन्द्रसूरि—खंडेलवालगच्छ, श्री आदित्यसूरि—सोझितवालगच्छ, श्री हरिभद्रसूरि—मंडोवरागच्छ, श्री विमलसूरि—पत्तनवालगच्छ, श्री वर्द्धमानसूरि—भरवछेवालगच्छ ७ श्री मूल पाटे श्री

(१७) जसोदेवसूरि पाटि १७ संवत ३२९ वर्षे वैशाख सुदि ५ प्रल्हादि प्रतिबोधिता **'श्री पलिवालगच्छ थापना'** संवत् ३९० (?) स्वर्ग

(१८) श्री नन्नसूरि पाटि १८ संवत ३५६ स्वर्ग

(१९) श्री उजोअणसूरि पाट १९ संवत ४०० स्वर्ग

(२०) श्री महेश्वरसूरि पाटि २० संवत ४२४ स्वर्ग

(२१) श्री अभयदेवसूरि पाटि २१ संवत ४५० वर्षे स्वर्ग

(२२) श्री आमदेवसूरि पाटि २२ संवत ४५६ स्वर्ग

(२३) श्री शांतिसूरि पाटि २३ संवत ४५(९ ?)५ स्वर्ग

(२४) श्री जस्योदेवसूरि पाटि २४ संवत ५३४ स्वर्ग

(२५) श्री नन्नसूरि पाटि २५ संवत ५७० स्वर्ग

(२६) श्री उजोअणसूरि पाटि २६ संवत ६१६ स्वर्ग

(२७) श्री महेश्वरसूरि पाटि २७ संवत ६४० स्वर्ग

(२८) श्री अभयदेवसूरि पाटि २८ संवत ६८१ स्वर्ग

(२९) श्री आमदेवसूरि पाटि २९ संवत ७३२ स्वर्ग

(३०) श्री शांतिसूरि पाटि ३० संवत ७६८ स्वर्ग

(३१) श्री जस्योदेवसूरि पाटि ३१ संवत ७९५ स्वर्ग

(३२) श्री नन्नसूरि पाटि ३२ संवत ८३१ स्वर्ग

(३३) श्री उजोयणसूरि पाटि ३३ संवत ८७२ स्वर्ग

(३४) श्री महेश्वरसूरि पाटि ३४ संवत ९२१ स्वर्ग

में जिनदत्तसूरि और उपकेश गच्छ में भी कई नाम रूढ़ पाये जाते हैं। उपकेशगच्छ के रूढ़ नाम यथाः— १ रत्नप्रभ, २ यक्षदेव, ३ कक्क, ४ देवगुप्त, ५ सिद्ध इनमें से ३५ पाट के बाद रत्नप्रभ और यक्षदेव नाम निकाल दिये गये।

(३५) श्री अभयदेवसूरि पाटि ३५ संवत ९७२ स्वर्ग

(३६) श्री आमदेवसूरि पाटि ३६ संवत ९९९ स्वर्ग

(३७) श्री शांतिसूरि पाटि ३७ संवत १०३१ स्वर्ग

(३८) श्री जस्योदेवसूरि पाटि ३८ संवत १०७० स्वर्ग

(३९) श्री नन्नसूरि पाटि ३९ संवत १०९८ स्वर्ग

(४०) श्री उज्जोयणसूरि पाटि ४० संवत ११२३ स्वर्ग

(४१) श्री महेश्वरसूरि पाटि ४१ संवत ११४५ स्वर्ग

(४२) श्री अभयदेवसूरि पाटि ४२ (संवत) श्री **मलधार** श्री अभयदेवसूरि आवि मिल्या ता पछै अजितदेव ठांमि श्री अभयदेवसूरि कहांणां पाटि ४२ संवत ११६९ स्वर्ग

(४३) श्री आमदेवसूरि पाटि ४३ संवत ११९९ स्वर्ग

(४४) श्री शांतिसूरि पाटि ४४ संवत १२२४ स्वर्ग

(४५) श्री जसोदेवसूरि पाटि ४५ संवत १२३४ स्वर्ग

(४६) श्री नन्नसूरि पाटि ४६ संवत १२३९ स्वर्ग

(४७) श्री उजोयणसूरि पाटि ४७ संवत १२४३ स्वर्ग

(४८) श्री महेश्वरसूरि पाटि ४८ संवत १२७४ स्वर्ग

(४९) श्री अभयदेवसूरि पाटि ४९ संवत १३२१ स्वर्ग

(५०) श्री आमदेवसूरि पाटि (५०) संवत १३७४ स्वर्ग

(५१) श्री शांतिसूरि पाटि ५१ संवत १४४८ स्वर्ग

(५२) श्री जसोदेवसूरि पाटि ५२ संवत १४८८ स्वर्ग

(५३) श्री नन्नसूरि पाटि ५३ संवत १५३२ स्वर्ग

(५४) श्री उजोयणसूरि पाटि ५४ संवत १५७२ स्वर्ग

(५५) श्री महेश्वरसूरि पाटि ५५ संवत १५९९ स्वर्ग

(५६) श्री अभयदेवसूरि पाटि ५६ नवी गच्छ+ थापना कीधी गुरां सा (थे) क्लेस कीधो, कोटि द्रेप करि **क्रियाउद्धार** कीधो संवत १५९५ (?) स्वर्ग

+ इसी गुटके में अन्यत्र सं. १५९५ में गच्छभेद हुआ लिखा है, यह गच्छभेद अजितदेवसूरि से हुआ ज्ञात होता है ।

[श्री आत्मारामजी

(५७) श्री आमदेवसूरि× पाटि ५७ संवत १६३४ स्वर्ग
(५८) श्री शान्तिसूरि पाटि ५८ संवत १६६१ स्वर्ग
(५९) श्री जस्योदेवसूरि पाटि ५९ संवत १६९२ स्वर्ग
(६०) श्री नन्नसूरि पाटि ६० संवत १७१८ स्वर्ग
(६१) श्री विद्यमान भट्टा(रक) श्री उजोअणसूरि+ पाटि ६१ संवत १६८७ वाचकपदं संवत १७२८ जेष्ट सुदि १२ वार शनि दिने सूरिपदं विद्यमान विजयराज्ये।

(सं० १७३४ स्वर्ग)

लेखन प्रशस्ति—संवत १७२८ वरषे श्री शालिवाहनराज्ये शाके १५९३ प्रवर्त्तमाने श्री भाद्रपद मास शुभ शुक्लपक्षे नवमी ९ दिने वार शनि दिने श्रीमत् पल्लिकीयगच्छे भट्टा. श्री शांतिसूरि तत्पट्टे भ. श्री श्री ७ जस्योदेवसूरि संताने श्री श्री उपाध्याय श्री महेन्द्रसागर तत्शिष्य मु. श्री जयसागर शिष्य चेला परमसागर वाचनार्थे श्री गुरां री पट्टावली लिख्यतं ॥ श्री ॥

विशेष ज्ञातव्य—श्वेताम्बर समाज में दो तीर्थंकरों की परम्परा अद्यावधि चली आती है। १ पार्श्वनाथ, २ महावीर। भगवान महावीर देव की विद्यमानता में प्रभु पार्श्वनाथजी के सन्तानीय केशी गणधर की विद्यमानता के प्रमाण श्वे. मूल आगमो में पाये जाते हैं। यद्यपि केशी के अतिरिक्त और भी कई मुनिराज पार्श्वनाथ सन्तानीय उस समय विद्यमान थे और उनका उल्लेख अंग सूत्रों में कइ जगह प्राप्त है तथापि केशी मुख्य और प्रभावक थे। उनकी परंपरा आज तक भी चली आरही है इस लिये वे यहां उल्लेखनीय है। इस परम्परा के ६ठे पट्टधर रत्नप्रभसूरिजी नामक आचार्य बहुत प्रभावशाली हो गये है। कहा जाता है कि ओशीया (उपकेश) नगरी में वीर निर्वाण संवत् ७० के बाद १८०००० क्षत्रियपुत्रों को उपदेश देकर जैन धर्मी आप ने ही बनाये, और वहां से उपकेश नामक वंश चला* जो आज भी ओसवाल ज्ञाति के नाम से सर्वत्र सुप्रसिद्ध है। इस महत्त्वपूर्ण कार्य के लिये उनका नाम सदा चिरस्मरणीय रहेगा। अस्तु

× इनका (आमदेवसूरि छंद) १ छंद भी उक्त गुटके में है पर वह अशुद्ध होने से प्रकाशित नहीं किया गया।

+ प्रस्तुत पट्टावली की प्रति जिस गुटके से नकल की गई है वह गुटकाकार प्रति सं. १७१७ से लेकर सं. १७३४ के मिगसर तक भिन्न २ समय में कई लेखकोंद्वारा लिखा गया है अतः इस लेखक ने उजोअणसूरि का स्वर्ग सं. १७३४ का लिखा है। इनके बाद पट्टधर कौनसे २ आचार्य हुए इसके लिये प्रमाणों का अभाव है।

* हिमवंत थेरावली का अनुवाद (वीर निर्वाण संवत् और जैन कालगणना), एवं विशेष [illegible] जैनजाति महोदय में देखें।

पार्श्वनाथजी के परम्परा के पट्टधर आचार्यों के नाम और विशेष परिचय " पट्टावली समुच्चय " में प्रकाशित ' उपकेश गच्छ पट्टावली ' और ' जैन जाति महोदय " नामक ग्रन्थ से जानना चाहिये।

अब महावीर परम्परा पर संक्षिप्त विचार किया जाता है।

एक उपकेश गच्छ को छोड़कर अवशेष सारे गच्छवालों ने अपनी परम्परा भगवान महावीर से मिलान की है लेकिन पहले के जमाने में लिखने की अपेक्षा स्मृति के आधार पर ही अधिक कार्य चलता था। इस से भिन्न २ पट्टावलीयों में जिसे जो जो स्मरण था लिखते गये। अतएव अनेक पाठान्तर और वैषम्य बढ़ते ही चले तो भी श्वेताम्बर समाज के पट्टधर आचार्यों की परम्परा वीर निर्वाण से लगभग १००० वर्ष तक की व्यवस्थित रूप से उपलब्ध+ है उसके बाद अनेक कारणों से पट्टधर आचार्यों का इतिहास व्यवस्थित न रह सका। जिसके फलस्वरूप प्रायः सभी गच्छवालों की पट्टावलीयो में मध्यकालीन आचार्यों के जन्म, दीक्षा, पदप्रतिष्ठा, स्वर्गवास संवत नहीं पाये जाते। इतना ही नहीं उस समय के इतिहास पर दृष्टि डालने से यह भी ज्ञात होता है कि कई असंभव और असम्बंधित बातों का भी पट्टावलीयों मे संमिश्रण हो चुका है। लेकिन इन सब पर विचार करने का न तो इस लेख का उद्देश्य ही है, न उतनी साधन सामग्री उपलब्ध और अवकाश है। अतः प्रस्तुत पट्टावली सम्बन्धी ही कई आवश्यक बातें लिख देता हूं।

१ इस पट्टावली में प्रथम पट्टधर आचार्य का नाम सुधर्मा का है तब अन्य कइ पट्टावलीयों में गौतमस्वामी का नाम प्रथम नम्बर में है।

यद्यपि भगवान महावीर के निर्वाण समय से गौतमस्वामी के निर्वाण में १२ वर्ष का अन्तर है तथापि महावीर निर्वाण के रात्रिको ही उन्हें केवलज्ञान उत्पन्न हो गया था, अतः गच्छ व्यवस्था सारी सुधर्मास्वामी करते थे इससे उनका नाम कइ पट्टावलीयों में नहीं रखा गया और उनका १२ वर्ष का समय भी सुधर्मास्वामी के युगप्रधानत्व काल में मिला दिया गया है।

२ स्थूलिभद्रजी के पाट पर कइ पट्टावलीयों में आर्य महागिरिजी का नाम है लेकिन इस पट्टावली में उन का नाम न हो कर स्थूलिभद्रजी के बाद उनके शिष्य आर्य सुहस्ती सूरिजी का नाम दिया गया है

+ देवार्द्धिगणि क्षमाश्रमण तक की आचार्य और युगप्रधान परम्परा जो कि कल्पसूत्र और नंदीसूत्र में पाइ जाती हैं। देखें पट्टावली समुच्चय।

वास्तव में आर्य महागिरिजी का नाम अवश्य होना चाहिये क्योंकि उनका युगप्रधानत्व काल भी ३० वर्ष का है लेकिन उन के नाम न देने का कारण यह हैं किः–(१) उन्हो नें अपनी विद्यमानता में ही अपना साधु समुदाय आर्य सुहस्तीजी को सुर्पुद कर दिया था और आप गच्छ की निश्रा में रहते हुए भी जिनकल्प का अनुकरण करते थे। गण समर्पण के साथ ही उन्हो नें युगप्रधान पद भी आर्य सुहस्ती को समर्पण कर दिया था इसीसे पीछे के पट्टावली-कारों ने उनका नाम न देकर क्रमिक नम्बर में आर्य सुहस्ती का ही नाम रखा।

(२) दूसरा कारण यह भी हो सकता है कि परम्परा नामानुक्रम दो प्रकार से लिखा जाता हैः (१) युगप्रधान नामानुक्रम (२) गुरुशिष्य नामानुक्रम। आर्य महागिरि और आर्य सुहस्ती दोनों स्थूलिभद्रजी के ही शिष्य थे अतः गुरुशिष्य सम्बंध से दोनों का नम्बर एक ही होता है, और युगप्रधान नामानुक्रम से भिन्न २ नम्बर दिये जाते है पर इस पट्टावली में दोनों प्रकार देखे जाते हैं; जैसेः–संभूतिविजयजी के पश्चात् भद्रबाहुस्वामी का नम्बर भिन्न दे दिया है।

(३) प्रस्तुत पट्टावली के नं. १४ तक के आचार्यों के नामानुक्रम देवर्द्धि क्षमाश्रमणजी की गुर्वावली के अनुसार ही है लेकिन नम्बरों में कइ नाम कम कर दिये है। वास्तव में यहां तक का संशोधित पट्टानुक्रम इस प्रकार होना चाहियेः—

			युगप्रधानत्व काल	निर्वाण काल	
	१	आर्य सुधर्मा	१२+८=२०	वीरात् २०	
	२	,, जंबू	४४	६४	
	३	,, प्रभव	११	७५	
	४	,, शय्यंभव	२३	९८	
	५	,, यशोभद्र	५०	१४८	
	६	,, संभूतिविजय	८	१५६	
७ }	७	,, भद्रबाहु	१४	१७०	
	८	,, स्थूलभद्र	४५	२१५	
८ }	९	,, महागिरि	३०	२४५	
	१०	,, सुहस्ती	४६	२९१	कोटिकगण
९ }	११	,, सुस्थित			
	१२	,, सुप्रतिबद्ध			
१०	१३	,, इंद्रदिन्न			

११	१४	,, दिन्न			
१२	१५	,, सिंहगिरि			
१३	१६	,, वज्र	३६	५८४	वज्रशाखा
	१७	,, रथ			
	१८	,, पुष्पगिरि			
१४	१९	वज्रसेन	३	६२०	
१५	२०	+चंद्रसूरि	७×	६२७	चांद्रकुल*

(इतिहासतत्त्वमहोदधि मुनिवर्य कल्याणविजयजी ने " वीर निर्वाण संवत् और जैन काल गणना " नामक निबन्ध में इस विषय पर प्रमाणपुरस्सर और विद्वत्तासूचक काफी प्रकाश डाला है उनके मतानुसार आर्यसुहस्ती और वज्रस्वामी के मध्य की, काल गणना में १३ वर्ष कम होने चाहियें अतः उनके मतानुसार वज्रस्वामी का वीरात् ५७१ और वज्रसेन का निर्वाण ६०७ संवत होता हैं। विशेष ज्ञातव्य उक्त निबंध से जानना चाहिये)

चंद्रसूरि के पश्चात् भी आचार्यों का स्वर्गवास संवत इस पट्टावली में लिखा है यह इस पट्टावली की एक **विशेषता** है पर संवत सशंकित हैं।

चंद्रसूरिजी के पश्चात् प्रस्तुत पट्टावली में जिन २ आचार्यों का नाम और (स्वर्ग) समय लिखा है वह कहाँतक ठीक है, प्रमाणाभाव से इस विषय में कुच्छ भी नहीं कहा जा सकता, याने इसकी परीक्षा के प्रमाणों का नितान्त अभाव हैं। तब भी निकटवर्ती जिन २ आचार्यों के समय सम्बंधी जो कुछ प्रमाण मिलते हैं, उनसे प्रस्तुत पट्टावली में लिखित कई आचार्यों का समय अप्रमाण (गलत–भ्रमित) ज्ञात होता है जिसके कुछ उदाहरण नीचे दिये जाते हैं:—

+ नम्बरों और नामों के सापेक्ष पाठान्तरों के लिये देखें–' पट्टावली समुच्चय ' ' खरतरगच्छ पट्टावली संग्रह ' और ' वीर निर्वाण संवत् और जैन कालगणना ' नामक निबंध ।

× खरतरगच्छीय पट्टावली (क्षमाकल्याण कृत) में–' गृहे ३७ सामान्य व्रते २३ सूरिपदे ७ सर्वायु ६७ " ।

* वर्त्तमान में विद्यमान खरतर, तपा, अंचल, पायचंद्रीया (नागोरी तपा) आदि गच्छ इसी चांद्रकुल की परम्परा में से हैं । पल्लीवालगच्छ भी इसी चांद्रकुल की परम्परा में था यह इस पट्टावली से सुनिश्चित और स्पष्ट ही हैं ।

पल्लीवालगच्छ की प्रस्तुत पट्टावली चंद्रसूरि तक तो अन्य गच्छीय पट्टावलीयों से मिलती हुई है पर इसके आगे सर्वथा स्वतंत्र है ।

नं०४४ शांतिसूरि का सं. १२२४ स्वर्गवास लिखा है पर क्षेमसेखर शिष्य उदयशेखरकृत जयतारण विमल जिन स्तवन (गा. ११) में, इन्हो नें सं. १२३६ माघ सुदि १३ को राजसी के भराई हुई इस प्रतिमा की प्रतिष्ठा (शांतिसूरिजी ने) कराइ थी ऐसा उल्लेख है, यथासंभव शांतिसूरि उपरोक्त ही होगें ।

नं०४९ अभयदेवसूरि का सं. १३२१ में स्वर्ग लिखा है पर 'जैन धातु प्रतिमा लेख संग्रह' लेखांक ८९९ में इनका (प्रतिष्ठा) सं. १३८३ मा. सु. ११ का लेख उपलब्ध है ।

नं०५१ शांतिसूरि का सं. १४४८ में स्वर्गवास लिखा है पर पट्टावली समुच्चय पृ. २०५ में सं. १४५८* का इनका लेख है ।

नं०५२ यशोदेवसूरि का स्वर्गवास सं. १४८८ लिखा है पर सं. १५०१–७–११ तक के आप की प्रतिष्ठित मूर्तियों के लेख उपरोक्त दोनों ग्रन्थों में पाये जाते हैं ।

पल्लीवाल गच्छ—साहित्य

(१) (४८) महेश्वरसूरिकृत "कालिकाचार्य कथा" (सं. १३६५ मा. लि. प्रति) P.R. III नं. ४४

(२) (५०) आमदेवसूरिकृत " प्रभावक चरित्र " (गद्य)
(उल्लेख सं. १६१७ के मतपत्रमें देखें " युग. जिनचन्दसूरि " ग्रन्थ के पृ. ४२ में)

(३) (५१) शांतिसूरिः—विरचित " विधिकरणशतक "
(उल्लेख जयसोमोपाध्यायकृत २६ प्रश्नोत्तर ग्रन्थ में)

(४) (५३) नन्नसूरिः—कृत श्रीमंधरजिनस्तवन गा. ३५ (सं. १५४४)
(पत्र २ भाषा. ले. १६ वीं शताब्दि, महरचंद भं. बं. नं. ३ बीका०)

(५) (५५) महेश्वरसूरि—× कृत (A) " विचारसार प्रकरण " प्राकृत गाथा ८८ (टबार्थ

---

* हमारे संग्रह में भी सं. १४५६ का लेख है जिनकी नकल पीछे देखें ।

× " महेश्वरसूरि " नाम से और भी कई आचार्य हो गये हैं और उनके रचित " पंचमी कहा " " संयममंजरी " आदि कई ग्रन्थ उपलब्ध भी है पर उन ग्रन्थों के कर्त्ता इसी गच्छ के थे या अन्य परम्परा के यह निर्णय नहीं हो सकने के कारण उन ग्रन्थों का यहां उल्लेख नहीं किया गया ।

(५५) सं० १५९१ महेश्वरसूरि के राज्य में लिखित २ प्रति यें देखी गई हैं जिन की पुष्पिका लेख इस प्रकार हैं:—

(A) सं० १५९१ वर्षे कार्तिक शुदि १० शुक्रवारे श्री वर्द्धमानपल्लीवालगच्छे भट्टारिक श्री ५ महेश्वरसूरि विजयराज्ये वा. श्री रत्नचंद्र वा. [illegible] । वा. वा. लाभचंद्रलिखितं ॥ ग्र० ७२५ । पीछेकीः—पूज्य प्रभु भट्टारक श्री श्री श्री ५ अजित-

[illegible] पत्र १० सं. १७०४ मा. व. ३ [illegible], [illegible] सहजकीर्ति [illegible] [illegible] [illegible] वीका.)

(B) "[illegible]" (सं. १५७३ फाल्गुन) P. R. III नं. ७७ पृ. २४०

(६) [illegible] अजितदेवसूरि-निर्मित (A) "कल्पसूत्र दीपिका" (सं. १६२२ अ. ३१२१)

(B) "पिंडनियुक्ति दीपिका" (सं. १६२७) जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास पृ. ५८५

(C) " उत्तराध्ययन टीका (बालावबोधिनी) " (सं. १६२९) जै. सा. सं. इ. पृ. ५८५

(D) " आचारांग दीपिका " जै. सा. सं. इ. पृ. ५८५

(E) " आराधना " (पा. भं.) " "

(F) चंदनबालावेलि पत्र ३ (जय० भं. वं. नं. २९ द्वि. वीका.)

(G) " चौवीस जिनावली " गा. २५ (पट्टावलीवाले गुटके में)

(७) उपरोक्त अजितदेवसूरि के शिष्य हीरानंदकृत " चोवोली चौपइ " (श्री कृपाचंद्रसूरि ज्ञानभंडार बीकानेर वं. नं. ४२)

और भी १–२ यतिकृत २–४ छोटे २ स्तवनादि उक्त गुटके में है।

पल्लीवाल गच्छाचार्यों के प्रतिष्ठित लेख

नं० ४९ अभयदेवसूरि—सं० १३८३ माघ सु० १० सोम० (जै० धा. प्र० ले० संग्रह भा० २ ले० ८९९)

नं० ५१ शान्तिसूरि—सं० १४५६ माघ शु० १२ शनि० (हमारे संग्रह में)

" " सं० १४५८ फाल्गुन कृ० १ शुक्र० (पट्टावली समुच्चय पृ० २०५)

" " सं० १४६२ माघ कृष्णा ४ (जैन लेख संग्रह ले० २४७८)

देवसूरि तत्‌शिष्य क्षमासागर स्वपुन्यार्थ सोधनीयं कृतं ॥
(उपासकदशाङ्ग पत्र २१ विकानेर—जय. भं. वं. नः २४)

(B) संवत् १५९१ वर्षे माघ वदि ११ गुरुवारे श्रीपार्श्वसंताने श्रीवर्द्धमानशाखायां श्रीपल्लीवालगच्छे भ. श्री महेश्वरसूरिभिः विजयराज्ये । वाचनाचार्य श्री रत्नचंद्र । तत्‌शि. वा. श्री क्षमानंद तत्शिष्य श्री लाभचंद्र तत्शिष्य (चेला) नेघालिखितं । कर्मक्षयनिमित्तं स्वपुण्यार्थं वाचनार्थ लिखितं लिखापितं शुभं भवतु ' श्री फलवर्द्धि पार्श्वनाथसमीपे ' मेडताग्रामे । (आचाराङ्ग सूत्र पत्र ७६ ग्र. २५४४–हमारे संग्रह में)

मुनिमहाराज १०८ श्रीमान् श्रीहर्षविजयजी

ओसवाल रावलपिंडी (पंजाब) के वासिंदे.

स्वर्गवास दीलही शहर, तारीख १ अप्रेल १८९०; उमर वर्ष ५०

वर्त्तमान आचार्य श्रीविजयवल्लभसूरिजीके गुरुदेव. श्रीलक्ष्मीविजयजी महाराजके बादमें संघाडाके सर्व साधुओंके विद्यागुरु.

सह पत्र १३ सं: १७०८ भा. व. ३ अलवर, धर्मघोषगच्छीय सहजकीर्त्ति लि. प्रति, दानसागर भं. बं. नं० ३५ बीका.)

(B) " विचाररसायन " (सं. १५७३ फाल्गुन) P. R. III नं. ७७ पृ. २४०

(६) (५६–५७) अजितदेवसूरिः–विरचित (A) "कल्पसूत्र दीपिका" (सं.१६२२ ग्र. ३१२१)

(B) " पिंडविशुद्धि दीपिका " (सं. १६२७) जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास पृ. ५८५

(C) " उत्तराध्ययन टीका (बालावबोधिनी) " (सं. १६२९) जै. सा. सं. इ. पृ. ५८५

(D) " आचारांग दीपिका " जै. सा. सं. इ. पृ. ५८५

(E) " आराधना " (पा. भं.) " "

(F) चंदनबालावेलि पत्र ३ (जय० भं. बं. नं. २९ द्वि. बीका.)

(G) " चौवीस जिनावली " गा. २५ (पट्टावलीवाले गुटके में)

(७) उपरोक्त अजितदेवसूरि के शिष्य हीरानंदकृत " चोबोली चौपइ "
(श्री कृपाचंद्रसूरि ज्ञानभंडार बीकानेर बं. नं. ४२)

और भी १–२ यतिकृत २–४ छोटे २ स्तवनादि उक्त गुटके में है।

पल्लीवाल गच्छाचार्यों के प्रतिष्ठित लेख

नं० ४९ अभयदेवसूरि—सं० १३८३ माघ सु० १० सोम० (जै० धा. प्र० ले० संग्रह भा० २ ले० ८९९)

नं० ५१ शान्तिसूरि—सं० १४५६ माघ शु० १२ शनि० (हमारे संग्रह में)

" " सं० १४५८ फाल्गुन कृ० १ शुक्र० (पट्टावली समुच्चय पृ० २०५)

" " सं० १४६२ माघ कृष्णा ४ (जैन लेख संग्रह ले० २४७८)

देवसूरि तत्‌शिष्य क्षमासागर स्वपुन्यार्थं सोधनीयं कृतं ॥
(उपासकदशाङ्ग पत्र २१ विकानेर—जय. भं. वं. नः २४)

(B) संवत् १५९१ वर्षे माघ वदि ११ गुरुवारे श्रीपार्श्वसंताने श्रीवर्द्धमानशाखायां श्रीपल्लीवालगच्छे भ. श्री महेश्वरसूरिभिः विजयराज्ये । वाचनाचार्य श्री रत्नचंद्र । तत्‌शि. वा. श्री क्षमानंद तत्शिष्य श्री लाभचंद्र तत्शिष्य (चेला) मेघालिखितं । कर्मक्षयनिमित्तं स्वपुण्यार्थं वाचनार्थं लिखितं लिखापितं शुभं भवतु ' श्री फलवर्द्धि पार्श्वनाथसमीपे ' मेडताग्रामे । (आचाराङ्ग सूत्र पत्र ७६ ग्र. २५४४–हमारे संग्रह में)

मुनिमहाराज १०८ श्रीमान् श्रीहर्षविजयजी

ओसवाल रावलपिंडी (पंजाब) के वासिदे.

स्वर्गवास दील्ही शहर, तारीख १ अप्रेल १८९०; उमर वर्ष ५०

वर्त्तमान आचार्य श्रीविजयवल्लभसूरिजीके गुरुदेव. श्रीलक्ष्मीविजयजी महाराजके बादमें संघाडाके सर्व साधुओंके विद्यागुरु.

नं० ५२ यशोदेवसूरि—सं० १४७६ वै० व० २ (जैन लेख संग्रह ले० १८८२)
" " सं० १४८२ (जैन लेख संग्रह ले० १९३१)
" " सं० १४९९ भाद्रवा शु० २ शुक्र० (जैन गच्छ मत प्रवन्ध पृ० १०८)
" " सं० १५०१ जेष्ट कृष्णा १२ (जैन धातु प्रतिमा लेख संग्रह भा० २ ले० ४८५)
" " सं० १५०७ फाल्गुन वदि ३ (पट्टावली समुच्चय पृ० २०५)
" " सं० १५११ माघ कृष्णा ५ शुक्र० (जैन धातुप्रतिमा लेख संग्रह भा० १, ले० ४७१)
" " सं० १५१३ वैशाख शुक्ला २ (पट्टावली समुच्चय पृ० २०६)
नं० ५३ नन्नसूरि—सं० १५२८ (जैन लेख संग्रह ले० २१११)
" " सं० १५२८ माघ कृष्णा ५ बुध० (जैन लेख संग्रह ले० ५३९)
सं० १५२८ माघ कृष्णा ५ (जैन० धा० प्र० लेख संग्रह भा. २ ले. २२८)
नं० ५४ उद्योतनसूरि—सं० १५२८ चैत्र वदि १३ सोम० (पट्टावली समुच्चय पृ० २०६)
" " सं० १५३६ वैशाख ९ चन्द्र० (जैन लेख संग्रह ले० १५५५)
" " सं० १५३६ आषाढ शुक्ला ९ (जैन लेख संग्रह ले० १४६२)
" " सं० १५५६ पोष शुक्ला १५ सोम० (हमारे संग्रह में)
" " सं० १५५८ चैत्र कृष्णा १३ सोम० (जैन लेख संग्रह ले० ६७१)
" " सं० १५६६ माघ कृष्णा २ (जैन धातु प्रतिमा लेख सं० भा० २ ले० ४४)
नं. ५५ महेश्वरसूरि सं. १५९३ आषाढ शु. ३ रवि. (हमारे संग्रह में)
नं. ५९ यशोदेवसूरि राज्ये सं. १६३७ भा. ब. ३ (९ शुक्रे) (पट्टावली समुच्चय पृ. २०६)
" " सं. १६७८ द्वि. आ. शु. २ रवि (पट्टावली समुच्चय पृ. २०६)
" " सं. १६८१ चैत्र वदि ३ सोम (पट्टावली समुच्चय पृ. २०६)

इन लेखों में तीन अप्रकाशित लेख हमारे संग्रह में हैं, वे इस प्रकार है:

सं० १४५६ वर्षे माघ सुदि १३ शनौ उप० छाजहड़ गोत्रे सा. धांधा पु. भोजा भार्या०

पद्मसिरि पु. मलयसी भा० सूहव पु. मन्ना भा. देवल पु. रत्नाकेन आत्मश्रेयसे श्रीपार्श्वनाथबिंबं कारितं पल्लीवालगच्छे प्रतिष्ठितं श्रीशान्तिसूरिभिः । (श्री वासुपूज्यजीका मन्दिर, बीकानेर)

संवत् १५५६ वर्षे पोष सुदी १५ सोमवासरे पुष्य नक्षत्रे विषभ योगे उकेशपावीय (ज्ञातीय) सा. परवत भा. पाल्हणदे पु. पाता ऊदाश्रेयसे पल्लीवालगच्छे भ० श्री उज्जोइण-सूरिभिः श्रीशीतलनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं ॥ (श्री महावीरजी का मन्दिर, डागों की गुवाड़, बीकानेर)

सं० १५९२ वर्षे आषाढ़ सुदि ३ रवौ श्री सीरोहीनगर वास्तव्य हरिणगो उवएस-ज्ञातीय सा घड़सी भार्या लीलादे पुत्र तोला भा. तारादे पुत्र श्रीवंत सदारंग सं. तोला स्व-पुण्यार्थं श्रीपद्मप्रभबिंबं प्र. श्री पल्लीवालगच्छे भ० श्रीमहेश्वरसूरिभिः । (श्री वासुपूज्यजी का मन्दिर, बीकानेर)

परिशिष्ट

कल्पसिद्धान्तदीपिका

आदिः—(मंगलाचरण)

विशाललोचनैर्दृष्टं, विशालजिनशासनं ।
मनैव दर्शितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥

अज्ञानतिमिरव्राता, घ्रातं हृदयपङ्कजं ।
ज्ञानभास्करदीधत्या, विकाश्य विमलीकृतं ॥ २ ॥

यशःपरिमलापूर्णं, भव्यभ्रमरजिघ्रितं ।
सुसौरम्यं कृतं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥ युग्मम् ॥

श्रीचंद्रगच्छसुकलांभोरुहभास्करभास्वतां ।
श्रीमहेश्वरसूरीणां, सुप्रसादात् करोम्यहं ॥ ४ ॥

दीपिकां कल्पसूत्रस्य, बालानां बुद्धिवृद्धये ।
स्वकार्यसिद्धये चापि, प्रसन्नाः संतु सज्जनाः ॥ ५ ॥ युग्मम् ॥

× × ×

अन्त्य प्रशस्तिः—इतिश्री चंद्रगच्छांभोजदिनमणीनां श्रीमहेश्वरसूरिसर्व्वसूरिशिरोमणीनां पट्टे श्रीअजितदेवसूरिणा विरचिता श्रीकल्पसिद्धान्तदीपिका समाप्ता ।

स्वस्ति श्रीकोटिकगणकल्पद्रुरिव जंगमः ।
अस्ति विस्तरवानुर्व्यां वैरी शाखेति विश्रुताः ॥ १ ॥
तदुत्थ शुद्ध शाखायामभूदायति शालिनी ।
विशाला प्रतिसाखेव श्रीचंद्रकुलसंतति ॥ २ ॥ युग्मम् ।
तस्यां समन्वजायंत सूरयः शीलसागराः ।
कलंदिकाहिकालिंदीविलोडनहरेः समाः ॥ ३ ॥
षट् पंचाशतमे* पट्टे सुधर्मा स्वामितो भृशं ।
महेश्वरवराचार्या बभुवुः सूरिपुंगवाः ॥ ४ ॥
तत्पट्टेऽजितदेवेन सुशिष्याणां हिताय वै ।
परात्मनोर्बोधिलाभाय कृतेयं शिशुबोधिनी ॥ ५ ॥
श्रीमति रुद्र द्वि गुणिते वत्सरे भूपपूर्वके ।
विहितेयं पूर्वटीकातः शोधयंतु विचक्षणाः ॥ ६ ॥

इति प्रशस्ति

लेखन प्रशस्तिः—त्रिवर्गे गंज (!) संयुक्ते वर्षे विक्रमभूपतेः ।
वेदवर्गादिमे मासि मार्ग्गशीर्षाभिधानके ॥ १ ॥
द्वितीयायां पुष्पतिथौ दैत्याचार्यसुवासरे ।
चंद्रगच्छाधीशेभ्यो लिखाप्य कल्पपुस्तकं ॥ २ ॥
दत्तं विशुद्धचित्तेन लोचां नाम्ना हि निश्चितं ।
श्रीअजितदेवसूरिभ्यो वृतियुक्तमलंकृतम् ॥ ३ ॥

---

* इस प्रशस्ति से सुधर्म्मास्वामि से महेश्वरसूरि ५६ में पट्टधर सिद्ध होते हैं और प्रस्तुत पट्टावली के अनुसार महेश्वरसूरि का नम्बर ५५ वां आता है ।

अतः १ नम्बर की गडवडी ज्ञात होती हैं पर संभव है कि पट्टावली में आर्य स्थूलिभद्र का ८ वां नम्बर दिया है और आर्य सुहस्तीसूरिजी का ९ वां नम्बर देना चाहिये उसे न दे कर सुप्रतिबद्ध का ९ वां नम्बर लगाया है अतः दीपिकाकार ने उसके संशोधित स्वरूप वहां १ नम्बर की वृद्धि कर ५६ वें पट्टधर लिख दिया हे ।

“जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास” के पृष्ठ ५८५ में महेश्वर सूरिजी को “महावीरथी ६० मी पाटे” लिखा है अतः उक्त गणना में ४ नम्बरों की और वृद्धि होती है पर देशाई महोदय को उपलब्ध प्रमाण को पुनः देखना आवश्यक है ।

ग्रंथाग्रः ३१२१ सोलंकी उदालिखितम् । मुं. हीराणंद अपरनाम मझाहाकस्येदि कल्प. पुस्तकं । इदं ।

चौवोली चौपइ

आदिः—श्री जिनवर चरणै नमी, समरी सरसती माय ।
सद्‌गुरु नाम हियै धरी, गाइसु विक्रमराय ॥ १ ॥

चोबोली राणी तणो, ए छै सरस सम्बन्ध ।
कविजन मुखथी सांभल्यो, तिम हूं कहिसुं प्रबंध ॥ २ ॥

× × × ×

अंतः—पलीवाल विरुदे प्रसिद्ध, चंद्र गच्छ सुपहाण ।
सूरि महेसर पाटधर, तेजै दीपइ भाण ॥ ७ ॥

तासु पटोधर सूरिवर, श्री अजितदेव सूरंद ।
तासु पसायै हर्षधर, पंभणै हीराणंद ॥ ८ ॥

इति श्री चोबोली चौपइ संपूर्ण समाप्तं ॥ संवत १७७० वर्षे । मिति कार्तिक सुदि ७ सप्तमी तिथौ गुरुवासरे श्री बीलाडा नगरे मध्ये । पं. लाखणसी लिखितं । श्रीरस्तु ।

इस प्रकार पल्लीवाल गच्छ के विषय में यथासाध्य खोज़शोधद्वारा उपलब्ध प्रमाणोंद्वारा प्रकाश डालने का प्रयत्न किया गया है। विद्वद्‌गण और भी विशेष ज्ञातव्य प्रगट करने की शीघ्र कृपा करें यही विज्ञप्ति है।

स्रग्धरावृत्तम्

अर्हन्तो विश्ववंद्या विबुधपरिवृढैः सेव्यमानांह्रिपद्माः
सिद्धा लोकान्तभागे परमसुखघनाः सिद्धिसौधे निषण्णाः ।
पंचाचारप्रगल्भाः सुगुणगणधराः शास्त्रदाः पाठकाश्च,
सद्‌धर्मध्यानलीनाः प्रवरमुनिवराः शश्वदेते श्रिये स्युः ॥

अज्ञानतिमिरभास्कर का आदि मंगलाचरण.

[श्री आत्मारामजी
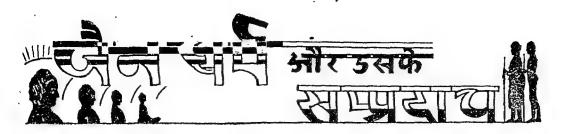
[लेखक—श्री. नाथूराम प्रेमी]

[लेखक महाशय एक सिद्धहस्त लेखक और प्रामाणिक विचारक हैं। सम्प्रदायमोहका दर्शन उनमें बिलकुल नहीं पाया जाता। उनकी विचारश्रेणी अनेकांतिक—समग्र और व्यापक दृष्टिसे शृंखलाबद्ध रहती है। आपसआपसके, क्षुल्लक मतभेद से उत्पन्न हुए क्लेशसे कितनी हानि समग्र जैनधर्मको पहुंची है उसका अच्छा दिग्दर्शन इस लेखमें कराया गया है। सारी जैन समाज इस पर पूरा लक्ष देकर अपना भविष्य सुधारे और राष्ट्रहितके लिये आवश्यक संगठनबल में अपने बल का साथ दे यही इस लेखका सुप्रयोजन है—**संपादक**]

संसारमें शायद एक भी ऐसा धर्म नहीं है जिसमें अनेक सम्प्रदाय, उपसम्प्रदाय, संघ, पन्थ आदि न हों, फिर जैनधर्म भी इसका अपवाद कैसे होता? इसमें भी दिगम्बर, श्वेताम्बर, स्थानकवासी, तारनपन्थी आदि अनेक सम्प्रदाय हो गये हैं। इनकी मानताओंमें जो अन्तर हैं वे बहुत स्पष्ट हैं, उन्हें सभी जानते हैं; परन्तु फिर भी इस बातसे इन्कार नहीं किया जा सकता कि उन अन्तरोंके अतिरिक्त सबमें एकता और समानता भी है जिसके कारण ये सभी 'जैन' इस व्यापक नामसे संबोधित किये जाते हैं। बल्कि जिनकी दृष्टि कुछ विशाल है, जो जरा गहराईसे सोच-विचार सकते हैं वे असमानताओंकी अपेक्षा इनमें समानता ही अधिक देखते हैं। दुर्भाग्यसे इस देशपरसे एक ऐसा युग प्रवाहित हो गया है, जिस युगमें हृदयकी अपेक्षा मस्तिष्क अधिक प्रधानता पा गया था और जब युक्ति-तर्ककी कसरत दिखा सकनेवालोंके हाथमें ही धर्म—जगत्की बागडोर आ गई थी। यदि ऐसा न होता तो ये सम्प्रदायों और पन्थोंके अखाड़े इतने मज़बूत न हो गये होते और इनके द्वारा अविभक्त जैनधर्मको इतनी हानि न उठानी पड़ी होती।

धर्मों और सम्प्रदायोंके इतिहासका अध्ययन करनेवाले आधुनिक विद्वानोंको बड़ा आश्चर्य होता है, जब वे देखते हैं कि साधारणसे साधारण मतभेदोंके कारण अलग

अलग पन्थ बन जाते थे और उनकी अधिकांश शक्ति परस्पर विवाद करनेमें खर्च होती थी। एक मनुष्यके विचार दूसरेसे नहीं मिलते, एक ही वस्तुको दो मनुष्य पृथक् पृथक् दृष्टिकोणसे देखते हैं, एक ही कही हुई या लिखी हुई बातको दो मनुष्य दो तरहसे समझते हैं। ऐसी दशामें मतभेद होना जरा भी अस्वाभाविक नहीं है और न उनके होनेमें कोई आश्चर्य ही है। मतभेदोंसे कोई हानि भी नहीं होती, यदि मतभेद रखनेवालोंमें पर-मत-सहिष्णुता भी हो और वे दुराग्रही बनकर अपने अपने जुदा जुदा दल बनानेके लिए और अपनेसे भिन्न मत रखनेवालोंको 'मिथ्यात्वी' आदि पदवियोंसे भूषित करनेके लिए कटिबद्ध न हो जाएँ।

बौद्ध साहित्यमें एक घटनाका वर्णन मिलता है कि जिस समय स्वयं बुद्धदेव मौजूद थे, उस समय उनके साथ ही रहनेवाले शिष्योंमें विवाद खड़ा हो गया कि अमुक विषयमें भगवान (बुद्ध) ने जो कहा है उसका क्या अर्थ है? और आखिर इस विवादने कलहका उग्र रूप धारण कर लिया। बुद्ध भगवानको इस बातसे बड़ा परिताप हुआ कि जब मेरी उपस्थितिमें ही शिष्य-समूह इस प्रकार झगड़ता है, तब आगे चलकर क्या होगा?

भगवान् महावीरके सम्बन्धमें भी इसी प्रकारकी एक घटनाका उल्लेख साम-गाम-सुत्तमें मिलता है। चुन्द श्रमण पावा (पुरी) में वर्षावास करके सामग्राममें भिक्षु आनन्दसे जाकर मिले और बोले—भन्ते! निगंठ नागपुत्त (भगवान महावीर) अभी अभी पावामें कालवश हुए हैं। उनके मरने पर उनके निगंठोंमें (जैन-साधुओंमें) मानो युद्ध ही हो रहा है। वे दो भाग होकर भंडन (कलह—विवाद) करते और एक दूसरेको मुखरूपी छुरीसे छेदते फिरते हैं। तू इस धर्म-विनय (साधुओंके आचार) को क्या जानेगा? तू मिथ्यारूढ है, मैं सत्यारूढ हूँ, आदि।

मतभेद किस प्रकार प्रारंभ होते हैं और कितनी जल्दी उनका प्रारंभ हो जाता है, उस घटनायें इस बातको अच्छी तरह प्रकट करती हैं। धर्मसंस्थापकों या तीर्थंकरोंकी उपस्थितिमें ही इनका बीज पड़ जाता है, जो उनके व्यक्तित्वके प्रभावसे तथा अनुकूल खाद्यके अभावसे उनके जीते जी तो उग नहीं पाता; परन्तु उनके आँखोंके ओझल होते ही उसमें अंकुर निकलने लगते हैं और धीरे धीरे वे विशाल वृक्ष का रूप धारण कर लेते हैं।

सामगामसुत्तमें वर्णित उक्त घटनासे अनुमान होता है कि भगवान् महावीरके निर्वाण होते ही उनके शिष्योंमें दो मत हो गये थे और शायद वे ही आगे चलकर श्वेताम्बर और दिगम्बररूपमें परिणत हुए जान पड़ते हैं। इस मतभेदका मूल वस्त्र रखने

और न रखनेके सिद्धान्तमें ही था जो थोड़ीसी सहिष्णुता और उदारता रखनेसे शमन किया जा सकता था। और ऐसा मालूम होता है कि प्रारंभमें यह सहिष्णुता और उदारता रक्खी भी गई जिससे बहुत समय तक मत-भेद मत-भेदके ही रूप में रहा, उग्ररूप धारण करके दलबन्दीके दलदलमें नहीं फँसा; परन्तु आगे चलकर यह स्थिति नहीं रही और दोनों बिलकुल पृथक् होकर ही रहे।

इसके बाद दिगम्बरोंमें और फिर श्वेताम्बरोंमें भी भीतरी मतभेद उत्पन्न हुए और यह मतभेदोंके होते रहनेकी परम्परा बराबर जारी रही। अनेक सम्प्रदायों, पन्थों, गच्छों आदिमें विभक्त होता हुआ भगवान् महावीरका शासन बराबर कमजोर होता गया। और आश्चर्य इस बातका है कि इन दो ढ़ाई हजार वर्षोंमें एक भी ऐसी विभूति उत्पन्न नहीं हुई जिसने इन मतभेदोंके बीच समझौता या सामंजस्य स्थापित करनेकी कोई चेष्टा की हो, क़मसे कम इतिहासमें तो इसका कोई उल्लेख नहीं मिलता है।

वर्तमानमें जो सम्प्रदाय, पन्थ, संघ आदि मौजूद हैं उनके सिवाय और भी अनेक थे, जो अनुयायियोंकी कमीसे तथा दूसरे अज्ञात कारणोंसे नष्ट हो गये और जिनमें से अनेकोंके तो हम नाम ही भूल गये।

पाठकों ने 'यापनीय' या 'याप्य' संघका नाम सुना होगा। इस संघकी यह विचित्रता थी कि यह आगमोंको तो मानता था, स्त्री-मुक्ति और केवलिभुक्तिपर भी विश्वास करता था परन्तु चर्या दिगम्बर मुनियोंकी रखता था, वस्त्रोंका विरोधी था। इस संघकी परम्परा नष्ट हो गई है, साहित्य भी नामशेष हो गया है; परन्तु ऐसा मालूम होता है कि यह संघ श्वेताम्बर और दिगम्बर मतभेदोंके बीचकी एक कड़ी (शृंखला) था और शायद दोनोंके बीच हो सकनेवाले संभावित समझौते की सदिच्छाका परिणाम था। परन्तु समझौता सफल नहीं हुआ और यह एक तृतीय सम्प्रदाय वनकर कुछ समयमें नष्ट हो गया। इसके प्रवर्तक श्रीकलशनामके आचार्य थे और इसकी उत्पत्ति दक्षिणके कल्याण नगरमें (निज़ाम स्टेट) में वतलाई गई है।

सम्प्रदाय और संघभेद कितने साधारणसे मतभेदोंके कारण वन जाते हैं इसके उदाहरणोंकी कमी नहीं है। दिगम्बर-सम्प्रदायके मूल-संघ और काष्ठा-संघमें प्रधान भेद यह है कि मूलसंघके साधु जीवरक्षाके लिए मयूरकी पिच्छि रखते हैं और काष्ठासंघके साधु गोपुच्छके बालोंकी। मुख्य उद्देश यह है कि पिच्छि कोमल होनी चाहिए जिससे जीवोंकी विराधना न हो। गोपुच्छसे भी जीवरक्षा होती है; परन्तु जिन्हें मयूर-पिच्छिका ही आग्रह था उन्हें यह सहन न हुआ और उन्होंने काष्ठासंघको जैनाभास करार दिया।

इसके बाद एक और संघ स्थापित हुआ जो शायद उक्त दोनों संघोंके विवाद और कलहसे ऊबकर हुआ। उसने पिच्छी मात्रका त्याग कर दिया और इस कारण उसका नाम निःपिच्छिक रक्खा गया। माथुर-संघ भी उसे कहते हैं। इसी एक बातसे वह भी जैनाभास ठहरा दिया गया। एक संघ साधुओंके खड़े खड़े भोजन करनेका पक्षपाती है और दूसरा बैठकर। एक केवल इसी कारण मिथ्याती है कि वह सूखे हुए वीजोंमें जीव नहीं मानता। श्वेताम्बर-सम्प्रदायमें भी इसी प्रकारके छोटे छोटे मतभेदोंसे खरतर, तपागच्छ, आंचलिक, पौर्णिमीयक, कटुक आदि अनेक गच्छादिकोंकी उत्पति हुई है और उनमें परस्पर खूब कलह होता रहा है। कुपक्ष-कौशिकसहस्रकिरण, तपोमतकुट्टन, अंचलमत-दलन आदि ग्रन्थ इसीके निदर्शन हैं।

इन सभी सम्प्रदायों, पन्थों और गच्छोंके प्रधान ग्रन्थकर्ताओंने अपने अपने विपक्षियोंपर इस बुरी तौरसे आक्रमण किया है कि उसे पढ़कर प्रत्येक शान्त शिष्ट मनुष्यके हृदयपर चोट लगे विना नहीं रहती। उसे जहाँ उनकी बालकी खाल निकालनेवाली सूक्ष्म-बुद्धि और अपने विपक्षीको पछाड़नेके उनके दाव-पेचोंपर कौतुक होता है, वहाँ यह सोचकर क्षोभ हुए भी नहीं रहता कि क्या उन विद्वानोंको इतना भी ख्याल नहीं था कि अपनेसे भिन्न मत रखनेवालेको प्रेम और स्नेहसे ही अपना अनुयायी बनाया जा सकता है, गाली देकर या कठोर वचनोंसे नहीं। गालीके उत्तरमें तो गाली ही मिलती है, समाधान नहीं होता।

जिस तरह भारतवर्षके मध्यकालीन राजा, महाराजा अपनी वीरता और युद्धनिपुणताका परिचय आपस में ही लड़-भिड़ कर देते रहे, आपसी वैर-विरोधको भुलाकर कभी सम्मिलित रूपसे विदेशी आक्रमणकारियोंके सम्मुख नहीं हुए, ठीक वही हाल हमारे यहाँ के धर्माचार्योंका रहा। ये आपसमें ही कलह-विसंवाद करते रहे, कभी यह सोचनेकी आवश्यकता ही नहीं समझी कि इससे हमारे मूल शासनकी शक्ति किस तरह छिन्न-भिन्न होती है और हम किस सीमा तक दुर्बल होते जा रहे हैं।

लगभग हजार वर्षसे हमारे यहाँ विदेशी धर्म और संस्कृतियोंके आक्रमण हो रहे हैं, परन्तु आप इन हजार वर्षोंके साहित्यको देख जाइए, केवल जैन-साहित्यको ही नहीं, हिन्दूसाहित्यको भी; उसमें उनके विरुद्ध लिखे हुए शायद ही किसी महत्त्वपूर्ण ग्रन्थका आपको पता लगे। परन्तु यहींके जीवित और मृत दर्शनों और धर्मोंके खंडन-मंडनके हजारों ग्रन्थोंसे हमारे भंडार भरे पड़े हैं। जैनधर्मके आचार्योंने वौद्धो, नैयायिकों, मीमांसकों,

आचार्यश्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजके शिष्य रत्न--

प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराजना सुशिष्य

स्वर्गस्थ उपाध्यायजी श्री सोहनविजयजी महाराज

विद्वद्वर्य ग्रंथ संशोधक मुनिराज श्री चतुरविजयजी महाराज

सांख्यों आदिके खंडनमें काफी साहित्य निर्माण किया है, जिनके न लिखनेसे भी कोई क्षति नहीं होती। परन्तु जिन्होंने कोट्यावधि जैनोंको अपने उदरमें डाल कर जैनधर्मको सबसे अधिक क्षीण किया है, उनके विषयमें शायद ही कुछ लिखा हो। कर्नल आलकाटके कथनानुसार मद्रास प्रेसीडेंसीके लगभग ५० लाख जैनी ईसाई-धर्ममें दीक्षित हो गये; परन्तु जैनसाहित्यमें आपको एक भी ग्रन्थ ऐसा नहीं मिलेगा जिसमें ईसाईधर्मका खंडन किया गया हो ! परन्तु खंडन-मंडनका एक भी ग्रन्थ ऐसा न होगा, जिसमें कि बौद्धोंका खंडन न हो ! और उस बौद्धधर्मका जिसका इस देशसे नामशेष ही हो चुका था और जो कमसे कम अनीश्वरवाद, अहिंसा, क्षमा आदि सिद्धान्तोंकी दृष्टिसे जैनधर्मका औरोंकी अपेक्षा अधिक अपना था। जिन शताब्दियोंमें जैनधर्म बड़ी तेजीके साथ क्षीण हो रहा था, दूसरोंका ग्रास हो रहा था, उस समय यदि दिगम्बर-श्वेताम्बर और उनके पन्थ गच्छ आदि अपनी एकताकी आवश्यकता और सबकी सम्मिलित शक्तिकी महत्ताको महसूस करते, तो इन्ही शताब्दियोंमें वे परस्परके खंडन-मंडनका साहित्य निर्माण न करके कुछ और ही करते।

परन्तु ये सब तो बीती हुई बातें हैं, जिनपर अनुशोचना करनेसे कोई लाभ नहीं। जो हानि हो चुकी है, वह तो हो चुकी—वह तो मैटी नहीं जा सकती। हाँ, आगेके लिए सावधान होनेकी ज़रूरत है और वह सावधानी यह है कि इस समय हममें जो सम्प्रदाय, उपसम्प्रदाय, पन्थ, उपपन्थ हैं उनमें इस भावकी पुष्टि की जाय कि हम सब एक ही जैनशासनके अनुयायी हैं, सधर्मी हैं और हम सबका कल्याण एकत्र होकर परस्पर प्रेमपूर्वक रहनेमें ही है। जिन छोटी छोटी बातोंमें मतभेद है, उनको अलग रखकर जिनमें किसी प्रकारका मतभेद नहीं है, उनको रखते हुए भी तो बहुत कुछ किया जा सकता है और संघ-शक्ति बढ़ाई जा सकती है।

हमें समझ लेना चाहिए कि यह बीसवीं सदी है और हम उस जगतमें रहते हैं जिसमें आपस के लड़ाई, झगड़ों, कलह—विसंवादों, अन्ध-श्रद्धा और लोकमूढ़ताओंको प्रश्रय देनेके कारण तथा विज्ञानके मार्गमें रुकावटें डालनेके कारण लोगोंको 'धर्म' नामसे ही चिढ़ होने लगी है और वे उससे ऊब गये हैं। ऐसे समयमें यदि हम सावधान नहीं हुए और आपसके लड़ाई—झगड़े मिटाकर, पन्थों और सम्प्रदायोंके कलह-विसंवादोंको एक ओर रखकर एकत्र न हुए, सर्व—धर्म—पन्थ—समभावकी भावनासे युक्त होकर जीवमात्रके कल्याणकारी, सेवाभावी धर्मके वास्तविक स्वरूपको अपने कृत्योंसे प्रकट न कर सके, तो न हम रह सकेंगे और न हमारा महान् धर्म ही रहेगा।

(ले० श्रीमान् पं० गिरिजादत्तजी त्रिपाठी न्याय–व्याकरणाचार्य एम. ए.)

स्मरणातीत काल से यह उलझन उपस्थित है कि क्या धर्म (Religion) और दर्शन (Philosophy) परस्पर सहकारी हैं या अहिनकुलवत् इनमें विरोध है ? कुछ पाश्चात्य विद्वानों ने इन दोनों को बिलकुल भिन्न भिन्न माना है। वे धर्म को एक सीमित परिधि के अन्दर रखना चाहते हैं और दर्शन को इस से बाहर। एक धार्मिक व्यक्ति कुछ ऐसी रूढियों के भार से दबा है कि उसे उससे बाहर निकलने का अवकाश ही नहीं है। वह न तो कुछ स्वतन्त्रतापूर्वक शोच सकता है और स्वतन्त्रतापूर्वक आचरण ही कर सकता है। लेकिन एक दार्शनिक व्यक्ति यदि उस सीमित परिधि के अन्दर रहने के लिये बाध्य किया जाय तो उसकी सारी कल्पना और विचारशक्ति विलीन हो जाय। इस लिये उन विद्वानों ने इन दोनों के लिये दो भिन्न भिन्न क्षेत्र नियत किये हैं। लेकिन भारतीय विचारशील विद्वानों ने इन दोनों को भिन्न भिन्न न मानकर दोनों को साथ साथ चलाने का प्रयत्न किया। हां, यह ज़रूर है कि इन दोनों के उद्देश्य में कुछ अन्तर पड़ता है, परंतु इन थोड़ी–सी विषमताओं के सिवा इन में पूर्ण एकता है। लॉर्ड एवर्वरी के शब्दों में धर्म का उद्देश्य इस प्रकार है:— ' Religion was intended to living peace on earth and good–will towards men, and whatever tends to hatred and persecution, however correct in the letter, must be utterly wrong in the spirit ' अर्थात्–धर्म की प्रवृत्ति धरातल पर शान्ति और मानवसमाज की ओर सदिच्छा लाने के लिये है। जिस से घृणा और किसी प्रकार की अशान्ति की उत्पत्ति हो वह कभी भी इस दायरे के अन्दर आने लायक नहीं है। दूसरी तरफ जब राजनैतिक और आर्थिक वातावरण के प्रलयकारी झंझावात से मनुष्य की मनोनौका विषम परिस्थिति के अथाह सागर में डांवाडोल होने लगती है और शान्तिदायक सच्चे मार्ग का पता ढूंढ़ निकालना कठिन हो जाता है उस समय दर्शन ही वेला-तट के प्रकाश का काम करता है। इस प्रकार यह दर्शन भी अन्तःकरण में उसी शान्ति का बीज बोता है जिस के लिये धर्म की प्रवृत्ति होती है। इसी विचार के फलस्वरूप भारतीय

सभी दर्शन अपने मज़बूत पैरों पर खड़े हुए। यह जैन दर्शन भी इस नियम का अपवाद नहीं रहा। यद्यपि बाह्य पर्यालोचन मात्र से इन दोनों के दृष्टिकोण में कुछ अन्तर की झलक दीख पड़ेगी लेकिन यदि इसका सूक्ष्म विवरण किया जाय तो यह स्पष्ट हो जायगा कि वास्तव में इनके उद्देश्य में कोई भेद नहीं है। इसी भाव से प्रेरित हो कर मैं पाठकों के सामने जैन धर्म तथा दर्शन के सम्बन्ध की कुछ बातें उपस्थित करता हूँ।

जैन धर्म के सम्बन्ध में पाश्चात्य तथा भारतीय विद्वानों में बहुत बड़ी गलत फहमी फैली हुई थी। कुछ पाश्चात्य विद्वान् यह मानते थे कि जैन धर्म बौद्ध धर्म से निकला हुआ हैं। यह मानने का कारण यही हैं कि इन दोनों में कुछ समानता दीख पड़ती है। कुछ भारतीय विद्वान् भी जैन धर्म सम्बन्धी ज्ञान न होने के कारण यही मान बैठे थे कि यह कोई स्वतन्त्र धर्म नहीं हैं अपि तु बौद्धधर्म की ही एक शाखा हैं। इन दोनों तरह के विद्वानों के मत सर्वथा निर्मूल सिद्ध हो गये हैं और आज के वर्तमान संसार में इस बात की पुष्टि हो गयी हैं कि यह जैनधर्म उतना ही पुराना है जितना बौद्धधर्म। यह निर्विवाद सिद्ध है कि महावीर बुद्ध के समकालिक थे। इस के साथ ही साथ यह भी सर्वसिद्ध बात हैं कि महावीर न तो किसी धर्म के जन्मदाता थे और न किसी सम्प्रदाय के। वे तो केवल एक साधु थे जिन्हों ने जैनधर्म का आलिङ्गन कर उस सच्चे तत्त्व के द्रष्टा हो गये थे जिसके लिये इस धर्म की प्रवृत्ति है। वे चौवीस तीर्थंकरो में अन्तिम तीर्थंकर थे। सभी तीर्थङ्करों ने उपदेशद्वारा इस धर्म की बुनियाद कायम रखने की भगीरथ चेष्टा की है और इसीलिये ईसा के कम से कम ८०० वर्ष पहले से लेकर आजतक इस की हस्ति कायम हैं। अब यहां पर इस थोड़ें से ऐतिहासिक परिचय के बाद जैन दर्शन की उत्पत्ति के सम्बन्ध में कुछ विचार किया जाता है। इस में सन्देह की गुंजाइश नहीं है कि जैन दर्शन के बहुत पहले उपनिषदों का ही एक मात्र साम्राज्य था। वस्तुओं के स्वभाव के सम्बन्ध में उपनिषदों के विचार यह हैं कि किसी वस्तु में प्रतीयमान नामरूपादि सब मिथ्या है। सत्य केवल वही है जिस के आधार पर नामरूपों की विविध कल्पना की जाती है। दृष्टान्त के लिये एक सुवर्ण पिण्ड को लीजिये। एक ही सुवर्णपिण्ड से कभी कुण्डल बनाया जाता हैं, कभी वलय बनाया जाता हें तो कभी कोई दूसरा भूषण। एक ही सुवर्ण की भिन्न २ अवस्थायें बदलती जाती हैं लेकिन वह सुवर्ण ज्योंका त्यों अपने स्वभाव के साथ वर्तमान रहता है। उसके रूप और अवस्थाओं का परिवर्तन सिर्फ प्रतीतिमात्र हैं वस्तुसत् नहीं। उस वस्तु की सत्ता के सिवा और किसी चीज की सत्ता नहीं हें। जिन्हें हम स्थिरता, दृश्यत्व या और किसी नाम से पुकारते हैं उन की वास्तविक सत्ता नहीं हैं। जो विचार उपनिषदों ने रखे हैं ठीक उनके विपरीत बौद्धों के सिद्धान्त थे। बौद्ध यह

कहते थे कि हरेक चीज प्रतिक्षण में बदलती रहती है: 'प्रतिक्षणं परिणामिनो हि सर्व एव भावाः'। कोई भी ऐसी वस्तु नहीं है जो किसी भी रूप में स्थिर रह सके। जब मनुष्य सुवर्णपिण्ड को देखता है उस समय उस सुवर्ण के गुण के अलावे और कुछ भी नहीं देखता। इस के अतिरिक्त कोई गुण रहित चीज दृष्टिगोचर नहीं होती जिसे उपनिषद स्थिर या अपरिवर्तनशील शब्द से व्यवहृत करते हैं। बौद्धों का कहना हैं कि किसी वस्तु की स्थिरता या अपरिवर्तनशीलता केवल बुद्धि की कल्पना है, वह अज्ञान-प्रसूत है। सारांश यह निकला कि एक ओर तो उपनिषद डंके की चोट से यह बतलाना चाहते है कि वस्तु की स्थिरता सत्य हैं। दूसरी ओर बौद्ध दर्शन सबों की अस्थिरता की बिगुल फूंकता हैं। ऐसी परिस्थिति में एक ऐसे संप्रदाय की नितान्त आवश्यकता थी जो इस असामञ्जस्य को दूर करे। इसी विषम परिस्थिति को संभालने के लिये बीच में जैन दर्शन खड़ा होता है जो दोनों की बातों का खंडन कर एक नये मार्ग का जन्म देता है, जो भारतीय साहित्य में एक अपना स्थान रखता है।

यह हम पहले बता चुके हैं कि जैन संप्रदाय बौद्ध संप्रदाय का समकालीन था; इतना ही नहीं किन्तु कुछ उपनिषद् भी ऐसे थे जिनका समकालिक जैन दर्शन था। उपनिषद् और बौद्धों के परस्पर झगड़े का निपटारा करने के लिये जैन दर्शन यह कहता है कि यह कहना ठीक नहीं है कि केवल वस्तु का स्वरूप ही सत् है और उस में रहनेवाले गुण केवल काल्पनिक हैं। यह भी कहना उचित नहीं है कि हरेक भाव प्रतिक्षण में बदलते रहते हैं जैसा कि बौद्धों का सिद्धान्त है। सच बात तो यह है कि दोनों संप्रदायों में कुछ अंश सत्य है और कुछ असत्य। इस का कारण यह है कि किसी भी वस्तु की सिद्धि अनुभव के द्वारा होती है और अनुभव यही कहता है कि वस्तु न तो एकान्त सत् है न एकान्त प्रतिक्षण में परिणमनशील। अनुभव इसी सत्यता को प्रकाशित करता है कि गुणों के कुछ समवाय एसे हैं जो अपरिवर्तनशील हैं, कुछ नये गुण पैदा हो जाते हैं और कुछ पुराने धर्म नष्ट हो जाते हैं। जैन दर्शन का कहना है कि बौद्धों का यह सिद्धान्त कुछ अंशों में ठीक है कि प्रतिक्षण में वस्तुओं का परिणाम हुआ करता है। लेकिन यह कहना बिलकुल गलत है कि वस्तुओं के सभी गुणों में परिवर्तन होता है। वस्तुस्थिति तो यह है कि कुछ धर्म परिवर्तित होते हैं और कुछ नहीं। जब सुवर्णपिण्ड का कुण्डल बना दिया गया तो उसका पिण्डभाव नष्ट हो गया, एक कुण्डलभाव पैदा हो गया और सुवर्णभाव ज्यों का त्यों बना हुआ है। इस प्रकार वस्तुओं और उन के धर्मों का पृथक्करण यदि किया जाय तो यही सिद्ध होगा कि हरेक चीज अनेक स्वभावों को अपने अन्दर रखती है। वस्तुओं की अनेक स्वभावता की नींव पर ही सारे जैन दर्शन की इमारत खड़ी की गयी है। वस्तु के इस स्वरूप को देखकर ही 'अनन्तधर्मकं वस्तु' यह

कहा गया है। वस्तुओं के स्थिर तथा परिवर्तनीय रूप विरुद्ध धर्मों का समन्वय ही हमें अनेकान्तवाद का मार्ग दिखाता है जिसे हम Relative pluralism कहते हैं। इस सिद्धान्त का आविष्कार इस संप्रदाय को प्राचीनतम उपनिषद् तथा बौद्धों से पृथक् करने के लिये ही हुआ है। किसी वस्तु में स्थिरता का दम भरना उसकी कुछ विभिन्न अवस्थाओं को लेकर होता है। सुवर्णपिण्ड एक दृष्टिकोण से द्रव्य है और दूसरे दृष्टिकोण से कुछ दूसरी ही वस्तु। उसे हम उसी हालत में द्रव्य कह सकते है जब उसे अनेक परमाणुओं का संघात माना जाय। यदि उसे हम काल या दिक् के दृष्टिकोण से विचारें तो वह द्रव्य नहीं कहा जा सकता। इस लिये वह सुवर्णपिण्ड एक ही काल में द्रव्य और द्रव्याभाव भी कहा जा सकता है। यह परमाणु-निष्पन्न भी कहा जा सकता है और उससे भिन्न भी। यदि हम उसे पृथ्वी परमाणु से बना हुआ माने तो वह परमाणु–निष्पन्न कहा जा सकता है और चूंकि वह जल परमाणु से नहीं बना है इस लिये उससे भिन्न भी है। उस सुवर्णपिण्ड से जो कुण्डल तैयार किया गया वह भी अनेक स्वभाववाला है। वह द्रवीभूत सुवर्ण से बने रहने पर भी ठोस सुवर्ण से नहीं बना है। राल से बने रहने पर भी श्याम से नहीं बनाया गया है। इस प्रकार वस्तुस्वरूप की परीक्षा करने पर यही सारांश निकलता है कि वस्तुओं का स्वरूप दृष्टिकोण पर निर्भर रहता है जिसे हम Conditional कह सकते हैं।

इसी अनेकान्तवाद की नींव पर जैनदर्शन का नयवाद तथा स्याद्वाद अवलम्बित हैं। किसी वस्तु के स्वभाव के सम्बन्ध में जब हम कोई निर्णय देनें को तैयार होते हैं उस समय दो बातें हमारे सामने आती हैं। पहली वात तो यह है कि जब ' यह मनुष्य है ' इस वाक्य का उच्चारण हम करते हैं उस समय हमारे ध्यान में उस के अनेक गुणों का चित्र खिंच जाता है लेकिन वे गुण सामूहिक रूप से उस चीज में हमारे सामने आते हैं। उस वस्तु के गुणों को उस वस्तु से पृथक् हम नहीं देखते। दूसरी बात यह है कि हम वस्तु के गुणों को उस वस्तु से पृथक् करके समझते हैं और दृष्टिकाल में वस्तु असत्‌रूप में रह जाती है। सारांश यह कि जब हम किसी वस्तु को देखते हैं उस समय उस के गुणों को ही देखते हैं, वस्तु तो उस जगह केवल मायानगर की भांति असत् मात्र है। इन्हीं दो प्रकार के दृष्टिकोणों को जैन दर्शन में द्रव्यनय तथा पर्यायनय शब्दों से व्यवहृत करते हैं। जिस प्रकार इस अनेकान्तवाद के सिद्धान्तने नयवाद का जन्म दिया उसी प्रकार इसने स्याद्वाद को भी पैदा किया। यदि अनेकान्तवाद की सत्ता स्थिर न हो तो स्याद्वाद टिक ही नहीं सकता। इस लिये संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि अनेकान्तवाद वाद के सभी जैन दार्शनिक सिद्धान्तों का मूल स्रोत है जिसने समय समय पर अनेक विषयों के द्वारा इस दर्शन के काया को पूर्ण किया है।

॥ प्रार्थी श्री बड़ोदीय-संघः ॥

[रचयिता-श्रीबद्रिकाश्रमान्तर्गतमनोड़ाग्रामवास्तव्य पं० गङ्गारामतनुज
साहित्याचार्य पं० माधवानन्द शास्त्री]

पाञ्चाले मेदपाटे मरुधरविषये गौर्जरे चापि पूर्वे,
सौराष्ट्रे मध्यदेशे निखिलजनपदे नागरे ग्रामके वा ॥
श्रीवीरस्वामिवर्त्मप्रसरपटुमतीन् श्रीबड़ौदार्थिसंघः,
त्रेधाऽयं नौति पूज्यान् सुगुरुमुनिवरान् स्वागतं वोऽत्र पुर्य्याम् ॥ १ ॥

आर्य्या वा धर्मनावो जिनपथचरितं पालयन्त्यः पवित्रं,
श्रीमन्तः श्रेष्ठिवर्या जिनवरपदगाः श्राविकाः शीलभूपाः ॥
सानन्दं भक्तिभावान्नमति च मनसा श्रीवटाख्यानसंघः,
श्रीजैनाचार्य्यभानोर्महसि शतसमा स्वागतं वोऽत्र पुर्य्याम् ॥ २ ॥

श्रीजैनधर्मनगरीगुरुदुर्गमूलाः,
पारस्परं जिनवचो हृदि धारयन्तः ॥
पादैर्निजैर्वटपुरीं चरितार्थयन्तु,
श्रीस्वागतं भवतु वो मुनिपुङ्गवेभ्यः ॥ ३ ॥

चारित्रमार्गममलं परिपोषयन्तः,
आज्ञां निधाय कठिनेष्वपि देशकेषु ॥

पद्भ्यां चरन्ति विहरन्ति च वार्द्धमानीम्,
श्रीस्वागतं मुनिवरा वटराजधान्याम्. ॥ ४ ॥

आवारिधेर्जिनवरैरुदितं सुधर्मं,
त्रिःसप्तवारगुणितं च समासहस्रं ॥
दिव्योपदेशवचनैर्भुवि भावयन्तः,
श्रीस्वागतं भवतु वोऽत्र समानभावाः ॥ ५ ॥

मासो मधुः कविकुलस्य च लेखनीयः,
शीतोष्णतुल्यरुचिरो नगरी प्रधाना ॥
यस्यां विभान्ति भवनानि मनोहराणि,
श्रीस्वागतं कथयते किल सा पुरी वः ॥ ६ ॥

इभ्याः पवित्रजिनपादकजाश्रया हि,
मित्रैः सुतैर्निजजनैर्जयहर्षनादैः ॥
भूमण्डलार्यमुनिराजमहोदयानां,
श्रीस्वागतं भवतु वो नु महोत्सवेऽस्मिन् ॥ ७ ॥

शोभात्मरामसुनिराजमहोदयानां,
चान्द्री विभेव भुवने विलसत्यजस्रम् ॥
आज्ञां निधाय शिरसा सकलाः समेयु-
रेते जना मुनिवराः सफला भवेयुः ॥ ८ ॥

पुण्येन पुण्यपुरुपोत्सवसंगमः स्या-
देतत् समस्तमुचितार्थविदो विदन्ति ॥
धर्मोदयाय विमलैः सदयं मुनीशै-
रभ्यागमे मतिरहो विबुधैर्विधेया ॥ ९ ॥

॥ ॐ शान्तिः ३ ॥
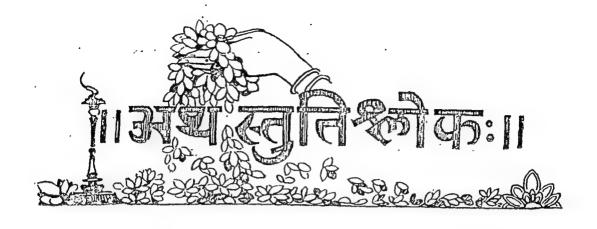
लेखक- वद्रिकाश्रमान्तर्गतमनोड़ाग्रामवास्तव्य साहित्याचार्य पं. माधवानन्द शास्त्री

योगाभोगानुगामी द्विजभजनजनिः शारदारक्तिरक्तो,
दिग्जेता जेतृजेता मतिनुतिगतिभिः पूजितो जिष्णुजिह्वैः ।
जीयाद् दायादयात्री खलबलदलनो लोललीलस्खलज्ज्ञः,
केदारौदास्यदारी विमलमधुमदोद्दामधामप्रमत्तः ॥ १ ॥

प्रथमोऽर्थः——स प्रसिद्ध आत्मारामम्मुनिर्जैनो धर्म्मश्च जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थः॥ कथंभूतः स मुनिर्धर्म्मश्च(योगाभोगानुगामी) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्याऽऽभोगः संपूर्णता विस्तारता तदनुगामी तदनुसरणशीलश्चित्तवृत्तिनिरोधेन योगप्रतिपादकशास्त्रानुगामीत्यर्थः ।

धर्म्मोऽपि कीदृक्षो योगानां जिनवचननिःसृतपंचचत्वारिंशत्सूत्राणां य आभोगो नानाविधप्रवचनतया विस्तारता तदनुगामी तदनुकूलयायी । पुनः कीदृशोऽसौ मुनिपुंगवो धर्म्मश्च (द्विजभजनजनिः) द्विजस्य जन्मगर्म्भसंस्कारतया क्षत्रियस्य यद् भजनं गृहं तत्र जनिः कल्याणकारिण्युत्पत्तिर्यस्य स तथा—धर्म्मोऽपि द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां नानाधर्म्मोपदेशवचनैर्भजनाय सेवनाय जनिर्जगति प्रादुर्भावो यस्य स तादृक्षः । पुनः किंप्रकारः स योगिराट् पावनधर्म्मश्च (शारदारक्तिरक्तः) शीर्य्यन्तेऽनेकभवकृतपापानि समूलमनेनेति शारं ज्ञानं, ज्ञानं ददाति, इति शारदा विद्याप्रदा सा प्रसिद्धा सरस्वती, तस्यां याऽऽरक्तिरासक्तिस्तत्र रक्तोऽहर्निशसद्विद्याध्ययनशीलः । धर्म्मोऽपि शारदायां सद्विद्यायां याऽऽरक्तिर्नानाज्ञानोपकरसामग्र्यैकनिष्ठा तत्र रक्तस्त्रिधा तल्लीनोऽहर्निशसामायिकप्रतिक्रमणविद्याध्ययनादिव्यापारेण संलग्नोऽर्थात्तत्र भविकजननियोजक इत्यर्थः । पुनः कथंभूतः स मुनिर्धर्म्मश्च (दिग्जेता) विषयेभ्य आत्मानं जयति जेता दिशां जेता दिग्जेता—वा दिशो जयति—दिग्जेता—स्वातुलमेधया तत्रस्थान् प्रबल-

वादिकण्ठीरवान् जयतीति दिग्जेता--धर्म्मोऽप्यहिंसापरमो धर्मः, सर्वे जीवाः समाना इति दयामयदुंदुभिघोषेण सर्वदिग्वर्तिविविधमतावलंबिप्रखरवावदूकान् जयतीति-दिग्जेता ।

पुनः कीदृक्षोऽयं मुनिंधौरेयो धर्मश्च-(जेतृजेता) जयन्ति स्वपाण्डित्येन जनानिति जेतारस्तानपि जयतीति जेतृजेता-कुतर्काभिमानग्रसितप्राणिसुबुद्धिक्षुप्रांकुशतया विवादैकरतीन् सामान्यबुद्धिमद्भिरजेतृनपि जयतीति जेतृजेता-इत्यर्थः ॥

धर्म्मोऽपि पुनः कीदृश अनेकान्तवादप्रतिपादकस्याद्वादमहापंचास्यरवनादेन दिशि दिशि पलायितान् जेतृनपि जयतीति जेतृजेता--पुनः कथंभूतः स मुनिर्धर्म्मश्च-(जिष्णुजिह्वैः पूजितः)। जयतीति जिष्णुर्वासव इन्द्रस्तद्गुणवर्णने जिह्वा रसनाव्यापारो येषां ते जिष्णुजिह्वा देवास्तैरपि पूजितस्तद्गुणश्रवणजाताह्लादतया सत्कृतो धर्म्मोऽप्यहिंसामयत्वाज्जिष्णुजिह्वैः पूजित एव जयति निखिलरागादिकर्म्मारीनिति जिष्णुर्वीतरागस्तत्र जिह्वा येषां ते जिष्णुजिह्वा देवा भुवनवर्तिनश्च तैः पूजितस्तथाहि समवसरणरचनादिषु तीर्थंकराणामतिशयं दृष्ट्वा करांजलिबद्ध-सुरभिकुसुमवृष्टिवर्षणतया देवैरपि संभावितः किमुत-अन्यैः । वा जयति सर्वानिति जिष्णु धनं तदर्जन एव जिह्वा वाग्व्यापारो येषां ते जिष्णुजिह्वा नैगमास्तैः पूजितः सादरं भक्त्यार्चितः पूजादिभिर्वृंहितश्च । कथंभूतैर्जिष्णुजिह्वैः (मतिनुगतिभिः)। मत्या बुद्ध्या या नुतिः प्रशंसा कीदृशोऽयं भुवनभानुरात्मारामसुनिरिति तद्गुणप्रशंसायां गतिरिंद्रियव्यापारो येषां ते मतिनुति-गतयस्तैर्मतिनुतिगतिभिः ।

वा धर्म्मपक्षे मतेर्ज्ञानस्य या नुतिः स्तुतिः स्वच्छीभूय देवालयगुरुवन्दनादौ या तीर्थंक-राणां स्तुतिर्गद्यपद्यमयवाण्याः स्तवनं तत्र गतिर्गमनागमनं येषां ते तैस्तथोक्तैः ।

अथवा मतिनुतिगतिभिरिति विशेषणं हेतुकोटिप्रवेशतया कथंभूतो मुनिराजो धर्म्मश्च तथा (मतिनुतिगतिभिः)। मत्या मेधया ज्ञानेन नुत्या स्तुत्या गत्या नानाविधकाव्योपायैर्दिग्-जेताऽतो जेतृ जेता च । इत्यप्यर्थसंगतिः ।

तथा जिष्णुजिह्वैरिति पदं स्वतंत्रमेवावधार्यम् ।

पुनः कथंभूतः स मुनिराजो धर्म्मश्च (दायादयात्री) दायादा नाशवन्तः संसारकारिणो ये कौटुम्बिकास्तेभ्यो यानं यात्रा परोपकृतिपथगमनं यस्य स दायादयात्री । धर्म्मोऽपि दायादे विभागकरणे सपिण्डादिदेयभागविभागकरणे यात्री शास्त्रीयवचनोपदेशतया सत्यमार्गदर्शकः ॥ पुनः किंविधोऽसौ योगिराजो धर्म्मश्च (खलवलदलनः) खानीन्द्रियाणि लान्ति चलात् विषयेषु पातयन्ति-गृह्णन्ति वा खला विषयाः शब्दादयस्तेषां वलं बलाद् भोगेषु पातनं तद् दलति

दलयति चेति खलबलदलनः ॥ धर्म्मोऽपि खलानां कुपथगामिनां बलं बलात्कारेणावरोधनमत्या-चरणं दलति दलयति सुयुक्तियुक्त्येति खलबलदलनः ।

पुनः कथंभूतो मुनिर्धर्म्मश्च (लोललीलस्वलज्जः) । लोला चंचला या तृष्णा—विषयवासना तस्या या लीला विलासता तया स्वस्मिन्नैव स्वीयात्मन्येव लज्जतेऽहो दुरन्तेयं तृष्णा नानायोनिषु जातेनापि शतशो भोगा भुक्तास्तदपि नरभवेऽद्यापि वासनाक्षयो न जात इति विचारेणात्मन्येव लज्जत इति लज्जः । धर्म्मोऽपि लोला विद्युद्वच्चला चपला या लक्ष्मीस्तस्या लीला-केलिस्तया स्वे स्वकीये धनादावपि यद्यन्यायतया व्यवह्रियते विधाय परपीडां गृह्यत इति लज्जते किमुत परकीयधनादिग्रहणम् ॥

पुनः कथंभूतः स मुनिपुंगवो धर्म्मश्च (केदारौदास्यदारी) के शिरसि दरमेव दारं यद् भयं मृत्युजन्यं तेन यदौदास्यं व्यापारादौ शिथलीकरणत्वं तद् धर्म्मोपदेशसुधापानतया दारयतीति (केदारौदास्यदारी) धर्म्मोऽपि विशां कृषिकर्म्मस्वभावजमिति शास्त्रवचनपरिपाट्या केदाराणि क्षेत्राणि तत्कर्म्मवन्तो ये जनास्तेषां कर्षणसेचनवपनादिना बुभुक्षाजन्यं यदौदास्यं जनुपामिति तद्दारयतीति तादृशः । पुनः कीदृशोऽयं मुनिर्धर्म्मश्च (विमलमधुमदोद्दामधामप्रमत्तः) । विमलो नातिशीतो नात्युष्णः सर्वाननुदायी यो मधुर्वसन्तर्तुस्तत्र तेन वा यो मदो हर्षो नानाविधविकसितलताकुसुमफलाभिदर्शनजः । तस्योद्दामधामा यः कामस्तत्र प्रमत्तः । समायाते वसन्ते कः खलु सकामो न भवेदेते मुनयस्तत्रापि जितकामवेगा एव । अथवा विमलं विशेषमलावच्छिन्नं यन्मधु मद्यं तस्माद् य मदो मदावस्था तस्य यद्—उद्दामधामग्रहिलत्वं तत्र आसमन्तात्प्रमत्तः । सावधानः सर्वथा त्यक्तविषयः ।

धर्म्मोऽपि—विमलो विमलनाथप्रभुः स एव मधुर्मधुररसः सर्वजनपेयो दर्शनीयस्तस्माद् यो मदोऽत्यानन्दस्तस्य यद् उद्दाम उत्कृष्टं धर्म्ममोक्षाख्यं तत्र प्रमत्तः ।

अहर्निशज्ञानध्यानसामायिकपूजादिव्यापारेण जागरूकः । तत्र मोक्षाख्ये व्यापारे भविकजननियोजक इत्यर्थः । एवमेतद् गुणगणसमलंकृतः स प्रसिद्धो मुनिर्धर्म्मश्च शतं जीयादिति कर्तुराशयः । इति संक्षेपतः सरलैकार्थः । अन्ये च बह्वर्थाः कृता एव प्रकाशिता भविष्यन्ति समयेन ॥ *

---

* अस्य श्लोकस्याऽन्येऽप्येकपञ्चाशदर्था अनेनैव पण्डितवरेण साहित्याचार्यश्रीमाधवानन्दशास्त्रिणा कृताः सन्ति । नानर्थानन्यत्र पुस्तकरूपेण अम्बालानगर(पंजाब)स्थश्रीआत्मानन्द–जैन–महासभाया व्यवस्थापका हिन्द्यनुवादपुरस्सरं प्रकटयिष्यन्ति । जिज्ञासुभिरक्षिलक्ष्यीकरणीयास्त इति संज्ञापयति मुनिश्चरणविजयः ॥

" न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्ध नाम श्रीआत्मारामजी महाराज के जन्मशताब्दि स्मारकग्रन्थ के लिये " (लेखक—वल्लभविजय)

संवत् १८९३ चैत्र सुदि प्रतिपदा बृहस्पतिवार को देश पंजाब जिला फिरोजपुर तहसील ज़ीरा के पास लेहरा ग्राम में चउधरे कर्पूरब्रह्मक्षत्रिय सरदार गणेशचन्द्र की स्त्री रूपादेवी की कूख से एक होनहार बालक का जन्म हुआ जिस की जन्मकुंडली यह है:—

यहीं बालक संवत् १९९३ चैत्र सुदि प्रतिपदा मंगलवार तारीख २४ मार्च ई. सन् १९३६ के दिन हुई जन्मशताब्दि का नायक है।

सज्जनों को विदित रहे कि, मर्हूम न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरि प्रसिद्ध नाम श्रीआत्मारामजी महाराज का जन्मशताब्दि महोत्सव नगर बड़ौदा में समाप्त होजाने बाद किसी प्रसंगवश आप की कुंडली देखने से मालूम हुआ कि, आप की कुंडली में लिखे हुए ग्रहानुसार आप का शुभ जन्म गुजरात देश की रूढ़ी मुजिब कार्त्तिकी अर्थात् कार्त्तिक सुदि प्रतिपदा को जो संवत् शुरू होता है उस मुजिब गुजराती १८९३ और चैत्री १८९४ चैत्र सुदि एकम गुरुवार को सिद्ध होता है; क्योंकि आप पंजाब में जन्मे हैं इसलिए पंजाब के हिसाब से १८९३ गिनने से १९९३ (गुजराती १९९२) चैत्र सुदि एकम को आप को सौ वर्ष पूरे

दलयति चेति खलबलदलनः ॥ धर्म्मोऽपि खलानां कुपथगामिनां बलं बलात्कारेणावरोधनमत्याचरणं दलति दलयति सुयुक्तियुक्त्येति खलबलदलनः ।

पुनः कथंभूतो मुनिर्धर्म्मश्च (लोललीलस्वलज्जः) । लोला चंचला या तृष्णा—विषयवासना तस्या या लीला विलासता तया स्वस्मिन्नेव स्वीयात्मन्येव लज्जतेऽहो दुरन्तेयं तृष्णा नानायोनिषु जातेनापि शतशो भोगा भुक्तास्तदपि नरभवेऽद्यापि वासनाक्षयो न जात इति विचारेणात्मन्येव लज्जत इति लज्जः । धर्म्मोऽपि लोला विद्युद्वच्चला चपला या लक्ष्मीस्तस्या लीला-केलिस्तया स्वे स्वकीये धनादावपि यचन्यायतया व्यवहृयते विधाय परपीडां गृह्यत इति लज्जते किमुत परकीयधनादिग्रहणम् ॥

पुनः कथंभूतः स मुनिपुंगवो धर्म्मश्च (केदारौदास्यदारी) के शिरसि दरमेव दारं यद् भयं मृत्युजन्यं तेन यदौदास्यं व्यापारादौ शिथलीकरणत्वं तद् धर्म्मोपदेशसुधापानतया दारयतीति (केदारौदास्यंदारी) धर्म्मोऽपि विशां कृषिकर्म्मस्वभावजमिति शास्त्रवचनपरिपाट्या केदाराणि क्षेत्राणि तत्कर्म्मवन्तो ये जनास्तेषां कर्षणसेचनवपनादिना बुभुक्षाजन्यं यदौदास्यं जनुषामिति तद्दारयतीति तादृशः । पुनः कीदृशोऽयं मुनिर्धर्म्मश्च (विमलमधुमदोद्दामधामप्रमत्तः) । विमलो नातिशीतो नात्युष्णः सर्वाननुदायी यो मधुर्वसन्तर्तुस्तत्र तेन वा यो मदो हर्षो नानाविधविकसितलताकुसुमफलाभिदर्शनजः । तस्योद्दामधामा यः कामस्तत्र प्रमत्तः । समायाते वसन्ते कः खलु सकामो न भवेदेते मुनयस्तत्रापि जितकामवेगा एव । अथवा विमलं विशेषमलावच्छिन्नं यन्मधु मद्यं तस्माद् य मदो मदावस्था तस्य यद्—उद्दामधामग्रहिलत्वं तत्र आसमन्तात्प्रमत्तः । सावधानः सर्वथा त्यक्तविषयः ।

धर्म्मोऽपि—विमलो विमलनाथप्रभुः स एव मधुर्मधुररसः सर्वजनपेयो दर्शनीयस्तस्माद् यो मदोऽत्यानन्दस्तस्य यद् उद्दाम उत्कृष्टं धर्म्ममोक्षाख्यं तत्र प्रमत्तः ।

अहर्निशज्ञानध्यानसामायिकपूजादिव्यापारेण जागरूकः । तत्र मोक्षाख्ये व्यापारे भविकजननियोजक इत्यर्थः । एवमेतद् गुणगणसमलंकृतः स प्रसिद्धो मुनिर्धर्म्मश्च शतं जीयादिति कर्तुराशयः । इति संक्षेपतः सरलैकार्थः । अन्ये च बह्वर्थाः कृता एव प्रकाशिता भविष्यन्ति समयेन ॥ *

---

* अस्य श्लोकस्याऽन्येऽप्येकपञ्चाशदर्था अनेनैव पण्डितवरेण साहित्याचार्य**श्रीमाधवानन्दशास्त्रिणा** कृताः सन्ति । तानर्थानन्यत्र पुस्तकरूपेण **अम्बालानगर(पंजाव)स्थश्रीआत्मानन्द-जैन-महासभाया** व्यवस्थापका हिन्द्यनुवादपुरस्सरं प्रकटयिष्यन्ति । जिज्ञासुभिरक्षिलक्षीकरणीयास्त इति संज्ञापयति मुनिश्**चरणविजयः** ॥

" न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्ध नाम श्रीआत्मारामजी महाराज के जन्मशताब्दि स्मारकग्रन्थ के लिये " (लेखक—वल्लभविजय)

संवत् १८९२ चैत्र सुदि प्रतिपदा बृहस्पतिवार को देश पंजाब जिला फिरोजपुर तहसील ज़ीरा के पास लेहरा ग्राम में चउधरे कर्पूरब्रह्मक्षत्रिय सरदार गणेशचन्द्र की स्त्री रूपादेवी की कूख से एक होनहार बालक का जन्म हुआ जिस की जन्मकुंडली यह है:—
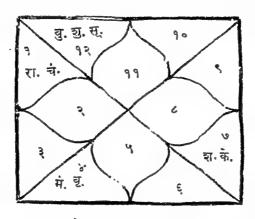
यहीं बालक संवत् १९९२ चैत्र सुदि प्रतिपदा मंगलवार तारीख २४ मार्च ई. सन् १९३६ के दिन हुई जन्मशताब्दि का नायक है।

सज्जनों को विदित रहे कि, मर्हूम न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरि प्रसिद्ध नाम श्रीआत्मारामजी महाराज का जन्मशताब्दि महोत्सव नगर बड़ौदा में समाप्त होजाने बाद किसी प्रसंगवश आप की कुंडली देखने से मालूम हुआ कि, आप की कुंडली में लिखे हुए महानुसार आप का शुभ जन्म गुजरात देश की रूढ़ी मुजिब कार्तिकी अर्थात् कार्तिक सुदि प्रतिपदा को जो संवत् शुरू होता है उस मुजिब गुजराती १८९३ और चैत्री १८९४ चैत्र सुदि एकम गुरुवार को सिद्ध होता है; क्योंकि आप पंजाब में जन्मे हैं इसलिए पंजाब के हिसाब से १८९३ गिनने से १९९३ (गुजराती १९९२) चैत्र सुदि एकम को आप को सौ वर्ष पूरे

होते हैं मान लिया गया था; परंतु सौमा वर्ष प्रारंभ हुआ समझ लेना. और आगामी संवत् १९९३ गुजराती, चैत्री १९९४ चैत्र सुदि एकम सोमवार तारीख १२ अप्रैल सन् १९३७ को एक सौ एक वर्ष की शुरूआत समझ लेनी। मतलब सौमे वर्ष की समाप्ति में जो शताब्दि महोत्सव करना था वह पूर्वोक्त भ्रांति के कारण सौमे वर्ष की शुरूआत में हो गया है.

"जो कुछ होता है अच्छे के लिए" दुनिया की मशहूर इस कहावत मुजिब यदि ख्याल किया जाय तो जो कुछ हुआ है ठीक ही हुआ है! आपका जन्मशताब्दि महोत्सव एक वर्ष तक बलकि इससे अधिक समय तक भी मनाया जा सकता है और उमीद है मनाया ही जायगा! जिसकी पूर्णाहूति पंजाब देशमें ही होती नजर आती है!

प्रसंग से सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक व्यक्ति जैनाचार्य १००८ श्रीमान् **विजयहीरसूरिजी** की जन्मकुंडली दी जाती है जिसपर से ज्योतिर्विद् विद्वान् समझ सकते हैं कि जगत् में सुप्रसिद्ध होनहार व्यक्ति के कैसे उत्तम ग्रह होते हैं।

संवत् १५८३ मागसर सुदि नवमी सोमवार को देश गुजरात **प्रह्लादनपुर** (पालनपुर) में ओसवालजातीय शाह **कूरा** की धर्मपत्नी **नाथी**देवी की कूख से एक होनहार पुत्ररत्न उत्पन्न हुआ, जिसका जन्म लग्न—
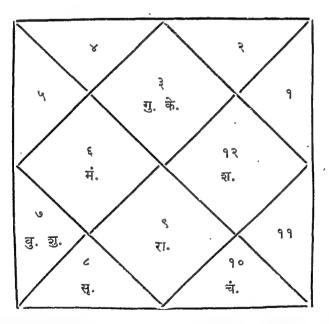
यही बालक उन्नति को प्राप्त होता हुआ मुगलसम्राट् सुप्रसिद्ध **अकबर बादशाह** के प्रतिबोधक **आचार्य श्री हीरविजयसूरि** हुए।

रचयिता—

मुनिराजश्री विचक्षणविजयजी.

धारं धारं व्रतमविकलं ब्रह्म बाल्यान्मनस्वी ।
वारं वारं विमलवचनं वीतरागस्य विश्वम् ॥
सारं सारं सकलसुखकृत्सूक्तिमुक्तामजल्पीत् ।
पायात्स श्रीमहितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ १ ॥

जोपं जोपं गुरुपदकजं प्राप्तविद्यो विरक्तः ।
स्तोपं स्तोपं वपुरपगतेच्छस्तपस्यंश्च तीव्रम् ॥
रोपं रोपं व्यसृजदखिलं चान्तरं शत्रुवर्गं ।
देयान्मोदं महितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ २ ॥

कारं कारं परहितमतिर्धर्मसञ्चारमग्र्यं ।
तारं तारं भवजलनिधेर्जन्मिनोऽल्पेतरान् यः ॥
हारं हारं व्यहृत हृदयान्यत्र हृद्यैर्गुणौघै-
र्भूयात्तुष्ट्यै महितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ ३ ॥

नायं नायं नयनिपुणतां श्रोतृलोकं समस्तं ।
गायं गायं गुरुगुणगणं देवधर्मे गुरौ वा ॥
पायं पायं चरणशरणान् तापतप्तानतृप्यत् ।
दिश्याद्भूतिं महितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ ४ ॥

स्थापं स्थापं प्रतिमतजुषामात्मनीनं स्वपक्षं ।
जापं जापं परमतिमुखैर्जैनमार्गं जयन्तम् ॥
दापं दापं भविमलमलं ज्ञानवारा व्यराजत् ।
स्तात्स प्रीत्यै महितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ ५ ॥

स्तावं स्तावं स्तुतिसमुचितं सर्वगन्नैकंकल्पैः ।
पावं पावं कुवलयमनुष्णांशुकल्पश्च पादैः ॥
मावं मावं प्रतिकृतिमुषामाननं यो व्यजेष्ट ।
भूयाद्भूत्यै महितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ ६ ॥

मन्थं मन्थं विविधविषयान् ज्ञाततत्त्वः समीक्षी ।
ग्रन्थं ग्रन्थं नवनवतया तोषपोषान्निबन्धान् ॥
श्रन्थं श्रन्थं चिरमुपचितं कर्मजालं समाधाद् ।
देयात्सौख्यं महितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ ७ ॥

सर्जं सर्जं स्फुटपदमपि स्फाररोचिष्णुवाक्यं ।
गर्जं गर्जं द्विरदरिपुवत् पर्षदि प्रोत्सहिष्णुः ॥
तर्जं तर्जं कुपथपथिकान् सत्यमाख्यद्विपश्चिद् ।
भूयाद् भूत्यै महितविजयानन्दसूरिः सदा वः ॥ ८ ॥

यस्मिन् भूषयति प्रचण्डरुचिवत्पट्टं हि पूर्वाचलं ।
दुर्वादिप्रकरो दिवान्धविसरोऽनेशत्पुनः सम्प्रति ॥
यस्मिन्नुत्सुकनाकिसेव्यचरणे प्रोज्जृम्भमाणं च तं ।
तत्पट्टे मुनिवल्लभोऽङ्कशयितुं प्रोद्यन्ननूरूयते ॥ ९ ॥

---

(२)

तत्त्वज्ञानसमिद्धबोधविबुधव्यूहावृतोऽनारतं ।
हृद्यं जैनशरण्यचारुचरणद्वन्द्वं दधानो हृदि ॥
उद्दीव्यज्जगदेकरञ्जनविधावुद्योगविद्योतितः ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ १ ॥

शास्त्रस्याभ्यसनं विना श्रुतिधरो यः सूरिरन्यैरलं ।
न्यायोम्भोधिमुपाधिमाधिततरां राजद्बहुव्रीहिकम् ॥
भूयो जीवनदानमानविदितो जीमूतवद् यः स्वयं ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ २ ॥

सद्धर्माचरणप्रचारणपरो विश्वम्भराभूषणं ।
वैराग्यैकनिधिर्विधिः सुयशसां कारुण्यवारांनिधिः ॥
लोकानां हितकामनापरतया तीर्थाटने व्यापृतः ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ ३ ॥

उत्साहेन समाकलय्य विबुधव्रातं समन्तात्पुन–
र्नैबन्धं निवहं निबध्य सकलं शास्त्रं सदोपैदिधत् ॥
सोऽयं सत्कुलजः समस्तजनतासौजन्यविख्यातः ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ ४ ॥

सारासारविचारचारुचतुरो दिव्यत्प्रतीची स्फुरद् ।
बौद्धव्रातविपक्षपक्षदलनप्रेक्षाप्रतीतः परम् ॥
जैनाचार्यपदप्रफुल्लकुसुमैः संपूजितः सर्वतः ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ ५ ॥

यं प्राप्ता पृथुना गुणातिशयिता लोकानवन्ती यत–
स्तत्पृथ्वीति भुवोऽवनीति च वरं नामार्थवत्तां गतम् ॥
लोकालोचनयष्टितामुपगतो जैनीयधर्म्मध्वजः ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ ६ ॥

चञ्चच्चन्द्रमरीचिसंचयसुधाधाराकरीन्द्रस्फुरत्–
कुन्दामन्दविकाशकैरवलसन्मुक्ताहिमानीसमः ॥
यस्यास्मिन् भुवने यशःसमुदयो विद्योतते सोऽनिशं ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ ७ ॥

वन्द्यानामनृतेन वन्दनवचोवृन्देन संवन्दना-
दादेयानि सुगृह्णतेऽनवरतं दिङ्मण्डले कोविदाः ॥
नासत्यास्तुतिवागमुष्य बत तत्सत्यस्तुतेर्वादिने ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः सदानन्दनः ॥ ८ ॥

न्यायांभोधिश्रीमद्विजयानन्दाष्टकं पूर्णम् ।
सहृदयसमुदयमनसः प्रमुदनिदानं सदोदयताम् ॥ ९ ॥

---

(३)

यो ब्रह्मव्रतपालनैकचतुरः सद्धर्म्मवक्ता महान् ।
विश्वख्यातयशा उदारहृदयः श्रीवीतरागैकधीः ॥
प्राज्ञम्मन्यकुतर्ककृन्तनविधौ यल्लेखनी विश्रुता ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ १ ॥

यः स्याद्वादमहास्त्रभृज्जिनवचः प्रोत्थापकाण्ढुण्ढकान् ।
वादेऽपास्य जुगोप विश्वविदितं श्रीवीतरागार्चनम् ॥
आक्षेपाँश्च निराकरोत्परकृताञ्जैनागमे तत्त्वविद् ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ २ ॥

यः संसारमहाटवीपरिपटज्जन्तूञ्जुगोप श्रमात् ।
तीर्थेशप्रतिपादितागमपथं सन्दर्शयन्मोक्षदम् ॥
सिद्धान्तोदधिमन्थनाप्तविरतिश्रीवर्धनो वाक्पतिः ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ३ ॥

यः पाश्चात्यबुधाँस्तदीयसमितौ श्रीवीरचन्द्राभिधं ।
यीशूमीश इव प्रबोधनपरः संप्रैषयद् धार्मिकम् ॥
यद्युक्तीः प्रविभाव्य राघवतनूजः ख्यातिमाप्नोद् भृशं ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ४ ॥

यः सिद्धाचलतीर्थराजमयजत् श्रीमारुदेवप्रभुं ।
स्तोत्रैर्वाक्पतिनिर्मितैरिव भवभ्रान्तिप्रभेदेच्छया ॥
सत्त्वोद्रेकवशादथ व्यवसितं ब्रह्मास्म्यहं केवलं ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ५ ॥

यो वैराग्यमहानरेन्द्रमवशं वश्यं विधायाप्यहो ! ।
चित्तैकाग्र्यसमृद्धिलुण्टनपरान् क्षेपानजैषीद् भृशम् ॥
शान्त्या चन्द्र इव प्रसादितजनैः सोल्लासमालोकितो ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा यस्य महामुनेरभयदं सद्धर्म्मरागं शुभं ।
आचार्यस्य गुणावलीं च विमलां जैनप्रजाऽदादिमाम् ॥
जैनाचार्य इति प्रसिद्धपदवीं विद्वज्जनैरादृतां ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ७ ॥

यः सौभाग्यपरम्परामनुभवँस्तीर्थाटनं चक्रिवान् ।
अज्ञानोपहताँश्च जीवनिवहानुदबोधयन् युक्तितः ॥
श्रीमद्भागवतं पदं स्मृतिपथं नीत्वा च नाकं गतो ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ८ ॥

आत्मारामाष्टकमिदं, यः पठेत्प्रयतः शुचिः ।
शास्त्रोदितां लभेतात्म–संपत्तिं नात्र संशयः ॥

सुप्रसिद्ध शासनप्रभावक स्व-परशास्त्रनिष्णात न्यायांभोनिधि जैनाचार्य

श्री १००८ श्रीमद् विजयानन्दसूरीश्वरजी महाराज।

आचार्य पद-१९४३, पालीताणा-(काठीयावाड)   स्वर्गवास-१९५२, गुजरांवाला-(पंजाब)

ढूंढक दीक्षा-१९१० (पंजाब) मालेरकोटला   संवेगी दीक्षा-१९३२, अमदावाद (गुजरात)

(श्री १००८ श्रीमद् आत्मारामजी महाराजजी।)

[जन्म-विक्रम संवत्-१८९३, चैत्र शुदि-१, लेहरा (पंजाब)]

[સ્વ. વિજયાનંદસૂરિજી, જો સાચે જ સંસ્કૃત સાહિત્યના પારગામી હતા તો પછી એમણે હિંદીને પ્રચારનું વાહન કેમ બનાવ્યું ? લોક-કલ્યાણનો ઉપાસક લોકભાષાની અવગણના કરી શકતો નથી. એ દૃષ્ટિએ જ, હજી તો પગભર થતી હિંદી ભાષાને, એ સ્વર્ગસ્થ પુરુષે અપનાવી; અને પોતાની સહસ્રમુખી પ્રતિભાવડે એને સમૃદ્ધ બનાવી. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, સ્વર્ગસ્થની એ પ્રતિભા અને લોકહિતૈષી વૃત્તિનો અહિં ટૂંકામાં પરિચય કરાવે છે.]

જ્યારે જ્યારે પ્રજાના જીવનમાંથી પ્રાણ ઉડી જઈ પ્રજા નિશ્ચેતન બની જાય છે અને જ્યારે તેને સાચે જ એમ લાગે છે કે પોતે ઘોર અંધકારમાં ડૂબતી જાય છે, ત્યારે ત્યારે તેને પુનર્જીવન અથવા નવીન પ્રકાશ મેળવવા માટે પોતાની પ્રાચીન વિભૂતિઓ,—અર્થાત્ અસ્ત પામી ગએલ છતાં જીવતા-જાગતા પૂર્વ મહાપુરુષો,—ની ઝગમગતી જીવનજ્યોતિનું દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થાય છે.

મહાપુરુષોની જીવનજ્યોતના પ્રવાહો સર્વતોગામી હોઇ તેનું સંપૂર્ણ દર્શન વિવેકપુરઃસર કરવાનું આપણા જેવા સાધારણ કોટિના દરેક મનુષ્યો માટે શક્ય નથી હોતું, એટલે એ જ્યોતનું આછું આછું ય દર્શન આપણ સૌને થાય અને આપણા સૌમાં નવેસરથી નવચેતન પ્રગટે, એ ઉદ્દેશથી આપણા સૌની વચ્ચમાં વસતા પ્રાણવંતા પ્રજ્ઞાશાળી મહાપુરુષો અનેક ઉપાયો યોજે છે.

આપણા પૂર્વ મહાપુરુષોએ સમ્યગ્જ્ઞાન-સદ્વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, સમ્યગ્દર્શન-સત્ય વસ્તુની ઓળખ અને સમ્યક્ચારિત્ર-સદ્ગુણી જીવનની પ્રાપ્તિ માટે આજ સુધીમાં તિથિઓ, પર્વો, કલ્યાણક મહોત્સવો, અષ્ટાહ્નિકાઓ વિગેરે જેવા અનેક પ્રસંગો ઉપદેશ્યા-પ્રવર્ત્તાવ્યા છે. એ જ મહાપુરુષોનું અનુસરણ કરી આજના યુગમાં પણ જયંતી, શતાબ્દિ, જાહેર વ્યાખ્યાન આદિ જેવા અનેક શુભ પ્રસંગો ઊભા કરવામાં આવે છે જેથી પ્રજાજીવનમાંથી ઓસરી ગયેલા બાહ્ય અને આભ્યંતર જ્ઞાનાદિ ગુણોની ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્તિ તેમ જ વૃદ્ધિ થાય.

ચાલુ વર્ષે આપણી સમક્ષ વિશ્વવિખ્યાત મહાપુરુષ ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયાનંદસૂરિવર(પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ)ની ‘ શતાબ્દિ ’ નો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે, જે અડગપણે એ મહાપુરુષને પુનીત પગલે ચાલનાર અને એમનાજ–આજ્ઞાધારી પ્રભાવશાળી–પટ્ટધર આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિની અપૂર્વ ભક્તિ અને પ્રેરણાને પરિણામે જન્મ્યો છે.

જે મહાપુરુષની શતાબ્દિ ઉજવવાની છે તેમને લક્ષીને તેમના ‘ સ્મારક ગ્રંથ ’ માં કાંઈ લખવાનું આમંત્રણ તેના ઉત્પાદક તેમજ સંપાદક તરફથી મળે, પરંતુ જે મહાપુરુષને આપણે નજરે નિહાળ્યા ન હોય અથવા જે મહાપુરુષને નજરે જોવાનું સદ્‌ભાગ્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું ન હોય તેમના સંબંધમાં કાંઇ પણ લખવા પ્રવૃત્તિ કરવી એ એક દૃષ્ટિએ કૃત્રિમ ગણાય; તેમ છતાં બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગે છે કે મહાપુરુષો સ્થૂલ દેહે ભલે આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા હોય તે છતાં તેઓ સૂક્ષ્મ દેહે કહો–ચહાય અક્ષર-દેહે કહો–સદા ય આ જગતમાં જીવતા–જાગતા જ હોય છે, એટલે આપણે એ મહાપુરુષને તેમના અક્ષરદેહ ઉપરથી ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ તો કૃત્રિમતા નહિ ગણાય.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે પોતાના જીવનમાં જે અનેકાનેક સત્કાર્યો કર્યાં છે તેમાં એ ગુરુ-દેવની ગ્રંથરચનાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેઓશ્રીની ગ્રંથરચના પ્રતિપાદક શૈલીની તેમ જ ખંડન–મંડનાત્મક એમ બન્ને ય પ્રકારની છે. એ ગ્રંથોનો સૂક્ષ્મ રીતે અભ્યાસ કર-નાર સહેજે સમજી શકે તેમ છે કે એ ગ્રંથોની રચના કરનાર મહાપુરુષ કેવા બહુશ્રુત તેમજ તત્ત્વગવેષક દૃષ્ટિએ કેટલા વિશાળ અને ઊંડા અભ્યાસી હતા ! વસ્તુની વિવેચના કર-વામાં તેઓશ્રી કેટલા ગંભીર હતા ! ! તેમ જ ખાસ ખાસ મહત્ત્વના સારભૂત પદાર્થોનો વિભાગવાર સંગ્રહ કરવામાં તેમને કેટલું પ્રખર પાંડિત્ય વર્યું હતું ! ! !

ગુરુદેવની ગ્રંથરચનામાં તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, જૈનતત્ત્વાદર્શ, અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, નવ-તત્ત્વ, જૈનધર્મ વિષયિક પ્રશ્નોત્તર, ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર, સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર, પૂજા–સ્તવન–સજ્ઝાય–ભાવનાપદસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથો પ્રધાન સ્થાને છે. આ બધા ય ગ્રંથો એ ગુરુદેવે જન-કલ્યાણાર્થે હિંદી ભાષામાં જ રચેલા છે, જેના અભ્યાસ અને અવલોકનદ્વારા દરેક સામાન્ય મનુષ્યો જૈનધર્મ તેમજ ઈતર ધર્મોનાં તત્ત્વોને અને તેના સારાસારપણાને સહેજે સમજી શકે.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવની સર્વવ્યાપી યશઃકીર્ત્તિને નહિ સહી શકનાર કેટલાક મહાનુભાવો, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ ગુરુદેવે સંસ્કૃત–પ્રાકૃતાદિ ભાષામાં કોઈ ગ્રંથની રચના ન કરતાં માત્ર હિંદી ભાષામાં જ બધા ગ્રંથોની રચના કરી છે, એ કારણ આપી તેઓશ્રીમાં ‘ ખાસ ઊંડો અભ્યાસ ન હોવા ’ ની વાતો કરી આત્મસંતોષ મનાવે છે; એ વાતનો પ્રતિવાદ કરવા ખાતર નહિ પણ એ સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવમાં વાસ્તવિક રીતે કેટલું ઊંડું જ્ઞાન, કેટલી પ્રતિભા

અને કેટલું ગંભીર આલોચન હતાં, એ જાણવાં માટે આપણે સહજ પ્રયત્ન કરીએ એમાં વધારે પડતું કશું જ નથી.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે રચેલા મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોની અમે ઉપર જે નામાવલી આપી ગયા છીએ તેમાં જે સંખ્યાબંધ આગમ અને શાસ્ત્રોની વિચારણાઓ ભરેલી છે એ દ્વારા તેઓશ્રીના બહુશ્રુતપણાની તેમ જ વિજ્ઞાન અને ઊંડા આલોચનની આપણને ખાત્રી મળી જાય છે, તેમ છતાં આપણે તેઓશ્રીના સંગ્રહિત જ્ઞાનભંડારો–પુસ્તકસંગ્રહો તરફ નજર કરીએ તો આપણને તેઓશ્રીના ગંભીર વિજ્ઞાનની સવિશેષ ઝાંખી થઇ જાય છે.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવના જ્ઞાનભંડારમાં તેમના સ્વહસ્તે સંશોધિત અનેકાનેક ગ્રંથો છે તેમાં '**સન્મતિતર્ક**' શાસ્ત્રની હસ્તલિખિત પ્રતિને એ ગુરુદેવે પોતે વાંચીને સુધારેલી છે. એ સુધારેલા પાઠોને મુદ્રિત સન્મતિતર્કના સંપાદકોએ તેની ટિપ્પણીમાં ઠેકઠેકાણે સ્થાન આપ્યું છે. જે ગ્રંથના અધ્યયન માટે હજારો રૂપિયાનું ખર્ચ કરી નાખવા છતાં ય આજે કોઈ જૈન સાધુ ખરી રીતે એમાં પાર પડી શક્યા નથી એ ગ્રંથનું વાચન–અધ્યયન, સ્થાનકવાસા જેવા અવિદ્યાપ્રધાન સમાજમાંથી આવેલ એક વ્યક્તિ, પોતાની સ્વયંપ્રતિભાને બળે સન્મતિતર્ક જેવાં શાસ્ત્રોની મહત્તાને સમજી, પોતાના જીવનની ટૂંક કારકીર્દીમાં કરે એ કરતાં એ સ્વર્ગવાસી મહાપુરુષની પ્રતિભાનું અને તેઓશ્રીની વિજ્ઞાનશક્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ બીજું શું હોઇ શકે ! જે મહાપુરુષ આવા મહર્દ્ધિક ગ્રંથોના અધ્યયન–મનન માટે જીવતી પ્રવૃત્તિ કરે એ મહાપુરુષમાં તર્કવિદ્યાવિષયક સ્વયંપ્રતિભાજનિત કેટલું વિશદ પાંડિત્ય હશે એ સ્પષ્ટ કરવાની આ ઠેકાણે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

પંજાબ દેશમાં આજે સ્થાન–સ્થાનમાં સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવના વસાવેલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો છે. પંજાબ આખામાં દીપતા જ્ઞાનભંડારો જો કોઈ હોય તો તે ગુરુદેવના વસાવેલા આ જ્ઞાનભંડારો જ દીપતા છે. એ ભંડારોમાં સાર સાર ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવા આપણા ગુરુદેવે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમાન્ યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત પાતંજલયોગદર્શન ટીકા, અનેકાંતવ્યવસ્થા આદિ જેવા અનેકાનેક અલભ્ય–દુર્લભ્ય પ્રાસાદગ્રંથોની નકલો આ ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે. આજે આ ગ્રંથોની નકલો બીજે ક્યાં ય જોવામાં નથી આવતી. સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે પોતાના વિહાર–પરિભ્રમણ દરમિયાન ગામ–ગામના જ્ઞાનભંડારોની બારીકાઈથી તપાસ કરતાં જ્યાંથી મળી આવ્યા ત્યાંથી તે તે ગ્રંથોના ઉતારા કરાવ્યા છે. અહીં આપણે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે એ ગુરુદેવમાં અપૂર્વ સાહિત્યને પારખવા માટે કેટલી સૂક્ષ્મેક્ષિકા હતી ! જો ગુરુદેવના ભંડારોને બરાબર બારીકાઇથી તપાસવામાં આવે તો તેમાંથી આપણે કેટલીયે અપૂર્વતા જોઇ–તારવી શકીએ.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવ તેમના જમાનાના એક પ્રષ્ટવ્ય–પૂછવા લાયક પુરુષ હતા, એટલે તેઓશ્રીને ગામે ગામના શ્રીસંઘો તરફથી તેમ જ વ્યક્તિગત રીતે પણ નાની કે મોટી દરેક બાબતના વિધવિધ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા. અને ત્યારે તેઓશ્રી તે તે પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપતા (જેમાંના કેટલાક તે સમયના જૈન ધર્મ પ્રકાશ માસિકના અંકો વિગેરેમાં છપાએલા છે) એ જોતાં આપણે તેઓશ્રીની ઉત્તર આપવાની પદ્ધતિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, ઉદારતા, નિષ્પક્ષપાતપણું તેમ જ અનાગ્રહીપણું વગેરે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીએ છીએ. કેટલાક એક જ વિષયના પ્રશ્નોના ઉત્તરો એ ગુરુદેવે પ્રશ્નકારની જિજ્ઞાસા, પરિસ્થિતિની યોગ્યતા વગેરે ધ્યાનમાં રાખી એટલી ગંભીરતાથી તેમ જ યોગ્યતાથી આપ્યા છે કે જેમાં આપણને એ ગુરુદેવની સ્થિતપ્રજ્ઞતા તેમજ અનાગ્રહીપણાનો સહેજે ખ્યાલ આવી જાય છે. આ ઠેકાણે અમે ઉદાહરણ ખાતર,—પર્યુષણામાં મહાવીર જન્મના દિવસે શ્રીફળ વધેરવાં એ શાસ્ત્રોક્ત છે કે કેમ? એ રિવાજ કાયમ રાખવો કે કેમ? એ ચાલુ રિવાજ બંધ કરી શકાય કે નહિ? અને બંધ કરવો યોગ્ય જણાય તો શો માર્ગ લેવો?,—આ પ્રશ્નો સંબંધમાં સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે જે જુદા જુદા માર્ગદર્શક ઉત્તરો આપ્યા છે (જુઓ, જૈન ધર્મ પ્રકાશ પુસ્તક ૯, અંક ૮ અને ૧૦) તેમ જ તેમાં શ્રીસંઘમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ ઊભો થવા ન પામે તે માટે જે માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે એ જોવાની માત્ર ભલામણ કરીએ છીએ.

અંતમાં ટૂંકમાં અમે એટલું જ કહીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે પ્રજામાં ધાર્મિક તેમજ નૈતિક નિશ્ચેતનતા પ્રગટે છે ત્યારે ત્યારે તેનામાં પ્રાણ પૂરવા માટે એકાદ અવતારી પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે, તેમ સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે અવતાર ધારણ કરી જૈન પ્રજામાં અનેક રીતે પ્રાણ પૂર્યા છે. જે જમાનામાં તેઓશ્રીએ ગૂજરાતની ધરા ઉપર પગ મૂકયો ત્યારે જૈન સાધુઓની સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી, તેમાં શાસ્ત્રજ્ઞો ગણ્યા–ગાંઠ્યા હતા, દેશ–વિદેશમાં જૈન સાધુઓનો પ્રચાર અતિવિરલ હતો તેવે સમયે આ બધી બાબતોમાં એ ગુરુદેવે પોતાની પ્રતિભાદ્વારા સંગીન ઉમેરો કર્યો છે. એમની પ્રતિભાને બળે જ શ્રીમાન્ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી ચિકાગોની સર્વ ધર્મપરિષદમાં જઈને જૈનધર્મના તત્ત્વોને વિશ્વના મેદાનમાં રજુ કરી શકયા છે.

એ સ્વર્ગવાસી પરમપવિત્ર ગુરુદેવના અગમ્ય તેજને પ્રતાપે આપણે સૌ વર્ત્તમાન યુગને અનુરૂપ ધર્મસેવા, સાહિત્યસેવા અને જનસેવા કરવાનું બળ મેળવીએ એટલું ઇચ્છી વિરમીએ.

कुण्ठाऽपि यदि सोत्कण्ठा, त्वद्गुणग्रहणं प्रति।
ममैषा भारती तर्हि, स्वस्त्येतस्यै किमन्यया? ॥

आचार्य हेमचन्द्र

दक्षिणविहारी मुनिराजश्री अमरविजयजी महाराजना
विद्वान शिष्य—
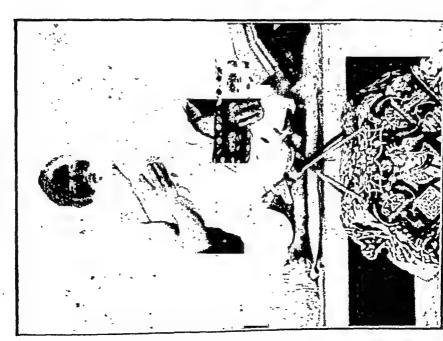
मुनिराजश्री चतुरविजयजी महाराज पृ. २०, २७, ८१

प्रवर्तक श्री कांतिविजयजी महाराजना
प्रशिष्यरत्न—
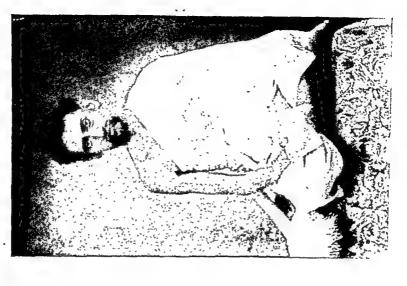
साहित्यसेवी मुनिराजश्री पुण्यविजयजी पृ. १

[લેખક એક યુવાન જૈન ગ્રેજ્યુએટ વિચારક છે, અને સાથે સુંદર ગદ્યલેખક છે. વાંકાનેરની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરવા સાથે અવકાશના સમયમાં શિક્ષણક્રમના ગ્રંથ, સંવાદો, કાવ્યો અને લેખો પોતે લખે છે. તેમણે શ્રીમદ્ આત્મારામજી આચાર્યનું વ્યક્તિદર્શન, તેમનો સાક્ષાત્પરિચય કે દર્શનલાભ ન હોવા છતાં તેમની છબી, અક્ષરદેહ તેમ જ જીવનચરિત્ર પરથી પોતાના અજબ ચિંતનની 'સર્ચલાઇટ' ફેંકી જે ભવ્ય, મનોરમ અને પ્રભાવશાળી શબ્દોમાં કર્યું છે તે સંપૂર્ણપણે વાંચી જવા યોગ્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ યુવક વર્ગે—સાધુ શ્રાવક વર્ગે—ન્હાના મ્હોટાંએ વિચારવા યોગ્ય છે.

અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી, અનેક ઉપમા—અલંકારથી લેખકે સૂરિજીનું વ્યક્તિત્વ છણ્યું છે, શોભાવ્યું છે. કોઈક વિચાર સાથે કદાચ કોઇનો વિચારભેદ થવા સંભવ છે, પરંતુ એકંદરે જોતાં વિચારશ્રેણિ યથાર્થતાને પામી છે. લેખકનો વિચાર—સંયમ પદે પદે દેખાય છે, અને તેથી તેઓ વાણીવિલાસના—શબ્દાડંબરીના પ્રવાહમાં તણાયા નથી.

સમગ્ર લેખ અથેતિ વાંચી તેનું મનન કરવા અને તેમાં સુંદર પદાવલીથી આળેખાયેલા આચાર્યશ્રીના ગુણોનો આદર કરવા—વર્તનમાં મૂકવા સર્વે સુજ્ઞને નમ્ર વિનંતિ છે—**સંપાદક**]

યુગે યુગે, યુગના પ્રમાણમાં ઘણીવાર સમાજની ધારક શક્તિ પ્રમાણે યુગાવતાર જન્મે છે; કોઇ કોઈ વાર સમાજ—શક્તિથી અધિક પ્રચંડ, સમાજ ઝીલી ન શકે એવું સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. એ સામર્થ્ય માત્ર યુગાવતાર જ નહિ પણ યુગપ્રધાન અવતારે છે. યુગપ્રધાન આખા યુગને દોરે છે, ફેરવે છે અને તેને પલટો આપીને તેનું નવું સર્જન કરી નાંખે છે. યુગાવતાર યુગને દોરે છે, તેને પલટો આપે છે અને તેનો સંરક્ષક બનીને તેને કાંઇક નવીનતા દે છે. એક હોય છે અજોડ ક્રાંતિકાર, બીજો હોય છે સમર્થ સુધારક: બંને સમાજનાં ધોરણોથી ખૂબ ઊંચા હોય છે.

બંનેમાં સુધારકતા અને ક્રાંતિકારત્વ હોય છે જ, પણ વધતા—ઓછા પ્રમાણમાં. નિશ્ચય, અડગતા અને સ્વતંત્રતા બન્નેમાં હોય છે, પણ સંરક્ષક—સુધારક ક્રાંતિને પગલે ચઢી છેવટ સમાજની સ્થિતિને સુધારવા મથે છે; જ્યારે ક્રાંતિકાર તેને ખીલવી, પલટાવી, સારું હોય તેને પણ નવીનતા આપી તેમાંથી ક્રાંતિ જન્માવે છે. એક સુધારો જન્માવે છે, બીજો ક્રાંતિ અવતારે છે.

આ બેમાંથી આત્મારામજી કયા વર્ગમાં આવી શકે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં તેમની સ્થિતિનો—સંયોગોનો વિચાર કરીએ.

રાજ્ય સ્થાપનાના હોંશીલા છતાં તેમાં નિષ્ફળ નીવડતાં, ધાડપાડુ ગણાએલા પિતાનો ક્ષત્રિય પુત્ર ભાગ્યયોગે વણિક-વૈશ્યના રક્ષણ તળે આવી રહ્યો. તે જ અરસામાં લગભગ પંજાબકેસરી રણજીતસિંહનું મૃત્યુ થયું. પંજાબના વિગ્રહો થયા અને ઇસ્લામ યુગમાં સૌથી પ્રથમ પરદેશીઓને શરણે જનારો પ્રાંત હારેલા, થાકેલા યોદ્ધા જેવો સૌથી છેલ્લો વિદેશીઓને તાબે થયો. એ સમય પંજાબનો જ નહિ પણ આખા ભારતના સંક્રાન્તિકાળનો આરંભ-યુગ હતો. દીત્તા સમજણી ઉમરનો થયો તે વેળાયે પંજાબના વિગ્રહ પૂરા થઈ ગયા હતા અને લૉરેન્સ ભાઈઓ પંજાબને થાળે પાડતા હતા. અઢાર વર્ષની વયે દીક્ષા લીધા પછી ત્રણેક વર્ષે બળવો થયો અને શમ્યો. તે કાળ અશાંતિ, અવ્યવસ્થા અને અવિશ્વાસનો હતો. ધર્મ-ભયની બૂમ તો ચોમેર પડી રહી હતી, એટલે ધર્મરક્ષણનું ઝનૂન તે કાળે ભારતનો જીવનમંત્ર થઈ ચૂક્યું હતું.

આત્મારામજીનું વ્યક્તિત્વ, એ અશાંતિ, અવિશ્વાસ અને અવ્યવસ્થા તેમ જ હિંસાના તાંડવથી ત્રાસી ઊઠ્યું અને છેવટ ધર્મઝનૂને ઘડાયું. એ ઘડતરને અહિંસક ધર્મે જુદી દિશાએ વાળ્યું, એટલામાં એને અનુકૂળ સન ૧૮૬૧ થી વિક્ટોરીઆનો શાંતિયુગ બેઠો. તે દરમ્યાન આત્મારામે અભ્યાસ કરી લીધો હતો અને ધર્મ-જાગ્રતિનાં સાચાં સ્વપ્નની ઝાંખી તેને થઈ ચૂકી હતી.

બળવાનાં પરિણામની અને શાંતિયુગની અસર તેનામાં સંગઠનના વિચારરૂપે, શરીરને ધર્મ અર્થે સબળ બનાવવાના આચાર ઉપદેશરૂપે અને ધાર્મિકતાના સાત્ત્વિક ઝનૂનરૂપે પરિણમી. દયાનંદસ્વામીને બળવાને પરિણામે નિઃશસ્ત્ર, નિરાધારી, કુસંપ અને સ્વાભિમાનનો લોપ દેખાયાં એટલે એમને આર્યત્વનું ઉગ્ર અભિમાન, સંગઠન, શુદ્ધિ અને બળશાલિત્વ માટે શસ્ત્ર શિક્ષણ—એટલાં તત્ત્વ પ્રજાના ધર્મોદ્ધાર માટે આવશ્યક લાગ્યાં.

આત્મારામજી મહારાજ ઉપર પાછી ગૂજરાતના શાંત વાતાવરણની અસર પણ થઈ અને એથી એમણે જૈનશાસનની સેવા સ્વીકારી.

તે કાળે જૈનશાસન છિન્નભિન્ન હતું: એક તરફ યતિવર્ગ, બીજી તરફ સંવેગી સાધુ વર્ગ અને ત્રીજી તરફ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય. એ ત્રણે શ્વેતાંબર જૈન શાખાને વીંખીપીંખી રહેલ હતા. કુસંપ, શિથિલાચાર અને શાસ્ત્રોના અવળા વિચાર ને આચારનાં ગોથાંમાં જૈન જનતા ગબડ્યા કરતી હતી. આ બધું જોઈને આત્મારામજીનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો અને તેમણે, પોતાને જે સત્ય જણાયું હતું, પોતે જે શાસ્ત્ર-શાસનને સંપૂર્ણ માન્યું હતું તેનો ઉદ્ધાર કરવા કમર કસી, અને એ ઉદ્ધારની યોજનામાં એમનું જીવન અર્પાઈ ગયું અને ઘણેક અંશે તે કાળે તો તેમનો ઉદ્દેશ સફળ પણ થઈ ચૂક્યો.

આવી રીતે તેમના ઉપર યુગબળની અસર થઇ અને તેમનું વ્યક્તિત્વ તે પ્રમાણે ઘડાયું. આત્મારામજી આમ પ્રખર અને પ્રચંડ ક્રાંતિકાર નહિ, પણ સુવ્યવસ્થારૂઢ સુક્રાંતિના બીજવાળા સુધારક બન્યા.

તે યુગે હજી વિલાસનાં દર્શન કર્યાં ન હતાં; સટોડીયો વેપાર, ઝીણાં અને હિંસક વસ્ત્રો તેમ જ ખાનપાનનો સ્વચ્છંદ હજુ તે ટાણે પ્રવેશ્યાં ન હતાં. વળી શ્રમ, શસ્ત્રબળ અને સંતોષી જીવનથી સ્વાભાવિક રીતે જ શરીરબળ ટકાવી રાખવાની કળાનો પણ તે વેળાએ હજુ લોપ થયો ન હતો. એટલે શીખ–ક્ષત્રિયપુત્ર દીત્તાનું શરીર ખૂબ જ વિકસ્યું હતું. દીક્ષિત આત્મારામજીને પછી વિહારનો શ્રમ, અપરિગ્રહી સાધુજીવન અને કડક સંયમ સાંપડ્યાં, એટલે એ શરીર સુદૃઢ રહ્યું.

આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીને એમનો અંગત જીવન પરિચય હતો. તેઓશ્રી લખે છે કે—

इस छबीमें प्रशस्त ललाट, अलौकिक तेज भरें शांत स्वरूप, दीर्घनयन, शरीरमें देवभावका प्रभाव, मुखमंडलमें सर्व जीवोंको अभय करनेवाली अपूर्व शोभा है।

વિશાળ કપાળ, પ્રતિભાવંતું મુખ, માંસલ ગાત્રો અને તેજભર્યાં જ્ઞાનાતુર નયનો–એ એમની દેહ વિભૂતિ. એ વિભૂતિમાં એમનું પંજાબી વ્યક્તિત્વ ઢાંકયું રહી શકે તેમ ન હતું. એક ભારથી ચગદાઇ ગયેલા–દુર્બળ પ્રાણીનો બોજો ઉપાડીને તેને બચાવવામાં કે સમશેરધારી ભીલનું કાંડું હચમચાવીને તેને વગડામાંથી ગામમાં ઢસડી જવાનાં અહિંસક શૌર્યમાં એ વ્યક્તિત્વનો કાંઈ અનોખો જ પ્રભાવ દેખાઇ આવે છે.

એમનો સ્વભાવ વિનોદી અને તાત્ત્વિક પણ હતો, તે એમની વાતો પરથી અને ચર્ચા પરથી દેખાઈ આવે છે. નિર્દોષ વિનોદ આ સાચા આત્મારામનું લક્ષણ છે. આજ ગાંધીજી પણ એ વિનોદને ઘણીએ વાર બહેલાવે છે, એમ આત્મારામજી પણ પોતાની સાધુ–મંડળીમાં વિનોદ કરતા.

એમના વ્યક્તિત્વમાં ધ્યેય–પ્રાપ્તિનો તનમનાટ એટલો જ દેખાય છે. એમનામાં ક્રાંતિકાર જેવી શક્તિ બીજરૂપે હતી. ચાલતે ચીલે ચાલે તે સામાન્ય માનવી, સુધારક કે ક્રાંતિકાર બની શકે નહિ. સાત્ત્વિક અસંતોષ, આત્મિક ઉગ્રપનો ખટકો, એ હરકોઇ સાચા ક્રાંતિકારમાં જન્મથી જ હોય છે. એટલે જ દીત્તાની બાળજિજ્ઞાસા રમતગમતમાંથી જ્ઞાનની આતુરતામાં પરિણમી. અમરસિંઘજીના પ્રયત્નો શિખ પંથ માટે, એ ક્રાંતિના બીજને વિકસાવવા માટે જ હતા, જીવણમલ્લજીએ પણ એ બીજનાં દર્શન કરીને જ દીત્તાને આત્મારામ બનાવ્યો હતો; પણ જેના ભાગ્યમાં શીખપંથના મુખી થવાનું સરજાયું નહોતું, લગ્ન, સંસાર–સુખ કે જોધમલની મિલ્કત જેને જીતી શકયાં નહિ, પાલક માત–પિતાનો સ્નેહ જેને પલાળી–બાળી શકયો નહિ, એ સ્નેહને **તરછોડીને** દીક્ષા લેવા જેટલી પામરતા જેણે બતાવી નહિ અને છતાં એ જ સ્નેહને વિશાળ બનાવીને દીક્ષા લેવાની આનંદપ્રદ અનુમતિ મેળવવામાં જે શક્તિશાળી થઇ શકયા–એ આત્મારામને ન સંતોષી શક્યા જીવણમલ્લજી, ન આકર્ષી શકયા અમરસિંઘજી

કે ન જીતી શકયા ચંદનલાલજી. એમનો આત્મા સ્વતંત્રતાનો ચાહક અને શોધક હતો, એટલે એને પોતે જ્યાં હતો ત્યાં મજા ન પડી.

આત્મારામ જ્યારે મુંઝાય છે ત્યારે સ્વતંત્રતા માટે તલસે છે અને એનું દ્વાર જોવા મથે છે. એની એ સ્વતંત્રતાને બાધક કોઈપણ તત્ત્વને એ ગણકારતા નથી તેમજ એનાથી ડરતા કે અચકાતા નથી.

આત્મારામજીએ એ દશા અનુભવી આઠ દશ વર્ષ સુધી, અને એમાંથી છૂટવાની તમન્નાને સંતોષવા શાંત પ્રયત્નો આદર્યા. એમનામાં ફાટી નીકળતા પ્રલયના ધામ જેવી જ્વાલામુખીની દશા નહોતી, પણ ધરતીકંપની ગરમ થથરાટી અને એ થથરાટીમાંથી ઉત્પન્ન થતી માર્ગ કાઢવાની તીવ્રતા ભારોભાર ભરી હતી. એ તીવ્રતાએ એમને વ્યવહારુ બનાવ્યા.

પૂરી તૈયારી વિના સ્વતંત્રતા માટે ફાંફાં મારનાર પાછો પડે છે અને તેની બેડીઓ વધારે મજબૂત બને છે. ઉતાવળો કુદકો આપઘાત કરાવે છે, એ સત્ય આત્મારામજી સમજતા હતા તેથી તેમણે વડવાનલભર્યા સમુદ્રની શાંત ગંભીરતા સેવીને પોતાનું કર્ત્તવ્ય ચાલુ રાખ્યું. છતાં જેમ એ સાગર પણ ટાણે-ટાણે તોફાની થઇ તરંગ ઉછાળે છે, પવનને સુસવાવે છે અને એમ કોઇ કોઇ વાર વડવાનલને ગુપ્ત રાખીને પણ પોતાની ગંભીરતા છોડે છે અને પોતાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ દેખાડે છે તેમ આત્મારામજી પણ વ્યાકરણ ભણવામાં, પોતાના સાધ્ય તરફ કૂચ કરવામાં કોઈ કોઇ વાર અડગ અને ઉગ્ર બની જાય છે.

એટલે જ એઓ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે:—

" मैं अपनी शक्ति अनुसार भव्य जीवों के आगें सत्य सत्य बात प्रगट करुंगा, जीसको रुचेगा वोह ग्रहण कर लेवेगा, जीसको न रुचेगा उसकी सत्यके खातर मैं परवा न करुंगा । "

છતાં તેઓ વ્યવહારકુશળ છે. એ કુશળતા આત્મવંચના માટે નહિ પણ આત્મિક તૈયારી માટે રખાય છે. તેમનો વિનય હાર્દિક છે છતાં કોઇને પણ સાફ સાફ કહી દેતાં તેમને આંચકો આવતો નથી. એમના પૂજ્યને આડા ફરીને પોતાની પૂજક બુદ્ધિ બતાવતાં, વિનયથી વંદણા કરીને પરસ્પર ભક્તિ-પ્રેમ વધે એવું સાચું વર્તન એ આદરે છે; પણ જ્યારે પૂજ્ય એમનો દોષ કાઢે છે અને આલોચના લેવા કહે છે ત્યારે એમનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ કકળી ઊઠીને એમને સુણાવી દે છે કે:-" કાં તો આપના શ્રાવકો આલોચના લે અને કાં તો આપ લ્યો. હું દોષિત નથી. "

આમ વિનય, વ્યવહારકુશળતા અને સ્વતંત્રતા એ એમનાં સ્વભાવનાં લક્ષણો છે. એક સત્યાગ્રહીને છાજે તેમ એ પૂજ્ય અમરસિંઘજી સાથે વિનયવર્તન આદરે છે, પણ જ્યારે અસત્ની વાત આવે છે ત્યારે એ એટલી જ નીડરતાથી વિવેકપૂર્વક સાચી હકીકત સંભળાવી દે છે.

એમનો આત્મા સ્વતંત્રતાનો ભૂખ્યો છે. સાચી ભૂખ પોતાની બુદ્ધિનો ઇજારો કોઈને આપે નહિ. તે ખૂદ ભગવાનનાં વચનને પણ કસોટીએ ચડાવે અને તેમાં કંઇ પણ દોષ ન
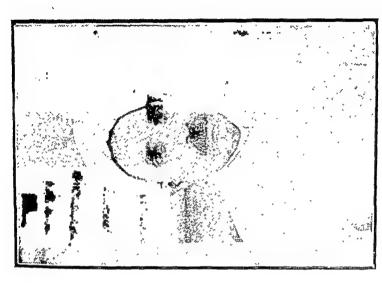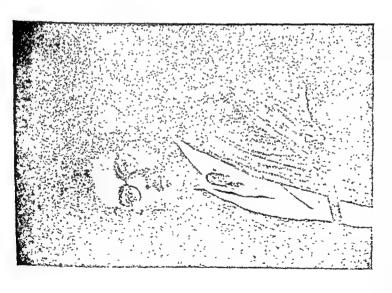
ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા. M. B. B. S.
[પૃ. ૮૦, ૪૪

શ્રી પોપટલાલ પુંજાભાઈ શાહ B, A. વાંકાનેર.
[પૃ. ૫, ૨૫

આવે તો જ માને; કારણ કે ભગવાનનાં વચનોમાં પણ કોઇક વાર કોઇએ ભ્રમ ઊભો કર્યો હોય અને તેનો ખોટો અર્થ કર્યો હોય તો ?

એટલે સાંપ્રદાયિક ચીલે ચાલવાનો રાહ તો એવા આત્માનો સ્પર્શ કરી પણ શકે નહિ. એટલે જ તે એક સાધુને કહી દે છે કે:—

" मैं कोई गुरुका, दादागुरुका बंधा हुवा नहि हुं; मुजे तो महावीरस्वामीके शासनके शास्त्रोंका मानना ठीक हैं। यदि कीसिके पिता, पितामह कूपमें गीरे हुवे तो क्या उसके पुत्रको भी कूपमें ही गीरना चाहिये ? "

એ જ અડગ સ્વતંત્રતા મેજરનામાને ઉડાવી દે છે અને ગુરૂને શાંત પાડતાં આશ્વાસન દે છે કે:—

" कुछ चिंता नहि, आप फीक्र मत करो, मैं मेरा संभाल लउंगा । "

એ જ સ્વભાવ છેવટ સુધી રહે છે અને તપગચ્છમાં આવ્યા પછી, તે સંઘના સાધુઓને અને અગ્રેસરોને કહી દે છે કે:—

" रूढिओने हुं तपगच्छनी समाचारी मानवा तैयार नथी । "

આમ એમનો અસંતોષ અને સ્વતંત્રતા છાનાં રહેતાં નથી, ઢાંકયાં રહે તેવાં લાગતાં નથી. છેવટ એમને બળવાની તૈયારી કરીને ખુલ્લો વિરોધ કરવો પડે છે. એ વિરોધને માટે તૈયાર થઈ, તેની સામે ગમે તે મુશ્કેલીઓ આવે તે સહવા પોતે તૈયાર થઈ જાય છે.

બળવાની હિંસાથી એ ત્રાસી ઊઠે છે, અને પરિણામે એમની વૈરાગ્યભાવના ઉત્કટ થાય છે; પણ એથી તે શુષ્ક, આધ્યાત્મિક એકલતાની ઓથે જવાની સાફ ના પાડે છે. એને હૈયે તો જાગે છે શાસન-ઉદ્ધારના કોડ, અને એને ખાતર એ વ્યવસ્થાનાં પગરણ માંડે છે. એમને એકલાને આત્માનો ઉદ્ધાર જોઈતો નથી, એમની ઇચ્છા તો બને એટલાને " શાસન-રસી " કરવાની થાય છે. નથી એમનામાં શુષ્ક ક્રિયાજડતા આવતી કે નથી એમનામાં શુષ્ક જ્ઞાનજડતા ઉત્પન્ન થતી. એટલે જ એ શ્રાવક અને સાધુઓની ધાર્મિક ક્રિયાના શુદ્ધ આગ્રહી બને છે અને શાંતિસાગરને તેમજ હુકમ મુનિને નિરુત્તર કરી દે છે.

એ યુગ એટલે નવા નવા પંથોનો જમાનો, ખંડન-મંડનનો કાળ. એમના પર એની અસર પ્રબળપણે થાય છે. હિંદુત્વને, આર્યત્વને શુદ્ધ કરવા જેમ દયાનંદ ખંડન-મંડનની હાકલ કરે છે તેમ જૈનશાસનને ઉદ્ધારવા આત્મારામજી પણ એવો જ પડકાર કરે છે. એમનો પડકાર એકલા સ્થાનકવાસી સામે જ થતો નથી, પણ એમની યુક્તિઓ સર્વ ધર્મોને દઝાડે છે. વળી એ જૈનશાસનમાંથી યતિવર્ગને, શિથિલાચારી મૂર્તિપૂજકોને તેમ જ અમૂર્તિપૂજકોને, હુકમ મુનિઓને અને શાંતિસાગરોને પણ વીણી વીણીને ખંડન-મંડનની યુક્તિથી ઢીલા કરી નાંખે છે.

પણ એ માત્ર ખંડનથી જ અટકીને ઊભા રહેતા નથી. મકાન પાડવાનું કામ જેટલું સહેલું છે તેથી કઠણ મકાન ચણવાનું છે અને એથી યે વધારે મુશ્કેલ કામ તો છે સારું જૂનું સાચવીને તેની સાથે કે ઉપર નવું ચણતર ઊભું કરવાનું. આત્મારામજીએ ખાસ નવું કાંઇ કર્યું નથી, પણ જૂનું સારું સાચવી રાખીને, નકામું ને નબળું પાડી નાંખીને તેને સ્થાને નવું ચણતર જરૂર જોગું ઊભું કરવાનો સબળ પ્રયાસ સેવ્યો છે.

એમનો સમકિતશલ્યોદ્ધાર ગ્રંથ કે એમનો અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ગ્રંથ ખૂબ યુક્તિથી ભરેલા ખંડનનાં ઉદાહરણ પૂરાં પાડે છે, તો એમનો તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ ખંડન ઉપર નિર્ણયાત્મક મંડન કરે છે. અને એમનો જૈનતત્ત્વાદર્શ તો ખંડન-મંડન ઉપરાંત વ્યવહારનો પણ ઉત્તમ ગ્રંથ થઇ પડે છે.

એ ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ એટલો સુંદર છે કે તેના લેખકને જૈનશાસનના અર્વાચીન મનુ કહીએ તો જરા ય અતિશયોક્તિ ગણાય નહિ. શ્રાવકના-ગૃહસ્થ ધર્મના આચારવિચાર અને રહેણીકરણી, તેમ જ સાધુતાના આચારવિચાર અને તે સર્વ વ્યવહાર સાથે તત્ત્વના મેળની ગુંથણીમાં એમનું અનેકાંગી જ્ઞાન, વિશાળ વાચન અને મનન તેમજ શાશ્વત ધર્મ સાથે મેળ ખાતી સાચી વ્યવહારકુશળતા એ સર્વે એ ગ્રંથના રચનારના બૌદ્ધિક, વ્યવહારુ, તાર્કિક અને સયુક્તિક વ્યક્તિત્વની પ્રબળ છાપ તટસ્થ વાચનાર પર પણ પાડયા વિના રહેતાં નથી.

મુંબઈ વિગેરે સ્થળોના વિરોધને પી જઈને એ શ્રી વીરચંદ ગાંધીને અમેરિકા મોકલે છે.

એમાં પણ એમની શાસન-સેવાની ધગશ અને નીડરતાથી એમની નસે-નસ તરબોળ થઈ રહી હોય એમ દેખાય છે.

એ જ મહિનામાં એક અંગ્રેજી ભણેલા યુવકને જૈન તત્ત્વનો નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બેલડીનો આખો સાર ગળે ઊતારી દઇ, તેને જગતની સર્વ ધર્મ પરિષદ્ માટે તૈયાર કરવો અને તેમાં યશપ્રાપ્તિની ઇચ્છા વગર પણ અઢળક યશ કમાવો એ જેવી તેવી બુદ્ધિપ્રતિભાનું-જેવા તેવા વ્યક્તિત્વનું કામ ન હોય!

યૂરોપીય વિદ્વાનોની શંકાનાં સમાધાન પણ એટલી જ કુશળતાથી એ કરે છે અને જૈનમત, બૌદ્ધમતની શાખા નહિ પણ એક ભિન્ન સનાતન ધર્મ-શાસન છે, એમ સાબીત કરી શકે છે, એ એમના વ્યક્તિત્વની જ્ઞાનસમૃદ્ધિનાં દર્શન કરનારને સાનંદ સંતોષ આપી રહે છે.

જૈનસાધુની નમ્રતાનાં અને સ્વતંત્રતાનાં તો એ વ્યક્તિમાં આદર્શ દર્શન થાય છે. ધ્રાંગધ્રાવાળા બે અજાણ્યાઓને દીક્ષા દેતાં તેમને બહુ જ પસ્તાવો થાય છે અને તેમાં તેમ જ અન્ય પ્રસંગે પોતે પોતાની અપૂર્ણતા-પોતાના શબ્દોમાં નાલાયકી અને તુચ્છ બુદ્ધિ-કબૂલે છે, તે પણ કેવળ વ્યવહાર કે સભ્યતા ખાતર કે અમદાવાદના અગ્રણીને રાજી કરવા ખાતર નહિ પણ સાચે દિલે પોતાના આત્માને સંતોષવા. પણ એ જ નમ્રતાનો નિશ્ચયાત્મક નિરધાર બાબૂ બદ્રીદાસજી જેવા ધનપતિની નમ્ર અરજ પણ ફેરવી શકતો નથી. આજના મુનિરાજો આ બે ગુણોનો, ભૂલ માટે શ્રાવકને શું? ગમે તેને मिच्छामि दुक्कडं દેતા અચકાય નહિ અને સાચા સ્વતંત્ર નિરધારને ગમે તેવા ધનપતિની શેહમાં તણાઈને પણ ફેરવે નહિ-એવા સ્વભાવનો-સમન્વય કરે તો આજની

કેટલીય અરાજકતા એની મેળે નાશી જાય. આત્મારામજીની ઇચ્છાશક્તિ, નિરધારપાલન અને કઠણ વિનયરક્ષા જો આજ હોય તો જૈનશાસનમાંથી, શ્રાવકો સાધુને પંપાળે અને સાધુઓ શ્રાવકને પંપાળે એ લાચાર સ્થિતિ પલટાઇ જઈ જૈનશાસનનાં તેજ ઔર ઝળહળી ઊઠે.

બાબૂજી પોતે જ કહે છે કે:—

"મને તો મહારાજજીની નિશ્ચયાત્મકતા જોઇ બહુ જ આનંદ થયો. આવા નિશ્ચયબળવાળા અને શ્રીમંતોની પરવાહ નહિ રાખનાર મુનિનાં દર્શન ખરેખર વિરલ હોય છે. અમારી લાગવગથી કે ભક્તિથી ચલિત થઈ જાય તે મુનિઓ શું પરાક્રમ કરી શકે? મને તો આત્મારામજીનું નિશ્ચયબળ જોઇને બહુ જ સંતોષ થયો છે."

મુનિઓના આચારવિચાર માટે પોતે ખૂબ જ કડક રહે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાને વંદણા કરવા આવનારમાં પણ પોતે એટલી જ સંયમની—ખાનપાનની—કડકાઈ ઇચ્છે છે અને વ્યવસ્થા કરે છે. આજ વાંદવા આવતા મહેમાનો અને સાધુઓને એમનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ કહી રહ્યું છે કે:—

"વાંદવા આવે તેને માટે કે મહેમાનો માટે સાદું દાળ, રોટીનું જ ભોજન જોઈએ."

વચનની કિમ્મત, જે બોલાય તે પળાવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ પણ તેમનામાં એટલો જ તીવ્ર છે, અને એમાં પણ સ્પષ્ટતા તરી આવે છે. ગુરુજી ના પાડશે એમ માનીને ઇચ્છા નહિ છતાં, ચોમાસાની હા પાડનાર એમના સરલ શિષ્ય મુનિશ્રી હર્ષવિજયજીને પોતે કહે છે કે:—

"જો એવું હતું તો પહેલા હા કહેવી નહોતી. બોલતાં પહેલાં વિચાર કેમ ન કર્યો? તમે ઘોઘાના ગૃહસ્થોને જે વચન આપ્યું છે તે પાળવું જ જોઇએ. હવે બીજી વાર વચન કાઢતાં પહેલાં વિચાર કરજો. તમારા શબ્દોની તમે પોતે કંઇ કિમ્મત ન આંકો તો બીજાની પાસે તો એની ફુટી બદામ પણ કિમ્મત ન અંકાય."

પોતાની વચનગુપ્તિની કેટલી કિમ્મત? એની કેટલી સબળ અને સફળ રક્ષા?

જેટલી શબ્દની કિમ્મત એટલી વ્યાક્તત્વની પ્રતિભા, એ સૂત્રને જીવનમાં ઊતારવા માટે વચનગુપ્તિની સંભાળ રાખવાની અને રખાવવાની કેવી પ્રચંડ ઉદ્‌ઘોષણા?

આપણે એમની છબીનાં દર્શન કર્યાં, આપણને એમની પ્રકૃતિની અને આત્મસ્વભાવની ઝાંખી પણ થઈ ગઈ અને સાથે સાથે એમના અક્ષરદેહમાંથી પણ થોડુંક દર્શન આપણે કરી લીધું.

હવે એમના વિચાર—વ્યક્તિત્વનાં દર્શન કરવા એમના અક્ષરદેહને શોધીને તેમાંથી થોડુંક જ જાણીએ.

જૈનદર્શન અને જૈનશાસન માટે જ એમનું જીવન છે એ આપણે જોઇએ છીએ. જૈનદર્શનને એ પોતે "ષડ્ દર્શન જિન અંગ ભણીજે" એમ કહીને સર્વ દર્શનનો સરવાળો માને છે અને એમાં પોતે સ્યાદ્‌વાદ શૈલીનો આશ્રય લઇને આબાદ સફળ નીવડે છે.

પણ જૈનશાસન માટેની એમની વ્યવહારુ ધગશ પણ એટલી જ તીવ્ર છે. એ પોતે માને છે કે શાસન વિના દર્શન પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી જૈન શાસન માટે, તેની પુનર્રચના કાજે, તેના સંરક્ષણ અને સંગઠન માટે ખૂબ ખૂબ આજ્ઞાઓ આપે છે અને પળાવે છે.

જૈનશાસનની દશા માટે પોતે કહે છે કે:—

" जैनियोमें विद्याका जैसा चाहियें वैसा प्रचार और प्रेम नहीं है, ऐक्यता नहीं है, साधुओमें भी प्रायः परस्पर इर्ष्या बहुत है; यह व्यवहार जैनीओंका हैं, जैनधर्मका नहीं।"

સંગઠન એમના વ્યાખ્યાન-ઉપદેશ-નો મુખ્ય સૂર છે. ખંડન-મંડનના મોરચામાં એ સાદ ન પડાય કે ન સંભળાય તો કોઈ સંઘ કે સમાજ પોતાની અસ્મિતા કે અસ્તિત્વ ટકાવી શકે નહિ. એટલા માટે તેઓ પોકારી પોકારીને કહે છે કે:—

" अपणे सरीखी जीनकी सुवृत्ति होवे, उनके साथ एक चित्तसें सुख, दुःख, व्यसन-कष्ट, राजउपद्रवादिमें बराबर संगठित रहे; गाम, नगर (देश) निवासीओंसें फटे नहि, निःपक्ष हो कें करें।"

આમાં પોતાની જાતિના જ નહિ પણ સાર્વજનિક સંગઠન ઉપર ભાર મૂક્યો છે. વળી પોતે આગળ કહે છે:—

" अपनी जातिवालोंके कष्टकी उपेक्षा न करे, तथा सच्चा माननीयका मानभ्रंश न करे। दरिद्री, पीड़ित, साधर्मिक जातिमें बुद्धि और गुणो करके बड़ा होवे उसकी पालना करें।"

એમનામાં ખંડન-મંડનનું ઝનૂન છે. એ ઝનૂન વાદવિવાદમાં ઉગ્ર બને છે, સામા પક્ષની દલીલો તોડી-ફોડી નાંખી ફેંકી દેવામાં શૂર બને છે અને જૈનદર્શનનું સત્ય પ્રતિપાદિત કરવામાં મસ્ત બની રહે છે; છતાં એમના સ્વભાવની શાંત સાત્ત્વિકતાને એ ઝનૂન અભડાવી શકતું નથી. પરમતાવલંબીના મતદર્શનને વિવાદથી જીતવા પ્રચંડ તાર્કિક અને અહિંસક ઝનૂની બનનાર આત્મારામજી પરમતવાળા સાથેનો વર્તનનો વ્યવહારુ બોધ જુદી જ રીતે આપે છે. એમાં જ એમની જૈનદર્શનની સાચી અહિંસક શ્રદ્ધા ઝળકી ઊઠે છે. એ શ્રદ્ધાનો આચાર એમના તર્કવાદને સબળ સમર્થન આપી રહે છે. એ ઉપદેશમાં સત્યાગ્રહી ઉદારતાની-સમભાવી દયાભર્યા સૌજન્યની લહેરો ઊડી રહે છે. તેઓ કહે છે કે:—

" परमतवालोंके साथ, परतीर्थी के साथ उचित व्यवहार करें, उचित कृत्यसें यथा-योग्य दान करें; अन्यमतवालोंके साधु-संत आवे तो उनको उचित दान करें, भिक्षा देवें, आसन, दान देवें, ऊठकर सन्मान करें।"

આગળ વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે:—

" परमतवाला कीसी कष्टमें पडा होवे, तदा उसका उद्धार करें, कामना पूछनादि करें, पीछे जो कार्य वो कहें सो कार्य उचित होवें तो पूरा कर देवें । दुःखी, अंधा, बधीर, रोगी, प्रमुख लोकोंकी पीडाकों यथाशक्ति मित्रभावसें प्रतिकार करें, क्योंकि जो श्रावकादि पूर्वोक्त लौकिक उचिताचरणमें कुशल नहिं होवे तो वो जिनमतमें भी क्यों कुशल होवे ? "

વર્ણ-વિભાગ કે જાતિ-ભેદ જૈનશાસનમાં છે જ નહિ; અહિંસાપ્રધાન ધર્મમાં એ હોઇ શકે નહિ. એટલા માટે તે કાળે પણ તેઓશ્રી સાચી હકીકત રજુ કરતાં કહે છે કે:—

" અસભ્ય-હીન જાતિઓને-જે બૂરી માને છે તેમને અમે બુદ્ધિમાન કહેતા નથી, કારણ કે અમારો એવો નિશ્ચય છે કે બૂરાઇ તો ખોટાં કર્મ કરવાથી થાય છે. જો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય બૂરાં કામ કરે તો તેમને અમે પણ અવશ્ય બૂરા માનશું. નીચ ગોત્રવાળા સાથે જે ખાનપાનનો વ્યવહાર રાખતા નથી, તે તો માત્ર કુળ-રૂઢિ છે. એ લોકોની જે નિંદા કરે છે તે ખરા અજ્ઞાની છે. તેમને જે અસ્પર્શ્ય માનવામાં આવ્યા છે, તે પણ કુલાચાર જ છે."

વળી પોતે જૈનધર્મને માનતી જાતિયોના અરસપરસ વર્ણાચાર વિષે કહે છે કે:—

" जातिका मद करना अच्छा नहि है । जितने मनुष्य जैन धर्म पालते होवे तिन सब के साथ अपने भाइसे भी अधिक प्यार करना चाहियें, जिससे साथ खानेपीने की जैन शास्त्रानुसार कुछ अडचण मालूम नहि होती है । "

વર્ણ-ભેદ વિષે વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને ભારપૂર્વક માત્ર જૈનો માટે જ નહિ પણ સર્વ માટે કહે છે કે:—

" इस कालके वैश्य लोक अपने समान कीसी दूसरी जातिको नहि समजते हैं, यह अडचल है । "

" जैन शास्त्रोंमें तो जिस कामके करने सें दूपण लगे सो वातकी मनाइ हैं । अब भी कोई समर्थ पुरुप सर्व जातियोंको एकठी करे तो क्या विरोध है ? "

" जो अपनी जातिको उत्तम मानते हैं, वह केवल अज्ञानसें रूढि चली हुई मालूम होती है । "

જીવનમાં નીતિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ વિના બધું નકામું છે, એમ સાચા ધર્માર્થી સુધારકને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સાચો સુધારક પ્રથમ નીતિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ માટે જ તૈયારી કરે છે અને પછી પોતે પોતાનું વિશેષ કહેવાનું કહે છે. નીતિ અને કડક વ્યવહાર-શુદ્ધિ એ આત્મધર્મનો પહેલો એકડો છે. એટલા માટે જ આત્મારામજી વેપારની વાત કરતાં, પહેલી એક ચેતવણી આપી દે છે કે:—

" क्षत्रिय जातिका व्यापारी राजा प्रमुख होवे तिसके साथ व्यापार न करें । धर्मी-जनोसें ही व्यवहार-व्यापार करना चाहिये । "

ત્યારપછી પોતે વ્યવહારશુદ્ધિ માટે ઉદ્‌ઘોષણા કરે છે કે:—

" सच्चे श्रावक न्यायसें झघडा मिटावे, निर्लोभी पक्षपात रहित होवें । "

વ્યવહાર ને વ્યાપાર માટે જૈનશાસનના ઉપાસક વેપારીઓને પોતે સાદ પાડીને સંભળાવે છે કે:—

" दुर्भिक्षे अन्नका अधिक भाव न लेवें, अधिक व्याज न लेवें, कीसीका गीर पड़ा धन न लेवें, खोटा तोल, खोटा माप, न्यूनाधिक वाणिज्य, रसमें भेल-संभेल न करें, वस्तुका अनुचित मौल न लेवें, अनुचित व्याज न लेवें, घसा हुआ खोटा रुपकादि कीसीकों खरे में न देवें, दुसरोके व्यापारसें भंग न करे, ग्राहक न बकावे, वानकी और न दीखावे, परवंचनपणाको वर्जे, परवंचन के साथ वेपार-व्यवहार-न करें, जूठ सर्वथा न बोलें और न्यायसें धन उपार्जन करे । "

આ વ્યવહાર અને વ્યાપારશુદ્ધિ માટે સાદ પાડીને તેની માનવતા માટે કેટલી આવશ્યકતા છે તે સમજાવતાં કહે છે કે:—

" व्यवहारशुद्धि जो है सो ही धर्मका मूल है; जिसका व्यापार शुद्ध है उसका धन भी शुद्ध है, जिसका धन शुद्ध है उसका आहार शुद्ध है, जिसका आहार शुद्ध है उसकी देह और वृत्ति शुद्ध है, जिसकी देह और वृत्ति शुद्ध है वो धर्मके योग्य है। जो व्यवहारशुद्धि न पाले, व्यापार शुद्ध न करें वो धर्मकी निंदा करनेसें स्वपरकों दुर्लभबोधि करते है। "

દેહધારી માનવી તરીકે, ગુરુ તરીકે, સુધારક તરીકે, ખંડન-મંડનના એક કર્ણધાર તરીકે, સાધુ તરીકે, આત્મારામજીના વ્યક્તિત્વની ઝાંખી-તેનાં અપૂર્ણ દર્શન-થઇ રહ્યાં. એ દર્શન પણ પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ રીતે કરવાનું જ આપણા ભાગ્યમાં લખાયલું છે, અને તે પ્રમાણે એમની છબી, એમનો અક્ષરદેહ અને એમના જીવનચરિત્રો પરથી એમના વ્યક્તિત્વનાં દર્શન આપણે કર્યા.

એ દર્શનમાં પ્રતિભા, પ્રતાપ અને શક્તિ, તેજસ્વિતા, તર્ક અને યુક્તિ ઝળહળે છે, એ ઝાંખીમાં શાસનસેવા, કાર્યતત્પરતા, અભ્યાસનાં ઊંડાણ, તલસ્પર્શી વિચારશ્રેણી અને રહેણી-કહેણીની એકરૂપતા પ્રકાશી રહે છે, અને એમ એમનું વ્યક્તિત્વ અસામાન્ય સુધારકતાથી, નિડર વકતૃત્વથી, દૃઢ નિશ્ચયબળથી, સાદા સંયમથી, મહાવીરદેવ પ્રત્યેની સાચી શ્રદ્ધાથી તેમ જ ઉદારતા, વ્યવહારકુશળતા અને વ્યવહારશુદ્ધિની અખૂટ ખેવનાથી ખીલતું દેખાય છે.

છતાં એમનો લાભ જૈનશાસને બહુ ઓછો લીધો છે-લઇ શકાયો છે, કારણ કે એવા વ્યક્તિત્વની પૂરી ઓળખાણ અને તેનો પૂરેપૂરો લાભ ઊઠાવવાની શક્તિ કે પાત્રતા તે વખતના સંઘમાં ન હતી. ખરી રીતે આજની અરાજકતાનાં તે કાળે બીજ વવાઇ ચૂક્યાં હતાં. આત્મારામજીના સમર્થ વ્યક્તિત્વે તો થોડીકવાર આભને થોભ દઇએ પતન અટકાવી રાખ્યું અને એમ કોઇ ભાવી આત્મારામનું એ સાચું માર્ગદર્શક થઇ ગયું.

શ્રી. પોપટલાલ પુંજાભાઈ શાહ

કેટલીક વાર ઓછી શકિતની કે ઓછી પાત્રતાની સેવા સ્વીકારતાં સેવકને પોતાની શક્તિને ગોપવવી પડે છે અને એ ગોપનને પરિણામે એ શક્તિઓનો વિકાસ અને પમરાટ અટકે છે. આત્મારામજી મહારાજને પણ એમ જ થયેલું; નહિ તો તેઓ ઔર ઝળકી ઊઠત.

છતાં જેટલી સંયોગોને વશ કરવાની તેમનામાં ત્રેવડ દેખાય છે તેટલી તેમને પલટાવીને જુદું જ સ્વરૂપ આપવાની પ્રતિભા ઝળકતી નથી. સંયોગોને અનુકૂળ બનાવી, પાત્ર પ્રમાણે દાન દેવા ઝરમર ઝરમર વરસવાની જેટલી તેમનામાં ઝાલક જણાય છે તેટલી મુશળધાર વરસી, જે આવે તેને ઉથલાવી–ઘસડી–ઢસડી–તાણી જવાની પ્રચંડતા માલૂમ પડતી નથી.

અને તો પણ એમનું વ્યક્તિત્વ નીરખનારનાં મનમાં "તો" ઠીકઠીક ખડો થઇ જાય છે.

'જો તેઓ ખંડન–મંડનમાં ન પડ્યા હોત તો?' 'જો તેઓ વાણીઆ, વેપારીઓના પૂજ્ય ન બન્યા હોત તો?' 'જો તેઓ આજના ગાંધી યુગમાં જન્મ્યા હોત તો?'

પણ એ 'તો' ની ઉત્તર આપવાની માનવીની શક્તિ ન હોય, અને એવા 'તો' ની કલ્પનામાં રાચવાની તેને જરૂરે ય ન હોય.

વ્યકિત જે કાળે અવતરી, ઊગીને ઊભી થઇ તે કાળ પ્રમાણે તેનું વ્યક્તિત્વ કેટલું વિકસ્યું તે જોવાનો જ આપણને અધિકાર છે. એ વ્યક્તિત્વ આપણે આજ પરોક્ષ રીતે જાણીને જોઇએ છીએ તેવું છે. એની ઝાંખી આપણા અધિકાર પ્રમાણે આપણે કરી શકીએ તેવી છે.

એમના વ્યકિતત્વમાં ભડ–ભડ બળતા અને લાવાથી બાળી દેતા જ્વાળામુખીની પ્રલય–પ્રચંડતા નથી, પણ ફાટફાટ થતા ભૂકંપની વિનાશકતા છે; એમાં જે આવે તેને બાળીને ખાખ કરી નાંખે એવો ઉનાળાના મધ્યાહ્ન સૂર્યનો ધોમ–ધખારો નથી, પણ ઠંડીને દૂર કરી, વાદળાંને ધીમે ધીમે વીખેરી, ઝાકળ ને ધૂમસને શોષી લેવાની બાલ–રવિની ધીમે વધતી મક્કમ ગરમી છે; એમાં બરફની શિલાને ઘસડતા, પથ્થર પહાડ ને ખડકને વિદારતા, ઉપરથી નીચે પાતાળ ફોડવા ધોધ છોડતા, મોટા મેદાનની રેતીને ઘસડી જતા અને તેની પથરાળી ભૂમિને લીલીછમ બનાવવા તેના પર વિશાળકાંપના થરના થર પાથરી દેતા અને અનેક હસ્તે સાગરને ભેટતા મહાનદની પ્રખર વિશાળતા નથી, પણ કાંટાને ઘસડતી, ઝાંખરાને ઢસડતી, ખડક વચ્ચે થઈને ધીમો માર્ગ કાપતી, કૈકના મેલ હરતી, પાસેનાં ખેતરોને નહેરો જેવા નાના હાથવડે પાણી પાતી અને જરૂર પડ્યે કોઇ કોઇ વાર તોફાનથી ગાજતી અને સાગરને–ધ્યેયને, એકલીનતાથી શાંતિપૂર્વક ભેટતી નદીની મીઠી પ્રબળતા છે; એમાં એક તડાકે કે એક તીરે હરિફ઼ને હરાવવાની સચોટતા નથી, પણ એક પછી એક તીર છોડી વાદીને હંફાવવાની સાચી શૂરવીરતા છે.

આપણે એ પરમ દર્શનથી ધન્ય ત્યારે જ બનીએ કે જ્યારે એમનું કર્યું કાંઇક કરીએ, આપણે એમની શતાબ્દિ ત્યારે જ ઉજવી કહી શકીએ કે જ્યારે એમની સુધારકતા, ઉદારતા અને સંગઠન–ઝંખનાને પાર પાડી શકીએ.
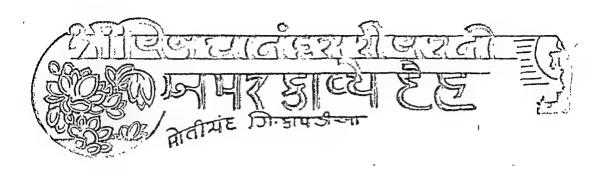
[આ લેખમાં ચરિત્રનાયક શ્રી આત્મારામજીની કવિતાનાં સ્તુતિ-ગાન લેખકે કર્યાં છે. તેની થોડી વાનગી આપી છે અને છેવટે તેના સમગ્ર કાવ્યસાહિત્યની વૈજ્ઞાનિક ચર્ચા કરી છે. લેખ વાંચવા જેવો છે. લેખક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ, ગ્રંથકાર અને નિબંધકાર પણ છે.–**સંપાદક**]

કવિત્વ જ્યારે એના પૂર જોશમાં જામેલું હોય છે ત્યારે એ મસ્ત થાય છે અને પછી એમાંથી જે શબ્દ–ચિત્ર પ્રકટ થાય છે તે પદલાલિત્યથી ભરપૂર હોય છે. એમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એવી સુંદર રીતે મઘમઘાયમાન થાય છે કે બોલનાર અને સાંભળનારનાં રોમરાય વિકાસ પામે છે, એની ઊર્મિઓ જાગૃત થાય છે અને એ અનિર્વાચ્ય સુખનો અનુભવ કરે છે. કવિત્વની પ્રસાદી એની હૃદયંગમતામાં છે, એની ભાષાવિશિષ્ટતામાં છે, એના રસમાધુર્યમાં છે, એની શ્રુતિપેશલતામાં છે, એની ઝમકમાં છે, એના પ્રવાહની છટામાં છે. એવી કાવ્યપ્રસાદી જેને જન્મપ્રાપ્ય થઇ ગઇ હોય છે એનામાં નૈસર્ગિક મધુરતા અને કાવ્યચમત્કૃતિ એવી સુકર અને સહજ થઈ જાય છે કે એનાં ગેય કવનો જ્યાં જ્યાં ગવાય છે ત્યાં ત્યાં રસની છોળો ઊડે છે અને આખા વાતાવરણમાં ઝોમ વ્યાપી જાય છે.

એવો રસસિદ્ધ નૈસર્ગિક કવિ જ્યારે સહૃદય હોય છે, જ્યારે એનો આત્મા અંદરથી જાગતો હોય છે, જ્યારે એની ભાષામાં કુદરતી સૌંદર્ય હોય છે ત્યારે એ ઊર્મિઓને ઉછાળે છે અને ગાનાર તેમજ સાંભળનારને રસમાં લદબદ કરી મૂકે છે. મર્મસ્પર્શી કવનો સુંદર સંગીતના સાજ સાથે ગવાતાં હોય ત્યારે અંતરાત્મા અનેરો સ્વાદ અનુભવે છે, અને એક અતિ સુંદર પરિસ્થિતિ જામી જાય છે. એવાં શબ્દચિત્રો એકલાં ગાવામાં આવે તો પણ દુનિયાની ઉપાધિને ભૂલી પ્રાણી રસમગ્ન થઈ જાય છે અને જાહેરમાં હારમોનિયમ, વાયોલીન, વીણા, સારંગી અને નરઘાંનો યોગ તેમાં ભળે ત્યારે એ કાનને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે.

એવા પ્રકારના ગેય કાવ્યની શબ્દ–ચમત્કૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે એક વિશેષણ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. શબ્દ–ચિત્ર જો સર્વ ગુણસંપન્ન કાવ્યમય હોય અને એમાં

ભાવ હૃદયંગમ હોય તો એક વાર સાંભળ્યા પછી એ વારંવાર ગાવાનું કે સાંભળવાનું મન થાય છે અને જ્યારે જ્યારે અંતરાત્મા આનંદઊર્મિ અનુભવતો હોય ત્યારે તેના કાનમાં એનો ઝણઝણાટ થયા કરે છે, એ એવા ઊર્મિ–કવનને વારંવાર ગાયા કરે છે અને છતાં એ શબ્દ–ચિત્રના પુનરાવર્તનમાં એને વધારે ને વધારે મજા આવતી જાય છે.

પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી મહારાજે જે કવનો ગુંથ્યાં છે તેમાંના ઘણાંખરાં આવા પ્રકારનાં છે. તમે એક વાર એને સાંભળ્યા હોય તો તમને તેમાં એવા પ્રકારનો રસ જામશે કે તમે એને વારંવાર ગાયા કરશો. જ્યારે તમે એકાંતમાં આનંદ લેતાં તે પદ્યોને સંભારશો ત્યારે તમને ખૂબ લહેર આપશે અને સાથે અંતરાત્મા, જાણે કોઇ અપૂર્વ ઉદાત્ત દશા અનુભવતો હોય એમ લાગશે.

આ હકીકતને અંગે એક બે દાખલાઓ લઈએ તે પહેલાં અત્ર સ્પષ્ટ કરવું યોગ્ય લાગે છે કે એમણે બનાવેલી પૂજાઓ અને સ્તવનોમાં આ ભાવવાહી શબ્દ–ચિત્ર જરૂર દેખાય છે. એમાં પણ પ્રત્યેક પૂજાની આંકણી(કોરસ)નાં પદો તો અનુપમ શબ્દચિત્ર છે. એમના ચરિત્ર પરથી જણાય છે કે એમણે સંગિતનો રીતસર અભ્યાસ કરેલ નહોતો, કોઇ વખત આજુબાજુમાં સંગિતકાર ગાય તે પરથી મેળવેલું જ્ઞાન માત્ર એમને હતું; છતાં એમણે જે શબ્દ–ચિત્ર આલેખ્યાં છે તે વિચારતાં એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી કે તેમનામાં નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિ હતી અને તે ઉપર ઉપરની નહિ પણ ખરેખરી રસસિદ્ધ ગેયશક્તિ હતી.

" ' તુમ ચિદ્‌ઘન ચંદ આનંદલાલ તોરે દરશનકી બલિહારી '
લાલ તોરે દરશનકી બલિહારી. "

આ પદ દશ–વીશ વખત એની અસલ લે'માં ગવાય ત્યારે એની મજા ઓર છે, એમાં ભાવ ઓર છે, એની શાંતિ ઓર છે. એ ગાતાં અંતરાત્મા મહાન ઉદાત્ત ભાવના અનુભવે છે અને ધીમે ધીમે જાણે પોતે જ પ્રભુમય હોય એવી દશા અનુભવે છે. આવી રસસિદ્ધ કવિતા નૈસર્ગિક બક્ષીસ વગર નીકળતી નથી. એ આખા પૂજાપદમાં અનેરી સૌરભ છે, વિશિષ્ટ આત્માવલોકન છે, અસાધારણ રસપુંજ છે. એમાં જ્યારે ' પુદ્‌ગલસંગ નિવારી ' અને ' અલખ-નિરંજન જ્યોતિ સ્વરૂપી ' એ પદો આવે છે ત્યારે અંદર એક જાતનો સ્વયંપ્રકાશ થાય છે અને અપૂર્વ શાંતિ જામે છે. તમે કોઇ વખત શૃંગારનાં કાવ્યોમાં મસ્ત થયા હશો, પણ આત્મસન્મુખ કાવ્ય શાંતરસની છણાવટ કરે ત્યારે જે સહજાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર નીરખવો કે અનુભવવો હોય તો આવાં જ કાવ્યો તમને ડોલાવી શકે. મદમસ્ત મોહરાયની જાળ તો એવી ફેલાયલી છે કે એ પોતાની જાળમાં સફળ રીતે પ્રાણીને પકડી શકે છે, પણ જિંદગીની જંજાળને વિસરી જઇ આત્મરમણતા કરાવે તેવાં કવનો બહુ અલ્પ છે, આત્મા ડોલાવે તેવાં કવનો તેથી પણ અલ્પ છે અને તેવાં પ્રકારનાં કવનો આ નૈસર્ગિક કવિનાં હોઈ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

હવે તમે 'આઈ સુંદર નાર કર કર શૃંગાર' ગાઓ કે 'નાચત સુરવૃંદ છંદ, મંગલ ગુણકારી–નાચત સુર૦' ગાઓ. પ્રત્યેક પદ્ય તમારા હૃદયની અંદર ઊતરી જશે, વિશિષ્ટ દશાનો અનુભવ કરાવશે અને કાનમાં ગુંજારવ કરાવશે. આવા પ્રકારની ડોલનશક્તિ અને પ્રતિભા જે કવિમાં હોય તેને કયું સ્થાન ઘટે તે કહેવા કરતાં કલ્પી લેવું વધારે યોગ્ય થઇ પડશે.

'મેરે જિણંદકી ધૂપસેં પૂજા, કુમતિ-કુગંધી દૂર હરી રે'–આ કવનમાં એવીં મજા છે કે એને પચાસ વાર ગાઓ તો પણ તમને તૃપ્તિ થાય નહિ અને દરેક વખતે તમારા અંતરમાં નવા નવા ભાવ પ્રકટે, ઉછળે અને તમને પ્રમોદ કરાવે. આનું નામ તે કાવ્ય. ખાલી જોડકણાં કરીને છેવટે પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરવો એમાં કવિતા નથી, ગેયતા નથી, માધુર્ય નથી, રસ નથી અને ઊર્મિનું સંચલન નથી.

એમના કાવ્યથી જો એમનો અંતરાત્મા ઓળખી શકાતો હોય તો એ અતિ ઉદાત્ત ભાવમાં સર્વદા મસ્ત રહેતો હશે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. વાણી અંતરદશાનો આવિર્ભાવ છે, શબ્દ–ચિત્ર અંતરાત્માનું પ્રદર્શન છે, અને પ્રાણીને સમજવા માટે એના હૃદયનો ફોટોગ્રાફ છે. આ રીતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજને સમજવા માટે તેમનું એક કવન સુંદર પ્રસંગ પૂરો પાડે છે. તેઓશ્રી શત્રુંજય ગિરિ પર યાત્રા માટે પધાર્યા ત્યારે તેમણે ગિરિમંડન શ્રી આદિનાથ સન્મુખ ઊભા રહી એક સ્તવન–કવન ઉચ્ચાર્યું છે. એ પ્રથમથી બેસીને ઘડી રાખ્યું હોય તેવું નથી, પણ અંદરથી તેજ વખતે નીકળી ગયું હશે એમ જણાય છે. એમાં જાણે પોતે અને ભગવાન બે જ આત્માઓ દુનિયામાં હોય તેમ એકાગ્રતા કરીને તેમણે ભગવાન સાથે વાતો કરી છે, તેમાં તેમણે અંતરપ્રાણ રેડ્યા છે. એ કવનની આખી ભાષા કુદરતી, સાહજિક, મર્મગ્રાહી હોઇ તેઓશ્રીને યથાસ્વરૂપમાં બતાવે છે અને બહુ સંક્ષેપમાં એમની આખી જીવન–ભાવના વ્યકત કરે છે.

'મનરી બાતાં દાખાંજી મ્હારાજ હો, ઋખભજી થાને મનરી બાતાં દાખાંજી મ્હારાજ.'

આવી રીતે શરૂઆત કરી શ્રી આદિનાથ–ઋષભદેવ સન્મુખ મનની વાતો કરવા લાગી જાય છે. પછી પોતે કયાં કયાં રખડી–ભટકીને અહીં શાંતિ મેળવવા આવ્યા છે તેનો સુદામ્ અહેવાલ આપે છે. જૈનધર્મ અને તત્ત્વરૂચિની પ્રાપ્તિ પોતાને થઇ એ જાણે મહાન સામ્રાજ્ય મળ્યું હોય એવી રીતે હકીકત રજુ કરી, પછી એક અતિ સુંદર કબૂલાત કરે છે. ભગવાનને કહે છે કે–'સાહેબ! આમ મારાં સર્વ કાર્ય સફળ તો થઇ ગયા, પણ મન–મર્કટ હજુ માનતો નથી, સમજાવ્યો સમજતો નથી અને જ્યાં ત્યાં દોડાદોડ કરી મૂકે છે.' એમણે એમાં ચાર અગત્યની વાતો કરી છેઃ—

૧. મન હજુ ઇંદ્રિયના વિષયો તરફ લાલચુ રહ્યા કરે છે.

૨. મન હજુ માયા–મમતા છોડતું નથી.

૩. જ્યારે મારો મહિમા થાય છે, મારી પૂજા થાય છે ત્યારે મનડાને એ વાત ગમે છે.

૪. હું નિર્ગુણી છું છતાં જાણે ગુણવાન હોઉં એવી વાત એ સાંભળે છે ત્યારે એ રાજી થાય છે.

આવી રીતે મન-મર્કટ પોતાની ચપળતા છોડતું નથી એવી ફરિયાદ કરે છે. પોતે મહિમા-પૂજાને યોગ્ય હતા એ નિર્વિવાદ વાત છે, છતાં એ મહિમા-પૂજાને કઇ નજરે જોતા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. એમને હૃદયથી એનો ત્રાસ હતો, એ પોતાની જાતને એવી મહિમા-પૂજાને યોગ્ય થવાની ફિકરમાં જ રહેતા હતા. ગુણપ્રાપ્તિ અને ગુણવત્વની આ અચૂક નિશાની છે. પોતાની લઘુતા વિચારનાર જ ગુણપ્રાપ્તિમાં પ્રગતિ કરી શકે છે. એટલે છેવટે ભગવાનને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે-'સાહેબ! મન વાંદરું પોતાને **ઘેર** આવે, એવું શીખવો.' અત્યારે એ પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યું છે, એને હજુ બાહ્યાડંબરમાં મજા આવે છે, એને હજુ માન ગમે છે, એને બદલે એ સમતારંગે રંગાઇ જાય અને એ પરભાવ છોડી સ્વભાવમાં આવે એવું આપ કરી આપો.

આ આત્માનુભવ કોને થાય? આ વિમલા આત્મદશા કયો આત્મા અનુભવે? અનુભવી યોગી આનંદઘનજીએ કહેલ છે કે-'મનડું કિમ હી ન બાઝે, હો કુંથુજિન મનડું કિમ હી ન બાઝે.' અને છેવટે પોતાનું મન વશ આવે એવી માગણી કરી; તેને મળતી આ દશા છે. એ દશા સામાન્ય રીતે બહુ અગમ્ય છે, સાધારણ રીતે એ દશાની વાતો સુઝે છે પણ એને માટે ચિંતા બહુ ઓછાને થાય છે. અપૂર્વ ગેયતા સાથે આ હૃદયનો ભાવ જે મહાન વિભૂતિને થાય તેની અંતરદશા કેવી વર્તતી હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. ત્યાં ભગવાનને કહે છે કે-'સાહેબ! હું છઠ્ઠી વાર તમારી પાસે આવ્યો છું અને તમે દુનિયામાં **કરુણાસમુદ્રનું** બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તો મારી તો એક નાની સરખી જ માગણી છે. આટલી તો જરૂર આપો.' અને પછી મનને 'નિજ ઘર' આવવાની-લઇ આવવાની નાનકડી (?) માગણી કરે છે. એ નથી માગતા સારી ભિક્ષા કે નથી માગતા સ્વર્ગનાં સુખ; નથી માગતા રાજ્યવૈભવ કે નથી માગતા શારીરિક સુખાકારી; એ નથી માગતા મોટાં સામૈયાં કે નથી માગતા લબ્ધિસિદ્ધિ. પોતે હૃદયની મુંઝવણ ભગવાન પાસે રજુ કરે છે અને સાવ સાદી પણ ઉચ્ચગ્રાહી માગણી રજુ કરે છે અને તે દ્વારા આડકતરી રીતે પોતાનો અંતરાત્મા કેવા આદર્શો સેવી રહ્યો છે તે વ્યક્ત કરે છે.

આ રહ્યાં એમાંનાં થોડાં કવનો:—

મનરી બાતાં દાખાંજી મ્હારા રાજ હો,
રિખભજી થાને, મનરી બાતાં દાખાંજી;
કુમતિના ભરમાયાજી, મ્હારા રાજ રે, કાંઇ વ્યવહાર કુળ મેં,
કાલ અનંત ગમાયા જી મ્હારા રાજ.

× ×

સઘળાં કાજ સરાયાં જી મ્હારા રાજ,
મનડો મરકટ સમજે નહિ સમજાયા જી મ્હારા રાજ.
કુવિષયાસંગ ધાવે જી મ્હારા રાજ હો,
મમતા માયા સાથે નાચ નચાવે જી મ્હારા રાજ.
મહિમા પૂજા દેખી મન ભરમાવે જી મ્હારા,
નિરગુણીઆને ગુણીજન જગમેં કહાવે જી મ્હારા.
છઠ્ઠી વારે તુમચેં દ્વારે આયા જી મ્હારા,
કરુણાસિંધુ જગમેં નામ ધરાયા જી મ્હારા રાજ.
મન-મરકટકું શિખો નિજ ઘર આવે જી મ્હારા,
સઘળી વાતે સમતા રંગ રંગાવે જી મ્હારા રાજ.
અનુભવ રંગ રંગિલા સમતા સંગી જી મ્હારા,
આતમ તાજા અનુભવ રાજા રંગી જી મ્હારા રાજ.

આ પદ્યમાં આખું હૃદય ગાન કરી રહ્યું છે.

આ પ્રસંગે એમના થોડાં અન્ય કવનો પણ વિચારી જઇએ, એથી હૃદયની પ્રતિભા માલૂમ પડશે. અંગ્રેજી વાજાની ચાલમાં ગાય છે કેઃ—

આનંદ કંદ પૂજતાં, જિનંદચંદ હું,
મોતી જ્યોતિ લાલ હીર, હંસ અંક જ્યું;
કુંડલું સુધાર કરણ મુકુટ ધાર તું. આનંદ૦
સુરચંદ કુંડલે શોભિત કાન હું;
અંગદ કંઠ કંઠલો મુનીંદ તાર તું. આનંદ૦

આખું પદ્ય જ્યારે તાલ સૂર સાથે ગાવામાં આવે છે ત્યારે હૃદયમાં એના થણુકા પડે છે, કાનો ઊંચા થાય છે અને ચિત્તવૃત્તિ અનન્યાનંદ અનુભવે છે.

એક પ્રસંગે ઉસ્તાદ ગવૈયા પાસે કવિવરનો 'પીલુ' સાંભળ્યો.

મેરે જિનંદ કી ધૂપસેં પૂજા, કુમતિ-કુગંધી દૂર હરી રે-મેરે જિનંદ કી૦

પછી લય આગળ ચાલ્યોઃ—

રોગ હરે કરે જિનગુણ ગંધી, દેહ જંજિર કુગુરૂ કી બંધી,
નિર્મળ ભાવ ધરે જગવંદિ
મુજે ઊતારો, પાર મેરા કિર-
તાર કે અઘ સબ દૂર કરી રી.
મેરે જિનંદ કી૦

આ હૃદયગાન હજુ પણ વિસરાતું નથી. એમના 'જિનગુણ ગાવંતે સુરસુંદરી' ના શ્રીરાગમાં શૃંગાર અને શાંતરસની એવી અદ્ભુત મીલાવટ છે કે એ ગાતાં કે સાંભળતાં અંતરાત્મામાં રસનાં ટપકાં પડે છે. તેઓશ્રીનું પ્રત્યેક પદ્ય ખૂબ રહસ્યમય હોય છે અને અંતરના ઊંડાણમાંથી નીકળેલ હોઇ તલસ્પર્શી હોય છે. પ્રત્યેક કાવ્યની શરૂઆત કાવ્યમય ભાવભરી હોવા ઉપરાંત એના અંતમાં **આત્મા** અને **અનુભવની** વાત એવી વેધક રીતે મૂકેલી મળી આવે છે કે વર્ષો પછી એનાં શ્રવણ, ચિંતવનમાં નૂતન નૂતન માર્મિકતા અને રમણીયતા અંદરથી ઝળકયાં જ કરે છે. એની જેટલી મજા જાહેર પૂજન કે અન્ય જલસામાં આવે છે તેટલી જ એકલા એકલા એને ગાયા કરવામાં પણ આવે છે અને એક વારનું એનું શ્રવણ કાનમાં વારંવાર ગુંજારવ કર્યા કરે છે.

કવિત્વની ધૂન તેઓશ્રીના દરેક પદ્યમાં દેખાયા વગર રહે તેમ નથી. વીશસ્થાનકમાં 'ક્રિયા' પર વિવેચન કરતાં માઢ રાગમાં:—

'થારી ગઈ રે અનાદિની નિંદ, જરા ટુક જોવો તો સહી;
જોવો તો સહી, મેરા ચેતન જોવો તો સહી.' થારી૦

પછી એવી મસ્તી જમાવી છે કે તે પદ્યમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો બરાબર સહયોગ સાધ્યો છે અને છતાં અતિ વિશિષ્ટ ગૌરવ જાળવી રાખવા સાથે ક્રિયાને સમુચિત સ્થાન જ આપવામાં આવ્યું છે. એ આખા પદ્યનું ગેયસ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે અને ભાવ અપ્રતિમ છે. બાકી તો એમની **ઠુમરી** જોઇએ કે **ખમાચ** જોઇએ, **ધ્રુપદ** જોઇએ કે **જોગીઓ** રાગ જોઇએ–સર્વત્ર અલંકાર અને વિશિષ્ટ તત્ત્વ ઝળકી રહે છે.

એક છેવટનો દાખલો આપી આ વિવેચન પૂર્ણ કરીએ. એક અતિ મધુર સિદ્ધાચલમંડન આદિનાથનું સ્તવન બનાવી કવિવરે હાથ ધોઇ નાખ્યા છે. મરાઠી ચાલમાં એ અતિ અદ્ભુત ગેય વસ્તુ કાવ્ય–ચમત્કૃતિનો નમૂનો છે.

'ઋષભ જિનંદ વિમલગિરિમંડન, મંડન ધર્મ–ધુરા કહીએ;
તું અકલ સરૂપી, જારકે કરમ ભરમ નિજ ગુણ લહીએ. ઋષભ૦ ૧
અજર અમર પ્રભુ અલખનિરંજન, ભંજન સમર સમર કહીએ;
તું અદ્ભુત યોદ્ધા, મારકે કરમ ધાર જગ જસ લહીએ. ઋષભ૦ ૨
અવ્યય વિભુ ઇશ જગરંજન, રૂપરેખ વિન તું કહીએ;
શિવ અચર અનંગી, તારકે જગજન નિજ સત્તા લહીએ.' ઋષભ૦ ૩

ત્યારપછી ભગવાનને ભક્તિપૂર્વક આકરો ટોણો માર્યો છે:—

શતસુત માતા સુતા સુહંકર, જગત્ જયંકર તું કહીએ;
નિજ જન સબ તાર્યે, હમોંસે અંતર રખના ના ચહીએ.' ઋષભ૦ ૪

અરે સાહેબ ! તમારા સો દીકરાને તાર્યા, તમારી માતા ને પુત્રીઓને તારી, જગત્‌માં જે કોઇ આપનાં ' નિજ જન ' થયાં એ સર્વને તાર્યાં અને અમારો આંતરો રાખવો આપને ઘટે ? આ અલંકાર છે, એ વાક્યમાં શબ્દાલંકાર તેમ જ અર્થાલંકારો છે. એ આખા લયની પરાકાષ્ઠા છેવટે આવે છે:—

' આતમ ઘટમેં ખોજ પિયા રે, બાહ્ય ભટકતો ના રહીએ;
તું અજ અવિનાશી ધાર નિજરૂપ, આનંદઘન રસ લહીએ. ' ઋષભ૦ ૧૨

આખા અધ્યાત્મ અને યોગશાસ્ત્રનો આ વાક્યમાં સાર છે, એમાં વિશિષ્ટ ભવ્યતા છે, આંતર યોગ છે, નૈસર્ગિક સરળતા છે અને છેલ્લા મહાન યોગી(આનંદઘન)ના નામનું આડકતરૂં સ્મરણ છે. આ પદ્યના ઉચ્ચભાવ ઉપરાંત એના પ્રત્યેક પદમાં કાવ્ય છે, રસ છે, અલંકાર છે અને સ્થાયી ભાવોનું સામ્રાજ્ય છે. અને ત્યારપછી પ્રથમ જિનેશ્વરને ' આત્માનંદી'નું અત્યંત ઉપર્યુક્ત વિશેષણ આપતાં લઘુલાઘવી કળાથી પોતાના બન્ને નામ જણાવી દીધા છે અને પછી ' સિદ્ધાચળરાજા ' ઉદ્દેશીને આનંદરસનું પાન કર્યું–કરાવ્યું છે.

જે થોડાં પદ્યો તેમના બહાર પડેલાં સાંપડે છે તે વિચારતાં તેમનામાં અસાધારણ વાક્ય–રચનાશક્તિ, મધુરતા અને સાહજિકતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કુદરતની સરળતા અને મધુર ઉન્માદ દેખા દે છે અને આંતરવેદના તથા સાધ્યસામિપ્યતા તરવરી રહે છે. એમણે એક પણ સ્થાને રસની ક્ષતિ થવા દીધી નથી, લઘુપાર્થિવતા આવવા દીધી નથી, અધોગામિત્વ આવવા દીધું નથી.

નૈસર્ગિક કવિ જ્યારે સહૃદય હોય ત્યારે એની પ્રતિભા કેવું કામ કરે છે એની આ તો માત્ર વાનકી છે. બાકી એમનાં પ્રત્યેક કવનો, શબ્દ–ચિત્ર અને અંતરોદ્‌ગારના નમૂના છે, ભાવથી ભરેલાં છે; પ્રેરણાથી આળેખાયલાં છે, શાંતિથી છવાયલાં છે, ઊંડાણમાંથી નીકળેલાં છે અને આત્મિક પ્રગતિનાં દર્શક છે. એ રસસિદ્ધ કવિની પ્રત્યેક કૃતિ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ અને ચર્ચા માગે છે. એ પ્રત્યેક ભાવવાહી કૃતિઓ એક વાર વાંચી–સાંભળીને દૂર કરી નાખવા યોગ્ય નથી. એનું સાહિત્યમાં અમર સ્થાન છે અને એને વિશેષ અપનાવવામાં સ્વપરહિત રહેલું છે.

' સાહિત્ય ' શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં કાવ્યની વૈજ્ઞાનિક ચર્ચા કરે છે. એવા પ્રકારની સાહિત્યકીય ચર્ચા આચાર્યશ્રીના કાવ્ય સાહિત્યની થાય તો એના પ્રત્યેક અંગ–ઉપાંગમાં એવી ઉચ્ચ શ્રેષ્ઠતા નિ:શંકપણે પ્રકટે તેમ છે. એમનો કાવ્યદેહ અમર તપો !

[જીવનના સાવ સાદા પ્રસંગો પણ, એના અંતરાળમાં ઢંકાએલી ભવ્યતાના બળે, ઐતિહાસિક બની જાય છે. સ્વ. સૂરિજીની નમ્રતા અને વિનયશીલતાના દ્યોતક એવા " અનેક પ્રસંગો " જે માનનીય શ્રી કુંવરજીભાઈના ઊંડા સ્મૃતિભંડારમાં સંગ્રહાયેલા પડ્યા છે તેમાંના ત્રણ પ્રસંગો અહીં તેમણે તારવી બતાવ્યા છે.]

विणयमूलो धम्मो

આ મહાપુરુષે જૈનશાસનને જે અતિશય દીપાવ્યું તેનું મૂળ કારણ વિચારતાં તેમનામાં વિનયગુણ અતિ પ્રબળ હતો તે જ જણાય છે. જૈનશાસ્ત્ર વિનયમૂળ ધર્મ કહે છે. એ વિનયને એ મહાત્માએ હૃદયમાં કોરી રાખેલો હતો. એમનો વિનય ઉપરનો ન હતો પણ શુદ્ધ અંતઃકરણનો હતો. એમના વિનય ગુણને લગતા બે–ત્રણ પ્રસંગો આ લેખમાં બતાવવાની મને ઇચ્છા થાય છે.

૧ પ્રથમ જ્યારે એમણે અમદાવાદમાં શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી બુટેરાયજી મહારાજ પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું ત્યારે વાસક્ષેપ કરવાને અવસરે એમણે મુનિમહારાજશ્રી મૂળચંદજી ગણિને કહ્યું કે:–' મને આપના નામનો વાસક્ષેપ કરી આપનો શિષ્ય બનાવો. ' મુનિરાજશ્રી મૂળચંદજીએ કહ્યું કે–' ભાઇ તો પિતાની હયાતિમાં જ થશે, પુત્ર તો ત્યારપછી પણ થશે. વળી આપની યોગ્યતા ગુરુમહારાજના શિષ્ય થવાની છે, માટે આપને તેમના નામનો વાસક્ષેપ થાય તે જ યોગ્ય છે.' આમ કહેવાથી તેઓ મુનિરાજશ્રી બૂટેરાયજીના શિષ્ય અને મુનિરાજશ્રી મૂળચંદજીના ગુરુભાઇ થયા. જુઓ, આ પ્રસંગમાં એમનો વિનય ગુણ અને લઘુતા કેવી પ્રદર્શિત થાય છે! ધન્ય છે એવા નિરભિમાની મહાત્માને!

૨ બીજો પ્રસંગ. મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ છેલ્લી વયમાં શરીર અટકી જવાથી વિહાર કરી શકતા ન હોવાથી ભાવનગરમાં જ સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે મહાત્માશ્રી આત્મારામજી મહારાજ સિદ્ધાચળ મહાતીર્થની યાત્રા કરીને, એમને વંદન કરવા ભાવનગર શિષ્ય પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા. તે વખતે મુનિરાજ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી

મહારાજની ખાસ પ્રેરણાથી શ્રી ભાવનગરના સંઘે એમનું ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્વાગત કર્યું હતું. તેઓ સાહેબ સામૈયા સાથે જ્યાં મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી બિરાજતા હતા ત્યાં મારવાડીના વંડાના નામથી ઓળખાતા ઉપાશ્રયમાં પધાર્યા ત્યારે મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી દાદરા સુધી સામા આવ્યા અને બંને ગુરુભાઈઓ જેમ ગૃહસ્થ મળે તેમ બહુ આનંદપૂર્વક ભેટયા (ગાઢ આલિંગનવડે મળ્યા). પછી મંગળિક સંભળાવવા માટે જવાનું કહેતાં એ મહાપુરુષ બોલ્યા કે–'આપની હાજરીમાં હું પાટે બેસી ન શકું.' મહારાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીએ કહ્યું કે–'હું કહું તો બેસો કે કેમ?' ત્યારે આત્મારામજી મહારાજ બોલ્યા કે–'આજ્ઞા કરો તો માથે ચડાવું.' પછી મંગળિક સંભળાવવા વ્યાખ્યાનપીઠ પર બિરાજ્યા પણ માત્ર માંગળિક સંભળાવતા જ અલ્પ વખતમાં શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે તેમ મુગ્ધ–પ્રેમી બનાવી દીધા.

પછી ત્યાંથી ઊઠીને મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી પાસે આવી વંદન કરવાનો આદેશ માગતાં વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજે કહ્યું કે—'આપ તો હવે આચાર્ય થયા છો.' એટલે આત્મારામજી મહારાજ બોલ્યા કે—'આચાર્ય કોનો? શ્રાવકોનો, આપનો તો સેવક.' એમ કહીને વિનયપૂર્વક વંદન કર્યું. જુઓ વિનય ગુણનું અતિશાયીપણું! લઘુતામાં જ પ્રભુતા વસે છે તેનું અહીં તાદૃશ્ય દિગ્દર્શન થાય છે.

ત્યારપછી બે દિવસ રાત્રિનો મોટો ભાગ બંને ગુરુભાઈઓ એકાંતમાં બેઠા અને શાસનહિતની, સાધુ સંસ્થાની અનેક વાતો કરી અને પરસ્પર ખુલાસાઓ કર્યા.

૩ ત્રીજો પ્રસંગ. એઓ સાહેબ જ્યારે લુધીઆનામાં વ્યાધિને અંગે બેશુદ્ધ થઇ ગયા હતા ત્યારે લુધીયાનાથી એમને એકદમ અંબાલે લાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં શુદ્ધિ આવ્યા પછી તે હકીકતની ખબર પડવાથી પોતે મૂળચંદજી મહારાજ ઉપર પત્ર લખીને આલોયણ માગી લીધી હતી! આનું નામ મહાપુરુષપણું! જુઓ, એમનામાં વડીલ ગુરુભાઈ પ્રત્યે કેટલો વિનય, બહુમાન અને પ્રેમ હતો? પોતે આલોયણ જાણતા હતા પરંતુ આલોયણ તો વડીલ આપે તે જ લેવી ઘટે, એવા મુનિમાર્ગને સમજનારા તેમ જ અનુસરનારા હતા.

એમના વિનયગુણને લગતા બીજા પણ અનેક પ્રસંગો છે તેમાંથી માત્ર આ બે–ત્રણ પ્રસંગ અનુકરણીય હોવાથી લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આશા છે કે એમાંથી વર્તમાન મુનિગણ સાર ગ્રહણ કરી તદનુકૂળ વર્તન કરશે કે જેથી વર્તમાન સમયે દેખાતી નિર્નાયક જેવી સ્થિતિ દૂર થશે અને સ્વયોગ્યતાને સમજી વિનયગુણનું અવલંબન લેવામાં આવશે, જેને પરિણામે આપણે ઐકયતારૂપ સુપ્રભાત જોવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકશું.*

---

*શ્રી વિજયાનન્દસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજનું આચાર્ય–પદાર્પણ પછી ભાવનગર પધારવું જ થયું નથી તો આ પ્રસંગ ભાવનગરના નામથી શી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો? સંભવે છે કે કોઇ બીજા સ્થળનો પ્રસંગ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય. **વલ્લભવિજય.**
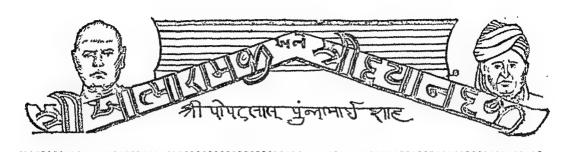
[બંને ધર્મવીરોની તુલના લેખકે શબ્દછટાથી તેમજ બંનેના જીવનના ઊંડા પ્રદેશમાં ઊતરી, તલસ્પર્શી વિચારદૃષ્ટિથી કરી છે. વિચારક તે સમજી શકશે. લેખ ટૂંકો, મિતભાષી, વિચારોત્પાદક છે અને સમભાવદૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે.—**સંપાદક**]

ઇતિહાસ–લેખકો લખે છે કે પંજાબ–પાંચાલ અને ગુજરાત બે ય દેશનો સંબંધ જૂનો છે. કોઇ કલ્પના કરે છે કે શક લોકો પ્રથમ પંજાબમાં પેઠા અને ત્યાંથી એક શાખા ગુજરાતમાં આવી. આમ એક જ જાતિની બે શાખા ગુજરાતમાં અને પંજાબમાં રહી, ઊગી ને આથમી; પણ એથી ય વધારે કલ્પના તો દોડે છે ગુર્જર લોકો વિષેના ઇતિહાસની. તેઓ પણ પંજાબમાં પ્રવેશ્યા, સ્થિર થયા અને પાછા ગુજરાતમાં આવ્યા. અને એ પ્રાંતને પોતાનું નામ દઇ તેના સંજ્ઞાદાતા થયા. આજ પણ પંજાબમાં ગુજરાત નામનો નાનકડો પ્રદેશ છે.

આમ બે ય પ્રાંતોનો સંબંધ હોવાની કેટલી ય કલ્પના છે, પણ બે ય પ્રદેશની ભૌગોલિક સ્થિતિ જુદી છે. એથી બંનેના વ્યાપાર–વ્યવહાર નિરનિરાળા બની ગયા છે. એક સૈનિકના શૌર્યે ખડતલ બનેલો પ્રાંત છે, તો બીજો વેપારની કુશળતાએ અતિકોમળ બની રહેલો પ્રદેશ છે.

બે ય પ્રદેશને પવિત્ર કરનાર કેટલીક વિભૂતિઓનો ઇતિહાસ પણ રોમાંચક અને બોધક છે. ગુજરાતની કેટલીક અદ્ભુત વિભૂતિઓનાં જીવન તપાસીએ તો જણાશે કે કૃષ્ણ-ચંદ્ર મથુરામાં ઊગ્યા, પણ ગુજરાતમાં સાહસ શૌર્ય પામ્યા અને ત્યાંથી જ ભારતમાં પ્રકાશ્યા અને આથમ્યા પણ ગુજરાતમાં. મીરાંબાઇ મેવાડમાં ઊગ્યા, ભક્તિ પામ્યા પણ પ્રગટ થયા ગુજરાતમાં અને " બાઇ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર " જેવી અમર કાવ્ય તૂક ગુજરાતને ચરણે ધરી વિલીન બન્યાં ગુજરાતમાં. શ્રી સહજાનંદ સ્વામી અયોધ્યાથી આવીને પંથ-પ્રવર્તક બન્યા ગુજરાતમાં. એવી જ રીતે ગુજરાતની કેટલીક વિભૂતિઓ પરદેશમાં ઝળકી. શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિ કે આત્મારામજી જેમ પંજાબમાંથી આવીને ગુજરાતમાં ઝળક્યા, તેમ સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી ગુજરાતમાંથી જઇને પંજાબમાં પ્રકાશ્યા.

એકે પંજાબથી આવીને ગુજરાતને પાવન કર્યું; બીજાએ ગુજરાતમાંથી વિદાય લઈ પંજાબને પુનિત કર્યું.

બંને ક્રાંતિકાર હતા, બંને ધર્મ–પ્રવર્તક હતા, બંને સત્યાગ્રહી હતા, બંને શૌર્યરત હતા, દઢાગ્રહી હતા, કર્તવ્યનિષ્ઠ હતા. બંનેનાં શરીર સુદઢ અને બળ–પોષક ગ્રામ્યજીવન અને ગ્રામ્ય–હવાપાણીથી બંધાયાં તેમ જ પોષાયાં હતાં.

બંનેની શરીર–સંપત્તિ અદ્દભુત હતી. આત્મારામજીને એ સંપત્તિ વારસામાં મળી હતી, દયાનંદજીએ પરાક્રમવડે એને સાધી હતી. બંનેએ સાધુતા લીધા પછી પણ બેઉની એ સંપત્તિ એવી જ રહી હતી, ખીલી હતી અને એનાવડે અનેક માનવીઓ મુગ્ધ થયા હતા.

આત્મારામજી સાધુ થયા પછી સાધુ તરીકે અખાડામાં, કસરતમાં કે કુસ્તીમાં માનતા નહોતા, ન માને એ સ્વાભાવિક હતું; છતાં વિહાર, આહાર–સંયમ, દેહને કોમળ ન બનવા દેવાની તાલાવેલી અને બેઠાડુપણાનો અભાવ–એટલાં વાનાં એમણે એવાં કેળવ્યાં કે એમનો દેહ પણ સામર્થ્ય અને પ્રભાથી ઝળકી રહ્યો. સ્વામી દયાનંદજીએ અખાડાની, કસરતની અને કુસ્તીની તાલીમ લઈને દેહરત્નને સબળતા અને શક્તિથી તેજસ્વી કરી દીધું.

બંનેને મન ઇન્દ્રિય–સંયમ, પોતપોતાની શાસ્ત્રમાન્યતા મુજબ મોટામાં મોટી વસ્તુ હતી. બ્રહ્મચર્ય સાધુ તરીકે તો હોય જ; પણ ગૃહસ્થને અડગ અને તીવ્ર ઉપદેશ કરવામાં બંને એટલા જ ચુસ્ત અને તીવ્ર રાગી હતા.

બંનેની છબીઓ નીરખો, ન્યાળી ન્યાળીને જુઓ. ઘઉંવર્ણો લાલ ચહેરો, પ્રતાપ-ભર્યું સૌમ્ય મોઢું, તેજભરી શાંત છતાં ધ્યેય માટે અડગ ઉગ્ર આંખો, શૌર્ય ખેલ ખેલે તો શત્રુનું હૈયું પણ જોઈને થીજી જાય એવી વિશાળ સ્નાયુબદ્ધ છાતી, લાંબા કર્મરત હાથ, ઉદાર ઉદર અને પંથથી ન થાકે એવા, અધમતાને કચડવા તત્પર, છતાં કરુણાભર્યા ધમધમાટવાળાં પગલાં પાડી, અજ્ઞાનની છાતી ધ્રુજાવે એવા ચરણ અને ઉગ્ર છતાં શાંત, તેજે સરળ છતાં આગ્રહી નિશ્ચયે તપતું ભાલ. બેંય વિભૂતિઓમાં શરીર-સમૃદ્ધિ એક જ, પલટી પલટાઇ જાય એવી.

શ્રી સુશીલ લખે છે કેઃ—

" બંને પોતાનાં વસ્ત્રો બદલાવી નાંખે તો કદાચ કોઈને પણ ભ્રાંતિ ઉપજ્યા વિના ન રહે. બંનેના દેહગઠનમાં એટલું સરખાપણું હતું કે દયાનંદજી આત્મારામજી તરીકે અને આત્મારામજી દયાનંદજી તરીકે ઓળખાઇ જાય."

બંને વાચનમાં ભડવીર, વિચાર અને આચારમાં યુક્તિ–પ્રયુક્તિ વાપરનારા વ્યવહારુ; છતાં એકરૂપ અને વિદ્વત્તાના સાગર હતા.

વિક્ટોરિયા યુગ બેસે છે, દેખીતી શાંતિ પ્રસરે છે, દેશના હાથમાંથી ધીમે ધીમે હથિયાર સરકતાં જાય છે અને ખમીર ને ખામોશનાં હીર બળવા માંડે છે. એવે ટાંકણે બંને અવતરે છે, ઊગે છે અને પ્રકાશે છે.

એકની જીવનકથા કહે છે કે એણે બ્રહ્મચર્ય ને કસરતને પ્રતાપે, જોધપુર, જયપુર વગેરે નરેશોની ઘોડાગાડીઓ એકલે હાથે દોડતી થંભાવી દીધેલી, કૈંક કસરતબાજોને મહાત કરેલા અને પોતાની મુખપ્રભાથી પણ કેટલાયને આંજી દીધેલા; એના કાંડા-બળે કેકનાં ધાર્યાં ધૂળ મળી ગયેલાં.

બીજાની જીવનગાથા પણ આપણને સંભળાવે છે કે એણે બ્રહ્મચર્યને પ્રતાપે એક ભીલને ડારીને અહિંસક બનાવી દીધેલો, બીજા એક સમશેરધારીનું કાંડું પકડીને તેને વગડામાંથી ઘસડી ગએલા અને તેને પણ માફી દઈને અહિંસક શૌર્યનો સાચો પરચો બતાવેલો, તેમ જ અતિ બોજાથી દબાઇ પડેલા એક ગરીબ પ્રાણીનો ભાર એકલે હાથે ઉપાડી લઈ તેને બચાવેલું.

એક ક્ષત્રિય કુલમાંથી ઉત્પન્ન થયા, વૈશ્ય કુળમાં પોષણ પામ્યા અને વૈશ્ય ગુરુ બન્યા. બીજા બ્રાહ્મણ કુલે ઉત્પન્ન થયા અને આર્યસમાજના ગુરુ બન્યા.

બંનેની દેહસિદ્ધિ જેમ એક હતી તેમ બેયની આત્મસિદ્ધિ પણ એક જ હતી. બંનેમાં ચાલતી સ્થિતિથી પ્રગટ થનારો અસંતોષ અને તેને મીટાવવાનો પુણ્ય-પ્રકોપ ઉગ્ર હતો. બંને ક્રાંતિના ઉત્સાહક અવતાર હતા, છતાં એક આર્યસમાજનો-એક નવીન પંથનો પ્રસિદ્ધ સ્થાપક બન્યો અને બીજો જૈન ધર્મની એક શાખાનો પ્રચંડ સંરક્ષક થયો. એ સંયોગોની અનુકૂળતાનો જ પ્રભાવ.

એક આખા આર્યાવર્તનો જ્યોતિર્ધર બને છે, દેશની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અસ્તિત્વનો આભાર અર્ઘ્ય પામે છે, આર્યસમાજ જેવી જગપ્રસિદ્ધ સંસ્થાનો પ્રાણ બને છે. વળી એનાથી સત્તા થરથર કાંપી ઊઠે છે, અધર્મના કિલ્લાઓ ડગમગી ઊઠે છે, સનાતન ધર્મીઓમાં ફફડાટ થઈ રહે છે, રૂઢિઓનાં ખંડેર ખળભળી રહે છે અને હિંદુત્વમાં પ્રાણનો સંચાર થઇ રહે છે. એની ધર્મ પ્રવૃત્તિ જોઈને થીઓસૉફી પણ ઘડીભર થંભી જાય છે, અને એનો "સત્યાર્થ પ્રકાશ" વાંચીને કેટલાં ય હૈયાં ડગમગી જાય છે.

બીજો માત્ર જૈનોનો જ-શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોનો જ પૂજ્ય સંરક્ષક બની રહે છે. જૈન ધર્મનો શિથિલાચાર એને દુશ્મન દેખી એનાથી થરથરે છે, શુષ્ક અધ્યાત્મવાદ એનાથી ત્રાસીને મુંગો બની રહે છે, નાસ્તિક જડવાદ એનાથી હારીને સંતાઈ જાય છે અને જડ ક્રિયાવાદ એનાથી સીધોદોર બની સાચે માર્ગે વળે છે.

બંનેને ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં વિદ્વત્તા વરે છે અને તેનાં પ્રમાણપત્ર મળે છે. બંનેને યુરોપીય વિદ્વાનો પણ ઓળખે છે ને શંકા-સમાધાન માટે તેમને ચરણે પડે છે. છતાં એકની પ્રસિદ્ધિ માત્ર એક નાના વર્તુળમાં જ સમાપ્તિવાળી બને છે, અને બીજાની વિખ્યાતિ દેશ-વિદેશમાં પ્રસરી રહી છે.

બંને એકબીજાને સ્વભાવે ઠીક-ઠીક મળતા, બંનેની પ્રકૃતિ લગભગ સરખી, છતાં બંને તદ્દન વિરોધી દિશામાં કાર્ય કરનાર બને છે. એક મૂર્તિપૂજન-ખંડનનાં ધાવણ પામીને મૂર્તિપૂજન-ખંડનનાં જ ખંડન આરંભે છે, બીજો એજ મૂર્તિપૂજનનાં દૂધ ધાવીને મૂર્તિપૂજન-ખંડનનાં મંડન શરૂ કરે છે.

જ્યારે જ્યારે આર્યાવર્તની નાડ રાજકીય, શૌર્યરંગી, સામાજિક કે અન્ય ભૌતિક ધબકારામાં મંદ પડે છે ત્યારે ત્યારે તે એ બધા ધબકારાને સબળ બનાવવા ધર્મનું શરણું શોધે છે. ઈશ્વરનો ઇન્કાર થાય, ધર્મનો બહિષ્કાર બને કે સામાજિક વ્યવસ્થા ને બંધનો પ્રપંચો કહેવાઇ તેનો ઉદ્ધાર થવાને માટે ભલે તે ઉચ્છેદાય, પણ આર્યત્વની નાડીમાં જે સ્વભાવ-પ્રકૃતિ, જે ધર્મ-ધબક ધબકી રહે છે તેને ઓળખ્યા વિના અને તે પ્રકૃતિ જ સામાજિક સંયમ, સ્વસ્થતા અને સ્વતંત્રતા માટે યોગ્ય હતી, છે અને હિંદ માટે તો રહેશે, તે જાણ્યા વિના આપણો સાચો ઉદ્ધાર શક્ય નથી.

આ ઈતિહાસ ભારતમાં યુગે-યુગે પુનરાવૃત્તિ પામ્યો છે અને પામશે, કારણ કે ભારતના ધર્મવાદમાં સર્વ વાદ સમાઇ જાય છે, અને યુગપલટો એ ધર્મવાદનાં સમર્થન પામીને સબળ બને છે.

આ જ કારણે તે કાળે પણ ધર્મ-મંથન ચાલુ રહે છે. અને એ ધર્મ-મંથનમાં એક સંરક્ષક બનીને સાદ પૂરે છે; બીજો નવીન પંથ સ્થાપનનાં નવસર્જન કરીને સાથ આપે છે.

આમ બંનેના પર તે સમયનો પ્રભાવ પડી રહે છે. બંને તે સમયના સમર્થ દેહધારી છે, બંને શાંતિથી સંતોષ અનુભવતા છતાં, એ શાંતિનાં મૂળ તરફ અવિશ્વાસ ને અસંતોષથી જુએ છે અને એ મૂળ ઊંડાં જાય તો ધર્મ કચરાઇ જાય એમ માનીને એ શાંતિ-યુગનો લાભ લઇને ધર્મ-જાગૃતિ માટે જ પોતાનું સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થાય છે. બંને સંસારને આંગણેથી, ગાર્હસ્થ્યને બારણેથી ત્રાસી નાસી છૂટે છે. એક પિતાની, કુટુંબીજનોની આશા, આજ્ઞા, સંબંધ-બધું ય વછોડી નાસી છૂટે છે; જ્યારે બીજો, પાલક માતાપિતાને અને બધાને મનાવીને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે.

આમ ઘણી જાતના સમાન શીલથી આ બે મહાપુરુષોનાં વ્યક્તિત્વ દીપી રહ્યાં છે, છતાં બે ય એકબીજાથી તદ્દન ઊલટી દિશામાં કામ કરે છે. એક ધર્મ રંધર સંરક્ષક બની

પોતાના સંપ્રદાયને શુદ્ધ કરવા તપ તપે છે, કેટલા ય જ્ઞાન–વીરડા ઉલેચી ઉલેચીને પી જાય છે, એ પાનનાં જ્ઞાનફળ જૈન, જૈનેતર સૌને ચખાડે છે અને ચિકાગોના ધર્મ સમારંભ સુધી એની મીઠાશ પહોંચી જાય છે. બીજો ધર્મ–ક્રાંતિકાર બને છે અને તે પણ તપ તપી, ગ્રંથોના ગ્રંથો ઉથલાવી, જ્ઞાન–સમૃદ્ધ બની નવો જ સંપ્રદાય સ્થાપી દે છે, ને ભારતને નવા પ્રાણ અર્પે છે.

આમ છતાં એક પુરુષની ફળ–સિદ્ધિ એક નાનકડા, અસ્તવ્યસ્ત સંઘસમૂહના સંરક્ષણમાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે, જ્યારે બીજાની ફળ–સિદ્ધિ એક મોટા સબળ ને સમર્થ સમાજના અવતારમાં પ્રગટી નીકળે છે. એકનો પ્રકાશ બાળસૂર્યના પ્રભાત સમો થઈ રહે છે, બીજાનો મધ્યાહ્ન જેવો તપી રહે છે. આનાં કારણોમાં શક્તિ–સંપન્નતા, સંયોગો અને એવું કેટલું ય સરખાવવું પડે અને તેમાં ન્યૂનાધિકતા પણ હોય.

પણ ખાસ કરીને એક સંયોગ નજર આગળ તરી આવે એવો છે, ને એ જ સંયોગે મહાન્ આત્મારામજીને અતિ મહાન્ તરીકે પ્રગટવા ન દીધા. જો એ જ આત્મારામજી આર્યસમાજી, બ્રહ્મસમાજી જેવા એક સ્વતંત્ર પંથના પ્રચારક થયા હોત તો તેમનો પ્રભાવ ઓર દીપી નીકળત, પણ ક્ષત્રિય બાળક જૈન સંઘના સુભાગ્યે તેના હાથમાં આવી પડ્યો અને તેથી તેની કિંમત જોઇએ તેવી અંકાઇ નહિ. તેના કાર્યનાં ફળ સંઘ–સમાજની અતિ શુદ્ધિ અને અતિ વૃદ્ધિમાં પારણમી શક્યાં નહિ.

વેપારી સમાજ ગમે તેવા ગુરુને પણ પોતાની વેપારી નજરે જોઈ શકે છે, તેનામાં સંઘ કે સમાજનો સડો કાઢવા તે ગુરુને ચરણે કે શરણે જવા જેટલી ચાહોમ કરવાની તાકાત પ્રગટી શકતી નથી, અને એથી એ સમાજનાં કેટલાં ય અણમૂલાં રત્નો અણપારખ્યાં રોળાઇ જાય છે. આત્મારામજી પણ ભાગ્યયોગે એ સમાજમાં આવીને પોતાનું હિત–સ્વપરકલ્યાણ સાધી ગયા; પણ તેનો લાભ નિર્બળ વ્યાપારી જૈનત્વે જોઇએ તેટલો લીધો નહિ.

આમ સંયોગોએ એકને ઓછી પ્રસિદ્ધિ આપી, એકને વધારે દીધી; પણ બંને સમકાલીન હતા. તે બંને એક પ્રાંતમાં રજપૂતસ્થાન અને પંજાબમાં ઘણીવાર એક બીજાનાં મંતવ્યોથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપતા હતા, છતાં બંને મળ્યા કેમ નહિ હોય ?

તેમના જીવનચરિત્રમાં તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો સાંપડે છે.

એક વાર સ્વામીશ્રી દયાનંદજી જોધપુરમાં હતા, તેમની વ્યાખ્યાન–ઝડી વરસી રહી હતી, ખંડનની તલવારના ફટકા ઉપર ફટકા લાગી રહ્યા હતા અને શ્રોતાઓ શંકાશીલ બનીને, મંત્રમુગ્ધ થઈને મુંગા થઈ જતા હતા, તે વેળાએ જોધપુરના જૈન દીવાને સ્વામીજીને વિનતિ કરી કેઃ—

"અમારા એક આચાર્ય છે, તેમનું નામ આત્મારામજી છે, તે મહાપંડિત છે. તેઓ અને આપ જો મળો તો અમને ઘણું જાણવાનું મળે."

સ્વામીજીએ હા પાડી અને દિવસ નક્કી થયો. પણ મહારાજશ્રીને આવતાં–વિહાર કરતાં–વાર લાગે તેમ હોવાથી સ્વામીજી ઠરાવેલે દિવસે આવવાનું વચન આપી અજમેર તરફ વિદાય થયા.

આત્મારામજી નિશ્ચિત દિવસે જોધપુર આવી પહોંચ્યા. ઘણા જૈન, જૈનેતર આ ચર્ચા સાંભળવા એકઠા થયા. સૌ ઉત્સુકતાથી સ્વામીજીની રાહ કાગને ડોળે જોવા લાગ્યા. બધી તૈયારી થઇ રહી એટલામાં શોકજનક વર્તમાન મળ્યા કે:—

"સ્વામીજી સ્વર્ગવાસી થયા."

ભારતના દુર્ભાગ્યે આ બે સમયમૂર્તિઓને–સમર્થ પંડિતોને મળવા ન જ દીધા અને જૈન શાસ્ત્રનું કથન સાચું પડ્યું કે:—

"બે ચક્રવર્તીઓ મળી શકે નહિ."

આમ બેય આપણાથી દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા છે. બેયના આત્મા કોઇ અમર દેહધારી બની હજી માનવ–કલ્યાણ સાધતા હશે, પણ બેયની કાર્યશક્તિ આપણી નજર આગળ ખડી રહી છે. બંનેને સમજી બેયમાંથી સાચું કે સારું લઇને આપણે બેયને ભજીશું કે માત્ર ખાલી ગુણગાન કરીને પછી બેયનાં કથનને તજીશું ?

આત્મારામજી જેવી નહિ તો, તેનાથી ઓછી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ જૈન સમાજમાં હશે જ, તેમનાથી પણ જૈન સમાજ હજી તરી શકશે; પણ તેમને પારખી કાઢવા જેટલી ચકોર ને નિષ્પક્ષપાત તેમજ કડક બુદ્ધિ જૈન સંઘ બતાવી શકશે ? એવી એક કે વધારે સાધુ વ્યક્તિઓને એક કરી, તેમને શરણે–ચરણે જવા જેટલી એકત્ર તત્પરતા ને હિમ્મત દાખવશે ?

કે એવી વ્યક્તિઓને અજાણ્યે કે ઉપેક્ષાએ ધૂળમાં રોળાવા દેશે ?

સારી ને સાચી સાધુ વ્યક્તિઓને જન્માવનાર પણ સમાજ છે. સમાજ એવી વ્યક્તિઓને અવતારવા સરલ, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને નિષ્પક્ષ આચારવિચારવાળી બનશે ? અગ્રેસરોને એ મંગળ કાર્ય સૂઝશે ?

તો તો અવશ્ય પૂજ્યપાદ ન્યાયાંભોનિધિ આચાર્યશ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીની શતાબ્દિ સાર્થક થશે.
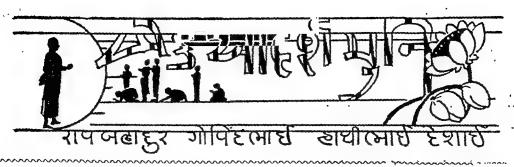
[લેખકની પીછાન કરાવવાની જરૂર નથી. તેમણે ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ ટૂંકમાં બે પુસ્તકમાં લખ્યો છે. વડોદરા રાજ્યના અનેક મોટા અમલદારી હોદ્દાઓ ભોગવી એક કુશળ રાજકર્મચારી પુરુષ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે, છતાં સાહિત્યનો વ્યાસંગ ઉપરાંત ધર્મજિજ્ઞાસા જારી રાખવાનો પુરુષાર્થ સેવ્યા કર્યો છે. બાલદીક્ષા–પ્રતિબંધક કાયદા માટે વડોદરા રાજ્યે નિમેલી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે અનેક જૈન સાધુ અને શ્રાવકોના વિશેષ પરિચયમાં આવ્યા અને જૈનધર્મ સાહિત્યનો પણ સારો સ્પર્શ કર્યો. તેમણે શ્રી હેમાચાર્યકૃત ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિતમાંથી જે મનનીય ભાગ લાગ્યો તેનો સંગ્રહ 'ધર્મોપદેશ' નામના પુસ્તકમાં રજુ કર્યો છે. એવા એ ગૂર્જરરત્નનો લેખ સમાજમાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચશે એવી અમારી ખાત્રી છે. તેમાં આચાર્યશ્રીની આદર્શતા બતાવવા સાથે દીક્ષાનો પ્રશ્ન પણ છેડીને પોતાના વિચાર તેમણે આપ્યા છે.—**સંપાદક.**]

મહાત્મા કબીરે કહ્યું છે કેઃ

કથની બથની છોડ દે, રહેની સેં ચિત લાય,
નિરખી નીર પીયે બિના, કબહુ પ્યાસ ન જાય;
કથતે બકતે મર ગયે, મુરખ કોઇ હજાર,
કથની કાચી પર ગઈ, રહની રહી સો સાર.

૧ મતલબ કે બહુ બોલવું જવા દે અને કરણી તરફ ચિત્ત લગાડ. કથતાં–બકતાં તો હજારો ઉપદેશકો મરી ગયા. તેમની કથની થોડા વખતમાં કાચી પડી જાય છે પણ રહેણી તો હજારો વર્ષ સુધી ઉપદેશ કરનારી થઇ પડે છે. મહાત્માના શબ્દો જેટલી અસર કરે છે તેથી ઘણી વધારે તેમનાં મુંગાં આત્મભોગનાં કૃત્યો, જગસેવાનાં કૃત્યો જ કરે છે. એટલા માટે જ આદર્શ જીવન ગાળી, જૈન ધર્મ અને જૈનોની ભારે સેવા કરનાર શ્રી જૈનાચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયાનંદસૂરિ(શ્રીમદ્ **આત્મારામજી** મહારાજ)ના ઉપકારક જીવનનાં સો વર્ષ હમણાં પૂરા થતાં શતાબ્દિનો મહોત્સવ ઉજવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું જાણી મને ઘણો આનંદ થયો છે.

૨ આચાર્યશ્રીની હયાતીમાં તેમના દર્શન કરવાને અને તેમનો બોધ સાંભળવાને હું નશીબવાન થયો નહોતો, પરંતુ જૈનશાસન અને જૈન સમાજને માટે તેમણે શું શું કર્યું હતું

તે સંબંધી કંઇ માહિતી મેળવવાનો પ્રસંગ, વડોદરા રાજ્ય તરફથી નિમાયેલી અયોગ્ય દીક્ષા-પ્રતિબંધક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે મને મળ્યો હતો. આથી તેઓશ્રી પ્રત્યે અને તેમના અનુયાયીઓ પ્રત્યે હું ઘણા માનની લાગણી ધરાવું છું. વિશેષમાં હાલ રા. સુશીલે લખેલું અને શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું તેઓશ્રીના જીવનચરિત્રનું એક લઘુ પુસ્તક વાંચવાની મને તક મળી છે, તેથી સદ્ગત આચાર્યશ્રીએ શ્રીસંઘ સમસ્તના હિતાર્થે શું શું કર્યું હતું તે સંબંધી મને જે વિશેષ માહિતી મળી છે તેથી તેમના પ્રત્યેની મારી પૂજ્યબુદ્ધિમાં ઘણો વધારો થયો છે.

૩ બાળપણમાં દીત્તા અથવા દેવીદાસ નામે ઓળખાતા, આત્મારામજી સ્થાનકવાસી સાધુઓના સહવાસમાં આવતાં, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, નવતત્ત્વ વિગેરેનો પાઠ શીખી ગયા હતા; અને બાળક મટી યુવાન થયા પછી, પૂરી સમજે, સ્વેચ્છાથી, દીક્ષા તરફ તેમનું મન વળ્યું હતું. જેમની પાસે દીક્ષા લેવા તે ગયા હતા તે *આચાર્ય, માતાપિતા કે વાલીની સંમતિ છે કે નહીં? ઉમેદવારમાં લાયકી છે કે નહીં? તેની સ્થિતિ અનુસાર તેનાં વૃદ્ધ માતા-પિતા, સ્ત્રી અને નાનાં પુત્ર-પુત્રીઓના નિર્વાહનો પ્રબંધ કરેલો છે કે નહીં? એ વિગેરેની ખાત્રી કર્યા વગર ગમે તેને દીક્ષા આપવાને બહાને મુંડી નાંખે એવા ચેલા-ચાપટના લોભી નહોતા. તે કુમળી વયના બાળકોના ભોળપણનો લાભ લે તેવા નહોતા. સંમતિ વગર બાળકને તો શું પણ મોટી ઉમરનાને પણ દીક્ષા આપે એવા તે નહોતા. જ્યારે દીત્તો વૈરાગ્ય શું છે એ સમજે છે અને તેનાં માતા તથા પાલક પિતાની સંમતિ છે એવી તેમની ખાત્રી થઇ ત્યારે જ તેમણે જાહેર રીતે વિધિપૂર્વક તેને દીક્ષા આપી હતી. દીત્તો પણ દીક્ષા લીધી એટલા જ ઉપરથી પોતાનામાં પુરું જ્ઞાન આવી ગયું અને પૂજ્ય ગણાઇ સુખચેનમાં દહાડા કાઢવાનો વખત આવ્યો છે, એમ સંતોષ માની બેસી રહે એવો નહોતો. તેણે તો ખૂબ મહેનતથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને તેનું ખરું રહસ્ય સમજવા માંડયું.

૪ પોતાના ધર્મ અને તેને અનુકૂળ શાસન વિષે જૈન લેખકોએ પોતાના ગ્રંથો ઘણે ભાગે સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષામાં લખ્યા છે અને તે ઉપર તેમણે પોતે અથવા તેમના શિષ્યોએ અગર બીજાઓએ ટીકા લખી છે. દીક્ષા લીધા પછી પોતાના અભ્યાસ દરમ્યાન શ્રી આત્મા-રામજીને જણાયું કે શાસ્ત્રોનાં કેટલાંક ફરમાનોનો અર્થ જુદા જુદા સાધુઓએ જુદી જુદી રીતે કરેલો છે અને તેવા જુદા અર્થનો મેળ પાડવાને ચાર-પાંચ અગ્રગણ્ય સાધુઓએ તેનો "પંચાયતી" અર્થ પણ ઉપજાવી કાઢેલો છે. પણ આવા પંચાયતી અર્થથી સંતોષ માનીને બેસી રહે એવા શ્રી આત્મારામજી પોતે નહોતા. તેમણે જોયું કે ખરો અર્થ સમજવાને વ્યા-કરણના જ્ઞાનની જરૂર છે. કહ્યું છે:

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सकम् ।
पवित्रं सर्वविद्याना-मधिविद्यं प्रचक्षते ॥

---

* સ્થાનકવાસીના જે સાધુઓ પાસે શ્રી આત્મારામજીની ઢુંઢકદીક્ષા થઇ તેઓ આ વિચારના હતા કે નહીં એની ખાત્રી નથી, પણ દીક્ષા તો જરૂર આજ્ઞાપૂર્વક જ થઇ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ધર્મબિંદુના આધારે જૈન દીક્ષાનો વિધિ તો એ જ પ્રમાણે છે. વલ્લભવિજય.

"વ્યાકરણ સ્વર્ગનું દ્વાર છે, વાણીના દોષોનું ઔષધ છે, સર્વ વિદ્યાઓમાં એ પવિત્ર, સર્વ વિદ્યાઓમાં તે ઉપર છે." તેથી પોતાના ગુરુએ એવી માથાફોડ ન કરતાં, પૂર્વાચાર્યોએ કરેલા અર્થ સ્વીકારી લેવા કહ્યા છતાં પણ, શ્રી **આ**ત્મારામજીએ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો અને જ્યાં પોતાને શંકા હતી ત્યાં પોતે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી લે એવું સંસ્કૃત સાહિત્યનું અને ખાસ કરીને ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું હતું અને "**અ**જ્ઞાનતિમિરભાસ્કર" "**ત**ત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ" "જૈનતત્ત્વાદર્શ" "**ચિ**કાગો પ્રશ્નોત્તર" "જૈન પ્રશ્નોત્તર" વિગેરે ગ્રંથો લખી જૈન ધર્મની શ્રેષ્ઠતા, પ્રાચીનતા અને ઉપકારકતા સિદ્ધ કરી હતી.

૫ ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં **અ**મેરીકાના **ચિ**કાગો શહેરમાં આખી દુનિયાના પ્રસિદ્ધ ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થવાના હતા. તે પ્રસંગે જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સદ્ગત **વી**રચંદ **રા**ઘવજી **ગાં**ધી, બાર–એટ–લૉ.ને મોકલવાને તૈયાર કરનાર અને એ રીતે જૈન ધર્મને **અ**મેરીકામાં પ્રસિદ્ધિમાં લાવનાર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ હતા. જો તેઓ પોતે ત્યાં જઈ શકે એમ હોત તો તેમને માટે બધી યોગ્ય વ્યવસ્થા પરિષદ્‌ના અગ્રેસરો કરવા તૈયાર હતા, પરંતુ પગે ચાલીને વિહાર કરવાના અને જૈન મુનિને પાળવાના બીજા નિયમોને લીધે તે બનવાજોગ નહોતું. વળી બીજા કોઇને મોકલવાને પણ મુંબઇ જેવા સ્વતંત્ર અને સુધારક ગણાતા શહેરના કેટલાક જૈનો, ધર્મ વિરુદ્ધનું તે કાર્ય ગણી વિરોધ કરતા હતા, તો પણ આચાર્યશ્રીએ કુનેહથી તજવીજ કરી. શ્રી જૈન એસોસીએશન ઑફ ઇન્ડીઆના કાર્યવાહકો મારફત રા. ગાંધીને મોકલવાનું ઠરાવી તેમને પોતાની પાસે રાખી વિશેષ અભ્યાસ કરાવ્યો અને "ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર" નામનું પુસ્તક ખાસ આ પ્રસંગ માટે તૈયાર કર્યું. તેના પરિણામે રા. **ગાં**ધીએ **અ**મેરીકામાં જૈન દર્શનનો ડંકો બજાવ્યો અને જેમને જૈનધર્મ વિષે કાંઇ પણ માહિતી નહોતી તેમને પણ જૈનદર્શનનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવી જૈનધર્મનું ગૌરવ વધાર્યું. **આ**ત્મારામજી મહારાજની જૈનધર્મ પ્રત્યે આ કાંઇ નાની–સૂની સેવા નહોતી.

૬ તેમના શિષ્યો તથા નજીકના સંબંધમાં આવેલા બીજાઓના કથન ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું કે તેમનામાં કેટલીક ખાસ ખૂબીઓ અને વિશેષતાઓ હતી. તેઓ વ્રત–સાધનમાં અને કરેલા નિશ્ચયોમાં પહાડની પેઠે અચળ રહેતા પણ તેની સાથે તેમનામાં બાળકના જેવી મધુરતા અને વિનોદશીલતા હતી. તેમની એક આંખમાં યોગીની કઠોરતા અને બીજીમાં માતાનો નિર્મળ પ્રેમ દેખાતો. તેમના હૃદયમાં જૈનશાસન–સેવાની ધગશ ચોવીસે કલાક ધગ્યા જ કરતી હતી. સંઘના ભલા માટે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ આચાર્યશ્રી હંમેશ કરતા પણ તેનો સ્વીકાર કરવો કે કેમ ? તે સંઘની મુન્સફી ઉપર રાખતા.

૭ દીક્ષા સંબંધી કે દેવ–દ્રવ્ય સંબંધી કે એવી બીજી દેશ–કાળને અનુસરીને કરવાની સુધારાની વાત આગળ આવે કે, ધર્મ ડૂબે છે, શાસન ડૂબે છે (Religion in danger) વિગેરે પોકળ બૂમો અને બરાડા પાડી કેટલાક આચાર્યો ઉગ્ર વિરોધ કરે છે અને કેટલાક સાધુઘેલા શ્રાવકો પોતાનો કિંમતી વખત ખોઇ તથા દ્રવ્યનો આડેઅવળે રસ્તે છૂટથી ઉપયોગ કરી ઊહાપોહ કરવામાં તેમને ટેકો આપે છે, પણ તેઓ પરિણામે ધર્મનું રક્ષણ કરનારા નહીં પણ તેને વગોવનાર અને હલકો પાડનાર નિવડે છે. પોતાનું વ્રત બરોબર નહીં પાળનારા, ક્રોધી અને બડાઇખોર સાધુઓથી શાસનનું શ્રેય થયું નથી અને થવાનું પણ નથી, એ

વાત શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સારી રીતે જાણતા હતા અને તેવું કાંઈ પોતાનાથી ન થાય તેને માટે ખૂબ કાળજી રાખતા. તેઓ પોતે કડકપણે નિયમનું પાલન કરતા અને પોતાના શિષ્યો પાસે કરાવતા. પોતાના તર્ક, શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુભવથી, આચાર્યશ્રી જૈન ધર્મનું ખરું રહસ્ય શું છે ? રૂઢી રિવાજથી દાખલ થયેલી અનાવશ્યક બાબતો શી છે ? એ વિગેરેની બરોબર સમજાવટ કરી, ધર્મનાં વાસ્તવિક તત્ત્વોને અનુસરીને ચાલવા બોધ કરતા. શ્રાવકોના જીવન ઉપર સારી ધાર્મિક અસર કરનાર અને તેમનાં જીવનને જૈન ધર્મની ભાવનાને અનુસરતાં બનાવનાર, જે મહાન્ સાધુઓનાં નામ આપણને ઈતિહાસમાંથી મળી આવે છે અને જેમને સર્વ સંપ્રદાયના જૈનો બહુમાન આપે છે એવા મોખરાના સાધુઓમાં આત્મારામજી મહારાજની ગણના વ્યાજબી રીતે થાય છે, એમ તેમના એકંદર જીવનચરિત્ર ઉપરથી લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

૮ જૈન સાધુ મંડળનું મહત્ત્વ અને ગૌરવ, જાણે તેમાં અણસમજુ અને અજ્ઞાન બાળકોને મુંડી નાખી ભરતી કરવામાં જ સમાયેલું હોય એવી ભૂલભરેલી માન્યતાવાળા મુઠીભર સાધુઓ અને શ્રાવકો વડોદરા રાજ્યે કરેલો અયોગ્ય દીક્ષા–પ્રતિબંધક કાયદો ધર્મના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધનો, બીનજરૂરી, નકામી ડખલ કરનારો તથા ધાર્મિક લાગણી દુખાવનારો છે એમ બરાડા પાડી તેના સામે હજી પણ વિરોધ કરે છે, તો પણ સમજુ અને ધર્મનું ખરું રહસ્ય અને હિત સમજનારા દીર્ઘદર્શી જૈનો તો તેને આવશ્યક અને આવકારદાયક જ માને છે. ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં, સગીરોને ફોસલાવી, પટાવી, તેમનાં મા–બાપની સંમતિ વગર છુપી રીતે દીક્ષા આપી દેવાની ગેરરીત કેટલાક ધર્માન્ધ અને સંકુચિત વિચારના સાધુઓ ચલાવતા હતા તેને લીધે જૈનોમાં જે કલહ વ્યાપી રહ્યો હતો અને ટંટા–ફીસાદ થતાં હતાં તે વડોદરા રાજ્યે કરેલા કાયદાને લીધે ઘણે ભાગે બંધ થઇ ગયાં છે. જો આત્મારામજી મહારાજ આજે હયાત હોત *તો તે વડોદરાનરેશને તેમણે કરેલી જૈન ધર્મની અપૂર્વ સેવા માટે ધન્યવાદ આપત, એટલું જ નહીં પણ જૈન ધર્મના જે અનુયાયીઓ તેમણે કરેલા કાયદા સામે નકામો પોકાર કરી રહ્યા છે તેમને કહેત કે: "ભાઇઓ, કમીમાં કમી કેટલી ઉંમરે દીક્ષા આપી શકાય એ વિષે પ્રાચીન કાળમાં જે ઠરાવેલું હતું, તેની માત્ર યત્તામાં ફેરફાર કરવાથી દીક્ષા આપવાના સિદ્ધાંતમાં કાંઇ ફેરફાર થતો નથી. સિદ્ધાંત તો વાસ્તવિક રીતે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય તેને જ દીક્ષા આપવાનો અને તેણે જ લેવાનો છે. વૈરાગ્ય એટલે શું ? તે સમજી શકે નહીં એવા, આઠ, દસ, બાર કે ચૌદ વર્ષના બાળકને તેમના મા–બાપ કે વાલીની સંમતિ લઈને પણ દીક્ષા આપવાથી એવા બાળકમાં ખરેખર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહી શકાય નહીં અને એવી રીતે આપેલી દીક્ષા સશાસ્ત્ર પણ ગણી શકાય નહીં. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે કે નહીં તે તો દીક્ષા લેનાર પોતે લાયક ઉંમરનો થયા પછી પોતાની મેળે સંમતિ આપવા લાયક થાય ત્યારે તે પોતે જે કહે તે ઉપરથી જ જાણી શકાય. દીક્ષા કઇ ઉંમરે લઈ શકાય એ બાબતમાં દેશકાળને અનુસરી ફેરફાર કરવાથી ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોને કાંઇ બાધ આવતો નથી, માટે હાંસીને પાત્ર થવાય તેવો નકામો ઊહાપોહ અને ધમપછાડા શા માટે કરો છો ?"

---

* જો પોતે હયાત હોત તો આવો પ્રસંગ જ ન સાંપડત **વલ્લભવિજય.**

[લેખક વયોવૃદ્ધ છે અને ચરિત્રનાયકના સમકાલીન છે. તેમણે કેટલાક જીવનપ્રસંગો પોતાની સ્મૃતિમાંથી બહાર લાવી મૂક્યા છે. તે પૈકી કેટલાક સામાન્ય જણાશે, પણ તે પરથી જે બોધ લેવા યોગ્ય છે તે વધુ મૂલ્યવાન્ છે.—**સંપાદક.**]

આચાર્ય શ્રીમાન્ શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજીના ભક્તિનિર્ભર હૃદયની પ્રેરણાથી આચાર્ય શ્રીમાન્ વિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) મહારાજની શતાબ્દિ ઉજવવાનો જે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તે માટે શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની ગુરુભક્તિ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

જે મહાન્ પુરુષની શતાબ્દિ ઉજવવામાં આવે છે તેઓનાં મને દર્શન થએલ છે, તેમનાં વ્યાખ્યાનો મેં સાંભળ્યાં છે અને તેઓશ્રીના પરિચયમાં પણ હું ખૂબ આવેલ છું. તેઓનાં ગુણગાન ગાવા એ તો મયૂરના પીછા ઉપર રંગ ચડાવવા જેવું છે. એટલે માત્ર તે વખતની પરિસ્થિતિ, તે વખતનો સંપ અને વિનય, તે કાળના પૂજ્ય પુરુષોમાં કેવા હતા તેનો ચિતાર હું જુદા જુદા પ્રસંગો આપી બતાવવા માગું છું. તે પહેલાં, તે કાળના મુખ્ય પુરુષોમાં કોણ કોણ હતા અને તેઓ પોતપોતાની જીવનચર્યા કેવી ઉત્તમ રીતે પસાર કરી રહ્યા હતા તે જણાવીશ.

શ્રી બૂટેરાયજી મહારાજના મુખ્ય શિષ્ય શ્રી મુક્તિવિજયજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી મૂળચંદજી મહારાજ, શ્રી વૃદ્ધિવિજયજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, નીતિવિજયજી મહારાજ, ખાંતિવિજયજી મહારાજ તેમ જ આપણા શતાબ્દિના નાયક શ્રી આનંદવિજયજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ હતા. શ્રી મૂળચંદજી મહારાજ ગણી પદવી ધારણ કરનારા હતા અને બૂટેરાયજી મહારાજનો તમામ સાધુ સમુદાય તેમની આજ્ઞામાં હતો. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ વિચારક અને રાજકીય પુરુષ હતા. તેમની સલાહ તે કાળમાં કિંમતી ગણાતી. શ્રીમાન્ આત્મારામજી મહારાજ વાદી હતા, જેઓએ આર્યસમાજીઓ સાથે, વેદાંતીઓ સાથે તેમ જ સ્થાનકવાસીઓ સાથે વાદ કરી અનેકને નિરુત્તર બનાવ્યા હતા. સારામાં સારા પુસ્તકો લખી જૈન સમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હતો અને એક રીતે તેઓ તે કાળમાં 'વાદીવૈતાલ'ની પદવીને લાયક હતા; છતાં પોતે એક પણ પદવી સ્વીકારી ન હતી. શ્રી નીતિવિજયજી

મહારાજ ક્રિયાકાંડકુશળ હતા. તેઓ દરેકને યોગોદ્વહન વિગેરેની ક્રિયા કરાવતા હતા. શાંતિવિજયજી તપસ્વી, દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાતા હતા. આ રીતે તે મહાન્ પુરુષો અનેક સદ્‌ગુણ-સંપન્ન હતા. તેઓમાં મોટામાં મોટો એક ગુણ એ પણ હતો કે પોતાના શિષ્યોને દરરોજ બપોરે બે કલાક ધાર્મિક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવતા હતા. તે વખતે ગમે તે બીજી કોઇ મહાન્ વ્યક્તિ આવી હોય તો પણ તેઓ તેટલો કાળ અધ્યયન કરાવતાં અટકતા ન હતા.

: તે સમયના સાધુઓ :

અમદાવાદખાતે તે સમયે ડેલાના ઉપાશ્રયે પંન્યાસ શ્રી રત્નવિજયજી, વીરના ઉપાશ્રયે વયોવૃદ્ધ પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી, વિમળના ઉપાશ્રયે પંન્યાસ શ્રી દયાવિમળજી અને લુહારની પોળે પંન્યાસ શ્રી ગુલાબવિજયજી તેમ જ ઊજમબાઇની ધર્મશાળામાં શ્રી મૂળચંદજી મહારાજ વિચરતા હતા. દરેક ઉપાશ્રયના સાધુઓ એક બીજા ઉપાશ્રયના મુખ્ય પુરુષોને વંદન કરવા જતા હતા. કોઈ જાતની શાસ્ત્ર સંબંધી શંકા હોય તો એક બીજાના ઉપાશ્રયે એક બીજા જઈ નિર્ણય કરતા હતા. મને યાદ છે કે એક વખત મેં બે ત્રણ નીવી કરેલી, તેમાં વઘારેલી છૂંટી મગની દાળ શ્રી મૂળચંદજી મહારાજને પૂછીને વાપરેલી. નીવી, યોગોદ્વહનમાં લાગેલા દોષોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કરવાની હતી. તે પૂરી કરી પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર શ્રી નીતિવિજયજી મહારાજને મેં જાહેર કર્યું કે આપશ્રીએ આપેલ પ્રાયશ્ચિત્તની નીવી મેં પૂરી કરી છે. ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે તેં વઘારેલી છૂટી મગની દાળનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી તે નીવી ગણાય નહિ. મેં કહ્યું કે મૂળચંદજી મહારાજને પૂછીને મેં કર્યું છે. આ બાબતમાં તે બંને પુરુષો વચ્ચે મતભેદ પડ્યો તેથી છેવટ એવો નિર્ણય કર્યો કે વીરવિજયજીના ઉપાશ્રયે પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી મહારાજને પૂછી આવતાં તેઓ જે કહે તે સાચું માનવું. આ ઉપરથી પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી મહારાજને પૂછવામાં આવ્યું. તેઓએ યોગોદ્વહનના પ્રાયશ્ચિત્તની નીવીમાં વઘારેલી મગની છૂટી દાળ વપરાય એવો ખુલાસો કર્યો, તેને બંને મહાપુરુષોએ કબૂલ રાખ્યો. તે કાળના મહાન્ પુરુષોનું આવું ઉત્તમ માનસ હતું.

બીજો પ્રસંગ રજુ કરું છું. પંજાબમાં વિચરતા શ્રીમાન્ આત્મારામજી મહારાજે, પંદર સોળ શિષ્યોને મોટી દીક્ષા આપવાની હોવાથી ગુજરાત તરફ વિહાર કર્યો. વચમાં તેઓશ્રી મારવાડમાં રોકાઇ જવાથી મોટી દીક્ષા લેનારમાંથી મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી અગાઉથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા. તેઓના પિતાશ્રી વડોદરાના લક્ષાધિપતિ ગૃહસ્થ હતા. તેમણે અમદાવાદ મૂળચંદજી મહારાજ પાસે આવી વિનંતિ કરી કે આપ વડોદરે પધારો તો મારા પુત્રને મોટી દીક્ષા મારે ધામધૂમથી અપાવવી છે. વળી ત્યાં પંડિતોનો યોગ પણ સારો છે એટલે આપના શિષ્યોને અભ્યાસની અનુકૂળતા પણ દરેક જાતની થઇ શકશે. મહારાજશ્રીને આ વાત ગમી અને તેઓએ હા પાડી, કેમકે તેઓ પોતાના શિષ્યોને ખૂબ વિદ્વાન કેમ બનાવવા એ જ ઉત્કંઠા રાતદિવસ રાખતા હતા.

તે દરમ્યાન બનેલો એક બીજો બનાવ. પંજાબના એક યતિ કે જે સંસ્કૃતમાં અને ન્યાયમાં કુશળ હતા, તેણે મૂળચંદજી મહારાજ પાસે આવી દીક્ષા લીધી. દાનવિજયજી એવું તેમનું

आचार्य श्रीमद् विजयवल्लभसूरीश्वरजी
महाराजना प्रशिष्य—

आचार्य श्रीविजयउमंगसूरिजी महाराज

आचार्य श्रीमद् विजयवल्लभसूरीश्वरजी
महाराजना शिष्य—

तपस्वी श्रीविवेकविजयजी महाराज

प्रसिद्धवक्ता
मुनिराज श्री चारित्रविजयजी महाराज

[पृष्ठ ३५

आचार्य श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजना
शिष्य उपाध्यायश्री सोहनविजयजी
महाराजना शिष्य

मुनिराजश्री समुद्रविजयजी महाराज

નામ પાડવામાં આવ્યું, પણ તે સ્વભાવે અતિ ઉગ્ર હોવાથી તેમ જ શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત હોવાથી દીક્ષા પાળવી મુશ્કેલ થઈ પડતાં, રેલમાં બેસી વડોદરે પ્રેમાભાઈ શેઠના મકાનમાં જઈ રહ્યા. શેઠના અને મૂળચંદજી મહારાજના દુરંદેશીપણાને લઈને, વળી ભવિષ્યમાં આ પુરુષ મહાત્યાગી નીવડશે એવી ખાતરી હોવાથી વડોદરાખાતે પ્રેમાભાઈ શેઠે દરેક સગવડતા તેમને માટે પૂરી પાડી. હવે જ્યારે હંસવિજયજી મહારાજને શ્રીગંભીરવિજયજી મહારાજ સાથે લઈ અગાઉથી વડોદરે આવ્યા ત્યારે શ્રીદાનવિજયજીને પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ થવાથી, અમદાવાદ શ્રી મૂળચંદજી મહારાજને પશ્ચાત્તાપ સાથે માફીપત્ર લખી પોતાને પણ યોગમાં પ્રવેશ કરાવવાની માંગણી કરી, જે ઉપરથી મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી તથા દાનવિજયજીને યોગમાં નાંખ્યા.

થોડા દિવસ પછી મૂળચંદજી મહારાજ વડોદરે આવ્યા. મોટી દીક્ષા આપવાના પ્રસંગે ગમે તે કારણ હો પરંતુ દાનવિજયજીને પહેલાં દીક્ષા આપી અને શ્રીમાન્ હંસવિજયજીને પછી આપી. જો કે શ્રીમાન્ હંસવિજયજી શાંત સ્વભાવના હતા એટલે તેઓને તો મોટી દીક્ષા સાથે કામ હતું, નાના મોટાની ગણતરી તેમના મનમાં ન હતી; પણ તેમના કુટુંબે અને સગાંવહાલાંઓએ મોટો કોલાહલ કરી મૂકયો. એટલાથી ન અટકતાં અનેક કાવાદાવાભરેલા કાગળો પૂજ્યશ્રી આત્મારામજી મહારાજને લખવા શરૂ કર્યા. આ ખટપટના કારણે મૂળચંદજી મહારાજ અને શ્રી આત્મારામજી મહારાજ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું થયું.

ચોમાસુ ઊતરતાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સંવત્ ૧૯૪૧ ની સાલમાં અમદાવાદ પધાર્યા અને દલપતભાઈ શેઠના વંડામાં ઊતર્યા. અમદાવાદમાં પણ કેટલાક ગૃહસ્થોએ ખટપટ ઊભી કરી. બીજા ઉપાશ્રયના પંન્યાસો પાસે બાકીના સોળ સાધુઓને યોગોદ્વહન કરાવી મોટી દીક્ષા આપવાની ગોઠવણ કરવી શરૂ કરી; પરંતુ તે કાળના પંન્યાસો ડાહ્યા, સમજુ અને સંપને જાળવનારા હોવાથી ના પાડી જણાવ્યું કે મૂળચંદજી મહારાજના સંઘાડાના સાધુઓ વચ્ચે અમે કુસંપ કરાવવા માંગતા નથી. આ વાતની ખબર જ્યારે આત્મારામજી મહારાજને પડી ત્યારે ચોખ્ખું કહી દીધું કે **तुम वनीये लोग साधुओंके वीचमें क्यों पडते हों ? हमारे साधुओंका योगोद्वहन और वडी दीक्षा श्री मूलचंदजी महाराजजीके हाथसें ही होगी।** ત્યારબાદ દલપતભાઈ શેઠને ખાસ વડોદરે મૂળચંદજી મહારાજને વિનંતિ કરી તેડવા મોકલ્યા અને મૂળચંદજી મહારાજ અમદાવાદ પધાર્યા. તે વખતે જેવું સામૈયું મૂળચંદજી મહારાજનું થયું છે તેવું સામૈયું હવે પછી કોઈનું થાય એ સંભવિત નથી. બીજે દિવસે આત્મારામજી મહારાજ ઊજમબાઈની ધર્મશાળાએ મૂળચંદજી મહારાજને વંદન કરવા આવ્યા. તે વખતે મૂળચંદજી મહારાજ દાદર સુધી સામા ગયા. બંને ગુરુભાઈઓ ખૂબ પ્રેમથી ભેટ્યા. એક બીજાનાં નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. પછી મૂળચંદજી મહારાજને વંદના કરી, પોતાની કાંઈ પણ ભૂલ થઈ હોય તેની ગદ્‌ગદ્ કંઠે માફી માંગી. આ દરેક પ્રસંગ ઉપર આ સેવક હાજર હતો. એ બંને મહાપુરુષોનું ઐક્ય અને હૃદયની નિર્મળતા બતાવતું પ્રેમભરેલું મિલનનું દૃશ્ય પથ્થરને પણ પીગળાવી નાંખે તેવું હતું. ત્યારબાદ સાધુઓને યોગમાં દાખલ કર્યા અને મોટી દીક્ષા મૂળચંદજી મહારાજને હાથે અપાઈ.

: નવી ખટપટ :

અમદાવાદમાં જે વખતે આત્મારામજી મહારાજ ચોમાસુ હતા તે વખતે ત્રણ થોઇવાળા રાજેંદ્રસૂરિ પણ પાંજરાપોળમાં ચોમાસુ હતા. ત્યાં પણ અમદાવાદના ખટપટી જૈનોએ, ત્રણ થોઇ ચાર થોઇની ચર્ચા તે વખતમાં નીકળતા ન્યાયદર્શન અને વડોદરા વત્સલ પેપરોમાં ઊભી કરી. તે ચર્ચાએ જ્યારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે પ્રેમાભાઈ શેઠે એકદમ પોતાને બંગલે સંઘને બોલાવ્યો અને સંઘ વચ્ચે ઠરાવ કરી, તે સત્તાધીશ પુરુષે પોતાની સહીથી એક હેન્ડબીલ બહાર પાડયું. તેમાં લખવામાં આવ્યું કે અમદાવાદખાતે શ્રી રાજેંદ્રસૂરિ અને આત્મારામજી મહારાજ વચ્ચે ત્રણ થોઇ ચાર થોઇ સંબંધી ચર્ચા બીલકુલ થઇ નથી. અમદાવાદમાંથી કોઇ પણ શ્રાવકે ત્રણ થોઇ સ્વીકારી નથી માટે રાજેંદ્રસૂરિવાળા તરફથી પેપરોમાં જે લખાણો આવે છે તે તદ્દન ખોટાં છે. તે લખાણોને કોઇએ પણ સાચાં માનવાં નહિ. બસ, હેન્ડબીલ બહાર પડયું કે તરત જ પેપરોમાં ચાલતી ચર્ચા બંધ થઇ અને ખટપટીઆઓના હાથ હેઠા પડયા. હાલ તો હું માત્ર જુદા જુદા પ્રસંગો જ લખીશ. ત્યારબાદ ઉપસંહારમાં આ લેખમાં મારું વક્તવ્ય શું છે તે હું જણાવીશ.

પાલીતાણાખાતે મહારાજશ્રીને આચાર્ય પદવી અપાણી. આથી મૂળચંદજી મહારાજને ઠીક ન લાગ્યું છતાં પોતે આચાર્ય પદવીના સંબંધમાં પોતાની પ્રસન્નતા બતાવી-અનુમોદના કરી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે આચાર્ય પદવી પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ શ્રી મૂળચંદજી મહારાજજીની હયાતી સુધી પોતાના શિષ્યોના યોગોદ્વહન-વડી દીક્ષા શ્રી મૂળચંદજી મહારાજજીની પાસે જ પ્રથમની પેઠે કરાવવાનો રિવાજ કાયમ રાખ્યો હતો. ત્યારબાદ શ્રી મૂળચંદજી મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થઇ ગયો અને વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજ પંજાબ તરફ પધાર્યા. ગુજરાતના કમનસીબે તે પરમપૂજ્યનાં દર્શન ગુજરાતને ફરી થયા નહિ.

: ઉપસંહાર :

વાંચકો ! નીવીમાં છૂટી મગની દાળ વઘારેલી ખવાય કે નહિ તે પ્રસંગ તમોને સામાન્ય લાગશે અને તે સામાન્ય છે એ હું કબૂલ કરું છું, પણ ત્યાં મુદ્દો એક જ છે કે તે કાળના મુનિરાજો જુદા જુદા સંઘાડાના પૂજ્ય પુરુષોને કેવી ઉચ્ચ ભાવનાથી જોતા હતા કે જેથી પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી મહારાજે મગની દાળ ખવાય એટલું કહ્યું તેથી તકરારનો અંત તરત જ આવી ગયો. આવો સંપ આજે આપણા કમનસીબે એક સંઘાડાના સાધુઓમાં પણ દેખાતો નથી.

દિગ્ગજ પંડિત, સેંકડો સાધુઓના ઉપરી, વળી ગુજરાત, મારવાડ, પંજાબમાં જેઓની પંડિતાઇની બીજી કોઇ જોડ ન હતી એવા મહાપુરુષ વડીલોનો વિનય સાચવતા. વડીલો પણ પોતાની મોટાઇ એક બાજુ મૂકી નિરભિમાનપણે યોગ્ય પુરુષનો યોગ્ય સત્કાર કરવા સામા ચાલીને લેવા જતા અને ભેટતા. એક બીજાના નેત્રોમાંથી હર્ષનાં આંસુ ટપકતાં. શો અપૂર્વ પ્રેમ ! એક બીજાના દિલની વિશાળતા, એક બીજાની નમ્રતા તેઓમાં જે હતી તેવી હાલ
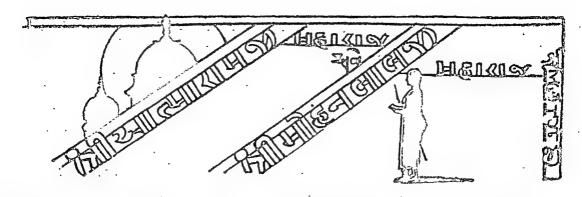
[ગચ્છ કે મતના ભેદ મહાપુરુષોને મુંઝવી શકતા નથી. મહારાજશ્રી આત્મારામજી એ જ કોટીના મહાપુરુષ હતા, એમ બતાવવા પંન્યાસ શ્રી રિદ્ધિમુનિજી શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ સાથેના એ વખતના થોડા યાદગાર પ્રસંગો આ લેખમાં વર્ણવે છે.]

આજથી લગભગ અરધી સદી પૂર્વે જૈનશાસનમાં બે મહાપુરુષો પોતપોતાની લાક્ષણિક ઢબે શાસનની ઉન્નતિના ધ્વજને ઊંચે ને ઊંચે ફરકાવી રહ્યા હતા. બન્ને એક જ શાસનના સમકાલીન મહાપુરુષો હતા. તેમના પુણ્યશ્લોક નામોથી જૈન સમાજમાં ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે. તે મહાપુરુષો તે અન્ય કોઇ નહીં પણ શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ.

મહાન્ પુરુષોની મહત્તા તેમની સરળતામાં અને અન્યને મોટા બનાવવામાં હોય છે. તેઓ કદી પણ ગચ્છ–મતના ક્ષુદ્ર ઝગડાઓમાં ખેંચાતા નથી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ વચ્ચે એવો જ સુંદર અને અસ્ખલિત પ્રેમભાવ હતો તે દર્શાવનારા અનેક પ્રસંગો બનેલા છે, પરંતુ અહીં તો જે પ્રસંગો નજરે જોવાયેલ છે તેનો જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. આશા છે કે જૈન સમાજ આ પુણ્ય–સંભારણાં વાંચીને પોતાના યથાર્થ કર્તવ્યને પંથે પડે–અસ્તુ !

આત્મારામજી મહારાજ સુરતમાં ચોમાસુ રહ્યા હતા. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયા બાદ મહારાજશ્રીએ વિહારની તૈયારી કરી ત્યારે ત્યાંના સંઘના આગેવાનોએ આત્મારામજી મહારાજને પૂછ્યું કે: ' સાહેબ ! આપ તો પધારો છો, પરંતુ આપના જેવા બીજા કોઇ મહાપુરુષ વર્ત્તમાનમાં વિદ્યમાન છે ખરા કે જેને અમે અમારે આંગણે લાવીને શાસનની પ્રભાવના કરીએ.' જવાબમાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે: ' શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ નામના એક મહાપુરુષ અત્યારે મારવાડની ભૂમિમાં વિચરે છે. તેમને જોશો તો મને પણ ભૂલી જશો.' અર્થાત્ કે તેઓ પણ મહાન્ વિદ્વાન્ અને જિનશાસનનો ઉદ્યોત કરનાર છે. આ પ્રમાણે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની ગેરહાજરીમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજે મોહનલાલજીની કીર્તિરૂપ સુગંધને ફેલાવી. ત્યારબાદ તુરતમાં જ સુરતના સંઘે શીરોહીના દીવાન શ્રી મીલાપચંદભાઇ કે જેઓ સુરતના વતની હતા તેમને પૂછાવ્યું કે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ હાલમાં ક્યાં છે? જવાબમાં મહારાજશ્રી શીરોહીમાં છે એવા ખબર મળતાં સુર-

न्यायांभोनिधि जैनाचार्य श्री १००८ श्रीमद् विजयानंदसूरि—
श्री आत्मारामजी महाराजना समकालिन—

१००८ सुप्रसिद्ध श्री मोहनलालजी महाराज.

१००८ सुप्रसिद्ध श्रीमान् मोहनलालजी महाराजना शिष्य—

पंन्यासजी श्री ऋद्धिमुनिजी महाराज.

તના આગેવાન ગૃહસ્થો ત્યાં ગયા અને મોહનલાલજી મહારાજને સુરત પધારવા વિનંતિ કરી. પ્રત્યુત્તરમાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે કહ્યું કેઃ—

'मैं जब उस प्रदेशमें आउंगा तब देखुंगा।'

* *

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ મારવાડ તરફ વિહાર કરતાં ધોલેરામાં પધારેલા. તે જ અરસામાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ત્યાં આવવાના સમાચાર જાણીને શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ધોલેરાના સંઘને ખાસ પ્રેરણા કરીને મોહનલાલજી મહારાજનું ધામધૂમપૂર્વક સામૈયું કરાવ્યું અને તેમને લેવા માટે ઉપાધ્યાય વીરવિજયજી, પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી તથા શ્રી હંસવિજયજી મહારાજ આદિને સામા પણ મોકલ્યા. તેમ જ અન્યાન્યનો વંદન–વ્યવહાર પણ જાળવ્યો હતો. અત્રે વિષયાંતર કરીને પણ તે સમયે બની ગયેલ બીજી ઘટનાને જણાવવી યોગ્ય લાગે છે. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ધોલેરાથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજથી જુદા પડીને પાલીતાણે પધાર્યા અને ખૂબ હર્ષપૂર્વક સિદ્ધગિરિજીની યાત્રા કરી. તે અરસામાં તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે ભાવનગરમાં અત્યારે શ્રીમાન્ વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ ખૂબ બીમાર છે. તે ખબર જાણતાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજને મળવાના ઇરાદાથી ભાવનગર તરફ વિહાર કર્યો. એ ખબર શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજને મળતાં તેમણે ત્યાંના સંઘના આગેવાનોને ખાસ સૂચના કરીને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું ખૂબ ધામધૂમપૂર્વક સામૈયું કરાવ્યું અને તેની સાથે પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજયજી આદિ મુનિઓને લેવા માટે સામા મોકલ્યા. એ રીતે તે કાળના બન્ને મહાપુરુષો એક બીજાને આનંદપૂર્વક કોઇ પણ જાતના સંકોચ વિના મળ્યા. આ બધી ઘટનાઓમાં તે મહાપુરુષોની અન્યાન્ય પ્રત્યેની ઉદારદષ્ટિ, ગચ્છના મમત્વથી રહિતપણું અને નિર્દોષ સરળતા તેમના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં જણાઇ આવે છે. તેમની આવી મહત્તાથી જ આજે સમગ્ર જૈન સમાજને તેમના પ્રત્યે અપૂર્વ માન છે, કેમકે તેમનામાં મારા–તારાપણા કરતાં શાસનની દાઝ અને સમાન મહાપુરુષોની સાથે મળતાપણું–સૌજન્ય–એ મુખ્યત્વે જોઇ શકાય છે.

* *

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજની આજ્ઞાથી અમેરિકાની સર્વ ધર્મ પરિષદ્‌માં હાજરી આપીને–ત્યાં જૈનધર્મનો સુંદર પ્રચાર કરીને–સ્વ૦ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી તુરતમાં જ પાછા ફરેલા. તે વખતના મુંબઇનું માનસ અત્યારના કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું વર્તતું હતું, અર્થાત્ કે ગમે તે કારણે પણ યૂરોપ જનાર ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઇ જ જાય એવી માન્યતાનાં મૂળ ઊંડાં ગયાં હતાં અને તેથી શ્રી વીરચંદભાઇના યૂરોપ–ગમન માટે લોકોમાં ખૂબ ઊહાપોહ થઇ રહ્યો હતો. સૌ પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા. એકંદર તે વખતનું મુંબઇનું વાતાવરણ ઉકળાટભરેલું હતું. તે સમયે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ મુંબઇમાં બિરાજતા હતા. શ્રી

આત્મારામજી મહારાજને જ્યારે આવા ઉગ્ર વાતાવરણની ખબર પડી ત્યારે તેમણે મુંબઈના સંઘના આગેવાનોને કહેવરાવ્યું કે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ આ વિષે જેમ કહે તેમ માર્ગ કાઢવો. આથી તે વખતના સંઘના આગેવાનો શેઠ વીરચંદ દીપચંદ તથા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ વિગેરે સામાન્ય જનતાને કાબૂમાં રાખીને મોહનલાલજી મહારાજ પાસે આવ્યા અને હવે આ સંબંધમાં શું કરવું ? તે પૂછ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે દરિયાપાર જવા માટે શ્રી વીરચંદ ગાંધીએ જિનેંદ્ર પ્રભુની એક સ્નાત્રપૂજા ભણાવવી. સૌએ આ ફેંસલાને વધાવી લીધો અને એ રીતે ઉગ્ર વાતાવરણ શાંત પડયું.

* *

સંવત્ ૧૯૫૩ ના જેઠ વદિ ૮ ના પ્રભાતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગગમનના સમાચાર ચારે તરફ ફરી વળ્યા. આ દુઃખદ ખબરથી દરેક ગામોના શ્રી સંઘમાં શોક અને ગ્લાનિની કાલીમા છવાઈ ગઈ. તે સમયે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ વાલકેશ્વર ઉપર શ્રી ચુનીલાલ સાંકળચંદનાં બંગલામાં બિરાજતા હતા. તેમણે જ્યારે આ ખેદજનક સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે ગદ્‌ગદિત કંઠે કહ્યું કે: “ જૈનશાસનનો એક મહાન સ્થંભ આજે આપણી વચ્ચેથી અદૃશ્ય થયો છે. મારી જમણી ભુજા ગઈ હોય તેવું મને જણાય છે.” એ કહેતાંની સાથે જ તેમણે મંડળીને કહ્યું કે–“ આહારપાણી પછી કરાશે પણ પહેલાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગગમનના દેવ વાંદીએ.” એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા બાદ તારથી ખબર મળ્યા કે વિરોધીઓએ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ માટે ખોટી અફવા ફેલાવી હતી અને તેના પરિણામે તપાસ કરવા માટે તેમના દેહની રક્ષા (રખ્યા) ને સરકારી અમલદારોએ અટકાવેલ છે. આ ખબર મળતાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે આગેવાન ગૃહસ્થોને ભેળા કર્યા અને તત્કાળ તે કાર્યના નિવારણાર્થે એક ફંડ કરાવ્યું જેમાં તે જ વખતે ૫–૭ આગેવાનોમાંથી લગભગ રૂા. ૩૦૦૦૦ થઈ ગયા. તે ફંડ કરવાની સાથે મુંબઈમાંથી મોટા પ્રમાણમાં પંજાબના આગેવાન સરકારી અફસર ઉપર આત્મારામજી મહારાજની નિર્દોષતા જાહેર કરતા હજારો તારો કરાવ્યા. છેવટે વિરોધીઓનું કંઇ પણ ચાલ્યું નહીં અને તે પ્રસંગ શાન્તિથી ઉકલી ગયો.

આ મહાપુરુષોનું અરસપરસ આવું ઉચ્ચ વર્તન જો દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખીને વર્તવામાં આવે તો આજે જૈન સમાજમાં ચાલી રહેલા અનેક ઝગડાઓ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે ખરા કે?

જૈન ધર્મ અને જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં ઊંડું અવગાહન કરતાં સર્વજ્ઞ અને સમયજ્ઞ વિભૂતિઓએ એનાં મૂળ દઢ કરવામાં જે ભાગ ભજવ્યો છે એ ન ભુંસી શકાય તેવો છે, એમ વિના સંકોચે કબૂલવું પડે છે.

સર્વજ્ઞ અને સમયજ્ઞ એ શબ્દ–યુગલ પ્રથમ દૃષ્ટિએ ન્હાનકડું જણાય છે, પણ એમાં ઊંડાણથી જોતાં તીર્થંકરો, સામાન્ય કેવલીઓ, શ્રુતકેવલીઓ, ગણધર મહારાજાઓ, પ્રાભાવિક આચાર્યો અને પોતામાં રહેલ એક યા અન્ય પ્રકારની પ્રભાવિકતા કે વિશિષ્ટતાથી જન સમાજનું કલ્યાણ કરનાર પ્રત્યેક આત્માનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

વિશિષ્ટ જ્ઞાનબળથી સર્વજ્ઞ ધર્મતત્ત્વના મંડાણ કરે છે. શાશ્વત વસ્તુઓને–સનાતન સત્યોને–મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પ્રથમ કેવળજ્ઞાનરૂપ આરિસામાં જોનાર સર્વજ્ઞ, એની રજુઆત સીધી, સાદી અને ટૂંકી તેમ જ સમજવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી ન પડે તેવી ભાષામાં કરે છે. પણ એ સુવર્ણ–યુગ લાંબા સમય સુધી ચાલતો નથી. સર્વજ્ઞો કાંઇ ડગલે ને પગલે ઉદ્ભવતા નથી એટલે એ બધો વારસો સમયજ્ઞોના હસ્તમાં સોંપાય છે અને પેઢી ઉતાર આગળ વધે છે.

જ્ઞાનીના શબ્દોમાં કહીએ તો દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવ પ્રમાણે અને પ્રચલિત વાણીમાં વદીએ તો દેશકાળાનુસારે એમાં ઉચિત પરિવર્તન થયાં કરે છે. તત્ત્વો-સિદ્ધાંતો બદલાતા નથી જ પણ એની પ્રરૂપણા સમજાવવાના પ્રકાર, એને આલેખવાની ઢબ, ઉચ્ચારવાની ભાષા અને એને દઢ કરવા માટે અપાતા દૃષ્ટાન્તો કે યુક્તિઓ એ જુદા જુદા વ્યક્તિત્વને લઈ જરૂર બદલાય છે જ. જન–સ્વભાવને એક ને એક વસ્તુ એક ને એક રૂપે જોવા–જાણવાની રુચતી જ નથી. 'मुंडे मुंडे मतिर्भिन्ना' એ ન્યાયે એકની એક વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના હસ્તમાં જઈ રૂપાંતર પામે એ સહજ સમજાય તેવું છે. આમ તત્ત્વોની શાશ્વતતા ટકી રહેવા છતાં એનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. એ કાર્યમાં
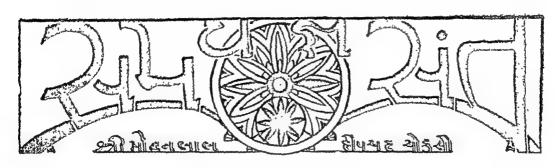
[દેશભક્તિ અને ધર્મભક્તિ સાથે સમયભક્તિની પણ ગણના થવી જોઇએ. જેમને પોતાના સમયને વિષે ભક્તિભાવ ન હોય, વીસમી સદીના સમયમાં જન્મવા છતાં જે બારમી–તેરમી સદીનાં સ્વપ્ન સેવતો હોય તે ભલે સમર્થ, શાસ્ત્રજ્ઞ હોય તો પણ એના સમયમાં એની કંઇ જ કીંમત નથી રહેતી. સ્વ. આત્મારામજી બીજી બધી રીતે સમર્થ હતા: તેમ સમયજ્ઞ પણ હતા. એમણે સમયને ઓળખ્યો અને તેનો બની શકયો તેટલો સદુપયોગ પણ કર્યો. રા. ચોકસી, એ સ્વર્ગસ્થ સૂરિવરની સમયજ્ઞતાને સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે.]

મોટો ફાળો આપનાર વર્ગ સમયજ્ઞોનો જ હોય છે. પોતપોતાના સમયની—માનવ સ્વભાવની—જરૂરીયાતો તેઓ પીછાને છે. એ વાત ધ્યાનમાં લઇ સર્વજ્ઞપ્રણીત સિદ્ધાંતોને જનરુચિને અનુરૂપ બીબાંમાં ઢાળે છે અને પ્રચાર કરી આત્મકલ્યાણ સાથે જનકલ્યાણ સાધવામાં ઉદ્યુક્ત રહે છે. સમયને યથાર્થરૂપે ઓળખનાર હોવાથી જ તેઓ સમયજ્ઞો કહેવાય છે.

જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ જોતાં ઉપરોક્ત પ્રકારના સમયજ્ઞ મહાત્માઓની સંખ્યા નાનીસૂની નહિં જણાય. આજે અહીં તો માત્ર એમાંના એક જે એ શ્રેણીના છેવટનાં ભાગે આવે છે છતાં આપણી નજીકમાં માત્ર સો વર્ષના અંતરાળે જન્મ્યા હતા તેમની વાત કરવાની છે. પોતાના જીવન દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીબળથી તેઓશ્રીએ જે સેવા બજાવી છે તેનું માત્ર ટૂંકમાં દર્શન કરવાનું છે. તેઓશ્રીનું નામ આત્મારામજી છે. એ જેટલું અર્થસૂચક છે એટલું જ આત્મસ્વરૂપ પીછાનનાર આત્માઓને પ્રિય પણ છે.

આત્મારામનો બાપીકો ધર્મ તો જુદો હતો, કેમકે તે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ્યા હતા; પણ સંયોગોવડે તે એવી સ્થિતિમાં મૂકાયા કે એમને જૈનોનો સહવાસ થયો અને એના પરિણામે તે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, નવતત્ત્વ આદિનું સ્વરૂપ સમજ્યા. ત્યારથી જ જૈનધર્મ પ્રતિ હૃદયમાં લગની લાગી. જ્યાં બાલ્યકાળ વટાવી યુવાનીના આરે પગ મૂકે છે ત્યાં 'ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું' એ ઉક્તિ અનુસાર સ્થાનકવાસી સાધુઓ નામે ગંગારામ અને જીવણરામનો તેમને યોગ સાંપડ્યો. પરિચયથી જૈન ધર્મના સુંદર તત્ત્વોપ્રતિ રુચિ વધવા માંડી, સાંસારિક વૃત્તિઓ તરફનો સ્નેહ ઓગળવા લાગ્યો અને વૈરાગ્ય ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એ જોતાં જ પાલક—પિતા જોધમલે કોમળ સ્વરે કહ્યું:

"બેટા! દેવીદાસ (આત્મારામનું વ્હાલસોયું નામ), તું મારો ધર્મપુત્ર છે. મારી મીલકતના ત્રીજા હિસ્સાનો ભાગીદાર છે. તારા લગ્ન કરવાની હું પેરવીમાં છું. શા સારુ દીક્ષાના મોહમાં તણાય છે?"

આમ એક બાજુ સંસારના પ્રલોભન ખેંચી રહ્યાં હતાં. કંચન અને કામિનીનાં આકર્ષણોવડે જગતનો મોટો ભાગ લોભાય છે તેમ આત્મારામ પણ લોભાય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નહોતું જ, પણ અહીં જ ક્ષાત્રતેજ ઝળકી ઊઠયું, વૈરાગ્યની સાચી છાપ હવે જ પ્રકાશી ઊઠી. ઉપરલો રંગ ઊડી જવા સંભવ છે પણ જે અંદરલો—ખરો રંગ બેઠો હોય છે એ કેટલાં ય નિમિત્તો ઉપસ્થિત થાય છતાં ઊડી નથી જતો. તેથી જ એ સાચો ગણાય છે, માટે જ એની ચોળમજીઠ સાથે સરખામણી થાય છે. આત્મારામે આત્માના નાદને પીછાની કનક—કાન્તાની લાલસાને ફગાવી દીધી અને વડીલોને સમજાવી જીવણરામ પાસે દીક્ષા લીધી.

સંતો, મહંતો કે સાધુ પુરુષો માત્ર ક્ષત્રિય જાતિમાંથી જ થયા છે એવું તો નથી. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તરિકે ઓળખાતી વર્ણોએ પણ એમાં ફાળો નોંધાવ્યો છે. આમ છતાં ક્ષત્રિય વંશ પર જે જાતનો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને કલ્પસૂત્રમાં એક કરતાં વધુ પ્રસંગોમાં એની નોંધ લેવાઈ છે તે અસ્થાને તો નથી જ. ક્ષાત્રવૃત્તિમાં કોઇ અજબ જાદુ ભર્યો છે. એનો નિરધાર પાષાણસ્થંભ સમ દૃઢ ને સ્થિર હોય છે. એક વાર નિશ્ચય કર્યો એટલે પછી એ સામે પ્રલોભનોની ઝડી વરસે છતાં એ નહિં જ ફરવાનો. આ જાતના અડગ નિશ્ચયી જનો કાર્યસિદ્ધિમાં વિજયશ્રીને વરે છે, એ વાતની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે? આત્મારામના ક્ષાત્રતેજનો આ તો હજુ માત્ર ચમકારો છે; બાકી એનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોવાનું તો આપણને હજુ હવે સાંપડે છે.

શ્રી. મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

જ્યાં સંસારની ખટપટને લાત મારી ત્યાં પછી બાકી રહી એક જ તમન્ના, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની. રોજના ત્રણ સો શ્લોકો કંઠસ્થ કરવા જેટલી શક્તિ હતી. એને મન અભ્યાસ એ તો ચાલુ સદોદિત પુરુષાર્થ. જોતજોતામાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનાં બત્રીશ શાસ્ત્રો ભણી લીધાં. હવે જ સમયજ્ઞતાનો પ્રથમ પ્રસંગ આવી ચૂક્યો. ક્ષાત્રતેજની કસોટીની પળ ઉપસ્થિત થઇ. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય શાસ્ત્ર-સાહિત્યની ચાવીરૂપ વ્યાકરણને બાધિકરણરૂપ માનતો હોવાથી એના અભ્યાસની માથાકૂટમાં તે પડતો નહોતો. માત્ર ટબા ઉપરથી જ અર્થો શીખાતા-કહેવાતા-તેમાં અનેક મતભેદ થતા-શંકાસ્થાન આવતાં. તેના નિરાકરણમાં અરાજકતા રહેતી-મનની તૃપ્તિ થતી નહિ. મનોમંથન પછી આત્મારામજીએ બળવાનો શંખ ફુંક્યો. અભ્યાસ દરમિયાન એમણે જોઇ લીધું કે પોતાને જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે વિશાળતા અને અર્થવિશદતા માગે છે, ખરી પ્રભા અવરાઈ ગયેલી છે. સંપ્રદાય જે રીતે મૂર્તિનો નિષેધ કરી રહેલ છે તેવું તો કંઇ મૂળ શાસ્ત્રકથનમાં જડતું નથી. શાસ્ત્રમાં એવા પાઠો નયનપથમાં આવે છે કે જે પરથી મૂર્ત્તિપૂજા સિદ્ધ થાય છે. વળી એ પણ નક્કી કર્યું કે પોતે આજે જે જાતની ક્રિયા કરી રહેલ છે તે શાસ્ત્રસિદ્ધ નથી.

જ્યાં હૃદયનો આ નિરધાર જોરશોરથી વ્યક્ત થતો ગયો ત્યાં લલચાવી-પટાવી-મનાવી લેવાના પ્રયાસો થાય તે આત્મારામજી સામે નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઇ નથી. વળી આત્મારામજીમાં કીર્ત્તિ અને મહત્તાના લોભ કરતાં સત્ય અને આત્મકલ્યાણ પરત્વે બહુમાન વધારે હતું. એમનામાં સાચા ક્ષત્રિયને શોભે તેવું ખમીર હતું. સ્વીકૃત સિદ્ધાંતની માંડવાળ કરવામાં કે આપખુદાઇ વધારવામાં આત્માની શુદ્ધ પ્રતિષ્ઠા નથી એ વાત તેમના હૃદયમાં દૃઢ થઇ હતી.

આત્મારામજી સંપ્રદાયનો મોહ ત્યજી સત્યનો ઝુંડો ફરકાવવા મેદાને પડ્યા. આ સમયે ચોતરફ વિરોધનાં વાદળ ઘેરાયાં હતાં. માત્ર આહારપાણી-નિષેધ કે વસતી ન મળવારૂપ કષ્ટો જ સામે હતા એમ નહિ પણ જીવન જોખમાવે તેવી જાળો પથરાઇ હતી. એક તરફ લાંબા કાળથી જામી પડેલ સંપ્રદાયનો સામનો કરવો અને બીજી તરફ પોતે જે વાત સમજેલ તે શ્રાવક વર્ગના ગળે ઊતારી એની જડ નાખવારૂપ વિકટ કાર્ય હતું. પોતે ઘણા સાથીઓ સાથે બહાર પડ્યા હતા અને ધીમે ધીમે એમનામાં દલીલપુરસ્સર સિદ્ધાંતની વાતોનું રહસ્ય ઊતાર્યું હતું એટલે તે સર્વ પંજાબના જુદા જુદા ભાગોમાં અડગ નિશ્ચયથી ઘુમ્યા અને થોડા સમયમાં પ્રબળ વિરોધનો ઝંઝાવાત જોરશોરથી ચાલુ છતાં નવું ક્ષેત્ર તૈયાર કરી શક્યા. મૂર્તિપૂજામાં માનનાર અને સિદ્ધાંતના હાર્દને સમજનાર શ્રાવક સમુદાય ઊભો કરી શક્યા. સંસારત્યાગ કરતાં પણ કઠિન એવા સાંપ્રદાયિક મોહત્યાગનું આ રીતે મંગળાચરણ કરી જ્યાં સ્થાનકવાસી ને આર્યસમાજીસ્ટોના ભેરીનાદો અહર્નિશ મૂર્તિપૂજા સામે સંભળાઇ રહ્યાં છે એવા ક્ષેત્રમાં પુનઃ મૂર્તિપૂજનના મંડાણ કર્યાં-મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે પ્રેમ જગાડ્યો-ભાવપૂર્વક પૂજા કરવાને તત્પર શ્રદ્ધાળુ સમાજ સરજાવ્યો.

પૂજક-સંખ્યાવૃદ્ધિના પ્રમાણમાં પૂજ્ય સામગ્રીની અછત હતી. વળી સર્જન કરનાર વિભૂતિ પ્રખર ને પ્રભાવશાળી હોવા છતાં માથે ગુરુસ્થાપન કરવાના એને કોડ હતા. સિદ્ધાંતનો મર્મ સમજેલાને સાચા વિધાનની ભૂખ હતી. પોતે સંવેગીપણાને સ્વીકાર્યું હતું છતાં ગુરુસમક્ષ વિધિ સહિત એ ક્રિયા આચરવાની હૃદયેચ્છા હતી. એ બધાં કારણોએ, પંજાબમાં ઠામ પડતાં જ સમયજ્ઞ આત્મારામજીએ પોતાની દૃષ્ટિ ગુજરાત પ્રતિ વાળી. માર્ગમાં આવતાં તીર્થોની વંદના કરતો આત્મારામજી મહારાજનો સાધુ સમુદાય અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. સંઘે ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું.

અમદાવાદમાં બિરાજતા શ્રી બૂટેરાયજી (બુદ્ધિવિજયજી) મહારાજને પંજાબના આ સાધુ–સંઘે પોતાના ગુરુપદે સ્થાપ્યા. ગુરુમહારાજ પણ વિદ્વાન ને વાદકુશળ શિષ્યને પામી આનંદિત થયા. જે વેળા ભલભલા મુખ્ય પુરુષો પણ સીધા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે માગધી સાહિત્ય પાસે પહોંચી શકતા નહીં–અર્થઉકેલમાં એમને પણ ટબાની સ્હાય લેવી પડતી ત્યાં સંસ્કૃત સાહિત્યના જ્ઞાતા અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં જેમના જ્ઞાનની અગાધતા છે એવા આત્મારામજી મહારાજે નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો. યુક્તિ, પ્રમાણ અને ન્યાયનાં સાધનો મારફતે ખોટી પ્રરૂપણાના ને ક્ષુદ્ર મતભેદોનાં ઘનઘોર વાદળો ભેદી નાખ્યાં. સમયજ્ઞ સંતની દલીલપુરસ્સર છણાવટ કરવાની શક્તિનો એક વધુ પુરાવો પ્રાપ્ત થયો. શ્રીયુત સુશીલના શબ્દોમાં કહીએ તો—

" વિજયની અનેકવિધ કલગી ધારણ કરનાર આત્મારામજીના મુકુટમાં, શાંતિસાગર સાથેની ચર્ચાએ એક નવો જ હીરો ઉમેર્યો. સમર્થ યુગપ્રભાવકોની પરંપરામાં જે એક કડી ખૂટતી હતી તે આત્મારામજી મહારાજના પ્રતાપે જૈન સંઘને હાથ આવી. "

આત્મારામજી મહારાજે પોતામાં રહેલ શક્તિનો પરચો ટૂંક સમયમાં પુનઃ દાખવ્યો. સુરતમાં હુકમમુનિ તરફથી એક પુસ્તક બહાર પડ્યું હતું, જેનાથી ઘણા શ્રદ્ધાળુઓનાં દિલ દુભાયાં હતાં એ ગ્રંથનો જડબાતોડ જવાબ વાળી શ્રાવક સમુદાયની છિન્નભિન્ન થતી સ્થિતિને અટકાવી.

એ સંબંધમાં ભાઈશ્રી સુશીલના નિમ્ન વચનો ઠીક પ્રકાશ પાડે છે. એમાં આ મહારથીમાં રહેલ દિવ્ય જ્ઞાન–દષ્ટિનાં અને શાસન પ્રત્યેના અડગ રાગનાં દર્શન થાય છે.

" આજે આટલાં વર્ષે આત્મારામજી મહારાજનું એટલે કે એમની શકિતનું મૂલ્ય આંકવું જરા કઠિન વાત છે, પણ જૈન સમાજની છેલ્લા થોડાક જ દશકાની છિન્નભિન્નતાનો જે કોઇ વિચાર કરશે, અતિ નજીવા વિચારભેદ કે પ્રથાભેદને લીધે દાવાનળની જેમ સૂકાની સાથે લીલાને પણ બાળી નાખનારા અંદર–અંદરના વિગ્રહો, કુસંપ અને ભોરીંગની જેમ ફુંફાડા મારતા અભિમાનનાં સરવૈયાં કાઢશે તે સમાજ યા તો સંઘનું સુકાન પોતાના હાથમાં રાખી રહેલા અને અવારનવાર ખરાબા–ખડકો સાથે અથડાઇ જતા વહાણને બચાવી લેવા બહાર પડતા એક શાસન–મહારથીની શક્તિ અને શાસન–ભકિતનું થોડું પણ મૂલ્ય આંકી શકશે. "

આમ યુગપ્રભાવી સંતની સાધુતાની સુવાસ, વિદ્વત્તાની કીર્તિ અને યુક્તિપુરસ્સર સામાના હૃદય પર સચોટ છાપ પાડવાની શક્તિનાં યશોગાન દેશ–દેશાંતર વિસ્તરવા માંડ્યાં. લાંબા સમયથી સેવેલી અભિલાષા શત્રુંજય અને ગિરનારના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પૂર્ણતાને પામી. કાઠિયાવાડનાં કેટલાયે સ્થળોમાં આ મહાત્માનાં પગલાંથી આનંદની વર્ષા વરસી રહી. જૈન ધર્મનાં અમોઘ સત્યો મધુર વાણીમાં હિંદી ભાષામાં શ્રવણ કરવાનો જનતાને સુયોગ સાંપડ્યો, ખરું જ કહ્યું છે કે–'સંતોના તો પગલે પગલે ઋદ્ધિ–સિદ્ધિ હોય છે.'

આ વર્ષો દરમિયાન પંજાબમાં મૂર્તિઓ પહોંચી હતી. પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની અને નવીન ક્ષેત્રમાં શ્રદ્ધાનાં વાવેતર ઊંડા કરવાની જરૂર હતી એટલે આત્મારામજી મહારાજ પુનઃ ત્યાં પહોંચ્યા.

'વહેતાં પાણી નિર્મળાં' તેમ સાધુઓ તો વિચરતા જ શોભે.

શ્રી. મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી

નવ વર્ષના ગાળા પછી જૈન સમાજનો આ તેજસ્વી દીપક એક વાર ફરીથી ગુજરાત તરફ કદમ ભરે છે ને જ્યોતિ ફૂંકે છે. માર્ગમાં ભાવિક હૃદયોને ઉપદેશ-વારિથી નવપલ્લવિત કરતા કરતા, કેટલાકની શંકાના સમાધાન કરતા, વ્યાખ્યાન શૈલીની વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી જૈનેતરોને આકર્ષતા અને નવીન ગ્રંથોની રચના કરતાં તેઓશ્રી સંવત્ ૧૯૪૩ માં મહાતીર્થ શત્રુંજયની પુનિત છાયામાં પગલાં માંડે છે. દેશ-દેશાવરથી આગેવાનો આવે છે અને મહારાજશ્રીના મસ્તકે સૂરિ પદવીનો અભિષેક કરે છે.

આચાર્ય પદવી એ જૈન સંઘ તરફનું મોટામાં મોટું માન છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એ પદનો નંબર ત્રીજો છતાં વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એ વેળા પાલીતાણામાં લગભગ પાંત્રીશથી ચાલીશ હજાર યાત્રાળુઓ એકત્ર થયા હતા. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના આગેવાનો ઉપરાંત બંગાલ, પંજાબ, કચ્છ, મારવાડ અને મહારાષ્ટ્રના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પણ હાજર હતા. એ બધાના ઉછળતા ભાવો વચ્ચે એક સમયના દીત્તા ઢુંઢ દેવીદાસ, બીજા સમયના સ્થાનકમાર્ગી સાધુ આત્મારામ, પાછળથી સંવેગી દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં આત્મ-ઓજસ્વિતાથી અગ્રપદધારક બનેલા આત્મારામજી મહારાજ આચાર્ય આનંદવિજયજી અથવા શ્રી વિજયાનંદસૂરિ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયા. આમ છતાં સંખ્યાબંધ આત્માઓના હૃદયમાં ઊંડી જડ નાંખી બેઠેલા આત્મારામ, આનંદવિજય કરતાં પણ આત્મારામજી તરિકે વિશેષ જાણીતા છે.

ચિકાગોમાં સર્વ ધર્મ પરિષદ ભરાય છે. ભારતના આ મહાન્ સંતને-જૈન ધર્મમાં અગ્રપદે વિરાજમાન આ મહાવિભૂતિને-ત્યાંથી આમંત્રણ મળે છે કે-'જ્યાં જુદા જુદા ધર્મના સંતો-મહંતો-મીશનરીઓ અને પ્રચારકો મળે છે ત્યાં આપ પધારો અને આપના ધર્મનો પયગામ શું છે તે સમજાવો.'

સૂરિજી આમંત્રણને વધાવી લે છે છતાં સાધુ ધર્મના નિયમોને લોપી જાતે ચિકાગો જઈ શકતા નથી. અંગત હાજરી ન અપાય, તો પણ પ્રતિનિધિ મારફત, પરમાત્મા મહાવીરના સિદ્ધાંત-સદેશ તો જરૂર પહોંચાડી શકાય એવો એમણે નિર્ણય કર્યો. એ દૃષ્ટિએ શ્રી૦ વીરચંદ ગાંધીને તૈયાર કર્યા.

પણ ભારતવર્ષના એ કાળના જૈન સમાજનું માનસ કેવું હતું ? પરદેશગમન કરનાર વટલી જાય ! અધર્મી બની જાય ! ઇત્યાદિ કેટલીયે શંકાઓની ભૂતાવળ જનાર સામે ખડી કરવામાં આવતી. આચાર્યશ્રીની દૂરદર્શિતા સમજનાર વર્ગ એ કાળે આંગળીના ટેરવે ગણાય તેટલો ! મુંબઈ જેવા પ્રગતિમાન શહેરમાં વિરોધનો પ્રચંડ વાયુ વાયો. મહારાજશ્રીએ પોતાની વાતમાં સત્ય જોયા છતાં ન તો ઉગ્રતા દાખવી કે ન તો પોતાની વાતનો સામનો કરનાર પ્રત્યે ફરમાનો પ્રગટ કર્યાં. શાંતિથી સમતા જાળવી, ખંત રાખી કામ લીધું. સંઘ-સભામાં ખુરશીઓ ઉછળી છતાં શ્રીયુત્ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી અમેરિકા ગયા. ચિકાગો પરિષદમાં જૈનધર્મ શી ચીજ છે ? તીર્થપતિ મહાવીરનો શો સન્દેશ છે ? એ પોતે જે રીતે આચાર્યશ્રી પાસેથી સમજી ગયા હતા તે રીતે સુંદરતાથી સમજાવ્યું. જુદાં જુદાં સ્થાને જૈનધર્મ સંબંધી ભાષણો પણ આપ્યાં. એનો સવિસ્તર વૃત્તાન્ત જાણવા સારુ મહારાજશ્રીકૃત 'ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર' અને શ્રીયુત્ ગાંધીના Jainism, Karma Philosophy જેવા ગ્રંથોનાં પાનાંઓ ફેરવવાં ઘટે. ટૂંકમાં કહેવાનું તો એ જ કે મહારાજશ્રીની એ દીર્ઘદર્શિતાએ પાશ્ચિમાત્ય પ્રજામાં જૈનધર્મ પ્રત્યે જિજ્ઞાસા જન્માવી. આજે જે સંખ્યાબંધ સ્કોલરો એ દેશોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેના સીધા નિમિત્તભૂત શ્રી વિજયધર્મસૂરિ: છતાં શરૂઆતમાં બીજારોપણ કરવાનો યશ તો આપણા સમયજ્ઞ

સંત આત્મારામજીના ફાળે જ જાય છે. સમયજ્ઞ સંતો લોકપ્રવાહમાં આંધળીઆં નથી કરતાં. તેઓની દૃષ્ટિ જનસમૂહ કરતાં આગળ દોડનારી હોય છે એટલે આવશ્યક પગલાં ભરતાં તેઓ રંચમાત્ર પણ અચકાતાં નથી જ. લોખંડી હૃદયથી એવા સમયે તેઓ કામ લઇ, ધર્મનો ધ્વજ અણુનમ રાખે છે અને સમાજને સહીસલામત રીતે ઇપ્સિત સ્થાને લઇ જાય છે. આમ છતાં આચરણમાં સમતાનો રસ એવો તો વહેવડાવે છે કે ઉપસ્થિત થયેલ પ્રકોપ દિવસો જતાં આપોઆપ શમી જાય છે.

ઇતિહાસનો અભ્યાસી કયાં નથી જાણતો કે શ્રી હીરવિજયજીને સમ્રાટ અકબરનું આમંત્રણ ગાંધાર મુકામે મળતાં ત્યાંના સંઘની સ્થિતિ પણ ડામાડોળ બની હતી. એ કસોટીની પળોમાં મહાત્માઓના તેજ ઝળકી ઊઠે છે, તેથી જ તેઓ ઠંડા કલેજે, જરા પણ ગભરાટ વગર કાર્યો ઉકેલે છે; માટે જ તેમનાં નામો સમયજ્ઞોની કોટિમાં મૂકાય છે. આત્મારામજી મહારાજે પ્રતિનિધિ મોકલી જૈનધર્મ માટે જે જ્વલંત કાર્ય કર્યું તેની કદર પાછળ જરૂર થઇ અને આજે એકી અવાજે થઇ રહી છે. અમેરિકા, ઇંગ્લંડ કે જર્મની જેવા દેશોમાં જૈનધર્મનો સન્દેશ પહોંચ્યો તેથી જ આપણને ‘તરંગવતી’ જેવા ખોવાયેલા કથાનકની અને શ્રી કલ્પસૂત્રમાંના ચરિત્રોની ચિત્રાવલિના ભાવોની ‘સ્લાઇડ’ મારફતે સમજુતી મળી.

મહારાજશ્રીના ગ્રંથો એ સમયજ્ઞતાની છેલ્લી પ્રસાદી! સંસ્કૃત–પ્રાકૃત સાહિત્ય તો પૂર્વાચાર્યોએ વિશેષ પ્રમાણમાં વારસામાં આપ્યું છે. રાસા અને કાવ્યોનો પણ જાણે એકાદ મહાસાગર ભર્યો હોય તેટલી વિપુલતા છે, પણ હિંદી ભાષામાં સ્વતંત્ર કૃતિઓ તરિકે, મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવનાર ગ્રંથોની નોંધ કરવામાં આવે તો ‘તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ’ ‘જૈનતત્ત્વાદર્શ’ અને ‘અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર’ જરૂર મોખરે રહે. જૈન દર્શનનાં મૌલિક તત્ત્વોનો, એની પ્રાચીનતા પૂરવાર કરનારી નોંધોનો અને પ્રતિદિન આચરણમાં ઊતરી રહેલી કરણીઓનો ટૂંકમાં યથાર્થ ખ્યાલ આપતો એ ગ્રંથ સાચે જ તત્ત્વનિર્ણયનો પ્રાસાદ કહેતાં મહેલરૂપ છે. જૈનતત્ત્વાદર્શ વાંચતાં જ પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય ખડું થાય છે. અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર તો ખરેખર અજ્ઞાનતારૂપી કાળા અંધકારને ઉલેચવા સારુ સૂર્યની ગરજ સારે છે. વેદના પાઠોમાં જે જાતની હિંસા ભરેલી છે અને જે જુદા જુદા યજ્ઞોરૂપે એ ધર્મના ઓથા તળે ઉભરાઇ રહી હતી; અને જેનો સામનો કરવા સારુ પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવે કમર કસી હતી, એ સર્વ પાઠો ટાંકી, દલીલપુરસ્સર એ ગ્રંથમાં પૂરવાર કરી આપેલ છે કે એ જાતની કરણીમાં ધર્મ ન જ હોઈ શકે. આજે આપણને એ ગ્રંથોનું મહત્ત્વ યથાર્થપણે કદાચ ન પણ સમજાય કારણ કે વર્ષોના વહેવાથી, રાજ્ય કરતી પ્રજાના કાનુનથી અને દેશમાં નવીન વાતાવરણનું સર્જન થવાથી, એ કાળની સ્થિતિમાં ઘણું પરિવર્તન થઇ ગયું છે છતાં જેને પંજાબની ધરતીનો ખ્યાલ છે, જેને ત્યાં આજે પણ થઇ રહેલા આર્યસમાજીસ્ટો, સનાતનીઓ કે શીખ વા ઇસ્લામી પ્રચારકોના વાદ–વિવાદો જોયા છે અને વિવિધરૂપે પ્રગટ થતાં સાહિત્યને વિલોકયું છે; તેને સૂરિજીએ ઊઠાવેલી જહેમત અને ભાષામાં કટુતા આણ્યા વગર સરળતાથી એનું કરાવેલ દિગ્દર્શન સહજ સમજાશે અને સહસા ધન્યવાદના શબ્દો ઉચ્ચરાઇ જશે. એ ગ્રંથરૂપ સરોવરમાંથી વહેતાં કેટલાંક મીઠાં ઝરણાં આજના સમયે પણ જિજ્ઞાસુ વર્ગની તરસને સંતોષવાને સમર્થ છે. એના પાનથી કેટલાયની તૃષા છીપાઇ છે. મર્યાદિત ક્ષેત્રનું ઉલ્લંઘન કરી એનો પ્રચાર વિસ્તાર પામે તો આજે પણ જનસમાજને એ દ્વારા ઉત્તેજના–નવપ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

શ્રી. મગનલાલ દલીચંદ દેશાઇ. [પ્રથમ પૃષ્ઠ

[પૃ. ૪૩
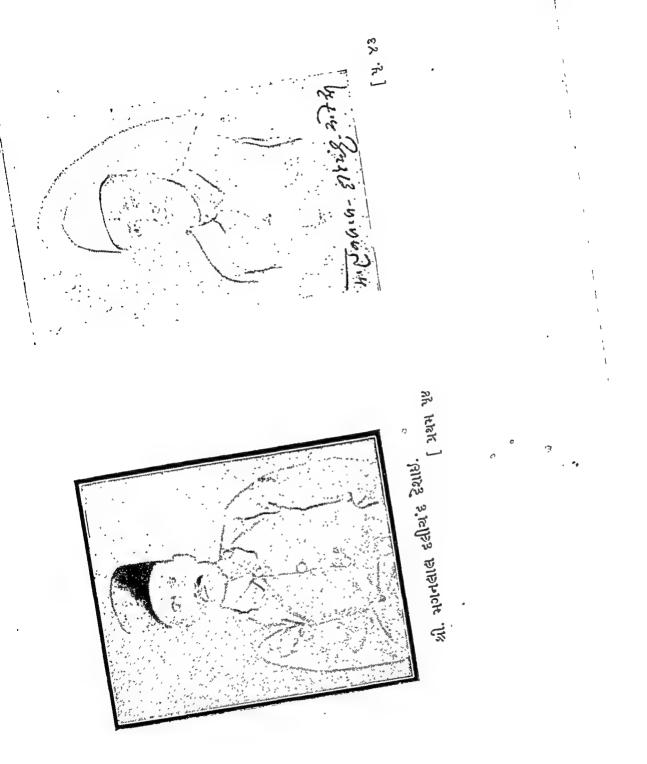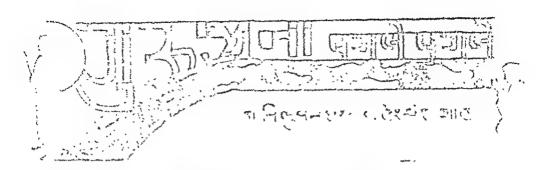
अज्ञानतिमिरांधानां, ज्ञानांजन–शलाकया ।
नेत्रमुन्मिलितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

કહેવત છે કેઃ—

સમય સમય બળવાન છે, નહીં પુરુષ બળવાન;
કાબે અર્જુન લૂંટીયો, એહી ધનુષ્ય એહી બાણ.

"वलीयसी केवलम् ईश्वरेच्छा" સમયની બલિહારી છે. તેની પાસે મનુષ્ય તો માત્ર એક મગતરા સમાન જ છે.

પૂર્વાચાર્યોએ પોતાના ધર્મને જીવંત અને જ્વલંત રાખવા અનેક પ્રયાસો આદર્યા છે. એક સમય એવો હતો કે પુસ્તકસર્જનને જ અગત્ય અપાતી હતી અને પ્રાતર્વંદનીય શ્રી દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ જેવાએ શાસ્ત્રોની અનેક પ્રતો રચાવી ઘણા ભંડારોને સમૃદ્ધ કર્યા હતા. તે પછી કેટલેક કાળે એવો પણ સમય આવ્યો હતો કે જે વખતે કેવળ મંદિરો બનાવવામાં જ મનુષ્યો પોતાના જીવનનું સાર્થક થયું માનતા હતા. તેમ શાસ્ત્રીય પુસ્તકના સર્જનમાં પણ કોઇ વખત કેવળ દર્શનની ગહનતા, ગૌરવતા અને પ્રભાવિકતા-સૂચક જ ગ્રંથો રચાતા ત્યારે એક જમાનો વળી ભાષાગૌરવની વૃદ્ધિ જ લક્ષમાં રાખીને તે દર્શનનો માત્ર સ્યાદ્વાદ જાહેર કરવા પૂરતો પણ હતો. ઉત્તરોત્તર કેટલી ય લીલાનો ઝોક ખાતાં ખાતાં જગદ્‌ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી અને મોગલસમ્રાટ્ અકબરશાહના યુગમાં ઉપદેશ આપવાનો, બાદશાહી ફરમાનો મેળવવાનો અને તેવા જ પ્રકારની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ આદરી ધર્મજ્યોત જાગૃત રાખવાનો સમય પણ થયો હતો. તે બાદ એકાદ કે દોઢેક શતાબ્દિમાં શિથિલતા આવી અને પંન્યાસ સત્યવિજય જેવા પુરુષે

[ડૉ. ત્રિ. લે. શાહ ઐતિહાસિક સંશોધનમાં ખૂબ રસ લે છે. જુદા જુદા યુગમાં પ્રભાવકોએ જૈન શાસનની પ્રતિષ્ઠામાં કઈ પદ્ધતિએ ઉમેરો કર્યો અને સ્વ૦ આચાર્યે પોતાના સમયમાં શાસનપ્રભાવનાની કઈ દિશા સ્વીકારી તેનું આમાં સૂચન કર્યું છે. ગુરુદેવના પદાંકને અનુસરવા ઇચ્છનારાઓ માટે તેઓ થોડો માર્ગનિર્દેશ પણ કરે છે.]

ધર્મધ્વજ હાથમાં લીધો. તે અરસામાં યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય અને લાભાનંદજી ઉર્ફે આનંદઘનજી જેવાએ વળી યોગશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ ચિંતવનના અભ્યાસ તરફ લોકરુચિનો ઝોંક વાળ્યો. આ પ્રમાણે સમય પોતાનું કાર્ય કર્યે જતો હતો ત્યાં વિક્રમની ૧૯ મી સદીના અંતે મણિવિજય દાદા નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ ગુરુમહારાજ અને તેમના પટ્ટધર બુદ્ધિવિજયજી ઉર્ફે બૂટેરાયજી મહારાજનો શાસનકાળ આવ્યો. તે સમયે પણ ઉપદેશ તત્ત્વને જ જો કે પ્રધાનપદ અપાતું હતું, છતાં અઢી સદી પૂર્વેના શ્રીમાન્ હીરવિજયસૂરિજીના સમયના અને આ સમયના ઉપદેશ તત્ત્વ વચ્ચે ફેર એ હતો કે પહેલાના સમયે રાજસત્તા અને લોકસત્તા એમ બન્ને પક્ષ ધર્મ પ્રત્યે રુચિ ધરાવતા હોવાથી તે બન્ને પક્ષને ધર્મની હુંફમાં લેવા પ્રયત્ન થતો હતો, જ્યારે બીજાના સમયે કેવળ લોકને-પ્રજાને જ હુંફમાં લેવાના પ્રયત્ન થતા હતા. મતલબ કે બીજાના સમયે ઉપદેશ તત્ત્વ-પ્રચારનું ક્ષેત્ર સંકુચિત બની ગયું હતું. તે પણ કાળની એક બલિહારી જ ને !

આ સમયે પંજાબમાં એક મહાપુરુષ-નરકેસરીનો જન્મ થયો હતો. તેના હસ્તે વળી કાંઇ નવીન પ્રયોગનું જ નિર્માણ વિધાતાએ કરી રાખ્યું હશે એટલે તે નરકેસરીએ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સંસારથી વિરક્ત બની, પ્રથમ અમુક સંપ્રદાયમાં જોડાવાનું વિચાર્યું. અને તેમાં ઠીક સમય રહી, શાસ્ત્રાભ્યાસ વધારી બુદ્ધિની વિચારણાએ ચડતાં, આત્મભાન અને દર્શનશુદ્ધિ થયાં અને તે માર્ગે આગળ વધ્યા કર્યું. પરિણામે વેશ-પરિવર્તન કરી પોતે જે ભૂલ પ્રથમ કરી હતી તેમાં પોતાના સ્વધર્મી અન્ય જનો ન સપડાય, પણ ઉલટ તેમાં વૃદ્ધિ થાય તેવી તત્ત્વ-વિચારણા કરવા માંડી. અંતે તેમની ચકોર દૃષ્ટિએ કળી કાઢયું કે અત્યારે ભલે ઉપદેશતત્ત્વ જ હિતકારક અને ઉપકારક હોય, પણ તેનું ક્ષેત્ર જે લોકસત્તા ઉપર જ અને તે પણ માત્ર જૈનધર્મી ઉપર જ અવલંબી રહ્યું છે તેને બદલે તે ધર્મની પાંખો પહોળી પ્રસરાવી, જે કોઇ તેનું પાન કરવા ઇચ્છુક મળી આવે તેને તે કાં ન પીવરાવવું ? રત્નપ્રભસૂરિ જેવા આચાર્યે અને સંપ્રતિ જેવા સમ્રાટે પ્રાચીન સમયે તેમ જ મધ્ય યુગમાં ખરતરગચ્છપતિ અનેક આચાર્યમહારાજાઓએ અને કુમારપાળ જેવા ગૂર્જરપતિએ ક્યાં પોતાનું સામર્થ્ય ફોરવ્યું નથી ? તેમ તે પછીના યુગમાં પણ ધુરંધર-સૂરિસમ્રાટોએ સ્વશક્ત્યનુસાર ધર્મપ્રચારને વેગ આપ્યા જ કર્યો છે. તેમાંયે જૈન ધર્મ તો વિશ્વધર્મ બનવાને સર્વ રીત્યા યોગ્ય છે, શક્તિવંત છે તેમ તથાપ્રકારે હોવાનું કહ્યા કરવા કરતાં, અનેક પુરાવાઓ તેના સ્મારકરૂપે જળવાઇ રહેલાં નજરે પણ દેખાયાં કરે છે, તો પછી મારે પણ કાં મારી શક્તિ અનુસાર સ્વવીર્ય ન ફોરવવું ?

આ પ્રમાણે ધર્મપ્રેમના વિસ્તારની ભાવના જાગૃત થવાથી ઉપદેશ તત્ત્વનું દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષમાં રાખી, કેવળ જૈનમતાનુયાયી વણિકજનને જ ઉપયોગી થાય તેમ નહીં, પણ જે સર્વ કોઈને જૈન ધર્મનાં તત્ત્વ જાણવાની અભિલાષા ઉદ્ભવે તે સર્વને પણ તે ધર્મ યથાર્થ-

પણ સમજી શકાય તેવી શૈલીએ, જૈનદર્શનનું દોહન કરી, તેમાંથી સારભૂત સિદ્ધાંતોને ખેંચી લોકરુચિને અનુકૂળ પડે તેવી પદ્ધતિએ ‘અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર’ અને ‘જૈનતત્ત્વાદર્શ’ નામે બે દળદાર ગ્રંથોમાં તે ગુંથીને જગત્ સમક્ષ તેમણે ધર્યા. ધારેલી મુરાદ કાંઈક અંશે ફળી પણ ખરી. તેવામાં વળી તેમની ઇચ્છાને ઉત્તેજીત કરનારો એક બીજો મોક્કો ઊભો થયો.

આ સમયે વિ. સં. ૧૯૪૯=ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં અમેરિકાની રાજધાની ચિકાગો જેવા શહેરમાં સારી આલમના પ્રચલિત સર્વ ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય પ્રતિનિધિઓની સભા–સર્વ ધર્મ પરિષદ–ભરવાનું જાહેર થયું. અને જૈનધર્મનું પ્રતિનિધિત્વ સાચવવા તે વખતના મહાન્ આચાર્ય અને આ લેખના આપણા નાયક પેલા પંજાબ–નરકેસરી કે જેમને જૈન જગત્ આત્મારામજી મહારાજ ઉર્ફે શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી તરીકે પીછાની રહ્યું હતું તેમને તે સભામાં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ મળ્યું. તેમણે તે સહર્ષ વધાવી લીધું, પણ તેમના માર્ગમાં હિમાલય પર્વત જેવડો મોટો એક અંતરાય હતો. પોતાને જાતે ત્યાં જવાની અને સભા સમક્ષ પોતાના વિચારો જાહેર કરવાની અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; પણ જૈન સાધુજીવનના આચારે, કેવળ પાદવિહાર સિવાયના કોઇ પણ પ્રકારના વાહન યુક્ત પર્યટન કે સમુદ્ર ઉલ્લંઘન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકેલ હોવાથી તેમ જ તે સમયે ઉડ્ડયન *વિદ્યાનું અસ્તિત્વ નહોતું; અને હોય તો પણ ઉપરના વાહન યુક્ત પર્યટનના પ્રતિબંધમાં તેનો પણ સમાવેશ થઇ જતો હોવાથી પોતાના હાથ–પગ બંધાયેલા જ દેખાયા. તેમ કોઈ રેલવિહારી સાધુ–(ભલે સાધુ શબ્દ તેમને લાગુ ન પાડો તો પણ તેમણે પ્રથમ જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી હોવાથી તે દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાંતોથી પરિચિત હોય એટલે તેવી વ્યક્તિ પણ તેમના આ કાર્યમાં ઉપયોગી થાય જ; તે દૃષ્ટિએ તેમનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો હોવાનું સમજવું.) જેવા પુરુષનો પણ અભાવ હોવાથી, આખરે તેમની નજર અન્ય માર્ગ શોધવા તરફ વળી. ત્યાં સંપ્રતિ મહારાજના જીવનવૃત્તાંત તરફ દૃષ્ટિ સ્થિત થઇ અને તેમણે જેમ પોતાના ધર્મગુરુ શ્રીમાન્ આર્યસુહસ્તિસૂરિજીના ઉપદેશથી વેશધારી સાધુ ઊભા કરી, પોતાની સત્તા તળેના દૂર–દૂર દેશોમાં ધર્મપ્રચાર અર્થે મોકલી આપ્યા હતા તેમ તેમનું જ અનુકરણ કરવા પોતે તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી, તે કાર્ય માટે નજર ફેરવતાં શ્રીયુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી બી. એ. તેમને મળી આવ્યા. તે ભાઈ જૈન માબાપને પેટે જન્મ્યા હતા તેમ વળી કેળવણીથી પ્રાસાદિત હોઇ વિદ્વાન્ પણ હતા. વળી બારિસ્ટર પદના અભ્યાસી હોઇ વકતૃત્વ કળામાં પણ ઠીક ઠીક આગળ વધેલ હતા. એટલે તેમની

* જો કે આકાશગામિની વિદ્યાનો આશ્રય અનેક ધર્મભકતોએ–વજ્રસ્વામી જેવા આચાર્ય મહારાજે અને વિદ્યાચારણ મુનિરાજોએ–લીધાનું શાસ્ત્રગ્રંથોમાં જણાવેલું છે, પણ તેવો માર્ગ ધર્મજ્યોત જગવવાને બદલે, ધર્મને માથે ભીડ આવી પડી હોય ત્યારે, મતલબ કે આપત્તિના સમયે તેનો ઉપયોગ બહુધા કરાયો હોય એમ દેખાય છે. એટલે કે તે રાજમાર્ગને બદલે અપવાદમાર્ગ હોવાનું માનવું રહે છે.

પસંદગી કરી અને ધર્મપરિષદની ચર્ચામાં તેમનાથી સારી રીતે અને સ્વતંત્રપણે ભાગ લઈ શકાય તેટલે દરજ્જે તેમને તૈયાર કરી અમેરિકા મોકલ્યા. ત્યાં ધાર્યા પ્રમાણે પરિણામ આવ્યું. અને તે સમયે અંધારે પડેલી જૈન ધર્મની જ્યોતિ પુનઃ જૈનેતર વિદ્વાનોમાં પ્રગટવા માંડી. પણ પરિષદમાં કરેલું ભાષણ એક રીતે તો મૌખિક ઉપદેશ જ ગણાય. એટલે તેની અસર તો ભાષણના વાતાવરણમાં જ્યાંસુધી ગુંજન કરી રહે ત્યાંસુધી જ ટકી રહે. અથવા તે ભાષણને કદાચ તે ધર્મ પરિષદના છપાતા હેવાલમાં ક્યાંક સ્થાન મળે, તો ય તે ગ્રંથ જ્યારે કોઇના હાથમાં જાય અને વંચાય ત્યારે જ. વળી થોડા સમય માટે તે ગુંજન ચમકારા મારે અને પાછું અદૃશ્ય થઇ જાય. આ પ્રમાણે નિયમ કહેવાય. તે પ્રમાણે આચાર્યજી મહારાજના પ્રયાસનું પરિણામ આવ્યું. તેમના જીવનકાળ સુધી તેમણે તે ટકાવી પણ રાખ્યું. તેમના સદ્ગત થયા બાદ તેમનાં ચીલે શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજે પગલાં માંડ્યાં હતાં. જો કે તેમણે કાંઈક વિશેષ ગંઠનપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો હોવાથી તેમના કાર્યની અસર વધારે દીર્ઘાયુ નીવડી છે એમ જરૂર કહી શકાશે, એટલે વર્તમાનકાળના જૈનેતર વિદ્વાનો જૈન ધર્મ પ્રત્યે તથા તેમાં સમાયેલાં અનેક આદર્શ તત્ત્વો પ્રત્યે જે કાંઇ રુચિ ધરાવતા કે માન આપતા થયા છે તે આ બે ધર્માત્માઓને જ આભારી છે એમ લેખી શકાશે.

પૂ. આચાર્યજી મહારાજે પોતાના જીવનકાળમાં ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં કરેલ અનેક અંશોમાંના એકનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે સમજવો. અને ઇતિહાસ હમેશાં વાંચનારને સ્ફૂર્તિ આપે છે, પ્રેરણા પાય છે, બોધપાઠ શીખવે છે, બેઠેલાઓને ઉત્થાન કરવાની આજ્ઞા ફરમાવે છે, તે દિશામાં પ્રસ્થાન કરવાને ઉજમાળ બનાવે છે. વળી તે રસ્તે જનારનાં માર્ગમાં દીવાદાંડી બની પ્રકાશ ફેંકયે જાય છે જેથી ટીંબા–ટેકરા આવે તો નજરે નિહાળી, તેને ઓળંગી જઈ, પોતાના નિરધારિત માર્ગે કુચકદમ કરતો તે આગળ ને આગળ ધપ્યે જાય છે. જેમ ઇતિહાસ આ પ્રમાણે પ્રગતિનું એક સાધન છે તેમ જયંતિ અને શતાબ્દિની ઉજવણી પણ તે જ હેતુ માટે સર્જિત થઇ છે. એટલે આપણે પણ પૂજ્યપાદ આચાર્યજી મહારાજના તે જીવનકાર્યના પગલે પગલે આગળ વધવું જોઇએ.

ટૂંકામાં હું અહીં કહેવા માગું છું કે ધર્મપ્રચાર તે સાધુજીવનનું ઉત્કૃષ્ટ લક્ષ્ય તો છે જ, પણ તેના માર્ગ અનેકવિધ છે. તેમાંયે આચાર્ય મહારાજજીએ જૈનેતર વર્ગમાં પ્રચાર કરવાનું જે કાર્ય ઉપાડ્યું હતું તેને આપણે ખૂબ વેગ આપવો રહે છે. તે માટે વિધવિધ શાસ્ત્રોનું–જેમકે ભૂગોળ, ઇતિહાસ, ખગોળ, કાવ્ય, ન્યાય, તર્ક, શુકન, જ્યોતિષ, દર્શન, ગણિત, નીતિ, વ્યવહાર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સંબંધમાં, જૈન મત પ્રમાણે જે જે મંતવ્ય હોય તેને વર્તમાન પદ્ધતિપૂર્વક સંશોધિત કરીને પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રથમ દરજ્જે પ્રબંધ કરવો જોઈએ જેથી જૈન તેમ જ જૈનેતર બન્ને વર્ગ તેનો લાભ ઊઠાવી શકે. આ કાર્ય માટે આ પ્રસંગે તેવા એક સ્વતંત્ર ખાતાની સ્થાપના કરવાનું અતીવ જરૂરનું લેખાય.

વિક્રમ સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૯૦૦ સુધી સંવેગી સાધુઓની સ્થિતિ ચૈત્યવાસી યતિઓને લીધે બહુ જ કઢંગી થઇ હતી. તેઓ સંવેગી સાધુઓને ઊતરવા માટે ઉપાશ્રય તથા ગોચરીની પૂરી મુશ્કેલી ઊભી કરતા હતા. તે જમાનામાં યતિઓ માટે શ્રાવકો બહુમાન ધરાવતા તેથી તેના પ્રમાણમાં સંવેગી સાધુઓને સહન કરવું પડતું.

પંજાબમાં એક ક્ષત્રીય કુટુંબમાં સંવત ૧૮૯૨માં ચૈત્ર શુદ એકમે એક એવા નરરત્નનો જન્મ થયો કે જેણે જૈન ધર્મનો ખરો પુનરુદ્ધાર કર્યો–તે વ્યક્તિ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી હતા. તેમનામાં એક ખાસ વિશિષ્ટ ગુણ એ હતો કે સત્યને ખાતર ગમે તે જોખમ ખેડવું. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં તેઓએ ૨૨ વર્ષ સુધી દીક્ષા પાળી ને જ્યારે તેમને સત્ય સમજાયું કે મૂર્તિપૂજા એ જૈન ધર્મનો ખરો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે ત્યારે બીજા કશાની ચિંતા કર્યા વિના તેઓએ બીજા ૧૭ સાધુઓ સાથે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની દીક્ષા છોડી, અમદાવાદમાં મુનિરાજ શ્રી બૂટેરાયજી પાસે દીક્ષા લીધી.

બીજું કામ શ્રીયુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને સને ૧૮૯૩ માં અમેરિકાના પાટનગર જેવા ચિકાગોમાં ભરાયેલ સર્વધર્મ પરિષદમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનું હતું. તે વખતે જૈન ધર્મ પશ્ચિમમાં માત્ર શબ્દરૂપે જ હતો, પરંતુ આ એક જ બનાવથી જૈન ધર્મ ઘણા પાશ્ચાત્યોને અભ્યાસનું અને અનુકરણનું કારણ થઇ શક્યો. સ્વ૦ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ પછી એ દિશા કેમ કોઇ બીજા આચાર્યને નથી સૂઝતી ?

આચાર્યશ્રી આત્મારામજી સંવત ૧૯૪૦ માં ભાવનગર પધાર્યા ત્યારે વકીલ મૂળચંદ નથુભાઈ તથા બીજા આશરે ૧૫ યુવાન જૈનો તેમના ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા અને આચાર્યશ્રીની સૂચના પ્રમાણે તેમણે "જૈન હિતેચ્છુ" નામની સભા સ્થાપી. આ સભા લાંબો વખત જીવી શકી નહિ, પરંતુ આચાર્યશ્રીના કાળધર્મ પછી તે જ જૂના યુવાનોમાંથી કેટલાએકે મળીને આત્માનંદ સભા સ્થાપી, જે હાલ પણ પ્રકાશનનું અને ધર્મઉદ્યોતનું બહુ સારું કામ કરે છે.

પંજાબના જૈનો પર તેઓનો ખાસ ઉપકાર હતો. અને તેઓના સતત પ્રયત્નથી આશરે ૧૫૦૦૦ જૈનો પંજાબમાં હાલ પણ વિદ્યમાન છે. તેઓશ્રીનો શિષ્ય સમુદાય પંજાબ તરફ વધુ વિહાર કરે તો આના કરતાં પણ સંખ્યા અધિક થાય એ ચોક્કસ છે.

સંવત ૧૯૫૩ માં તેઓના સ્વર્ગગમન વખતે તેઓના છેલ્લા શબ્દો "અર્હન્" તથા "અબ હમ ચલતે હે" ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવા છે. જે માણસો આખું જીવન સારું પસાર કરે છે તેમની આખરી પળો પણ કેટલી ભવ્ય અને સમાધિયુક્ત હોય છે ?

આવા ઉચ્ચગામી જીવની શતાબ્દિ ઉજવવાને જે ગ્રંથમાળા બહાર પડે તેમાં તેઓનાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો, જે હાલ અલભ્ય હોય તે, છપાવવાની ખાસ વિનંતિ છે.

[લેખકે યુવાને એક કલ્પિત સંવાદ લખ્યો છે. તેમાં વર્તમાનમાં જૈન સમાજમાં શું થવા-હોવા યોગ્ય છે તે સંબંધી પોતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે—**સંપાદક.**]

(રાવીના વિશાળ પટ પર સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો પથરાઇ રહ્યાં હતાં, મંદ મંદ શીતળ પવન હવામાં તાઝગી ભરી રહ્યો હતો, સરિતાનાં નીર ઉછળી રહ્યાં હતાં ને ગુરુ-શિષ્યના હૃદયમાં ભવિષ્યનાં દર્શન માટે મન્થન ચાલી રહ્યું હતું.)

ગુરુ—વલ્લભ ! કોણ જાણે શાથી મારા મનમાં ભારે મન્થન ચાલી રહ્યું છે, એટલે જ આજે હું તને અહીં ખેંચી લાવ્યો છું. મારા હૃદયની ઊંડી ઊંડી વેદનાઓ તું પચાવી લે તો મને ચિરશાંતિ મળે. મારી શક્તિઓ હવે ક્ષીણ થતી જણાય છે. સમાજ-ધર્મના ભાવી માર્ગની મારી મનોસૃષ્ટિ તું સમજી લે.

શિષ્ય—આપની આજ્ઞા મારે શિરોધાર્ય છે.

ગુરુ—બેટા ! સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સંસ્કારિતા, ધર્મપ્રેમ, ભક્તિભાવ, સંસ્કૃતિ, આતિથ્ય અને સમૃદ્ધિની મારા પર ભારે અસર થઇ છે. વીરભૂમિ પંજાબનાં પ્રેમ, વીરતા, અડગતા અને સરલતા હું ભૂલી શકીશ નહિ. એ પ્રદેશોદ્વારા જૈન સમાજનું કલ્યાણ સાધી શકાય એમ મને સમજાય છે.

શિષ્ય—ગુરુજી ! આપની વાત તદ્દન સાચી છે. સમાજના કલ્યાણ માટે શું શું કરવું આવશ્યક છે તે કૃપા કરી જણાવો.

ગુરુ—ભાઈ ! ક્રાન્તિ અને શાન્તિ એ બે મંત્રો જો બરાબર સમાજ ઝીલી શકે તો ભવિષ્યના જગતમાં જૈન શાસનનાં અહિંસા અને સત્યનો ભારે વિજય છે. મારું જીવન જ ક્રાન્તિમય છે પણ શાન્તિની મારી સાધના પણ તેટલી જ તીવ્ર છે.

શિષ્ય—આપની ભાવી યોજના શી હશે ?

ગુરુ—વત્સ ! ગગનચુમ્બી મંદિરો શ્રદ્ધાનાં સૂચક થઇ ગયાં. તે મંદિરોને પૂજનારા પણ સુખી હોવા જોઇશે ને ? હવે મારું લક્ષ્ય સરસ્વતી મંદિરો તરફ છે. એક પણ જૈન બાલક-બાલિકા જ્ઞાનથી

વંચિત ન રહે. ગામે-ગામ, શહેરે-શહેર વિદ્યાલયો સ્થપાવાં જોઇએ. સ્વતંત્ર શિક્ષણ આપવા વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. વિદ્યાપીઠ સુધી આપણે વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. જ્ઞાન વિના જેમ રોટી નથી તેમ ધર્મ પણ નથી, પ્રગતિ નથી તેમ પ્રવૃત્તિ નથી.

શિષ્ય—ગુરુદેવ ! સાધુ સમાજની ઉન્નતિ માટે આપ શું કહો છો ?

ગુરુ—પ્રિય ! સાધુ સમાજમાં આજે અજ્ઞાન ને આળસ દેખાય છે. જ્ઞાન-વૃદ્ધિ માટે પ્રેમ નથી. ઝગડા પણ ચાલે છે. આ માટે એક મહાન્ વિદ્યાલય કેન્દ્રસ્થળે સ્થપાવું જોઇએ. નવીન સાધુઓ તથા દીક્ષાના ઉમેદવારો તે સંસ્થામાં ખૂબ અભ્યાસ કરે-તાલીમ મેળવે. સાથે સાથે એક ફરતા વિદ્યાલયની યોજના હોય કે જેના ૪-૬ વિદ્વાનો ફરતા રહે અને સાધુઓને અભ્યાસ કરાવે. સમાજ, ધર્મ અને સાહિત્યની સેવા કરવા સાધુઓએ અનેક જાતની વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઇશે.

શિષ્ય—ગુરુવર્ય ! સાધ્વી સમાજ માટે આપ શું ધારો છો ?

ગુરુ—વલ્લભ ! સાધ્વી સમાજ માટે મને ભારે નિરાશા ઉપજી છે. તેમની પરવા કોઇને નથી. સમર્થ સ્ત્રી-શક્તિનો વિકાસ સમાજના બીજા અંગને ખૂબ પ્રાણ આપી શકે તેમ છે. તેમને માટે પણ જ્ઞાન-ધ્યાનની યોજના જોઇએ. નવીન વિચારો ત્યાં પણ પહોંચી જવા જોઇએ. ગૃહસ્થોને સ્ત્રી ગુલામડી તરીકે જેમ ન પાલવે તેમ સાધુ સંસ્થામાં સાધ્વી માત્ર પાગલ ન રહે તે જોવાનું કામ સમાજના અગ્રણીઓનું છે જ.

શિષ્ય—યુગવીર ! સાધુ સંસ્થાનું વાતાવરણ સંગઠિત રાખવા શું કરવું જોઇએ ?

ગુરુ—વલ્લભ ! તારા પ્રશ્નનો મર્મ હું સમજી ગયો છું પણ એક વસ્તુ તું પણ સમજી લે કે સાધુ સમાજમાં જો કુસંપ પેઠો, સાધુ સમાજમાં જો સડો પેઠો, સાધુ સંસ્થામાં જો શિથિલતા પેઠી, સાધુ સમાજ નવયુગના નવીન વિચાર-પ્રવાહને જો ઓળખી ન શકી અને આખા સમાજના ડોલતા નાવને જો બચાવી ન લીધું તો એ પવિત્ર સંસ્થા સામે બળવો થશે. આજથી ૫૦ વર્ષ પછી કેવો યુગ હશે તેની કલ્પના આવી શકે છે ! તે ક્રાન્તિ-યુગના સ્રષ્ટાઓ સમાજના જુવાનો હશે. તે સમાજના બળતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ માગશે, પરિવર્તનની ભેરી બજાવશે અને આખા ય સમાજનું પુનર્વિધાન માંડશે. સાધુ સમાજ તેટલો જ પ્રખર ચારિત્રશીલ વિદ્વાન-દ્રષ્ટા અને યુગપ્રચારક હોવો જોઇશે, એ ભૂલી ન જવાય; નહિ તો સાધુ સંસ્થા વિનાશના પંથે વળશે.

શિષ્ય—ગુરુદેવ ! સાહિત્ય પ્રચાર માટે આપની કલ્પના શી છે ?

ગુરુ—ભાઈ ! જૈન સાહિત્ય-જૈન સિદ્ધાંત જગતના સાહિત્યમાં અનેરું સ્થાન પામી ચૂકેલ છે. તે માટે એક જૈન જ્ઞાનમંદિર, એક તેના અંગે પુરાતત્ત્વ મંદિર અને સાથે એક પ્રાચીન વસ્તુના સંરક્ષણ માટે પ્રાચીન વસ્તુ સંગ્રહાલય જોઇએ. દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો આવી અભ્યાસ કરે, સંશોધન કાર્ય ચાલે, ભંડારોના ખજાના જળવાઈ રહે અને જગતને અવનવા સંદેશ-સૂત્રો મળે તેવો પ્રબંધ કરવામાં જૈન સમાજની શોભા છે.

શિષ્ય—ગુરુજી ! સાધુ-ધર્મ જે કાર્યને માટે મના કરે છે તે માટે ઉપાય શો ?

ગુરુ—બેટા ! સાધુઓ ઉપદેશ આપી શકે છે. તે ઉપદેશદ્વારા તો સમાજ, ધર્મ અને દેશ કે રાષ્ટ્રમાં નવજીવન પૂરી શકાય છે. યોજનાઓ સમાજ સામે મૂકી શકાય છે. અલિપ્ત રહેનાર સાધુના ચારિત્રની પ્રખર જ્વાળા ભભૂકી ઊઠે તો રચનાત્મક કાર્યદિશા પણ આલેખી શકાય છે. ભવિષ્યનો સાધુ મહાન્ વિચારક, નવયુગપ્રવર્તક, દ્રષ્ટા અને ક્રાન્તિકારી હશે; છતાં નવલોહિયા, ચારિત્રશીલ, સેવાભાવી ૧૦–૨૦ યુવકોને સમાજના રચનાત્મક કાર્યમાં આજીવન દટાઇ જવાની યોજના ભારે ફલપ્રદ થશે. સંસ્થાઓનું નિયમન, પત્રસંચાલન, ગ્રંથમાળા પ્રકાશન, દેશ–વિદેશમાં જૈન ધર્મપ્રચાર, સમાજ ઉત્થાન માટે યોજના, કાર્ય, વિચાર વગેરે અનેક કાર્યો સંગઠિત રીતે કરી શકાય. બીજા અનેક વીરચંદો પેદા કરવા, દેશ–વિદેશ મોકલવા આવો સેવાસંઘ જરૂરી છે.

શિષ્ય—ગુરુદેવ ! આપની વેધક દૃષ્ટિની આજે જ ઝાંખી થઇ, પણ આ બધા માટે કરોડો રુપિયા જોઇએ તે માટે શું સંદેશ છે ?

ગુરુ—વાહ, વાહ. તું શું કહે છે ! જે જગડુ, ભામાશાહ, વિમલ, વસ્તુપાળ, કુમારપાળ, મોતીશા વગેરે ભાગ્યશાળી સ્થંભોએ કરોડો રુપિયા ખર્ચીને અમર વારસો આપ્યો છે તેના જ પુત્રો–શાણા વણિકો, પોતાનાં બાળકો, બાલિકાઓ, બ્હેનો, સ્વધર્મી ભાઇઓ, વહાલાં મંદિરો, જ્ઞાનભંડારો, પૂજ્ય સાધુ સંસ્થા, પ્રિય સિદ્ધાંતો અને મહાન્ સત્ય ધર્મ માટે પૈસા આપતા વિચાર–વિલંબ કરશે ખરા કે ?

ભાઇ ! તું ભ્રમણા ન સેવ; સમાજના ઉત્થાન માટે ધરેણાનો વરસાદ વરસશે. જૈન તો શું જૈનેતરો લાખો રુપિયા આપશે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો સાહિત્ય લખશે. જૈન તીર્થો જોઇ તે વિદ્વાનો મુગ્ધ થશે અને જૈન સિદ્ધાંતો જગતના ઉત્થાનમાં–જગતની શાંતિમાં–વિજયી થશે.

શિષ્ય—પૂજ્ય ! આપની અમૃતવાણીથી મારી તૃષા ખૂઝાતી નથી. એ અમૃતવાણીની વર્ષા થયા કરો–હું તૃપ્ત થાઉં ત્યાં સુધી.

(આકાશમાં મેઘ દેખાયો. અમૃતવર્ષાના બિંદુઓ સરવા લાગ્યા. ગુરુ–શિષ્ય વિચારની લહેરોમાં લહેરાતા, રાહ જોતા શિષ્યગણ તરફ વિદાય થયા.)
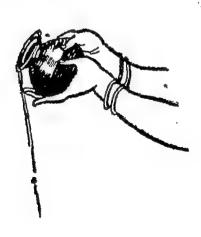
श्रीमद् मूळचंदजी (मुक्तिविजयजीगणी) महाराजना शिष्य—

आचार्य श्रीमद् विजयकमलसूरीश्वरजी महाराज.

સદ્‌ગત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી

[પૃ. ૫૭

[આ પત્રો, છેલ્લા ચાલીસ વરસના પડદા હટાવી સ્વ. સૂરિજીના પ્રેર્યા
સ્વ૦ વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી અમેરિકામાં કેટલા ઉલ્લાસથી ઘૂમી રહ્યા હતા
—વ્યાખ્યાનોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા તેનો કંઇક ખ્યાલ આપે છે.]

School of oriental Philosophy
Esoteric Studies
Conducted by : VIRCHAND R. GANDHI. B. A; M. R. A. S.
Delegate of the Jain Community to the Parliament of Religions.
Under the Direction of Mr. WILLIAM PIPE
Ex-Secretary of the Parliament of Religions of 1893.

રા. રા. પરમપ્રિય ભાઇશ્રી મગનલાલ દલપતરામની સેવામાં

શ્રી અમદાવાદ.

ચિકાગોથી લિ. સેવક વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીના પ્રણામ સ્વીકારશો. આપના પત્રો પહોંચ્યા છે. છેવટનો પત્ર મીસીસ હાવર્ડની ઉપરના પત્ર સાથે આજે આવ્યો તે પહોંચ્યો.

ગયા અકટોબર માસની શરૂઆતમાં હું અહીં આવ્યો ત્યારથી અત્યારસુધી ભાષણોની ધામધુમમાં રોકાયલો હોવાથી આપને પત્ર લખી શક્યો નથી તે માફ કરશો.

મુંબઈ છોડ્યા પછી અમે લંડન પહોંચ્યા. ત્યારપછી ચાર પાંચ દિવસે મી. ફત્તેચંદ બ્રીંડીસી રસ્તે લંડન આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી ન્યુયોર્ક અમે સાથે આવ્યા. ન્યુયોર્કમાં ફક્ત એક દિવસ રહી ચિકાગો તરફ રવાને થયા. રસ્તામાં રોચેસ્ટર નામનું શહેર આવે છે ત્યાં દાકતર સેનફર્ડ તથા મીંસીસ સેનફર્ડ અમારા મિત્રો રહે છે. તેમનો આગ્રહપૂર્વક પત્ર આવવાથી અમે ત્યાં બાર કલાક રોકાયા. ત્યાંથી રવાને થઇ ચિકાગો તા. ૩૦ સપ્ટેંબરના રોજ આવી પહોંચ્યા. થોડા દિવસ પછી મીસીસ હાવર્ડ અને તેના મિત્રોએ અમને રિસેપ્શન આપ્યું તેમાં ઘણાં લોકોને આમંત્રણ કર્યું હતું. એ સઘળા મિત્રો અમને અહીં

આવેલા જોઇ ઘણા ખુશી થયા. ત્યારપછી અહીંના Steinway Hall નામના પ્રખ્યાત મકાનમાં મેં એક જાહેર ભાષણ આપ્યું. અને મિટીંગમાં આવેલા ગૃહસ્થો તથા મડમોએ એવી ઇચ્છા જાહેર કરી કે મારે એક હાફીસ રાખવી જોઈએ અને ત્યાં હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મ સંબંધી ભાષણો આપવાં જોઇએ. તે ઉપરથી અહીંના મેસોનિક ટેમ્પલ Masonic Temple નામના પ્રખ્યાત બાવીશ મજલાના મકાનમાં તેરમા મજલા ઉપર મેં મારી હાફીસ રાખી અને ત્યાં તેમ જ બીજી કેટલીએક જગાએ ભાષણો આપવા શરૂ કર્યા. એ ભાષણો ગયા એપ્રીલ માસની આખર સુધી આપ્યા. એ દરમિયાન અહીંથી આશરે બસો માઇલ મેનીસ્ટી નામનું શહેર છે ત્યાં યુનીટેરીયન પંથના ક્રીશ્ચીયન લોકોનું કોન્ફરન્સ થયું હતું તેમના તરફથી આમંત્રણ આવવાથી ત્યાં એક ભાષણ આપવા ગયો હતો.

એ ભાષણ હિંદુસ્થાનની ગુપ્ત–વિદ્યા Occultism in India એ વિષય ઉપર હતું. વળી બીજી તરફ અહીંથી આશરે બસો માઇલ ઓશકોશ નામનું શહેર છે ત્યાંના કોન્ગ્રેગેશનલ પંથના ક્રીશ્ચીયન પાદરી રેવરંડ મી. સ્મીથ તરફથી આમંત્રણ આવવાથી તેમના દેવળમાં રવિવારની સવાર તથા સાંજ મળી બે ભાષણ આપ્યા હતા. તેમાં સવારમાં "જિસસ્ ક્રાઇસ્ટના ધર્મનો સ્યાદ્વાદ મત પ્રમાણે અર્થ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું અને સાંજના "હિંદુસ્થાનનો પ્રાચીન ધર્મ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. વળી અહીંથી આશરે સો માઈલ રેસીન નામનું શહેર છે ત્યાંના યુનીવર્સલીસ્ટ પંથના ક્રીશ્ચીયન પાદરી રેવરંડ મી. શ્રીયરના આમંત્રણથી તેમના દેવળમાં "જૈન ધર્મ" ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. વળી અહીંથી વીશ માઇલ ઓકપાર્ક નામનું ગામ છે ત્યાં ત્રણ વખત જઇ યુનીટી ચર્ચ નામના ક્રીશ્ચીયન દેવળમાં ભાષણો આપ્યા હતા. પહેલી વખત "સમ્યગ્દર્શન" ઉપર આપ્યું હતું. બીજી વખત "જૈન ધર્મ" ઉપર આપ્યું હતું. ત્રીજી વખત "ષડ્દર્શન" ઉપર આપ્યું હતું.

મારી હાફીસમાં અભ્યાસવર્ગ સ્થાપ્યો હતો તેમાં મુખ્યત્વે કરી "જૈનધર્મના યોગનું સ્વરૂપ" "ધ્યાનનું સ્વરૂપ" "કર્મનું સ્વરૂપ" "સ્વરોદય" વિગેરે વિષયો સંબંધી લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. તે સિવાય એ જ મેસોનીક દેવલમાં બીજા જાહેર હૉલમાં "હિંદુસ્થાનની સતીઓ" "વશીકરણ વિદ્યા" "રત્નશાસ્ત્ર" "અવધિજ્ઞાન" "ચમત્કારવિદ્યા" "ધ્યાન કરવાની વિધિ" વિગેરે ઘણા વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યા હતા. વળી અહિંથી વીશ માઈલ એવન્સ્ટન શહેર છે ત્યાં એક અભ્યાસ વર્ગ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાં "યોગવિદ્યાના સ્વરૂપ" ઉપર લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. એંગલવુડ નામનું ચિકાગોનું પરૂં છે જ્યાં હું રહું છું ત્યાં, મીસીસ હાવર્ડના ઘરમાં પણ એક અભ્યાસવર્ગ સ્થાપ્યો હતો. તેમાં યોગશાસ્ત્ર સંબંધી શિક્ષણ આપ્યું હતું.

ચિકાગો વુમન્સ કલબ નામની તદ્દન સ્ત્રીઓની સભા છે તેમના આમંત્રણથી તેમના સ્ત્રી સભાસદો સમક્ષ "ગાયન વિદ્યા" ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. Southside Woman's Club સમક્ષ "અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ ટોપીઓમાં પક્ષીનાં પીંછાઓ પહેરવા નહી જોઈએ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું.

જેમ લંડન શહેરમાં National Liberal Club છે અને તે ઘણી પ્રખ્યાત તથા વગવાળી રાજદ્વારી સભા ગણાય છે તેમ અહીં Union League Club છે. તેની અંદર સાત હજાર મેંબર છે. તેમના વાર્ષિક મેલાવડા વખતે મને આમંત્રણ થયું હતું અને "Influence of recent social legislation on American Politics." એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું. એ સિવાય બીજાં ઘણાં ભાષણો આપ્યા હતા. જેમકે Ladies Press League સમક્ષ "Relation between press and Stage" એટલે "ન્યુસપેપર તથા નાટક વચ્ચેનો સંબંધ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. થીયોસૉફીકલ સોસાઈટી સમક્ષ સાત આઠ ભાષણો આપ્યા હતા. સ્પીરીચ્યુઅલ સોસાઈટી સમક્ષ ત્રણ ભાષણો આપ્યા હતા. યુનીવર્સલીસ્ટ ચર્ચમાં પાંચ ભાષણો આપ્યા હતા.

એ પ્રમાણે ગયા એપ્રીલ માસ સુધી કામ કર્યા પછી અહીંથી હું ગ્રાંડ રેવીડ્ઝ નામનું શહેર ૧૬૦ માઈલ દૂર છે ત્યાં જઇ એક મહિનો રહ્યો હતો તે દરમિયાન ચાલીશ ભાષણો જુદા જુદા વિષયો ઉપર આપ્યા હતા.

આ સઘળા વખતમાં મારી સ્ત્રીની તબિયતને અહિંની હવા બીલકુલ અનુકૂળ પડી નહોતી અને તેને હિંદુસ્થાન મોકલવાની જરૂર પડી, તેથી તા. ૨ જુનના રોજ ન્યુયોર્કથી મારી સ્ત્રીની સાથે રવાને થઈ લંડન આવ્યો અને ત્યાંથી તા. ૧૧ જુનના રોજ મારી સ્ત્રીને હિંદુસ્થાન તરફ રવાને કરી હું લંડનમાં થોડા દિવસ રહ્યો. એ વખતે બારીસ્ટરની પરીક્ષા માટે ટર્મ ભરવાનો વખત હતો તે મને અનુકૂળ હોવાથી મેં એક ટર્મ Gray's Inn નામના બારીસ્ટરોના ઈન્સ્ટીટયુશનમાં ભર્યું. બધા મળી બાર ટર્મ ભરવા જોઈએ અને છ પેપરની પરીક્ષા આપવી જોઈએ. આવતે વર્ષે બીજા બે ટર્મ ભરીશ અને બે પેપરની પરીક્ષા આપીશ. ધીમે ધીમે અનુકૂળતા પ્રમાણે બધા ટર્મ ભરી દઈશ અને પરીક્ષા પણ આપીશ. એને માટે મોટી ફી આશરે ૨૫૦૦ રુપિયા આપવા પડે છે. અગાઉથી થોડા આપ્યા છે. બાકીનાને માટે જામીન આપ્યો છે તે છેવટની પરીક્ષા વખતે રુપિયા આપવા પડશે.

લંડનથી તા. ૨૬ જુનના રોજ રવાને થઇ તા. ૩ જુલાઈના રોજ ન્યુયોર્ક આવ્યો. ત્યાંથી ચિકાગો આવી અહીંથી ૨૦૦ માઇલ ચાર્લોટ નામનું શહેર છે ત્યાં ભાષણો આપવા ગયો. ત્યાં કેટલાએક ભાષણો આપી તા. ૧૭ જુલાઇના રોજ અહીં હું પાછો આવ્યો

આવેલા જોઇ ઘણા ખુશી થયા. ત્યારપછી અહીંના Steinway Hall નામના પ્રખ્યાત મકાનમાં મેં એક જાહેર ભાષણ આપ્યું. અને મિટીંગમાં આવેલા ગૃહસ્થો તથા મડમોએ એવી ઇચ્છા જાહેર કરી કે મારે એક હાફીસ રાખવી જોઈએ અને ત્યાં હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મ સંબંધી ભાષણો આપવાં જોઇએ. તે ઉપરથી અહીંના મેસોનિક ટેમ્પલ Masonic Temple નામના પ્રખ્યાત બાવીશ મજલાના મકાનમાં તેરમા મજલા ઉપર મેં મારી હાફીસ રાખી અને ત્યાં તેમ જ બીજી કેટલીએક જગાએ ભાષણો આપવા શરૂ કર્યા. એ ભાષણો ગયા એપ્રીલ માસની આખર સુધી આપ્યા. એ દરમિયાન અહીંથી આશરે બસો માઇલ મેનીસ્ટી નામનું શહેર છે ત્યાં યુનીટેરીયન પંથના ક્રીશ્ચીયન લોકોનું કોન્ફરન્સ થયું હતું તેમના તરફથી આમંત્રણ આવવાથી ત્યાં એક ભાષણ આપવા ગયો હતો.

એ ભાષણ હિંદુસ્થાનની ગુપ્ત–વિદ્યા Occultism in India એ વિષય ઉપર હતું. વળી બીજી તરફ અહીંથી આશરે બસો માઇલ ઓશકોશ નામનું શહેર છે ત્યાંના કોન્-ગ્રેગેશનલ પંથના ક્રીશ્ચીયન પાદરી રેવરંડ મી. સ્મીથ તરફથી આમંત્રણ આવવાથી તેમના દેવળમાં રવિવારની સવાર તથા સાંજ મળી બે ભાષણ આપ્યા હતા. તેમાં સવારમાં "જિસસ્ ક્રાઇસ્ટના ધર્મનો સ્યાદ્વાદ મત પ્રમાણે અર્થ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું અને સાંજના "હિંદુસ્થાનનો પ્રાચીન ધર્મ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. વળી અહીંથી આશરે સો માઇલ રેસીન નામનું શહેર છે ત્યાંના યુનીવર્સલીસ્ટ પંથના ક્રીશ્ચીયન પાદરી રેવરંડ મી. ગ્રીયરના આમંત્રણથી તેમના દેવળમાં "જૈન ધર્મ" ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. વળી અહીંથી વીશ માઇલ ઓકપાર્ક નામનું ગામ છે ત્યાં ત્રણ વખત જઇ યુનીટી ચર્ચ નામના ક્રીશ્ચીયન દેવળમાં ભાષણો આપ્યા હતા. પહેલી વખત "સમ્યગ્દર્શન" ઉપર આપ્યું હતું. બીજી વખત "જૈન ધર્મ" ઉપર આપ્યું હતું. ત્રીજી વખત "ષડ્દર્શન" ઉપર આપ્યું હતું.

મારી હાફીસમાં અભ્યાસવર્ગ સ્થાપ્યો હતો તેમાં મુખ્યત્વે કરી "જૈનધર્મના યોગનું સ્વરૂપ" "ધ્યાનનું સ્વરૂપ" "કર્મનું સ્વરૂપ" "સ્વરોદય" વિગેરે વિષયો સંબંધી લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. તે સિવાય એ જ મેસોનીક દેવલમાં બીજા જાહેર હૉલમાં "હિંદુસ્થાનની સતીઓ" "વશીકરણ વિદ્યા" "રત્નશાસ્ત્ર" "અવધિજ્ઞાન" "ચમત્કારવિદ્યા" "ધ્યાન કરવાની વિધિ" વિગેરે ઘણા વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યા હતા. વળી અહિંથી વીશ માઇલ એવન્સ્ટન શહેર છે ત્યાં એક અભ્યાસ વર્ગ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાં "યોગવિદ્યાના સ્વરૂપ" ઉપર લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. એંગલવુડ નામનું ચિકાગોનું પરૂં છે જ્યાં હું રહું છું ત્યાં, મીસીસ હાવર્ડના ઘરમાં પણ એક અભ્યાસવર્ગ સ્થાપ્યો હતો. તેમાં યોગશાસ્ત્ર સંબંધી શિક્ષણ આપ્યું હતું.

ચિકાગો વુમન્સ કલબ નામની તદ્દન સ્ત્રીઓની સભા છે તેમના આમંત્રણથી તેમના સ્ત્રી સભાસદો સમક્ષ "ગાયન વિદ્યા" ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. Southside Woman's Club સમક્ષ "અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ ટોપીઓમાં પક્ષીનાં પીંછાઓ પહેરવા નહી જોઈએ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું.

જેમ લંડન શહેરમાં National Liberal Club છે અને તે ઘણી પ્રખ્યાત તથા વગવાળી રાજદ્વારી સભા ગણાય છે તેમ અહીં Union League Club છે. તેની અંદર સાત હજાર મેંબર છે. તેમના વાર્ષિક મેલાવડા વખતે મને આમંત્રણ થયું હતું અને "Influence of recent social legislation on American Politics." એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું. એ સિવાય બીજાં ઘણાં ભાષણો આપ્યા હતા. જેમકે Ladies Press League સમક્ષ "Relation between press and Stage" એટલે "ન્યુસપેપર તથા નાટક વચ્ચેનો સંબંધ" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. થીયોસૉફીકલ સોસાઈટી સમક્ષ સાત આઠ ભાષણો આપ્યા હતા. સ્પીરીચ્યુઅલ સોસાઈટી સમક્ષ ત્રણ ભાષણો આપ્યા હતા. યુનીવર્સલીસ્ટ ચર્ચમાં પાંચ ભાષણો આપ્યા હતા.

એ પ્રમાણે ગયા એપ્રીલ માસ સુધી કામ કર્યા પછી અહીંથી હું ગ્રાંડ રેવીડ્ઝ નામનું શહેર ૧૬૦ માઈલ દૂર છે ત્યાં જઇ એક મહિનો રહ્યો હતો તે દરમિયાન ચાલીશ ભાષણો જુદા જુદા વિષયો ઉપર આપ્યા હતા.

આ સઘળા વખતમાં મારી સ્ત્રીની તબિયતને અહિંની હવા બીલકુલ અનુકૂળ પડી નહોતી અને તેને હિંદુસ્થાન મોકલવાની જરૂર પડી, તેથી તા. ૨ જુનના રોજ ન્યુયોર્કથી મારી સ્ત્રીની સાથે રવાને થઈ લંડન આવ્યો અને ત્યાંથી તા. ૧૧ જુનના રોજ મારી સ્ત્રીને હિંદુસ્થાન તરફ રવાને કરી હું લંડનમાં થોડા દિવસ રહ્યો. એ વખતે બારીસ્ટરની પરીક્ષા માટે ટર્મ ભરવાનો વખત હતો તે મને અનુકૂળ હોવાથી મેં એક ટર્મ Gray's Inn નામના બારીસ્ટરોના ઈન્સ્ટીટયુશનમાં ભર્યું. બધા મળી બાર ટર્મ ભરવા જોઈએ અને છ પેપરની પરીક્ષા આપવી જોઇએ. આવતે વર્ષે બીજા બે ટર્મ ભરીશ અને બે પેપરની પરીક્ષા આપીશ. ધીમે ધીમે અનુકૂળતા પ્રમાણે બધા ટર્મ ભરી દઈશ અને પરીક્ષા પણ આપીશ. એને માટે મોટી ફી આશરે ૨૫૦૦ રુપિયા આપવા પડે છે. અગાઉથી થોડા આપ્યા છે. બાકીનાને માટે જામીન આપ્યો છે તે છેવટની પરીક્ષા વખતે રુપિયા આપવા પડશે.

લંડનથી તા. ૨૬ જુનના રોજ રવાને થઇ તા. ૩ જુલાઈના રોજ ન્યુયોર્ક આવ્યો. ત્યાંથી ચિકાગો આવી અહીંથી ૨૦૦ માઇલ ચાર્લોટ નામનું શહેર છે ત્યાં ભાષણો આપવા ગયો. ત્યાં કેટલાએક ભાષણો આપી તા. ૧૭ જુલાઇના રોજ અહીં હું પાછો આવ્યો

છું. અહિંથી તા. ૨૨ જુલાઈના રોજ અહિંથી ૧૧૦૦ માઈલ, આટલાંટીક મહાસાગરના કિનારા પર બોસ્ટન નામનું શહેર છે તેની પાસે On set Bay નામની જગ્યા છે ત્યાં જુદા જુદા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા તથા ભાષણો સાંભળવા હજારો લોકો એકઠા થયા છે ત્યાંથી આમંત્રણ આવવાથી હું જઇશ. ત્યાં એક મહિનો રહી ત્યાંથી ઉત્તર ભાગમાં આશરે સીતેર માઇલ Greenacre નામનું શહેર છે ત્યાં Summer School of Comparative Religions નામનું ખાતું સ્થાપ્યું છે તેના તરફથી જૈનધર્મ સંબંધી કેટલાક ભાષણો આપવા મને આમંત્રણ થયું છે તેથી ત્યાં જઈશ. સપ્ટેમ્બર મહિનો આખો બોસ્ટન શહેર અને તેની આસપાસના શહેરોમાં ભાષણો આપવા ગાળીશ. અકટોબર મહિનામાં ન્યુયોર્ક અને તેની આસપાસના ગામોમાં ભાષણો આપીશ. નવેંબર મહિનો વોશીંગ્ટન શહેરમાં રહીશ. ડીસેંબરમાં કલીવલેંડ, ડીટ્રોઈટ, રોચેસ્ટર વિગેરે શહેરોમાં ભાષણ આપીશ. જાન્યુઆરીમાં ફરીથી ગ્રાંડરેપીડ્ઝ શહેર જઇશ. ત્યારપછી કયાં જઇશ તે નક્કી નથી.

ચિ. મોહનને અહીંની સારામાં સારી સ્કૂલ જેનું નામ Chicago Normal School છે ત્યાં દાખલ કર્યો છે. અંગ્રેજી સારી રીતે બોલતો થઇ ગયો છે. શરીરે ઊંચો તથા મજબૂત થયો છે. સ્કૂલમાં પહેલો નંબર રાખે છે. અહિંના એક ન્યુસપેપરમાં તેના સંબંધી લખાણ આવ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે જેટલું ડહાપણ ચાલીશ વરસની ઉમરના અમેરિકાના ગૃહસ્થમાં હોય છે તેટલું એ સાત વરસની ઉમરના છોકરામાં છે. આ પત્ર લખતી વખતે મોહન મારી પાસે બેઠો છે અને મારી સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરે છે.

અહીં મેં આ પત્રના મથાળા પર આપેલા નામવાળી સ્કૂલ સ્થાપી છે અને તેમાં અગાઉ જણાવેલા વિષયો ઉપર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. મારા ભાષણો સંબંધી બંદોબસ્ત કરવા માટે મેં મી. વીલીયમ પાઈપ જેઓ અગાઉ પાર્લામેંટ ઑફ રીલીજ્યન્સના સેક્રેટરી હતા અને જેના નામથી તમે સારી રીતે જાણીતા છો તેમને મારા મેનેજર નીમ્યા છે. મારી દરેક મુસાફરીમાં તેઓ પણ મારી સાથે રહે છે.

આ વરસમાં હિંદુસ્થાનમાં દુકાળ પડ્યો છે અને તેને લીધે લાખો માણસો ભૂખે મરે છે એવા ખબર અહીં આવવાથી મેં અહીંના લોકોને વિનંતિ કરી એક કમીટી સ્થપાવી છે. તેના પ્રેસીડેંટ આનરેબલ મી. સી. સી. બોની જેઓ સને ૧૮૯૩ માં World's Congresses Auxiliary ના પ્રમુખ હતા તેઓ છે, અને હું સેક્રેટરી છું. ઘણો પ્રયાસ કરી અમે સાનફ્રાન્સીસ્કો શહેરથી એક સ્ટીમર ભરી મકાઈ કલકત્તે મોકલાવી છે. તે ગરીબ લોકોમાં ત્યાં વહેંચવામાં આવશે. આશરે ચાલીશ હજાર રુપિયા રોકડા હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મોકલાવ્યા છે. થોડા દિવસ ઉપર ઘણું કરીને મુંબઇમાં આપણા જૈન સંઘ ઉપર આશરે બે હજાર રુપિયા મોકલાવીશું.

न्यायांभोनिधि—जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्ध नाम श्री आत्मारामजी महाराज ने चीकागो (अमेरीका) की सर्व धर्म परिषद् में अपनी तर्फ से भेजा हुआ प्रतिनिधि—

श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधी बार. ऍट. लॅ.

આ પ્રમાણે રાત–દિવસ કામમાં હું રોકાયેલો રહું છું તેથી આપણા ભાઈઓ ઉપર મારે પત્રો લખવા જોઈએ તે હું લખી શક્યો નથી. ત્યાં સર્વેને પ્રણામ કહેશો. એ જ તા. ૧૯ જુલાઈ ૧૮૯૭ સોમવાર.

વધારે સમાચાર આવતા મેલમાં લખીશ.

*   *

6 Oxford Terrace
Boston, May 10th. 1898.

રા. રા. મેહેરબાન મગનલાલભાઇ દલપતરામની સેવામાં,

શ્રી અમદાવાદ.

બોસ્ટનથી લિ. સેવક વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીના પ્રણામ સ્વીકારશો. વિશેષ આપના અગાઉના પત્રો પહોંચ્યા છે, તેમ જ છેવટનો પત્ર આપનો લખેલો, મનસુખભાઇ શેઠની સહીનો પહોંચ્યો છે.

શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીનો પત્ર થોડા દિવસ પહેલા આવ્યો તેમાં પણ તેઓ શત્રુંજયના કામ માટે મને લંડન જવા લખે છે. આ વરસમાં લંડન જવાનો મારો બીલકુલ વિચાર નહોતો, પરંતુ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીના ફરમાનથી વિચાર બદલ્યો છે અને તા. ૨ જુનના રોજ અત્રેથી લીવરપુલ જવા રવાને થઈશ. ત્યાંથી લંડન જઈશ. શત્રુંજયના કામમાં મારાથી બનતી પેરવી કરવા ચૂકીશ નહી.

ગયા વરસના આગસ્ટ માસથી અત્યારસુધી હું મુસાફરીમાં છું. ગયે વરસે આ[illegible] માસમાં ગ્રીનેકર જઈ જૈન ધર્મ સંબંધી કેટલાક ભાષણો આપ્યા હતા. ત્યાંથી રોચે[illegible] જઇ પંદર વીસ (દિવસ) રહી કેટલાક ભાષણો આપી વોશીંગ્ટન ગયો હતો. ત્યાં કે[illegible] ભાષણો આપી નેશવીલ, કોનગ્રેસ ઓફ લીબરલ રીલીજ્યન એકઠી થઇ હતી ત્યાં જૈ[illegible] ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયો હતો. ત્યાંથી ચિકાગો ગયો હતો. ચિકાગોથી પાછો વો[illegible]ગ્ટન ગયો હતો, વોશીંગ્ટનથી ન્યુયોર્ક ગયો હતો.

આ વરસની શરૂઆતમાં બોસ્ટનની પાસે આવેલા કેંબ્રીજ શહેરમાં, જ્યાં [illegible] યુનીવરસીટી આવેલી છે ત્યાં ષડ્‌દર્શનના સ્વરૂપ ઉપર ભાષણો આપ્યા હતા. યુની[illegible] પ્રોફેસરો સાંભળવા આવતા હતા. જૈન ધર્મના ઉત્તમ સ્વરૂપથી તેઓ ઘણા [illegible] હતા. વિશેષે કરી ફીલોસૉફીના પ્રોફેસર વીલીયમ જેમ્સે ઘણો સંતોષ જાહેર [illegible]

ત્યારપછી ન્યુયોર્ક ગયો હતો. ત્યાંથી અહીં આવ્યો છું. દરમિયાન રોચે[illegible] યોંકર્સ, બ્રુકલીન, હાઈડ પાર્ક, મેલરોઝ હાઈલેંડ્ઝ, મેડફર્ડ, વોલ્થમ વિગેરે [illegible] ભાષણો આપ્યા હતા. ઘણા લોકોને માંસાહારનો ત્યાગ કરાવ્યો છે.

ન્યુયોર્કમાં વેજીટેરીયન સોસાઇટી તરફથી માંસાહારના ત્યાગ સંબંધી ભાષણ આપ્યું હતું. તે વખતે આ દેશના પ્રખ્યાત આગેવાન મી. જ્યોર્જ ફ્રાન્સીસ ટ્રેન ભાષણ સાંભળવા આવ્યા હતા. તેઓની ઉમર ૭૨ વર્ષની છે, પાંચ વખત દુનિયાની આસપાસ મુસાફરી કરી છે, ૧૮૫૭ ના હિંદુસ્થાનના બળવા પહેલાં તેઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા અને કલકત્તામાં તેમની પેઢી તે વખતે ધમધોકાર ચાલતી હતી. તેઓ મારા ભાષણથી ઘણા ખુશી થયા હતા. તેઓએ માંસાહારનો ત્યાગ કરેલો છે.

વળી ન્યુયોર્કમાં Sunrise Club નામની સભા છે તેમની મિટીંગ દર પંદર દિવસે મળે છે તે વખતે Three Fundamental Errors in Occidental Philosophy એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું. લોકોને તેમની ફિલોસૉફીની ભૂલ બતાવવી અને તેનું ખંડન કરવું એ સૂતા સાપને જગાડવા જેવું છે તે છતાં Sunrise Club ના મેંબરો મારા ભાષણથી ઘણા ખુશી થયા હતા. તે કલબમાં ન્યુયોર્કના પ્રખ્યાત બારીસ્ટર અને વકતા મી. ફેસબી (?) એક (મેંબર છે). તેઓ મારા ભાષણ વખતે હાજર હતા અને ભાષણને અંતે તેઓએ જણાવ્યું હતું કે આવું ન્યાયયુકત સરસ ભાષણ તેઓએ કદી સાંભળ્યું નહોતું.

અહીં બોસ્ટનમાં તા. ૪ એપ્રીલના રોજ અહીંના યુનીટેરીયન પંથના પાદરીઓ સમક્ષ જૈનધર્મે સુધારામાં તથા તત્વજ્ઞાનની બાબતમાં કેવો ભાગ લીધો છે એ સંબંધી ભાષણ આપ્યું હતું, એથી પાદરીઓએ જૈન ધર્મની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી. ચિ. મોહન તે વખતે હાજર હતો. મારા ભાષણ પછી મોહને પણ દસ મિનિટ સુધી અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું હતું. લોકોને ઘણો સંતોષ થયો હતો.

અહીંથી તા. ૧૮ મે. ના રોજ ચિકાગો ત્યાંના વડા ન્યાયાધીશ પાસેથી લંડન માટે કેટલાક ભલામણપત્રો લેવા જઇશ. ત્યાંથી ઇંડીયાનાપોલીસ નામનું શહેર પાંચ સો માઇલ દૂર છે ત્યાં એક ભાષણ આપી, અહીં આવી તા. ૨ જુનના લંડન જઇશ.

આગના વીમા સંબંધી તજવીજ કરતા માલૂમ પડે છે કે અમેરિકાની કંપનીઓને જોઇએ તે કરતા અહીં વધારે કામ મળતું હોવાથી પરદેશમાં કામ કરવા રાજી નથી.

લંડનમાં મારૂં શિરનામું—

V. R. GANDHI.

C/o. Thos. Cook & son, Ludgate Circus, LONDON E. C.

તા. ક. આપના ઘરમાં સર્વે ખુશીમાં હશે. જગાભાઇ તથા કેશવલાલ ખુશીમાં હશે. બ્હેન જાસુદ પણ ખુશીમાં હશે. એ જ.
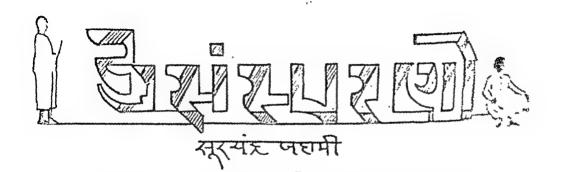
ઘણી સારી થયેલી, અને સુરતના તેમ જ આજુબાજુના જૈનેતર વિદ્વાનો અને સામાન્ય જનો આખા ચાતુર્માસમાં ધાર્મિક ચર્ચા કરવા અને પોતાની શંકાઓ દૂર કરવા મહારાજશ્રીની પાસે વખતોવખત આવતા અને મહારાજશ્રી તેઓને ધર્મનું રહસ્ય પોતાની યુક્તિપૂર્ણ શૈલીથી મધુરી અને જોશદાર વાણીમાં સમજાવતા તેમ જ સંતોષ પમાડતા.

મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલીથી શ્રોતાવર્ગ એટલો બધો મુગ્ધ થઇ ગયેલ હતો કે શરૂથી છેવટ સુધી વ્યાખ્યાન હૉલ ચીકાર ભરાયેલો જ રહેતો. મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાન કરવાની કળા અત્યંત અસાધારણ રીતે આકર્ષક હતી. ભાષા જોશદાર, સોંસરી હૃદયમાં પેસી છાપ પાડે તેવી, અને સાથે સાથે સાદી અને સામાન્ય જનને પણ સહેલાઇથી સમજાય તેવી હતી; ને તે મેઘધ્વનિ જેવી ગંભીર લાગતી અને કંટાળો ન આપતાં જાણે આખો વખત સાંભળ્યા જ કરીએ એમ થતું. મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનનું આકર્ષણ એટલું બધું થતું હતું કે ધર્મકરણીમાં આગળ ભાગ્યે જ ભાગ લેતા એવા ફક્ત નામધારી શ્રાવકો પણ ત્યાં ખેંચાઇ આવતા અને હજીસુધી હું ભૂલી નથી ગયો કે તેઓ પૈકી કેટલાકો મહારાજશ્રીને અરજ કરવાની વાતો કરતા હતા કે “ જેઓ ધર્મકરણીમાં હંમેશ જોડાયલા છે તેઓના કરતાં અમને આપશ્રીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા અને સમજવાની વિશેષ જરૂર છે માટે અમને વ્યાખ્યાન-પીઠની નજદીકમાં બેસવાની જગ્યા મળે તેમ થાય તો મોટો ઉપકાર. ”

મહારાજશ્રી વખતની કીંમત બહુ જ આંકતા. એક મિનિટ પણ નકામી જવા દેતા નહિ. કયે વખતે કયું કામ કરવાનું તેનો ક્રમ હંમેશને માટે વ્યવસ્થિત કરી જ રાખેલો. વડીનીતિ તથા લઘુનીતિનો ટાઇમ પણ લગભગ નિશ્ચિત જેવો જ હતો. શિષ્યવર્ગને પાઠ હંમેશ નિયમસર આપતા. નીમેલે વખતે શિષ્યસમુદાય એકત્રિત થઇ જતો અને મહારાજશ્રી પાઠ આપતા. પાઠ લીધા બાદ તેઓ અલાયદા બેસી લીધેલો પાઠ માંહોમાંહે ચર્ચાપૂર્વક ફરી સંભારી જતા. ઘણે ભાગે શ્રાવક સમુદાયને વખતની કીંમત ઘણી ઓછી હોય છે. વ્યાખ્યાનનો કે પ્રતિક્રમણનો ટાઇમ આપેલો હોય તે ટાઇમે ભાગ્યે જ હાજર રહે. હજુ પણ તેવી પદ્ધતિ ઘણાં સ્થળોએ જોવામાં આવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે જેઓ વખતની કીંમત સમજી નીમેલે ટાઈમે હાજર થાય છે, તેઓનો વખત નકામો જાય છે. મહારાજશ્રી આવી પદ્ધતિ ઘણે ભાગે ચલાવી લેતા નહિં. એક પ્રસંગ મને ખાસ યાદ છે. સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ શરૂ કરવાનો ટાઈમ મહારાજશ્રીએ આપેલો. તે ટાઇમે શ્રાવક સમુદાય તૈયાર ન હતો. તંબોલ વિગેરે વહેંચાતું હતું અને સૂત્રો બોલવા માટે ઉછામણી થઈ રહી હતી. મહારાજશ્રી તો વ્યાખ્યાન હૉલમાં જ્યાં પ્રતિક્રમણ કરવાનું હતું ત્યાં નીમેલે ટાઇમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બધું અવ્યવસ્થિત જોઇ પોતાની વજનદાર અસરકારક વાણીમાં બધાને ચેતવણી આપી દીધી કે આ મુજબ ચાલી શકશે નહિં અને જો તૈયાર ન હો તો તમે તમારી મેળે પ્રતિક્રમણ કરી લેજો, અમે અમારું શરૂ કરી દઇએ. તરત તેની અસર થઇ ગઇ અને સર્વે લાગલા જ તૈયાર થઇ ગયા. વખતની યોગ્ય કીંમત આંકવામાં સાધુ અને ગૃહસ્થ બન્નેનું ઘણી જગાએ મોળાપણું જોવામાં આવે છે ત્યારે તે જોઇને બહુ અફસોસ થાય છે. મહારાજશ્રીનું દૃષ્ટાંત આ બાબતમાં હંમેશ યાદ રાખવા લાયક છે.

સંથારો કરવા પહેલાંનો રાત્રિનો ટાઇમ પણ મહારાજશ્રી નિયમિત રીતે શિષ્યવર્ગને કેળવવામાં અને ધર્મચર્ચા કરવામાં ગાળતા. પ્રતિક્રમણ થઇ ગયા બાદ મહારાજશ્રી પોતાની કાયમની બેઠકે આવતા
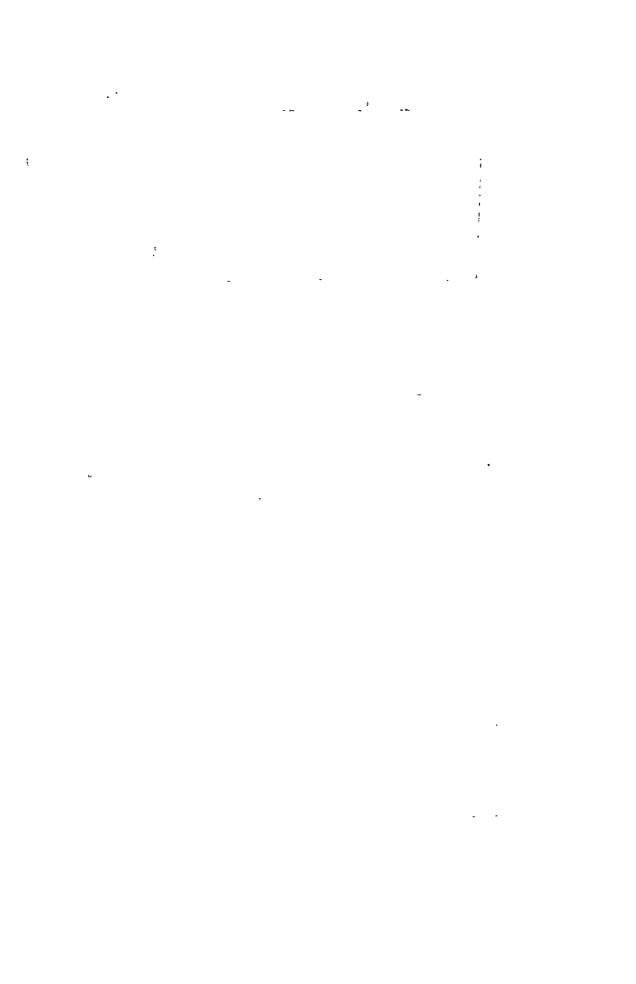
અને શ્રાવકવર્ગ પણ ત્યાં એકઠો થતો. ત્યાં અનેક શંકાઓનાં સમાધાન થતાં. પ્રસંગે પ્રસંગે શિષ્યવર્ગને સંસ્કૃતમાં વાર્તાલાપ કરવાનો અભ્યાસ પડે તેટલા માટે સંસ્કૃતમાં પણ શાસ્ત્રાર્થ થતો. મહારાજશ્રી, પંડિતજી શ્રીયુત અમીચંદભાઇ તથા મહારાજશ્રીના મુખ્ય શિષ્યો તેમાં ભાગ લેતા, અને કોઇ ન્યાયાલયમાં વકીલ બારીસ્ટરો અંગ્રેજીમાં વાદવિવાદ કરે અને તે સાંભળવામાં અંગ્રેજી નહિ સંમજનાર સખ્સો પણ ઇંગિત આકાર વિગેરે ઉપરથી રસ લે છે તેમ સંસ્કૃત નહિ જાણનાર શ્રાવકવર્ગ પણ તેમાં રસ લેતો હતો.

દીક્ષા લેવા માટે જો કોઈ મુમુક્ષુ આવતા તો તેમને મહારાજશ્રી એકદમ દીક્ષા ન આપતા. તેમની યોગ્યતાની પ્રથમ તપાસ કરતા. તેઓને કેટલોક વખત પોતાના સમાગમમાં રાખી, ખાત્રી કરી યોગ્ય જણાય તો દીક્ષા આપતા. સુરતમાં બે ગૃહસ્થો દીક્ષા લેવા માટે ચાતુર્માસ પહેલાં આવેલા તેઓને દીક્ષા તરત ન આપતાં ચાતુર્માસ પછી વિચાર કરી દીક્ષા આપવા જણાવેલું. દરમ્યાન તેઓ પૈકી એકની વર્તણુક અયોગ્ય માલૂમ પડી. ચાતુર્માસ દરમ્યાન તેણે દેરાસરમાંથી ચોરી કરેલી તે પકડાઇ. જો યોગ્યતાથી તપાસ માટે એ શખ્સને રાખ્યો ન હત અને દીક્ષા આપવાનું મુલતવી રાખવાથી તેની ભાવના ફરી જાય અને ભવિષ્યમાં દીક્ષા લેતો અટકે એવા કોઇક વિચારથી જો તેને આવતાંવેંત દીક્ષા આપી દીધી હત તો આવા અયોગ્ય શખ્સને દીક્ષા આપવાથી ભવિષ્યમાં કેટલો અનર્થ થવાનો સંભવ રહતે ! મહારાજશ્રીની દીક્ષા આપવાની પદ્ધતિ બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી, વ્યવહારુ અને એક મહાન્ ધાર્મિકપંથના નાયકને અત્યંત શોભા આપનારી હતી.

મહારાજશ્રીનો શિષ્યવર્ગ તે કાળના પ્રમાણમાં ઘણો વિસ્તૃત હતો, પણ તેના ઉપર યોગ્ય દેખરેખ અને કાબૂ રાખવા તેઓશ્રી હંમેશ કાળજી રાખતા. સાધુના આચારની કીંમત તેઓશ્રી અમૂલ્ય આંકતા અને તે આચારમાં કોઇ શિષ્યની સ્ખલના જોવામાં આવતી તો તેને માટે સખત ઠપકો આપવા અને યોગ્ય શિક્ષા ફરમાવવા ચૂકતા નહિં. એક દાખલો મને ખાસ યાદ રહેલ છે. કેટલાક સંઘાડાઓમાં કેટલેક પ્રસંગે આપણે જોઇએ છીએ કે સાધુઓ પોતાના ઉપયોગની (કે વખતે શોખની) વસ્તુઓ શ્રાવકો પાસે પોતાના ગુરુની જાણ બહાર માંગી લે છે, અને ભક્ત શ્રાવકો ભોળાભાવે કે દૃષ્ટિરાગથી તેઓને તે આણી આપે છે. તે વસ્તુઓ ખરેખર ઉપકરણની છે કે અધિકરણરૂપે પરિણમનારી છે તે વિષે વિચાર કરવામાં આવતો નથી. ઉપકરણની હોય તો પણ ગુરુ–આજ્ઞા સિવાય ન લેવી જોઇએ, એ નિયમ તો અનુલ્લંઘનીય છે. આ બાબત યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવતું ન હોવાથી પરિણામે અનિષ્ટ આવે છે. મહારાજશ્રી આ પદ્ધતિ ચાલવા દેતા નહિં. ચોમાસાની શરૂઆત પહેલાં કેટલાક સાધુઓએ શ્રાવકો પાસેથી કાપડ વિગેરે વહોરેલું. મહારાજ સાહેબની તે માટે આજ્ઞા લીધેલી નહિં. મહારાજ સાહેબને તે બાબતની ખબર પડતાં તે સાધુઓને એવો સખત ઠપકો આપેલો કે તે સાંભળતાં હું તો થરથરી ગયલો. ઠપકો આપી બધાને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું તે તો જુદું. સમુદાયના હિત માટે સંઘાડાના નાયકે દરેક કામમાં યોગ્ય શિક્ષા પદ્ધતિ રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે ? ભક્ત શ્રાવકવર્ગે પણ સાધુઓ ધર્મના આચારનું બરાબર પાલન કરતા રહે તે માટે તેમાં યોગ્ય રીતે સહાયભૂત થવું જોઇએ, પણ અયોગ્ય ભક્તિથી કે દૃષ્ટિરાગથી આચારમાં શિથિલતા આવી જાય તે મુજબ ન થવા દેવું જોઇએ.

" સાધુજન ફરતો ભલો, ડાઘ ન લાગે કોઇ, " આ વાક્યનો બરાબર અમલ કરવામાં મહા-

રાજશ્રી કટિબદ્ધ રહેતા. મહારાજશ્રીના જુદે જુદે થયેલા ચાતુર્માસની યાદી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં આપણે સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ કે એક જ સ્થળે લાગલાગટ બે ચાતુર્માસ તેઓ સાહેબે કદી કર્યા જ નથી; એટલું જ નહિં પણ સંવેગ મત સ્વીકાર્યા પછી એક જ સ્થળે લાંબે લાંબે અંતરે થયેલાં બે ચોમાસાં પણ બહુ જ થોડાં છે. મહારાજશ્રીની વિહારભૂમિ બહુ વિસ્તૃત હતી અને અનેક સ્થળોના જનસમુદાયને એઓશ્રીના વચનનું અમૃતપાન કરવાનો લાભ મળતો હતો.

ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો અપલાપ થતો હોય કે તેમાં અયોગ્ય ફેરફાર થતો જણાતો હોય તો તે બાબતમાં મહારાજશ્રી શાસ્ત્રસંમત વાતો જનસમૂહની જાણમાં આવે અને પોતાના આચારવિચાર શાસ્ત્રાનુસાર રાખે તેટલા માટે આવા દરેક પ્રસંગે યોગ્ય પ્રતિકાર કરવા ચૂકતા નહિં. એ પ્રતિકાર એવો સજ્જડ અને પદ્ધતિસર કરતાં કે તેમાં કોઇને શંકા ઊઠાવવાની બારી રહી શકે જ નહિં. સુરતમાં એક એવો પ્રસંગ હુકુમ મુનિના સંબંધમાં બન્યો હતો. તેમણે પ્રગટ કરેલા પુસ્તકમાં અનેક બાબત શાસ્ત્ર વિરુદ્ધની જણાયેલી. તે સંબંધમાં જંબુસરના શ્રાવક શા. ગોરધનદાસ બેચરે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરેલા. મહારાજશ્રીએ તેના સંતોષકારક ઉત્તરો આપેલા અને એ બાબતમાં કોઇને કોઇ પ્રકારની શંકાનું સ્થાન ન રહે તેટલા માટે વિશેષ યોજના થયલી. જૈન એસોસીએશન ઑફ ઇન્ડીઆ મારફત જુદા જુદા જૈન વિદ્વાનો, સાધુઓ અને યતિઓના એ બાબતમાં અભિપ્રાયો મંગાવી, સુરતમાં શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદની ધર્મશાળામાં એક મોટો મેળાવડો કરી, તેની સમક્ષ તમામ અભિપ્રાયો વાંચી એ સંબંધમાં ઉચિત ઠરાવ કરવામાં આવેલો. ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના નિર્ણય બાબત આવી પદ્ધતિ બહુ અનુકરણ કરવા લાયક ગણાય.

ઉપર જણાવેલાં સંસ્મરણોની મારા ઉપર મારી લઘુવયથી નહિં ભૂંસાય તેવી અસર થયલી છે; અને એ સંસ્મરણો તથા શ્રીગુરુદેવનું શુદ્ધ ચારિત્ર, અને સમાજની ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવા બાબતમાં તેઓશ્રીની તીવ્ર લાગણી આપણને દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર પ્રીતિ કરાવવામાં અનેક પ્રકારે સહાયભૂત થાય છે, તેને માટે આપણે સદા શ્રી ગુરુદેવના ઋણી છીએ.
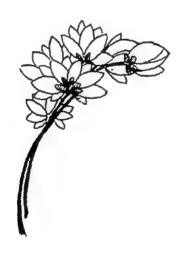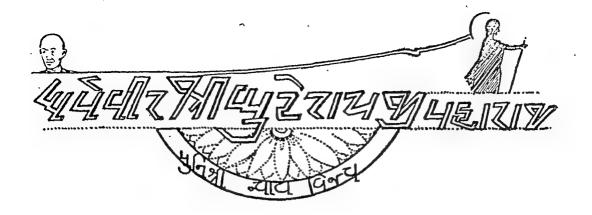
[લેખક તે શ્રીયશોવિજય જૈન ગુરુકુલના સંવર્ધક મુનિ ચારિત્રવિજયજીના શિષ્ય છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે 'શ્રી બૂટ્ટેરાયજી મહારાજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના ગુરુજી થાય છે. તેમના પોતાનાં જ હસ્તલિખિત ચરિત્રના આધારે જ મૂળ મુદ્દા આપ્યા છે.'—**સંપાદક**]

જન્મસ્થાન

એમનું જન્મસ્થાન ભારતની વીરભૂમિ પંજાબ. જાતે રણજીતસિંહજીના વંશજ; જેમની નસેનસમાં વીરત્વ અને સચ્ચાઈ ઠાંસી–ઠાંસીને ભર્યાં હતાં. શીખજાતિની સહજ–સુલભ ખાનદાની, કુલગૌરવ અને ધર્મભાવના એમનામાં જાગૃત હતી. ૧૮૫૭ના બળવા પછીના શાંત થતા જતા ભારતમાં એ ભડવીર પુરુષ ધાર્મિક બળવો–ક્રાન્તિ કરવા જન્મ્યો હતો. સં ૧૮૬૩ માં લુધિયાના નજીકના **દુલવાં ગામ**માં તેમનો જન્મ થયો. પિતાનું નામ **ટેકસિંહ**, માતાનું નામ **કર્મોદે** અને પોતાનું નામ **બુટ્ટાસિંહ**. માતાનો એકનો એક લાડકવાયો 'દેવના દીધેલા'ની માફક ઉછર્યો. 'દેવના દીધેલા'ને જાણે ચરિતાર્થ કરવા જ હોય તેમ બચપણથી તેમને સંસાર પ્રત્યે અણગમો હતો–સાંસારિક વાસનાઓ અને સુખો પ્રત્યે વિમુખતા હતી. સંસ્કારી માતાએ એમાં પ્રાણ પૂર્યો અને બાલકને સન્માર્ગે વાળ્યો.

ફકીરી

એક વાર બુટ્ટાસિંહે માતાને સાફ સંભળાવ્યું: 'મારે સાધુ થવું છે.' આ સાંભળતાં જ પગ નીચેથી ધરતી સરકતી હોય તેમ માતાને આંચકો લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં તો સ્વપ્નું યાદ આવ્યું. પુત્ર તો થશે પણ સાધુ થશે–જગત્‌-વન્દ્ય થશે. ધીરતાથી માતાએ વાત્સલ્યભર્યો હાથ પંપાળતાં કહ્યું: 'જા વત્સ ! જા સાધુ થા; પરંતુ **સાધુ થયા પછી સંસારની મમતામાં ન પડીશ. સાચો સાધુ થજે.**' માતાના આશીર્વાદ અને ઉન્હાં ઉન્હાં આંસુથી ભીંજાઈ બુટ્ટાસિંહ જગતના ચોકમાં સાધુ–સંતોને શોધવા નીકળ્યો. પંજાબમાં ફરી સાધુ–સંતોની ખૂબ શોધખોળ કરી. અનેક સંતો અને ફકીરોનો પરિચય સાધ્યો કિન્તુ સાચી સાધુતાની ફોરમ તેમને

ક્યાં ય ન લાધી. ઠેઠ દિલ્હી સુધી ફરવા છતાં ય તેમને સાધુતાનાં દર્શન ન થવાથી ઘેર પાછા ફર્યા. માતાએ પુત્રને ક્ષેમકુશલ ઘેર પાછો આવેલો જોઇ હર્ષનાં આંસુ વર્ષાવ્યાં.

પંજાબમાં એ સમયે સ્થાનકમાર્ગી સાધુઓ જ વિચરતા. ક્યાંક ક્યાંક યતિ મહાત્માઓ પોતાનાં થાણાં જમાવીને બેઠા હતા, પણ તેમના કંચનપ્રેમે–ક્યાંક ક્યાંક કામિની–પ્રેમે, તેમનાં માનસત્કાર અને આદર ઘટાડ્યાં હતાં. ત્યાંની જૈન જનતા તેમનાથી વિમુખ બની,–સાથે જ જિનવરના સાચા ધર્મથી વિમુખ બની હતી. બુટ્ટાસિંહને અન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ કરતાં સ્થાનકમાર્ગી સાધુઓના પરિચયમાં કંઇક સત્યની ઝાંખી થઇ, એટલે પચીસ વર્ષની ભરયુવાનીમાં ૧૮૮૮ માં દિલ્હીમાં બુટ્ટાસિંહે સ્થાનકમાર્ગી સાધુધર્મની દીક્ષા લીધી અને બુટેરાયજી નામ અપાયું.

સાધુ જીવન

બુટેરાયજી સાધુ જીવન સુંદર રીતે પાળતા હતા. એમનું શુદ્ધ ચારિત્ર, તેજસ્વિની મેધા–બુદ્ધિ, પરમ ત્યાગ અને યૌવનવસન્તમાં પાંગરી રહેલી સુંદર સ્વરૂપવાન કાયાએ આખા સ્થાનકવાસી સાધુઓનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. ટૂંક મુદતમાં જ બુટેરાયજી મહારાજે સુંદર અભ્યાસ કર્યો. આગમ બત્રીસી વાંચી. એ વાંચતાં તેઓશ્રીને એમ લાગ્યું કે જિનાગમમાં મૂર્તિનિષેધ નથી. સં. ૧૮૯૩ માં તેમને મુહપત્તિ બાંધવી એ શાસ્ત્રવિહિત નથી અને જિનમૂર્તિ માનવી એ શાસ્ત્રવિહિત છે એમ પહેલવહેલી શ્રદ્ધા થઇ. પંજાબમાં સૌથી પ્રથમ આવી શ્રદ્ધા આ ધર્મવીરને થઈ જેને આજે એક શતાબ્દિ પૂરી થાય છે.

જિનાજ્ઞા પ્રમાણેના ધર્મની શોધ ચાલુ હતી. બુટેરાયજી મહારાજ ફરતા ફરતા દિલ્હી પધાર્યા. ત્યાં તેમને તેરાપંથી સાધુનો પરિચય થયો. તે સંપ્રદાયની પરીક્ષા કરવા બુટેરાયજી જયપુર, જોધપુર તરફ વિચર્યા. બે ત્રણ વર્ષ ત્યાં ગાળ્યાં, પરન્તુ મુમુક્ષુ–બુટેરાયજીને ત્યાં સંતોષ ન થયો. એ ધર્મ પ્રત્યે આદર ન થયો એટલે દિલ્હી પાછા આવ્યા. દિલ્હી આવી વૃદ્ધ ગુરુની સેવા તન–મનની શુભ નિષ્ઠાથી બજાવી. સ્થાનકમાર્ગી સંપ્રદાયની કેટલીયે શંકાઓનાં સમાધાન મેળવ્યાં જેમાં તેમને પોતે જાણેલું સત્ય વધુ સાચું ભાસ્યું. ગુરુ અન્તિમ સ્થિતિએ હતા ત્યારે શિષ્યને અન્તિમ આશીર્વાદ આપ્યોઃ 'વત્સ! સત્યાર્થી બનજે–જ્યાં તને વધુ આત્મકલ્યાણ ભાસે ત્યાં રહેજે. તું ક્યાં ય કદી દુઃખી નહિં થાય.'

સત્યની પરીક્ષા

ગુરુજીના સ્વર્ગવાસ પછી બુટેરાયજીએ પંજાબમાં ઘૂમવા માંડ્યું. ગુરુકૃપાએ તેમને શાસ્ત્રબોધ સુંદર થયો હતો. પંજાબમાં તે વખતના વિદ્વાન્ ગણાતા સ્થાનકમાર્ગી સાધુ અમરસિંહજી આદિને મળ્યા. પોતાની કેટલીયે શંકાઓ તેમને પૂછી. અમરસિંહજીએ બુટેરાયજીની તર્કશક્તિ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને સત્યપ્રિયતા નિહાળ્યાં અને કહ્યું: "बुटेराया ! तुम और हम सदा साथमें ही रहे."

બુટેરાયજીએ તેમનું કથન માન્ય રાખ્યું અને બન્ને થોડો સમય સાથે વિચર્યા. તે દરમ્યાન મુહપત્તિ અને મૂર્તિની ચર્ચા પ્રસંગવશાત્ નીકળી. અમરસિંહનાં કથનોથી પોતાની બુદ્ધિને સંતોષ થયો નહિ. અન્તે બન્ને જુદા–કાયમના જુદા પડ્યા. અમરસિંહજી તેમના હરિફ બન્યા. આ પ્રસંગ અમૃતસરમાં બન્યો હતો.

મંથનકાળ અને ચર્ચાના શ્રી ગણેશ

બુટેરાયજી ત્યારપછી પંજાબમાં આગળ વધ્યા. સાથે જ શાસ્ત્રનું ઊંડું મર્મગ્રાહી વાચન પણ વિશાળ બન્યું. જેમ જેમ શાસ્ત્રનું વાચન વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓશ્રીને પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ કે ચોવીસે કલાક મુહપત્તિ બાંધવાનું વિધાન કોઈપણ જૈન શાસ્ત્રમાં નથી, અને મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ પણ કોઈપણ જૈન શાસ્ત્રમાં નથી. એ વિરોધ અસંગત અને અસ્થાને છે. જૈનશાસ્ત્રમાં મૂર્તિપૂજાનું વિધાન સ્થાને–સ્થાને વિદ્યમાન છે. આટલી વાત પ્રતીત થયા છતાંયે બુટેરાયજી આ વિષય જાહેરમાં ચર્ચતા નહિં અને મુહપત્તિ બાંધી રાખતા. મૂર્તિપૂજાના વિરોધ સિવાય સમભાવપૂર્વક ધર્મનો ઉપદેશ આપતા. એમાં એક વાર એવું બન્યું કે બુટેરાયજી ગુજરાનવાલામાં ચાતુર્માસ હતા. ત્યાંનો એક શ્રાવક કાર્યપ્રસંગે અમૃતસર ગયેલો. ત્યાં અમરસિંહજી ચોમાસુ હતા. અમરસિંહજીએ તે શ્રાવકને પૂછ્યું "તમારે ત્યાં બુટેરાય છે એની શ્રદ્ધા કેવી છે ?"

શ્રા૦—બહુ સારી શ્રદ્ધા છે. પરમત્યાગી, તપસ્વી અને વિદ્વાન્ છે.

અમરસિંહજી—તેની શ્રદ્ધા ખોટી છે. તે મૂર્તિને માને છે. મુહપત્તિ બાંધવાની તેને શ્રદ્ધા નથી.

શ્રા૦—મહારાજ અમારે ત્યાં એવું કશું નથી. બુટેરાયજી બરાબર મુહપત્તિ બાંધી રાખે છે અને ક્રિયા પણ ચોકખી કરે છે. એ શ્રાવક તો થોડી મુદ્દતમાં જ પાછો ગુજરાનવાલા આવ્યો અને વ્યાખ્યાન વચ્ચે જ અમરસિંહજીએ પૂછેલી વાતનું નિરાકરણ માગ્યું. બુટેરાયજી મહારાજે જરાયે ગભરાયા સિવાય, આત્મવંચના કર્યા સિવાય સત્ય જાહેર કર્યું, પોતાની માન્યતા બેધડકપણે જાહેર કરી; એટલું જ નહિં કિન્તુ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ કર્મચંદ શાસ્ત્રીને અને ગુલાબરાય શેઠ આદિ સમભાવી પુરુષોને સભા વચ્ચે જ શાસ્ત્રોના આધારે મૂર્તિપૂજા સાબિત કરી આપી; તેમ જ ચોવીસે કલાક મુહપત્તિ બાંધવાનું વિધાન કોઈપણ જૈન શાસ્ત્રમાં નથી એમ બરાબર સિદ્ધ કરી આપ્યું. આખા પંજાબમાં જાહેરમાં મૂર્તિપૂજાની ચર્ચા સૌથી પ્રથમ અહીં જ થઈ. ગુજરાનવાલાના સ્થાનકમાર્ગી જૈનોએ સત્ય સ્વીકાર્યું અને બધા ય બૂટેરાયજીના મતના અનુયાયી થયા. ત્યારપછી શિયાલકોટ, પતીયાલા, પપનાખા, અમૃતસર, કિલ્લા, રામનગર, પસરૂર, અમ્બાલા આદિમાં ચર્ચાઓ ચાલી, પરંતુ ચર્ચાના **શ્રી ગણેશ બેસાડવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાનવાલાને** જ પ્રાપ્ત થયું. શિયાલકોટના સોદાગરમલજી અને રામનગરના માણેકચંદ શાસ્ત્રી પ્રથમ તો

અમરસિંહજીના પરમ ઉપાસક હતા, પરંતુ બુટેરાયજી સાથેની ચર્ચા પછી અમરસિંહજી ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ અને બુટેરાયજીના પરમ ઉપાસક બન્યા.

પંજાબ કે પંજાબ બહારની ચર્ચાઓમાં, વાદવિવાદોમાં બુટેરાયજીનું એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ તરી આવતું, તે એ જ કે ગમે તેવો વિકટ કે કઠિન પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય, ગમે તેવી ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી હોય, સભાનું વાતાવરણ ગમે તેવું સંક્ષુબ્ધ બન્યું હોય, હરિફ પક્ષ આવેશમાં આવી ગમે તેમ બોલતો હોય છતાં પોતે લગારે કટુતા ન આવવા દેતા કે ન ગરમ થતા. પૂરેપૂરો વાણીનો સંયમ જાળવી શાન્તિથી સામા પક્ષની દલીલો સાંભળી, સત્ય લાગે તેટલું નિઃસંકોચભાવે સ્વીકારી, સામાની દલીલોનો યુક્તિ, શ્રુતિ, તર્ક અને દલીલોથી સચોટ જવાબ આપતા. તેમની નિષ્પક્ષ દલીલો સાંભળી સામો પક્ષ તેમનો બની જતો. તેમની નમ્રતા, મીઠી વાણી અને પ્રત્યુત્તર આપવાની અસાધારણ તર્કશક્તિથી સામો પક્ષ સદાય મ્હાત થતો. એમણે જિંદગીમાં ક્રોધ નથી કર્યો અને સત્ય સ્વીકારતાં કદી પાછી પાની પણ નથી કરી. એમણે સત્ય ધર્મ મેળવતાં અગણિત કષ્ટો અને ભયંકર અપમાનો હસ્તે મોઢે ઝીલ્યાં છે. અને તેથી જ તેઓ **ધર્મવીર** બન્યા છે. પંજાબના જૈનોમાં ધાર્મિક ક્રાંતિની ચીણગારીના આદ્ય સર્જનહાર તેઓ જ છે. પંજાબમાં સત્ય ધર્મની ઝાંખી કરાવનાર પણ તેઓ જ છે.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચા સારા પંજાબમાં ફેલાઈ ગઇ. જાહેરમાં આટલી ચર્ચા કરવા છતાં યે બુટેરાયજીએ મુહપત્તિ તોડી ન હતી. તેમને મજબૂત સાથીદારની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા હતી. એવામાં સં. ૧૯૦૨ માં પસરૂરના જીવિંદેશાના ભાણેજ **મૂલચંદજી**એ દીક્ષા લીધી. દૂધમાં સાકર ભળે તેમ આ શિષ્ય સુયોગ્ય હતો. સોલ વર્ષનો એ નવયુવાન મહાબુદ્ધિનિધાન, પરમ પુણ્યશાલી અને મહા તેજસ્વી હતો. એક જ વર્ષમાં ગુરુજીનો આશય જાણ્યો અને પછી હિમ્મતપૂર્વક વિનયથી કહ્યું: “મુહપત્તિ બાંધવાની શ્રદ્ધા નથી તો શા માટે આત્માને છેતરવો જોઇએ ? ઊતારી નાંખો આ મુહપત્તિ.” બસ, અન્તે **૧૯૦૩ માં ગુરુ-શિષ્યે મુહપત્તિ બાંધવી છોડી દીધી.** આખા પંજાબના સ્થાનકમાર્ગીઓમાં આ સમાચારથી કવેટાના ધરતીકંપથી ય વધુ ભયંકર આંચકો લાગ્યો. એ ગુરુશિષ્યને આહારપાણી ન મળે, કોઇ ચોમાસુ ન રાખે, કોઇ સ્થાનકમાં ઉતરવા ન દે એવાં અનેક ફરમાનો છૂટ્યાં; પરંતુ ધીરવીર બુટેરાયજી અને મૂલચંદજીએ કોઇનીયે પરવા ન રાખી. તેમને વેશપૂજા નહોતી જોઇતી; તેઓ સત્યના જ અર્થી હતા. ધીરે ધીરે સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ ફેલાવવા માંડ્યો. આત્માર્થી જનોએ સત્ય સ્વીકાર્યું. સત્ય ધર્મના ઉપાસકો વધ્યા. એમાં પ્રેમચંદજી શિષ્ય મળ્યા. કેટલાયે ગામોને સત્ય ધર્મની શ્રદ્ધા થઈ. શાસ્ત્રાર્થો કર્યા, ચર્ચાઓ કરી, ખૂદ અમરસિંહજી સાથે ઘણીવાર ચર્ચા થઇ અને દરેક પ્રસંગોમાં અમરસિંહજીને પાછીપાની કરવી પડી. તેમાંના બે પ્રસંગો ટૂંકમાં આપું છું.

હોશિયારપુરનો આ પ્રસંગ છે. એક વાર કોઇ સ્થાનકમાર્ગી સાધુ કાળધર્મ પામ્યા હતા. પંજાબના ઘણાખરા સ્થાનકમાર્ગી સાધુ એકઠા થયા હતા. બુટેરાયજી અને મૂલચંદજી એ રસ્તે નીકળ્યા. બુટેરાયજી એ ગામ છોડી બારોબાર ગયા. અમરસિંહજીને આ સમાચાર મળ્યા. તેમણે થોડા શ્રાવકોને ચડાવી બુટેરાયજીને પાછા વળાવ્યા. ગુરુ-શિષ્ય સમજી ગયા કે અહિં ઉપદ્રવ થશે. ગૌચરી કરીને બેઠા કે તરત જ બધા સાધુઓ-સાધ્વીઓ; શ્રાવકો મળ્યા. તેમાં ગંગારામજી નામના ચાલાક સાધુએ અમરસિંહજીના કહેવાથી પ્રશ્નોની ઝડી શરૂ કરી દીધી.

ગં૦—તમે કેમ ગુરુનું વચન નથી માનતા ?

બુટેરાયજી—બરાબર માનું છું.

ગં૦—તમારા ગુરુ મુહપત્તિ બાંધતા હતા, તમે કેમ નથી બાંધતાં ?

બુટેરાયજી—કયા શાસ્ત્રમાં મુહપત્તિ બાંધવાનું લખ્યું છે તે બતાવો તો બાંધું.

ગં૦—ગૌતમસ્વામીએ બાંધી હતી.

બુટેરાયજી—ભૂલ્યા. તેમણે ન્હોતી બાંધી એટલે તો મૃગા લોઢણીયાને જોવા જતાં બાંધવી પડી.

ગં૦—પહેલાં મુહપત્તિ ન્હોતા બાંધતા, પરંતુ પાછળથી આચાર્યોએ મુહપત્તિ બાંધવાનું શરૂ કર્યું.

બુટેરાયજી—કયા આચાર્યથી મુહપત્તિ બાંધવાની શરૂઆત થઇ તે બતાવશો ?

ગં૦—[ક્રોધથી] એમ પ્રશ્નો શું પૂછો છો ?

બુટેરાયજી—સીધો જવાબ આપો. શું ગૌતમસ્વામીજી અને શાસ્ત્રકારોથી તમે વધારે ડાહ્યા કે પ્રામાણિક શાસ્ત્રકારોનું વચન છોડી તમારું વચન માનું એમ ને ?

ગં૦—(આવેશથી) બસ, તમારે વધારે ન બોલવું. નહિં તો તમારો વેશ ખેંચી લઈશું. ત્યાં તો શ્રાવકો વચ્ચે પડ્યા. ગંગારામજીને અને અમરસિંહજીને ધમકાવ્યા. મહારાજ ! શાસ્ત્રના પાઠો હોય તો રજુ કરો. બુટેરાયજીનું કથન તદ્દન સત્ય છે. ગંગારામજી 'બુટેરાયજી મિથ્યાત્વી છે; અમારા ટોળા બ્હાર છે' એમ કહી ચાલી ગયા. પરિણામ એ આવ્યું કે અમરસિંહજીને આખું ગામ શ્રદ્ધાહીન લાગ્યું અને તે છોડીને ચાલ્યા જવું પડ્યું. બુટેરાયજી અને મૂલચંદજી ત્યાં રહ્યા અને સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ ફેલાવ્યો.

અમરસિંહજી ત્યાંથી નીકળી અમ્બાલા ગયા. બુટેરાયજી મહારાજને દિલ્હી જતાં વચમાં અમ્બાલા આવ્યું. અમરસિંહજી ત્યાં છે એવી ખબર મળતાં બુટેરાયજીએ શહેર છોડી કેમ્પમાં જઈને રાત રહેવાનો વિચાર કરી ગૌચરી માટે શહેરમાં ગયા.

અમરસિંહજીને હોશિયારપુર યાદ આવ્યું. ત્યાંનો બદલો લેવાનું મન થયું. શ્રાવકોને ચડાવી બુટેરાયજીને થાનકમાં બોલાવ્યા. અમરસિંહજીને ખાત્રી હતી કે અહીં બુટેરાયજીનો વેશ જરૂર ઉતરાવીશું. જૈનો નહિં તો અજૈનોદ્વારા પણ બુટેરાયજીનો વેશ જરૂર ઉતરાવવો. હોશિયારપુરની માફક અહીં પણ ચર્ચા ચાલી. અમરસિંહજી પાસે કાંઇપણ જવાબ નહોતો. એટલે પાછા પડવું પડયું અને રાત્રે વેશ ખેંચી લેવાનું કારસ્તાન રચ્યું-તદબીર ગોઠવી. કેટલાક સત્યપ્રેમી શ્રાવકોને આ ન રૂચ્યું. એટલે ખાનગીમાં જઈ બુટેરાયજીને કહ્યું: મહારાજ ! ચાર ઘડી રાત રહે તે પહેલાં અમ્બાલા છોડી ચાલ્યા જજો અને પ્રતિક્રમણ બહાર જઇને કરજો.

બુ૦—કેમ ?

શ્રાવકો—સાધુઓ તમારો વેશ ખેંચી લેશે. અમરસિંહજીને તમારા ઉપર ઘણો દ્વેષ છે.

બુ૦—ભાઇ ! મેં કોઇની ચોરી ચારી કરી નથી. રાજ અંગ્રેજનું છે. એ લોકો વેશ ખેંચવા આવે તો ખરા ? હું તો અહીં જ રહીશ. આ સમાચાર અમરસિંહજીને મળ્યા. અન્તે વેશ ખેંચી લેવાની વાત પડતી મૂકાઇ. પછી બુટેરાયજી ત્યાંથી આગળ વધ્યા.

આ ગુરુ-શિષ્યે આખા પંજાબમાં વિચરી સત્ય ધર્મની મશાલ પ્રગટાવી. સં. ૧૯૦૮ માં વૃદ્ધિચંદ્રજીએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. તેઓ મહાપ્રતાપી, પરમ ગુરુભક્ત અને બાલબ્રહ્મચારી હતા. અઢાર વર્ષની ઉમ્મરે તેમણે દીક્ષા લીધી અન્તે એ ત્રિપુટીએ (બુટેરાયજી મહારાજ, મૂલચંદજી મહારાજ, વૃદ્ધિચંદજી મહારાજ) પંજાબ છોડી, મારવાડ થઇ, ગુજરાતમાં આગળ વધી, સં૦ ૧૯૧૧ માં સિદ્ધાચલજીની યાત્રા કરી ભાવનગર ચોમાસું કર્યું.

સંવેગદીક્ષા

ગાઢ અંધકાર પછી રવિ-ઉદય થાય છે તેમ આ ત્રિપુટીને સિદ્ધાચલજીની યાત્રાથી ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું. તેમને બરાબર દૃઢ નિશ્ચય થયો કે આપણે સત્ય માર્ગે આગળ વધ્યા છીએ. સં. ૧૯૧૨ માં અમદાવાદમાં મણિવિજય દાદા પાસે સંવેગપક્ષની દીક્ષા લીધી. બુટેરાયજી મહારાજ મણિવિજયજી દાદાના શિષ્ય થયા જ્યારે મૂલચંદજી અને વૃદ્ધિચંદજી બુટેરાયજી મહારાજના શિષ્ય થયા.

આ વખતે ગુજરાતમાં યતિઓનું પરિબળ અત્યધિક હતું. સારા ત્યાગી સાધુઓ અલ્પ સંખ્યામાં હતા. એ ત્રિપુટીના અસાધારણ ત્યાગ, તપ, ઉજ્જવલ ચારિત્ર અને ઉપદેશ શક્તિએ યતિઓનું જોર તોડયું. યતિઓના આચાર્યો આગળ સાધુઓને ચાલવાનું, તેમના **સ્થાપનાચાર્યજીને** રૂમાલ ઓઢાડવાનું, રૂપાનાણાથી તેઓની પૂજાનું-એ બધું આ ત્રિપુટીએ જ બંધ કરાવ્યું. યતિઓની સત્તાની ધોંસરી ફેંકી દેવાનું માન આ ત્રિપુટીને જ ઘટે છે. તેમાં વ્યવસ્થાશક્તિ મૂલચંદજી મહારાજની હતી. અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ

श्री. आ. ज्ञानाञ्जलि ग्रंथ माटे खास करावेल रेखा चित्र नं. ३
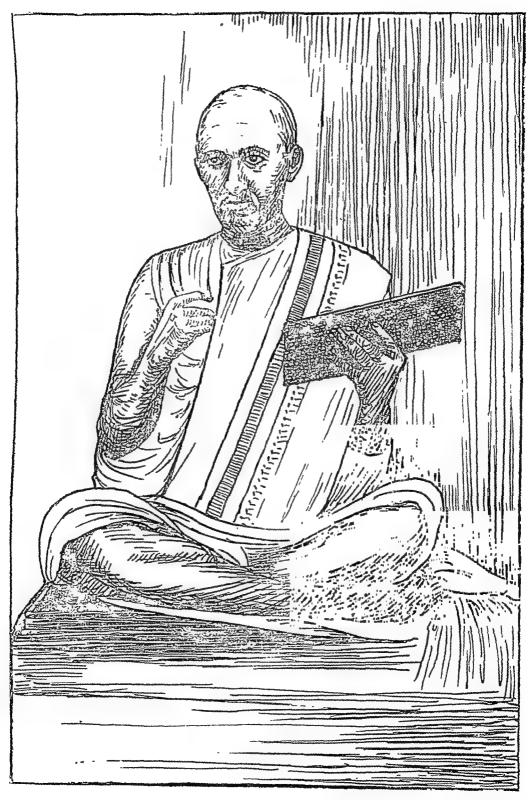
स्व० मुनिराजश्री बुद्धिविजयजी (बूटेरायजी)

અન્ય બાલક જેવા હતા. તે વખતે સ્થાનકમાર્ગીઓમાં, યતિઓમાં કે સાધુગણોમાં તેમનાથી પ્રતાપી બીજો કોઇ હતો નહિ. ગુર્જર કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે કે સ્વયંવરમાં પ્રવેશતાં 'હાક વાગી'તી કે એ નળ આવ્યો રે' તેમ પંજાબમાં કે ગુજરાતમાં, મારવાડમાં કે કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશતાં જૈન જનતા ઉચ્ચારતી કે બુટેરાયજી આવ્યા છે. એમની દેહમુદ્રામાં પ્રતાપ હતો, આત્મમુદ્રામાં ગુણગૌરવ હતાં અને વિશાલ લલાટપટ્ટમાં બ્રહ્મચર્યનું અલૌકિક ઓજસ્ હતું. એમના પંજાબી ખડતલ દેહમાં પણ સુન્દરતા, સુકુમારતા અને સજ્જનતા તરવરતાં. બુટેરાયજી મહારાજ એટલે પરમ ત્યાગમૂર્ત્તિ, મહાયોગીરાજ, સત્ય અને સંયમની પ્રતિમા. દૂધપાકને કઢી માને, કડકડતી ઠંડીમાં ઓઢેલાં વસ્ત્ર સાધુને આપી દે અને દલપતભાઇ શેઠને વંડે વર્ષો સુધી રહેવા છતાં યે શેઠાણીને ઓળખવાની તમન્ના ન રાખે એવા એ નિઃસ્પૃહી હતા. એમની અમીભરી વેધકદૃષ્ટિ અને ભવ્ય મુખારવિન્દ આજે યં પણ સંભારનારા છે. એમની કાર્યશક્તિના આત્મા મૂલચન્દજી મહારાજ હતા. સત્ય ધર્મના ઉપાસક સાધુઓ ગુજરાતમાં વિચરે છે એમ સાંભળ્યું અને તેની ખાત્રી કરવા સૌથી પ્રથમ તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા અને પછી ગુરુજીને, વૃદ્ધિચંદજી મહારાજને લઇ આવ્યા. બુટેરાયજી મહારાજ જ્યારે પંજાબ ગયા ત્યારે ગચ્છવ્યવસ્થા, જૈન સંઘની સંભાળ મૂલચન્દજી મહારાજના શિરે હતી. આત્મારામજી મહારાજ પણ પોતાની પૂજાઓમાં આ ગચ્છપતિને આ રીતે સ્મરે છે "સંપ્રતિ મુક્તિગણિ રાજા" અને પોતાને માટે 'તસ લઘુ ગુરુબન્ધવ' નું સુંદર ગૌરવવન્તુ વિશેષણ સમર્પે છે. ધન્ય છે એ ગુરુભક્ત શિષ્યોને!

આજે જે પુરુષસિંહની શતાબ્દિ ઉજવાય છે તેમને અને બુટેરાયજી મહારાજના જીવનને કોઇ મહત્ત્વનો સુયોગ સધાયો છે. બુટેરાયજી મહારાજે ૧૮૮૮ માં સ્થાનકમાર્ગી દીક્ષા લીધી અને ૧૮૯૩ માં તેમને મૂર્ત્તિપૂજાની તથા મુહપત્તિ ચોવીસે કલાક મુખે બાંધવાની નથી એવી શ્રદ્ધા થઇ, જ્યારે એ જ સાલમાં આત્મારામજી મહારાજનો જન્મ થયો કે જેમની આજે શતાબ્દિ ઉજવાય છે. બુટેરાયજી મહારાજ આદિ ત્રિપુટીએ ૧૯૧૧-૧૨ માં સંવેગ દીક્ષા લીધી છે, જ્યારે એ જ સાલમાં આત્મારામજી મહારાજે ઢુંઢકદીક્ષા લીધી છે. ગુરુનો સ્વર્ગદિન એ જ શિષ્યનો જન્મદિન. વાહ! કેવો સરસ સુયોગ. ગુરુભક્ત શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ગુરુ-આજ્ઞા પાળી; ગુરુએ પ્રગટાવેલી જ્યોતિમાં દીપાવલી પ્રગટાવી પંજાબનો ઉદ્ધાર કર્યો. સમસ્ત જૈનશાસન દીપાવ્યું. આજે એ ગુરુભક્ત મહાન્ આત્મારામજીના પુણ્ય શતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથમાં તેઓશ્રીના ગુરુદેવ, ધર્મવીર શ્રી બુટેરાયજી મહારાજના ચરિત્રરૂપી પુષ્પાંજલિ અર્પી હું પણ કૃતાર્થતા અનુભવું છું. ધન્ય છે એ શાસનપ્રભાવક ધર્મવીરને! જેમનામાં અસાધારણ શક્તિ, અસીમ પ્રતિભા, અનન્ય વ્યક્તિત્વ અને આદર્શ આધ્યાત્મિક જીવનનો સુંદર સુયોગ થયો હતો. એમને ભૂરિ ભૂરિ વંદના કરતો વિરમું છું.

જે પંજાબકેસરી ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય **શ્રી વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી** મહારાજ)ની જન્મ–શતાબ્દિ ઉજવવાની અત્યારથી તૈયારી કરાય છે તે મહાપુરુષે મારા સ્વ. પૂજ્ય પિતામહ તેમ જ પિતાજીને જૈનધર્મના રંગથી વિશેષતઃ રંગી, તેમના ઉપર સાક્ષાત્ અને મારા ઉપર પરંપરાએ અપ્રતિમ ઉપકાર કર્યો છે. એટલે એ ઋણમાંથી હું યત્કિંચિત્ મુક્ત થઇ શકું તે માટે, એ મહાપુરુષના શાબ્દિક દેહરૂપ અનેકવિધ કૃતિઓ પૈકી **જૈન–તત્ત્વાદર્શ ને અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર** મારા પ્રાથમિક ધાર્મિક અભ્યાસને આગળ વધારવામાં સહાયક નીવડેલ હોવાથી, એ મહાનુભાવની એક કૃતિ નામે **નવતત્ત્વસંગ્રહ**નું સંપાદનકાર્ય કરવાનો મને સુયોગ મળેલો હોવાથી તેમ જ એના પ્રકાશનમાં તથા આ સ્મારક ગ્રંથની ઉત્પત્તિમાં પણ એ જ મહોદયના ' જમણા હાથ ' તરીકે ઓળખાવાતા અને મારા ઉપર નિઃસીમ ધાર્મિકવાત્સલ્ય રાખનારા **શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિનો** પૂર્ણ ફાળો હોવાથી, મારી મતિ મંદ હોવા છતાં હું આ લેખન દિશામાં પ્રયાણ કરવા પ્રેરાઉં છું.
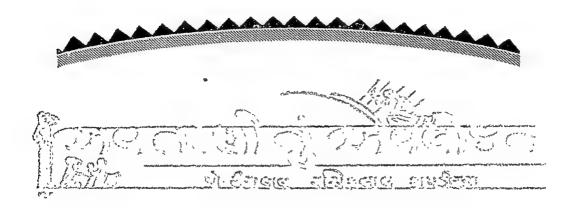
અર્થ ને અવતાર—અવતરણનો સામાન્ય અર્થ ' ઉતારો ' કે ' ટાંચણ ' થાય છે. એને અંગ્રેજીમાં " Quotation " કહેવામાં આવે છે. એક રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે આપણા પ્રતિભાપૂર્ણ, પ્રામાણિક, પ્રાચીન ને પ્રતિષ્ઠિત આગમો પણ અવતરણરૂપે છે, કેમકે એ આગમો પૈકી ખાસ કરીને અંગસૂત્રો દેવાધિદેવ અરિહંત પ્રભુના અર્થની સૂત્રરૂપે ગુંથણી છે. આપણા આર્હત્ શાસનમાં નિરાધાર સ્વમનીષિકાને સ્થાન નથી એટલે આપણા પૂજ્ય મુનિવરાદિએ રચેલાં શાસ્ત્રોમાં અવતરણો ઉપલબ્ધ થાય તેમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. પોતે જે કંઇ કહે છે તે પૂર્વ મુનીશ્વરોનાં કથનને અનુરૂપ (સરખાવો—" ना मूलं लिख्यते किञ्चित् ") છે, એ બતાવવા માટે તેમણે અવતરણો રજુ કર્યા છે. આમ કરીને તેમણે " महाजनो येन गतः स पन्थाः " એ ન્યાયને ચરિતાર્થ કર્યો છે, કેમકે ખૂદ તીર્થંકર ભગવાનો પણ અન્ય તીર્થંકરોએ કહ્યું છે ને કહેશે તે જ અમે કહીએ છીએ એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

પ્રારંભ—જૈન વાઙ્મયને લગતા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અવતરણ આપવાનો પ્રારંભ વાચકવર્ય **શ્રી ઉમાસ્વાતિથી** થયો હોય એમ જણાય છે, કેમકે ગીર્વાણ ગિરામાં ગુંથાયેલા જે જૈન ગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં એમનું રચેલું **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર** અને સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય પ્રથમ ગણાય છે અને એ ભાષ્યમાં અવતરણ કે સંવાદી ઉલ્લેખ જોવાય છે.

વર્ગ—સામાન્ય રીતે અવતરણોને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય: (૧) પોતાના સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને લગતાં ને (૨) અન્ય સંપ્રદાયના ગ્રંથોને લગતા. આ દરેક વર્ગના પણ ભાષા, શૈલી ઈત્યાદિ દૃષ્ટિકોણ મુજબ પ્રકારો પાડી શકાય. જેમકે પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલા પદ્યબદ્ધ ઇત્યાદિ.

ચિહ્ન—હસ્તલિખિત પ્રતિઓના અભ્યાસીને તો એ વાત સુવિદિત છે કે પ્રતિઓમાં અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, પ્રશ્નવિરામ ઈત્યાદિ માટે ચિહ્નો હોતાં નથી, તેમ છતાં સળંગ-વિભાગવિહીન લખાણ જોઇને મુંઝવણ ન ઊભી થાય એવી સુંદર વ્યવસ્થા અંવ્યયોદ્વારા આપોઆપ થઇ ગયેલી હોય છે. આ હકીકત આધુનિક અવતરણ-ચિહ્નને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે એનું સ્થાન उक्तं च, तदुक्तं, इति ઈત્યાદિ શબ્દોએ લીધું છે અને એ શબ્દાદિનો પ્રયોગ અવતરણ-ચિહ્નની ગરજ સારે છે.

શૈલી—અવતરણો આપવાની શૈલી એક જ પ્રકારની જોવામાં આવતી નથી. કેટલીકવાર અવતરણો उक्तं च, इति वचनात् કે એવા કોઈ ભાવાત્મક ઉલ્લેખ[1] વિના કરાયેલાં જોવાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એ અન્યકર્તૃક હોવાથી શંકા સામાન્ય અભ્યાસીને થવાનો સંભવ નથી. ઉદાહરણાર્થે જુઓ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયના ત્રીજા સ્તબકમાં આપેલું, બીજું અને ત્રીજું પદ્ય તેમ જ એનું ૬૯૨ મું પદ્ય એ અન્યકર્તૃક છે; પરંતુ અનભ્યાસી એને મૂળરૂપ સમજે તેમ છે. આવી પરિસ્થિતિ **તત્ત્વસંગ્રહ**ની ૯૧૨ થી ૯૧૪ અને ત્યાર-પછીની કેટલીક કારિકાઓને પણ લાગુ પડે છે. માત્ર મૂળ જોનારને ૯૧૨ થી ૯૧૪ કારિકા-ઓનો રચનાર **ભામહ** અને ત્યારપછીની કેટલીક કારિકાઓનો રચનાર **કુમારિલ** છે એવા ખ્યાલ આવવાનો બહુ જ ઓછો સંભવ છે.

કેટલીક વાર એકનું એક પદ્ય અન્યાન્ય કૃતિમાં જોવાય છે. અને તેમ છતાં તે અમુક ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યા વિષે કશો ઉલ્લેખ કરાયેલો હોતો નથી. આનું કારણ એમ જણાય છે કે જૈન લેખકો પોતાને સ્વતંત્ર ગ્રંથકાર તરીકે ઓળખાવવા ઇચ્છતા ન હતા, કિન્તુ તેઓ ઓછેવત્તે અંશે સંગ્રહકાર જ છે એવું તેમનું સચોટ માનવું હતું. કેટલાક ગ્રંથકારો उक्तं च કે એવી મતલબના શબ્દદ્વારા અવતરણ રજુ કરે છે ખરા, પરંતુ તે કયા ગ્રંથમાંનું

---

૧ અન્યાન્ય ઉલ્લેખોની યાદી માટે જુઓ મારો અંગ્રેજીમાં લખાયેલો અને ટૂંક સમયમાં ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિરના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થનાર લેખ.

અવતરણ છે તેનો નામનિર્દેશ કરતા નથી. આનાં ત્રણેક કારણ હોવાની કલ્પના થઇ શકે છે :—

(૧) જ્ઞાન એ સાર્વજનિક સંપત્તિ ગણાતી હોવાથી એના પ્રકાશકાદિના નામ-નિર્દેશનો ઉલ્લેખ કરવાની તે સમયમાં પ્રથા ન હોય.

(૨) જે સમયમાં ગ્રંથ રચાયો હોય તે સમયના વિદ્વાનોને અવતરણનું સ્થળ જાણીતું હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી ન હોય.

(૩) તેમણે પોતાના ગુરુ કે પ્રગુરુ પ્રમુખ પાસેથી અવતરણ સાંભળી ઉદ્દ્ધૃત કર્યું હોય, પરંતુ તેના મૂળ સ્થળ સંબધી તેમના તરફથી પ્રકાશ પડી ન શકયો હોય.

કેટલાક ગ્રંથકારોએ કેવળ ગ્રંથનું જ નામ ન દર્શાવતાં તેના વિભાગાદિની અને પોતાને ગ્રંથમાં રચતી વેળા પ્રાપ્ત થયેલી હસ્તલિખિત પ્રતિના પાનાની પૂર્ણ નોંધ લીધેલી જોવાય છે.

કેટલીક વેળા " इति वचनात् " એમ કરીને અવતરણ પૂર્ણ કરનાર પોતાના ગ્રંથમાં આપેલાં સમસ્ત અવતરણોનો આ રીતે કે અન્ય કોઈ રીતે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરતા નથી. દાખલા તરીકે **શ્રીમલ્લિષેણસૂરિએ સ્યાદ્વાદમંજરીમાં કેટલીકવાર ન્યાયપ્રવેશની વૃત્તિ, પ્રમાણમીમાંસા, સ્યાદ્વાદરત્નાકર ને રત્નાકરાવતારિકામાંની પંક્તિઓનો શબ્દશ:** ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં તેમણે તેનો અવતરણરૂપે નિર્દેશ કર્યો નથી.[1]

આ પ્રમાણે અવતરણ રજુ કરવા માટે અન્યાન્ય શૈલીનો આશ્રય લેવાયેલો છે.

ઉપયોગ—પોતાની કૃતિને પ્રામાણિક સિદ્ધ કરવા માટે અવતરણોનો ઉપયોગ કરાય છે એ વાત ઉપર કહેવાઇ ગઇ છે. આ ઉપરાંત અવતરણોનો ઉપયોગ પૂર્વ પક્ષ રજુ કરવા માટે પણ કરાય છે. વળી ગ્રંથ કે ગ્રંથકારનો સમય નિર્ણીત કરવામાં અવતરણ કામમાં લેવાય છે, જેમકે **શ્રીયાકિની**મહત્તરાસૂનુ **હરિભદ્રસૂરિ** કયારે થયા એનો નિર્ણય કરવા માટે તેમણે કરેલ બૌદ્ધતાર્કિક **ધર્મકીર્તિ** ને તેના ગ્રંથગત પંક્તિઓ, **નંદિસુત્તની** ચૂર્ણિની પંક્તિ ઇત્યાદિ કામમાં લેવાય છે.

પૂર્વે સૂચવાઇ ગયું છે તેમ જ્યારે ગ્રંથ [2]સંગ્રહાત્મક હોય ત્યારે તેમાંની કોઇ

---

૧ જુઓ રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલાદ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિ (પૃ૦ ૧૮), ઇ. સ. ૧૯૩૫.

૨ દાખલા તરીકે શ્રી **નેમચંદ્રસૂરિ**કૃત **ગોમ્મટસાર**. એના જીવકાંડની " **णिद्धस्स** " થી શરૂ થતી ૬૧૪ મી ગાથા **સર્વાર્થસિદ્ધિ** ને **રાજવાર્તિક** એ બે દિગંબરીય ગ્રંથોમાં તેમ જ **પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર** તથા **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર** (અ. ૫, સૂ. ૩૫) ની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા (પૃ. ૪૨૫) એ બે શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં પણ થોડાક ફેરફાર સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે.

પંક્તિ વગેરે અન્યત્ર ઉદ્દ્ધૃત થયેલી જણાતાં તે એ ગ્રંથની છે એમ માનીને એટલા જ ઉપરથી જે ગ્રંથમાં એ અવતરણ ઉપલબ્ધ થયું હોય તેના સમયનો નિર્ણય કરાય તો તે ભ્રાન્તિમૂલક નીવડવાનો સંભવ છે; કેમકે સંગ્રહાત્મક ગ્રંથમાં કેટલીક વાર એની પૂર્વેના ગ્રંથની પંક્તિ વગેરે ગુંથી લેવામાં આવેલ હોય છે અને છતાં તે મતલબનો કશો ઉલ્લેખ ત્યાં હોતો નથી.

હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં કેટલીક વાર મૂળ લખાણની ઉપર કે નીચે અથવા તો આજુબાજુ રાખેલા હાંસિયામાં એ પ્રતિનો ઉપયોગ કરનારે જે કાંઇ નોંધ્યું હોય તેને પણ આગળ ઉપર એ ઉપરથી નકલ કરનાર જો અજ્ઞાત હોય તો તેને ચાલુ ગ્રંથમાં મેળવી લે છે. આ પ્રમાણેની ભૂલને લીધે જો કોઇ અવતરણ દાખલ થઈ ગયેલ હોય તો તે ગ્રંથ કે ગ્રંથકારના સમયનિર્ણયમાં ગેરસમજ ફેલાવે છે અને નિરર્થક ચર્ચાનો વિષય થઇ પડે છે.

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે અવતરણ પ્રક્ષિપ્ત છે કે કેમ અથવા તે અમુક જ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત થયું છે કે તેની પૂર્વેના કોઇ ગ્રંથનું છે તેની પૂરતી તપાસ કરીને સમયનિર્ણય કરવો જોઇએ, જેથી વખત જતાં તે અપ્રમાણિક ઠરવાનો ભાગ્યે સંભવ રહે.

અવતરણો ગ્રંથના સંસ્કરણમાં પણ સહાયક થઈ પડે છે. આની પ્રતીતિ માટે એક જ ઉદાહરણ આપવું બસ થશે કે **ભાંડારકર-પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિર** તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા **મહાભારતના** સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ માટે એના વિદ્વાન્ સંપાદક મહાશય ડૉ. વી. એસ. **સૂકથનકરે** મને સ્થાયી વિજ્ઞપ્તિ કરી રાખી છે કે **મહાભારતને** લગતાં જે કોઈ અવતરણાદિ મારાં જોવામાં આવે તે મારે એમને પૂરાં પાડવાં. પ્રસ્તુત સંસ્કરણ માટે અનેક સ્થળેથી હસ્તલિખિત પ્રતિઓ તેમને મળી છે, તેમ છતાં જ્યારે આ પ્રમાણે તેઓ વિજ્ઞપ્તિ કરે છે ત્યારે એ ઉપરથી અવતરણો ગ્રંથની પુનર્ઘટનામાં કેવો અમૂલ્ય ભાગ ભજવે છે તે સંબંધમાં વિશેષ કહેવાપણું રહેતું નથી.

અત્ર એ વાતની નોંધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ગ્રંથનું સંસ્કરણ કરતી વેળા તદ્દગત અવતરણોમાં અનાવશ્યક પરિવર્તન કરાય તો તેથી વૈકલ્પિ રૂપો ને પાઠાંતરોનો નાહક નાશ થાય.

સંશોધન—જ્યારે જ્યારે ખાસ કરીને પ્રાચીન [૧]ગ્રંથોમાં અવતરણો આવે છે ત્યારે ત્યારે તેના મૂળ સ્થળો શોધવા માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસની આવશ્યકતા સંભવે છે.

---

૧. આવા કેટલાક ગ્રંથો તરીકે શ્રી **હરિભદ્રસૂરિકૃત** અનેક કૃતિઓ, **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની** ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા, **સન્મતિ પ્રકરણની** ટીકા તેમજ **અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકાદ્વાત્રિંશિકાની** ટીકા નામે **સ્યાદ્વાદમંજરીનો** અત્ર ઉદાહરણ તરીકે નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

કેટલીક વાર સંશોધક મહાશય સ્વપરસમયના જ્ઞાતા ને વિદ્યાવ્યાસંગી હોવા છતાં તેમને અમુક અવતરણોનાં મૂળ સ્થળ શોધી કાઢવામાં સફળતા મળતી નથી.

અવતરણોમાં મૂળ સ્થળોનો પત્તો નહિ લાગવાનું એક કારણ એ જણાય છે કે જે ગ્રંથમાંથી એ ઉતારો કરાયો હોય તે ગ્રંથ ક્યાં તો લુપ્ત થઇ ગયેલ હોય અથવા તો કોઇક ભંડારમાં હજુ પડી રહેલો હોવાથી અપ્રાપ્ત સ્થિતિમાં હોય. અવતરણોને પહોંચી વળાય તેટલા અભ્યાસનો અભાવ એ કારણ તો દેખીતું જ છે. એને દૂર કરવા માટેનો એક માર્ગ એ છે કે જે અવતરણોનું સ્થળ પુષ્કળ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ એકલે હાથે નહિ શોધી શકાયું હોય તેની એક યાદી કોઇ પ્રસિદ્ધ માસિકમાં છપાવવી અને એનું મૂળ જણાવવા માટે વિશિષ્ટ વિદ્વાનોને વિજ્ઞપ્તિ કરવી.

આંક—'આંક' શબ્દના અડસટ્ટો, ઘડિયા કે પાડા, જાડાઈ કે પાતળાઇનો હિસાબ, ઝીણાં છિદ્રવાળી ચાળણી, નિશાની, ભાવ, મૂલ્ય, સંખ્યા અને સીમા એમ વિવિધ અર્થો થાય છે. તેમાંના આ શીર્ષક હેઠળ છેલ્લા બેનો જ અત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે. અમુક ગ્રંથમાં કેટલાં અવતરણો હોવાં જોઇએ એને માટે કોઈ નિયમ નથી. એ તો અવતરણ રજુ કરનારની મુનસફી ઉપર આધાર રાખે છે. ગ્રંથ નાનો હોય અને તેમાં ખૂબ અવતરણો આપેલાં [1]હોય, જ્યારે ગ્રંથ મોટો હોય છતાં બહુ જ થોડાં અવતરણો એમાં હોય, ઘણુંખરું મહાકાય ગ્રંથમાં વિશેષ અવતરણો મળી આવે છે અને એ સ્વાભાવિક છે. જેમકે **લોકપ્રકાશમાં** લગભગ ૭૦૦ ગ્રંથોની સાક્ષી અપાયેલી છે.

અંતમાં આ પ્રમાણે અવતરણોને અંગે જે કેટલીક બાબતોનો અહીં ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે તેનું નિમિત્ત કારણ બહુશ્રુત શ્રી વિજયાનંદસૂરિના વિવિધ ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થતા અનેકવિધ અવતરણોનું અવલોકન છે એમ સૂચવતો અને એ સ્વર્ગસ્થ મહાનુભાવના જે વિવિધ ને યથાસ્થિત ગુણોથી આકર્ષાઇને આ સ્મારક અંક યોજવામાં આવ્યો છે તે સદ્‌ગુણોથી સૌ કોઇનું હૃદય પલ્લવિત બનો એવી અભિલાષા પ્રદર્શિત કરતો હું વિરમું છું.

---

૧ દાખલા તરીકે જુઓ **તત્ત્વતરંગિણીની** સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ.

શાલિની.

[1]આત્મારામે [2]આત્મ-પાંથ પ્રવેશી, બેઠો તેના એક દેશે ગવેષી;
શોભા ભાળી ચિંતવે ચિત્ત ધામે, આત્મારામે આત્મ [3]આરામ પામે. ૧

આ તે સાક્ષાત્ નંદનોદ્યાન છે શું ? વા અત્રે સૌ ઉપમા હીન[4] છે શું ?
મૂર્ત્તાત્મા શું [5]ભાવ આ શાંત નામે ? આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨

આહા ! કેવો બાગ છે એહ ચારુ ? દેખી દશ્યો આ ઠરે ચિત્ત મ્હારું;
શાંતિનું સામ્રાજ્ય એકત્ર જામે ! આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૩

શાલી[6] શીલે [7]પુષ્પદ્રુમો લસંતે, ફેલાવે છે સૌરભો[8] દિગ્-દિગંતે;
ગુંજંતા ત્યાં સંતભૃંગો વિરામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૪

જેના ઊંડા મૂલ *સદ્દર્શનો છે, જેના સ્કંધો[9] જ્ઞાનીના શાસનો છે;
એવા છાયાવૃક્ષ[10] આ મોક્ષ નામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૫

આ વૃક્ષોમાં અંગ શાખા વિશાલા, ને ઉપાંગો છે પ્રશાખા રસાલા;
[11]પત્રો અત્રે સંયમસ્થાન તામે ! આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૬

આ વૃક્ષો છે લબ્ધિ-પુષ્પે લસંતા, [12]સ્વાદુ સ્વાદુ સત્ ફલોથી લચંતા;
એના યોગે રમ્યતા ખૂબ જામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૭

---

૧ આત્મારામ=(૧) આત્મારૂપ આરામ-બગીચો અથવા આત્માનો બગીચો.
(૨) આત્માનું આરામસ્થાન-વિશ્રાંતિસ્થાન.
(૩) આત્મામાં રમણ કરે તે આત્મારામ.

૨ આત્મપથિક-મુસાફર. ૩ વિશ્રાંતિ. ૪ ન્યૂન, ઉતરતી. ૫ રસ.

૬ સુંદર. ૭ પુષ્પબહુલ-પુષ્કળ પુષ્પવાળા વૃક્ષ તે પુષ્પદ્રુમ. ૮ સુગંધી, પરિમલ.

૯ થડ. ૧૦ ગાઢ છાયાવાળા વૃક્ષ તે છાયાવૃક્ષ. ૧૧ પાંદડાં. ૧૨ મીઠાં.

* ' दंसणमूलो धम्मो उवइट्ठो जिणवरेहिं सिस्साणं '—શ્રી અષ્ટપ્રાભૃત,

સ્વાધ્યાયોથી 'હ્યાં સુસાધુ [13]વિહંગો, વિસ્તારે છે ગાનકેરા તરંગો;
એની છાયાથી ય સંતાપ શામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૮

વિંટ્યા વેલા કલ્પ સદ્દવલ્લરીના, નીલા નીલા એ [14]નિકુંજે [15]નિલીના;
આત્માલાપે કોકિલો લીન[16] આમે ! આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૯

દીર્ઘિકામાં શોભતા પદ્મખંડો, પદ્મો જાણે પંક નિર્લેપ સંતો;
સેવે તેને ભવ્ય હંસો [17]પ્રકામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૦

ત્યાંથી વાતો [18]ગંધબંધુ સુગંધી, આપે શીળી હિમ શી સૌખ્યસંધિ !
[19]કલાંતિ શ્રાંતિ[20] ભ્રાંતિજન્યા[21] વિરામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૧

[22]દુઃશલ્યો ને [23]કંટકો ઉદ્ધરંતા, સાતા ઋદ્ધિ ગારવો સંહરંતાં;
ભૂમિશુદ્ધિ કો કરે એહ ધામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૨

પાત્ર–ક્ષેત્રે બોધિ સદ્દબીજ વાવી, સિંચે માળી સદ્દગુરુ જ્ઞાન–વારિ;
ને ફૂટે ત્યાં અંકુરો વૃત્ત નામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૩

તે અંકુરા ગુપ્તિથી [24]ગુપ્ત રાખી, રક્ષે સાક્ષાત્ રક્ષિકા–માત[25] ભાખી;
વૃદ્ધિ પામે આમ તે [26]નિર્વિરામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૪

વ્હેતી એહી ભાવના [27]સારણીઓ, વૈરાગ્યોના વારિની [28]વાહનીઓ;
પોષે જ્ઞાનદ્રુમને ઠામ ઠામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૫

ચૈતન્યોના અત્ર ઊડે ફુવારા ! [29]દ્રષ્ટાઓને ચિત્ ચમત્કારકારા !
તાપો ત્હેના [30]શીકરોથી પ્રશામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૬

---

૧૩ વ્યોમવિહારી, પક્ષી. ૧૪ લતાગૃહમાં. ૧૫ લપાયેલા, છુપાયેલા.
૧૬ મશગુલ, એકતાન, લય પામી ગયેલ. ૧૭ અત્યંતપણે, આત્મતૃપ્તિ પ્રમાણે.
૧૮ ગંધનો બંધુ–સહચર, ગંધવાહ, પવન. ૧૯ કંટાળો, થાક. ૨૦ શ્રમ.
૨૧ (૧) ભ્રમણાથી ઉપજેલી, (૨) પરિભ્રમણથી–ભટકવાથી ઉપજેલી.
૨૨ દુષ્ટ શલ્યો–માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાનશલ્ય.
૨૩ આત્મદોષરૂપ કાંટા. ૨૪ સંરક્ષિત.
૨૫ સમિતિ–ગુપ્તિરૂપ અષ્ટપ્રવચનમાતા. ૨૬ વિના વિરામે, નિરંતર.
૨૭ જલની નીક. ૨૮ વહન કરનારી, લઇ જનારી.
૨૯ શ્લેષઃ (૧) પ્રેક્ષકોને, (૨) આત્મદર્શી–દ્રષ્ટાઓને. ૩૦ સૂક્ષ્મ કણથી.

આહા! આવું રમ્ય મેં ધામ દીઠું! માનું તેથી ભાગ્ય મ્હારું [31]ગરીઠું;
આ તો દીઠા માત્રથી ખેદ વામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૭

નેત્રો રીઝયા, ચિત્ત મ્હારું પ્રસન્ન, જાણું નિશ્ચે એહ જીવ્યું સુધન્ય;
વિસારી સંસાર તૃષ્ણા ક્ષુધા મેં, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૮

અત્રે આવ્યો તે થયું સારું! સારું! આવું તેથી ઉઘડયું ભાગ્ય મ્હારું;
આ પ્હેલાં તો હું ભમ્યો ઠામ ઠામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૯

નાના[32] જન્મારણ્યમાં આથડીને, નાના નાના દુઃખવૃંદો સહીને;
થાકયો પાકયો પ્રાપ્ત હું એહ ધામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૦

પામ્યો શાંતિ હાશ! હું શાંતિકામી, [33]ભ્રાંતિ ભાંગી, [34]શ્રાંતિ વિશ્રાંતિ પામી;
ના'વે જન્મ ગ્રીષ્મ સંતાપ સામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૧

આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિ બધીયે, બાધાકારી નો'ય અત્રે જરીયે;
આનંદોના ઉત્સવો માત્ર જામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૨

ને અંભોધિ ગર્જના ગાઢ ઘેરી, વાગે વેગે વિજયાનંદ ભેરી;
ભાગે સેના મોહની ઠામ ઠામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૩

આત્મારામે ઓજના[35] તેજઃપુંજ, આત્મારામે સિદ્ધિના શુદ્ધ કુંજ;
આત્મારામે આત્મ આનંદ ગુંજ, આત્મારામે આત્મને આત્મ! યુંજ![36] ૨૪

અનુષ્ટુપ્

મનોનંદન છે આત્મા, આત્મા વંદન ધામ છે;
આત્મા જ શુદ્ધ આદેય, હેય અન્ય તમામ છે. ૨૫

[37]સુસ્થિત [38]અમૃત સ્થાને, આત્મારામ [39]અનંત છે;
અક્ષરદેહ[40] અદ્યાપિ, આત્મારામ જીવંત છે. ૨૬

---

૩૧ મોટામાં મોટું શ્રેષ્ઠ. ૩૨ વિવિધ જન્મરૂપ વન–વગડામાં.
૩૩ ભ્રમણા અથવા પરિભ્રમણ. ૩૪ શ્રમ–થાક, વિશ્રામ–વિરામ પામ્યો, થાક ઉતરી ગયો.
૩૫ ઓજસ્, આત્મવીર્ય–શક્તિ. ૩૬ યોજ, જોડ.
૩૭ શ્લેષઃ (૧) સારી સ્થિતિવાળા (૨) સમ્યક્‌પણે સ્થિત, સ્થિર, ધ્રુવ.
૩૮ શ્લેષઃ (૧) અમરપદમાં, મુક્તિમાં, (૨) અમર–દેવસ્થાનમાં, સ્વર્ગમાં.
૩૯ શ્લેષઃ (૧) અનંત સંખ્યાવાચક, (૨) અંત રહિત, અપર્યવસિત.
૪૦ શ્લેષઃ (૧) અવ્યય સ્વરૂપી, અવિનાશી; (૨) અક્ષર–વર્ણરૂપ દેહવાળા.

સંવત્ ૧૮૯૨ ના ચૈત્ર શુદિ ૧ ના રોજ પંજાબની વીર ભૂમિમાં, ક્ષત્રિય વંશમાં એક બાળસૂર્ય ઊગ્યો. ધીમે ધીમે એ બાળસૂર્યે પોતાનો પ્રકાશ ભારતના–અને ભારતબહારના દેશોમાં પણ પાથર્યો. અજ્ઞાનરૂપી તિમિરને નિવારવાનું અપૂરું રહેલું વ્રત પૂરું કરવાને જ જાણે કે દેહ ધર્યો હોય તેમ સારું યે જીવન તેમણે જ્ઞાનપ્રચાર અર્થે અર્પ્યું. ભારતના સંતો–સાધુઓ–તપસ્વીઓ એક ઉજ્જ્વળ નક્ષત્રમાળા રચે છે. એ જ્યોતિર્ધરોની વચ્ચે શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતાનું સ્થાન દીપાવ્યું.

જૈન સમાજ ઉપર તો એમનો અનહદ ઉપકાર હતો. જૈન દર્શનની આસપાસ વ્હેમો અને આક્ષેપોના ઘન વાદળ ઘેરાઈ રહ્યા હતા. શ્રમણો–સાચા પંચમહાવ્રતધારીઓના સિંહનાદ સંભળાતા બંધ થયા હતા. બરાબર એ જ વખતે આ પંજાબી સિંહે દર્શન-શુદ્ધિ અને ચારિત્રશુદ્ધિની ત્રાડ ગર્જાવી. મિથ્યાત્વ અને ઢોંગ, પ્રપંચ અને કૃત્રિમતા એકીસાથે હલી ઊઠ્યા.

આત્મવલ્લભ

એમનું આખું જીવન વિગતવાર વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી. સંકુચિત સીમામાં રહેવાથી એમને કેટલું દુઃખ થયું, એમણે અંતરાયોને ભેદી પોતાનો અભ્યાસ શી રીતે વધાર્યો અને પોતાના જ અનુરાગીઓ, પોતાના જ અનુયાયીઓ, વડીલો વિગેરે સામે એક માત્ર સત્યની ખાતર કેટલું ઝૂઝવું પડ્યું તે તો એમના જીવનના ન્હાના–મ્હોટા લગભગ બધા જ પ્રસંગો બતાવી આપે છે. ખરેખર, એ એક મહારથી હતા.

આવા એક નરવીરના પુનિત નામ સાથે સંકળાયેલી સભા અને એ સ્વર્ગસ્થ પુરુષના પુણ્ય પ્રતાપે સભાએ પ્રાપ્ત કરેલી યત્કિંચિત્ સફળતાનો આછો ઈતિહાસ રજુ કરવાની મને જે તક મળે છે તે હું સહર્ષ વધાવી લઉં છું.

સ્વ. આચાર્યદેવ પોતે જ્ઞાનની એક પરબરૂપ હતા. ઘણા તરસ્યા પથિકોએ એ પરબમાંથી ધરાઇ–ધરાઇને જ્ઞાનપાન કર્યું છે. તેઓ પોતાની પાછળ જે પુસ્તકો મૂકતા ગયા છે તેના વાંચનથી પણ ઘણા ઘણા જિજ્ઞાસુઓ આજે પોતાની તરસ છીપાવે છે. પાંડિત્યના પ્રદ-

આત્માનંદ ભવન-ભાવનગર
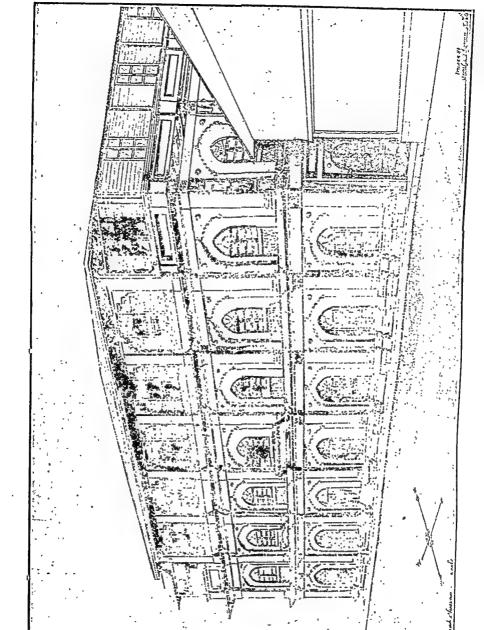
ર્શનનો જો એમને મોહ હોત, એટલે કે કેવળ લોકહિતની દષ્ટિ એમનામાં ન હોત તો તેઓ હિંદી ભાષામાં ગ્રંથ-રચના ન કરત. પણ તેઓ યુગબળનો પ્રભાવ જાણતા હતા, તેથી તો તેમણે ગૂઢ અને દુર્બોધ શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતો સહજ સરળ ભાષામાં ઉતાર્યા. પૂજાની પરિચિત રાગ-રાગિણીઓમાં એમણે પોતાની ઊર્મિઓ પ્રકટ કરી.

લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર એ પુણ્યશ્લોક પુરુષના ભાવનગરમાં પગલાં થયાં અને એ જ વખતે વકીલ મૂળચંદ નથુભાઈ, એમના લઘુબંધુ હરિચંદભાઈ, ખોડીદાસ ધરમચંદભાઈ, મગનલાલ ઓધવજી; દામોદર દીયાળ, દામોદર હરજીવન અને જૈન સોશીયલ કલબના સભ્યો વિગેરે ઉપર એ મહાત્માનો અલૌકિક પ્રભાવ પડ્યો.

એ પછી, એ મહાપુરુષના સ્વર્ગારોહણ પછી બાવીસમે દિવસે રુ. દોઢસોની અતિ સામાન્ય મુડીથી આ અમારી સભા સ્થપાઇ. સ્વ. વીરચંદ રાઘવજી જેઓ મહારાજજીના સંસ્કાર લઇ અમેરિકા સુધી જૈન શાસનની હાક વગાડીને પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા હતા, તેમના જ હસ્તે આ સભાનો ઉદ્દઘાટનવિધિ થયો.

સામાન્ય મુડી અને સામાન્ય પુસ્તકસંગ્રહના પાયા ઉપર ખડી થયેલી આ સભાએ, દિવસે દિવસે પોતાનો ઉત્કર્ષ વિસ્તાર્યો અને એ બધામાં અમને તો સ્વર્ગસ્થ પંજાબી ક્ષત્રિય મહાપુરુષના પુણ્યનો જ પરચો મળ્યો છે એમ કહીએ તો એમાં કંઇ ખોટું નથી.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્મારકરૂપ આ સંસ્થાના સંબંધમાં અહિં બહુ વિસ્તાર કરવાનું અમે યોગ્ય નથી ધાર્યું. ભાવનગરની આત્માનંદ જૈન સભા એક પ્રગતિશીલ સંસ્થા છે અને તેની વહીવટી વ્યવસ્થા, કોઇ પણ નમૂનેદાર સંસ્થા સાથે સહેજે સ્પર્ધા કરી શકે એવી છે એમ તેના વાર્ષિક વિવરણો પોતે જ કહી આપશે. એટલું છતાં ગુરુસેવા અને જ્ઞાનપ્રચારને માટે આ સંસ્થાએ શું કર્યું છે અને શું કરી રહી છે તેની કંઈક કલ્પના આવી શકે તે માટે અહીં દોહનરૂપ મ્હોટી વાતો રજુ કરી છે.

ગુલાબચંદ આણંદજી કાપડિયા, પ્રમુખ

૧. ગુરુમંદિર કરવા માટે અને સ્થાયી સભા કરવા સારું જૈન લતામાં આલીશાન મકાન શુમારે ચાલીશ હજારનું સંપાદન કરેલ છે.

૨. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, વસુદેવહીંડિ, બૃહત્કલ્પ, કલ્પસૂત્ર, શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરે આગમ; ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, કર્મગ્રંથ, ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર વગેરે સંસ્કૃત

પ્રાકૃત ગ્રંથો; દાનપ્રદીપ, કુમારપાળપ્રતિબોધ, શ્રી તીર્થંકર ચરિત્રો અને ગુજરાતી ગ્રંથો મળી શુમારે બશેંહ તેમ જ શ્રી કાંતિવિજયજી ઐતિહાસિક ગ્રંથમાળા અને આ શતાબ્દિના સંસ્મરણ નિમિત્તે શ્રી આત્માનંદ શતાબ્દિ સીરીઝની શરૂઆત વગેરે ગ્રંથો પણ અલગ રીતે આ સભા પ્રગટ કરી રહેલ છે. ભારતવર્ષમાં કોઇ જૈન સંસ્થા આટલું સાહિત્ય પ્રગટ કરી શકી નથી અને હજી દોઢ લાખ શ્લોકનું કામ પ્રગટ કરવાની તૈયારીમાં છે.

વલ્લભદાસ ત્રિભોવનદાસ ગાંધી, સેક્રેટરી

૩. દશ હજાર પુસ્તકો આઠ વર્ગોમાં, જુદી જુદી ભાષાના ધર્મ અને કથાનકોના વિવિધ સાહિત્યના પુસ્તકો, પચાસ ન્યુસપેપરનાં શ્રી વાંચનનો લાભ જૈન જૈનેતરને આપતી લાઈબ્રેરી ધરાવે છે.

૪. કેળવણીના ઉત્તેજન અર્થે અને ગુરુભક્તિ નિમિત્તે જયંતિ ઊજવવા પણ આર્થિકવ્યય સભા ચાલીશ વર્ષ થયા દર વર્ષે કરે છે.

૫. હસ્તલિખિત પ્રતોનો એક સારો ભંડાર (શુમારે ૧૬૦૦ પ્રતોનો) ધરાવે છે.

૬. ગુરુશ્રીનું નામ જેની સાથે જોડાયેલ છે તે શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ તેત્રીશ વર્ષ થયા સભા ચલાવે છે. અનેક વિવિધ લેખોરૂપી વાની જૈન સમાજને ચરણે ધરે છે, વગેરે વગેરે.

આ બધું ગુરુભક્તિ નિમિત્તે થાય છે અને તે સાથે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી, પ્રવર્તકજી શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ, મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજ અને પં. શ્રી

સંપતવિજયજી મહારાજની સભા ઉપર અપૂર્વ કૃપા છે. ગુરુભક્તિથી જ આ સભા આટલે દરજ્જે પહોંચી છે. ઉચ્ચ કોટીનું સાહિત્ય પ્રકટાવવા માટે તો સભા અને જૈન સમાજ મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ અને મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના જ સંપૂર્ણ આભારી છે. તેઓશ્રીનો સાહિત્ય પરત્વે પ્રેમ અને રસ, ઊંચા પ્રકારની વિદ્વત્તા, સભા ઉપર અપૂર્વ કૃપા, શરીરની દરકાર ન કરતાં ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રગટ થાય તેવી અભિલાષા હોવાથી જ આ સભા આટલું ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રકટ કરી શકે છે. છેવટે શતાબ્દિના સ્મરણાર્થે મુનિરાજ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની કૃપા અને આજ્ઞાથી શ્રી ચરણવિજયજી મહારાજના પ્રયત્ન અને કૃપાવડે શતાબ્દિ સીરીઝની શરૂઆત સભા કરી શકી છે અને ત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિત્ર જેવા અમૂલ્ય ગ્રંથો પ્રકટ થઇ રહ્યા છે. શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર તો તેઓશ્રીની ઋણી જ છે.

ન્યાયાંભોનિધિ શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી તરતજમાં એમના સ્મરણાર્થે જો કોઇ સંસ્થા સ્થપાઇ હોય તો આ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા છે. તે માટે તેને ખરેખર અભિમાન લેવા જેવું છે. જે મહાન્ પુરુષના પ્રભાવશાળી નામ સાથે આ સભાની સ્થાપના સંકળાયેલી છે તે મહાપુરુષની શતાબ્દિ ઊજવવાનો પ્રસંગ આ સભાને પ્રાપ્ત થાય તે ખરેખર સભાના અહોભાગ્ય છે. હાલમાં શેઠશ્રી ગુલાબચંદ આણંદજી પ્રમુખ, ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ અને શેઠ હરજીવનદાસ દીપચંદ સેક્રેટરી અને અન્ય શહેર ગામના સંઘ, સંસ્થા, પુણ્યશાળી જૈન બંધુઓ અને બ્હેનોના લગભગ સાડાચારસેં સભાસદોથી બિરાજ-માન થયેલી અને કલકત્તાનિવાસી બહાદુર-સિંહજી સિંઘી અને શેઠ જીવણચંદ ધરમચંદ જેવા પુણ્યાત્મા જેવા પેટ્રનોવડે શોભતી આ સભા નિરંતર નિઃસ્વાર્થવૃત્તિએ જૈન સમા-જની સેવા ગુરુભક્તિથી કરે છે કે જે આ ગુરુરાજની શતાબ્દિનો મંગળમય પ્રસંગ પણ આ સભાની કીર્તિમાં વધારો કરે છે.

શેઠ હરજીવનદાસ દીપચંદ, સેક્રેટરી

શ્રીમદ્ **આત્મારામજી** મહારાજ એમના સમયમાં યુગપ્રધાન હતા. શ્રી તીર્થંકરોનો જન્મ ક્ષત્રિય કુલમાં જ થાય છે તે કુલમાં તેમનો જન્મ હોઈ ક્ષત્રિયોચિત વીર્ય એમને વારસામાં મળ્યું હતું. તેને અંગે તેઓ જે કાર્ય હાથ ધરતા તે મધ્યમ પુરુષોની માફક નહિ પરંતુ **विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति।** એ ન્યાયે ઉત્તમ જનની માફક કાર્યનું ઉત્તમોત્તમ પરિણામ નીપજાવીને જ વિરમતા. દૃષ્ટાંત તરીકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધા પછી જ્યારે મૂર્તિપૂજા–દર્શનપદના સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું રહસ્ય એમને સમજાયું ત્યારે તે સંપ્રદાયને તજી દેતાં જરાપણ ઢીલ કરી નહિ તેમ જ બત્રીશ સૂત્રોની જ માન્યતાવાળી સંકુચિતતાને તજી, પીસ્તાળીશ આગમો–પંચાંગીઓ–પૂર્વાચાર્યોની ગ્રંથસમૃદ્ધિ વિગેરેના અગાધ વાચનમાં બુદ્ધિ પરિણત થઈ અને પોતે સ્વતંત્ર રીતે આગમોના અભ્યાસના દોહનરૂપે **અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, જૈનતત્ત્વાદર્શ, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ** વિગેરે ગ્રંથોના પ્રણેતા બન્યા. દૃઢતા અને નિયમિતતા એ એમનો જીવનમંત્ર હતો, અને તેનું જીવનની છેક છેલ્લી ઘડી સુધી પાલન કર્યું હતું.

અમેરિકાની વિશ્વધર્મ પરિષદ્‌માં **વીરચંદ રાઘવજી** ગાંધી બાર–એટ–લો. ને મોકલવા માટે મર્હુમ પૂજ્યશ્રીની જૈનદર્શનની પ્રભાવના પ્રતિ અગાધ મનોબળવાળી ભાવના સૂચવે છે. શ્રીયુત **વીરચંદભાઇને** જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનાં બીજસૂત્રો આપી, ચિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદ્‌માં મોકલી જૈનધર્મને અમેરિકામાં બહાર આણ્યો. સ્વામી વિવેકાનંદ જેમ વેદાંતની ફિલસૂફીને પ્રકાશમાં આણનાર હતા તેમ જૈન દર્શનનાં સિદ્ધાંતો રજુ કરનાર તરીકે મર્હુમ વીરચંદભાઇને મોકલવામાં શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ મુખ્ય નિમિત્તભૂત હતા.

એમનું નામકર્મ અતિ બળવાન હતું. એમના નામથી શરૂઆત થતી હિંદુસ્તાનમાં સૌથી પ્રથમ **જૈન આત્માનંદ** સભાની સંસ્થા સ્થપાઇ. ત્યારપછી અનેક સ્થળે એમના નામની સંસ્થાઓ વિપુલ પ્રમાણુમાં થવા લાગી; એટલું જ નહિ પરંતુ અનેક પુસ્તકો એમના યશસ્વી નામથી બહાર પડી ચૂકયા. આ એમના યશ:નામકર્મની મહત્તા સૂચવે છે.

એમના ગ્રંથો લોકપરિભાષામાં હોવાથી એમનું સાહિત્ય વિચારાત્મક અને સક્રિય રીતે (Theoretically & Practically) લોકભોગ્ય બન્યું છે. વાદી પ્રતિવાદી તરીકે પ્રશ્નોત્તર અને ખુલાસાવાળું એમનું સાહિત્ય છેલ્લી સદીમાં અગ્રપદે વિરાજે છે. ખરેખર એમની પ્રતિભાશક્તિ પ્રખર અને અનુપમ હતી; ક્ષાત્રોચિત ઓજસ્, સંયમબળ અને બ્રહ્મચર્ય એ એમના જીવનની ખાસ વિશિષ્ટતાઓ હતી. સ્વાધ્યાય (Self-introspection) પોતાને માટે અને શિષ્ય વર્ગને માટે સખ્ત નિયમોના પાલનપૂર્વક હતો.

મર્હુમશ્રીના ગુરુભાઇ પૂ. શ્રી. **મૂલચંદ્રજી** ગણિ તથા શ્રી. **વૃદ્ધિચંદ્રજી** સાથે એમનો પ્રશસ્ત સ્નેહ વર્તમાન સાધુવર્ગને ખાસ અનુકરણીય હતો. **ભાવનગરમાં** જ્યારે પૂ૦ **આત્મારામજી** મહારાજ અને પૂ૦ **વૃદ્ધિચંદ્રજી** મહારાજનો મેળાપ થયો ત્યારે **આત્મારામજી** મહારાજ પોતે આચાર્ય પદવીધર હોવાથી પૂ૦ **વૃદ્ધિચંદ્રજીએ** તેમને વંદન વ્યવહાર કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે તેમને તેમ કરવા સ્પષ્ટ ના પાડી અને **"हम बनिया का गुरु है, तुमारा तो लघु बंधु ही है।"** આવા લઘુતાભર્યા શબ્દોથી પરસ્પર સ્નેહાકર્ષણ વધ્યું અને આવી એમની લઘુતાથી ભવિષ્યની પ્રજાએ એમને ખરેખરી પ્રભુતાવાળા સ્વીકારી લીધા.

ખાસ કરીને હિંદી ભાષામાં એમણે પ્રભુભક્તિ માટે **વીશસ્થાનક, નવપદજી** વિગેરે અનેક પૂજાઓ બનાવી ભવિષ્યની પ્રજાને ભક્તિરસમાં તરબોળ કરી છે. એમની પૂજાની બનાવટ હિંદી ભાષામાં છે જે અત્યારે રાષ્ટ્રભાષા કરવાને માટે રાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય પુરુષો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે પ્રકારની વીરત્વભરી ઓજસ્વી ભાષામાં છે; પરંતુ તે સાથે રાગ રાગિણીની જમાવટ પણ પંજાબી ક્ષાત્રતેજને આભારી છે. એમ કહેવાય છે કે શ્રીમદ્ **આત્મારામજી** મહારાજે આ ઉસ્તાદી સંગીતની કળા પંજાબમાં ઉપાશ્રયની નજીકમાં સંગીતના નિષ્ણાતનું મકાન હતું તેના આલાપ-સંલાપ આરોહી-અવરોહી સાંભળવા ઉપરથી સંપાદન કરી હતી. વળી તે ઉપરાંત પૂજામાં સૂત્રોનાં અનેક રહસ્યો સમાવી દીધાં છે એ એમનું જૈન દર્શનનું વિશાળ જ્ઞાન અને તે જ્ઞાન સુગમ કરી અન્યને પ્રાપ્ત કરાવવાની કળા સૂચવે છે.

સુવર્ણના પાત્રમાં સિંહણનું દૂધ ટકી શકે તેમ ઓજસ્વી (Heroic) મગજમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સમાઇ શકયું હોય તો જગતને વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં લાભકારક થઈ પડે છે. એમને માટે તેમજ બન્યું છે, તેમાં વળી આબાલબ્રહ્મચર્ય પણ મુખ્ય નિમિત્તભૂત છે.

ગમે તેવા વાદીને પરાસ્ત કરવાની શક્તિ અને તે પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને જ. આ વિશિષ્ટ શક્તિ પ્રાપ્ત થવી બહુ દુર્લભ છે. પૂર્વ જન્મનો ક્ષયોપશમ એ પણ નિમિત્ત કારણ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ એમના ગ્રંથોના વાચકને સમજી શકાય તેવી છે.

એમની આચાર્યપદવી એમના ગુણોને અનુરૂપ હતી. એમના ગુણોથી અને સમર્થ વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈ સં. ૧૯૪૩ માં કાર્તિકી પૂર્ણિમાના પુણ્ય પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના સંઘે એમના મસ્તક ઉપર સૂરિપદનો મુકુટ મૂકયો અને એ રીતે શ્રી સંઘે આત્મારામજી મહારાજ જેવા સમર્થ યુગપ્રભાવકને સૂરિપદના સિંહાસને બેસારી પોતાનું ગૌરવ વધાર્યું.

આ યુગમાં સ્વ૦ શ્રીમદ્ આત્મારામજી ઉર્ફે શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિજી આચાર્યવર્ગમાં તેમ જ સાધુવર્ગમાં ખાસ તરી આવે છે. એવા મહાત્માની ભારતવર્ષને ખોટ પડેલી છે જે અત્યારસુધી પૂરાઇ નથી. એમની શતાબ્દિ ઊજવી એમના ગુણોને સ્મરણમાં લાવવા એ ભવિષ્યની પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. તેને અનુસરીને તેમના જન્મને સં. ૧૮૯૨ થી માંડીને આજ સો વર્ષ વીતી ગયાં હોવાથી શતાબ્દિ ઊજવવાનો નિર્ણય શ્રી સંઘે કર્યો તે અવસરોચિત છે. ખરે આવા મહાત્માઓ જેઓ પોતાની સાધુતાથી પોતાની સાહિત્ય સંબંધી લોકોપકારી કૃતિથી તેમ જ પોતાના અદ્‌ભુત તપોબળ અને સંયમરૂપ સદ્‌ગુણસંચયથી ભર્તૃહરિની ભાષામાં अलंकरणं भुवः । ભુવનના અલંકાર છે; તેવાઓને જ આપણે ગૌરવપૂર્વક કહી શકીશું કે जयति तेऽधिकं जन्मना जगत् । "હે મહાત્મન્, તમારા જન્મથી આ જૈન જગતે ખરેખર અધિક જય કર્યો છે." આ મહાપુરુષનો સ્થૂળદેહ વિદ્યમાન નથી પરંતુ સૂક્ષ્મદેહ—સાક્ષરદેહ વિદ્યમાન હોઇ આપણે અનેકગણી તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી શકીએ અને એમનું સ્મરણ ચિરંજીવ રાખી શકીએ. છેવટે ભક્તામરની પાદપૂર્તિરૂપે એમની ભક્તિરૂપે એક વિદ્વાને બનાવેલા શ્લોકોમાંથી નીચેનો સ્તુતિશ્લોક સાદર કરી વિરમવામાં આવે છે.

जैनेंद्रदर्शनसमुद्रसुधाकराय सिद्धांतसारकमलभ्रमरोपमाय ।
अज्ञानसुप्तजनजागरणारुणाय तुभ्यं नमो जिनभवोदधिशोषणाय ॥
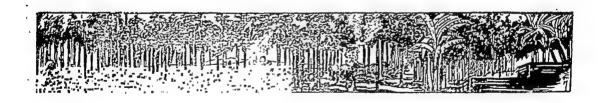
પૂજાનું મહત્ત્વ સમજાય અને છેક ગુજરાતમાં આવીને સંવેગ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ કદાચ સાંપડે, પરંતુ પોતાનું સાધીને બેસી ન રહેતાં તુરત પંજાબ પહોંચી જઇ, ત્યાં અજ્ઞાન-તિમિરને વિદારવા કટિબદ્ધ થવું અને આર્યસમાજ, સ્થાનકવાસી વિગેરે વિવિધ મતવાદીઓ સામે ઊભા રહી, પંજાબમાં બંધ થએલાં જિનાલયોના દ્વાર ખોલાવી પંજાબને પુન: વીર-ભૂમિનું નંદનવન બનાવ્યું તે જ તેમની શક્તિનું માપ છે. તેઓશ્રી અવિશ્રાંત શ્રમથી પંજાબમાં વીરધર્મ–પ્રચારની વિજયપતાકા એટલા જોરશોરથી ફરકાવી રહ્યા હતા કે તેની સુવાસ છેક ગુજરાતમાં ફેલાવા લાગી અને તેમને સંવેગ દીક્ષાના હજી પૂરા બે વર્ષ નહોતાં વિત્યાં ત્યાં વડોદરાના શ્રીમંત કુટુંબના યુવકોએ અનુક્રમે પંજાબ પહોંચીને પોતાની ત્યાગ ભાવના જાહેર કરી–આવી વણનોતરી મળી આવેલી તકનો અંધારે લાભ લઇ લેવાને બદલે તેમની ત્યાગ ભાવનાને કસોટીએ ચડાવી જોઇ અને તેમના વડીલોને વાકેફ કરી સમ્મતિ મેળવ્યા પછી જ તેમને દીક્ષા આપી જે પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી, પં. શ્રીહંસવિજયજી આદિ અગ્રસ્થાને પહોંચેલા સુપ્રસિદ્ધ છે.

જેમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના શિષ્ય સમુદાયમાં વડોદરાએ અગ્રસ્થાન લીધું તેમ તેમના સમુદાયનું નિયમન ગુંથવાને તે જ વડોદરાએ શ્રી વિજયકમલસૂરીશ્વરના નેતૃત્વ નીચે સાધુ સંમેલન બોલાવ્યું અને પરિણામે તે પ્રસંગે સર્વત્ર શ્રી આત્મારામજી મહા-રાજના સમુદાયનાં ઐક્ય અને દીર્ઘદર્શિતાની છાપ પડતી હતી.

આજે એ જ ગુરુદેવની જન્મ શતાબ્દિ ઊજવવાની જ્યારે પંજાબ ઘરે-ઘરે તૈયારી કરી રહ્યું છે, જ્યારે મુંબઈ અને પાટણ વચ્ચે આ માંગલ્ય પ્રસંગ ઊજવવાની વિચારસૃષ્ટિ રચાઇ રહી છે તેવા અણીના વખતે વડોદરા આ લાભ ખાટી જાય એ પણ સ્થાનનો સિદ્ધિયોગ જ લેખાશે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે સંવેગ દીક્ષા પછીના ફક્ત એક જ દાયકામાં જેમ પંજાબમાં વીરધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો તેમ જ અમદાવાદમાં ચાલતા સાગરાદિ વિવિધ ગચ્છ–પક્ષના વાદોમાં વિજય મેળવીને સં. ૧૯૪૨ માં જ્યારે તેઓશ્રી સિદ્ધાચળની યાત્રાએ ગયા ત્યારે આ પુનીત ગિરિરાજની યાત્રાએ કલકત્તાથી રાયબહાદુર બદ્રિદાસજી, પંજાબથી, કચ્છથી શેઠ રવજી દેવરાજ, મહારાષ્ટ્ર (ધુલીયા) થી શેઠ સખારામ દુર્લભ, અમદાવાદથી શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, ભરૂચથી શેઠ અનોપચંદ મલુકચંદ, વડોદરાથી શ્રી ગોકળભાઈ દોલતરામ, ભાવનગરથી વકીલ મૂલચંદ નથુભાઈ એમ સારાયે હિંદના દરેક પ્રાંતોના આગેવાનોનું આવવું થયું.

ધર્મપ્રવર્તક યતિવર્ગ ધર્માંધ ભક્તોના પોષણથી અને ધર્મ નિમિત્તે મેળવેલ જીરાસદારી જાગીરના ઘેનમાં ઉન્માદે ચડી ગયો હતો. એ અણીના વખતે શ્રી સત્ય-વિજય પંન્યાસે સંવેગરંગથી સાધુત્વને શુદ્ધ સ્વરૂપે વાળ્યું હતું અને આજે તેમનું

પ્રમાણ દાયકાથી મટીને સૈકા ઉપર પહોંચ્યું હતું. જો કે આ રીતે સંવેગ–સમુદાયનો વિકાસ થવાથી યતિવર્ગનું જોર દબાતું જતું હતું છતાં તેમની પાટપરંપરા હોઇને ગાદીપતિ તરીકે આચાર્યપદ ધરાવવાનું અભિમાન છોડી શકયા નહોતા. આ વાત જૈન સમાજને ખટકતી હતી, તેથી આવી મળેલા સારાયે હિંદના અગ્રગણ્યો એકઠા થયા.

આ પ્રસંગે અનેક વિશેષણોવાળી કંકોત્રીની પ્રથા નહોતી, છતાં સંઘ શબ્દનું ગૌરવ હતું અને આગેવાનોમાં પરસ્પર પ્રેમનાં ઝરણાં વહેતાં. સારાયે હિંદના આગેવાનોનું એકત્ર થઈ જવું અને શ્રી આત્મારામજી જેવા પ્રખર પુરુષનું આવવું એ જાણે સિદ્ધિયોગ સાધ્ય થયો હોય તેમ સંવેગ સમુદાયમાં એક આચાર્ય જોઈએ જ અને તે પદ શ્રી આનંદવિજયજી (આત્મારામજી) મહારાજને આપવું તેમ એકત્ર મળેલા આગેવાનોએ નક્કી કરી લીધું.

નિત્ય કર્મથી પરવારી શ્રી આનંદવિજયજી મહારાજ સમુદાય સહ વર્તમાન ઉપાશ્રયે હતા ત્યાં હિંદના સકલ સંઘનું એકત્ર થઈ ગએલ પ્રતિનિધિ મંડળ જઇ પહોંચ્યું અને વંદન કરી આચાર્યપદ સ્વીકારવા નમ્ર વિનંતિ કરી.

શ્રી આનંદવિજયજી મહારાજને આશ્ચર્ય થયું. संवेगी समुदाय में आचार्य की उपाधी की जरूरत क्या है ? मैं न तो गणाधीश वा पंन्यास पदाधीश हुं, और मैं गुरुदेव का चरण में सब से छोटे ही सेवक हुं—વગેરે શબ્દોમાં પદવી માટે ના પાડી, પરંતુ આવનારા આગેવાનો દૃઢનિશ્ચયી જ હતા, સંઘની આજ્ઞાનું મહત્ત્વ સમજતા હતા અને શ્રી આત્મારામજી મહારાજના જ્ઞાનશક્તિને કસોટીએ ચડાવી ચૂકયા હતા તેથી તેમના દરેક–બચાવ હા–ના સામે તેમણે સંઘની આણ ધરીને આચાર્યપદાભિષેકનો વાસક્ષેપ નાખીને જ ખસ્યા.

સં. ૧૯૩૨ માં શ્રી આત્મારામજીએ પંજાબથી છેક ગુજરાતમાં દોડી આવી સંવેગ દીક્ષા લીધી અને સં ૧૯૪૨ માં હિંદના સંઘે મળી આચાર્યપદવી આપી તેમાં અણધાર્યો સિદ્ધિયોગ હતો. તે ઉપરાંત આજે જયારે આ મહાન્ નરના જન્મકાળને સો વર્ષ પૂરાં થાય છે, શતાબ્દિ ઊજવવાનો અનહદ પુણ્ય યોગ પ્રાપ્ત થએલ છે ત્યારે જ ખ્યાલ આવે છે કે આ મંગલ દિવસ એ છે કે જયારે આ મહાત્માની શતાબ્દિ જ નહિ પણ તેમની દીક્ષાને સાઠ વર્ષ થવાથી હીરકમહોત્સવ અને આચાર્યપદને પચાસ વર્ષ થવાથી સુવર્ણ મહોત્સવ ઊજવવાનો પણ એક સાથે જ ઉજ્જવળ પ્રસંગ સાંપડ્યો છે. આવી સો વર્ષે સાંપડેલી સિદ્ધિયોગની તકનો જનતા લાભ બહોળા પ્રમાણમાં લેવા પામે અને આ મહાન્ સમુદાય મહાત્માશ્રીના પવિત્ર નામને ચિરસ્મરણીય બનાવે એ જ અભ્યર્થના.

આઠમા પરિચ્છેદમાં ચારિત્રનું સ્વરૂપ છે, જેમાં અતિચારના સ્વરૂપો, અઢાર પાપસ્થાનકોની સમજ, ભક્ષાભક્ષ વગેરેના દોષો બહુ જ સવિસ્તર સમજાવેલ છે.

નવમા પરિચ્છેદમાં શ્રાવકના દિનકૃત્યની કરણીની સમજ આપતાં આહાર, વિહાર, મલોત્સર્ગ, દંતધાવન, કેશ સમારન, સ્નાન, નિદ્રા, દ્રવ્યપૂજા, ભાવપૂજા, સામાયિક, સ્નાત્ર વગેરેમાં શ્રાવકે કેમ વર્તવું? દેવગુરુની આશાતનાથી કેમ બચવું? માતા, પિતા, સહોદર, સ્ત્રી, પુત્ર, ગુરુ, સ્નેહી, સંબંધી, નગરજનો સાથે કેમ વર્તવું? તેની માર્ગસૂચી એવી લાક્ષણિક રીતે સમજાવી છે કે એક વ્યવહાર શાસ્ત્રની કૉલેજના અભ્યાસક્રમનો આ પ્રકરણમાં સમાસ કરવામાં આવ્યો છે.

દશમા પરિચ્છેદમાં શ્રાવકોનાં રાત્રિકૃત્ય, પર્વકૃત્ય, ચાતુર્માસિક કૃત્ય, સાંવત્સરિકકૃત્ય, જન્મકૃત્ય એમ પાંચ કૃત્યોનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલ છે.

અગિયારમા પરિચ્છેદમાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનથી શ્રી મહાવીરસ્વામી પર્યંત જૈનમતાદિ શાસ્ત્રાનુસારે ઇતિહાસરૂપ પૂર્વ વૃત્તાંત આપવામાં આવેલ છે. તેમાં જુદા જુદા ઓગણત્રીશ પ્રકરણો પાડી, કુરુવંશ તથા યજ્ઞોપવિતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન, યાજ્ઞવલ્કય, સુલસા, પીપ્પલાદ તથા પર્વત પ્રમુખથી ફરી અસલ વેદોને ફેરવી હિંસાયુક્ત વેદોની રચના થઇ, તેનું સ્વરૂપ, પૂર્વોક્ત મહાપુરુષોના કથનાનુસારે વર્ણવેલ છે.

બારમા પરિચ્છેદમાં શાસનપતિ શ્રી મહાવીરસ્વામીથી આજ સુધીનું કેટલુંક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત રચનાત્મક શૈલીથી સમજાવી ગ્રંથની સમાપ્તિ કરી છે.

જૈન સિદ્ધાંતોના જિજ્ઞાસુને આ એક જ ગ્રંથમાંથી એટલી સામગ્રી પૂરી પડે છે કે તેમાંથી તેને જૈનદર્શનનું સારામાં સારું સર્વોત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શન થઇ શકે છે, તે નિઃસંદેહ વાત છે.

अज्ञानतिमिरभास्कर—

આ ગ્રંથ સ્વ૦ મહાત્માએ અંબાલા (પંજાબ)માં લખવો શરૂ કરેલ. તે સં. ૧૯૪૨ ખંભાતમાં પૂરો લખી તૈયાર કર્યો અને તે ભાવનગરની શ્રી જૈન જ્ઞાન હિતેચ્છુ સભાએ પ્રકાશિત કરેલ, જેની બધી નકલો ખલાસ થઇ જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી સં. ૧૯૬૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેની પણ એકેય નકલ મળતી નથી.

આ ગ્રંથ રોયલ આઠપેજી સાઇઝમાં પોણા ત્રણસો પૃષ્ઠ (ઓગણચાલીશ ફારમ) માં પૂરો કર્યો છે. તેના જુદા જુદા બે વિભાગ પાડી, પ્રથમ વિભાગમાં મિથ્યાત્વજનિત અજ્ઞાનતાને લઇને અન્ય મતવાળાઓએ જૈનધર્મ ઉપર જે આક્ષેપો કર્યા છે ને કરે છે, વેદાદિ ગ્રંથોના સ્વકપોલકલ્પિત અર્થ કરી જે જે લેખોદ્વારા પ્રયત્ન કર્યા છે તે ન્યાય અને યુક્તિપૂર્વક તે તે ગ્રંથોનું મંથન કરી આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જૈન દર્શનની ક્રિયા તથા પ્રવર્તન, સર્વ રીતે અબાધિત અને નિર્દોષ એવું જગતના સર્વ ધર્મોની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

આ પ્રવીણ ગ્રંથકારે આખા વિશ્વની પ્રવૃત્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે આર્હત્ ધર્મની ભાવના પુરાતની છે ને ઇતરવાદીઓના ધર્મની ભાવનાનું સ્વરૂપ ખુલ્લું કરી જૈનધર્મનાં તત્ત્વો સર્વોપરી હોવાનું સાબીત કરી આપ્યું છે.

આસ્તિક અને નાસ્તિક મતના વિચાર, જૈન ધર્મની પ્રબળતાથી વૈદિક હિંસાનો પરાભવ, વેદના વિભાગ, વેદજ્ઞ ઋષિઓના માંસાહારનું પ્રતિપાદન, વૈદિક યજ્ઞકર્મનો વિચ્છેદ, વૈદિક હિંસા વિષે વિવિધ મત, 'શંકરાચાર્યના વામમાર્ગાદિ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ. તેમ જ વેદ, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ્ ને પુરાણાદિ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલ યજ્ઞ વિગેરેનું સ્વરૂપ વર્ણવી, મિથ્યાત્વભરેલી અજ્ઞાનતા દર્શાવી, અસરકારક વિવેચન કરનાર વિશ્વાસપાત્ર ગ્રંથ તરીકે અર્વાચીન જૈન સાહિત્યમાં આ મુખ્ય છે.

ગ્રંથકારે બૌદ્ધ, સાંખ્ય, જૈમિનેય આદિ દર્શનવાળાઓ મુક્તિના સ્વરૂપનું કેવી રીતે કથન કરે છે, તથા ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ કરવા તેઓ કેવી યુક્તિઓ દર્શાવે છે તેનું ભાન કરાવી, પાંડિત્યભરેલું વિવેચન કર્યું છે.

બીજા વિભાગમાં સાધુ અને શ્રાવક ધર્મની યોગ્યતા દર્શાવવા માટે એકવીશ ગુણોનું વર્ણન, ભાવશ્રાવકના ષડ્કાર સંબંધી સત્યાવીશ ભેદ ને તેના સત્તર ગુણોનું સ્વરૂપ વિવેચન સહિત આપ્યું છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ આત્માનાં સ્વરૂપો સંક્ષિપ્તમાં વર્ણવ્યાં છે.

જૈન કે જૈનેતર કોઇ વિદ્વાન આ ગ્રંથનું અવલોકન કરશે તો જણાશે કે જૈનોના એક સમર્થ આચાર્યે ભારતવર્ષની પ્રજાને સન્માર્ગ બતાવવા આવા ગ્રંથો રચી ભારે ઉપકારથી ઋણી બનાવી છે.

सम्यक्त्वशल्योद्धार—

આ ગ્રંથ સદ્ગત આચાર્યશ્રીએ સં. ૧૯૪૦ માં લખી તૈયાર કરેલ, તે સં. ૧૯૪૧ માં ભાવનગર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ ગુજરાતીમાં અને સં. ૧૯૬૨ માં શ્રી જૈન આત્માનંદ પુસ્તક પ્રચાર મંડળે દીલ્હીમાં હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

ઢુંઢક મતના જેઠમલ નામના સાધુએ "સમકિતસાર" નામનો ગ્રંથ બનાવેલ કે જે સં. ૧૯૩૮ માં ગોંડલનિવાસી નેમચંદ હીરાચંદે પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ ગ્રંથમાં મૂર્તિપૂજા અને સમ્યક્ત્વ વિરુદ્ધ એટલા કડક લખાણો હતાં કે જે કોઈપણ મૂર્તિપૂજક જૈન સહન ન કરી શકે. તેની તમામ વિગતોનું ખંડન આ—સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર—ગ્રંથમાં કરેલ છે; જેમાં મહાવીરસ્વામીથી આજ સુધીમાં મૂર્તિપૂજા પુરાણી છે તે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોથી તથા મૂર્તિઓના પુરાવાથી અને પૂર્વાચાર્યોકૃત આગમોદ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. અજ્ઞાનતાના પ્રસંગથી ઉન્માર્ગગામી બનેલા ભવ્ય જીવોને હેયોપાદેય સમજીને સૂત્રાનુસાર શ્રી તીર્થંકર, ગણધર, પૂર્વાચાર્યપ્રદર્શિત સત્ય માર્ગ બતાવવા લેખક મહાત્માએ આ ગ્રંથમાં પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે.

श्री जैन धर्मविषयक प्रश्नोत्तर—

સં. ૧૯૪૫ પોષ સુદિ છઠ્ઠના રોજે સ્વ. આચાર્યશ્રીએ લખી પૂર્ણ કરેલ આ ગ્રંથ ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આ પુસ્તકમાં અનેક પ્રશ્નોના સમાધાન કર્યા છે. તેમાં નીચેના વિષયો ખાસ છે.

જૈનોમાં જ્ઞાતિધર્મ, શ્રાવકધર્મ, મુનિધર્મ, જૈનમતના આગમ, મહાવીરસ્વામીના સમયમાં જૈની રાજ્ય, પાર્શ્વનાથ ને તેની પટ્ટાવલી, જૈનધર્મ બૌદ્ધ ધર્મથી જુદો છે, બુદ્ધની ઉત્પત્તિ, નિર્વાણ શબ્દના અર્થ, પુણ્ય પાપનું ફળ દેનાર ઈશ્વર નહિં પણ કર્મ છે, જગત્ અકૃત્રિમ છે, દેવ–ગુરુ ને દેવોના ભેદ,

સમ્યક્ત્વી દેવતાની સાધુ શ્રાવક ભક્તિ કરે તો શુભાશુભ કર્મના ઉદયમાં દેવતા નિમિત્ત છે વગેરે અનેક પ્રશ્નો આ ગ્રંથમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે.

नवतत्त्व तथा उपदेश बावनी—

આચાર્યશ્રીએ સં. ૧૯૨૭ માં તૈયાર કરેલ છે. તે આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણાથી પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ સં. ૧૯૮૮ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

આ ગ્રંથમાં જીવદયાનું, નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ આળેખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વિશેષતાએ શ્રી ભગવતી-સૂત્ર પ્રમુખ વિવિધ આગમોના પાઠોની અહિં સંકલના કરવામાં આવી છે. અનેક મુદ્દાની વસ્તુઓ યંત્રરૂપે કોષ્ટકદ્વારા રજુ કરેલ છે જેથી આ ગ્રંથની મહત્તામાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઇ છે. કર્તાએ બાર વિવિધવર્ણી ચિત્રોવડે એને અલંકૃત કર્યો છે. ખાસ જીવતત્ત્વ, અજીવતત્ત્વ, પુણ્યતત્ત્વ, પાપતત્ત્વ, આસ્રવતત્ત્વ, સંવરતત્ત્વ, નિર્જરાતત્ત્વ, મોક્ષતત્ત્વ વિગેરે વિષયોનો સંપૂર્ણ રીતે આ ગ્રંથમાં સમાસ કર્યો છે.

ઉપદેશ બાવનીમાં પ્રથમ શ્રી ૐકારની સ્તુતિ કરી દેવ, ગુરુ અને ધર્મની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે પછી વિવિધ બોધજનક ઉપદેશ આપેલ છે.

जैनमतवृक्ष—

આ નાનકડા પુસ્તકમાં સ્વર્ગસ્થ મહાત્માએ લાખો વર્ષનો ઇતિહાસ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો છે. ઋષભ-દેવથી મહાવીરસ્વામી સુધીના તીર્થંકરોની ઐતિહાસિક ટૂંક નોંધ આમાં છે. કયા કયા તીર્થંકરોના સમ-યમાં કયા મતની શરૂઆત થઇ તથા તેમના કેટલા ગણધરો હતા? કેટલા ગચ્છો હતા? તેની ટૂંકી વિગત, રાવણ અને નારદ મુનિનો સંબંધ, તથા મહાવીરસ્વામી પછી કયા આચાર્યોએ કેટલા ગ્રંથો બનાવ્યા? કેટલા જૈનો બનાવ્યા? કેટલા મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરી? વગેરેનું ટૂંકું પણ રસપ્રદ વર્ણન આપ્યું છે. તેમ જ મહાવીરસ્વામીથી આજસુધીના ગૂર્જરપતિઓએ કઇ સાલથી કઇ સાલ સુધી કેટલાં વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું વગેરે વિગતોનો સમાવેશ સપ્રમાણ આપેલ છે. આ ગ્રંથ પંજાબ શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાએ સં. ૧૯૫૩ માં પ્રકાશિત કરેલ છે.

चिकागो प्रश्नोत्तर—

સને ૧૮૯૩ (વિ. સં. ૧૯૪૯) માં સ્વ. મહાત્માને અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં ભરાનારી સર્વ-ધર્મ પરિષદમાં પ્રતિનિધિ તરીકેનું આમંત્રણ હતું, જેમાં પોતે સાધુ ધર્મમાં હોવાથી ન જઈ શકયા, પરંતુ મી. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને તૈયાર કરી મોકલ્યા. તે ચિકાગોના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આ ગ્રંથમાં આપેલ છે.

ઇશ્વર કઇ વસ્તુ છે? જૈનો કેવા ઇશ્વરને માને છે? અન્યમતવાળા કેવા ઇશ્વરને માને છે? ઇશ્વર જગત્ના કર્તા સિદ્ધ થાય છે કે નહિ? કર્મ શું વસ્તુ છે? તેના મૂળભેદ કેટલા છે? ઉત્તરભેદ કેટલા છે? કયા કર્મના બંધ હોય છે ને કયા તેનાં ફળ હોય છે? એક ગતિથી ગત્યંતરમાં કોણ લઇ જાય છે? જીવને કર્મનો શું સંબંધ છે? કર્મનો કર્ત્તા જીવ પોતે કે કોઇ તેને કર્મ કરાવે છે? પોતાના કયા કર્મથી જીવ ભોક્તા છે? સર્વ મતોમાં કયા કયા વિષયોમાં પરસ્પર એકતા છે? આત્મામાં ઇશ્વર હોવાની શક્તિ છે કે નહિ? મનુષ્ય ને ઇશ્વરનો શું સંબંધ છે? સાધુ અને સંસારીના ધર્મો, ધાર્મિક ને સંસા-

રિક જિંદગીનાં નીતિપૂર્વક લક્ષણ, ધર્મશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવાના નિયમો, દૂષણ રહિતની પીછાન, ધર્મભ્રષ્ટ થનારની ફરી શુદ્ધિ, જિંદગીનો ભય નિવારવાનો કાયદો, ધર્મના અંગને તેનાં લક્ષણ વગેરે અનેક તત્ત્વની વાતોનો આ ગ્રંથમાં કર્ત્તાએ સમાવેશ કરેલ છે.

चतुर्थस्तुतिनिर्णयः भाग पहेलो—

યતિ રત્નવિજયજી (રાજેંદ્રસૂરિ) અને ધનવિજયજી નામના સાધુઓ દેવસી ને રાઇપ્રતિક્રમણમાં ચાર થોયને બદલે ત્રણ થોયનો પ્રચાર કરતા હતા અને શાસ્ત્રોક્ત ઠરાવવા તેમણે આસમાન-પાતાળ એક કર્યા છતાં તેમની આ શાસ્ત્રવિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિ સ્વ. ગુરુદેવે ખુલ્લી પાડી. પૂર્વાચાર્યોકૃત બ્યાસી (૮૨) પુસ્તકો અને સૂત્રોના આધાર આપી ચાર થોય શાસ્ત્રોક્ત છે તેવું આ ગ્રંથદ્વારા સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

चतुर्थस्तुतिनिर्णयः भाग बीजो—

ત્રણ થોયનો પ્રચાર કરનાર સાધુ ધનવિજયજીએ એક ગ્રંથ તૈયાર કરી તેમાં "આત્મારામજી મહારાજ" પીનાંબર ધારણ કરે છે, ચોથી થોય તેમણે સ્થાપન કરી છે. ઇરિયાવહિયાની પાછળ કરેમિ ભંતે પણ તેમણે જ સ્થાપન કરેલ છે વગેરે અસત્ય બીના લખી આખી પોથી ભરેલ, તેનો શ્રી આત્મારામજી મહારાજે એવો સજ્જડ જવાબ આપ્યો છે કે શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જૂઠા પાડનાર તે ધનવિજય તથા રત્નવિજયના કથનોમાં કેટલો દ્વેષ છે અને ત્રણ થોયનો પ્રચાર કરવામાં અસત્યનો કેટલો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે, તે આખી વસ્તુસ્થિતિ આ ગ્રંથમાં ખુલ્લી પાડી છે.

जैनमतका स्वरूप—

જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની સૌ કોઇને ઇચ્છા હોય છે, પરંતુ જૈન ધર્મના તત્ત્વોનું સ્વરૂપ એટલું ગહન અને વિસ્તીર્ણ છે કે જૈન ધર્મના અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન કર્યા સિવાય તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

હાલના પ્રવૃત્તિમય સમયમાં સૌ કોઇની શક્તિ એવી ન હોઇ શકે કે તમામ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી શકે, જેથી આ પુસ્તકમાં લેખક મહાત્માએ જૈનધર્મના મુખ્ય વિષયો જેવા કે તીર્થંકરોની ઉત્પત્તિનો સમય ને તેમના કાર્યો, નવતત્ત્વ, ષડ્દ્રવ્ય, ષડ્કાય, ચાર ગતિનું વર્ણન, આઠ કર્મનું સ્વરૂપ, જૈનોનું સામાન્ય મંતવ્ય, સાધુધર્મના સંયમના સત્તર ભેદોના નામ, દસ પ્રકારના યતિધર્મનાં નામ, સાધુધર્મનું સ્વરૂપ, ગૃહસ્થ ધર્મમાં અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થનું સ્વરૂપ ને તેનું કૃત્ય, દેશવિરતિ શ્રાવકના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ એવા ત્રણ ભેદ, તેનું વર્ણન, શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ વગેરે અનેક તત્ત્વોનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરેલ છે.

ईसाईमत समीक्षा—

ક્રિશ્ચિયન અર્થાત્ ઇસાઇ મતને માનવાવાળાઓમાંથી એક ઇસાઇએ "જૈનમતપરીક્ષા" નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે જૈનોમાં મોટા મોટા વેપારી ઊંચી પદવીવાળા છે ને તેમના હાથમાં દુનિયાની મોટી દોલત છે, તથા તેઓ અન્ય ધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં ભેળવવા માટે ઉપદેશ કરે છે વગેરે લખેલ છે. તે સામે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માએ સવિસ્તર આ પુસ્તક રચી જણાવ્યું કે ધર્મ કરવાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે ને પુણ્યનો ઉદય થાય છે, જેથી જે જીવના કર્મનો ક્ષય ને પુણ્યનો ઉદય થાય તેને સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય અને દોલત પણ મળે છે.

ઇસાઇઓ માને છે કે ઇશ્વર જ કર્તા છે તો પછી ઇશ્વરને જગતકર્ત્તા ન માનવાવાળા જૈનોને ધન, દોલત, ઉચ્ચ પદવી વગેરે ક્યાંથી મળી ? વળી ઈસાઇઓ પુનર્જન્મને માનતા નથી ને ઇશ્વર સૌને સુખી કરવા જ જન્મ આપે છે, તો તેઓમાં પણ દુ:ખી આત્માઓ બહુ કેમ છે ? વગેરે વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી કર્મની 'થીયરી' ઇસાઇઓને બહુ સારી રીતે સમજાવી છે વળી બીજા અનેક વિષયોનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કર્યો છે.

तत्त्वनिर्णयप्रासाद—

આ ગ્રંથ આચાર્યશ્રીની છેલ્લી કૃતિ છે. સં. ૧૯૫૧ ના ભાદરવા સુદિ ૪ના રોજ આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરી, મુનિરાજશ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ (હાલના આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી)ને પ્રેસ કોપી કરવા આપી તે દરમ્યાન આચાર્યશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના પ્રધાન મંત્રી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભ-સૂરીશ્વરજી મહારાજ કે જે હાલ તેઓશ્રીની પાટે બિરાજે છે તેમણે પ્રેસ કોપી તૈયાર કરી, શુદ્ધ કરી, આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર પણ આ ગ્રંથમાં દાખલ કર્યું અને મુંબઇથી રા. અમરચંદ પી પરમારે સં. ૧૯૫૮ ની સાલમાં આ અપૂર્વ અંતિમ પ્રસાદીરૂપ શ્રી તત્ત્વનિર્ણય-પ્રાસાદનામા ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

આ ગ્રંથના છત્રીશ સ્થંભરૂપ વિભાગો પાડી જુદા જુદા વિષયો ચર્ચી પૂર્ણ કરેલ છે. તેના પ્રત્યેક સ્થંભોની ટૂંક વિગત નીચે મુજબ છે.

મહાવીરસ્વામીથી આજ સુધીની પટ્ટાવલી આ ગ્રંથમાં છે. તે એટલી પ્રમાણભૂત છે કે ઘણા ઇતિહાસજ્ઞ વિદ્વાનોને આ પુસ્તકની સાહદત આપ્યા વિના ચાલી શકતું નથી.

પહેલા સ્થંભમાં પુસ્તક સમાલોચના, પ્રાકૃત ભાષા નિર્ણય વેદબીજક વગેરેનું વર્ણન છે.

બીજા સ્થંભમાં હેમચંદ્રાચાર્યકૃત મહાદેવ સ્તોત્રદ્વારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવના લક્ષણ, તેનું સ્વરૂપ, લૌકિક બ્રહ્માદિ દેવોમાં યથાર્થ દેવપણું સિદ્ધ નથી થતું, તેનું પ્રાચીન લૌકિક શાસ્ત્રદ્વારા વર્ણન કરેલ છે.

ત્રીજા સ્થંભમાં બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહાદેવાદિ લૌકિક દેવોમાં જે જે અયોગ્ય વિગત છે તેનું વ્યવચ્છેદ-રૂપ વર્ણન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત દ્વાત્રિંશિકાદ્વારા કરેલ છે.

ચોથા અને પાંચમા સ્થંભમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિવિરચિત લોકતત્ત્વનિર્ણયના ભાવાર્થ સહિત અપૂર્વ વર્ણન લખેલ છે, જેમાં પક્ષપાત રહિત દેવાદિકની પરીક્ષા કરવાનો ઉપાય અને અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિની જગતવાસી જીવોની કલ્પના કરી છે તેનું વર્ણન છે.

છઠ્ઠા સ્થંભમાં મનુસ્મૃતિના કથન મુજબ સૃષ્ટિક્રમ અને તેની સમીક્ષા છે.

સાતમા ને આઠમા સ્થંભમાં ઋતાદિ વેદોમાં જેવું સૃષ્ટિનું વર્ણન છે તેવું બતાવી તેની સમીક્ષા કરી છે.

નવમા સ્થંભમાં વેદની પરસ્પર વિરુદ્ધતાનું દિગ્દર્શન છે.

દશમા સ્થંભમાં વેદોક્ત વર્ણનથી વેદ ઇશ્વરોક્ત નથી તેવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

અગિયારમા સ્થંભમાં "ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વસ્તત્" ઇત્યાદિ ગાયત્રી મંત્રના અનેક અર્થો કરી જૈનાચાર્યોની બુદ્ધિમત્તા બતાવી છે.

શ્રી. નાનચંદ તારાચંદ

બારમા સ્થંભમાં સાયણાચાર્ય, શંકરાચાર્ય આદિઓએ બનાવેલ ગાયત્રી મંત્રના અર્થનું સમીક્ષાપૂર્વક વર્ણન છે અને વેદ નિંદક નાસ્તિક નથી, પરંતુ વેદના સ્થાપક નાસ્તિક છે તેવું મહાભારત આદિ ગ્રંથોદ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે

તેરથી એકત્રીસ સ્થંભમાં ગૃહસ્થના સોળ સંસ્કારોનું વર્ણન શ્રી વર્ધમાનસૂરિકૃત આચાર્યદિનકરદ્વારા કરેલ છે.

બત્રીશમા સ્થંભમાં જૈનમતની પ્રાચીનતા, વેદના પાઠોમાં ગરબડ થઇ છે, તેનું નિષ્પક્ષપાત વિવરણ છે. જૈન વ્યાકરણાદિની સિદ્ધિનું તથા મહર્ષિ પાણિનીની ઉત્પત્તિનું વર્ણન ઘણું જ રસમય કરી બતાવેલ છે તે જોતાં આચાર્યશ્રીનું જૈનેતર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન કેટલું અગાધ હશે તેની ઝાંખી વાચકને થયા વિના નહીં રહે.

તેત્રીશમા સ્થંભમાં જૈનમતની બૌદ્ધમતથી ભિન્નતા બતાવી છે તેમ જ પાશ્ચાત્ય અને દિગંબર વિદ્વાનોને હિતશિક્ષા આપી છે.

ચોત્રીશમા સ્થંભમાં જૈનમતની કેટલીક વાતો ઉપર કેટલાક માણસો અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરે છે. તેમને દાખલા દલીલો સાથે બહુ જ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે.

પાંત્રીશમા અને છત્રીશમા સ્થંભમાં શંકર દિગ્વિજયને અનુસારે શંકરસ્વામીનું જીવનચરિત્ર લખેલ છે. વેદવ્યાસ અને શંકરસ્વામીએ જૈન મતની સપ્તભંગીનું ખંડન કરેલ છે તેમાં શંકરસ્વામી અને વેદવ્યાસ જૈન મતથી કેટલા અજ્ઞાન હતા તે સમજાવી જૈન મતવાળા સપ્તભંગીને જેમ માને છે તેમ તેના સ્વરૂપ અને સપ્તનયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરેલ છે.

આવા અનેક જુદા જુદા વિષયોના વર્ણનોથી આ મહાન્ ગ્રંથ ભરેલો છે. નિષ્પક્ષપાતી સજ્જનોએ આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ વાંચી સત્યાસત્ય જાણવા યોગ્ય છે.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ઉપર્યુક્ત અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. તે જોતાં તેઓ એક સમર્થ ક્રાંતિકાર, સુવ્યવસ્થારૂઢ સુક્રાંતિના બીજવાળા, ઊંડા જ્ઞાની હતા. એમના ગ્રંથોના કરવામાં આવેલ આ દિગ્દર્શનથી વાચક જાણી શકશે કે તેઓએ તેમાં સંખ્યાબંધ આગમો અને શાસ્ત્રોના આધાર આપેલા છે, તેથી તેઓશ્રીના બહુશ્રુતપણાની-ઊંડા અભ્યાસની આપણને ખાત્રી થાય છે. તે ઉપરાંત તેઓએ "સ્નાત્રપૂજા" "અષ્ટપ્રકારી પૂજા" "વીશસ્થાનક પદપૂજા" "સત્તરભેદી પૂજા" "નવપદ પૂજા" વગેરે પૂજાઓ તથા સંખ્યાબંધ સ્તવનો, ચૈત્યવંદનો, પદો, સજ્ઝાયો રચેલ છે, જે જોતાં તેમની અગાધ કવિત્વ શક્તિનું આપણને ભાન થાય છે. નવીન રાગ–રાગણીથી હિંદી ભાષામાં પૂજાઓ રચવાનું પ્રથમ માન શ્રી આત્મારામજી મહારાજને ફાળે જાય છે. ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રભાષા હિંદી હોવાથી તેમના તમામ ગ્રંથો પણ રાષ્ટ્રભાષામાં લખાયેલ હોઇને રાષ્ટ્રભાષાના સાહિત્યમાં સુંદર પૂર્તિ કરે છે.

આજે તેઓશ્રીનો એટલો શિષ્યસમુદાય ભારતમાં વિચરે છે કે તેમની બરોબર કરી શકે તેવો બીજો એક પણ ગચ્છ કે સંપ્રદાય ભાગ્યે જ હશે. જૈન સમાજની સાધુ સંસ્થા આ જગતને સત્યધર્મનો પંથ બતાવી માર્ગદર્શક બને છે તે નિઃસંદેહ સત્ય છે, એ આપણે આચાર્યશ્રીના ચરિત્ર અને ચારિત્રથી જાણી શકીએ તેમ છીએ.

અંતમાં સ્વર્ગસ્થ આચાર્યશ્રીની સાહિત્યસેવા, ધર્મસેવા ને રાષ્ટ્રસેવાને લક્ષમાં લઇ આપણને તે પંથે વિચરવા પ્રભુ શક્તિ અર્પે તેમ પ્રાર્થના કરી વિરમીએ.

કાળના સુદર્શન ચક્રમાં મનુષ્યોને સંહારવાની તાકાત હોય છે પરન્તુ જગત્ કલ્યાણાર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપનાર મહાપુરુષોની કીર્તિને સ્પર્શ સુદ્ધાં કરવાની તેની તાકાત હોતી નથી. શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધ, શ્રી રામ અને શ્રી કૃષ્ણ બધા ય અવશ્યમેવ તેને શરણે થયા છે, તથાપિ તેમની યશગાથાઓ આજ પણ ગૃહે-ગૃહે સંભળાય છે.

કાંઈક આવું જ શ્રી આત્મારામજી વિષે બન્યું છે. તેઓ સ્થૂલદેહે વિદ્યમાન નથી, પરન્તુ તેમનો યશોદેહ આંજે ઝળહળી રહ્યો છે શા માટે? તેઓ આચાર્ય હતા તે માટે? ઢુંઢકમાંથી સંવેગી થયા તે માટે? અનેક શિષ્યોના ગુરુ થયા તે માટે? નહિ. આવા તો અનેક પુરુષો કાલગર્ભમાં વિલીન થઇ ગયા છે, તેમને કોઇ સંભારતું ય નથી. તેમનો પ્રખર ત્યાગ, તેમનું સત્યમય જીવન, અખંડ ચારિત્ર્ય, ક્રાન્તિવીરતા અને સતત કર્તવ્ય-શીલતાથી તેઓ આજે સમાજની જીભને ટેરવે રમી રહ્યા છે. આ જ કારણે સો સો વરસે પણ તેમની પુણ્ય-સ્મૃતિઓ માનવ જીવનને પ્રેરણા અર્પી શકે છે.

એક જ ખંડ વાકયમાં તેમનું વર્ણન કરવું હોય તો 'ગુણોનો સમુચ્ચય એટલે આત્મારામ' એમ કહીએ તો બસ છે. પરન્તુ આજના વિચારક અને બુદ્ધિપ્રધાન યુગમાં આ જાતનું વર્ણન હાંસીને પાત્ર થાય એટલું જ નહિ પણ જે હેતુથી ચરિતાલેખન થાય તે હેતુ જ માર્યો જાય; તેથી યોગ્ય પૃથક્કરણદ્વારા જ તેમની મહત્તા સિદ્ધ કરી શકાય.

તદ્દન તટસ્થ દૃષ્ટિએ તેમના જીવનપ્રસંગો અવલોકીએ તો તેમનું જીવન પ્રયોગાત્મક કહી શકાય. 'સત્યના પ્રયોગો' શબ્દ મહાત્મા ગાંધીજીએ રૂઢ કર્યો તે પહેલાંથી જ તે શબ્દની પાછળ રહેલું વિશિષ્ટ જીવન અનેક મહાપુરુષો જીવી ગયા છે. શ્રી આત્મારામજી તે પૈકીના એક જ છે. દરેકનું તેમ સાધુનું જીવન પ્રયોગાત્મક જ હોય છે. 'સાધુ એટલે

સંપૂર્ણતા, સાધુજીવન એટલે સંપૂર્ણ જીવન ’ એવી અપેક્ષા રાખનાર વર્ગ પૈકીનો હું નથી. તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે તો પછી ‘ સિદ્ધ ’ માં અને ‘ સાધુ ’ માં ફેર જ રહે નહિ. સાધુજીવન એ ‘ સિદ્ધ ’ નું નહિ પણ તે માર્ગનું સાધક જીવન છે. તેમાં ત્રુટીઓ પણ સંભવી શકે અને તેથી જ તે પ્રયોગ–જીવન છે. જેટલું ઉત્કૃષ્ટ અને સત્ય રીતે તે જીવી શકાય તેટલે અંશે તેવું જીવન જીવનાર તે મહાત્મા.

શ્રી આત્મારામજીનું જીવન સત્યના પ્રયોગથી ભરપૂર જીવન છે. એક જ દાખલો લઈએ: તેઓ ઢુંઢકમાંથી સંવેગી થયા. આ બનાવમાં ઢુંઢકો માટે દિલગીર થવા જેવું કે સંવેગી માટે આનંદમાં ગાંડા બની જવા જેવું કાંઇ નથી. આમાં ઢુંઢકોની હાર કે મૂર્તિ-પૂજકોના વિજય જેવું કાંઇ નથી. વિજય હોય તો તે સત્યનો છે. પરાજય હોય તો તે અસત્યનો છે. તેથી જ આ પરિવર્તનને બદલે તેની પાછળ રહેલી ઉત્કૃષ્ટ મનોદશા, નિંદાને ભોગે પણ સત્ય સ્વીકારવાની તમન્ના અને નૈતિક હિંમતમાં જ તેમના જીવનની સાચી મહત્તા છે. આ પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો હોત તો વિકાસ પામવાને સરજાયેલું ફૂલ હિમ પડવાથી કરમાઇ જાય તેમ તેઓશ્રીનું જીવન વાડાઓની સંકુચિતતામાં પૂરાઇને કરમાઇ જાત. પ્રયોગ સફળ થયો અને આખા જૈન-સમાજમાં તેમનું સ્થાન અનોખું છે.

શ્રી. નાગકુમાર મકાતી

બીજો દાખલો લઇએ. ચિકાગોમાં સર્વધર્મ પરિષદ્ ભરાનાર હતી. શ્રી આત્મારા-મજીને ત્યાં જવાનું આમંત્રણ હતું. યમનિયમોના બંધનોથી પોતે જઈ શકતા નહોતા પરન્તુ જૈન સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા તેમનું દિલ તલસી રહ્યું હતું. તેમણે સ્વ. શ્રીયુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને તૈયાર કર્યા. મુંબઇમાં પ્રખર વિરોધ જાગ્યો. આ વિરોધ અસ-ત્યનો હતો, જૈનોની નિર્માલ્યતાનો હતો, પામરતાનો હતો, સંકુચિત માનસનો હતો; પરંતુ આત્મારામજીને પોતાના અનુયાયીઓના કરતાં જે ધર્મના પોતે પ્રતિનિધિ હતા તે ધર્મનું વધારે અભિમાન હતું. છીછરા અનુયાયીઓ કદાચ ઓછા થાય તેની તેમને પરવા નહોતી. સત્ય ધર્મનો ફેલાવો એ તેમની અંતરેચ્છા હતી, તેથી વિરોધ છતાં શ્રી વીરચંદ રાઘવજીને તેમણે અમેરિકા મોકલ્યા, અને જૈન સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર દરિઆપાર કરાવ્યો. સત્યનો

આ મહાન્ પ્રયોગ હતો. કાચોપોચો આત્મા જરૂર ગભડી પડે. અનુયાયીઓનો વિરોધ પૂજા, વંદના, ભક્તિના લાલચુઓ ન કરી શકે. ઊલટા આવા તો અનુયાયીઓના અનુયાયી બની બેસે. શ્રી આત્મારામજી સત્યની આ કસોટીમાંથી તરી પાર ઉતર્યા, અને આજે સમુદ્રપાર તેમને સંભારનારા પડ્યા છે.

આથી તદ્દન વિરોધી એવો બીજો બનાવ લઇએ. ઉપરના પ્રસંગમાં તેઓએ સંઘને નમાવ્યો, બીજામાં સ્વેચ્છાથી તેઓ નમ્યા. સત્યનો પૂજારી નમાવવામાં અને નમવામાં–બન્નેમાં તત્પર હોય છે, બન્નેમાં ગૌરવપૂર્વક રહી શકે છે. તેને મન હાર–જીતની કાંઇ કિંમત નથી. સત્ય અબાધિત રહેવું જોઇએ એ જ તેની તમન્ના હોય છે. તે વિરોધી બીજો પ્રસંગ આ રહ્યો:—

ધ્રાંગધ્રાના બે ભાઇઓ લુધીઆના ગયા. શ્રી આત્મારામજીએ તેમના આગ્રહથી તેમને દીક્ષા આપી. બન્નેની લાયકી વિષે શંકા હતી. અમદાવાદનિવાસી શેઠ દલપતભાઇ ભગુભાઇએ તેઓશ્રીને પત્ર લખ્યો કે ધ્રાંગધ્રાવાળાઓને દીક્ષા ન આપવી; પરંતુ દીક્ષા અપાઇ ચૂકી હતી. ઉપાય ન હતો. આત્મારામજીને પસ્તાવો થયો. સંઘના ઐક્ય, હિત અને શિસ્ત ખાતર સંઘના આગેવાનોના મત વિરુદ્ધ દીક્ષા આપવી યોગ્ય નથી એમ તેમને લાગ્યું. તેમના એક જ વાક્યમાં તેમની લઘુતા(વસ્તુતઃ મહત્તા)નું પ્રદર્શન અચ્છી તરેહથી થાય છે " શેઠજી લખે છે કે તુમને દીક્ષા ન દેવી અને ઇનકો તો વેષ દે દીયા. અબ મૈં શેઠજી કું કયા જુવાબ લિખું ?........મેરી નાલાયકી કી તર્ફ આપકો ખ્યાલ ન કરના ચાહીયે, કયું કિ મેરી તુચ્છ બુદ્ધિ હૈ. " અમેરિકાના પ્રસંગ વખતે સમસ્ત મુંબઇના વિરોધને ઠોકરે મારી શકનાર શું એક વ્યક્તિના વિરોધને ઠોકરે ન મારી શકત ? જરૂર મારી શકત; પરંતુ સત્યના અને શિસ્તના પૂજારીને માનાપમાનનાં કે હાર–જીતનાં માપ હોતાં જ નથી. તેનાં માપ લોકોત્તર અને દૈવી હોય છે.

તેમનું યશસ્વી જીવન આ જાતના અનેક ઉદાહરણોથી ભરપૂર છે. લંબાણ ન કરતાં ' સત્ય એટલે સત્ય, અને સત્ય સિવાય કાંઇ નહિ ' એવું માનનાર, વિચારનાર અને આચરનાર આ મહાત્માની પવિત્ર શતાબ્દિ પ્રસંગે તેમનું જીવન સમાજને પ્રેરણાદાયી નિવડો એવી અભ્યર્થના સાથે વિરમું છું.

स्व. श्री विजयानंदसूरिजी महाराजना चातुर्मास विहार
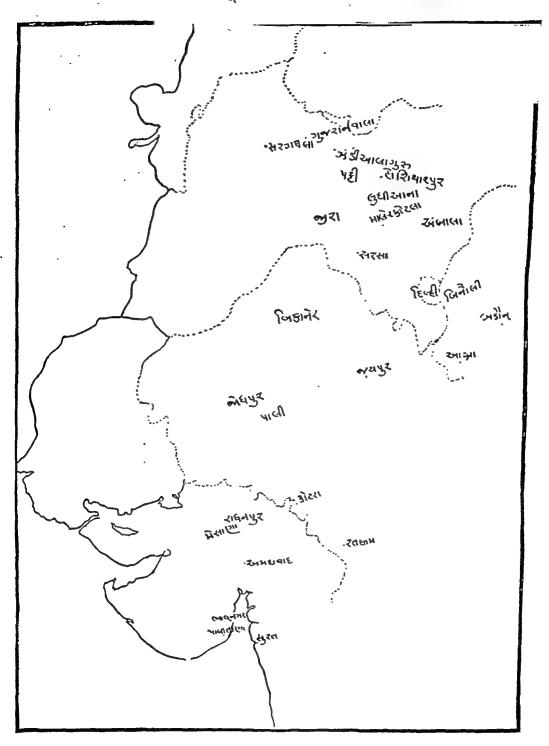
સ્વભાવ હોય છે. આપણે કોઈ વખત કોઇ કામ માથે લઇએ છીએ તેમાં અવિચલ વિશ્વાસ અને શુદ્ધ હેતુથી તે કાર્ય કરીએ છીએ પરંતુ તે તેટલી જ વખત. મહાન્ પુરુષો દરેક વખતે, દરેક કાર્યમાં ઉત્કટ શ્રદ્ધા અને કર્ત્તવ્યની પરમ શુદ્ધ ભાવનાથી જ મંડ્યા રહે છે. જગત્ના ગમે તે મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર જુઓ અને આ બંને ગુણો તેનામાં પ્રથમ જ દૃષ્ટિએ પડશે.

આ બે ગુણો મહત્તાને માટે બસ નથી. મહાન્ પુરુષમાં એક પ્રકારની Originality–અપૂર્વતા હોવી જોઇએ, અર્થાત્ મહાપુરુષમાં એક એવી જાતનું અપૂર્વ કલ્પકત્વ હોવું જોઇએ કે જેથી તે અનન્તતા અને સત્યના ગાઢ સમાગમમાં પોતાને લાવી શકે. તાત્પર્ય એ કે સામાન્ય મનુષ્યો જેને ક્ષુલ્લક ધારે તેવા વિષયોમાં પણ તે પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળવડે અનન્તતા અને સત્યના ઊંડા ગુહ્ય ભેદો જોઇ શકે અને તે વિષે કાંઇ અપૂર્વ–અનેરી રીતે વિચાર કરી શકે.

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

આ ગ્રંથના સંપાદક
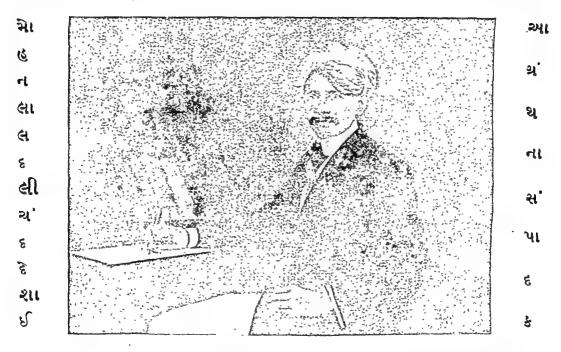
આ સર્વ ઉપરાન્ત એક વિશેષ ગુણ મહાપુરુષોમાં આવશ્યક છે, અને તે એક પ્રકારની આકર્ષક શક્તિ–જેવી રીતે લોખંડ લોહચુંબક તરફ આકર્ષાય તેવી રીતની આકર્ષક શક્તિ નહિ–magnetic power નહિ—પરન્તુ એક એવી શકિત કે જેથી સામાન્ય મનુષ્યોમાં એ મહાપુરુષો જેવી જ થોડાઘણા અંશમાં ઉન્નત ભાવનાઓ જાગૃત કરી શકે; એવી શકિત કે જેથી સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાના જીવનની નિરર્થકતા, ક્ષુલ્લકતા સમજાય અને પોતાના જીવનને ઉન્નત કરવાનો પ્રયાસ કરવાની ઇચ્છા થાય. આવા પ્રકારના મહાપુરુષો ગમે તેવી ઓછી કે વધતી વિદ્વત્તા ધરાવે, સામાન્ય જીવનમાં ફત્તેહ મળી હોય કે ન મળી હોય, ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય; પરંતુ પોતાનું અને આસપાસના અનેક મનુષ્યોનું

જીવન ઉન્નત કરી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ જગત્‌ના ઉન્નતિક્રમના ઈતિહાસમાં તેમનાં નામ અમર રહે છે. અનેક સદીઓ સુધી દેશ–દેશાન્તરનાં મનુષ્યો એમના જીવનના ઈતિહાસના અભ્યાસથી પોતપોતાના કાર્યમાં ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા રાખી શક્યાં છે અને પોતાનાં જીવન ઉન્નત કરતા ગયાં છે.

કવિ લૉન્ગફેલો કહે છે કેઃ—

" મહાન્ પુરુષોતણાં જીવન ચેતવતાં જનને—
છે આપણ આધીન કરવું ઉન્નત જીવનને,
ને મૂકી જાવી પૂંઠે–વિદાયો લેતાં છેલી,—
કાળસિન્ધુતણી વેળુ વિષે પદપંક્તિ પડેલી *

વળી મહાપુરુષમાં ત્રિકાળનો અજબ મેળ મળ્યો હોય છે. ભૂતકાળનો એ વારસો ભોગવે છે, વર્ત્તમાનને એ સુધારી નવેસર ઘડે છે અને કલ્યાણમય ભાવીનું સ્વપ્નદર્શન કરાવે છે.

શ્રીમદ્ આત્મારામજી, તેમના સમકાલીન શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એ ત્રણેની શતવર્ષી થઇ ગઇ. તેમનામાં ઉપરના ચાર ગુણો કેટલે અંશે હતા તે તેમના સમગ્ર જીવનવૃત્તાંત પર વિચાર કરતાં આપણને જણાઇ આવશે. કર્ત્તવ્યની શુદ્ધ ભાવના અને અવિચલ શ્રદ્ધા એમનામાં હતી એ એમણે કરેલાં કાર્યોથી જણાય છે. તેમણે એવી ઉત્કટ શ્રદ્ધા રાખી હતી કે ગમે તેવી વિપત્તિ, લોકભય, નિન્દા વગેરે છતાં પોતાને પોતાની રીતે આગળ વધતાં અટકી જવાનું બન્યું નથી. પોતાની સમાજ અને પ્રજાને બને તેટલી જાગ્રત કરી છે. આજ એમણે રોપેલાં બીજનાં વૃક્ષો આપણે જોઇએ છીએ. અર્વાચીન કાળને અનુસરતી ઉન્નતિના માર્ગનો પ્રથમ પાયો એમણે નાંખ્યો છે, તેથી આપણો માર્ગ તો હાલ કેટલેક અંશે સ્હેલો થયો છે. તે વખતની સ્થિતિ સાથે સરખાવતાં આપણી વિરુદ્ધ લોકમત ઘણો ઓછો છે. હિન્દુસ્થાનમાં રાજ્યની અંધાધુનીને લીધે અને બીજાં અનેક કારણોથી તે વખતે સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો, ધર્મને નામે અનેક અનાચાર થતા, લોકો વહેમમાં કેટલા ડૂબેલા હતા તેનો ખ્યાલ સતી થવાના પ્રતિબન્ધના સરકારના કાયદા (ઈ. સ. ૧૮૨૯) સામે લોકોની વિરુદ્ધતાથી આપણને કાંઇક આવશે. લોકમત કે પ્રજામત જેવું તે વખતે કાંઇ હતું નહિ અને Public Life અર્થાત્ સાર્વજનિક જીવનની તે વખતે કલ્પના સરખી પણ ન હતી. આવે સમયે લોકોની વિરુદ્ધતા છતાં ઉન્નતમાર્ગનું દર્શન કરાવી લોકોને તે રસ્તે પ્રેરનાર નિઃસંશય મહાપુરુષની ગણનામાં આવે. એમના જીવનના ઇતિહાસથી, એમણે કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નોથી આજ કેળવાયેલા વર્ગમાં નવું બળ, નવી આશા આવે છે. મનુષ્ય જીવનનાં આવાં ઉચ્ચ દૃષ્ટાન્તોથી ભવિષ્યની પ્રજાને ફાયદો થાય છે અને તે પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવી શકે છે.

---

* આની મૂળ અંગ્રેજીમાં કડીઓ માટે જુઓ આ ગ્રંથનો અંગ્રેજી વિભાગ, પૃ. ૧૧.

૨ સો વર્ષ પહેલાં ત્રણ ધર્મવીરોનો જન્મ—હિન્દની સ્થિતિ

છેલ્લાં સો વર્ષ પહેલાં થોડા વર્ષને આંતરે ઉક્ત ત્રણ મહાપુરુષો–સંતો–સંન્યાસી-ત્રિપુટી શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી આત્મારામજી–સૌ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં વિખ્યાતનામા વિરાટ પુરુષો–મહાવિભૂતિઓ અનુક્રમે સૌરાષ્ટ્ર, બંગાળા અને પંજાબમાં બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય કુળમાં સને ૧૮૨૪ જુન–જુલાઈ, ૧૮૩૬ ફેબ્રુઆરી, અને ૧૮૩૬ ના માર્ચમાં જન્મ્યા; અને ત્રણેએ સમકાલીન રહી સમાજને ઉન્નતિકારક પંથે લઈ જવાના મહાપ્રયાસો સેવી અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં ૫૯ વર્ષની વયે, ૧૮૮૬ માં ૫૦ વર્ષની વયે અને ૧૮૯૬ માં ૬૦ વર્ષની વયે અનુક્રમે સદ્‌ગત થયા.

આ ત્રણેના જન્મ પહેલાંની ભારતવર્ષની રાજકીય સ્થિતિ તપાસીશું તો જણાશે કે મોગલાઇના નાશ સાથે મરાઠાઓની સત્તાનો વિકાસ થઇ પેશ્વાઈનો અસ્ત થયો. ઇ. સ. ૧૮૧૮. આ વર્ષમાં કંપની પંજાબ સિવાયના આખા હિન્દમાં કુલમુખત્યાર બની. પંજાબમાં વીરકેસરી રણજીતસિંહની આણ ચાલતી ને તે તેના સ્વર્ગવાસ (સન્ ૧૮૪૪) સુધી રહી.

સને ૧૮૨૯ માં સતી થવાનો રિવાજ બંધ કરવાનો કાયદો થયો. સને ૧૮૩૫ માં મેકોલે, બેન્ટિક વગેરેનો એવો મત થયો કે પશ્ચિમનાં સાહિત્ય, ઈતિહાસ, વિજ્ઞાન વિગેરે હિન્દના લોકો સમજતા થાય તેવા ઉપાય યોજવામાં સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે ભેગી થયેલ રકમનો ઉપયોગ કરવો. પરિણામે આપણા દેશમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય, ઇતિહાસ ને વિજ્ઞાનનો પ્રસાર થયો. ઉર્દૂ અને ફારસી અભ્યાસ મોટા પાયા ઉપર ચાલતો હતો તે બંધ થયો. સરકારે અંગ્રેજી નિશાળો ને કૉલેજો તરફ વધારે ધ્યાન આપવા માંડયું. દેશનો મોટો ભાગ નિરક્ષર રહ્યો હતો. અંગ્રેજી ભણેલાઓમાંથી કેટલાએકમાં અર્ધદગ્ધતા અને જાંગલાપણું પણ આવ્યાં : એકંદરે આપણને લાભ થયો—સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર થયો—નવું ચેતન આવ્યું—પ્રજાકીય ભાવનાના અંકુરો ફુટ્યાં.

સને ૧૮૫૭–૫૮ માં રાજકીય–ધાર્મિક–સામાજિક અને લશ્કરી અસંતોષથી સીપાઇઓનો બળવો થયો. ત્યારપછી હિન્દનો કારભાર કંપની પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે લીધો કે જે અત્યારસુધી ચાલુ છે.

ગત સો વર્ષ પૂર્વની હિન્દુઓની ધાર્મિક સ્થિતિ એવી હતી કે પરદેશીઓના ઉપરા-ઉપરી થયેલ આક્રમણો અને અત્યાચારો, તેમની તળે દબાઈ સેવેલી પરાધીનતા અને ગુલામી મનોદશા, આપસઆપસમાં ફૂટ, ગમે તેવા જુલ્મો પણ સહી લેવાની પડી ગયેલી ખાસીયત, આત્મસંરક્ષણ કરવાની હિંમતનો પ્રાય: અભાવ–વગેરે અનેક કારણોથી હિન્દુ પ્રજામાં શક્તિહીનતા, દુર્બલતા અને જડતા પ્રસરી ગઈ હતી. હિન્દુ જાતિ સેંકડો નાના મોટા ખંડોમાં વિભક્ત થઈ પોતાની એકત્રતા અને સમૂહશક્તિ ખોઈ બેઠી હતી; વહેમો, રૂઢિઓ, પ્રથાઓ, પરંપરાઓ, ભ્રાંતિઓ, કર્મજડતા–કર્મકાંડબહુલતા, ધર્મઘેલછાનાં આવ-

રણો વધી પડ્યાં હતાં; સ્વાર્થવશતાથી અન્ય ભાઇઓ પ્રત્યે હાથ લંબાવવા જેવી હિંમત કે શૂરવીરતા દાખવવા જેટલી સહૃદયતા રહી નહોતી; પરધર્મીઓના હુમલાઓ, આક્ષેપો અને મહેણાંઓ મુંગે-મોઢે સહી લેવાતાં હતાં. એકંદરે જીવન્ત, પ્રાણવાન્, વેગવાન્ જાતિ તરીકેનાં લક્ષણો દેખાતાં નહોતાં.

૩ શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી

સૌરાષ્ટ્રમાં તાજેતરમાં ' સહજાનંદસ્વામીએ સ્વામીનારાયણનો પંથ ફેલાવી પરમાત્માની સાધના માટે ઉપાસના અને જ્ઞાનના માર્ગ સુધીના અધિકારે ન પહોંચેલા સામાન્ય જન-સમાજ માટે સરળ ભક્તિમાર્ગને પ્રાધાન્ય આપી, હિંસાવાદને ખોખરો કર્યો હતો. એ પ્રવૃત્તિ એકદેશીય હતી એટલે કે સકલ હિન્દુ સમાજની સુધારણાને પૂરી સ્પર્શી શકી ન હતી. ' ત્યાં સંસારસુધારક શ્રી દયાનંદનો સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ થયો.

ગૂજરાતમાં–અમદાવાદમાં સ્વામી દયાનન્દ સને ૧૮૭૪ માં આવ્યા હતા ત્યારે ત્યાં પ્રાર્થના સમાજની સંસ્થા સ્થપાઇ હતી. કલકત્તાના બ્રહ્મસમાજ–બ્રાહ્મધર્મના માફક એકેશ્વરવાદી હોઇ તે એકની પ્રાર્થના–ઉપાસના કરવી, સર્વ ધર્મોનાં સામાન્ય તત્ત્વોને સત્ય ધર્મ તરીકે સ્વીકારવાં, એટલે ઇશ્વરસ્તુતિ–પ્રાર્થના અને સદાચાર એ એનાં મુખ્ય ધ્યેય હતાં. 'સંસાર–સુધારા'ની ઉત્પત્તિ નર્મદ કવિના જીવનના પૂર્વાર્ધના સમયથી હતી અને તે સમયે તો ઉત્કટ રૂપમાં એ સુધારો ઉછળી રહ્યો હતો. તે કવિના ' યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે ' એ સૂત્રને ઉચ્છૃંખલ સુધારો પોષતો હતો, ' ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર સજ્જન સંભળાવજો રે ' એ કવિ દલપતરામના મોટા સૂત્રનો સત્કાર કરનારો વર્ગ અલ્પ પ્રમાણમાં હતો.

શ્રી દયાનન્દની મુખ્ય વિચારણા હિંદુ પ્રજાનું સંગઠન થાય એવી હતી એમ જણાય છે. જેમ ખ્રીસ્તીઓ એક બાઇબલ અને એક ક્રાઇસ્ટ એ બંને નામે, મુસલમાનો મહમ્મદ પયગમ્બર અને કુરાન એ બેનાં છત્ર નીચે એકતા અનુભવે છે, તેમ હિન્દુઓમાં મતમતાન્તરોના કારણે એકતા ન હોવાથી તેમના સંગઠન અર્થે શ્રી દયાનંદે વેદ અને ઈશ્વર રજુ કર્યાં. બધા મતમતાંતરો પર જેમ આવે તેમ ખંડનાત્મક હુમલા કર્યા. મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કર્યો. મૂર્તિપૂજા વિષે અમારે તેની સાથે મતભેદ છે; મતભેદ હોઈ શકે. દયાનન્દજીનું એમ માનવું હશે કે એક મૂર્તિ કે બીજી મૂર્તિ, ઈશ્વર કરતાં સૌ ઉતરતી છે એમ ઠસાવાય તો સંગઠન ખાતર એક ઇશ્વરનું નામ લેવાય. ગમે તેમ હો ! પરંતુ મૂર્તિપૂજાના નિષેધથી તેઓ ' મૂર્તિભંજક ' તરીકે નિંદાયા, અને મતમતાંતરો પરના અક્ષમ્ય અને ભ્રમજનિત આક્ષેપોથી તે દરેક મતવાળાને અપ્રિય થયા; પણ તેમની બીજી વિભૂતિઓ હિંદુઓની સંખ્યા અને બળ વધારવામાં ઉપયોગી નિવડી. હિન્દુઓમાં સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોની બહુ સંખ્યા હોવાથી તેઓને સંસ્કારી બનાવવા અનુક્રમે પુરુષો અને દ્વિજો જેટલા જ તેમને અધિકારી ગણ્યાં અને તેમને ઉપનયન સંસ્કાર પણ કરાવ્યા. હિન્દુઓમાંથી મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી કે વિધર્મી થઇ શકાય પણ પરધર્મી કદી પણ હિન્દુ ન થઈ શકે એટલું જ નહિ

પણ એક વખતનો હિન્દુ પરધર્મી થયો હોય તે પણ પુનઃ હિન્દુ ન થઇ શકે એ મૂઢ અને પ્રત્યાઘાતી માન્યતા તેમણે ખસેડી. કોઇપણ પરધર્મીને આર્ય બનાવવો ધર્મ્ય છે એ શુદ્ધિ–સંગઠનનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. બ્રહ્મચર્ય, વ્યાયામ આદિ બાહ્ય–અને નિર્ભયતા, સાહસ, અડગપણું આદિ આંતરિક–ગુણો પર ખૂબ ભાર મૂકયો. ધર્મને નામે જડ ઘાલી ગયેલી પ્રજાને નિઃસત્ત્વ બનાવતી–ઘૂસી ગયેલી યા વર્ત્તમાન સમયે હાનિકારક રૂઢિઓનું ખંડન કરી, ધર્મશાસ્ત્રના મૂળ તરીકે વેદને આગળ ધરી, તેના અર્થને પોતાની રીતે ઘટાવી, વેદ પર ભાષ્યો લખ્યાં અને અન્ય ધર્મોના ઉપદેશકો સામે અનેક વાદવિવાદો કર્યા. આ સર્વ પ્રવૃત્તિનું સર્વ રાષ્ટ્રમાં પ્રવર્ત્તન કરવા અર્થે પોતાની ગૂજરાતી ભાષા હોવા છતાં તે ભાષા તજીને રાષ્ટ્રભાષા–હિંદીનો આશ્રય લીધો.

તેમણે આર્યસમાજ નામે સંસ્થા સ્થાપી અસંખ્ય જનોને આર્યસમાજી બનાવ્યા–ખાસ કરી પંજાબમાં–ઉત્તરહિંદમાં તો પોતાના મંતવ્યો ખૂબ પ્રસાર્યાં. ૫૯ વર્ષની વયે સને ૧૮૮૩ માં કોઈએ આપેલા ઝેરથી તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. તેમના કાર્ય–પુરુષાર્થથી અંજાઈ લાલા લજપતરાય, લાલા મુન્શીરામ કે જે પછીથી સંન્યાસી થઇ શ્રી શ્રદ્ધાનન્દ થયા, લાલા હંસરાજ, ગુરુદત્ત, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ, પ્રો. રામદેવ, સરલાદેવી ચોધરાણી, લજ્જાવતીદેવી વગેરે અનેક સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ તેમની અનુગામી થઈ. પરિણામે ૭૦૦ આર્યસમાજ શાખાઓ, ૧૦૦૦ કન્યાવિદ્યાલયો, ૨૦૦ હાઇસ્કૂલો, ૧૦૦ અનાથાલયો, ૨૦ ગુરુકુળો, ૪ એંગ્લો–વેદિક કૉલેજ, અનેક ઔષધાલયો વગેરે નાની–મોટી સેંકડો સંસ્થાઓ વાર્ષિક એક કરોડ રુપિઆના ખર્ચે ચાલે છે અને લગભગ પાંચ લાખ આર્યસમાજીઓ પંજાબ–ઉત્તરહિંદમાં છે. વેદનાં ભાષાન્તરો અને પ્રકાશનો, તેનો પ્રચાર, રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીનો આગ્રહ, ગોરક્ષા, કન્યાકેળવણી, વિધવાસહાય, કેળવણીપ્રચાર, અંત્યજોદ્ધાર, પતિતોદ્ધાર–શુદ્ધિ વગેરે દિશામાં આર્યસમાજે આપેલ ફાળો ઉજ્જવળ છે ને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં અતિ ઉપયોગી બન્યો છે. આનું અનુકરણ શ્રી આત્મારામજીના સ્મરણાર્થે આપણે કર્યું નથી એ અતિ શોચનીય છે.

શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતીનો જન્મશતાબ્દિ મહોત્સવ સને ૧૯૨૪ માં સમસ્ત ભારતમાં ઘણા જોરશોરથી ઉજવાઇ ગયો.

૪ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ

શ્રી દયાનન્દના જન્મ પછી બાર વર્ષે શ્રી રામકૃષ્ણ અને શ્રી આત્મારામજીનો જન્મ એક જ વર્ષમાં થયો. શ્રી રામકૃષ્ણજીના જન્મસમયે બંગાળામાં એક તરફથી બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના રાજા રામમોહનરાયે કરી નાંખી હતી (સને ૧૮૨૮), અને તેના સ્વર્ગવાસ (સને ૧૮૩૩) પછી તેના સહકર્ત્તા કેશવચંદ્રસેન, એકેશ્વરવાદનો પ્રસાર કરી દેવ–દેવીઓની મૂર્ત્તિપૂજા એક પ્રકારનું પાખંડ છે એમ કહી તેનો સખત વિરોધ કરતા હતા. સાથે

કહ્યો. એક મધ્યસ્થ દેખનારે કહ્યું–તમે હાથીને બરાબર જોયો નથી. હાથીના પગ થાંભલા જેવા, સુંઢ લાકડી જેવી, પેટ કોઠી જેવું અને કાન સુપડા જેવા છે અને એ સર્વ એકત્ર કરવાથી જેવું સ્વરૂપ થાય તેવું સ્વરૂપ હાથીનું છે. આ પ્રમાણે જેણે ઈશ્વરને એક દિશામાંથી જોયો છે તેઓ જ પરસ્પર લડાઈ–ઝઘડો કરે છે. જેણે સંપૂર્ણરૂપે જોયો છે તે તો તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે. '*

તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૮૮૬ ના આગસ્ટ માસમાં ૫૦ વર્ષની ઉમરે થયો. તેમણે અનેક અંગ્રેજી ઉંચી કેળવણી લેનાર વિદ્યાર્થીઓ–સ્નાતકોના સંદેહો દૂર કર્યા અને તેમને ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોમાં દૃઢ કર્યા. તે બધામાં સૌથી જબરા અને પ્રતિભાશાળી શિષ્ય નરેન્દ્ર–પછીથી સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. તેમણે સને ૧૮૯૩ ની ચિકાગોની વિશ્વધર્મપરિષદ્ કે જેમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વ. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી ગયા હતા, ત્યાં જઈ હિંદુ ધર્મ સમજાવ્યો. પોતાની વિદ્યુન્મય વકતૃતાથી સમસ્ત હિન્દને પુનર્સંજીવન કર્યો તથા હિન્દનાં શાસ્ત્રોમાં રહેલ મૂળ સત્યને નવીન શૈલીમાં રોચકસ્વરૂપે જગત્ સમક્ષ મૂક્યું. એ વાત સાચી છે કે–પરમહંસનો ઉપદેશ શ્રીવિવેકાનન્દે દેશ–દેશાન્તર સુધી પહોંચાડ્યો. અંગ્રેજી કેળવણીથી મોહિત થયેલા આપણા લોકો ઉપર શ્રી વિવેકાનંદના અંગ્રેજી લેખો મારફતે જ અસર કરાય તેમ હતું. પરમહંસનું શુદ્ધ અધ્યાત્મ જીરવવાની શક્તિ જેમનામાં નહોતી તેમને માટે પાશ્ચાત્ય વિચારો મેળવીને કરેલું વિવેકાનંદી મિશ્રણ બહુ જ અનુકૂળ થઇ પડ્યું. શ્રી વિવેકાનંદે પરમહંસના અધ્યાત્મને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં મૂક્યું અને તે દૃષ્ટિએ સંસારસુધારો અથવા જીવનસુધારો કેવી રીતે થઇ શકે તે બતાવ્યું.+ તે જ સૂત્ર હાથમાં લઈ ભગિની નિવેદિતાએ હિંદુ સામાજિક જીવન અને ઐતિહાસિક રાષ્ટ્રીય જીવનનું રહસ્ય ખોલી બતાવ્યું.

---

* જુઓ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઉપદેશામૃત નં. ૫૯ (ડાહ્યાભાઇ મહેતાની આવૃત્તિ). આવી કથા સાત આંધળા ને હાથીની જૈન દર્શનમાં સાત નય સમજાવવા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉક્ત પુસ્તક સિવાય સસ્તું સાહિત્યવર્ધક તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પરમહંસ શ્રી રામકૃષ્ણ–એમનું જીવનચરિત્ર અને ઉપદેશ એ નામનું પુસ્તક તેમનો સારો પરિચય આપે છે.

+ વિવેકાનન્દ શાસ્ત્રનું શું સ્થાન હોવું ઘટે તે માટે નીચેના શ્લોકો જે જણાવે છે તે પોતે સ્વીકારતા લાગે છે:—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्म्महानिः प्रजायते ॥

માત્ર શાસ્ત્રનો જ આશ્રય લઇને વિનિર્ણય કરવો ન ઘટે. યુક્તિ વગરના વિચારમાં તો ધર્મહાનિ વિશેષે કરી ઉત્પન્ન થાય છે.

देशकालवयोऽवस्थाबुद्धिशक्त्यनुरूपतः । धर्मोपदेशभैपज्यं वक्तव्यं धर्मपारगैः ॥

દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, વય, અવસ્થા, બુદ્ધિ અને શક્તિને અનુરૂપ થઇને–નજરમાં રાખીને ધર્મમાં પારંગત થયેલાએ ધર્મોપદેશરૂપી ઔષધનું કથન કરવું જોઇએ, જેમ વૈદ્ય રોગીની પરીક્ષા કરવામાં કરે છે ને પછી ઔષધ આપે છે તેમ.

शताब्दीनायक न्यायांभोनिधिश्रीविजयानन्दसूरि.

श्री आत्मारामजी महाराज.

થઈ. આ આચાર્યો શ્રીપૂજ્ય તરીકે ગણાઇ, પાલખીમાં મોટા રસાલા સાથે વિચરી, પોતાનો લાગો ઉઘરાવતા હતા. જૈનધર્મના સાધુના કડક આચાર અને સંયમને તિલાંજલિ આપી હતી. યતિઓ કે જેમણે ઘણી રીતે શાસનસેવા બજાવી છે તે જ્યોતિષ, વૈદક, મંત્રતંત્ર કરી વ્યવસાય કરતા હતા અને જાગીર પણ રાખતા હતા. સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓએ દરેક સ્થળે ઉગ્ર વિહાર કરી, પોતાના કડક આચારપાલનથી સામાન્ય લોકોમાં અસર કરી અનેક મૂર્ત્તિપૂજકોને પોતાના સંપ્રદાયમાં લીધા હતા. જે પંજાબ દેશમાં આપણા ચરિત્ર-નાયકનો જન્મ થયો હતો ત્યાં સ્થાનકવાસી સાધુઓ ઉપરાંત શ્રી દયાનંદે જબરો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. દા. ત. જેનો જન્મ સ્થાનકવાસી કુળમાં થયો એ નરસિંહ પંજાબકેસરી રાજકીય નેતા લાલા લજપતરાયે આર્યસમાજની દીક્ષા લીધી હતી.

આચાર્ય વિજયસેનના શિષ્ય આચાર્ય વિજયસિંહના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય સત્યવિજય કે જેને 'ક્રિયોદ્ધારક' તરીકે ગણવામાં આવે છે તેની શિષ્યપરંપરામાં પદ્મવિજય+ થયા. તેમના રૂપવિજય–કીર્ત્તિવિજય–કસ્તૂરવિજય–શ્રીમણિવિજય–બુદ્ધિવિજય (બુટ્ટેરાયજી) અને તેના લઘુશિષ્ય તે આત્મારામજી. (જુઓ તેમનું જૈનમતવૃક્ષ.) શ્રીમાન્ મુનિરાજ શ્રી §બુટ્ટેરાયજી (બુદ્ધિવિજયજી)એ ગુજરાત દેશમાં આવીને સંવેગ માર્ગને વિશેષ દીપાવ્યો અને ચાર મુખ્ય શિષ્ય (મુનિરાજ શ્રી *મૂળચંદજી, વૃદ્ધિચંદજી†, નિત્યવિજયજી ને આત્મારામજી) કરી ધર્મરૂપી મહેલના ટેકા માટે ચાર સ્તંભ ઊભા કર્યા. પ્રથમના ત્રણેના કાળ થયા બાદ શ્રી આત્મારામજીએ કાળ કર્યો. હજુ જૈન સમુદાયમાં અનેક મુનિઓ ચારિત્રના ખપી છે, જ્ઞાન-ક્રિયામાં તત્પર છે પણ આ ચાર મુનિઓની જોડ આધુનિક સમયમાં જોવામાં આવતી નથી. (શ્રી જૈનધર્મપ્રકાશ પુ૦ ૧૨, અંક ૩, સં. ૧૯૫૨ ના જેઠ સુદિ ૧૫ નાં અંક પૃ. ૩૪ થી ૪૦ પર 'મુનિ મહારાજશ્રી આત્મારામજીનો અત્યંત ખેદકારક સ્વર્ગવાસ' એ નામનો લેખ.)

શ્રી આત્મારામજીનું શરીર શ્રી દયાનંદ જેવું ભવ્ય, કદાવર અને કાંતિમય હતું. બંને આજન્મ બ્રહ્મચારી હતા. (જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણે પૂર્વાવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમ સેવ્યો હતો.) વીર્યવાન્ શરીરદ્વારા લાક્ષણિક સંસ્કારો અને ગુણો પ્રકાશ પામે છે એ, તેમજ શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય અને કર્મશક્તિના યુગપત્ વિકાસ વિના ઉદ્ધાર નથી એ બંનેએ બતાવ્યું.

મૂર્તિપૂજાના નિષેધક એવા સ્થાનકવાસી શ્વે૦ જૈન સાધુ તરીકે સત્તર વર્ષની ઉમરે દીક્ષા લઇ, પછીનાં બાવીસ વર્ષમાં જિનાગમોનો અભ્યાસ કરી, મૂર્ત્તિપૂજા શાસ્ત્રોક્ત લાગતાં

+ સત્યવિજય–કર્પૂરવિજય–ક્ષમાવિજય–જિનવિજય–ઉત્તમવિજય–પદ્મવિજય એ સર્વનાં વૃત્તાંતો મારી સંપાદિત 'જૈન ઐ. રાસમાળા' ભાગ ૧ લા (પ્ર. અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ)માંથી જોઈ લેવાં.

§ તેમના જીવનવૃત્તાંત માટે જુઓ આ. સ્મારક ગ્રંથના ગુજરાતી પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૬૭–૭૫ પર મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયનો લેખ.

* તેમના જીવન માટે જુઓ "જૈન" પત્ર તા. ૧૫–૧૨–૩૫ નો અંક પૃ. ૧૧૫૫–૧૧૫૯.

† તેમના જીવનચરિત્રની ચોપડી શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ છપાવી છે.

आचार्य श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराज के गुरुभाइ परम
पूज्य प्रातःस्मरणीय—

श्री मूळचंदजी (मुक्तिविजयजीगणी) महाराज.

તે માર્ગના સાધુ તરીકેનો માર્ગ તજી, મૂર્ત્તિપૂજક શ્વે૦ જૈન સાધુ (સંવેગી) થયા એ તેમનમાં પોતાને સત્ય લાગે તે વિના સંકોચે અને પ્રતિષ્ઠાના ભોગે પણ અનુસરવાની નિડરતા, ક્રાન્તિ અને પ્રબળ આત્મશક્તિ સૂચવે છે.

શ્રી દયાનંદના મતનો પ્રચાર પંજાબમાં બહુ થયો. તેમણે મૂર્ત્તિપૂજા સામે તેમ જ જૈનધર્મ સામે અણછાજતાં આક્રમણો કર્યાં. આની સામે અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર નામનો ગ્રંથ પ્રમાણ અને દાખલા-દલીલપુરઃસર રચી શ્રી આત્મારામજીએ તેને ખાળ્યા. તેમણે શ્રી દયાનંદની માફક પોતાના વક્તવ્યનું પ્રવર્ત્તન-પોતાના ઉદ્દેશનો પ્રસાર કરવામાં હિંદી ભાષાનો જ ઉપયોગ પોતાના ઉપદેશો અને ગ્રંથોમાં કર્યો. તે વખતની હિંદી ભાષા હાલ જેટલી ખેડાયેલી નહોતી, પણ તે દેશમાં ઘણેખરે સ્થળે અને ખાસ કરી પંજાબમાં પ્રચલિત હોઇને એ જ ભાષા પોતાના વિષયને અનુકૂળ હતી. રાષ્ટ્રભાષા રાષ્ટ્રવિધાનનો એક પાયો છે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો. તેમની વિવાદશક્તિ તે વખતને અનુરૂપ હતી. પ્રમાણ આપી તર્ક અને ન્યાયથી વિષયની છણાવટ કરવાની શક્તિ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, પાંડિત્ય અને છતાં નમ્રતા હોઇ સામાના પર અને સમાજમાં ઘણી અસર અને પ્રતિષ્ઠા તેમણે ઉત્પન્ન કરી.

તેમની સમયજ્ઞતા અનુકરણીય હતી. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ પ્રમાણે જૈન સમાજ અને જૈનધર્મની ઉન્નતિ કરવામાં જે સાધનો યોગ્ય હોય તેનો ખપ કરવાને તેઓ પ્રેરતા. તેમણે પોતાના સમયની સ્થિતિ થોડા પણ ખરા શબ્દોમાં નિર્ભયપણે જણાવી કેઃ—

"जैन धर्म में तो नुकस किंचिन्मात्र भी नहीं है, परंतु शारीरिक और मानसिक ऐसी सत्ता इस काल में इस भारतवर्ष के जैनीयों में नहीं है, जिस से मोक्ष का मार्ग जैसा कथन किया है वैसा संपूर्ण नहीं पाल सक्ते हैं। इस काल मुजब जैसा साधुपणा और श्रावकपणा कहा है तैसा तो पालते है, परंतु संपूर्ण औत्सर्गिक मार्ग नहीं पाल सक्ते है।१।दूसरा यह नुकस है कि इन्हों में (जैनीयों में) विद्या का उद्यम जैसा चाहिये वैसा नहीं हैं। २। ऐक्यता नहीं है, साधुओं में भी प्रायः परस्पर ईर्षा बहुत है। ३। यह नुकस जैन धर्म के पालनेवाले सांप्रति काल के जैनीयों में है, परंतु जैन धर्म में तो कोई भी नुकस नहीं है॥" [चि० प्र० पृ. ९२.]

ધર્મ અને દેશોન્નતિ સંબંધી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કેઃ—

'धर्म की प्रबलता होने से देशो में न्यायनीति से चलना, परस्पर एकत्व का होना, परोपकार का करना, सर्व जीवों पर दया करनी, सत्य बोलना, विश्वासघात न करना, सद्विद्या का अभ्यास करना, संतोष से जिंदगी पूरी करनी, चोरी, यारी, अभक्षभक्षण, अपेयपान इत्यादिकों का वर्जना, अनेक प्रकार के मिथ्यादृष्टि देवतादि के मानने का त्याग करना इत्यादि शुभकर्म

जिस देश में होवें, सो देशोन्नति है। और बिना धर्म के देशोन्नति का होना असंभव है।"
[चि. प्र. पृ. १०८]

જૈન ભાઈઓ સ્વામિવાત્સલ્યનો બહોળો અર્થ નહીં સમજી પોતાનું દ્રવ્ય ઘણે ભાગે જમણવારમાં ખર્ચી, જ્ઞાનોદ્ધાર, જીર્ણોદ્ધાર, જ્ઞાનભંડાર અને નિરાશ્રિતાશ્રય વગેરે ઉત્તમ ક્ષેત્રોમાં નહીં વાપરી અધિક પુણ્યનું ઉપાર્જન કરતા નથી અને તેથી સંગીન પ્રકારનો ધર્મ-ઉદ્યોત થતો નથી. તે નહીં થવાનું કારણ મહાત્માશ્રી આત્મારામજીએ નીચે પ્રમાણે લખેલ છે:—

"जैनी लोकों की दो इंद्रिय बहुत जबरदस्त हो गई है, इस वास्ते ज्ञानोद्धार, जीर्णोद्धार विगेरे बाबतों की कोई भी चिन्ता नहीं करता है, एक तो नाक और दुसरी जिह्वा, क्योंकि नाक के वास्ते अर्थात् आप की नामदारी के वास्ते लाखो रुपैये लगाके जिनमंदिर बनवाने चले जाते है और जिह्वा के वास्ते खाने में लाखो रुपैया खर्च करते है। चूरमे आदिक लड्डुओं की खबर लीये जाती है, परंतु ज्ञानोद्धार, जीर्णोद्धार करणे की बाबतो क्या जाने स्वप्न में भी करते होगे के नहीं! कोइ पूछे जे युं जिनमंदिर अथवा स्वामिवात्सल्य करवामां पाप छे? जवाबमां जिनमंदिर बनवाने का और स्वामीवात्सल्य करने का फल तो स्वर्ग और मोक्ष है, परंतु जिनेश्वर देव ने वो ऐसे कहा की जो धर्मक्षेत्र बीगडता होवे तीसकी सारसंभाल पहिले करनी चाहिये ॥"

સ્વામિવાત્સલ્ય કરવાની રીત ઉક્ત ઉપકારી મહાત્માએ નીચે પ્રમાણે બતાવી છે:—

"जिस गाम के लोक धनहीन होवे, और श्रावक का पुत्र धनहीन होवे तीसको कीसिका रोजगार में लगा के तीस का कुटुंब का पोषण होवे तैसे करे, यह स्वामिवात्सल्य है; परंतु या न समजना के हम वनीये लोको के जीमावनेरूप स्वामिवात्सल्य का निषेध करता है, परंतु नामदारी के वास्ते इस गाम के वनीयों ने उस गामके वनीयों को जीमाया, और उस गामवालो ने इस गाम के वनीयों को जीमाया परंतु साहम्मि को साहाय्य करने की बुद्धि सें नहीं; तीस को हम स्वामिवात्सल्य नहीं मानते है, परंतु गधे खुरुकनी मानते है ॥"

—શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ, શ્રાવણ ૧૯૫૬, પૃ. ૭૪–૭૫.

જૈનમત બહુ ફેલાયો નહિ તેનું કારણ પોતે એક સ્થળે બતાવે છે કે:—

'मुसलमानों के राज में जैन के लाखों पुस्तको जला दिये गये है, और जो कुछ शास्त्र बच रहे है वे भंडारो में बंद कर छोडे है वे पडे पडे गल गये हैं, बाकी दोसो तीनसो वर्ष में तमाम गल जायगे। जैसे जैन लोक अन्य कामो में लाखो रुपैये खरचते है तैसे जीर्ण पुस्तकों का उद्धार कराने में किंचित् नहि खरचता है, और न कोई जैनशाला बना के

स्व० मुनिराजश्री वृद्धिचंद्रजी महाराज.

अपने लडकों को संस्कृत धर्मशास्त्र पढ़ाता है, और जैनी साधु भी प्राये विद्या नहि पढ़ते है क्यों कि उनकों खाने का तो ताजा माल मिलते है वे पढ़के क्या करे? और कितनेक यतिलोक इंद्रियों का भोग में पड रहे हैं सो विद्या क्यों कर पढ़े? विद्या के न पढ़नें से तो लोक इन कों नास्तिक कहने लग गये है, फेर भी जैन लोगों को लज्जा नहि आती है, जैनलोक चूरमे के लड्डू और दूधपाकादिक के खाने वास्ते तो हजारो एकट्ठे हो जाते है, परंतु पुस्तकों के उद्धार वास्ते सूते पडे है। हमारे लिखने का प्रयोजन तो इतना ही है कि जैन लोगों को उचित है कि सर्व देशवाले मिलके पाटन, जैसलमेर, खंभात प्रमुख के भंडारे पुस्तको का जीर्णोद्धार करावें, और बड़े बड़े शहरो में जैनशाला बना के अपने लडकों को संस्कृतादि विद्या पढ़ावे, और आगम विना अन्य योग्य ग्रंथ लिखावादि कर के प्रसिद्ध करें, जीस में फेर जैन धर्म की वृद्धि होवे।" [अ. ति. भा. खंड २ पृ. ३]

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, જ્ઞાનપ્રચાર એ સદ્દગત સૂરિનું ધ્યેય હતું અને તે માટે તેનાં સર્વ ઉપકરણો—ગ્રંથો વગેરે સંઘના ભંડારોમાં યા ખાનગી વ્યક્તિઓને ત્યાં ગુપ્ત પડ્યાં રહે અને જનતાને કામ ન આવે એ ટાળી તે સર્વને જનોપયોગી કરવા જોઈએ, તેની પ્રસિદ્ધિ કરવી જોઈએ અને જૈન બાળકોને ધર્માભ્યાસ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ્ઞાનશાળાઓ ઠેર ઠેર ખુલાવી ઘટે એવો તેમનો ઉપદેશ સતત વહેતો રહ્યો અને એને પરિણામે ગુજરાંવાલા આદિ અનેક સ્થળે પુસ્તકભંડારો થયા,* તેમાં કેટલાક અનુપલબ્ધ ઉપયોગી ગ્રંથોની નકલો કરાવીને મૂકાઇ. આથી જે કયાંય ન મળે એવાં પણ પુસ્તકો આ ભંડારમાં સાંપડ્યાં. દા. ત. શ્રી યશોવિજય મહોપાધ્યાયકૃત અનેકાંતવ્યવસ્થા. આ સર્વે ભંડારોનું સૂચીપત્ર શ્રી બનારસીદાસ જૈન તરફથી તૈયાર થયેલું છે તે જ્યારે પ્રકટ થશે ત્યારે તેનો ખ્યાલ આવશે. વળી જ્ઞાનશાળાઓ પણ ઘણે સ્થળે સ્થપાઈ; પુસ્તકાલયો ઉઘડ્યાં.

જર્મન વિદ્વાન્ નામે એ. રૂડોલ્ફ હોર્નલ કલકત્તાની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં રહી આપણા જૈન આગમો પૈકી ઉવાસગદસાઓ—ઉપાસકદશાંગ એ નામના સૂત્રનું સંશોધન કરતા હતા. તેમણે તેના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ સમજવામાં પડેલી મુશ્કેલી તે વખતે 'જૈન શાસ્ત્રમાં પારંગત' 'જિનધર્મમાં ધુરંધર' એવા આપણા ચરિત્રનાયક દૂર કરશે એવું જાણી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી, પોતે ઘણી બાબતોના ખુલાસા મેળવ્યા. એથી તેને એટલો બધો સંતોષ થયો કે તે પુસ્તક પણ શ્રી આત્મારામજીને અર્પણ કર્યું અને તેમાં તેમની અર્પણપત્રિકા પોતે સંસ્કૃત છંદોમાં રચી મૂકી. ઋગ્વેદાદિ યૂરોપમાં છપાયેલ તે પણ મંગાવી તેમને ભેટ કર્યા. મહામહેનતે સંશોધિત કરી છપા-

---

* ગુરુદેવ શ્રી આત્મારામજીના સ્મરણાર્થ પ્રવર્ત્તકશ્રી કાન્તિવિજયજી અને સ્વ૦ શ્રી હંસવિજયજીના કરેલા વડોદરાના જ્ઞાનમંદિર સંબંધી લેખ. જુઓ આ ગ્રંથના ગૂજરાતી વિભાગ પૃ. ૭૪ થી ૮૪. તથા શ્રી બનારસીદાસ જૈનનો હિંદી લેખ. જુઓ આ ગ્રંથનો હિન્દી વિભાગ પૃ. ૫૧ થી ૫૩.

ચેલ તે સૂત્રથી આચાર્યશ્રીને ઘણો આનંદ થયો. હોર્નલ સાહેબે પણ પોતાના દેહાવસાન સુધી જૈન ધર્મ અને ઈતિહાસમાં રસ લીધો અને વ્યક્ત કર્યો. સૂત્ર–આગમ છપાવાય નહિ, કોઇ છપાવે તો અનુમોદાય નહિ, તેને પરદેશ મોકલાવાય નહિ, કોઇ શ્રાવક કે ગૃહસ્થથી વંચાય નહિ એવી સ્થિતિ હતી, છતાં તેમણે ધર્મની પ્રભાવના અર્થે જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનને સહાય કરવા યોગ્ય છે એમ ધારી સહાય આપી.

વળી પોતાના સમયમાં દરિયાપાર થઇ અનાર્ય દેશ–ઈંગ્લાંડાદિ દેશમાં જવા પ્રત્યે કેટલાક ભાગનાં જૈનોમાં સખત વિરોધ હતો; છતાં સને ૧૮૯૩ની ચિકાગોની વિશ્વધર્મ–પરિષદ્‌માં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાને આમંત્રણ મળ્યું, ત્યારે પોતાથી સાધુના આચાર પાળતા થકા દરિયાપાર જવું બની શકે તેમ નહોતું તેથી બીજા માર્ગ તરીકે સૌરાષ્ટ્રના મહુવાવાસી ગ્રેજ્યુએટ શ્રી વીરચંદ ગાંધીને જૈન ધર્મના તત્ત્વોથી પરિચિત કરી જૈન ધર્મની માહિતી પૂરી પાડનાર એક ખાસ ગ્રંથ તૈયાર કરી આપી ચિકાગોની ઉક્ત પરિષદ્‌માં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યે જ રહ્યા. કેટલોક લોકવિરોધ સખત હતો છતાં ધર્મપ્રચાર કરવામાં તે આડો આવવો ન જોઇએ અને તેથી તે વિરોધની સામે થઇ–તે વિરોધનું શમન કરી ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી બતાવી. આથી શ્રી આત્મારામજીના સંબંધે તે પરિષદ્‌માં ઘણું સારું કહેવાયું, એ રીતે તેમણે જૈન ધર્મનો પ્રથમ પરિચય અમેરિકા જેવા દૂર–દૂરના પ્રદેશમાં કરાવ્યો, અને માન મહત્ત્વ મેળવ્યાં.

જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રોનું ખૂબ અવગાહન કર્યા પછી તેમણે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવવા ને પ્રસારવા માટે બીજા હિંદી ભાષામાં–જૈન તત્ત્વાદર્શ, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ આદિ ગ્રંથો શાસ્ત્રોના દોહનરૂપે રચી જૈન સમાજની પાસે શાસ્ત્રદ્વાર ખુલ્લું કર્યું. ભક્તિનો ઉલ્લાસ હિંદીભાષી જૈનોમાં વિશેષ જાગે છે માટે હિંદીમાં કેટલીક પૂજાઓ રચી.+

વળી જૈનેતર ધર્મોનું સાહિત્ય–ઋગ્વેદાદિ, બુદ્ધ અને મહમદ સાહેબનાં ચરિત્રો વગેરેનું વાંચન–મનન કરી પોતાની એક આચાર્ય તરીકે વિશાળ વાંચન અને તેનો પરિપાક પોતામાં હોવો જોઈએ એ બતાવી આપ્યું.

પંજાબમાં જે જિનમંદિરો છે તે સર્વ તેમના ઉપદેશનું ફળ છે. તેમના શિષ્ય–પ્રશિષ્યાદિનો* બનેલો મોટો સાધુ–સમૂહ આજ આખા હિંદમાં વિચરી લોકસમાજને ધર્મોપદેશ પૂરો પાડી ધર્મક્રિયાઓ કરતો–કરાવતો, સંસ્થાઓ સ્થાપતો રહ્યો છે અને જૈન ધર્મની જ્યોતિ અખંડ બળતી રાખી રહ્યો છે, એનો સર્વ પ્રતાપ આપણા આ સદ્‌ગત

+ જેનો પરિચય શ્રી. મોતીચંદભાઇએ પોતાના લેખમાં કરાવ્યો છે. જુઓ આ ગ્રંથના ગૂજરાતી વિભાગનાં પૃષ્ઠ ૧૬ થી ૨૨.

* આ શિષ્ય–પ્રશિષ્યાદિની તેઓનાં નામ, જન્મસંવત્, દીક્ષાસંવત્ વગેરેની હકીકત સહિતની એક સત્તાવાર 'ડિરેક્ટરી' કરી આ ગ્રંથમાં આપવાની અભિલાષા તૃપ્ત થઇ શકી નથી; તે પૈકી કોઈ તે હવે પછી તૈયાર કરી–કરાવી બહાર પાડશે.

श्री. आ. शताब्दि ग्रंथ माटे खास करावेल रेखा चित्र नं. १
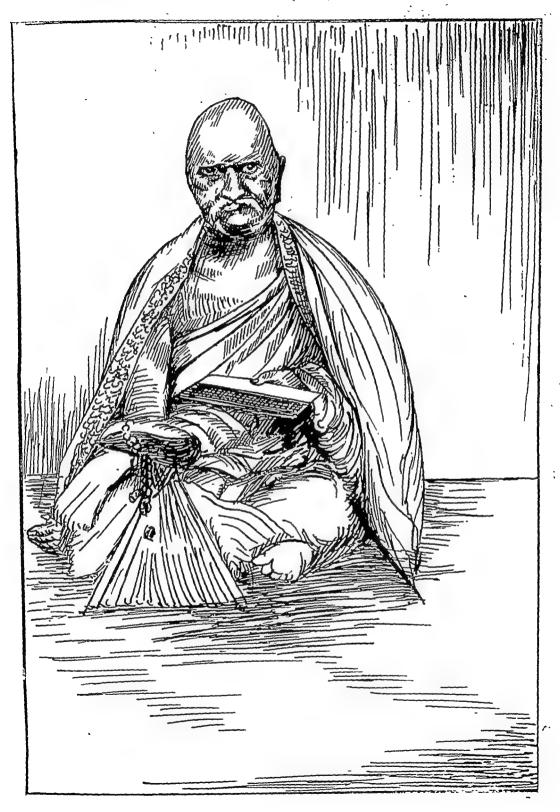
स्व० मुनिराजश्री नीतिविजयजी महाराज

આચાર્યને છે. તેમના નામથી ઉદ્‌ભવેલી જ્ઞાનસંસ્થા, શિક્ષણસંસ્થા, પુસ્તકપ્રકાશિની સંસ્થા વગેરેએ સમાજને અનેકવિધ લાભ કર્યા છે; જેવા કે જૈન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, ધર્મશાસ્ત્રો ઘર–આંગણે પ્રાપ્ત કરાવ્યાં છે, અનેક જૈન બાળકોને સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત કર્યાં છે. આ સંસ્થા પૈકી ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, તેના આશ્રયં નીચે નીકળતું શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક, પંજાબના ગુરુકુળ વગેરે, મુંબઈનું શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય વગેરે વગેરે ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

૭ શ્રી આત્મારામજીની શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે તુલના

શ્રી દયાનંદ અને શ્રી આત્માનંદની પદ્ધતિ પ્રાયઃ એક જેવી પણ ભિન્ન હતી એટલે કે પ્રથમનાએ સર્વ ધર્મ પર અપ્રમાણ ખંડનાત્મક પ્રહાર કર્યા ત્યારે બીજાએ સામા બચાવરૂપે જૈન ધર્મની સામે થયેલી વિરોધવાળી, ખોટી યા ગેરસમજુતીવાળી હકીકતો અને દલીલોનો સામનો કર્યો. દા. ત. શ્રી દયાનંદના જૈન ધર્મ પરત્વે થયેલ હુમલા સામે અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ગ્રંથ લખ્યો. એક સ્થાનકવાસી સાધુએ લખેલા મૂર્તિપૂજા–વિરોધી સમકિતસાર નામના પુસ્તકના ઠીક જવાબરૂપે સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર બહાર પાડ્યો.

આ બંને પુરુષોનું સંસ્કૃતિનું વાચન નિરનિરાળું હતું. એકને વેદદ્વારા હિંદુઓનું સંગઠન અને હિંદુ પ્રજાને સૈનિક જુસ્સા(Militant Spirit)વાળી કરવી હતી, ત્યારે બીજાને જૈન ધર્મ અનુયાયીઓમાં તેનાં શાસ્ત્રોદ્વારા મૂર્તિપૂજક શ્વે. જૈન ધર્મનું ગૌરવ જાળવવું હતું. હિંદુઓ સંખ્યામાં જૈનો કરતાં અતિ પુષ્કળ સંખ્યામાં હોઈ એકનું ક્ષેત્ર ઘણું વિસ્તૃત હતું, જ્યારે બીજાનું મર્યાદિત હતું. એકના પ્રચારથી રાજકીય માનસને પોષક રાષ્ટ્રવિધાયક સ્થિતિ અને શક્તિ કેળવાઈ–વિકાસ પામી; અને બીજાના પ્રચારથી પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓમાં રૂઢિચુસ્તતા દૂર થઇ સમજપૂર્વક સિદ્ધાન્તોને વિચારવાની બુદ્ધિ આવી. એક હતા વેદ ધર્મના ઝંડાધારી, અને બીજા હતા શ્વે. મૂ. જૈન ધર્મના ઝંડાધારી. બંનેનાં સરખાં શરીર, સરખો મનોત્સાહ અને સરખી વાક્છટા, છતાં શ્રી દયાનંદના સિદ્ધાંતો પોતાના અવસાન પછી આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસર્યા અને તેમણે સ્થાપેલી 'આર્યસમાજ'ના લાખો સભ્ય થયા; જ્યારે શ્રી આત્મારામજીના દેહાન્ત પછી તેના સમાજમાં પ્રગતિ તેના જેટલી વેગવતી અને પરિણામવાળી નથી રહી એ સ્પષ્ટ છે.

શ્રી રામકૃષ્ણે પૂર્વાવસ્થામાં ગૃહસ્થ તરીકે લગ્ન કર્યાં હતાં, જ્યારે શ્રી દયાનન્દ અને શ્રી આત્મારામજી બંને આજન્મ બ્રહ્મચારી હતા. શ્રી રામકૃષ્ણ અને શ્રી આત્મારામ બંને મૂર્તિપૂજક હતા. એકને સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમ–આદરભાવ તે પૈકી દરેક કલ્યાણમાર્ગ છે એવી સમજથી રહેતો તેથી કોઇપણ ધર્મનું ખંડન કરતા નહિ, જ્યારે બીજા જિન-પ્રણીત ધર્મ જ આપ્તકથિત હોઇ તે જ ખરો મોક્ષસાધક છે એમ ચુસ્તપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક માની તેનું મંડન કરતા અને તેના પર કોઇ પ્રહાર આવે તો તે સાંગે પોતાના ધર્મનો

બચાવ કરતા. શ્રી પરમહંસના અસંખ્ય શિષ્યોમાં શ્રીમંતો, સુશિક્ષિતો, વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા અને તેમાં મહાન્ બુદ્ધિશાળી ઓજસ્વી વિભૂતિ નામે વિવેકાનંદ અને તેના અનુગામી અનેક 'આનંદો'–સંન્યાસીઓએ શ્રી રામકૃષ્ણના ઉપદેશામૃતને–અધ્યાત્મવાદને પશ્ચિમના સેવામાર્ગ અને વિચારશ્રેણીને અનુરૂપ કરી અનેક સ્થળે રામકૃષ્ણ મિશનો સ્થાપી, હિન્દ તેમજ હિન્દ બહાર યૂરોપ અમેરિકામાં તેમનું નામ કીર્ત્તિવંત અને અમર કર્યું અને તેની જ્યોત સદોદિત બળતી રહી છે અને રહેશે. ફ્રેંચ મહાવિદ્વાન્ રોમેન્ડ રોલાંએ શ્રી રામકૃષ્ણનું અતિશય ગૌરવશાળી જીવનવૃત્તાંત લખ્યું છે એ તે સંન્યાસી માટે ઓછું માનપ્રદ નથી.

શ્રી દયાનન્દ અને શ્રી રામકૃષ્ણનાં નામનો અને સિદ્ધાંતોનો આટલો બધો વિસ્તાર થયો છે ત્યારે તેમના સમકાલીન દીર્ઘાયુષી આત્મારામજીનાં નામનો અને કાર્યનો તેટલા પ્રમાણમાં કેમ નથી થયો ? એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. ઉત્તર એ આવે છે કે ઉક્ત બંનેને પ્રભાવશાલી શિષ્યોની મોટી સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ, જ્યારે આપણા સૂરિશ્રીને તેટલા અને તેવા શિષ્યો ન મળ્યા. વિવેકાનન્દ જેવા વીરચંદભાઇ પણ શ્રી આત્મારામજીને મળ્યા હતા પણ વીરચંદભાઇની સાથે રહી કાર્ય કરે તેવા કોઇ તેની વિદ્યમાનતામાં ન નીકળ્યા અને તેના સ્વર્ગવાસ પછી તેનું સ્થાન લે તેવા કોઇપણ ગ્રેજ્યુએટ કે સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ હજુ સુધી પાકેલ નથી. તેમના સાધુ શિષ્યોએ અનેક સુકૃત્યો–ધર્મકાર્યો કર્યાં–કરાવ્યાં છે, પણ તેઓમાં અરસપરસ જે સંગઠન, એકસંપી, સુમેળ વગેરે રહેવાં જોઇએ તે લાંબો વખત રહ્યાં નહિ. ક્લેશ ને મતભેદમમત્વને લીધે સમાજ પર બૂરી અસર થાય ને છિન્નભિન્નતા પરિણમે, સામાજિક લાભના સામુદાયિક સ્થાયી કાર્યો ઊભાં ન થાય, અને મહાન્ યુગપુરુષનો વારસો સાચવી તેને વધારી ન શકાય, એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. એવું વર્ત્તમાનમાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. હજુયે ચેતાશે ? સમાજને દરેક રીતે ઉન્નત કરવામાં સર્વ સાથે મળી એકત્રિત રૂપે તેઓ ફાળો આપશે ? સર્વત્ર સમાજ અને દેશના હિત પ્રત્યે એકલક્ષી દૃષ્ટિ રહે અને તે હિત જે રીતે સધાય તે રીતને સર્વ સાધનોથી કૃતિમાં મૂકાય એ જ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના.

સદ્ગત સૂરિશ્રી યુગપુરુષ હતા. તેઓ પોતાના જીવનમાં અનેક ધર્મકૃત્યો કરી સમાજહિત માટેનાં સાધનો ઉપદેશી ગયેલ છે, તો તેમના ચિરકૃતજ્ઞ રહી આપણે સૌ એમના સારાં પગલે ચાલીએ તો તેમની ઉજવેલી જયંતિઓ, શતવર્ષી અને હવે પછી થનારી જયંતિઓ સાર્થક થશે. તે મહાપુરુષનો આત્મા જ્યાં હો ત્યાં શાંતિ પામો એટલું ઇચ્છી તે જૈન યુગવીર પ્રત્યે છેવટે પુકારું છું કે:—

'નવલયુગની મહાજ્યોતિના કિરણમાં,
અમ હૃદયમાં નવા રાગ જાગે;
અર્ઘ્ય અંજલિ ભરી, વીરપૂજન કરી,
જૈનનાં બાળ તુજ પાય લાગે.'

पालीताणा सं० १९४२
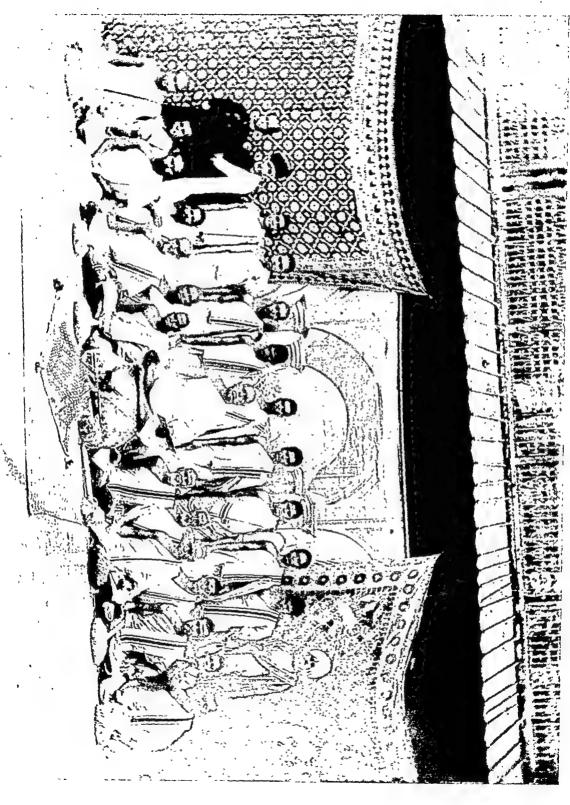
न्यायांभोनिधि श्रीमद् विजयानंदसूरि (आत्मारामजी महाराज) शिष्य परिवार साथे ।

[આચાર્ય મહારાજશ્રી તરફથી પ્રાયઃ સર્વ પત્રવ્યવહાર મુનિ મહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી (વર્તમાન આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી) કરતા હતા કે જેઓ તેમના મંત્રી હોય નહિ તે પ્રમાણે હતું અને જેમણે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી ગુરુદેવે પંજાબમાં પ્રકટાવેલી જ્યોતિ કાયમ રાખી છે તેમને હાલ બહુ લાગી આવે છે કે જે જે પત્રો લખાયા તેની નકલ રાખી નથી, નહિ તો તે પરથી સ્વર્ગસ્થના જીવન-કથન પર ઘણો પ્રકાશ પડત.

આ દશ પત્રો તેના સમયના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવેલા છે. તેમાં નં. ૧ ને ૪ સિવાયના સર્વે પત્રો અમદાવાદવાસી ને મુંબઇમાં રહેતા શેઠ મગનલાલ દલપતરામ પર લખાયા છે, કે જે શેઠને સ્વર્ગસ્થ તરફથી અંગ્રેજી પત્રો લખવાના હોય તે લખવાનું પ્રાયઃ સોંપાતું હતું. તે શેઠે પોતાના પ્રત્યે જે જે પત્રો ગુરુદેવ તરફથી આવ્યા હતા તે જીવની પેઠે સાચવી રાખ્યા હતા. તે સર્વ અસલ તેના પુત્ર શેઠ કેશવલાલે પૂરા પાડેલ છે. તેમાંથી ઉપયોગી પત્રો આમાં દાખલ કર્યા છે. આ જ શેઠ પર જર્મન સ્કૉલર મી. હૉર્નલે પત્રો લખ્યા હતા કે જે અંગ્રેજી વિભાગમાં પ્રકટ થએલ છે.

આ પત્રોમાં નં. ૧ નો પત્ર શેઠ દલપતભાઇ પરનો છે તે પ્ર. શ્રી કાંતિવિજયજીની નોંધમાંથી મેળવ્યો છે. તેમાં પોતાની કેટલી બધી નમ્રતા, નિરભિમાનતા અને સજ્જનતા બતાવે છે! ધન્ય છે સ્વર્ગસ્થને! નં. ૪ નો પત્ર વ્યાખ્યાન સમયે મુહપત્તી મુખે બાંધવા સંબંધી તત્કાલીન સ્થિતિ લક્ષમાં રાખી પોતાને યોગ્ય લાગ્યો તે મત પ્રમાણિકપણે આપવા સાથે પોતાની પ્રાપ્તસ્થિતિ સમજાવી છે. બાકીનાં શેઠ મગનલાલ પરના પત્રો પરથી પણ ઘણું જાણવાનું મળી આવે છે. ઉક્ત હૉર્નલ સાહેબ જે પ્રશ્નોનું સમાધાન તથા સાધન માગતા તે તુરત પૂરાં પાડવાની ઘણી સંભાળ લેતા હતા, જૈનેતર ગ્રંથો-ઋગ્વેદસંહિતા, બુદ્ધચરિત્ર, મહમ્મદ સાહેબનું ચરિત્ર વગેરે મંગાવી તેનું વાંચન-અધ્યયન કરતા, વીરચંદ ગાંધી પ્રત્યે ઘણી મમતા રાખતા, છાપાં વાંચી-વંચાવી સમયના બનાવોથી વાકેફ રહેતા, જૈન ધર્મ સંબંધી ઉપયોગી હકીકતો છાપામાં પ્રકાશ પામી લોકોની જાણમાં આવે તે માટે સૂચન કરતા, નવીન પુસ્તક લખતા તે જણાવતા અને તે પૈકી એક (તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ)માં ગૃહસ્થના સોળ સંસ્કાર દાખલ કરવા બાબત મત પણ પૂછાવતા. એક રીતે લોકમતની કદર એ રીતે તેમને હતી.

આ વખતે જૈન એસોસિએશન ઑફ ઇંડિયા નામની સંસ્થા જીવતીજાગતી હતી અને સામાન્ય જૈન સમાજના સામુદાયિક પ્રશ્નો હાથ ધરતી. તેના સભ્યો તરીકે ઉક્ત મગનલાલ શેઠ ઉપરાંત શેઠ નવલચંદ ઉદયચંદ, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, શેઠ તલકચંદ માણેકચંદ (બડા શેઠ),

૨ા. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી, શેઠ ફકીરચંદ પ્રેમચંદ કે જેમનો ઉલ્લેખ આ પત્રોમાં કરવામાં આવ્યો છે તે હતા. એક બીજી સંસ્થા નામે જૈન યુનિયન કલબ હયાત હતી. તે વખતે જૈન. પત્રિકા નામનું પત્ર પણ ચાલતું હતું. તે કલબ, પત્ર, તેમ જ પંડિત અમીચંદ વિષે વિશેષ ખબર મેળવવાની રહે છે.

૨ા. સુશીલ લિખિત ચરિત્રમાં પૃ. ૮૧–૮૩ માં છપાયેલ પત્ર શ્રી ઝવેરસાગરજીના પ્રશ્નપત્રનો ઉત્તર છે, જ્યારે પૃ. ૭૨ પર ઉલ્લેખેલ પત્ર આમાં નં. ૧ માં આખો આપ્યો છે.

ગુરુદેવ-તરફથી ગયેલા પત્રો મળી આવે તો હજુયે ઘણો પ્રકાશ પડે, અને જેઓ શોધ કરી તે બહાર પાડશે તેઓ એક સવિશેષ સેવા બજાવશે.—**સંપાદક.**]

: १ :

स्वस्ति श्री अहमदावादे श्रावक पुण्यप्रभावक देवगुरुभक्तिकारक सेठ दलपतभाई भगुभाई सपरिवार योग्य लिषी सहर अंबाला सें साधु आत्मारामजी तरफ से धर्म-लाभ वांचना । अपरं च अत्र देवगुरुपसाए सुखसाता छै आप के सदा आनंद रहै । आगे मैंने इतने दिन जो आप कों कागल नहि लिखा तिसका कारण ए छै कि दो माणस धांगधराना मेरे पास लोदीहाने रात्रि के बे वागे आव्या हता अने सवेरे कहने लगे हमने संयम लेना है जे कर तुम देवोगे तो ठीक है नहीतर हम पोतें वेष पहरी लेसूं, क्यों कि हमारा आज का महूर्त्त है । तिसकाल में मेरे को तो ताप आता था तब तिन को साधुयोंने वेष दे दीना पीछे तहांथी मैं जीरे गाम में गया ताहां आपनो कागल अंबाले थाइने आव्यो के धांगधरावाला तुमारी पासे आया होवे तो तुमने दीक्षा न देणी, तव तो मुझकों वहुत लज्या आई । मैरी मनमें लज्जा आवी के शेठजी लखे छे तुमने दीक्षा न देवी अने इनकों तो वेप दे दीया अव मैं शेठकुं क्या जुवाव लिखुं ? इस लज्जा करके आप कों चिट्ठी नही लीखी। मेरे सतगुरुजी महाराज स्वर्गवासी हो गये तेनी मैंनें आपकों लज्जा करके कोइ चिठी नही लिखी अनें आपनें तो मुझकों निलायक जाण के चिठी नही लिखी इस वात में आप सच्चे है । परंतु मेरी निलायकी की तर्फ आप कों ख्याल न करना चाहिये, क्युं कि मेरी तुछ वुद्धि है। श्री सतुगुरुका वी समाचार मैनें जात्रावाले पंजावी भाइयों से सुणीया है और आप का करा उच्छव भी सव सुणा है । आप मेरेकों श्री शत्रुंजयजी का सर्व हाल लिखे, सरकार की तर्फ से क्या ठहरा है पक्का ॥

सं. १९३९ दूजे श्रावण शुदि ९ लिखी आत्मरामें*

* આ પત્ર ખુદ પોતાના હાથનો લખેલો છે જે ૧૦૮ શ્રી પ્રવર્ત્તકજી મહારાજ શ્રી કાંતિવિજયજીની પાસે છે.

: ૨ :

શ્રી

તા. ૧૩-૧૦-૮૮ [આસો સુદ ૯ સં. ૧૯૪૪]

મુ૦ મુંબાઈ શ્રાવક પુન્યપ્રભાવક દેવગુરુભક્તિકારક શા. મગનલાલ દલપતરામ યોગ્ય શ્રી મેહસાણાથી લી. મુનિ માહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) આદિ સાધુમંડળ ઠાણાં ૧૫ ના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો.

જત લખવાનું કે સાહેબનો કાગળ તા. ૭ મીનો લખ્યો આવ્યો છે તે આ કાગલની સાથે મોકલ્યો તે વાંચી પાછો મોકલી દેજો. એમાં જે ઉત્તર એમને (ણે) મંગાવ્યા છે તે હમો આજરોજે તૈયાર કરી કાલે મોકલી દેઈશું તે જાણજો.

તમો એમને કાગળ લખી દેજો–બીજું અત્રેથી આજરોજે જૈન તત્ત્વાદર્શની ચોપડી રજીષ્ટર કરીને મોકલાવી છે તે બદલ પણ લખજો—બીજું લખજો કે યૂરોપ દેશના છાપાનું પુસ્તક—" રિગવેદસંહિતા " હમારે ખપ છે માટે મંગાવીને મોકલો અને એની કીમત શી તે પણ લખી જણાવો.

પ્રથમ કીમત લખી મંગાવો, પછી હમોને લખજો એટલે જો મંગાવવાની મરજી હશે તો મંગાવીશું.

(આ શ્રી વલ્લભવિજયજીના હસ્તાક્ષરમાં છે. સાહેબ એટલે હૉર્નલ સાહેબ.—**સંપાદક.**)

: ૩ :

[તા. ૧૭-૧૦-૮૮ આસો સુદિ ૧૩ સં. ૧૯૪૪.]

મુ૦ મુંબાઇ શ્રાવક........વાંચજો (ઉપરના પત્ર પ્રમાણે)

કાગળ તમારો આવ્યો તે પહોંચ્યો છે. વાંચી સમાચાર સર્વ જાણ્યા છે. આજરોજે સાહેબને ઉત્તર તૈયાર કરી ટપાલ મારફતે મોકલ્યા છે તે જાણજો.

શ્રાદ્ધવિધિ અહીંના ભંડારમાં સારી છે અને લહીઓ શ્રીનાથ અહમદાવાદમાં શુદ્ધ લખે છે વાસ્તે લખાવવી હોય તો લખજો–સાહેબને લખજો કે શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણ તથા શ્રાદ્ધવિધિ કૌમુદી બે ય એક જ ગ્રંથ છે.

તમો શાંતિવિજયજીને લખજો એટલે એ ખંભાતી કાગળનાં પાનાં પડાવી લહીઆ શ્રીનાથને લખવા આપશે–અને હમો અત્રેથી પરત તમારો કાગળ આવેથી મોકલી દેઈશું.

સાહેબને લખજો કે માહારાજજીને હવે ચોમાસામાં થોડા દિવસ રહ્યા છે અને ચોમાસા બાદ એક જગાએ રહેવાનું નથી; માટે માહારાજજીની નજર આગળ લખાય

તેમ નથી તો પણ જે લહીઓ શુદ્ધ લખવાવાળો ઘણું કરીને છે તેની પાસે લખાવીને મોકલશું. એ રીતે લખી જણાવજો.

હાલમાં માહારાજજી એક નવું જૈન મત વિષે પ્રશ્નોત્તરનું પુસ્તક બનાવામાં રોકાયેલ છે તે જાણજો. દા. મુ. વલ્લભવિજયના ધર્મલાભ વાંચજો. સુદિ ૧૩ વાર બુધ.

: ४ :

श्री

मु० सुरतवंदर

*मुनि श्री आलमचंदजी योग्य लि. आचार्य महाराजश्री श्री १००८ श्रीमद्विजयानंद सूरीश्वरजी (आतमाराजजी) महाराजजी आदि साधु मंडल ठाने ७ के तर्फ से वंदणाऽनुवंदणा १००८ वार बांचनी। चिठी तुमारी आइ समंचार सर्व जाणे है। यहां सर्व साधु सुखसाता में है, तुमारी सुखसाता का समंचार लिखना—

मुहपत्ति विशे हमारा कहना इतना हि है कि मुहपत्ति वांधनी अच्छी है और घणे दिनों सें परंपरा चली आई है इनको लोपना यह अच्छा नहीं है।

---

* कितनेक इस प्रकरण और समय के अनभिज्ञ खास मतलव के समझे विना अपनी इच्छानुसार खीचातान कर के पक्षपात की दृष्टि से अपने कदाग्रह को सिद्ध करने में इस पत्र का दुरुपयोग करते नज़र आते हैं। इस लिए इस पत्र की वावत कुछ खुलासा करना जरूरी समझा जाता है। गुजरात आदि देशों में विचरते हुए कितनेक तपगच्छ, खरतरगच्छ आदि गच्छों के साधु–यति केवल *व्याख्यान* के समय एक कपडे के टुकड़े से मुख और नाक वांध लिया करते हैं जिसको 'मुहपत्ति वांधना' कहते हैं। वह भी कपडे के टुकड़े को तिरछा कर के दो छेडे (किनारे) दोनों कानों में फसा लिये जाते हैं, परंतु **स्थानकवासी (ढुंढियों) की तरह डोरा डाल कर नहीं! और सारे दिन-रात भी नहीं!।** खरतरगच्छ के सुप्रसिद्ध मुनि महाराज श्री मोहनलालजी के शिष्य श्री आलमचंदजी सुरत शहर में चौमासा रहे थे, उनको किसि ने पूछा कि आप के गुरुजी तो व्याख्यान के समय मुहपत्ति वांधते हैं आप क्यों नहीं वांधते? इस पर उन्हों ने स्वर्गवासी आचार्य देव से पूछा। (क्यों कि उनको आचार्य महाराज पर पूर्ण विश्वास था कि, यह मुझे योग्य सलाह देवेंगे।) जिस के जवाव में यह पत्र लिखवाया गया हैं।

इस में साफ लिखा गया है कि "घणे दिनों सें **परंपरा** चली आई है" इस से स्पष्ट सिद्ध है कि यह प्रथा सूत्रसिद्ध तो नहीं है। और **परंपरा** हमेशां की नहीं तथा हमेशां रहनी भी नहीं इस लिए सज्जनों से सनम्र निवेदन है कि, इस पत्र को शस्त्र न वनाकर स्वर्गीय आत्मा की सत्यपरायणता का ही ख्याल करें।

वल्लभविजय–मीयागाम (वरोदा स्टेट)
२९–४–१९३६

आचार्यश्री विजयानंदसूरिजी महाराज।

તેમ નથી તો પણ જે લહીઓ શુદ્ધ લખવાવાળો ઘણું કરીને છે તેની પાસે લખાવીને મોકલશું. એ રીતે લખી જણાવજો.

હાલમાં માહારાજજી એક નવું જૈન મત વિષે પ્રશ્નોત્તરનું પુસ્તક બનાવામાં રોકાયેલ છે તે જાણજો. દા. મુ. વલ્લભવિજયના ધર્મલાભ વાંચજો. સુદિ ૧૩ વાર બુધ.

: ४ :

श्री

मु० सुरतवंदर

*मुनि श्री आलमचंदजी योग्य लि. आचार्य महाराजश्री श्री १००८ श्रीमद्विजयानंद सूरीश्वरजी (आत्माराजजी) महाराजजी आदि साधु मंडल ठाने ७ के तर्फ से वंदणाऽनुवंदणा १००८ वार बांचनी। चिठी तुमारी आइ समंचार सर्व जाणे है। यहां सर्व साधु सुखसाता में है, तुमारी सुखसाता का समंचार लिखना—

मुहपत्ति विशे हमारा कहना इतना हि है कि मुहपत्ति वांधनी अच्छी है और घणे दिनों सें परंपरा चली आई है इनको लोपना यह अच्छा नहीं है।

---

* कितनेक इस प्रकरण और समय के अनभिज्ञ खास मतलव के समझे विना अपनी इच्छानुसार खीचातान कर के पक्षपात की दृष्टि से अपने कदाग्रह को सिद्ध करने में इस पत्र का दुरुपयोग करते नज़र आते हैं। इस लिए इस पत्र की वावत कुछ खुलासा करना जरूरी समझा जाता है। गुजरात आदि देशों में विचरते हुए कितनेक तपगच्छ, खरतरगच्छ आदि गच्छों के साधु–यति केवल व्याख्यान के समय एक कपडे के टुकड़े से मुख और नाक बांध लिया करते हैं जिसको 'मुहपत्ति बांधना' कहते हैं। वह भी कपडे के टुकड़े को तिरछा कर के दो छेडे (किनारे) दोनों कानों में फसा लिये जाते हैं, परंतु **स्थानकवासी (ढुंढियों) की तरह डोरा डाल कर नहीं! और सारे दिन-रात भी नहीं!।** खरतरगच्छ के सुप्रसिद्ध मुनि महाराज श्री मोहनलालजी के शिष्य श्री आलमचंदजी सुरत शहर में चौमासा रहे थे, उनको किसि ने पूछा कि आप के गुरुजी तो व्याख्यान के समय मुहपत्ति बांधते हैं आप क्यों नहीं बांधते? इस पर उन्हों ने स्वर्गवासी आचार्य देव से पूछा। (क्यों कि उनको आचार्य महाराज पर पूर्ण विश्वास था कि, यह मुझे योग्य सलाह देवेंगे।) जिस के जवाव में यह पत्र लिखवाया गया है।

इस में साफ लिखा गया है कि "घणे दिनों सें **परंपरा** चली आई है" इस से स्पष्ट सिद्ध है कि यह प्रथा सूत्रसिद्ध तो नहीं है। और **परंपरा** हमेशां की नहीं तथा हमेशां रहती भी नहीं इस लिए सज्जनों से सनम्र निवेदन है कि, इस पत्र को शस्त्र न वनाकर स्वर्गीय आत्मा की सत्यपरायणता का ही ख्याल करें।

वल्लभविजय–मीयागाम (वडौदा स्टेट)
२९–४–१९३६

आचार्यश्री विजयानंदसूरिजी महाराज।

हम बांधनी अच्छी जाणते हैं परंतु हम ढुंढीए लोक में सें मुहपत्ति तोड़ के नीकले हैं इस वास्ते हम बांध नही सक्के है और जो कदी बांधनी इच्छीए तो यहां बडी निंदा होती है और सत्य धर्म में आये हुए लोकों के मन में हीलचली हो जावे इस बास्ते नहीं बांध सक्के हैं सो जाणना।

अपरं च हमारी सलाह मानते हो तो तुमकों मुहपत्ति बांधने में कुच्छ भी हानि नही है क्यों कि तुमारे गुरु बांधते है और तुम नही बांधो यह अच्छी बात नहीं है। आगे जैसी तुमारी मरजी, हमने तो हमारा अभिप्राय लिख दीया है सो जाणना।

और हम कों तो तुम बांधो तो भी वैसे हो और नही बांधो तो भी वैसे ही हो परं तुमारे हितके वास्ते लिखा है, आगे जैसी तुमरी मरज़ी।

१९४७ कत्तक वदि ०)) वार बुध दसखत
वल्लभविजय की वंदणा वांचनी
दीवाली के रोज दश बजे चिठी लिखी है×

: ५ :

श्री

मुंबाइबंदर श्रावक पुण्यप्रभावक देवगुरुभक्तिकारक शा. मगनलाल दलपतराम जंडीआलेथी लि० आचार्य महाराज श्री श्री श्री १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराजजी आदि साधु १० ना तरफथी धर्मलाभ वांचजो.

કાગળ તમારો ઘણા દિવસ થયાં નથી તે સંભાળીને લખશો. અત્રે સુખસાતા છે. છાપું ગુજરાતી હાલમાં બંધ કરજો કારણ કે જૈન યુનીયોન કલબના તરફથી નિરંતર મુંબાઈ સમાચારનું છાપું હમોને મળે છે વાસ્તે હાલ તુરત બંધ કરજો. જ્યારે જરૂર જેવું માલૂમ પડશે તો તમોને લખી જણાવીશું.

વિશેષ જે શાસ્ત્રોના લેખ અનાર્ય દેશ સંબંધી લખી મોકલ્યા હતા તેનું શું કર્યું? હજુ સુધી કાંઇપણ માલૂમ પડયું નથી વાસ્તે સમાચાર સર્વ હકીકત સાથે લખી જણાવજો.

વિશેષ હમોએ અત્રેથી ભાઇ નવલચંદભાઈને કાગળ લખ્યો હતો તેહનો પણ જવાબ નથી વાસ્તે ધર્મલાભ સાથે તેઓને કહેજો કે જવાબ લખતાં ઢીલ થવાનું શું કારણ છે—

× આ પત્રનો મૂળ હસ્તાક્ષરમાં ફોટોબ્લૉક મુહપત્તિચર્ચા-સાર નામના સં. ૧૯૯૦ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકમાં પૃ. ૮૪ અને ૮૫ વચ્ચે આપેલ છે, તે પરથી આની નકલ ઉતારી છે.—સંપાદક.

વળી હમોએ પ્રથમ લખી હતી તે ચોપડીયો નં. ૨ बौद्ध चरित्र तथा महमद साहब चरित्र એણી રીતે જેષ્ટારામ મુકુંદજીની દુકાનેથી લેઇ હમોને મોકલાવી આપજો તથા એક છાપા વિશેષ સમાચાર હમોએ જૈન યુનિયોન કલબ ઉપર લખ્યા હતા તે સમાચાર જાણ્યા હશે; નહી તો વાકફ થઇ તે વિષે કાંઇ બંદોબસ્ત કરજો.

ભાઇ વીરચંદને તથા વિલીયમ પાઇપ ઉપર અત્રેથી હમોએ કાગળ નં. ૨) ચિકાગો લખાવેલ છે તેનો ઉત્તર આવેથી તમોને માલુમ કરીશું પરંતુ ત્યાંસુધી આ વાત પ્રસિદ્ધ ન કરશો. ૧૯૫૦ પોષ વદિ ૧૨   દા. વલ્લભવિજયના ધર્મલાભ વાંચજો.

: ૬ :

શ્રી મુંબાઇબંદર શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક દેવગુરુભક્તિકારક શા. મગનલાલ દલપતરામ તા. નવલચંદભાઇ તા. પંડિતજી અમીચંદજી આદિ ઝંડીઆલેથી લિ૦ આચાર્યમહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજજી આદિ સાધુ ૧૦ ના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો. પત્ર તમારો તથા ભાઇ નવલચંદજીનો આવ્યો. સમાચાર સર્વ જાણ્યા છે. અત્રે સુખસાતા છે. ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદ્યમ રાખજો.

વિશેષ ચોપડી ૧ મહમ્મદ ચરિત્રની મોકલી તે પહોંચી છે. બુદ્ધ ચરિત્રને માટે લખ્યું તે ઠીક છે. તે ચોપડી જ્યારે મળે ત્યારે મોકલાવજો, પરંતુ હાલમાં જેષ્ટારામ મુકુંદજીની દુકાનેથી નારાયણ હેમચંદ્રની (જેને મહમ્મદ ચરિત્ર બનાવ્યું છે) બનાવેલી બુદ્ધ ચરિત્રની ચોપડી જેની કિમ્મત આશરે ત્રણ ચાર આના છે તે લેઇને મોકલી આપજો.

—નિબંધ વિષે લખ્યું તે ઠીક છે. હવે છપાવવું ફોગટ છે. વાસ્તે હાલ તે નિબંધ હમોને પાછો મોકલાવી આપજો. ફરી વીરચંદના આવ્યા પછી જો છપાવવો ઠીક તમો વિગેરે સમજો તો મંગાવી લેજો જેથી તતકાળ તમોને પહોંચાડી દેઇશું. હાલમાં અત્રે મોકલાવી આપજો કારણ કે કેટલાક સાધુઓને વાંચવાનો ઇરાદો છે તે જાણજો.

મહારાજજી સાહેબના ઘૂંટણમાં દરદ હતું તેથી પટીમાં વિલાયતી રાઇનું પલાસ્તર લગાવ્યું હતું તેથી ફોલ્લો થઇ પાણી નીકળી ગયું હતું. ત્યારપછી પગની નસો ખેંચાઇને સાંકડી થઇ ગઇ માલૂમ પડે છે અને હાલમાં પગ બરાબર લાંબો થઈ શકતો નથી માટે જો એ હકીકત ઠીક હોય તો જમનાદાસ દાક્તરને અગર બીજા કોઇ હુશિયાર દાક્તરને પૂછીને એના બદલાની કોઇ બીજી દવાઈ હોય કે જેથી પગની નસો ખુલીને બરાબર લાંબો થાય તેવી મોકલાવશો અને તેની પરિચર્યા (ચરી) આદિક તથા શી રીતે દવાઈ વાપરવી વિગેરે હકીકત લખી જણાવશો—કાગળનો ઉત્તર તુરત લખશો—ગુજરાતી છાપું હવેથી મોકલ્યા કરજો. એજ ૧૯૫૦ મહા વદિ ૪ શુક્રવાર દા. વલ્લભવિજયજીના ધર્મલાભ વાંચજો.

: ૭ :

શ્રીઃ મુ. મુંબઇ બંદર શ્રાવક પુ. દે. શા. મ. દ. (ઉપર પ્રમાણે) યોગ્ય જીરાથી લિ૦ આચાર્ય મહારાજશ્રી...........સાધુ) ઉપર પ્રમાણે) ૧૨ ના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો. કાગળ તમારો આવ્યો. સમાચાર જાણ્યા છે. અત્રે સુખસાતા છે. ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદ્યમ રાખજો. કેનેડા(અમેરિકામાં કોઇ શહેર છે ત્યાં)થી એક છાપું જૈન એસોસીએશન મારફત મહારાજજી સાહેબના નામનું પહોંચ્યું છે તે વંચાવ્યું. પરંતુ તેમાં અસલ મતલબ માલૂમ પડી નથી માટે તે છાપું આજરોજે તમોને મોકલ્યું છે તે વાંચી મતલબ હમોને લખી જણાવશો કે તે લોકોએ હમારા ઉપર શા કારણ માટે મોકલ્યું છે તથા જો એમાંથી કોઈ સમાચાર જૈન પત્રિકામાં છપાવવા લાયક હોય તે છપાવી દેજો. ભાઇશ્રી નવલચંદભાઇ તા. વીરચંદ દીપચંદ તથા પંડિતજી અમીચંદજી વિગેરેને ધર્મલાભ કહેજો. કોઇ નવીન સમાચાર હોય તો લખજો. ૧૯૫૦ ચૈત્રવદિ ૧૧ વાર મંગળ. દાઃ વલ્લભવિજયના ધર્મલાભ વાંચજો.

: ૮ :

શ્રી. મુંબાઇબંદર શ્રાવક........આદિ સાધુ (ઉપર પ્રમાણે) ૧૫ ના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો. કાગળ તમારો પહોંચ્યો. સમાચાર જાણ્યા છે. ચિકાગો સંબંધી લખાણ જૈન પત્રિકા મારફત જાણ્યું છે. જે ચોપડી બે ભાગમાં છપાઇ છે તે તમોને મળી હશે. વિશેષ જે જે બ્યાન તે ચોપડીયોમાં જૈન ધર્મ સંબંધી હોય તે તે મુંબાઇ ગેઝીટમાં તથા લાહોરના સિવિલ એંડ મિલિટ્રી ગેઝીટમાં છપાઈ જાય તો ઘણું સારું; કારણ કે કઇ ઇંગ્રેજી ભણેલ દેશી તથા ઇંગ્રેજો તથા રાજા બાબુ વિગેરેનાં વાંચવામાં પણ તે હકીકત આવે. આ દેશમાં ગુજરાતી કોઇપણ લો(ક) પ્રાયઃ જાણી નથી શકતા તેથી જો ઇંગ્રેજીમાં પ્રથમ લખેલ બંને છાપામાં પ્રગટ થઇ જાય તો ઘણું રુડું કામ છે. પછી જેમ તમારી મરજી. આ વાત ભાઇ નવલચંદજી તથા શેઠ વીરચંદ દીપચંદ તથા હરખચંદ રાયચંદ તા. ચુનીલાલ જેચંદ જૈન પત્રિકાના અધિપતિ વિગેરે સર્વ સભાસદોને ધર્મલાભ સાથે માલમ કરશો. વિશેષ શેઠ ફકીરચંદ ભાઇ પ્રેમચંદ તા. પ્રેમચંદ રાયચંદ તથા બડા શેઠજી વિગેરેને પણ માલમ કરવું ઠીક ધારો તો કરશો તથા ધર્મલાભ કહેજો.

વિશેષ પાલણપુરમાં જે ન્યાયાધીશ હતા તે ગિરધરલાલ હીરાભાઇ હાલમાં કહાં છે તે જો માલમ હોય તો તેઓને પત્ર લખી માલમ કરશો કે જે હાથીગુફાનો લેખ મહારાજજી સાહેબ ઉપર તમોએ લખી મોકલ્યો છે તે કઇ કિતાબનો છે તે કિતાબનું નામ મંગાવી ભાઇ શ્રી ફકીરચંદજીને માલમ કરશો જેથી તે કિતાબની તથા તે હાથીગુફાના લેખનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાની તજવીજ કરશે અને હમોને મોકલાવી આપશે. વાસ્તે જરૂર આ વાત ભૂલશો નહીં. અત્રે સુખસાતા છે. ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદ્યમ રાખજો. ૧૯૫૦

શ્રીમદ્ આત્મારામજી તરફથી પત્રો

વૈશાખ વદિ ૬ શનિવાર. દ. વલ્લભવિજયજીના ધર્મલાભ વાંચજો. Zira 26-5-94.
પંડિતજી અમીચંદજીને ધર્મલાભ કહેજો.

: ૯ :

મુ૦ મુંબાઈબંદર શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક દેવગુરુભક્તિકારક રા. મગનલાલ દલપતરામ વગેરે. જીરેથી લિ૦ આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજજી આદિ સાધુ ૯ ના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો.

પત્ર તુમારો પહોંચ્યો. વાંચી સમાચાર સર્વ જાણ્યા છે. અત્રે સુખસાતા છે. ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદ્યમ વિશેષ રાખશો.

ચિકાગો કાગળ લખો તો વીરચંદભાઈને લખજો કે જે જે નિબંધ શ્રી મહારાજજી સાહેબજી પાસેથી તમો લઇ ગયા હતા તેનું શું કર્યું ? કારણ કે ત્યાંના જલસાની છપાએલ ચોપડીઓમાં તે સંબંધી કાંઇ લખાણ માલમ પડતું નથી, તથા ઈંગ્રેજીમાં છપાવવા તમો કહી ગયા હતા માટે તેનો કાંઈ બંદોબસ્ત કર્યો કે નહી ? જો કાંઇ ન કર્યું હોય તો તે નકલો અત્રે મોકલાવી આપજો જેથી તેને ઈંગ્રેજીમાં છપાવવા બદલ કાંઈક ઉદ્યમ કરીએ–કદાચ જો તમોને ત્યાં મદદ (તે નિબંધની) હોય તો ભલે રહેવા દેજો પરંતુ તેનો ઈંગ્રેજીમાં તરજુમો જરૂર ફુરસદ મળે કરજો; ભૂલશો નહીં. કદી તરજુમો થઈ તે દેશમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી આવો તો ઘણો ફાયદો થાય–વળી પણ મહારાજજી સાહેબની મરજી એક નવીન ચોપડી બનાવવાનો ઇરાદો છે તે તૈયાર થયા પછી ઈંગ્રેજીમાં છપાઈને ઘણું કરીને અમેરિકાદિ દેશોમાં પહોંચી જશે પરંતુ આ કામ પહેલું થાય તો ઠીક છે.

વાસ્તે બનતે ઉદ્યમે જરૂર છપાવી પ્રસિદ્ધ કરજો. યદિ સર્વ છપાવવા ઠીક ન સમજો તો પણ જૈનમત વૃક્ષ તો જરૂર છપાવજો કારણ કે તેથી જૈનમતનો ઇતિહાસ લોકોને થોડો ઘણો માલમ પડી જશે. પછી જેમ તમોને ઠીક લાગે તેમ કરજો.

વિશેષ જે વીરચંદે તહાં રહેવાને માટે લખ્યું છે તેને માટે લોકોમાં (પોતાના મિત્રમંડળમાં) રાજી પથરાઇ છે કે દિલગીરી તે લખજો તથા હમો તો પ્રથમ એમ ધારતા હતા કે ત્યાં ગયેલ છે વાસ્તે કદી બારિસ્ટરની પરીક્ષા આપીને આવશે પરંતુ આ કાગળથી તો તે માલમ પડતું નથી. એજ. ૧૯૫૦ જેઠ વદિ ૮ દા. વલ્લભવિજયજીના ધર્મલાભ વાંચજો. કાગળ પ્રથમ લખ્યો છે તેથી સમાચાર જાણ્યા છે.

તા. જો કદી મિત્રમંડળ રાજી હોય અને થોડી મુદ્દતમાં બારિસ્ટરની પરીક્ષા આપી શકે અને કામ બની જાય તો ઠીક થાય કારણ કે ત્યાં ઘણાઓની ઓળખાણથી તથા વગવસીલાથી કામ થઈ પણ જાય–કાગળનો જવાબ તુરત લખજો. વીરચંદને શો જવાબ લખ્યો તે પણ લખજો.

: ૧૦ :

શ્રી. મુ૦ મુંબાઇબંદર શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક દેવગુરુભકિતકારક શા. મગનલાલ દલપતરામ, વીરચંદ દીપચંદ, નવલચંદ ઉદેચંદ, પંડિતજી અમીચંદજી, હર્ષચંદ રાયચંદ, અમરચંદ પરમાર વિગેરે જોગ્ય જીરેથી લિ૦ આચાર્ય મહારાજશ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્‌વિજયાનંદ સૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજજી આદિ સાધુ ૯ તથા ચંદનશ્રીજી આદિ સાધ્વીઓ ૩ ના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો. પત્ર તમારો આવ્યો. સમાચાર જાણ્યા છે. અત્રે સુખસાતા છે. ધર્મધ્યાનમાં ઉદ્યમ રાખજો.

જૈન પત્રિકા મારફત તથા તમારી મોકલેલ વીરચંદના કાગળની નકલથી માલમ પડે છે કે વીરચંદે ઘણુંજ રુડું કામ કર્યું છે અને તેને પોતાની જાવાની મહેનત તથા જેઓ સાહેબે તેઓને મોકલવાને સાહસ કરી મદદ કરી હતી તેઓની પણ મહેનત સફળ કરી છે. એહવા એહવા વીરપુરુષો પાંચ સાત હોય અને તેઓને મદદ આપનાર શેઠીઆઓ પાછા ન હઠે તો હમોને ખાતરી થાય છે કે ઘણું જ ફતેહમંદ કામ થાય પરંતુ તે સઘળું મુંબાઈના શેઠીઆઓના હસ્તક છે કારણ કે પ્રાયઃ આજકાલ તે લોક જે કરવું ધારે તે કરી શકે તેમ છે તો એહવે વખતે જરૂર તેઓએ મદદ કરી જૈન ધર્મની વૃદ્ધિ કરાવવી જોઇએ. તેઓએ તહાં રહેવા માટે શેઠીઆઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તો તેથી શેઠીઆઓએ કાંઈક વિચાર કર્યો હશે. હમારી બુદ્ધિ મુજબ તો તે તહાં ગયેલ છે. વારંવાર પ્ર(પર)દેશમાં જાવું મુશ્કેલ બને છે માટે જો શેઠીઆઓની મરજી હોય અને તેઓના ઘરનાં રાજી હોય તો ચાર પાંચ મહિનામાં કાંઇ ખાટું મોળું થાય તેમ નથી. પછી જેવી સર્વ ભાઇઓની મરજી.

વિશેષ સિદ્ધચક્ર માટે તમોએ લખ્યું તે જાણ્યું છે. કાંઇ અડચણ માલમ પડતી નથી. અત્રેથી હમો સિદ્ધચક્ર મોકલાવીશું તે તપાસી લેજો. જો તે પસંદ આવે તો તે મોકલજો અગર નહી તો જે તમારી મરજીમાં આવે તે મોકલજો. કાગળનો ઉત્તર તુરત લખજો. ૧૯૫૦ અશાડ વદિ ૧૩ સોમવાર દા. વલ્લભવિજયના ધર્મલાભ વાંચજો. વિશેષ મહારાજજી સાહેબે નવીન ગ્રંથ બનાવવો પ્રારંભ કર્યો છે તેમાં ગૃહસ્થના ૧૬ સંસ્કાર જે આચારદિનકરમાં શ્રી વર્ધ્ધમાન સૂરિજીએ લખેલ છે (ગર્ભથી માંડીને મરણ પર્યંત) તેની ભાષા નવીન ગ્રંથમાં દાખલ થાય તો તેમાં તમારી મંડળીવાળાઓનો શો મત છે તે લખી જણાવજો.
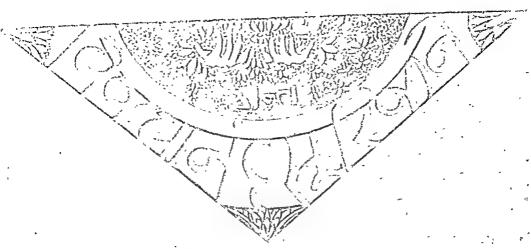
(' દિવ્ય દેશ અમ ઉજ્જ્વળ કરવા, ક્યારે ઊગશે દિવ્ય પ્રભાત '—એ લયમાં)

વિશ્વમાં જીવન તેનું ધન્ય છે, જનતા ગાયે જેનાં ગાન
યશ ગુણગાન. વિશ્વમાં૦ ૧

જન્મશતાબ્દિ ઉત્સવ કાજે, મુખ્ય વડોદરા સ્થળ આજે;
ચારી પુણ્યની ગુરુ વિરાજે, સહુ હૃદયમાં સ્થાન
પરમાદર સન્માન. વિશ્વમાં૦ ૨

નંદન ક્ષત્રિય જે બ્રહ્મચારી, જ્ઞાનચરિત્ર પ્રભા વિસ્તારી;
દર્શન જૈન સમજાવ્યું ભારી, જ્યોતિર્ધર ગુણવાન
આત્મબલવાન. વિશ્વમાં૦ ૩

સૂરિતણા ઉપદેશ મનોહર, હિતકારી ને ધર્મરુચિકર;
રિપુ અંતરથી કો નહિ મુનિવર, પાયાં જેણે અમૃતપાન
કરાવ્યું ભાન. વિશ્વમાં૦ ૪

જીવન સાઠ વર્ષ વિતાવી, સમાજમહીં ચેતન પ્રકટાવી;
નેહથી વલ્લભ મંત્રી ધરાવી, અંત સમાધિ અવસાન
' કાન્ત ' બહુમાન. વિશ્વમાં૦ ૫

[શ્રી આત્મારામજી

સુપ્રસિદ્ધ પંજાબદેશોદ્ધારક સકલશાસ્ત્રનિષ્ણાત ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય **શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી** પ્રસિદ્ધનામ **શ્રી આત્મારામજી** મહારાજનો પુણ્ય જન્મ સં. ૧૮૯૨ ના ચૈત્ર સુદિ પ્રતિપદાના મંગલ પ્રભાતે જીરા નજદીક લહેરા ગામમાં કપૂર બ્રહ્મક્ષત્રિયને ત્યાં થયો હતો. સં. ૧૯૯૨ ના ચૈત્ર સુદિ પ્રતિપદા, મંગળવારને મંગલ દિવસે તેઓશ્રીની પુણ્ય જન્મતિથિને સો વર્ષ પૂર્ણ થતાં હોવાથી **તેઓશ્રીના પટ્ટધર પૂજ્યપાદ સૂરિપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે** સો વર્ષની જન્મ શતાબ્દિ ઉજવવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની પવિત્ર ફરજ અદા કરવા જગત સન્મુખ ગુરુ-જન્મ-શતાબ્દિની જાહેર ઘોષણા કરી છે, શતાબ્દિનું સ્મરણ ચિરસ્મરણીય રહે તે નિમિત્તે એક સુંદર ફંડની યોજના કરવામાં આવી છે, તેમજ જન્મ-શતાબ્દિ સ્મારક અંકની પણ મનોહર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

યદ્યપિ વિશ્વવંદનીય જગત્પૂજ્ય ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય **શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી** પ્રસિદ્ધનામ **શ્રી આત્મારામજી મહારાજ** અત્યારે આપણા સમક્ષ સશરીરે વિદ્યમાન નથી તો પણ તેઓશ્રીનો અમર કીર્તિદેહ અને અક્ષય અક્ષરદેહ આપણાં ચર્મચક્ષુઓ સામે નિત્ય નવનવા સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યો છે. તેઓશ્રીનો મેઘસમાન ગંભીર સ્વર અત્યારે સંભળાતો નથી તો પણ તેઓશ્રીની વીર ગર્જનાનો, સત્ય તત્ત્વરૂપ સિંહ-ગર્જનાનો ભેદી ગુંજારવ અત્યારે પણ આપણાં કાનોમાં ગુંજી રહ્યો છે. તેમજ અમેરીકાની ચિકાગો ધર્મ-પરિષદમાં પણ એ વીર ગર્જનાના અપ્રતિહત પ્રતિધ્વનિએ ધ્વનિત થઇ સહસ્રાવધિ આત્માઓને ચકિત કરી દીધા છે. **શ્રી આત્મારામજી મહારાજ**ના અનેક ઉપકારોથી દબાએલી જૈન પ્રજા જ્યાં સુધી પોતાના ઉજ્જવલ ભૂતકાળને અંતઃકરણથી ચાહશે ત્યાંસુધી એ પુનિત ગુરુદેવને ભૂલી શકશે નહીં. મારી વાણીમાં કે લેખિનીમાં એવી શક્તિ નથી કે તેઓશ્રીની ગુણાવલીનું ગાન નિઃશેષ કરી શકું, તો પણ "**शुभे यथाशक्ति यतनीयम्**" આ મહાત્માઓની ઉક્તિને ધ્યાનમાં લઇ યથાશક્તિ, યથામતિ આ પુણ્યપ્રસંગે ગુરુદેવના ગુણાનુવાદ કરવા ધૃષ્ટતા કરું છું. વાચકો મારી ધૃષ્ટતા તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં ગુરુદેવના ઉજ્જવળ ગુણો તરફ દૃષ્ટિપાત કરી નિર્મલ ગુણોને જ ગ્રહણ કરશે, એવી અંતઃકરણથી શુદ્ધ આશા રાખું તો તે અસ્થાને નહીં જ ગણાય.

અનેક સંત-મહન્તોથી પવિત્ર થએલી, અનેક ધર્મવીર અને કર્મવીર યોદ્ધાઓથી પ્રસિદ્ધ થએલી **પં**જાબની વીરભૂમિમાં **શ્રી આત્મારામજી** મહારાજનું કીર્તિનિકેતન છે. હજારો આત્માઓ, સહસ્ર નર-નારીઓ તેઓશ્રીની સુધાવાણીનું સુધાપાન કરી નવું જ જીવન પામેલ છે. **પં**જાબના એ ધર્મવીર ધર્મમૂર્તિ આત્માનું શૌર્ય-ધૈર્ય પંજાબની જૈન પ્રજાની, સમસ્ત જૈન પ્રજાની નસેનસમાં આજ પણ અપૂર્વ રમી રહ્યું છે. તેઓશ્રીની તેજોમૂર્તિ નિરાવરણપણે યથાર્થ મનુષ્યતાનું-સાચા સંતનું જ્વલંત ચિત્ર દેખાડતી હતી. પ્રબળ વક્તૃત્વશક્તિ સામે બૃહસ્પતિ પણ ઝાંખો પડી જતો હતો. જેમની મુખમુદ્રા સમુદ્રની અગાધ ગંભીરતાનું સૂચન કરતી હતી. જેમના શાંત, ઉજ્જવલ અને વીરત્વભર્યાં નયનોમાંથી વિશ્વપ્રેમ, અખંડ મૈત્રી અને જગદુદ્ધારનાં પ્રખર તેજોમય કિરણો નીકલતાં હતાં. તે યુગ-

પ્રભાવક સૂરિવર **શ્રી આત્મારામજી** મહારાજની યશોગાથા સહસ્રકંઠે ગાઇએ તો પણ અધુરી ને અધુરી જ રહેવાની છે. આટલું પ્રાસંગિક નિવેદન કરી હવે મૂળ વસ્તુ ઉપર આવું છું.

પૂજ્યપાદ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજનું મંગલકારી ઉત્તમ જીવન કોઈ એક સીમાને સ્પર્શ કરવાવાળું નહોતું. તેઓશ્રીનું જીવન સર્વતોમુખી હોવાથી તેઓ એકલા પંજાબ, મારવાડ કે ગુજરાતના એક દેશ યા પ્રાન્તની વિભૂતિ નહોતા બન્યા, પરંતુ સમસ્ત જૈન સમાજના અને સભ્ય વિદ્વાન્ માનવસમૂહના તેઓશ્રી આદરણીય મહાપુરુષ હતા. સાકાર ધર્મ, સશરીર જ્ઞાન અને મૂર્ત્તિમાન ચારિત્રતા યદિ કયાંયે જોવી હોય તો તે પૂજ્ય **શ્રી આત્મારામજી** મહારાજમાં જ જોવા મળે છે. તદ્રૂપ જ તે મહાપુરુષ હતા, જેમના દર્શન માત્રથી મનના વિકારો દૂર થતાં હતાં, દ્વેષ, મનોમાલિન્ય વિગેરે નિકટ આવતાં નહોતાં, હૃદયમાં સ્ફૂર્ત્તિ અને જાગ્રતિના તેજનો વિકાસ થતો હતો, તે દિવ્ય જ્યોતિર્ધર મહાત્યાગીની અનેક વિશિષ્ટ ખૂણીઓમાંથી અમુક ખૂણીઓનું દિગ્દર્શન યથામતિ કરાવવા ઉજમાલ થયો છું.

: શ્રાવક અને સાધુ સંસ્થાના ઉત્પાદક :

સહુથી પ્રથમ જ્યારે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં હતા તેમજ તે સંપ્રદાયનાં માનેલાં બત્રીસ સૂત્રો અક્ષરશ: કંઠસ્થ કરી લીધાં ત્યારે તેઓશ્રીના આત્મામાં સ્વાભાવિક સ્ફુરણા ઉદ્ભવી કે કેવલજ્ઞાની–સંપૂર્ણ જ્ઞાની સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન આટલું પરિમિત કેમ ? આટલા સંકુચિત ક્ષેત્રમાં વિસ્તૃત જ્ઞાનનો સમાવેશ કેવી રીતે થઈ શકે ? અગાધ–અપાર પારાવારનું માપ તળાવથી થઇ શકતું નથી તેમ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનનું માપ બત્રીસ સૂત્રોથી થઇ શકતું નથી. તેમ જ બત્રીસ સૂત્રોના ટબ્બામાં ઘણા સ્થાન પર સૂત્રોના અર્થો મન:કલ્પિત કરેલા છે વિગેરે શંકાઓ થવા લાગી. ગુરુઓને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ સમાધાન કરી શકયા નહી તેથી મનમાં નિશ્ચય થયો કે સત્ય માર્ગ અને સર્વજ્ઞનું અપરિમિત જ્ઞાન બીજું છે. અહીંથી મહારાજ સાહેબે સત્યની શોધ તરફ પ્રયાણ કર્યું. જેમ જેમ આગમ સાહિત્યનું વાંચન વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં આશંકાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું. પૂર્વના પુણ્યપ્રતાપે સમાજના ભાગ્યોદયે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજનો ધુરંધર વ્યાકરણ અને સાહિત્યના જાણકાર એક પંડિતની સાથે મેલાપ થયો. ભયંકર અટવીમાં ભૂલા પડેલા માનવીને કોઇ રસ્તાનો જાણકાર મલી આવે અને તેને જેટલો આનંદ થાય તેનાથી અધિક શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજને આનંદ થયો અને આપસમાં મીઠો વાર્ત્તાલાપ થયો. પંડિતજીએ મહારાજની અલૌકિક પ્રતિભા જોઇ સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્ય ભણવા માટે નિવેદન કર્યું. મહારાજશ્રી તો એ વસ્તુના ભારે ગ્રાહક હતા તેથી એ જ પંડિત પાસે અભ્યાસ ચાલુ કર્યો. અગાધ બુદ્ધિવૈભવ હોવાથી અલ્પ સમયમાં વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને અલંકાર શાસ્ત્રોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો. હવે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ વિશિષ્ટ બોધવાળા બન્યા અને સૂત્રસિદ્ધાન્તની મૂલ ચાવી હાથમાં આવી જવાથી પ્રથમની શંકાઓને નાબૂદ કરવા ફરીને આગમ ગ્રંથોનું વાંચન ટીકા, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણીની સાથે કર્યું. તેઓશ્રીનાં જ્ઞાનપડલ ઉઘડ્યાં, મન:કલ્પિત શાસ્ત્રોના અર્થોને ફગાવી દીધા અને વાસ્તવિક સૂત્રોના અર્થો પૂર્વ

મહાપુરુષોએ ગુરુ આમ્નાયાનુસાર જે અર્થો ટીકામાં કર્યા છે તે અર્થોને સમજતા થયા. વાસ્તવિક બીનાઓનું, રહસ્યોનું અમૂલ્ય જ્ઞાન વિકાસમાં આવ્યું. અંતઃકરણમાં જ્ઞાનભાસ્કરનો ઝળહળતો પ્રકાશ પ્રકાશિત થયો. થોડા જ સમય બાદ એક નૈયાયિક પંડિતની ભેટ થઇ અને તેની પાસે ન્યાયશાસ્ત્રનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો. હવે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ એક સમર્થ વિદ્વાન બન્યા અને શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો જાણતા થયા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને ન્યાય સિવાય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વાંચન અને યુક્તિઓનું યથાર્થ જ્ઞાન થઇ શકે જ નહીં. શ્રી આત્મારામજી મહારાજને સ્વ-પરશાસ્ત્રનો સુંદર બોધ થયો તેથી તેઓશ્રીના આત્મામાં આત્મમંથન થયું કે હું જે મતમાં છું તે મત-પંથ વાસ્તવિક રીતે સંપૂર્ણતયા શ્રી મહાવીર પ્રભુનો નથી. શાસ્ત્રના આદેશો બીજા છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદના માર્ગો શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યા છે તે છે. આ પ્રમાણે વિચારોથી તેઓશ્રીના આત્માને વિશેષ પ્રોત્સાહન મળ્યું. પછી તો શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અનેક પૂર્વાચાર્યોપ્રણીત પ્રભૂત શાસ્ત્રોનું વાંચન અને મનન કરવા લાગ્યા. બસ શ્રી આત્મારામજી મહારાજને પૂર્ણ વિશ્વાસ થઇ ગયો કે હવે મારે શુદ્ધ સનાતન જૈન મતમાં ચાલ્યા જ જવું જોઇએ. એવો નિશ્ચય મહારાજશ્રીએ કરી લીધો. તે વખતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મતમાં હતા. તેના ઉપાસકો શ્રી આત્મારામજીને એક દિવ્ય દેવપુરુષ તરીકે સ્વીકારતા હતા, તેમજ બહુ જ આદર અને વિનયપૂર્વક તેઓશ્રીનું વચન અંગીકાર કરતા હતા. તેથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજે એ જ સંપ્રદાયમાં રહી શુદ્ધ સનાતન જૈન મતનો પ્રચાર કરવાનો નિર્ણય કરી ધીમે ધીમે ઉપાસકોને પોતાના અતુલ, અમોઘ ઉપદેશથી સમજાવી શ્રી મહાવીર પ્રભુના શુદ્ધ સનાતન જૈનમતમાં દાખલ કરતા ગયા. આ રીતે પ્રથમ શ્રાવક સમુદાયનો એટલે મૂર્તિપૂજક ઉપાસકોનો પાયો મજબૂત બનાવ્યો.

મુનિરાજશ્રી ચરણવિજયજી મહારાજ

જેવી રીતે શ્રાવક સંઘને મૂર્તિપૂજનમાં મજબૂત બનાવ્યો તેવી જ રીતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતાના સંપર્કમાં સ્થાનકપંથના જે જે સાધુઓ આવતા ગયા તે તે સાધુઓને

મૂર્ત્તિપૂજા સંબંધી આગમોના પાઠો બતાવી અને પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાઓ બતાવી પોતાના સાથમાં ભેળવતા ગયા. એમ કરતાં કરતાં શ્રાવક-ઉપાસકબળની સાથે સાધુ સમુદાયના બળનો બહોળો જમાવ થયો. જ્યાં મૂર્ત્તિપૂજાના ઉત્થાપકોનું સામ્રાજ્ય હતું ત્યાં પંદર હજાર મૂર્ત્તિપૂજક શ્રાવકો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ રીતે સહુથી પ્રથમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજે શ્રાવક અને સાધુ સમુદાયને પ્રભુ શ્રી મહાવીરના શુદ્ધ સનાતન મૂર્ત્તિપૂજક ઉપાસકો બનાવ્યા અને શ્રી મહાવીરના અવિચલ સનાતન મૂર્ત્તિપૂજક મતને પંજાબની વીરભૂમિમાં સદાને માટે અચલ-દૃઢ બનાવ્યો.

: અદ્વિતીય નિરભિમાની :

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સમર્થ વિદ્વાન્ અને ખંડ શાસ્ત્રાભ્યાસી હોવા છતાં તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં અભિમાનની રેખા સરખીયે નહોતી. જ્યારે જ્યારે તેઓશ્રીને સત્ય વસ્તુ જણાતી ત્યારે ત્યારે નિઃસંકોચપણે ઘણા જ આદરથી-ઉલ્લાસથી-પ્રેમથી તેને તેઓશ્રી સ્વીકારી લેતા. મહારાજશ્રીમાં નિરભિમાનતા અહીં સુધી હતી કે જ્યારે તેઓશ્રી સ્થાનકવાસી પંથમાં હતા ત્યારે તેઓશ્રીને એટલું માન-આદર-સત્કાર મળતો હતો કે જેની સીમા જ નહોતી. આટલો માન-મરતબો મળવા છતાં જ્યારે તેમને સત્ય સમજાયું ત્યારે વિના સંકોચે તત્કાલ એ માનનો ત્યાગ કરી, એ આદર-સત્કારને ઠોકરે મારી, પંજાબમાં શ્રી મહાવીરનો વિજયધ્વજ રોપી, સત્તર સાધુઓને સાથે લઇ, ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદ શહેરમાં આવી, પ્રથમની બાવીશ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયનો આગ્રહ ન રાખતા, ચતુર્વિધ સંઘની સમક્ષ નવેસરથી પૂજ્યપાદ મુનિરાજ શ્રી બુદ્ધિવિજયજી (બૂટેરાયજી) મહારાજને ગુરુ ધારણ કરી, શ્રી મહાવીરપ્રભુની શુદ્ધ સનાતન પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી લીધી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સમર્થ વિદ્વાન્ હોવા છતાં, સ્થાનકવાસી પંથમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીના અવતારરૂપે પૂજાતાં છતાં શાસ્ત્રાજ્ઞાને-ભગવંત શ્રી મહાવીરની શુદ્ધ આજ્ઞાને માન આપી પોતે નિરભિમાની બન્યા હતા. તેઓશ્રીને માન પ્રિય નહોતું પરંતુ શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રિય હતી; તેથી જ તેઓશ્રી અભિમાનને તિલાંજલિ આપી નિરભિમાની બન્યા હતા.

: સાહિત્ય-સર્જક :

ધર્મવીર શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સંપૂર્ણ જીવનમાં પ્રમાદ નજરે આવતો નહોતો. જ્યારે જ્યારે પણ તેઓશ્રીને નીહાળવામાં આવતા ત્યારે તેઓશ્રી કોઇ ને કોઇ લેખનકાર્યમાં તલ્લીન જ જોવામાં આવતા હતા. નવીન નવીન સાહિત્યનું સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકન કરી પોતે નૂતન સાહિત્ય રચવામાં વ્યગ્ર રહેતા હતા. શ્રી આત્મારામજી મહારાજના અંતરંગમાં એક જ ભાવના તીવ્રવેગે પૂર્ણ ઉલ્લાસથી ચાલતી હતી કે જૈન શાસનમાં પૂર્વાચાર્યોએ અનેક ગ્રંથો પ્રાકૃત, માગધી, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષામાં રચ્યા છે. દરેક આત્મા તેનો લાભ ઉઠાવી શકતો નથી તેથી તે તે બહુમૂલ્ય અને તત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથોથી સામાન્ય જન વંચિત જ રહે છે. પ્રાકૃત-સંસ્કૃતાદિના અભ્યાસ વિના તે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન-બોધ થઇ શકતો નથી અને જ્યાંસુધી એ ભાષાઓને જાણે નહી ત્યાંસુધી વાસ્તવિક મર્મ ધ્યાનમાં આવતો નથી; તેથી વર્ત્તમાન કાલને-સમયને વિચારી સામાન્ય ભદ્રિક આત્માઓને પ્રભુ શ્રી મહાવીરના સાચા માર્ગથી

વાકેફ કરવા, જૈન તત્ત્વોના જાણકાર બનાવવા અને સરલતયા તત્ત્વગવેષક બનાવવા માટે પોતે સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતાં, ધારત તો સંસ્કૃત–પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચત પરંતુ એ ન કરતાં ભાવીના લાભનો વિચાર કરી તેઓશ્રીએ હિન્દી ભાષામાં અનેક કીમતી ગ્રંથો રચ્યા. આ ચાલુ વીસમી સદીમાં રાષ્ટ્રભાષામાં તત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો રચી, સામાન્ય વર્ગને અમૂલ્ય તત્ત્વામૃત કોઈએ પાયું હોય તો તે આ એક જ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે જ પાયેલ છે. વૈદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, પુરાણ અને ઈતિહાસનું પઠન કરી, ઉપનિષદ્ અને શ્રુતિઓનું અવલોકન કરી, અનેક દર્શનોનું મનન કરી શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે પોતાનાં રચેલા પુસ્તકોમાં યુક્તિ-પૂર્વક સપ્રમાણ સ્યાદ્વાદ–અનેકાન્તવાદનું ભાષામાં એવું તો મનોહર વર્ણન આલેખ્યું છે કે સામાન્ય અભ્યાસી પણ સ્યાદ્વાદના ગહન વિષયને સુગમતાથી સમજી શકે તેમ છે. તેઓશ્રીના ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન શું છે ? એ સ્પષ્ટ જોવા મલે છે. તેઓશ્રીના અમૂલ્ય ગ્રંથરત્નો જૈન સમાજને જેટલા ઉપયોગી અને લાભકર્ત્તા છે તેટલા જ જૈનેતર સમાજને ઉપયોગી છે. જે સમયમાં મૂર્ત્તિવાદનો સર્વથા અપલાપ થતો હતો, મૂર્ત્તિપૂજન નિષેધ માટે આકાશપાતાલ એક કરવામાં ભગીરથ પ્રયત્નો યોજાયા હતા અને પ્રાચીન મૂર્ત્તિવાદનો વિધ્વંસ કરવા જોર-શોરથી ચારે બાજુથી અનેક અઘટિત આક્ષેપોનો ભયંકર દાવાનળ સળગ્યો હતો ત્યારે એ ભયંકર દાવાનળની સામે ઊભા રહી એકલા એ ભડવીર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે અનેક પ્રાચીન શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો અને દલીલોની અખૂટ વર્ષા વર્ષાવી એ દાવાનળને શાંત કર્યો અને સદાને માટે સંસારમાં મૂર્ત્તિવાદને સ્થાપન કર્યો. આ રીતે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ એકલા જૈનોનાજ ઉપકારી છે એમ નથી પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના તેઓશ્રી મહાન્ ઉપકારી છે. પોતાની સાઠ વર્ષની જિંદગાનીમાં જૈનતત્ત્વાદર્શ, **અ**જ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, **ત**ત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, **ચિ**કાગો પ્રશ્નોત્તર, જૈન ધર્મ પ્રશ્નોત્તર, **સ**મ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર, **ચ**તુર્થસ્તુતિનિર્ણય, **ન**વતત્ત્વ, ઈસાઈમત સમીક્ષા, ઉપદેશબાવની વિગેરે વિગેરે વિદ્વદ્ભોગ્ય ગ્રંથો રચી સાહિત્યમાં મોટામાં મોટો વધારો કર્યો છે. રાષ્ટ્રભાષામાં ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો આલેખી શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે રાષ્ટ્રભાષાની અપૂર્વ સેવા કરી છે. જૈનસમાજને અને અખિલ સંસારને એ ગ્રંથોદ્વારા અત્યન્ત ઉપકૃત કર્યો છે. આજ પણ તેઓશ્રીના એ ગ્રંથો ઘણા જ આદરથી સ્થાન સ્થાન પર વંચાય છે. વાંચકોને આ સ્થાને ભારપૂર્વક સૂચન કરું છું કે યદિ તમારે વાદ કરવાની કુશલતા મેળવવી હોય, યદિ તમારે જૈન દર્શનથી સંપૂર્ણ વાકેફ થવું હોય, યદિ તમારે અનેકાંતદર્શનનો ખજાનો જોવો હોય અને યદિ તમારે સંસારમાં વાદીની ખરી નામના મેળવવી હોય તો તમારે સહુથી પ્રથમ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અલ્પ સમયમાં તમો એ પુસ્તકોદ્વારા પ્રૌઢ બુદ્ધિશાળી અને ધુરંધર તાર્કિક બનશો એમ મારું નમ્ર માનવું છે.

: અસાધારણ ઉત્તરદાતા :

માનનીય એવં વંદનીય શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજમાં ગ્રંથનિર્માણ કરવાની, નવીન પુસ્તકો લખવાની જેટલી શક્તિ વિકસિત થઈ હતી તેના કરતાં સહસ્રગણી શક્તિનો વિકાસ ઉત્તર દેવામાં હતો. પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં એઓશ્રીની બરાબરી કરે એવો કોઈ નજરે નહોતો આવતો. પ્રશ્નકાર ગમે તેવા અટપટા, વાંકા, ટેઢા પ્રશ્નો કરે, ઉગ્ર સ્વરૂપમાં આવી ન

કરવાના પ્રશ્નો કરે તો પણ મહારાજશ્રી તે પ્રશ્નોને સારી રીતે અત્યંત શાંતભાવે શ્રવણ કરી ગંભીરતયા તેનો ઉત્તર આપતા હતા. મહારાજશ્રીના મુખકમલ ઉપર કોઇ દિવસ ગ્લાનિ દેખાતી નહોતી, તેમ જ ઉત્તર દેવામાં આકરા થતા નહોતા. આવનાર આત્મા ઉત્તર સાંભલી ઘણી જ શાંતિ અને સંતોષ મેળવીને જતો હતો અને બહાર જઇને પોતાના મિત્રો પાસે મહારાજ સાહેબની ગંભીરતાના અને વિદ્વત્તાનાં યશોગાન મુક્તકંઠે ગાતો. ખરેખર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ સાગર સમ ગંભીર અને મેરુ સમ ધીર દેખાતા. સવાલ અને જવાબમાં તેઓશ્રીની અપ્રતિહત ગતિ હતી. એમના સમયમાં ડૉકટર **હૉર્નલ** સાહેબ એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ અને જૈન દર્શનના મહાન્ અભ્યાસી હતા. ડૉકટર સાહેબે અનેક કૂટ પ્રશ્નો શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજને પૂછયા. મહારાજ સાહેબે પણ એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો એટલા તો જલદી અને સપ્રમાણ આપ્યા કે ડૉકટર સાહેબ ઘણા જ પ્રસન્ન થયા અને મહારાજશ્રીની મુક્તકંઠે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં *અવર્ણનીય પ્રશંસા કરી. એક ગોરી ચામડીવાળો પ્રશ્નોના સચોટ ઉત્તરો મળવાથી પ્રસન્ન થઇ જૈન ધર્મની અને ઉત્તરદાતા મહારાજશ્રીની આટલી પ્રશંસા કરે એ ખરેખર પ્રશંસનીય અને અનુમોદનીય છે. જૈનીઓ માટે તો અત્યંત ગૌરવયુકત છે. ડૉકટર સાહેબે મહારાજશ્રીની એકલી તારીફ–પ્રશંસા જ નથી કરી પરંતુ ખુશી થઇ, મહારાજ સાહેબના વિશિષ્ટ ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની પોતે સંપાદન કરેલ **श्री उवासगदशा** નામનું પુસ્તક પણ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજને જ સાદર સમર્પણ કરેલ છે. તેમ જ **યોગસ્વામી જીવાનંદજી**એ તેઓશ્રીની ઉત્તરદાયી અદ્ભુત શકિતથી પ્રસન્ન થઇ એકાવન અર્થ જેમાં રહેલા છે એવા+ એક શ્લોકથી શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની સ્તુતિ કરી છે. એ શ્લોક માલાબંધ છે. તથા **ભરૂચ**ના સુપ્રસિદ્ધ માન્યવર સુશ્રાવક શ્રીયુત **અનોપચંદભાઇ**એ પોતાના પુસ્તકમાં સ્થાન સ્થાન પર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની અદ્ભુત ઉત્તરશક્તિના વખાણ કર્યાં છે. આ પ્રમાણે અનેક વિદ્વાનોએ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની વિશિષ્ટ પ્રતિભાસંપન્ન ઉત્તર દેવાની દૈવી શક્તિથી પ્રસન્ન થઇ, તેઓશ્રીની ભિન્ન ભિન્ન તારીફો–પ્રશંસાઓ, કાવ્યો અને લેખોદ્વારા પ્રગટ કરી છે. ધન્ય છે, સહસ્રશઃ વંદન છે, એ સમર્થ ઉત્તરદાતાને !

: મહાન્ ત્યાગી, સંયમી અને તપસ્વી :

ત્યાગમૂર્ત્તિ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજનો ત્યાગ કોઇ અપૂર્વ જ હતો. સંયમયાત્રા તેઓશ્રીની શાસ્ત્રાનુસાર હતી અને તપ કરવામાં તેઓશ્રી એક ઉગ્ર તપસ્વી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા. તેઓશ્રી બાહ્ય અને અભ્યંતર ત્યાગી હતા. બાહ્યત્યાગી થઇ સર્વ પરિગ્રહ–મમતાનો ત્યાગ કર્યો

---

* પ્રશંસાના શ્લોકો આ ગ્રંથના અંગ્રેજી વિભાગના પૃ. ૨ પર મૂકેલા છે તે જુઓ.

\+ योगाभोगानुगामी द्विजभजनजनिः शारदारक्तिरक्तो,
दिग्जेता जेतृजेता मतिनुतिगतिभिः पूजितो जिष्णुजिद्भिः ।
जीयाद्दायादयात्री खलबलदलनो लोललीलस्खलज्ज:,
केदारौदास्यदारी विमलमधुमदोद्दामधामप्रमत्तः ॥

વાકેફ કરવા, જૈન તત્ત્વોના જાણકાર બનાવવા અને સરલતયા તત્ત્વગવેષક બનાવવા માટે પોતે સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતાં, ધારત તો સંસ્કૃત–પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચત પરંતુ એ ન કરતાં ભાવીના લાભનો વિચાર કરી તેઓશ્રીએ હિન્દી ભાષામાં અનેક કીમતી ગ્રંથો રચ્યા. આ ચાલુ વીસમી સદીમાં રાષ્ટ્રભાષામાં તત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો રચી, સામાન્ય વર્ગને અમૂલ્ય તત્ત્વામૃત કોઈએ પાયું હોય તો તે આ એક જ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે જ પાયેલ છે. વૈદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, પુરાણ અને ઇતિહાસનું પઠન કરી, ઉપનિષદ્ અને શ્રુતિઓનું અવલોકન કરી, અનેક દર્શનોનું મનન કરી શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે પોતાનાં રચેલા પુસ્તકોમાં યુક્તિપૂર્વક સપ્રમાણ સ્યાદ્વાદ–અનેકાન્તવાદનું ભાષામાં એવું તો મનોહર વર્ણન આલેખ્યું છે કે સામાન્ય અભ્યાસી પણ સ્યાદ્વાદના ગહન વિષયને સુગમતાથી સમજી શકે તેમ છે. તેઓશ્રીના ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન શું છે ? એ સ્પષ્ટ જોવા મલે છે. તેઓશ્રીના અમૂલ્ય ગ્રંથરત્નો જૈન સમાજને જેટલા ઉપયોગી અને લાભકર્ત્તા છે તેટલા જ જૈનેતર સમાજને ઉપયોગી છે. જે સમયમાં મૂર્ત્તિવાદનો સર્વથા અપલાપ થતો હતો, મૂર્ત્તિપૂજન નિષેધ માટે આકાશપાતાલ એક કરવામાં ભગીરથ પ્રયત્નો યોજાયા હતા અને પ્રાચીન મૂર્ત્તિવાદનો વિધ્વંસ કરવા જોરશોરથી ચારે બાજુથી અનેક અઘટિત આક્ષેપોનો ભયંકર દાવાનળ સળગ્યો હતો ત્યારે એ ભયંકર દાવાનળની સામે ઊભા રહી એકલા એ ભડવીર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે અનેક પ્રાચીન શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો અને દલીલોની અખૂટ વર્ષા વર્ષાવી એ દાવાનળને શાંત કર્યો અને સદાને માટે સંસારમાં મૂર્ત્તિવાદને સ્થાપન કર્યો. આ રીતે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ એકલા જૈનોના જ ઉપકારી છે એમ નથી પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના તેઓશ્રી મહાન્ ઉપકારી છે. પોતાની સાઠ વર્ષની જિંદગાનીમાં જૈનતત્ત્વાદર્શ, **અ**જ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, **ત**ત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, **ચિ**કાગો પ્રશ્નોત્તર, જૈન ધર્મ પ્રશ્નોત્તર, **સ**મ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર, **ચ**તુર્થસ્તુતિનિર્ણય, **ન**વતત્ત્વ, ઇસાઇમત સમીક્ષા, ઉપદેશબાવની વિગેરે વિગેરે વિદ્વદ્ભોગ્ય ગ્રંથો રચી સાહિત્યમાં મોટામાં મોટો વધારો કર્યો છે. રાષ્ટ્રભાષામાં ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો આલેખી શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે રાષ્ટ્રભાષાની અપૂર્વ સેવા કરી છે. જૈનસમાજને અને અખિલ સંસારને એ ગ્રંથોદ્વારા અત્યન્ત ઉપકૃત કર્યો છે. આજ પણ તેઓશ્રીના એ ગ્રંથો ઘણા જ આદરથી સ્થાન સ્થાન પર વંચાય છે. વાંચકોને આ સ્થાને ભારપૂર્વક સૂચન કરું છું કે યદિ તમારે વાદ કરવાની કુશલતા મેળવવી હોય, યદિ તમારે જૈન દર્શનથી સંપૂર્ણ વાકેફ થવું હોય, યદિ તમારે અનેકાંતદર્શનનો ખજાનો જોવો હોય અને યદિ તમારે સંસારમાં વાદીની ખરી નામના મેળવવી હોય તો તમારે સહુથી પ્રથમ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. અલ્પ સમયમાં તમો એ પુસ્તકોદ્વારા પ્રૌઢ બુદ્ધિશાળી અને ધુરંધર તાર્કિક બનશો એમ મારું નમ્ર માનવું છે.

: અસાધારણ ઉત્તરદાતા :

માનનીય એવં વંદનીય શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજમાં ગ્રંથનિર્માણ કરવાની, નવીન પુસ્તકો લખવાની જેટલી શક્તિ વિકસિત થઇ હતી તેના કરતાં સહસ્રગણી શક્તિનો વિકાસ ઉત્તર દેવામાં હતો. પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં એઓશ્રીની બરાબરી કરે એવો કોઈ નજરે નહોતો આવતો. પ્રશ્નકાર ગમે તેવા અટપટા, વાંકા, ટેઢા પ્રશ્નો કરે, ઉગ્ર સ્વરૂપમાં આવી ન

હતો. કોઈપણ વસ્તુ ઉપર મમતા કે મૂર્ચ્છા નહોતી. અભ્યંતર ત્યાગી થઈ તેઓશ્રીએ કષાય-રાગ-દ્વેષ વિગેરે આભ્યંતર શત્રુઓ ઉપર વિજય કર્યો હતો. ગમે તેવાં વિકટ કષ્ટો, પરિસહો અને ઉપસર્ગો આવે તો પણ ક્રોધને આગળ ન કરતાં ધૈર્યથી-ક્ષમાખડ્ગથી સમ્યક્પણે સહન કરનારા હતા. તેઓશ્રીના અંતરમાંથી ક્રોધાદિકે વિદાય લઇ લીધી તેથી તેઓશ્રીનો અંતરાત્મા અત્યંત શાંત અને ગંભીર બની ગયો હતો. અન્ય ત્યાગની અપેક્ષા આ ત્યાગ તેઓશ્રીનો મહાન્ લેખાતો હતો. તેઓશ્રીનું સકલજીવન સંયમી હતું. તેઓશ્રીએ સત્તર ભેદે સંયમને કેળવ્યો હતો. બરાબર નિરંતર ચારિત્રધર્મમાં તેઓશ્રી ઉજમાલ રહેતા. ક્રિયાના ટાઇમે ક્રિયા કરવામાં ચૂકતા નહીં. જ્ઞાનધ્યાન અને સ્વાધ્યાયધ્યાન તેઓશ્રીનું અમાપ હતું. જ્યારે જોઈએ ત્યારે સાધુઓને ભણાવવામાં-શાસ્ત્રવાંચનમાં અને ગ્રંથલેખનમાં કે ગ્રંથશોધનમાં અપ્રમત્તભાવે દેખાતા હતા. તેઓશ્રીના આત્મામાં પ્રમાદ-આલસ્ય જેવી વસ્તુ જોવા પણ નહોતી દેખાતી એટલે કે તેઓશ્રી નિરંતર ઉદ્યમી અને મહાન્ સંયમવાન હતા.

ધર્મમૂર્ત્તિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ જેવા ત્યાગી અને સંયમી હતા તેવા જ એક તપોમૂર્ત્તિ પણ હતા. એમના મુખારવિંદ ઉપર તપતેજનો પ્રકાશ ઝળકતો હતો. એમનાં ઉજ્જ્વલ નયનોમાંથી તપશ્ચર્યાની જ્યોતિ ઝગમગતી હતી. પ્રેક્ષકોને તો સાક્ષાત્ તેઓશ્રી તપની મૂર્ત્તિ જ દેખાતા હતા. બાર પ્રકારના તપથી એમનો આત્મા નિર્મલ હતો. પ્રથમ કહી ગયો છું કે તેઓશ્રીના આત્મામાં કોઇ દિવસ ઉગ્રતા કે ક્રોધ વિગેરેની રેખા પણ દેખાતી નહોતી. મહારાજશ્રીની તપશ્ચર્યા એટલી જ શાંત અને મનોહર હતી. તેઓશ્રી નિરંતર પ્રસન્ન અને દેદીપ્યમાન દેખાતા હતા. ઉગ્ર તપોતેજથી પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. રસનેન્દ્રિયને તો ખૂબ જ જીતી હતી. આહાર વિગેરે સ્વાદથી કે પ્રેમથી ગ્રહણ કરતા જ નહોતા. કેવળ શરીરને ટકાવવા માટે જ આહાર વિગેરે સ્વીકારતા હતા. તેઓશ્રીની જિંદગીમાં અનેક એવા વિકટ પ્રસંગો આવ્યા હતા કે આહારપાણી વિના જ રહેવું પડ્યું હતું, છાસ અને મકાઇના રોટલા ઉપર મહિનાના મહિનાઓ સુધી તેઓશ્રી રહ્યા હતા. એ બધું તેઓશ્રી શાંતતયા સહન કરી, ન મળ્યું તો તપોવૃદ્ધિ માની સંતોષ માનતા; છતાં ધર્મ-પ્રચાર માટે સદા ઉજમાલ જ રહેતા. ઉગ્ર તપશ્ચર્યા વિના, સાચા ત્યાગ વિના આટલો પ્રભાવ અને ધર્મનો વિસ્તૃત પ્રચાર કોઇ કાલે થઇ શકતો જ નથી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજમાં અપૂર્વ ત્યાગ, સંયમ અને તપશ્ચર્યા હોવાથી જ આટલો મહાન પ્રચાર કરી શકયા અને સ્થાન સ્થાન પર શાસનપતિ શ્રી મહાવીર પ્રભુના વિજયી ધ્વજ-સ્તંભો રોપ્યા, સહસ્રો આત્માઓને ધર્મમાં સ્થિર કર્યા, અનેક ભાવુકોને ધર્મપરાયણ બનાવ્યા. કોટિશઃ વંદન છે એ ધર્મમૂર્ત્તિ સાચા ત્યાગી-સંયમી અને તપસ્વી શ્રી આત્મારામજી મહારાજને !

: નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી :

કારુણ્યપૂર્ણ શ્રી આત્મારામજી મહારાજમાં ત્યાગ, સંયમ અને તપશ્ચર્યા જેટલી ઉગ્ર હતી તેના કરતાં પણ તેઓશ્રીનું બ્રહ્મતેજ-બ્રહ્મચર્ય અત્યંત નિર્મલ અને પૂર્ણ હતું. તેઓશ્રીમાં બ્રહ્મચર્ય ગુણ પૂર્ણપણે વિકાસ પામ્યો હતો. બ્રહ્મચર્યરૂપ ચંદ્રમા શ્રી આત્મારામજી મહારાજના જીવનમાં પૂર્ણ કલાએ ખીલ્યો હતો. ૧૭ વર્ષની વયમાં જ

સંસારનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી આજન્મ ભીષ્મ બ્રહ્મચર્યમાં લીન હતા. તેઓશ્રીના અંગ-ઉપાંગમાંથી વિશુદ્ધ દેદીપ્યમાન બ્રહ્મતેજના પ્રતાપી કિરણો ફેલાતા હતા. તેઓશ્રીના પવિત્ર દર્શનથી, સંસર્ગથી, આધિ-વ્યાધિ, મનોમાલિન્ય અને શોકાદિ દૂર ભાગતા હતા. બ્રહ્મ-ચર્યના પ્રભાવથી, ચારિત્ર ધર્મના તેજથી તેઓશ્રીની વાણી જલદ સમાન ગંભીર હતી. ધર્મોપદેશમાં અજબ પ્રભાવિક શક્તિ ઝળકતી હતી. શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજના ભવ્ય અને મનોહર શરીરમાંથી, રોમે રોમથી, અણુએ અણુથી બ્રહ્મચર્યની પવિત્ર સુવાસ ફેલાતી હતી. અખંડ બ્રહ્મચર્યના ઉત્તમ પ્રભાવથી જ મહારાજશ્રી વિશ્વમાં શ્રી વીતરાગનો શુદ્ધ સનાતન માર્ગ વિસ્તારી શકયા. તેથી હજારો આત્માઓ પ્રાતઃકાલના સમયમાં વંદન અને નમસ્કાર તેઓશ્રીને કરે છે અને પોતે પવિત્ર બને છે. વંદન છે એ પૂર્ણ બ્રહ્મચારી ત્યાગી મહાત્માને !

: પ્રતિભાશાળી અને અસાધારણ ઉપદેષ્ટા :

ધર્મવીર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજમાં પ્રતિભા-બુદ્ધિવૈભવ કોઇ જુદી જ જાતનું જોવામાં આવતું હતું. તેઓશ્રીની મનીષા એટલી તો તીવ્ર હતી કે એક દિવસમાં લગભગ સાડાત્રણસો શ્લોકો કંઠસ્થ કરી શકતા હતા. ગમે તેવા કઠણમાં કઠણ વિષયોને તેઓશ્રીની બુદ્ધિ અજબ રીતે ગ્રહણ કરતી હતી. ઉપદેશ આપવામાં અને વસ્તુસ્થિતિ પ્રતિપાદન કરવામાં, તેઓશ્રીની પ્રતિભા અપૂર્વ જ હતી. ઉપદેશ શ્રવણ કરનારાઓ ચોક્કસ માનતા હતા કે આ કોઇ ગીર્વાણ ગુરુ જ ઉપદેશ આપે છે. અસાધારણ ઉપદેશનો નિર્મલ પ્રવાહ વહેતો હતો. ખરેખર તેઓશ્રીની પ્રતિભાએ બૃહસ્પતિ ઉપર પણ અજબ વિજય મેળવ્યો હતો. મહારાજ-શ્રીની ન્યાયપૂર્ણ વ્યાખ્યાનશક્તિ એવી તો સરસ અને મોહક હતી કે સારા સારા વિદ્વાનો-વક્તાઓ એમના સામે ફીક્કા પડી જતા. તેમ જ વિષય-વિવેચન કરવાની પદ્ધતિ એવી તો મનોહર હતી કે નાનું બાલક પણ તેટલા જ ભાવથી સમજતું હતું કે જેટલા ભાવથી એક વિદ્વાન્. મહારાજશ્રીની દૈવી વ્યાખ્યાન કલા ઉપર, પદાર્થ નિરૂપણ શક્તિ ઉપર અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-પ્રતિપાદન શૈલી ઉપર હજારો આત્માઓ-સાક્ષરો મંત્રમુગ્ધ બનતા. અનેક તત્ત્વગવેષકો દૂર-દૂરથી તેઓશ્રીની વાણીનું અમૃતપાન કરવા લલચાઇને આવતા હતા. ખરેખર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ અલૌકિક પ્રતિભાશાળી અને અસાધારણ ઉપદેષ્ટા હતા.

: કવયિતા અને સંગીતજ્ઞ :

પૂજ્યપાદ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ જેવા સિદ્ધહસ્ત લેખક હતા, નૂતન ગ્રંથ નિર્માણ કરવામાં અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતા હતા તેવા જ તેઓશ્રી એક મહાન કવયિતા પણ હતા. બાલજીવોના ઉપકારાર્થે તેઓશ્રીએ ભાષામાં અમૂલ્ય ગ્રંથો રચ્યા તેવી જ રીતે સામાન્ય આત્માઓને પ્રભુભક્તિમાં લીન કરવા નવીન રાગ-રાગિણીમાં અનેક પૂજાઓ, સ્તવનો, સજ્ઝાયો અને વૈરાગ્યમય પદો રચ્યાં. એક એક પૂજા, સ્તવન, સજ્ઝાય અને પદોમાંથી અપૂર્વ ભક્તિભાવ નીકળે છે. હૃદયના શુદ્ધ ભાવોનો પ્રવાહ, ભક્તિરસના નિર્મલ મધુર ઝરાઓ વહે છે. પરમ પવિત્ર શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવા જતાં મહારાજશ્રીએ એ તીર્થના ગુણાનુવાદ કરતાં જે ઉચ્ચ ભાવના પ્રગટ કરી છે, જે શુદ્ધ લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે એ

ખરેખર અત્યારે પણ ગાનારના આંખમાંથી અશ્રુપાત કરાવે છે. એ સ્તવનમાં પોતાની આત્મનિંદા અને લઘુતા તેમ જ પ્રભુ–તીર્થના વિશુદ્ધ ગુણોનો ખજાનો મળે છે:—

"અબ તો પાર ભયે હમ સાધુ, શ્રી સિદ્ધાચલ દર્શ કરી રે" આ આખાએ સ્તવનમાં મહારાજશ્રીએ પોતાના હૃદયનો નિર્મલ ભાવ–ભક્તિ એવી તો સુંદરતયા વર્ણિત કરી છે કે સામાન્ય આત્માને પણ અધિક લાભ અને પ્રોત્સાહન મળે છે. શ્રી શત્રુંજય તીર્થના શ્રી આદીશ્વર ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાઇ પોતાના આત્માને ઘણો જ પવિત્ર બનાવ્યો છે. જેમ દરિદ્રીને ચિંતામણિરત્ન, કામધેનુ ગાય અથવા કામકુંભ મલી જાય અને તે જેટલો આનંદ પામે તેના કરતાં પણ વિશેષ મહારાજશ્રીને પરમ પાવન તીર્થો મળવાથી, જિનેશ્વરોની પ્રાચીનતમ મૂર્તિઓના નિર્મલ દર્શન થવાથી અત્યાનંદ થયો અને તેથી જ તેઓશ્રી હૃદયના શુદ્ધ ભાવો વ્યક્ત કરી શકયા. એવી જ રીતે શ્રી સંભવનાથ પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં તેઓશ્રી ઉલટભાવે જણાવે છે કે—

ગુણવંત જાણ જો તારે, તો શિર પર નાથ કૌણ ધારે?
મૂલ ગુણી કૌણ જગ સારે, અનાદિ ભરમ કો ફારે. સંભવ૦
જો રોગી હોત હૈ તનમેં, તો વૈદ્ય વો ધારતા મન મેં;
હુ રોગી વૈદ્ય તૂં પૂરો, કરો સબ રોગ ચકચૂરો. સંભવ૦
જયું પારસ લોહતા ખંડે, કનક શુદ્ધ રૂપકો મંડે;
ઐસો જિનરાજ તૂં દાતા, હવે કયૂં ઢીલ હૈ ત્રાતા? સંભવ૦

અંતમાં ઉચ્ચારે છે કે—

કલ્પતરૂ જાણ કે રાચ્યો, ન નિષ્ફલ હોત અબ જાચ્યો;
કરો નિજ રૂપ સાનીકો, ન થાઉં ફેર જગ ફીકો. સંભવ૦
જો ભક્તિ નાથકી કરતાં, અક્ષય ભંડાર કો ભરતા;
આનંદ દિલમાંહે અતિ ભારો, નીહારો દાસ કો તારો. સંભવ૦

આ પ્રમાણે ભક્તિભર હૃદયથી તેઓશ્રીનાં રચેલાં સ્તવનો અને પૂજાઓમાંથી અમૃતપાન પીવા મળે છે. તેમ જ સજ્ઝાયોમાંથી અને સુંદર વૈરાગ્યમય પદોમાંથી અનેરો જ વૈરાગ્યભાવ વહે છે. ખરેખર તેઓશ્રીના આત્મામાંથી અપૂર્વ ભક્તિરસના અને શ્રી વીતરાગપ્રભુ પ્રત્યે અવિચલ શ્રદ્ધાના અખૂટ પ્રવાહો મલે છે.

પૂજ્યપાદ સુવિહિત શિરોમણિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ ગ્રંથ–લેખનમાં અને કવિતા કરવામાં અનન્ય શક્તિ ધરાવતા હતા તેવા જ તેઓશ્રી એક ગંભીર સંગીતજ્ઞ પણ હતા. પોતાને ગાવાનો શોખ જેટલો હતો તેના કરતાં વિશેષ અન્ય ગવૈયાના ગાયનો સાંભળવામાં હતો. તેઓશ્રીનો મધુર સ્વર અને મીઠો અવાજ અપૂર્વ જ હતો. જ્યારે તેઓશ્રી ધર્મદેશના આપતા ત્યારે ભૈરવીની જ મધુર લય આવતી. શ્રોતાઓ એ સાંભળી અત્યંત પ્રમોદ પામતા અને વારંવાર સાંભળવાની જિજ્ઞાસા રાખતા. એક દિવસનો પ્રસંગ છે કે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પોતાની આવશ્યકીય ક્રિયાથી નિવૃત્ત થઈ આનંદથી ગોષ્ટી કરતા હતા ત્યારે એક
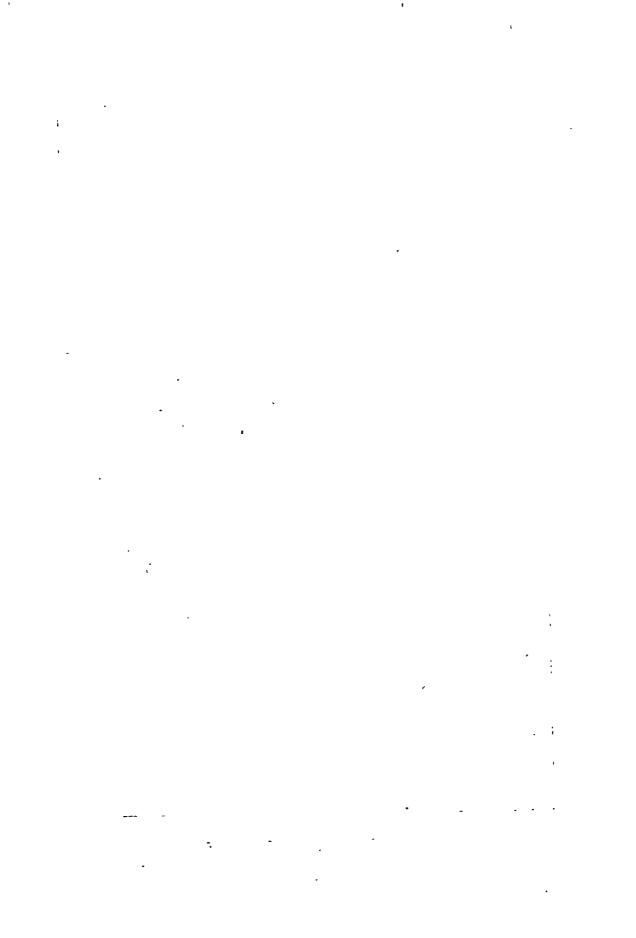
વ્યક્તિએ અવસર જોઇને સવાલ કર્યો કે 'મહારાજશ્રી! ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ત્રિતાલ ધ્રુવપદ રાગમાં ગેય એક અધ્યયન આવે છે તો એને કેવી રીતે ગાવું?' આ વાર્તાલાપ થઇ રહ્યો છે ત્યાં એક ઉસ્તાદ પ્રસિદ્ધ ગવૈયો મહારાજનું નામ સાંભળીને આવ્યો. એ જોઇને મહારાજસાહેબે પૂછનારને ઉત્તર આપ્યો કે-'ભાઈ! આ ઉસ્તાદ આવી ગયા છે એમને પૂછો. એઓ સારા ગવૈયા છે. ગાઇ સંભલાવશે.' આદેશ મળતાં જ ઉસ્તાદે આરંભ કર્યો. પોતાની બધી શક્તિ ગાવામાં વાપરી પરંતુ તાલમાં ફરક પડવાથી રસ ન પડ્યો. યદ્યપિ ગવૈયો ભારે કુશલ હતો પરંતુ એ અધ્યયન સમ્યક્તયા ન ગાઇ શક્યો. રસ ન પડવાથી મહારાજશ્રીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી. મહારાજશ્રી એક સુંદર સંગીતજ્ઞ હતા. પોતાની અગાધ ગંભીરતાથી સાગરની ગંભીરતાને પણ ટપી જતા હતા. મહારાજશ્રીએ શાંત-ગંભીરભાવે સાંભલી લીધું. અત્યંત વિનંતિ કરવાથી તેમ જ ખુદ ઉસ્તાદનો પણ આગ્રહ થવાથી મહારાજશ્રીએ એનો આરંભ કર્યો. જ્યાં અવાજ નીકલે છે ત્યાં શ્રોતાઓને અને ઉસ્તાદને શંકા પડે છે કે આ મેઘગર્જના કે સમુદ્રની ગર્જના! અનુપમ લયની ગર્જના સાંભલી બધા ઠરી ગયા. આખું અધ્યયન સાંભલી ઉસ્તાદ તો પોકારી ઉઠ્યો કે-'**महाराजश्री! आप ने ऐसा संगीत का अभ्यास कहां किया था?** હું તો આપની પાસે મારી ઉસ્તાદી બતાવવા આવ્યો પરંતુ આપનો મધુર અવાજ, ગંભીર ધ્વનિ સાંભળી અને તાલબદ્ધ ગાવાનું શ્રવણ કરી અજબ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો છું. **महाराज! क्षमा करें। आप तो संगीतकला-पारगामी हैं। आप तो उस्ताद के भी उस्ताद हैं।**' આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી મહારાજશ્રીનો આશીર્વાદ લઇ પોતાના સ્થાને ગયો. શ્રોતાઓ પણ મહારાજશ્રીની તારીફ કરતાં-ગુણાનુવાદ કરતા પોતાના સ્થાને જવા રવાના થયા. આ રીતે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ અદ્‌ભુત કવિ અને સંગીતજ્ઞ હતા.

: તાર્કિકશિરોમણિ :

બ્રહ્મતેજપરિપૂર્ણ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની તર્કશક્તિ એટલી તો જબરજસ્ત હતી કે એઓશ્રીની સામે ગમે તેવા તાર્કિકો આવે તોયે નિરાશ થઇને જ જેવા આવ્યા તેવા ચાલ્યા જતા. મહારાજશ્રીના અખૂટ અને પ્રબળ તર્કો સામે કોઇ પણ ઊભું રહી શકતું નહોતું. જેને તાર્કિક થવું હોય તે મહારાજશ્રીના ગ્રંથો વાંચી લે. જેને યુક્તિવાદનો ખજાનો જોઇતો હોય તે તેઓશ્રીના બનાવેલ પુસ્તકો ભણી લે. જેને વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ કેળવવી હોય તે મહારાજશ્રીના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી લે. સ્થાન સ્થાન પર અનેક યુક્તિઓ, અનેક તર્કો અને વાદવિવાદ કરવાની શક્તિઓ તેઓશ્રીનાં પુસ્તકોમાંથી મળશે. સશાસ્ત્ર પ્રમાણ, તર્કોનો, યુક્તિઓનો ખજાનો તેઓશ્રીનાં પુસ્તકોમાંથી મલે છે. શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ એક તાર્કિકશિરોમણિની ખ્યાતિ ધરાવતા હતા.

: મહાન્ વિપ્લવવાદી-ક્રાંતિકારી :

સર્વદર્શનનિષ્ણાત શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ આ વીસમી સદીના એક સમર્થ મહાન્ વિપ્લવવાદી તરીકે મશહુર હતા. અનેક વહેમો, ગતાનુગતિકતા અને સંકુચિતતાઓ પોતપોતાના અડ્ડાઓ જમાવીને સમાજમાં બેઠા હતા, અનેક અનિષ્ટ રિવાજો, માન્યતાઓ પોતાના અચલ આસનો બીછાવીને બેઠા હતા, અનેક ખરાબ અને પ્રાણશોષણ રૂઢીઓ પોતાનું દૈર્ઘ્ય સામ્રાજ્ય નિ:શંકતયા પ્રવર્ત્તાવી રહી હતી તેવા ઘોર અંધકાર સમયમાં શ્રી **આ**ત્મારામજી

મહારાજે કોઇની પણ પરવા કર્યા સિવાય શુદ્ધ સનાતન માર્ગની સિંહગર્જના કરી એ બધાને એકી હાથે વિદારી નાંખ્યા અને સમાજમાં પુનઃ નવું ચેતન રેડી જનતાને ધર્મપરાયણ બનાવી. એ સિવાય સમાજમાં અનેક અંધાધુંધીની કુપ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી તેનો રદીઓ સશાસ્ત્ર પ્રમાણથી આપી જનતાને પોતાના કર્ત્તવ્ય સન્મુખ આણી. આટલાથી જ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે ઇતિશ્રી માની નહોતી. તેઓશ્રીએ એક મહાન્ ક્રાંતિ સમાજમાં જગવી હતી. આ સદીમાં કોઇ પરદેશ–વિલાયત જતું તો તેને સંઘ બહારની શિક્ષા આપવામાં આવતી. **લં**ડન, **અ**મેરીકા, **જ**રમની, **જા**પાન વિગેરે દેશોમાં જનાર ઉપર અનેક જાતના અઘટિત પ્રહારો કરવામાં, જનારને ત્રાસ દેવામાં, સ્થિતિચુસ્ત સમાજ મોખરે હતો. તેવા કટોકટીના સમયમાં શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે સમાજના સ્થિતિચુસ્તોની પરવા કર્યા સિવાય ધર્મની ખાતર મોખરે રહી, પોતાના પ્રતિનિધિ બનાવી શ્રીયુત **વી**રચંદ રાઘવજી ગાંધી બેરીસ્ટરને અમેરીકાની **ચિ**કાગો **સ**ર્વધર્મપરિષદમાં મોકલાવ્યા. **સ**ર્વધર્મપરિષદમાં જૈનધર્મનો વિજયી વિજય વાવટો ફરકાવી શ્રીયુત ગાંધી પાછા આવે છે ત્યારે રૂઢીચુસ્તો મલીને પોતાની ઘમંડી સત્તાની રૂએ તેને સંઘ બહાર કરવાનો હુકમ જારી કરવા લાગ્યા તેટલામાં મુંબઇમાં બિરાજમાન પૂજ્યપાદ શાંતમૂર્ત્તિ શ્રીમાન્ **મો**હનલાલજી મહારાજ (તે સમયમાં એઓશ્રી પણ એક પૂજ્ય અને પ્રતાપી મહાત્મા હતા.) ને પૂછવામાં આવે છે કે અમારે શું કરવું ? ત્યારે શ્રીમાન્ **મો**હનલાલજી મહારાજ જણાવે છે કે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ કે જેઓ અત્યારે શાસનમાં અસાધારણ વિદ્વાન્ અને મહાન્ આચાર્ય છે તેમણે શ્રીયુત ગાંધીને વિલાયત મોકલાવ્યો છે તો તમો તેમને પૂછો. આ ઉત્તરથી સીધો પત્ર મહારાજશ્રીને પંજાબમાં લખવામાં આવ્યો. પત્રમાં એ પણ લખી દીધું હતું કે અમો ગાંધીને સંઘ બહાર કરીએ છીએ. આપનો શો હુકમ છે ? આના ઉત્તરમાં મહારાજશ્રીએ એવો તો સુંદર અને સરસ ઉત્તર આપ્યો કે **મું**બઇનો શ્રી સંઘ વિચારમાં પડી ગયો. શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજના સચોટ ખુલાસાઓ વાંચી રૂઢીચુસ્તો ઠંડાગાર થઇ ગયા અને સંઘ બહારનો હુકમ રદ થયો. શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજે હિમ્મત ધરી તેજસ્વી શબ્દોમાં જણાવ્યું કે—**याद रखना धर्म के वास्ते श्रीयुत गांधी तो समुद्रपार अमेरीका चिकागो धर्मपरिषद में गया मगर एक समय थोड़े ही अरसे में ऐसा आवेगा कि अपने मौजशौक के लिये, ऐशआराम के वास्ते, व्यापार रोजगार के लिये समुद्रपार विलायत आदि देशो में जावेंगे उस वख्त किस को संघ बहार करोंगे ?** વિગેરે શબ્દો તેઓશ્રીના આજે સાચા પડે છે. અક્ષરશઃ સત્ય પડ્યા છે. વીસમી સદીના એ મહાન્ ક્રાંતિકારી મહાત્મા શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની એ ભવિષ્યવાણી આજે બીલકુલ સાચી પડી છે. ધન્ય છે એ નરવીર મહાત્માને !

: વીસમી સદીના અખંડ તેજસ્વી જ્યોતિર્ધર :

જેમ આકાશમંડલમાં અનેક ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ વિગેરે રહેલા છે, એક એકથી એક એક તેજસ્વી અને પ્રકાશમાન નજરે આવે છે; છતાં એ બધામાં અંબરમણિ અધિક તેજસ્વી અને ચડીયાતો છે. એની બરાબરી કરે તેવો એક પણ જોવા નહીં મળે. તેવી જ રીતે શુદ્ધ સનાતન સત્યમાર્ગ પ્રરૂપક, ધૈર્યવાન શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ આ

વીસમી સદીના પ્રચંડ તેજસ્વી અને જિનશાસનરૂપ અંબરતલમાં ઝળહળતા જ્યોતિર્ધર હતા. અનેક મુનિવરો સંયમતેજથી, જ્ઞાનગુણથી ચળકતા હતા છતાં એ સર્વમાં શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજનો પ્રભાવ અને ચારિત્ર્યતેજ અનેરું જ પ્રકાશમાન થતું. તેઓશ્રીના પ્રચંડ જ્ઞાનભાસ્કરની દીપ્ર-જ્યોતિને ઝીલનાર કોઇ નહોતું છતાં સાક્ષાત્ પોતે મહાસૌમ્ય અને દર્શનીય મૂર્તિમન્ત જ્ઞાનદિવાકર હતા. તેઓશ્રીના ઝળહળતા જ્ઞાનદિવાકરના નિર્મલ જ્યોતિ:પુંજને જોઇને અને તેઓશ્રીના શાંત, ગંભીર ચારિત્ર ગુણ-ગંગાના સ્ફટિક સમ વિશુદ્ધ પ્રવાહને નીહાળીને **જો**ધપુરના સકલ શ્રી સંઘે અત્યન્ત પ્રસન્ન:થઇ તેઓશ્રીને **ન્યાયાંભોનિધિનું** બિરુદ આપ્યું, જે અદ્યાવધિપર્યન્ત તેઓશ્રીના શુભ નામની સાથે જોડવામાં આવે છે. ખરેખર તેઓશ્રી આ સદીના પરમ પ્રતાપી, અખંડ તેજસ્વી એક જ્યોતિર્ધર હતા.

: સંવેગીપક્ષના આદ્ય-આચાર્ય :

ઈતિહાસ સ્પષ્ટ જાહેર કરે છે કે આચાર્ય શ્રી **વિ**જયસિંહસૂરિ પછી સંવેગી પક્ષમાં આજસુધી કોઇ આચાર્ય થયા જ નથી. અનેક પંન્યાસો, ગણીઓ અને પંડિતો વિગેરે થયા પરંતુ આચાર્યપદ કોઇને પ્રાપ્ત થયું નથી. જ્યારે લગભગ દોઢસોથી બસો વર્ષના ગાળામાં સંવેગી પક્ષમાં આચાર્ય ઉપલબ્ધ થાય જ નહીં ત્યારે ચાલુ સદીના ઇતિહાસ પૃષ્ઠો સાફ વદે છે કે વિક્રમ સંવત ૧૯૪૨ ના કાર્તિક માસમાં **પા**લીતાણા તીર્થમાં સમસ્ત હિન્દુસ્તાનના જૈન સમાજના સુપ્રસિદ્ધ આગેવાનો પાંત્રીશ હજારની વિશાલ સંખ્યામાં એકત્ર થએલા શ્રીસંઘે પૂજ્યપાદ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની કુશાગ્ર બુદ્ધિ, તલસ્પર્શી જ્ઞાન, નિરભિમાનતા, નિર્મલ ચારિત્ર્ય, ધૈર્યતા, શાંતતા, ગંભીરતા વિગેરે અનેક ગુણરાશિથી આકર્ષાઇને, મુગ્ધ થઇને મોટા આડંબરથી, મહાન્ ઉત્સવથી અને ભવ્ય સમારોહથી શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજને **આચાર્ય-પદવી**:સમર્પણ કરી અને તે દિવસથી તેઓશ્રી **ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ**ના નામથી સંસારમાં મશહુર થયા; પરંતુ અધિકતર **શ્રી આત્મારામજી મહારાજ**ના નામથી જ પ્રસિદ્ધ રહ્યા. આજ પણ તેઓશ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજના નામથી જ અધિક ઓળખાય છે. શ્રીસંઘે યોગ્ય વ્યક્તિને સન્માન આપી પોતાનું જ ગૌરવ વધાર્યું. બસો વર્ષની મોટામાં મોટી ખોટ પૂર્ણ કરી શ્રી જિનશાસનને જયવન્તું બનાવ્યું. આ રીતે સંવેગી પક્ષમાં શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ **પ્રથમ આચાર્ય**:પદથી અલંકૃત થયા. **गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते** આ અવિચલ સિદ્ધાંત તેઓશ્રીના નિર્મલ જીવનને પૂર્ણપણે સફલ કરે છે.

આ રીતે શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજમાં અનેક ગુણોનો નિવાસ છે. એક એક ગુણને લઇને વર્ણન કરવામાં આવે તો પાનાંઓના પાનાંઓ ભરાઇ જાય પરંતુ ગુણો ખૂટે જ નહી. અત્રે માત્ર ઉપર ઉપરથી અમુક ગુણોનું જ વર્ણન કર્યું છે. **विशृंखलाऽपि वाग्वृत्तिः श्रद्दधानस्य शोभते** એ નિયમને અનુસારે આ બાલચેષ્ટા કરી છે. મારામાં એ શકિત નથી, એ ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન કરવાની શકિત નથી; પરંતુ કેવલ ભકિતવશ થઇ ઉપર પ્રમાણે તેઓશ્રીના અનેક ગુણોમાંથી નામ માત્રનું જ વર્ણન આલેખ્યું છે. અંતમાં આટલું જ નિવેદન કરું છું કે જેમણે અગણિત કષ્ટપરંપરાઓને પ્રસન્નચિત્તે આલિંગન આપી, ક્ષણભંગુર-મિથ્યા અપવાદોની સામે વિકરાલ અટ્ટહાસ્ય કરી શાસનની પ્રભાવના દેશ-વિદેશોમાં વિસ્તારી, જેમનું અગાધ બુદ્ધિ-વૈભવ અને આત્મશક્તિનું

વિરોધીઓ પણ મુક્તકંઠે વર્ણન કરે છે તે **ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી-શ્રી આત્મારામજી મહારાજ** માટે કોણ મગરુર ન થાય? ભારતભૂમિ આવા ધર્મધુરંધર-ધર્મમૂર્તિથી જ ગર્વ ધારણ કરે છે. ખરેખર જિનશાસનરૂપ ગગનાંગણ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ જેવા દેદીપ્યમાન અને જ્યોતિસ્વરૂપ નિષ્કલંક સૌમ્ય ચંદ્રથી શોભી રહ્યું છે.

શાસનશિરોમણિ શ્રી **મ**હાવીર પ્રભુના અવિચલ શાસનમાં પુનઃ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજ જેવા અખંડ શાસ્ત્રાભ્યાસી, અગણિતકષ્ટ-પરંપરાસહિષ્ણુ, શાસનપ્રભાવક, જગદુપકારી, નિરભિમાની, સંયમવાન્ અને માનવરૂપમાં દિવ્ય દેવસદૃશ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે? કે જેમના પ્રભાવથી શાસનપ્રભાવવાનો નિર્મલ ઉડુપતિ સોળેસોળ કલાએ વિકસિત થાય અને આખું વિશ્વ પુનઃ એ શિશિર ચાંદનીમાં આનંદ મહાલવા લાગે એ જ અભિલાષા.

સર્વગુણસંપન્ન પ્રચંડજ્યોતિર્ધર ન્યાયાંભોનિધિ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજના પરમવિશ્વાસપાત્ર, અખંડગુરુઆજ્ઞારાધક તેઓશ્રીના જ પટ્ટધર સુપ્રસિદ્ધનામધેય આચાર્યપ્રવર **શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી** મહારાજ અનેક શુભ ગુણરત્નરત્નાકર શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની જન્મ-શતાબ્દિ ઉજવી પોતે ઋણમુક્ત થઈ રહ્યા છે. યથાર્થ ગુરૂઆજ્ઞારાધક હોવાથી જ આ જન્મ-શતાબ્દિનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડયું છે. તેઓશ્રીના પગલે પગલે ચાલી સ્થાન સ્થાન પર શ્રી ગુરુદેવ **આ**ત્મારામજી મહારાજનું જ્વલંત નામ ઉજ્જ્વલ કામની સાથે જોડી પોતે ગુરુ-ઋણના ભારથી હલકા થઇ રહ્યા છે. આચાર્યશ્રી **વિજયવલ્લભસૂરિજી** મહારાજે **પં**જાબ, **મા**રવાડ, **ગુ**જરાત, **કા**ઠિયાવાડ, **મું**બઇ, **દ**ક્ષિણ, **વ**રાડ, **મે**વાડ આદિ દેશોમાં શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજનું પવિત્ર નામ અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડી ચિરસ્મરણીય અને સદાને માટે અમર બનાવ્યું છે. પોતાના અસાધારણ ઉપદેશથી અને મહાન્ પરિશ્રમથી શતાબ્દિનાયકનું શુભ નામ શતાબ્દિ સાથે કાયમ રહે તે નિમિત્તે એક વિશાલ ફંડ ઊભું કર્યું છે. એ ફંડમાંથી શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજના રચેલા ગ્રંથો અને અન્ય જૈન સાહિત્ય ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં તૈયાર કરાવી વિશ્વભોગ્ય બનાવવા નિર્ણય કર્યો છે.

આ જન્મ શતાબ્દિ જૈન સમાજમાં કોઇની પ્રેરણાથી, પ્રોત્સાહનથી કોઇપણ આત્માની ઉજવાતી હોય તો તે માત્ર આ એક જ યુગપ્રભાવક શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજની ઉજવાઇ રહી છે અને એ શતાબ્દિના કર્ણધાર પ્રાણસમા આચાર્યવર શ્રી **વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી** મહારાજ મોખરે રહી ઉજવી રહ્યા છે. ધન્ય છે એ અખંડગુરુઆજ્ઞારાધક વીર ત્યાગીને! વંદન છે એ શ્રી **આ**ત્મારામજી મહારાજના પરમવિશ્વાસપાત્ર આચાર્યશ્રી **વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી**ને! સદૈવ જગતમાં વિજયવંતી રહો ઉજવાતી **જન્મ શતાબ્દ**! શાસનદેવ શતાબ્દિનાયકના પટ્ટધર આચાર્યશ્રી **વિજયવલ્લભસૂરિજી**ને ભૂરિ સહાય્યતા આપે અને જૈન સમાજને અખૂટ પ્રોત્સાહન આપી જન્મ-શતાબ્દિને વિશ્વપ્રસિદ્ધ બનાવે એ જ અંતઃકરણથી અભ્યર્થના કરી વિરમું છું.

સાબરમતી
વિ.સં.૧૯૯૨.આત્મ સં. ૪૦.વીર સં.૨૪૬૨
ફાલ્ગુન સુદિ ૫, ગુરુવાર.
તા. ૨૭-૨ ૩૬

પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્યરત્ન પંન્યાસજી શ્રી ઉમંગવિજયજી મહારાજ શિષ્ય મુનિ ચરણવિજય.

आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज

શતાબ્દિ નાયકના પટ્ટધર આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજના મહાન ઉપદેશથી સંસ્થાપિત—
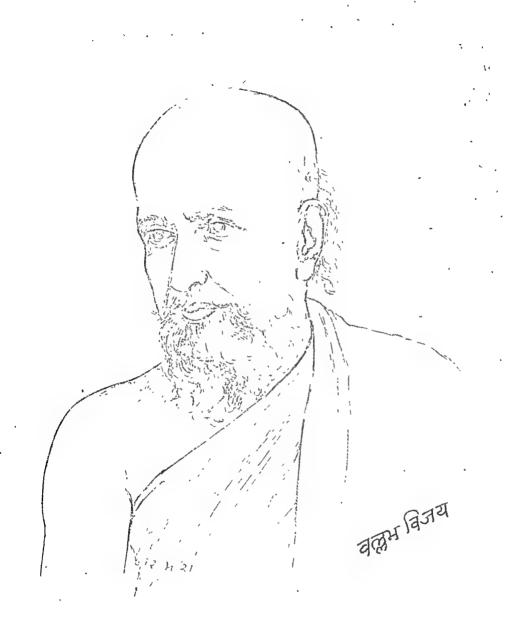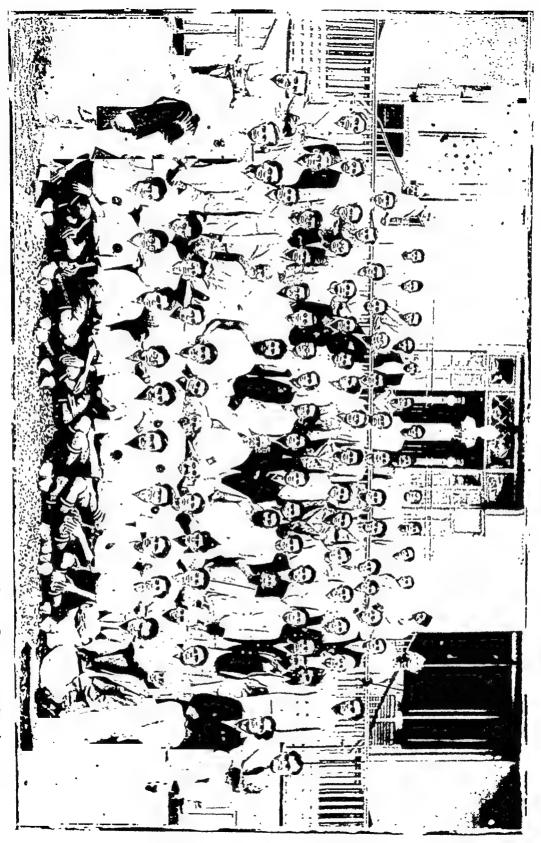
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા સમયે પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની સાથે લીધેલ વિદ્યાર્થિઓનો ગ્રૂપ.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જૈનોએ ભજવેલો ભાગ

દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

ભાષા તથા સાહિત્ય સંબંધે સુભાગ્યે ભૂત કે વર્તમાન કાળમાં જૈનો અને જૈનેતરો

વચ્ચે કોઈ રીતનું જુદારું–કોઇ પણ પ્રકારનો ભિન્નભાવ–જોવામાં આવતાં નથી. જૈનો અને જૈનેતરો ગુજરાતી જ બોલતા–લખતા આવ્યા છે, તેમણે ગુજરાતીને જ પોતાની માતૃભાષા ગણી છે. સંપ્રદાય જુદા હોવાથી ભાષા જુદી પાડી નાંખી નથી, અને તેથી જ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં, ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં, ગુજરાતી સાહિત્ય ખેડવામાં અને ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે તલસવામાં તેમણે બંનેએ એક સરખો શ્રમ ઊઠાવી ફાળો આપ્યો છે. આપણી ભાષા અને આપણા સાહિત્યનો જૂના સમયથી અત્યારસુધીનો ઇતિહાસ જો ખરી રીતે જાણવો હોય, ભાષા અને સાહિત્યનું ખરું મૂલ્ય આંકવું હોય તો જૈનો અને જૈનેતરો બંનેનો ફાળો ધ્યાન બહાર રખાય નહિ, એવો પૂર્વે વખતોવખત મારો અભિપ્રાય જણાવતો રહ્યો છું. જૈન ભંડા-

न्यायांभोनिधि श्रीमद् विजयानंदसूरि
(आत्मारामजीमहाराज)

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જૈનોએ ભજવેલો ભાગ

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

ભાષા તથા સાહિત્ય સંબંધે સુભાગ્યે ભૂત કે વર્તમાન કાળમાં જૈનો અને જૈનેતરો વચ્ચે કોઈ રીતનું જુદારું—કોઇ પણ પ્રકારનો ભિન્નભાવ—જોવામાં આવતાં નથી. જૈનો અને જૈનેતરો ગુજરાતી જ બોલતા—લખતા આવ્યા છે, તેમણે ગુજરાતીને જ પોતાની માતૃભાષા ગણી છે. સંપ્રદાય જુદા હોવાથી ભાષા જુદી પાડી નાંખી નથી, અને તેથી જ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં, ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં, ગુજરાતી સાહિત્ય ખેડવામાં અને ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે તલસવામાં તેમણે બંનેએ એક સરખો શ્રમ ઊઠાવી ફાળો આપ્યો છે. આપણી ભાષા અને આપણા સાહિત્યનો જૂના સમયથી અત્યારસુધીનો ઇતિહાસ જો ખરી રીતે જાણવો હોય, ભાષા અને સાહિત્યનું ખરું મૂલ્ય આંકવું હોય તો જૈનો અને જૈનેતરો બંનેનો ફાળો ધ્યાન બહાર રખાય નહિ, એવો પૂર્વે વખતોવખત મારો અભિપ્રાય જણાવતો રહ્યો છું. જૈન ભંડા-

રોમાં સંગ્રહિત રહેલ સાહિત્યની સામગ્રી જેમ જેમ બહાર આવતી જાય છે તેમ તેમ અત્યારસુધીની માન્યતા કે જૈનેતરોએ જ, શિવમાર્ગી, વિષ્ણુમાર્ગી, શક્તિમાર્ગી વિગેરેએ ગુજરાતના સાહિત્યનું કલેવર ઘડવામાં મુખ્ય ફાળો આપ્યો છે ને જૈનોનો ફાળો ગૌણ છે, એ ફેરવવા માટે ઘણાં સાધનો મળતાં જાય છે. એ ભંડારોની વિપુલતા જોતાં અને હજુ તેમાંનાં ઘણા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકયા નથી તે જોતાં વખતે વસ્તુસ્થિતિ ફેરવાઈ જવાનો સંભવ રહે છે; એટલે કે બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો વિગેરે જૈનેતરોએ આપેલો ફાળો ગૌણરૂપ પકડે ને જૈનોએ આપેલો ફાળો મુખ્ય ગણાય. જૈન સાધુ અને મુનિઓને, એટલે જૈન કોમના પંડિતો અને વિદ્વાનોને, જૈન સમાજના બંધારણનો વિશેષ લાભ મળતો; મતલબ કે તેમને ઉપજીવિકા અર્થે કોઇ રીતની ચિંતા રહેતી નહિ. ઉપાશ્રયમાં રહેવાનું અને ગોચરી કરી જમવાનું. બાકીનો સમય અધ્યયનમાં કાઢવાનો, એટલે એમને ફુરસદ ઘણી મળતી. તે ફુરસદનો ઉપયોગ કરવા તેમણે એક જ ધ્યેય રાખ્યું લાગે છે: તે એ કે જેમ બને તેમ લોકભોગી સાહિત્ય લખતા રહેવું. સેંકડો રાસરાસાઓ, વાર્તાઓ, કથાઓ કે જે જૂના જૈન સાહિત્યમાં આપણે જોઇએ છીએ તે એ બાબતનો પુરાવો પૂરો પાડે છે. આ સિવાય ઉચ્ચ કોટિનું તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજી ફિલસૂફીના વિષયો ચર્ચી પણ તેમણે સાહિત્યના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે; અને તે સંબંધેના ગ્રંથો પણ ધીમે ધીમે પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. જૈનોની ગુજરાતી પ્રાચીન ભાષા જુદી હતી એમ કેટલાએકનું કહેવું છે. તેમ કહેવાનું એક કારણ એ હોવું જોઈએ કે જૈનોને હાથે રચાયેલા ઘણા ગ્રંથો અંધારામાં પડી રહેલા, તે હમણાં તેવી ને તેવી પ્રાચીન ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા હોવાથી, આપણે એમ માનીએ છીએ કે તેમની અને જૈનેતરોની ભાષા જુદી હોવી જોઈએ; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તે જ પ્રાચીન સમયમાં જૈનેતરોને હાથે રચાએલા ગ્રંથો ઘણા સમય પૂર્વે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા હોવાથી, વખત જતાં ભાષાની પ્રાચીનતાનાં અંગો ખરી પડતાં ગયાં અને તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થતી વખતની પ્રચલિત ભાષાનાં અંશોને અનુસરી પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં. મતલબ કે જૈન પ્રાચીન ગ્રંથો મોડા પ્રસિદ્ધ થયા એટલે ભાષાની પ્રાચીનતા જાળવી રાખી શકયા; જૈનેતર ગ્રંથો ઘણા સમય પર પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં પ્રાચીનતા ખોઇ બેઠા અને તેને લીધે બંનેની વાપરેલી ભાષા વચ્ચે કાંઇક ફરક દેખાય છે. હાલના જૈન લેખકો અને જૈનેતર લેખકો જે ભાષા વાપરે છે તે એક જ જાતિની–સમાન છે; આગલા વખતમાં પણ તેમ જ હોવું જોઇએ. કારણ બંનેને મળતાં શિક્ષણનું મૂળ એક જ હતું: સંસ્કૃત સાહિત્ય, અને તેથી તે શિક્ષણને પરિણામે–દેશકાળને અનુસરી–તેઓ ભાષા પણ સમાન જ વાપરે–વાપરવાને લલચાય.

'સજાવ્યા જૈને રસ શણગાર, લતા મંડપ સમ ધર્માગાર.'

—ન્હાનાલાલ

[ગુજરાત અનુક્રમે હિન્દુ, મુસ્લીમ, મોગલ, મરાઠાના રાજ્યાધિપત્ય નીચે પસાર થયું છે, તેની સાથે ગુજરાતની જૈનસંસ્કૃતિ પણ પસાર થઇ છે તે સ્પષ્ટ છે. તે દરમ્યાન જૈનોની ચડતીપડતી થતી રહી અને તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર–વિસ્તાર, નાશથી બન્યો તેટલો અટકાવ દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવને અનુસરી કર્યો એ બાબતનો ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સ્થિતિનો ટૂંકમાં ચિતાર લેખકે આપ્યો છે. આ સમય પૂર્વે–અસંખ્ય કાલ પૂર્વે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભનાથ કે જેનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ પાલીતાણાનો શત્રુંજયગિરિ છે તેમણે પોતાના પવિત્ર પાદથી ગૂજરાતભૂમિને સ્પર્શી હતી, તેમ જ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય જૈન રાજા હતા એ લેખકના કથનથી કેટલાકનો મતભેદ છે–**સંપાદક.**]

ગરવી ગૂર્જરભૂમિ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સુંદરતાને માટે જગતના જાણીતા પ્રદેશોમાં ઘણા જૂના જમાનાથી–ઇતિહાસનાં પ્રારંભકાળથી જ વિખ્યાત થએલી છે. ગૂર્જરભૂમિ એટલે સૌંદર્ય અને સમૃદ્ધિશાળી ભૂમિઓની જાણે રાણી. એની જમીન રસવતી અને નદીઓ નીરવતી, એનાં વનો રાજ-વૃક્ષોથી ઘેરાએલાં અને એનાં ક્ષેત્રો સુધાન્યોથી છવાએલાં, એનું જલ આરોગ્યકર અને પવન આહ્લાદકર, એનું વાતાવરણ સૌમ્ય અને ઋતુમાન સર્વાનુકૂળ: એવી એવી પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટતાઓને લીધે એ ભૂમિની આકર્ષકતા અન્ય ભારતીય દેશોની અપેક્ષાએ ઘણી મોહક થઇ પડી છે. એના શિરોભાગ તરફ આવી રહેલો હિમાલયના લઘુભ્રાતા જેવો અર્બુદાચલ પોતાના પ્રત્યંત પર્વતોવાળા પરિવારથી, એ ભૂમિને જાણે મુકુટધારિણી બનાવી રહ્યો છે. એના વક્ષઃસ્થળ ઉપર વહેતી સરસ્વતી, શ્વભ્રમતી (સાબરમતી), મહી, નર્મદા અને તાપી જેવી સરિતાઓએ પોતાની ઉજ્જ્વલ જલધારાઓથી એને 'પંચસરહારધારિણી'ની ઉપમા અપાવી છે. રત્નાકર સમુદ્રે પોતાના પ્રચંડ કલ્લોલોથી એના પાદતલનું પ્રક્ષાલન કરી એને પુણ્યભૂમિની પદવી પ્રાપ્ત કરાવી છે. પ્રાચીન સમયના 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ'ના આદ્ય સંસ્થાપક યુગાદિદેવ શ્રી ઋષભનાથ (જૈનોના ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકીના પ્રથમ તીર્થંકર), નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો અદ્ભુત આદર્શ આપનાર યાદવકુલતિલક શ્રી નેમિનાથ, કર્મયોગનો સક્રિય માર્ગ ઉપદેશનાર વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ વગેરે દિવ્ય પુરુષોએ પોતાના પાદસ્પર્શથી એ ભૂમિને પવિત્રતાની મુદ્રા સમર્પી છે. જૈન, બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્ત, જરથોસ્ત અને ઇસ્લામ જેવા જગતના સર્વ પ્રધાન ધર્માનુયાયીઓને ઉદાર આશ્રય આપી એ ભૂમિએ ધર્મભૂમિની માનવંતી કીર્તિ મેળવી છે. એના શિરોભાગ તરફ આવેલી અર્બુદાચલની પર્વતમાળા, નિમ્નભાગ તરફ આવેલી મહાસમુદ્રની વિચિમાળા, દક્ષિણપાર્શ્વ તરફ આવેલી નર્મદા, તાપી જેવી

નદીની જોડી,—આમ પૃથ્વીતલ ઉપરની પર્વત, સિંધુ, રણ અને નદી જેવી વિશિષ્ટ વિભૂતિઓના પરિકરથી પરિવૃત થએલી આ ભૂમિ જાણે કોઇ દિવ્યશક્તિધારિણી દેવી હોય તેવી શોભે છે.

ગૂર્જરભૂમિની આવી સુંદરતા અને સુભગતાને સાંભળી ઠેઠ ઇતિહાસકાળથી લઇ વર્તમાન શતાબ્દિના આરંભ સુધીમાં અનેક પ્રજાવર્ગો એનો ઉપભોગ કરવા કે આશ્રય લેવા આકર્ષાયા છે. પૌરાણિક યાદવોથી લઇ કોંકણી પેશ્વાઓ સુધીના શક્તિશાળી ભારતીય રાજવીઓએ આ ભૂમિને પોતાના સામ્રાજ્યની સામ્રાજ્ઞી બનાવવા માટે મહાન્ પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમ જ યવનો અને ગ્રીકોથી લઈ બ્રિટિશો સુધીના વિદેશીય રાજ્યલોલુપ રાજવર્ગોએ પણ એ સુંદરીના સ્વામી થવા માટે અનેક કષ્ટો અને દુઃખો વેઠ્યાં છે.

રાજ્યલોલુપ ક્ષત્રિયોની માફક ધનલોલુપ વૈશ્યો પણ આ ભૂમિની આરાધના કરવા ઓછા નથી આવ્યા. યવન, ચીની, ગ્રીક, પારસિક, ગાંધાર, કંબોજ, માલવ વિગેરે પ્રાચીન જગતના વૈશ્યો તેમજ ડચ, વલંદા, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન વગેરે અર્વાચીન દુનિયાના સોદાગરો પોતાનું દારિદ્રય-દુઃખ દૂર કરવા માટે હમેશાં આ ભૂમિના કૃપાકટાક્ષની આશા કરતા રહ્યા છે.

'સજાવ્યા જૈને રસ શણગાર'–કવિવર ન્હાનાલાલની આ ઉક્તિ યથાર્થ જ છે. જૈનોએ આ ભૂમિને અને તેની પર્વતમાળાઓને જગતમાં જેની જોડ નથી તેવા કળાના ઉત્તમ નમૂના સમ ભવ્ય પ્રાસાદોથી અલંકૃત કરેલી છે. જ્યાં નજર નાખો ત્યાં આ ભૂમિની વિશિષ્ટતારૂપ જૈન પ્રાસાદો શોભી રહ્યા છે. જૈન સંસ્કૃતિ અને તેના અજોડ 'अहिंसा परमो धर्मः' ના સિદ્ધાંતની છાયા સમસ્ત ગૂર્જર-પ્રજાના જીવન સાથે એટલી બધી વણાઈ ગઈ છે કે ગિરિગુફાથી શરૂ કરી સમૃદ્ધ શહેરો લગીના આ ભૂમિના કોઇ પણ ભાગમાં વસનાર ગૂર્જરપુત્ર તેની અસરમાંથી મુક્ત નથી. લગભગ આખાયે ગૂજરાતમાં પ્રજાના નૈતિક જીવન ઉપર જૈન ધર્મે ઊંડી અસર કરી છે. ગૂજરાતની મહાજન સંસ્થાઓના વિકાસમાં જૈનોનો ફાળો ઘણો મોટો છે. પ્રાચીન કાળથી હમેશાં તેઓ રાજકીય અને નાણાં વિષયક બાબતોમાં મોખરે રહ્યા છે.

યાદવકુલતિલક, બાળબ્રહ્મચારી, તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ અને તેમના પિતરાઈ ભાઇ શ્રીકૃષ્ણની બેલડીએ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યયુક્ત સાધુજીવન અને નિષ્કામ કર્મયોગના આદર્શો ગુર્જરસંતાનો પાસે મૂકયા. આ ઉચ્ચ આદર્શોનો વારસો મેળવનાર અને તેને જીવનમાં ઊતારી પ્રગતિ સાધનાર પ્રજાનો, તે પછીના લગભગ ત્રણ હજાર વર્ષનો રસિક ઇતિહાસ આજ લગી અણશોધ્યો પડ્યો છે. ત્યારબાદ જૈન રાજર્ષિ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે આ પ્રદેશ જીતી લઇ મહાન્ મૌર્ય સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. તેના પ્રપૌત્ર મહારાજા સંપ્રતિએ ગૂર્જરસંતાનોને જગતના અજોડ સંત પ્રભુ મહાવીરના 'अहिंसा परमो धर्मः' ના પાઠ ભણાવ્યા અને આ પુણ્યભૂમિને અસંખ્ય જૈન પ્રાસાદોથી વિભૂષિત કરી. આ અણમોલા પાઠ ગૂર્જર-સંતાનોએ સુંદર રીતે વિકસાવ્યા અને ભવિષ્યને માટે જેવા ને તેવા જાળવી રાખ્યા.

કાળાંતરે મૌર્ય સામ્રાજ્ય નબળું પડી નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયું. આર્યાવર્ત્તમાં બળવાન બનેલો બૌદ્ધધર્મ ગુજરાતમાં પણ આવ્યો અને થોડા વખત માટે જૈન જ્યોતને ઝાંખી કરી. થોડા સમયમાં જૈનાચાર્ય શ્રી ધનેશ્વરસૂરિએ વલ્લભીપુરના સૂર્યવંશી મહારાણા શીલાદિત્યને ઉપદેશ આપી, જૈનધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો અને તેની પાસે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. વલ્લભીપુર જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર બન્યું. એક સમયે ત્યાં ૮૪ જિનમંદિરો જૈનધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવી રહ્યાં હતાં.

अद्वितीय शिल्पकला विभूषित—
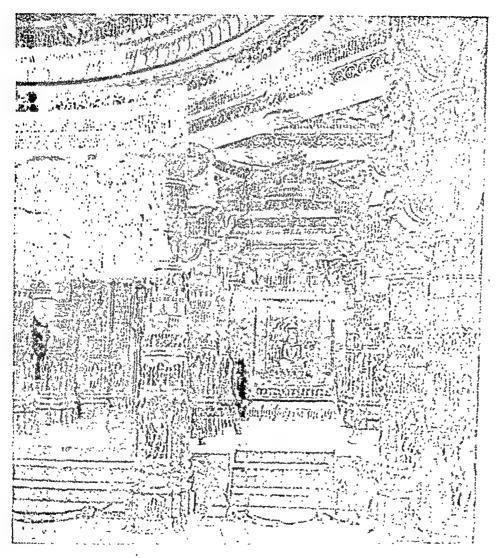
विश्वप्रसिद्ध जैन मंदिर आबू. (देलवाडा.)

જૈનસંઘનું બંધારણ કરવા અને જૈન શાસ્ત્રોનો પુનરુદ્ધાર કરવા વીર નિર્વાણ સંવત ૯૮૦ માં દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના નેતૃત્વ નીચે એક મહાપરિષદ પણ અહિંયા મળેલી.

સમય જતાં વલ્લભીપુરનું પણ પતન થયું. વઢીયાર પરગણામાં મહાતીર્થ શ્રી શંખેશ્વરની છાયામાં આવેલા પંચાસરના ચાવડા રાજા બળવાન થયા. તેમની સમૃદ્ધિથી લલચાઈ કલ્યાણનગરના રાજા ભૂવડે બે વખત ચઢાઇ કરી, ચાવડારાજ જયશિખરીને હરાવી માર્યો અને ગૂર્જરભૂમિ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. પણ આથી કાંઇ ચાવડા વંશના ઐશ્વર્યનો અંત આવ્યો નહિ. યુદ્ધના અંત પહેલાં વનમાં મોકલી દીધેલી જયશિખરીની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીએ ચંદુર ગામ પાસે વનરાજ નામના બાળકને જન્મ આપ્યો. આ ઉત્તમ લક્ષણોવાળા બાળકને જૈનાચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિએ વણોદમાં એક શ્રાવિકાને ત્યાં આશ્રય અપાવ્યો. ગુરુની સંભાળ નીચે યોગ્ય ઉમરે પહોંચતાં જ બહાદુર વનરાજે સ્વપરાક્રમ અને ચાંપા વાણીઆના નામથી પ્રસિદ્ધ ચંપક શ્રેષ્ઠીની સલાહ તથા બહાદુરી, શ્રીદેવી શ્રાવિકાના આશીર્વાદ અને અણહિલ રબારી જેવાં ગૂર્જરસંતાનોની સહાનુભૂતિથી સોલંકીઓને હાંકી કાઢયા અને જૈન જ્યોતિષીઓએ આપેલા શુભ મુહૂર્તે પાટણ શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી

ગુજરાતના આ પાટનગર ઉપર શ્રી શીલગુણસૂરના શિષ્ય જૈનાચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિના આશીર્વાદ ઢળ્યા. ગાદી ઉપર સ્થિર થતાં જ ગુરુના ઉપકારનો બદલો વાળવા મહારાજા વનરાજે પંચાસરથી ગુરુમહારાજને નિમંત્રી સમસ્ત ગૂર્જર સામ્રાજ્ય તેમના ચરણે ધર્યું. અકિંચન મુનિરાજે સદ્ધર્મ સમજાવી ધર્માર્થે ઉપયોગ કરવા તે સામ્રાજ્ય વનરાજને પાછું સોંપ્યું. ગુરુમહારાજની ઇચ્છાનુસાર પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું ભવ્ય દેરાસર પાટનગરમાં બંધાવ્યું. જૈનોના હાથે અને તેમની મદદથી સ્થપાએલા આ પાટનગરનાં અને તેના મહારાજ્યના સાત સો વર્ષના ઇતિહાસમાં જૈનસંસ્કૃતિનું સ્થાન મહત્ત્વનું કહી શકાય.

જૈનાચાર્યના આશીર્વાદ પામેલી પાટણની ગાદી ઉપર આવનાર ચાવડા, સોલંકી અને વાઘેલા રાજાઓમાં જૈનધર્મ બહુમાન પામ્યો. મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનું જૈનધર્મ તરફનું આસ્તિકતાનું વલણ તથા ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળનો જૈનધર્મસ્વીકાર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આ સમય દરમ્યાન ચંપક શ્રેષ્ઠી, મંત્રી વિમલ, મહેતા મુંજાલ, ઉદયન મંત્રી, આંતૂ મહેતા, મહામાત્ય વસ્તુપાલ, સેનાપતિ તેજપાલ વગેરે જૈન મંત્રીશ્વરો તથા દંડનાયકો, શ્રી વર્ધમાનસૂરિ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી આમ્રદેવસૂરિ, શ્રી શાંતિસૂરિ, શ્રી સૂરાચાર્ય વગેરે જૈન વિદ્વાનો અને ગુજરાતના સર્વાંગસંપૂર્ણ 'સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ'ના રચનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ મહારાજ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ જેવા મહાનાયકો થઇ ગયા. આ સમય દરમ્યાન પ્રાંતભરમાં રાજ્યાશ્રયથી, મંત્રીઓના ખર્ચે અગર શ્રેષ્ઠીઓની લક્ષ્મીવડે હજારો ભવ્ય ચૈત્યો ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર બંધાયા તથા ગ્રંથભંડારો સ્થપાયા, જેમાંના કેટલાકની જોડી તો જગતભરમાં મળવી મુશ્કેલ છે.

છેલ્લા સોલંકી રાજા ભીમદેવ બીજાના સમયમાં મુસલમાન સત્તા ભારતમાં સ્થપાઇ અને જે ભીમદેવના હાથે પોતે સખત હાર ખાધી હતી તે જ ભીમદેવને માંહોમાંહેના કુસંપ અને અવિચારીપણાથી નબળો પડેલો જોઇ મુસલમાનોએ પાટણ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને રાજપૂત સત્તાને સખત ફટકો માર્યો. મુસલમાનોએ પાટણ જીત્યું. પણ ગુજરાતમાં સ્થિર થઇને રાજસત્તા સ્થાપી શક્યા નહિ.

ગુજરાતની જૈન સંસ્કૃતિ

પાટણની સત્તા નબળી પડતાં જ વીરમંત્રી વસ્તુપાલ અને સેનાપતિ તેજપાલના પ્રયત્નના પરિણામે ધોળકાના વાઘેલા રાણા વીરધવલની સત્તા મજબૂત થઇ. સેંકડો અનેક પ્રાસાદો અને હજારો લોકોપયોગી કામો કરી ચક્રવર્તી કરતાં પણ વધારે કીર્તિ મેળવનાર આ બે ભાઇઓએ સમસ્ત ગુજરાતને ફરીથી આર્ય સત્તા નીચે આણ્યું. આખા ભારતવર્ષમાં જે વખતે ઇસ્લામ સત્તા સર્વોપરી હતી, દિલ્હી, કનોજ, અજમેર, બંગાળ અને બિહાર જેવાં મોટાં રાજ્યો હારીને જ્યારે ઇસ્લામ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યા હતા ત્યારે આ બે ભાઇઓએ ગુજરાતને સ્વતંત્ર બનાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ દિલ્હીના સુલતાનની સવારી થતાં ગુજરાતમાં તે લશ્કર પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જ આરાવલી ડુંગરોમાં તેમનો સામનો કરી બાદશાહના અજેય લશ્કરને જીતી લીધું. પાછળથી તક મળતાં બાદશાહની માતાની સરભરા કરી બાદશાહ સાથે મૈત્રી બાંધી, અને તેની પાસેથી સરસ આરસ પથ્થરો માગી લઇ, તેની જૈન મૂર્તિઓ ઘડાવી જૈન ધર્મનો ઉત્કર્ષ કર્યો.

ગુજરાતના છેલ્લા સ્વતંત્ર હિંદુ રાજા વાઘેલા રાણા કર્ણદેવના પ્રધાન માધવ અને કેશવ નાતે નાગર બ્રાહ્મણો હતા. કમનસીબે કર્ણદેવની નીતિ બગડી અને માધવને દગો દઇ, તેને રાજધાનીથી દૂર કરી કર્ણદેવ તેની સ્ત્રીને બળાત્કારે ઉપાડી ગયો. માધવથી આ સહન ન થયું અને કર્ણદેવના વેરનો બદલો વાળવા તેણે દિલ્હીના ખૂની બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીનનો આશ્રય લીધો. માધવની મદદ, ગુજરાતનો કુસંપ અને કર્ણદેવના દુષ્ટ સ્વભાવને લીધે ગુજરાત પડ્યું. સેંકડો વર્ષ સુધી અસાધારણ કુનેહ અને બહાદુરીથી જૈન મંત્રીઓએ જાળવી રાખેલી ગુજરાતની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઈ.

ગૂર્જરભૂમિને મુસલમાનોનો—અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના હસ્તનો સ્પર્શ થયો ત્યારથી ગુજરાત નવા જગતમાં દાખલ થયું. વિજય મળવાથી ઉન્મત્ત થએલા ધર્મઝનૂની મુસલમાનો પાણીના રેલાની માફક ગુજરાતના દરેકે દરેક ભાગમાં ફરી વળ્યા. પ્રાણી માત્રને અભય આપનાર જૈનસંસ્કૃતિથી પોષાએલો અને તેનાથી સમૃદ્ધ બનેલો ગુજરાતનો બગીચો સૂકાવા લાગ્યો. છેલ્લાં છસો વર્ષમાં શાંતિના યુગમાં સ્થપાએલાં અનેક ભવ્ય શહેરો, સુંદર પ્રતિમાઓ, ભવ્ય પ્રાસાદો અને કળાના અદ્વિતીય નમૂનાઓ, ધાર્મિકતાની ઝનૂની ભાવનાઓને લીધે ધર્મઝનૂની મુસલમાનોએ સારાસારનો વિચાર કર્યા વિના નષ્ટ કર્યાં. સર્વ પ્રાચીનતાઓ મૂળમાંથી જ ખળભળી ઊઠી. સર્વને આઘાત થયો—પૂર્વે કદી નહિ થએલો એવો પ્રબળ આઘાત થયો. જીવન બદલાયું—જીવનના માર્ગ બદલાયા; સાહિત્ય બદલાયું—સાહિત્યની ભાષા બદલાઇ. આ બધું એ કાળમાં થયું. સ્વતંત્ર ગુજરાતના પરાધીન જીવનનો આરંભકાળ તે આ જ. ઉલગખાનનાં* પગલાંની સાથે જ આ નવા અનુભવનો આરંભ થયો હતો અને તે દિનપ્રતિદિન વિશ્રામ પામતો હતો.

સત્તાહીન થએલા જૈનો અને તેમને વારસામાં મળેલા સ્થાપત્ય, કળા તથા જ્ઞાન પણ આ નાશમાંથી મુક્ત રહ્યાં નહિ. જૈન મંત્રીશ્વરો, મહારાજાઓ અને શ્રેષ્ઠીઓએ બંધાવેલા સેંકડો પ્રાસાદો ઝનૂની મુસલમાનોએ તોડી નાખ્યા જૈન, શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં. તેના સુંદર પથ્થરો અને કારીગરીના નમૂનાઓ મસ્જિદોનાં ચણતરોમાં ખડકાયા. સેંકડો જૈન મૂર્તિઓના ભુક્કા થઇ તેનાં

---

* જિનપ્રભસૂરિ જણાવે છે કે 'વિ. સં. ૧૩૫૬ માં સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનો નાનો ભાઈ ઉલગખાન દિલ્હીનગરથી ગુજરાત પર ચઢયો.'

—વિવિધ તીર્થકલ્પ. પૃષ્ઠ. ૩૦.

६

[શ્રી આત્મારામજી

પગથિયાં બનાવાયાં. આ સર્વનાશમાંથી પણ સમયસૂચક જૈનોએ જેટલું બન્યું તેટલું બચાવ્યું. બની શકે તેટલી પ્રતિમાઓને પ્રાસાદોમાંથી ખસેડી જમીનમાં ભંડારી; ગ્રંથભંડારોને પણ છુપાવ્યા.

ધીમે ધીમે મુસલમાનોને સ્થાયી થવા માટે પ્રજા સાથે ભળવાની જરૂર પડી, તેથી તેમની સાથે સહકાર કરીને જૈનોએ ફરીથી રાજ્યપ્રકરણમાં ઝંપલાવ્યું. વ્યાપારી તરીકેની તેમની ગુજરાત ઉપરની સત્તા, તેમના નીતિમય જીવનની પ્રતિષ્ઠા અને કુનેહથી મુસલમાનો પણ તેમના ઉપર મુગ્ધ થયા. બાદશાહી અંત:પુરોમાં કોઇ ન જઇ શકે ત્યાં પણ જૈન ઝવેરીઓ અમુક હદ સુધી જવા લાગ્યા. રાજ્યની સારી જગ્યાઓ ઉપર પણ નીમાવા લાગ્યા. રાજકારણમાં સત્તાધારી બનતાં જૈનોએ ફરીથી અહિંસાનો વિજય વાવટો ફરકાવવાનો અને તોડી પાડેલા અગર જીર્ણ થયેલા જિનપ્રાસાદોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. તેઓ એટલા બધા સત્તાધારી થયા કે સમરસિંહ જેવાએ તો મૂર્તિપૂજાના કટ્ટરવિરોધી ગુજરાતના સૂબા અલપખાનની મદદથી જ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢયો અને તે તીર્થનો પુનરુદ્ધાર સંવત ૧૩૭૧ માં કરાવ્યો.

તે પછી સંવત ૧૪૬૮ માં પાટણમાંથી ગુજરાતની રાજધાની ખસેડીને તે વર્ષમાં સ્થપાએલા અમદાવાદમાં મુસલમાની પઠાણ સુલતાનો લાવ્યા ત્યાંસુધીનો લગભગ એક સૈકાનો ઇતિહાસ અંધકારમય છે.

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ વસાવનાર બાદશાહ અહમદશાહના દરબારમાં ગુણરાજ સંઘવી, ગદા મંત્રી, કર્મણ મંત્રી તથા તેની ગાદી ઉપર આવનાર મહમદશાહ બાદશાહે સન્માનેલા સદા શેઠ (જેઓએ સં. ૧૫૦૮ ની સાલમાં પડેલા ભયંકર દુષ્કાળ વખતે અન્નસત્રો-દાનશાળાઓ ખુલ્લાં મૂકાવ્યાં હતાં.) વગેરે જૈન શ્રેષ્ઠીઓ ગુજરાતના પઠાણ સુલતાનોના દરબારમાં પણ સારી લાગવગ ધરાવતા હતા.

કાલક્રમે મોગલો આવ્યા અને સમ્રાટ અકબરે ગુજરાતના છેલ્લા પઠાણ સુલતાન બહાદુરશાહ પાસેથી ગુજરાત જીતી લઈ મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એ મહાન સમ્રાટ જૈનોના સંસર્ગમાં આવ્યો અને તેમનાં સંયમ, તપ, ચારિત્ર્ય તથા શ્રદ્ધાથી તેમના ઉપર મુગ્ધ થયો. સમર્થ જૈનાચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિને તેણે ગુજરાતથી પોતાની મુલાકાતે બોલાવ્યા. ગુરુનાં પ્રવચન અને ચારિત્ર્યથી તે એટલો બધો મુગ્ધ થયો કે મુસલમાન હોવા છતાં અહિંસા ધર્મ સમજ્યો અને વરસના અમુક ભાગ-લગભગ છ માસ અને છ દિવસ-લગી શિકાર અને માંસાહાર બંધ કર્યો. પર્યુષણ દરમ્યાન તેણે દેશભરમાં પ્રાણી સમસ્તને અભય આપવાનું ફરમાન કાઢયું. મહાન્ ગુરૂને 'જગદ્‌ગુરૂ'નો માનવંતો ઇલ્કાબ આપ્યો અને શત્રુંજય, ગિરનાર, આબૂજી, સમેતશિખરજી અને તારંગાજી વગેરે તીર્થો ઉપર જૈનોની માલિકી 'યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ' સ્વીકારી તે તીર્થો બક્ષિશ આપ્યાં. (આ બક્ષિશ પત્રોની મૂળ નકલો અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં છે.)

સમ્રાટ અકબર પછી જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયસેનસૂરિના હાથ નીચે કેળવાએલો શાહેનશાહ જહાંગીર પણ જૈન ધર્મનો એટલો જ પક્ષપાતી બન્યો અને શાહજહાંએ પણ આ ધર્મ તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ બતાવી પોતાનો પુત્રધર્મ બજાવ્યો.

આ બધાં વર્ષો દરમિયાન પોતાની લાગવગ અને મોગલ શહેનશાહોની સહિષ્ણુતાનો યોગ પ્રાપ્ત થતાં જૈનોએ જોશભેર જીર્ણ પ્રાસાદોનો ઉદ્ધાર અને જરૂર જણાઇ ત્યાં નવાની સ્થાપના કરવા માંડી. ફરી એક વખત ભારતભરમાં જૈન પ્રાસાદોનો અને તેમના અણમોલ સિદ્ધાંત–અહિંસાનો પ્રચાર થયો. આજના વિદ્યમાન જૈન પ્રાસાદો પૈકી ઘણા તે સમયના છે.

શાહજહાંનો યુવરાજ ઔરંગઝેબ ધર્મઝનૂની વધારે હતો. પિતાના છત્ર નીચે પોતાની ગુજરાતની સૂબાગીરી દરમ્યાન તેણે ધર્મઝનૂનથી પ્રેરાઈ અમદાવાદમાં શાંતિદાસ નગરશેઠનું બંધાવેલું ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર તોડી નાખ્યું. જૈનો અને તેમના નાયક નગરશેઠ આ ન સાંખી શક્યા. તેમણે બાદશાહ પાસે ફરિયાદ નોંધાવી, ઔરંગઝેબ પાસેથી નુકશાન વસુલ કર્યું અને તે પૈસામાંથી નવું ચૈત્ય બંધાવ્યું, જે આજે પણ અમદાવાદના ઝવેરીવાડમાં વિદ્યમાન છે.

અનુક્રમે મુસલમાનો પણ ગયા અને મરાઠા તથા અંગ્રેજો ધીમે ધીમે જોર ઉપર આવતા ગયા. એ બસો વર્ષનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે; પણ જે અદ્વિતીય ગ્રંથભંડારો, સુંદર કલાવશેષો, રમ્ય ચૈત્યો, સ્થાપત્યના સુંદર નમૂના સમ પ્રાસાદોરૂપે અસામાન્ય પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનો વારસો તેઓ આપણે માટે મૂકી ગયા છે તે ચોક્કસ બતાવે છે કે તેઓ પણ એટલા જ બળવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન હશે.

અંતમાં, જે પુણ્યપુરૂષના સ્મારક નિમિત્તે આ નિબંધ લખવામાં આવ્યો છે તેઓ શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરિ ઉર્ફે આત્મારામજી મહારાજનો તથા હાલમાં વિચરતા તેઓશ્રીના વિદ્વાન્ શિષ્ય–પ્રશિષ્યાદિ પરિવારનો પણ ગુજરાતની જૈન સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને પ્રચાર માટેનો ફાળો પણ કાંઇ જેવો તેવો નથી. અને આપણે ઇચ્છીએ કે તેઓશ્રીનો પરિવાર જે ભિન્ન ભિન્ન વિચારોમાં વહેંચાઇ ગએલો આજે દેખાય છે તે આ પુણ્યપ્રસંગે એકત્ર થઇને જૈન સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને રક્ષણ માટે કટિબદ્ધ થાય.

પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ શ્રી ભૈરવપદ્માવતીકલ્પ, રક્તપદ્માવતીકલ્પ, નમસ્કારકલ્પ, શક્રસ્તવકલ્પ, સૂરિમંત્રકલ્પ, વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ, નમિઊણકલ્પ, ચિંતામણિકલ્પ, જ્વાલામાલિનીકલ્પ, સરસ્વતીકલ્પ વગેરેની રચનાઓ કરેલી હાલમાં મળી આવે છે. જૈનદર્શન એ ત્યાગપ્રધાન દર્શન છે અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ વીતરાગ પરમાત્મા અને તેઓની આજ્ઞાનુસાર વિચરતા મુનિવરોની જ ઉપાસના કરનારા હોવા છતાં ભારતની ત્રણ મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ (૧) જૈન સંસ્કૃતિ, (૨) બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ અને (૩) વૈદિક સંસ્કૃતિ પૈકીની બૌદ્ધ અને પાછળથી વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પ્રચાર પામેલા તાંત્રિક યુગના જમાનામાં તે બંને સંસ્કૃતિની નિકટવર્તી રહેનારી જૈન સંસ્કૃતિને પણ મંત્રો તથા યંત્રોનો પાછળથી સ્વીકાર કરવો પડ્યો હોય એમ લાગે છે અને તે સ્વીકાર કર્યા પછી ઉપર્યુક્ત કલ્પોની રચનાઓ જૈનાચાર્યોએ કરી હોવી જોઈએ એમ અમારું માનવું છે.

ઉપર્યુક્ત કલ્પોની સાથે સાથે તેને લગતા યંત્રોની આકૃતિઓ પણ જૈનાચાર્યોએ સર્જન કરેલી છે, જેમાંની યંત્રાકૃતિઓ પૈકી ૧ સિદ્ધચક્રયંત્ર તથા ૨ ઋષિમંડલયંત્રની આકૃતિઓને જૈન સંપ્રદાયે વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન આપેલું હોવાથી તે બંને યંત્રોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આકૃતિઓ હાલમાં મળી આવે છે; તે પૈકીનો ઋષિમંડલયંત્રામ્નાયનો આ ચિત્રપટ છે, જેનો ઉલ્લેખ ચિત્રપટમાં જ ચિત્રકારે इति श्रीऋषिमंडलयंत्राम्नायः શબ્દ લખીને કરેલો છે. આ ચિત્રપટમાં આ પટ ચીતરાવનાર મુનિમહારાજના નામ વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે, જે આ પ્રમાણે છે:—

संवत् १५७१ वर्षे वि(वै)शाखमासे शुक्लपक्षे त्रि(तृ)तीयायां तिथौ सोमवारे रोह(हि)णीनक्षत्रे वर्द्धमाननाम्नि योगे उवएसगच्छे सिद्धाचार्यसंताने पूज्य श्रीजयरत्नसूरि-श(शि)ष्य पं० हर्षरत्नगणीनां परिवारस्य कीर्ति(र्तिं)लक्ष्मीं वृत्तिं मतिं कुरु २ स्वाहा ॥

ભાવાર્થ:—સંવત ૧૫૭૧ના વૈશાખ સુદિ ત્રીજ ને સોમવારના દિવસે રોહિણી નામના નક્ષત્રને વિષે વર્દ્ધમાન નામનો યોગ આવે છતે ઉપકેશગચ્છીય આચાર્ય (શ્રી) સિદ્ધ-

સૂરિના પરિવારમાં શોભેલા પૂજ્ય શ્રી જયરત્નસૂરિના શિષ્ય પંન્યાસ દુર્ગરત્નગણીના પરિવારની કીર્તિરૂપી લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરનાર (આ ચિત્રપટ) થાઓ.

ચિત્રપટની બરાબર મધ્યમાં હ્રીઁ અક્ષર પાંચ રંગવાળો લખેલો છે. હ્રીઁ અક્ષરની ઉપરના ભાગમાં જમણી બાજુએ જૈની ૐકાર લખેલો છે અને ડાબી બાજુએ નમઃ શબ્દ લખીને ચિત્રકારે ૐ હ્રીઁ નમઃ શબ્દ લખીને ઋષિમંડલ યંત્રના બીજાક્ષરનું ચિત્ર સંપૂર્ણ દોરવા પ્રયત્ન કરેલો છે.

હ્રીઁ માયાબીજ છે, હ્રીંકાર ઉપર જૈનાચાર્યોએ હ્રીંકારકલ્પની પણ રચના કરેલી છે; અને હ્રીઁકારના પાંચ વર્ણ કલ્પીને જૈનોના ચોવીશે તીર્થંકરની સ્થાપના કરવાની યોજના પૂર્વના જૈનાચાર્યોએ કરેલી છે, જેને અનુસરીને ચિત્રકારે આ ચિત્રપટમાં પણ ચોવીશે તીર્થંકરની સ્થાપના કરેલી છે, જે આ પ્રમાણે છેઃ—

‘ હ્ર નો વર્ણ પીળો કલ્પેલો હોવાથી પીળાવર્ણના સોળ તીર્થંકરો અનુક્રમે ૧ ઋષભદેવ, ૨ અજિતનાથ, ૩ સંભવનાથ, ૪ અભિનંદનસ્વામી, ૫ સુમતિનાથ, ૭ સુપાર્શ્વનાથ, ૧૦ શીતલનાથ, ૧૧ શ્રેયાંસનાથ, ૧૩ વિમલનાથ, ૧૪ અનંતનાથ, ૧૫ ધર્મનાથ, ૧૬ શાંતિનાથ, ૧૭ કુંથુનાથ, ૧૮ અરનાથ, ૨૧ નમિનાથ અને ૨૪ મહાવીરસ્વામીની સ્થાપના હ્ર માં ચિત્રકારે ચિત્રપટમાં કરેલી છે; હ્ર+ઈ=હ્રી અક્ષર થતો હોવાથી ઈ નો નીલો વર્ણ કલ્પેલો છે અને ૧૯ મા મલ્લિનાથ તથા ૨૩ મા પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનો વર્ણ પણ નીલો હોવાથી તે બંનેની સ્થાપના ચિત્રકારે આ ચિત્રપટમાં કરેલી છે. હ્રી ના ઉપરના ભાગમાં અર્ધચંદ્રાકાર સિદ્ધશીલાની આકૃતિનો વર્ણ રાતો કલ્પેલો હોવાથી છઠ્ઠા પદ્મપ્રભુ અને ૧૨ મા વાસુપૂજ્યસ્વામીની સ્થાપના ચિત્રકારે અર્ધચંદ્રાકાર આકૃતિમાં કરેલી છે. ઉપરના બિંદુનાં બે ભાગલા પાડીને ઉપરના અર્ધ ભાગમાં સફેદ વર્ણવાળા ૮ મા તીર્થંકર ચંદ્રપ્રભુ તથા ૯ મા તીર્થંકર શ્રી સુવિધિનાથ તથા નીચેના અર્ધભાગમાં શ્યામ વર્ણવાળા ૨૦ મા મુનિસુવ્રતસ્વામી અને ૨૨ મા નેમનાથ ભગવાનની સ્થાપના ચિત્રકારે ચિત્રમાં કરેલી છે. અને આ રીતે હ્રીઁકારમાં ચોવીશે તીર્થંકરની રજુઆત ચિત્રકારે રજુ કરીને મોગલ સમય પહેલાનાં ગુજરાતી ચિત્રકારોની નાના છબી ચિત્રો ચીતરવાની કળાનો એક નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે.’

હ્રીઁકારની આજુબાજુ પહેલા વર્તુલાકારમાં ૪૮ પાંખડીઓના કમળની રચના ચિત્રકારે કરેલી છે તેમાં તેત્રીસ પાંખડીઓમાં ક્ મ્ લ્ ર્ વ્યૂઁ થી શરૂ કરીને હ્ મ્ લ્ ર્ વ્યૂઁ સુધીના તેત્રીસ વ્યંજનોના મંત્રાક્ષરો રજુ કર્યા છે. તેમાં દરેક ચાર ચાર વ્યંજનોએ બબ્બે પાંખડીઓમાં વ અપબીજની સ્થાપના કરેલી છે, તેમાં બે પાંખડીઓ પૈકીની પહેલી પાંખડીમાં ત્રણ વ અને બીજી પાંખડીમાં ચાર વ ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે; પરંતુ ચિત્રકારે પ મ્ લ્ ર્ વ્યૂઁ શબ્દ ભૂલથી બે વખત લખેલ હોવાથી બે પાંખડીઓની બદલે એક પાંખ-

ડીમાં સાત व ની સ્થાપના કરવી પડી છે અને વ્યંજનો તેત્રીસ હોવાથી એક બીજી પાંખડીમાં પણ સાત व ની સ્થાપના કરવી પડી છે. આ રીતે ચિત્રકારે પહેલું વર્તુલ ચીતરેલું છે. આ મંત્રાક્ષરોની સ્થાપના શા હેતુથી કરવામાં આવી તેની બરાબર અમને માહિતી નહી હોવાથી તેની સમજણ અમે અહીંઆ આપી નથી.

બીજા વર્તુલાકારમાં વાદળી રંગની લીટીઓ દોરીને પાણીની રજુઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

ત્રીજા વર્તુલાકારમાં આઠ દિશાઓમાં આઠ કમલની પાંખડીઓની આકૃતિઓ ચીતરીને અનુક્રમે ૧–પૂર્વ દિશામાં ॐ ह्रीँ अर्हद्भ्यः ईशेभ्यो नमः। रवि ह्रीँ श्रीँ धृति અક્ષરો લખેલા છે અને અરિહંતનો વર્ણ ઉજ્જવળ હોવાથી સફેદ વર્ણવાળા અરિહંતની આકૃતિ તથા અરિહંતપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૨–અગ્નિ કોણમાં ॐ ह्रीँ सिद्धेभ्यो नमः। अग्नि सोम लक्ष्मी उमा गौरी વગેરે દેવીઓની બીજા સિદ્ધપદની સાથે સ્થાપના પણ કરવામાં આવી છે, અને સિદ્ધનો વર્ણ રક્ત હોવાથી રક્ત વર્ણવાળા સિદ્ધની આકૃતિ તથા સિદ્ધપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૩–દક્ષિણ દિશામાં ॐ ह्रीँ सर्वसूरिभ्यो नमः। यम। मंगल। सरस्वती जया अंबा વગેરેની સ્થાપના આચાર્યપદની સાથે કરવામાં આવી છે, અને આચાર્યનો વર્ણ પીત હોવાથી પીત વર્ણવાળા આચાર્યની આકૃતિ તથા આચાર્યપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૪–નૈઋત્ય કોણમાં ॐ ह्रीँ उपाध्यायेभ्यो नमः। बुध। नैर(ऋ)त विजया नित्या क्लिन्ना વગેરેની સ્થાપના ઉપાધ્યાયપદની સાથે કરવામાં આવી છે, અને ઉપાધ્યાયનો વર્ણ નીલ હોવા છતાં ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ભૂલથી પીત વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચીતરેલી છે. ૫–પશ્ચિમ દિશામાં ॐ ह्रीँ सर्व्वसाधुभ्यो नमः। वरुण। गुरु अजिता मद-द्रवा कामांगा વગેરેની સ્થાપના સાધુપદની સાથે કરવામાં આવી છે; અને સાધુનો વર્ણ શ્યામ હોવાથી શ્યામ વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા સાધુપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૬–વાયવ્ય કોણમાં ॐ ह्रीँ ज्ञानेभ्यो नमः। वायु शुक्र कामबाणा सानंदानंदमालिनी नमः વગેરેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને જ્ઞાનનો વર્ણ ઉજ્જવળ હોવા છતાં ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં પીત વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચીતરેલી છે. ૭–ઉત્તર દિશામાં ॐ ह्रीँ तत्व(त्त्व)दृष्टिभ्यो नमः धनद। शनि। माया ना(मा)याविनी रौद्री गुरुभ्यो नमः વગેરેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને તત્ત્વદષ્ટિ એટલે દર્શનપદનો વર્ણ ઉજ્જવળ હોવા છતાં ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ઉપર્યુક્ત પદની માફક પીત વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચીતરેલી છે. ૮–ઇશાન કોણમાં ॐ ह्रीँ चारित्रेभ्यो नमः इशान राहुकेतु कली काली कलिप्रिया વગેરેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને ચારિત્રપદનો વર્ણ ઉજ્જવળ હોવા છતાં આ ચિત્રમાં પણ ઉપર્યુક્ત પદની માફક પીત વર્ણવાળા સાધુની તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરીને આ ત્રીજા વર્તુલાકારનું કામ સમાપ્ત કરેલું છે.

ચોથા વર્તુલાકારમાં આપણે અગાઉ જણાવી ગયા તે મુજબ પટ ચીતરાવનાર મુનિ
જનું નામ તથા પટ ચીતરાવ્યાની તારીખ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને ॐ नमः सिद्धं થી શરૂ
અ થી અઃ સુધીના સ્વરો, ક થી ક્ષ સુધીના વ્યંજનો અને ઋષિમંડલમંત્રામ્ના-
થાપના કરીને છેવટે इति श्रीऋषिमंडलमंत्रयंत्राम्नायः લખીને યંત્રની સમાપ્તિ કરેલી છે.

આખાયે યંત્રની સ્થાપના પૂર્ણકલશની આકૃતિ ચીતરીને પૂર્ણકલશના પેટાભાગમાં
ાં આવી છે. આ પ્રમાણે મધ્યમાં હ્રીંકારમાં ચોવીશ તીર્થંકરની સ્થાપના કરીને આજુબાજુ
જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ચાર વર્તુલાકાર પદો તથા તેના અધિષ્ઠાયકોની સ્થાપના
કલશના મુખ ઉપરના ભાગમાં હ્રૌંકાર લખીને, સાડાત્રણ વર્તુલાકાર લીટીઓથી સારાયે
વેષ્ટિત કરીને છેવટે क्रौं અંકુશબીજ લખીને યંત્રની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

કલશની ઉપરના મુખના ભાગની આજુબાજુ ચિત્રકારે બે ચક્ષુઓ ચીતરેલાં છે. ભાર-
ાણે સંસ્કૃતિઓ મંગલકલશ(પૂર્ણકલશ)ને માંગલિક ચિન્હ તરીકે માનતી હોવા
જૈન સંસ્કૃતિની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે પૂર્ણકલશની આજુબાજુ દિવ્યજ્ઞાનરૂપી
ુઓની રજુઆત કરે છે જ્યારે બીજી બે સંસ્કૃતિઓ બે ચક્ષુઓ સહિત પૂર્ણ
ી રજુઆત કરતી હોય એવું અમારા ખ્યાલમાં નથી.

ચિત્રપટના ચાર ખૂણાઓમાં અનુક્રમે ઉપરની જમણી બાજુથી ૧ ધરણેન્દ્ર, ૨ પદ્માવતી,
મૂર્ત્તિ તથા ૪ વૈરોટ્યાદેવીની યંત્રના અધિષ્ઠાયક તરીકે સ્થાપના કરવામાં આવી છે.
૧ ધરણેન્દ્ર–શરીરનો વર્ણ પીળો, તેના મસ્તક ઉપર છ ફણા, જમણા હાથમાં પાશ
ડાબા હાથમાં અંકુશ તથા તેના બીજા બે હાથ ખાલી ચીતરેલા છે. તે ભદ્રાસનની
બેઠેલો છે. તેના ડાબા ઢીંચણની નીચે તેના ચિહ્ન તરીકે હાથી મૂકેલો છે. આ
ચીતરનાર જૈનમૂર્ત્તિ વિધાનના નિયમોથી તદ્દન અનભિજ્ઞ હોય એમ લાગે છે
કે ધરણેન્દ્રનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

તેના શરીરનો વર્ણ ગૌર, તેના મસ્તક ઉપર ત્રણ ફણા, તેના હસ્તમાં સર્પ, તેના
ાણો તથા તેના ચિહ્ન વિગેરેમાં પણ સર્પની આકૃતિ હોવી જોઈએ. ધરણેન્દ્રના
ેક સ્વરૂપના ચિત્ર માટે જુઓ 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' નામના પુસ્તકમાં છાપવામાં
ા દસ ભુવનપતિના ઇંદ્રોના ચિત્રોની ચિત્રપ્લેટ મધ્યેનું ધરણેન્દ્રનું ચિત્ર.

૨ પદ્માવતી–શરીરનો વર્ણ તપાવેલા સોના જેવો લાલ, મસ્તક ઉપર ત્રણ ફણા, જમણા
ાં અંકુશ અને ડાબા હાથમાં પાશ તથા તેણીનો જમણો હાથ વરદમુદ્રાએ તથા ડાબો
અભયમુદ્રા જેવો ચીતરેલો છે અને તેણીના ચિહ્ન તરીકે કુકડો ચીતરેલો છે; પરંતુ
ેક રીતે કુર્કટ એટલે કુકડો નહિ પણ कुर्कुटोरगवाहना० તેણી હોવાથી કુકડાના મુખની
ાવાળો સર્પ જોઈએ.

*

[શ્રી આત્મારામજી

મોગલ સમય પહેલાંનો કપડા પરનો એક ચિત્રપટ
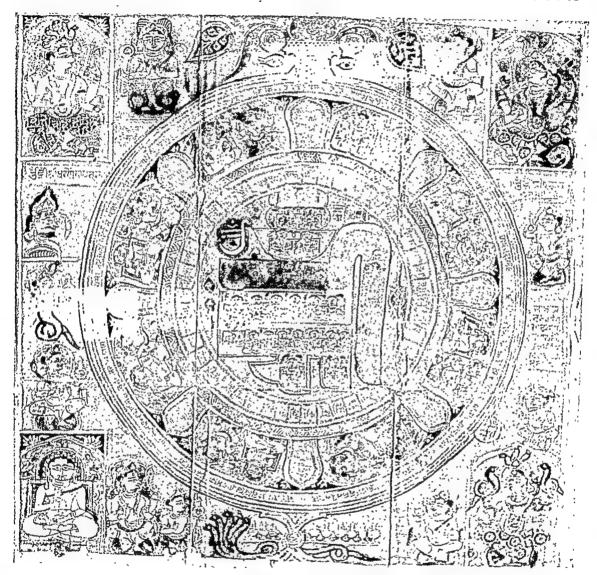
ऋपिमंडल यंत्र

૩ ગુરુમૂર્ત્તિ–ગુરુમહારાજ લાકડાના બાજોટ ઉપર પદ્માસને પ્રવચન મુદ્રાએ હાથ રાખીને બેઠેલા છે. તેઓના શરીરનો વર્ણ પીળો અને કપડાંનો વર્ણ સફેદ છે. જમણા પગની પલાંઠી ઉપર ઓઘો રાખેલો છે.

૪ વૈરોટ્યા–શરીરનો વર્ણ શ્યામ, મસ્તક ઉપર ત્રણ ફણા, ઉપરના બંને હાથમાં સર્પ, નીચેનો જમણો હાથ વરદમુદ્રાએ તથા ડાબો હાથ ખાલી છે. તે ભદ્રાસનની બેઠકે બેઠેલી છે. ચિત્રમાં તેણીની ઓળખાણ માટે કોઇપણ જાતનું ચિહ્ન ચીતરવામાં આવ્યું નથી પણ વાસ્તવિક રીતે ત્યાં અજગરનું ચિહ્ન ચિત્રકારે ચીતરવું જોઇતું હતું, જે શરતચૂકથી રહી ગયું હોય તેમ લાગે છે.

ઉપર્યુક્ત ચાર ખૂણાના ચાર ચિત્રો ઉપરાંત ચિત્રકારે નવગ્રહો તથા નવનિધાન અને તેના અધિષ્ઠાયકનું ચિત્ર પણ ચિત્રપટમાં ચીતરેલું છે, જે આ પ્રમાણે છેઃ—

ઉપરના ભાગની જમણી બાજુએથી અનુક્રમે સૂર્ય અને ડાબી બાજુએ ચંદ્ર, પટની ડાબી બાજુએ મધ્યભાગના છેડા ઉપર અનુક્રમે મંગળ અને બુધ, નીચેના ભાગમાં અનુક્રમે ગુરુ અને શુક્ર તથા પટની જમણી બાજુએ મધ્યભાગના છેડા ઉપર શનિ, રાહુ અને કેતુની સ્થાપના કરીને ચારે બાજુએ મળીને નવગ્રહોની સ્થાપના ચિત્રકારે કરેલી છે. ઉપરાંત પૂર્ણકલશના તળીઆના ભાગમાં નવકુંભાકૃતિઓ ચીતરીને ચિત્રકારે નવનિધાનની તથા તેના અધિષ્ઠાયક પાંચ ફણાવાળા શેષનાગની પણ રજુઆત કરેલી છે. વળી પૂર્ણકલશના ઉપરના મુખના ભાગમાં ગણેશનું તથા કલ્પવૃક્ષનાં પાંદડાંઓનું ચિત્ર ચીતરીને ચિત્રપટ સંપૂર્ણ કરેલો છે.

સ્વર્ગસ્થ પુણ્યશ્લોક પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરિ ઉર્ફે આત્મારામજી મહારાજ સાહેબે ભારતીય સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને પ્રચાર સારુ સારી ય જિંદગી દરમ્યાન જે અથાગ પ્રયત્નો સેવ્યા છે તેને માટે કેવળ જૈન સમાજ નહિ પણ દરેકે દરેક હિંદુ તેઓનો સદાને માટે ઋણી હોવો જોઇએ એવી અમારી માન્યતા છે.

પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરે દ્વયાશ્રય કાવ્ય રચ્યું છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. તે કાવ્ય સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં છે. સંસ્કૃતમાં રચવામાં આવેલા કાવ્યમાં મૂળરાજથી માંડીને કુમારપાળ જૈન થયો ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે; જ્યારે પ્રાકૃત કાવ્યમાં કુમારપાળ રાજાના અમલને માત્ર કાવ્યરૂપે વર્ણવવામાં આવેલો છે. હું અહીં સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય વિષે થોડુંએક લખાણ કરું છું.

આ કાવ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર સને ૧૮૯૩ માં શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની વિદ્યાધિકારી કચેરીની સૂચના અનુસાર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ કર્યું છે. એ ભાષાંતર એકંદર શુદ્ધ છે, જો કે તેમાં કેટલીએક અશુદ્ધિઓ તથા ગેરસમજુતીઓ રહી જવા પામી છે. સંસ્કૃત કાવ્યના છપાએલા બે ગ્રંથો નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી બહાર પડ્યા છે. બીજા વિભાગની પ્રસ્તાવના ઘણી ટૂંકી અને જરા પણ માર્ગદર્શક નહીં એવી ડૉ. બેલવલકરે લખી છે. તે પૈકી પ્રથમ ભાગ ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, જ્યારે બીજો ભાગ ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. પ્રથમ વિભાગમાં પહેલા દસ સર્ગો આપવામાં આવ્યા છે, જ્યારે બીજા વિભાગમાં તે પછીના દસ સર્ગો આપવામાં આવ્યા છે. દ્વયાશ્રય કાવ્યના સંસ્કૃત વિભાગની ટીકા પાલણપુરમાં સંવત્ ૧૩૧૦ ની દીવાળીએ અભયતિલકગણિએ (પૂરી) કરી છે, અને તે બંને વિભાગોમાં શ્લોકો સાથે આપવામાં આવી છે. ટીકા ઘણી સારી છે, અને અભયતિલકગણિ સમર્થ વૈય્યાકરણી તથા અભ્યાસી હશે એમ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

દ્વયાશ્રય કાવ્ય મહાકાવ્ય છે. અને તેના પ્રથમ શ્લોક ઉપરથી જ જણાય છે કે કર્તાની અભિલાષા તેને કાલિદાસના રઘુવંશની કોટિએ મૂકવાની હશે. તે કાવ્ય વ્યાકરણ ઉપર અને ઇતિહાસ ઉપર છે, પણ તેમાં મુખ્યત્વે વ્યાકરણને પ્રાધાન્ય આપેલું હોઇ તેની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા એટલે અંશે ઓછી થઈ જાય છે, જો કે બેમાંથી એક દૃષ્ટિએ પણ હજુ સુધી તેનો વિગતવાર અને શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કોઈએ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં જૂનાં સાધનોનો અભ્યાસ કરવાના પ્રયત્નમાં હું આ દ્વયાશ્રયકૃતિને શ્લોકવાર, ટીકાવાર અને બીજી વિગતો પૂરતો જોઇ શક્યો છું. મારા પરિશીલનનાં પરિણામોને હું તપસીલવાર કોઇ વખત ગૂજરાતને આપવા ઇચ્છું છું.

પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અનેરું છે, અને હું જોઈ શકયો છું તે પ્રમાણે તો, તેનું વ્યાકરણ સમર્થન બીજા કોઇ વ્યાકરણ ગ્રંથની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ છે.

આ મહાકાવ્ય સોલંકી વંશનો ઈતિહાસ વર્ણવે છે, તેથી તેમાંથી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર એટલે કાઠિયાવાડ સંબંધી ઘણું જાણવાનું મળે છે. હેમચંદ્ર આચાર્ય પોતે ગુજરાતી હતા અને તેમનો અનુભવ સર્વજ્ઞ હતો એટલે Encyclopedic–સર્વગામી હતો તેથી તેમાં સમાજ, ઇતિહાસ, વાઙ્મય, લોકસ્થિતિ, ભૂગોળ વિગેરે સંબંધી ઘણું નવું જાણવાનું મળે છે.

આચાર્યનાં કેટલાંક વર્ણનો તો વ્યાકરણનિયમગત હોવા છતાં ઉચ્ચ કાવ્યશક્તિના નમૂનાઓ તરીકે પણ ગણાવી શકાય.

પહેલા સર્ગમાં કર્તાએ અર્હત્ સ્તુતિ કર્યા પછી ચૌલુકય વંશની પ્રશંસા કરી છે. ત્યારપછી અણહિલ્લપાટણનું વર્ણન આવે છે, જે વર્ણન માટે ૧૩૦ શ્લોકો રચવામાં આવ્યા છે. મૂળરાજ નૃપતિનું વર્ણન ૬૭ શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

બીજા સર્ગના કુલ ૧૧૦ શ્લોકો છે. તેમાં મૂળરાજને શંભુ સ્વપ્નમાં દર્શન આપે છે અને સૌરાષ્ટ્રપતિ ઉપર આક્રમણ કરવા તેને આજ્ઞા કરે છે. મૂળરાજ આ સ્વપ્ન ઉપર વિચાર કરે છે અને પોતાના મંત્રીઓ, જેહુલ તથા જંબક, સાથે તે ઉપર મંત્રણા કરે છે.

ત્રીજો સર્ગ ૧૬૦ શ્લોકોનો છે. તેમાં કવિ શરદૃઋતુનું વર્ણન કરે છે અને મૂળરાજનું યુદ્ધ–પ્રયાણ જણાવે છે. સોલંકી સેનાની જંબૂમાલી નદી ઉપરની છાવણીનું કવિએ કરાવેલું દર્શન ઘણું સુંદર છે.

ચોથો સર્ગ ૯૪ શ્લોકોનો બનેલો છે. તેમાં મૂળરાજને ગ્રહરિપુનો દૂત મળે છે અને પછી કવિ સોરઠી સેનાનું વર્ણન આપે છે.

પાંચમા સર્ગના ૧૪૨ શ્લોકોમાં મૂળરાજનો ગ્રહારિ (ગ્રહરિપુ) ઉપરનો વિજય, તેનું કેદ થવું, ગ્રહારિની મુક્તિ, મૂળરાજની પ્રભાસતીર્થની યાત્રા અને મૂળરાજે સોમનાથનું કરેલું સ્તવન એટલું આવે છે.

છઠ્ઠા સર્ગમાં સોલંકીઓનો લાટદેશ ઉપરનો વિજય આવે છે. આ સર્ગમાં મૂળરાજ મરણ પામે છે અને ચામુંડરાજ ગાદીએ આવે છે. સર્ગના કુલ શ્લોકો ૧૦૭ છે.

સાતમા સર્ગમાં આચાર્યે ૧૪૨ શ્લોકો મૂકયા છે. તેમાં ચામુંડરાજ તથા કુમારો વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ અને નાગકુમાર, એમનું વર્ણન, વલ્લભરાજની માળવદેશ ઉપર સવારી, તેનું શીતળાના રોગથી મરણ, ચામુંડનું શુક્લતીર્થ ઉપર જઇ તપઃસેવન તથા

મરણ, નાગરાજનું તથા દુર્લભરાજનું મારવાડી નૃપતિ મહેન્દ્રની કન્યાઓ સાથે લગ્ન, ગુજરાતનો માળવદેશ ઉપર વિજય, એટલી બાબતો આવે છે.

આઠમા સર્ગમાં ભીમના અમલનું વર્ણન આવે છે. તેના કુલ ૧૨૫ શ્લોકો છે. ભીમ સિંધુ દેશના રાજા હમ્મુક ઉપર વિજય મેળવે છે તેનું તથા ચેદિદેશનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

નવમા સર્ગમાં ૧૭૨ શ્લોકો છે. તેમાં કલચૂરીવંશીય ચેદીરાજા કર્ણ અને સોલંકીવંશીય ગૂર્જર રાજા ભીમ વચ્ચે થએલા સમાધાનને બતાવવામાં આવ્યું છે. ગૂર્જર રાજ્યની પ્રતિભા આ વખતે તમામ ભારતવર્ષના રાજવંશો ઉપર પડી હતી તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભૂગોળ તથા ઈતિહાસ બંને આ સર્ગમાં તથા આઠમા સર્ગમાં ખાસ આવે છે. ભીમ તથા ક્ષેમરાજ બંને આ સર્ગમાં મરણ પામે છે અને કર્ણ ગાદીએ આવે છે. કર્ણરાજા અને ચંદ્રપુરના કદંબરાજ જયકેશીની પુત્રી મયલ્લણા એમનું પ્રીતિલગ્ન આ સર્ગમાં વર્ણાય છે, જે બીજાં અનેક કપોલકલ્પિત વર્ણનોનો નિરાસ કરવામાં ઉપકારક થઇ શકે છે.

દસમા સર્ગમાં ૯૦ શ્લોકો છે અને તેમાં હેમચંદ્રસૂરિ, કર્ણરાજે લક્ષ્મીદેવીની કરેલી આરાધનાનું તથા લક્ષ્મીદેવીની પ્રસન્નતાનું અતિ મનોહર વર્ણન આપે છે. એ આરાધનાથી કર્ણની મહારાણી મયલ્લણાને ગર્ભ રહે છે.

અગ્યારમા સર્ગમાં ૧૧૮ શ્લોકો છે. તેમાં કુમાર સિદ્ધરાજનો જન્મ, તેનું નામકરણ, તેનો વિદ્યાભ્યાસ, તેનો અભિષેક, કર્ણનું મરણ, કુમાર દેવપ્રસાદનું મરણ, ત્રિભુવનપાળને અપાએલું અભયવચન, એ આવે છે.

બારમા સર્ગમાં ૮૧ શ્લોકો છે. તેમાં સિદ્ધરાજ બર્બરકને હરાવી તેને લશ્કરમાં નોકરી આપે છે, અને સારસ્વતતીરનું રક્ષણ કરવાનું કામ તેને સોંપે છે.

તેરમા સર્ગમાં ૧૧૦ શ્લોકો છે. તેમાં સિદ્ધરાજનો તંત્રવિદ્યા ઉપરનો અનુરાગ પ્રકટ થાય છે. રાજા એક નાગકુમાર અને તેની સ્ત્રી સાથે પરિચય કરે છે અને નાગકુમારને બચાવે છે.

ચૌદમા સર્ગમાં ૭૪ શ્લોકો છે. તેમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ અવંતીશ્વર યશોવર્માને હરાવી કેદ કરે છે. આ સર્ગમાં ગૂર્જરેશ્વરનો પાટણની તથા ઉજ્જૈનની યોગિનીઓ સાથેનો પરિચય દર્શાવવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજ આ યોગિનીઓને દંડ આપે છે અને પ્રજાને તેમની કનડગતથી બચાવે છે.

પંદરમા સર્ગમાં સિદ્ધરાજ પાટણ પાછો આવે છે. તે સિદ્ધપુરમાં રુદ્રાલય તથા મઠો બંધાવે છે, કેદારદેવને સંતોષે છે, મહાવીરનું ચૈત્ય કરાવે છે, અને સોમનાથ,

ગિરનાર તથા શત્રુંજયની યાત્રા કરે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તે શિહોરનું બ્રહ્મસ્થાન વસાવે છે. આ સર્ગમાં કરેલું પરદેશીઓનું વર્ણન ખાસ ઉપયોગિતા ધરાવે છે. પાટણ આવતાં સિદ્ધરાજ ખૂબ યજ્ઞો કરે છે અને સહસ્રલિંગ તળાવ, સત્રશાળાઓ વિગેરે તૈયાર કરાવે છે.

સોળમા સર્ગમાં કુમારપાળનો અમલ શરૂ થાય છે. તેના કુલ ૯૭ શ્લોકો છે. અહીં ગૂર્જરેશ્વર ચિત્રકૂટ(ચિતોડ)ના રાજા આર્ણ ઉપર સવારી કરે છે. આ સર્ગમાં આપેલું આબૂનું વર્ણન અતિ રમ્ય છે. હેમચંદ્ર આચાર્ય આ વર્ણનમાં બનાસ નદી, મંદાકિની નદી, વસિષ્ઠનો આશ્રમ, મહાતીર્થસ્નાનો, મહોત્સવો, સૈંધવી દેવી, ખનિજની ખાણો, શબરી સ્થાનો, ઋષભદેવનું મંદિર, તેની કારીગીરી, અચલેશ્વર, રાજા વિક્રમસિંહે કુમારપાળનું કરેલું આતિથ્ય–એટલી બાબતોનો સમાવેશ કરે છે. બનાસ નદી ઉપર છાવણી નાંખી પડેલા ગૂર્જર સૈન્યનું વર્ણન અહીં આવે છે અને કવિ છ ઋતુઓને અહીં વર્ણવે છે.

આવું જ મનોહર વર્ણન સત્તરમા સર્ગમાં ચાલુ રહે છે. તેમાં ઇતિહાસનું નામ માત્ર નથી. સુરતક્રીડા, સંધ્યાનવર્ણન, રાત્રિવર્ણન, સૂર્યોદય એટલું એમાં આવે છે, જો કે શ્લોક—સંખ્યા કુલ ૧૩૮ છે. આ સર્ગ વાંચતાં મને "શિશુપાલવધ" માં યાદવોની ગિરનારયાત્રા યાદ આવી હતી.

અઢારમા સર્ગની શ્લોક–સંખ્યા ૧૦૬ છે, અને તેમાં ગૂર્જરસેનાનો ચિત્રકૂટી સેના ઉપરનો વિજય આવે છે.

ઓગણીસમા સર્ગમાં કુલ ૧૩૭ શ્લોકો છે. તેમાં આર્ણ રાજા કુમારપાળ સાથે મૈત્રી કરે છે અને પાટણ મુકામે મેવાડકુંવરી જલ્હણાદેવી સાથે કુમારપાળનું લગ્ન થાય છે. આ જ સર્ગમાં માળવાના રાજા બલ્લાલ સામેની સવારીનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે અને બલ્લાલનો વધ થાય છે તે કહેવામાં આવ્યું છે.

વીસમો સર્ગ કાવ્યનો છેલ્લો સર્ગ છે. તેમાં કુમારપાળ અમારિ–ઘોષણા પ્રવર્તાવે છે, નિર્વંશ પ્રજાજનના ધનનો ત્યાગ કરે છે, કાશીક્ષેત્રના કેદારનાથના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કરાવે છે, સોમનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવે છે, પાટણમાં પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ બંધાવે છે ને કુમારપાળેશ્વર દેવનું (શંકર) મંદિર કરે છે અને દેવપત્તનમાં પાર્શ્વચૈત્ય કરે છે. આ સર્ગમાં કુમારપાળ જૈન થાય છે એમ જણાય છે, કારણ કે હેમચંદ્રસૂરિ ૯૮ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે રચી ગયા છે:—

> युष्मान् भो अभिवादये भव जयी भो एधि जैनश्च भो,
> युष्मानप्यभिवादये सुकृतवान् भूयः कुमार भव।
> आयुष्मांश्च कुमारपाल चिरमित्याशंसितोऽत्रार्हतै—
> श्चैत्यं स्फाटिकपार्श्वबिंबमकृत स्वर्णेन्द्रनीलैर्नृपः ॥

કુમારપાળ જૈન મુનિઓને કહે છે: 'હું તમોને વંદના કરું છું.' જૈન મુનિઓ કહે છે: 'તારો જય થાઓ. તું જૈન થા.' કુમારપાળ ઉત્તર આપે છે: 'હે આર્હતો! હું તમને ફરી અભિવંદના કરું છું.' આર્હતો કહે છે: 'હે રાજા! હે કુમારપાળ! તું સુકૃતવાન્ થા. તને ધર્મલાભ થાઓ. તું આયુષ્યમાન્ થા. તું જૈન દર્શનનો પ્રચાર કર.' એવી રીતે કહેવાતા એ રાજાએ સ્ફટિકના પાર્શ્વનાથ બિંબવાળું સોનાનું અને ઇંદ્રનીલવાળું ચૈત્ય (અણહિલ્લપાટકમાં) કર્યું.

ઉપર દ્વયાશ્રયની માત્ર રૂપરેખા આપી છે, તેનો વિગતવાર અભ્યાસ થવો જોઇએ. આખું સંસ્કૃત કાવ્ય ટીકા સાથે વાંચતાં મને તેની ઉપયોગિતા અનેકવિધ જણાઈ છે. એ વિવિધ ઉપયોગિતાનાં રહસ્ય માત્ર જૈન પ્રજા નહી પણ ગૂર્જર અને ગૂર્જરેતર સમાજ સમક્ષ કોઇ વાર મૂકવા તીવ્ર અભિલાષા છે. ગૂર્જરાષ્ટ્રના તમામ સમાજે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની અપ્રતિમ પ્રતિભા માટે અભિમાન ધરાવવું જોઇએ. હેમચંદ્ર આચાર્ય માત્ર જૈન વિભૂતિ નહોતા: તેમનું વ્યક્તિત્વ ગૂર્જર હતું, આર્ય હતું, અગમ્ય સર્વજ્ઞત્વવાળું હતું. જે નવા જૂના ગૂર્જર લેખકોએ તે સર્વજ્ઞ વ્યક્તિત્વનો ઉપહાસ કર્યો છે તેમણે અક્ષમ્ય ગુન્હો કર્યો છે. હેમચંદ્રની પ્રતિભાની રજ:કણ જેટલી પ્રતિભા જેની નથી તેઓ આવો ગુન્હો કરી શકે, એ હજુ ચાલુ છે તે જ આપણી અયોગ્યતા સૂચવે છે.
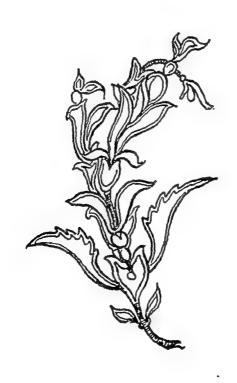
પશ્ચિમના દેશો બહિર્મુખી જ્ઞાનપ્રકૃતિમાં અદ્વિતીય ઉચ્ચતા ભોગવે છે, અને વિજ્ઞાન આજે અદ્‌ભુત પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે એ બીના વારંવાર આપણને કહેવામાં આવે છે તેની સાથે પૂર્વમાં તેવી પ્રગતિ થઈ નથી એમ દર્શાવી કેટલાકો તરફથી આપણા જ્ઞાનગૌરવ તરફ ઉદાસીનતા પ્રેરવા કોઈ કોઈ વાર પ્રયત્ન થાય છે; પણ પશ્ચિમે અન્તર્મુખી જ્ઞાન-પ્રકૃતિથી આપણા જેવી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી નથી એ વાત જોઈએ તેવી આગ્રહ સાથે કહેવામાં આવતી નથી. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ને માનસશાસ્ત્રમાં પૂર્વનાં તત્ત્વદર્શનોએ અન્તર્મુખી પૃથક્કરણથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જ્ઞાનની બરોબરી પશ્ચિમમાં મળવી અશક્ય છે.

જૈન દર્શનમાં જોવામાં આવતું કર્મોનું વર્ગીકરણ આનું એક ઉદાહરણ છે. કર્મના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: ઘાતી ને અઘાતી. અને ઘાતીકર્મના દર્શનાવરણીય, જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય એ વિભાગ છે; જ્યારે અઘાતીકર્મના આયુઃ, નામ, ગોત્ર ને વેદનીય એ વિભાગ છે. તે દરેકના પેટાવિભાગ ધ્યાનમાં લેતા ઘાતી ને અઘાતીકર્મના ૧૫૮ પેટાભેદ દર્શાવવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે:—

૧ દર્શનાવરણીયકર્મ	૯ જાતનાં	૫ આયુઃકર્મ	૪ જાતનાં
૨ જ્ઞાનાવરણીયકર્મ	૫ જાતનાં	૬ નામકર્મ	૧૦૩ જાતનાં
૩ મોહનીયકર્મ	૨૮ જાતનાં	૭ ગોત્રકર્મ	૨ જાતનાં
૪ અંતરાયકર્મ	૫ જાતનાં	૮ વેદનીયકર્મ	૨ જાતનાં
		કુલ	૧૫૮ જાતનાં

આ યાદી જોનારને જૈન દર્શન અન્તર્મુખી પૃથક્કરણમાં કેટલે ઊંડે સુધી પહોંચી શક્યું છે તેનો તરત જ ખ્યાલ આવશે.

એ દર્શનની ઉપકારકતા કેટલી બધી છે તે દર્શાવવા માટે તેમાં ખાસ રસ લેનારાઓએ નીચેના વિષયો જેવા વિષયો પર સત્વર પુસ્તકો લખાવવાં જોઈએ એમ મારું માનવું છે.

(ક) અનેકાન્તવાદનો ઇતિહાસ:—ગૂજરાતીમાં તેમ જ અંગ્રેજીમાં.
(ખ) અહિંસાવાદ અને હિંદમાં તેની અસર:—ગૂજરાતીમાં તેમ જ અંગ્રેજીમાં.
(ગ) જૈન ધર્મની અન્ય ધર્મો સાથે સરખામણી:—ગૂજરાતીમાં તેમ જ અંગ્રેજીમાં.

શ્રી "આત્માનન્દ" શતાબ્દિના નિમિત્તે થતી લેખપ્રવૃત્તિ વખતે આટલી શુભેચ્છા વધુ પડતી નહિ ગણાય.
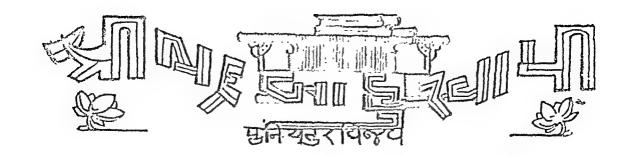
तत्त्वार्थरत्नौघविलोकनार्थं सिद्धान्तसौधान्तरहस्तदीपाः ।
निर्युक्तयो येन कृताः कृतार्थस्तनोतु भद्राणि स भद्रबाहुः ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર

શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી સમર્થ તત્ત્વવેત્તા થઇ ગયા છે. એમની સાહિત્ય-સેવા જૈન સમાજને ગૌરવાસ્પદ બનાવે છે. જૈનાગમોને અલંકૃત કરનારી એમણે રચેલી નિર્યુક્તિઓ જોઇ સાક્ષરો મંત્રમુગ્ધ બને છે. એવા મહાપુરુષના જીવનને અંગે બે શબ્દો લખવા સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો અને તે વળી આસન્નોપકારી શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વર જેવા પુનિત મહાત્માના શતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ માટે એ બીના મને અત્યંત આનંદ ઉપજાવે છે.

શ્વેતાંબર હો કે દિગંબર-સહુ કોઇ શ્રી ભદ્રબાહુને માને છે. બન્ને પક્ષના અનેક વિદ્વાનોએ થોડાઘણા ફેરફાર સાથે આલેખેલું એમનું જીવનચરિત્ર સંખ્યાબંધ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે અને જૈન સમાજનો મોટો ભાગ તેથી વાકેફગાર હોવાથી તે અહિં જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ ભદ્રબાહુ નામની બે વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન સમયે થયેલ છે તે બન્નેની ગુંચવાઇ ગયેલ જીવન-ઘટનાના ઉકેલ માટે મારો આ પ્રયાસ છે.

અદ્યાવધિ ઉપલબ્ધ જૈન વાઙ્મય તરફ નજર કરતાં કોઇ પણ સ્થળે બીજા ભદ્રબાહુનો ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. [1]પૂર્વકાલીન ગ્રંથકારો તો એક જ વ્યક્તિ માનીને દરેક પ્રસંગ પંચમશ્રુતકેવલીના નામે જ જણાવે છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિહાળતાં અને

---

१ वंदामि भद्दबाहुं पाईणं चरमसयलसुयनाणिं ।
सुत्तस्स कारगमिसिं दसासु कप्पे य ववहारे ॥ —દશાશ્રુતસ્કંધ ચૂર્ણિ પી. ૪,૧૦૦
—પંચકલ્પભાષ્ય-સંઘદાસગણિ, પી. ૪,૧૦૩

अनुयोगदायिनः सुधर्मस्वामिप्रभृतयो यावदस्य भगवतो निर्युक्तिकारस्य भद्रबाहुस्वामिनश्चतुर्दशपूर्वधरस्याचार्यस्तान् सर्वानिति । —શીલાંકાચાર્ય-આચારાંગસૂત્રવૃત્તિ.

अरिहंते वंदित्ता चउद्दसपुव्वी तहे व दसपुव्वी ।
एक्कारअंगसुत्तधारए सव्वसाहू य ॥ —ઓઘનિર્યુક્તિ. ગા. ૧

અનેક ઈતર સાધનોદ્વારા સૂક્ષ્માવલોકન કરતાં આધુનિક વિદ્વાનોને ભદ્રબાહુ નામની બે વ્યક્તિઓ ભિન્ન માલૂમ પડે છે.[૨]

આદ્ય ભદ્રબાહુ શ્રી યશોભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. ચતુર્દશપૂર્વધર (પંચમશ્રુતકેવલી) હતા. મૌર્યવંશીય [૩]ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયા હતા અને વીરનિર્વાણ દિવસથી ૧૭૦ મા વર્ષે દેવલોક પામ્યા [૪]હતા. એમના જીવન વિષે મારા ધારવા પ્રમાણે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ પરિશિષ્ટ પર્વમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં શ્રી સ્થૂલભદ્રને પૂર્વની વાચના આપ્યાની હકીકત છે પરંતુ નિર્યુક્તિ વિગેરે ગ્રંથો તેમ જ વરાહમિહર સંબંધે નામનિશાન પણ નથી. જો નિર્યુક્તિઓ વિગેરે તેમની કૃતિ હોત તો સમર્થ વિદ્વાન્ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહેત નહીં.

બીજા ભદ્રબાહુ વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં થયા છે. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહર એમનો ભાઈ હતો. કોના શિષ્ય હતા તે કહી શકાય તેમ નથી. નિર્યુક્ત્યાદિ સર્વ કૃતિઓ એમના બુદ્ધિવૈભવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે.

આ ગાથામાં દશપૂર્વી વિગેરેને નમસ્કાર કરવાથી નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વી નથી એમ પૂરવાર થાય છે અને એટલા માટે જ ટીકાકાર શંકા ઊઠાવે છે કે–भद्रबाहुस्वामिनश्चतुर्दशपूर्वधरत्वाद् दशपूर्वधरादीनां न्यूनत्वात् किं तेषां नमस्कारमसौ करोति ?। પરંતુ તે સમયે ઐતિહાસિક સાધનોની દુર્લભતા હોવાને કારણે પારંપરિક પ્રઘોષને અનુસારે નિર્યુક્તિકારને ચતુર્દશપૂર્વધર કલ્પીને યથામતિ શંકાનું સમાધાન કરે છે, તે અપ્રસ્તુત હોવાથી અહીં લખતો નથી.

दशवैकालिकस्य च निर्युक्तिश्चतुर्दशपूर्वविदा भद्रबाहुस्वामिना कृता । —મલયગિરિ-પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ.

अस्य चातीव गम्भीरार्थतां सकलसाधुश्रावकवर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीभद्रबाहुस्वामिना तद्व्याख्यानरूपा ' आभिनिबोहियनाणं सुअनाणं चेव ओहिनाणं च । ' इत्यादि प्रसिद्ध-ग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता । —મલધારિહેમચંદ્રસૂરિ-વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ.

૨ જુઓ ઇતિહાસપ્રેમી મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ લખેલું वीरनिर्वाणसंवत् और कालगणना નામનું હિન્દી પુસ્તક તથા ન્યા. વ્યા. તીર્થ પં. બેચરદાસ જીવરાજે સંશોધિત પૂર્ણચંદ્રાચાર્યવિરચિત ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર લઘુવૃત્તિ–જિનસૂરમુનિરચિત પ્રિયંકર નૃપ કથા સમેત–માંની પ્રસ્તાવના. (શારદાવિજય ગ્રંથમાળા, ભાવનગરદ્વારા પ્રકાશિત.)

૩ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યારોહણ કાળ વીરનિર્વાણથી ૧૫૫ મે વર્ષે છે. જુઓ પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૮ માનો નિમ્નલિખિત શ્લોક—

एवं च श्रीमहावीरमुक्तेर्वर्षशते गते । पञ्चपञ्चाशदधिके चन्द्रगुप्तोऽभवन्नृपः ॥

૪ वीरमोक्षाद् वर्षशते सप्तत्यग्रे गते सति । भद्रबाहुरपि स्वामी ययौ स्वर्गं समाधिना ॥

परि० स. ९, श्लो० ११२

પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે નિર્યુક્તિકારને ચતુર્દશપૂર્વધર કહેવામાં આવે છે પરંતુ આવશ્યકનિર્યુક્તિની ગાથા ૨૩૦ માં શ્રી [5]વજ્રસ્વામીનો અને ૨૩૨ માં અનુયોગ પૃથક્કરણના અંગે આર્યરક્ષિતનો[6] ઉલ્લેખ આવે છે. ત્યારબાદ નિહ્નવો પરત્વે વર્ણન કરતાં મહાવીરનિર્વાણ પછી ૪૦૯ વર્ષે બોટિક (દિગંબર) મતની ઉત્પત્તિ જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

बहुरय पएस अव्वत्त सामुच्छा दुग तिग अवद्धिआ चेव ।
एएसिं निग्गमणं वोच्छं अहाणुपुव्वीए ॥ २३५ ॥
बहुरय जमालिपभवा जीवपएसा य तीसगुत्ताओ ।
अव्वत्तासाढाओ सामुच्छे अस्समित्ताओ ॥ २३६ ॥
गंगाओ दोकिरिया छलुग्ग तेरासियाण उप्पत्ती ।
थेरा य गोट्ठमाहिल पुट्ठमवद्धं परूविंति ॥ २३७ ॥
सावत्थी उसभपुरं सेयंविया मिहिल उल्लुग्गतीरं ।
पुरिमंतरंजिया दसरह वीरपुरं च नयराइं ॥ २३८ ॥
चोद्दस सोलसवासा चोद्दस वीसुत्तरा य दुण्णि सया ।
अट्ठावीसा य दुवे पंचेव सया य चोआला ॥ २३९ ॥
पंचे सया चुलसीओ छच्चेव सया नवुत्तरा हुंति ।
नाणुप्पतीए दुवे उप्पन्ना निव्वुए सेसा ॥ २४० ॥ ઈત્યાદિ ગાથા.

અર્થ—(૧) ભગવાન્ મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ચૌદ વર્ષે શ્રાવસ્તી નગરીમાં જમાલી આચાર્યથી બહુરત નિહ્નવ થયા. (૨) ભગવાન્‌ની જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી સોળ વર્ષે ઋષભપુરનગરમાં તિષ્યગુપ્તાચાર્યથી છેલ્લા પ્રદેશમાં જીવત્વ માનનાર નિહ્નવ થયા. (૩) ભગવન્તના નિર્વાણ પછી બસો ને ચૌદ વર્ષે શ્વેતાંબિકા નગરીમાં આષાઢાચાર્યથી અવ્યક્તવાદી નિહ્નવ થયા. (૪) ભગવાન્‌ના નિર્વાણ પછી બસો ને વીસ વર્ષે મિથિલા નગરીમાં અશ્વમિત્રાચાર્યથી સામુચ્છેદિક નિહ્નવ થયા. (૫) બસો ને અઠ્ઠાવીશ વર્ષે ઉલ્લુકાતીરે ગંગાચાર્યથી દ્વિક્રિય નિહ્નવ થયા. (૬) પાંચસો ને ચુમાલીશ વર્ષે અંતરંજિકા નગરીમાં ષડુલ્લુકાચા-

૫ વીરનિર્વાણ સંવત્ ૪૯૬ (વિક્રમ સંવત્ ૨૬) માં વજ્રનો જન્મ, વી. નિ. સં. ૫૦૪ (વિ. સં. ૩૪)માં દીક્ષા, વી. નિ. સં. ૫૪૮ (વિ. સં. ૭૮)માં યુગપ્રધાનપદ અને વી. નિ. સં. ૫૮૪ (વિ. સં. ૧૧૪)માં સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

૬ વી. નિ. સં. ૫૨૨ (વિ. સં. ૫૨) માં જન્મ, વી. નિ. સં. ૫૪૪ (વિ. સં. ૭૪) માં દીક્ષા, વી. નિ. સં. ૫૮૪ (વિ. સં. ૧૧૪) માં યુગપ્રધાન પદ અને વી. નિ. સં. ૫૯૭ (વિ. સં. ૧૨૭) માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. માથુરી વાચનાનુસાર વી. નિ. સં. ૫૮૪ માં સ્વર્ગવાસ મનાય છે.

ર્યથી ત્રૈરાશિક નિહ્નવ થયા. (૭) પાંચ સો ને ચોરાશી વર્ષે દશપુરનગરમાં સ્પૃષ્ટકર્મ પ્રરૂપનાર સ્થવિર ગોષ્ઠામાહિલથી અબદ્ધિક નિહ્નવ થયા (૮) અને આઠમા બોટિક (દિગંબર) નિહ્નવ રથવીરપુર નગરમાં ભગવંતના નિર્વાણ પછી છસો ને નવ વર્ષે થયા. આવી રીતે ભગવાન્‌ને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી બે અને નિર્વાણ પછી છ એમ આઠ નિહ્નવ થયા.

આથી પણ નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુસ્વામી પંચમશ્રુતકેવળીથી ભિન્ન હોવાનો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે પૂર્વે થઇ ગયેલ વ્યક્તિ, ભવિષ્યમાં થનાર માટે 'અમુક વર્ષે અમુક થયો.' એવો પ્રયોગ વાપરે નહી; માટે નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુનો સમય વીરનિર્વાણ બાદ ૧૭૦ હોઇ શકે નહીં.

શ્રી સંઘતિલકસૂરિકૃત [૭]સમ્યક્ત્વસપ્તતિકાવૃત્તિ, શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત 'ઉવસગ્ગહરં' સ્તોત્રવૃત્તિ તેમ જ મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણી વિગેરે શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં ભદ્રબાહુને પ્રખર જ્યોતિષી વરાહમિહરના ભાઇ તરીકે વર્ણવેલ છે. વરાહમિહરના રચેલા ચાર ગ્રંથો[૮] અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં છેલ્લો ગ્રંથ ખગોળશાસ્ત્રનું વ્યવહારુ જ્ઞાન આપનાર पञ्चसिद्धान्तिका છે. તેમાં તેનો રચનાકાળ શાકે ૪૨૭ જણાવેલ છે. જુઓ તેની નિમ્નલિખિત આર્યા—

सप्ताश्विवेदसंख्यं शककालमपास्य चैत्रशुक्लादौ ।
अर्धास्तमिते भानौ यवनपुरे सौम्यदिवसाद्ये ॥

વરાહમિહરનો સમય ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાનો છે (૫૦૫–૫૮૫ સુધીનો) તેથી ભદ્રબાહુનો સમય પણ છઠ્ઠો સૈકો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી નિર્યુક્તિ વિગેરે કોઇપણ ગ્રંથમાં પોતાનો રચનાકાળ જણાવતા નથી. માત્ર કલ્પસૂત્રમાં—

---

૭ तत्थ य चउदसविज्जाठाणपारगो छक्कम्मम्मविऊ पयईए भद्दओ भद्दबाहू नाम माहणो हुत्था । तस्स य परमपिम्म सरसीरुहमिहरो वराहमिहरो नाम सहोयरो । —સંઘતિ૦ સમ્યક્ત્વસપ્ત૦

વરાહમિહરનો જન્મ ઉજ્જેન આગળ થયો હતો, એણે ગણિતનું કામ આશરે ઇ. સ. ૫૦૫ માં કરવા માંડ્યું હતું. અને એના એક ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે એ ઇ. સ. ૫૮૭માં મરણ પામ્યો હતો. પ્રો. એ. મૅકડોનાલ્ડ–સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ. વ. ૫૬૪

૮ 'बृहत्संहिता' (જે ૧૮૬૪–૧૮૬૫ ની "Bibiothica Indica" માં કર્ને પ્રસિદ્ધ કરી છે. અને "Journal of Asiatic Society" ના ચોથા પુસ્તકમાં એનું ભાષાંતર થયું છે. એ જ ગ્રંથની ભટ્ટોત્પલની ટીકા સાથની નવી આવૃત્તિ ૧૮૯૫–૯૭ માં એસ. દ્વિવેદીએ બનારસમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.) होराशास्त्र (જેનું મદ્રાસના સી. આયરે ૧૮૮૫ માં ભાષાંતર કર્યું છે.) लघुजातक (જેના થોડા ભાગનું વેબરે અને જેકોબીએ ૧૮૭૨ માં ભાષાંતર કર્યું છે.) અને पञ्चसिद्धान्तिका બનારસમાં થીબો અને એસ. દ્વિવેદીએ ૧૮૮૯ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે અને તેના મોટા ભાગનું ભાષાંતર પણ કર્યું છે.

समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स नववाससयाइं विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ। [९]वायणंतरे पुण अयं तेणउए संवच्छरे काले गच्छइ। सूत्र १४८.

આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. આપણે આ ગ્રંથને એમની પ્રાથમિક કૃતિ માનીએ. આચાર્યશ્રીએ પોતાની ૧૫ વર્ષ લગભગની કિશોરવયે ગ્રંથરચનાની શરૂઆત કરી હોય અને—

तेहिं नाणबलेण वराहमिहरवंतरस्स दुच्चिट्ठं नाऊण सिरिपाससामिणो 'उवसग्गहरं' थवणं काऊण संघकए पेसियं। संघति०-सम्यक्त्वस०

આ વર્ણન તરફ લક્ષ્ય ખેંચી વરાહમિહરના અવસાન (ઇ. સ. ૫૮૫) બાદ ચાર-પાંચ વર્ષ સુધી હયાતી ધરાવતા હશે એમ માનીએ તો એમનો સર્વાયુ વર્ષ ૧૨૫ થી ઉપર અને ૧૫૦ વચ્ચેના ધારી શકાય છે; પરંતુ આટલા લાંબા આયુષ્ય માટે શંકાને સ્થાન મળે છે ખરું.

વરાહમિહરે ઇ. સ. ૫૦૫ થી ગણિતનું કામ કરવા માંડયું અને તે ઇ. સ. ૫૮૭ સુધી હયાત હતો. તેણે લગભગ ૧૫-૨૦ વર્ષની વયે કામ આરંભ્યું હોય તો તેની ઉમર પણ ૧૦૦ ઉપરની કલ્પી શકાય છે. શ્રી ભદ્રબાહુ તેમનાથી વીસ-ત્રીસ વર્ષે વડીલ હોય તો ઉપર્યુક્ત આયુષ્યનો બરાબર મેળ બેસી રહે છે, પરંતુ પ્રબંધચિંતામણિકાર (મેરુતુંગાચાર્ય) એમને લઘુબંધુનું વિશેષણ[૧૦] આપે છે. આથી ઉમર સંબંધી શંકા પુનઃ વિશેષ મજબૂત બને છે.

---

૯ આ વાકયનો અર્થ કલ્પસૂત્રના ટીકાકારો પૈકીના ઘણાખરા ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઉપજાવે છે, પરંતુ ખરી હકીકત તો એમ લાગે છે કે તે સમયે વિક્રમ સંવત્ ૫૧૦ ચાલતો હશે, અને તે વિક્રમના રાજ્યારોહણ દિવસથી તેમજ સંવત્સર પ્રવૃત્તિ દિવસથી ગણવા સંબંધી મતભેદ હશે. શ્રી મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણથી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ રાજા ગાદીએ બેઠો અને ત્યારબાદ ૧૩ મે વર્ષે સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો હતો, માટે વિક્રમ સંવત્માં ૪૭૦ ઉમેરતાં વીર સં. ૯૮૦ આવે અને ૪૮૩ ઉમેરીએ તો ૯૯૩ વર્ષ આવે. આ બાબતના સમર્થન માટે જુઓ કાલિકાચાર્યની પરંપરામાં થયેલા શ્રી ભાવદેવસૂરિએ બનાવેલી કાલિકાચાર્ય કથાની નિમ્ન લિખિત ગાથાઓ—

विक्कमरज्जारंभा पुरओ सिरिवीरनिव्वुई भणिया।
सुन्नमुणिवेय(४७०)जुत्तं विक्कमकालाउ जिणकालं॥
विक्कमरज्जाणंतर तेरसवासेसु (१३) वच्छरपवत्ती।
सिरिवीरमुक्खओ सा चउसयतेसीइ (४८३) वासाउ॥
जिणमुक्खा चउवरिसे (४) पणमरओ दूसमउ य संजाओ।
अरया चउसयगुणसी (४७९) वासेहिं विक्कमं वासं॥

१० श्रीभद्रबाहुनामानं जैनाचार्यं कनीयांसं सोदरम्। —પ્રબંધચિં. સર્ગ ૫.

न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरि श्री आत्मारामजी महाराज के सुप्रसिद्ध शिष्य दक्षिण विहारी—

मुनिराज श्री अमरविजयजी महाराज.

વીરનિર્વાણ સંવત્ ૯૮૦ (વાચનાંતરે ૯૯૩) વર્ષે દેવર્દ્ધિગણિ [11]ક્ષમાશ્રમણે પુસ્તકો લખવાની પ્રવૃત્તિ આરંભી તે સમયે તેમણે આ સ્થવિરાવલી (પટ્ટાવલી) બનાવેલી છે એમ પણ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તે માન્યતા દોષ રહિત નથી. અન્યકૃત ગ્રંથમાં બીજાએ પ્રકરણ વિગેરે ઉમેરવાથી તે ગ્રંથની મહત્તાને હાનિ પહોંચે છે. એવું કાર્ય શિષ્ટ પુરુષ કદી પણ કરે નહી. થોડા સમય માટે આપણે સ્થવિરાવલી દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત માની લઇએ તો પછી તેના છેવટમાં આપેલી—

सुत्तत्थरयणभरिये खमदममद्दवगुणेहिं संपुण्णे ।
देवड्ढिखमासमणे कासवगुत्ते पणिवयामि ॥

આ ગાથાની શી દશા થાય? કોઇ પણ વિદ્વાન્ સ્વયં પોતાને માટે આવા શબ્દો ઉચ્ચારે ખરા? માટે તે જરૂર અન્યકૃત માનવી પડશે.

આખો ગ્રંથ કોઈ રચે, વચ્ચે પ્રકરણ અન્ય ઉમેરે અને તેમના માટે ઉલ્લેખ ત્રીજી વ્યક્તિ કરે એ શું સંભવિત લાગે છે? માટે મારા ધારવા પ્રમાણે તો મૂળ ગ્રંથ અને તેની અન્ય ગાથા સુધીની સ્થવિરાવલી એ સર્વ એક જ વ્યક્તિ(બીજા ભદ્રબાહુ)ની રચના છે.

ગ્રંથકાર ઉપર્યુક્ત ગાથા લખી પટ્ટાવલીની સમાપ્તિ કરે છે તેથી પોતે શ્રી દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય છે, સંતાનીય છે કે અન્ય વંશના છે તેના માટે વધુ ઊહાપોહ કરવાની આવશ્યકતા છે.

એમણે રચેલા ગ્રંથો.

૧ આચારાંગ	નિર્યુક્તિ[12]	૪ ઉત્તરાધ્યયન	નિર્યુક્તિ
૨ સૂત્રકૃતાંગ	”	૫ આવશ્યક	”
૩ દશવૈકાલિક	”	૬ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ[13]	”

---

૧૧ एतत्सूत्रं श्रीदेवर्द्धिगणिक्षमाश्रमणैः प्रक्षिप्तमिति क्वचित् पर्युषणाकल्पावचूर्णौ, तदभिमात्रेण श्रीवीर-निर्वाणात् नवशताशीतिवर्षातिक्रमे सिद्धान्तं पुस्तके न्यसद्भिः श्रीदेवर्द्धिगणिक्षमाश्रमणैः श्रीपर्युषणकल्पस्यापि वाचना पुस्तके न्यस्ता तदानीं पुस्तकलिखनकालज्ञापनायैतत् सूत्रं लिखितमिति ।

—કલ્પદીપિકા (સં. ૧૬૭૭) જયવિજય.

૧૨ પોતે રચેલી નિર્યુકિતઓનાં નામ ગ્રંથકાર પોતે આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

आवस्सय दसकालियस्स तह उत्तरज्झ-मायारे ।
सुयगडे निज्जुत्तिं वोच्छामि तहा दसाणं च ॥
कप्पस्स य निज्जुत्तिं ववहारस्स य परमनिउणस्स ।
सूरियपन्नत्तीए वोच्छं इसिभासियाणं च ॥ आवश्य०नि. गा. ८२, ८३.

૧૩ આ નિર્યુકિત અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. જુઓ નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખ—

अस्या निर्युक्तिरभूत् पूर्वं श्रीभद्रबाहुसूरिकृता ।
कलिदोषात् साऽनेशत् व्याचक्षे केवलं सूत्रम् ॥ મલયગિરિ–સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિ.

૭ ઋષિભાષિત[14]	નિર્યુક્તિ	૯ ઓઘ	નિર્યુક્તિ
૮ પિંડ[15]	,,	૧૦ સંસક્ત	,,

નિર્યુક્તિ તેમ જ મૂળ ગ્રંથ પણ પોતે બનાવેલ છે:—

૧૧ બૃહત્કલ્પ[16]	૧૫ ગ્રહશાંતિસ્તોત્ર
૧૨ વ્યવહાર	૧૬ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર[19]
૧૩ દશાશ્રુતસ્કંધ[17]	૧૭ દ્વાદશભાવ–જન્મપ્રદીપ
૧૪ ભદ્રબાહુસંહિતા[18]	૧૮ વસુદેવહિંડી[20]

આ સર્વ ગ્રંથોમાં નિર્યુક્તિઓ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે.

એમનો જન્મ, દીક્ષા, અવસાન સમય તથા શિષ્યાદિ સંતતિ જાણવા માટે મારી નજર તળે આવેલા ગ્રંથોમાં કોઈ સ્થળે સાધનો પ્રાપ્ત થતાં નથી. આગમોના અભ્યાસીઓ અને ઇતિહાસવેત્તાઓ કંઇ નવીન તત્ત્વ બહાર લાવશે તો અમારા જેવા ઉપર મહાન્ ઉપકાર થશે એવી આશા રાખી વિરમું છું.

---

૧૪ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

૧૫ येनैषा पिण्डनिर्युक्तिर्युक्तिरम्या विनिर्मिता ।
द्वादशाङ्गविदे तस्मै नमः श्रीभद्रबाहवे ॥ મલય૦વિ૦નિ૦વૃત્તિ.

૧૬ श्रीकल्पसूत्रममृतं विबुधोपभोगयोग्यं जरामरणदारुणदुःखहारि ।
येनोद्धृतं मतिमता मथितात् श्रुताब्धेः श्रीभद्रबाहुगुरवे प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥
ક્ષેમકીર્ત્તિ–બૃહત્કલ્પ ટીકા.

૧૭ હાલમાં મંગલનિમિત્તે પર્યુષણપર્વમાં વંચાય છે તે કલ્પસૂત્ર આ ગ્રંથનું આઠમું અધ્યયન છે. આના માટે નિશ્ચિત પુરાવો નથી.

૧૮ तथान्यां भगवांश्चक्रे संहितां भद्रबाहवीम् । ઇત્યાદિ કથન હોવાથી એમણે સંહિતા રચી છે ખરી, પરંતુ હાલમાં જે 'ભદ્રબાહુસંહિતા' એ નામનું પુસ્તક છપાયું છે તે આ ભદ્રબાહુકૃત નથી.

૧૯ આ ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યબંધ છે. એનો ત્રુટક ભાગ અમારા જોવામાં આવેલ છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથ કેટલા શ્લોકપ્રમાણ હશે તે કહી શકાય નહી.

૨૦ આ ગ્રંથ મૂળ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલો કે જે સવાલાખ શ્લોકપ્રમાણ હતો એમ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુદેવ શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ જણાવે છે કે:—

वंदामि भद्दबाहुं जेण य अइरसियबहुकहाकलियं ।
रइयं सवायलक्खं चरियं वसुदेवरायस्स ॥ શાંતિનાથચરિત્ર, મંગલાચરણ.

તથા શ્રી હંસવિજયજી જૈન લાઇબ્રેરીની ગ્રંથમાળા તરફથી છપાયેલ નર્મદાસુંદરી કથાને અંતે

इति हरिपितृहिण्डेर्भद्रबाहुप्रणीतेर्विरचितमिह लोकश्रोत्रपात्रैकपेयम् ।
चरितममलमेतन्नर्मदासुन्दरीयं भवतु शिवनिवासप्रापकं भक्तिभाजाम् ॥ २४६ ॥

હાલમાં ઉપલબ્ધ વસુદેવહિંડી તો સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણે આરંભ્યો હતો અને ધર્મસેનગણિ-મહત્તરે પૂરો કર્યો હતો તે છે તેથી આ તેનાથી ભિન્ન હશે.
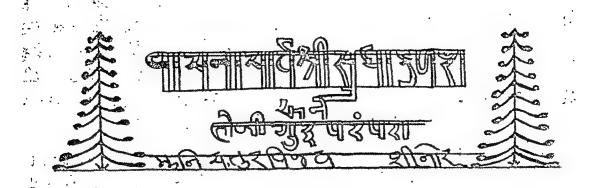
સાહિત્યક્ષેત્રમાં સતત પર્યટન કરનાર કોઇપણ વિદ્વાન્ શ્રીસુધાકળશકૃત એકાક્ષરનામ-માળાના દર્શનથી વંચિત રહ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી. જૈન, જૈનેતરોનાં પ્રાચીન ભંડારો અને વિદ્વાનોના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં આ ગ્રંથની અનેક પ્રતિઓ છૂટીછવાઈ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે ઉપરથી આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન પૂર્વે વિશેષ પ્રમાણમાં થતું હશે એમ અનુમાન થાય છે.

શ્રી સમયસુંદરગણિકૃત અષ્ટલક્ષાંર્થી (અર્થરત્નાવલી[1]), શ્રી ગુણરત્નપંડિતકૃત નમસ્કારપ્રથમપદાર્થ[2] અને શ્રી માનસાગરવિરચિત परिग्रहारम्भमग्ना (યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૧ શ્લોક ૧૦) શ્લોકની શતાર્થીમાં[3] સાક્ષી તરીકે ટાંકેલા આ ગ્રંથનાં પુષ્કળ પદ્યો નજરે પડે છે તેથી એમ સાબિત થાય છે કે આ ગ્રંથ કદમાં અત્યંત લઘુ (માત્ર શ્લો ૫૦) હોવા છતાં પ્રતિપદાના ચંદ્રની માફક વિદ્વાનો તેમ જ અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ અત્યંત પ્રિય થઇ પડેલો હોવો જોઇએ.

ગ્રંથકાર છેવટના શ્લોકમાં 'મલધારિ[4] ગચ્છના આચાર્ય **શ્રી રાજશેખરસૂરિ**ના શિષ્ય હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ કયા સમયમાં? એમની ગુરુપરંપરા કઇ? કયો ગચ્છ? તથા એમની અન્ય કોઇ કૃતિ છે કે નહી? તેની તપાસ કરવા અત્યારસુધી કોઇનું પણ લક્ષ ખેંચાયું હોય એમ નહી લાગવાથી, મને એમના અંગે જે માહિતી મળી છે તે વાચકવર્ગના ઉપયોગાર્થે અત્રે રજુ કરું છું.

૧-૨ આ બંને ગ્રંથો શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ ઝવેરી જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ (સુરત) તરફથી પ્રકાશિત થયાં છે.

૩ આ ગ્રંથ હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી. અમોએ એની પ્રેસકોપી તૈયાર કરી છે અને अनेकार्थ-साहित्य संग्रहના બીજા વિભાગમાં પ્રગટ કરવા ધારાદો રાખીએ છીએ.

૪. मलधारिगच्छभर्तुः सूरेः श्रीराजशेखरस्य गुरोः ।
शिष्यः सुधाकलश इत्येकाक्षरनाममालिकामतनोत् ॥ ५० ॥

શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહ(વડોદરા)માં પ્રાપ્ત થયેલી संगीतोपनिषद्ग्रंथसारोद्धार ની પ્રશસ્તિ જણાવે છે કે–હર્ષપુરીયગચ્છમાં **શ્રી અભયદેવ** સૂરિ નામે આચાર્ય થયા કે જેમને ગુર્જરદેશના રાજા **કર્ણદેવે** મલધારીનો ઇલ્કાબ અર્પણ કર્યો હતો. એમની ગચ્છપરંપરામાં સ્વ–પરસિદ્ધાંત અને સંગીત વિદ્યામાં નિષ્ણાત શ્રી **નરચંદ્ર** સૂરિ થયા. તેમના શિષ્ય શ્રી તિલકસૂરિની પાટે શ્રી રાજશેખરસૂરિ આવ્યા. તેમના શિષ્ય **સુધાકળશે** સં. ૧૪૦૬ માં આ સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથસારોદ્ધાર રચ્યો.

આ ટૂંકી છતાં અતિ ઉપયોગી [૫]પ્રશસ્તિ ઉપરથી વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં શ્રી દેવપ્રભસૂરિકૃત પાંડવચરિત્ર મહાકાવ્ય તેમ જ લક્ષ્મણગણિપ્રણીત સુપાસનાહચરિત્રની વિગેરેની પ્રશસ્તિઓના આધારે એમની આખી ગુરુપરંપરા નીચે મુજબ જાણવામાં આવી છે—
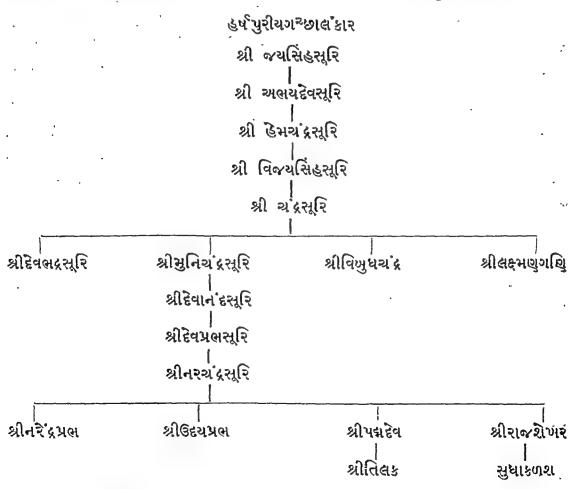
૫ આ પ્રશસ્તિનાં પદ્યો આ જ લેખમાં પ્રસંગોપાત આગા–પાછા ફુટનોટમાં આવી જવાથી અહીં આપ્યાં નથી.

આ વંશવૃક્ષમાં આપેલા કેટલાક આચાર્યોનો ટૂંક પરિચય—

હર્ષપુરીયગચ્છ—

આ ગચ્છ કયા આચાર્યથી કયા સમયમાં નીકળ્યો તેનો કંઇ નિશ્ચય થયો નથી, પરંતુ અજમેર પાસે આવેલા [૬]હર્ષપુર નામના નગર ઉપરથી આની પ્રસિદ્ધિ થઇ હોય એમ સંભાવના થાય છે. કોટિકગણ, ભારદ્વાજ વંશ અને પ્રશ્નવાહન કુળની આ એક શાખા છે. આ ગચ્છમાં નરેંદ્રાદિપ્રતિબોધકો, સાહિત્યના સ્રષ્ટાઓ, વાદીન્દ્રો તેમજ તપસ્વીઓ અનેક થયા [૭]છે. શ્રી બુ. સા. કૃત ગચ્છમત પ્રબંધમાં કાન્યકુબ્જ(કનોજ)નરેશ આમરાજાના પ્રતિબોધક શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિ આ ગચ્છમાં થયાનું જણાવે છે, પરંતુ મને તેનો કોઇ ચોક્કસ પુરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. જો કદાચ એમનું કથન સત્ય હોય તો વિક્રમની આઠમી નવમી શતાબ્દિ પૂર્વેનો ગચ્છ સંભવે.

શ્રી અભયદેવસૂરિ—

નવાંગી ટીકાકાર તથા સન્મતિતર્કના વૃત્તિકાર કરતાં આ આચાર્ય ભિન્ન છે. એમણે શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિના સહવાસથી શિથિલતા દૂર કરી મુનિમાર્ગમાં પુનઃ જાગૃતિ આણી [૮]હતી. મોટા ભાગે વિહાર પણ તેમની સાથે જ કરતા હતા. શ્રી [૯]વીરદેવ મુનિએ એમને મંત્રાદિ વિધિવિધાનો શીખવ્યાં હતાં. ગૂર્જરેશ [૧૦]કર્ણદેવ રાજાએ એમને ‘ મલધારી ’ નામે પદ અર્પણ કર્યું હતું, તેથી તેમનાથી મલધારી ગચ્છની શરૂઆત થઇ. મલયગચ્છ પણ કહેવાય છે.

---

૬ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૯૬માં રચેલી શ્રીકલ્પસૂત્ર સુબોધિકાવૃત્તિના આઠમા વ્યાખ્યાનમાં પ્રિયગ્રંથસૂરિના પ્રસંગે “ ૩૦૦ જિનમંદિર, ૪૦૦ લૌકિક પ્રાસાદ, ૧૮૦૦ બ્રાહ્મણોનાં ઘર, ૩૬૦૦ વણિકોનાં ઘર, ૯૦૦ બાગબગીચા, ૭૦૦ વાવો, ૨૦૦ કુવા અને ૭૦૦ દાનશાળાઓથી અલંકૃત” આ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું હોવાથી પ્રથમ આ શહેર પુષ્કળ આબાદીસંપન્ન અને અત્યંત પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે.

૭ राजानः प्रतिबोधिताः कति कति ग्रन्थाः स्वयं निर्मिता,
वादीन्द्राः कति निर्जिताः कति तपांस्युग्राणि तप्तानि च ।
श्रीमद्धर्षपुरीयगच्छमुकुटैः श्रीसूरिसूत्रामलैः
सच्छिष्यैर्मुनिभिश्च वेति नयरं वागीश्वरं तन्मतम् ॥ सङ्गी० अ० ६, श्लो० ४८.

૮–૯ જુઓ મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિવિરચિત જીવસમાસ વિગેરેની પ્રશસ્તિઓ શ્લો. ૬–૭–૮

૧૦ શ્રી મેરુતુંગસૂરિકૃત પ્રબંધચિંતામણિના આધારે સં. ૧૧૨૮ ના ચૈત્ર વદિ ૭ ને સોમવારે હસ્ત નક્ષત્ર અને મીન લગ્નમાં કર્ણદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. તે કર્ણ એકંદર ૨૯ વર્ષ, ૮ માસ અને ૨૧ દિવસ રાજ્ય કરી સં. ૧૧૫૦ ના પોષ વદિ ૩ ને શનિવારે શ્રવણ નક્ષત્રે વૃષ લગ્નમાં સિદ્ધરાજને ગાદીએ બેસાડી દેવલોક પામ્યો હતો.

तद्गच्छेऽभयदेवसूरिसुगुरोः श्रीकर्णभूपेन यः ।
संज्ञा श्रीमलधारिणेति........स्वयं निर्मिता ॥ સંગી. અ. ૬ શ્લો. ૪૯.

વિશેષ માટે જુઓ એમના જ શિષ્ય શ્રી ચંદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રત ચરિત્રની પ્રશસ્તિ.

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ—

પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયની વૃત્તિમાં રાજશેખરસૂરિ જણાવે છે કે–તેઓ મૂળ પ્રદ્યુમ્ન નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે પોતાની સ્ત્રી ત્યજી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

એમના વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતનો રાજા શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહ હમેશાં હાજર રહેતો અને એમના ઉપદેશાનુસાર તીર્થયાત્રાદિ અનેક ધર્મકાર્યોમાં અગ્રભાગ ભજવતો. એમના રચેલા નિમ્ન લિખિત ગ્રંથો એમની વિદ્વત્તાની સાક્ષી પૂરે છે:—

૧ શ્રી વિશેષાવશ્યકવિવરણ[૧૧] (રચના સંવત્ ૧૧૭૫)

૨ હરિભદ્રીય આવશ્યકવૃત્તિ ટિપ્પન (પ્રદેશવ્યાખ્યા) ગ્રં. ૪૬૦૦

૩ શતક (પંચમ કર્મગ્રંથ) ભાષ્યવિવરણ. ગ્રં. ૩૮૦૦

૪ અનુયોગદ્વારવૃત્તિ.

૫ ઉપદેશમાળા (પુષ્પમાલા) સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ યુક્ત. (રચના સં. ૧૧૭૫) ગ્રં. ૧૪૦૦૦

૬ જીવસમાસવિવરણ[૧૨] ગ્રં. ૬૬૨૭

૭ ભવભાવના સૂત્ર[૧૩] અને તેનું વિવરણ (રચના સં. ૧૧૭૦)

૮ નંદીસૂત્ર ટિપ્પન.

સં. ૧૧૬૪ માં કર્તાના પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખાયેલી નં. ૬ ની તાડપત્રની પ્રત સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)માં હોવાનું P. P. ૧/૧૮ માં સૂચવે છે.

શ્રી વિજયસિંહસૂરિ તેમજ શ્રી ચંદ્રસૂરિ પોતપોતાના રચેલા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં એમની સમગ્ર કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પુષ્કળ ગુણો વર્ણવે છે. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ P. P. ૫/૧૩/૯૦/૯૬ પેજ.

---

૧૧ પં. લા. ભ. કૃત જેસલમેરુ ભાંડાગારીય સૂચિપત્રમાં પૃ. ૧૮, નં. ૧૫૭ માં દ્વિતીય ખંડની પ્રત વિ. સં. ૧૪૮૮ ની લખેલી સૂચવે છે.

व्यतीते विक्रमादष्टाष्टाब्धीन्दुमित वत्सरे ।
विशेषावश्यकव्याख्यायां खण्डं लिखितं मुदा ॥

૧૨ આ ગ્રંથ ઉપર શ્રી શીલાચાર્યકૃત ટીકા પણ છે.

૧૩ આ ગ્રંથની અંતર્ગત નેમનાથચરિત્રની સં. ૧૨૪૫ ચૈત્ર શુદિ ૧૪ ની લખેલી પ્રત જેસલમેરુ ભંડારમાં છે પરંતુ તે ભવભાવનાનો પેટા ભાગ તરીકે હોવાથી અહિં જુદી ગણી નથી.

શ્રી વિજયસિંહસૂરિ—

એમણે સં. ૧૧૯૧ માં ઉપદેશમાળાવૃત્તિ રચી છે. એમના શિષ્ય પદ્મદેવ માટે સં. ૧૨૪૭ ના અષાડ સુદિ ૯ બુધે પં. સાજણે ભરૂચમાં લખેલી શ્રી કલ્પસૂત્રની તાડપત્રની પ્રત ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. જુઓ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ ભા૦ ૧, પૃ. ૫૫.

શ્રી ચંદ્રસૂરિ—

સં. ૧૧૯૩ માં શ્રી મુનિસુવ્રતચરિત્ર, સંગ્રહણીસૂત્ર, નિર્યાવલિકા સૂત્રવૃત્તિ વિગેરેના રચયિતા. એમના શિષ્ય દેવભદ્રે સ્વગુરુરચિત સંગ્રહણીસૂત્ર ઉપર વૃત્તિ રચી છે. શ્રી લક્ષ્મણ ગણિના કથનાનુસાર આ આચાર્ય લાટદેશમાં વિશેષ વિચરતા હોવા જોઈએ.

લક્ષ્મણગણિ તથા વિબુધચંદ્ર—

સુપાસનાહચરિયંની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે—" એક દિવસ શ્રી વિબુધચંદ્રસૂરિ વિચરતા ધંધુકા નગરે આવ્યા. ત્યાંના આષડ શ્રાવકે સુપાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર રચવા વિનંતિ કરી અને તેમણે શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના લઘુશિષ્ય(લક્ષ્મણ)ને આજ્ઞા આપી તેથી તેણે કુમારપાળ નૃપતિના રાજ્યમાં મુરૂમંડલી નગરમાં શમ્બાસુતના ઉપાશ્રયમાં વાસ કરી વિ. સં. ૧૧૯૯ મહા સુદિ ૧૦ ગુરુવારે શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્રની રચના કરી." આ ગ્રંથ વિદ્વત્તાપૂર્ણ તેમ જ રસાસ્પદ અનેક કથાઓનો ખજાનો છે. ગુજરાતી ભાષાંતરમાં એ ભાગ પડેલ છે. મૂળ પણ પ્રતાકારે તથા બુકરૂપે છપાયેલ છે.

દેવભદ્ર—

એમણે શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરવિરચિત ન્યાયાવતારસૂત્ર ઉપર ટિપ્પન રચેલ છે. ગા. ઑ. સીરીઝ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી જેસલમેરૂ ભાંડાગારીય સૂચિમાં શ્રી રાજશેખરની કૃતિ તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે; પરંતુ તે ભ્રાંતિજન્ય છે. જુઓ સને ૧૯૨૮ માં જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ તરફથી છપાયેલી આ વૃત્તિનો અંતિમ પદ્ય—

> न्यायावतारविवृतौ विषमं विभज्य,
> किंचिन्मया यदिह पुण्यमत्रापि शुद्धम् ।
> संत्यज्य मोहमखिलं भुवि शश्वद्देव-
> भद्रैकभूमिरमुनास्तु समस्तलोकः ॥

આમાં તૃતીય અને ચતુર્થ ચરણના અનુસંધાનથી દેવભદ્ર એવું નામ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે.

એમણે કેટલા વર્ષની ઉંમરે ભાગવતી દીક્ષા સ્વીકારી હતી તેનો નિશ્ચય નથી, છતાં બાલ્યાવસ્થાથી જ વિદ્યાભ્યાસંગમાં જોડાયા હતા એમ એમના પોતાના જ નિમ્ન લિખિત પદ્ય ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

शैशवेऽभ्यस्यता तर्कं रतिं तत्रैव वाञ्छता ।
तस्य शिष्यलवेनेदं चक्रे किमपि टिप्पनम् ॥

શ્રી દેવાનંદસૂરિ—

श्रीइन्द्रभूतिं वसुभूतिपुत्रं. સંજ્ઞક શ્રી ગૌતમસ્તોત્રના રચયિતા.

શ્રી દેવપ્રભ—

અનર્ઘરાઘવરહસ્યાદર્શ, શ્રી પાંડવચરિત્ર મહાકાવ્ય તેમજ મૃગાવતીચરિત્ર (ગ્રં. ૬૭૦) ના રચયિતા.

શ્રી નરચંદ્રસૂરિ—

એમણે મહામાત્ય વસ્તુપાલના આગ્રહથી કથા (૧૫) [૧૪]રત્નસાગર, [૧૫]અનર્ઘરાઘવટિપ્પન, જ્યોતિઃસાર, પ્રાકૃતદીપિકાપ્રબોધ (શ્રી હૈમપ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ ગ્રં. ૧૫૦૦) ન્યાયકંદલી ટિપ્પનક અને સંબોધપંચાશિકા (ઔપદેશિક) વિગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે. સંક્ષિપ્ત સમરાદિત્ય ચરિત્રકાર પ્રદ્યુમ્નસૂરિને એમણે ઉત્તરાધ્યયનની વાચના આપી [૧૬]હતી. સં. ૧૨૭૧ માં એમની આજ્ઞાથી ગુણવલ્લભે વ્યાકરણચતુષ્કાવચૂરિ રચી છે. શ્રી દેવપ્રભસૂરિનું પાંડવચરિત્ર, તેમ જ ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય કાવ્યનું સંશોધન એમણે કર્યું હતું. વસ્તુપાલ તેજપાલના એ માતૃપક્ષીય ગુરુ હતા. સં. ૧૨૮૮ માં એમણે રચેલાં શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રીના સ્તુતિરૂપ પ્રશસ્તિ કાવ્યો ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખોમાં નજરે પડે છે.[૧૭] આ આચાર્ય વિદ્વાન્ હોવા છતાં સંગીતવિદ્યામાં પણ પ્રવીણ [૧૮]હતા.

---

૧૪ સં. ૧૩૧૯ વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૫ શુક્રે મહંવીજાની શાળામાં ધનપાળે લખેલી પ્રત સંઘવીના પાડાના જૈનજ્ઞાન ભંડાર[પાટણ]માં છે.

૧૫ टिप्पनमनर्घराघवशास्त्रे किल टिप्पनं च कन्दल्याम् ।
सारं ज्योतिषमदृभद् यः प्राकृतदीपिकामपि च ॥ ન્યાયકંદલીપંજિકામાં શ્રી રાજશેખરસૂરિ.

૧૬ श्रीमते नरचन्द्राय नमोऽस्तु मलधारिणे ।
ददे मेऽनुत्तरा येनोत्तराध्ययनवाचना ॥ २३ ॥ સમરાદિત્ય૦

૧૭ જુઓ જિનવિજય પ્રા. લે. સં. ભા. ૨, લેખાંક ૩૯–૪૨.

૧૮ तद्वंशे नरचंद्रसूरिरभवत् सच्छास्त्रसंगीतभृत् संगी. अ. ६ श्लो० ४९.

स्व० शांतमूर्ति मुनिराज श्री हंसविजयजी महाराज.

शांतमूर्त्ति १०८ श्री हंसविजयजी महाराजना
सुविनीत शिष्य—

गुरुमहाराजनी अखंड भक्ति करनार अनुकरणीय
पंन्यासजी महाराजश्री संपतविजयजी
के जेओ शताब्दिनायकना संघाडामां प्रथम पंन्यास थया छे.

કાશહૃદગચ્છીય શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિના પ્રીતિપાત્ર શ્રી સિંહસૂરિના શિષ્ય પ્રશ્નપ્રકાશ, જન્મસમુદ્ર (બેડાવૃત્તિ યુક્ત), પ્રશ્નશતક (સં. ૧૩૨૪ મહા સુદિ ૮ રવિવારે બેડા લઘુ-ભગિની ૧૦૫૦ શ્લોકપ્રમાણ જ્ઞાનદીપિકા)ના રચયિતા એમનાથી ભિન્ન સમજવા.

શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ—

એમણે સં. ૧૨૯૯ માં ઉપદેશમાળા કર્ણિકા રચી છે.

ધર્માભ્યુદયના કર્તા તેમ જ મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલના પિતૃપક્ષીય ગુરુ નાગેંદ્રગચ્છીય હોવાથી એમનાથી ભિન્ન સમજવા.

કર્મવિપાક (પ્રથમ કર્મગ્રંથ), કર્મસ્તવ (બીજો કર્મગ્રંથ) અને શતક (પંચમ કર્મગ્રંથ) ઉપર ટિપ્પન રચનાર કયા ઉદયપ્રભ છે તે પ્રત જોયા સિવાય નિશ્ચય થાય તેમ નથી.

શ્રી નરેંદ્રપ્રભ—

મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળની પ્રેરણાથી એમણે અલંકારમહોદધિ તેમજ કાકુસ્થકેલિ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. ગિરનાર ઉપરના શ્રી નેમિનાથના દેવાલયમાં પૂર્વદ્વાર ઉપર આવેલા શિલાલેખમાં, (વસ્તુપાલની સ્તુતિ ૧૩ કાવ્ય તરિકે) એમનું નામ નજરે પડે છે. જુઓ જિનવિ. પ્રા. લે. ભા. ૨, લે. ૪૧.

શ્રી પદ્મદેવસૂરિ—

એમણે શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરના રચેલા **લબ્ધિપ્રપંચ** ગ્રંથ પર લબ્ધિપ્રપંચપંચાશિકા નામની લઘુટીકા રચી છે તથા યોગરહસ્ય નામનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે.

શ્રી તિલકસૂરિ—

સુપ્રસિદ્ધ તીર્થરાજ શ્રી આબૂજી ઉપર વિમળશાહના મંદિરની બે દેવકુલિકામાં સં. ૧૩૩૮ માં આ આચાર્યના હસ્તે પ્રતિષ્ઠિત થએલી પ્રતિમાઓ છે. (જિનવિ. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૧૪૪-૧૪૫) તથા મીયાગામમાં શ્રી મનમોહન પાર્શ્વનાથના જિનાલયમાં (સં. ૧૩૫૨ વૈશાખ વદિ ૫ સોમે), માતરના શ્રી સુમતિનાથજી (સાચા દેવ) ના મંદિરમાં સં. ૧૩૭૧ માઘ સુદિ ૧૪ સોમે અને ખંભાતમાં ખારવાડાના શ્રી મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં પણ એમની પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે. એમણે........ગ્રંથ રચેલ છે. પ્રસ્તુત વાચનાચાર્ય શ્રી સુધાકળશ પણ એમના હસ્તદીક્ષિત છે.[૧૯]

---

૧૯ तस्माच्छ्रीतिलकाभिधो गुरुरभूद् यद्दत्तदीक्षास्त्वहम् । સંગીત૦ અ૦ ૬, શ્લો૦ ૪૯

શ્રી રાજશેખરસૂરિ—

શ્રીધરની ન્યાયકંદલી ઉપર પંજિકા, રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા, સ્યાદ્વાદકલિકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય વૃત્તિ (સં. ૧૩૮૭) સૂરિમંત્રનિત્યકર્મ, નેમનાથ-ફાગ (સં. ૧૪૦૬) અને વિનોદાત્મક કથા સંગ્રહ નામનો ટૂંકો રસપ્રદ અને બોધક બોધકથાઓનો સંગ્રહ રચ્યો છે જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર જૈ. ધ. પ્ર. સભા (ભાવનગર) એ સં. ૧૯૭૮ માં પ્રગટ કર્યું છે. વિશેષમાં એમણે સં. ૧૪૦૫ ના જ્યેષ્ઠ માસની શુકલ પંચમીએ દિલ્હીમાં રચેલો ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (પ્રબંધકોષ) ઇતિહાસક્ષેત્ર ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. આમાં આચાર્યો, મંત્રીઓ અને કવિઓનાં એકંદર ૨૪ વર્ણનો છે. પાટણના ભાભા પાર્શ્વનાથજીના દેરાસરમાં સં. ૧૪૧૮ બીજા વૈશાખ સુદિ ૩ બુધવારે એમના હાથે પ્રતિષ્ઠિત થએલી ધાતુમયી શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાઓ હજુ વિદ્યમાન છે. જુઓ. બુ. સા. ધા. પ્ર. લે. ભા. ૧, લે ૨૨૭ પૃ. ૪૧.

શ્રી સુધાકળશ—

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સાધનોદ્વારા એમની ગુરુપરંપરા તપાસતાં વિદ્વાનોના અખાડા સમાન શ્રી હર્ષપુરીય (મલધારી) ગચ્છમાં વિક્રમની ચૌદમી સદીના અંતે અને પંદરમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં એમની વિદ્યમાનતા નિશ્ચિત થાય છે. આ સિવાય જન્મસ્થાન, જન્મસંવત્, દીક્ષાસંવત્, અવસાન સમય તેમ જ એમની શિષ્યસંતતિ વિગેરે માટેના કંઇ પણ સાધનો પ્રાપ્ત નહી થવાથી તે જિજ્ઞાસા અપૂર્ણ રહે છે.

એમની કૃતિઓ—

૧ **एकाक्षरनाममाला**—(શ્લોક ૫૦) વિદ્વદ્વર્ગમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને બે ત્રણ સ્થળે મુદ્રિત પણ થઇ ગયેલ છે.

૨ **संगीतोपनिषद्**—આ ગ્રંથ બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં હોવા સંભવ છે. એના ઉપર ખાસ પોતાની જ રચેલી ટીકા પણ હોવી જોઇએ.

હજુ સુધી કોઇ સ્થળે આ ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો નથી.

૩ **संगीतोपनिषद्ग्रंथसारोद्धार**—ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ રચ્યા પછી ૨૪ વર્ષનો મોટો ગાળો વટાવી પોતાની પુખ્ત ઉમરે અભ્યાસ, ચિંતન અને અનુભવના પરિણામે સંગીતના દરેક વિષયોનો નિચોડ કરી સામાન્ય બુદ્ધિના અભ્યાસીઓને પણ સહેલાઇથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય એવા હેતુથી સંક્ષેપમાં સરલતાપૂર્વક આની રચના કરવામાં આવી છે. દરેક ઉપયોગી વિષયો ટૂંકમાં વર્ણવ્યાં છે. ગ્રંથની સમાપ્તિ કરતાં પ્રશસ્તિના ચાર કાવ્યો આપ્યાં છે તેમાં આ બન્ને ગ્રંથોનો રચનાકાળ પોતે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—

संगीतोपनिषद्ग्रंथं खाष्टाग्निशशि(१३८०)वत्सरे ।
ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे (१४०६) तत्सारं चापि निर्ममे ॥ ५१ ॥

આ શ્લોકમાં સ્વોપજ્ઞ ટીકાનો રચનાકાળ જણાવ્યો નથી, તથાપિ સારોદ્ધારના પહેલાંનો સમય હોઈ શકે; કારણ કે તેના દરેક અધ્યાયના અંતે પોતે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે.

इति श्रीमलधारिगच्छमंडनवादीन्द्रश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञसंगीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

આ ગ્રંથના છ અધ્યાય છે તેનાં નામ અને શ્લોકસંખ્યા—

૧ ગીત પ્રકાશન	શ્લોક ૯૪
૨ પ્રસ્તારાદિ સોપાશ્રય તાલ પ્રકાશન	૯૮
૩ ગુણ–સ્વર–રાગાદિ પ્રકાશન	૨૮
૪ ચતુર્વિધ વાદ્ય પ્રકાશન	૯૮
૫ નૃત્યાંગ–ઉપાંગ–પ્રત્યંગ–પ્રકાશન	૧૪૧
૬ નૃત્યપદ્ધતિ પ્રકાશન	૧૫૧
	૫૯૦

અમને ઉપલબ્ધ થયેલી પ્રતિ જો કે છે તો નવીન લહિયાની લખેલી છતાં બહુ અશુદ્ધતા નથી. પ્રતનો કદ ઈંચ ૧૧–૫ છે. પત્ર સંખ્યા ૨૦. બન્ને બાજુ મળી લાઈન ૩૦ અને દરેક લાઇનમાં આશરે ૫૫ અક્ષર છે.

આ ગ્રંથનો આદ્ય શ્લોક આ પ્રમાણે—

आनन्दनिर्भरपुरंदरपंकजाक्षी–नाट्यक्षणत्रुटितहारलताविमुक्तैः ।
मुक्ताफलैः किल दिवापि विसर्पितारा, यद्देशनावनिरभूत् स जिनः श्रिये वः ॥ १ ॥

દરેક અધ્યાયની શરૂઆતમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે મનોહર કાવ્યોમાં જિનસ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પ્રસંગોપાત નાદ–રાગરાગિણી વિગેરેની ઉત્પત્તિ આદિ અનેક વિષયો ચર્ચી ગ્રંથના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. ગા. ઓ. સીરીઝ તરફથી છપાયેલ સંગીતમકરંદ તથા સંગીતપારિજા૦ કરતાં આ ગ્રંથ વિશેષ મહત્તાવાળો છે એમ મારું માનવું છે.

આ બન્ને ગ્રંથો મળી શકે તેટલા સાધનો એકત્રિત કરી સુંદર રીતે નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરાવવાની જરૂર છે. જો કોઈપણ સંસ્થા વિગેરે આ કામ ઉપાડી લે તો ગ્રંથરત્ન ઉધેહીનો ભોગ થતો બચે, જ્ઞાનોદ્ધારનો સારો લાભ મેળવે અને સંગીતોપાસકો માટે એક અપૂર્વ સાધનની ભેટ ધરી ગણાય.

ઇ. તિ. હા. સ. અ. ને. દ. ર્શ. ન

લે૦ સુશીલ

[થોડા દિવસ ઉપર બંગીય મહાકોષના ચાર વિભાગ બંગાળી ભાષામાં પ્રકટ થયેલા જોવામાં આવ્યા. એના મુખ્ય સંપાદક શ્રીયુત **અમૂલ્યચરણુ** વિદ્યાભૂષણુ છે. દર્શન, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કાવ્ય, ગણિત એમ શાખાવાર એના ખાસ સંપાદકોની લગભગ ૪૦–૫૦ જેટલી મ્હોટી સંખ્યાની એક સમિતિ છે. શ્રી રવીંદ્રનાથ ટાગોર જેવા વિશ્વમાન્ય પુરુષે એ કોષના વિકટ કાર્યને અભિનંદન તથા આશીર્વાદ આપ્યા છે. જૈન ઇતિહાસ, સાહિત્ય તથા દર્શન સંબંધી વિવેચનોમાં પણ સંપાદકો નિષ્પક્ષપાત રહ્યા છે. જૈન ઇતિહાસ તથા દર્શન વિષે માહિતી પૂરી પાડનાર કેટલાક શબ્દો, ગામો, નામોની જે થોડી યાદી એ કોષમાંથી ઉતારી લીધી હતી તે અહીં રજુ કરી છે. જૈન સમાજના સાહિત્યસેવીઓ જો પોતાનો આવો સ્વતંત્ર કોષ તૈયાર કરવા માગે તો છૂટીછવાઈ ઘણી રસિક, બોધક તથા પ્રેરક માહિતીઓ સંકલિત કરી શકે. એક દિશાસૂચન તરીકે પણ આ ઉદ્ધરણુ ઉપયોગી થશે એવી ઉમેદ છે.]

: અઈહોલ અથવા અઈવિલ્લિ :

મૂળ આર્યપુર ઉપરથી અઇહોલ અથવા અઈવિલ્લિ નામ પડયું હોય એમ વિદ્વાનો કહે છે. અઇહોલ, મુંબઇ ઇલાકામાં–વિજાપુર જીલ્લામાં, બાદામી તાલુકાનું એક ગામ છે.

ઈ. સ. ના સાતમા–આઠમા સૈકામાં ચાલુકયોની પશ્ચિમ પ્રાંતની રાજધાનીનું એ શહેર હતું. એ વખતે અઇહોલની આસપાસ મજબૂત કીલ્લો હતો તથા શહેરમાં પણ વિશાળ રાજમાર્ગો હતા. આ શહેરમાં અને શહેરની આસપાસના પ્રદેશમાં ઘણા પ્રાચીન મંદિરોના ભગ્નાવશેષ મળી આવે છે. ઓછામાં ઓછાં ૬૦–૬૫ જેટલાં મંદિરોની સંખ્યા થવા જાય છે. પૂર્વ અને ઉત્તર–પૂર્વ દિશામાં બે ગુફાઓ પણ છે.
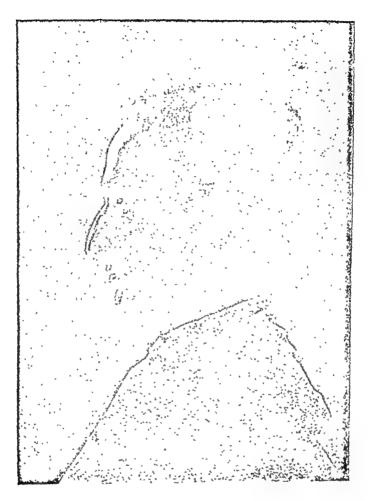
શ્રી. ભીમજીભાઇ હરજીવન (સુશીલ)

[પૃ. ૩૬

નદી અને પહાડને લીધે સૃષ્ટિસૌંદર્ય પણ અહીં લહેરાય છે.

ગામની પૂર્વદિશાએ મેગુટી નામનું એક જૈન મંદિર છે. એક લાંબો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તે ઉપરથી, શક ૫૫૬ (૬૩૪-૬૩૫ ઇ. સ.) માં ચાલુક્યરાજ બીજા પુલકેશીના સમયમાં, શ્રી વરકીર્ત્તિએ એની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય એમ જણાય છે. એક જૈન ગુફા પણ છે.

ગામની ઉત્તર દિશાએ એક પ્રાચીન મંદિર છે. આજે એ દુર્ગામંદિરના નામે ઓળખાય છે. એના બાહ્ય તથા ભીતરી સ્થાપત્ય ઉપરથી, કેટલાક પંડિતો એવું અનુમાન કરે છે કે મૂળ એ બૌદ્ધોનું ચૈત્યમંદિર હોવું જોઇએ. મંદિર ઘણું સુંદર તથા મનોરમ છે. વૈષ્ણવ દેવતાઓની અધિકતા એમ સૂચવે છે કે કોઇ સમયે આ મંદિર ઉપર વૈષ્ણવોનો અધિકાર પ્રવર્ત્તતો હશે. શિવમંદિરના કેટલાક અવશેષો સૂચવે છે કે શૈવોએ પણ એ મંદિર ઉપર થોડો ભોગવટો માણ્યો હશે. બાકી મંદિરમાંના કેટલાક શિલાલેખો તો જૈન સંપ્રદાયના એક મંદિર તરિકે જ એને ઓળખાવે છે. સંભવ છે કે જૈન સંઘની રાજકારણી જાહોજલાલી વખતે વૈષ્ણવો અને શૈવોને ખસેડી જૈન ઉપાસકોએ એ મંદિર પોતાને કબજે કર્યું હોય.

અહીં એક બીજું વિરૂપાક્ષ નામનું મંદિર છે. આજે એની ઉપર લીંગાયતોનો અધિકાર છે, પણ એના દક્ષિણદ્વાર ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૂળ એ મંદિર જૈનોનું જ હોવું જોઇએ. પ્રાચીન કાળમાં કોઇ હિંદુ મંદિરનું મુખ દક્ષિણ દિશા તરફ રહેતું ન હતું. મંદિરો ઉપર પણ ક્રાંતિના કેટલા ઓળા ઉતરે છે ?

: શિલાલેખમાં ઇતિહાસ :

મેગુટી-મંદિરનો શિલાલેખ તો ઇતિહાસના મહાગ્રંથનું એક પૃષ્ઠ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાજા પુલકેશી અને તેના પૂર્વજોની ઘણીખરી માહિતી આ શિલાલેખ પૂરી પાડે છે. સંસ્કૃત અને કાનડી ભાષાના બે ભાગમાં આ લેખ વહેંચાયેલો છે. સંસ્કૃત લિપિવાળો ભાગ સાતમા સૈકાનો છે. એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:

ભગવાન જિનેંદ્રનો જય હો ! અપરાજેય ચાલુક્યકુળનો જય હો ! સત્યાશ્રય હંમેશા જયવંત વર્ત્તો !

ચાલુક્યવંશના બહુ રાજાઓ થઇ ગયા તે પછી એ જ વંશમાં એક જયસિંહવલ્લભ નામના બહુરણવિજયી, પરાક્રમી નૃપતિનો જન્મ થયો. એનો પુત્ર રણરાગ, એનો પુત્ર ભાગ્યવાન્ પુલિકેશી, વાતાપીપુરીનો અધીશ્વર હતો. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. એને કીર્ત્તિવર્મા નલ નામે એક પુત્ર હતો. એ કદંબો અને મૌર્યોને માટે પ્રલયકાળ સમો હતો. કદંબકુલનો એણે ધ્વંસ કર્યો. એની પછી એનો ન્હાનો ભાઇ મંગલેશ ગાદી ઉપર આવ્યો.

મંગલેશે પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્ર પર્યંત દિગ્વિજય વર્ત્તાવ્યો અને કટચ્છૂરીઓને યુદ્ધમાં હરાવી એમની રાજ્યલક્ષ્મી લઇ લીધી. તે પછી તેણે ભારે સૈન્ય સાથે રેવતીદ્વીપ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. મંગલેશના મ્હોટા ભાઇનો પુત્ર પુલિકેશી, મંગલેશના ભયથી રાજ્ય છોડીને નાસી ગયો. મંગલેશ પોતાની ગાદીએ પોતાના પુત્રને બેસારી સ્વર્ગે સંચર્યો.

એટલામાં રાજ્યમાં અશાંતિની આગ ફેલાઇ. એ તકનો લાભ લઇ બીજા કેટલાક શત્રુઓ ચાલુક્ય-

રાજ ઉપર ચડી આવ્યા. પુલિકેશીએ પોતાના બાહુબળથી એમનો પરાભવ કર્યો. આપ્પાયિકાખ્ય ગોવિંદ, કે જે ભીમા નદીની ઉત્તર તરફ ધસી આવ્યો હતો તે પુલિકેશીના પરાક્રમની વાત સાંભળી, સીધો પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. નદીના કાંઠા ઉપરની વનવાસી નગરીને પુલકેશીએ ઘેરી લીધી. ગંગ તથા આલૂપ નૃપતિઓએ પુલકેશીનું સ્વામીત્વ સ્વીકારી લીધું. કોંકણદેશમાં મૌર્યોનો પ્રભાવ ઝાંખો પડ્યો. પશ્ચિમ કિનારા ઉપરની બીજી એક નગરી ઉપર આક્રમણ કર્યું. લાટ, માળવા તથા ગુજરાતના રાજાઓએ પુલકેશીનું શાસન કબૂલ રાખ્યું. આર્યાવર્ત્તના સમ્રાટ જેવા મહારાજા હર્ષના મ્હોં ઉપરનું હાસ્ય પણ ઊડી ગયું.

अपरिमितविभूतिस्फीतसामन्तसेना मकुटमणिमयूखाक्रान्तपादारविन्दः ।
युधिपतितगजेंद्राणीकवीभत्सभूतो भयविगलितहर्षो येन चकारि हर्षः ॥

હજારો ગામોના અધીશ્વર મહારાષ્ટ્રીઓને, એણે પોતાના પગ પાસે નમાવ્યા. કલીંગ, કોશલના ભૂક્કા ઉડાડી મૂકયા. પિષ્ટપુરનો કીલ્લો તો એવો પીસી નાખ્યો કે એની રજે રજ આકાશમાં ઊડી ગઈ. કુણાલ–સરોવરનું પાણી મનુષ્યોનાં લોહીની નદી મળવાથી લાલરંગી બની *ગયું. પલ્લવપતિનું પરાક્રમ કાંચીપુરની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ કેદી જેવું બની ચૂકયું હતું. કાવેરી નદીમાં એણે હાથીઓના જૂથનો પૂલ બાંધ્યો અને એની સહાયથી ચોલ, પાંડ્ય તથા કેરલ વિગેરેની શોભા–લક્ષ્મી વધારી.

આવો સર્વદિગ્‌વિજયી, સત્યાશ્રય, વાતાપી નગરીમાં બેઠો બેઠો સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર–એક નગરીની જેમ–પોતાની આણ વર્ત્તાવતો. મહાભારતનું યુદ્ધ વીત્યા પછી ત્રણ હજાર, સાતસો પાંત્રીસ વર્ષ બાદ, શક નૃપતિઓના પાંચસો છપ્પન વર્ષ પસાર થયા બાદ, કલિયુગમાં, જિનેંદ્રનું આ મંદિર સત્યાશ્રયના અનુગ્રહથી રવિકીર્ત્તિએ[1] નિર્મ્યું. આ કાવ્ય કાલિદાસ અને ભારવીની જેમ પ્રસિદ્ધ કવિ રવિકીર્ત્તિએ પોતે રચ્યું છે.

આ લેખમાંની પંક્તિઓ ઉપરથી રવિકીર્ત્તિ અલંકારશાસ્ત્રમાં ખૂબ નિપુણ હોય એમ લાગે છે. એમના ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તો આબાદ છે. કાલિદાસના રઘુવંશના કેટલાક શ્લોકોની આ ક્ષણે સ્હેજે સ્મૃતિ થઇ આવે છે. કાવ્યમાં આર્યા, શાર્દૂલવિક્રીડિત, ઉપજાતિ, રથોદ્ધતા, ઔપછન્દસિક, દ્રુતવિલંબિત, વસન્તતિલકા, વંશસ્થા, માલિની, સ્રગ્ધરા મન્દાક્રાંતા, મત્તેભવિક્રીડિત, ઇન્દ્રવજ્રા, અનુષ્ટુપ્‌, પ્રહર્ષિણી અને આર્યાગીતિ વિગેર છંદો વપરાયા છે. રવિકીર્ત્તિના પાંડિત્યના તથા કવિત્વશક્તિના એ પુરાવા છે.

: અકલંક, અકલંકચંદ્ર, અકલંકદેવ :

એ નામના, દિગંબર જૈન આમ્નાયમાં એક પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક થઇ ગયા છે. મહીસુરના શ્રમણ-

---

* सनद्धवारणघटा स्थगितान्तरालम्, नानायुद्धक्षतनरक्षतजाङ्गरागम् ।
आसीजलं यदवमर्दितमभ्रगर्भं, कौणालमंवरमिवार्जितसान्ध्यरागम् ॥

१ त्रिंशत्सु त्रिसहस्रेषु भारतादाहवादितः सप्ताब्द शतयुक्तेपु पंचसु ॥
पंचाशत्सु कलौ काले षट्सु पंचशतासु च । समासु समतीतासु शकानामपि भूभूजाम्—

બેલગોલમાં એમનો જન્મ થયો હતો. ઇ. સ. ની સાતમી સદી–પ્રથમાર્ધ, એમનો જન્મસમય મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે તેઓ રાજપુત્ર હતા. ધર્મની શોધમાં એમણે પિતૃગૃહનો ત્યાગ કર્યો હતો.[1]

ઈ. સ. ૭૫૩–૫૪ માં રાષ્ટ્રકૂટરાજ દન્તિદુર્ગે, ચાલુક્યોને હરાવી કાંચીનગરીનો કબજો લીધો હતો. અકલંકદેવ એ વખતે વિદ્યમાન હતા. દાર્શનિક તરિકેની એમની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. દંતિદુર્ગની પછી જ્યારે કૃષ્ણરાજ (પ્રથમ) શુભતુંગ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પણ અકલંકદેવ પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન જાળવી રહ્યા હતા.

કાંચીરાજ હિમશીતલના સમયમાં, રાજસભામાં જ બૌદ્ધો સાથે ઘણો મોટો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો[2] અને બૌદ્ધો એમાં હારી ગયા હતા. વધુમાં એમ પણ કહેવાય છે કે શાલીવાહન શક ૭૧૦માં હિમશીતલના સમયમાં, ઉત્તરાપથથી ઘણા જૈનો કાંચીમાં આવીને વસ્યા હતા. એ વખતે કાંચી અરણ્ય જેવું જ હતું. જૈનોએ અરણ્ય કાપીને સાફ કર્યું અને વસવાટ શરૂ કર્યો. એ જ અરસામાં, શાસ્ત્રાર્થમાં બૌદ્ધોને અકલંકદેવે હરાવ્યા. પહેલાં તો એવો ઠરાવ થયો હતો કે બૌદ્ધો જો હારે તો એમને ઘાણીમાં ઘાલી પીલી નાખવા, પરંતુ રાજા પોતે દયાળુ હોવાથી એમને સિંહલદ્વીપમાં નાસી જવાની પરવાનગી મળી.

અકલંકે, સામન્તભદ્ર નામના જૈન દાર્શનિકની “ આપ્તમીમાંસા ” ઉપર અષ્ટશતી ટીકા લખી છે. એ સિવાય ‘ લઘીયસ્ત્રય ’ ‘ ન્યાયવિશ્ચય ’ ‘ અકલંકસ્તોત્ર ’ ‘ સ્વરૂપસંબોધન ’ ‘ પ્રાયશ્ચિત્ત ’ ‘ દેવાગમ-સ્તોત્રન્યાસ ’ ‘ પ્રમાણરત્નપ્રદીપ ’ અને ‘ તત્ત્વાર્થવાર્તિક ’ નામના ગ્રંથ ઉપર તત્ત્વાર્થવાર્તિક વ્યાખ્યાનાલંકાર નામે ટીકા પણ લખી છે. કાનડી ભાષામાં ‘ જૈન વર્ણાશ્રમ ’ નામે એક ગ્રંથ પણ એમણે રચ્યો છે.

આપ્તમીમાંસા વિષે બીજી ‘ અષ્ટસહસ્રી ’ ટીકા લખનાર શ્રી વિદ્યાનંદ અથવા પાત્રકેસરીએ શ્રી અકલંકદેવનો નામોલ્લેખ કર્યો છે–પોતે એમના જ પગલે ચાલ્યા છે એમ એમણે સ્વીકાર્યું છે. માણિક્યનંદીએ પોતાના ‘ પરીક્ષામુખ ’ માં અને પ્રભાચંદ્રે ‘ પ્રમેયકમલમાર્ત્તંડ ’માં આ અકલંકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:* ન્યાયકુમુદ–ચન્દ્રોદય નામક અકલંકરચિત લઘીયસ્ત્રય ગ્રંથની ટીકામાં એમણે પોતાને એમના શિષ્ય તરિકે ઓળખાવ્યા છે.

---

१ जीयाच्चिरमकलंकब्रह्मा लघु हव्व नृपतिवरतनयः
अनवरतनिखिलविद्वज्जननुत विद्यः प्रशस्तजनहृद्यः
इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारः प्रथमोऽध्यायः

એક “ દિગંબર કથા કોષમાં, ” નિષ્કલંક તથા અકલંકને, માન્યખેટના શુભતુંગ રાજાના પુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. શ્રી ભાંડારકર માને છે કે એ રાજા પ્રથમ કૃષ્ણ હોવો જોઇએ.

૨ શ્રવણબેલગોલાના એક શિલાલેખમાં મલ્લિસેન કહે છે કે અકલંકદેવે મહારાજા સાહસતુંગની સભામાં ત્રણ શ્લોક ઉચ્ચાર્યા. ત્રીજા શ્લોકમાં બૌધ્ધોના પરાજયનો પ્રસંગ વર્ણવાયેલો છે:—

नाहंकारवशीकृतेन मनसा न द्वेषिना केवलम्, नैरात्म्यं प्रतिपद्य नश्यति जने कारुण्यबुध्या मया ।
राज्ञः श्रीहिमशीतलस्य सदसि प्रायोविदग्धात्मनो, बौद्धौघान् सकलान् विजित्य सुगतः पादेन विस्फोटितः

* अकलंकवचोम्भोधे रुद्दध्रे येन धीमता, न्यायविद्यामृतं तस्मै नमो माणिक्यनन्दिने–

જૈન હરિવંશના રચયિતા (શકાબ્દ ૭૦૫) જિનસેન, આદિપુરાણમાં અકલંકને સંભારે છે. કાનડી કવિ પંપ પણ એમનું નામ નોંધે છે. (શકાબ્દ ૮૬૭) પોન્ન, કમલભવ, નાગચંદ્ર વિગેરે પણ અકલંકનો નામનિર્દેશ કરે છે. સાયનમાધવે ' સર્વદર્શનસંગ્રહ ' માં અકલંકદેવરચિત સ્વરૂપ સંબોધનમાંથી અવતરણો લીધાં છે.

મહીસુરના એલગામીના એક શિલાલેખમાં [૧૦૭૭] અને સૌંદતિના એક શિલાલેખમાં (શકાબ્દ ૯૦૨) અકલંકદેવનું નામ આવે છે.

ઈ. સ. ના તેરમા સૈકામાં આ જ નામના બીજા એક જૈન પંડિત થઇ ગયા છે. તેઓ મહીસૂરમાં રહેતા. નાગર જીલ્લાના એક કાનડી શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે અકલંક અને પુષ્પસેન બન્ને રાજગુરુ હતા.* અકલંકને અહીં સકલાગમકોવિદ, મહામંડલાચાર્ય તરિકે ઓળખાવ્યા છે. એમણે તથા પુષ્પસેને ઇ. સ. ૧૨૫૫ માં યોગાસને પોતાના દેહ ત્યજ્યા હતા.

અઢારમા સૈકાને અંતે અને ઓગણીસમા સૈકાનાં આરંભમાં અકલંકભટ્ટ નામના એક યતિ થઇ ગયા. તેઓ પોસ્તકગચ્છ અથવા દેશીગણ સંપ્રદાયના હતા. કનકગિરિ જૈન પ્રતિષ્ઠાનના તેઓ મુખ્ય આચાર્ય હતા.[1] ૧૮૧૭ માં ચામરાજનગર તાલુકાના મલેયુરૂ ગામ પાસે એક પહાડ ઉપર એમનું અવસાન થયું હતું.

: અકલંકસ્વામી :

આ નામના એક ચિકિત્સાશાસ્ત્રકાર થઇ ગયા છે. એમણે વિદ્યાવિનોદ ગ્રંથ રચ્યો છે, પણ એમના સમય તથા વંશનો પત્તો નથી મળ્યો. એમણે પોતાના ગ્રંથમાં પુન્નાગ, અશોક, દેવદારુ, સરલ, ચંદન, બકુલ, કપિત્થ, જંબુ, ડુંબર, પનસ, વત્સક, ધનંજય વિગેરે વૃક્ષોનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે; પરંતુ એમના સમય તથા વંશનો ગ્રંથમાં કંઇ ઉલ્લેખ નથી. ગ્રંથની પુષ્પિકામાં નીચેના શબ્દો છે.

श्रीमदर्हत् परमेश्वरचारुचरणारविन्दद्वन्द्वगन्धगुणानन्दितमानसाशेषकलाशास्त्रप्रवीणपरमागमत्रयवेदिप्राणापायागमान्तरसमुदितवैद्यशास्त्रांबुनिधिपारगसर्वविद्यानन्दमानसश्रीमदकलङ्कस्वामीविरचितमहावैद्यशास्त्रे विद्याविनोदाख्य.........

: અક્કાદેવી—(ઇ. સ. ૧૦૧૦–૧૦૫૪) :

આ મહિલા, કલ્યાણના પશ્ચિમ ચાલુક્યવંશીય દશવર્મા અથવા યશોવર્માની પુત્રી હતી. ચાલુક્યવંશના બારમા ગાદીપતિ વિક્રમાદિત્ય–પાંચમાની ન્હાની બ્હેન અને ચૌદમા રાજા–જયસિંહ–બીજાની મ્હોટી બ્હેન થાય.

---

* महामंडलाचार्यरूम् राजगुरुगलुम् अप्प श्रीपुष्पसेनदेवरूम् ।
अकलंकदेवरूम् सन्न्यासविधियिम् सुभिपिमुक्तिपथवम् पददरुं ॥

१ श्रीमद् देवरदेववन्दितजिनांघ्रि द्वन्द्वसंकारितप्रेमम् वेत्तसमस्तभव्यजनरिन्दम् शोभितम् सद्दगुणोदामम् भट्टाकलंकमुनिपम् त्रैलोक्यसंपूजितम्—

અક્કાદેવીની વિશેષતા એ છે કે ભારતવર્ષમાં જે સ્ત્રીઓએ રાજ્ય ચલાવ્યાં છે તેમાં આ અક્કા-
દેવીની પણ ગણત્રી થાય છે. રાજકાજમાં એણે સારી નામના મેળવી હતી. શ્રી જિનેશ્વરદેવની અનુ-
યાયિની હતી. ૧૦૪૧ માં, સોમેશ્વરના સમયમાં એક જૈન મંદિરને મુખ્ય મદદ કરી હતી.

અક્કાદેવી કિશુકાડની શાસનકર્ત્રી હતી. એને બે મ્હોટા ભાઇઓ હતાઃ (૧) પાંચમો વિક્રમા-
દિત્ય અને (૨) અય્યન. એક ન્હાનો ભાઇ હતો અને ન્હાના ભાઇનો પુત્ર, અનુક્રમે દ્વિતીય જયસિંહ
તથા પ્રથમ સોમેશ્વર હતો. એ ભાઇઓની હૈયાતીમાં અક્કાદેવી રાજ્ય ચલાવતી. ધારવાડ જીલ્લામાંથી
મળી આવેલો સુડીનો શિલાલેખ એની સાબિતી આપે છે. બીજો એક હોટુરનો શિલાલેખ જણાવે છે કે
અક્કાદેવી, વનવાસીમાં શાસનકર્ત્રી હતી.

ઈ. સ. ૧૦૪૧ માં, અક્કાદેવીએ ગોકાકના કીલ્લા ફરતો ઘેરો નાખ્યો હતો. એ ઉપરથી તેણી
શાંત શાસનકાર્ય ઉપરાંત યુદ્ધમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લેતી હોય એમ જણાય છે.

: અક્રિયાવાદ [Fatalism, Determinism] :

ભારતીય બધા દાર્શનિકો કર્મફળ અને જન્માંતરવાદમાં માને છે. પૂર્વના કર્મયોગે વર્તમાન જન્મ
મળ્યો છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. ઉપનિષદોમાં પણ એ વાત છે અને પ્રચલિત લોકકથા પણ એને પુષ્ટિ
આપે છે. કર્મફળ, અમોઘ અદષ્ટરૂપે આપણા જીવનનું નિયમન કરે છે. કર્મફળની સામે થવાનું કોઈનામાં
સામર્થ્ય નથી. હિંદુ સંપ્રદાય (ખાસ કરીને વહેવારમાં) મ્હોટે ભાગે અદષ્ટવાદી છે.

અદષ્ટવાદીઓ—ઉદ્દામ અદષ્ટવાદીઓનો એક વર્ગ એવો પણ છે કે જે કર્મફળના પ્રભાવની વાત
નથી માનતો. અદષ્ટની સત્તા અજય્ય છે એમ તે માને છે, અદષ્ટની સત્તા જ માનવ જીવન ઉપર આણ
વર્તાવે છે એમ કહે છે; પણ સાથે સાથે તે એમ પણ કહે છે કે અદષ્ટ અને કર્મફળને કંઇ સંબંધ
નથી. અદષ્ટ એક સ્વાભાવિક નિયમ છે અને એ નિયમને અનુસરી જીવ જન્મ ધરે છે. એ નિયમનો
કોઇથી વ્યતિક્રમ થઇ શકતો નથી. કોઇ કોઇ કહે છે કે, જ્ઞાની ને અજ્ઞાની બન્નેને ચતુર્ભૂતાત્મક શરીર
ધારણ કરવું પડે છે અને મૃત્યુ પછી એ ચારે ભૂત—પદાર્થ વિલીન થઇ જાય છે.—(આ લોકો ક્ષિતિ,
અપ્, તેજ અને વાયુ એવા ચાર મૌલિક પદાર્થો માને છે—આકાશનું અસ્તિત્વ નથી સ્વીકારતા.) આવા
એકાંત અદષ્ટવાદીઓની એક શાખા અક્રિયાવાદીના નામે પરિચિત છે.

એમનો સ્વાભાવિક સિદ્ધાંત એવો છે કે કારણ સિવાય જન્મ જેવું કાર્ય ન સંભવે. મતલબ
કે આપણા જન્મમાં કોઈ એક અપરિજ્ઞાત કારણ છે. આજીવિક સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક ગોશાળ જીવ—જગ-
તમાં, કાર્યનું ઉત્પાદક કારણ નથી સ્વીકારતો. ગોશાળનો આ મતવાદ, ઉદ્દામપંથી અદષ્ટવાદીઓના
અક્રિયાવાદ તરિકે ઓળખાય છે.

ઉવાસગ—દસા—એમાં ગોશાળના અક્રિયાવાદ વિષે આવો ઉલ્લેખ છેઃ " શક્તિ, સામર્થ્ય, પરિશ્રમ
જેવી કોઇ વસ્તુ કે પ્રભાવ નથી. સમસ્ત વસ્તુઓ, વિષયો અખંડભાવે નિયમિત છે." અર્થાત્
પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જગતમાં કારણ જેવું કંઈ નથી. કારણ વિના પણ માણસ પવિત્ર તથા શુદ્ધ બની
શકે. જગતમાં કોઈ, કોઇના ઉદ્યમ કે પ્રયત્ન ઉપર આધાર રાખતું નથી.

માનવીનું અદૃષ્ટ જ બધી વિચિત્રતાઓના મૂળમાં છે. (દીઘનિકાય) અદૃષ્ટને લીધે જ મનુષ્ય ઇષ્ટ માર્ગે વળે છે અને મનુષ્યની સામાજિક સ્થિતિ તથા વ્યક્તિગત જીવન પણ એને જ આભારી છે. મહાભારતમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સ્વભાવથી જ મનુષ્ય કાર્યાભિમુખ બને છે. સ્વભાવ, નિયતિ, અદૃષ્ટ વિગેરે શબ્દો પોતે લૌકિક વ્યર્થતા સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારનો અક્રિયાવાદ, બ્રાહ્મણધર્મનો વિરોધી હોવાનું મનાય છે.

ખરું જોતાં અક્રિયાવાદ જેવો કોઇ મત પ્રાચીન કાલથી ઉતરી આવ્યો હોય એમ નથી લાગતું. અક્રિયાવાદ, અથવા સસ્સતવાદ (શાશ્વતવાદ) અનેકાન્તમાંથી નીકળ્યો હશે. નૈતિક ચરિત્રના વિચાર–પ્રસંગે અક્રિયાવાદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય. જૈનોના મૌલિક સાત પદાર્થો પરસ્પરમાં ભળી જઇ શકતા નથી એને લીધે એ વાદને અક્રિયાવાદ તરિકે ઓળખાવ્યો હોય. અક્રિયાવાદમાં અદૃષ્ટ એ જ સ્વક્રિય અને સ્વપ્રધાન છે તેથી એને એ નામ મળ્યું હોય. બીજા દર્શનો કર્મવડે જ ફળાફળ માને છે. આ લોકો કર્મનો પ્રભાવ નથી સ્વીકારતા, તેથી અક્રિયાવાદમાં એ અર્થ કિંવા તાત્પર્ય હોય એમ સંભવે છે.

બૌદ્ધગ્રંથમાં અક્રિયાવાદનું વિવરણ મળે છે. એ વિવરણ પ્રમાણે એમાં સ્વતંત્ર વિચારને મુદ્દલ સ્થાન નથી. નૈતિક જવાબદારી પણ એમાં રહેતી નથી. જન્માંતરવાદ ઊડી જાય છે. જ્ઞાન તથા ધર્મની સહાયથી મુક્તિ મળી શકે એ માન્યતા એમાં ટકી શકતી નથી. કાર્ય–કારણ સંબંધ પણ નથી રહેતો. અક્રિયાવાદ બે પ્રકારનો છેઃ (૧) પૂબ્બન્તકપ્પિક–આ સંપ્રદાયના આચાર્યો વિશિષ્ટરૂપે સૃષ્ટિના પ્રારંભની ગવેષણા કરે છે. (૨) અપરન્તકપ્પિક–આ મતવાદીઓ જગત્–પરિણતિના સમાધાનમાં તલ્લીન રહે છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં, ચોરાશી પ્રકારના અક્રિયાવાદી માન્યા છેઃ—

જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પ્રમાણે જૈનોએ સ્વીકારેલા સાત તત્ત્વો ન માને; વળી જેઓ કાળ, ઇશ્વિર, આત્મા, નિયતિ, સ્વભાવ અથવા યદૃચ્છા આદિનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે; વળી જેઓ ઉક્ત સ્વપ્રધાન પદાર્થોને સ્વેચ્છાચારી તથા અન્ય કોઇના કર્તૃત્વ ઉપર આધાર રાખતા માને. પરસ્પરના સમવાયથી (૭×૨×૬) એ ૮૪ ભેદ* પડે છે. અક્રિયાવાદની બૌદ્ધોએ તથા જૈનોએ ખૂબ ઝાટકણી કાઢી છે.

અક્રિયાવાદી આજીવિકોનો, અશોકના સમયમાં એક ખાસ સંઘ હતો. દક્ષિણભારતના શિલાલેખો, એમની હૈયાતી તેરમા સૈકા સુધી સ્વીકારે છે.

જન્માંતરવાદનું વર્ણન કરતા ગોશાળો કહે છે કે " મનુષ્યને ૮,૪૦૦,૦૦૦ મહાકલ્પ પર્યંત, મુક્તિને અર્થે, જન્મ–મૃત્યુની ઘટમાળમાંથી પસાર થવાનું રહે છે. આ ભવભ્રમણોમાં મનુષ્યને સાત વાર દેવયોનિ અને સાત વાર મનુષ્યયોનિમાં આવવું પડે છે. આખરે મનુષ્ય મુક્ત બને છે. જો કે અક્રિયાવાદીઓ કર્મના પ્રભાવનો અસ્વીકાર કરે છે તો પણ ગોશાળ તો મુક્તિને માટે તપશ્ચર્યાને સહાયક માને છે.

---

* ટીકાકારોના કથન પ્રમાણે તો ક્રિયાવાદીઓના ૧૮૦, અક્રિયાવાદીના ૮૪, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વૈનયિકવાદીનાં ૩૨ સંપ્રદાયો છે.

સાંખ્યવાદીઓને પણ કોઈ કોઇ, અક્રિયાવાદી ગણે છે. સૂત્રકૃતાંગના ટીકાકાર શીલાંક કહે છે કે શૂન્યવાદીઓ, જેઓ જગતને મિથ્યા માને છે તેઓનો સમાવેશ અક્રિયાવાદીમાં થાય છે. અક્રિયાવાદી કર્મને નથી માનતા. એમની પરિભાષામાં તેઓ "લવાવસંકી" છે. લવ એટલે કર્મ અને અવસંકી એટલે अपसर्त्तुं शीलं येषां ते—

સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, આચાર, ભગવતી, નંદી વિગેરે સૂત્રગ્રંથો તેમ જ ગોમટસાર વિગેરે શાસ્ત્ર-ગ્રંથોમાં વિવિધ મતવાદો વિષે ચર્ચા છે. ગોમટસારમાં ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ તથા વિનયવાદની વાત છે. આ બધા વાદ જેઓ માને તેને 'વાદિસમવસરણ' કહેવામાં આવે છે. ટીકાકારોએ, એમને એવી સંજ્ઞાઓ આપી છે:—

जीवाजीवादिरर्थोऽस्थित्येवं क्रयाम् वदन्तीति क्रियावादिनः आस्तिका इत्यर्थः । तन्निपेधात् अक्रियावादिनो नास्तिका इत्यर्थः ।

अज्ञानमभ्युपगमद्वारेण येषां अस्ति ते अज्ञानिका विनय एव वैनयिकम्; तदेव निःश्रेयसायेत्येवं वादिनो वैनयिकवादिनः ।

૧૮૦+૮૪+૬૭+૩૨ : મહાવીરના સમયમાં, મતવાદીઓના હિસાબે ૩૬૩ જેટલા નાસ્તિકો હતા. બૌદ્ધગ્રંથોમાં પણ એવી મતલબની કેટલીક વાતો છે. દીઘનિકાયમાં–બ્રહ્મજાલસુત્તમાં, ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં ૬૨ જેટલા અબૌદ્ધ મત વિષે ઉલ્લેખ છે.

જ્ઞાનપદ પૂજા

×× ×× ××

અજ્ઞાનીકી કરણી એસી
અંક વિન શૂન્ય સારેમેં...જ્ઞાન૦

અજ્ઞાની વર્ષ એક કોટીમેં
કરમ નિકંદન ભારેમેં...જ્ઞાન૦

જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસ એકમેં
ઇતને કરમ વિદારે રે...જ્ઞાન૦

×× ×× ××

—શ્રી વિજયાનંદસૂરિ
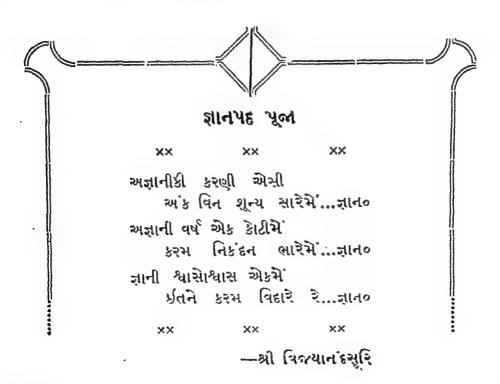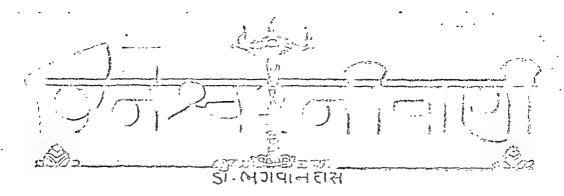
રત્નમાલા

જય જિનવાણી ! જય ગુણખાણી ! અમૃત સમાણી ! વિબુધ[1] પ્રમાણી !
સભય જીવોને અભયપ્રદાની ! સકલ કલાની અવિકલ[2] ઠાણી !
સૌ વિદ્યાની અનુપમ શાલા ! સૌ મંગલની મંગલમાલા !
માત ! તમોને નમન હમારા, પાવન રક્ષો ચરણ[3] તમારા ! ૧

આપ્તપ્રણીતા ! જિનવરગીતા ! [4]શુભ્ર ગુણોથી ગુણિજન પ્રીતા !
વીર પિતાની વિનીત[5] દુહિતા ! ભવભયભીરુ ભૂત સુહિતા !
કર્મવિજેતા ! ધર્મજનેતા ! શુદ્ધ વિમુક્તિ માર્ગ–પ્રણેતા !
માત ! તમોને નમન હમારા, પાવન રક્ષો ચરણ તમારા ! ૨

માલિની

પ્રશમરસ ઝરંતી, આત્મભ્રાંતિ હરંતી, જગત હિત કરંતી, પથ્ય સૌને ઠરંતી;
ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી, શિવસુખજનની તે વંદું જૈનેંદ્ર વાણી. ૩

જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું, ગણધર–હર[6] શીર્ષે ઊર્ધ્વ ઉત્થાન જેનું;
સુરસ સલિલ પૂર્ણા સેવ્ય સુરો નરોને, ભગવતી શ્રુતગંગા રક્ષજો તે અમોને ! ૪

જિનવચન [7]સુધાંશુ શાંતિસુધા સ્રવે છે, વિમલ વિમલ જ્યોત્સ્ના જ્ઞાનની વિસ્તરે છે;
[8]સુમન–મન ચકોરો તત્ર આનંદ પામે, ભવિજન કુમુદોનો પૂર્ણ ઉદ્બોધ[9] જામે. ૫

જિનપ્રવચન સિંધુ પાસ સૌ અન્ય બિન્દુ, વિતત[10]ગગન મધ્યે વર્ત્તતો જેમ [11]ઇન્દુ;
કુનય સકલ અત્રે હસ્તી–જાત્યંધ ન્યાયે, પ્રબલ અનલમાંહી તૃણવત્ ભસ્મ થાયે. ૬

---

૧. પંડિતજન અથવા દેવ. ૨ ખોડખાંપણ રહિત, સંપૂર્ણ. ૩ ચરણ=(૧) પગ, (૨) સૂત્રનું પદ, (૩) આચરણ, ચારિત્ર. ૪ ઉજ્જવલ. ૫ વિનયી અથવા સુસંસ્કારી, સુશિક્ષિત. ૬. ગણધરરૂપ શિવના શિર પર. ૭. ચંદ્રમા. ૮. સહૃદય જન અથવા દેવતા. ૯. વિકાસ અથવા આત્મજાગ્રતિ. ૧૦. વિશાલ. ૧૧. ચંદ્ર.

મંદાક્રાંતા

સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાંતોના પ્રબલ ઉછળે જ્યાં તરંગો [12]ગરીઠા;
યુક્તિરૂપી સરસ સરિતા સંગમ-સ્થાન યુક્ત,
ચારુ એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણવ્વા કોણ શક્ત? ૭

ધીમંતોની પણ મતિ ગતિ તાગ જેનો ન લાવે,
બુદ્ધિ જેમાં બુધજનતણી ક્યાં ય [13]નિરુદ્ધ થાવે;
દેખીને જ્યાં ગુણગણ-મણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
ચારુ એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણવ્વા કોણ શક્ત? ૮

વસંતતિલકા

ષડ્દર્શનો ય જિન દર્શનમાં સમાય,
[14]અંગાંગભૂત જ્યમ અંગ શરીરમાં ય;
અંભોધિમાં નદી-ન તે નદીમાં નિહાળ!
માલામહીં મણિ, મણિમહિં નો'ય માળ. ૯

એકાંતિકી વચનપદ્ધતિ ક્યાં અશુદ્ધ?
પૂર્વાપરે પણ [15]વિસંવદતી વિરુદ્ધ;
ને ક્યાં વિશુદ્ધ અવિરુદ્ધ જિનેંદ્ર વાણી?
[16]ખદ્યોત ક્યાં? રવિ કિહાં? બુધ લ્યો પ્રમાણી! ૧૦

ઉપજાતિ

અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ-અત્ર,
સ્યાદ્વાદનું શાસન એક છત્ર;
સ્યાદ્વાદ મુદ્રા[17] જન જેહ લોપે,
સર્વસ્વ તેનું નૃપ લે જ કોપે. ૧૧

જ્યાં નિત્ય નાના નય નૃત્યકારી,
સત્ સપ્તભંગી વિલસે રસાલી;
પ્રમાણ નો વાદ્ય વીણા વગાડે,
વાગ્રંગભૂ[18] વિસ્મય આ પમાડે. ૧૨

---

૧૨. મોટા મોટા. ૧૩. રુંધાઇ જાય, મુંઝાઇ જાય. ૧૪. અવયવ જેમ શરીરના અંગભૂત હોય છે તેમ. ૧૫. વિસંવાદ કરતી, અસંબદ્ધ. ૧૬. આગીઓ. ૧૭. સ્યાદ્વાદની મુદ્રા-મહોર-છાપ. ૧૮. વાગ્દેવી-સરસ્વતીની રંગભૂમિ.

ભૂજંગી

નથી સ્નેહ[19] તોયે અહો! સ્નેહહારી,
નથી વાટ ને દાખવે વાટ[20] સારી;
ધરે ધૂમ્ર ના, ઉદ્ધરે ધૂમ્ર[21] પૂર્વ;
જ્વલે જૈન વાગ્દીપ એવો અપૂર્વ. ૧૩

ત્રિલોકી–ગૃહે[22] જૈન વાણી પ્રદીપ,
પ્રકાશી રહ્યો જેમ રાજ્યે મહીપ;
પદાર્થોતણો [23]સાર્થ દીસે યથાર્થ,
પડંતાં ધરે આપી [24]આલંબ હાથ. ૧૪

શિખરિણી

નિશા–દોષો ટાળી જગતજનને જાગ્રત કરી,
કરી જ્ઞાનોદ્યોત પ્રબલતમ મોહાત્મક હરી;
પ્રકાશે છે લોકે જિંનવચનરૂપી દિનપતિ,
અહો શા વાદી ને [25]કુદૃગ ઘુડને દુઃસહ અતિ. ૧૫

ત્રોટક

ગિરિ મેરુ સમા જિનશાસનમાં,
મનનંદન આગમ નંદનમાં;
સુરવૃક્ષ સુભાષિત રમ્ય દીસે,
પ્રસરે તસ સૌરભ[26] સર્વ દિશે. ૧૬

૧૯. શ્લેષઃ (૧) તેલ, (૨) રાગ, આસક્તિ. વિરોધાભાસ યથાસંભવ અર્થ લેવાથી દૂર થાય છે. ૨૦. શ્લેષ. (૧) દીવાની વાટ, (૨) માર્ગ, રસ્તો. ૨૧. પૂર્વ કર્મરૂપ ધૂમાડો. ૨૨. ત્રિભુવનરૂપ ઘરમાં. ૨૩. સમૂહ. ૨૪. હસ્તાવલંબન, હાથનો ટેકો. ૨૫. ખરાબ આંખવાળા, અથવા કુદૃષ્ટિ–કુદર્શની. ૨૬. સુગંધી, પરિમલ.
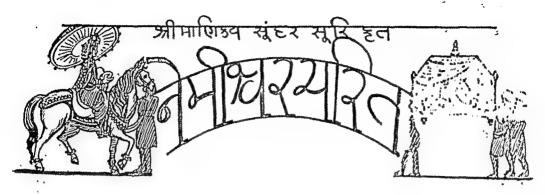
ફાગબંધ

સં. ૧૪૭૮ લગભગ રચાયેલું કાવ્ય

સંશોધકઃ—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ B. A. L L. B. ADVOCATE.
આ સ્મારક ગ્રંથના સંપાદક.

[વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિધિપક્ષ–અંચલગચ્છની ૫૭ મી પાટે થયેલા મેરુતુંગસૂરિના બે શાખાચાર્ય નામે જયશેખરસૂરિ અને માણિક્યસુંદરસૂરિ પૈકી બીજાએ આ કાવ્ય રચ્યું છે.

જયશેખરસૂરિએ પ્રબોધચિંતામણિ, ઉપદેશચિંતામણિ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે. (જુઓ મારો "જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ" પારા ૬૫૦) જ્યારે પ્રસ્તુત માણિક્યસુંદરસૂરિએ ચતુઃપર્વીચમ્પૂ, શ્રીધર ચરિત્ર (સં. ૧૪૬૩ માં), ધર્મદત્તકથાનક, શુકરાજકથા, મલયસુન્દરી કથા (ગૂજરાતના શંખરાજાની સભામાં), સંવિભાગવ્રત કથા, સત્તરભેદી પૂજા, ગુણવર્માચરિત્ર (સં. ૧૪૮૩ માં) વગેરે સંસ્કૃતમાં કથા–ગ્રંથો રચ્યા છે. તદુપરાંત કલ્પનિર્યુક્તિ પર અવચૂરિ, આવશ્યકનિર્યુક્તિ દીપિકા, પિંડનિર્યુક્તિ દીપિકા, ઓઘનિર્યુક્તિ દીપિકા, દશવૈકાલિક દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા, આચારાંગ દીપિકા અને નવતત્ત્વવિવરણ એ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં ગદ્યમાં પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર અને પદ્યમાં આ કાવ્ય રચેલ છે (જુઓ મારો ઉક્ત ગ્રંથ પારા ૬૮૧–૨).

ઉપર્યુક્ત ગૂજરાતી ગદ્યમાં પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રના સંબંધે પ્રસિદ્ધ સાક્ષરવર્ય શ્રી દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ પોતાના 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય' ની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૩૮–૩૯ માં જણાવે છે કે 'માણિક્યસુંદરસૂરિએ જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વીચંદ્ર-

ચરિત્ર સંવત ૧૫૭૮ માં (? આ સંવત પ્રાયઃ મુદ્રણદોષને લઇને ખોટો છે. ખરી રીતે ૧૪૭૮ માં જોઇએ, કારણ કે તે ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝ નં. ૧૩ ના ' પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ ' ના પૃ. ૯૩ થી ૧૩૦ માં છપાયું છે ત્યાં અંતે ' **संवत् १४७८ वर्षे श्रावण सुदि ५ रवौ पृथ्वीचंद्रचरित्रं पवित्रं पुरुपपत्तने निर्मितं समर्थितम्** ' એમ સ્પષ્ટ છપાયું છે અને તેમનો જીવનકાલ પણ તેજ સમયમાં છે. જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન ગુર્જર કવિઓ ' ભાગ બીજો પૃ. ૭૭૨) રચ્યું છે. તે બોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના, લયના બંધનથી મુક્ત છતાં તેમાં લેવાતી છૂટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, તે બોલી. માણિક્યસુંદર બોલીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવું નામ આપે છે. આ ગદ્ય ચરિત સંબંધી નડીઆદની પ્રથમની પરિષદ્ માટે શ્રીયુત પ્રહ્લાદજીએ એક નિબંધ લખ્યો હતો તે જૈન યુગ માસિકમાં પ્રકટ થઇ ગયો છે.

વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધના ગૂજરાતી ગદ્યનો નમૂનો પૂરો પાડનાર માણિક્યસુંદરસૂરિનું ગુજરાતી કાવ્ય સદ્ભાગ્યે મળી આવ્યું છે, જે તે જ સદીના ગુજરાતી પદ્યનો અવિકલ સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. ગુજરાતી કાવ્યમાં ઘણા વખતથી આદિ કવિ તરીકે લેખાયેલા સં. ૧૫૧૨ માં થયેલ ગણાતા નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે, આ માણિક્યસુંદર અને તેમના ગુરુભાઇ જયશેખરસૂરિ થયેલા છે કે જે પૈકી જયશેખર સૂરિએ પણ પોતાના સમયની ગુજરાતીમાં પ્રબંધચિંતામણિ (ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-સંપાદકઃ પંડિત લાલચંદ) નામનું કાવ્ય રચ્યું છે કે જે ઉક્ત સાક્ષરશિરોમણી કેશવલાલભાઇએ પોતાના ' પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય ' માં પૃ. ૯૬ થી ૧૪૪ માં પ્રકટ કર્યું છે અને તેની પ્રસ્તાવનામાં ખૂબ પ્રશંસ્યું છે.

માણિક્યસુંદરસૂરિનું આ કાવ્ય મનોરંજક, હૃદયસ્પર્શી અને મંજુલ પદાવલિયુક્ત છે; અને તેમાં જુદા જુદા છંદો છે.

આ કાવ્યનું સંશોધન કરવામાં, મળેલી ત્રણ પ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પહેલી પ્રત મુંબઇની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં આવેલ ડાકટર ભાઇદાજી (B. D.) નો સંગ્રહ છે, તેમાંના નં. ૧૬૦-૩ ની પ્રત કે જે પરથી ૩૦-૮-૩૦ ને રોજ મેં નકલ કરી લીધી હતી. પછી પાટણના ફોફલીયાવાડાના ભંડારમાંના દાબડા નં. ૮૩, પ્રત નં ૧૫૬ ની બે પાનાની પ્રત પરથી તેને તા. ૧૬-૫-૩૧ ને રોજ સરખાવી લીધી અને પછી ત્રીજી પ્રત શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલયથી મળી તે પણ જોઇ ગયો અને આ લખતી વખતે સામે જ રાખી છે. આ પ્રતની પુષ્પિકાઓ આ કાવ્યને અંતે મૂકેલી છે.]

नमो देवाधिदेवाय नमोऽस्तु परमात्मने ।
नमः श्रीजैनभारत्यै सद्गुरुभ्यो नमो नमः ॥ १ ॥
अलक्ष्यं दक्षाणामपि न च सहस्राक्षनयनै—
र्निरीक्ष्यं यद्वाच्यं न भवति चतुर्वक्त्रवदनैः ।
हविर्भुक्तारेन्दुग्रहपतिरुचां जैत्रमनघं ।
परं किंचिज्ज्योतिर्जयति यतियोगीन्द्रविषयं ॥ २ ॥
अर्वाचीनैरलक्ष्याय दक्षाय दुरितच्छिदे ।
चिदानन्दस्वरूपाय परमब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

અથ રાસુ

નમઉં નિરંજન વિમલ સભાવિહિં, ભાવિહિં મહિમનિવાસ રે;
દેવ જીરાપલ્લિ વલ્લિય નવઘન, વિઘન હરઈ પ્રભુ પાસ રે. ૪
નાભિ કમલિ કુંડલિની નિવસતિ, સરસતિ સાચું રૂપ રે;
સમરઉં સામિણિ સુજિઅ પરંપર, પરમ બ્રહ્મ સ્વરૂપ રે. ૫

અથ અઢેઉ

પરમ બ્રહ્મ સ્વરૂપ, જપઈં સુરાસુર ભૂપ,
અવિગત અવિચલૂ એ, નિરુપમ નિરમલુ એ;
અજર અમર અનંત, ભવભંજન ભગવંત,
જન–મનરંજન એ, નમઉં નિરંજન એ. ૬
શૃંગારિત ગિરિનાર, ગાઈસુ નેમિકુમાર,
માર—વિડારણુ એ, ત્રિભુવન—તારણુ એ;
યાદવકુલ કેરઉ ચંદ, દીઠઈં પરમાણંદ,
શિવસુખકારણુ એ, મોહ નિવારણુ એ. ૭

અથ ફાગ

વારીઉ મોહ મતંગજ, ગજગતિ જગ–અવતંસ;
જસુ જશ ત્રિભુવનિ ધવલિય, વિમલિય યાદવવંસ. ૮
રાજ રાજિમતી પરિહરી, પરિહરિઉ સંસાર,
વન્નિસુ નેમિ જોગેસર, સિરવરિ ગિરિ ગિરિનાર. ૯

---

૪ નમઉં–નમિય. ૫ રૂપ રે–રૂપુ રે; સુજિઅ પરંપર–સુજિઅ પરમપર; સ્વરૂપ–સારૂપુ. ૬ જન...રંજન–જનમનરંજનો. નિરંજન=નિરંજનો. ૭ વિડારણ—વિડારણુ, તારણુ–તારણુ; કારણુ—કારણુ. નિવારણુ—નિવારણુ.

अथ श्लोकः

गिरनारगिरेर्मौलौ नत्वा ये नेमिनं जिनं ।
पातकं क्षालयन्ति स्वं धन्यास्ते धृतसंमदाः ॥ १० ॥

અથ રાસુ

સમુદ્રવિજય સિવાદેવી ય, નંદન ચંદનભાસ રે;
અતુલ મહાબલ અકલ પરમ પર, પરમેસર પૂરઇ આસ રે. ૧૧

પૂનિમ શશિ જિમ સહજિ મનોહર, હરઇ મોહ અંધકાર રે;
નિસુણઉ નિર્મલ ભાવિ ભવિકજન, જિનવર નવ અવતાર રે. ૧૨

અથ અઢૈઉ

પ્રભુ પહિલઇ અવતારિ, ધન ભૂપતિ અવધારિ,
ધન ધન ધનવતીએ, તસુ વામંગિ સતી એ;
ભવિ બીજઇ સૌધર્મ્મે, ત્રીજઇ નિરમલ કર્મ્મિ,
ચિત્રગતિ વિદ્યાધરુ એ, રતનવતી વરુ એ. ૧૩

ચઉત્થઇ સુર માહિંદિ, પંચમ ભવિ હરિ નંદિ,
સુત અપરાજિતુ એ, પ્રિયમતિ સંગતુ એ;
પ્રભુ છઠ્ઠઇ અવતાર, આરણ સુરવર સાર,
સાતમઇ દંપતી એ, શંખ યશોમતી એ. ૧૪

ભવિ આઠમઇ વખાણિ, અપરાજિતિ સુવિમાણિ,
નવમઇ નવ પરિ એ, નગર સૂરીપુરિ એ;
સમુદ્રવિજય સુનરિંદ, કુલિ જાયઉ જિણચંદ,
શિવાદેવિ જનની એ, ઉત્સવ ત્રિભુવનિ એ. ૧૫

અથ ફાગુ

ત્રિભુવન માહિ મહોત્સવ, અવનીય અતિ આનંદ;
યાદવવંસિ સુહાવીઉ, બાવીસમઉ જિણિંદ. ૧૬

ઇણિ અવસરિ મથુરાંપુરિ, અવતરિઉ દેવ મુરારિ;
જીણઇં કંસ વિધ્વંસિય, કેસિય કીધ ઉવારિ. ૧૭

---

૧૧ નંદન ચંદનભાસ—નંદન નંદન ચંદનભાસ. ૧૪ પ્રિયમતિ–પ્રીતિમતિ. ૧૫ નવપરિ– જિન પૂરે. ૧૭ વિધ્વંસિય–વિધંસીયુ–વિધ્વંસીયો; કીધ ઉવારિ–કીધો ચારિ.

श्लोकः

चरितं वैष्णवं श्रुत्वा जरासिंधेऽथ कोपने ।
गता यादवभूपालाः सर्वे सौराष्ट्रमण्डलं ॥ १८ ॥

રાસુ

સોરઠ મંડલિ દ્વારિકાં થાપિય, આપિય અમરહ રાઈ રે;
રાજ કરઇ તિહાં દેવ નારાયણ, રાય નમઇં તસુ પાય રે. ૧૯

જીણઇં હેલાં જીતઉ ભૂજબલિ, સમરથ રાય જરાસિંધ રે;
સોલ સહસ રમઇ રંગિહિં રમણીઅ, રમણીય રૂપ સુબંધ રે. ૨૦

અઢૈઉ

બંધવ નેમિકુમાર, રૂપ તણઉ ભંડાર,
બાલબ્રહ્મચારી એ, ન રૂચઇ નારી એ;
સારંગ ધનુષ ધરેવિ, સ્વામી શંખુ પૂરેવિ,
પાડિયા પાહરિ એ, મનિ ચમકિઉ હરિ એ. ૨૧

હરિ ઉપરોધિઇં નેમિ, તસુ ભુજ વાલિઉ એમિ,
સુર નર સવિ મિલી એ, જોઇ મન રલી એ;
હેલાં હલાવી બાંહિ, હરિ હીંડોલઇ નાહ,
મલ્લા ખાડઇ એ, બલ દેખાડઇ એ. ૨૨

ફાગુ

બલ દેખીય ચદીય દેવા, સુર ભાસુર ખેચર વૃંદ;
જય જયકાર તે ઉચ્ચરઇં, ધરઇં તિ મનિ આણંદ. ૨૩

દંડ મેરુ મહીધર ધરણી, કરઇં જે સિરિચ્છત્ર;
તે જીત્યો જિણઇં ગદાધર, પાધરઊ કુણ ચિત્ર? ૨૪

श्लोकः

चित्रीयमाणास्ते सर्वे सिद्धगन्धर्वखेचराः ।
हर्षात् पुष्पाणि वर्षन्तो जगुर्नेमिभुजाबलं ॥ २५ ॥

---

૧૯ થાપીય આપીય અમર હરાઈ રે-થાપીય અમરહું રાઈ રે; જરાસિંધ-જરાસિંધુ; સુબંધ-સુબંધુ ૨૧ ન રૂચઇ-નિરખઇ; પાહરિ-ખ્યાહરિ. ૨૨ હલાવી-હરિલાવી હલાવી. ૨૩ ન મનિ-મતિ. ૨૪ ને કર્યો-જિન, નેમિ ન.

રાસુ

ભુજબલ દેખીય મનિ ચિંતાવિય, આવિય નિજ આવાસિ રે;
બલભદ્ર તેડીય બોલઇ સારંગધર, 'મ રહિસિ નેમિ વીસાસિ રે. ૨૬
જં આપણુપઇં જગુએ વંચિઉં, સંચિઉં રાજ અપાર રે;
કીડી તેતર ન્યાય કરેસિઇ, લેસિઇ નેમિકુમાર રે. ૨૭

અઢૈઉ

લેસિઇ નેમિકુમાર, રાજ અહ્મારું સાર,
મનિ આલોચિવઉં એ, હિવ કિમ કરેવઉં એ';
વાણી હુઇ આકાસિ, 'શ્રીપતિ! ઇમ મ વિમાસિ!
નેમિ જિણેસરૂ એ, પરમ યોગેસરૂ એ.' ૨૮
ગયણાંગણિ બોલઈ દેવ, 'જસુ અમ્હિ સારઉં સેવ,'
તે સિવા–નંદનુ એ, પાપ–નિકંદનુ એ;
સેવઇં સુરપતિ સાથ, જોગેસર જગનાથ,
જીતુ મોહરાજુ એ, નહી લેસિઇ રાજુ એ. ૨૯

काव्यं [शार्दूल०]

राज्यं यो न समीहते गजघटाघंटारवै राजितं ।
नैवाकांक्षति चारु चन्द्रवदनां लीलावतीं योऽङ्गनां ॥
यः संसारमहासमुद्रमथने भावी च मंथाचलः ।
सोऽयं नेमिजिनेश्वरो विजयतां योगीन्द्रचूडामणीः ॥ ३० ॥

રાસઉ (રાસોઃ)

ઇણિ વચનિ હરી આણંદીઅલા, ઋતુ વસંત અવસર આઇલા
વાઈલા દક્ષિણુ વાયુ તુ જિન જિન,
કુસુમિ કુસુમિ ભમરા રણુઝણીઆ, મયણુરાય હયવર હણુહણીઆ
ભૂયણિ ભયુ ભડવાય તુ જિન જિન. ધ્રૂપદ.
રેવયગિરિ મિલી રમલ કરંતો, મુગતિ રમણી હીઈ ધરંતો
ખલેં માસ વસંત તુ જિન જિન.
રમે રંગે જાદવ ભૂપાલા, શશિવયણી સાથેં વરવાલા
માલા કુસુમચી હાથિ તુ જિન જિન. ૩૧

---

૨૭ રાજ–રાજુ. ૨૮ કરેવઉં–કીજિવું. ૩૦ विजयतां–विजयते. ૩૧ આઈલા–આઈયલા, તુ–તો. પાટણની પ્રતમાં રેવયગિરિથી વસંત તુ જિન જિન એ આખી કડી નથી અને 'કુસુમિથી ભવનાથ તું જિન જિન' એ કડી રમેથી હાથિતુ જિન જિન એ કડી પછી મૂકી છે.

પારધિ પાડલ કેવડીએ એ, કણયર કરણી કેવડીએ એ
કદલી કરે આણુંદ તુ જિન જિન;
ફોફલી ફણુસ ફલી બીજઉરી, વનસ્પતિ દીસે મોરી
મોરીયડા મુચકંદ તું જિન જિન. ૩૨

ફાગુ

કુંદ કલી મહિમહીઆ, ગહગહીઆ સહકાર;
કરઈ વૃક્ષ નારંગના, અંગના રંગ અપાર. ૩૩
જાઇ જુઇ વર કિંશુક, કિંશુક વદન સુવૃક્ષ;
ત્રિભુવન–જન–આનંદન, ચંદન ચંપક વૃક્ષ. ૩૪

काव्यं (शार्दूल०)

वृक्षाः पल्लविता लताः कुसुमिता भृंगाः सुरंगा वने ।
सारं गायति कोकिला कलरवैर्वापीजलं मंजुलं ॥
एवं मित्रवसन्तदत्तसकलप्राणोऽपि सैन्यैः स्वकै—
र्मेने दुर्जयमेव मन्मथभटो योगीश्वरं नेमिनं ॥ ३५ ॥

રાસુ

નેમિ અનઇ નારાયણ પુહુતા; પુહુતા વર ગિરિનારિ રે;
રમઈં ભમઈં બેઉ રમલિં તરંગિહિં, રંગિહિં વનહ મઝારિ રે. ૩૬
બેઈ નવયૌવન બેઈ યાદવકુલ, બકુલ વિકાશન વીર રે;
બેઇ નિજરૂપિઇં જન–મન મોહિ, અંજનવાન શરીર રે. ૩૭

અઢેઉ

અંજનવાન શરીર, બેઇ ગિરૂઆ ગંભીર,
ઈકુ નેમીસરૂ એ, બીજઉ સારંગધરૂ એ;
હરિ હરિણાક્ષી સાથિ, સ્વામી સિઉં જગનાથિ,
ખેલઈં ખડોખલી એ, જલિ પડઈં ઉકલી એ. ૩૮
ઝીલઈં સુલલિત અંગ, નેમિ અનઇ શ્રીરંગ,
સીંગી જલિ ભરી એ, રમઈં અંતેઉરી એ;
હરિ સનકારી ગોપી, તેહે મિલી લાજ લોપી,
નેમિ પાખલિ ફિરીએ, ઝમકઈં નેઉરી એ. ૩૯

---

૩૨ તુ–તો; બીજઉરી–બીજોરા; મોરી મોરા. ૩૩ મહિમહીઆ–મહિમહિયા ગહગહીઆ–ગહગહિયા–૩૪ સુવૃક્ષ–સુદક્ષ; જન–જિન. ૩૫ सारं गायति–सारंगायति, सकल–सकलं. ૩૮ સ્વામિસિઉં જગનાથિ–સ્વામિ સુનેમિના નાથિ

શ્લોકઃ

नारीनूपुरझंकारैर्यस्य चित्तं न चंचलम् ।
स श्रीमान् नेमियोगीन्द्रः पुनातु भुवनत्रयं ॥ ४० ॥

ફાગુ

ત્રિભુવનપતિ ધરઇ શમરસ, રમતુ નારી મઝારિ;
તે બોલઈં સુવિવેક 'તૂં,' એક વયણુ અવધારિ. ૪૧
પ્રભુ! પરિણેવઉં માનિની, માનિની મનહ વાલંભ;
તરૂણીય જનમન જીવન, યૌવન અતિહિં દુલંભ. ૪૨

રાસુ

યૌવન અતિહિં દુલંભ ભણીજઇ, ખીજઇ પ્રભુ તુમ્હ માઇ રે,
હસીય ભણઈં તે 'તું બલિ-આગલઉ, આગલિ અમ્હ કિમ જાઇ રે?' ૪૩
ભણઈં ભુજાઈં 'ભણિ અમ્હિ દેવર! દેવ રચઈં તુમ્હ સેવ રે,
કામ ન નામ ગમઇ નવિ નારી, સારી એહ કુટેવ રે. ૪૪

અઢેઉ

સારી એહ કુટેવ, ટાલિ ન દેવર! હેવ,
માનિ ન પરિણવું એ, વલી વલી વિનવૂં એ;
હિવ માનેવા ઠામ, નિહુરઈં લાભઇ ગામ,
પીતંબરૂ કહઇ એ, 'તઉ અવસર લહઇ એ.' ૪૫
વીંટીં રહી સવિ નારિ, વલિ વલિ કહઈં મુરારિ,
કુમર સવે કહઈં એ, પગિ લાગી રહઈં એ;
માંડ મનાવીયુ નાહ, યાદવ સવિ હું વીવાહ,
ત્રિભુવન ઉત્સવુ એ, ઊલટ અભિનવુ એ. ૪૬

ફાગુ

અભિનવ અંગિ ઊલટ ધરિ, હરિ દ્વારિકાં પહૂત;
માગી રાયમઇ કન્યા, ધન્યા ગુણસંજુત્ત. ૪૭
સ્વામિ-નામિ ઊમાહીય સા હીયડઇ ઘણ પ્રેમિ;
નાચતી અભિનય સા સવઇ, વલિ વલિ 'નેમિ.' ૪૮

---

૪૧ સુવિવેક તૂં-સુવિવેકનું સવિસેક તૂં. ૪૨ પરિણેવઉં માનિની-પરિણેવઉં માનિ ન. ૪૩ તુમ્હ-ત્તં, વૂં; આંગલઉ-અગાઉ. ૪૫ નિહુરઈં-નિરહુરઈં, નિહોરેં ૪૬ મનાવીયુ-મનાવીય, નાહ-નાહુ, વીવાહ-વીવાહુ; ઉત્સવુ-ઉચ્છવુ, ઊલટ-ઊલટુ.

आर्या

नेमिकुमारं बाला प्रियमागमनं विचिंत्य संतुष्टा ।
नृत्यति यथा मयूरी, जलदं शशिनं चकोरी व ॥ ४९ ॥

રાસુ

ચકોરલોચની મિલી, નિજ નિજ મન રલી
વલી વલી અલંકરઈં નાહ રે
ચતુર ઐરાવણિ, પ્રભુ ચડી ચાલિઉ
આલિઉ ભૂયણિ ઊચ્છાહ રે. ૫૦
કાને કુંડલ ઝલકઈં, જિમ સસિ રવિ–મંડલ
મંડલવઇ સવિ જોવઈં રે
ઉરિવરિ હારૂ, સિરિ વરિ મણિ–મુકુટ
કટક કંકણ કરિ સોહઈં રે. ૫૧

અઢેઉ

સોહઈં સિરિવરિ છત્ર, આગલિ નાચઈં પાત્ર,
બે પાસઈં ચામરૂ એ, ઢલઈં મનોહરૂ એ;
બહિન ઊતારઇ લૂણ, સ્વામી સાચ સલુણ,
પૂઠિઈં ધુલહી એ, ગાઈં ધુઉલ હી એ. ૫૨
આવિઉ અમરહં રાઉ, વલિઉ નિસાણે ધાઉ,
રાજા વાસુગિ એ, આવિઉ આસુગિ એ;
ગ્રહ તારા રવિ ચંદ, આવઈં અપ્સર વૃંદ,
આણંદિઉં મનુ એ, મિલિઉં ત્રિભુવનુ એ. ૫૩

ફાગુ

ત્રિભુવનપતિ ચાલઈં પરિણેવા, પરિણવા ઉચ્છવ હુંતિ;
સાથિઈં તરલ તુરંગમ, રંગ મત્તંગજ દંતિ. ૫૪
પ્રભુ પ્રતિ આલવઈં તુંબરૂ, તુંબરૂ રંજે ચિત્ત;
જિણિ વચિ કોકિલ નારદ, નારદ ગાઈં ગીત. ૫૫

---

૫૦ ઊચ્છાહ–ઊચ્છાહુ. ૫૧ મંડલવઇ–મંડલ વૈ; જોવઈં–જોઈં; સોહઈં–સોહઈં. ૫૨ નાચઈં પાત્ર–નાટકિ વિચિત્ર; બે પાસઈં–પાસઈં; સાચ–સાવ; ધુલહી–ધુઉલહી; ધઉલહી–ધુલહી. ૫૩ આસુગિ–આસુગ આસગ. ૫૪ તરલ–ચપલ. ૫૫ રંજે–રંગએ; ચિત્ત–ચીંત; જિણિવચિ–જિણિવર; કોકિલ નારદ–કોકિલ નાદ.

काव्यं (शार्दूल०)

गीतं गायति किंनरी सुमधुरं वीणालया भारती,
गन्धर्वाः श्रुतिधारिणः सुरपते रंभा नरी नृत्यति ॥
भंभाभेरिमृदंगझल्लरिरवो व्योमांगणं गाहते,
नेमिं वीक्ष्य वदन्ति पौरवनिता ' धन्येति राजीमती ' ॥ ५६ ॥

રાસ

રાજીમતિ મુખિ બઈઠીઅ વલ્લભ, વલ્લભ જોઇ વિસાલિ રે;
વર આવંતુ ચડીય અવલોકઇં, લોક તે માલિ અટાલિ રે. ૫૭
ઈંદ્ર ચંદ્ર સુર કિંનર આગલિ, આગલિ હરિ ગોવિંદ રે;
તોરણિ બારી મહૂતુ નેમિ જિન, જન–મનિ અતિ આણંદ રે. ૫૮

અઢૈઉ

જન–મનિ અતિ આણંદ, પસૂઅ–વાડી આક્રંદ,
હરિણુ હરિણુલી એ, પ્રભુ–શ્રવણે શ્રુતિ ગિલી એ;
સંબર સૂઅર લાષ, રાવ કરઇ નિજ ભાષિ,
પૂચ્છિઉં કારણૂ એ, કહઇ આધોરણૂ એ. ૫૯
' પસુ મરિસિઈં પ્રભુ ! આજ, ગરૂઉ ગઉરવ કાજ,
તિણિ સવિ ટલવલઇ એ, બાંધિયાં વલવલઈ એ';
ઈમ સંભલીય વિચાર, ચિંતઇ નેમિકુમાર,
દુઃખ ભંડારૂ એ, ધીગુ સંસારૂ એ. ૬૦

आर्या

सारंगानं श्रुत्वा विलोक्य सारंगलोचनां च वशां ।
सारंगाः सारंगा इवाप्तरंगा नराः पशवः ॥ ६१ ॥

રાસુઉ

પસૂઅ–નાડ જવ જિણવરિ દીઠઉ, તઉ વીવાહ હૂઉ અનિઠઉ,
બઇઠઉ મનિ વઇરાગ તુ, જિન જિન
' મોહ–જાલિ કિમ માનવ પડિયા ? દાનવ દેવ કુસુમસરિ નડીયા,
જડીયા વિષયઈં સરાગ તુ જિન જિન. ૬૨

---

૫૬ नृत्यति–नृत्ति च । ૫૯ ભાષિ–ભાષ; આધોરણ઼–આધારણ઼. ૬૦ બાંધિયા–બાંધ્યા. ૬૧ च वशां–वचशां, नराः पशवः–वनवा पशवः शवः ॥ ૬૨ તઉ–તવ; અનિઠઉ–ઊબીઠઉ; વિષયઈં સરાગ–વિષઈં સુરાગ.

[રાગ–સાગરિ જગ સહૂ ધંધોલિય, હરિહર બ્રહ્મ મયણિ રણિ રોલીય,
રોલીય જીવ સંસાર તુ, જિન જિન
રૂલઇ જીવ ભવિ રીવ કરંતાં, નરય–તિરિય–નર મજ્ઝ ફરંતાં,
વિણુ અરિહંત *વિચાર તુ, જિન જિન.]

નારિ–પાસિ પડિયા સંસારી, મણૂઅ જનમફલ મૂકઈં હારી,
હારિ નારિહિં રાચંતિ તુ, જિન જિન
એક ન જાગઇં સદ્‌ગુરુવયણે, જીવ ન પેખઇ અંતર–નયણે,
મયણિ મોહિ રાચંતિ તુ, જિન જિન. ૬૩

જોગ જુગતિ જોઇ જોગેસર, પરમ બ્રહ્મિ લાગઉ અલવેસર,
ધિગુ સંસાર અસાર તુ, જિન જિન.
ઇમ ભણી પસુ–બંધન સવિ ટાલી, નિય ગઈંદુ પહુ વેગિઇં વાલી,
વલીઉ નેમિકુમાર તુ, જિન જિન. ૬૪

ફાગ

વલિઉ નેમિકુમાર તુ, માર–નિવારણુ જામ;
રાજીમતી અતિ આકુલી, ઢલિય ધરાતલિ તામ. ૬૫

સખી સીંચઇં ચંદન–જલિ, કદલીદલિ કરઇ વાઉ;
વલિઉં ચેતન જાણિઉ, વલિઉ યાદવરાઉ. ૬૬

आर्या

यादवराजवियोगे लूताभिहतेव मालतीमाला ।
म्लाना मदनकराला विलपति राजीमती बाला ॥ ६७ ॥

રાસુ

રાજેમતી બાલા વિવિહપરિ વિલપતિ, પતિવિયોગેં અપાર રે;
ફોડઇ કંકણુ વિરહ કરાલી, રાલીય ઉરતણો હાર રે. ૬૮
'ધાઉ ધાઉ જાઇ જીવન મોરડા, મોરડા! વાસિ મ વાસિ રે;
પ્રીય પ્રીય મ કરિઅ રે બાપીયડા!, પ્રીયડા મેહનઇ પાસિ રે. ૬૯

---

* [રાગ ..વિચાર તુ જિન જિન] આટલી કૌંસમાં મૂકેલ છે તે કડીઓ પાટણની પ્રતિમાં નથી.

૬૩ હારિ નારિહિં–હારિહિં. ૬૪ અલવેસર–પરમેસર; વેગઇં–નેમિહિં. ૬૫ માર–નિવારણુ–માર–નિટારણુ. ૬૬ ચેતન–ચેતનિ. ૬૯ જીવન મોરડા જીવન મોરડઉ; કરિઅ–કરે; મેહનઇ–મઇં લઇ, મેહનિ.

અઢૈઉ

પ્રીયડા મેહનઈ પાસિ, વીજલડી નીસાસિ;
'સર ભરિયાં આંસૂયડે, હિવ હંસલડા ! ઉડિ એ.
સિદ્ધિ–રમણિ પ્રિય રાચિ, કહીય ન પાલઈ વાચ;
તૂં ત્રિભુવનપતિ એ, કુણ દીજઈ માત એ ? ૭૦
આઠ ભવંતર નેહ, કાંઈ તઈં કીધઉ છેહ ?
યાદવરાઇ મઇ એ, બોલઇ રાઇમઇ એ,
સયરિ ધરઈ સંતાપ, વલિ વલિ કરઇં વિલાપ;
રાજલ ટલવલઇ રે, જિમ માચ્છલી થોડઇ જલિ એ. ૭૧

ફાગ

માચ્છલી જિમ થોડઇ જલિ, ટલવલઈ રાજલ દેવિ;
વલીઉ નેમિ પહૂ તઉ, પહુતઉ ધરિ તિણિ ખેવિ. ૭૨
આવ્યા દેવ લોકાંતિક, કાંતિ કરઇં રવિ ભ્રંતિ;
કરજોડી પ્રભુ વીનવઇ, નવઈ તે કવિત થુણંતિ. ૭૩

काव्यं (शिखरीणी)

स्तुवन्ति क्रीडायां मदनविवशायां ननु वशां,
सुधाभिः सध्रीचीं हरिहरविरंचिप्रभृतयः ।
परब्रह्मज्ञास्तां विषमविषलहरीमिव वधूं,
विधूय त्वं जातस्त्रिभुवनपते ! पातकहरः ॥ ७४ ॥

રાસુ

હર નટ્ટારંભિ નચાવિઉ ગૌરી, ગૌરી લોચનભંગિ રે;
મુકુંદ વૃંદાવનિ નચાવિઉ ગોપીઇ, લોપીય લાજ અનંગિ રે. ૭૫
સાવિત્રી બ્રહ્મા આકુલીઉ, કલિઉ રોહિણિ ચંદુ રે;
નારિ આધારિ હિં મયણિ વદીતા, જીતા સુર નર ઇંદુ રે. ૭૬

અઢૈઉ

જીતા સુર નર ઇંદ, પણિ તૂં નેમિ જિણિંદ,
મયણિ ન છાહીઉ એ, નારિ ન વાહીઉ એ;
દેવ ભણઇ 'તૂં દેવ !, ધર્મ્મ પ્રકટિ પ્રભુ ! હેવ,
ભવિયણ જિણિ તરઇં રે, ભવ–વનિ નવિ ફિરઇં એ. ૭૭

---

૭૦ પ્રિય–વર. ૭૧ સયરિ–શરીર છે. ૭૪ ननु वशां–मनुवशां; परब्रह्मज्ञास्तां–परब्रह्मन्यस्तां. ૭૬ વદીતા–વિદીતા.

પ્રભુ ! તૂં લીલવિલાસ, કીરતિ જિત કૈલાસ,
સાચઉ શંકરૂ એ, સિદ્ધિ-રમણિ વરૂએ';
ઈમ સ્તવી દેવ પહૂત, ધર્મ્મ-ભારિ પ્રભુ જૂત,
દાન સંવત્સરૂ એ, દિઈ ગતમત્સરૂ એ. ૭૮

ફાગુ

ગત મત્સર હિવ જિનવર, નવમઈ રસિ સંલીન;
રેવઇ સંજમ આદરઈ, કરઇ વિહાર અદીન. ૭૯
દિવસિ પંચાવનિ પામીય, સ્વામીય કેવલજ્ઞાન;
વિરચઇ મિલીય દેવાસુર, સમોસરણુ-પ્રધાન. ૮૦

श्लोकः

प्रधानं मदनं हत्वा, मोहराजं विजित्य च ।
आप्तछत्रत्रयो-नेमि, र्जीयाद् विश्वप्रधानधीः ॥ ८१ ॥

રાસ

પ્રધાન પ્રાકાર ત્રિનિ સુરિ રૂચિ નિલઇ, રૂચિ નિલઇ જિમ રવિ ચંદ રે;
ચઉવિહ ધર્મ્મ પ્રકાસિઉ જિનવરિ, હરિ મનિ હુઉ આણુંદ રે. ૮૨
પીય દેખી રાજલ મનિ ગહિ ગહી, ગહિ ગહી લઈ સંજમ ભાર રે;
પામિય સિવસુખ પરિહરિ રાજમઇ, રાજમઇ નેમીકુમાર રે. ૮૩

श्लोकः

कुमारे ब्रह्मचर्येऽपि, यया मे रंजितः पतिः ।
सा वीक्ष्येति ययौ सिद्धिं, पूर्वं राजीमती सती ॥ ८४ ॥

અઢેઉ

રાજીમતી નેમિકુમાર, યાદવકુલ સિણગાર,
કારણિ અવતરિયાં એ, ત્રિભુવનિ વિસ્તરિયાં એ;
ધન્ય જ તે નરનારિ, જઈ ચડઈ ગિરિ ગિરનારિ,
કુંડિ ગયંદ મઇએ, નીરઈં જિન ન્હવઇ એ. ૮૫

---

૭૮ જિત-કૈલાસ, જિન કૈલાસ. જિન કૈલાસ. ૮૧ जीयाद् विश्वप्रधानधीः-जीयाद् धीश्व प्रधानधीः । ૮૨ રચિનિલઇ રૂચિ નિલઈ-રૂચિ નિલઇ, રૂચિ નલિ; રચી ન લેઇ રૂચિ-૮૪ वीक्ष्येति-वीक्षेति. ૮૫ સિણગાર-શૃંગાર; અવતરિયાં-અવતર્યાં; વિસ્તરિયાં-વિસ્તર્યાં.

પૂજઇ મનચઇ રંગિ, આંગીય નવ નવ ભંગિ,
સ્વામી ગુણ થુણઈ એ, સ્તુતિ ઇણિપરિ ભણઈ એ;
'અકલ અમલ સર્વજ્ઞ, નમઈં નિરંતર ધન્ય,
જય જય પાવનુ એ, સહજિ સનાતનુ એ. ૮૬

काव्यं (शिखरिणी)

सनातन्यैः पुण्यैः प्रणतचरणःश्रीयदुपतिः,
समं राजीमत्या शिवपदमगाद्रैवतगिरौ ।
स च श्रेयोवल्ली नवघनसमो मय्यपि जने,
परब्रह्मानन्दं प्रदिशतु चिरं नेमिजिनपः ॥ ८७ ॥

રાસઉ

શ્રી જિનપતિ ભારતીય પ્રસાદિહિં, અંતરંગ કરિ કેસરિ નાદિહિં,
ચરિત રચિઉં મનરંગિ.
લચ્છિ વિલાસહ લીલા કમલં, ગલઈ મોહ સાંભલતાં વિમલં,
છેદઇ કલિ–મલ ભંગિ. ૮૮
[ચરણ કમલિ તુહ્મ ભૃંગ નેમીસર, વીનવે આચાર્ય માણિક્યસુંદર,
સુલલિત ગુણભંડાર.]
શ્રી યાદવકુલભૂષણ હીરો, મેહ જેમ ગાજઇ ગંભીરો,
રૂદ્ધ કુસુમસર વીરો.
તૂં અમ્હ સ્વામી સામલ ધીરો, ગજ જિમ સબલુ સહજિ સંડીરો,
સુરિજ સા ભાતુ સરીરો. ૮૯
રિપુ અંતર હેલાં નિરજણીયા, વિષમ મોહ મદ જિણિ રણિ હણિયા,
નેમીસર સંવાદિ.
યદુકુલમણિ સા રાજલ રાણી, મા તૂં સુભટધરણિ જગિ જાણી,
નિશ્ચલ શિવપ્રાસાદિ. ૯૦
'કુય' અક્ષર જિમ એ તિહિં મિલીયા, 'સુંદર' પરમ બ્રહ્મ સિઉં મિલીયા,
દુઃખવર્જિત વિલસંતિ.
રસિ જુ નેમિજિણ ચરિય સુચ્છંદિહિં, કૃતમતિ ભણઇ સુણઈ આણંદિહિં,
તસુ મંગલ નિતુ હુંતિ. ૯૧.

---

૮૭ जिनपः–स जिनः [ચરણ કમલિ.. ભંડાર] એ શ્રી મહાવીર વિદ્યાલયની પ્રતમાં જ છે અને પછી 'શૃંગા'થી અટકે છે ને પછીનું પાનું નથી. ૮૯ કુસુમસર વીરો–કુમુખી રે; ભાતુ-ભાનુ.

—ઇતિ શ્રી નેમીશ્વર ચરિત્રં ॥ ફાગુબંધેન શ્રી માણિક્યસુંદરસૂરીશ્વરેણ કૃતં ॥ છ ॥ શુ: ॥ મહં માધા લિષિતં: ॥ શુભં કલ્યાણમસ્તુ ॥ છ ॥ શ્રી વીત-રાગદેવવાદીય: ॥ છ ॥ ૬–૧૧ બી. ૭. નં. ૧૬૦–૩ રો. એ. સો. મુંબઇ.

—ઇતિ શ્રી નેમીશ્વર ચરિત્ર ફાગ: સમાપ્તમિતિ ॥ છ ॥ મુનિના મતિ-સાગરેણ લિષિતમિતિ ॥ શુભં ભવતુ ॥ કલ્યાણં અસ્તુ ॥ છ ॥ છ ॥ પત્ર ૨ પંક્તિ ૧૯ દાબડો ૮૩ નં. ૧૫૬ ફોફલીયાવાડાનો ભંડાર, પાટણ.

—૪ પત્ર પછીનું છેલ્લું પત્ર નથી. દરેકમાં ૨૦ પંક્તિ છે. નં. ૮૭૧ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઇ.

* *

ઉપરના આખા કાવ્યમાં પ્રથમના મંગલાચરણના શ્લોક સિવાય જે સંસ્કૃત છંદો મૂકેલા છે તેના અર્થ સમજાવવા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની પ્રતમાં સંસ્કૃત ટીકા છે તે અત્ર મૂકવામાં આવે છે કે જેથી અર્થ સમજવામાં સહેલાઇ થાય.

२. तत् किंचिज्ज्योतिर्जयति तत् किं ? यदलक्ष्यं दक्षाणामपि पुनस्तत् किं ? यत् सहस्राक्षनयनैर्न निरीक्ष्यं दुश्च्यवन(?)नयनैः (न) निरीक्षणीयं पुनस्तत् किं ? यच्चतु-र्वक्त्रवदनैर्वाच्यं न भवति वेधसो वदनैर्यद् वक्तुमशक्यं यदेतावत एतादृशामपि पुनस्तत् किं ? यद् हविर्भुक्तारेन्दुग्रहपतिरुचां जैत्रं यदग्नितारकचंद्रमस्तरणें तेजसां जयनशीलं । पुनस्तत् किं ? यदनघं निष्पापं । पुनस्तत् किं ? । यत्परमुत्कृष्टं । पुनस्तत् किं ? यतियोगींद्रविषयं यतियोगींद्राणां गोचरं । एषु स्थानं वा एवं विधं तत् किंचिज्ज्योतिर्जयति ॥ २ ॥

३. एवंविधाय परब्रह्मणे नमः किं लक्षणाय ? अर्वाचीनैरलक्ष्याय अद्यतनैः पुरुषैर्न लक्षितुं योग्याय । पुनः किं लक्षणाय ? दक्षाय स्वभावविज्ञाय । पुनः किं लक्षणाय ? दुरित-च्छिदे दुरितं पापं छिन्दतीति दुरितच्छिद् तस्मै दुरितच्छिदे । पुनः किं लक्षणाय ? चिदा-नंदस्वरूपाय चिद् ज्ञानमात्मशुभ्रगुणः तस्यानंदं सुखं तन्मयं स्वरूपं यस्य तच्चिदानंद-स्वरूपं तस्मै ॥ ३ ॥

१०. ते नरा धन्यास्ते के । ये गिरनारगिरेर्मौलौ मस्तके नेमिनं जिनं नत्वा स्वं स्वकीयं पातकं क्षालयंति । किं लक्षणास्ते ? नराः धृतसम्मदाः धृतः सम्मदो हर्षो यैस्ते धृतसम्मदाः ॥ १० ॥

१८. अथेति अथानंतरं सर्वे यादवभूपालाः सौराष्ट्रमंडले गताः । कस्मिन्सति ? चरित्रं वैष्णवं श्रुत्वा जरासंधे कोपने सति क्रुद्धे सति ॥ १८ ॥

२५. ते सर्वे सिद्धगंधर्वखेचरा नेमिभुजाबलं जगुर्गायंति स्म । किं क्रियमाणा ? चित्रीयमाणा आश्चर्यं प्राप्नुवंतः । पुनः किं क्रियमाणाः ? हर्षात् पुष्पाणि वर्षन्तः ॥

३०. सोऽयं नेमिजिनेश्वरो विजयतां । सोऽयं कः ? । यो राज्यं न समीहते न वांछति । किं लक्षणं ? राज्यं । गजघटाघंटारवै राजितं शोभमानं । पुनर्यः अंगनां राजीमतीं न कांक्षति नेच्छति । किं लक्षणां ? । चारुचंद्रवदनां । पुनर्लीलावतीं लीलायुक्तां । पुनर्यः योगींद्रचूडामणीः तीर्थंकराणां शिरोमणीः ॥

३५. एवं मित्रवसंतदत्तसकलप्राणोऽपि मन्मथभटो सैन्यैः स्वकैः योगीश्वरं नेमिनं दुर्जेयमेव मेने मनति स्म । एवमिति किं ? वृक्षाः पल्लविता लता कुसुमिता भृंगाः सरंगा वने सारं गायति कोकिला कलरवैर्वापीजलं मंजुलं एवं एवं प्रकारेण मित्रवसंतदत्तसकलप्राणोऽपि ॥

४०. स नेमिर्भुवनत्रयं पुनातु पवित्रीकरोतु । स नेमिः किं लक्षणः ? । श्रीमान् । पुनर्किं ? योगीन्द्रः । स कः ? यस्य चित्तं नारीनूपुरझंकारैश्चंचलं न जातं ॥

५६. पौरवनिता नेमिं वीक्ष्य राजीमती धन्या इति वदन्ति । इति किं ? । यस्या राजीमत्या वरस्तु नेमिः विवाहे च किंनरी सुमधुरं यथास्यात्तथा गीतं गायति । भारती सरस्वती वीणालया वीणायां लयः अत्यासक्तत्वं यस्याः सा वीणालया । गंधर्वाः श्रुतिधारिणः स्वरपूरकाः । पुनः सुरपते रंभा अप्सरो नरीं नृत्यते अतिशयेन नृत्यति । पुनः भंभा–भेरी–मृदंग–झल्लारिवः शब्दो व्योमांगणं गाहते पूरयति ॥

६१. ये नराः सारंगानं श्रुत्वा सारंगलोचनां वशां च विलोक्य ये सारंगा अरंगेण सह वर्त्तमाना भवंति ते धन्या अथवा आप्तरंगा अर्हद्रंगास्ते सारंगाः साराणि अंगानि येषां ते सारंगा अथवा सारं तद्गुणं गच्छंति सारंगाः एवंविधा उच्यंते । पुनर्ये नराः सारंगा इव आप्तरंगाः प्राप्तरंगा भवंति ते नराः पशव उच्यंते ।

६७. राजीमती बाला यादवराजवियोगे विलपति विलापान् करोति । किं लक्षणा ?। म्लाना निस्तेजा । पुनः किं ? । मदनकराला मदनव्याप्ता वा कराला विकराला । का इव विलपति ? । लूताभिहतैव मालतीमाला इव । यथा मालतीमाला लूताभिहता सत्येव विलपति विगतकांति विज्ञापयति । किं लक्षणा ? । म्लाना विच्छायतां प्राप्ता ॥

७४. ननु इति निश्चितं हरिहरविरंचिप्रभृतयो यां वशा सुधाभिः सध्रीचीं सुधाभिस्सहचारिणीं कृत्वा स्तुवंति क्रीडायां । किं लक्षणायां ? मदनविवशायां कंदर्पपरवशायां ये पर-

ब्रह्मज्ञा भवन्ति ते तावशां प्रति विषमविपलहरीमिव कृत्वा स्तुवंति अतः कारणात् हे त्रिभुवनपते ! त्वं वधू राजीमती विधूयसत्का विश्वपातकहरो जातस्तवाप्तं ॥

८१. पुनः आप्तछत्रत्रयं आप्तं प्राप्तं छत्रत्रयो येन असौ आप्तछत्रत्रयः । किं कृत्क आप्तछत्रत्रयो जातः ? । प्रधानं मदनं हत्वा मोहराजं विजित्य च ॥

८४. राजीमती सती इति विचिंत्य नेमेः पूर्वं सिद्धिं ययौ । इतिती किं ? । यया सिद्धिवध्वा मे पतिः कुमारे कुमारत्वे च । पुनर्ब्रह्मचर्ये सत्यपि रंजितः सा सिद्धिवधूर्वीक्ष्या द्रष्टुं योग्या यस्या ईदृशी कला सा कीदृशीति ॥

८७. स नेमिजिनपः चिरं चिरकालं मय्यपि जने माणिक्यसुंदराचार्ये परब्रह्मानंदं प्रदिशतु कथयतु । सः कः ? । यो राजीमत्याः समं रैवतगिरौ शिवपदमगात् जगाम । पुनः सः कः ? । यः सनातन्यैः पुण्यैः प्रणतचरणः सनाभवाः सनातन्यास्तैः सनातन्यैः सर्व्वकालीनैः पुण्यैः पवित्रैर्नरामरैः प्रणतचरणः । पुनः सः कः ? । यः श्री यदुपतिः यदूनां पतिः । पुनः सः कः ? । यः श्रेयोवल्लीनववनसमः ॥

૪ શ્રી જીરાપલ્લીના પાર્શ્વનાથ પ્રભુની, ૫ માં સરસ્વતીની, ૬ માં નિરંજન પરમાત્માની સ્તુતિ. ૭–૮–૯–નેમિપ્રભુના કાવ્યનો પ્રસ્તાવ. તેમનું ટૂંક વર્ણન. ૧૩–૧૫ આઠ પૂર્વભવો ને નવમો ચાલુ ભવ. ૧૬ નેમિકુમારનો જન્મ. ૧૭ તે વખતે મથુરામાં કૃષ્ણનો જન્મ કે જેણે કંસને તથા અશ્વનું રૂપ ધારણ કરનાર કેશિ નામના દૈત્યને માર્યો હતો. ૧૯ તેમણે સોરઠમાં દ્વારકામાં ગાદી સ્થાપી. ૨૦ જરાસંધને જીત્યો. સોલ હજાર સ્ત્રી હતી. ૨૧ બંધવ નેમિકુમાર બ્રહ્મચારી, કૃષ્ણનું ધનુષ લઇ શંખ પૂર્યો, માહરી એટલે પહેરેદારને પાડ્યા અને કૃષ્ણ ચમક્યા. ૨૨–૨૪ નેમિએ કૃષ્ણની ભુજા નમાવી. આ રીતે જીત મેળવી. ૨૬–૨૯ કૃષ્ણે બલભદ્રને કહ્યું 'નેમિનો વિશ્વાસ ન કરતા, તે આપણું રાજ લેશે.' આમ વિચારતાં આકાશવાણી થઈ 'ચિંતા ન કરો. નેમિ યોગી છે અને મોહરાજને જીતશે, તમારું રાજ નહિ લે.' ૩૧ આથી કૃષ્ણ આનંદ્યા. વસંતઋતુ આવી. રૈવત એટલે ગિરિનાર પર્વત પર ક્રીડાવિહાર. ૩૨–૩૫ ત્યાંની લીલી હરીયાળી થયેલ ભૂમિ, પુષ્પ, લતા, વૃક્ષો વગેરેનો બહાર. ૩૬–૩૮ નેમિ અને કૃષ્ણ બંનેનું ગિરિનાર જવું. બંનેનું તુલનાત્મક વર્ણન. સાથે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ છે. ૩૯ બંને રમે છે–ક્રીડા કરે છે. ૪૦–૪૧ નેમિ શમ–સમતા ધરી નિર્વિકારી રહે છે. ૪૨–૪૫ એક કહે છે 'પરણો! ભોજાઇ (શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રી) દીયરને પરણવાનું માનવા સમજાવે છે. કૃષ્ણ છેવટે કહે છે કે અવસરે થઇ રહેશે. ૪૬ સ્ત્રીઓ માની લે છે કે નેમિ સમજી ગયા અને ઉત્સાહ થઈ રહ્યો. ૪૭ શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકા પહોંચ્યા રાજીમતી કન્યાની માગણી કરી. ૪૮–૪૯ કન્યા, પતિ નેમિ મળશે તેથી આનંદિત થઇ. ૫૦

२५. ते सर्वे सिद्धगंधर्वखेचरा नेमिभुजाबलं जगुर्गायंति स्म । किं क्रियमाणा ? चित्रीयमाणा आश्चर्यं प्राप्नुवंतः । पुनः किं क्रियमाणाः ? हर्षान् पुष्पाणि वर्षन्तः ॥

३०. सोऽयं नेमिजिनेश्वरो विजयतां । सोऽयं कः ? । यो राज्यं न समीहते न वांछति । किं लक्षणं ? राज्यं । गजघटाघंटारवै राजितं शोभमानं । पुनर्यः अंगनां राजीमतीं न कांक्षति नेच्छति । किं लक्षणां ? । चारुचंद्रवदनां । पुनर्लीलावतीं लीलायुक्तां । पुनर्यः योगींद्रचूडामणीः तीर्थंकराणां शिरोमणीः ॥

३५. एवं मित्रवसंतदत्तसकलप्राणोऽपि मन्मथभटो सैन्यैः स्वकैः योगीश्वरं नेमिनं दुर्जयमेव मेने मनति स्म । एवमिति किं ? वृक्षाः पल्लविता लता कुसुमिता भृंगाः सरंगा वने सारं गायति कोकिला कलरवैर्वापीजलं मंजुलं एवं एवं प्रकारेण मित्रवसंतदत्तसकलप्राणोऽपि ॥

४०. स नेमिर्भुवनत्रयं पुनातु पवित्रीकरोतु । स नेमिः किं लक्षणः ? । श्रीमान् । पुनर्किं ? योगीन्द्रः । स कः ? यस्य चित्तं नारीनूपुरझंकारैश्चंचलं न जातं ॥

५६. पौरवनिता नेमिं वीक्ष्य राजीमती धन्या इति वदन्ति । इति किं ? । यस्या राजीमत्या वरस्तु नेमिः विवाहे च किंनरी सुमधुरं यथास्यात्तथा गीतं गायति । भारती सरस्वती वीणालया वीणायां लयः अत्यासक्तत्वं यस्याः सा वीणालया । गंधर्वाः श्रुतिधारिणः स्वरपूरकाः । पुनः सुरपते रंभा अप्सरो नरीं नृत्यते अतिशयेन नृत्यति । पुनः भंभा–भेरी–मृदंग–झल्लारिरवः शब्दो व्योमांगणं गाहते पूरयति ॥

६१. ये नराः सारंगानं श्रुत्वा सारंगलोचनां वशां च विलोक्य ये सारंगा अरंगेण सह वर्त्तमाना भवंति ते धन्या अथवा आप्तरंगा अर्हद्रंगास्ते सारंगाः साराणि अंगानि येषां ते सारंगा अथवा सारं तद्गुणं गच्छंति सारंगाः एवंविधा उच्यंते । पुनर्ये नराः सारंगा इव आप्तरंगाः प्राप्तरंगा भवंति ते नराः पशव उच्यंते ।

६७. राजीमती बाला यादवराजवियोगे विलपति विलापान् करोति । किं लक्षणा ?। म्लाना निस्तेजा । पुनः किं ? । मदनकराला मदनव्याप्ता वा कराला विकराला । का इव विलपति ? । लूताभिहतैव मालतीमाला इव । यथा मालतीमाला लूताभिहता सत्येव विलपति विगतकांति विज्ञापयति । किं लक्षणा ? । म्लाना विच्छायतां प्राप्ता ॥

७४. ननु इति निश्चितं हरिहरविरंचिप्रभृतयो यां वशा सुधाभिः सध्रीचीं सुधाभिस्सहचारिणीं कृत्वा स्तुवंति क्रीडायां । किं लक्षणायां ? मदनविवशायां कंदर्पपरवशायां ये पर-

ब्रह्मज्ञा भवन्ति ते तावशां प्रति विषमविपलहरीमिव कृत्वा स्तुवंति अतः कारणात् हे त्रिभुवनपते ! त्वं वधू राजीमती विधूयसत्का विश्वपातकहरो जातस्तवाप्तं ॥

८१. पुनः आप्तछत्रत्रयं आप्तं प्राप्तं छत्रत्रयो येन असौ आप्तछत्रत्रयः । किं कृत्क आप्तछत्रत्रयो जातः ? । प्रधानं मदनं हत्वा मोहराजं विजित्य च ॥

८४. राजीमती सती इति विचिंत्य नेमेः पूर्वं सिद्धिं ययौ । इतिती किं ? । यया सिद्धिवध्वा मे पतिः कुमारे कुमारत्वे च । पुनर्ब्रह्मचर्ये सत्यपि रंजितः सा सिद्धिवधूर्वीक्ष्या द्रष्टुं योग्या यस्या ईदृशी कला सा कीदृशीति ॥

८७. स नेमिजिनपः चिरं चिरकालं मय्यपि जने माणिक्यसुंदराचार्ये परब्रह्मानंदं प्रदिशतु कथयतु । सः कः ? । यो राजीमत्याः समं रैवतगिरौ शिवपदमगात् जगाम । पुनः सः कः ? । यः सनातन्यैः पुण्यैः प्रणतचरणः सनाभवाः सनातन्यास्तैः सनातन्यैः सर्व्वकालीनैः पुण्यैः पवित्रैर्नरामरैः प्रणतचरणः । पुनः सः कः ? । यः श्री यदुपतिः यदूनां पतिः । पुनः सः कः ? । यः श्रेयोवल्लीनववनसमः ॥

૪ શ્રી જીરાપલ્લાના પાર્શ્વનાથ પ્રભુની, ૫ માં સરસ્વતીની, ૬ માં નિરંજન પરમાત્માની સ્તુતિ. ૭–૮–૯–નેમિપ્રભુના કાવ્યનો પ્રસ્તાવ. તેમનું ટૂંક વર્ણન. ૧૩–૧૫ આઠ પૂર્વભવો ને નવમો ચાલુ ભવ. ૧૬ નેમિકુમારનો જન્મ. ૧૭ તે વખતે મથુરામાં કૃષ્ણનો જન્મ કે જેણે કંસને તથા અશ્વનું રૂપ ધારણ કરનાર કેશિ નામના દૈત્યને માર્યો હતો. ૧૯ તેમણે સોરઠમાં દ્વારકામાં ગાદી સ્થાપી. ૨૦ જરાસંધને જીત્યો. સોલ હજાર સ્ત્રી હતી. ૨૧ બંધવ નેમિકુમાર બ્રહ્મચારી, કૃષ્ણનું ધનુષ લઇ શંખ પૂર્યો, માહરી એટલે પહેરેદારને પાડ્યા અને કૃષ્ણ ચમકયા. ૨૨–૨૪ નેમિએ કૃષ્ણની ભુજા નમાવી. આ રીતે જીત મેળવી. ૨૬–૨૯ કૃષ્ણે બલભદ્રને કહ્યું 'નેમિનો વિશ્વાસ ન કરતા, તે આપણું રાજ લેશે.' આમ વિચારતાં આકાશવાણી થઈ 'ચિંતા ન કરો. નેમિ યોગી છે અને મોહરાજને જીતશે, તમારું રાજ નહિ લે.' ૩૧ આથી કૃષ્ણ આનંદ્યા. વસંતઋતુ આવી. રૈવત એટલે ગિરિનાર પર્વત પર ક્રીડાવિહાર. ૩૨–૩૫ ત્યાંની લીલી હરીયાળી થયેલ ભૂમિ, પુષ્પ, લતા, વૃક્ષો વગેરેનો બહાર. ૩૬–૩૮ નેમિ અને કૃષ્ણ બંનેનું ગિરિનાર જવું. બંનેનું તુલનાત્મક વર્ણન. સાથે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ છે. ૩૯ બંને રમે છે–ક્રીડા કરે છે. ૪૦–૪૧ નેમિ શમ–સમતા ધરી નિર્વિકારી રહે છે. ૪૨–૪૫ એક કહે છે 'પરણો! ભોજાઈ (શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રી) દીયરને પરણવાનું માનવા સમજાવે છે. કૃષ્ણ છેવટે કહે છે કે અવસરે થઇ રહેશે. ૪૬ સ્ત્રીઓ માની લે છે કે નેમિ સમજી ગયા અને ઉત્સાહ થઇ રહ્યો. ૪૭ શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકા પહોંચી રાજીમતી કન્યાની માગણી કરી. ૪૮–૪૯ કન્યા, પતિ નેમિ મળશે તેથી આનંદિત થઇ. ૫૦

નેમિને અલંકાર સજાવ્યા. તે હાથી પર ચઢ્યો. ૫૧ અલંકારોનું વર્ણન. ૫૨ છત્ર, ચામર, લુણ ઉતારણ, ધવલમંગલ ગીત ગાવાં. ૫૩ દેવોનો રાજા નિશાન ઠોકતો આવે છે, વાસુકી રાજા આવે છે, બ્રહ્માદિ આવે છે. ૫૪ ભવિષ્યનો તીર્થંકર પરણવા જાય છે. ઘોડા હાથી સાથે છે. ૫૫ તુંબરૂ સ્વર આલાપે છે, નારદ ગીત ગાય છે. ૫૬ આ ઉત્સવ માટે નગરસ્ત્રીઓ રાજીમતીને ધન્યવાદ આપે છે. ૫૭ રાજીમતી વરને નિહાળે છે. ૫૮ શ્રીકૃષ્ણ મોખરે છે ને નેમિ તોરણે આવે છે. ૫૯ એક બાજુ આમ આનંદ છે ત્યાં પશુવાડામાં હરણાદિ રોતાં હોય છે તેનું કારણ નેમિ પૂછે છે. ૬૦ લગ્નના ગોરવના ભોજન માટે પશુઓને મારવા રાખ્યા છે તેથી તે કકળાટ કરે છે, એમ સાંભળી સંસાર પ્રત્યે તિરસ્કાર આવે છે. ૬૨–૬૩ વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. મોહજાળથી માનવાદિ સર્વે સપડાઈ સંસારમાં ભમે છે, વિષયમાં અંધ બને છે, મનુષ્યભવ હારે છે, અંતર્દૃષ્ટિથી વિચારતા નથી. ૬૪ સંસારને ધિક્કાર છે, એમ કહી પશુબંધન ટાળી પોતાના ગજેંદ્ર–હાથીને તુરત પાછો ફેરવી નેમિકુમાર વળે છે. ૬૫ આમ થયું ત્યાં રાજીમતી આકુળ થઇ ધરણી પર ઢળી પડી. ૬૬ સખીઓ ચંદનજળ સીંચી કેળના પાનથી પવન નાંખે છે, ચેતના આવે છે ને જાણે છે કે યાદવરાજ નેમિ તો પાછો વળી ગયો. ૬૭–૭૧ રાજીમતી વિવિધ વિલાપ કરે છે. કંકણ ફોડે છે ને છાતી પરનો હાર ફેંકી દે છે. મારા જીવન! દોડો દોડો! મોર! તમે વાસ ન કરો. જતા રહો, બપીયા! પીયુ પીયુ ન બોલો, કારણ કે પીયુ તો મેઘ પાસે ચાલ્યો ગયો. અદૃશ્ય થયો છે, વીજળીરૂપી નિઃશ્વાસ નીકળે છે, આંસુથી સરોવર ભરાઈ ગયાં, હવે હંસા! (જીવ) ઉડી જા. પિયુ સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીમાં રાચ્યો છે અને પોતાની વાચા પાળતો નથી. તું પિયુ તો ત્રિભુવનનો સ્વામી છે, તને કોણ બુદ્ધિ–સલાહ આપે તેમ છે? આઠ પૂર્વભવ નેહ રાખી હવે શામાટે છેહ આપે છે? આમ રાજીમતી કહે છે. શરીરે સંતાપ ધરે છે ને વિલાપ કરે છે ને માછલી થોડા જળમાં તડફડે તેમ તડફડે છે. ૭૨ ત્યાં તો નેમિપ્રભુ તો તત્ક્ષણ પોતાને ઘેર પહોંચ્યા. ૭૩ લોકાંતિક દેવો સૂર્ય જેવી કાંતિથી તેની ભ્રાંતિ કરાવતા આવીને પ્રભુને નવાં કાવ્યથી સ્તુતિ કરી વિનવે છે. ૭૪ પ્રભુસ્તુતિ. ૭૫–૭૬ શિવને ગૌરીએ નયનભંગ કરી નાટારંભમાં નચાવ્યો, મુકુંદ–કૃષ્ણને ગોપીઓએ વૃંદાવનમાં નચાવ્યો એમ અનંગે–કામદેવે લાજને લોપી. સાવિત્રીએ બ્રહ્માને અકળાવ્યો, રોહિણીએ ચંદ્રને થકવ્યો એમ સ્ત્રીના આધારથી મદને દેવ, મનુષ્ય, ઇંદ્રને જીત્યા છે; પણ ૭૭ તું નેમિને મદન ઢાંકી ન શકયો, નારી લોભાવી ન શકી. દેવો બોલ્યા: 'દેવ! પ્રભુ! હવે ધર્મ પ્રકટાવો કે ભવ્યો તરે અને ભવરૂપી વનમાં ન ફરે. ૭૮ પ્રભુ! તું લીલામાં વિલાસ કરે છે કે જેની કીર્ત્તિએ કૈલાસ જીત્યો છે. ખરો શંકર તું છે અને સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીને વરનાર છો.' ૭૮ આમ સ્તવન કરાતા આ દેવ ધર્મ્મભારથી યુક્ત થઈ સાંવત્સરિક દાન મત્સરરહિત થઇને કરે છે. ૭૯–૮૦ હવે જિનવર નવમા રસ એટલે શાંતરસમાં લીન થઇ રૈવત (ગિરિનાર) ઉપર સંજમ આદરે છે–દીક્ષા લે છે અને અદીન-

પણે વિહાર કરે છે, પંચાવન દિવસે સ્વામીને કેવલજ્ઞાન થાય છે એટલે દેવ અસુરો મળીને સમવસરણ રચે છે.

૮૧ નેમિસ્તુતિ, ૮૨ સમવસરણમાં ત્રણ ગઢ દેવો રચે છે તે રવિચંદ્ર જેવા કાંતિના ભંડાર છે. ત્યાં જિનેશ્વરે ચાર પ્રકારનો ધર્મ (દાન, શીલ, તપ, ભાવનારૂપી) પ્રકાશ્યો, આથી કૃષ્ણને આનંદ થયો. પીયુ પાસે રાજીમતી પણ મનમાં આનંદિત થઈ ને સંજમ-ભાર ગ્રહણ કર્યો–દીક્ષા લીધી અને નેમિને છોડી રાજેમતી પહેલી મોક્ષે સીધાવી. પછી નેમિનાથ મોક્ષે ગયા.

૮૫–૮૭ આમ રાજીમતી અને યદુકુલશણગાર નેમિનાથ જે કારણે અવતર્યાં તે સિદ્ધ કર્યું ને ત્રિભુવનમાં તેમનો (કીર્ત્તિનો) વિસ્તાર થયો. તે સ્ત્રી–પુરૂષને ધન્ય છે કે જે ગિરિનાર પર્વત પર ચડીને ગજેંદ્ર કુંડમાં પાણીથી જિનને (જિનમૂર્ત્તિને) ન્હવડાવે છે અને મનના આનંદથી નવનવી આંગી રચીને પૂજે છે, ગુણોનું સ્તવન કરે છે ને સ્તુતિ કરે છે કે તું અકલ, મલ રહિત, સર્વજ્ઞ છો, તને નમનારને ધન્ય છે, તું પાવન અને સ્વાભાવિક સનાતન છો, તારો જય હો. ૮૭ નેમિસ્તુતિ. કવિનો ઉપસંહાર. ૮૮ સરસ્વતીની કૃપાથી અંતરના ભાવ અને નાદથી આ ચરિત્ર રચ્યું છે, તે લક્ષ્મીના વિલાસની લીલાનું કમળરૂપ છે, તેને સાંભળતાં મોહ જાય છે અને કલિકાળના મેલને તે નાશ કરે છે.

માણિક્યસુંદરસૂરિ એ રચનારનું નામ છે. તે સુંદર ગુણના ભંડાર નેમનાથના ચરણ-કમલનો ઉપાસક ભ્રમર છે. (પછીની કડીઓ નથી. હવે બીજી પ્રતોની કડીઓ લઇએ) યાદવકુલના અલંકાર હીરો, મેઘ સમ ગંભીર, મદનને રોકનાર વીર (નેમિપ્રભુ !) તું અમારો સ્વામી શ્યામ અને ધીર છે, હાથી જેવો સબલ, પ્રકૃતિથી સિંહ સમાન, અને સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા શરીરવાળો છે. ૯૦ જેણે આંતરિક શત્રુને સહેલાઈથી જીત્યા છે, વિષમ મોહમદને રણમાં હણ્યા છે એવા નેમીશ્વરનો આ સંવાદ છે. તે યદુકુલમાં મણિરૂપ રાજીમતી રાણી તું તો અમારી મા છો અને એક મહાન્ યોદ્ધાની ગૃહિણી જગમાં પ્રસિદ્ધ છો અને મોક્ષરૂપ મહેલમાં તારું નિશ્ચલ સ્થાન છે. ૯૧ રચનારના નામમાં જે 'ક્ય' જોડાક્ષર છે તેમાં બે અક્ષર મળ્યા છે તે પ્રમાણે નેમિનાથ અને રાજીમતી બંને ત્યાં મોક્ષમાં મળ્યા છે અને 'સુંદર' પરમબ્રહ્મ સાથે ભળ્યા છે અને ત્યાં દુઃખ રહિત વિલાસ કરે છે. આ નેમિજિનનું ચરિત સારા છંદમાં રસથી અને આનંદથી સુજ્ઞો ભણે ને સાંભળે તો તેનું મંગલ હંમેશાં થાય છે. આ કડીમાં 'ક્ય' અને 'સુંદર' એ બેથી કવિ પોતાનું નામ 'માણિક્યસુંદર' એક રીતે બતાવી આપે છે.

વ્યવહારિક કે ધાર્મિક કોઇપણ કાર્યોમાં મનુષ્યને પ્રતિસમયે આલંબનની તો જરૂર પડે જ છે. કોઇના લેશ પણ આલંબન વિના નિજબળે ઊર્ધ્વગમન કરનાર જનો ક્વચિત્ જ હોય છે. અને તેથી જ ધાર્મિક વિષયમાં જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જ્ઞાન, સાધુ-સાધ્વી આદિને મહત્ત્વનું સ્થાન અપાયેલ છે તે સહેતુ જ છે કે જેના નિમિત્તે ઉપાદાન કારણને ઉદયમાં લાવી શકાય યાને આત્માની વિશુધ્ધ દશા પ્રગટાવવા પ્રયાસ થઇ શકે. જિનપ્રતિમા અને જિનમંદિર એ પણ અતિ આવશ્યક સાધન છે, તેને આપણે સવિસ્તર અવલોકીએ.

પ્રતિમાનું પૂજન શા માટે ?

જિનેન્દ્રવર તો વીતરાગદશાને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષમાં સ્થિત થયેલા છે, તો પછી તેમની પ્રતિમાને પૂજવાની શું આવશ્યકતા ? અને રાગ-દ્વેષથી રહિત એવી વીતરાગ પ્રતિમાદ્વારા ફળની પ્રાપ્તિ પણ કેમ થઇ શકે ? આ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક જ છે. તેનું નિરાકરણ પણ સ્પષ્ટ છે. શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજીએ એક સ્તવનમાં કહ્યું છે કે:—

"પૂજના તો કીજે રે બારમા જિનતણી રે, જસુ પ્રગટ્યો પૂજ્ય સ્વભાવ;
પરકૃત પૂજા રે જે ઇચ્છે નહીં રે, સાધક કારજ દાવ. પૂજના૦"

અર્થાત્ જેમને પૂજ્ય સ્વભાવ પ્રગટ થયેલો છે એવા જિનેન્દ્રની પૂજા કરીએ. જો કે તેઓ પરની કરેલી પૂજાના ઇચ્છક નથી, પરંતુ સાધક પોતાનું આત્મકાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરવા માટે પૂજ્ય એવા જિનની પૂજા કરે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી જિન નિરાગી છતાં તેવી દશાને વરવા પ્રયત્ન કરનારે ઉપકારી એવા તે પુરુષોની પ્રતિમાની પૂજા કરવી આવશ્યક છે. વળી વીતરાગ પ્રતિમાના પૂજનથી શું લાભ પ્રાપ્ત થાય ? તેના જવાબમાં શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ એક સ્તવનમાં કહે છે કે:—

"નિરાગી સેવે કાંઇ હોવે, ઇમ મનમાં નવિ આણું;
ફળે અચેતન પણ જિમ સુરમણિ, તીમ તુમ ભક્તિ પ્રમાણું."

હે નાથ ! નિરાગીને સેવવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થશે ? એવી શંકાને પણ હું મનમાં નહિં જ લાવું, કેમકે અચેતન-જડ એવો પારસમણિ કે જે એક પ્રકારનો પત્થર જ છે તે

પણ મનુષ્યોને ફલિભૂત થાય છે–મનુષ્યોના મનોવાંછિત પૂરે છે, તો પછી તમે તો સાક્ષાત્-ચૈતન્ય દ્રવ્ય છો, શુદ્ધ થયેલા છો, મુક્તિપૂરીમાં સ્થિત થયેલા છો એટલે તમારી ભક્તિ જ મને પ્રમાણભૂત છે–તેથી જ મારું આત્મશ્રેય સાધી શકાશે.

પ્રતિમાની આવશ્યકતાઃ—

આત્માને નિમિત્તવાસી કહ્યો છે તે યથાર્થ જ છે. નિમિત્ત મળ્યેથી આત્માના ભાવોમાં પરિવર્તન-ફેરફાર થયા જ કરે છે. અવસાન પામેલા અથવા તો દૂર રહેલા એવા આપ્તજનો અને મિત્રાદિકો ખાસ કારણ વિના યાદ નથી આવતા તે સૌના અનુભવની વાત છે; પરંતુ તેમની પ્રતિકૃતિ જોતાં તે તે જનોની યાદ પુનઃ તાજી થાય છે અને પૂર્વ પ્રસંગો દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડા થાય છે. આમાં તે તે પ્રિય જનની છબી યાને પ્રતિકૃતિ નિમિત્તભૂત બને છે. તે જ રીતે જિનપ્રતિમાને નીરખવાથી જિનેન્દ્રવર કેવા હશે ? તેનો કંઇક અંશે ખ્યાલ આવી શકે છે.

નાના બાળકોને જે વાત ઘણી વખત કહેવાથી પણ તેના મગજમાં નથી ઊતરી શકતી તે જ બીનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાથી અર્થાત્ તે વિષયનો નકશો બતાવવાથી તુરત જ તે સમજી શકે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, હનુમાન, શિવ કે મહાવીર એ વિભૂતિઓમાંથી અત્યારે કોઇપણ વિભૂતિ હયાત નથી, પરંતુ તે તે મહાપુરુષો કેવા હતા ? તે જાણવું હોય તો તેમના પ્રતિરૂપ તેમની પ્રતિમાઓનું અવલોકન કરવાથી સ્હેજે માલૂમ પડે છે કે આ પુરુષો આવા હશે. અરે ! વિચાર કરતાં તેમની મૂર્તિદ્વારા તેમના જીવનનો પણ વાસ્તવિક ખ્યાલ આવી શકે છે. જેમકે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની મૂર્તિના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા આદિ શસ્ત્રો છે તેમ જ તેમની બાજુમાં લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે. આ ઉપરથી તેમના જીવનનો નિચોડ નીકળી શકે છે. તેવી જ રીતે દરેક સ્થળે પ્રાયઃ પવિત્ર અંગો જેવા કે-ચરણ, જાનુ, મસ્તક આદિ પૂજનીય ગણાય છે, પરંતુ શૈવ મંદિરોમાં " શિવનું લિંગ " પૂજાય છે. તે ઉપરથી તે દેવ વિષે વિચાર કરતાં તાત્પર્ય નીકળી શકે છે. તે જ ન્યાયે અર્હતની પ્રતિમાને જોવાથી જણાય છે કે તે શાંતરસ યુક્ત છે. પદ્માસને અથવા કાયોત્સર્ગ ધ્યાને રહેલા જણાય છે. ઉત્સંગ સ્ત્રીથી રહિત છે, હસ્તદ્વય શસ્ત્રાદિકથી રહિત છે અને સર્વ રીતે આત્મિક ધ્યાન કરવાને માટે જિનમૂર્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે એમ તટસ્થ રીતે જોનારને પણ જણાયા સિવાય નહિં જ રહે. ભાવાર્થ કે જે વસ્તુ કહેવાથી નથી સમજાતી તે આ પ્રમાણે સાકારરૂપ બતાવવાથી સમજી શકાય છે અને પ્રતિમારૂપ પ્રતિક ઉપરથી કોઇપણ દર્શનના સ્થાપક એવા તે મૂળપુરુષ કેવા હશે તેનો વાસ્તવિક બોધ થઈ શકે છે. અસ્તુ !

પ્રચલિત પંથોમાં પ્રતિમાપૂજનઃ—

શ્વેતાંબર જૈનોમાં તો પ્રથમથી જ મૂર્તિપૂજન છે. તે ઘણા પ્રમાણોપૂર્વક આગળ દર્શાવવામાં આવશે. તે સિવાય જૈન સંપ્રદાયનો એક મોટો વિભાગ દિગંબર પંથમાં પણ જિનપ્રતિમા પૂજનને સંપૂર્ણ સ્થાન છે. જો કે પ્રતિમાને અને પૂજનને અંગે કેટલોક તફાવત છે, પરંતુ તે ભિન્નતાસૂચક છે. વાસ્તવમાં જોઇએ તો જિનમૂર્તિના પૂજન માટે બેમત નથી જ.

બૌદ્ધોમાં પણ આજકાલ થયા નથી, પરંતુ ઘણા સમય પૂર્વે બુદ્ધદેવની પ્રતિમા દાખલ થયેલ છે જે રાજગિર, નાલંદા આદિ સ્થાનોના નિરીક્ષકને માલૂમ પડશે. તેમ જ અત્યારે પણ બ્રહ્મદેશમાં અને બીજા ઘણા દેશોમાં બુદ્ધદેવની વિશાળ અને ભવ્ય પ્રતિમાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

હિન્દુ ધર્મમાં પણ રામ, કૃષ્ણ આદિની પ્રતિમાઓ પૂજાય છે. એકંદરે માણસ એક યા બીજી રીતે પણ જીવનમાં પ્રતિમા-પૂજન તો કરતો જ હોય છે. જેઓએ પ્રતિમાનું ખંડન કર્યું છે તેમની છબીઓ પણ આજે માનનીય અને વંદનીય ગણાય જ છે ને? દેશનેતાઓના બાવલાંઓ પણ એ જ સૂચવે છે. વળી જેમનું નામસ્મરણ કરતાં હોઈએ તેમનું સ્વરૂપ જોવા મળે તો હર્ષોલ્લાસ થયા સિવાય કેમ રહે? ભાવાર્થ કે મૂર્ત્તિપૂજા એ મનુષ્યજીવનનું અભેદ અંગ છે અને તેથી જ ભારતવર્ષમાં મૂર્ત્તિપૂજા ઠેર-ઠેર જોઇ શકાય છે.

મૂર્ત્તિના અવલંબનની કેટલી બધી જરૂર છે તે વિષે એક પ્રચલિત દૃષ્ટાંત અત્રે ટાંકું તો તે અસ્થાને તો નહિં જ ગણાય. ધનુર્વિદ્યા શીખવાનો ઇચ્છક એક ભિલ્લ ગુરુ દ્રોણ પાસે જાય છે પરંતુ તેને પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળતા સાંપડે છે ત્યારે તે ભિલ્લ વનમાં રહીને ગુરુ દ્રોણાચાર્યની એક છાણ-માટીની મૂર્ત્તિ કરે છે અને તેને સાક્ષાત્ ગુરુ સમજીને તે ભિલ્લ ધનુર્વિદ્યાની કળા તે મૂર્ત્તિની સન્મુખ સ્વયં પ્રાપ્ત કરી લ્યે છે. મૂર્ત્તિના આલંબનનો કેવો સુંદર નમૂનો!

પ્રતિમાપૂજનની પ્રાચીનતાઃ—

જિનપ્રતિમાની સિદ્ધિ અર્થે કેટલાક પ્રમાણોને—આગમપ્રમાણ, ઇતિહાસપ્રમાણ, પરંપરા-પ્રમાણ ઈત્યાદિને જોવા પડશે.

પ્રત્યેક દર્શનમાં તેમના સંસ્થાપક મૂળપુરુષની વાણીને ખૂબ મહત્ત્વ અપાયેલ હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. ઉપનિષદ્, વેદ, સંહિતા, જાતકગ્રંથો, બાઈબલ, કુરાન, ગીતા અને આગમો એમ દરેકના ભિન્ન ભિન્ન નામો છે અને તેને અવલોકન કરવાથી તે તે દર્શનના સિદ્ધાંતો અને દર્શનકારનો આશય સમજી શકાય છે. તે જ રીતે જૈન ધર્મમાં આગમશાસ્ત્રોનું સ્થાન અતિ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. કોઇ પણ તકરારી વિષયમાં જ્યાં આગમની-શાસ્ત્રની શાખ અપાય છે ત્યાં સર્વ પ્રમાણિક પક્ષોને ચૂપ થઇ જવું પડે છે. એટલે પ્રથમ આપણે જિનપ્રતિમા વિષે જિના-ગમોમાં શું ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે તેને જોઈએ.

જિનાભિગમ નામના સૂત્રમાં વિજયદેવના અધિકારે તે દેવ જિનપ્રતિમાને બહુમાન-પૂર્વક પૂજન-વંદન કરે છે તેમ આવે છે તથા ત્યાં રહેલ જિનપ્રતિમા કેવી હતી તેનો પણ સવિસ્તર ઉલ્લેખ છે.

રાયપસેણી નામના સૂત્રમાં સૂર્યાભદેવના અધિકારે પણ જિનપડિમા પૂજન કર્યાની હકી-કત આવે છે. આ બન્ને દેવો ભગવાન મહાવીરના સમયના છે. એટલે તે વખતે દેવતાઓએ જિનપ્રતિમા પૂજી છે, એવી સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રની સાક્ષી છે. જો અવિરતિ અને અનેક પ્રકા-રના દિવ્ય સુખોમાં મગ્ન એવા દેવોને માટે જિનપૂજનની કરણી આવશ્યક હોય તો મોક્ષના

શ્રી. રાજપાળ મગનલાલ વ્હોરા

દરવાજારૂપ આ મનુષ્યભવમાં તો પરમ ઉપકારી એવા અર્હંતની પ્રતિમાનું પૂજન અવશ્ય કરવું જોઇએ, એ બુદ્ધિથી પણ યુક્ત જણાય છે.

આ સિવાય શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોએ પણ જિનપ્રતિમાને પૂજન-વંદન કરેલ છે તેવા ઉલ્લેખો મળે છે. જેમકે શ્રી જ્ઞાતાસૂત્ર કે જેની ગણના ગણધરગુંથિત અંગસૂત્રોમાં થાય છે તેમાં પણ દ્રૌપદી મહાસતીના અધિકારો આવે છે કે, ઉત્તમ એવી તે રાજકન્યા દ્રૌપદી સ્નાનાદિકથી શુદ્ધ બની, પૂજાને યોગ્ય એવા મંગલ વસ્ત્રો પહેરીને જિનઘરને વિષે આવે છે અને જિનપ્રતિમાને જોતાં બહુમાનપૂર્વક વંદન કરે છે. તેમ જ સૂર્યાભદેવની માફક તે દ્રૌપદી પણ સ્નાનાદિકથી માંડી યાવત્ ધૂપ ઉવેખવા સુધીની દરેક ક્રિયા કરે છે અને પ્રાંતે શક્રસ્તવનો પાઠ કહે* છે. તેમ જ ભગવતીજી નામના અંગસૂત્રમાં ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નના પ્રતિ ઉત્તરમાં જ્ઞાતનંદન ભગવાન વીર, જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણની જવા આવવાની કેવી શક્તિ હોય તે જણાવવાની સાથે તેઓ ચૈત્યોને વાંદે છે તેમ કહેલ છે. સ્થાનાંગસૂત્રમાં દશ પ્રકારના અને ચાર પ્રકારના સત્ય કહ્યા છે ત્યાં એક સ્થાપના સત્ય પણ કહેલ છે અને જ્યાં સ્થાપનાની સિદ્ધિ થાય છે ત્યાં મૂર્તિ તો સહેજે આવે છે. વળી શ્રી આર્દ્રકુમારને પ્રતિબોધવા માટે શ્રીમાન્ અભયકુમાર **જિન-પ્રતિમાને** મોકલે છે અને તેને જોતાં શ્રી આર્દ્રકુમારને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે અને આર્ય દેશમાં આવી તેઓશ્રી ભગવતી દીક્ષાને અંગીકાર કરે છે. આ પણ ભગવાન મહાવીરદેવના સમયની જ વાત છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રતિમાની પ્રાચીનતા જાણવા માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, જેમણે ભૂતકાળના ઇતિહાસના પેટાળમાં ઊતરીને ભૂતકાળને સજીવન કર્યો હોય એવા આ વિષયના જ્ઞાતાઓને આ વિષે લખવાનો મારા કરતાં વધુ અધિકાર છે, પરંતુ એટલું તો સર્વમાન્ય છે કે મહારાજા સંપ્રતિએ જિનમંદિરથી પૃથ્વીને મંડિત કરી દીધી હતી અને ત્યારપછી પણ દરેક શાસનપ્રભાવિક મહાપુરુષોના સમયે તેને નવપલ્લવતા મળી છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજના વખતે પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાળે પણ અનેક નવાં જિન-મંદિરો કરાવ્યાં છે તથા અનેક પ્રાચીન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલ છે. તેમ જ ઉદાર-ચિત્ત જૈન મહાઅમાત્યો શ્રી વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ-તેજપાળે પણ અઢળક દ્રવ્યનો વ્યય કરીને દેવ-વિમાન જેવાં ભવ્ય અને અજોડ કોતરણીવાળાં-આજે પણ પ્રેક્ષકોને ઘડીભર મુગ્ધ કરે તેવાં-મંદિરો બંધાવ્યાં છે.

ભારતવર્ષમાં તો પ્રભુ-મંદિરો અને પ્રભુ-મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે જ, પરંતુ એક કાળે યૂરોપાદિ દેશોમાં પણ જિનપ્રતિમા અને જિનમંદિરો હતાં એમ સિદ્ધ થઇ શકે છે. "જૈન" (પત્ર)ના રૌપ્ય-મહોત્સવ સ્મરણાંકમાં મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનસુંદરજીનો "યૂરોપમેં જૈન મંદિર" શીર્ષક એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, જેમાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે-"આસ્ટ્રીયાની અંતર્ગત હંગરી પ્રાંતના બુદાપેસ્ટ નગરની પાસે એક અંગ્રેજ ખેડુતને ખોદકામ કરતાં ચરમ તીર્થપતિ

---

*જૈનાગમોના આધારે જોઇએ તો દ્રૌપદીને થયાં લગભગ ૮૪૦૦૦ હજાર વર્ષ થયાં છે. એટલે ચોરાશી હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ જિનપૂજા પ્રચલિત હતી તેમ જણાય છે.

ભગવાન્ શ્રી મહાવીર મહારાજાની પ્રતિમા મળેલ છે." આ લેખની સાથે જમીનમાંથી નીકળેલી તે પ્રતિમાનો ફોટો પણ આપેલ છે.

કચ્છમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાન ગણાતું ર૧૮ સ્થંભયુક્ત શ્રીભદ્રેશ્વરનું જિનાલય વીરનિર્વાણ પછી ર૩ વર્ષે દાનવીર શ્રાવક દેવચંદ્રે બંધાવેલ છે. આ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે કે ખૂદ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પણ જિનમૂર્ત્તિની પૂજા પ્રચલિત હતી. તેમના પૂર્વના તીર્થંકરોના વખતમાં પણ મૂર્ત્તિપૂજા હતી, એમ જણાવનાં કેટલા ય શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. ગત ચૈત્ર માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ" માસિકના સુવર્ણ-મહોત્સવ વિશેષાંકમાં મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજનો "જૈન મ્યુઝીયમ(સંગ્રહસ્થાન)ની આવશ્યકતા" એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે લેખમાં તેઓશ્રીએ નજરે નિહાળેલા અનેક જૂના શિલાલેખો કયાં કયાં અને કેવી અવ્યવસ્થિત રીતે યા તો વિનાશના મુખમાં પડેલા છે તે જણાવેલ છે, તેમ જ તે સર્વને એકત્ર કરીને એક સંગ્રહસ્થાનમાં ભૂતકાળના તે ભવ્ય સ્મરણોને-જૈન સંઘના ગૌરવના અવશેષોને-સંઘરી રાખવા જોઇએ એવી અપીલ તેમણે જૈન કોમને કરેલી છે. તે લેખમાં આગળ ચાલતાં તેઓશ્રી એક સ્થાને જણાવે છે કે-"શ્રી વીરભગવાન છદ્મસ્થ કાળમાં આબૂની ભૂમિમાં વિચર્યા હતા. ભગવાનના જન્મથી ૩૭ મા વર્ષે અહીં દેરાસર બંધાયું. પૂર્ણપાળરાજાએ મનોહર જિનમૂર્ત્તિઓ ભરાવી અને કેશી ગણધરે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી." આવી મતલબના લેખવાળો બાર શાખાની ઉતરણનો તૂટેલો એક જબ્બર પત્થર આબૂરોડથી ચાર માઇલ દૂર મુંગથલા નામના ગામના વિશાળ જિનમંદિરના ખંડિયેરમાં એક દરવાજા ઉપર છૂટો લટકે છે. જો આને ત્યાંથી કઢાવી લેવામાં ન આવે તો વરસાદથી મંદિરના ગુમ્બજ વિગેરેનો ભાગ પડતાં તે લેખવાળા પત્થરના કકડે કકડા થઇ જવા સંભવ છે."

ઉપર્યુક્ત લેખની હકીકત નક્કર છે. આવા દાર્શનિક પુરાવા ઉપર વધારે કહેવા જેવું રહેતું જ નથી; કેમકે લેખક મુનિશ્રીએ આ શિલાલેખને જાતે જોયેલ છે અને સ્થળ સુદ્ધાં દર્શાવ્યું છે. આ સમય વીરપ્રભુના છદ્મસ્થકાળનો એટલે કે વીરજન્મથી ૩૭ મા વર્ષનો છે. તે વખતે પ્રભુએ તીર્થ પણ સ્થાપ્યું ન હતું. કેશી મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એ પણ એમ સૂચવે છે કે, પાર્શ્વનાથ પ્રભુના શાસનમાં પણ પ્રતિમાપૂજન પ્રચલિત હતું. (શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ-શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ-તો પ્રત્યેક તીર્થંકરના વખતમાં જિનપ્રતિમા-પૂજન હતું જ એમ આપણે માનીએ છીએ, પરંતુ અહીં તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રતિમાપૂજન પ્રાચીન છે. ખૂદ ભગવાન્ પાર્શ્વનાથજી અને મહાવીર દેવના વખતમાં પણ પ્રતિમા પૂજા હતી એ દર્શાવવાનો આશય અત્ર છે અને તેથી જ આ પ્રાચીનતાદર્શક લેખભાગને ઉદ્ધૃત કરેલ છે.)

વળી શત્રુંજય પર તથા ગિરનાર ઉપરના મંદિરો અને પ્રતિમાઓ તો અતિ પ્રાચીન છે. શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધાર ચોથા આરાથી થતો આવ્યો છે અને આ કાળમાં પણ વજ્રસ્વામી જેવા મહાપુરુષની હાજરીમાં વિક્રમ સંવત ૧૦૮ માં જાવડશાએ ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે. તેમ જ ત્યારબાદ ઉદાયન મંત્રીના સુપુત્ર બાહડ મંત્રીએ તથા સમરાશા શેઠે અને છેલ્લે સંવત

૧૫૮૭માં કર્માશાએ શત્રુંજય ગિરિરાજનો ઉદ્ધાર કરાવેલ છે. પવિત્ર શ્રી સિદ્ધાચલજીના આ ઉદ્ધારો ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે તીર્થ અને પ્રતિમાનું અવલંબન આજકાલનું નથી પણ પ્રાચીન છે. પરંપરાપ્રમાણમાં જોઇએ તો—અત્યારે ભારતવર્ષમાં લગભગ સર્વત્ર જિનમંદિરો અને જિનપ્રતિમાઓ તેમ જ પ્રાચીન તીર્થભૂમિઓ અને અતિ પ્રાચીન—ગતકાલની પ્રતિમાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ગઇ ચોવીશીમાં થયેલા નવમા દામોદર નામે તીર્થંકરના વખતમાં આષાઢી નામના શ્રાવકે ભરાવેલ છે એમ મનાય છે, પરંતુ તે શ્રદ્ધાનો વિષય છે તો પણ આ મનુષ્યલોકમાં તે પ્રતિમાને આવ્યા ઘણો સમય—લગભગ ચોરાશી હજાર વર્ષ થયા છે. અને જાદવોની જરા તે પ્રતિમાના ન્હવણ જળથી નાબૂદ થયેલ છે. બીજા પણ અનેક ચમત્કારો તે પ્રતિમાના અધિષ્ઠાયક દેવોના પ્રભાવથી થયેલા છે, જે જાણીતી વાત છે. આ સર્વ જણાવવાનો આશય એ છે કે શ્રી નેમિનાથજીના વખતમાં પણ પ્રતિમા પૂજા હતી. વળી શ્રી ગિરનારજી ઉપરની શ્રી નેમિનાથજીની પ્રતિમા પણ ઘણી જ પ્રાચીન ગણાય છે. શ્રી અંતરીક્ષજી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા રાવણના સમયની કહેવાય છે, અને ઘોડેસ્વાર તથા પાણીહારી બાઇ તો પૂર્વે તેની નીચેથી જઇ શકતા હતા તેવી કિંવદંતી છે. વર્તમાનમાં પણ અંગલોહણું તે પ્રતિમાની નીચેથી નીકળી શકે છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે તેની પ્રાચીનતા પણ વગર કહ્યે જ સિદ્ધ થાય છે.

મનુષ્ય ઘર આગળ પૂજા કરવા બેસે તેમાં જે શાંતિ જળવાય તેના કરતાં વિશેષ શાંતિ મંદિરમાં જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પણ વધારે આહ્‌લાદ અને પરમ આત્મીય શાંતિ આવા તીર્થસ્થાનોમાં જવાથી મળે છે. કહેવત છે કે 'ઘર મૂકયા અને દુઃખ વિસર્યા.' વળી અનેક પ્રવૃત્તિમાં આવી યાત્રાથી નિવૃત્તિ પણ સાધી શકાય છે અને પવિત્ર રજકણોવાળી તે ભૂમિઓમાં જવાથી શુભ વિચારનું બળ વર્દ્ધમાન થાય છે. જે ભાઇઓ પ્રતિમાને નથી માનતા તેઓ પ્રાયઃ આવા પવિત્ર તીર્થો અને કલ્યાણકભૂમિઓના દર્શન—સ્પર્શન—વંદન—પૂજનથી પણ વંચિત રહે છે. હળુકર્મી આત્માઓ એવા નિરર્થક કદાગ્રહને ન જ પોષે એમ ઈચ્છીએ.

પ્રતિમા : એક આદર્શ સાધનઃ—

સાધન વિના સાધ્યની પ્રાપ્તિ થવી અશકય જ છે એટલે જ જ્યાં સુધી જરૂરીયાત હોય ત્યાં સુધી ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી થાય તેવા પ્રત્યેક સાધનોને તો જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન દેવું જ પડશે. અલબત્ત, સાધનને સાધ્ય માનીને ન જ બેસી રહેવાય, એ વિચારવું યોગ્ય છે; પરંતુ સાધન વિના લાંબો પંથ કાપવો દુષ્કર છે. વળી અધિકાર વધ્યેથી સાધનમાં પણ ફેરફાર થાય છે. જેમકે ગૃહસ્થ એ અસદારંભી તો છે જ, તો તેને માટે શ્રી જિનેશ્વરની દ્રવ્ય—ભાવ ઉભય પ્રકારે પૂજા કહી છે કેમકે તેને માટે તેટલો સદારંભ છે; પરંતુ ત્યાગીઓ સર્વથા બાહ્ય ગ્રંથીથી રહિત હોવાથી તેને માત્ર ભાવપૂજા જ કહી છે. માળ પર ચડવા માટે સીડીની તો જરૂર રહેવાની જ. તેજ ન્યાયે જિન જેવા થવા માટે જિનપ્રતિમાનું આલંબન જરૂરી છે જ. પ્રતિમાના દર્શનથી જિનેંદ્રવરનું સમગ્ર લોકોત્તર જીવન યાદ આવે છે અને તે નિમિત્તે તેમના ગુણગાન કરતાં જીવાત્માની ગુણશ્રેણી પ્રવર્ધમાન થાય છે. વિચારો કે સામે કંઇ પણ આલંબન ન હોય

ત્યાં કેન્દ્રબિન્દુ લક્ષિત ક્યાં થઈ શકે? તેથી જ પ્રતિમાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે, એમ સુજ્ઞ વિચારકોને તો જરૂર જણાશે જ.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને જિનપ્રતિમાઃ—

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ એ સત્ય-ગવેષક મહાપુરુષ હતા અને તેથી તેમને જે સત્ય તરીકે જણાયું તેને સ્વીકારતાં અનેક સંકટો સહન કરવાને પણ તેઓ સદૈવ તત્પર રહ્યા હતા. એક સત્યપ્રિયમાં હોવા જોઈએ તેવા વિનય, વિવેક, ધીરજ, અખૂટ શાંતિ ઈત્યાદિ સર્વ ગુણો તેમનામાં હતા. તેમણે ઈરાદાપૂર્વક કોઈને દુહવ્યા નથી. સિદ્ધાંતની ખાતર કોઈ સ્વતઃ દુહવાયા હોય તે અલગ છે. સંસારની-મોહની બેડી તોડીને ત્યાગી થનારને પણ સંપ્રદાયના મોહની બેડી તૂટવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ કુળથી અને સ્વભાવથી ક્ષત્રિય હતા અને તેથી તેઓ આ નિયમમાં અપવાદરૂપ રહ્યા છે. અર્થાત્ કે સંપ્રદાયનો કલ્પિત રાગ તેમને સ્પર્શી શક્યો ન હતો. જ્યારે તેમને વાસ્તવિક સત્ય સમજાયું ત્યારે તેમણે અમૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં રહીને, અનેક સામનાઓને શાંતિપૂર્વક સહીને પણ શ્રી જિનકથિત ત્રિકાલાબાધિત સત્યનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને કાળ-સ્થિતિ પરિપક્વ થયેથી તેઓશ્રીએ શુદ્ધ સંવેગી દીક્ષાને અંગીકાર કરી. તેમના જીવનમાં ડોકીયું કરતાં સૌથી અગત્યનો પલટો જિનપ્રતિમાને માન્ય કરવાનો છે. શ્રી સુશીલના શબ્દોમાં કહીએ તો "રેતીના રણમાં પાણીની અંજલિ માટે ઝંખતો તૃષાતુર જેટલી પરબની કદર કરી શકે છે તેટલી અન્ય ન જ કરી શકે." તે જ ન્યાયે શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજને પ્રારંભના દિવસોમાં જિન-પ્રતિમા દર્શનની તૃષા ખૂબ વેઠવી પડેલી. એટલે તેમણે ઠેકાણે ઠેકાણે અને મુખ્યત્વે પંજાબમાં અનેક મોટા સ્થળોએ જિનમંદિરો ઊભા કરાવવાની પ્રવૃત્તિ છેલ્લા વખતમાં હાથ ધરી હતી.

અમૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાંથી તદ્દન છૂટા થઈને તેઓ જ્યારે પ્રથમ વખત ગુજરાતમાં આવે છે અને ત્યારબાદ ગિરિરાજ શ્રી શત્રુંજયની યાત્રાર્થે જાય છે ત્યારે યુગાદિદેવ પાસે ગદ્ગદિત કંઠે તેઓશ્રી સ્તવના ઉચ્ચારે છે કે:—

"અબ તો પાર ભયે હમ સાધુ, શ્રી સિદ્ધાચલ દરશ કરી રે."

ભાવપુરઃસર કોટિશઃ વંદન હજો આવા સરળ મહાપુરુષને!

ઉપસંહારઃ—

આપણે અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી એ જોઈ ગયા કે-જિનમૂર્તિના અવલંબનથી મનુષ્યના આત્મીય ઉત્કર્ષનો પારો અવશ્ય ઊંચે ચઢે છે. વીતરાગના દ્રવ્ય-પૂજન તથા ધ્યાન અને શ્રી જિનની સ્તવનારૂપ ભાવપૂજાથી તો આત્મા તદાકાર બની શકે છે, કેમકે આપણે પ્રતિમાને માત્ર પત્થરની મૂર્તિ જ નથી માનતા, પણ શ્રી જિનનું તેમાં આરોપણ કરેલ હોવાથી સાક્ષાત્ જિન ગણીને જ તેને ભજીએ છીએ અને તેથી શ્રીમાન્ આનંદઘનજી મહારાજના શબ્દોમાં કહીએ તો—

સૂક્ષ્મ હસ્તલેખનનો નમૂનો

હસ્તલિખિત કાર્ડમાં શું છે?

પંડિત શ્રી વીરવિજયજીકૃત ચૈત્યવંદન ચોવીશી, મહાવીર જિન સ્તવન અને પ્રભુ શ્રી વીરની સ્તુતિ.

ઝીણા અક્ષરમાં લખી થોડી જગામાં ઘણું સમાવવાની એક જૂની પદ્ધતિ હતી. તેમાં ચારે બાજુ સુંદર વેલ મૂકાતી. અક્ષરો એવા મરોડદાર અને મનહર લખાતા કે કોઈપણ વાચક આનંદથી અને સહેલાઈથી વાંચી શકતો. આમાં તેમ થયું હત તો એક રસાત્મક નમૂનો મળી શકત.—સંપાદક.

લેખક: શા. રાજપાળ મગનલાલ વહોરા—મુંબઈ.

જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે,
ભૃંગી ઇલીકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે.

અર્થાત્ જેમ ભમરી ઇયળને ચટકો ભરે છે અને તેથી તે ઇયળ ભમરીનું જ અહર્નિશ ધ્યાન ધરે છે. પરિણામે તે પણ ભમરી જ બની જાય છે. તે જ રીતે જિનપ્રતિમાને સાક્ષાત જિન ગણીને પૂજવાથી શ્રી જિન જેવા થઇ શકાય છે. એક મહાનુભાવે મૂર્ત્તિને ન માનનાર કોઇ એક ભાઇ સમક્ષ આ રીતે જિનપ્રતિમાની સિદ્ધિ કરી હતી. આ પ્રસંગ સમજવા જેવો હોઇને અત્રે દર્શાવું છું. પ્રતિમાને માનનાર મહાશયે એક સો રુપીયાની નોટ બીજા ભાઇને આપીને કહ્યું કે–આ કાગળમાં એક પૈસાની છીંકણી બાંધીને લઇ આવો. પેલા ભાઇએ જવાબમાં કહ્યું કે–અરે મુરબ્બી ! આ કંઇ સાધારણ કાગળ નથી, પણ આ તો સો રુપીયાની નોટ છે. જવાબમાં ઉક્ત મહાનુભાવે કહ્યું કે જેમ કાગળની બનેલી આ નોટ ઉપર ગવર્ન્મેંટની છાપ છે અને તેથી તેના સો રુપીયા ગમે ત્યાં મળી શકે છે અને આ નોટ પાસે હોય તો આપણે સો રુપિયાવાળા છીએ એમ માનીએ છીએ તે જ રીતે જિનપ્રતિમાને માનીએ છીએ. તે માત્ર પત્થરની મૂર્તિને જ નથી માનતા પણ શ્રી જિનેશ્વરદેવની તેમાં છાપ છે અને અંજન-શલાકા તથા પ્રતિષ્ઠા આદિથી તેમાં જિનપણાનું આરોપણ કરાયેલ છે, તેથી "જિનપ્રતિમા જિન સારીખી" ગણીને જ અમે પૂજન–વંદન–સ્તવનની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ; અન્યથા નહીં. કહેવાનો ભાવાર્થ એ જ છે કે જિનપ્રતિમા એ અતિ ઉપકારી નિમિત્ત છે અને તેના દ્વારા પૂર્વે અનેક આત્માઓએ આત્મીય લાભ ઊઠાવ્યો છે. વર્તમાનમાં અનેક જીવો તે દ્વારા સમકિતની પ્રાપ્તિ અને શુદ્ધિ કરી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં અવિચ્છિન્નપણે વીતરાગ શાસનની હયાતી સુધી જિનપ્રતિમાદ્વારા ઘણા આત્માઓ નિજાત્માની શુદ્ધિ કરી, મુક્તિની સન્મુખ થશે. જગતના સર્વ જીવો આવા સુંદર રાહ પર આવે એવી પરમ ઇચ્છા સાથે વિરમું છું.
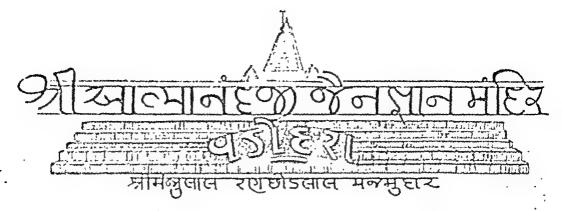
M. A; LL. B.

રીસર્ચ સ્કૉલર મુંબઈ યુનિવર્સિટી; પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.

[શ્રીયુત મજમુદાર ગૂજરાતી સાહિત્ય જગતમાં એક સુપ્રસિદ્ધ લેખક, સંશોધક અને વિદ્વાન્ છે. અનેક પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યોનાં તેમણે સંશોધન કરેલ છે અને તે પર વિદ્વત્તાભર્યાં ટિપ્પણો, વિવરણો લખેલ છે. લોકકથા સાહિત્ય પર પણ ઘણું લખાણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ રાખ્યું છે. તેમના જેવા સાક્ષરને હાથે તેમના શહેરના એક જૈન જ્ઞાનમંદિરની મુલાકાત લેવાય અને લખાય એ ઉચિત જ છે. સાથે સાથે તે જ શહેરમાં શ્રીમુક્તિકમલમોહન જૈન જ્ઞાનમંદિર, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંના જૈન પુસ્તક સંગ્રહ વગેરે સંબંધી લખાયું હોત તો, પ્રાચીન વટપ્રદ–વડોદરામાં રહેલ જૈન પુસ્તક ભંડારોનો સમુચ્ચય અહેવાલ પ્રાપ્ત થાત. જે આચાર્યવર્યની શતાબ્દિના સ્મારકરૂપે આ ગ્રંથ છે તેમનું નામાભિધાન ધરાવતા જ્ઞાનમંદિરનું કંઇક વર્ણન આ લેખમાં ૭ ચિત્ર સહિત અપાયું છે તે પ્રસ્તુત અને ઉચિત છે.—સંપાદક.]

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયથી વડોદરાની જૈન ધર્મની જ્ઞાનસંસ્થાઓ (ઉપાશ્રયો) પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી છે. એ ઉપાશ્રયો વિદ્યાપ્રસારનાં થાણાં હતાં. એ સંસ્કૃતિ તીર્થોનાં જ્ઞાનજળ લોકહૃદયને પાવન કરતાં અસ્ખલિત વહ્યા કર્યાં છે.*

શ્રુતદેવતા સરસ્વતી, સમ્યગ્જ્ઞાનનાં અધિષ્ઠાત્રી છે. તેમની સેવામાં અનુરક્ત થઇ વિહાર કરનાર જૈન આચાર્યોનો પ્રવાસ એ જ્ઞાનપ્રવાસ કહેવાય છે; તેમની કથાવાર્તા એ જ્ઞાનગોચરી છે; અને તેમને વસવાના ઉપાશ્રયો એ જ્ઞાનમંદિરો છે.

જ્ઞાનના સ્થૂલ પ્રતીકો ગ્રંથો અને ગ્રંથસ્થ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનના ભંડાર જ્યાં એકઠા કરવામાં આવે છે અને તેને સુરક્ષિત રાખી, જેનો ઉપભોગ જિજ્ઞાસુઓ યથેચ્છ કરી શકે છે તે સ્થાનને ' જ્ઞાન–મંદિર ' કહેવામાં આવે છે.

---

* આ પરિચય લેખ તૈયાર કરવામાં પાટણથી મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ તથા શીનોરથી મુનિ શ્રી ચતુરવિજયજીએ લેખિત નોંધ પૂરી પાડી હતી, તથા મારા મિત્ર પંડિત લાલચંદ્ર ગાંધીએ સંસ્થાની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતદ્વારા ઘણી વીગતો મેળવી આપી હતી, તે બદલ એ ત્રણેનું એકસામટું ઋણ સાભાર પ્રકાશમાં મૂકું છું.

આવું એક પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનમંદિર વડોદરા શહેરમાં લહેરીપુરા દરવાજા અને માંડવીની વચમાં આવેલી નરસિંહજીની પોળમાં સ્થાપન થયેલું છે.

એના સંસ્થાપકો બે સબ્રહ્મચારી મુનિ મહારાજ હતા. તેમના દીક્ષાગુરુ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિ–પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી હતા. એ યુગપ્રધાન જેવા પ્રભાવક આચાર્યશ્રીની જન્મ શતાબ્દિ પ્રસંગે, તેમના એ પ્રભાવક શિષ્યોના ચિરસ્થાયી ગુરુ–સ્મારકરૂપી કાર્યનો પરિચય આપવાનું સમયોચિત ગણ્યું છે, જેથી પરંપરાએ એ ગુરુનુંજ ગૌરવ થયું કહેવાય.

જ્ઞાનમંદિરની યોજના અને તે માટેનો પ્રોત્સાહક ઉપદેશ પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી કાંતિવિજયજીનો હતો. સૌ પહેલાં એ માટે ઉપદેશની શરૂઆત સંવત ૧૯૫૨ માં થઇ હતી. તે સમયે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી પાટણ ભંડારોના ગ્રંથો-માંથી કેટલાકના ગૂજરાતી અનુવાદ પ્રો. મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીદ્વારા તૈયાર થઇ પ્રકટ થતા હતા. આ પ્રવૃત્તિને અંગે શ્રી. મગનલાલ ચુનીલાલ વૈદ્યે* कुमारपालप्रबन्धनुं ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી આપ્યું હતું. તેના પુરસ્કાર તરીકે તેમને રૂ. ૫૦૦) સરકારમાંથી મળેલા..

એ પુરસ્કાર, જ્ઞાનોપાસના કરનાર સાચા શ્રાવક તરીકે શ્રી વૈદ્યે જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના–ખાતે પહેલા ફાળામાં આપ્યા. (જેમની છબી જ્ઞાનમંદિરના ઉપરના ખંડમાં એક સ્થળે મૂકવામાં આવેલી છે.) તે પછી તેમના પિતાશ્રી ચૂનીલાલ વૈદ્યે ઉદ્યાપન નિમિત્તે આશરે ત્રણેક હજારની રકમ કાઢી અને તે પછી જુદા જુદા ગામોના ગૃહસ્થોની આર્થિક મદદથી આજના જ્ઞાનમંદિરની રચના થવા પામી છે. જ્ઞાનની પરબ જેવા જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના કરવા માટે પ્રવર્તકજી મહારાજ તથા કંઈક અંશે શ્રી હંસવિજયજી મહારાજનો ઉપદેશ કારણભૂત હતો. અને તે માટેનું આવશ્યક દ્રવ્ય ભેગું કરવામાં વડોદરાના શેઠ ગોકળભાઈ દુર્લભજી ઝવેરીનો તનતોડ પ્રયત્ન હતો. એકંદરે આખું મંદિર નિર્માણ કરવામાં લગભગ ચાલીસ હજારનું ખર્ચ થયેલું છે.

મંદિરની રચના સરસ્વતી દેવીને વસાવવા યોગ્ય ભવ્ય તથા સુંદર છે. આ સરસ્વતી પ્રાસાદ પથ્થરથી બાંધવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરાભિમુખ આવેલા મંદિરને પૂર્વ–પશ્ચિમ પગથિયાં છે. ત્યાંથી અંદર જતાં વિશાળ ખંડ આવે છે. તેનો મોટો ભાગ મુદ્રિત પુસ્તકોનાં કબાટોથી ભરેલો છે. બાકીના ભાગમાં ત્યાં પાઠશાળા બેસે છે: સવારે ૮ થી ૧૦ અને સાંજે ૭ થી ૯ ત્યાં જૈન બાલકોને આવશ્યક ધર્મજ્ઞાન તથા સંસ્કૃત–પ્રાકૃતનું ભાષાજ્ઞાન આપવાનો પ્રબંધ થયેલો છે.

---

* જેમના ઉત્સાહી પુત્ર વૈદ્યરાજ વાડીભાઈ અમદાવાદમાં દવાખાનું ચલાવે છે.
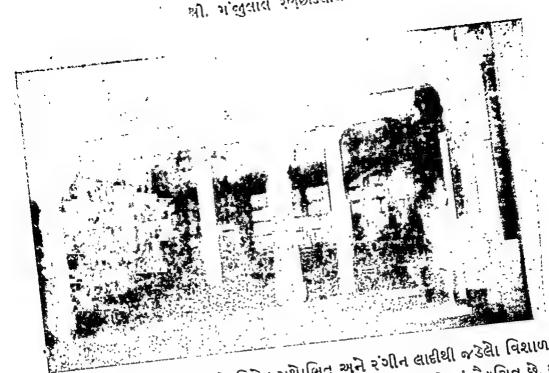
વિશાળ માળ
ત્યાંથી ઉપર જતાં કંઈક અંશે વિશેષ સુશોભિત અને રંગીન લાદીથી જડેલો વિશાળ માળ
છે. ત્યાં પૂર્વાભિમુખ ખૂણામાં ખંડની સન્મુખ શ્રી વિજયાનંદસૂરિનું મોટું તૈલચિત્ર છે. આખા
ખંડની ભીંત ફરતાં કણાટોમાં પ્રાયઃ હસ્તલિખિત પોથીઓ રાખવામાં આવેલી છે. ભીંત ઉપર
કેટલાક પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યોના–ખાસ કરીને શ્રી પ્રવર્તક મહારાજની તરુણ અવસ્થાની તથા
શ્રી હંસવિજયજી મહારાજની અને આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી આદિની છબીઓ છે.

કણાટમાંથી પોથીઓ ભરેલા દાબડા જિજ્ઞાસુની આંખને લલચાવતા ડોકિયાં કરી રહ્યા છે.
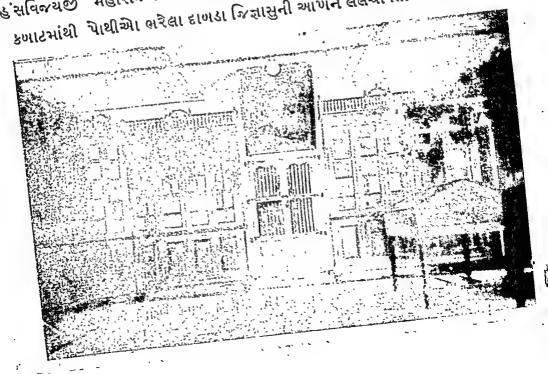
આ હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ મુખ્યત્વે કરીને પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રી અને શ્રી હંસવિજયજી મહારાજનો જ નિર્માણ કરેલો છે. જ્ઞાનમંદિરની યોજના થતા પહેલાં વડોદરામાં જુદે જુદે ઠેકાણે એ જ્ઞાનભંડાર વિખેરાયેલો પડ્યો હતો; તે તેમના પ્રયાસથી કેન્દ્રસ્થ બન્યો છે; છતાં બન્ને મહારાજોના સંગ્રહની યાદીઓ ભિન્ન રાખેલી છે.

શ્રી પ્રવર્તકજી મહારાજના સંગ્રહની વિશિષ્ટતા નોંધતા પહેલાં એ તપસ્વી અને જ્ઞાનોપાસક ઋષિનો થોડો પરિચય ઉચિત છે. શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજનો જન્મ વડોદરામાં સંવત ૧૯૦૭ (ઈ. સ. ૧૮૫૧) માં થયો હતો. આમ અનેક મહાપ્રસંગોના એ દ્રષ્ટા છે. પૂર્વાશ્રમે એ દશાશ્રીમાળી વણિક હતા અને તેમનું નામ છગનલાલ હતું. અઠ્ઠાવીસ વર્ષની વયે તેમના એ ગૃહસ્થ જીવનનો અંત આવ્યો. સંવત ૧૯૩૫ માં ભગવાન બુદ્ધની જેમ મહાભિનિષ્ક્રમણ કરી, પત્નીને મૂકી દઇ, એ પંજાબ તરફ ગયા; અને અંબાલા શહેરમાં શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિ મહારાજ પાસે મહા વદિ ૧૧ ને દિવસે દીક્ષા લઇ, ત્યાગધર્મ સ્વીકાર્યો.

તેમના વિહારમાં, જ્યાં ત્યાંથી ગ્રંથો ભેગા કરવા અને તેને એક સ્થળે સુરક્ષિત રાખવા તે માટે એમણે ખાસ પરિશ્રમ લીધો હતો. તેમનું જીવન શાંત, સરળ અને જ્ઞાન–પિપાસામય છે. જ્ઞાનોપાસના અને જ્ઞાનોદ્ધાર માટે તેમણે આખું જીવન ઓવારી નાખ્યું છે. એમની સ્વાભાવિક સરળતા, ગાંભીર્ય તેમ જ સ્થિતપ્રજ્ઞતાને લીધે એ જૈન સમાજની એક સન્માન્ય અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ બની રહ્યા છે. છયાસી વર્ષ જેટલી વૃદ્ધવયે એમનું દીર્ઘ તપસ્વીપણું તેમના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.
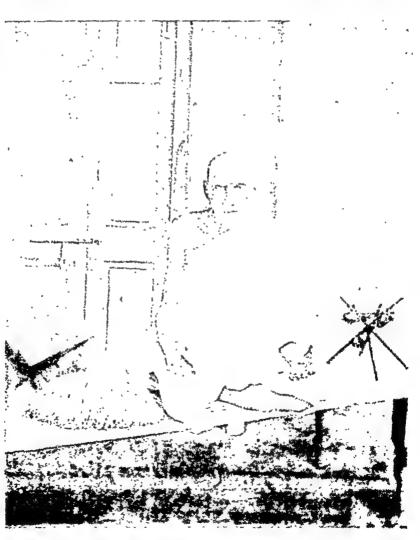
એમના ત્યાગને-પ્રવ્રજ્યાને આજે ૫૭ વર્ષો વીતી ગયાં છે. પાટણના જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર અને પદ્ધતિસરની વ્યવસ્થા એઓશ્રીના પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી અને પ્રશિષ્ય પુણ્યવિજયજીના સહકારથી પ્રશંસાપાત્ર થવા પામી છે. ભંડારોની સમગ્ર પરિચયાત્મક યાદીઓ, તૈયાર કરી-કરાવી જ્ઞાન-મંદિરોમાં રહેલું જ્ઞાનધન લોકગમ્ય કરવામાં તેમનો ફાળો અદ્વિતીય છે.

પ્રવર્તકજી મહારાજ તેમની જ્ઞાનોપાસનાની સેવામાં તેમને સવાયો સહકાર આપે એવા "શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથ રત્નમાલા" નામની પોતાના ગુરુના સ્મરણમાં શરૂ થયેલી ગ્રંથમાલાનું સંપાદન કરી શકે એવા વિદ્વાન શિષ્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છે એ એક સુભાગ્ય છે. લીંબડી, છાણી વગેરેનાં જ્ઞાનમંદિરો તેમના સંયુક્ત પરિશ્રમનાં જ ફલ છે. એ વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરંપરામાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ અનેક શાસ્ત્રીય સંપાદનો કરીને તથા જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમમાં પ્રકટ થયેલા "ભારતીય શ્રમણ લેખનકળા" જેવા અપૂર્વ શોધખોળભરેલા લેખો લખીને ગુરુ અને દાદાગુરુનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

વડોદરાના જ્ઞાનમંદિરમાં કાંતિવિજયજી મહારાજનો સંગ્રહ, તેમાંની તાડપત્રની પોથીઓને લીધે ખૂબ સમૃદ્ધ છે. એકંદર ૮૬ પોથીઓમાં થઈને સો સવાસો ગ્રંથો ઊતારેલા છે. તે ઉપરાંત ૨૧૯૨ કાગળ ઉપરની પોથીઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના ગ્રંથોની છે, અને ૯૯૭ જૂની ગુજરાતી તથા હિંદી ગ્રંથોની છે. આ સંગ્રહમાં ખાસ કરીને પાટણના તથા પૂનાના ભંડારોમાંની દુર્મિળ પોથીઓની નકલો પ્રવર્તકજી મહારાજે મેળવીને રખાવી છે.

પ્રવર્તક મહારાજની દીક્ષાના સહયોગી શ્રી હંસવિજયજીની જન્મભૂમિ પણ વડોદરા છે. પૂર્વાશ્રમમાં એ છોટાલાલ નામધારીના પિતાનું નામ જગજીવનદાસ, માતાનું માણેકબાઈ અને ભાઈઓનાં નામ દલપતભાઇ અને નાનાભાઇ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૯૧૪ ના અષાઢ વદિ અમાસ-દીવાસાને દિવસે થયો હતો. સોળ વર્ષની વયે સુરજબાઇ સાથે લગ્ન થતાં, એ ગૃહસ્થાશ્રમી થયા હતા અને ઝવેરાતનો ધંધો કરતા.

એ અને પ્રવર્તક મહારાજ બન્ને મિત્ર હતા. લગ્ન પછી પાંચે વર્ષે છોટાલાલ છગનલાલ સાથે અંબાલા જેટલે દૂર સ્થળે ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. 'હંસવિજયજી' નામથી દીક્ષા લેનાર છોટાલાલના પિતા પુત્રસ્નેહને લીધે પાછળ આવી પહોંચ્યા, સંસાર ન છોડવા તેમને વારંવાર સમજાવ્યા; પરંતુ તેમનો નિશ્ચય અડગ રહ્યો. મહારાજશ્રીએ જૈનશાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતે પ્રકૃતિએ શાંત અને ઉગ્રવિહારી હતા. તેમણે ઘણા ગ્રંથો અને સ્તવનો રચ્યાં છે. વિક્રમ સં. ૧૯૯૦ ના ફાગણ શુદિ ૧૦ રવિવારે પાટણમાં એ સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા હતા.

श्रीमान् केसरीचंद जुहारमल ललवानी

सेक्रेटरी—श्री आत्मानंद जैन लायब्रेरी
पुनासीटी.

श्रीआत्मारामजी महाराज के परमभक्त—
गुजरांवाला (पंजाब) निवासी

लाला नानकचंद
बरड

જ્ઞાનમંદિરમાંનો હંસવિજયજીનો સંગ્રહ પ્રવર્તકજીના જેટલો જ ઉપયોગી અને મહત્ત્વનો છે; તાડપત્ર ઉપરની પોથીઓની સંખ્યા માત્ર ૮ છે; છતાં એમાંની ભગવતીસૂત્ર ની સં. ૧૩૯૬માં ઊતારેલી તાડપત્રની પોથી ખાસ નોંધવા જેવી છે. ૩૬ ઈંચ (ત્રણ ફૂટ) ની લંબાઇવાળાં તાડપત્રો ઉપર આ ગ્રંથ ઊતારવામાં આવ્યો છે. આટલી લંબાઇવાળા તાડપત્રો બહુ વિરલ ગણાય.

બન્ને સંગ્રહોના તાડપત્રો ઉપરના ગ્રંથોની વિશિષ્ટતા એક દૃષ્ટિએ નોંધવા જેવી છે. નાગરી-લિપિમાં લખેલાં તાડપત્રનાં પુસ્તકો વિરલ છે, તેમ જ કલમ અને શાહીથી લખાયલાં તાડ-પત્રનાં પુસ્તકો ગુજરાતમાંથી જ માત્ર મળી આવે છે. ગ્રંથ, શારદા અને એવી બીજી લિપિમાં લખાયલાં બીજાં પુસ્તકો ખીલાથી તાડપત્ર ઉપર કોતરવામાં આવે છે; અને તે ઉપર ક્વચિત કોઇ રંગનો ભૂકો નાખવામાં આવે છે અથવા રંગનું પોતું ફેરવવામાં આવે છે જેથી કોતરાયલી જગામાં તે ભરાઇ જતાં અક્ષરોનો સ્પષ્ટ ભાસ થઇ શકે છે.

ગુજરાતની તાડપત્રની પોથીઓ તે સાથે સરખાવતાં લિપિમાં તેમ જ લખવાનાં સાધ-નમાં જુદી પડે છે અને તે ધ્યાનમાં લેતાં જ્ઞાનમંદિરમાંનો તાડપત્ર ઉપરની પોથીઓનો સંગ્રહ, પાટણ, ખંભાત અને જેસલમેરના સંગ્રહો બાદ કરતાં, બહુ મોટો છે. વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના પોથીખાનામાં દક્ષિણ હિંદની વિવિધ લિપિઓમાં લખાયેલી તાડ-પત્રોની પોથીઓનો જ વિશાળ સંગ્રહ છે; નાગરી લિપિમાં કલમ અને શાહીથી લખાયલું તો જ્ઞાતાસૂત્રનું જ એક માત્ર તાડપત્રીય પુસ્તક છે.

હંસવિજયજી મહારાજના સંગ્રહની કાગળ ઉપરની પોથીઓની સંખ્યા ૪૨૭૮; એમાંનો ઘણો ભાગ જેસલમેરના ભંડારોની અપ્રાપ્ય પ્રતોની નકલોનો બનેલો છે. શ્રી ગાય-કવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલા (S. D. Series) માં પ્રકટ થયેલી જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથ-સૂચીને અંગે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પરિચય માટે આ નકલોની સારી મદદ સંપા-દક પંડિત શ્રી લાલચંદ ગાંધીને થયેલી છે. હંસવિજયજીના નામથી એક મફત વાચના-લય વડોદરામાં તેમ જ અમદાવાદમાં સ્થપાયેલું છે.

આ પ્રકારની વિશિષ્ટતાવાળા જ્ઞાનમંદિરનું મહત્ત્વ તેની મુલાકાતે આવેલા રાજવીઓ અને વિદ્વાન્ સાક્ષરોનાં નામો ઉપરથી સહજ ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. ગુર્જરેશ્વર શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ, તથા ઈંદોરનરેશે શરૂઆતમાં મંદિરની મુલાકાત લીધી હતી; અને તેમાંના ઉત્તમ ગ્રંથોના પ્રકાશન સંબંધે પ્રબંધ કરવા સૂચના કરી હતી.

પી. એચ. ડી. પ્રાગ યુનિવર્સિટીના
જર્મનીની હામબર્ગ યુનિવર્સિટીના પ્રો. શુબ્રીંગ, પી. એચ. ડી. પ્રાગ યુનિવર્સિટીના પ્રો. નોરમન
પ્રો. ઓટો સ્ટાઇન, અમેરિકામાં ફિલાડેલફીયાની પેન્સીલવેનિયા યુનિવર્સિટીના પ્રો. નોરમન
બ્રાઉન, લંડનની ઇંડિયા ઓફીસવાળા ડૉ. થોમસ, અમેરિકન વિદ્યાપીઠની મીસ હેલન જોન્સન
મીસ કાઉઝે, પુરાતત્ત્વખાતાવાળા ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી એવા અનેક વિદ્વાનોએ આ
સરસ્વતીમંદિરનાં દર્શન કરી પ્રેરણા મેળવી છે.

જ્ઞાનભંડારનાં પુસ્તકોને, સુરક્ષિત રહે તે માટે કાગળ વીંટાવી પાટલીઓ સાથે કપ-
ડામાં વીંટી રાખવામાં આવેલાં છે. સુંદર સુખડની પેટીમાં ઉપર ગણાવેલા ભગવતીસૂત્રની
તાડપત્રીય પોથી સુરક્ષિત છે, તેમ જ મખમલની પેટીઓ પણ કેટલીક પોથીઓ માટે બના-
વેલી છે; બન્ને સંગ્રહોની કોષ્ટકરૂપે યાદીઓ તૈયાર થયેલી છે. તેમાંથી કેટલાંક અનેક દૃષ્ટિએ
ઉપયોગી એવાં અપ્રકટ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીનાં પુસ્તકોની નોંધ
જ્ઞાનતીર્થ જેવા જ્ઞાનમંદિરમાંથી અંજલિપાન કરી આ સાથે જોડવા ઇચ્છા હતી; પરંતુ
સમય તથા સ્થલના સંકોચને લીધે એ કાર્ય બીજા કોઈ પ્રસંગ માટે રાખવું પડ્યું છે.

જ્ઞાનમંદિરમાંના ગ્રંથોની સંરક્ષણ પદ્ધતિ સુલભ અને અનુકરણીય છે.

પ્રસ્તુત જ્ઞાનમંદિરની મુલાકાત લેવાનો યોગ મને કાર્તક સુદિ ૫—જ્ઞાનપંચમીને દિવસે
પ્રાપ્ત થયેલ હતો. જ્ઞાનની ઉપાસનાનું માહાત્મ્ય જેમને ખૂબ જાણીતું છે તેમને નીચેનો
પ્રસિદ્ધ દુહો સંભારવાની જરૂર રહેતી નથી.

જ્ઞાન સમું કોઇ ધન નહિ, સમતા સમું નહિં સુખ;
જીવિત સમ આશા નહિં, લોભ સમું નહિ દુઃખ.

તે જ્ઞાનોપાસનાની પુણ્યતિથિના સંભારણારૂપ ફોટોગ્રાફ અંતમાં ઉમેરી, આ પરિચય-
લેખ બંધ કરું છું.

[લેખકઃ-પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી; પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર-વડોદરા.]
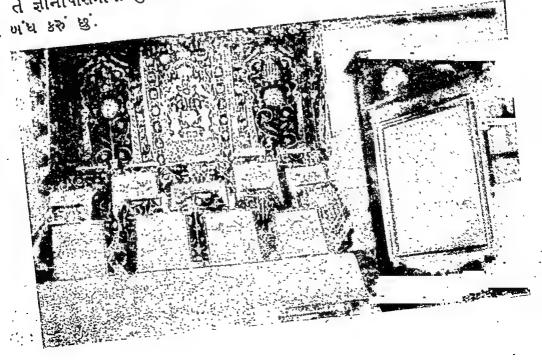
[લેખક મહાશય એક સુપ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત છે; તેમણે વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (Oriental Institute) માં એક અધિકારી પંડિત તરીકે રહીને અનેક પુસ્તકો ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝમાં સંશોધિત કરેલ છે. દા. ત. નલવિલાસ નાટ્યદર્પણ, જેસલમેર અને પાટણ ભાંડાગારીય પુસ્તક સૂચીઓ, અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી વગેરે; તદુપરાંત વિધવિધ લેખમાળાઃ દા. ત. સિદ્ધરાજ અને જૈનો, નિબંધ અને લેખો લખેલ છે કે જેની ટીપ હમણાં બહાર પડેલ મહામંત્રી તેજપાલના સંબંધી તેમના નિબંધમાં છેવટે આપી છે. આ લેખમાં જે જૈનાચાર્યો સંબંધી વક્તવ્ય કરવામાં આવ્યું છે, તે મૂળભૂત પ્રામાણિક ગ્રંથોના અવતરણો તરીકે કરેલું હોઇ અતિ વિશ્વસનીય છે અને જૈન ઇતિહાસમાં આધારરૂપ છે. એ લગભગ બધાનો ઉલ્લેખ મારા 'જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' માં કરવામાં આવ્યો છે. —સંપાદક.]

વિક્રમની વીસમી સદીના ધર્મવીર પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયાનંદ (આત્માનંદ-આત્મારામજી મહારાજ) સૂરિજીના પ્રસ્તુત જન્મ-શતાબ્દિ-સ્મારક મંગલ મહોત્સવ-પ્રસંગે પ્રાચીન 'પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો'નું સંસ્મરણ કરવા પ્રેરાઉં છું.

જૈનાચાર્યો કેવા હોય ?

જૈનાચાર્યો એટલે અમુકના જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત જન-સમાજના કિંવા જગત્‌ના તારણહાર પરમ શુભેચ્છકો, સમભાવના સમુપાસકો, ઇંદ્રિય-દમનપૂર્વક મન, વચન અને

અત્યાચાર પાપકારી પ્રવૃત્તિયોને અજ્ઞાન પરિહરનારા, શુભ પ્રવૃત્તિયોને સમાચરનારા, પરોપકાર-પરાયણ વિશ્વ-બંધુઓ, આગમસૂત્રિતાથી દૂર રહેનારા કરુણા-સાગર કલ્યાણ મિત્રો, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહના જેવાં મહાવ્રતોનું પરિપાલન કરનારા, સદાચારમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત થઈ, સદાચાર દર્શાવી અન્ય જનોને સદાચારમાં પ્રવર્તાવનારા; તીર્થંકરોના ગંભીર જવાબદારીભર્યા માનવંતા પ્રતિનિધિત્વને ખરી વફાદારીથી દીપાવનારા, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના વિશ્વ-વાત્સલ્યભર્યા સનાતનસિદ્ધ ધર્મ-અહિંસા-મંત્ર-સંદેશનો વિશ્વમાં પ્રચાર કરનારા, વૈર-વિરોધનો વિચ્છેદ-વિનાશ કરી-કરાવી વિશ્વમાં શાંતિ વિસ્તારનારા, વિશિષ્ટ સદ્ગુણોથી વિભૂષિત થઇ, ગચ્છ-ગણ-સાધુસમુદાયને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ-કર્તવ્યજ્ઞાન આપી તેની સાર-સંભાળ-સંરક્ષા-વ્યવસ્થા કરી, મહાવીરની પરમપવિત્ર પટ્ટ-પરંપરાને દીપાવનારા, વિવિધ વાઙ્મય, વિવિધદેશ-ભાષા, વિવિધ દેશાચાર વિચારમાં વિજ્ઞ બની વિશ્વ-હિત માટે વિવિધ દેશોમાં વિચરનારા, પ્રશસ્ત મનોયોગથી, માધુર્યભરી હૃદયાહ્લાદક હિતકર વાણીથી અને પ્રભાવક શક્તિથી પ્રબોધ આપી જન-સમાજને જૈન-પ્રવચનનું પીયૂષ-પાન કરાવનારા અને એ તરફ આકર્ષનારા મહાપુરુષો હોય છે; જેમના સદ્ગુણોનું વર્ણન અનેક ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. નમન કરવા યોગ્ય, પંચ પરમેષ્ઠીઓમાં મહામાન્ય સદાસ્મરણીય મંગલમય નમસ્કાર મંત્રમાં અને સિદ્ધચક્ર-મંડલમાં જેમનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અને શાશ્વત સંસ્મરણ છે; તે, રાગ-દ્વેષાદિ દોષરહિત જિનદેવોના પવિત્ર શાસનને શોભાવનારા આચાર્યો શ્રીસંઘ પર પોતાની અમૃતમય મંગલમય દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રકાશ પ્રકટાવો.

પ્રભાવનાનાં સાધનો

જૈન-શાસનરૂપી ગગનાંગણમાં પ્રકટેલી પ્રકાશમાન જળહળતી એ દિવ્યજ્યોતિર્મય વિભૂતિયોએ પરસિદ્ધાંતના તાત્ત્વિક બોધ સાથે ઉત્કૃષ્ટ પ્રવચન-જ્ઞાનદ્વારા, સંવેગ-નિર્વેદ-જનક ધર્મપ્રેરક પ્રશસ્ત ધર્મકથાઓદ્વારા, પ્રશંસનીય વિજયદાયિની વાદશક્તિદ્વારા, સુનિશ્ચિત અદ્‌ભુત નિમિત્તજ્ઞાનના પ્રસંગાનુસારિ પ્રકાશનદ્વારા, પ્રશંસાપાત્ર ઉચ્ચ પ્રકારની તપઃશક્તિથી, વંદનીય વિવિધ વિદ્યાઓ અને સિદ્ધિઓથી તથા સદ્‌ભાવજનક ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વશક્તિથી પોતાની પ્રભાવકતાનો પરિચય કરાવી, ગણ-સંમત, રાજ-સંમત અને લોક-સંમત થઈ જૈનશાસનને પ્રભાવિત કર્યું છે-પ્રભાવશાલિ-ઉજ્જ્વલ કીર્તિશાલિ તરીકે ઉદ્યોતિત કર્યું છે.

વિજયના પ્રસંગો

વિશ્વહિતકારક પરમપવિત્ર કર્તવ્યધર્મ બજાવતાં, આવી પડતાં વિઘ્નોને ઝીલતાં, અસહિષ્ણુ, અજ્ઞાની, વિદ્વેષી પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી કરાતા મિથ્યા આક્ષેપો અને વિવિધ પ્રકારનાં આક્રમણોના વિષમ પ્રસંગે પણ જેઓએ અદ્‌ભુત ધૈર્યથી, દીર્ઘદર્શી ડહાપણથી, સમયસૂચકતાથી, પ્રબલ યુક્તિયો અને પ્રમાણોનાં સાધનોથી, નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણથી અને ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્ય નિષ્ઠતાથી અવિચલ રહેતાં પરિણામે વિજય પ્રવર્તાવ્યો છે. નિર્દોષ જૈન-શાસનને

ડાઘ ન લાગવા દેતાં '**न्याय्यत्वादेव जय्यं न खलु खलगिरां शासनं जैनचन्द्रम्**' એ સૂક્તને સત્ય સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે.

ધર્મનાં ખુલ્લાં દ્વારો

જિનદેવોએ–તીર્થંકરોએ ધર્મનાં દ્વાર સર્વ કોઇ માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં છે એમ તેમનાં સમવસરણનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનપીઠોનાં ધર્મદેશનાભૂમિની યોજનાઓનાં મળતાં વર્ણનોથી અને વિવિધ વર્ણના મનુષ્યોએ કરેલા જૈનધર્મના સ્વીકારના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી સુસ્પષ્ટ છે.

વિક્રમ સંવત્–પૂર્વે

મહાવીરના ગણધરો અને પટ્ટધરો

અનેક રાજા–મહારાજાઓ વિગેરેને પ્રતિબોધ આપનાર **ચરમતીર્થંકર** ક્ષત્રિય મહા-પુરુષ શ્રમણ ભગવાન **મહાવીરના** પવિત્ર પાદપીઠને તથા સન્માનનીય પટ્ટને પ્રારંભમાં વેદ–વેદાંગવિદ્ વિદ્વદ્રત્ન ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ વિગેરેએ અને **સુધર્મા** જેવા સુધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણોએ હજારોની સંખ્યાવાળા બહોળા શિષ્ય–પરિવાર સાથે વિભૂષિત કર્યું (કરી): તીર્થંકરની ગંભીર ત્રિપદી પરથી વિશાલ દ્વાદશાંગી (જૈનસિદ્ધાંત) ની રચના કરનાર ઉચ્ચકોટિના ૧૧ વિદ્વચ્છિરોમણિ જૈન–શાસનના મહારથી પૂજ્યપદારૂઢ ગણધરો થયા પછી એ જ મહાજનોના માન્યમાર્ગે સત્યતત્ત્વવિચારક અને પરીક્ષક દશવૈકાલિક સૂત્રકાર શય્યંભવ જેવા અને નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુસ્વામી જેવા શ્રુતકેવલી મહાનુભાવ વિચર્યા હતા.

વિક્રમની ૧ લી થી ૧૦ મી સદી સુધીમાં

સુયશસ્વી જૈનાચાર્યો

ત્યાર પછી **ન્યાયાવતાર–સન્મતિકાર સિદ્ધસેન** દિવાકર જેવા સમર્થ સુયશસ્વી તાર્કિક અને કવીશ્વરે, હરિભદ્રસૂરિ જેવા અસાધારણ ગ્રંથકારે, કવિરત્ન **ધનપાલના** સુબંધુ મુનિ **શોભને**, જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ જેવા બહુ બુદ્ધિશાલી અદ્વિતીય બંધુ યુગલે અને એવા બીજા અનેક વિદ્વદ્રત્ન બ્રાહ્મણોએ વિશ્વધર્મ–જૈનધર્મની વિચક્ષણતાથી નિષ્પ-ક્ષપાત પરીક્ષા કરી–તેના પરિણામે તેની સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રતિભાસતાં તેનો સત્કાર–સ્વીકાર કર્યો. પોતાને સાચા માહણ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી વંદનીય જૈનાચાર્ય–પદવીને શોભાવી જૈનશાસનની જયપતાકાને–કીર્તિપતાકાને દિગંતમાં ફરકાવી હતી. જૈન સિદ્ધાન્તસૂત્રોના ભાષ્યકાર, ચૂર્ણિકાર, વ્યાખ્યાકારો અને તેના વિવિધ અંશો લઈ વિસ્તૃત કે સંક્ષિપ્ત હજારો ગ્રંથો રચનારા સેંકડો વિદ્વાનોએ સ્વૈર વિચરતી એ વૈજયન્તીને અસ્ખલિત વિહરવા અવકાશ આપી અવલંબન આપ્યું હતું. પાછળના આચાર્યોને ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રેરણા આપની અને

સાનમાં કંઈક સમજતની એ વિજયવતી જૈન-પતાકા જગતમાં ચિરસ્મરણીય રહી યાવચ્ચન્દ્ર-દિવાકરૌ ફરકતી રહે-એમ ઇચ્છીશું.

જેઓએ પરોપકારાર્થ અસાધારણ ગ્રંથો રચ્યા હતા, જેઓએ સેંકડો મંદિરો અને હજારો જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ તથા મહર્ધિક શ્રીમાનો, સંઘપતિઓ જેમના સદુપદેશથી અને સચ્ચરિત્રથી ભક્તો બન્યા હતા, જેમના સદુપદેશથી તીર્થયાત્રાના મોટા આડંબરવાળા સંઘો નીકળ્યા હતા અને જેમના પ્રવ્રજ્યા-મહોત્સવો, પદમહોત્સવો અને પરલોક-પ્રયાણના પ્રસંગોમાં શ્રદ્ધાળુ શ્રી જૈનસંઘે અને શ્રીમાન્ ભક્ત-જનોએ ઉચ્ચ ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો, સાધર્મિક-વાત્સલ્યો કર્યાં હતાં અને સમયોચિત દાનાદિ અનેક સત્કર્તવ્યો કરી ઉદારચિત્તે પુણ્યપ્રાપ્ત પ્રકૃતિ ચંચલલક્ષ્મીના લહાવા લીધા હતા-એ મહાનુભાવ આચાર્યોના સંબંધમાં ઉલ્લેખો કરવાનું અહિં બની શકે નહિ.

રાજમાન્ય જૈનાચાર્યો

જેઓએ પોતાની વિચક્ષણ વિદ્વત્તાથી, અવિચલ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી અને ઉત્કૃષ્ટ સુચારિત્રથી રાજા મહારાજાઓ પર પ્રબલ પ્રભાવ પાડ્યો, રાજા-મહારાજાઓ દ્વારા અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં, રાજા-મહારાજાઓના શ્રેષ્ઠ સન્માન-સત્કારને પ્રાપ્ત કરવાં છતાં જેઓએ લેશમાત્ર અભિમાન આણ્યું નહિ, રાજા-મહારાજાઓને ધાર્મિક પ્રબોધ આપી માત્ર તેમને જ નહિ, 'यथा राजा तथा प्रजा' ઉક્તિ પ્રમાણે તેમની સમસ્ત પ્રજાને પણ સુધાર્મિક કરવા તેમને સન્માર્ગે ચડાવવા જેઓએ સુયત્નો કર્યા, રાજા-મહારાજાઓની વિચક્ષણ વાદીઓ અને વિવિધમતાનુયાયી વિજ્ઞોથી ભરેલી રાજસભાઓમાં ક્ષોભ ન પામતાં જેઓએ વિજય-સ્તંભ રોપ્યો, અહિંસાધર્મનું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું, આર્હતદર્શનનું-અનેકાન્તદર્શનનું વાસ્તવિક ગૌરવ જેમણે પ્રમાણ-પ્રતિષ્ઠિત કર્યું, જેમના સદુપદેશથી અમારિ-અહિંસા અભયદાનની ઉદ્ઘોષણાઓ પ્રકટી અને સમસ્ત પ્રાણિગણ નિર્ભય થયો, જેમના સદુપદેશથી રાજા-મહારાજાઓને પોતાની મનુષ્ય પ્રજાની જેમ નિર્દોષ અવાચક કૃપાપાત્ર પશુ, પક્ષી, જલચર જેવી અન્ય પ્રાણિગણરૂપ પ્રજાની કિંમતી જીંદગી તરફ પણ દયાળુ થવાનું સૂઝયું, ધર્મ-નિમિત્તે કે દેવ-દેવીને બલિદાન દેવાને બહાને થતો સંહાર જેમના સદુપદેશથી અટક્યો, વિશ્વમૈત્રીના વિશાલ સિદ્ધાન્તને વિસ્તારનાર તે રાજમાન્ય ધર્મધુરંધર પ્રાચીન ધર્માચાર્યો-માંથી કેટલાક શ્વે. જૈનાચાર્યોનું જ સંસ્મરણ કિંવા માત્ર નામ-કીર્તન જ અહિં કરી શકાય.

સ્થૂલભદ્ર

મહાસમ્રાટ્ નંદરાજ દ્વારા અપાતી મંત્રિરાજની મુદ્રા સ્વીકારવા સંબંધમાં આલોચના કરતાં શ્રમણરાજની મુદ્રાને શ્રેષ્ઠ ગણી સ્વીકારનાર, દુષ્કરદુષ્કરકારક, મંત્રીશ્વર શકટાલના નંદન આર્ય સ્થૂલભદ્ર.

સુહસ્તી

જેમના ચરણ-કમલની સેવાથી સુસમૃદ્ધ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં મહારાજા સંપ્રતિએ અર્ધભારતનાં પ્રત્યેક નગર, ગામ વિગેરેને જિનચૈત્યોથી વિભૂષિત કર્યાં-તે દીર્ઘદર્શી આર્ય સુહસ્તી.

પાલિત્તસૂરિ

પ્રતિષ્ઠાનપત્તન (પૈઠણ, દક્ષિણ)ના સમ્રાટ્ હાલ (શાલિવાહન)થી સારી રીતે સન્માનિત થયેલા તથા પાટલિપુત્ર (પટણા) ના પૃથ્વીપતિ મુરુંડરાજ વિગેરેના પ્રીતિ-પાત્ર, વ્યોમવિહારી તરંગવતીકથાકાર પ્રખ્યાત પાલિત્ત (પાદલિપ્ત) સૂરિ.

કાલકાચાર્ય

શાલિવાહનની પ્રાર્થનાથી પ્રતિષ્ઠાનપત્તનમાં સંઘના આદેશપૂર્વક પર્યુષણાપર્વને પંચમીના સ્થાને ચતુર્થીમાં પ્રવર્તાવનાર તથા ઉજ્જયિની (માળવા)ના ઉન્મત્ત અનીતિ-માન્ રાજા ગર્દભિલ્લને પારસકૂલના ભક્ત શક-શાહિરાજાઓ દ્વારા પદભ્રષ્ટ-રાજ્યભ્રષ્ટ કરાવનાર પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય કાલકાચાર્ય.

સિદ્ધસેન દિવાકર

ઉજ્જયિની (માળવા)ના સંવત્-પ્રવર્તક સુપ્રખ્યાત વિક્રમાદિત્યથી વિશિષ્ટ સત્કાર પ્રાપ્ત કરનાર દક્ષિણાપથમાં દિવંગત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકર.

વજ્રસ્વામી

અનેક પ્રકારે જૈન-શાસનની પ્રભાવના કરનાર, દુર્ભિક્ષના વિષમ સમયમાં શ્રી સંઘને સુભિક્ષ પુરીમાં લઇ જઇ સુરક્ષા કરનાર આકાશમાર્ગે વિચરનાર, પુરીના બૌદ્ધ રાજાને પ્રજા સાથે જૈન બનાવનાર આર્યવજ્ર.

ખપુટાચાર્ય

ગુડસત્થ (ગુડશસ્ત્ર) પુરના વેણિવત્સરાજ રાજાએ જેની વિદ્યાનું અદ્ભુત માહા-ત્મ્ય જોઇ વીતરાગ (જિન) મત સ્વીકાર્યો અને સમીપના પર્વત પર પોતે પૂર્વે કરા-વેલા બુદ્ધદેવી તારાના મંદિરને લીધે તારાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થાન (તારંગા)માં પાછળથી તેણે જ સિદ્ધાયિકાનું ભવન કરાવ્યું; (જે સ્થાનને કાલવશાત્ દિગંબરોએ ગ્રહણ કર્યું હતું, પરંતુ પાછળથી જ્યાં કુમારપાલ ભૂપાલે જસદેવના પુત્ર અભય દંડનાયક દ્વારા અજિત જિનેંદ્રનું ઊંચું મંદિર કરાવ્યું હતું) તે રાજ-પ્રતિબોધક વિદ્યાસિદ્ધ આર્ય ખપુટાચાર્ય

મલ્લવાદી અને ધનેશ્વરસૂરિ

વલભી (વળા, સોરઠ)ના સ્વામી શિલાદિત્યદ્વારા સત્કૃત થયેલા, વાદમાં બૌદ્ધો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, નયચક્રકાર મહાન્ તાર્કિક મલ્લવાદી અને શત્રુંજય-માહાત્મ્ય રચનાર ધનેશ્વરસૂરિ.

માનતુંગસૂરિ

વારાણસીના શ્રી હર્ષદેવના માનનીય, સૂર્યશતકદ્વારા કુષ્ટરોગને દૂર કરનાર મહાન્ કવિ મયૂર તથા ચંડીશતકદ્વારા હાથ-પગનું પુનઃ પ્રાપ્ત કરનાર બાણભટ્ટ જેવા સિદ્ધકવિ સામે ભક્તામર (આદીશ્વર-સ્તોત્ર)દ્વારા શૃંખલાદિ વેષ્ટનો અને નિગડાદિ બંધનોથી ચમત્કારક રીતે નિર્મુક્ત થઇ જૈન-શાસનનો અતિશય મહિમા વધારનાર, ભયહરસ્તોત્ર-દ્વારા ભય હરનાર માનતુંગસૂરિ.

હરિગુપ્તાચાર્ય

ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રભાગા નદીના તીર પર રહેલી પવ્વઇયા નામની રાજધાનીમાં રહી પૃથ્વીનું પાલન કરનારા તોરરાજે જેમને પોતાની નગરીમાં નિવેશ આપ્યો હતો-તે તોરરાજના ગુરુ આચાર્ય હરિગુપ્ત.

બપ્પભટ્ટિસૂરિ

ગોપાગિરિ (ગવાલિયર)ના મહારાજ આમરાજ (નાગાવલોક)ના પરમ માનનીય પરમ સન્મિત્ર તથા ગૌડના ધર્મરાજ તથા કવિરાજ વાક્પતિરાજ આદિને ઉચ્ચ તાત્ત્વિક પ્રતિબોધ આપનાર કવીશ્વર બપ્પભટ્ટિસૂરિ (ભદ્રકીર્તિ).

આચાર્ય શીલાંક

અણહિલવાડ પાટણ (ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના સ્થાપક ગૂર્જરેશ્વર વનરાજ ચાવડાના પાલક પ્રોત્સાહક આશ્રયદાતા પ્રસિદ્ધ શીલગુણસૂરિ અપરનામ વિમલમતિ કવિ શીલાંક-આચારાંગ-સૂત્રકૃતાંગ વિગેરેના વ્યાખ્યાતા અને ચઉપ્પન્ન-મહાપુરિસચરિય જેવા મહાગ્રંથના નિર્માતા.

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

તલપાટકમાં અલ્લુકરાજા (મેવાડના આલુરાવળ વિ. સં. ૧૦૦૮ થી ૧૦)ની સભામાં, વાદ જીતીને દિગંબરોએ દબાવેલા વેંકપટ્ટને ગ્રહણ કરનાર તથા સપાદલક્ષ (સેવાલિક),

ગોપાલ[ગિરિ] (ગવાલિયર) અને **ત્રિભુવનગિરિ** (તિહુણગિર) વિગેરે દેશોના રાજાઓને ૮૪ વાદ-વિજયદ્વારા રંજિત કરનાર **રાજગચ્છના પ્રદ્યુમ્નસૂરિ.**

ધનેશ્વરસૂરિ વિગેરે

માલવાના મહીશ **મુંજરાજ** અને મહારાજા ભોજની રાજસભામાં વાદમાં જયલક્ષ્મી વરનાર, **ત્રિભુવનગિરિના** નરેશ **કર્દમ** ભૂપતિ-**રાજગચ્છના** નાયક રાજર્ષિ **ધનેશ્વરસૂરિ** તથા **ભોજના** મનમાં વાસ કરનાર **દેવભદ્ર** વિગેરે.

ગૂર્જરેશ્વર **ભીમદેવથી** સન્માનિત અને **માલવેશ્વર ભોજની** વિદ્વત્સભાને પ્રતિભાથી પરાભૂત કરનાર **ગોવિંદાચાર્ય, સૂરાચાર્ય,** વાદિવેતાલ **શાંતિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ** વિગેરે.

વિજયસિંહાચાર્ય

શીઘ્રકવિત્વશક્તિથી પરમ પ્રકર્ષ પામેલા જે કવિને તેના ખડ્ગકાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઈ મહારાજા **નાગાર્જુનરાજે** 'ખડ્ગાચાર્ય' બિરૂદ આપ્યું હતું અને **લાટેશ્વર વત્સરાજના** મિત્ર કવિ **સોઢ્ઢલે** ઉદયસુંદરીકથા (ગા. ઓ. સિ. પૃ. ૧૫૫) માં મિત્ર તરીકે જેમનું સંસ્મરણ કર્યું છે; તે વિજયશીલ **વિજયસિંહાચાર્ય.**

જિનેશ્વરસૂરિ

અણહિલવાડ પાટણ (ગુજરાત) માં ગૂર્જરેશ્વર **સોલંકી દુર્લભરાજની** વિચક્ષણ પંડિતોવાળી રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજયશાલી થનાર **જિનેશ્વરસૂરિ.**

વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં.

મલધારી અભયદેવસૂરિ

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજ જયસિંહે** પોતાના સમસ્ત દેશમાં એકાદશી અને પર્યુષણા જેવા દિવસોમાં શાસનદાનપૂર્વક અમારિ (અહિંસા) કરાવી હતી.

જેમના સંદેશ(લેખ)થી પણ **શાકંભરીશ્વર પૃથ્વીરાજ** રાજાએ **રણથંભોરમાં** જિનાલય પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો હતો.

ગોપગિરિ (ગવાલિયર)ના શિખર પર રહેલ **ચરમજિન** (મહાવીર)ના મંદિરના (કુત્સિત રાજદ્વારીઓએ ચિરકાલ અવરુદ્ધ કરેલા) દ્વારને જોઈ ત્યાં જઈ ભુવનપાલ નામના રાજાને કહી અતિશય પ્રયત્નપૂર્વક ખુલ્લું કરાવ્યું હતું.

જેમના સ્વર્ગગમન-સમયની સ્મશાનયાત્રા-વિભૂતિને રાજા જયસિંહે (સિદ્ધરાજે) પરિજન સાથે પ્રાકાર (કોટ) ના પશ્ચિમ અટ્ટાલક પર રહીને જોઈ હતી અને જે નિર્ગ્રન્થના

નિઃસ્પૃહતાદિ ઉચ્ચ સદ્‌ગુણોનું સદ્‌ભૂત વર્ણન પ્રત્યક્ષ અવલોકનકાર મધ્યસ્થ કવિરત્નદ્વારા સૂચિત થઇ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે કર્ણદેવદ્વારા મલધારી બિરૂદ મેળવનાર હર્ષપુરીય ગચ્છના અભયદેવસૂરિ.

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ—

જે (સૂરિ) ના વ્યાખ્યાન ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળીને, ગૂર્જરનરેન્દ્ર જયસિંહદેવ, ગુણીજનોના મનને ચમત્કાર ઉપજાવતો, પરિવાર સાથે સ્વયમેવ જિનમંદિરે આવતો અને લાંબા વખત સુધી સ્વસ્થ ચિત્તે ધર્મકથા સાંભળતો હતો. જે (સૂરિ) નાં દર્શન માટે ઉત્કંઠિત મનવાળો થઈ, કેટલીય વાર સ્વયં વસતિ (ઉપાશ્રય) માં આવી ચિરકાલ સંલાપ કરતો હતો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે અભ્યર્થના કરી પોતાના રાજ–મહાલયમાં આમંત્રણ કરી જે (સૂરિ) નુ માનભર્યું સ્વાગત કર્યું હતું, સોનાના વિશાલ ભાજનમાં સ્થાપેલ અર્ઘ્યને આરતીની જેમ ભમાડી જેમના ચરણે ભક્તિપૂર્વક ધર્યું હતું, અને બહુમાન–ભક્તિભર્યા શબ્દો ઉચ્ચારતાં, થાળમાં પીરસાઇ આવેલ આહાર જેમને પોતાને હાથે અર્પણ કર્યો હતો.

જેણે જયસિંહ રાજાને કહી તેના સકલ મંડલમાં રહેલાં જિનમંદિરો પર દેદીપ્યમાન સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા.

ધંધૂકા, સાચોર વિગેરે સ્થાનોમાં અન્ય તીર્થીઓ (મતાનુયાયીઓ) દ્વારા કરાતી પીડાથી જેણે જિન–શાસનની રક્ષા કરી હતી.

કુત્સિત અધિકારીઓ દ્વારા જિન–શાસનની ભંગાતી દેવદાય (દેવ માટે ઠરેલ દાન–આવક) ને જેણે જયસિંહ રાજા દ્વારા નિવારી હતી–જિન–શાસનનો થતો પરિભવ જેણે અટકાવ્યો હતો.

અણહિલવાડ પાટણના શ્રીમાન્ જૈન સંઘ સાથે યાત્રાએ જતાં, વણથલીમાં પડાવ નાખતાં સંઘની વિભૂતિથી લલચાયેલા, સોરઠના સ્વામી રા ખંગારને પ્રસંગોપાત્ત મળી, પ્રતિબોધ આપી જેણે સંઘને ઋદ્ધિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતો, જેણે લક્ષાવધિ શ્લોકોવાળા મહત્ત્વના ગ્રંથોની રચના કરી હતી, જેની સ્મશાન–યાત્રામાં અનુગમન કરી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે જેનુ ગૌરવ કર્યું હતું, તે પૂર્વોક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય મલધારી નામથી પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિ.

વાદિ દેવસૂરિ

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ–સભામાં દિગંબર વાદીન્દ્ર કુમુદચંદ્ર સાથેના વાદમાં સ્ત્રીનિર્વાણનું સમર્થન કરી વિજય સ્તંભ રોપનાર પ્રસિદ્ધ વાદી દેવસૂરિ.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેણે ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજ**ની અભ્યર્થનાથી સાંગ સુવૃત્તિ–સુગમ **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન** રચ્યું અને જેના શબ્દાનુશાસનને **સિદ્ધરાજે** પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી સન્માનિત કર્યું. જેમના સદુપદેશથી **સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુર**માં **સિદ્ધવિહાર** (**મહાવીર** જિન–મંદિર) તથા **પાટણ**માં **રાજ**–વિહાર (જિનમંદિર) કરાવ્યું, તે કલિકાલ સર્વજ્ઞ નામથી પ્રખ્યાત **હેમચંદ્રાચાર્ય**.

ધર્મઘોષસૂરિ

સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માનિત, **પૂર્ણિમા** પક્ષ–પ્રકાશક **ચંદ્રપ્રભસૂરિ**ના શિષ્ય **ધર્મઘોષસૂરિ**.

આનંદસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ

સિદ્ધરાજની રાજ–સભામાં જેમની સરસ્વતી પ્રસરતાં પ્રાજ્ઞો નમ્ર બન્યા હતા, બાલ્ય-વયમાં પણ વાદીરૂપી મદમત્ત ગજો સામે વિક્રમ દર્શાવતાં જેમને **સિદ્ધરાજે** ‘ વ્યાઘ્રશિશુ ’ અને ‘ સિંહશિશુ ’ બિરૂદો આપ્યાં હતાં–તે **નાગેન્દ્ર** ગચ્છના **શાંતિસૂરિ**ના પટ્ટધરો [1]**આનંદસૂરિ** અને **અમરચંદ્રસૂરિ**. જેમના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ કલિકાલગૌતમ જેવી સચ્ચ-

---

૧ આ સિવાય **સિદ્ધરાજ**ના સમકાલીન અન્ય **આનંદસૂરિ**, બૃહદ્ગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ **મુનિચંદ્રસૂરિ**ના ગુરુબંધુ હતા, જે તેમનાથી શિક્ષિત, દીક્ષિત અને સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા હતા. ત્રીજા **આનંદ**-સૂરિ, વિક્રમની તેરમી સદીમાં ધર્મઘોષસૂરિના અનુયાયીઓમાં થઇ ગયા–જે સર્વ સચ્ચરિત્ર પૂજ્ય પુરુષો હતા, તેવા ઐ. ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજી રીતે જૈનાચાર્યોની આચરણશૈલી સ્વાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચપ્રકારની હોય છે. આમ હોવા છતાં આ ઐ. પવિત્ર નામનો અન્યત્ર દુરુપયોગ થયો છે. એથી અહિં એક ભ્રમ નિવારવાનું ઉચિત વિચારું છું. ઘનશ્યામ અને પાછળથી ક. મા. મુનશીના નામે પ્રકટ થયેલા લેખકની નવલકથાઓમાં ‘ પાટણની પ્રભુતા ’ નામથી જાણીતી કથામાં ગમે તે આંતરિક કારણે ‘ આનંદસૂરિ ’ નામક એક જૈન વ્યક્તિપર, વિના આધાર, મિથ્યા આરોપો મૂકી તેની કાલ્પનિક દુષ્ટતા ચિતરી એ પ્રકારે જૈનાચાર્ય પ્રત્યે અને તેનાથી જૈનધર્મ અને જૈનસમાજ તરફ ઘૃણાવૃત્તિ–તિરસ્કારવૃત્તિ કેળવવાનો અણુછાજતો પ્રસંગ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે, જે ઇતિહાસના સાચા અભ્યાસી, મધ્યસ્થ ન્યાયશીલ, શિષ્ટ વિચારકને અસહ્ય લાગે તેવો છે.

પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળના પિતામહ દેવપ્રસાદને, પાટણના જૈનવણિક નગરશેઠ અને મહા-માત્ય મુંજાલની બહેન હંસાના પતિ તરીકે કલ્પી, તેને જૈનધર્મના દ્વેષી સૂચવી તેનું કદર્થનાપૂર્વક ખૂન કરવાનું તથા રુદ્રમહાલય બાળવા જેવું અસંભવિત અશ્રદ્ધેય ભયંકર નીચતાપૂર્ણ અધમતમ કલ્પના-સૃષ્ટિથી સર્જી તેનું આરોપણ નિર્દોષ જૈનાચાર્ય **આનંદસૂરિ** પર કરી, વાચકોનો બુદ્ધિ–આમોદ કરવા લેખકે કુત્સિત પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્ય લેખકો પણ એ માર્ગે અનુકરણ કરવા દોરાતા હોય–તેમના અનુયાયી બનતા હોય તેવું જણાય છે. ‘ પાટણની પ્રભુતા ’ ના ‘ જતિ કે જમદૂત ’ જેવા પ્રકરણ પછી અન્ય લેખકના ‘ પરમાર ધારાવર્ષ ’ માં ‘ જતીનાં જાદુ ’ જેવું અસંબદ્ધ પ્રકરણ જોવા મળે છે; એ સિવાય

શિષ્યના સૂરાતની શ્રેષ્ઠ પદવીથી પ્રખ્યાત હતા અને તેમના પ્રશિષ્યો સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાળના ધર્મગુરુ તથા તેમનાં સ્થાપેલાં ધર્મસ્થાનો (આબુ, ગિરનાર વિગેરે) ના પ્રતિષ્ઠા કરનાર વિદ્વાન્ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ તથા પં. ગ્રંથકાર ઉદયપ્રભસૂરિ અનેક શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ અને ઐ. ગ્રંથોદ્વારા પ્રસિદ્ધ છે.

. . . .

બીજા પણ કેટલાક લેખકો સત્ય અને ન્યાય-નીતિને દૂર રાખી યથેચ્છ વાણી-વિહાર કરવા બહાર આવતા જણાય છે, જે પદ્ધતિ અનિચ્છનીય અને પરંપરાએ હાનિકર હોઇ અયોગ્ય છે.

શ્રી. મુનશીએ પૂર્વોક્ત પુસ્તકમાં જે સમયનું ભયંકર વાતાવરણ સર્જી ભયંકર ચિત્ર દોર્યું છે, તે કર્ણદેવના અને દેવપ્રસાદના દેવગત થયાના સમયમાં વિદ્યમાન પ્રામાણિક સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે 'ચૌલુક્ય વંશ ' અપરનામ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં તે પ્રસંગનું યથાસ્થિત વર્ણન આપ્યું છે. તથા તત્કાલીન અન્ય જૈનાચાર્યોએ દેવપ્રસાદનો જે સૌમ્ય પરિચય આપ્યો છે, તે જોતાં ઉપર્યુક્ત નવલકથાકારની કલ્પના અસ્થાને નિરાધાર નિરર્થક અને બિનપાયાદાર હોઈ સત્યથી વેગળી છે-એમ સત્ય પરીક્ષકોને સહજ જણાઈ આવે છે.

ઉપર્યુક્ત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં (સં. સર્ગ ૧૧, શ્લોક. ૧૦૯ થી ૧૧૬) માં સૂચવ્યું છે કે-મહારાજા કર્ણે પોતાના કુમાર જયસિંહને યોગ્ય વયે યોગ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ કળાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી બલ-પ્રતાપાદિથી તેની યોગ્યતા વિચારી, પોતાની વિદ્યમાનતામાં જ સ્વર્ગવાસ પહેલાં ઘણી આનાકાની પછી બહુ આગ્રહપૂર્વક તે યુવરાજને રાજ્યપર અભિષિક્ત કર્યો હતો, સુવર્ણ સિંહાસન પર સ્થાપ્યો હતો; તે સમયે કર્ણે નવા રાજા (જયસિંહ) ને શિક્ષા આપતાં પોતાના અનુયાયી ભત્રીજા દેવપ્રસાદ તરફ સાધુકારી અને ચારુદાયી (નગર વિ. આપનાર) થવા તથા સર્વદા પ્રસાદવાન્ થવાની સૂચના આપી હતી. (શ્લો. ૧૧૦) કર્ણના સ્વર્ગવાસ પછી નવા રાજા જયસિંહે પિતૃકાર્યમાં પ્રશસ્ત બ્રાહ્મણોને પ્રીણિત (શ્રાદ્ધદ્વારા તૃપ્ત) કર્યા હતા (શ્લો. ૧૧૨) (મયણલ્લા અથવા મીનળદેવીના રાજકારભારવાળી કે અન્ય કોઈ ખટપટની એમાં સૂચના મળતી નથી).

કર્ણનો સ્વર્ગવાસ સાંભળી દેવપ્રસાદે રાજા જયસિંહને પોતાનો પુત્ર (ત્રિભુવનપાલ) દર્શાવી ભળાવતાં તેનો પરિચય કરાવ્યો હતો કે ' તીર્થંકરો અને સોમસુત્ (યજવાઓ) જેને પ્રિય છે એવો, પાપ ન કરનાર, સર્વદર્શનભક્ત, સેવકોવડે તેમ જ મુનિઓવડે પ્રશંસા કરાતો આ મ્હારો પુત્ર ત્રિભુવનપાળ, તે તમારો પુત્ર થાઓ। (અર્થાત્ આને તમે પુત્રની જેમ પાળજો)' એમ કહીને (ભલામણ કરીને) દેવપ્રસાદ બ્રાહ્મી (સરસ્વતી) નદીએ આવ્યો, જ્યાં કંકપક્ષી જેવા આકારે રચાયેલી, અગ્નિથી ભરેલી ચિતામાં પ્રવેશ કરી કર્ણપ્રત્યે ભક્તિવાળો તે (દેવપ્રસાદ) કર્ણનો સહકારી થતો હોય તેમ સ્વર્ગદર્શી થયો (ભાવાર્થ કે કર્ણના મરણ પછી સ્વલ્પ સમયમાં દેવપ્રસાદનું સ્વાભાવિક મરણ થયું હતું અને તેનો અગ્નિ-સંસ્કાર સરસ્વતી નદીના પવિત્ર સ્થળપર કરવામાં આવ્યો હતો. શ્લો. ૧૧૫)

ઉપર્યુક્ત વાસ્તવિક ઇતિહાસ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી બિનપાયાદાર વસ્તુ પર નવલકથા ઘડી સાક્ષર નવલકથાકારે બહુ વિચિત્ર કલ્પનાજાળથી ઐ. વસ્તુને વિપરીત રૂપમાં મૂકી જૈનો સંબંધમાં કલુષિતવૃત્તિ દર્શાવી ભ્રમણાવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી છે, તે તેઓએ સુધારી લઇ હિંમતપૂર્વક પોતાની સત્યપ્રિયતા અને ન્યાયનિષ્ઠતા દર્શાવવી ઘટે. ગુજરાતનું ગૌરવ ચાહતા ગુજરાતી સાક્ષર-લેખકો દ્વેષવૃત્તિને દૂર કરી ઐ. વસ્તુને વાસ્તવિક રૂપમાં આલેખી જન-સમાજનું હિત થાય અને સમાજમાં પરસ્પર મૈત્રીભાવની વૃદ્ધિ થાય-તેવી રીત સ્વશક્તિનો સદુપયોગ કરે તેમ ઇચ્છીશું.

—લેખક.

સમુદ્રઘોષસૂરિ

ધારા (માળવા) ના નરેન્દ્ર **નરવર્મદેવને, ગોધ્રહ (ગોધરા)** ના રાજાને તથા ગૂર્જરેશ **સિદ્ધરાજને** વિદ્વત્તાદિ સદ્ગુણોથી રંજિત કરનાર **સમુદ્રઘોષસૂરિ.**

જિનવલ્લભસૂરિ

સમસ્યા–પૂર્તિ વિગેરે પ્રસંગથી **ધારા (માળવા)** ના નરેશ **નરવર્માને** પ્રસન્ન કરનાર અને તેની માર્ફત **ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)**ના જિન–મંદિરોમાં પૂજા માટે બેલાખ પ્રમાણ મંડપિકા–દાન (માંડવી દાણ–લાગો) અપાવનાર, વિધિપથ–પ્રવર્તક જિનવલ્લભસૂરિ.

જિનદત્તસૂરિ

શાકંભરીશ્વર (સાંભરના રાજા) અર્ણોરાજ (અન્નલદેવ) દ્વારા આદરમાન પામેલા અને એ જ રાજાની અનુમતિથી પ્રાપ્ત થયેલા ભૂમિ–ખંડ પર **અજયમેરમાં પાર્શ્વજિન** વિગેરેનાં તીર્થત્રયરૂપ જિન–મંદિરોને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનદત્તસૂરિ.

ધર્મઘોષસૂરિ

શાકંભરીશ્વર અજયેંદ્ર (અજયરાજ)ની વિદ્વાનોથી ભરેલી સભામાં જેના **સાંખ્ય–**વ્યાખ્યાનો સૂક્તિ–પ્રવાહ પ્રસરતાં રાજેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યા અને જેની ગદ્ય–ગોદાવરીની લહરીઓમાં મગ્ન થયેલ દિગંબર વાદીન્દ્ર ગુણચંદ્ર 'પોતે કોણ છે ? આ સ્થાન શું છે ? અહિં શું ઉચિત છે ?' એમાંનું કંઇ સમજી શકયો નહિ. જેણે **અર્ણોરાજ** રાજાની સભામાં સમસ્ત વિદ્વાનોની સમક્ષમાં દિગંબર વાદી પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો; વિગ્રહરાજ રાજાએ જેની વિદ્વત્તાની અને સચ્ચરિત્રતાની પ્રશંસા કરી તથા જેમના વચનથી પોતાની પૃથ્વીમાં એકાદશીને દિવસે વધ અટકાવ્યો, વિશેષમાં જેમના સદુપદેશથી પોતાના નગર (શાકંભરી **સાંભર–અજમેર** પાસે)માં 'રાજ–વિહાર' નામનું જૈનમંદિર કરાવી, તેની પ્રતિષ્ઠાના દિવસે સ્વયં વિગ્રહરાજે **અરિસીહ** અને **માલવમહીન્દ્રદ્વારા** તેના પર ધ્વજાઓ ચડાવી હતી: વિગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, અનેક રાજાઓના માનનીય વિદ્વચ્છિરોમણિ ધર્મઘોષસૂરિ (ધર્મસૂરિ) થઈ ગયા, જે રાજગચ્છના **શીલભદ્રસૂરિ**ના પટ્ટધર હતા.

વિક્રમની ૧૩ મી સદીમાં

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલે પોતાના સમસ્ત દેશોમાંથી શિકાર, જૂગાર, મદિરા વિગેરે અનિષ્ટકારક ૭ વ્યસનોને દૂર કરાવ્યાં, પુત્ર વિના મરણ પામનારનું રાજગ્રાહ્ય ધન સર્વથા તજ્યું, અર્હચ્ચૈત્યોથી પૃથ્વીને વિભૂષિત કરતાં સંપ્રતિરાજ સાથે

સ્પર્ધા કરી; તથા એ જ પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલની ભક્તિગર્ભિત પ્રાર્થનાથી જેઓએ યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર, ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષોનું ઇતિવૃત્ત આદિ લોકોપયોગી અનેક શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોની રચના કરી; તે પરમાર્હત ચૌલુક્ય કુમારપાલ ભૂપાલના પરમમાનનીય ધર્માચાર્ય-કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેના પ્રાજ્ઞ શિષ્ય-પરિવાર કવિરત્ન રામચંદ્ર વિગેરે.

મૂનિચંદ્રસૂરિ

ચૌલુક્ય રાજા આનલને પ્રતિબોધ આપી જૈન દીક્ષા આપનાર મલધારી મુનિચંદ્રસૂરિ.

જિનપતિસૂરિ

ગુજરાતની પૃથ્વીમાં પૃથ્વીરાજ પૃથ્વીપતિની પંડિતપર્ષદ્માં અપ્રતિમ પાંડિત્યથી વાદીઓ પર વિજય મેળવનાર જિનપતિસૂરિ.

જગચ્ચંદ્રસૂરિ

જેના ૧૨ વર્ષ પર્યન્તના આયંબિલ વિગેરે ઉત્કૃષ્ટ તપથી આઘાટ-(ચિત્તોડ, મેવાડ)ના મહારાણાએ જેમને 'તપા' બિરૂદથી સંબોધ્યા અને જેમનો મુનિ-ગણ તપાગચ્છ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો તે સત્ક્રિયાપાત્ર જગચ્ચંદ્રસૂરિ.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં.

અમરચંદ્રસૂરિ

ગૂર્જરેશ્વર વીસલદેવની રાજ-સભામાં શીઘ્રકવિત્વશક્તિદ્વારા ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્યા-પૂર્તિ કરનાર, બાલભારત વિગેરે ગ્રંથો રચનાર અમર કવિરત્ન અમરચંદ્રસૂરિ.

બાલચંદ્રમુનિ

નવસંખ્ય સોરઠના સ્વામી જૂનાગઢના મંડલીક મહારાજા જેને 'કાકા' જેવા માનભર્યા પદથી બોલાવતા હતા અને જે સર્વવિદ્યા વિશારદે વિ. સં. ૧૩૭૧ ના શત્રુંજયના સમુદ્ધારમાં પોતાની શિલ્પાદિ વિદ્યાને યોગ્ય શિક્ષણદ્વારા સાર્થક કરી હતી તે બાલચંદ્રમુનિ.

વજ્રસેનસૂરિ—

હમ્મીરદેવથી પૂજાયેલા જયશેખરસૂરિ.

અલ્લાવદીન પાતશાહ તરફથી રૂણા ગામમાં સીહડના વચનથી શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર અને ફરમાન-દાનથી પૂજાયેલા વજ્રસેન ગુરુ.

જિનપ્રભસૂરિ—

મુસલમાની સત્તા-સમયમાં દિલ્લીશ્વર સુલતાન **મહમ્મદ તઘલક** તરફથી ઉચ્ચ સન્માન મેળવનાર, જૈન દર્શનને અને તીર્થોને નિરુપદ્રવ નિર્ભય બનાવનારાં ફરમાનો મેળવનાર, તુઘલકાબાદના ખજાનામાં કેદ કરાયેલા **મહાવીરના** માન્ય મનોહર બિંબને સન્માનપૂર્વક પાછું મેળવી એ જ સુલતાનદ્વારા દિલ્લીમાં સમર્પિત સુલતાન-સરાઇ અને વિશાલ ભટ્ટારકસરાઈમાં રચાવેલા જિન-મંદિરમાં બહુમાનપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, અનેક કેદી-બંદીઓને મુક્ત કરાવનાર, અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, સેંકડો સં૦ પ્રા૦ તથા ફારસી સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ રચનાર, રાજ-પ્રસાદ શત્રુંજયકલ્પ તથા અન્ય તીર્થોના વિવિધ કલ્પો રચનાર, ચમત્કારી પ્રભાવક જૈનાચાર્ય [૧]જિનપ્રભસૂરિ.

મહેન્દ્રસૂરિ—

મહમ્મદ શાહ તરફથી ' અદ્વિતીય મહાત્મા ' તરીકે સ્તુતિ પ્રાપ્ત કરનાર **મહેન્દ્રસૂરિ**.

પેરોજ મહેન્દ્રના પરમ માન્ય, સર્વગણકચક્રમાં ચૂડામણિ, **યંત્રરાજ** જેવા ગણિતના વિશિષ્ટ ગ્રંથને રચનાર **મહેન્દ્રસૂરિ** (ભૃગુપુરગચ્છીય રાજસંસ્તુત **મદનસૂરિના** શિષ્ય)

રત્નશેખરસૂરિ—

દિલ્લીશ્વર **પેરોજ** પાતશાહે જેને શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોથી પહેરામણી કરી હતી, તે **રત્નશેખરસૂરિ**.

મુનિ ભદ્રસૂરિ—

પાતશાહ **પેરોજ**ની રાજ-સભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર **શાંતિનાથ** ચરિત્રકાર **મુનિભદ્રસૂરિ**.

નયચંદ્રસૂરિ

' પૂર્વ કવિના કાવ્ય જેવું કાવ્ય કરનાર હાલમાં કોઇ નથી ' એવી રીતે **તોમર વીરમ** રાજાની સભામાં બોલતા સામાજિકોના કથનને અસત્ય ઠરાવતા, શૃંગાર અને વીર-રસથી અદ્ભુત વીરાંક હમ્મીર મહાકાવ્ય રચી **ચાહમાન** (**ચૌહાણ**) રાજવંશને અમર કરનાર, રંભામંજરી નાટિકા વિગેરે રચનાર, કવિ **નયચંદ્રસૂરિ**.

હંસકીર્તિ

દિલ્હીમાં સિકંદરશાહ આગળ જે અધિક પ્રતાપી થયા તે **નાગપુરીય** પાઠક હંસકીર્તિ.

---

૧ વિશેષ માટે જુઓ ' જૈન ' પત્રના રજતમહોત્સવમાં પ્રકટ થયેલ અમારો લેખ-' જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ ' તથા તીર્થકલ્પ વિ.

વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં.

સાગરચંદ્રસૂરિ અને જિનવર્ધનસૂરિ—

જેસલમેર દુર્ગના યદુકુલીન રાજા લક્ષ્મણથી સત્કૃત થયેલા તથા ત્યાં વિ. સં. ૧૪૫૯ માં જિનમંદિર (ગર્ભગૃહ) માં જિન-બિંબ સ્થાપિત કરનાર સાગરચંદ્રસૂરિ તથા ઉપર્યુક્ત લક્ષ્મણ-વિહાર જિન-મંદિરને વિ. સં. ૧૪૭૩ માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનવર્ધનસૂરિ[૧].

જિનભદ્રસૂરિ

જેના ચરણ-કમલને છત્રધર, વૈરિસિંહ, ત્ર્યંબકદાસ જેવા રાજાઓ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરતા હતા અને જેણે જેસલમેર, ખંભાત, પાટણ જેવા અનેક સ્થાનોમાં જિન-મૂર્તિયો અને જિનમંદિરોના પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે પ્રાચીન તાડપત્રીયાદિ પુસ્તિકાઓનું સંરક્ષણ, લેખન, સંગ્રહ વિગેરે દ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે જૈન પુસ્તક-ભંડારો સ્થપાવ્યા—અને એ રીતે જૈનપ્રવચનની પરમ સેવા સાથે વિશાલ વાઙ્મયની પણ વિશિષ્ટ સેવા બજાવી. જેના વિદ્વાન્ શિષ્ય સિદ્ધાંતરુચિ મહોપાધ્યાયે ગ્યાસદીનસાહિની મહાસભામાં વાદી પર વિજય મેળવ્યો—તે માનનીય જિનભદ્રસૂરિ.[૨]

સોમસુંદરસૂરિ

દિલ્લીમંડલ અને ગુજરાતના સુલતાને આપેલા છત્રદ્વારા ‘ હિંદુ સુરત્રાણ ’ બિરૂદથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, મેવાડના મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી મહારાણા કુંભકર્ણના વિજયી રાજ્યમાં તેના પ્રસાદપાત્ર સં. ધરણાકે રાણપુરમાં રચાવેલા ‘ ત્રૈલોક્યદીપક ’ નામના સુંદર ચતુર્મુખ યુગાદીશ્વર-વિહાર (જિનમંદિર) ને વિ. સં. ૧૪૯૬ માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર અનેકરાજ-તિબોધક સોમસુંદરસૂરિ.[૩]

મેરુતુંગસૂરિ

વિ. સં. ૧૪૪૬ માં ગચ્છનાયક થયેલા જે સૂરિએ લોલાડા ગામનું ગુજરાતના પાતશાહ મહમ્મદથી રક્ષણ કર્યું, તે અંચલગચ્છના મેરુતુંગસૂરિ.

મુનિસુંદરસૂરિ

સીરોહી (રાજપૂતાના) ના સ્વામી સહસમલ્લે જેમના પ્રભાવ અને સદુપદેશથી હૃદયમાં ચમત્કાર પામી શિકાર કરવાનું બંધ કર્યું અને પોતાના સમસ્ત દેશમાં અમારિ પ્રવર્તાવી, જેણે ‘ સંતિકર ’ સ્તોત્ર ’ રચી તથા મારિ (મરકી) નો ઉપદ્રવ નિવાર્યો;

૧-૨ વિશેષ માટે જુઓ ‘ જેસલમેર ભાં. ગ્રંથ-સૂચી ’ પ્રસ્તાવના, શિલાલેખો વિ.
૩ વિશેષ માટે જુઓ ‘ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ’

સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) માં દફરખાન દ્વારા વાદિ ગોકુલ-ષંઢ વિગેરે બિરૂદોથી વિભૂષિત થયેલા અનેક ગ્રંથો તથા સ્તુતિ-સ્તોત્રો વિ. રચનાર મુનિસુંદર સૂરિ.

વિક્રમની ૧૬ મી સદીમાં

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ

જેણે બાલ્યવયમાં પણ તર્કવાદ અને કવિત્વશક્તિથી જૂનાગઢમાં દુર્વાદીઓનાં માન ઉતારી મહીપાલ વિગેરે રાજાઓને રંજિત કર્યા અને જેને વિ. સં. ૧૫૦૮ માં સૂરિ-પદવી પ્રાપ્ત થઇ. જેણે રાજા ભાનુરાજના પ્રસાદથી ઈડરગઢ પર શ્રીમાને કરાવેલા ઉચ્ચ જિન-પ્રાસાદમાં અજિતનાથ-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. જેણે લાખારાજના ઉત્તમ અમાત્ય સીરોહી-નિવાસી સં. ઊજલ-કાજાએ કરાવેલા અનેક મહોત્સવોને શોભાવ્યા તથા આબૂ, અચલગઢ વિગેરે અનેક સ્થાનો પર શોભતી-પૂજાતી મનોહર જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી. તે લક્ષ્મીસાગરસૂરિ.

સોમદેવસૂરિ

મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણ, ચાંપાનેર (પાવાગઢ) ના નાયક જયસિંહ અને નાગઢના રા મંડલીક વિગેરે રાજાઓને પોતાની કવિત્વશક્તિથી રંજિત કરનાર સોમ-દેવ ગણી (સૂરિ).

જિનહંસસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૫૫ માં સૂરિ-પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા જે સૂરિને કોઈ દુર્જનના દૌર્જન્યથી મેવાત દેશના આકર (આગરા) પુરમાં પગમાં જંજીર સાથે કેદખાનાનો વિષમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો, પરંતુ પાછળથી જેની તપો-ધ્યાન વિધિથી ચમત્કાર પામી સિ(શ)કંદર પાતશાહે જેમને ૫૦૦ બંદીઓ સાથે મુક્ત કરી સન્માનિત કર્યા હતા. તે વિ. સં. ૧૫૮૨ માં પાટણમાં સદ્ગત થયેલા જિનહંસસૂરિ.

આનંદરાય

હુમાઉએ જેને 'રાય' પદવી આપી હતી-તે આનંદરાય.

પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૬૫ માં આચાર્યપદ અને ૧૫૯૯ માં ગચ્છનાયકપદ પ્રાપ્ત કરનાર તથા જોધપુર (મરુધર) ના અધીશ રાવ ગાંગજી અને યુવરાજ માલદેવ વિ. ને પ્રતિ બોધનાર પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

૧ વિશેષ માટે જુઓ ' ગુરુગુણ-રત્નાકર કાવ્ય ' વિ.

વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં

વાચક કુશલલાભ

જેસલમેરના યાદવ રાઉલ હરરાજના વિનોદ માટે માધવાનલ કથા તથા ઢોલા-મારૂની મનોહર ચોપાઈ રચનાર વાચક કુશલલાભ.

હીરવિજયસૂરિ

જેણે મોગલ સમ્રાટ્ મહાન્ શહેનશાહ અકબ્બર પર પોતાનાં ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને વિદ્વત્તાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પાડ્યા, ચુસ્ત હિંસકોને અહિંસાના નિર્દોષ માર્ગે વાળ્યા, સમ્રાટ્ના આધીન વિવિધ દેશોવાળા મહાસામ્રાજ્યમાં પ્રતિવર્ષ છ છ મહિના પર્યન્ત અમારિ (અહિંસા) નાં ફરમાનો ફરી વળતાં આર્યરાજ્યોમાં પણ તેની બહુ અસર થઈ, જેણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપી પ્રાણિમાત્રને અભયદાન અપાવ્યું. સેંકડો કેદીઓને તથા પાંજરામાં પૂરેલા પશુ-પક્ષીઓને મુક્ત કરાવ્યા, જલચર જીવોને પકડવા નખાતી જાળો પણ બંધ કરાવી. અનિષ્ટ કર-વેરામાંથી જન-સમાજને મુક્ત કરાવ્યો. જૈન શ્વે. તીર્થ-સ્થાનો સુરક્ષિત રહી જેમને સ્વાધીન કરનારાં ફરમાનો પ્રાપ્ત થયાં. ' જગદ્ગુરુ ' જેવું ગૌરવશાલિ પદ-બિરૂદ જેમને સમ્રાટે સુયોગ્યતા વિચારી સમર્પ્યું. જેમના પરિવારના ઉ. ભાનુચંદ્ર, ઉ. સિદ્ધિચંદ્ર અને ઉ. શાંતિચંદ્ર જેવા અનેક સમર્થ વિદ્વદ્રત્નોએ પાતશાહના ચિત્તને આકર્ષ્યું; તે સુયશસ્વી મહાન્ જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિ.[1]

વિજયસેનસૂરિ

જેણે રાજનગરમાં ખાનખાન નામના નવાબની સભામાં જૈનધર્મની સ્થાપના કરી જય મેળવ્યો. પાતશાહ અકબ્બરના આમંત્રણથી જેઓ લાહોર પધાર્યા અને તેમને કાશ્મીરી રાજ-મહેલમાં મળ્યા. સમ્રાટ્ની રાજ-સભામાં જેણે અનેક વાદીઓને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી નિરુત્તર કરી જય-વાદ પ્રાપ્ત કર્યો; ' સવાઇહીર ' પદથી જેનું સન્માન થયું, જેના સદુપદેશથી પાતશાહે ફરમાનપૂર્વક ગાય, બળદ, ભેંશ તથા પાડાઓને મારવાનું અટકાવ્યું, મરેલાનું ધન લેવાનું બંધ કર્યું અને બંદી પકડવાનું બંધ કર્યું. વિદ્વાન્ નંદિવિજય જેવા પરિવારે જેનો સાથ પૂર્યો, દીવના ફિરંગીઓ અને અનેક રાજાઓએ તથા સૂબાઓએ જેનું સન્માન કર્યું તે પૂર્વોક્ત ગુરુના પટ્ટધર વિજયસેનસૂરિ.[2]

પદ્મસુંદરગણી

પાતશાહ અકબ્બરની સભામાં મહાપંડિતને જીતવાથી જેને ક્ષૌમ (રેશમી વસ્ત્ર), ગામ, સુખાસન (પાલખી) વિ. પ્રાપ્ત થયું હતું-તે પદ્મસુંદર ગણી.

---

૧ વિશેષ માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય વિ.
૨ ,, ,, વિજયપ્રશસ્તિ વિ.

જિનચંદ્રસૂરિ

આષાઢાષ્ટાહિકાના અમારિ ફરમાનદ્વારા, તથા ખંભાતના સમુદ્રનાં માછલાં વિ. જલચરોની રક્ષાના ફરમાનદ્વારા અકબ્બર પાતશાહે જેમના વચનનું માન જાળવ્યું અને અને જેમને 'યુગપ્રધાન' પદ આપી સત્કૃત કર્યા; તે મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્રના મહામાન્ય જિનચંદ્રસૂરિ[3] તથા આચાર્ય જિનસિંહસૂરિ, ઉ. સમયસુંદર ગણી વિ. તેમનો વિદ્વાન્ પરિવાર.

વિજયદેવસૂરિ

ઈડરગઢમાં કલ્યાણમલ્લ રાજાને પ્રતિબોધનાર, ઈડરગઢનું રણમલ્લ ચોકી નામનું શિખર જેમના ઉપદેશથી રાજાએ નવીન ચૈત્ય સ્થાપવા સંઘને પ્રસાદિત કર્યું, તથા પાતશાહ જહાંગીર સિલેમશાહે જેને માનપૂર્વક આમંત્રણ આપી મંડપપત્તન (માંડવગઢ) માં 'મહાતપા' બિરૂદ આપી બહુમાન અર્પ્યું, તથા મેવાડના હિન્દૂ છત્રપતિ મહારાણા જગતસિંહે (કર્ણરાજ પુત્રે) જેમને આમંત્રણ કરી ઉદયપુરમાં પીંછોલા નામના સરોવરમાં મહોદ્યાનથી વિભૂષિત, પહેલાના રાણાઓએ કરાવેલા 'દલવાદલ' નામના મનોહર મહેલમાં સન્માનિત કર્યા. પીંછોલા અને ઉદયસાગર સરોવરોમાં નખાતી જાળો જેમના સદુપદેશથી અટકાવી. જન્મ-માસ ભાદરવામાં તથા રાજ્યાભિષેકના વાર ગુરુવારે હિંસા નિવારી. વરકાણા તીર્થને કરમુક્ત કર્યું, મચિંદ દુર્ગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો-પ્રતિષ્ઠા વિગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર વિજયદેવસૂરિ.[4]

કલ્યાણસાગરસૂરિ

વિ. સં. ૧૬૪૯ માં આચાર્યપદ તથા ૧૬૭૦ માં ગચ્છેશપદ મેળવનાર કચ્છના અધિપતિને પ્રતિબોધ આપી શિકાર (આહેડો) મુકાવનાર અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગરસૂરિ.

ચંદ્રકીર્તિસૂરિ

સાહિ સલેમરાજે જેને આદરપૂર્વક સન્માનિત કર્યા હતા, તે ચંદ્રકીર્તિસૂરિ (હર્ષકીર્તિસૂરિના ગુરુ).

વિક્રમની ૧૮ મી સદીમાં.

વિજયરત્નસૂરિ

વિ. સં. ૧૭૩૨ માં જેમને સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત થયું, વાગડ દેશના રાઉલ ખુમાણસિંહની સભામાં જેણે વાદીઓને જીત્યા, અવધાનોથી પ્રસન્ન કર્યા, રાણીઓએ મોતીના સાથીઆ પૂરી જેમને સન્માન આપ્યું. કોઇ બાલકના અપહરણથી સંન્યાસી-ફકીરોના આગમનને

૩ વિશેષ માટે જુઓ મંત્રિ કર્મચંદ્ર-પ્રબંધ વિ.
૪ ,, ,, વિજયદેવ-માહાત્મ્ય વિ.

અટકાવતું ફરમાન કાઢનાર અમદાવાદ (રાજનગર) ના સૂબા આજમશાહે જેમના વચનને માન આપી તે દૂર કર્યું, ઉદયપુર (મેવાડ) ના હિંદૂ છત્રપતિ ચિત્રોડા રાણાને જેણે પ્રતિબોધ આપી કુમ્માસો કર બંધ કરાવ્યો, સરોવરમાં નખાતી માછલાની જાળ બંધ કરાવી, ચિડીમાર (શિકારીઓ) દૂર કરાવ્યા. હત્યાઓનું આલોચન કરાવ્યું. જોધપુરના અજિતસિંહ રાઠોડને પ્રતિબોધ આપ્યો. મેડતાનો ઉપાસરો, જે કાલવશાત્ મસીત બની ગયો હતો, તેને ફરીથી ઉપાશ્રય કરાવનાર, સંગ્રામસિંહ રાણાને રાજ–મહેલમાં મહાવીર જન્મ વ્યાખ્યાન સંભળાવનાર તપાગચ્છના વિજયરત્નસૂરિ.[1]

જૈનાચાર્યોના મહત્ત્વના ગ્રંથ ભંડારો

પ્રાચીન ઇતિહાસના સુવર્ણમય પત્રો અને શિલાલેખાદિ આધારભૂત સાધનોદ્વારા પરિચિત કરાતા એ પ્રભાવશાલી જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યોથી માત્ર જૈનોએ જ નહિ, સમસ્ત જન–સમાજે ગૌરવ માનવું જોઇએ. ભારતવર્ષની જે ભવ્ય વિભૂતિયોએ સમસ્ત પ્રાણિમાત્રના શ્રેય માટે સુપ્રયત્નો કર્યા છે, અમૃતમય મધુર તથ્ય પથ્ય ઉપદેશો વરસાવ્યા છે, તથા તેવા તાત્ત્વિક આધ્યાત્મિક સમુન્નતિ–કારક સનાતન સુખજનક પવિત્ર સદ્બોધભર્યા સેંકડો વિશાળ ગ્રંથરત્નો રચ્યા છે, જેના વિદ્યમાન અવશેષોથી આજે પણ પાટણ, ખંભાત અને જેસલમેર જેવા અનેક પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક–ભંડારો વિશ્વવિખ્યાત થયા છે. જેની ગ્રંથસૂચીઓ પણ વિસ્તૃત પુસ્તકરૂપ થઇ પ્રકાશમાં આવતી જાય છે. જે વાઙ્મયમાં વિચરતા દેશ–વિદેશના વિદ્યાપ્રેમી વિદ્વાનોનાં દૃષ્ટિબિંદુને જ નહિ, હૃદયોને પણ આકર્ષી રહ્યા છે. એ પ્રભાવશીલ પૂર્વજોના તેવા ગ્રંથોનો પુનરુદ્ધાર, પ્રતિકૃતિ, લેખન–પ્રકાશન અને પ્રચારાદિ યોગ્ય કર્તવ્યભાર, સુજ્ઞ કર્ત્તવ્યદક્ષ તેમના વર્તમાન અનુયાયીઓના સાહિત્યસેવીઓના અને શ્રીમાનોના શિર પર છે. સમય અને શક્તિનો સદુપયોગ એ માર્ગે થાય–એમ ઇચ્છવું અસ્થાને નહિ લેખાય; પરંતુ તેની સફલતા કર્તવ્યદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

પાટણ, જેસલમેર ખંભાત, વડોદરા જેવા પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક–ભંડારોનું જે થોડું ઘણું નિરીક્ષણ થઇ શકયું છે, તે પરથી જણાય છે કે–તેમાં વિવિધ વિષયક વિવિધ ભાષામાં ઉપયોગી અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથસંગ્રહ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. તેને ઉપયોગી પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી પ્રકાશમાં લાવવા માટે શતાવધિ વિદ્વાનો એકાદ શતાબ્દિ સુધી સુપ્રયત્ન કરે અને શ્રીમાનો કોટ્યવધિ દ્રવ્ય–વ્યય કરે તો પણ ભાગ્યે જ એ સર્વ સંગ્રહ પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવી શકે તેટલો વિશાલ છે. તેમ છતાં તેમાંના અત્યુપયોગી મહત્ત્વના ગ્રંથોને પહેલી તકે પ્રકાશમાં મૂકાવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ અલભ્ય દુર્લભ જીર્ણશીર્ણ થતા ગ્રંથોની ફોટોસ્ટેટ મશીન જેવાં સાધનોદ્વારા બહુ સંભાળથી આદર્શ પ્રતિકૃતિયો કરાવી વ્યવસ્થિત સંરક્ષા કરવાની અત્યાવશ્યકતા છે. આશા છે કે–એ તરફ શ્રીમાન્ જૈન સંઘનું લક્ષ્ય અવશ્ય ખેંચાશે.

---

૧ વિશેષ માટે જુઓ રાસ “ જૈન ઐ. ગૂજરાતી કાવ્ય સંચય ” વિ.

ધન્યવાદ

આ સ્થળે આપણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે—શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહોદયને કે જેમના પ્રોત્સાહનથી પ્રચલિત સુયશસ્વી ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં જૈન વિદ્વાનોના પ્રશસ્ત ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થઇ રહ્યા છે અને એ પ્રકાશન-પ્રયત્ન ચિરકાલ અવિરત ચાલુ રહેશે-એમ ઇચ્છીશું.

વિક્રમની ૨૦ મી સદીમાં.

પ્રસ્તુત વિજયાનન્દસૂરિ—

પૂર્વોક્ત પૂર્વાચાર્યોની પુણ્ય-સ્મૃતિને તાજી કરાવનાર પંજાબી વીર બ્રહ્મક્ષત્રિય સૂરિવર્ય સદ્ગત વિજયાનંદસૂરિ(આત્મારામજી મહારાજ) નું સંસ્મરણ અહિં પ્રસંગોચિત લેખાશે.

જેણે સત્યની શોધ માટે, સત્યના સ્વીકાર માટે, સત્યના પ્રકાશ-પ્રચાર માટે તથા સત્યાભાસ અને અસત્યના નિરસન માટે સાચા દિલથી પુરુષાર્થભર્યા સુપ્રયત્નો કર્યા. આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદજીએ 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' નામના પુસ્તકમાં જૈનધર્મ અને જૈનો સંબંધમાં જે જે અસત્ય અર્થોનો પ્રકાશ કર્યો હતો તેની સામે સબલ યુક્તિ પ્રમાણ પુરઃસર પ્રત્યુત્તર વાળવાનું સમયોચિત કર્તવ્ય જેઓએ નિડરતાથી હિંમતપૂર્વક બજાવ્યું હતું.

જૈન તત્ત્વોનું સાચું સ્વરૂપ નીહાળવા જેણે જનતા-સમક્ષ 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ધર્યો (વિ. સં. ૧૯૩૭) તથા અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર નિવારવા જેણે 'અજ્ઞાન-તિમિર-ભાસ્કર' પ્રકટાવ્યો (વિ. સં. ૧૯૪૧) જેમણે તત્ત્વોના વાસ્તવિક નિર્ણય માટે સદાધાર ૩૬ દૃઢ થાંભલાઓથી શોભતો 'તત્ત્વ-નિર્ણય-પ્રાસાદ' રચી તત્ત્વ-જિજ્ઞાસુઓ માટે ખુલ્લો મૂકયો (વિ. સં. ૧૯૫૧).

જેણે વેદ-શ્રુતિયો, ઉપનિષદો, સ્મૃતિયો અને પુરાણોનાં રહસ્યો પ્રકટ કર્યાં, મત-મતાંતરોની માન્યતા પ્રકાશિત કરી-વિશ્વધર્મ-જૈનધર્મની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી. જૈનધર્મ સંબંધમાં ફેલાવાયેલ કુતર્કો અને કૂટ કલ્પનાવાળી ભ્રમ જાળને છેદવા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો, દુરાગ્રહીઓના પૂર્વબદ્ધ દુરાગ્રહોને દૂર કરાવવા, ભૂલ-ભરેલા આક્ષેપો ભેદવા (પોતાના અગાધ ડહાપણનો) અને સ્વ-પર સિદ્ધાંતના ગંભીર જ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો. અમૂલ્ય સમય અને શક્તિનો આજીવન સદ્વ્યય કર્યો.[1]

જેણે પંજાબમાં અનેક જૈનવીરો પ્રકટાવ્યા, અનેક મૂર્તિયો અને જૈન મંદિરો પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં, ચીકાગો (અમેરિકા) ની વિશ્વધર્મ પરિષદ્ સુધી જૈનધર્મનો સંદેશ પરિચય પહોંચાડયો. કૃતજ્ઞ ડૉ. હોર્નલ જેવા પાશ્ચાત્ય સ્કોલરે જેમને પોતાનો સંપાદિત ગ્રંથ સન્માનપૂર્વક સમર્પિત કર્યો અને યોગજીવાનંદ સરસ્વતી જેવા પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્યે જેમને સ્તુતિ-પુષ્પમાલા સમર્પી તે વિજયાનંદસૂરિ જૈન સંઘમાં વિજય અને આનંદ પ્રવર્તાવે એમ ઇચ્છીશું.

---

૧ આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત વિજયાનંદસૂરિના એક વિદ્વાન્ શિષ્ય વિદ્યાસાગર ન્યાયરત્ન શાંતિવિજયજીએ રચેલી માનવધર્મસંહિતા (શાંત સુધાનિધિ હિંદી પ્ર. સં. ૧૯૫૫ પૃ. ૬૫૫ થી ૭૪૩) માં 'જૈન ઔર દયાનંદ સરસ્વતી' નામનું પ્રકરણ પણ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી આલેખાયેલું છે.

વિમલસૂરિ: તેમના ગુરુ, પ્રગુરુ, કુલ, વિદ્યાસંપત્તિ આદિ વિષયોની માહિતી

વિમલસૂરિએ પઉમચરિયના અંતભાગમાં તેમના પોતાના વિષે ઘણું જ થોડું લખ્યું છે. આ ઉપરથી વિમલસૂરિ વિષે તેમના રચેલા આ મહાકાવ્યમાંથી ઘણું જ થોડું જાણવાનું મળે છે. મહાકવિ વિમલસૂરિ કયા રાજા મહારાજાની સભાને પોતાની વિદ્યાસમૃદ્ધિવડે શોભાવતા હતા, તેમણે પઉમચરિય જેવા બીજા કયા કયા પદ્ય અને ગદ્ય ગ્રંથો લખી ભારતીય વિદ્યાસમૃદ્ધિને અધિકતર દીપાવી હતી, તેમનાં માતાપિતા થવાનું કયા ભારતીય દંપતિને સુભાગ્ય સાંપડ્યું હતું, તેમનું નિવાસસ્થાન કયા સ્થળે હતું? વિગેરે વિગેરે બાબતો ઉપર કવિ-સમ્રાટ્ કવિકુલગુરુ દીપશિખા કાલિદાસે વર્ણવેલા સૂચિભેદ્ય અંધકારનું સાંપ્રતકાલમાં સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહેલું છે. પ્રસ્તુત લેખમાં લેખક તે વિષયો ઉપર તેની અલ્પવિષયામતિવડે પ્રકાશ પાડવાનો યથાશક્તિ અલ્પ પ્રયાસ કરી કૃતાર્થ થશે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ ઇતર ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ ઘણા ગ્રંથકારોએ આવી જાતનું મૌન સેવ્યું છે. દા. ત. કવિકુલગુરુ કાલિદાસ વિષે તેમના રચેલા ગ્રંથોમાંથી ઘણું જ થોડું જાણવાનું મળે છે. આ જૂની પ્રણાલિકાને થોડા અપવાદો પણ છે. દા. ત. શ્રી વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર, શ્રી કણ્ઠચરિત્ર, ગઉડવહો, તત્ત્વાર્થસૂત્ર વિગેરે. બાણ, બિલ્હણ આદિ કવિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાના વંશ તેમ જ પોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓનાં યશોગાન ગાયાં છે અને તેમનાં સુકૃતસંકીર્તનો પણ કર્યાં છે. સુવિ-ખ્યાત વાચકશ્રેષ્ઠ ઉમાસ્વાતિએ તેમના રચેલા તત્ત્વાર્થના અંતભાગમાં તેમના પોતાના વિષે ઠીક ઠીક માહિતી આપી છે. આ ઉપરથી ઉપર્યુક્ત ગ્રંથકારો વિષે આપણે કંઇક જાણી શકીએ છીએ, પણ આપણે અહિયાં સખેદ નોંધ લેવી પડે છે કે આ લેખના ઉદ્દેશ્ય મહાકવિ વિમલસૂરિએ તેમના રચેલા મહાકાવ્ય પઉમચરિયના અંતભાગમાં પોતાના જન્મવંશ તેમ જ બીજી જરૂરી બાબતો પ્રત્યે મનોવેદના ઉપજાવે તેવું મૌનાવલંબન કર્યું છે. તેમના વિદ્યાવંશની માહિતી આપતાં તેઓએ લખ્યું છે કે:—

"સ્વમત અને પરમતોનું જેણે યાથાતથ્ય ગ્રહણ કર્યું છે તેવા રાહૂ નામના આચાર્યજીને નાગેન્દ્રકુલનંદન વિજય નામના શિષ્ય હતા. તે વિજયજીના શિષ્ય વિમલસૂરિએ પૂર્વે લખાએલાં નારાયણ અને શ્રીનાં ચરિત્રો સાંભળીને આ રાઘવચરિત્ર (પઉમચરિય) લખ્યું છે." વળી આ મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે:—

"નાગેન્દ્રવંશદિનકર રાહૂસૂરિના પ્રશિષ્ય મહાત્મા પૂર્વધર વિમલસૂરિએ આ રચ્યું છે."

આ ઉપરથી મહાકવિ વિમલસૂરિના વિદ્યાવંશ વિષે આપણે જે કંઇ થોડું જાણીએ છીએ તે એ જ કે રાહૂસૂરિને વિજય નામના એક શિષ્ય હતા. તે વિજયસૂરિને વિમલ નામના શિષ્ય હતા. વળી વિજયસૂરિ ઉપર્યુક્ત આધારે નાગેન્દ્રવંશના હતા. વિમલસૂરિએ "નાગેન્દ્રકુલવંશનન્દન" એવું વિજયસૂરિ માટે વિશેષણ લખ્યું છે. વિમલસૂરિ પોતે પણ નાગેન્દ્રકુલભૂષણ હતા, તેવું પ્રશસ્તિમાંથી જણાય છે. આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ જણાય છે કે ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને એક જ કુળના હતા. વિજયસૂરિ વિષે આપણા પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં તપાસ કરીએ તો માલૂમ પડે છે કે વિજય નામના ઘણા આચાર્યો થઈ ગયા છે. દા. ત. પદ્મસુંદરના રાયમલ્લાભ્યુદયમાં પણ એક વિજય નામના આચાર્ય વિષે ઉલ્લેખ છે. (જુઓ ડૉ. પીટર્સનનો ૩ જો રિપોર્ટ) એટલો તો નિષ્કર્ષ નિઃશંક છે જ કે વિજય નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા કે જેની જીવનજ્યોતિની ઝાંખી દુરતિક્રમ કાળની અનિવાર્ય અસરને અંગે દેદીપ્યમાન પણ મેઘાચ્છાદિત સૂર્યની જેમ હજુસુધી આપણને થઇ નથી.

હવે જે નાગેન્દ્રકુલને વિજયસૂરિ તેમ જ વિમલસૂરિએ પોતાના જન્મવડે તેમ જ વિદ્યોપાર્જન અને સાહિત્યસેવાઓવડે અધિકતર શોભાવ્યું તે કુલ વિષે પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય તપાસીએ તો કલ્પસૂત્રમાં જણાય છે કે—

"આર્ય વજ્રસેનને (ઉક્કોસિઅગોત્રના) ચાર સ્થવિરો શિષ્યો તરીકે હતાઃ આર્ય નાઇલ, આર્ય પોમિલ, આર્ય જયંત અને આર્ય તાપસ. સ્થવિર આર્ય નાઇલમાંથી આર્યનાગિલી શાખા નીકળી."

આ ઉપરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આર્યવજ્રને ચાર શિષ્યો હતા જેમાંના એક આર્યનાગિલ હતા અને તેમના પછી જ આર્યનાગિલી શાખા શરૂ થઇ. એક શુભાવસરે આગમોદ્ધારક પ્રત્યૂષાભિસ્મરણીય આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રી સાગરાનન્દસૂરીશ્વરજી સાથે ઉપર્યુક્ત નાગેન્દ્રકુલ માટે આ લેખકને ચર્ચા કરવાનો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો હતો. તેઓશ્રીનું કહેવું એમ છે કેઃ—

"નાગિલી શાખા આર્યવજ્રસેનથી નીકળી અને નાગિલી શાખા તેમ જ નાગેન્દ્રગચ્છ બન્ને એક જ નથી. જ્યાં જ્યાં નાગિલ શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં તેનું રૂપાંતર નાગેન્દ્ર લખવામાં આવતું નથી."

પ્રસ્તુત લેખના લેખક આ વિષયમાં પ્રમાણપુરઃસર પોતાનું નમ્ર મંતવ્ય વ્યક્ત કરશે. વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિરના જૈન પંડિત વિદ્વદ્વર્ય શ્રીમાન્ લાલચંદજીએ નાઇલ–નાગિલ શાખા અને નાગેન્દ્રગચ્છ બન્ને એક જ છે એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જિજ્ઞાસુઓને "જૈનયુગ"ની ૧૯૮૧ ની ફાઇલ જોવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. હવે નાગેન્દ્રગચ્છ વિષે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસીએ તો માલૂમ પડે છે કે તે ગચ્છ ઘણા પ્રાચીનકાલથી પ્રખ્યાતિ પામેલો છે. દા. ત. જુઓ બાલચંદ્રની વિવેકમંજરી ઉપરની ટીકા, ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય, શાલિભદ્રચરિત્ર, સ્યાદ્વાદમંજરી વિગેરે. નન્દીસૂત્રની ૩૮ મી ગાથામાં "નાઇલકુલવંશનંદિકર" એમ લખેલું છે. નાઇલવંશના આચાર્યો સુવિખ્યાત થઇ ગયા હતા અને તેથી જ ત્યાં આગળ તેના લેખકે તેઓનું સ્મરણ કરીને નાઇલવંશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. "નાઇલ" માટે હરિભદ્રસૂરિની વૃત્તિમાં "નાગેન્દ્ર" એમ લખ્યું છે. વળી મલયગિરિજીએ

તેમની ટીકામાં પણ "નાઇલ" માટે "નાગેન્દ્ર" એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી સ્વપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ સુજ્ઞ વાચકવૃંદ સમજી શકશે કે નાઇલ અને નાગેન્દ્રમાં ભેદ છે જ નહિ.

મહાકવિ વિમલસૂરિ પોતાને "નાઇલકુલવંશદિનકર" કહેવરાવે છે તે ખરેખર સ્થાને જ છે. પઉમચરિયનું અંતરંગ અને બહિરંગ પરીક્ષણ કરવાથી જરૂર કોઇપણ જિજ્ઞાસુને ઉપર્યુક્ત વિશેષણ આત્મશ્લાઘાત્મક તરીકે નહિ પણ અક્ષરશઃ સત્ય જ છે એવા યાથાતથ્યનું ભાન થશે. વિમલસૂરિએ તેમના પોતાના વિષે જરા વધારે માહિતી આપણને આપી હોત તો જરૂર તેમનાં વિષેનું આપણું જ્ઞાન સ્ફુટતર થયું હોત, પણ હાલમાં તો આપણે આટલેથી જ સંતોષ માનવાનો છે.

પઉમચરિયની કથા જૈનોમાં કેવી રીતે ઉતરી આવી, સંવર્ધિત થઇને કેવી રીતે જળવાઈ રહી, વિમલસૂરિએ કેવી રીતે પ્રેરણા–પીયૂષ પીધું વિગેરે

હવે આપણે જોઇએ કે પઉમચરિયની કથા આચાર્યપરંપરામાં કેવી રીતે ઉતરી આવી અને ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે જળવાઇ રહી. પ્રથમ તો ભગવાન મહાવીરે પોતાના ગણધરોને આ કથા કહી સંભળાવી. પઉમચરિયમાં લખ્યું છે કે–"ભગવાન મહાવીરના મુખારવિંદમાંથી જે કથાપ્રવાહ શરૂઆતમાં વહ્યો તે રસસરિતાનું પાન ગણધરોએ કર્યું. પછીથી તેઓએ બીજાઓને સંક્ષેપમાં કહ્યું." પઉમચરિયમાં અનેક સ્થળોએ લખેલું છે કે–"ત્રિશલાપુત્રે આ કથા કહી." "વીર ભગવાને પહેલાં આ કથા કહી." વિગેરે વિગેરે. મહાવીર ભગવાને મુખ્યતયા, ગણધરશ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રભૂતિને આ કથા કહી સંભળાવી ત્યારપછી ઉત્તમ સાધુપુરુષોએ આ કથાનું સંવર્ધન અને સંરક્ષણ કર્યું. પઉમચરિયમાં અનેક સ્થળોએ શ્રેણિક રાજા ગણધરમુખ્ય ઇન્દ્રભૂતિને પઉમચરિયની કથા કહેવા વિનતિ કરે છે. પછીથી ગૌતમસ્વામી શ્રેણિક રાજાની અભિલાષા પૂરી પાડવા માટે પઉમચરિયની કથાનું તે રાજાને શ્રવણ કરાવે છે. પઉમચરિયમાં ઘણીવાર વાંચવામાં આવે છે કે "હે મહાયશવાળા ગૌતમસ્વામી! પઉમચરિય સંપૂર્ણપણે શ્રવણ કરવાની મારી આકાંક્ષા છે!" ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ કથા ઇન્દ્રભૂતિએ તેમના શિષ્યોને કહી સંભળાવી અને પછીથી ક્રમશઃ આચાર્યપરંપરામાં આ કથા ઉતરી આવી.

મહાકવિ વિમલસૂરિના સમયમાં પણ આ કથા ઘણી જ રસપ્રદ હતી. ઘણા કવિઓએ પોતાની લેખિની અજમાવી જોઈ હતી. જે રસસિંધુમાંથી ગણધરશ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રભૂતિ જેવાને પ્રેરણાપીયૂષ મળ્યું તે જ રસસિંધુમાંથી રસપાન કરવાનું કયા ભારતીય કવિને મન થાય નહિ? પઉમચરિયમાં આ રસસ્રોતમાંથી રસ ઝીલવાના પ્રયાસનું આલંકારિક શૈલીમાં જે સુંદર બયાન આપ્યું છે, તે આ છે કે "મહાવીરરૂપી શ્રેષ્ઠ હસ્તીએ પઉમચરિયરૂપી પાડેલા માર્ગમાં હજુસુધી અન્ય કવિકુંજરો પરંપરાએ જઇ રહ્યા છે." આગળ ચાલતાં વિમલસૂરિ સ્વપ્રયત્નના વર્ણનમાં કહે છે કે–"કવિવરરૂપી હસ્તીના મદના લોભવાળો એવો હું, મધુકરની જેમ, માર્ગમાં પગ અને મદનાં ઝરતાં બિન્દુ તરફ નજર રાખીને તે જ માર્ગે વિચર્યો." આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીશું કે પઉમચરિયની કથાએ તે સમયમાં જૈનોનાં મન કેવાં આકર્ષી લીધાં હતાં. ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે અનેક જૈનકવિઓએ પઉમચરિયની કથાને અપનાવી લીધી હતી. પઉમચરિયના કર્તા મહાકવિ વિમલસૂરિએ પણ તે પ્રમાણે જ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે જ પ્રયત્નના સુંદર ફલરૂપે હાલમાં આપણી પાસે પઉમચરિય ઉપલબ્ધ છે.

આ મહાકાવ્યના કર્તા વિમલસૂરિ પોતે જ છે એવું તેમણે પઉમચરિયમાં ઘણીવાર લખ્યું છે. પઉમચરિયમાં એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે–" નામાવલિ સહિત અને આચાર્યપરંપરામાં ઊતરી આવ્યા પ્રમાણે જ હું પઉમચરિય લખીશ." ઉપર એક ઉતારો આપ્યો છે તેમાં પણ લખ્યું છે કે– "તે જ માર્ગે હું પણ ચાલ્યો છું." વળી અન્ય સ્થળે લખ્યું છે કે–" હે શ્રોતાજનો! જે પઉમચરિય સૂત્રાનુસાર રચાયું છે, વળી જેનો ગાથાઓવડે પ્રકટ અને સ્ફુટાર્થ કરવામાં આવ્યો છે, જે વિમલ-સૂરિએ રચ્યું છે, તે (પઉમચરિય) તમે સર્વે સાંભળો!" તૃતીય સ્થલે વળી લખ્યું છે કે–" આ પ્રમાણે વિમલસૂરિએ ગાથાઓવાળું અને પ્રકટ અને સ્ફુટાર્થવાળું પઉમચરિય રચ્યું." આ પ્રમાણે અનેકાનેક સ્થલોએ લખેલું છે કે વિમલસૂરિએ આ મહાકાવ્ય લખ્યું છે.

સુજ્ઞ વાચકો! જોઇ શકશે કે આપણા ભારતદેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાલમાં પ્રાકૃતભાષાની સાહિત્ય-વાટિકામાં આવાં કેટલાંય પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં હતાં. કોઈ કોઈ સંપૂર્ણપણે ખીલ્યાં હશે, કેટલાંયે અધૂરાં રહ્યાં હશે કે જેની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. કાલગતિ ન્યારી છે એટલે તેના ઝંઝાવાતમાં આ સાહિત્યવાટિકા નષ્ટપ્રાયઃ થઈ ગઈ અને પઉમચરિય જેવું એકાદ સુસુગન્ધ સુમનસ્ કોઇ અકલિત રીતે બચી ગયું કે જેનો પરિમલ અદ્યાપિ આ લેખક જેવા સેંકડો અન્ય વિવિત્સુઓને સૌરભમુગ્ધ કરે છે.

રામકથાની જૈનો, બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો ઉપર થએલી અસર

પઉમચરિય–રામકથા સમાજમાં પ્રચલિત થઇ ત્યારથી જ તેણે જનતાનાં હૃદયો હરી લીધાં છે. તે કથામાં એવા એવા અનેક ગુણો રહેલા છે કે જેવડે આપણા ભારતદેશમાં પ્રચલિત સર્વકોઇ ધર્મના અનુયાયીઓ ઘણા જ પ્રાચીન કાલથી મુગ્ધ થયા છે. દા. ત. બ્રાહ્મણધર્મમાં આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચ્યું. જો કે અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ રામાયણમાં પાછળથી ઘણું જ પ્રક્ષિપ્ત આવી ગયું છે. મહાભારતમાં પાછળથી પણ આ કથા સંક્ષિપ્ત રૂપમાં જોવામાં આવે છે. બીજાં પુરાણો જેવાં કે પદ્મપુરાણ, દેવી ભાગવત ઇત્યાદિમાં પણ આ કથા આલેખાએલી છે. ઘણા કવિઓએ આ રામકથામાંથી પોતાના કાવ્યો, નાટકો આદિ ગ્રંથો લખવામાં પ્રેરણા મેળવી છે. દા. ત. પદ્મપુરાણમાં સૃષ્ટિ અને પાતાલ ખંડોમાં તેમ જ દેવીભાગવતમાં ત્રીજા સ્કંધમાં આ કથા આવે છે. મહાકવિ ભાસે (તેમના રચેલાં પ્રતિમા અને અભિષેક નામનાં નાટકોમાં) રામકથાના અમુક ભાગો ઉપરથી બે જુદાં જુદાં નાટકો લખ્યાં છે, કવિશિરોમણિ કાલિદાસે રઘુવંશ રચ્યું, દિઙ્નાગે કુન્દનમાલા રચી, ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિત્ર લખ્યું, જયદેવ પ્રસન્નરાઘવ નામનું નાટક લખ્યું વિગેરે વિગેરે. કહેવાનું એટલું જ કે આ રામકથાએ કોટચાવધિ ભારતવાસીઓને મુગ્ધ કર્યા છે.

બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ પણ આ કથાવડે ઘણા જ આકર્ષાયા હતા. પાલીભાષામાં પણ બૌદ્ધોએ દશરથજાતક નામનું એક જાતક લખેલું છે. આ જાતકમાં તેમણે દાશરથિની કથા ગુંથી છે.

જૈનોએ પણ આ કથામાંથી ઘણી જ પ્રેરણા મેળવી છે. દા. ત. આપણું પઉમચરિય, રવિષેણનું પદ્મચરિત્ર, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમાચાર્યનું ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત, ગુણભદ્રનું ઉત્તરપુરાણ ઇત્યાદિ ઉદાહરણો મોજુદ છે.

આ ત્રણે ય ધર્મના અનુયાયીઓએ. રામકથાવડે પોતાના ધર્મનો વધારે પ્રમાણમાં પ્રચાર કેમ

ધાર તે દૃષ્ટિબિંદુથી રામકથા લખી છે. દા. ત. વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામ, સીતા ઈત્યાદિ વૈદિકધર્મ-પરાયણ હતાં એમ આલેખાએલું છે બૌદ્ધોના દશરથજાતકમાં તેઓ બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓ હતાં એમ છે. વળી તેઓ એક જ માબાપના સંતાનો હતાં! અને છેવટમાં રામ-સીતાનાં લગ્ન થયાં! આ કથામાં કેટલું તથ્ય રહેલું છે તે તો સુજ્ઞ વાચકોને જરૂર જણાશે જ. આ કથા કેટલી બનાવટી છે તેના વિષે કંઈ પણ કહેવાનું રહેતું જ નથી. આ કથા વિષે શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવલકર એમ. એ. પી. એચ. ડી. એ હારવર્ડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં ૨૧ મા ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલા ઉત્તરરામચરિત્રના અંગ્રેજી ભાષાંતર અને ટિપ્પણીમાં સખત શબ્દોમાં જે ટીકા કરી છે તે સ્થાને જ છે, એમ લેખકનું નમ્ર મંતવ્ય છે. જૈનોએ પણ પોતાના ધર્મના પ્રસાર માટે રામ, સીતા વિગેરેને આર્હતમતાનુયાયી તરીકે વર્ણવ્યાં છે. તેમણે પોતાના ધર્મપ્રચારનું ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખીને અનેક ફેરફારો કર્યા છે.

આ ઉપરથી એટલું તો જરૂર સમજાશે કે રામકથાનો આપણી ભારતીય સમાજ ઉપર પ્રાચીન કાલમાં જેવોતેવો પ્રભાવ ન હતો અને હાલમાં પણ તેવો જ અકાટ્ય પ્રભાવ છે અને રહેશે. અનેક મુમુક્ષુ જીવો તેનાવડે મુગ્ધ થતાં આવ્યાં છે અને થશે જ. તેમાં કોઈ પણ જાતની શંકા અસ્થાને છે. વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આવી છે ત્યારે વિમલસૂરિ જેવા મહાકવિ અને સર્વરીતે યોગ્ય પુરુષવર તેવડે મુગ્ધ થઈને પઉમચરિય નામનું ૧૧૮ ઉદ્દેશોવાળું, (જૈન મહારાષ્ટ્રી નામની પ્રાકૃત ભાષામાં જૂનામાં જૂનું અને અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ) મહાકાવ્ય રચે તેમાં આશ્ચર્યકારક શું છે ?

વિમલસૂરિ ઉપર વાલ્મીકિકૃત રામાયણની અસર

રામાયણની કથા બ્રાહ્મણધર્મમાં ઘણા પ્રાચીન કાલથી ચાલતી આવી છે. આ કથા જુદાજુદા ત્રણ પ્રકારે (Recensions) ઊતરી આવી છે કે જેઓ એકંદર તો સરખા જ છે પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ નજીવી બાબતોમાં બહુ જ પરસ્પરથી ભિન્ન છે. સાંપ્રતકાલમાં આપણે કહી શકતા નથી કે આ ત્રણમાંથી કયો જૂનો છે. જર્મનીના પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ પંડિત ડૉ. હર્મન યાકોબીએ રામાયણના જૂનામાં જૂના ભાગને ખગોળશાસ્ત્ર તેમ જ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦–૫૦૦ ના અરસામાં મૂક્યો છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઇસ્વીસનની શરુઆત સુધી રામાયણમાં ઘણું જ પ્રક્ષિપ્ત ઉમેરાતું જતું હતું. બીજા એક પૌર્વાત્ય સાહિત્ય-વિશારદ ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝનું મંતવ્ય એવું છે કે–" ઘણું કરીને રામાયણનું અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ ઇસ્વીસન પછીનાં બીજા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ઘડાઇ ગયું હતું. " આ ઉપરથી જાણી શકાશે કે રામકથા બ્રાહ્મણધર્મમાં ઘણા પ્રાચીન-કાલથી ઉતરી આવી છે.

વિમલસૂરિએ પઉમચરિય રચ્યા પહેલાં વાલ્મીકિકૃત રામાયણ જરૂર જોયું હશે જ. તેઓ રામાયણથી સુપરિચિત હોવા જ જોઇએ, એ પઉમચરિયના રસજ્ઞ વાચકને તરત જ જણાશે. વિમલસૂરિએ પઉમચરિય રચ્યા પહેલાં નારાયણ અને શ્રીનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ કર્યું હતું એમ તેઓ પોતે જ કહે છે, પરન્તુ લેખકનું મંતવ્ય એવું છે કે વાલ્મીકિકૃત રામાયણ પણ (કદાચ તેમની શ્રાવક અવસ્થામાં) સાંભળ્યું અગર વાંચ્યું હોવું જ જોઇએ. પઉમચરિયમાં અનેક સ્થલોએ વિમલસૂરિએ લખ્યું છે કે–" વિપરીત પદાર્થવાળું રામાયણ કવિએ લખ્યું છે. " રામાયણને " અલિયસત્થ " અને તેના કર્તાને " કુકવિ " " મૂઢ " ઇત્યાદિ વિશેષણોવડે નવાજ્યો છે. વિમલસૂરિએ વાલ્મીકિ રામાયણમાં વિસ્તાર-

પૂર્વક વર્ણવાએલા એવા કેટલાએક વિષયો વિષે માત્ર આનુષંગિક ઉલ્લેખ જ કર્યો છે અને કેટલાએકને બાતલ કરી નાખ્યા છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ આવાં સંકલનો અને વ્યવકલનો ભલે સહેતુક હોય પણ કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાંનાં કેટલાંક આ મહાકાવ્યની સૌંદર્યક્ષતિ કરે તેવાં છે.

વિમલસૂરિ: એક મહાકવિ

પઉમચરિયમાં જે અનેક સ્થલોએ કવિએ ફક્ત ચમકારા જ કર્યા છે તે સ્થલોનો ઉલ્લેખ અત્ર કરવા યોગ્ય છે. વિમલસૂરિમાં એક મહાકવિની કવિત્વશક્તિ છે જ અને તેને માટે નીચેના થોડાક દાખલાઓ પૂરતા છે. આ ગ્રંથ એક ધાર્મિક ઉદ્દેશથી જ લખાયો છે એટલે જ આ લેખકના નમ્રમંતવ્યાનુસાર વિમલસૂરિએ જાણી જોઈને સંપૂર્ણપણે પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું નથી.

વિમલસૂરિને પ્રકૃતિસૌંદર્યે મુગ્ધ કર્યા હતા એ વાત ચોક્કસ છે કારણ કે પઉમચરિયમાં એવાં ઘણાં વર્ણનો આવે છે. દા. ત. પર્વતોમાં મન્દરગિરિ, મેરુ, ચિત્રકૂટ; નદીઓમાં નર્મદા અને ગંગા; મહોદધિ વિગેરેનાં વર્ણનો બહુ જ સુંદર છે. સૂર્યાસ્ત અને નિશાસમયનાં વર્ણનો પણ સરસ છે. ષડ્ઋતુઓમાં ખાસ કરીને શરદ્, હેમન્ત, વસન્ત અને વર્ષાનાં સારાં વર્ણનો આપ્યાં છે. જેવી રીતે પ્રકૃતિની કોમલતાનું વર્ણન કર્યું છે તેવી જ રીતે તેની ભીષણતાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. દા. ત. સીતાને વનવાસ આપ્યો ત્યારે ગાઢ જંગલનું વર્ણન અને એક સ્મશાનનું વર્ણન એમ આ બે વર્ણનો બહુ જ સારાં છે. વિમલસૂરિએ બીજાં નગરોનાં પણ વર્ણનો ઠીક આપ્યાં છે. ખાસ કરીને રાયપુર નગરનું વર્ણન સારું છે. વિમલસૂરિએ સ્ત્રી સૌંદર્યનું પણ ઠીક વર્ણન આપ્યું છે. સીતાજીનું પણ એક જગ્યાએ વર્ણન આવે છે, જો કે તે વર્ણન યક્ષની "તન્વી શ્યામા" ના વર્ણન સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી જ, છતાં પણ તે સરસ છે. વિમલસૂરિએ માનવજીવનની આહ્લાદદાયક અને વિરલ પણ ધન્ય પલોનું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. દા. ત. રાજા સહસ્રકિરણની જલક્રીડા, રામચંદ્રજીની સીતા સાથેની જલક્રીડા, હનુમાનની સુરતક્રીડા વિગેરે પ્રસંગોનાં વર્ણનો બહુ જ સુંદર છે, જો કે તે બધાં ભારવિએ વર્ણવેલી જલક્રીડા અને કુમારદાસે વર્ણવેલાં ઉદ્યાનક્રીડા અને સંભોગવર્ણનો સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી જ; છતાં પણ પઉમચરિય એકલું જ લેતાં તે વર્ણનો મનોહર છે. બીજા એક પ્રસંગની નોંધ ખાસ જરૂરની છે. વિમલસૂરિએ પઉમચરિયમાં રાવણને જોવાની લંકાવાસિનીઓની ઉતાવળ, રામચંદ્રજીની સેનાએ લંકામાં વિજયપુરઃસર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સ્ત્રીઓની કુતુહલયુક્ત રામદર્શનાકાંક્ષા, લવ અને કુશને નીરખવાની તેઓની અતિ તીવ્ર ઇચ્છા વિગેરે વિગેરેનાં વર્ણનો બહુ જ રસપ્રદ છે; જો કે તે બધામાં વધારે ફેર નથી. તેમ જ તેઓને અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિત્રમાંના તેવા જ પ્રસંગનું વર્ણન, રઘુવંશ અને કુમારસંભવનાં તેવાં પ્રસંગોનાં વર્ણનો. બાણભટ્ટની કાદમ્બરીમાંના વિદ્યાશાલામાંથી પાછા ફરતા ચંદ્રાપીડના આગમનનું વર્ણન ઇત્યાદિ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી જ; છતાં પણ પઉમચરિયમાં તે તે વર્ણનો મનોહર છે જ. કવિએ જેમ યુવાવસ્થાનું વર્ણન આપ્યું છે તેમ વૃદ્ધાવસ્થાનું પણ સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. નરકનું વર્ણન પણ તેમના શાસ્ત્રાનુસાર છે.

આ ઉપરથી આપણને ખાત્રી થાય છે કે કવિમાં જરૂર ઉંચી કોટિની કવિત્વશક્તિ છે જ પણ તેમણે સંપૂર્ણપણે તક મળવા છતાં તેને વિકસાવી નથી. જો તેમણે આ તકોનો લાભ ઉઠાવ્યો હોત તો જરૂર પઉમચરિય કે જે યદ્યપિ ધર્મદૃષ્ટિએ અતિમહત્ત્વનું કાવ્ય છે તે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

પણ એક બહુ જ સુંદર અને મનોરમ કાવ્ય બની શકેત. પણ વિમલસૂરિએ ધાર્મિક દષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને આ દષ્ટિને ગૌણ સ્વરૂપ આપ્યું એટલે જ આ પઉમચરિય એક મહાકાવ્ય હોવા છતાં પણ કાવ્યશાસ્ત્રની દષ્ટિએ અતિસુંદર, અદ્વિતીય મહાકાવ્ય નથી.

પઉમચરિય ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એક બહુ જ પ્રાચીન કાવ્ય છે અને તેથી જ તેમાં આલેખાએલું સામાજિક જીવન જાણવા યોગ્ય છે. તત્કાલીન સંસ્કૃતિ અને કલા કેવી હતી તે ખાસ જાણવા લાયક છે.

પઉમચરિયના વાચનથી મળી આવતા સામાજિક જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા અને તત્કાલીન સંસ્કૃતિ અને કલાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન

શિક્ષણ–વિદ્યાભ્યાસ આદિ વિષયો લઈએ તો જણાય છે કે તે સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ ઊંડો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. ખાસ કરીને રાજપુત્રો, રાજકુમારીઓ વિગેરેને વિદ્યામાં નિપુણ બનાવવામાં આવતાં હતાં. દા. ત. કૈકેયીનો જ દાખલો લઈએ તો જાણી શકીશું કે તે વિવિધકલાગમકુશલ હતી. તેને ગુણ અને લક્ષણ સહિત નાટ્યકલા, સ્વરવિભક્તિયુક્ત ગાન્ધર્વ વિદ્યા, ચતુર્વિધ વૈદક, આભરણવિધિ, શબ્દ અને લક્ષણવાળું લિપિશાસ્ત્ર, ગજ અને તુરગનાં લક્ષણો, ગણિતશાસ્ત્ર, છન્દઃશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, આલેખનકલા, લેપ કરવાની કલા, પત્રછેદ કલા, ભોજનવિધિ, વિવિધરત્નપરીક્ષા, કુસુમપરીક્ષા, જુદા જુદા ભેદવાળું દ્યૂત, ગન્ધયુક્તિ, તદુપરાંત લોકોપયોગી વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઈત્યાદિ શિખવાડવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં લિપિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, છન્દઃશાસ્ત્ર વિગેરે ખાસ શિખવાડવામાં આવતાં હતાં અને વિશિષ્ટ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપર્યુક્ત અન્ય કલાજ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું હતું.

સામાજિક જીવનનો બીજો એક વિષય લઈએ તો જણાય છે કે તે સમયમાં વેશ્યાઓને સમાજમાં ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. તે સ્ત્રીઓ બહુ જ ચતુર અને વિચક્ષણ તેમ જ સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગત મનાતી હતી.

લોકોમાં શુકન અપશુકનની માન્યતા ઘણી જ હતી. ગધેડાનું ભૂંકવું, શિયાળનું રડવું, ઘોડાનું હણહણવું વિગેરે અપશુકનો ગણાતાં હતાં. અમુક પક્ષીઓનો અવાજ શુકનરૂપ ગણાતો હતો.

તે સમયે માણસો જોષીઓમાં પણ બહુ જ માનતા હતા. કેટલાક પુરુષો સ્વપ્નોના અર્થ જાણવાવાળા હતા. આપણે પઉમચરિયમાં ઘણીવાર જોઈએ છીએ કે અમુક રાણીઓને અમુક જાતનાં સ્વપ્નાં આવે છે. પછી તે પોતાના પતિને–રાજાને કહે છે એટલે કોઈ વખતે રાજા પોતે જ તેનો અર્થ કહે છે અથવા તો કોઈ નૈમિત્તિકને બોલાવી પૂછે છે. પઉમચરિયમાં આવા અષ્ટાંગનિમિત્તધરોના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. જ્યારે જ્યારે શુભકાર્ય કરવું હોય ત્યારે માણસો તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ, લગ્ન વિગેરે જોઈને શુભ કાર્ય આરંભે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં સમાજમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રને માટે ઘણું જ માન હતું.

દ્યૂતની રમત પ્રજામાં ઘણી જ પ્રચલિત હતી. પઉમચરિયમાં એક એવો દાખલો પણ આપેલો છે કે જેમાં દ્યૂતને કારણે એક માણસ અકિંચન થઈ ગયો અને બહુ જ બેહાલ થઈ ગયો.

તે સમયમાં માણસો શણગાર સજવાનું ઠીક ઠીક જાણતાં હતાં. મોટામોટા ઉત્સવો અને પર્વો વખતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બહાર જતાં અને સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી આભૂષણો અને અન્ય અંગરાગવડે શરીરને સુશોભિત કરી આનંદ કરતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં આભૂષણોનાં નામો આવે છે જેવાં કે મુકુટ, વરહાર, ચૂડામણિ, કટક, કેયૂર, કુણ્ડલ, કટીસૂત્ર, વિગેરે વિગેરે. કપડાં–લત્તાં પણ કિંમતી અને બહુ જ સફાઇદાર અને મુલાયમ હોય તેવાંનો જ તે પ્રસંગો ઉપર ઉપયોગ થતો. શરીરની સુંદરતા વધારે દેખાડવા કુંકુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોનો અંગરાગ કરવામાં આવતો હતો. એવા એવા ઉત્સવો વખતે માણસો ગામબહાર સારા સારા ઉદ્યાનોમાં, અન્ય આરામગેહોમાં, તલાવને કાંઠે, આમ્રવાટિકામાં કે અન્ય સુંદર વિરામસ્થાનોએ જઇ ઉજાણી કરી મોજ માણતાં હતાં. ત્યાં આગળ જુદી જુદી જાતનાં ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો. ગમ્મતમાં વધારો કરવા માટે હાલમાં જેમ રામલીલા, પાંડવલીલા વિગેરે ગામડાઓમાં ભજવાય છે તેમ તે સમયે તે પ્રસંગો માટે લોકો પોતાની મેળે જ એવા હાસ્યરસપૂર્ણ પ્રસંગો ગોઠવી લેતાં. તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો અને સર્વે પ્રેક્ષકો આનંદમાં સમય વીતાવતા. વિદૂષક બહુ જ પ્રખ્યાત હતો. તેનું બનાવટી કાન, નાક વિગેરેવાળું મોઢું પણ પ્રખ્યાત હતું. સંગીતમાં પણ લોકો ઘણો જ રસ લેતા હતા. ઉપર વર્ણવેલા પર્વો અને ઉત્સવોના દિવસોએ સંગીતના જલસાઓ થતા અને લોકોના મન ઘણાં જ આનંદિત થતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં વાજિંત્રો અને વાદ્યવિશેષોનાં નામો આપ્યાં છે જેવાં કે પટુ પટહ, દુન્દુભિ, તૂર, ભેરી, ઝલ્લરી, આઇઙ્ગ, મૃદઙ્ગ, શઙ્ખ, પણવાણ, ઘણ્ટ, કાહલ, ભમ્ભા, ડમરુ, ઢક્કા, તલિમા, હુડુક્ક, વિગેરે. આમાનાં ઘણાં યુદ્ધ સમયે યોદ્ધાઓને પાણી ચઢાવવા કામમાં આવતાં હતાં, બીજાં રાજા–મહારાજાઓના મહેલોની ડોઢીઓએ બન્દીજનો વગાડતા હતા. ઉત્સવોના સમયે ખાવાપીવાની મોજ, ગાનતાન, નાટકચેટક વિગેરેની સાથે સાથે નાચનો પણ સુંદર ઉમેરો થતો હતો. પઉમચરિયમાં ઘણે સ્થળે નાચનાં ટૂંકા વર્ણનો આવે છે. આ નાચ પદ્ધતિસર કરવામાં આવતો હતો. પ્રેક્ષકો દરેક જાતનો હાવભાવ જોઇ શકતા હતા. આ નાચ વિલાસયુક્ત હતો. નાચતી વખતે પદનિક્ષેપ પણ લીલાયુક્ત રીતે જ કરવામાં આવતો હતો. સાથે સાથે નાચનાર વ્યકિતના ભ્રૂવિલાસ અને સુંદર અને લાક્ષણિક કટાક્ષો ઘણાને મોહિત કરતા હતાં. આ બધું તો ઠીક પણ સાથે સાથે ઘણા માણસો જુદી જુદી જાતની ધમાધમી અને મસ્તીમાં આનંદ લેતા હતા. અન્ય માણસો આનંદના ઉભરામાં મુક્તકણ્ઠે અવાજો કરી હર્ષ પ્રદર્શિત કરતા હતા. આવા પ્રસંગોએ સાર્વજનિક ઉદ્યાનો અને આરામગેહોને ધ્વજપતાકાવડે શણગારવામાં આવતાં હતાં કે જેથી માણસોના આનંદ સાથે સ્થાનની શોભામાં પણ અભિવૃદ્ધિ થતી હતી.

તત્કાલીન યુદ્ધકલા પણ ઉંચી કોટિની હતી. રથ, વિમાન, શિબિકા, આદિ વાહનો વપરાશમાં હતાં. પ્રાણીઓમાં હાથી, ઘોડા, વૃષભ, મહિષ, વરાહ વિગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. યુદ્ધના હથિયારોમાં ઘણાં ઘણાં શસ્ત્રો તે સમયે પ્રચલિત હતાં. દા. ત. અસિ, લષ્ટિ, ચાપ, ચક્ર, તોમર, ઘન, પ્રહરણ, પડણ, પરશુ, પટ્ટિશ, શક્તિ, શરબાણ, અશનિ, મુદ્ગર, ફલિહ, (પરિઘ), ભિણ્ડમાલ, ખેડય (ખેટ), ક્ષુર, કુન્ત, મુશલ, ખડ્ગ, ક્ષેપ, કરવાલ, શૂલ, મુસુંઢિ વિગેરે વિગેરે.

તે સમયમાં માણસો જુદીજુદી જાતના હીરા, મોતી, માણેક આદિથી સુપરિચિત હતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં નામો આવે છે. દા. ત. મણિ, રત્ન, મૌક્તિક, વૈડૂર્ય, વજ્ર, મરકત, કર્કેતન, સૂરકાન્ત, ચન્દ્રકાન્ત, વિદ્રુમ, પુષ્પમણિ, પદ્મરાગ વિગેરે. સોનું પણ કનક, કંચન, જામ્બુનદ વિગેરે નામ પ્રકારે જાણીતું હતું.

પણ એક બહુ જ સુંદર અને સર્વોત્તમ કાવ્ય થઈ રહેત. પણ વિમલસૂરિએ ધાર્મિક દૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને આ દૃષ્ટિને ગૌણ સ્વરૂપ આપ્યું એટલે જ આ પઉમચરિય એક મહાકાવ્ય હોવા છતાં પણ કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અતિસુંદર, અદ્વિતીય મહાકાવ્ય નથી.

પઉમચરિય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એક બહુ જ પ્રાચીન કાવ્ય છે અને તેથી જ તેમાં આલેખાએલું સામાજિક જીવન જાણવા યોગ્ય છે. તત્કાલીન સંસ્કૃતિ અને કલા કેવી હતી તે ખાસ જાણવા લાયક છે.

પઉમચરિયના વાચનથી મળી આવતા સામાજિક જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા અને તત્કાલીન સંસ્કૃતિ અને કલાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન

શિક્ષણ–વિદ્યાભ્યાસ આદિ વિષયો લઈએ તો જણાય છે કે તે સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ ઊંડો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. ખાસ કરીને રાજપુત્રો, રાજકુમારીઓ વિગેરેને વિદ્યામાં નિપુણ બનાવવામાં આવતાં હતાં. દા. ત. કૈકેયીનો જ દાખલો લઈએ તો જાણી શકીશું કે તે વિવિધકલાગમકુશલ હતી. તેને ગુણ અને લક્ષણ સહિત નાટ્યકલા, સ્વરવિભક્તિયુક્ત ગાન્ધર્વ વિદ્યા, ચતુર્વિધ વૈદક, આભરણવિધિ, શબ્દ અને લક્ષણવાળું લિપિશાસ્ત્ર, ગજ અને તુરગનાં લક્ષણો, ગણિતશાસ્ત્ર, છન્દઃશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, આલેખનકલા, લેપ કરવાની કલા, પત્રછેદ કલા, ભોજનવિધિ, વિવિધરત્નપરીક્ષા, કુસુમપરીક્ષા, જુદા જુદા ભેદવાળું દ્યૂત, ગન્ધયુક્તિ, તદુપરાંત લોકોપયોગી વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઈત્યાદિ શિખવાડવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં લિપિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, છન્દઃશાસ્ત્ર વિગેરે ખાસ શિખવાડવામાં આવતાં હતાં અને વિશિષ્ટ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપર્યુક્ત અન્ય કલાજ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું હતું.

સામાજિક જીવનનો બીજો એક વિષય લઈએ તો જણાય છે કે તે સમયમાં વેશ્યાઓને સમાજમાં ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. તે સ્ત્રીઓ બહુ જ ચતુર અને વિચક્ષણ તેમ જ સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગત મનાતી હતી.

લોકોમાં શુકન અપશુકનની માન્યતા ઘણી જ હતી. ગધેડાનું ભૂંકવું, શિયાળનું રડવું, ઘોડાનું હણહણવું વિગેરે અપશુકનો ગણાતાં હતાં. અમુક પક્ષીઓનો અવાજ શુકનરૂપ ગણાતો હતો.

તે સમયે માણસો જોષીઓમાં પણ બહુ જ માનતા હતા. કેટલાક પુરુષો સ્વપ્નોના અર્થ જાણવાવાળા હતા. આપણે પઉમચરિયમાં ઘણીવાર જોઈએ છીએ કે અમુક રાણીઓને અમુક જાતનાં સ્વપ્નાં આવે છે. પછી તે પોતાના પતિને–રાજાને કહે છે એટલે કોઈ વખતે રાજા પોતે જ તેનો અર્થ કહે છે અથવા તો કોઈ નૈમિત્તિકને બોલાવી પૂછે છે. પઉમચરિયમાં આવા અષ્ટાંગનિમિત્તધરોના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. જ્યારે જ્યારે શુભકાર્ય કરવું હોય ત્યારે માણસો તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ, લગ્ન વિગેરે જોઈને શુભ કાર્ય આરંભે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં સમાજમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રને માટે ઘણું જ માન હતું.

દ્યૂતની રમત પ્રજામાં ઘણી જ પ્રચલિત હતી. પઉમચરિયમાં એક એવો દાખલો પણ આપેલો છે કે જેમાં દ્યૂતને કારણે એક માણસ અકિંચન થઈ ગયો અને બહુ જ બેહાલ થઈ ગયો.

તે સમયમાં માણસો શણગાર સજવાનું ઠીક ઠીક જાણતાં હતાં. મોટામોટા ઉત્સવો અને પર્વો વખતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બહાર જતાં અને સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી આભૂષણો અને અન્ય અંગરાગવડે શરીરને સુશોભિત કરી આનંદ કરતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં આભૂષણોનાં નામો આવે છે જેવાં કે મુકુટ, વરહાર, ચૂડામણિ, કટક, કેયૂર, કુણ્ડલ, કટીસૂત્ર, વિગેરે વિગેરે. કપડાં–લત્તાં પણ કિંમતી અને બહુ જ સફાઈદાર અને મુલાયમ હોય તેવાંનો જ તે પ્રસંગો ઉપર ઉપયોગ થતો. શરીરની સુંદરતા વધારે દેખાડવા કુંકુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોનો અંગરાગ કરવામાં આવતો હતો. એવા એવા ઉત્સવો વખતે માણસો ગામબહાર સારા સારા ઉદ્યાનોમાં, અન્ય આરામગેહોમાં, તલાવને કાંઠે, આમ્રવાટિકામાં કે અન્ય સુંદર વિરામસ્થાનોએ જઈ ઉજાણી કરી મોજ માણતાં હતાં. ત્યાં આગળ જુદી જુદી જાતનાં ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો. ગમ્મતમાં વધારો કરવા માટે હાલમાં જેમ રામલીલા, પાંડવલીલા વિગેરે ગામડાઓમાં ભજવાય છે તેમ તે સમયે તે પ્રસંગો માટે લોકો પોતાની મેળે જ એવા હાસ્યરસપૂર્ણ પ્રસંગો ગોઠવી લેતાં. તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો અને સર્વે પ્રેક્ષકો આનંદમાં સમય વીતાવતા. વિદૂષક બહુ જ પ્રખ્યાત હતો. તેનું બનાવટી કાન, નાક વિગેરે વાળું મોઢું પણ પ્રખ્યાત હતું. સંગીતમાં પણ લોકો ઘણો જ રસ લેતા હતા. ઉપર વર્ણવેલા પર્વો અને ઉત્સવોના દિવસોએ સંગીતના જલસાઓ થતા અને લોકોના મન ઘણાં જ આનંદિત થતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં વાજિંત્રો અને વાદ્યવિશેષોનાં નામો આપ્યાં છે જેવાં કે પડુ પટહ, દુન્દુભિ, તૂર, ભેરી, ઝલ્લરી, આઇઙ્ગ, મૃદઙ્ગ, શઙ્ખ, પણવાણ, ઘણ્ટ, કાહલ, ભમ્ભા, ડમરુ, ઢક્કા, તલિમા, હુડુક્ક, વિગેરે. આમાનાં ઘણાં યુદ્ધ સમયે યોદ્ધાઓને પાણી ચઢાવવા કામમાં આવતાં હતાં, બીજાં રાજા–મહારાજાઓના મહેલોની ડેઢીઓએ બન્દીજનો વગાડતા હતા. ઉત્સવોના સમયે ખાવાપીવાની મોજ, ગાનતાન, નાટકચેટક વિગેરેની સાથે સાથે નાચનો પણ સુંદર ઉમેરો થતો હતો. પઉમચરિયમાં ઘણે સ્થળે નાચનાં ટૂંકા વર્ણનો આવે છે. આ નાચ પદ્ધતિસર કરવામાં આવતો હતો. પ્રેક્ષકો દરેક જાતનો હાવભાવ જોઇ શકતા હતા. આ નાચ વિલાસયુક્ત હતો. નાચની વખતે પદનિક્ષેપ પણ લીલાયુક્ત રીતે જ કરવામાં આવતો હતો. સાથે સાથે નાચનાર વ્યકિતના ભ્રૂવિલાસ અને સુંદર અને લાક્ષણિક કટાક્ષો ઘણાને મોહિત કરતા હતાં. આ બધું તો ઠીક પણ સાથે સાથે ઘણા માણસો જુદી જુદી જાતની ધમાધમી અને મસ્તીમાં આનંદ લેતા હતા. અન્ય માણસો આનંદના ઉભરામાં મુક્તકણ્ઠે અવાજો કરી હર્ષ પ્રદર્શિત કરતા હતા. આવા પ્રસંગોએ સાર્વજનિક ઉદ્યાનો અને આરામગેહોને ધ્વજપતાકાવડે શણગારવામાં આવતાં હતાં કે જેથી માણસોના આનંદ સાથે સ્થાનની શોભામાં પણ અભિવૃદ્ધિ થતી હતી.

તત્કાલીન યુદ્ધકલા પણ ઉંચી કોટિની હતી. રથ, વિમાન, શિબિકા, આદિ વાહનો વપરાશમાં હતાં. પ્રાણીઓમાં હાથી, ઘોડા, વૃષભ, મહિષ, વરાહ વિગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. યુદ્ધના હથિયારોમાં ઘણાં ઘણાં શસ્ત્રો તે સમયે પ્રચલિત હતાં. દા. ત. અસિ, લષ્ટિ, કણય, ચક્ર, તોમર, ઘન, પ્રહરણ, પડણ, પરશુ, પટ્ટિશ, શક્તિ, શરબાણ, અશનિ, મુદ્ગર, ફલિહ, (પરિઘ), શિલાદાલ્ય, ભિણ્ડમાલ, ખેડય (ખેટ), ઝસર, કુન્ત, સબ્બલ, ખડ્ગ, કમ્પ, કરવાલ, મલ, મુસુંઢિ વિગેરે વિગેરે.

તે સમયમાં માણસો જુદીજુદી જાતના હીરા, મોતી, માણેક આદિથી સુપરિચિત હતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં નામો આવે છે. દા. ત. મણિ, રત્ન, મૌક્તિક, વૈડૂર્ય, વજ્ર, મરકત, કર્કેતન, સૂર્યકાન્ત, ચન્દ્રકાન્ત, વિદ્રુમ, પુષ્પમણિ, પદ્મરાગ વિગેરે. સોનું પણ કનક, કાંચન, જામ્બુનદ વિગેરે અનેક પ્રકારે વર્ણવેલ છે.

પણ એક બહુ જ સુંદર અને સર્વોત્તમ કાવ્ય થઇ રહેત. પણ વિમલસૂરિએ ધાર્મિક દૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને આ દૃષ્ટિને ગૌણ સ્વરૂપ આપ્યું એટલે જ આ પઉમચરિય એક મહાકાવ્ય હોવા છતાં પણ કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અતિસુંદર, અદ્વિતીય મહાકાવ્ય નથી.

પઉમચરિય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એક બહુ જ પ્રાચીન કાવ્ય છે અને તેથી જ તેમાં આલેખાએલું સામાજિક જીવન જાણવા યોગ્ય છે. તત્કાલીન સંસ્કૃતિ અને કલા કેવી હતી તે ખાસ જાણવા લાયક છે.

પઉમચરિયના વાચનથી મળી આવતા સામાજિક જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા અને તત્કાલીન સંસ્કૃતિ અને કલાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન

શિક્ષણ–વિદ્યાભ્યાસ આદિ વિષયો લઇએ તો જણાય છે કે તે સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ ઊંડો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. ખાસ કરીને રાજપુત્રો, રાજકુમારીઓ વિગેરેને વિદ્યામાં નિપુણ બનાવવામાં આવતાં હતાં. દા. ત. કૈકેયીનો જ દાખલો લઇએ તો જાણી શકીશું કે તે વિવિધકલાગમકુશલ હતી. તેને ગુણ અને લક્ષણ સહિત નાટ્યકલા, સ્વરવિભક્તિયુક્ત ગાન્ધર્વ વિદ્યા, ચતુર્વિધ વૈદક, આભરણવિધિ, શબ્દ અને લક્ષણવાળું લિપિશાસ્ત્ર, ગજ અને તુરગનાં લક્ષણો, ગણિતશાસ્ત્ર, છન્દઃશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, આલેખનકલા, લેપ કરવાની કલા, પત્રછેદ કલા, ભોજનવિધિ, વિવિધરત્નપરીક્ષા, કુસુમપરીક્ષા, જુદા જુદા ભેદવાળું દ્યૂત, ગન્ધયુક્તિ, તદુપરાંત લોકોપયોગી વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઇત્યાદિ શિખવાડવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં લિપિશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, છન્દઃશાસ્ત્ર વિગેરે ખાસ શિખવાડવામાં આવતાં હતાં અને વિશિષ્ટ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપર્યુક્ત અન્ય કલાજ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું હતું.

સામાજિક જીવનનો બીજો એક વિષય લઇએ તો જણાય છે કે તે સમયમાં વેશ્યાઓને સમાજમાં ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. તે સ્ત્રીઓ બહુ જ ચતુર અને વિચક્ષણ તેમ જ સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગત મનાતી હતી.

લોકોમાં શુકન અપશુકનની માન્યતા ઘણી જ હતી. ગધેડાનું ભૂંકવું, શિયાળનું રડવું, ઘોડાનું હણહણવું વિગેરે અપશુકનો ગણાતાં હતાં. અમુક પક્ષીઓનો અવાજ શુકનરૂપ ગણાતો હતો.

તે સમયે માણસો જોષીઓમાં પણ બહુ જ માનતા હતા. કેટલાક પુરુષો સ્વપ્નોના અર્થ જાણવાવાળા હતા. આપણે પઉમચરિયમાં ઘણીવાર જોઇએ છીએ કે અમુક રાણીઓને અમુક જાતનાં સ્વપ્નાં આવે છે. પછી તે પોતાના પતિને–રાજાને કહે છે એટલે કોઇ વખતે રાજા પોતે જ તેનો અર્થ કહે છે અથવા તો કોઈ નૈમિત્તિકને બોલાવી પૂછે છે. પઉમચરિયમાં આવા અષ્ટાંગનિમિત્તધરોના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. જ્યારે જ્યારે શુભકાર્ય કરવું હોય ત્યારે માણસો તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ, લગ્ન વિગેરે જોઇને શુભ કાર્ય આરંભે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં સમાજમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રને માટે ઘણું જ માન હતું.

દ્યૂતની રમત પ્રજામાં ઘણી જ પ્રચલિત હતી. પઉમચરિયમાં એક એવો દાખલો પણ આપેલો છે કે જેમાં દ્યૂતને કારણે એક માણસ અકિંચન થઇ ગયો અને બહુ જ બેહાલ થઇ ગયો.

તે સમયમાં માણસો શણગાર સજવાનું ઠીક ઠીક જાણતાં હતાં. મોટામોટા ઉત્સવો અને પર્વો વખતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બહાર જતાં અને સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી આભૂષણો અને અન્ય અંગ-રાગવડે શરીરને સુશોભિત કરી આનંદ કરતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં આભૂષણોનાં નામો આવે છે જેવાં કે મુકુટ, વરહાર, ચૂડામણિ, કટક, કેયૂર, કુણ્ડલ, કટીસૂત્ર, વિગેરે વિગેરે. કપડાં–લત્તાં પણ કિંમતી અને બહુ જ સફાઇદાર અને મુલાયમ હોય તેવાંનો જ તે પ્રસંગો ઉપર ઉપયોગ થતો. શરીરની સુંદ-રતા વધારે દેખાડવા કુંકુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોનો અંગરાગ કરવામાં આવતો હતો. એવા એવા ઉત્સવો વખતે માણસો ગામબહાર સારા સારા ઉદ્યાનોમાં, અન્ય આરામગેહોમાં, તલાવને કાંઠે, આમ્ર-વાટિકામાં કે અન્ય સુંદર વિરામસ્થાનોએ જઇ ઉજાણી કરી મોજ માણતાં હતાં. ત્યાં આગળ જુદી જુદી જાતનાં ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો. ગમ્મતમાં વધારો કરવા માટે હાલમાં જેમ રામલીલા, પાંડવલીલા વિગેરે ગામડાઓમાં ભજવાય છે તેમ તે સમયે તે પ્રસંગો માટે લોકો પોતાની મેળે જ એવા હાસ્યરસપૂર્ણ પ્રસંગો ગોઠવી લેતાં. તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો અને સર્વે પ્રેક્ષકો આનંદમાં સમય વીતાવતા. વિદૂષક બહુ જ પ્રખ્યાત હતો. તેનું બનાવટી કાન, નાક વિગેરે વાળું મોઢું પણ પ્રખ્યાત હતું. સંગીતમાં પણ લોકો ઘણો જ રસ લેતા હતા. ઉપર વર્ણવેલા પર્વો અને ઉત્સવોના દિવસોએ સંગીતના જલસાઓ થતા અને લોકોના મન ઘણાં જ આનંદિત થતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં વાજિંત્રો અને વાદ્યવિશેષોનાં નામો આપ્યાં છે જેવાં કે પડુ પટહ, દુન્દુભિ, તૂર, ભેરી, ઝલ્લરી, આઇઙ્ગ, મૃદઙ્ગ, શઙ્ખ, પણવાણુ, ઘણ્ટ, કાહલ, ભમ્ભા, ડમરુ, ઢક્કા, તલિમા, હુડુક્ક, વિગેરે. આમાનાં ઘણાં યુદ્ધ સમયે યોદ્ધાઓને પાણી ચઢાવવા કામમાં આવતાં હતાં, બીજાં રાજા–મહારાજાઓના મહેલોની ડેઢીઓએ બન્દીજનો વગાડતા હતા. ઉત્સવોના સમયે ખાવાપીવાની મોજ, ગાનતાન, નાટકચેટક વિગેરેની સાથે સાથે નાચનો પણ સુંદર ઉમેરો થતો હતો. પઉમચરિયમાં ઘણે સ્થળે નાચનાં ટૂંકા વર્ણનો આવે છે. આ નાચ પદ્ધતિસર કરવામાં આવતો હતો. પ્રેક્ષકો દરેક જાતનો હાવભાવ જોઇ શકતા હતા. આ નાચ વિલાસયુક્ત હતો. નાચતી વખતે પદનિક્ષેપ પણ લીલાયુક્ત રીતે જ કરવામાં આવતો હતો. સાથે સાથે નાચનાર વ્યકિતના ભ્રૂવિલાસ અને સુંદર અને લાક્ષણિક કટાક્ષો ઘણાને મોહિત કરતા હતાં. આ બધું તો ઠીક પણ સાથે સાથે ઘણા માણસો જુદી જુદી જાતની ધમાધમી અને મસ્તીમાં આનંદ લેતા હતા. અન્ય માણસો આનંદના ઉભરામાં મુકતકણ્ઠે અવાજો કરી હર્ષ પ્રદર્શિત કરતા હતા. આવા પ્રસંગોએ સાર્વજનિક ઉદ્યાનો અને આરામગેહોને ધ્વજપતાકાવડે શણગારવામાં આવતાં હતાં કે જેથી માણસોના આનંદ સાથે સ્થાનની શોભામાં પણ અભિવૃદ્ધિ થતી હતી.

તત્કાલીન યુદ્ધકલા પણ ઉંચી કોટિની હતી. રથ, વિમાન, શિબિકા, આદિ વાહનો વપરાશમાં હતાં. પ્રાણીઓમાં હાથી, ઘોડા, વૃષભ, મહિષ, વરાહ વિગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. યુદ્ધના હથિયારોમાં ઘણાં ઘણાં શસ્ત્રો તે સમયે પ્રચલિત હતાં. દા. ત. અસિ, લષ્ટિ, કણય, ચક્ર, તોમર, ઘન, પ્રહરણ, પડણ, પરશુ, પટ્ટિશ, શકિત, શરબાણ, અશનિ, મુદ્ગર, ફલિહ, (પરિઘ), શિલાશલ્ય, ભિણ્ડમાલ, ખેડય (ખેટ), ઝસર, કુન્ત, સબ્બલ, ખડ્ગ, કપ્પ, કરવાલ, શૂલ, મુસુંઢિ વિગેરે વિગેરે.

તે સમયમાં માણસો જુદીજુદી જાતના હીરા, મોતી, માણેક આદિથી સુપરિચિત હતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં નામો આવે છે. દા. ત. મણિ, રત્ન, મૌક્તિક, વૈડૂર્ય, વજ્ર, મરકત, કર્કેતન, સૂરકાન્ત, ઇન્દ્રનીલ, વિદ્રુમ, પુષ્પમણિ, પદ્મરાગ વિગેરે. સોનું પણ કનક, કાંચન, જામ્બુનદ વિગેરે ત્રણ પ્રકારે જાણીતું હતું.

પઉમચરિયમાંથી તત્કાલીન સ્થાપત્યકલા વિષે આપણને કંઇક જાણવાનું અવશ્ય મળે છે. તે સમયમાં રાજા-મહારાજાના મહેલો ભવ્ય, રોનકદાર અને ગગનચુંબી બનાવવામાં આવતા હતા. સુંદર કમાનો અને વિશાળ અગાશીઓ, મરકત માણિક આદિવડે જડેલું ભોંયતળીયું, વિચિત્ર રત્નોવડે શણગારેલી ભીંતો, સુવર્ણપત્રજડિત પ્રાકારો, અસંખ્ય વિભાગો વિગેરે વિગેરે ખાસ આકર્ષક વસ્તુઓ તે નરેશપ્રાદોમાં જોવામાં આવતી. રાવણના મહેલનું વર્ણન કર્યું છે તેમા લખ્યું છે કે તે સહસ્ર સ્તંભોવડે શણગારવામાં આવ્યો હતો. તેની ભીંતોએ સોનાના પતરાં ચોઢયાં હતાં. દ્વારે દ્વારે, મરકત મૌકિતક, માણિક્ય વિગેરેના તોરણો લટકાવવામાં આવ્યા હતા

શિલ્પકળા પણ ખાસ જાણીતી હતી. એક સમયે, પઉમચરિયનાં કહેવા પ્રમાણે, દશરથ રાજાની માટીની મૂર્ત્તિ બનાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. મૂર્ત્તિ એવી આબેહુબ બની હતી કે જે દુશ્મનો દશરથ રાજાને મારી નાખવા આવ્યા હતા તે બધા તે મૂર્તિને દશરથ રાજાનું શબ જાણી વિદાય થયા ! !

ચિત્રકળા પણ ખૂબ જાણીતી કળા હતી. પઉમચરિયમાં ઘણીવાર એવા પ્રસંગો આવે છે કે ઉદ્યાનમાં કોઈ અજાણી વ્યક્તિ કોઇ એક સ્વરૂપવતી સ્ત્રીનું રેખાચિત્ર દોરી જાય અને ઉદ્યાનવિહાર કરતાં રાજકુમાર તે જોઇને પ્રેમમુગ્ધ બને ! આવું તેમાં ઘણીવાર બને છે. પઉમચરિયમાં નારદજી આવાં ઘણાં ચિત્રો દોરે છે અને અનેક રાજકુમારોને કંદર્પના અકાટય પાસોમાં ફસાવે છે.

પઉમચરિયમાં ખાસ નોંધવાલાયક બે વિગતો આવે છે તે એ જ કે તત્કાલીન મનુષ્યો પ્રાણિશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રથી અજ્ઞાત હતા નહિ. અનેક પશુ, પક્ષીઓ તેમની જાણમાં હતાં જેવાં કે હરિ, નકુલ, વૃષભ, કેસરી, વરાહ, રુરુ, ચમર, મહિષ, ગો, રિઠ્ઠ, ખર, તુરગ, હસ્તિ, શશ, વ્યાઘ્ર, તરછ, રોહિય, કોલ્હો. વળી ગરૂડ, સારસ, શતપત્ર, ચક્રવાક, હંસ, પારાવત, કાક વિગેરે પક્ષીઓ જાણીતાં હતાં. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ ઘણાં જ વૃક્ષો, નાના નાના છોડવાઓ, ફળો, ફૂલો જાણીતાં હતાં. દા. ત. બકુલ, તિલક, ચમ્પક, અશોક, પુન્નાગ, નાગ, વડ, સપ્તપર્ણ, પ્રિયઙ્ગુ, ઇન્દ્રતરુ, સરલ, શિરીષ, તિન્દુક, પાટલ, મલ્લી, જમ્બુ, અશ્વત્થ, નન્દી, ચૂત, જ્ઞાનદ્રુમ, અર્જુન, કુન્દલતા, કટુકવૃક્ષ, ક્ષીર, પલાશ, અંકોલ, ખદિર, કપિથ્થ, લોણવૃક્ષ, સાગ, નિમ્બ, ફણસ, કોરિણ્ટ, કુમુદ, અરતુગ, બદરી, ઉદુમ્બર, નારંગ, ઇઙ્ગુદી, કદલી, ખજુર, નલિએર, લવંગ, કેસર, કમલ, અરુણ, વિગેરે વિગેરે. આ ટૂંકા વર્ણનથી આપણને તત્કાલીન વિદ્યા, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત, યુદ્ધ વિગેરે કલાઓ અને પ્રાણીશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રનું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન વિગેરે બાબતોનું ઠીક ઠીક વર્ણન મળે છે. તે સમયનું સામાજિક જીવન કેવા પ્રકારનું હતું તે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

પઉમચરિયના વાચન ઉપરથી જાણી શકાતી તત્કાલીન અને તત્-પૂર્વીય સાહિત્ય સમૃદ્ધિ.

જર્મનીના પ્રખ્યાત પંડિત ડો. હર્મન યાકોબીએ તેમના એક લેખમાં (" પ્રાચીન પ્રાકૃતગ્રંથો ") ખરું જ લખ્યું છે કે 'પઉમચરિય એ જૈનોનું જૂનામાં જૂનું પ્રાકૃત કાવ્ય છે. પઉમચરિય અને પદ્મપુરાણ એ બન્નેમાંથી પઉમચરિય જૂનું છે અને પદ્મપુરાણ ત્યારપછી જ લખાયું છે. પઉમચરિયની ભાષા જૈન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે. તે જૂની પ્રાકૃતભાષામાં લખાયું છે, અને તેથી જ તેના ઉપર વ્યાકરણના સંપૂર્ણ સંસ્કારો પડ્યા નથી. તે કાવ્ય મહાકાવ્યની સુગમશૈલીમાં લખાયું છે, અને આટલા ઉપરથી જ આપણે કહી શકીએ કે ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં પ્રાકૃતકાવ્ય સાહિત્ય (કે જેણે સમાજનાં હૃદય ઘણા અંશે હરી લીધાં હતાં), વિમલ-

સૂરિના સમય પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતું જ અને વિમલસૂરિનું પઉમચરિય એ તો માત્ર અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ તે સાહિત્યનો અંશમાત્ર જ છે.' (જુઓ મોડર્ન રીવ્યુ. ઇ. સ. ૧૯૧૪) બીજા એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કે જેઓ પણ પૌર્વાત્યસાહિત્યકોવિદ છે તેમણે ઉપર્યુકત જર્મન પંડિતના આશયને મળતું લખાણ કરેલું છે. તે ડૉ. કીથ તેમના સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં લખે છે કે જૈનોના જૈન મહારાષ્ટ્રીભાષામાં લખાએલા જૂનામાં જૂના મહાકાવ્ય પઉમચરિય વૈયાકરણોએ કહેલા દેશી શબ્દો બહુ જ છૂટથી વાપર્યા છે. (જુઓ તેમણે રચેલો સં. સા. નો ઇતિહાસ)

ઉપર્યુકત બન્ને પંડિતોમાંના એકે કબૂલ કર્યું છે કે વિમલસૂરિના સમય પહેલાં અઢળક પ્રાચીન સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં હતું અને બીજાએ કબૂલ કર્યું છે કે પઉમચરિયમાં ઘણા દેશી શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. આ બીજા કથન ઉપરથી પરોક્ષ રીતે જણાય છે કે પ્રાકૃત સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં હોવું જોઇએ.

આ લેખના આ ભાગમાં આ લેખક પઉમચરિયમાંનાં અન્ય પ્રમાણો ઉપરથી બતાવી આપશે કે તત્કાલીન પ્રાકૃત સાહિત્ય વિપુલ હતું. આ જ લેખના આગલાં પાનાઓમાં એક જગ્યાએ વર્ણવ્યું છે કે મહાવીર પ્રભુએ પોતાના શિષ્યોને પઉમચરિયની કથા સંભળાવી. તેઓએ તેમના શિષ્યોને અને શ્રેણિક જેવા રાજાઓને સંભળાવી. પછીથી આચાર્યપરંપરામાં આ કથા સંવર્ધિત અને સંરક્ષિત થતી થતી ચાલી આવી.

વિમલસૂરિએ આ રામકથામાંથી કેવી રીતે પ્રેરણાપીયૂષ પીધું તેનું આગળ સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. અનેક કવિઓ આ કથાવડે આકર્ષાયા હતા અને તેમણે અસંખ્ય પ્રયત્નો યથાશકિત કર્યા હતા,. વિમલસૂરિએ ખરું જ કહ્યું છે 'કે પોતે પણ આ મદઝરતા મસ્ત કવિ–માતંગોએ પાડેલા માર્ગ ઉપર તેમનાં પાદચિહ્નો અને મદબિંદુઓ તરફ જ દૃષ્ટિ રાખીને વિચર્યા છે.' વિમલસૂરિ તે માર્ગ ઉપર વિચર્યા અને તેના સુફલ તરીકે આપણી પાસે પઉમચરિય મોજુદ છે. તદુપરાંત વિમલસૂરિ કહે છે કે તેમણે પોતે પણ તત્પૂર્વીય ગ્રંથો જેવા કે નારાયણ અને શ્રીનાં ચરિત્રો આદિ વાંચ્યાં હતાં. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીશું કે તત્કાલીન પ્રાકૃત સાહિત્ય અતિ વિપુલ હતું. તે સમયે અનેક દેશી શબ્દોનો ઉપયોગ આવાં કાવ્યોમાં થતો એ માટે પઉમચરિયનો જ દાખલો પૂરતો છે. પઉમચરિયમાં જે અનેક છંદોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પણ તત્કાલીન કાવ્ય સાહિત્યની વિપુલતા સિદ્ધ થાય છે. પાછળનાં પાનાંઓમાં વિમલસૂરિએ જે ધાત્વાદેશો પઉમચરિયમાં વાપર્યા છે તેમાંના કયા કયા ૧૨મા સૈકામાં હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયના ૪થા પાદમાં નોંધ્યા છે તે બતાવ્યું છે; જો કે હેમાચાર્યે પોતે જોએલા અને વાંચેલા ગ્રંથો ઉપરથી જ તે ધાત્વાદેશો આપ્યા હશે પણ પઉમચરિયનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો નથી. વાચકોને અહિં પુનરપિ યાદ આપવું આવશ્યક છે કે હેમાચાર્યે પણ પઉમચરિયને અનુસરીને જ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં રામકથા આલેખી છે. પઉમચરિયમાં જે દેશી શબ્દો આવે છે તેમાંના ઘણાખરા હેમાચાર્યની દેશીનામમાલામાં નોંધાએલા છે. હેમાચાર્યે તેમના રચેલા વ્યાકરણમાં જે ભાગ અપભ્રંશ ભાષા માટે આપ્યો છે તે ભાગમાં લખેલા અમુક શબ્દો પઉમ-ચરિયમાં પણ જડે છે.

પ્રાકૃતભાષાઓના મૂળમાં અહિં જવાની ઇચ્છા નથી. એ વિષય ઘણો જ ચર્ચાસ્પદ છે. આ લેખકનું માનવું એવું છે કે પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી જ ઉતરી આવી છે એવું નથી, પણ કદાચ બધી સામાજિક ભાષાઓ પણ હોય કે જેમાંથી જુદી જુદી જાતના સંસ્કારો પાડી સંસ્કૃત એવું નામ

વૈયાકરણોએ આપ્યું હોય. પછીથી પ્રાકૃતભાષાના વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રકૃતિ એટલે પાયારૂપે ઉપયોગ પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણો લખવા માટે કર્યો. લેખકનું અનુમાન સાચું છે તે આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાકૃત વ્યાકરણો સંસ્કૃતમાં જ અદ્યાપિ લખાએલાં છે અને પ્રાકૃતભાષામાં છે જ નહિ.

વરરુચિએ પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે તેનો અહિં ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે, કારણ કે તે જૂનામાં જૂનું પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ છે. તેના ૧૨ પરિચ્છેદોમાંથી ૯ મહારાષ્ટ્રી માટે, ૧ પૈશાચી માટે, ૧ માગધી માટે અને ૧ શૌરસેની માટે–આ પ્રમાણે પ્રાકૃતવ્યાકરણ રચ્યું છે. અહિં અપભ્રંશ માટે તેમ જ અર્ધમાગધી માટે ખાસ પ્રકરણો આપ્યાં જ નથી તેમ તેઓનો ઉલ્લેખ પણ નથી. ડૉ. પી. ડી. ગુણે એમ. એ. પી. એચ. ડી. અને સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલનું કહેવું એમ છે કે બૌદ્ધોના સારિપુત્ર પ્રકરણમાં જે ભાષા વપરાએલી છે તેના કરતાં વરરુચિએ આપેલી શૌરસેની અર્વાચીન છે એટલે જ ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં વરરુચિને મૂકી શકાય. (જુઓ ભવિસયત્ત-કહાનો તેમનો ઉપોદ્ઘાત) વરરુચિના પ્રાકૃત પ્રકાશ ઉપર કાત્યાયનની પ્રાકૃતમંજરી, ભામહની મનોરમા, વસંતરાજની પ્રાકૃતસંજીવની, સદાનંદની સુબોધિની એમ ચાર ટીકાઓ લખાઇ છે. ભામહની મનોરમા હમણાં જ મૂલ વ્યાકરણ સાથે આ લેખકના પરમગુરુદેવ આરાધ્યપાદ શ્રી શ્રી શ્રી પરશુરામ લક્ષ્મણ વૈદ્ય એમ. એ; ડી. લીટ્. તરફથી સંપૂર્ણપણે સંશોધિત અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને વિવેચનાત્મક ઉપોદ્ઘાત સાથે બહાર પડેલ છે. વરરુચિનાં છેલ્લાં ત્રણ પ્રકરણો બહુ જ સંક્ષિપ્ત છે. સંભવ છે કે કાલક્રમે તેમાંથી અનેક સૂત્રો ઓછાં થયાં હોય ! અર્ધમાગધી અને અપભ્રંશનાં જુદાં પ્રકરણોના અભાવ વિષે જે ઉલ્લેખ થયો છે તે વિષે આ લેખકનું નમ્ર મંતવ્ય એવું છે કે વરરુચિ પછી તરત જ કાલપ્રવાહમાં તેઓ અદશ્ય થયાં હોય ! સત્ય વસ્તુ શું છે તે તો પ્રભુ જાણે પણ આ તો લેખકની એક માન્યતા છે. આ વ્યાકરણ વાંચવાથી આપણને તત્કાલીન પ્રાકૃત સાહિત્યનો ખ્યાલ આવે છે. અહિં વરરુચિ વિષે જે કંઇ લખ્યું છે તે એટલા જ ઉદ્દેશથી કે પઉમચરિયના પૂર્વેનું, તેનું સમકાલીન, તેના પછીનું પ્રાકૃત સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું તેનો સાધારણ ખ્યાલ આવે.

પઉમચરિયમાં જે જે અપભ્રંશના શબ્દો અને રૂપો આવે છે તે માટે અહિં અપભ્રંશ સાહિત્ય વિષે ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. પાતંજલ મહાભાષ્યના કર્ત્તા મહર્ષિ પતંજલિના મતાનુસાર અપભ્રંશ એ સંસ્કૃત રૂપનું એક અતિવિકૃત રૂપાંતર છે. નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રખ્યાત કર્ત્તા ભરતાચાર્ય આને જ વિભ્રંશ કહે છે એમ આ લેખક માને છે. ભરતાચાર્ય ૭ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ વિભાષાઓનાં જુદાં જુદાં સ્પષ્ટ નામો તે સમયે હતાં નહિ એટલે જ અપભ્રંશનુ નામ ત્યાં જોવામાં આવતું નથી. ભરતાચાર્યે " ઉકાર બહુલા " ભાષાનો સિંધુ, સૌવીર આદિ દેશોમાં ઘણો જ પ્રચાર હતો તે જણાવ્યું છે. કાવ્યાલંકારના લેખક ભામહે પણ અપભ્રંશની નોંધ લીધી છે. કાવ્યાદર્શના કર્ત્તા દણ્ડી કવિએ સાહિત્યના ચાર ભાગ પાડ્યા છે, તેમાં પણ અપભ્રંશની નોંધ લીધી છે. રુદ્રટ, રાજશેખર, નમિસાધુ વિગેરે લેખકોએ પણ અપભ્રંશની નોંધ લીધી છે. હેમાચાર્યના વ્યાકરણનો અપભ્રંશનો ભાગ બહુ જ પ્રખ્યાત છે એટલે અહિં લેખકે નોંધ લીધી નથી. આ ટૂંકી નોંધ ઉપરથી આપણે આટલું તો જાણી શકીએ છીએ કે ઈ. સ પૂર્વેની ૧ લી અને ૨જી સદીઓમાં તે ચાલુ હતી; ઈ. સ. પછી બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં સિંધ, સુરાષ્ટ્ર વિગેરે દેશોમાં પણ બોલાતી હતી; અને છઠ્ઠા સૈકામાં તો સાહિત્યની ભાષા તરીકે કાવ્યાદર્શકાર દણ્ડીએ તેને ઊંચું સ્થાન આપ્યું હતું.

પ્રાકૃત સર્વસ્વના કર્ત્તા માર્કણ્ડેયકવીન્દ્રે અપભ્રંશની ત્રણ જાતો નાગર, વ્રાચડ અને ઉપનાગર એમ નોંધી છે. હાલમાં અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ભવિસયત્તકહા, કાવ્યત્રયી, નેમિનાથચરિઉ, વૈરસામિચરિઉ, પઉમસિરિચરિત વિગેરે વિગેરે જાણીતાં છે. કારંજાસીરીઝમાં બીજા તેવા ગ્રંથો છપાયા છે. મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં આભીરોનો ઉલ્લેખ છે. ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે તેઓ હિંદમાં ઉત્તર તરફથી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજીથી બીજી સદીમાં ઉતરી આવ્યા. પઉમચરિયમાં પણ લવ અને કુશ દિગ્વિજય કરવા જાય છે ત્યારે આભીર જનપદોમાં સિન્ધુને પેલે પાર તેઓ ગયા હતા. આ ઉપરથી ભરતાચાર્યના કથનને પ્રમાણ મળે છે. આ ટૂંકું વર્ણન કરવાનું કારણ એટલું જ કે પઉમચરિયમાં જે અપભ્રંશના રૂપો અને દેશી શબ્દો આવે છે તે ઉપરથી પઉમચરિય અર્વાચીન છે, એમ માનવા ડૉ. કીથ દોરાયા છે તેમ અન્ય વાચકો દોરાય નહિ તે જ છે.

તે સમયે કદાચ અપભ્રંશ સાહિત્ય નહિ હોય પણ આ અપભ્રંશ ભાષા તો હતી જ એ બતાવવાનો આ લેખનો શુભાશય છે. આ શુભાશયમાં લેખકને કેટલી સફલતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે તો આ લેખના સાદ્યંત વાચનથી જ જણાશે.

પઉમચરિયની જૈન મહારાષ્ટ્રીભાષા વિષે કંઈક

જૈનોએ—શ્વેતાંબરોએ—જે પ્રાચીન ચરિત્રો, કથાઓ, સ્તોત્રો વિગેરે લખ્યાં છે તે બધાંની ભાષાને જૈન મહારાષ્ટ્રી એવી સંજ્ઞા અપાય છે. હાલમાં ઉપલબ્ધ એવાં જે નાટકો છે તેમાં જે મહારાષ્ટ્રી ભાષા આવે છે તે ભાષામાં અને શ્વેતાંબરોએ ઉપયોગ કરેલી ભાષામાં જરા જરા તફાવત છે એટલે જ વિદ્વાનોએ તેને "જૈન મહારાષ્ટ્રી" કહી છે. આ ભાષા ઉપર જૈન અર્ધમાગધી ભાષાનો પણ પ્રભાવ ઘણા જ પ્રમાણમાં પડ્યો છે. જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં લખાએલાં ઘણાં પુસ્તકો મળી આવે છે અને તે બધાં પ્રાચીન છે. દા. ત. પયન્ના, નિર્યુક્તિઓ, ઉપદેશમાલા વિગેરે તદુપરાંત ઘણાં ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ, સંગ્રહણીઓ વિગેરે જાણીતાં છે. પંડિત હરગોવિંદદાસે અનુમાન કર્યું છે કે જૈનં મહારાષ્ટ્રી ક્રમશઃ પરિવર્તન પામીને મધ્યયુગની "વ્યંજનલોપબહુલા" એવી મહારાષ્ટ્રીમાં રૂપાન્તરિત થઈ. (જુઓ તેમનો પ્રાકૃત શબ્દ મહાર્ણવ ભાગ. ૪. પૃ. ૩૨.)

જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષાનાં અમુક જ લક્ષણો અહિં આપવામાં આવે છે.

- ક ની જગ્યાએ "ગ"
- લુપ્તવ્યંજનોની જગ્યાએ "ય"
- જહા અને જાવ ની સ્થાને કોઇવાર અહા અને આવ.
- સમાસના ઉત્તર પદની પૂર્વમાં "મ્"
- તૃતીયા એકવચનનો કોઇવાર "સા" પ્રત્યય.
- સોચ્ચા, કિચ્ચા વિગેરે ત્વા પ્રત્યયનાં રૂપો.
- કડ, સંવુડ વિગેરે "ત" પ્રત્યયનાં રૂપો.

આ ઉપરથી નાટકોની મહારાષ્ટ્રીમાં અને પઉમચરિયની જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જરા જરા તફાવત માલૂમ પડે છે. તદુપરાંત જૈન અર્ધમાગધીનો પણ પ્રભાવ જૈન મહારાષ્ટ્રી ઉપર પડ્યો હતો તે પણ જણાય છે.

ડૉ. હર્મન યાકોબીએ પઉમચરિયની ભાષા વિષે થોડુંક તેમના એક (આગળ ઉલ્લેખાએલા) લેખમાં લખ્યું છે કે પ્રાકૃતગ્રંથોમાં નામનાં રૂપો, ધાતુઓનાં જુદાં જુદાં રૂપો વિગેરેનો અંદર અંદર જે ગોટાળો થઈ જાય છે તે અહિં બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં જણાય છે. દા. ત. સપ્તમી બહુવચન તૃતીયાના બહુવચનમાં વપરાએલું છે; તુમ્ પ્રત્યયવાળાં અને ત્વા પ્રત્યયવાળાં રૂપોનો પણ ગોટાળો નજરે ચઢે છે. વળી કેટલાંક નામનાં રૂપોને પ્રત્યયો પણ લગાડવામાં આવ્યા નથી. આ ઉપરથી એમણે લખ્યું છે કે પઉમચરિય એવી જૂની પ્રાકૃતભાષામાં લખાયું છે કે જેના ઉપર વ્યાકરણના સંપૂર્ણ સંસ્કારો પડ્યા હતા નહિ.

આ લેખકે સંગ્રહ કરેલા અમુક જ દાખલાઓ અહિં આપવામાં આવે છે.

(૧) સપ્તમી બહુવચન તૃતીયા બહુવચન માટે.

उरगमहाफणीमणीसु पज्जलियं, भुयङ्गपासेसु वन्धणं,
फलिहासु संपउत्तं, सरसरसिवावीवप्पिणसहसु,
गएसु पेल्लिज्जइ, नाणेसु तीसु सहिओ, कीलणसएसु कीलन्तो,
भयासुलग्गा, आउहकिरणेसु दिप्पन्तो, जुवईसु अवरुद्धं,

(૨) સપ્તમી બહુવચન ચતુર્થી બહુવચન માટે.

सुएसु दाऊण

(૩) છઠ્ઠી બહુવચન તૃતીયા બહુવચન માટે.

भरियं चिय दन्तकीडाणं; वन्दीण घुट्ठं

(૪) **त्वा** પ્રત્યયનાં રૂપો માટે **तुम्** પ્રત્યયનાં રૂપો.

धरिउं, काउं, मोत्तुं, सुणित्तुं, दट्ठु, रइत्तु, मुणित्तु વિગેરે.

(૫) **तुम्** પ્રત્યયનાં રૂપો માટે **त्वा** પ્રત્યયનાં રૂપો.

वण्णिऊण, तीरइ, काउण समाढत्ता, परिदेविऊण, चिन्तिऊण, हरिऊण, रुम्भिऊण, घेत्तूण, गन्तूण

(૬) **तृतीया**નાં રૂપો સપ્તમી માટે.

सेज्जाहि सुहनिसण्णा, आवइहि (आपद्भिः)

(૭) પ્રત્યય વિનાનાં રૂપો.

वीरं विलीणरयमल, ससयपरमं, सम्पेल्लुप्पेल्लकुणमाणा, अन्ने वि जे गणहर अणगार लद्धमाहप्पे, વિગેરે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોએ પ્રાકૃત શબ્દોના ત્રણ ભાગો પાડ્યા છે જેવા કે તત્સમ, તદ્ભવ, દેશ્ય.

હેમચંદ્રાચાર્યે ૮મા અધ્યાયના ૪ થા પાદમાં જે આદેશો આપેલા છે તે બધા અમુક **પ્રાકૃત ધાત્વાદેશો** નિયમાનુસાર કે પદ્ધતિસર ગોઠવેલા નથી. તેમણે ગમે તેમ છૂટાછવાયા આપ્યા છે.

આ આદેશોમાંના ઘણા દેશી ધાતુઓ છે અને બીજાઓ ૮ મા અધ્યાયના ૧ અને ૨જા પાદના નિયમો લગાડીને બનાવી શકાય છે. સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસને તેમના પ્રાકૃત ધાત્વાદેશોના મનનીય લેખમાં પ્રાકૃત ધાતુઓના ચાર ભાગ પાડ્યા છે. ૧ જે સંસ્કૃતના જેવા જ છે. દા. ત. ચલ્.

કાન્ત.
[પૃ. ૧૩૦

શ્રી. શાન્તિલાલ છગનલાલ ઉપાધ્યાય M. A.
પૃ. ૧૦૦ વિ. ૨ જો]

શેઠ કુંવરજીભાઈ આણંદજી.
[પૃ. ૨૩
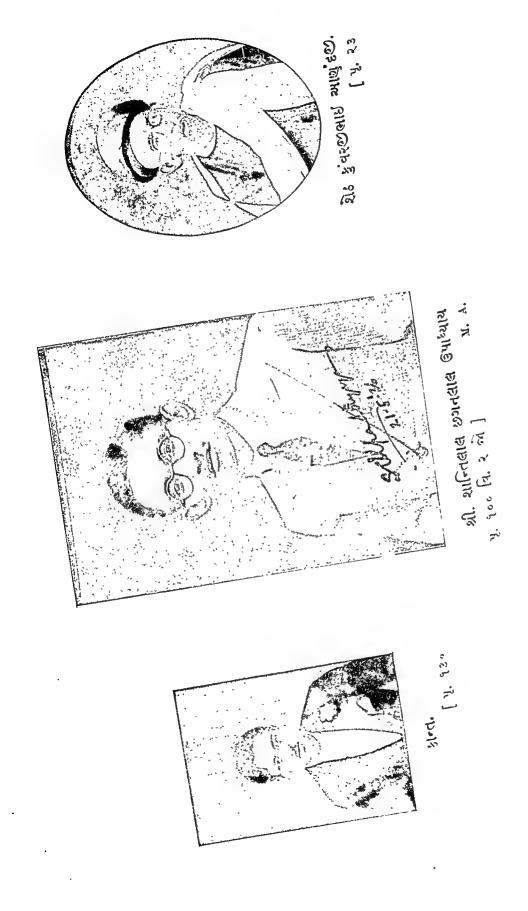
૨. જે ભાષાશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર સિદ્ધ થઇ શકે છે. દા. ત. પીડ્ માંથી પીલ. આ વર્ગના આવા ધાતુઓ આદેશ કહી શકાય જ નહિ, કારણ કે સંસ્કૃત ધાતુ માટે અહિં કોઈ ઇતર ધાતુ નથી, ફક્ત તેનું બીજું સ્વરૂપ જ છે. (જુઓ તેમનો "પ્રાકૃતધાત્વાદેશ" નો લેખ. એશીઆટિક સોસાયટી, બંગાલ. વો. ૮ નં. ૨. ૧૯૨૪). ૩ જે સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે કોઇપણ નિયમાનુસાર સરખાવી શકાય નહિ અગર સંસ્કૃતમાંથી સિદ્ધ કરી શકાય જ નહિ. જેવા કે ચલ્ નો આદેશ ચલ્લ્ આવા જ શબ્દો ખરેખરા આદેશો કહી શકાય. આમાંના ઘણા દેશ્ય શબ્દો છે એમ તેઓ જણાવે છે. ૪ જે ધાતુઓ સંસ્કૃતમાંથી બનાવી શકાય છે પણ જેના અર્થમાં ફેરફાર થઇ ગયો છે અને તેથી જ જેને પ્રાકૃતના વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ તે પ્રાકૃત ધાતુઓને બીજા જ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે સરખાવ્યા છે કે જેનો અર્થ તેને લગતો હોય. આ પણ આદેશો છે. ડૉ. વૈદ્યનો મત એવો છે કે 'જે ધાતુઓ ઉપરથી સંસ્કૃતનો સંબંધ તારવી શકાતો હોય તેને આદેશ કહેવા જોઇએ નહિ. પણ જે કોઇ જાતનો સંબંધ બતાવી ન શકે તેમને જ આદેશ તરીકે વર્ણવવા જોઇએ. (જુઓ ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યનું સંપાદન કરેલું પ્રાકૃત વ્યાકરણ. નોટ્સ પૃ. ૨૮) અહિંઆ પઉમચરિયમાં વપરાએલાં અમુક ધાત્વાદેશો આપી તે બધા હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયના ૪થા પાદમાં નોંધ્યા છે તે બતાવ્યું છે. અમુક જે નાના નાના ફેરફારો છે તે પણ બતાવ્યું છે. વળી પઉમચરિયમાં વપરાએલા જે ધાત્વાદેશો તેમણે નોંધ્યા નથી તે પણ બતાવ્યા છે. વળી પઉમચરિયમાં જે દેશી શબ્દો વપરાએલા છે તેમાંથી અમુક ચુંટી કાઢી અહિં લખ્યા છે. આ લખવાનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે તત્કાલીન અને તત્પૂર્વીય પ્રાકૃત સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું એ આ ઉપરથી જણાય છે.

પઉમચરિયમાં આવેલા ધાત્વાદેશો	સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયમાં નોંધાયેલા ધાત્વાદેશો	પઉમચરિયમાં આવેલા ધાત્વાદેશો	સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયમાં નોંધાયેલા ધાત્વાદેશો.
अच्छ	२१५	घेत्त	२१०
अग्घ	१००	चड	२०६
अब्भिड	१६४	चड्ड	१८५
(सम्) अल्लिअ	३९ (अल्लिव)	चिंच	११५
अल्लिअ	१३९	चिट्ठ	१६
(सम्) आढप्प	२५४	छज्ज	१००
आरोल	१०२	छड्ड	९१
ओलक्ख	१८१ (ओअक्ख)	छिव	१८२
कीर	२०५	छुह	१४३
कुण	६५	जम्प	२
खम्म	२४४	जम्म	१३६
गेण्ह	२०९	जाण (जाणेइ)	७ (जाणइ)
घत्त	१४३	जिण	२४१
घुम्म	११७	जुज्झ	२१७
घुल	११७	जेम	२१०
घोल	११७	ठा (ठायइ)	१६ (ठाअइ)
घेप्प (घिप्प also)	२५६	डज्झ	२४६

णज्ज	२५२	
तर	८६	
तिप्प	१८३	(थिप्प)
तीर	८६	
तूर	१७१	
तोड	११६	
थुण	१४१	
थुव्व	२४२	
दट्ट	२१३	
दाव	३२	
दुगुंछ	४	
धूम	२३	
धाइ	७९	
धुण	२४१	
निच्छूढ	२५८	
निय	१८१	(निअ)
निम्मव	१९	
निलुक्क	५५	(णिलुक्क)
निल्लूर	१२४	(णिलल्लूर)
निव्वड	६२	(णिव्वड)
नीहर	७९	(णीहर)
पज्झर	१७३	
पम्हुस	७५	
पल्हत्थ	२००	
पलोट्ट	२००	
पुच्छ	९७	
पुलय	१८१	(पुलअ)
पेच्छ	१८१	
पेल्ल	१४३	
फिट्ट	१७७	
बुक्क	९८	
बुज्झ	२१७	
भण्ण	२४९	
भिस	२०३	
भमाड	१६१	

भिन्द	२१६	
मल	१२६	
मह	१९२	
मिल	२३२	(मिल्ल)
मुज्झ	२१७	
मुण	७	
मुत	२१२	
रिय	१८३	(रिअ)
रुम्भ	२१८	
रेह	१००	
वल	२०९	
वास	१७९	
विर	१०६	
विसूर	१३२	
विहड	२७	(विहोड)
वेढ	२२१	
वोल (वोलेइ)	१६२	(वोलइ)
सक्क	२३०	
संघ (संघेइ)	२	(संघइ)
(सं, भर	७४	
साह	२	
सिज्झ	२१७	
सुण	२४१	
सुमर	७४	
सुव्व	२४३	
हक्खुअ	१४४	
हम्म	२४४	
हव	६०	
हुप्प	६३	
हुव	६०	
हो	६०	

ओइंध (आ+मुच् ?) હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધ્યો નથી.
[પાઇઅસદ્દમહણ્ણવો]

सामच्छ [देशी. ,, ,,] ,, ,,

પઉમચરિયમાં વપરાયેલ દેશી શબ્દોમાંથી ચુંટી કાઢેલા અમુક શબ્દો.

अणोरपार	पसय
आभिट्ट	परिहत्थ
कडिल्ल	पाइक्क (देशी ?) હેમચંદ્રાચાર્ય "पदाति"માંથી આપે છે
चच्चिक्क	मसल પાઇઅસદ્દમહણ્ણવો "ભ્રમર"માંથી આપે છે.
चडक्क	मज्झयार
तल्लिच्छ	वप्पिण
तत्तिल्ल	विरिक्क
तिमिंगिलि	विलय હેમચંદ્રાચાર્ય "वनिता" માંથી આપે છે.
तिरीड (देशी ?) પાઇઅસદ્દમહણ્ણવોમાં "કિરીટ" માંથી આપ્યું છે.	सवडंमुह
	सवडहुत्त
धाहाविय	हलबोल

પઉમચરિયના નીચે આપેલા ધાત્વાદેશો અને શબ્દો હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલા અપભ્રંશના શ્લોકોમાં પણ જડે છે.

પઉમચરિય.	સિદ્ધહેમના અપભ્રંશ શ્લોકો.		
फोड	૩૫૦	कर (करेवि)	૩૪૦
मोड	૪૪૫	सुण (सुणेवि)	—
फेड	૩૫૮	चडक्क	૪૦૬
ठव	૩૫૭	आयरु	૩૪૧
घेप्प	૩૩૫	नवरि	૪૨૩
अब्भिड	૩૮૩		

પઉમચરિયનો રચનાકાલ

પઉમચરિયના છેલ્લા પર્વમાં વિમલસૂરિએ લખ્યું છે કે આ કાવ્ય મહાવીર પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા ત્યારપછી ૫૩૦ વર્ષે રચાયું છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે મહાવીરને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ થઇ ત્યારપછી ૫૩૦ વર્ષે પઉમચરિય લખાયું.

જૈન શ્વેતાંબરસંપ્રદાયાનુસાર મહાવીરસ્વામી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં નિર્વાણ પામ્યા. એટલે કે વિક્રમ પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે અને દિગંબરમતાનુસાર વિક્રમ પહેલાં ૬૦૫ વર્ષે. જર્મનીના પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ પંડિત ડૉ. હર્મન યાકોબીએ પ્રાચીન જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યની આલોચનાવડે બતાવી આપ્યું છે કે મહાવીર ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ના અરસામાં નિર્વાણ પામ્યા. (જુઓ કલ્પસૂત્ર ઉપર તેમની પ્રસ્તાવના.). તેવી જ રીતે ઉપર્યુક્ત સાહિત્યોની મદદથી પણ તદ્દન સ્વતંત્રપણે બીજા એક જર્મન વિદ્વાન્ સ્વ. ડૉ શાર્પેન્ટીઅરે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે તે ઘટના તે જ અરસામાં બની હતી. (જુઓ ઇન્ડીઅન એન્ટીકવેરી ભાગ. ૪૩). ભારતીય વિદ્વાન્ બેરીસ્ટર કાશીપ્રસાદ જાયસ્વાલે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે આ ઘટના ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૮માં બની હતી. બીજા એક ભારતીય વિદ્વાન્ એસ. વી. વેંકટેશ્વરે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે આ ઘટના ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૭ પહેલાં બની હોવી જોઇએ નહિ. (જુઓ રોયલ. એશિઆટિક સોસાયટીનું જર્નલ. સને ૧૯૧૭)

પઉમચરિયના રચનાકાલ વિષે પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય પંડિતોના વિચારો પ્રથમ રજુ કરી તેની સંપૂર્ણ પરીક્ષા કરી લેખક પોતાનું નમ્ર મંતવ્ય રજુ કરશે.

પ્રથમ કક્ષામાં ડૉ. લોયમેન, ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝ, પંડિત હરગોવિંદદાસ વિગેરે આવે છે. ડૉ. લોયમેને વિમલસૂરિએ આપેલી ૫૩૦ની સાલ માન્ય રાખી છે. તેમણે તે બાબત જરાપણ ઊહાપોહ કરવાનું અનુચિત ધાર્યું છે. તેવી જ રીતે ડૉ વીન્ટરનીટ્ઝનો પણ મત એવો છે કે " ઇ. સ. પછી પહેલા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ જેટલા પ્રાચીનકાલમાં જૈન મુનિ વિમલસૂરિએ રામકથા પ્રાકૃતમાં લખી પઉમ-ચરિય લખ્યું, કે જેથી કરીને લોકોને જૈનોના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ઠીક માહિતી મળે. ખરે-ખર વિમલસૂરિનો આશય એ જ હોવો જોઇએ કે અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ જાણી શકે કે વાલ્મીકિ રામાયણની કથાની જોડ જૈનોના પઉમચરિયમાં પણ છે જ ! પઉમચરિયના અંતભાગમાં કાવ્યરચ-નાની સાલ ૫૩૦ (વીરનિર્વાણ પછી) છે એટલે ઇ. સ. પછી ૬૨ની નજીકમાં. લોયમેન સાહેબને પણ આ સાલ માન્ય છે. ગુણાઢ્ય, હેમચંદ્ર, વિગેરે લેખકોએ પઉમચરિયનો ઠીક ઉપયોગ કર્યો છે. " (જુઓ તેમનો જર્મનભાષામાં લખેલો ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ અને અંગ્રેજી ભાષાંતર. પૃ. ૫૧૩–૧૪) ન્યાય–વ્યાકરણતીર્થ પંડિત હરગોવિંદદાસનો મત એવો છે કે પઉમચરિય વિક્રમની પહેલી સદીમાં જ રચાયું છે.(જુઓ તેમનો પ્રાકૃતશબ્દમહાર્ણવ, ભાગ ૪.)

દ્વિતીય કક્ષામાં ડૉ. હર્મન યાકોબી, ડૉ. કીથ, સ્વ. ડૉ. વુલનર, મુનિ જિનવિજયજી વિગેરે આવે છે. ડૉ. હર્મન યાકોબીએ તેમના એક લેખમાં લખ્યું છે કે " જૂનામાં જૂનું પ્રાકૃત કાવ્ય–(કદાચ ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં લખાએલું) પઉમચરિય એ રામાયણનું જૈન રૂપાંતર છે." (જુઓ એન્સાયક્લોપીડીઆ ઓફ રીલીજીઅન એન્ડ એથીક્સ ભાગ. ૭. પૃ. ૪૩૭) વળી બીજી જગ્યાએ તેમણે લખ્યું છે કે " પઉમચરિયમાં એક લગ્ન આવે છે તેમાં ગ્રહોનાં નામો માટે ગ્રીક પારિભાષિક શબ્દો છે. એ લગ્નવાળો શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો પઉમચરિયનો રચનાકાલ ઈ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં કે ત્યારપછી પણ હોવો જોઇએ." (જુઓ મોડર્ન રીવ્યુની સને ૧૯૧૪ ની ફાઇલ માહે ડીસેમ્બર).

ડૉ. કીથ ઉપર્યુક્ત મંતવ્યને ઘણો જ મજબૂત ટેકો તેમના રચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આપે છે. તેઓ લખે છે કે " પ્રાકૃતને વધારે લોકપ્રિય બનાવવાનો પ્રયત્ન નવીન હતો નહિ. જૈન મહા-રાષ્ટ્રી ભાષામાં લખાયેલા જૂનામાં જૂના મહાકાવ્ય પઉમચરિયમાં (કે જે વિમલસૂરિએ કદાચ ઈ. સ. પછી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં રચ્યું નહિ હોય), આપણને વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ નામ આપેલા દેશી શબ્દો છૂટથી વપરાયા હોય તેમ જણાય છે." વળી બીજે ઠેકાણે તેઓ લખે છે કે " વિમલસૂરિનું પઉમ-ચરિય કે જે મહારાષ્ટ્રી (?) ભાષામાં જૂનામાં જૂનું મહાકાવ્ય છે તે ઇ. સ. પછી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં રચાયું નથી અને કદાચ ત્યારપછી પણ રચાયું હોય." (જુઓ તેમનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૪, ૫૯). આ બાબતમાં જિજ્ઞાસુઓને ડૉ. યાકોબીનું જર્મન પુસ્તક ' આઉસગાબ એરત્સેલુંગેન ઇન મહારાષ્ટ્રી, પૃ. ૪૦.' જોવા ભલામણ છે.

ત્રીજા એક પાશ્ચાત્ય પંડિત કે જે ઉપર્યુક્ત મતને ટેકો આપે છે તે સ્વ. ડૉ. એ. સી. વુલનર સાહેબે લખ્યું છે કે " પઉમચરિય ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં કે ત્યારપછીના અરસામાં લખાયું હોવું જોઇએ." (જુઓ તેમનું પુસ્તક ઇન્ટ્રોડકશન ટુ પ્રાકૃત). આ ત્રણેય વિદ્વાનોને સાથ આપનાર મુનિ જિનવિજયજી છે. આ લેખકને એકદા તેમની સાથે આ વિષય ઉપર ચર્ચા થએલી. તેમણે કહ્યું કે

વિમલસૂરિએ આપેલો સંવત્ માની શકાય તેમ નથી. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં ડૉ. યાકોબીનો મત વધારે ગ્રાહ્ય છે. તેમણે એક લેખમાં લખ્યું છે કે "વિમલસૂરિ રવિષેણ કરતાં પ્રાચીન છે તેવો પુરાવો મારી જાણમાં નથી." (જુઓ "જૈનયુગ" ની ૧૯૮૧ની ફાઇલ).

તૃતીય કક્ષામાં દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ આવે છે. તેમના મનમાં પઉમચરિયના રચના સંવત્ વિષે ઘણી જ શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે. તેમણે એક લેખમાં લખ્યું છે કે "ગાહીણી, શરભ વિગેરે છંદો તદ્દન અર્વાચીન છે. સ્રગ્ધરાનો અંતે ઉપયોગ, ગીતિમાં યમક, સર્ગાન્તે કર્તાનું નામ, વિગેરે વિગેરે બાબતો ઉપરથી જણાય છે કે પઉમચરિય વિમલસૂરિ જેટલું કહે છે તેટલું પ્રાચીન નથી જ." વળી આગળ લખતાં તેઓ કહે છે કે "પદ્મપુરાણ અને પઉમચરિયમાં ઘણું જ સામ્ય છે અને પહેલો ગ્રંથ તદ્દન સ્વતંત્ર કૃતિ છે; બીજો તેનું અનુકરણ છે. આ બાબત જો સિદ્ધ થાય તો પઉમચરિય ૬૦૦-૬૯૯ શકકાલમાં આવે; કારણ કે ઉદ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાલામાં બન્નેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી જ વિમલસૂરિ ઈ. સ. પછી ૭૭૭ પહેલાં હોઇ શકે." (જુઓ જૈનયુગની તે ફાઇલ.) આ લેખકને એક વાર તેમની સાથે આ જ બાબત ઉપર રુબરુ વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મળેલો. તેમણે કહ્યું કે "વિમલસૂરિએ આપેલી સાલ માની લેવાની જરૂર નથી. સાધુપરંપરામાં રામકથા ઉતરી આવી અને સચવાઈ રહી તે નોંધવા જેવી બાબત છે. વિમલસૂરિએ નારાયણ અને શ્રીનાં ચરિત્રો સાંભળ્યાં હતાં એમ પોતે જ કહેલું છે. કદાચ સાધુઓએ જાળવી રાખેલી રામકથા કોઇ વિમલ નામના સૂરિએ જ ૫૩૦ ના અરસામાં લખી હોય એ બનવાજોગ છે. ઘણા સમય પછી વિમલસૂરિએ પઉમ-ચરિય રચ્યું હોય!" આ તો દિ. બ. ધ્રુવસાહેબની જ માન્યતા છે.

પંડિત નાથુરામ પ્રેમીજીનું મંતવ્ય એવું છે કે "વિમલસૂરિના પઉમચરિયની જ રવિષેણે પદ્મ-ચરિત્રમાં નકલ કરી છે." પરન્તુ વિમલસૂરિએ આપેલા સંવત્ માટે તેમને પણ શંકા છે.

જર્મનીના હામ્બુર્ગ શહેરના બીજા એક જૈન સાહિત્યરસિક પંડિત વોલ્ટર શુબ્રીંગ સાહેબ પઉમચરિયને દિ. બ. ધ્રુવની જેમ "ઘણું જ અર્વાચીન" માને છે. (આ લેખકને તેમણે લખેલા એક અપ્રસિદ્ધ પત્રને આધારે).

ન્યાયવ્યાકરણતીર્થ પૂજ્ય મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજીનું મંતવ્ય એવું છે કે "પદ્મચરિત્રના કર્તાએ તેમાં પઉમચરિયનું ઘણું જ અનુકરણ કર્યું છે. સંખ્યાબંધ પંક્તિઓ, પદ્યો, વાક્યો વિગેરે તેમાંથી લીધાં છે. ફક્ત આગ્રહવશાત્ દિગંબરવાચી શબ્દોનો ઉમેરો કર્યો છે. પઉમચરિય જૂના કાલમાં લખાયું છે જ્યારે પદ્મચરિત્ર પાછળથી બન્યું છે. તેના સમયમાં દિગંબર સંપ્રદાય ઘણો વૃદ્ધિંગત થએલો એટલે તેના કર્તાએ તેમાં દિગંબરસૂચક શબ્દો નાંખી પોતાના સંપ્રદાયનું જુદું પુસ્તક લખ્યું છે. એનાથી એ પણ કહેવું સંદેહ વગરનું છે કે પઉમચરિય પ્રાચીન છે અને દિગંબરીય પદ્મચરિત્ર અર્વાચીન છે. (આ લેખકને તેમણે લખેલા એક અપ્રસિદ્ધ પત્રના આધારે).

આ લેખકનું પઉમચરિયના રચના-કાલ વિષેનું મંતવ્ય

આપણે જાણીએ છીએ કે પઉમચરિયના અંતભાગમાં ૫૩૦ નો વીરસંવત્ આપ્યો છે. તે ઉપરથી શ્વેતાંબરોના મતાનુસાર ઇ. સ. પછીના ૧લા સૈકાનું ત્રીજું વર્ષ આવે. ડૉ. યાકોબીની ગણનાનુસાર ૬૩મું વર્ષ આવે. (જો કે ડૉ. યાકોબીનો મત જુદો છે તે વાચકોએ ઉપરથી જ જાણ્યું હશે).

દીનાર નામનો શબ્દ પઉમચરિયમાં એક જ વાર વપરાએલો છે. દીનાર શબ્દનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાલી સાહિત્યોમાં જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ક્યાં થયો છે તેની શોધ કરવાનો લેખકે પ્રયત્ન કરેલો અને તેના સુફલ તરીકે નીચેની માહિતી મળે છે. બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઊણાદિ સૂત્રોમાં, હરિવંશમાં, નારદસ્મૃતિમાં, પંચતન્ત્રમાં તથા દશકુમાર ચરિત્રમાં આવે છે. જૈનોના પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, કલ્પસૂત્રમાં, પઉમચરિયમાં અને વસુદેવહિણ્ડીમાં આવે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અવદાનશતક અને દિવ્યાવદાનમાં આવે છે. ડૉ. વિન્ટરનીટ્ઝ હરિવંશ વિષે લખે છે કે " આપણે ચોક્કસ કહી ન શકીએ કે 'હરિવંશ ઇ. સ. પછી આશરે ત્રીજા સૈકાના અરસામાં રચાયું હતું.' (જુઓ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડારકરનું વૈષ્ણવ ધર્મ નામનું પુસ્તક પૃ. ૩૬), કારણ કે એની અંદર દીનાર શબ્દ આવે છે; પરન્તુ આપણે એટલું તો ધારી શકીએ કે તે ગ્રંથ ઇ. સ. પછી ચોથા સૈકા પહેલાં લખાએલો નહિ હોય; કારણ કે જો કે રોમ દેશના સોનાના સિક્કાઓ અહિં ઇ. સ. ની પહેલી સદી જેટલા જૂના કાળમાં જાણીતા હતા (જુઓ ઇ. જે. રેપ્સન સાહેબનું હિંદુસ્તાનના સિક્કાનું પુસ્તક ગ્રુન્ડ્રીસ ૨. ૩ બ, પૃ. ૪, ૧૭, ૨૫, ૩૫; સેવેલ સાહેબનો લેખ રોયલ એશીયાટીક સોસાયટીનું જર્નલ. ૧૯૦૪ પૃ. ૫૯૧), છતાં પણ આ શબ્દ " દીનાર " ઇ. સ. પછી ૪૦૦ વર્ષો પછીથી જ ગુપ્ત રાજાઓના લેખોમાં સાંપડે છે (જુઓ સેવેલ સાહેબનો લેખ પૃ. ૬૧૬). વધુ વિગત માટે જુઓ મઝમુદારનો લેખ રો. એ. સો. ના. જર્નલ ૧૯૦૭ પૃ. ૪૦૮; ડૉ. એ. બી. કીથ રો. એ. સો. ના જર્નલ ૧૯૦૭ પૃ. ૬૮૧ ૧૯૧૫, પૃ. ૫૦૪ વિગેરે વિગેરે. " (જુઓ ડૉ. વિન્ટરનીટ્ઝનું પુસ્તક પૃ. ૪૬૪.) દશકુમારચરિત્રમાં દીનાર શબ્દ આવે છે તેના ઉપર વિવેચન કરતાં ડૉ. બુહ્લર સાહેબ લખે છે કે " દીનારોને ચલણી નાણા તરીકે ટંકશાળમાં પડાવનાર સૌથી પહેલા ઇન્ડોસીથીઅન રાજાઓ કનિષ્ક અને તેની પાછળના રાજાઓ જ હતા. " (ડૉ. બુહ્લરનું દશકુમારચરિત્ર. પૃ. નોટ્સ ૭).

ડૉ. કીથ સાહેબ લખે છે કે " દીનાર શબ્દની વપરાશ ચોક્કસ રીતે ઇસ્વીસનની શરૂઆત પછીનો જ કાલ સૂચવે છે. " (જુઓ તેમનો સં. સા. નો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૪૮) વળી નારદસ્મૃતિમાં દીનાર શબ્દ આવે છે તેને માટે તેઓ લખે છે કે " દીનાર શબ્દની વપરાશ એ નારદસ્મૃતિ માટે ઇ. સ. પછીના બીજા સૈકા પહેલાં નહિ એવો કાલ સૂચવે છે. " (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક પૃ. ૪૪૫) જૈન સિદ્ધાંત માટે ડૉ. યાકોબીનું કહેવું એમ છે કે " ઇ. સ પૂર્વે ચોથા સૈકા પછી તેની રચના ગણી શકાય. લલિતવિસ્તરાનો ચીની ભાષામાં ઇ. સ. પછી ૬૫ માં અનુવાદ થયો હતો, અને જૈન સિદ્ધાંતની ભાષા લલિતવિસ્તરાની ભાષા કરતાં જૂની છે એટલે ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા પહેલાં તેનાં મૂળ જડી શકે. " (વધુ માટે જુઓ ડૉ. હર્મન યાકોબીનાં " જૈન સૂત્રો " પૌર્વાત્ય ધાર્મિક પુસ્તકમાળા ગ્રંથાંક ૨૨ નો ઉપોદ્‌ઘાત) કલ્પસૂત્રમાં પણ " દીનાર " શબ્દ આવે છે. ટીકાકાર વિનયવિજય પોતાની સુબોધિકા(પૃ. ૪૨)માં દીનાર વિષે 'સૌવર્ણિક' એમ કહે છે. આને આપણે ગુજરાતીમાં સોનૈયો કહીએ છીએ. વસુદેવહિણ્ડી એ પ્રાકૃતમાં કથા વાર્તાનું પ્રાચીન પુસ્તક છે; પઉમચરિયમાં પણ દીનાર શબ્દ એક જ વાર આવે છે અને તેના કર્તા તેનો રચના સંવત્ વીર સંવત્ ૫૩૦ આપે છે એટલે આશરે ઇ. સ. પછીનો ૧ લો સૈકો થયો.

બૌદ્ધોના અવદાનશતકમાં દીનાર શબ્દ આવે છે તે માટે ડૉ. કીથ લખે છે કે "અવદાનશતકનું ચીની ભાષામાં ભાષાંતર ઈ. સ. પછી ત્રીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થયું હતું અને અવદાનશતકમાં દીનાર શબ્દ આવે છે એટલે ઇ. સ. પછીના ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં ભાગ્યે જ તેનો રચનાકાલ હોઇ શકે. દીનાર શબ્દ દિવ્યાવદાનમાં પણ આવે છે. તેમાંનું શાર્દૂલકર્ણાવદાનનું ચીની ભાષામાં ભાષાંતર ઇ. સ. પછી ૨૬૫ મા વર્ષમાં થયું હતું." (જુઓ તેમનો સં. સા. નો ઇતિહાસ પૃ. ૬૫). આ બધા ઉપરથી નીચેની બાબતો તારવી શકાય છે. (૧) ડૉ. ઇ. જે. રેપ્સનના મતે રોમદેશના સોનાના સિક્કાઓ હિંદમાં ઇ. સ. પછીની ૧ લી સદીમાં જાણીતા હતા. સેવેલ સાહેબનું પણ કહેવું એમ જ લાગે છે. (૨) ડૉ. કીથ સાહેબનાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે દીનાર શબ્દોનો ઉપયોગ ઈ. સ. પછીથી જ થયો અને વહેલામાં વહેલો ઇ. સ. પછી ૧૦૦ વર્ષો પછી જ. આ બન્ને મતો ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ કે ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં અને તે પછીના થોડા જ અરસામાં આ સિક્કાઓ જાણીતા હતા અને પ્રચારમાં પણ આવ્યા હતા. આ મતને પઉમચરિય ઉપરથી વધારે ટેકો મળે છે. પઉમચરિય ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાના ૩–૬૩ ના ગાળામાં ઉપર ઉલ્લેખાએલા બન્ને મતો અનુસાર રચાયું છે અને તેમાં દીનાર ચલણી સિક્કા તરીકે વપરાએલો છે. આ ઉપરથી ડૉ. કીથ આદિ વિદ્વાનોના મતમાં, આ લેખકને અલ્પ સુધારો કરવાની જરુર જણાય છે.

પઉમચરિયમાં સુરહ્ગા શબ્દ ચાર વાર લખાએલો છે. સુરહ્ગા અને સુરુહ્ગા બન્ને વપરાએલા છે. ડૉ. કીથનું કહેવું એમ છે કે "સુરહ્ગા શબ્દ જરૂર ગ્રીક શબ્દ સીરીંકસમાંથી જ લેવામાં આવ્યો છે, અને તે સમય ઈસ્વીસનની શરૂઆત પહેલાં હોઇ ન જ શકે." (જુઓ તેમનો સં. સા. ઇતિહાસ. પૃ. ૪૬૦) વળી બીજી જગ્યાએ ડૉ. કીથ લખે છે કે "ઘણું કરીને સુરહ્ગા શબ્દને ઘણા પાછળના સમયમાં હિંદે ગ્રીકો પાસેથી લીધો." (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક પૃ. ૨૫.) [વધુ માટે જુઓ ડૉ. શ્ટાઇનનું "ત્સાઇસ્રીફટ ફુર ઇન્ડોલોજી ઉન્ડ ઇરાનીસ્ટીક ૩. પૃ. ૨૮૦; ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝનો લેખ. ઇન્ડીઅન હીસ્ટોરીકલ કવાર્ટરલી. ૧. પૃ. ૪૨૯.] સુરહ્ગા શબ્દ દશકુમારચરિત્રમાં આવે છે. અહિંઆ જાણવાની જરુર છે કે ડૉ. કીથે લખ્યું છે કે "સુરહ્ગા શબ્દનો ઉલ્લેખ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ફક્ત એકાદ જગ્યાએ આવે છે અને તે ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે. વળી સુરહ્ગા શબ્દ પાછળથી જ હિંદમાં આવ્યો છે." વિગેરે વિગેરે (પૃ. ૪૬૦). અહિંઆ આ લેખક ઉપર્યુક્ત મતમાં સુધારો કરવાની જરુર જુએ છે. સ્વયં લેખકને જ સુરહ્ગા શબ્દ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ૧૨ વાર વપરાએલો જડ્યો છે. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના રચનાકાલ વિષે પંડિતોમાં મતભેદ છે, પણ મોટો ભાગ એમ માને છે કે તે કૌટિલ્યના સમયમાં જ રચાયું છે.

પઉમચરિયમાં બંદિ, વંદિ, બંદિ, બંદિણ (સ્તુતિપાઠક), વંદિ, વંદિણ વિગેરે ઘણીવાર આવે છે. હાલ કવિની ગાથા સપ્તશતીમાં વન્દી શબ્દ આવે છે અને તે ઉપરથી ડૉ. વેબર તેમના જર્મન પુસ્તકમાં કહે છે કે "વન્દી શબ્દ ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં ફારસી ધાતુ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે." (જુઓ તેમનું હાલની ગાથા સપ્તશતી નામનું જર્મન પુસ્તક). આ લેખકને લાગે છે કે આ માન્યતા ભ્રાન્તિમૂલક છે કારણ કે પઉમચરિયમાં આ શબ્દ અનેક વાર આવે છે અને તેનો સંસ્કૃત ધાતુ वन्द् સહેલાઇથી જણાય છે.

પઉમચરિયમાં એક જગ્યાએ એક લગ્ન આવે છે. આ ઉપરથી ડૉ. હર્મન યાકોબી સાહેબ કહે છે કે "આ જો પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો આ કાવ્ય ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં લખાયું હોવું જોઇએ."

એમનું કહેવું એમ છે કે " આ લગ્નમાં ગ્રીક ભાષાના પારિભાષિક શબ્દો આવે છે અને તે શબ્દો ઉપર્યુક્ત સમયના અરસામાં હિંદમાં આવ્યા હોવા જોઇએ." તેમના આ મતને ડૉ. ફ્લીટ સાહેબે પણ ટેકો આપ્યો છે. (જુઓ ડૉ. કીથનું સં. સાહિત્યનું પુસ્તક) ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝનો મત એવો છે કે " આ બધું ઈ. સ. પછીના પહેલા સૈકાના અરસામાં આવ્યું હોવું જોઇએ." (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ભાગ ૧ લો).

પઉમચરિયમાં એક કુંડલી આપી છે. તેમાં દિવસ, નક્ષત્ર, યોગ વિગેરે આપ્યાં છે. રાશિઓમાં મેષ, મકર, વૃષભ, કુલિર, મીન, કન્યા. ગ્રહોમાં રવિ, ચંદ્ર, આર (મંગલ), ભાર્ગવ (શુક્ર), ગુરુ, બુધ. યોગોમાં બ્રાહ્મ. બીજી એક જગ્યાએ પણ પ્રયાણ કરતાં પહેલાં શુભ તિથિ, કરણ, લગ્ન, યોગ વિગેરે જોવામાં આવ્યાં છે. ત્રીજી એક જગ્યાએ જન્મદિવસ માટે લખ્યું છે ત્યારે પણ શ્રવણ, નક્ષત્ર અને ચન્દ્રનો ઉલ્લેખ થયો છે. ચોથી એક જગ્યાએ નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ થયો છે. જેવાં કે ઉત્તરાષાઢા, રોહિણી, પુનર્વસુ, મઘા, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા, મૂલ, પૂર્વાષાઢા, શ્રવણ, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, પુષ્ય, ભરણી, કૃત્તિકા, અશ્વિની, હસ્ત, સયભિસ (શતતારા ?) આ જગ્યાએ રામાયણના બાલકાણ્ડમાં તિથિ, ગ્રહ, નક્ષત્ર વિગેરે જે કંઇ આવે છે તે નોંધવા જેવું છે. એક વાર અદિતિદૈવત્ય નક્ષત્ર, પાંચ ગ્રહો [રવિ, ભૌમ, શનિ, ગુરુ, શુક્ર,–મેષ, મકર, તુલા, મીન, કર્ક રાશિઓ !] વાક્પતિ અને ઇન્દુ કર્કટ લગ્નમાં એમ આપ્યું છે. અહિં ફક્ત નક્ષત્ર (અદિતિદૈવત્ય) અને પાંચ ગ્રહો (નામ વગર) અને કર્કટ લગ્નમાં વાક્પતિ અને ઇન્દુ એમ આપ્યું છે. બીજી એક જગ્યાએ ભરત અને સૌમિત્રિના જન્મ માટે પુષ્ય નક્ષત્ર, મીન રાશિ, સાર્પ (આશ્લેષા) નક્ષત્ર, કુલીર રાશિ એમ આપ્યું છે. ત્રીજી એક જગ્યાએ મઘા નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ છે, તેમજ ઉત્તરાફાલ્ગુનીનો ઉલ્લેખ છે. ચોથી એક જગ્યાએ બન્ને ફાલ્ગુની નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ છે, કે જ્યારે વૈવાહિક કર્મ પ્રશસ્ય રીતે કરી શકાય એમ પુરોહિત કહે છે. રામાયણના ટીકાકારે તૈત્તિરિય સંહિતામાંથી પણ એક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કલ્પસૂત્રમાં શ્રી મહાવીરપ્રભુનો જન્મ થયો તે વખતનું વર્ણન કરતાં લખવામાં આવ્યું છે કે નક્ષત્ર ઉત્તરાફાલ્ગુની હતું, અને સર્વે ગ્રહો ઉચ્ચ સ્થાને હતા, વળી ચંદ્રયોગ પણ હતો. (જુઓ કલ્પસૂત્ર. ૪. ૯૫) વળી સ્થાનાંગ સૂત્રમાં પણ નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ પ્રમાણે જૈનોના ઇતર અંગોમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. શ્રુતકેવલી શ્રીમદ્ ભદ્રબાહુકૃત આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિમાં પણ ઉલ્લેખો છે. આ બધા ઉપરથી ફક્ત કહેવાનું એટલું જ કે ડૉ. યાકોબી અને ફ્લીટ જે મત ધરાવે છે તેમાં જરા સુધારો કરવાની જરુર છે અને વિન્ટરનીટ્ઝ સાહેબે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તેના કરતાં પણ જરા વધારે પ્રાચીનતા જણાવવાની જરુર છે.

દિવાન બહાદુર કેશવલાલ ધ્રુવ સાહેબ કહે છે કે " પઉમચરિયમાં દરેક પર્વમાં વિમલ શબ્દ આવે છે અને આ પ્રથા અર્વાચીન છે. " આ લેખકનું મંતવ્ય એવું છે કે જેમ કિરાતાર્જુનીય કાવ્યમાં લક્ષ્મી, શિશુપાલવધમાં શ્રી, નૈષધચરિત્રમાં આનન્દ, ધર્માભ્યુદયમાં મોક્ષલક્ષ્મી વિગેરે શબ્દો આવે છે તેમ પઉમચરિયમાં વિમલ શબ્દ આવે છે. ધ્રુવસાહેબ કહે છે કે " વિમલ એ પઉમચરિયના કર્તાનું નામ છે અને દરેક પર્વમાં આવે છે એટલે જ અર્વાચીન છે; પણ આ લેખકનું નમ્ર સૂચન છે કે તેવી જ રીતે આપણે તેને પ્રાચીન કેમ કહી ન શકીએ ? કદાચ તેની પાછળના કવિઓને પોતાનું

નામ વાપરવાનું યોગ્ય લાગ્યું ન હોય અને તેથી જ પોતાને રુચિકર શબ્દો વાપર્યા હોય. આપણે જાણીએ છીએ કે યાકિનીમહત્તરાસૂનુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં વિરહ શબ્દ યોજ્યો છે. સારાંશ એ જ કે આ શબ્દપ્રયોગ (કે જે અકસ્માત્ કર્ત્તાનું નામ પણ છે) કાવ્યની પ્રાચીનતા જ સૂચવે છે. પ્રશ્નોત્તરમાલા નામનું એક પુસ્તક વિમલ નામના જૈન લેખકે લખેલું છે. ડૉ. પીટર્સનનું કહેવું એમ છે કે "પઉમચરિય અને પ્રશ્નોત્તરમાલાના કર્ત્તાઓ ભિન્ન નથી." (જુઓ ડૉ. પીટર્સનનો ૩જો રિપોર્ટ). આ લેખકે કાવ્યમાલા સીરીઝમાં છપાયેલું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક વાંચ્યું છે. તેમાં છેલ્લા શ્લોક માટે બીજો પાઠ આપ્યો છે. વિમલ નામના જૈન મુનિ(સીતપટ ગુરુ)એ પ્રશ્નોત્તરમાલા લખી છે; બીજા પાઠાનુસાર અમોઘવર્ષ નામના રાજાએ તે લખી છે. આ વિમલ અને પઉમચરિયના વિમલસૂરિ ભિન્ન હોવા જ જોઇએ. અને વિમલ નામના કોઇ જૈનમુનિએ અમોઘવર્ષ નામના રાજાના આશ્રય નીચે તે લખેલી હોવી જોઇએ. આપણે જાણીએ છીએ કે પદ્મપુરાણ શકસંવત્ ૬૦૦ ના અરસામાં, કુવલયમાલા શ. સં. ૬૯૯ ના અરસામાં, અને હરિવંશ શ. સં. ૭૦૫ ના અરસામાં લખાયાં છે. (જુઓ. ડૉ. ફરકુહારનું "ભારતીય ધાર્મિક સાહિત્યની રૂપરેખા" નામનું પુસ્તક). આપણે જાણીએ છીએ કે ઉદ્યોતનસૂરિએ રવિષેણ અને વિમલસૂરિ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉદ્યોતનસૂરિનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ઇ. સ. પછી ૭૭૭ ના અરસામાં રચાયું ગણાય અને તે ઉપરથી જ પઉમચરિયના કર્ત્તા વિમલસૂરિ અને પ્રશ્નોત્તરમાલાના કર્તા વિમલ ભિન્ન છે. કારણ કે અમોઘવર્ષ ઇ. સ. પછી ૮૧૫–૮૭૭ ના અરસામાં (જુઓ સ્મિથનો હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ) થઇ ગયો. અને સૂક્તિસંગ્રહોમાં તેનું નામ કોઈ કોઈ સ્થળે જણાય છે. આ લેખકને બીજી એક પ્રશ્નોત્તરમાલા જોવાનો લાભ મળ્યો હતો. તેમાં લખ્યું છે કે "શ્રી શંકરાનંદથી રચાએલી" અને તેની સાથે વળી રામચંદ્રભટની ટીકા પણ છે. (જુઓ પ્રશ્નોત્તરમાલા. ગોપાલનારાયણની કંપની) પણ આ પ્રશ્નોત્તરમાલામાં, કાવ્યમાલામાં છપાએલી પ્રશ્નોત્તરમાલાના જેવી છેલ્લી કડી નથી.

હવે અન્યના સાહિત્યની મદદથી વિમલસૂરિએ આપેલો રચનાકાલ લેખક ખરો ઠરાવવા માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરશે. પઉમચરિયના કર્તાને મહાભારત જાણીતું હતું એ વાત નિર્વિવાદ છે. પઉમચરિયમાં જુદાં જુદાં અસ્ત્રોનાં નામો આપ્યાં છે. આ બધાં રામાયણમાં પણ આવે છે. રામાયણની જેમ મહાભારતના અમુક પ્રસંગોનાં ફક્ત અમુક સ્થલે જ નામો આપી નિર્દેશ કર્યો છે. એક વાર રામાયણ અને મહાભારતનો ચોખ્ખો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિમલસૂરિને મનુસ્મૃતિ પણ જાણીતી હોવી જોઇએ તેમ તેમના થોડાંક વાક્યો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે. વિમલસૂરિ બ્રાહ્મણોના યોગશાસ્ત્રને જરુર જાણતા હોવા જોઇએ. વિમલસૂરિ પઉમચરિયમાં જે અનેક વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે તે વિદ્યાઓ યોગના અભ્યાસીને અજ્ઞાત નહિં હોય. (વધુ વિગત માટે જુઓ "કલ્યાણ" નો વિશિષ્ટાંક નામે યોગાઙ્ક). પઉમચરિયમાં અર્થશાસ્ત્રનો ઘણીવાર ઉલ્લેખ આવે છે અને તે અર્થશાસ્ત્ર બીજું કોઇ નહિ પણ કૌટિલ્યનું જ અર્થશાસ્ત્ર હોવું જોઇએ. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં ફલો, પુષ્પો, જુદી જુદી લતાઓ, વૃક્ષો વિગેરેનાં ઘણાં નામો જોવામાં આવે છે. પઉમચરિયમાં તેથી પણ અધિક નામો જોવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં જુદી જુદી જાતના હીરા, મોતી, વિગેરેનો ઉલ્લેખ છે. પઉમચરિયમાં ઘણી જાતના હીરા, માણેક વિગેરે ઉલ્લેખાએલાં છે. ખાસ કરીને જાણવા જેવું તો એ જ છે કે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં હસ્ત્યધ્યક્ષ અને હસ્તિપ્રચાર નામનાં પ્રકરણોમાં જે રીતો હાથીને મહાત કરવાની અને સારા હાથીના જે ચિહ્નો આપ્યાં

છે તે બધાં પઉમચરિયમાં એક જગ્યાએ બહુ જ સુંદર રીતે આપ્યાં છે. આ ઉપરથી વિમલસૂરિ અર્થશાસ્ત્રને જાણતા હતા એ વાત ચોક્કસ છે. વિમલસૂરિએ ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રુતકેવલી આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના ગ્રંથોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હશે એમ પઉમચરિય ઉપરથી જણાય છે. શ્રી ભદ્રબાહુએ વસુદેવરાય ચરિત નામનું સપાદલક્ષ શ્લોક પ્રમાણ અદ્યાપિ અપ્રકટ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું હતું. આ ગ્રંથ પણ વિમલસૂરિએ વાંચ્યો હોવો જોઇએ. પઉમચરિયમાં એક જગ્યાએ સાધુનું જે વર્ણન આવે છે તે વર્ણન દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિમાં ભદ્રબાહુએ આપેલા વર્ણન સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ભગવાન્ ઋષભદેવજીનાં સમય પહેલાં દેશની સ્થિતિનું જે વર્ણન છે તે વર્ણન પઉમચરિયમાં સરખાવી શકાય તેમ છે. શ્રી કલ્પસૂત્ર એ આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુએ સમુદ્ધૃત કરેલું મનાય છે. કલ્પસૂત્રમાં જે અનેક પુષ્પો, લતાઓ, વૃક્ષો વિગેરે આવે છે તે કરતાં અધિક પઉમચરિયમાં સાંપડે છે. કલ્પસૂત્રમાં જે અનેક હીરા, મોતી, વિગેરે આવે છે તે કરતાં અધિક પઉમચરિયમાં નોંધાયાં છે. કલ્પસૂત્રમાં શ્રી મહાવીરપ્રભુની જન્મકુંડલી આપી છે પણ તેમાં ચોખ્ખું લગ્ન આપ્યું નથી. તે લગ્ન તો જરુર નક્કી કરી શકાય તેમ છે જ. પઉમચરિયમાં પણ હનુમાનની કુંડલી આપી છે ત્યાં પણ લગ્ન નક્કી થાય તેમ છે. કલ્પસૂત્રમાં અભિષેકનું જે વર્ણન આવે છે તેની છાપ પઉમચરિયના તે વર્ણનમાં આવે છે. કલ્પસૂત્રમાં સિદ્ધાર્થનાં આભૂષણો, વિદ્યાશાસ્ત્રની માહિતી, નિમિત્તશાસ્ત્રની માહિતી, નાટ્યકલા અને સંગીતશાસ્ત્રની માહિતી, વિમાનોની ચિત્રોવાળી ભીંતો વિષે માહિતી ઇત્યાદિ બાબતો પઉમચરિયમાં તે તે વિષયો પરત્વે જે જે માહિતી આપી છે તે કરતાં જરા ઓછી છે અને તેથી જ પઉમચરિય કલ્પસૂત્ર કરતાં અર્વાચીન છે. બીજું એક સચોટ દૃષ્ટાંત લઇએ. કલ્પસૂત્રમાં મહાવીરપ્રભુના દર્શન કરવા લોકો ઉત્સુક છે તે સમયનું કલ્પસૂત્રનું વર્ણન અને ત્યારપછી પઉમચરિયના ઉપર ઉલ્લેખાએલાં વર્ણનો અને ત્યારપછી અશ્વઘોષ, કાલિદાસ, બાણ વિગેરેનાં ઉપર્યુક્ત વર્ણનો લઇએ તો જણાય છે કે પઉમચરિયનું સ્થાન મધ્યમાં જ આવે છે. પઉમચરિયના પછીના ગ્રંથોમાં તેનું આબેહુબ વર્ણન છે. વળી કલ્પસૂત્રમાં જે થોડા ધાત્વાદેશો આવેલા છે તે પઉમચરિયાન્તર્ગત ધાત્વાદેશો કરતાં પ્રમાણમાં બહુ જ અલ્પ છે. આ બધું એ જ સૂચવે છે કે કલ્પસૂત્ર પઉમચરિય કરતાં પ્રાચીન છે. પઉમચરિય ઉપર આગમોની પણ ઊંડી અસર પડી છે. દા. ત. નરકનાં વર્ણનો પણ જૂનાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાં આપ્યાં છે તેવાં જ છે. હવે તત્ત્વાર્થસૂત્ર જોઇએ. ઉમાસ્વાતિ ઉચ્ચનાગરી શાખાના હતા. તત્ત્વાર્થના (સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય બાદ કરતાં) જૂનામાં જૂના ટીકાકાર પૂજ્યપાદ આશરે પાંચમાં અગર છઠ્ઠા સૈકામાં થઇ ગયા. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, કણાદસૂત્રો (કે જે આશરે ઇ. સ. પછી ૧ લા સૈકાના અરસામાં લખાયા હોવાનું મનાય છે.) કરતાં વધારે પ્રાચીન છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રનાં અમુક સૂત્રો ઉત્તરાધ્યયનની છાયા જેવાં જ છે અને કણાદસૂત્રો સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. દા. ત. દ્રવ્ય, ગુણ, કાલ વિગેરેનાં સૂત્રો. વળી યોગસૂત્ર ભાષ્ય અને તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઘણી જગ્યાઓએ સરખાવી શકાય તેમ છે. ન્યાયદર્શનનું વાત્સ્યાયન ભાષ્ય અને ઉમાસ્વાતિનું ઉપર્યુક્ત ભાષ્ય અમુક સ્થલોએ લગભગ સરખું જ છે. દા. ત. અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ વિગેરે બાબતો. ઉમાસ્વાતિ વિજ્ઞાનવાદીઓને ' તન્ત્રાન્તરીય ' એમ કહી સંબોધે છે. આ બધી બાબતો ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે ઉમાસ્વાતિ આશરે ઇ. સ. પછીના ૧લા સૈકાના અરસામાં થઈ ગયા હતા. (વધુ વિગત માટે જુઓ પં. સુખલાલજીસંપાદિત તત્ત્વાર્થસૂત્ર). પઉમચરિય અને તત્ત્વાર્થાધિ-

ગમસૂત્રભાષ્યમાં ઘણી જગ્યાએ સરખામણી કરાય તેમ છે. દા. ત. ભોગભૂમિનું વર્ણન, શ્રાવક અને શ્રમણધર્મનું વર્ણન, સાકાર અને નિરાકાર ધર્મ, જુદા જુદા કલ્પો, જમ્બૂદ્વીપના પર્વતો, નદીઓ, દ્રવ્યના જુદા જુદા ભાગો અને તેના (જીવ અને અજીવના) પેટા ભાગો અને તેના (સંસારી જીવના) પેટા ભાગો, લોકપુરુષનું વર્ણન, કાલગણનાનું વર્ણન એ બધા દાખલાઓ સરખાવી શકાય તેમ છે.

પાદલિપ્તાચાર્ય પણ વિક્રમના પહેલા શતકમાં જ થઈ ગયા. તેમની તરંગવતીમાં પણ ઘણા દેશી શબ્દો હોવા જોઇએ એમ વીરભદ્ર કે વીરભદ્રના શિષ્ય ગણિ નેમિચંદ્રે રચેલા તેના સાર ઉપરથી જણાય છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ તરંગવતી અત્યારે અપ્રાપ્ય છે પણ નેમિચંદ્રે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર લખ્યો છે. પઉમચરિયમાં જે દેશી શબ્દો આવે છે અને નેમિચંદ્રે જે લખ્યું છે તે ઉપરથી તત્કાલીન અને તત્પૂર્વીય પ્રાકૃત સાહિત્ય વિષેના આ લેખકના નમ્રોદ્ગારોને પુષ્ટિ મળે છે. પાદલિપ્તની નિર્વાણકલિકામાં પણ ગ્રહો અને નક્ષત્રોનો સારો ઉલ્લેખ થયો છે. (જુઓ નિર્વાણકલિકા અર્હત્‌ના વર્ણાદિક્રમ વિગેરે). આ ઉપરથી પઉમચરિયમાં આવતી તેવી માહિતી વિષેના લેખકના વિચારોને પુષ્ટિ મળે છે. આ ઉપરથી કહેવાતું તાત્પર્ય એટલું જ કે વિમલસૂરિ, ઉમાસ્વાતિ, પાદલિપ્ત એ ત્રણેય એકબીજાથી બહુ જ ટૂંકા અંતરમાં થયા હતા.

પઉમચરિયમાં અમુક પ્રસંગો કામશાસ્ત્રાનુસાર જ વર્ણવ્યા છે. દા. ત. હનુમાનનો સુરતક્રીડાનો પ્રસંગ, દશાનનની વિરહવેદના, મધુપિંગલના અતિસુન્દરી સાથેના પ્રેમપ્રસંગની શરૂઆત અને વિકાસ, ભવનપાલી દેવીના નૃત્ય પ્રસંગે અમુક શારીરિક હાવભાવનું વર્ણન, આશક અને માશુકની મનોવેદના વિગેરે વિગેરે બાબતો બતાવે છે કે કામશાસ્ત્રથી વિમલસૂરિ પરિચિત હોવા જોઇએ. બુદ્ધચરિત્રનો કર્તા અશ્વઘોષ પણ વિમલસૂરિ પછી તરતજ થયો હોવો જોઇએ. પઉમચરિયમાં ઉલ્લેખાયેલા હાવભાવ તે જાણતો હોવો જોઇએ. રામ, રાવણ, લવ અને કુશ વિગેરે વિગેરે વિશિષ્ટ નરવરોના દર્શનાકાંક્ષાવાળી સ્ત્રીઓનાં વર્ણનો પઉમચરિયમાં ત્રણ ચાર જગ્યાઓએ સારાં કર્યાં છે પણ અશ્વઘોષનું તેવા પ્રસંગનું ફક્ત એક જ વર્ણન, કાલિદાસનાં રઘુવંશ અને કુમારસંભવમાં તેવાં વર્ણનો, બાણભટ્ટનું તેવું એક વર્ણન, પઉમચરિયના વર્ણનોને ઢાંકી દે છે. પઉમચરિયનું ક્રીડાગ્રહમાંની ક્રીડાઓનું વર્ણન અશ્વઘોષ અને કુમારદાસે બીજી રીતે બહુ જ સુંદર કર્યું છે. કાલિદાસ, દિઙ્નાગ, કુમારદાસ, ભવભૂતિ, જયદેવ વિગેરે કવિઓએ રામકથાને અપનાવતાં આપણને સાહિત્યના અમરપ્રસંગો (Flashes of immortality) કેવા અને કેટલા આપ્યા છે તે તો જાણીતું જ છે. દશકુમારચરિત્રમાં પણ પઉમચરિયમાં ટૂંકાણમાં આવતી ઘણી વાતો વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવી છે.

આ બધી વિગતો રજુ કરી આ લેખક એ જ નમ્ર અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે કે વિમલસૂરિએ આપેલો વીરસંવત્ ૫૩૦ પઉમચરિયના રચનાકાલ માટે ખરો જ છે. જેમ પઉમચરિયના રચનાકાલ વિષેના આ લેખકના મંતવ્યમાં અનેક વિચારમન્થનાન્તે ફેરફારો થયા અને અન્તે કવિની સાથે આ લેખક સમ્મત થયા તેમ અન્ય વાચકો પણ થાય એ જ હાર્દિક અભિલાષા.
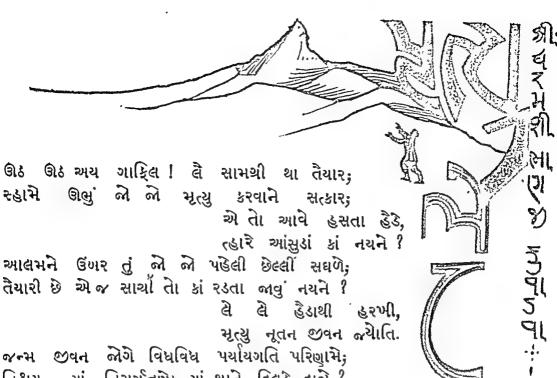
ઊઠ ઊઠ અય ગાફિલ! લે સામથી થા તૈયાર;
સ્હામે ઊભું જો જો મૃત્યુ કરવાને સત્કાર;
એ તો આવે હસતા હૈડે,
ત્હારે આંસુડાં કાં નયને?
આલમને ઉંબર તું જો જો પહેલી છેલ્લી સઘળે;
તૈયારી છે એ જ સાચી તો કાં રડતા જાવું નયને?
લે લે હૈડાથી હરખી,
મૃત્યુ નૂતન જીવન જ્યોતિ.
જન્મ જીવન જોગે વિધવિધ પર્યાયગતિ પરિણામે;
નિશ્ચય જ્યાં નિસર્ગતણો ત્યાં શાને દિલડે દાઝે?
લે લે ભાવથકી ભેટી,
મૃત્યુ મનથી ભય મ્હેલી.
આજકાલ સૌ સકળ અનુભવ જો જો અંત વિચારી;
ઘણાં જીવન તોયે એવાં સુખદુઃખ અનુભવ ચારી;
વદે જગ લઘુ જીવન મીઠાં,
ત્હને શી દીર્ઘ રહી ઇચ્છા?
રડવું શાને? જે છે અંતે સાચું કાં ના કરવું?
રડનારાં દીસે ના રહેતાં તો પછી કાં દિલ ડરવું?
કાં ના ભાવથકી ભળવું?
શાને વ્યર્થ હૃદય ડરવું?
કર સ્વાગત શાંતિથી વ્હાલા! આદર અતિથિભાવે;
એ તુજ કારણુ તુજ આંગણીએ નવિન જીવનરસ લાવે;
લે લે ભાઈ! હવે ભેટી,
છોડીને ઉરતણી ઉદાસી.
હા ભેટું હા ભેટું વ્હાલા! આવ આવ ઓ મૃત્યુ!
આજ કાલ સાચું છેવટ તો ક્યમ અંતર દુઃખ વેઠું?
લે લે ભાવથકી ભેટું,
હવે ઉર—ડંખ નહિ વેઠું.

[શ્રી આત્મારામજી

[**શ્રી** ધૂમકેતુ એ પ્રસિદ્ધ ગલ્પકાર, નિબંધ-લેખક અને વિવેચક છે. તેમનાં પુસ્તકો તણખા, ભાગ ૧ થી ૩, અવશેષ, જલબિન્દુ વગેરે સારી ખ્યાતિ પામ્યાં છે. અર્વાચીન લેખકોમાં નાની વાર્તાઓના લખનાર તરીકે તેઓ અજોડ છે. તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી વાર્તાઓમાં પણ અનેક તત્ત્વકણો આપે છે. નિબન્ધકાર ઉપરાંત વિવેચક તરીકે નવીન અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરી તેમણે પોતાનું અનેકવિધ સામર્થ્ય બતાવી આપ્યું છે. આ લેખ ટૂંકો છે છતાં તેમાંથી ગ્રહણ કરવા જેવું જૈનોને જરૂર મળશે.—**સંપાદક.**]

જીવનમાં અહિંસાને સ્થાન છે, એનો એક વ્યાપક અર્થ એવો છે કે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી જોવાનું ધર્મવ્રત માણસ સ્વીકારે છે. એ ઉપરાંત અહિંસાની પણ અધમ, મધ્યમ ને ઉત્તમ એવી ત્રણ કોટી હોઈ શકે. જીવમાત્રની હિંસાથી દૂર રહેવું એ એક પ્રકારની અહિંસા—પણ એ અધમ કોટીની. એથી ઉંચી કોટી એ કે કાયિક અહિંસ

ઉપરાંત વાણી અને મનથી પણ અહિંસા સેવવી; પણ સર્વોત્તમ અહિંસા તો એ છે કે જેમાં મનુષ્યનો પ્રેમધર્મ વિશ્વના પ્રેમધર્મની સાથે સંવાદી બની જાય છે.

એવો પ્રેમધર્મ એ જ અહિંસાનું ખરું રહસ્ય છે. એવો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમધર્મ સ્વીકાર્યા વિના કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાને, માત્ર જીવમાત્રની હિંસાથી દૂર રહે છે એટલા કારણે, સાચો અહિંસક ગણી શકે નહિ. ખરી વાત એ છે કે અહિંસા એ પ્રેમ–સરણીનું છેલ્લામાં છેલ્લું પણ અનિવાર્ય પગથિયું છે. એ પગથિયા ઉપર ચડતાં ચડતાં છેવટે મનુષ્ય '**अहिंसा परमो धर्मः**'–એવી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમધર્મની ભૂમિકા મેળવે છે. એ ભૂમિકાને મેળવવાનું મંથન કર્યા વિના કેવળ પહેલાં પગથિયા ઉપર જ મનુષ્ય સ્થિર થઇ જાય તો એનો વિકાસ રૂંધાઇ જાય છે.

અહિંસામાં એક બીજો પણ અર્થ છે. અહિંસા નિયમવડે મનુષ્ય વિશ્વ સાથેના પોતાના સંબંધોનો વધારે ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી શકે છે. એ અભ્યાસને પરિણામે એ જોઇ શકે છે કે જેને એ વ્યવહાર માને છે તે ખરી રીતે હિંસા છે. એ હિંસાથી બચવા માટે એણે પ્રયત્ન કરવો હોય તો એણે એના વ્યવહારનો અર્થ પણ ફેરવવો રહ્યો. વ્યાજ લેવું એ વ્યવહાર છે; ભાઈએ ભાગ પડતાં ભાઈની વિધવાને રોવરાવી મૂકવી એ વ્યવહાર છે. કદાચ એ જ હોંશિયારી કે ચાલાકી છે; પરંતુ એ સર્વ ઓછાવત્તા હિંસાના જ પ્રકારો છે. પોતાને અહિંસક કહેનારો માણસ આવા હિંસક સંબંધો વિષે ઊંડો વિચાર કરી જાતનિર્ણય કર્યા વિના રહી શકે જ નહિ. એ ઊંડો વિચાર એને એવા નિર્ણય પર લાવશે કે જરૂરિયાત કરતાં વધારે સંગ્રહ કરવાની લાલસામાં જ હિંસા માત્રનું મૂળ રહ્યું છે. અને તેથી વ્યવહારનું શુદ્ધિકરણ કર્યા વિના અહિંસામાર્ગનું સાચું પાલન કરવાનો કોઈ માણસ દાવો કરે તો એ તદ્દન જૂઠાણું છે.

વ્યવહારનું શુદ્ધિકરણ, માનવ માનવ સાથેના–અને બીજા સઘળા સંબંધોમાં પ્રેમધર્મને મહત્ત્વને સ્થાન આપી, બીજા બધા લાભને ગૌણ સ્થાન આપશે. અહિંસામાં વિશ્વવ્યાપી ધર્મ બનવાનું બળ રહ્યું છે તે આવી સાચી ઉપાસના હોય ત્યારે જ શક્ય બને છે. ધર્મનાં બે સ્વરૂપો આચાર–અને વિચાર–એ બન્ને ત્રાજવાને સ્થિર ને સમ રાખવા માટે માનવદેહ દાંડીરૂપ ગણાવો જોઇએ. માનવદેહની એ જ વિશિષ્ટતા છે. અહિંસા એ હરેક મનુષ્યનો ને હરેક પળનો ધર્મ છે. પછી એની ઝીણવટભરેલી સમાલોચના કર્યા વિના કે સમજ્યા વિના કેવળ શબ્દાર્થને જ વળગી રહી, એના નકારાત્મક ભાગને પ્રધાન રૂપ આપવામાં આવે તો એનો ખરેખરો મહત્ત્વનો અર્થ–વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ–એ ગૌણ બની જઈ અહિંસા–ધર્મની ભવ્યતાને ખંડિત કરે છે. એટલા માટે અહિંસા શબ્દ ખૂબ વ્યાપક અર્થમાં અને નિત્યજીવનના વણાટમાં લેવાની જરૂરિયાત છે. ત્યારે જ એ શબ્દમાં જે વિશ્વવ્યાપી સંજીવન બળ રહ્યું છે તે બહાર પ્રગટ થાય અને આ વિશ્વને પ્રેમમય કરી મૂકે.

[શ્રી આત્મારામજી

નાગહ્રદ નગર અને ત્યાંના શિલાલેખો

મુનિ હિમાંશુવિજય ન્યાયકાવ્યતીર્થ

[લેખક મુનિ જૈન ઇતિહાસ, ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઘણો સારો રસ લે છે અને તેને લગતા વિવિધ લેખો જૈન પત્રોમાં પ્રકટ કરાવે છે. પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ આદિ ગ્રંથોનું સંશોધન તેમણે કર્યું છે. પોતાના વિહારમાં જે જે ગામ, શહેર આવે તેમાં જૈન મંદિરો, ભંડારો વગેરેમાંના પ્રાચીન અવશેષો રહ્યા હોય તેની શોધમાં રહી, ઉપલબ્ધ થતું જાય તેની નોંધ કરી લઇને તેનું પ્રકટીકરણ પ્રસંગ આવ્યે તે મુનિ કરતા જાય છે. એ પ્રમાણે નાગદા ગામ પર લેખ લખેલ છે. આનું અનુકરણ સર્વ જૈન મુનિઓ કરે તો સાહિત્ય અને ઇતિહાસની સામગ્રીમાં કેટલો બધો વધારો થાય! હજુયે તેઓ ચેતશે અને જીર્ણશીર્ણ થતા અવશેષોનો ઉદ્ધાર કરશે–સંપાદક.]

કાળનું ચક્ર બહુ જ જબ્બર અને અપ્રતિહત છે. તેની કૃપાથી મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થાય છે. એક કાલે જે સમૃદ્ધ હોય તે બીજે સમયે કંગાલ બને છે. મોટાનું નાનું, જલનું સ્થલ, સ્થલનું જલ, શહેરનું સ્મશાન બને છે. ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં જે મોટાં શહેરો–નગરોના ઉત્તમ ઉલ્લેખો લખાય છે તે શહેરોમાં કેટલું પરિવર્ત્તન થયું છે? આજે તો તેનું નામોનિશાન જ નથી રહ્યું, કાં તે એક અતિ ક્ષુદ્ર ગામડાઓનાં રૂપમાં પરિવર્ત્તિત થયા છે. જે કાલે તે શહેરો હતાં ત્યાં અનેક બનાવો, સત્કાર્યો અને પરાક્રમો થયાં હતાં તે જાણવાનું સાધન અત્યારે પુસ્તકો અને શિલાલેખો છે. એવા શહેરોમાં 'નાગહ્રદ' નામના નગર વિષે અહીં લખવા વિચાર છે.

નામ

પ્રાચીન ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે આ ગામનું જૂનું સંસ્કૃત નામ 'નાગહ્રદ' હતું. 'હ્રદ' શબ્દનો સંસ્કૃતમાં અર્થ જલાશય–તલાવ થાય છે. સંભવ છે કે આ નગર પાસે મોટું જલાશય (તલાવ) હોય, જેનું કુદરતી સૌન્દર્ય આકર્ષક હોય. કેમકે મેવાડમાં સ્થલે સ્થલે એવાં મોટાં તલાવો જયસાગર, રાજસાગર, ઉદયસાગર, ફતેહસાગર આદિ છે કે જે મનુષ્યકૃત સમુદ્રની ઉપમાને ધારણ કરે છે અને દુનિયાના તલાવોમાં મોટું સ્થાન રાખે છે. દેશી ભાષાના તથા

પ્રાકૃતભાષાના ગ્રંથોમાં અને કેટલાક શિલાલેખોમાં આનું નામ 'નાગદ્રહ' પણ મળે છે. તે નામ જુદું નથી, પરન્તુ પ્રાકૃત ભાષાનું નામ સમજવું; કેમકે સંસ્કૃત '**હ્રદ**' શબ્દનું પ્રાકૃતમાં 'દ્રહ'[1] થાય છે.

ધીરે ધીરે દેશી ઉચ્ચારણમાં અપભ્રંશ થઇ 'દ્રહ' નો 'દા' થયો, એટલે કે લોકભાષામાં 'નાગદ્રહ'નું '**નાગદા**' તરીકે આ ગામ પ્રસિદ્ધ થયું. અત્યારે પણ તે જ નામથી ઓળખાય છે.

સ્થાન

અત્યારે જે સ્થળે મેવાડનું મુખ્ય શહેર **ઉદયપુર** છે ત્યાંથી પાકી સડકે ઉત્તર દિશામાં ૧૩ માઇલ ઉપર આ ગામ એક નાનકડા ગામડાના રૂપમાં છે.

પ્રાચીનતા

આ 'નાગહ્રદ' કોણે ને ક્યારે વસાવ્યું ? તેનો પત્તો લાગ્યો નથી, પણ વિક્રમ સં. ૧૧૯૨ પહેલાનું આ ગામ એટલે કે ૮૦૦ વર્ષનું જૂનું છે એમ 'વાઘેલા' તલાવની પાસે ડુંગરની તલેટીમાં આવેલ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં પબાસણ નીચેના લેખથી જણાય છે. એક કાલે 'નાગહ્રદ' નગર મેવાડની રાજધાની હતું. સેંકડો વર્ષો સુધી આ સૌભાગ્ય ઉક્ત નગરને મળ્યું હોય એમ લાગે છે. આ નગર પહેલાં સમૃદ્ધ, વિખ્યાત અને ધાર્મિક, વીર અને કલાકાર લોકોથી શોભિત હતું. 'અદબદજી' નામથી પ્રસિદ્ધ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના પબાસણની નીચેના લેખમાં આ ગામનું નામ 'દેવકુલપાટક' લખ્યું છે. આનાથી તો એમ જણાય છે કે આ ગામ[3] 'દેવકુલપાટક' (દેલવાડા) સુધી લાંબું હતું અને વિ. ૧૪૯૪ માં એટલે કે કુંભારાણાના વખતમાં આ બધા ભાગનું નામ '**દેવકુલપાટક**' હતું. મહારાણા મોકલ અને તેમના પુત્ર મહારાણા 'કુંભા'ના સમય સુધી તો આ નગર ખૂબ જાહોજલાલીવાળું હતું, એમ તે સમયનાં અનેક મંદિરો, તલાવો, વાવડીયોના ઉત્કીર્ણ લેખોથી જણાય છે. અહીંના રાણાઓ મુસલમાન બાદશાહો સામે ઝઝુમવામાં અગ્રેસર હતા.

---

૧ 'ह्रदे ह्रदोः' ह्रदशब्दे हकारदकारयोर्व्यत्ययो भवति । સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણ. ૮-૪-૧૨૦.

૨ પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં 'નાગહ્રદ'ના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે જેથી તે એક જૈન તીર્થ હતું એમ લાગે છે. જેમકે:—

" देलवाडउं 'नागद्राहा' चीत्रोड " મેઘાની તીર્થમાલા ૭૬
" चकार नागह्रदपार्श्वतीर्थे........." શ્રી મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી ૩૯
" नागद्रहि नमी लीलविलास " શીલવિજયકૃત તીર્થમાલા.
" नागद्रहि पासं तूं नमी छूटि " શ્રી જિનતિલકકૃત તીર્થમાલા.

૩ આ ગામ 'નાગદા' (નાગહ્રદ) થી ઉત્તરમાં ચાર માઇલ છે. આનાં પ્રાચીન નામ 'દેવકુલપાટક' 'દેઉલવાડા' 'દેલઉલા' વિગેરે છે. અત્યારે આનું નામ 'દેલવાડા' છે. અહીં ૪ જૈનમંદિર છે. અહીંના પ્રાચીન શિલાલેખોનો સંગ્રહ કરી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ **શ્રીવિજયધર્મસૂરિ** મહારાજે 'દેવકુલપાટક' નામનું મૌલિક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં દેલવાડા વિષે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

પ્રાચીન મંદિરો અને સ્થાનો

'મેવાડ' એ ધર્મ દેશ છે. તેના રાણા ધર્મરક્ષક રહ્યા છે તે કારણે જ મેવાડ ભૂમિ (દેશ) તરસો જેટલાં વર્ષો સુધી સીસોદીયા વંશના રાણાઓના હાથમાં રહી છે. હજી પણ છે.

મેવાડ રાજ્યમાં દરેક ધર્મ અને ધર્મવાળાઓને સારી સરખી ઈમદાદ મળી છે. તેથી મેવાડમાં ધર્મ–ધર્મસ્થાન અને ધર્મભાવનાઓનો સારો વિકાસ સધાયો છે, તેથી જ તો અનેક સંગ્રામો અને રાજખટપટની જેમ સંખ્યાબંધ ધાર્મિક ઉત્સવો, પ્રતિષ્ઠા–મહોત્સવો પણ આ 'નાગહ્રદ' નગરે જોયાં છે. વીર, ધીર, ગંભીર સંતોનાં એણે દર્શન કર્યાં છે. રાજનૈતિક, ધાર્મિક અને સામાજિક અનેક બનાવોના સાક્ષીભૂત એવા પર્વત–શિખરો, તલાવો; મંદિરો અને જમીન મૌનપણે એ ભૂતકાલનો ઇતિહાસ હજી ય યાત્રિકોને સંભળાવે છે. સ્થલે સ્થલે જમીન ઉપર કે પહાડ ઉપરનાં સુંદર શિલ્પવાળા ગગનચુંબી જૈન મંદિરોએ મેવાડના રાજા અને પ્રજાજનોની ચડતી–પડતી જોઈ છે, તડકા–છાયા સહ્યાં છે.

કહેવાય છે કે એક વખતે અહીં ૩૫૦ જૈનમંદિરોની ઝાલર (ઘંટ) સંધ્યા વખત વાગતી, હજારો ધર્મપ્રિય લોક દેવમૂર્ત્તિનાં દર્શન કરી આત્માને પ્રસન્ન કરતા; પણ આજે તો ૩૫૦માંથી અહીં ફક્ત એક જ જૈનમંદિરમાં મૂર્ત્તિઓ રહી છે અને મહિનાઓમાં કોઇક જૈન યાત્રી આવે છે. આ મંદિરમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પદ્માસનમાં બેઠેલી ૯ ફુટ ઉંચી શ્યામ પાષાણની સુંદર મૂર્ત્તિ છે. મૂર્ત્તિની રચના ધ્યાન ખેંચનારી છે. નીચે મોટું બબાસણ પણ સુંદર છે. પહેલાં આજુબાજુ પરિકર અવશ્ય હશે[4] પણ તે ગમે તે કારણે નષ્ટ થઈ ગયું છે.

આ મૂર્ત્તિ નીચે એક મોટો શિલાલેખ છે તે સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. તેની નકલ અમે ઉતારી છે, પણ ગુરુદેવ **શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજના 'દેવકુલપાટક'** પુસ્તકમાં તે લેખ છપાઈ ગયો હોવાથી અહીં હું આપતો નથી. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ—"સં. ૧૪૯૪ના મહા સુદિ ૧૧ ગુરુવારે મહારાણા કુંભાના રાજ્યમાં ઓસવાલ જાતિના '**નવલક્ષ**[5]' (નવલખા) શાખામાં થએલ **સારંગ** નામના શ્રાવકે આ મૂર્ત્તિ ભરાવી છે અને ખરતરગચ્છના શ્રી **જિનસાગરસૂરિએ** આ મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે."

આ મંદિરમાં રહેલ શાંતિનાથની મૂર્ત્તિને અત્યારે '**અદબદજી**' કહે છે. તેનું કારણ આ લાગે છે કે મૂર્ત્તિ બહુ મોટી–સુંદર છે તેમ મૂર્ત્તિ નીચેના શિલાલેખમાં પણ લખ્યું છે કે 'निरुपममद्भुतं' અર્થાત્ આ બિંબ '**અદ્ભુત**' છે. આ બે કારણોથી

---

૪ કેમકે આ મૂર્ત્તિ નીચેના શિલાલેખમાં "श्रीशांतिजिनवरबिंबं सपरिकरं कारितं । લખ્યું છે.

૫ નવલખા ગામના લોકોએ પંદરમી સદીમાં દેલવાડી વિગેરે અનેક સ્થલે મેવાડમાં મૂર્ત્તિઓ ભરાવી છે, તથા ખરતરગચ્છના જિનરાજસૂરિ, જિનવર્ધનસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ અને જિનસાગરસૂરિએ ઘણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરી છે. જુઓ. "દેવકુલપાટક" પૃ. ૨૫ લેખ નં. ૧૮

આ મૂર્ત્તિની 'અદ્ભુતજી' તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઇ. અને તેનું મેવાડી ભાષામાં અશુદ્ધ રૂપ થઈ '**અદબદજી**' તરીકે નામ થયું હોય એમ મને લાગે છે. આ મંદિર વિશાળ હતું. જીર્ણ થવાથી પાટણવાળા શ્રીયુત '**લલ્લુભાઇ**' નામના શ્રાવકે (કે જેમણે અથાગ પરિશ્રમ અને અઢળક ધનથી મેવાડનાં સેંકડો જૈનમંદિરોની સ્થિતિ સુધારી–સુધરાવી મહાન્ પુણ્ય–યશ મેળવ્યાં છે. મેવાડના જૈનો આ ધર્મપ્રેમી શ્રાવકનો ઉપકાર કદી વિસરી શકશે નહિ) અહીંનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. યાત્રિકો માટે આ તીર્થસ્થળ છે. ઉંચી ટેકરી ઉપર મંદિર આવેલું છે, પણ રેલના રસ્તા ઉપર નહિ હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ બહુ નથી થઈ.

આ મંદિરની પાસે જ જમણી બાજુએ એક બીજું પણ શ્વે. જૈન મંદિર છે. તે બહુ જ મોટું તેમ શ્રી કેસરીયાજીના મંદિરની પદ્ધતિનું છે, પણ અત્યારે તે આખું મંદિર શૂન્ય–જીર્ણશીર્ણ છે, તેમાં મૂર્ત્તિ નથી.

તે સિવાય અહીં જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર અને જમીન ઉપર નીચે અનેક મંદિરો તૂટીફૂટી અવસ્થામાં શૂન્ય પડ્યાં છે, જેમાં જૈન અને હિન્દુ શિલ્પના ઉંચા નમૂના છે, ભાતભાતની કારીગરી–નકશી છે. કેટલેક સ્થળે શિલાલેખો પણ છે.

આ ગામની પાસે લગભગ અર્ધો માઈલ દૂર હિન્દુઓનું એક તીર્થ છે, જેને 'એકલિંગજી' કહે છે. મેવાડના રાણાઓ આ તીર્થને બહુમાનથી જુવે છે. આમાં ચતુર્મુખ મહાદેવજીની મૂર્ત્તિ છે. (લિંગ નથી). આવી મૂર્ત્તિઓ જવલે જ મળે છે. એની પ્રતિષ્ઠા મહારાણા રાયમલે કરી છે. તે વિષે સો શ્લોકની પ્રશસ્તિ પણ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉપર છે. અહીં સાધુ ગોસાંઈ રહે છે. આ મંદિરની શિલ્પકળા જોતાં તે પહેલાંનું જૈન મંદિર હોય એમ લાગે છે. હજી પણ કેટલીક દેરીઓ ઉપર મંગળ મૂર્ત્તિ છે તે જૈન તીર્થંકરની મૂર્ત્તિ છે એમ મેં નજરે જોયું છે. શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર જી. ઓઝા લખે છે કે તે 'લકુલીશ' યા લકુ-

મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી

ટીશની મૂર્ત્તિ છે, જે શિવનો અવતાર હતો. અત્યારે એકલિંગજી રાજના દેવસ્થાનખાતાનું છે. તેની આવક તીર્થખાતામાં જમા થાય છે. આ ગામમાં તૂટેલાં મંદિરો છે, જે પહેલાંના જૈનમંદિરો પણ હોય !

નગરનો ધ્વંસ

સદીઓથી પૂર જાહોજલાલીમાં રહેલું પ્રસ્તુત નગર દૈવયોગે એક ગામડાના રૂપમાં પરિણત થયું. ચડતી અને પડતી, છાયા અને તડકો, દિવસ અને રાત, સુખ અને દુઃખ અનુક્રમે આવે છે તેમ આ 'નાગહ્રદ' ની ચડતી પછી પડતી આવી. દિલ્હીના સુલતાન '**સમસુદ્દીન અલ્તમશ**' બાદશાહે મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી આ રાજધાની જેવા નગરને તોડી નાખ્યું. તે પછી આ નગર સેંકડો મંદિર–મહેલ મકાનોના સ્મશાન જેવું બન્યું. અત્યારે આનું નામ '**નાગદા**' છે. ફક્ત નામનું જ તે ગામ છે. હલકટ જાતનાં ફક્ત ચાર પાંચ ઘર અહીં રહ્યાં છે. ખંડેર, જંગલ અને પર્વત ચૂપચાપ પ્રાચીન જાહોજલાલીનાં વૃત્તાન્તો સંભળાવે છે! પક્ષીઓ મધ્યકાલની કીર્ત્તિની યશોગાથાઓ ગાય છે !

આ ગામની આસપાસ અનેક જૈન–વૈદિક મંદિર, તળાવ, વાવડીઓમાંથી સંખ્યાબંધ શિલાલેખો અને બીજી વસ્તુઓ મળી શકે; પણ ઉદયપુર જેવા જૂના જમાનાના સ્ટેટને આ વસ્તુઓની કિંમત ક્યાં છે ? થોડી સ્થિરતા દરમિયાન મને જે શિલાલેખો મળ્યા છે તે અહીં આપી દઈ સંતોષ માનું છું.

નાગહ્રદ (નાગદા) ના જૈન શિલાલેખો

(१) सं. ११९२ वर्षे चैत्रवदि ४ रवौ देवश्रीपार्श्वनाथश्रींस्तलसंघशाचार्यचन्द्रभार्या...॥

(२) सं. १३५६ वर्षे श्रावण वदि १३ णारेसा तेजलसुत संघपति पासदेव संघसमस्त णेनसाहइत श्रीपारसनाथं ॥[६]

(३) ॐ सं. १४२५ वर्षे ज्येष्ठ १४ बुधवारे ऊकेशवंशे नवलक्षागोत्रे साधुश्रीरामदेव-पुत्रेण माल्हणदेविपुत्र......कास्केण निजभार्या। जिनशासनप्रभाविकाया हेमादेश्राविकाया पुण्यार्थे श्रीसप्ततिशतं जिनानां कारितं.........तत्पट्टे श्रीजिनसागरसूरिभिः ॥

(આ ત્રીજો લેખ પાષાણના ટૂટેલા ૧૭૦ જિનપટ્ટક ઉપરનો છે)

અત્યારે અદબદજી નામથી પ્રસિદ્ધ શાંતિનાથનું જે શ્વે. મંદિર છે તેમાં મૂલનાયકની નીચે એક મોટો શિલાલેખ સં. ૧૪૯૪ નો છે. તેનો ભાવાર્થ હું પહેલાં આપી ગયો છું.

આ મંદિરના સભામંડપમાં થાંભલા ઉપરનો એક લેખ આ પ્રમાણે છે:—

---

૬ સહુ પહેલા એ લેખોઃ વાઘેલા તળાવની જમણી તરફ એક પર્વત છે તેની તળેટીમાં એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જીર્ણ મંદિર છે. ત્યાં પબાસણ ઉપર ત્રણ ટાંકા છે, તેની પડખે ખોદેલા છે.

(४) संवत् १८७९ वर्षे वैशाखसुदि ११ सोमे साहाजीश्री जेठमलजी ताराचंदजी कोठारीजातश्रीं........साह्जीश्री उदेचंदजी.........

(૫) અમે જ્યારે ઉદયપુરમાં ચોમાસું રહ્યા હતા ત્યારે ત્યાંની **વિક્ટોરીયા લાયબ્રેરી** અને **મ્યુઝિયમ** જોવા ગયા હતા. ત્યાં મ્યુઝિયમમાં એક **આદિનાથ** ભગવાનનું પરિકર છે. તેની નીચે આ પ્રમાણે લેખ મને વંચાયો:—

ॐ नागह्रदपुरे राणा श्रीकुंभकर्णराज्ये श्रीआदिनाथबिंबस्य परिकरः कारितः । प्रतिष्ठितः श्रीखरतरगच्छश्रीमतिवर्धनसूरिभिः । उत्कीर्णवान् सूत्रधार धरणाकेन श्रीः ॥

ટૂંકું અવલોકન

અહીં પાંચ શિલાલેખો આપ્યા છે જેમાંથી એકમાં સંવત્ નથી; બાકી બધામાં છે. પાંચમો શિલાલેખ પણ કુંભારાણાના સમયનો છે કેમકે તેમાં તેનું નામ છે. કુંભારાણાનો રાજ્યસમય વિ. સં. ૧૪૯૧ થી ૧૫૨૦ સુધીનો છે. આ પાંચમાં વિ. ૧૧૯૨ થી ૧૮૭૯ સુધીના લેખો છે.

પહેલાંના બે લેખો અત્યારે જે નાગદા (નાગહ્રદ) ગામડું છે અને જ્યાં પાર્શ્વનાથનું જૈન મંદિર હતું ત્યાંના છે. તેની સામે મોટું તળાવ છે. તે કુંભકર્ણ રાણાના પિતા **મોકલ** રાણાના ભાઈ **વાઘસિંહ**ના નામથી બન્યું છે; તેથી **વાઘેલાતળાવ** કહેવાય છે.

ત્રીજા લેખમાં નવલક્ષ ગોત્રનું નામ છે. આ ગોત્રના લોકોએ ચૌદમી સદીથી ઓગણીસમી સદી સુધી ઠેકાણે ઠેકાણે જૈન મંદિર બંધાવ્યાં હોય એમ મળેલા કેટલાક શિલાલેખોથી જણાય છે.[૭] વિ. ૧૪૨૫ ના લેખમાં જિનસાગરસૂરિનું નામ છે. અને વિ. ૧૪૯૪ ના અદબદજીના લેખ ઉપર પણ છે તે સાચું લાગતું નથી, યા તો કદાચ તે નામના જુદા જુદા આચાર્યો હશે.

ચોથો લેખ સં. ૧૮૭૯ નો છે. તેમાં કોઠારી ગોત્રના શાહજીઓનાં નામ છે. 'સાહજી' એ સાધુનો અપભ્રંશ હોવો જોઇએ. મેવાડ–મારવાડમાં તો એ પદવી–માનસૂચક વિશેષણ છે જેમ બ્યાવરમાં સાહજી ઉદેચંદજી. આ લેખથી એમ જણાય છે કે ઓગણીસમી સદી સુધી અહીંના મંદિર તરફ લોકોનું આકર્ષણ સારું હતું.

પાંચમો લેખ કુંભારાણાના સમયનો છે. તે જૈન ધર્મ ઉપર વધુ પ્રેમ રાખતા હોય એમ લાગે છે. તેમના સમયમાં મેવાડ મારવાડમાં સંખ્યાબંધ મંદિરો બન્યાં છે.

---

૭ ઉદયપુર ગામની બહાર જે ચોગાનના મંદિરમાં **પદ્મનાભ**ની મૂર્તિ વિ. સં. ૧૮૧૪ ની છે તે પણ નવલખા ગોત્રવાળાઓએ ભરાવી છે.

[લેખક મહાશય એક પ્રતિષ્ઠિત દેશસેવક, સમાજસુધારક અને સાહિત્યક છે. અમદાવાદ ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના એક મહદ્ અંગ છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની જન્મશતાબ્દિ પૂર્ણ થયાના આ વર્ષમાં તે નિમિત્તનો ઉત્સવ ઉજવવા માટે ચાલુ આખું વર્ષ રખાયું છે અને તે માટેની સમિતિએ પણ સર્વ ધર્મોની પરિષદ્ હિન્દમાં મેળવવાની સૂચના કરી છે, જ્યારે લેખકશ્રી તે પરિષદ્ ગૂજરાતમાં મળે એમ ઇચ્છી તે માટે કાર્ય કરવા જૈન ધર્મના આચાર્યો વધારે યોગ્ય છે એમ આ ટૂંકા લેખમાં બતાવે છે. એ વાત અમને બહુ ગમે છે, એમાં અમારી હાર્દિક સહાનુમતિ છે; પરન્તુ જૈન ધર્માચાર્યો એ ઉપાડી લઇ સ્યાદ્વાદની સહિષ્ણુતા અને અવિરોધવૃત્તિ જગત્ સમક્ષ એ દ્વારા બતાવશે ? એ પ્રશ્ન રહે છે. તેઓ પ્રથમ અરસ્પરસ અનુકૂળતા કરી પછી જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરી શકે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એ ધન્ય સમય સત્વર આવે.—સંપાદક.]

અકબર બાદશાહે, સર્વધર્મપરિષદ્ ભરી હતી અને યુગે–યુગે આપણા દેશે સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય કરીને રાષ્ટ્રજીવનને અમર રાખવા જે સફળ પ્રયત્નો કરેલા તેની પુનરાવૃત્તિ બહુ જ ઉત્તમ રીતે સાધી હતી. ઔરંગઝેબ જ માત્ર એમની પછી ન થયો હોત અને દારા સુકોહ, જેણે ઉપનિષદ્નાં ભાષાંતર કરાવ્યાં હતાં તે મુગલસમ્રાટ બન્યો હોત તો આજ હિન્દુ મુસલમાનના જે દુઃખદાયક ભેદો જોઇએ છીએ તે આપણા દેશમાં ન હોત.

સ્વામી વિવેકાનંદે ચીકાગો પરિષદ્માં કહ્યું હતું કે અકબર બાદશાહ પછીનો સર્વધર્મપરિષદ્ ભરવાનો બીજો પ્રયત્ન અમેરીકાએ કર્યો હતો અને પછી તો કોઇ ને કોઇ સ્થળે આવી પરિષદો ભરાતી રહી છે અને એને પરિણામે સાંપ્રદાયિકતાઓ તૂટતી જાય છે અને ધર્મજીવનમાં

નકામી વસ્તુઓ કઇ અને મુદ્દાની કઇ એ તારવાઇ રહી છે. જો કોઈ ધર્મે જીવવું હોય અને પ્રજાઓને મહાન્ બનાવવાનું જે એમનું બિરુદ છે તે સાચવવું હોય તો જૂની માન્યતાઓ અને રૂઢિચુસ્તતાઓમાં જમાનાને યોગ્ય ફેરફાર કર્યે જ છૂટકો છે. ફાધર ઈન્ગે જેવાએ વિજ્ઞાનની શોધો પછી ખ્રીસ્તી ધર્મે પણ જૂના સિદ્ધાંતોમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા જોઇએ અને બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય પરથી એનાં રહસ્યો સમજવામાં નવો પ્રકાશ કેવી રીતે મદદ કરી શકે છે તે સમજાવી ખ્રીસ્તી ધર્મની મહાન્ સેવા કરી છે. એ, અને એમના જેવા સુધારકોનો એ દાવો છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મ પણ સનાતન રહી શકવાની તાકાત ધરાવે છે. આપણે તો હિન્દુ ધર્મને સનાતન કહીએ જ છીએ અને રશિયા ધર્મ માત્ર સામે, આજકાલ જે બળવો કરી રહ્યું છે તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનનારા વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે કે રશિયાના ધર્મ સામેના વાંધા, સનાતન હિન્દુ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સામે ટકી શકે એવા નથી. આમાં જૈનધર્મને તો હું જુદો ગણતો જ નથી. બૌદ્ધ, જૈન, શીખ એ બધા ધર્મો તો સનાતન ધર્મની માત્ર જુદી જુદી દૃષ્ટિઓ જ છે; પરન્તુ એમાં દૃષ્ટિ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એ માત્ર માન્યતાઓ નથી પરન્તુ આચરવાની વસ્તુઓ બની છે અને આ વિશાળ દેશના ભિન્ન ભિન્ન રુચિના લોકોના પ્રકૃતિ-ધર્મને અનુકૂળ વિકાસ સાધવામાં અને સંઘબળ વધારવામાં તે તે ધર્મ અને બીજા સંપ્રદાયોએ પણ અનુપમ સેવા કરી છે.

ડૉકટર હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ.

વર્ત્તમાન, તેમ છતાં આપણે મન બહુ જ મહત્ત્વનો કાળ છે અને વર્ત્તમાનમાં, આપણા ધર્મો અને સંપ્રદાયોએ સમભાવ કેળવી તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી એકબીજાની નજદીક આવવાની વધારે જરૂર છે. ક્યાં ક્યાં જુદાઇ છે તે તરફ નહીં જોતાં, ઇસ્લામ ધર્મ સુદ્ધાંએ

એકઠા મળી ક્યાં ક્યાં આપણા બધામાં સરખાપણું છે તે હવે આપણે તારવવું જોઈએ. પ્રજાની લાયકી વધે તે માટે ધર્મો છે; નાલાયકી વધે તે માટે નથી. વિશ્વબંધુત્વ કે પ્રજાઓના સંઘના આદર્શોની ભલે અવગણના થતી. મારી ભિક્ષા માત્ર આપણા પ્રિય સ્વદેશની લાયકી વધારવા પૂરતી જ છે અને હાલમાં પાછા ધર્મના જ કારણથી આપણામાં ભેદભાવ પડાવવાના દુષ્ટ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેવે વખતે વિશાળ દૃષ્ટિવાળા વીતરાગી મુનિઓને અને આચાર્યોને મારી વિનંતિ છે કે હવે સર્વ ધર્મોની પરિષદ્ ભરવાના પ્રયત્નો ગૂજરાતમાં કરો. ગૂજરાતમાં આ માટે સુભાગ્યે વિદ્વાનો છે, કાર્યકુશળતા છે, ધનસંપત્તિ છે.

આવી પરિષદો મારફતે જગત્‌માં રહેતી જ્ઞાનગંગા આપણે ઘર-આંગણે લાવી શકાશે. આધુનિક વિજ્ઞાન, રાજકારણ, કેળવણી, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, લગ્નજીવન, સુપ્રજનન ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં પ્રાચીન જ્ઞાનસંપત્તિ સાથે અર્વાચીન અનુભવોનું મિશ્રણ થઈ શકશે.

શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણે, હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્તમતા સિદ્ધ કર્યા પછી નિસાસો નાખીને કહ્યું છે કે: "પરન્તુ મને કોઈ પૂછે કે તમારું તત્ત્વજ્ઞાન આટલું બધું ઉત્તમ છે તો એણે અણીની વખતે તમારી પ્રજાને કેમ ના બચાવી ? તો એનો જવાબ હું આપી શકું એમ નથી." અને એમ કહ્યા પછી એમણે હાલ ચાલતી દેશસેવામાં અને મહાત્માજીના કર્મયોગમાં શ્રદ્ધા બતાવી છે. એ જ સેવા વધારે ફલવતી બને, એ જ કર્મયોગ સર્વવ્યાપક થાય તે માટે હું ઉપલી પરિષદની માગણી કરું છું અને સ્યાદ્‌વાદમાં જે જૈનધર્મે અદ્વિતીય પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે તે સ્યાદ્‌વાદના આચાર્યો જ આવી પરિષદ્‌ની શરુઆત કરવા સૌથી વધારે લાયક છે એમ માનું છું.

સાચા ધર્મગુરુમાં શાસ્ત્રરહસ્યજ્ઞાન, પવિત્ર આચરણ અને શુદ્ધ હેતુ: એ ત્રણ ગુણ હોવા જોઈએ. કેટલાક લોકો કહે છે કે: ગુરૂના આચાર અને ગુપ્ત વર્ત્તનનો વિચાર આપણે શા માટે કરવો જોઈએ ? આપણે તો માત્ર તે જે ઉપદેશ આપે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, પરંતુ તેમનું એ કથન યથાસ્થિત નથી. આત્માની શુદ્ધિ થયા વિના પરમાત્માના દર્શન, કિંવા દિવ્યજ્ઞાન-અતીંદ્રિય જ્ઞાનની એક કોડી માત્ર પણ પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. જેનામાં આધ્યાત્મિક શક્તિ ન હોય તે બીજાનો ઉદ્ધાર શી રીતે કરી શકે ? ગુરૂના મનમાં પરમાર્થ જ્ઞાનની એવી બલવતી લહરીઓ આવવી જોઈએ કે, (ચંદ્રોદય થતાં જ સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે તેમ) પ્રેમના વેગથી તેનું અંતઃકરણ શિષ્યના અંતઃકરણને પકડી શકે. શિષ્યમાં રહેલી બુદ્ધિમત્તા અને તેના ગુણોને કેવળ ઉત્તેજન આપવું એટલું જ ગુરુનું કર્ત્તવ્ય નથી, પણ તેના આત્માની થોડીઘણી પણ ઉન્નતિ તો કરવી જ એ તેનું પ્રધાન કર્ત્તવ્ય છે. સત્ય અને ગુણવિશિષ્ટ એવો એક પ્રકારનો પ્રવાહ ગુરુના મનમાંથી નીકળીને શિષ્યના મનમાં જતો હોય છે માટે ગુરૂ પવિત્ર જ હોવો જોઈએ.

વિવેકાનન્દ.
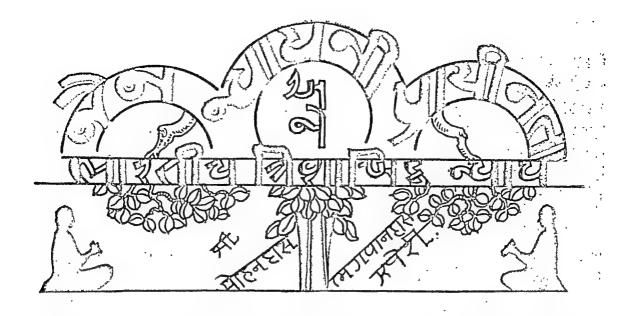
[લેખક જૈન ન્યાયમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે. તેમના પ્રયાસથી જૈન એજ્યુકેશન બૉર્ડદ્વારા લેવાતી ધાર્મિક પરીક્ષાના પઠનક્રમમાં પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક આદિ દાખલ થયેલ છે, કે જે પુસ્તક પર પોતે ગૂજરાતી ટીકા લખી હતી તે છેલ્લા ભાગ સિવાયની 'જૈનયુગ' નામના ભૂતપૂર્વ માસિકમાં પ્રકટ થઇ છે. બાકીનો ભાગ લખેલ તૈયાર છે, પણ તે છપાય ત્યારે ખરો. તેની પ્રસ્તાવના માટે તૈયાર કરેલ જૂનો અપ્રકટ નિબંધ અત્ર પ્રકાશ પામે છે. લેખકનું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન સારું છે. મંત્રશાસ્ત્રમાં પણ વિશેષ જ્ઞાન ધરાવે છે. પાદલિપ્તસૂરિના નિર્વાણકલિકાનું તેમણે સંશોધન કરેલું છે અને સદ્ગત શ્રી લજપતરાયના ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ સંબંધે ભ્રમો દૂર કરવા માટે તેનો ઉત્તર લખવામાં લેખકશ્રીએ જબરો ફાળો આપ્યો છે કે જે Historical facts about Jainism એ નામથી જૈન એસોસીએશન ઑફ ઇંડિયા તરફથી પ્રકટ થયેલ છે.

આ લેખમાં જૈન ન્યાયની પ્રાચીનતાનાં પ્રમાણો આપવા સાથે અન્ય બે ન્યાય શાખા નામે વૈદિક અને બૌદ્ધ ન્યાયના પ્રવર્ત્તકોનો ઇતિહાસ આપેલ છે. યુક્તિવાળું કથન દરેક સ્થળે માન્ય થાય. **युक्तिमद् वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः** એ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું કથન દરેક અભ્યાસક, વિચારવાનને સ્વીકાર્ય છે, તેથી યુક્તિવાદમાં જૈનોનો ફાળો જે હોય તે શોધી, વિચારી, તેને બહાર લાવી તેનું પઠન-પાઠન થવું ઘટે છે એ લેખકે આ લેખમાં કુશળતાથી બતાવ્યું છે.—સંપાદક.]

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ગૌતમઋષિએ અથવા મહર્ષિ અક્ષપાદે ન્યાયસૂત્રો રચ્યાં ત્યારથી ન્યાયદર્શનની શરૂઆત થઈ એટલું જ નહિ પણ ન્યાયની અર્થાત્ હેતુવિદ્યાની પણ ત્યારથી જ શરૂઆત થઇ. આ માન્યતા, જેમ બીજી ઘણી માન્યતાઓ ઊભી થાય છે તેમ જ ઊભી થઇ છે. ઐતિહાસિક સાધન અને ગવેષણાના અભાવે એવી ઘણી માન્યતાઓ ચર્ચાથી પણ પર ગણાય છે. આ માન્યતા ઊભી થવામાં કેટલાંક કારણો એ પણ છે કે વર્તમાન સમયમાં વૈદિક ન્યાય સિવાયના ન્યાયગ્રંથોનો અપ્રચાર અને ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધોની નષ્ટપ્રાય દશા અને

જૈનોનું ગૌણુત્વ છે. વળી ન્યાયસૂત્રના સુંદર પરિષ્કારથી યુગો સુધી વિદ્વાનો પર પડેલો પ્રભાવે ન્યાયવિદ્યાનાં મૂળની શોધમાં તત્પર થતાં કોઇ પણ મનુષ્યની બુદ્ધિને મોહ પમાડે છે અને એમ માની લેવાને લલચાવે છે કે ન્યાયસૂત્રો જ ન્યાયનું મૂળ છે. વળી દરેક દર્શનમાં, યુક્તિવાદખંડનમંડન અર્થે ન્યાયસૂત્રોમાં આવિષ્કૃત નિયમો, વિચારણાની ગહનતા, સૂક્ષ્મતા, તલસ્પર્શિતા અને યથેષ્ટ નિશ્ચિત નિરૂપણ માટે ઘણા જ સરસ અને કાર્યસાધક લાગવાથી જુજ ફેરફાર સાથે સ્વીકારાયા, એટલું જ નહિ પણ ન્યાયની પરિભાષા પણ જેમની તેમ સ્વીકારાઇ. એ કારણથી પણ ઉક્ત માન્યતા દૃઢ દઈ.

શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી સોલિસિટર.

ભારતવર્ષમાં "હેતુવિદ્યા—આન્વીક્ષિકી" એ નામથી ન્યાય પુરાતન કાળથી જાણીતો છે; પરંતુ એ તો કબૂલવું જ પડશે કે જે વિકાસ ન્યાયસૂત્રમાં માલૂમ પડે છે તેવો વિકાસ તો પહેલાં ન હતો જ. છતાં એ કથન એક વાત છે અને હેતુવિદ્યા હતી જ નહિ એ કહેવું એ જુદી જ વાત છે. પ્રાચીન કાળમાં ચૌદ વિદ્યા જ મુખ્ય ગણાતીઃ—ચાર વેદ, છ વેદાંગ, મીમાંસા, આન્વીક્ષિકી, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ. આ વ્યવસ્થા સ્મૃતિકાળ પછીની છે એ તો દેખીતું છે; પરંતુ પુરાણો સામેલ હોવાને કારણે જ તે બહુ પ્રાચીન એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા સૈકા જેટલી પ્રાચીન ન હોઇ શકે એમ તો ખાસ નથી; કારણ કે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુરાણો ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં તો મૂકાય છે. તેથી આન્વીક્ષિકી પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ ગણાતું એ તો નક્કી છે. વિશેષમાં મનુસ્મૃતિ, મહાભારત, રામાયણ તેમ જ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં આન્વીક્ષિકીનો ઉલ્લેખ હોવાથી ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં તો આન્વીક્ષિકીનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ રહ્યા તે ઉલ્લેખ—

"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥"

મનુસ્મૃતિ ૭, ૪૩.

મનુસ્મૃતિના ટીકાકાર કુલ્લૂકભટ આમ ટીકા કરે છેઃ—

" तथा आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदय-व्यसनयोर्हर्षविपादप्रशमनहेतुं शिक्षेत ॥ "

" अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥" महाभारत, शांतिपर्व, १८०, ४७.

" धर्मशास्त्रेपु मुख्येपु विद्यमानेपु दुर्बुधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥" रामायण, अयोध्याकांड १००-३९.

ટીકાકાર રામ કહે છે કે આન્વીક્ષિકી—તર્કવિદ્યા સંબંધી આ કથન શ્રુતિવિરુદ્ધ વાદાભિપ્રાયથી વાદીઓ, પ્રમાણભૂત ધર્મશાસ્ત્રો હોવા છતાં શુષ્ક તર્કવિદ્યાથી ઉપજતી બુદ્ધિવડે નિરર્થક વાદવિવાદ કરે છે તેને અનુલક્ષીને છે.

" धर्माधर्मौ त्रय्याम्, अर्थानर्थौ वार्तायाम्, नयानयौ दण्डनीत्याम्, बलाबले चैतासाम् हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति, व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति । प्रज्ञावाक्यवैशारद्यं च करोति ॥

प्रदीपस्सर्वविद्यानामुपायस्सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयस्सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥ " कौटिलीयमर्थशास्त्रम्.

મહામતિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પોતાના ન્યાયાવતારમાં પ્રમાણ અને તેની વ્યવસ્થાને પ્રસિદ્ધ તથા અનાદિ તરીકે વર્ણવે છેઃ—

" प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥
प्रसिद्धानां प्रमाणानां लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।
तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद् व्यामूढमनसामिह ॥ ३ ॥
प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।
सर्वसंव्यवहर्तॄणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तिता ॥ ३२ ॥ "

જૈન પરંપરા પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધસેન વિક્રમના સમકાલીન મનાય છે. આધુનિક કેટલાક પુરાતત્ત્વવિદો તેમને શ્રી મલ્લવાદીના સમકાલીન માને છે, એટલે ઇસ્વીસન ચોથા સૈકામાં થયેલ માને છે.

આન્વીક્ષિકીનો અર્થ પ્રારંભમાં તો માત્ર સત્યશોધન માટે અન્વેષણની પદ્ધતિ એટલો જ હોવો જોઇએ. પછી આન્વીક્ષિકી શબ્દ લોક-વ્યવહાર કે જેમાં દુનિયા અને

તેમાંની પ્રત્યક્ષ દેખાતી બધી વસ્તુઓ સાચી માનવામાં આવે છે તેની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિના અર્થમાં રૂઢ થયો. રાજસભાઓમાં વ્યવહાર–વિવાદના નિર્ણય અપાતા તેથી આ પદ્ધતિનો ત્યાં વિશેષ ઉપયોગ થવાથી તે રાજના અમાત્યાદિને તથા વ્યવહાર–વિવાદ કરનારાઓને અને પછી સર્વ લોકમાં જાણીતી થઇ. આ વાત ઉપર ટાંકેલા ન્યાયાવતારના ૩૨ મા શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે. બીજી તરફ મીમાંસા કે જેનું મુખ્ય કાર્ય વેદોના અર્થનો નિર્ણય કરવાનું હતું તેમાં પણ આ પદ્ધતિ યોજાઇ. તેઓ આ નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિને ન્યાય કહેતા અને તેથી આન્વીક્ષિકીને બદલે ન્યાય શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ થયો. મીમાંસકોના કેટલાયે ગ્રંથો 'ન્યાય' શબ્દયુક્ત છે, જેવા કે:–ન્યાયમાલાવિસ્તર, ન્યાયરત્નાકર, ન્યાયપ્રકાશ. પછી આન્વીક્ષિકી એટલે પદ્ધતિસરની દાર્શનિક ચર્ચા એવો અર્થ રૂઢ થયો. આ હેતુવિદ્યાનો ઉપયોગ આયુર્વેદમાં પણ થયો અને ચરકે પણ આન્વીક્ષિકીનો ઉલ્લેખ કર્યો. ટૂંકામાં કહીએ તો વેદાર્થનિર્ણયમાં તેમજ વ્યવહારમાં આનો ઉપયોગ થવાથી આ હેતુવિદ્યા સાર્વજનિક થઈ, જો કે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રો, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેએ એનું સ્થાન ગૌણ છે એમ વારંવાર કહ્યું. આમ તેના ગૌણત્વ સંબંધી અભિપ્રાયો લખવા પડતા, એનું કારણ એ જ હતું કે લોકોમાં બહુ આદરને પામી હોવાથી તેનો સર્વત્ર ઉપયોગ થવા માંડ્યો હતો. આથી એ ચોક્કસ છે કે વેદકાળ પછી આન્વીક્ષિકીનો સમુદ્ભવ થયો અને ધીમે ધીમે શ્રુતિ–સ્મૃતિની તે પ્રતિસ્પર્ધી બની.

ન્યાયસૂત્ર પૂર્વેના વૈદિક ન્યાય–વિચારકોમાં અષ્ટાવક્ર, દત્તાત્રેય, પુનર્વસુ, આત્રેય અને સુલભા નામની વિદુષીનાં નામો પૂર્વકાલીન ઉપનિષદ્ આદિ સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. History of Indian Logic pp. 9–17. ન્યાયસૂત્ર માટે પણ ઐતિહાસિક ગવેષકોનો એવો મત છે તેના ભિન્ન ભિન્ન સમયે ભિન્ન ભિન્ન કર્તાના હાથે સંસ્કરણ થયાં હોય એમ લાગે છે. ગૌતમે પ્રમાણ, પ્રમેય અને વાદ ઉપર લખ્યું હશે, અને અક્ષપાદે અવયવ અને અન્યમતપરીક્ષાનો વિષય ઉમેર્યો હશે. History of Indian Logic pp. 49-50. ન્યાય–વિચારણામાં ન્યાયસૂત્રનું સ્થાન વ્યાકરણ સાહિત્યમાં પાણિનીના વ્યાકરણ જેવું છે.

પાણિનીનું વ્યાકરણ તેની પૂર્વેના વૈયાકરણોના અનુભવના સાર જેવું છે અને એક મહાન્ વૈયાકરણની સુંદર સંગ્રાહક શક્તિ અને અપ્રતિમ વિવેચન તથા નિરૂપણશક્તિના પ્રતાપે જેમ ચિરકાલીન ખ્યાતિ મેળવી શકયું છે, તેમ અનેક નૈયાયિકોની યુગોની વિચાર-ણાને પરિણામે એક સમર્થ નૈયાયિકને હાથે ગ્રથિત થયેલ ન્યાયસૂત્ર પણ તેવી જ સ્થાયી કીર્તિ મેળવી શકયું છે; પરંતુ આથી કંઇ તે નૈયાયિક વિચારણાનું મૂળ હોવાનું ઠરી શકતું નથી.

આન્વીક્ષિકી વિદ્યાના પ્રકીર્ણ વિષયો જુદે જુદે સ્થળે પ્રરૂપાયેલા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, પરંતુ તેને પદ્ધતિબદ્ધ કરનાર તરીકે તો ગૌતમ અર્થાત્ મેધાતિથિ ગૌતમનો નામ–નિર્દેશ મહાકવિ ભાસના 'પ્રતિમા' નાટકમાં (અંક ૫ મો. પૃ. ૭૯) તથા પદ્મપુરાણ, સ્કન્દપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ વગેરેમાં કરવામાં આવ્યો છે. એનો સમય ઇસ્વી સન પૂર્વે ૫૫૦ આસપાસ ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ ઠરાવે છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો ન્યાયસૂત્રની પૂર્વના યુગોમાં નૈયાયિક વિચારણા હતી તો તેમાં જૈન નૈયાયિકોનો ફાળો છે? હોય તો તેના પુરાવા કેટલા છે? ઉત્તરમાં તેના પુરાવા ઘણા છે. એક તો ન્યાયસૂત્રના ભાષ્યમાં ટંકાયેલો છે. ન્યાયસૂત્રના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન ઋષિ પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદના બત્રીશમા સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં લખે છે કે ગૌતમ ઋષિએ ઉક્ત સૂત્રમાં પંચાવયવી વાક્યપ્રયોગ બીજા નૈયાયિકોના દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ સામે પ્રરૂપ્યો છે.

વાત્સ્યાયનઋષિ એ સૂત્ર લઈ આમ વિવેચન કરે છે:—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते, जिज्ञासा, संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनं, संशयव्युदास इति । ते कस्मान्नोच्यन्त इति ? × × × प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्थाः अवधारणीयार्थोपकाराः । अर्थसाधकाभावात्तु प्रतिज्ञाऽऽदयः साध्यवाक्यस्य भागाः एकदेशा-अवयवा इति ॥ ३२ ॥ —वात्स्यायन न्यायभाष्य–P. 36 Calcutta Edition.

વાત્સ્યાયનઋષિ સૂત્રકારને અનુકૂળ અર્થ કરી કહે છે કે બીજા પાંચ અવયવ અર્થને ઉપકારક છે પરંતુ સાધ્યવાક્યના અંગો તો પ્રતિજ્ઞાદિ પાંચ જ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ કરનારા નૈયાયિકો કોણ હશે? સદ્ગત ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ "ભારતીય મધ્યકાલીન ન્યાયનો ઇતિહાસ." (History of the Mediaeval School of Indian Logic) નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે–'દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિમાં શ્રુતકેવલી ભગવાન્ ભદ્રબાહુ, જે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૩ થી ૩૫૫ સુધી વિદ્યમાન હતા, તેમણે જૈનમતના કેટલાક સિદ્ધાંતનું સત્ય દર્શાવવા દશાવયવી વાક્યનો પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ તેમનો આશય કંઈ ન્યાયશાસ્ત્રની રચનાનો ન હતો. તેમણે પ્રયોજેલા દશ અવયવ આ પ્રમાણે છે:–૧ પ્રતિજ્ઞા, ૨ પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ, ૩ હેતુ, ૪ હેતુવિભક્તિ, ૫ વિપક્ષ, ૬ વિપક્ષ-પ્રતિષેધ, ૭ દૃષ્ટાંત, ૮ આશંકા, ૯ આશંકાપ્રતિષેધ, ૧૦ નિગમન.

આમાંના આશંકા અને આશંકાપ્રતિષેધનું ન્યાયભાષ્યમાં દર્શાવેલા સંશય અને સંશય-વ્યુદાસ સાથે સમીકરણ ચોકખી રીતે થઇ શકે છે. શક્યપ્રાપ્તિ અને પ્રયોજનને બદલે વિપક્ષ-પ્રતિષેધ તથા હેતુવિભક્તિ, તથા જિજ્ઞાસાને બદલે પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ–એ મતભેદને અંગે ભિન્ન પ્રયોગ હોય, એથી એટલું ચોક્કસ ઠરે છે કે ન્યાયસૂત્રો રચાયાં ત્યારપહેલાં ન્યાય સંબંધી ઘણો ઊહાપોહ થઇ ચૂકયો હતો અને ભિન્ન ભિન્ન રીતે દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ થતો હતો તેને બદલે ન્યાયસૂત્રકારે પંચાવયવી વાક્યપ્રયોગ કર્યો. જેકોબીના મત પ્રમાણે ન્યાયભાષાકાર વાત્સ્યાયનઋષિ ઈ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસ થયા હતા. એટલે એમના વખતમાં જે દશાવયવી વાક્ય યોજનારાઓએ ફેરફાર કરેલો તે તેમણે ભાષ્યમાં નોંધ્યો છે, અર્થાત્ ભદ્રબાહુકૃત પ્રયોગમાં વખત જતાં એટલો ફેરફાર થયો હશે, એમ સહજે અનુમાન થાય છે:

આથી એમ અનુમાન થાય છે કે દશાવયવી વાકયપ્રયોગ કરનારા જૈન નૈયાયિકો ન્યાય-સૂત્રકાર પૂર્વે થઇ ગયા હતા. સદ્‌ગત ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણનું એમ કહેવું છે કે ભગવાન્ ભદ્રબાહુએ કંઇ ન્યાયશાસ્ત્રની રચના કરતાં ઉક્તપ્રયોગ કર્યો નથી–એ વાત ઠીક છે, પરંતુ તેમણે દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે ન્યાયશાસ્ત્રનું એવું તલસ્પર્શી જ્ઞાન દેખાડયું છે કે તેમના સમયમાં જૈનન્યાય પદ્ધતિબદ્ધ થયો હતો એવું અનુમાન થાય છે. વળી ડૉ. વિદ્યાભૂષણે પોતે જ નોંધ્યું છે કે સૂયગડાંગ નિર્યુક્તિમાં જૈનન્યાયના મુખ્ય અંગ સ્યાદ્વાદની પણ ભગવાન્ ભદ્રબાહુએ સૂચના કરી છે. વાચક પોતે જ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે માટે દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિના દશાવયવી વાકયપ્રયોગના ઉલ્લેખનું નીચે અવતરણ કર્યું છે.

ते उ पइन्न विभत्ती हेउ विभत्ती विवक्खपडिसेहो ।
दिट्ठंतो आसंका तप्पडिसेहो निगमणं च ॥ १३७ ॥

ત્યારપછી એ નિર્યુક્તિમાં દરેક અવયવનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

વળી પંચાવયવી વાકયપ્રયોગોનો પણ તેમણે નિર્યુક્તિ ગાથા ૫૦ માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી નિર્યુકિત ગાથા ૯૨ થી ૧૩૬ માં પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિ, હેતુશુદ્ધિ, ઉદાહરણશુદ્ધિ, ઉપનયશુદ્ધિ તથા નિગમનશુદ્ધિ એવા પાંચ વધુ અવયવો ઉમેરી તેમણે બીજા પ્રકારનો દશાવયવી વાકયપ્રયોગ દર્શાવ્યો છે. હેતુના વ્યાપક, સ્થાપક, વ્યસંક તથા લૂષક એવા ચાર પ્રકાર સોદાહરણ દર્શાવ્યા છે.

अहवावि इमो हेऊ विन्नेओ तत्थिमो चउविअप्पो ।
जावग थावग वंसग लूसग हेउ चउत्थो उ ॥ ८६ ॥ निर्युक्ति

ઉદાહરણના પણ ચરિત તથા કલ્પિત એમ ભેદ પાડી દરેકના આહરણ, તદ્દેશ, તદ્દોષ ને ઉપન્યાસ એવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

चरिअं च कप्पिअं वा दुविहं तत्तो चउव्विहेक्केकं ।
आहरणे तद्देसे तद्दोसे चेवुवन्नासे ॥ ५३ ॥ निर्युक्ति

જ્ઞાનનય તથા ક્રિયાનય તેમજ સર્વનયનો પણ નિર્યુકિતમાં ઉલ્લેખ છેઃ—

णायंमि गिण्हियव्वे अगिण्हियव्वंमि चेव अत्थंमि ।
जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नामं ॥ १४९ ॥ निर्युक्ति
सव्वेसिं पि नयाणं बहुविहवत्तव्वयं निसामेत्ता ।
तं सव्वनयविसुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहू ॥ १५० ॥ निर्युक्ति

એ ઉપરથી જૈનન્યાયનું સ્વરૂપ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના સમયમાં અંકિત થઇ ચૂકયું હતું એમ ઠરે છે.

વળી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ (History of Indian Philosophy) ના લેખક ડૉ. દાસગુપ્તનું પણ માનવું છે કે વાત્સ્યાયન ભાષ્યકારનો દશાવયવી વાક્યયોજક નૈયાયિકોનો ઉલ્લેખ: જૈન નૈયાયિકોને ઉદ્દેશીને છે અને તેનાં પ્રમાણમાં તેઓ પણ ઉક્ત દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિનો દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ દેખાડે છે. (જુઓ પૃ. ૧૮૬). ડૉ. દાસગુપ્તનો ઉક્ત ઉલ્લેખ અંગ્રેજીમાં જ નીચે આપું છું.

"When Vatsyayana in his Nyayasutrabhasya 1. 1. 32 says, that Gautama introduced the doctrine of five propositions as against the doctrine of ten propositions held by other logicians he probably had this Jain view in his mind."

હવે ન્યાયસૂત્રનો સમય વિચારીએ:—

પ્રો. જેકોબીના મત પ્રમાણે, કૌટિલ્ય માત્ર આન્વીક્ષિકીનો જ ઉલ્લેખ કરતો હોવાથી, તેના સમયમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦માં ન્યાયસૂત્રનું અસ્તિત્વ ન હતું, પરંતુ ડૉ. દાસગુપ્ત કહે છે કે ન્યાયસૂત્રમાં જો કે ઘણાં ક્ષેપક સૂત્રોનો સમાવેશ થયેલો છે, પરંતુ કેવલ ન્યાય સંબંધના સૂત્રો પ્રાચીન છે અને તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૩૦૦ માં રચાયાં હતાં. પોતાના આ કથનના સમર્થનમાં ગોલ્ડસ્ટકરનો મત તેઓ ટાંકે છે કે પતંજલિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦) અને કાત્યાયન (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦) ન્યાયસૂત્રના માહિતગાર હતા, પરંતુ તેઓ આગળ એમ લખે છે કે ન્યાયસૂત્રના કેવળ ન્યાય વિભાગની પૂર્વે પણ અન્ય દર્શનના વિચારકોની એ જ વિષય પર ન્યાયની વિચારણા હતી અને તેના સમર્થનમાં ઉક્ત પંચાવયવી વાક્ય સંબંધી સૂત્ર પરના ન્યાય-ભાષ્યકારનો ઉલ્લેખ તેઓ ટાંકે છે અને ટિપ્પણમાં કહે છે કે:–તે બેશક જૈનમતને ઉદ્દેશીને છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૦) અને એ રીતે ડૉ. દાસગુપ્ત પણ ભદ્રબાહુકૃત ન્યાયવિચારણાને ગૌતમસૂત્રના પ્રાચીન ન્યાય વિભાગથી પણ પ્રાચીન માને છે. આ ઉપરથી જૈન ન્યાયની પ્રાચીનતા તેમ જ સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય છે.

વધુમાં નીચે આપેલા ઉલ્લેખો પરથી માલૂમ પડશે કે ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામી ઓછા અવયવના વાક્યના પ્રયોગથી પણ માહિતગાર હતા અને જિનેશ્વર ભગવાનનાં વચનકથન માત્રથી સિદ્ધ છે એમ કહી આગમપ્રમાણને સૂચવતા હોય એમ લાગે* છે. ઉક્ત ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે:–

जिणवयणं सिद्धं चेव भणणए कत्थइ उदाहरणं ।
आसज्ज उसोयारं हेउऽवि कहिं चि भणेज्जा ॥ ४९ ॥
कत्थइ पंचावयवं दसहा वा सव्वहा न पडिसिद्धं ।
न य पुण सव्वं भणणइ हंदी सविआरमक्खायं ॥ ५० ॥

*તેઓ પંચાવયવી વાક્યનો પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે. તેમનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રયોજન, અધિકારી વગેરે જોઇ ઓછા કે વધારે અવયવના વાક્યનો પ્રયોગ કરવો.

નિર્યુક્તિમાં જૈનન્યાયનું નિરૂપણ આપણે જોયું. હવે આપણે તપાસીએ કે આગમોમાં જૈન ન્યાયનું નિરૂપણ કયે કયે સ્થળે અને કેટલું છે. પ્રાચીન આગમોમાં ઠાણાંગ અને ભગવતીમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યારપછીના આગમોમાં અનુયોગદ્વાર તથા નંદિસૂત્રમાં પણ પ્રમાણના વિવિધ ભેદોનું વર્ણન છે. ઠાણાંગ, અનુયોગ તથા નંદિમ નયનું વિવરણ છે. વાંચકો સ્વયં તે વિચારી શકે માટે ઉક્ત ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે.

दुविहे नाणे पन्नत्ते तं जहा--पच्चक्खे चेव परोक्खे चेव । पच्चक्खे नाणे दुविहे पन्नत्ते तं० केवलनाणे चेव णोकेवलनाणे चेव २ × × × णोकेवलणाणे दुविहे पं० तं० ओहिणाणे चेव मणपज्जवणाणे चेव १२ × × × परोक्खेणाणे दुविहे पन्नत्ते तं० आभिणिबोहिणाणे चेव सुयणाणे चेव १७ आभिणिबोहियणाणे दुविहे पं० तं० सुयनिस्सिए चेव असुयनिस्सिए चेव १८, सुयनिस्सिए दुविहे पं० तं० अत्थोग्गहे चेव वंजणोग्गहे चेव १९, असुयनिस्सितेऽपि एवमेव २० सुयनाणे दुविहे पं० तं० अंगपविट्ठे चेव अंगबाहिरे चेव २१, अंगबाहिरे दुविहे पं० तं० आवस्सए चेव आवस्सयवइरित्ते चेव २२, आवस्सयवतिरित्ते दुविहे पं० तं० कालिए चेव उक्कालिए चेव ॥ २३ ॥

જૈનન્યાયમાં જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માન્યું છે, (पृ. ४२ ठाणांग–समिति आवृत्ति) અને આમાં જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે ભેદ કરી પ્રત્યક્ષના કેવલજ્ઞાન અને નોકેવલજ્ઞાન (=મનઃપર્યવ અને અવધિ) એમ બે ભેદ તથા પરોક્ષના આભિનિબોધિક=મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન એમ બે ભેદ દર્શાવ્યા છે.

ઠાણાંગના નીચેના બીજા ઉલ્લેખમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એવા પ્રમાણના ચાર ભેદો વર્ણવ્યા છે. અહિંયા હેતુ શબ્દ પ્રમાણના અર્થમાં યોજાયો છે, અને આગળ અનુમાનના અર્થમાં યોજાયો છે. કારણ એ અર્થ સાથે ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ અર્થમાં હેતુ શબ્દનો પ્રયોગ આગમમાં થયો છે.

अथवा हेऊ चउव्विहे पं० तं०–पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे, अथवा हेऊ चउव्विहे पं० तं०--अत्थित्तं अत्थि सो हेउ १, अत्थित्तं णत्थि सो हेऊ २, णत्थित्तं अत्थि सो हेऊ ३, णत्थित्तं णत्थि सो हेऊ ४ (सू०.३३८) पृ० २५३ ठाणांग–समिति आवृत्ति

ઠાણાંગમાં નયોનું વર્ણન પણ છે:—

सत्तमूलनया पं० तं०–नेगमे संगहे ववहारे उज्जुसुत्ते सद्दे समभिरूढे एवंभूते (सू. ५५२) पृ. ३९०

ઠાણાંગમાં સ્થાન ૪, ઉદ્દેશ ૨, પૃ. ૨૩૩ પર સત્યના ચાર નિક્ષેપ વર્ણવ્યા છે:—

चउविहे सच्चे पं० तं०–णामसच्चे ठवणसच्चे दव्वसच्चे भावसच्चे (सू० ३०८)

શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચાર ભેદવાળા પ્રમાણનું નિરૂપણ છે:—

से किं तं पमाणे ?, २ पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे, जहा अणुओगदारे तहा णेयव्वं पमाणं जाव तेण परं नो अत्तागमे नो अणंतरागमे परंपरागमे । (सू० १९३) व्याख्याप्रज्ञप्ति पृ० २२१–२ (समिति)

નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે નંદીસૂત્રમાં જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ એવા બે પ્રકાર તથા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે.

नंदीसूत्र (समिति) पृ. ६५ नाणं पंचविहं पन्नत्तं, तं जहा–आभिणिबोहिअनाणं सुअनाणं ओहिनाणं मणपज्जवनाणं केवलनाणं (सू० १)

पृ० ७१–तं समासओ दुविहं पण्णत्तं, तं जहा–पच्चक्खं च परोक्खं च (सू० २)

पृ० ७५–७६ से किं तं पच्चक्खं ?, पच्चक्खं दुविहं पण्णत्तं, तं जहा–इंदियपच्चक्खं नोइंदियपच्चक्खं च । (सू० ३) से किं तं इंदिअपच्चक्खं ? इंदिअपच्चक्खं पंचविहं पण्णत्तं तं जहा–सोइंदिअपच्चक्खं चक्खिदिअपच्चक्खं घाणिंदिअपच्चक्खं जिब्भिदिअपच्चक्खं फासिंदिअपच्चक्खं, से तं इंदिअपच्चक्खं । (सू० ४) से किं तं नोइंदिअपच्चक्खं ? नोइंदिअपच्चक्खं तिविहं पण्णत्तं, तं जहा–ओहिनाणपच्चक्खं मणपज्जवणाणपच्चक्खं केवलनाणपच्चक्खं (सू० ५) × × × से तं पच्चक्खनाणं । (सू० २३)

पृ० १४०–से किं तं परोक्खनाणं ?, परोक्खनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा–आभिणिबोहिअनाणपरोक्खं च सुअनाणपरोक्खं च, जत्थ आभिणिबोहियनाणं तत्थ सुयनाणं जत्थ सुअनाणं तत्थाभिणिबोहियनाणं, दोऽवि एयाइं अण्णमण्णमणुगयाइं, तहवि पुणइत्थ आयरिआ नाणत्त पण्णवयंति–अभिनिबुज्झइत्ति आभिणिबोहिअनाणं सुणेइत्ति सुअं, मइ पुव्वं जेण सुअं न मइ सुअपुव्विआ । (सू० २४)

पृ० १४३–अविसेसिआ मई मइनाणं च मइअन्नाणं च, विसेसिआ सम्मद्दिट्ठिस्स मई मइनाणं मिच्छदिट्ठिस्स मई मइअन्नाणं, अविसेसिअं सुयं सुयअन्नाणं च, विसेसिअं सुयं सम्मद्दिट्ठिस्स सुयं सुअनाणं मिच्छद्दिट्ठिस्स सुअं सुयअन्नाणं । (सू० २५)

पृ० १४४–से किं तं आभिणिबोहिअनाणं ? आभिणिबोहियनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा–सुयनिस्सियं च असुयनिस्सियं च । से किं तं असुअनिस्सिअं ?, असुअनिस्सिअं चउव्विहं पन्नत्तं, तं जहा–उप्पत्तिआ १ वेणइआ २ कम्मया ३ परिणामिया ४ । बुद्धी चउव्विहा वुत्ता, पंचमा नोवलब्भइ ॥ ५९ ॥ (सू० २६)

से किं तं सुअनिस्सिअं ?, २ चउव्विहं पण्णत्तं, तं जहा—उग्गह १ ईहा २ अवाओ ३ धारणा ४ (सू० २६) इत्यादि ।

પર્યાયાસ્તિક અને દ્રવ્યાર્થિક નયનો વ્યવચ્છિત્તિનય તથા અવ્યવચ્છિત્તિનય એ નામથી નંદીસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે:—

" इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं वुच्छित्ति नयट्ठयाए साइअं सपज्जवसिअं, अवुच्छित्तिनयट्ठयाए अणाइअं अपज्जवसिअं । "

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા આગમ એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. વળી મૂળ આગમોમાં જૈનન્યાયનું સૌથી વિશેષ વર્ણન અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં છે. પ્રમાણનો અધિકાર તેના ભિન્નભિન્ન અર્થમાં અને ખાસ કરીને ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રયોજાયલા અર્થમાં વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. તે ઉપરાંત નય અને નિક્ષેપાનો અધિકાર પણ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. હાલમાં સામાન્ય રીતે નિક્ષેપાના ચાર મુખ્ય પ્રકાર જાણીતા છે પરંતુ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં તેના અનેક પ્રભેદો દેખાડ્યા છે. ટૂંકમાં કહીએ તો સૂત્ર ૧૩૦ થી માંડી ગ્રંથના છેવટ સુધી ન્યાયશાસ્ત્રનો જ અધિકાર છે. એ બધાં સૂત્ર અત્રે આપવાં એ વધારે પડતી જગ્યા રોકવા જેવું છે, માટે પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપાના સંબંધમાં ખાસ ઉપયોગી જ સૂત્રોનાં અવતરણ નીચે આપું છું:—

से किं तं पमाणेणं ?, २ चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—नामप्पमाणे ठवणप्पमाणे दव्वप्पमाणे भावप्पमाणे । × × × पृ० १४४

से किं तं भावप्पमाणे ?, २ तिविहे पण्णते तं जहा—गुणप्पमाणे नयप्पमाणे संखप्पमाणे (सू० १४३) । से किं तं गुणप्पमाणे ?, २ दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—जीवगुणप्पमाणे अजीवगुणप्पमाणे अ । × × × पृ० २१०—१

से किं तं जीवगुणप्पमाणे ?, २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—णाणगुणप्पमाणे दंसणगुणप्पमाणे चरितगुणप्पमाणे । से किं तं णाणगुणप्पमाणे ?, २ चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे । से किं तं पच्चक्खे ?, २ दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—इंदिअपच्चक्खे अ णोइंदिअपच्चक्खे अ । से किं तं इंदिअपच्चक्खे ?, २ पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा—सोइंदिअपच्चक्खे चक्खुरिंदियपच्चक्खे घाणिंदिअपच्चक्खे जिब्भिदिअपच्चक्खे फासिंदिअपच्चक्खे, से तं इंदिअपच्चक्खे । से किं तं णोइंदियपच्चक्खे ?. २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—ओहिणाणपच्चक्खे मणपज्जवनाणपच्चक्खे केवलणाणपच्चक्खे, से तं णोइंदियपच्चक्खे, से तं पच्चक्खे । से किं तं अणुमाणे ? २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—पुव्ववं सेसवं दिट्ठसाहम्मवं ।

પછી પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાનનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

से तं अणुमाणे ।

से किं तं ओवम्मे ?, २ दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–साहम्मोवणीए अ वेहम्मोवणीए अ । से किं तं साहम्मोवणीए ?, २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–किंचिसाहम्मोवणीए पायसाहम्मोवणीए सव्वसाहम्मोवणीए । × × × ×

से किं तं वेहम्मोवणीए ? २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–किंचिवेहम्मे पायवेहम्मे सव्ववेहम्मे । × × × × से तं ओवम्मे ।

से किं तं आगमे ?, २ दुविहे पण्णत्ते–लोइए अ लोउत्तरिए अ । × ×

से तं आगमे, से तं णाणगुणप्पमाणे । × ×

से किं तं नयप्पमाणे ?, २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–पत्थगदिट्ठंतेणं वसहिदिट्ठंतेण पएसदिट्ठंतेण (पृ० २२२) × × से तं नयप्पमाणे ।

से किं तं संखप्पमाणे ? २ अट्ठविहे पण्णत्ते, तं जहा–नामसंखा, ठवणसंखा, दव्वसंखा, ओवम्मसंखा, परिमाणसंखा, जाणणासंखा, गणणासंखा, भावसंखा । पृ० २३० × × ×

से तं भावप्पमाणे । से तं पमाणे । पमाणेत्ति पयं समत्तं । (सू० १४६) पृ० २४१

से किं तं निक्खेवे ?, २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–ओहनिप्फण्णे नामनिप्फण्णे सुत्तालावगनिप्फण्णे । से किं तं ओहनिप्फण्णे ? २ चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–अज्झयणे अज्झीणे आए खवणा । से किं तं अज्झयणे ?, २ चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–णामज्झयणे ठवणज्झयणे दव्वज्झयणे भावज्झयणे, णामट्ठवणाओ पुव्वं वण्णिआओ । × × × से तं निक्खेवे (सू० १५० पृ० २५७)

से किं तं णए ?, सत्तमूलणया पण्णत्ता, तं जहा–णेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सद्दे, समभिरूढे, एवंभूए, तत्थ–णेगेहिं माणेहिं मिणइ त्ति णेगमस्स य निरुत्ती । सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं ॥ १२६ ॥ संगहिअ पिंडिअत्थं संगहवयणं समासओ बिंति । वच्चइ विणिच्छिअत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु ॥ १३७ ॥ पच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुओ णयविही मुणेअव्वो । इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सद्दो ॥ १३८ ॥ वत्थूओ संकमणं होइ अवत्थू नए समभिरूढे । वंजणअत्थतदुभयं एवंभूओ विसेसेइ ॥ १३९ ॥ णायंमि

गिण्हिअव्वे अगिंण्हिअव्वंमि चेव अत्थंमि । जइअव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम ॥ १४० ॥ × × × से तं नए। (सू० १५२) पृ० २६७

अत्थित्ति किरियवादी वयंति णत्थि अकिरियवादीय ।
अण्णाणी अण्णाणं विणइत्ता वेणइयवादी ॥ ११८ ॥ पृ० २०७

असियसयं किरियाणं अक्किरियाणं च होइ चुलसीती ।
अन्नाणिय सत्तट्ठी वेणइयाणं च बत्तीसा ॥ ११९॥ पृ० २०९ सूत्रकृतांग (समिति)

ઉપર આપેલાં આગમોનાં વિવિધ અવતરણોથી સિદ્ધ થાય છે કે જૈન ન્યાયનાં મુખ્ય અંગો પ્રમાણ, નય તથા નિક્ષેપ એ સર્વનું આગમોમાં નિરૂપણ છે. આપણે જોયું તેમ તેમાં પ્રમાણ, નય તથા નિક્ષેપનું તો સ્પષ્ટ વર્ણન છે, પરંતુ સપ્તભંગીરૂપ સ્યાદ્વાદનું જે ગર્ભિત રીતે વર્ણન છે તે હવે દર્શાવીશું. ઠાણાંગમાં અજ્ઞાનવાદીઓના ૬૭ ભેદનો ઉલ્લેખ આવે છે તેમ જ સૂયગડાંગ નિર્યુક્તિમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. એ ૬૭ ની સંખ્યા આ પ્રમાણે ગણાય છે. જીવાદિ નવ પદાર્થ સપ્તભંગીના સાત ભંગવડે અજ્ઞેય છે એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ૬૩ પ્રકાર થયા, અને તેમાં ભાવની અસ્તિતા, નાસ્તિતા, અસ્તિનાસ્તિતા તથા અવક્તવ્યતાથી બીજા ચાર પ્રકાર ઉમેરાતાં ૬૭ ભેદ થાય છે. તેથી ૬૭ ભેદના ઉલ્લેખમાં સપ્તભંગી ગર્ભિત રીતે સૂચવાઈ છે. વળી વિશેષ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં ભગવાનની ઉત્તર-શૈલીમાં માલૂમ પડે છે. એ પ્રમાણે જૈનન્યાયનાં સર્વ અંગોનું વધતું-ઓછું વિવરણ જૈનાગમોમાં હોવાથી જૈનન્યાયની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. વળી પ્રો. જેકોબી પણ જૈનસૂત્ર ભાગ ૨ જાની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૨૭-૨૮ પર લખે છે કે:-"દાખલા તરીકે હું ધારું છું કે સંજયના અજ્ઞેયવાદ સામે શ્રી મહાવીરે સ્યાદ્વાદ સ્થાપ્યો (પ્રરૂપ્યો.)"

ડૉ. સતીશચંદ્ર, જોધપુરના જૈનસાહિત્ય સંમેલનમાં કરેલા ભાષણમાં સ્યાદ્વાદ વિષે કહે છે કે:-બૌદ્ધોના ચતુષ્કોટિક ન્યાય સામે શ્રી મહાવીરે સપ્તભંગી સ્યાદ્વાદ પ્રરૂપ્યો.

Dr. Satischandra Vidyabhushana in his presidential address at the Jain Literary Conference of Jodhpur said about origin of स्याद्वादः-" It is known to all that the Brahmanic philosopher Kanada the founder of the Vaiśeshika philosophy laid down six categories all included under the head "It is or Existence." Later commentators added another category called Non-Existence or 'it is not.' The Buddhists astonished the world by declaring that Nirvana or S'unyatva was that which transcended four conditions, viz. Existence, Non—Existence; both and neither (Asti, Nasti, Ubhaya, Anubhaya in Chatushkoti vinirmuktam

S'unyatvam) But the Jain doctrine of 'Syadvad' had laid down even conditions which we believe include all possible alterations." P. 21, Pt. 1, Report, Jain Sahitya Sammelan 1916.

नासन्न सन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ (स्याद्वादमंजरी पृ० २३८)
रा. जै. शास्त्रमाला आवृत्ति

પ્રારંભમાં દર્શાવવામાં આવ્યું તેમ ન્યાયસૂત્રની અસર દરેક દર્શન પર થઇ અને ખાસ કરીને વાદવિવાદ તથા ખંડન-મંડન માટે તો તેની જ પરિભાષા અને નિયમો સ્વીકારાયા. આથી કંઇ એમ સમજવાનું નથી કે એ જ વિષયમાં અન્ય ગ્રન્થોએ કે ગ્રન્થકારોએ ત્યાર-પછી પણ અસર કરી નથી.

દરેક યુગના યુગપ્રવર્તક ગ્રન્થે દરેક દર્શન પર અને ખાસ કરીને ન્યાયની વિચારણામાં બહુ જ અસર કરી છે. જૈન દર્શનમાં દાર્શનિક પદ્ધતિએ રચાયલા યુગપ્રવર્તક ગ્રંથ તરીકે સૌથી પહેલાં " ન્યાયાવતાર " આવે છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ વાદી સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિ છે.

એમનો પંડિતમાન્ય ગ્રંથ તો સન્મતિતર્ક છે, અને તેના પર શ્વેતાંબર મલ્લવાદીએ અને દિગંબર સુમતિએ ટીકાઓ રચી હતી, પરંતુ હાલ તે ટીકાઓ ઉપલબ્ધ નથી. હાલમાં તો તર્ક-પંચાનન અભયદેવસૂરિની તત્ત્વબોધવિધાયિની અપરનામ વાદમહાર્ણવ ટીકા ઉપલબ્ધ છે, જે સર્વ દર્શનના તે સમય સુધીના ગ્રંથોની સમાલોચના તથા સંગ્રહરૂપે છે, પરંતુ આ ટીકા તેમ જ પૂર્વેની ટીકાઓ કાં તો બહુ ગહન હોવાથી કે બીજા ગમે તે કારણને લઇને પછીના ગ્રન્થ-કારો પર મૂળકૃતિના ઉચ્ચ ગુણોના પ્રમાણમાં ધારીએ તેટલી અસર પાડી શકી નથી. એક અપેક્ષાએ તો એ ટીકાઓએ મૂળ ગ્રંથરત્નને સુવર્ણના આધિક્યથી ઢાંકી દીધું, પરંતુ ન્યાયા-વતારની અસર તો પછીના શ્વેતાંબર તેમ જ દિગંબર નૈયાયિકો પર તેમ જ બૌદ્ધ અને વૈદિક નૈયાયિકો પર પણ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં પડી છે. દિગંબરીય " આપ્તમીમાંસા " પણ એવી જ પ્રસિદ્ધિને પામી છે અને એ ઉપર અષ્ટશતી, અષ્ટસહસ્રી, અષ્ટસહસ્રી ટીકા-વિવરણ વગેરે રચાયાં.

એ જ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધવાદી દિઙ્નાગનો " પ્રમાણસમુચ્ચય " એ પણ યુગ-પ્રવર્તક ગ્રંથ હતો અને તેના પર સંખ્યાબંધ ટીકાઓ રચાઈ હતી. એ ગ્રંથની અસર એ ગ્રંથકારના સમકાલીન તથા પશ્ચાદ્ભાવી ગ્રંથો પર બહુ મોટા પ્રમાણમાં પડી હતી. એ જ દિઙ્નાગના "ન્યાયપ્રવેશ" પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ ટીકા રચી છે. એ બન્ને મૂળ અને ટીકા જૈન ભંડાર-માંથી જ ઉપલબ્ધ થયાં અને ગાયકવાડ ઑરિયેન્ટલ સિરિઝમાં મુદ્રિત થયેલ છે. બીજાં દર્શનોની જેમ જૈનદર્શન પણ તે સમયમાં બૌદ્ધન્યાય-વિચારણાની અસર નીચે આવ્યું.

આપણે જોઈ ગયા તેમ આગમ સાહિત્યના ઉદ્ભવની સાથે જ જૈન ન્યાયનો પણ ઉદ્ભવ થયો અને વધુ સમય જતાં વિકાસ પણ થતો રહ્યો. વૈદિક દર્શનો કરતાં જૈન દર્શનમાં ન્યાયને

ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું, અને તે એટલે સુધી કે આવી ઉક્તિઓ પણ આગમનાં લક્ષણ પરત્વે મળે છે:—

तापच्छेदकषैः शुद्धं वचनं त्वागमं विदुः ।
तापो ह्याप्तप्रणीतत्वमाप्तो रागादिसंक्षयात् ॥

शांत्याचार्यकृत प्रमाणवार्तिक परि० ४–श्लो० १

यस्त्वाप्तप्रणीत आगमः स प्रमाणमेव । कषच्छेदतापलक्षणोपाधित्रयविशुद्धत्वात् ॥

स्याद्वादमंजरी पृ० २३६ ।

હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુકના ચોથા દ્વારમાં કષાદિનું સ્વરૂપ આમ વર્ણવ્યું છે.

पाणवहाईआणं पावट्ठाणाण जो उ पडिसेहो ।
झाणज्झयणाईणं जो य विही एस धम्मकसो ॥ १ ॥

वज्झाणुट्ठाणेणं जेण ण बाहिज्जए तयं णियमा ।
संभवइ य परिसुद्धं सो पुण धम्मम्मि छेउत्ति ॥ २ ॥

जीवाइभाववाओ बंधाइपसाहगो इहं तावो ।
एएहिं परिसुद्धो धम्मो धम्मत्तणमुवेइ ॥ ३ ॥ स्याद्वादमंजरी पृ० ३४५

આમ જૈન ન્યાયનાં મૂળ પ્રાચીનકાળથી જ આગમમાં હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શનના યુગપ્રવર્તક ન્યાયગ્રંથની વિચારણા, પરિભાષા તથા શૈલીની અસર જૈન ન્યાયગ્રંથો પર પણ થઇ છે અને તે કોઈપણ જીવંત વિચારક દર્શન માટે અનિવાર્ય છે; કારણ કે તે સિવાય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રગતિ થવા સંભવ કે અવકાશ રહેતો નથી. ઊલટું જૈન દર્શનનું એ તો એક ઉપયોગી લક્ષણ છે કે મૌલિક સિદ્ધાંતોથી અવિરુદ્ધ ઉપયોગી સારભૂત તત્ત્વોનું વિવેચનપૂર્વક ગ્રહણ કરવું અને તેથી જ તે ચોતરફનાં સંઘર્ષણ છતાં ટકી શક્યું છે. આનાં ઉદાહરણો શોધકદષ્ટિથી જોનારને ઘણાં મળી આવે છે. પહેલાં તો માત્ર પ્રમાણની પૃથક્ ચર્ચા એ બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં જ ઘણા સમય સુધી મળે છે. ઠેઠ ગંગેશ ઉપાધ્યાયના યુગપ્રવર્તક વૈદિક ન્યાયના પૂર્ણ પ્રતિનિધિ–ગ્રંથ તત્ત્વચિંતામણિ તથા ભાસર્વજ્ઞના ન્યાયસારના રચનાકાળ સુધી વૈદિક નૈયાયિકો કેવળ પ્રમાણની ચર્ચા કરતા માલૂમ પડતા નથી. એ સંભવે છે કે બૌદ્ધ નૈયાયિકોએ પ્રમાણની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવાની પહેલ કરી હોય. પ્રમાણની આમ સ્વતંત્ર ચર્ચા શરૂ થતાં એક રીતે જોઈએ તો ન્યાય એ માત્ર વૈદિકોનો જ, એ સ્થિતિ રહી નહિ અને ન્યાયવિચારણા જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક વિચારકોના બુદ્ધિપ્રવાહની ત્રિવેણીરૂપે વહવા લાગી. *આમ ભારતીય ન્યાયની ઘણી સુંદર રીતે એકતા સધાઇ અને પરસ્પરના આક્ષેપ પ્રત્યાક્ષેપમાંથી

* આ કારણે ભારતીય ત્રિશાખિક ન્યાય એમ આ લેખનું અપર મથાળું કર્યું છે.—સંપાદક

સર્વમાન્ય લક્ષણો પરિભાષા નિયમો આદિ ઘડાયા; અને આજે આપણે સમન્વયની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો ત્રણે માર્ગના ન્યાયગ્રંથોના એકત્રિત અભ્યાસ સિવાય ભારતીય ન્યાયના અભ્યાસકને ત્રુટિઓ જ નજરે આવે એમ ખાત્રી થાય છે. એ ત્રિશાખિક ન્યાયવૃક્ષ નહિ તો છિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં જ નજરે આવે છે.

કયા દર્શનના કયા ગ્રન્થે અન્ય દર્શનના કયા ગ્રંથ કે વિચારક પર કેટલી અસર કરી એનું ચોક્કસ માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે, તો પણ સામાન્ય દૃષ્ટિએ જૈન ન્યાય પર અન્ય ગ્રંથોની કેવી અસર પડી તથા તેની અન્ય ગ્રંથો પર કેટલી પડી એનો સામાન્ય ઉલ્લેખ થઇ શકે. આગમમાં વર્ણવેલા પ્રમાણના ચાર પ્રકાર પ્રાચીન નૈયાયિક વિચારણા અનુસાર છે અને ઉપલબ્ધ ન્યાયસૂત્રના ચાર પ્રકારને મળતા આવે છે. આ પ્રાચીન અસ્ફુટ વૈદિક ન્યાયની કે સર્વ-સામાન્ય વિચારકોની અસર તરીકે ઓળખાવી શકાય. અનુમાનના પૂર્વવત્, શેષવત્ તથા દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ એવા ત્રણ પ્રકાર જે અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં વર્ણવ્યા છે તે ન્યાયસૂત્રમાં વર્ણવેલા અનુમાનના ત્રણ પ્રકારને મળતા આવે છે. આમાં પણ સામાન્ય સર્વદર્શનના નૈયાયિકોની કોઈ એક સાધારણ વિચારણાનાં મૂળ કે વૈદિક ન્યાયનાં અવિકસિત મૂળ ઓળખી શકાય.

જૈન નૈયાયિકોએ પ્રારંભમાં સર્વમાન્ય પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો હશે એમ ન્યાયાવતારના નીચે આપેલા શ્લોકો પરથી સિદ્ધ થાય છે:—

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः । प्रमाणलक्षणस्योक्तो ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ न्या० २ ॥

प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका । सर्वसंव्यवहर्तॄणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तिता ॥न्या० ३२ ॥

જૈનોએ પ્રમાણને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે પ્રકારમાં જુદી જુદી પદ્ધતિએ વિભક્ત કર્યું તેમાં બૌદ્ધ અસર હોવાનું અનુમાન થાય છે. વળી પ્રત્યક્ષના વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એવા બે ભેદ કરી લોકસંગ્રહ પણ કરવામાં આવ્યો. બૌદ્ધ ન્યાય ગ્રંથો પર પણ જૈનોએ ટીકાઓ રચી અને ઉમાસ્વાતિ, મલ્લવાદી, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્યોએ બૌદ્ધન્યાયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલો હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. ન્યાયપ્રવેશ પરની શ્રી હરિભદ્રસૂરિની ટીકાનો ઉપર ઉલ્લેખ થઇ ચૂકયો છે. બીજો દાખલો મલ્લવાદીની બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ ન્યાયબિંદુ ટીકા ઉપરનું ટિપ્પનક છે. આ મલ્લવાદી તે મલ્લવાદી બીજા સમજવા, કારણ કે ન્યાયબિંદુ ટીકા ધર્મોત્તરે ઇ. સ. ૮૪૭ લગભગ રચી છે એવું ઈતિહાસજ્ઞોનું માનવું છે આમ બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથો પર જૈનોએ ટીકા રચી એટલે જૈનો સ્વતંત્ર રીતે ન્યાયના વિકાસ માટે કંઇ કરતા ન હતા એમ માની લેવાનું નથી. પહેલા મલ્લવાદીએ દ્વાદશારનયચક્રતુંબમાં તથા હરિભદ્રસૂરિએ અનેકાંતજયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય આદિમાં બૌદ્ધોનું તેમ જ અન્ય દર્શનોનું બહુ સારી રીતે ખંડન કરી પોતાની માન્યતા સિદ્ધ કરી હતી. દિગંબરોએ સ્વતંત્ર ન્યાય ગ્રંથો કંઈક વહેલાં રચ્યા હતા અને ન્યાયબિંદુ આદિ ગ્રંથોમાં ધર્મકીર્તિ આદિ બૌદ્ધ નૈયાયિકોએ જૈન તત્ત્વની સમાલોચના કરી ખંડન પણ કર્યું હતું. જુઓ પૃ. ૧૨૬–૧૨૮. હાલમાં જૈન ભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયલા શાંતિરક્ષિતના "તત્ત્વસંગ્રહ" નામના બૌદ્ધ ગ્રંથ તથા તે પરની કમલશીલની ટીકામાં પણ જૈન પદાર્થોનું ખંડન છે, જુઓ

કારિકા ૩૧૧–૩૨૭. ૧૭૦૯–૧૭૮૫ અને પૃ. ૩૭૯, ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૮૯, ૪૯૬. આમ પરસ્પર ખંડન–મંડન તથા આક્ષેપ–પ્રત્યાક્ષેપ કરતાં ભારતીય ન્યાયનો સમન્વય અને વિકાસ થયો.

ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ મધ્યકાલીન ન્યાયના પિતા તરીકે દિઙ્નાગને વર્ણવે છે. તેની તથા તેની પછી થયેલા ધર્મકીર્તિ આદિની અસર ન્યાયવિચારણા પર ઘણી પડી હતી. વાત્સ્યાયન ભાષ્ય પર વાર્તિક અને વાર્તિકતાત્પર્ય ટીકા આદિ રચાયાં એ બૌદ્ધ નૈયાયિકોના આક્ષેપના પરિહાર કરવા અર્થે જ રચાયા હતા. દિગંબરો જૈન ન્યાય પર થતા આક્ષેપોનો પરિહાર કરવા કંઈક વહેલા કટિબદ્ધ થયા, જુઓ ન્યાયબિંદુ ટીકા પૃ. ૧૨૬, તેથી શ્વેતાંબરો સામે "પરલક્ષ્મોપજીવી" એટલે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંના લક્ષણ પર આધાર રાખનારા એવા આક્ષેપ કરવા માંડ્યા, તે ઉપરથી શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ તથા તેમના બંધુ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ પ્રમાણ પર તથા વ્યાકરણ પર જૈન શૈલીએ શ્વેતાંબર આમ્નાય પ્રમાણે સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ પોતાના "**प्रमालक्ष्म**" નામના પ્રમાણગ્રંથમાં તથા તેની ટીકામાં આમ લખે છે.

तैरवधीरिते यत्तु प्रवृत्तिरावयोरिह । तत्र दुर्जनवाक्यानि प्रवृत्तेः सन्निबन्धनम् ।
शब्दलक्ष्म प्रमालक्ष्म यदेतेषांन विद्यते । नादिमन्तस्ततो ह्येते परलक्ष्मोपजीविनः ॥ ४०३–४०४॥

टीकाः—शब्दलक्ष्म व्याकरणम्, श्वेतभिक्षूणां स्वीयं न विद्यते, तथा प्रमालक्ष्मापि प्रमालक्षणमपि, येषां स्वीयं न विद्यते । नादिमन्तो नैवादावेव एते सम्भूताः, किन्तु कुतोऽपि निमित्तादर्वाचीना एते जाता इति । ततो ह्येते, तस्मादित्युपसंहारः हि हेतुपदसूचकः । किम्भूतास्ते इत्याह परलक्ष्मोपजीविनः वौद्धादिलक्षणमुपजीवितुं शीला एतदिति हेतुपदम् । उक्तं च "छव्वाससएहिं न उत्तरेहिं तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स । कवलीयाणं दिट्ठी वलहिपुरीए समुपन्ना" ॥ तस्मान्नायं मोक्षावहः पन्था इति, तथा च किञ्जातमित्याह । श्रीवुद्धिसागराचार्यैर्वृत्तैर्व्याकरणं कृतम् । अस्माभिस्तु प्रमालक्ष्म वृद्धिमायातु साम्प्रतम् ॥ ४०५ ॥

ઉપર જે દિગંબર ન્યાયના ગ્રંથો વહેલાં રચાયા હોવાનું કહ્યું તે પદ્ધતિસરની વિસ્તૃત પ્રમાણ ચર્ચાને ઉદ્દેશીને છે. વાદી અકલંકદેવે લઘીયસ્ત્રયી સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત તથા સિદ્ધિ વિનિશ્ચય અને ન્યાયવિનિશ્ચય ગ્રંથો રચ્યા, જે દરેક પર ભિન્ન ભિન્ન દિગંબર આચાર્યે વિસ્તૃત ટીકા રચી. એ ટીકાકારો ક્રમે પ્રભાચંદ્ર, અનંતવીર્ય તથા વાદિરાજ હતા. વળી માણિક્યનંદીએ લઘીયસ્ત્રયીના આધારે પરીક્ષામુખ સૂત્રની રચના કરી હતી જે પર પ્રભાચંદ્રે પ્રમેયકમલમાર્તંડ રચ્યો. અકલંકે વળી સમંતભદ્રની આપ્તમીમાંસા પર અષ્ટશતી અને તે પર વિદ્યાનંદે અષ્ટસહસ્રી રચી. (વિ. સં. ૧૮ મા સૈકામાં શ્વેતાંબર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયે અષ્ટસહસ્રી વિવરણ તેની ઉપર રચ્યું છે.) આમ શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં માત્ર પ્રાચીન કાળનો ન્યાયાવતાર જ પ્રમાણની ચર્ચા કરતો હોવાથી અને માત્ર પ્રમાણનો ત્યારપછીના લગભગ વિ. સંવત્ ૧૦૦૦ સુધીના શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં ચર્ચા ન હોવાથી ઉક્ત આક્ષેપો દિગંબરો કરતા. પરિણામે શાંત્યાચાર્યનું પ્રમાણવાર્તિક સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત, શ્રી જિનેશ્વર-

સૂરિનું ઉક્ત પ્રમાલક્ષ્મ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત અને બન્નેની પહેલાં સમ્મતિતર્ક પર તર્કપંચાનન અભયદેવસૂરિનો વાદમહાર્ણવ રચાયા. વાદિદેવસૂરિએ ત્યારપછી દિગંબરોને ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પરાસ્ત કર્યા અને પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર અને તે પર બૃહત્કાય સ્યાદ્વાદરત્નાકર રચી એ દિગંબર આક્ષેપનો સચોટ પ્રત્યાક્ષેપ કર્યો. આ બધું થોડા સમયમાં બની શક્યું એનું કારણ જિનેશ્વરસૂરિની ઉક્ત પ્રમાલક્ષ્મ પરની ટીકામાં જ છે. શ્રીમલ્લવાદીનો નયચક્ર અને હરિભદ્રસૂરિની અનેકાંતજયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય આદિ ગ્રંથો સ્વપક્ષ પરપક્ષ ખંડનરૂપે રચેલા તૈયાર વિદ્યમાન હતા, તેથી જ સ્વપક્ષસિદ્ધિ સાક્ષાત્ શીઘ્રતાથી થઇ શકી. વળી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ સર્વ ન્યાય ગ્રંથોનાં દોહનરૂપ પ્રમાણમીમાંસા સટીકની રચના કરી અને શ્વેતાંબરીય જૈન ન્યાયનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો. તે દરમિયાન સિદ્ધરાજની જ સભામાં જૈન આચાર્ય યુગલ આનંદસૂરિએ અને અમરચંદ્રસૂરિએ વ્યાઘ્રશિશુ અને સિંહશિશુનાં બિરુદો વાદમાં પોતાની લબ્ધલક્ષ્યતા અને ઉગ્રતાથી પ્રાપ્ત કર્યાં. એ જ મહાવાદી યુગલના વ્યાપ્તિ લક્ષણનો ઉલ્લેખ ગંગેશોપાધ્યાય પોતાના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથમાં સિંહવ્યાઘ્રી લક્ષણને નામે કરે છે, એમ સદ્ગત ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ પોતાના મધ્યકાલીન ન્યાયના ઈતિહાસમાં જણાવે છે. (જુઓ પૃ. ૪૮).

ન્યાયાવતાર પછી શતકો વીત્યાબાદ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક વાદિદેવસૂરિએ રચ્યો. એનાં ઉપર વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ રત્નાકરાવતારિકા નામની લઘુ ટીકા અને વાદિદેવસૂરિની સ્વોપજ્ઞ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની કિંવદંતી પ્રમાણે ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ બૃહત્ ટીકા રચાઇ. જૈન ગ્રંથાવલિમાં રત્નાકરાવતારિકા પર બે ટિપ્પણ રાજશેખરસૂરિકૃત તથા જ્ઞાનભૂષણકૃત રચાયાનો ઉલ્લેખ છે, પણ બન્ને હજુ અમુદ્રિત છે. સ્યાદ્વાદરત્નાકરની પૂનાની આવૃત્તિમાં વચ્ચે વચ્ચે ત્રુટક ભાગ બાદ જતાં આશરે ૨૦૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો છે. આ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક ગ્રંથ તે સમય સુધીની સમગ્ર ન્યાયચર્ચાના દોહનરૂપે જૈન દૃષ્ટિએ રચાયો છે. એ ગ્રંથ તથા એની ટીકાઓમાં સમગ્ર વૈદિક, બૌદ્ધ તથા દિગંબર તેમ જ શ્વેતાંબર સાહિત્યની છાયા છે. ખાસ કરીને જયન્ત ભટ્ટની ન્યાયમંજરી, બૌદ્ધ ન્યાયપ્રવેશ, ન્યાયબિંદુ, તત્ત્વસંગ્રહ આદિ ટીકાઓ સહિત, આપ્તમીમાંસા અષ્ટશતી અષ્ટસહસ્રી સહિત, પરીક્ષાસુખ પ્રમેયકમલમાર્તંડ સહિત, સિદ્ધિવિનિશ્ચય, અને સમ્મતિની અભયદેવસૂરિવાળી ટીકા, ઉક્ત મૂળ તથા ટીકા ગ્રંથોમાં પ્રતિબિંબિત છે-એ જ ગુણ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકની મહત્તા છે. જૈન ન્યાયના સર્વ સંગ્રહરૂપે નવીન અભ્યાસકને સંક્ષેપમાં પણ સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન આપવાના ઉદ્દેશથી ઉક્ત ગ્રંથ રચાયો છે. દિગંબર પરીક્ષામુખસૂત્રની ઘણી રીતે આ ગ્રંથમાં પૂર્તિ છે. આ બધા ગુણોને લીધે જૈનોના મધ્યકાલીન સમયનો પૂર્ણરૂપે પ્રતિનિધિત્વવાળો એ ગ્રંથ છે અને બૌદ્ધન્યાયમાં જેટલું પ્રમાણસમુચ્ચયનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે તેટલું જ જૈનન્યાયમાં પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. વાદિ શ્રી દેવસૂરિના પાંડિત્યની આ ગ્રંથ પર અનુપમ છાપ છે. જૈનન્યાયમાં ત્યારપછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રમાણમીમાંસા, મલ્લિષેણકૃત સ્યાદ્વાદમંજરી આદિ ગ્રંથો આવે છે. આમ સૈકાના નિચોડરૂપે તો ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના જ ગ્રંથો આવે છે. શ્વેતાંબરોએ ન્યાયમાં ઉત્કર્ષ સાધ્યો, ત્યારપછી દિગંબરો કેટલેક
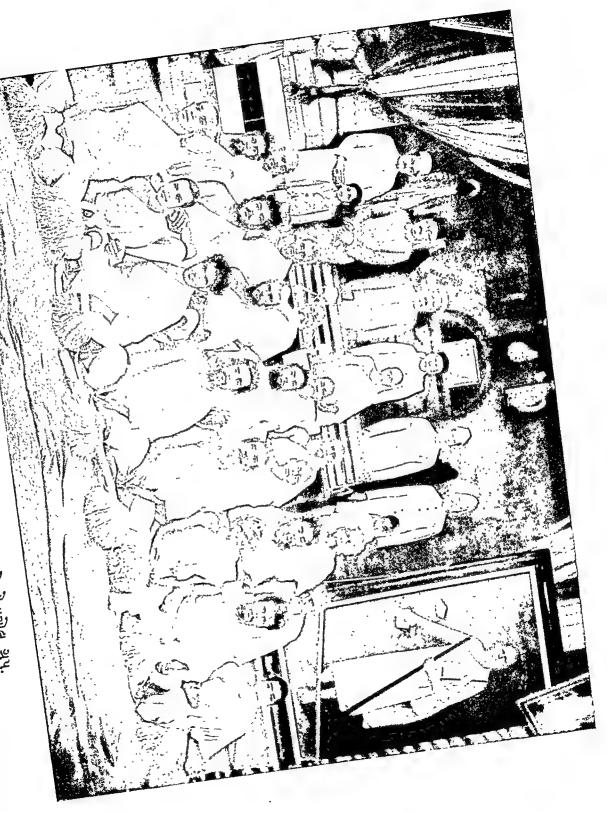
વડોદરામાં શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે લેવાએલ ગ્રુપ.

અંશે ન્યાયમાં પાછા પડયા અને દિગંબર વિદ્યાનંદની અષ્ટસહસ્રી પર ઉત્તમ નવ્યન્યાયના પરિષ્કારવાળું વિવરણ લખવાનું માન શ્વેતાંબર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીને છે. વૈદિક ન્યાયમાં તે સમયમાં નવ્યન્યાય ફુલ્યોફાલ્યો અને માત્ર ન્યાયની ચર્ચા કરવાવાળા ગ્રંથો તથા સારરૂપ પ્રકરણ ગ્રંથો રચાયા. એ પ્રમાણે ત્રણે શાખાઓના પરસ્પર સંઘર્ષણને પરિણામે ભારતીય ત્રિશાખિક ન્યાય ઉદ્ભવ પામ્યો.

ન્યાય સંબંધી આ દીર્ઘ વિચારણાને અંતે એક વાત જે તરી આવે છે તે એ છે કે જૈનોનો ભૂતકાળ ઘણો ઉજ્જવલ હતો અને વર્તમાનકાળમાં યોગ્ય પ્રયાસ થાય તો ભાવિ પણ ઉજ્જવલ બને. જૈનોએ જે પંચવિધ જ્ઞાનને અતિ પવિત્ર અને પૂજનિક માન્યું છે તેથી અભિન્ન પ્રમાણને માન્યું છે. તેઓ જેવી રીતે જ્ઞાન પ્રત્યેનો આદર અને બહુમાન, પરાપૂર્વની પ્રણાલિકા પ્રમાણે પૂજન તથા પંચમીતપ વિગેરેથી વ્યક્ત કરે છે, તેમ વિશેષકાર્યસાધક રીતે જ્ઞાનની અને બીજી રીતે કહો તો પ્રમાણશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તે પ્રત્યેનો આદર અને બહુમાન વ્યક્ત કરે એ'જ ઇષ્ટ છે. જૈનન્યાયનું અધ્યયન-અધ્યાપન હાલમાં જૈનોમાં થોડે જ સ્થળે થાય છે, પરંતુ વર્તમાન યુગ જો એ સમજે કે જૈન દર્શન વિવિધ દર્શનોના મધ્યમાં જે અડગ રીતે ટકી શક્યું છે તેનું મુખ્ય કારણ જૈન ન્યાય અને તેનું મુખ્ય અંગ સ્યાદ્વાદ છે તો આ યુક્તિવાદના જમાનામાં તે જૈન જનતા જૈન ન્યાયની પ્રાચીન અધ્યયન-અધ્યાપન પદ્ધતિનું પુનરુજ્જીવન કરીને જૈન દર્શનમાં પુરાતન તેજઃ પ્રદીપ્ત કરશે.

યુદ્ધ દાવાનળે દાઝયા તપેલા પૃથિવીતલે
અમી વર્ષાવતી શીળી કોની આ પગલી પડે!
કોના સુણીને સુર આંસુભીના
ગળી જતી વિશ્વની ઘોર હિંસા
ઉલેચવા પાપ યુગો-યુગોનાં
શું ઉતરી મૂર્ત્તિમતી અહિંસા.

—ઉમાશંકરકૃત વિશ્વશાંતિ

સ્વામી વાત્સલ્ય

મનઃસુખલાલ કીરતચંદ મહેતા

[આ વિષય પર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર બંધુ શ્રી મનઃસુખલાલ કીરતચંદ મહેતાએ લખેલો લેખ આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી ચોથા વર્ષમાં શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશના અષાડ સં. ૧૯૫૬ ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે, તે આચાર્યશ્રીના સ્વામીવાત્સલ્ય પરના અભિપ્રાયનું સબળ સમર્થન કરે છે, એ વાત શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશના શ્રાવણ સં. ૧૯૫૬ ના અંકમાં પૃ. ૭૩–૭૬ માં ચર્ચાપત્રી (હાલ સ્વર્ગસ્થ) રા. દુર્લભ કલ્યાણ પારેખ મહુવાવાસી પોતાના ચર્ચાપત્રમાં શ્રી આત્મારામજીના શબ્દો ટાંકી સિદ્ધ કરે છે. આથી તે જૂનો લેખ અત્ર પુનઃ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. વળી અત્યારના સમયમાં પણ તેનું મૂલ્ય જરા ય ઓછું નથી.—**સંપાદક.**]

स्वधर्मं यः पुष्णाति नमस्तस्मै सर्वदा ।

જે સ્વધર્મનું, આત્મધર્મનું પોષણ કરે છે,
તેની ભક્તિ કરે છે, તેને સદા નમસ્કાર હો !

સ્યાદ્‌વાદ અપરનામ **અનેકાન્તમાર્ગ** જ સર્વત્ર જયવંત હોય તો તેમાં કંઇ નવાઇ નથી. નિરપેક્ષ એકાન્તવાદ લેતાં વસ્તુના સ્વરૂપનિરૂપણમાં વિરોધ આવે અને પરિણામે સર્વજ્ઞતામાં પણ ન્યૂનતા જણાય, એમ લાગતાં સર્વજ્ઞ વીતરાગોએ સાપેક્ષ અનેકાન્તમાર્ગ ઉપદેશ્યો છે; આમ આપણે ધર્મરુચિવંત થઇ, સ્યાદ્‌વાદની કંઇક ઓળખ કરી, સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો સહજ જણાય છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માપ્રણીત હોતાં એ સ્યાદ્‌વાદ સર્વત્ર વિજયવંત છે એમ કહેવું લેશમાત્ર અસત્ય નથી. એ અનેકાન્તમાર્ગને અવલંબી જિનવરેન્દ્રોએ ધર્મતત્ત્વના અનેક ભેદ કહ્યા છે, તેમાં મુખ્ય (૧) વ્યવહારધર્મ અને (૨) નિશ્ચયધર્મ એવા બે વિભાગ છે. વ્યવહારધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. **अहिंसा परमो धर्मः**—સર્વાંશે દયા એ જિનનો બોધ છે, અને એ દયામય વ્યવહારધર્મ નિશ્ચયધર્મનું બીજ છે. એ દયાના આઠ ભેદ છે, એ શાસ્ત્રાંતરથી જાણવા અવશ્યના છે.

આત્માને વિભાવમાંથી ખસેડી સ્વભાવમાં આણવો, આત્માને આત્મસ્વભાવે ઓળખવો, સંસાર ઉપાધિમય છે,–એ મારો નથી, એ વિગેરે નિશ્ચય કરવો એ નિશ્ચયધર્મ કહેવાય છે. એનું વિશેષ સ્વરૂપ સત્શાસ્ત્રોથી જાણવું જોઇએ છે.

આ ઉપર્યુક્ત કેવલિ–પ્રણીત ધર્મ સમ્યક્ત્વરુચિ જીવને યથાર્થ પરિણમે છે. એ સમ્યક્ત્વ મુક્તિપુરી–માર્ગનો દરવાજો છે; મુક્તિરૂપી પ્રાસાદનું પ્રથમ પગથિયું છે; મુક્તિરૂપી સ્ત્રી પરણવાને વેશવાળ સમાન છે. એના પણ બે ભેદ છે: (૧) વ્યવહાર–સમ્યક્ત્વ અને (૨) નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ.

સદ્દેવ, સદ્ગુરુ, સદ્ધર્મને જાણી તેનું ઓળખાણ કરવું એને 'વ્યવહારસમ્યક્ત્વ' કહે છે, 'સદ્દેવ' તે રાગ–દ્વેષાદિ અષ્ટાદશ દૂષણ રહિત શ્રી અરિહંત, વીતરાગ, પરમાત્મા, 'સદ્ગુરુ' તે નિષ્પરિગ્રહી, નિઃસ્પૃહી અને 'સદ્ધર્મ' તે અર્હન્તપ્રણીત દયામય વ્યવહારધર્મ અને આત્મત્વપ્રાપક નિશ્ચયધર્મ–એ ત્રણનું યથાર્થ ઓળખાણ કરી તેની દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી એ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું કારણ છે.

હું દેહાદિ સર્વથી ન્યારો છું, સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર તથા અનંત તપ અને વીર્ય એ મારા ગુણો છે, હું એ–મય છું, બાકી દેહાદિ સર્વ મારાથી ભિન્ન છે તેને હું મારાં માની બેઠો છું, પણ વસ્તુતઃ મારાં નથી,–એવો નિશ્ચય કરી જીવાજીવનો ભેદ સમજવો, જડ ચૈતન્યનો ભેદ જાણવો એ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આવા સમ્યક્ત્વ ઉપર રુચિ ધરનાર જ કેવલિ–પ્રણીત ધર્મને યથાર્થ જાણી શકે છે. એવાં સમકિતવંતનાં કેટલાંક ભૂષણો છે. જેમ તન–મનના અપૂર્વ સૌંદર્યથી યુક્ત સદ્ગુણી વિલાસિની (સ્ત્રી) ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારથી શોભે છે, તેમ એ ભૂષણોથી સમકિતદૃષ્ટિ જીવોનું સમ્યક્ત્વ ઝળહળી રહે છે. આ ભૂષણો આઠ છેઃ–(૧) નિઃશંકતા, નિર્ભયપણું (૨) નિરાકાંક્ષા (૩) નિર્વિતિગિચ્છા (૪) અમૂઢતા (૫) પરગુણપ્રકાશન, પરદૂષણોપગૂહન (૬) સ્થિરિકરણતા (૭) સ્વામીવાત્સલ્ય (૮) પ્રભાવના–આ આઠ ગુણો વિસ્તારભયથી તથા વિષયાંતર–દોષથી અત્ર વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યા નથી. એ આઠમાં સ્વામીવાત્સલ્ય એ એક ભૂષણ છે અને આપણો વિષય પણ સ્વામીવાત્સલ્યનો જ છે.

એ સ્વામીવાત્સલ્ય એટલે શું ?–એ યથાર્થ જાણવું જરૂરનું છે. શ્રાવક–શ્રાવિકાના સમુદાયને એકત્ર ભોજન આપવું એવો અર્થ હાલ લૌકિક સમજ પ્રમાણે 'સ્વામીવાત્સલ્ય' યા 'સ્વામીવચ્છળ'નો થઇ રહ્યો છે. નોકારસી કે કોઇ ઠેકાણે 'ગચ્છ' એવું ઉપનામ પણ એને મળી ચૂક્યું છે, પણ એવા એકાન્ત સાંકડા અર્થને જવા દઇ એ સમકિતના ભૂષણને વિસ્તારપૂર્વક યથાર્થ જાણવું ઘટે છે.

સ્વામીવાત્સલ્યની વ્યાખ્યા કરીએ તો અતિ ઉદારવૃત્તિવાળો બહોળા રૂપનો અર્થ એમાંથી નીકળે છે. સ્વધર્મને પાળનાર, દયામય સર્વજ્ઞ–પ્રણીત ધર્મને આચરનાર અથવા આત્મધર્મમાં રાચનાર એ વસ્તુતઃ 'સ્વામી'ભાઇ અથવા 'સ્વધર્મી'ભાઇ કહેવાય છે, તેનું 'વાત્સલ્ય' કરવું અર્થાત્ એના ઉપર હરેક પ્રકારે પ્રીતિ દાખવવી, તેની યથાશક્તિ ભક્તિ કરવી, તેના ધર્મસાધનમાં આડાં આવતાં વિઘ્નો દૂર કરવાં, વિદ્યાસાધનો યથાશક્તિ પૂરાં

પાડવાં, સ્વધર્મી ભાઇનાં તથા પોતાનાં હિતાર્થે-ઉપયોગાર્થે ધર્મશાળાઓ બાંધવી-બંધાવવી-અનુમોદવી (ત્રિવિધ), પુસ્તક ભંડારો કરવા-કરાવવા-શોધાવવા-એ આદિ કરવું એને જ્ઞાનીઓ સ્વામીવાત્સલ્ય કહે છે. એ સ્વામીવાત્સલ્યના દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે ભેદ પાડી શકાય છે; અને તે પણ તન, મન અને ધન એમાંના એક, બે અથવા ત્રણેથી સાધી શકાય છે. કોઇ તનથી નિરોગી ન હોય તેમજ ધનવાન્ ન હોય તો તે મનથી સ્વધર્મ-વત્સલની અનુમોદના કરી, પ્રમોદભાવના ભાવે છે. એને પણ સ્વધર્મભક્તિનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઇ ધનવાન્ ન હોય તો મનથી અનુમોદના ભાવી સ્વધર્મીભાઇની ભક્તિમાં તનનું વીર્ય યથાશક્તિ ફોરવે છે. કોઇ એ ત્રણે વાનાંથી ભક્તિ કરી શકે છે.

હાલ વખત સ્વામીવાત્સલ્યનો માત્ર સંઘ જમાડવો એવો જે સાંકડો અર્થ થઇ ગયો છે એ અજ્ઞાનજનિત છે. લૌકિકપરંપરાવશ ભાઇઓ દેખાદેખીથી અનુકરણ કર્યા કરે છે; બાકી સ્વામીવાત્સલ્ય એ સમકિતને દીપાવનાર એક ભૂષણ છે એવું જ્ઞાન થાય તો પછી એ ભૂષણ એક રૂપમાં કે બીજા રૂપમાં સ્થાયી રહે જ; અને એ જાણનાર સમકિતી પોતાના ધર્મભાઇનું હરકોઇ પ્રકારે વાત્સલ્ય કરે જ કરે; પણ ધર્મની અજ્ઞાનતા, તેથી થતી તેની અનાદરતા, અનાદરતા છતાં કુલપરંપરાના ચાલ્યા આવતા ઉપરછલા માની બેઠેલા ધર્મના અભિમાનને લઇને, તે પરંપરા પ્રમાણે ચાલી, દેખાદેખીથી કિંવા યશોલોભથી, કિંવા રસેંદ્રિયના વિષયલુબ્ધપણાથી માત્ર જમણવારરૂપે સ્વામીભકિત કરવી, યતનારહિતપણે રાંધી પીરસી અસંખ્યાતા ત્રસ જીવની હાનિ કરવી, વિગય (વિકૃતિ-વિકાર કરી ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ પમાડે એવા પદાર્થ) આદિ દરકાર વિના જમાડવા, બીજી વધારે સારી રીતે સ્વામીવાત્સલ્ય થઇ શકે છે કે નહિ એવા વિવેક વિના હજારોનું દ્રવ્ય ખર્ચી નાંખવું અને માત્ર ઉપર્યુકત રીતે સંઘ જમાડવાથી જ સંઘભકિત થઇ શકે છે, એમ કરવાથી જ ધર્મ પળાય છે, એથી જ સ્વધર્મ પોષાય છે એમ ધારવું તે માત્ર જૈન ભાઇઓની અજ્ઞાનતાની બહોળાશ સૂચવે છે.

સ્વધર્મી ભાઇઓ-બાઇઓના સમુદાયને પ્રીતિભોજન ન આપવું એવો આ લેખનો આશય નથી; કેમકે પ્રીતિભોજન સ્વધર્મભકિતનું એક રૂપ છે અને એ સર્વથા **યથાવિધિ** કર્ત્તવ્ય છે કેમકે **સવિધિ** કરવાથી ધર્મપુષ્ટિ થાય છે. કહેવાનું એમ છે કે એકલા જમણવારમાં સ્વામીવાત્સલ્યનો સમાવેશ નથી થતો. જમણવાર તો સ્વામીવત્સલતાનું તારતમ્ય યોગે ગૌણ રૂપ છે, બીજાં પ્રધાન રૂપો બહુ છે, તેમજ યતના કે વિવેક રહિત કરેલ નવકારસહી પણ સ્વામીવાત્સલ્ય કહેવાશે નહિ. હાલ દષ્ટાન્ત તરીકે જુઓ, શ્રી પાલીતાણા અમદાવાદ, મુંબઇ કે અન્ય સ્થળે જ્યાં મોટો સંઘસમુદાય એકત્ર થઇને ભોજન કરે છે ત્યાં રાંધવામાં કે જમવા આદિમાં એઠ કચરામાં યતના બીલકુલ જોવામાં આવતી નથી, અસંખ્યાતા ત્રસ જીવોની ત્યાં હાનિ થાય છે અને એ સ્વધર્મપોષણ અર્થે કરેલ સ્વધર્મ-

ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ
M. B. B. S.

ડૉ. ચીમનલાલ નેમચંદ શ્રોફ
M. B. B. S., D. O.
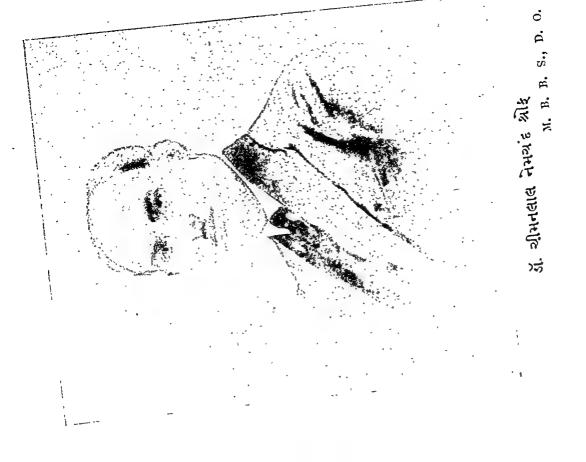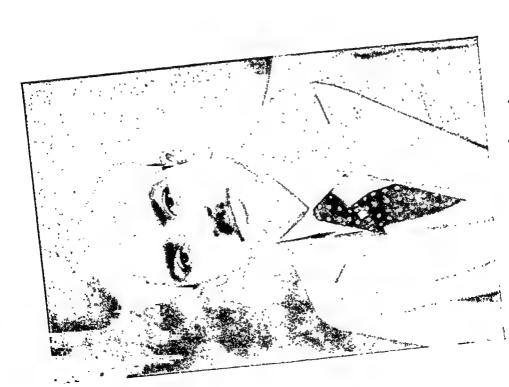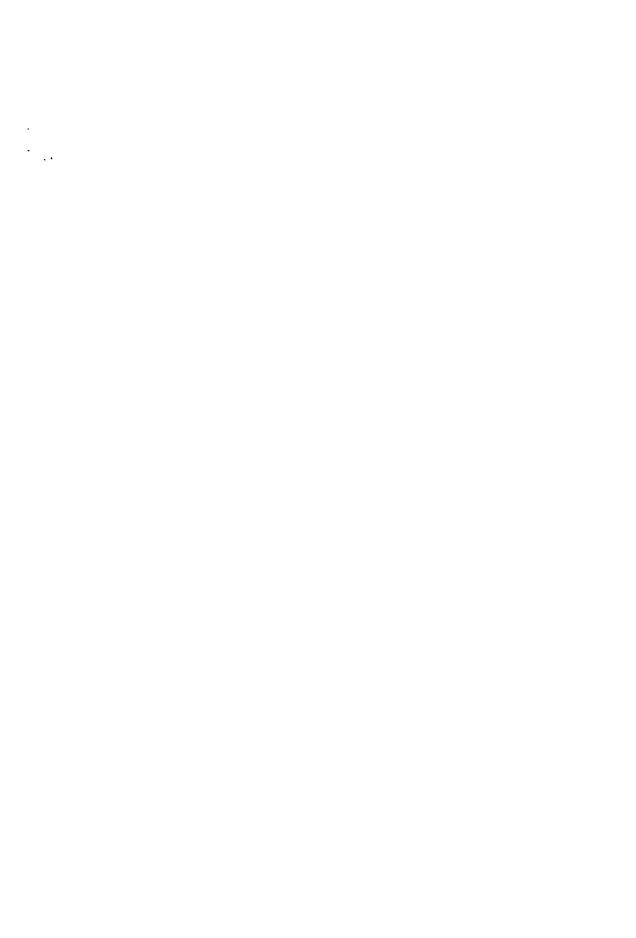
ભક્તિથી સ્વધર્મપોષણ ન થતાં ઊલટું સ્વધર્મદૂષણ થાય છે—જે સર્વ સંઘને લાગે છે. તો એ સ્વધર્મવાત્સલ્ય કે અવાત્સલ્ય ? અમે અહીં એ પ્રીતિભોજનને નિષેધતા નથી પણ યતનારહિતપણાનો તથા બેદરકારીપણાનો દોષ કાઢીએ છીએ. એવા દોષ દૂર ન થાય ત્યાં લગી હાનિ સંભવે છે. લાભ મળે છે કે નહિ એ વિવાદાસ્પદ છે. કોઇ પ્રશ્ન કરે કે એ દોષ તો જમનારનો છે તેમાં જમાડનારને શું ? જમાડનાર તો ભક્તિભાવથી જમાડે છે. અહીં સમાધાન એ છે કે જમાડનાર ધર્મરુચિ ભાઇએ સ્વામીવાત્સલ્યના સાધનનાં વિવેકપૂર્વક ભેદ કરવા જોઈએ છે. તેણે સમજવું જોઇએ કે જમણથી જ સ્વામીભક્તિ થતી નથી. સ્વામીભક્તિનાં ઘણાં સાધનોમાંથી એ પણ એક સાધન છે, તો તેના ઘણા પ્રકારમાંથી કયા પ્રકારથી અધિકાધિક લાભ છે તે તેણે દેશ, કાળ આદિ જોઈને વિવેકથી વિચારવું ઘટે છે, તેમજ ઘૃતાદિ વિગયની સંભાળ રાખવી ઘટે છે. સ્વામીવચ્છળ ઇંદ્રિયોને બહેકાવવા કિંવા રસેંદ્રિયને વશ થઇ અકરાંતીઆ થઇ ખાવા માટે નહિં અને તેથી ધર્મ હારવા માટે નહિં, પણ સમસ્વભાવીઓના એકત્ર ભોજનને પ્રસંગે એક બીજાના ગુણગ્રામ કરવા, એક બીજાની શુભ પ્રવૃત્તિનું અનુકરણ કરવા, વસ્તુતઃ અનાહારી આત્માની વિભાવજનિત આહાર–મૂર્છા ઉતારવા અને અન્યોન્ય પ્રીતિ દાખવવા કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જાણવું ઘટે છે, એમાં વિવેક રાખવો ઘટે છે, યતના રાખવી ઘટે છે; નહિં તો જમનારને તો દોષ છે જ, પણ તેમાં ભક્તિ સમજનાર જમાડનારને પણ છે જ.

જમણવાર એ જ ધર્મભક્તિનું સાધન છે એમ સમજી ઘણા ભાઇઓ પર્યુષણાદિ પર્વના દિવસોમાં પારણા, અતરવારણાનાં જમણ કરવાના, તેનો લાહો લેવાના વિચારમાં હોય છે. આ ખોટું છે એમ અત્ર કહેવું નથી, પણ એ લાહો ગૌણતમ છે. ખરું કર્ત્તવ્ય જુદું છે. તેવા વખતમાં જ્યારે જ્યારે આત્મસાધન કરવાનો તે અમૂલ્ય અવસર છે ત્યારે ઊલટું પર્યુષણના દિવસોમાં બહુ આરંભમાં રોકાવું એ ખરેખર મોહનું સામ્રાજ્ય સૂચવે છે. એ મોહ–વિડંબના અજાણને મારે છે (મોહરાજા કોને નથી નચાવતો ! જ્ઞાનીને જ નથી નચાવતો, જ્ઞાનીથી એ ડરે છે; માટે ભાઇઓ ! જ્ઞાન સેવો, એની ભક્તિ કરો, જ્ઞાનીની ભક્તિ કરો !) પરમપુણ્ય–પવિત્ર પર્યુર્ષણ વ્યતીત થયે કોઇ શ્રાવકને (?) સદ્‌ગુરુ પૂછે કે " કયું શ્રાવકજી ! પર્યુષણારાધના તો અચ્છી હુઇ ? " ત્યારે શ્રાવકજી ઉત્તર આપે—" મહારાજ ! સત્તર આના કામ સુધરી ગયું. લાડુમાં શેરેશેર ઘી પાયું હતું; ગચ્છ સુધરી ગયો. " જુઓ ! શ્રાવકજીને મન શેરેશેર ઘીવાળા લચપચતા લાડુ જમાડવા એમાં જ પર્યુષણની આરાધના થઈ. આ શું બતાવે છે ? અજ્ઞાનતા ! અજ્ઞાનતા !! અજ્ઞાનતા !!! અહો અજ્ઞાન ! તારું પ્રબળ જોર છે ! તું હવે કેડ મેલ અને અનુપમ જિનશાસનને ઝળકવા દે. આ ઉપરથી પારણાના જમણવાર(સ્વામીવાત્સલ્ય)ને અકર્ત્તવ્ય સમજવું નહીં; કેમકે તે તો પર્યુષણને અંતે કર્ત્તવ્ય છે, પરંતુ લાભ હાનિ જોયા વિના એકાંત જમણવારમાં જ સ્વધર્મભક્તિ માની બેસવી એ ખરેખર દુરાગ્રહ અને

અજ્ઞાનમૂલક છે; તેમ છતાં વિવેક અને યતનાપૂર્વક એ પ્રીતિભોજન થતું હોય તો તે સ્વામીવાત્સલ્ય છે.

પણ વસ્તુતઃ આધુનિક કાલની અપેક્ષાએ સ્વામીભક્તિનો લાભ લેવો હોય, સ્વધર્મ-આત્મધર્મની પુષ્ટિ કરવી હોય, તો નામ માત્ર ગણાતા જૈન ભાઈઓને ખરા જૈન બનાવવા માટે જ્ઞાનદાન આપવું, જ્ઞાન સંપાદનાર્થે ઉદારતાથી વિવેકપૂર્વક પૈસા સંબંધી મદદ આપવી, ધર્મપોષણનાં—ધર્મસાધનનાં વિઘ્ન ટાળવાં, એ આદિ કર્ત્તવ્ય છે; અને સમજુ ભાઇઓએ વિચાર કરી એ પ્રમાણે ચાલવું ઘટે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મિથ્યાત્વ દૂર ખસે છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની દૃઢ શ્રદ્ધા થાય છે અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વામીવાત્સલ્ય જેવું ભૂષણ એને દીપાવે છે. સ્વામીવાત્સલ્યનું શાસ્ત્રોક્ત ફળ સાંભળનારને તો ખાત્રી થશે જ કે, એવું ફળ કાંઈ સહજમાં મળી શકે નહી, માટે જે સ્વામીવાત્સલ્યથી આત્મધર્મનું પોષણ થાય, સમ્યક્ત્વ ઝળહળી રહે, મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો થાય, એવી સ્વધર્મભક્તિ, ભાઈઓ ! આપના હૃદયકમળમાં પ્રવેશ કરી ચિરસ્થાયી રહો !

શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ, પુ. ૧૬, અં. ૪ સં. ૧૯૫૬ ના અષાડ શુ. ૧૫. પૃ. ૫૯–૬૩	ક્ષમાશ્રમણચરણસેવક, **મનસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતા મોરબી**

I gave a begger from my little Store
Of well-earned gold. He spent the shining ore.
And came again and yet again still cold
And hungry as before.
I gave a thought and through that thought of mine
He found himself, the man supreme divine.
Fed, clotbed and crowned with blessings manifold
And now he begs no more.

Ella Wheeler Wilcox.

ભાષાંતર—એક યાચક આવ્યો. મેં તેને મારા સદુપાર્જિત સુવર્ણના નાના ભંડારમાંથી દાન કર્યું. તે યાચકે તેને ખર્ચી નાંખ્યું અને ફરી વાર અને વળી પુનઃ પુનઃ શીતળ ઠંડો અને પૂર્વની પેઠે ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો આવતો.

મેં તેને એક વિચાર–જ્ઞાનકણનું દાન કર્યું અને મારા તે વિચારદ્વારા તેણે પોતાના આત્માને ઓળખી લીધો કે પોતે ઉત્તમ દિવ્યતાયુક્ત માનવી છે. પોતે અન્ન, વસ્ત્ર મેળવી લીધાં ને પુષ્કળ પ્રકારના આશીર્વાદોથી મુકુટધારી થયો અને હવે તે બિલકુલ ભિક્ષા યાચતો નથી.

अन्नेन क्षणिका तृप्तिः ज्ञानेनामृतभोजनम् ।
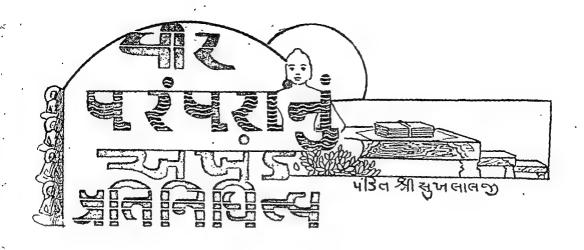
[પ્રજ્ઞાચક્ષુ રહસ્યલક્ષી પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજીથી કયો સુજ્ઞજન અપરિચિત હશે? તેમણે જૈન તેમ જ જૈનેતર દર્શનોનું સહાનુભૂતિપૂર્વક સૂક્ષ્મ તુલનાદષ્ટિથી અધ્યયન તેમ જ અધ્યાપન કર્યું છે. તેમની પદ્ધતિ ઐતિહાસિક અને સત્યાન્વેષી છે. સમગ્રતાથી 'સર્ચલાઇટ' ફેંકી વિષયનું અનેકાંતદષ્ટિથી તોલન કરી સાદી છતાં મિતાક્ષરી અર્થગંભીર ભાષામાં સમજાવવાની અજબ કળા પોતે ધરાવે છે. આ લેખમાં શ્વેતામ્બર (શ્વે૦ મૂર્તિપૂજક) સંપ્રદાય શ્રી મહાવીર પ્રભુની અનેકાંતદષ્ટિને બીજા જૈન સંપ્રદાય (દિગંબર અને સ્થાનકવાસી) કરતાં વધુ સાચવે છે એ વિવેકથી સાંપ્રદાયિક મોહથી અસ્પર્શિત રહી સમજાવ્યું છે અને એક નવીન સત્ય રજુ કર્યું છે.—**સંપાદક.**]

શ્રીમદ્ વિજયાનંદ સૂરીશ્વરે સ્થાનકવાસીસંમત મુહપત્તિબંધન અને મૂર્તિઉત્થાપન એ બન્નેનો ત્યાગ કર્યો. હું પોતે પણ એમ માનું છું કે મુહપત્તિનું ઐકાન્તિક બંધન એ વસ્તુતઃ શાસ્ત્રસંમત તેમ જ વ્યવહાર્ય નથી. એ જ રીતે એમ પણ માનું છું કે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં અધિકારીવિશેષ વાસ્તે મૂર્તિ-ઉપાસનાનું સમુચિત અને શાસ્ત્રીય સ્થાન છે. તેમ છતાં એ પ્રસિદ્ધ સૂરીશ્વરના સ્મારક અંકમાં એમના એ અંશની સ્મૃતિ નિમિત્તે આ લેખ લખી રહ્યો નથી, કારણ કે એક તો એ ચર્ચા હવે બહુ રસપ્રદ રહી નથી; તેમ જ જૈનેતર અને ઐતિહાસિક વાચકોને એમાંથી કાંઈ વધારે જાણવા જેવું મળે એમ પણ આજે દેખાતું નથી. તેથી ઉપરના મથાળા નીચે હું એક એવા મુદ્દાની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરવા ધારું છું કે જેની સાથે ઉક્ત સૂરીશ્વરનો સંબંધ પણ હતો અને જે મુદ્દો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ અગત્યનો હોઈ સર્વસાધારણ વાચકો વાસ્તે એક સરખો ઉપયોગી છે.

પંડિત સુખલાલજી

ધાર્મિક ભાવના જ્યારે સાંપ્રદાયિક રૂપ ધારણ કરી લે છે ત્યારે તે બહુ આળી બની જાય છે, એમાં સત્યદર્શન અને નિર્ભયતાનો અંશ દબાઈ જાય છે, તેથી સાંપ્રદાયિક કે વસ્તુતઃ ધાર્મિક કોઈ એક મુદ્દાની ચર્ચા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કરવા જતાં પણ, કેટલાક વાચકોના મનમાં સાંપ્રદાયિક ભાવની ગંધ આવવાનો સંભવ છે, એ મારા ધ્યાન બહાર નથી. વળી આજકાલ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને નામે અગર તેની આડમાં સાંપ્રદાયિક ભાવનું પોષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ, વિદ્વાન કે વિચારક ગણાતા લેખકોમાં પણ જ્યાં ત્યાં દેખાય છે, એ બધાં ભયસ્થાનો છતાં હું પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉતરું છું તે એક જ ખાત્રીથી અને તે એ કે જેઓ અસાંપ્રદાયિક અગર સાંપ્રદાયિક ખરેખર વિચારકો હશે, જેઓ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસી હશે તેમને મારી આ ચર્ચા કદી સાંપ્રદાયિક ભાવથી રંગાયેલી નહિં જ ભાસે.

જૈન પરંપરા જેને આ સ્થળે હું વીરપરંપરા કહું છું તેના અત્યારલગીમાં નાના મોટા ફાંટા–ઉપફાંટા ગમે તેટલા હોય પણ એ બધા સંક્ષેપમાં શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવાસી–એ ત્રણ જ ફિરકામાં આવી જાય છે. ભગવાન મહાવીર પહેલાં પણ જૈન પરંપરાનું અસ્તિત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે. તે પરંપરાને વીરપૂર્વપરંપરાના નામથી ઓળખીએ. ભગવાન મહાવીરે એ પૂર્વપરંપરાને જીવનમાં પચાવી, તેનું યોગ્ય અને સમુચિત સંશોધન, પરિવર્ત્તન, પરિવર્દ્ધન કરી પોતાની જીવન–સાધનાને પરિણામે એને જે રૂપ આપ્યું તે વીરપરંપરા. આ પરંપરાની ભવ્ય ઈમારત અનેક સદંશો ઉપર ઊભી થયેલી છે અને તેને જ બળે તે અત્યારલગી એક યા બીજા રૂપમાં જીવિત છે. અહિં વિચારણીય મુદ્દો એ છે કે વીરપરંપરાના પ્રથમથી અત્યારલગીમાં જેટલા ફાંટા ઈતિહાસમાં આપણી નજરે પડે છે અને અત્યારે જે કે જેટલા ફાંટા આપણી સામે છે તે બધાંમાં વીરપરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછું કે વધતું એક યા બીજા રૂપમાં હોવા છતાં તે બધા ફાંટામાંથી કયા ફાંટામાં કે કયા ફિરકામાં એનું પ્રતિનિધિત્વ વધારે અખંડપણે સચવાઈ રહ્યું છે? વીરપરંપરાના ત્રણે ફિરકાઓના શાસ્ત્રોનું તુલનાત્મક તેમ જ ઐતિહાસિક મારું વાચન–ચિંતન અને એ ત્રણે ય ફિરકાઓના ઉપલબ્ધ આચાર–વિચારોનું મારું યથામતિ અવલોકન મને એમ કહે છે કે વીરપરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ શ્વેતામ્બર પરંપરામાં બાકીની બે પરંપરાઓ કરતાં વિશેષ પૂર્ણપણે અને વિશેષ યથાર્થપણે સચવાઈ

રહ્યું છે. મારા આ મંતવ્યની પુષ્ટિમાં હું અત્રે માત્ર ટૂંકમાં આચાર, ઉપાસના અને શાસ્ત્ર— એ ત્રણ અંશો ઉપર વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચીશ.

દિગંબર, શ્વેતામ્બર કે સ્થાનકવાસી કોઇ પણ ફિરકાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને પ્રચારનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો આપણે એમ નહિ કહી શકીએ કે અમુક ફિરકાએ વીર-પરંપરાના પ્રાણસ્વરૂપ અહિંસાના સિદ્ધાંતને મોળો કર્યો છે કે તે સિદ્ધાંતના સમર્થન અને પ્રચારમાં પોતાથી બનતું કરવામાં જરા ય મચક આપી છે. આપણે એ સગૌરવ કબૂલ કરવું જોઇએ કે અહિંસાના સમર્થન અને તેના વ્યાવહારિક પ્રચારમાં ત્રણે ફિરકાના અનુયાયીઓએ પોતપોતાની ઢબે એક જ સરખો ફાળો આપ્યો છે. તેથી અહિંસા સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ મારા ઉપર્યુક્ત મંતવ્યનું સમર્થન હું નથી કરતો, પણ એ જ અહિંસા તત્ત્વના પ્રાણ અને કલેવર–સ્વરૂપ અનેકાંત સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ મેં પ્રસ્તુત પ્રશ્નની છાણવીણ કરી છે. એ તો હરકોઇ અભ્યાસી જાણે છે કે ત્રણે ફિરકાનો દરેક અનુગામી અનેકાંત કે સ્યાદ્વાદ વાસ્તે એક જ સરખું અભિમાન, મમત્વ કે આદર ધરાવે છે; તેમ છતાં પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરત્વે જોવાનું પ્રાપ્ત એ થાય છે કે એ અનેકાંતદૃષ્ટિ કયા ફિરકાના આચારોમાં, ઉપાસનામાં અગર શાસ્ત્રોમાં વધારે પૂર્ણપણે સચવાયેલી છે અગર સચવાય છે. જ્યાં લગી વાદવિવાદ, દાર્શનિક ચર્ચાઓ, દાર્શનિક ખંડન–મંડન અને કલ્પના–જાળનો સંબંધ છે ત્યાં લગી તો અનેકાંતની ચર્ચા અને તેની પ્રતિષ્ઠા ત્રણે ફિરકાઓમાં એક જ સરખી ઇષ્ટ અને માન્ય છે. દા. ત. જડ કે ચેતન, સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ વસ્તુના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન આવે તો ત્રણે ફિરકાના અભિજ્ઞ અનુયાયીઓ બીજા દાર્શનિકો સામે પોતાનું મંતવ્ય નિત્યાનિત્ય, ભેદાભેદ, એકાનેક આદિ રૂપે એક જ સરખી રીતે અનેકાંતદૃષ્ટિએ સ્થાપવાના; અથવા જગત્કર્તાનો પ્રશ્ન આવે કે કર્મ–પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન આવે તો પણ ત્રણે ફિરકાના અભિજ્ઞ અનુગામીઓ એક જ સરખી રીતે પોતાની અનેકાંતદૃષ્ટિ મૂકે. આ રીતે જૈનેતર દર્શનો સાથેના વિચારપ્રદેશમાં વીરપરંપરાના દરેક અનુગામીનું કાર્ય અનેકાંતદૃષ્ટિ–સ્થાપના પૂરતું ભિન્ન નથી, અધુરું નથી કે ઓછું–વધતું પણ નથી. તેમ છતાં વીરપરંપરાના એ ત્રણે ફિરકાઓમાં આચાર, ખાસ કરી મુનિ આચાર અને તેમાં ય મુનિ સંબંધી માત્ર વસ્ત્રાચારની બાબતમાં અનેકાંતદૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી તપાસીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે કઇ પરંપરામાં વીરપરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ સચવાઇ રહ્યું છે. ઉપાસના, ખાસ કરી મૂર્તિ–ઉપાસનાને લઇ અનેકાંતદૃષ્ટિએ તપાસીશું તો પણ આપણને સમજાશે કે કઇ પરંપરામાં અનેકાંતદૃષ્ટિનો વારસો જાણે કે અજાણે વધારે અખંડપણે સચવાઈ રહ્યો છે. છેવટે આપણે શાસ્ત્રોના ત્રણે ય ફિરકાગત વારસાની દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વિષે વિચારીશું.

(૧) આધ્યાત્મિક વિકાસની વિવિધ ભૂમિકાઓને સ્પર્શ કરતા જૈનતત્ત્વની સાધનાના સ્વતંત્ર વિચારથી તપાસતાં અગર ત્રણે ફિરકાના ઉપલબ્ધ સમગ્ર સાહિત્યનું એકંદર તોલન

કરતાં એ તો સ્પષ્ટ દીવા જેવું દેખાય છે કે મુનિ–વસ્ત્રાચાર સંબંધી સચેલ અને અચેલ બન્ને ધર્મોમાંથી ભગવાન મહાવીર કે તેમના જેવા ઈતર મુનિઓના સમગ્ર જીવનમાં અગર તો તેમના જીવનના મહત્ત્વના ભાગમાં અચેલ ધર્મનું સ્થાન હતું. આ દૃષ્ટિએ નગ્નત્વ કે અચેલ ધર્મ જે દિગંબર પરંપરાનો મુખ્ય અંશ છે તે સાચે જ ભગવાન વીરના જીવનનો અને તેમની પરંપરાનો પણ એક ઉપાદેય અંશ છે; પરંતુ પોતાના આધ્યાત્મિક સાધના–ક્ષેત્રમાં દરેક ઓછું–વધતું બળ ધરાવતા યથાર્થ સાધકને સમાવેશવાની વીરની ઉદાર દૃષ્ટિ અગર વ્યવહારુ અનેકાંતદૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ તો આપણને એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ મહાવીર સર્વસાધક અધિકારી વાસ્તે ઐકાન્તિક નગ્નત્વનો આગ્રહ રાખી ધર્મ-શાસનનો લોકગ્રાહ્ય પ્રચાર ઇચ્છી કે કરી ન જ શકે. તેમનું પોતાનું આધ્યાત્મિક બળ ને આદર્શ ગમે તેટલા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હોય છતાં તેમને જો પોતાનું ધર્મશાસન પ્રચારવું કે ચિરજીવિત રાખવું ઇષ્ટ હોય તો તેમણે પોતાની જાત પરત્વે ઉચ્ચતમ આદર્શ ને વ્યવહાર રાખીને પણ સહગામી કે અનુગામી બીજા સાધકો વાસ્તે (જો મૂળગુણમાં કે મૂલાચારમાં ઐક્યમત્ય હોય તો) વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ સ્થૂલ વસ્તુઓ વિષે મર્યાદિત છૂટ મૂકે જ છૂટકો; અગર મધ્યમ–માર્ગી નિયમન રાખે જ છૂટકો. મનુષ્ય સ્વભાવના, અનેકાન્ત-દૃષ્ટિના અને ધર્મપંથ–સમન્વયના અભ્યાસી વાસ્તે એ તત્ત્વ સમજવું સહેલું છે. જો આ દૃષ્ટિ ઠીક હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે ભગવાન વીરે પોતાના ધર્મશાસનમાં અચેલ ધર્મને પ્રથમ સ્થાન આપીને પણ સાથોસાથ સચેલ ધર્મને મર્યાદિત સ્થાન આપેલું. દિગંબર પરંપરા જ્યારે ખરા મુનિની શરત તરીકે નગ્નત્વનો ઐકાન્તિક દાવો કરે છે ત્યારે તે વીરના શાસનના એક અંશનો અતિ આદર કરવા જતાં બીજા સચેલ ધર્મના અંશને અવગણી અનેકાંતદૃષ્ટિનો વ્યાઘાત કરે છે. તેથી ઊલટું શ્વેતાંબર કે સ્થાનકવાસી પરંપરા સચેલ ધર્મમાં માનવા છતાં, તેનું સમર્થન અને અનુસરણ કરવા છતાં અચેલ ધર્મની અવગણના, અનાદર કે ઉપેક્ષા કરતી નથી; બલકે તે બન્ને પરંપરાઓ દિગંબરત્વના પ્રાણરૂપ અચેલ ધર્મનું પ્રધાનપણું સ્વીકારીને જ અધિકારીવિશેષ પરત્વે સચેલ ધર્મની પણ અગત્યતા જુએ અને સ્થાપે છે. આ ઉપરથી આપણે ત્રણે ફિરકાઓની દૃષ્ટિ તપાસીશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે વસ્ત્રાચારની બાબતમાં દિગંબર પરંપરા અનેકાંતદૃષ્ટિ સાચવી શકી નથી જ્યારે બાકીની બે પરંપરાઓએ વિચારણામાં પણ વસ્ત્રાચાર પરત્વે અનેકાંતદૃષ્ટિ સાચવી છે અને અત્યારે પણ તેઓ તે દૃષ્ટિને જ પોષે છે. ત્રણે ફિરકાના ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિર્વિવાદપણે સૌથી વધારે પ્રાચીન મનાતા શ્વેતાંબરીય અંગ સાહિત્યમાં અને તેમાં ય સૌથી વધારે પ્રાચીનતાના અંશો ધરાવનાર આચારાંગ સૂત્રમાં આપણે અચેલ અને સચેલ બન્ને ધર્મોનું વિધાન જોઇએ છીએ. આ બન્ને વિધાનોમાં એક પ્રથમનું અને બીજું પછીનું છે એમ માનવાને કશો જ પુરાવો નથી; તેથી ઊલટું અચેલ અને સચેલ ધર્મનાં બન્ને વિધાનો મહાવીરકાલીન છે એમ માનવાને અનેક

પુરાવાઓ છે. આચારાંગમાંના ઉપરથી વિરોધી દેખાતાં એ બન્ને વિધાનો એક બીજાની એટલાં નજીક છે તેમ જ એક બીજાનાં એવાં પૂરક છે અને તે બન્ને વિધાનો એક જ ઊંડી આધ્યાત્મિક ધૂનમાંથી એવી રીતે ફલિત થયેલાં છે કે તેમાંથી એકનો લોપ કરવા જતાં બીજાનો છેદ ઊડી જાય અને પરિણામે બન્ને વિધાનો મિથ્યા ઠરે; તેથી એ આચારાંગના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ભાગની દૃષ્ટિએ તપાસતાં પણ હું નિર્વિવાદપણે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે અચેલ-સચેલ ધર્મની બાબતમાં વીરપરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ જો પ્રમાણમાં વિશેષ યથાર્થપણે અને વિશેષ અખંડપણે સચવાયું હોય તો તે દિગંબર ફિરકામાં નહિ પણ શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી ફીરકામાં છે.

(૨) હવે આપણે ઉપાસનાની બાબત લઈ વીરપરંપરાના પ્રતિનિધિત્વનો પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ચર્ચીએ. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે વીરપરંપરાના અનેક મહત્ત્વના અંશોમાં મૂર્તિ-ઉપાસનાને પણ સ્થાન છે. આ ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સ્થાનકવાસી ફિરકો તો વીર-પરંપરા-બહિષ્કૃત જ છે, કારણ કે તે, આગમિક પરંપરા, યુક્તિવાદ, આધ્યાત્મિક યોગ્યતા અને અનેકાન્તદૃષ્ટિ એ બધાનો ઇન્કાર કરી એક યા બીજા કોઈ પણ પ્રકારની મૂર્તિ-ઉપાસનામાં માનતો નથી. તેથી ઉપાસનાની બાબતમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બે ફિરકા વચ્ચે જ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં સંદેહ નથી કે દિગંબર પરંપરાસંમત નગ્ન મૂર્તિની ઉપાસના વીતરાગત્વની સગુણ ઉપાસના વાસ્તે વધારે બંધબેસતી અને નિરાડંબર હોઇ વધારે ઉપાદેય પણ થઇ શકે, પરંતુ આ બાબતમાં પણ દિગંબર પરંપરાનું માનસ, વિચારણા અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ઐકાન્તિક જ છે. શ્વેતાંબર પરંપરાના આચાર-વિચાર અને ચાલુ પુરાતન વ્યવહારને તપાસીશું તો આપણને જણાશે કે એણે વિચારમાં કે વ્યવહારમાં નગ્ન મૂર્તિનો ઉપાસનામાંથી બહિષ્કાર કર્યો જ નથી. તેથી ઘણા જૂના વખતથી અત્યારલગીના શ્વેતાંબરીય પંથની માલિકીનાં મંદિરો કે તીર્થોમાં નગ્ન મૂર્તિનું અસ્તિત્વ, તેનું પૂજન-અર્ચન નિર્વિરોધપણે ચાલતું આપણે જોઈએ છીએ. અલબત્ત, શ્વેતાંબર પરંપરામાં સવસ્ત્ર અને સાલંકાર મૂર્તિનું સ્થાન છે અને જેમ જેમ બન્ને ફિર-કાઓ વચ્ચે અથડામણી વધતી ગઈ તેમ તેમ શ્વેતાંબર પરંપરામાં ઉત્તરોત્તર સવસ્ત્ર અને સાલંકાર મૂર્તિની જ પ્રતિષ્ઠા વધતી ચાલી છે; પણ મથુરામાંથી નીકળેલી શ્વેતાંબરીય આચાર્યના નામોથી અંકિત નગ્ન મૂર્તિઓ અને ત્યારપછીના અનેક સૈકાઓ દરમિયાન પણ ચાલુ રહેલી નગ્ન મૂર્તિની શ્વેતામ્બરીય પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરતાં એ ચોકખું લાગે છે કે શ્વેતાંબર પરંપરા આધ્યાત્મિક ઉપાસનામાં નગ્ન મૂર્તિનું મૂલ્ય યથાવત્ આંકતી આવી છે. આથી ઊલટું દિગંબર પંથની માલિકીનું કોઇ પણ મંદિર કે તીર્થ લ્યો તો તેમાં નગ્ન મૂર્તિ સિવાય સાદાં અને દિગંબરત્વની વધારે નજીક હોય એવાં નિરાડંબર વસ્ત્રાંશ ધારણ કરનારી મૂર્તિનો પણ ઐકાન્તિક બહિષ્કાર જ હશે. એ પરંપરાનાં શાસ્ત્રો

પણ ઐકાન્તિકપણે નગ્ન મૂર્ત્તિના જ સમર્થક હોઇ આખી દિગંબર પરંપરાનું માનસ પ્રથમથી અત્યાર લગી એક જ રીતે ઘડાયેલું છે કે જે મૂર્ત્તિ નગ્ન ન હોય તે માનવી કે પૂજવી યોગ્ય નથી, જ્યારે પ્રથમથી જ શ્વેતાંબર પરંપરાનો આ વિષેનો વારસો ઉદાર રહેલો હોય એમ લાગે છે. તેથી એ જિનમૂર્ત્તિની ઉપાસનાનો અનૈકાન્તિક આગ્રહ દિગંબર પરંપરા જેટલો જ રાખવા છતાં મૂર્ત્તિના સ્વરૂપ વિષે દિગંબર પરંપરાની પેઠે ઐકાન્તિક બની નથી. (અલબત્ત છેલ્લી શતાબ્દિ કે શતાબ્દિઓમાં શ્વેતામ્બર માનસ અને વ્યવહાર પણ પ્રત્યાઘાતી વૃત્તિ ધરાવતાં, અને છેક જ દિગંબર મંતવ્ય કરતાં સામી બાજુએ જતાં અને પોતાની પૂર્વપરંપરા ભૂલી જતાં દેખાય છે એ કબૂલ કરવું જોઇએ.) બુદ્ધિ અને તર્કથી કસતાં પણ એમ લાગે છે કે તદ્દન નગ્ન અને નગ્નપ્રાય–બન્ને પ્રકારની મૂર્ત્તિઓ ઉપાસનાને અનુકૂળ છે, નહિ કે કોઇ એક જ પ્રકારની. તેથી મૂર્ત્તિસ્વરૂપ વિષેની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી કલ્પનાનો વિચાર કરતાં અને તેનો ઉપાસનાગત અનેકાન્તદૃષ્ટિ સાથે મેળ બેસાડતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે એકાન્ત નગ્ન મૂર્ત્તિનો આગ્રહ રાખવામાં વીરપરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ ખંડિત થઈ જાય છે, કારણ કે તે આગ્રહમાં શ્વેતામ્બરીય કલ્પનાનો સમુચિત પણ સમાવેશ થતો નથી; તેથી ઊલટું શ્વેતાંબરીય નગ્ન અને નગ્નપ્રાય મૂર્ત્તિની કલ્પનામાં દિગંબર પરંપરાની એકપક્ષીય માન્યતાનો પણ રુચિ અને અધિકારભેદે પૂર્ણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

(૩) પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરત્વે છેલ્લી બાબત શાસ્ત્રોની છે અને તે જ સૌથી વધારે અગત્યની છે. ત્રણે ફિરકાઓ પાસે પોતપોતાનું શાસ્ત્ર–સાહિત્ય છે. સ્થાનકવાસી અને શ્વેતાંબર–એ બે ફિરકાઓને કેટલુંક આગમિક સાહિત્ય તો સાધારણ છે, જ્યારે એ ઉભય ફિરકામાન્ય સાધારણ આગમિક સાહિત્યને દિગંબર ફિરકો માનતો જ નથી. તે એમ કહે છે કે અસલી આગમિક સાહિત્ય ક્રમે ક્રમે લેખબદ્ધ થયા પહેલાં જ અનેક કારણોથી નાશ પામ્યું. આમ કહી તે સ્થાનકવાસી–શ્વેતાંબર ઉભયમાન્ય આગમિક સાહિત્યનો બહિષ્કાર કરે છે અને તેના સ્થાનમાં તેની પોતાની પરંપરા પ્રમાણે ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાથી રચાયેલા મનાતા અમુક સાહિત્યને આગમિક માની તેને અવલંબે છે. અહિં પ્રશ્ન એ છે કે જો ઈસ્વીસનના પહેલા બીજા સૈકાથી માંડી રચાયેલ ખાસ દિગંબર સાહિત્ય તે ફિરકાના આચાર્ય અને અનુયાયીઓએ જીવિત રાખ્યું તો તેમણે પોતે જ અસલી આગમ સાહિત્યને સાચવી કે બચાવી કેમ ન રાખ્યું? અસલી આગમ સાહિત્યના સર્વથા વિનાશક કારણોએ તે ફિરકાના નવીન અને વિવિધ વિસ્તૃત સાહિત્યનો સર્વથા વિનાશ કેમ ન કર્યો? એમ તો કહી જ નહિ શકાય કે દિગંબર ફિરકાએ જુદાં ખાસ રચેલ શાસ્ત્રોનાં સમય પહેલાં જ એ વિનાશક કારણો હતાં અને પછી એવાં ન રહ્યાં, કારણ કે એમ માનવા જતાં એવી કલ્પના કરવી પડે કે વીરપરંપરાના અસલી આગમિક સાહિત્યનો સર્વથા વિનાશ કરનારાં બળોએ સમાન ક્ષેત્ર અને સમાન કાળમાં હૈયાત બ્રાહ્મણ અને

બૌદ્ધ અસલી સાહિત્ય કે તે વખતે રચાતા સાહિત્ય ઉપર વિનાશક અસર ન કરી અને કરી હોય તો તે નામ માત્રની. આ કલ્પના માત્ર અસંગત જ નથી પણ અનૈતિહાસિક સુદ્ધાં છે. ભારતવર્ષના કોઈપણ ભાગમાં વર્તમાન કે રચાતા સાહિત્ય વિષે એવાં પક્ષપાતી વિનાશક બળો ક્યારે ય ઉપસ્થિત થયાનો ઈતિહાસ પ્રાપ્ત નથી થતો કે એ બળોએ માત્ર જૈન સાહિત્યનો સર્વથા વિચ્છેદ કર્યો હોય અને બ્રાહ્મણ તેમ જ બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર દયા દાખવી હોય. આ અને આના જેવી બીજી કેટલીયે અસંગતિઓ આપણને એમ માનવા પ્રેરે છે કે વીરપરંપરાનું અસલી સાહિત્ય (ભલે તેના બંધારણમાં, ભાષાસ્વરૂપમાં અને વિષયચર્ચામાં કાંઈક ફેરફાર કે ઘટાડો-વધારો થયો હોય છતાં) વસ્તુતઃ નાશ ન પામતાં અખંડ રીતે હૈયાત જ રહ્યું છે. આ દષ્ટિએ જોતાં એ અસલી સાહિત્યનો વારસો દિગંબર ફિરકા પાસે નથી, પણ શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી એ બે ફિરકા પાસે છે. સ્થાનકવાસી ફિરકો કેટલુંક અસલી આગમિક સાહિત્ય ધરાવે છે પણ તે ડાળ, શાખા, પાંદડાં અને ફૂલ કે ફળ વિનાના એક મૂળ કે થડ જેવું છે અને તે મૂળ કે થડ પણ તેની પાસે અખંડિત નથી. એ પણ ખરું છે કે શ્વેતાંબર પરંપરા જે આગમિક સાહિત્યનો વારસો ધરાવે છે તે પ્રમાણમાં દિગંબર પરંપરાના સાહિત્ય કરતાં વધારે અને ખાસ અસલી છે તેમ જ સ્થાનકવાસીના આગમિક સાહિત્ય કરતાં એ વિશેષ વિપુલ અને સમૃદ્ધ છે; છતાં તે અત્યારે જેટલું છે તેમાં જ બધું અસલી સાહિત્ય મૂળ રૂપમાં જ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાનો આશય નથી. સ્થાનકવાસી ફિરકાએ અમુક જ આગમો માન્ય રાખી તે સિવાયનાંને માન્ય ન રાખવાની પહેલી ભૂલ કરી, બીજી ભૂલ આગમિક સાહિત્યના અખંડિત વિકાસને અને વીરપરંપરાને પોષતી નિર્યુક્તિ આદિ ચતુરંગીના અસ્વીકારમાં એણે કરી અને છેવટની અક્ષમ્ય ભૂલ એ ફિરકાના મુખ્યપણે ક્રિયાકાંડના સમર્થનમાંથી ફલિત થયેલ ચિંતન-મનનના નાશમાં આવી જાય છે. જે સૈકાઓ દરમિયાન ભારતવર્ષમાં આશ્ચર્યજનક દાર્શનિક ચિંતન-મનન અને તાર્કિક રચનાઓ ધોધબંધ થતી હતી, જે જમાનામાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર વિદ્વાનો પણ એ અસરથી મુક્ત રહી ન શક્યા અને તેમણે થોડો પણ સમર્થ ફાળો જૈન સાહિત્યને અર્પ્યો, તે જ જમાનામાં શરૂ થયેલ અને ચોમેર વિસ્તરેલ સ્થાનકવાસી ફિરકાએ દાર્શનિક ચિંતન-મનનની દિશામાં અને તાર્કિક કે બીજા કોઈ પણ યોગ્ય સાહિત્યની રચનામાં પોતાનું નામ નથી નોંધાવ્યું એ વિચાર ખરેખર સ્થાનકવાસી ફિરકા માટે નીચું જોવડાવનાર છે. આ બધી દષ્ટિએ સ્થાનકવાસી ફિરકાને વીરપરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ અગર તો અપેક્ષાકૃત વિશિષ્ટ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર કહી ન શકાય. તેથી હવે બાકીના બે ફિરકાઓ વિષે જ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે દિગંબર ફિરકાએ અસલી આગમિક સાહિત્યને અવગણવામાં, તેનો બહિષ્કાર કરવામાં માત્ર વિદ્યાના કેટલાક અંશો ગુમાવવા પૂરતી જ ભૂલ

નથી કરી પણ એ સાથે એણે વીરપરંપરાના ઘણા આચાર અને વિચારોનો વારસો પણ ગુમાવ્યો છે. આગમિક સાહિત્ય છોડવા સાથે એના હાથમાંથી પંચાંગીના પ્રવાહને સાચવવા, રચવા અને પોષવાનો સોનેરી અવસર જ ચાલ્યો ગયો. એ તો એક અબાધ્ય સત્ય છે કે મધ્યકાળમાં કેટલીક શતાબ્દિઓ દરમિયાન માનનીય દિગંબર ગંભીર વિદ્વાનોના હાથથી રચાએલ દાર્શનિક, તાર્કિક અને અન્ય પ્રકારનું વિવિધ સાહિત્ય એવું છે કે તે માત્ર હરકોઇ જૈનને જ નહિ પણ હરકોઈ ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસીને માન ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. તેમ છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ કબૂલ કરવું જોઇએ કે જો દિગંબર પરંપરાએ આગમિક અને પંચાંગી સાહિત્ય સાચવી, તેનું સંવર્ધન અને વ્યાખ્યાન કે વિવરણ પોતાની જ ઢબે કર્યું હોત તો એ પરંપરાના ગંભીર વિદ્વાનોએ ભારતીય સાહિત્ય અને જૈન સાહિત્યને એક સંમાનવર્દ્ધક ભેટ આપી હોત. ખેર, આ ઉપરથી એકંદર મારો અભિપ્રાય કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ એ બંધાયો છે કે શાસ્ત્રોની બાબતમાં વીરપરંપરાનું જો કાંઇ પણ અખંડ પ્રતિનિધિત્વ આજે જોવા મળતું હોય તો તે શ્વેતાંબર પરંપરાને જ આભારી છે. હું જ્યારે દિગંબર પરંપરાની પુષ્ટિ અને તેના સમન્વયની દૃષ્ટિએ પણ શ્વેતાંબરીય પંચાંગી સાહિત્ય જોઉં છું ત્યારે મને ચોક્કસ લાગે છે કે એ સાહિત્યમાં દિગંબર પરંપરાને પોષક થાય એવી અખૂટ સામગ્રી છે. અમુક મુદ્દા પરત્વે મતભેદ થતાં, તેને ઐકાન્તિક આગ્રહનું રૂપ અપાતાં જે હાનિ દિગંબર પરંપરાને ઉઠાવવી પડી છે તેનો ખ્યાલ એ પંચાંગી સાહિત્યને તટસ્થભાવે વાંચ્યા સિવાય આવી ન શકે. જો એ સાહિત્યમાંનાં અમુક વિધાનો દિગંબર પરંપરાને બંધબેસતાં આવે તેમ ન હતું, તો તે પરંપરાના વિદ્વાનો, એ વિધાનો વિષે—એ સાહિત્યને છોડયા સિવાય પણ, જેમ બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ પરંપરામાં બન્યું છે અને જેમ એક જ તત્ત્વાર્થ ગ્રન્થને સ્વીકારી તેની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓમાં બન્યું છે તેમ—વિવિધ ઊહાપોહ કરી શકતા હતા અથવા તે ભાગને, સ્વામી દયાનંદે સ્મૃતિ, પુરાણ આદિમાંના અનિષ્ટ ભાગને પ્રક્ષિપ્ત કહ્યો છે તેમ પ્રક્ષિપ્ત કહી, બાકીના સમગ્ર પંચાંગી ભાગને સત્કારી, વીરપરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ મૂળરૂપમાં કાંઈક વિશેષ સાચવી શક્યા હોત. દિગંબર પરંપરાનું સમગ્ર માનસ જન્મથી જ એવું એકતરફી ઘડાયેલું દેખાય છે કે તેને જિજ્ઞાસા અને વિદ્યોપાસનાની દૃષ્ટિએ પણ પંચાંગી સાહિત્ય જોવા કે વિચારવાની વૃત્તિ થતી જ નથી; જ્યારે શ્વેતાંબરીય માનસ પ્રથમથી જ ઉદાર રહ્યું છે. આના પુરાવાઓ આપણે સાહિત્યરચનામાં જોઇએ છીએ. એક પણ દિગંબર વિદ્વાન એવો થયો નથી જાણ્યો કે જેણે બ્રાહ્મણ—બૌદ્ધ ગ્રન્થો ઉપર લખવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ શ્વેતાંબરીય આગમિક સાહિત્ય કે બીજા કોઇ દાર્શનિક તાર્કિક શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય ઉપર કાંઈ લખ્યું હોય; તેથી ઊલટું દિગંબર પરંપરાનું પ્રબળ ખંડન કરનાર અને સાંપ્રદાયિક શ્વેતાંબરીય આચાર્યો અને ગંભીર વિદ્વાનો એવા થયા છે કે જેમણે દિગંબરીય ગ્રન્થો ઉપર આદર સાથે મહત્ત્વપૂર્ણ ટીકાઓ લખી છે,

એટલું જ નહિ પણ પુસ્તક–સંગ્રહની દૃષ્ટિએ પણ દિગંબર પરંપરાનું માનસ શ્વેતાંબર પરંપરાના માનસ કરતાં ભારે સંકીર્ણ પ્રથમથી જ રહ્યું છે. એના પુરાવાઓ જૂના વખતથી અત્યારલગીના બન્ને ફિરકાઓના પુસ્તક–ભંડારોની યાદીમાં પદે પદે નજરે પડે છે. આ બધું હું કોઈ એક પરંપરાના અપકર્ષ કે બીજી પરંપરાના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ નથી લખતો કારણ કે મારા આ લખાણમાંથી જે પરંપરા પોતાનો ઉત્કર્ષ ફલિત કરી બીજાના અપકર્ષમાં જ રાચવા માગે તે પરંપરાનો પણ બીજી બાબતોમાં સપ્રમાણ અપકર્ષ બતાવી શકાય. મારું પ્રસ્તુત લેખન માત્ર સમત્વની દૃષ્ટિએ છે. એમાં ઊણપને ઊણપ માનવા જેટલું સ્થાન છે પણ કોઈ પ્રત્યે અવગણના કે લઘુત્વ–દૃષ્ટિ પોષવા સ્થાન નથી.

ચિરકાલથી પોષાયેલ ફિરકાવાસિત માનસને બદલવાનું કામ નદીના પ્રવાહને બદલવા જેવું એક રીતે અઘરું છે તેમ છતાં એ અશક્ય નથી. વર્તમાન સમયના વિદ્યા અને જિજ્ઞાસાનાં બળો ઇષ્ટ દિશામાં પૂર જોશથી પ્રેરી રહ્યાં છે. જે કાર્ય ભારે ભોગ આપ્યા પછી અગર બદલો વાળી ન શકાય એવી હાનિ ઊઠાવ્યા પછી કરવું જ પડે તે કામ પ્રથમથી ચેતી વખતસર કરવામાં આવે તો એમાં મનુષ્યત્વની શોભા છે. હું એમ માનું છું કે એક પણ ક્ષણનો વિલંબ કર્યા સિવાય સ્થાનકવાસી ફિરકાએ પોતાની ગત ભૂલો સુધારી આગળ વધવું જોઈએ અને હું એમ પણ માનું છું કે સમર્થ તેમજ નિર્ભય શુદ્ધવિદ્યોપાસક દિગંબર વિદ્વાનોએ વારસાગત માનસ બદલી દિગંબર જ કાયમ રહ્યા છતાં વીરપરંપરાને પ્રમાણમાં વિશેષ અને અખંડપણે વ્યક્ત કરનાર આગમિક તેમજ પંચાંગી સાહિત્યનું અવલોકન કરી તેનો પોતાની પરંપરાના સાહિત્ય સાથે મેળ બેસાડવો અગર તે દ્વારા પોતાના સાહિત્યની પૂર્તિ કરવી. એમ ન કરતાં જેમ તેઓ અત્યારલગી એકદેશીય રહ્યા છે તેમ રહેશે તો તેમને વાસ્તે કોઇ વ્યાપક કે સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં વીરપરંપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ્યે જ સ્થાન રહેશે. એ દૃષ્ટિએ વિદ્વાનો અને ઐતિહાસિકોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા ભાગ્યે જ બંધાશે.

શ્રીમદ્ વિજયાનંદ સૂરીશ્વરને કોઈ અંતઃસ્ફુરણા એવી થઈ કે તેમનું જિજ્ઞાસુ માનસ સ્થાનકવાસી ફિરકાના અલ્પમાત્ર આગમિક સાહિત્યમાં સંતુષ્ટ રહી ન શક્યું. તેઓ ઇચ્છત તો સ્થાનકવાસી ફિરકો છોડી દિગંબર ફિરકાને અપનાવી, તેમાં પણ તેટલી જ પ્રતિષ્ઠા મેળવી કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં જિજ્ઞાસા સંતોષી, વિદ્યોપાસનાદ્વારા વીરપરંપરાનું સમર્થન કરી શકત; પણ મને એમ લાગે છે કે એ સૂરિના ભવ્ય અને નિર્ભય આત્મામાં કોઇ એવો ધ્વનિ ઊઠ્યો કે તેણે તેમને વીરપરંપરાનું અપેક્ષાકૃત અખંડ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર ફિરકા તરફ જ ધકેલ્યા અને આપણે જોઈએ છીએ કે એમણે જિંદગીનાં થોડાં વર્ષોમાં–ખાસ કરી છેલ્લા ભાગનાં અમુક જ વર્ષોમાં–આખું જૈન સાહિત્ય મથી નાખ્યું, તેમાંથી નવનીત તારવ્યું જે તેમના જ શબ્દોમાં વિદ્યમાન છે.

શ્વેતાંબર ફિરકો આચાર, ઉપાસના અને શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ બીજા બે ફિરકાઓ કરતાં વીરપરંપરાની વધારે નજીક છે એ વાતથી અગર વિજયાનંદ સૂરીશ્વરે સ્વીકારેલ શ્વેતાંબરીય પરંપરાના ચડતાપણાના ખ્યાલથી જો કોઈ સાંપ્રદાયિક શ્વેતાંબર ગૃહસ્થ કે સાધુ ફુલાઇ સહેજ પણ બીજા ફિરકાઓ તરફ તુચ્છત્વ કે અવગણના પોષતી અભિમાનવૃત્તિ સેવશે તો તે સત્ય ચૂકશે; કારણ કે શ્વેતાંબર માનસ, અપેક્ષાકૃત ગમે તેટલું ઉદાર રહ્યું હોય છતાં એની વિદ્યોપાસના પણ આજકાલની દૃષ્ટિએ બહુ જ એકદેશીય અને અલ્પસંતુષ્ટ છે; એ નથી તો ઉદાર અને વ્યાપકભાવે સમગ્ર બ્રાહ્મણ પરંપરા અવગાહતું, કે નથી સમગ્ર બૌદ્ધ પરંપરા અવગાહતું. શ્વેતાંબર પરંપરાના ભૂતકાલીન ઈતિહાસ અને વર્તમાન જવાબદારીનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેના **ગેહેનર્દી** અને અલ્પસંતુષ્ટ માનસને પણ કાંઇક કહેવાનું મન થઈ જાય છે. હું અત્યારના ધુરિણ ગણાતા શ્વેતાંબર સમગ્ર આચાર્યો અને વિદ્વાનોને નમ્રભાવે એટલું જ અંતમાં કહેવા ઇચ્છું છું કે શ્રીમાન્ આત્મારામજીએ પ્રારંભેલી અને અધૂરી મૂકેલી વિદ્યોપાસનાને વર્તમાન વિશેષ કીમતી સાધનો અને સુલભ સગવડોદ્વારા લંબાવી અત્યારના ઉન્નતતર ધોરણને બંધ બેસે એવી રીતે વિકસાવે.

ધર્મના વિશાળ વિષયના અભ્યાસમાં મને એવું સમજાયું છે કે આપણે ધર્મના શુદ્ધ રૂપને ભૂલી અશુદ્ધ અંશને વળગી પરસ્પર વિગ્રહ અને કલેશ કરીએ છીએ. ધર્મભાવના આપણી સાચી 'સૂઝ'વાળી હોય તો આપણા ધર્મના બાહ્ય આચારો ગમે તેટલા દેશકાળ અને નિમિત્તોને લઇ જુદા હોય તો પણ આંતર વિચારવડે પરસ્પરના ધર્મની ભાવનાની કદર કરી શકીએ એટલું જ નહિ પણ અપધર્મમાં તણાતાં આપણે બચી શકીએ.

—નર્મદાશંકર દે. મહેતા

* *

ઋગ્વેદના સમયથી આજસુધીના હિન્દુધર્મના ઇતિહાસમાં સંતોની પરંપરા અવિચ્છિન્ન ચાલી આવે છે—જે ધર્મસંસ્થાની દિવાલોમાં બારીનું કામ સારે છે: એ બારીઓ ઘરની હવા સ્વચ્છ રાખે છે તથા પ્રકાશ દાખલ કરે છે. દિવાલ અને છાપરા વિના વરસાદ અને વાવાઝોડાથી હેરાન થઇએ, અને બારીઓ વિના ઘરની હવા ગંધાઇ જાય. તે માટે ધાર્મિક જીવનમાં સંસ્થા અને આત્મબળ ઉભયને સ્થાન છે.

—આચાર્ય આનન્દશંકર
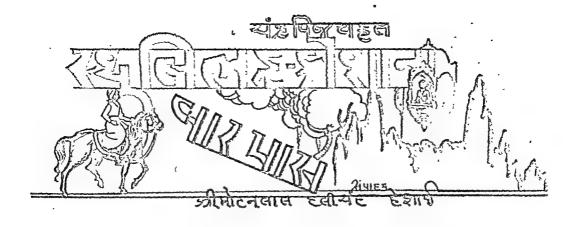
[કર્ત્તા ચંદ્રવિજયના ગુરુ નિત્યવિજયે સં. ૧૭૩૪ માં એક સ્વાધ્યાય રચી છે. જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ નં. ૩૭૩ ક પૃ. ૨૯૯. તેથી કર્તાનો સમય તે ગણવાનો છે.

જૈન કવિઓકૃત બાર–માસાનું સાહિત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. કેટલુંક મેં વડોદરાના મારા મિત્ર રા. મંજુલાલ મજુમદારને મોકલેલું તે તેની પાસે છે. તેઓ એક પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાનો મનોરથ સેવતા હતા, પણ હજુ તે પાર પડ્યો નથી. આપણી જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સંસ્થાઓ આવા ભાષા–સાહિત્ય પર અલક્ષ સેવતી આવી છે તે હજુયે તે ભણી દૃષ્ટિ દોડાવશે ?–**સંપાદક.**]

॥ ૯૦ ॥ સકલવાચકચક્રચક્રવર્તિં મહોપાધ્યાય શ્રી લાવણ્યવિજયગણિ શિષ્ય પંડિત શ્રી નિત્યવિજયગણિગુરુભ્યો નમઃ ॥

: ૧ :

દેશી–ધનરા ઢોલાની

આસો માસ જ આવિઉ રે, ઘર ઘર મંગલ ચ્યાર, દિલરા માન્યા
હું જોઉં સાજન વાટડી રે, ઊભી નિજ ઘરબાર, દિલરા માન્યા
ઘર આવો હો સુજાણ ! મો ઘર આવો;
મોરા જીવન પ્રાણાધાર ! મો ઘર આવો. ઘર આવો૦ આંકણી

ચાંદો ઊગ્યો નિર્મલો રે, શીતલ અમીઅ ઝરંત, દિલ૦
સાજનવિરહેં તાહરે રે, તે પણ દુઃખ દીયંત, દિલ૦ ઘર૦ ૨

રંગ રસ ભરિ આપણે રમી રે, કીજે ક્રીડા અપાર, દિલ૦
સ્નેહી ન છેદીએ રે, જો હોઈ કોડિ પ્રકાર, દિલ૦ ઘર૦ ૩

સાજન–સજ્જન. મો–મારું.

તુઝ વિરહે મુઝને સહી રે, માસ વરસ સમ થાય, દિલ૦
પ્રાણ ધરું કિમ તુઝ વિના રે ? તે કહે મુઝને ઉપાય, દિલ૦ ઘર૦ ૪

જે જેહને મન માનિયા રે, તે તેહને મન દેવ, દિલ૦
ચંદ્રવિજય કહે સાંભળો રે, સ્નેહની એહવી ટેવ, દિલ૦ ઘર૦ ૫

: ૨ :

ઢાલ—વિંછિઆની

કાર્તિક માસ મનોહરુ, સખી સુંદર જેહનો વાન રે; લાલ,
આંગણે ટહુકી ટાઢડી, નારિ ચિત્ત કંતનું ધ્યાન રે. ૬

વાલ્હો સાજન કોઈ કહે આવતો, તસ આપું સોવનથાટ રે; લાલ,
વલી દેઉં લાખ વધામણી, તસ પાથરું સખરા પાટ રે. વા૦ ૭ આંકણી.

સુણ પરદેશી પંથીઆ ! માહરો નાહ દીઠો કિહાં એ સાર રે; લાલ,
મયગલની પરે માચતો, રૂપે રતિપતિ અણુહાર રે. વાલ્હો૦ ૮

શૂર સાહસિકશિરોમણિ, એ તો સુંદર રૂપ અપાર રે; લાલ,
નેહ નિપુણ ગુણ આગરુ, માહરો જીવન પ્રાણાધાર રે. વાલ્હો૦ ૯

નારી તે પૂછે ધરિ નેહસ્યું રે, પરદેશી પંથી અનેક રે; લાલ,
ચંદ્રવિજય કહે નેહથી, નવિ બોલાએ ધરી ટેક રે. વાલ્હો૦ ૧૦

: ૩ :

દેશી–સહિ રે સમાણીની.

માગશર માસ મનોહર આયો, લોકતણે મન ભાયો રે;
માહરો પ્રીતમ નાવ્યો.
વાટ જોઉં માહરા વાલમની, ઉલટ ધરીય સવાયો રે. માહરો૦ ૧૧

સાંભલિ સજન ! વિનતિ માહરી, કાં મુઝ મૂકે નિરાસ રે ?
તુઝ મુઝ અંતર ન હુતો સ્વામી !, તુઝ રહેતાં મુઝ પા રે. માહરો૦ ૧૨

સુંદર નેહ ધરતા મુઝસ્યું, ક્ષણ એક અલગો ન થાતો રે;
તે સજન પરદેશી હુઓ, તેહનો વિરહ ન સહું તિલમાતો રે. માહરો૦ ૧૩

તું સ્વામી ! મુઝ અંતરયામી, ક્ષણ એક અલગો ન થાય રે;
તું પ્રાણનાથ પરમેશ્વર મારો, તુમ વિણ ક્ષણ ન સુહાય રે. માહરો૦ ૧૪

સખરા–સારા. નાહ–નાથ. મયગલ–હાથી. રતિપતિ–મદન. અણુહાર–અનુસાર–જેવો. આગરુ–આગર–ખાણ. તિલમાતો–તિલમાત્ર–જરાપણ.

વિનતિ તો કીજે પ્રભુ! તેહને, જેહથી સીઝે કાજ રે;
ચંદ્રવિજય કહે તેહને ન કિજિએ, જેહને મુખ નહી લાજ રે. માહરો૦ ૧૫

: ૪ :

ઢાલ—નણદલની

પ્રીતમ! એ પ્રીતમ! **પોષ** માસ તે આવિયો, જે વિરહીને દુઃખકાર; વાલમ!
રાત જાએ કિમ **પોસ**ની, નારીને વિણુ ભરતાર? વાલમ! ૧૬
વેગે પધારો હો મંદિરે, સારો વંછિત કાજ; વાલમ!
નિજ સ્નેહી ન મૂકીએ, સાહિબ! ગરિબનિવાજ! વા૦ આંકણી. ૧૭
જીવન એ જીવન હૈવે કાં વિરહી સરજીયાં? જે નહિ પુહચે આસ; વા૦
વિરહ-વિયોગી માણુસાં, નિશદિન ઝૂરે નિરાસ. વાલમ! વેગે૦ ૧૮
સાહિબ! એ સાહિબ! મહિર આણી મનમાં ઘણી, સારો હો સંગે અંગ; વા૦
નેહ ધરી નિજ ઘર આવી, કરો અંગે ઉછરંગ. વાલમ! વેગે૦ ૧૯
પ્રીતમ! એ પ્રીતમ! પ્રારથીયાં પીડે નહિ, જે જગેં ઉત્તમ હોય; વા૦
ચંદ્રવિજય પણ ઈમ કહે, તે સમ અવર ન કોય. વાલમ! વેગે૦ ૨૦

: ૫ :

ઢાલ—પ્રીત પૂરવલી પાલિઇ—એ દેશી

મનોહર **માહ** માસ આવીયો, નાવ્યો મુઝ ભરતાર, સુગુણ નર.
આંબા મોર્યા અતિ ભલા, કોયલ કરે ટહુકાર. સુગુણ૦ ૨૧
પ્રીત પ્રગટપણે પાલિઇં, પાલિઇં ઉત્તમ નેહ, સુગુણ૦
પ્રારથીયાં પીડે નહી, જો જગે ધરિઇં દેહ, સુગુણ૦ આંકણી. ૨૨
વિરહી ને ગહિલાતણી, સરખી જગ જોઈ, સુગુણ૦
કાજ અકાજ વિચારણા, તેહને મને નવિ કોઇ, સુગુણ૦ પ્રીત૦ ૨૩
હયડાની જે વારતા, તે અવર આગલ ન કહેવાય, સુગુણ૦
મન-દુઃખ મનમાંહિ વીસમે, જેમ કુવાની છાંહિ, સુગુણ૦ પ્રીત૦ ૨૪
મોટો બોલ જે બોલિનેં, નવિ પાલે ધરી નેહ, સુગુણ૦
ચંદ્રવિજય કહે સાંભલો, માણસ ન કહિઇં તેહ, સુગુણ૦ પ્રીત૦ ૨૫

: ૬ :

રાગ-ફાગ

આવ્યો હો **ફાગુણ** માસ સનોહર, સુંદર સુખકર જેહ;
લોક રમે રંગે જેણે ઠાંમે, સુંદર ચિત્ત ધરી નેહ. ૨૬
મનોહર **ફાગુણ** આવીઓ હો, જેહ ભોગી સુખકાર, મનોહર૦ આંકણી.

સીઝે-સિદ્ધ થાય. ગરિબનિવાજ-ગરીબ પર દયાળુ. મહિર-દયા. પ્રારથીયાં-પ્રાર્થીઓ-પ્રાર્થના કરનારા ગહિલા-ઘેલા.

ધપમપ ધપમપ માદલ વાજે, તથ તથ તાલ કંસાલ;
ખેલા હો ખેલે નવ નવ ભાંતિ, ઉછાળે અબિલ ગુલાલ. મનો૦ ૨૭
અવલ કેસરીઆ કસુંબા પહિરી, હીર ચીર પટકૂલ;
ખેલે ખાંતિં નવ નવ ભાતેં, સુંદર પહેરી દુકૂલ. મનો૦ ૨૮
ઈમ ઉછરંગ ધરે સબ લોગા, ક્રીડા કરઈ ઉદાર;
પણ પ્રીતમ વિણ મુઝ ન સુહાવે, ક્ષતિ ઉપર જેમ ખાર. મનો૦ ૨૯
પ્રીતમ ! આવો ઘર માહરે, પવિત્ર કરો મુઝ કાય;
ચંદ્રવિજય પણ શીખ દેઈ કહે, તુમ્હ મનિ મહિર ન થાય. મનો૦ ૩૦

: ૭ :

ઢાલ

ચૈત્રે ચંપો મોરીઓ, સફલ ફલ્યા સહકાર;
કોયલ કરે રે ટહુકડા, ભમર કરે હો ગુંજાર. ૩૧
સસનેહી ! સુણો વિનતિ, મોરો હો પ્રાણ આધાર !
વિરહ–વિયોગી માણસાં, કાં કીધાં કિરતાર ? સસનેહી ! આં૦ ૩૨
પ્રાણપાંહિ જે વાલહા, જે વિણ ઘડિય ન જાય;
તેહ તણે રે વિયોગડે રે, દૈવ દેખાડે કાં કાય ? સસનેહી ! ૩૩
જગમાં પંડિત ઇમ ભણે, સજન ન કરો હો કોય;
સાજનમાં સુખ જેટલાં, તે ફરીને દુ:ખ હોય. સસનેહી ! ૩૪
વહિલા આવો રે મંદિરેં, કીજે ક્રીડા અપાર;
ચંદ્રવિજય કહે નારિને, સંતોષે ભરતાર. સસનેહી ! ૩૫

: ૮ :

ઢાલ—ઇડર આંબા આંબલી રે–એ દેશી

વૈશાખ માસ મનોહરુ રે, ભોગી ભમર સુખકાર;
નારિ સાથે રમે નેહસ્યું રે, આપ આપણા ભરતાર. ૩૬
સુહંકર ! આવો અમ્હ ઘરબાર,
એહ વાત છે સુખકાર. સુહંકર ! એ આંકણી.
તું સ્વામી ! સુણ વિનતિ રે, તુમ્હ મહિર ન થાય;
ઉત્તમ લક્ષણ એ નહી રે, સ્નેહી કિમ મૂકાય ? સુહં૦ ૩૭

માદલ–મૃદંગ, તબલાં. અવલ–પહેલા નંબરના, ઉત્તમ. કસુંબા–સાલ. પટકૂલ–સુંદર કપડાં. ખાંતિં–ખંતથી. દુકૂળ–રેશમી સુંદર વસ્ત્ર. ક્ષતિ–ક્ષત એટલે ઘા. પ્રાણપાંહિ–પ્રાણ કરતાં. સુહંકર–શુભંકર–શુભ કરનાર.

ઉત્તમ સદ્‌ગુણ સંગ્રહે રે, અલગો મૂકે ડંસ;
નીર મૂકે ખીર સંગ્રહે રે, જેમ ઉત્તમ રાજહંસ. સુહંકર! ૩૮
મુઝસ્યું તાહરે સ્વામીજી રે, ન હુતો અંતર લગાર;
હવે મૂકી અલગો રહે રે, તે તો અધમ આચાર. સુહંકર! ૩૯
વારવાર હવે સ્યું કહું રે? તું સવિ જાણે સ્વામિ!
ચંદ્રવિજય કહે સાંભલી રે, સારો નારનું કાંમ. સુહંકર! ૪૦

: ૯ :

ઢાલ—મારૂજીની

જેઠ માસ જ આયો પ્રીતમ નાયો સાંઇ રે વાલમજી,
વહિલા હવે આવો વાર મ લાવો કાંઇ રે વાલમજી!
તું માહરો સ્વામી અંતરજામી દીસે રે,
તુઝ દીઠે માહરાં તન મન યૌવન હિંસે રે. ૪૧
વાલમજી! સસનેહે સુખગેહી રે વાલમજી! આંકણી૦

એક મનમાં કૂડા મોહડે રુડા બોલે રે વાલમજી!
તેહ સારસો નેહ કરે તે મુખ તોલે રે વાલમજી!
તુમે તો સસનેહી ડંસ મુકી હવે આવો રે વાલમજી!
તે મનોહર કાંમક્રીડા બહુ સુખ પાવો રે વાલમજી! ૪૨
તું મુઝ વિરહે કરી બીહતો સ્વામી! સાર રે વાલમજી!
અતિ ગનવેતાં (?) અલગો કરતો હાર રે વાલમજી!
તે મુઝ મૂકી ગયો સ્નેહ વિસારી કિહાં રે વાલમજી!
હવે સ્નેહ ધરીને વહિલા આવો ઇહાં રે વાલમજી! ૪૩
રંગ રસભર રમતાં જે થઇ સુખની વાત રે વાલમજી!
હવે સંભારતાં બાલે સાતે ધાત રે વાલમજી!
પરદેશી પંથે જે ચાલ્યા તે આયા રે વાલમજી!
પણ માહરા જીવન પ્રાણ આધાર! તું નાયા રે વાલમજી! ૪૪
હવે વેગ પધારો આતમ ઠારો માહરો રે વાલમજી!
દર્શન વાંછું પ્રભુ તુઝને વાહલો તાહરો રે વાલમજી!
હવે **ચંદ્રવિજય** પણ કહે સ્થૂલભદ્રને સાર રે વાલમજી!
કોશા ઇમ વિનવે આયો ભુવન મઝાર રે વાલમજી! ૪૫

સાંઇ-સ્વામી. અંતરજામી-અંતર્યામી-સાક્ષીભૂત આત્મા. હિંસે-હર્ષિત થાય-આનંદે. સુખગેહી-સુખ જેના ઘરમાં છે તેવો. ભુવન-ઘર.

: ૧૦ :

ઢાલ—પ્યારો પ્યારો કરતી—એ દેશી

આવ્યા હે **આસાઢ** ઉદારા, જિહાં મેઘ કરે જલધારા;
જિહાં મોર કરે કિંગારા, જે સુલલિત જનને પ્યારા. હો લાલ. ૪૬

મોહન મન મન વસીઓ—આંકણી૦

તવ આયા **થુલિભદ્ર** અણુગારા, **કોશા** મન હરખ અપારા;
જે જાણે હો જાની ઉદારા, વુઠા દૂધ સાકર જલધારા. હો લાલ. મો૦ ૪૭
કોશાએ આપી ચિત્રશાલા, તિહાં રહ્યા ચોમાસ રસાલા;
હવે **કોશા** હો વિનવે ઉદારા, સાંભલ તું વિનતિ પ્યારા ! હો લાલ. મો૦ ૪૮
તું ભોગવિ મુઝસ્યું ભોગા, જેમ જાય સવે મુઝ રોગા;
જેમ હરખ હોવે મિટે શોગા, સાબાસ દીઇ મુઝ લોગા. હો લાલ. મો૦ ૪૯
સુણો જીવન પ્રાણ આધારા !, ભોગવે ભોગ ઉદારા;
એ કુત્સિત વસ્ત્ર ઉતારો, **ચંદ્રવિજય** કહે કો **કોશા** તારો. હો લાલ. મો૦ ૫૦

: ૧૧ :

ઢાલ—લીલાવતીની દેશી

શ્રાવણ માસ જ આવીઓ લાલ, ટબટબ ટબકે નીર; જીવન પ્રાણ !
ઝબઝબ ઝબૂકે વીજલી હો લાલ, શીતલ સરસ સમીર. જીવન પ્રાણ ! ભો૦ ૫૧
ભોગવો ભોગ ભલા હવે હો લાલ, મૂકી કઠિન યોગ; જીવન પ્રાણ !
માનો વિનતિ નારીની હો લાલ, ટાલો કામ–કુરોગ. જીવન પ્રાણ ! ભો૦ ૫૨
અંતરજામી પામીઓ હો લાલ, ભોગવિ ભોગ ઉદાર; જીવન પ્રાણ !
પ્રારથીયાં પીડો નહી હો લાલ, ઉત્તમ એ આચાર. જીવન પ્રાણ ! ભો૦ ૫૩
આ મંદિર આ માલિયાં હો લાલ, એહ સુરંગી સેજ; જીવન પ્રાણ !
આ હું એહ તું પ્રીતમો હો લાલ, ભોગવો ભોગ ધરી હેજ. જીવન પ્રાણ ! ભો૦ ૫૪
હવે અંતર આણો કિસ્યો? રે લાલ, ન કરિ તું તાણાખંચ; જીવન પ્રાણ !
ચંદ્રવિજય કહે સાંભળો હો લાલ, સ્નેહનો એહ સંચ. જીવન પ્રાણ ! ભો૦ ૫૫

: ૧૨ :

ઉઢ કલારણી ભરિ ઘડો હે—એ દેશી

માસ **ભાદરવો** અતિ મનોહરુ હે, આવ્યો સજન ! સુખકાર;
જલધર વરસે નેહસ્યું હે, વીજલી કરે ઝબકાર. ૫૬
મનમોહન ! માહરા હે, વિનતિ માને ઉદાર;
વેલ ચઢી તરુવર ઘણી હે, જન મન હરખ અપાર. મનમોહન ! ૫૭

કિંગારા–ટહૂકાર. સુલલિત–સુમનોહર. અણુગારા-અણગાર–અનગાર-ગૃહ વગરના-સાધુ. જાની–પ્રાણને વહાલો. વુઠા-વર્ષ્યા. ચિત્રશાલા-દિવાનખાનું Drawing room. હેજ-આનંદ. તાણાખેંચ-તાણાતાણી. જલધર–વરસાદ.

નીલાઈ ધરતી થઈ હે, ઊગ્યા હરી અંકુર;
તટિની દ્રહ સવિ જલ ભર્યાં હે, છાયા વાદલ શશિ સૂર. મનમોહન૦ ૫૮
કરસણી અન્ન નિપાવીયાં હે, ફલ પાંમ્યા સહુ તેહ;
અફલ મનોરથ મુઝ રહ્યો હે, તુઝસ્યું ધરતાં નેહ. મનમોહન૦ ૫૯
કાં હો વિડંબે નારીને? હે, પ્રેમવતી ભરતાર;
ચંદ્રવિજય કહે તેહસ્યું હે, વિરહ વિયોગ નિવાર. મનમોહન૦ ૬૦

ઉપસંહાર

ઢાલ–તુંગિયા ગિર શિખર સોહે—એ દેશી

ઈમ નારિ કહ્યા પછી બોલે, થૂલિભદ્ર અણગાર રે;
શીલ નિજ મને ધર તું સુંદરી!, એ સંસાર અસાર રે. ૬૧
ઇમ કોશા કામિનિ! સુણિ તું દેશના, સંધ્યારાગ સમ એહ રે;
તન ધન યોવન અથિર જાણી, ધર્મસું ધરિ નેહ રે. ઈમ૦ ૬૨
અલગી રહે ઉઠ હાથ મુઝથી, જો વંછે કલ્યાણ રે;
વળી શીલવ્રત તું દૃઢ પાલે, એહ કરી મુઝ વાણી રે. ઈમ૦ ૬૩
ઇણિ પરે પ્રતિબોધિ કોશ્યા, ધન શ્રી થૂલીભદ્ર સ્વામી રે;
ચઉરાસી ચઉવીસી સુધી, રાખ્યું જેણે નામ રે. ઈમ૦ ૬૪
શ્રી **ત**પાગચ્છ તખત સોહે, શ્રી વિજયદેવસૂરીંદ રે;
તસ સીસમાંહે પ્રધાન સુંદર, વાચક સવિ સુખકંદ રે. ઈમ૦ ૬૫
શ્રી **લા**વણ્યવિજય ઉવજ્ઝાય સેવક, શ્રી નિત્યવિજય બુધ શિષ્ય રે;
કહે **ચંદ્રવિજય** નેહ ધરીને, સહુ મન અધિક જગીસ રે. ઈમ૦ ૬૬

કલશ

ઇમ થુણ્યો સ્વામી શીશ નામી શ્રી થૂલીભદ્રગણધરવરો,
અતિ લાભ જાણી સરસ વાણી ગાઈઓ સવિ સુખકરો;
તપગછ રાજા શ્રી વિજયસેન(દેવ)સૂરિ શ્રી **લા**વણ્યવિજય ઉવઝાયવરો,
શ્રી નિત્યવિજય બુધ સેવક **ચંદ્રવિજય** જય જય કરો. ૬૭

ઇતિ શ્રી થૂલીભદ્ર માસ બાર સંપૂર્ણ ॥ પઠનાર્થં ગુરુણી જડાવસરીજી ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥
...૫–૧૨ શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનજ્ઞાનમંદિર, વડોદરા પ્રત નં. ૨૩૩૧. (આ પ્રત
...વિના સમયની લખાયેલી છે એ આદિમાં પોતાના ગુરુને કરેલા નમસ્કાર પરથી સમજાય છે.)

નીલાઇ–લીલી. હરી–હરિત્–લીલા. તટિની–નદી. દ્રહ–તલાવ. શશિ–ચંદ્ર. સૂર–સૂર્ય. કરસણી–
...ર્ષણી–ખેતીએ. નિપાવીયાં–ઉપજાવ્યાં. વિડંબે–હેરાન કરે. પ્રતિબોધિ–બુઝવે. ચઉવીસી–૨૪ જિન
...જેટલા વખતમાં થાય તેટલો વખત. તખત–ઉંચું આસન.

બારમાસ
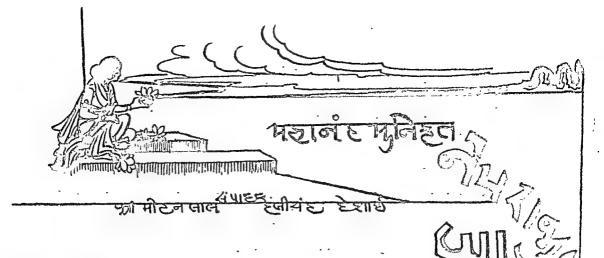
[મહાનંદ મુનિ લોંકાગચ્છમાં થયા છે. તેણે અનેક સ્તવન સ્વાધ્યાય પદો રચ્યાં છે અને તેની રચનાઓ સં. ૧૮૦૯ થી ૧૮૪૯ સુધીની મળે છે. તેમાં પ્રભુની આરતિ આદિ કૃતિઓ જોતાં તે જે લોંકાગચ્છના હતા તે ગચ્છ મૂર્તિપૂજક હતો એમ જણાય છે. રૂપ-જીવની પરંપરામાં જગજીવન-ભીમસેન-મોટા ઋષિના શિષ્ય હતા. —**સંપાદક.**]

સમરીએ **શારદા** નામ સાચું, એહ વિના જાંણિઇ સર્વ કાચું;
જ્ઞાન વિજ્ઞાન ને ધ્યાન આપે, મહેર લીલહેર અજ્ઞાન કાપે. ૧

ગુરુચરણ નમિ માસ બારે તે ગાઉં, **નેમ** **રાજૂલ**ને ચિત્ત ધ્યાઉં;
જે પ્રભુ સત્ય સંપત્તિદાતા, એહ જિન ભૂષણ સહી જુગવાતાં. ૨

: ૧ :

નેનના હેતશું તેહ જણાવે, માસ બારે કહી પ્રીઉ મનાવે;
માગશિર માસે તે મન ભાવે, **રાજૂલ** **નેમ**ને વેણુ સુણાવે. ૩

ઢાલ કૃષ્ણના માસની.

માગસિર છે હિતકારી રે, પ્યારી જોવે છે રે વાટ;
હજી લગે **નેમ** ન આવીયા, વાધિયા વિરહ ઉચાટ. ૪

હાસ્ય વિનોદના દોહરા, ભાવે નહી મુઝ અન્ન;
ચિતમાંહિ લાગી ચટપટી, અટપટી બોલું વચન. ૫

બાપહીઉ પીઉ પીઉ કરે, ગોપી ગાવે રે ગીત;
નિશદિન સાંભરે નાહલો, વાહલો માહરે રે ચિત્ત. ૬

પીઉ વિના સુણો નારીને, એ દિન જાવે રે નીઠ;
સેજ સલુણા આવીયે, બોલીએ વયણ તે મીઠ. ૭

દુહા

ખેત્ર ફુલ્યા ખગ આવી ધાયા, ગોપીએ વિનોદનાં ગીત ગાયાં;
તેહ સુણી મોહના મોહ વ્યાપે, પીઉ વિના વિરહણી દિન કિમ કાપે? ૮

: ૨ :

ઢાલ

રોસ કિસો એણુ **પોસ**માં, દોસ વિના જગનાહ!
વિણુ બોલ્યા કિમ દીજીઈ, વાલ્હા! દિલનો દાહ? ૯

અવગુણને ગુણુ ખે(કે)લવે, જે હોવે ચતુરસુજાણુ;
તપ જપ મૂકિ વેગલો, આવ્યો જીવનપ્રાણુ. ૧૦

પારખા સુખની વાતડી, રાતડી જાણિનેં જેહ;
એક અવગુણુ ચિત્ત રાખે, ભાખે ન તેહનો છેહ. ૧૧

સાજન મુંકી વેગલા, અતિ ભલો અવરસ્યું નેહ;
ઇમ કરતાં વાલેસરૂ, ધરીઇં નહી ગુણુગેહ. ૧૨

દુહા

તું ઉપગારી તું હી જ ઈસ, કહું કેતલો તુઝ વિસવાવિસ;
મહેર કરી મોહના મંદિર પધારો, આ નારિના નેહના નેન ઠારો. ૧૩

: ૩ :

ઢાલ

માહે મનોરથ માહરા, મનમાં રહ્યા રે હજાર;
તો સુખ મનની વાતડી, કોણુ સુણે નિરધાર? ૧૪

જેહને મન છે નેહલો, તે ભમે વિકલ શરીર;
કેતકી વિન જિમ ભમરને, ભાવે ન ફૂલ કરીર. ૧૫

તાઢે રે ગાઢે પરભવ્યા, આહીં જ સૂનેં આવાસ;
થર થર કંપે રે દેહડી, મુંકયા રે જેહ નીરાસ. ૧૬

સુંદર સહજ ગમે નહી, સૂતાં રે નિંદ ન આય;
તોહિ વિના પ્રભુ! માહરે, ઇણપરિ દિન કિમ જાય? ૧૭

દુહા

એમ ન કીજીઈ સુણ પ્રાણનાથ!, પાલીએ પ્રીતડી નેં ગ્રહીએ હાથ;
નયણનો વાશ(સ) તેં માસ **ફાગ**, સાં(શ્યા)મ! સંભારીઇં એહ જ લાગ. ૧૮

: ૪ :

ઢાલ

ફાગુણના દિન કુટરા, આકરા લાગે રે મુઝ;
વિરહ તપેં તન માહરો, મન ભાવે નહી તુઝ. ૧૯

કે ખેલે લાલ ગુલાલસૂં, અબીર અરગજા ખ્યાલ;
હું રહી એક દુભાગણી, આવ્યા નિ(ન) **નેમ** મયાલ. ૨૦

કે જન પૂજે રે પદમણી, ભાંમની આપદ દૂર;
કે નૃત્ય નાચે રે નવનવા, પાય પખાલે જે કુંર. ૨૧

કે પ્રીઉ સંગે રે રંગે રે, ઢંગે ખેલે બહુ ખ્યાલ.
કે ગોપી ગજગતિ જેહવી, ઠારૈં અનંગ ચોસાલ. ૨૨

: ૫ :

ચિહુ દિશ તરવર ચીતરા, નીતર્યા **ચૈત્ર** સુવાસ;
જાઇ જૂઈ નવ માલતી, મોગરા મરવો જે ખાસ. ૨૩

દમણો ચંબેલી રે ચંપકે, ષટપદ લાગી રે ચિત્ત;
નેમતણી હું વાટડી, એણ રીતે જોઉં રે નિત. ૨૪

વિરહણી વિરહની વાતડી, રાતડી ગમીઇં રે કેમ?
નીર વિના જિમ માછલી, **નેમ** વિના નિશ એમ. ૨૫

કે મનમેં ઘડી સાહિબા! ખિણ વરસાંસો થાઇ;
તે પોહરની સી વાતડી, માસ વરસ કિમ જાય? ૨૬

મંદિર સૂનેં મહિલાતણું, મોહન! કિમ રહે મન?
કોકિલ કલકુંજિત કરેં, તિમ દહે વિરહિણી તન. ૨૭

નયણે રે નિંદ આવે નહી, અતિ તીખી ચંદ્રની રાત;
ઝંખી રહી પ્રિઉ જીભડી, વાલ્હા-વિરહની વાત. ૨૮

દુહા

કે પ્રીયા પ્રીતશું વાય વીઝે, કે દર્પણ મુખ દેખતાં જ રીઝે;
હવે સખી **રાજૂલ** ચિત્ત થાપે, **ચૈત્ર**માં **નેમ** એ દુઃખ કાપે. ૨૯

: ૬ :

વિરહિણી-વેદના જગમાંહિ મોટી, પ્રીઉ વિના નારી સંસાર ખોટી;
ખીણ ખીણ **નેમ**ની વાટ જોતી, **વૈશાખમેં** વીસર્યું નાક-મોતી. ૩૦

ઢાલ

વૈશાખે વન પાકીયા, ભાવીયા દાડિમ કાંમ;
રાજા દન રલીયામણી, જાસું કદલી શું ઠાંમ. ૩૧

જો આવો હિત ધરી ચિત્તશું, તો પ્રિઉ સુ કાતલી લાખ;
અંબતણી જે પાકીયા, કેરી સાકર દ્રાખ. ૩૨

નારંગી નવરંગી ચુંગી, સોપારી જંબી(જી)ર;
કરણી બીજોરી બીલકા, બદરી રકત દ્રારીર. ૩૩

કિં સુખ મનમેં રામતાં, રાતે બેઠાં હિમે સેંઝ.
પોઢાનિ સાહિબ સામલા ! કહિયૈ તુમ્હ હેજ. ૩૪

: ૭ :

દુહા

મૂરખનેં વેણસ્યું સીખ દીજે, પિણ જગ-જાણનેં સ્યું કહીજે;
હવે નિઠુર એ **જેઠે** જ આવે, કલા કાંમની કેલ સુહાવેં. ૩૫

ઢાલ

જેષ્ઠ તપે અતિ આકરો, સી કરી એવડી રે ધીજ ?
આવો તો ઉષ્ણ નિવારીએ, સીત સંચારે પતિજ. ૩૬

પંથી પિણ પંથે આકરો, નારિને મલિ રે અનેક;
પાય પડિ પ્રભુ ! વિનવું, આંણો નિશ્ચિત વિવેક. ૩૭

એક ઘડીની પ્રીતડી, કિમ મુકે ઉત્તમ જેહ ?
છયલ છબીલા હો રાજવી !, છટકી ન દીજે છેહ. ૩૮

ઉત્તમ એહ આચારડો, જન્મ લગે વહે નેહ;
ફાટે પણ ફીટે નહી, જેમ (૫)ટોલે રે રેહ. ૩૯

પશુઅ-પુકારથી ચાલિયો, પાલિયો એક ન બોલ;
કાજે તે આપણો રાગીયો, ત્યાગીયો નિપુણ નિટોલ. ૪૦

નવ ભવ નેહ નિવારીઉ, નવી રહ્યો વલી નાહ;
નવજોવન વ કાંમની, યામની લીધો ન લાહ. ૪૧

દુહા

ભરિ ભરિ જોર નિશાસ મુંકે, તિમ નયણથી જલધાર ન સુકે;
કાયા કોમલ તેજ સીઝે, નિરદયી નાહલો તોહી ન રીઝે. ૪૨

: ૮ :

ઢાલ

આકરી રીત છે **આસાઢ**ની, વિરહિણી વ્યાપી છે પીર;
થાયે ઘટા ઘન મેઘની, અતિ સ્યાંમ વરસ્યૈં નીર. ૪૩

કાંમ-કલા-રસ કેલવી, કેકી કરે રે સિંગાર;
ચિહું દિશ વાદલ ચાલિયા, વીજ વ્યાં ઝબુકાર. ૪૪

અરથી હોઈ રે ઉતાવલો, દેખી પર્જન્ય ધાર;
કાંમ વ્યાપ્યો આં કામિની, શીતલ સીત વિકાર. ૪૫

સમઝે રે ચતુર સાંનમાં, માતા ચિહુ દિશિ દંભમ (?)
દન વશી હુ વિલવિલુ (?), હાથે નહી મુઝ અંભ. ૪૬

કામ રે ચિત્તે કામની, **રામને સીતા** જૂં સીર;
ચાતકને મનિ મેહુલો, પોપટીને મન કીર. ૪૭

ચકોરતણે મન ચંદ જૂં, તિરસ્યાં ભાવિ હો નીર;
તિમ વિરહ ધરિ ઈણેં રીતેં, જીવ ધરે નહી ધીર. ૪૮

: ૯ :

દુહા

મેહ અંધારતો નીર ઢાઢે, દેખતાં વિરહણી-હીય ફાટે;
દિન વિજોગનાં **શ્રાવણે** નીઠ આખે, વિલવિલે **રાજૂલ** શ્રી જગનાથ પાખે. ૪૯

ઢાલ

શ્રાવણ શ્રવણે મેં શુણ્યો, દુખીયાં દાઝે દેહ;
સરવડાં વરસી મયણના, મયણુનો દાખે રે છેહ. ૫૦

નયણે ધરીને રે નાહલો, છેહલો આવે રે નાહ;
પ્રીત પરમ સુખ પાવન, જોવન લીજે રે લાહ. ૫૧

પ્રીત ભલી પારેવની, વારૂ રાખે રે પ્રીત;
હીએ હેજ હેત આણિયે, ટાલે વિરહ કું પ્રીત. ૫૨

એક એક વિના હસે નહી, જો હોવે અતિ ઘણો દૂર;
મુઝ પ્રાણ વાલેસરૂ, આવ્યો નિ કેમ હજૂર? ૫૩

: ૧૦ :

દુહા

પ્રીતની રીત પારેવ પાલેં, પ્રિયાસંગથી આપદા સર્વ ટાલેં;
ભાદ્રવેં સહીયા રે! **નેમ** પધારે, નાહ વિણ નારિને કોણ સંભારે? ૫૪

ઢાલ

ભાદ્રવડો રે ભરજોર શું, ઘોર વહે નદી-પૂર;
સજલ સરોવર પૂરીયા, ચૂરીયા દાલિદ્ર દૂર. ૫૫

દેશ(શી) ને નાગર લોકમાં, નીપના સહેજ અનંત;
સુભક્ષ થયા પ્રભુ આવતાં, ભાવતાં સુખ તે સંત. ૫૬

પ્રીઉ વિના કિસા ભોજન?, પ્રીઉ વિના કિસા હેત?
પ્રીઉ વિના કિસા બોલડા?, પ્રીઉ વિના કેસી સેઝ? ૫૭

પ્રીઉ વિના કિસાં બોલાવાં?, પ્રીઉ વિના કિસી વાત?
પ્રીઉ વિના કિસ્યાં મંદિર?, પ્રીઉ વિના કિસી રાત? ૫૮

: ૧૧ :

દુહા

પ્રીઉ વિજોગથી નયણ વ્યાપેં, ખિણ ખિણ દેહડી તેહ તાપેં;
વિરહિણી વેદના બાંણ ભાગે, પિણ માનીએ **આસો** રઇ દુઃખ ભાગે. ૫૯

ઢાલ

આસો એ આસ હુંતી ઘણી, મનમેં આવશે **નેમ**;
નવ નવા ભૂષણ લેઇ, દેઇ ધરસે પ્રેમ. ૬૦

મેં જાણું પ્રભુ સાંમલો, આંમલો ટાલશે ઘેર;
પૂરવ કર્મને જોગડેં, બાંધું રે મોટું રે વેર. ૬૧

મોહની એ દીવાલી એ, બલીઈં મનમથ કાંય ?
કંતતણી પરિ તેહ જ, એ દુખ કેહવો ન જાઇ. ૬૨

ભૂષણ દુષણ પરગમેં, નવિ ગમેં સહીયર-સાથ;
વિરહ-દાવાનલ દાઝતાં, વાલમ ! દેજે રે હાથ. ૬૩

સાસરેં જાવે રે સુંદરી, હરખેં પ્રીતમ હેજ;
ઘરણી રે મહિયલ પદમણી, નિત નમેં નિત સેઝ. ૬૪

અંતર ચંદન અરગજેં, પરિમલ મહેકે રે તન;
સાધે શુભરી સુંદરી, દેખતાં નવિ રહે મન. ૬૫

દુહા

નાવતાં નાહલે આસ ભાગી, વિરહણી દાવાનલ દેહ લાગી;
વાસ મનમથ જોવન જીપેં, નેંન નકવેશરે કીર દીપે. ૬૬

: ૧૨ :

ઢાલ

કાર્ત્તિકે માતિ રે કાંમની, દાંમનીને અણુહાર;
મદમાતી પ્રિઉ સાથી, રાતિ અંગ ઉદાર. ૬૭

અંગ ન ખેલાવતી ગીત કે, ગાતી ભેલતી અંગ;
એક કરે કેલિ સારખિ, કાં તું તજે રે સુચંગ ? ૬૮

શશિવયણિ મૃગાનયણી, સોવન વરણુ શરીર;
સા કરમાંણી દેહડી, જિમ મૃગ વાગે રે તીર. ૬૯

જિમ પંથીજન જલ વિના, તાપે રે સૂકે રે કંઠ;
તિમ મુઝ વાલિમ ! તુઝ વિના, મયણુ સંતાવે ઉલંઠ. ૭૦

ઈમ ન કિજે રે વાલ્હા !, વાલ્હાશું કિશો વાદ ?
કાંમ રસેં રસ ચાખો રે, રાખો દૂરિ વિષાદ. ૭૧

આવજ્યો શ્રવનેં (?) રે મંદિરે, સુંદર મિલસ્યે રે દોર;
એહવો સંદેસો નેમને, રાજૂલ શુણાયોરે સોર. ૭૨

જાણું-જાણ્યું. જોગડે-જોગે. બાધુ-બાંધ્યું.

દુહા

વિરહની વેદના સબ ટાલી, દંપતિ તે અવિચલ પ્રીત પાલી;
સંજોગ થયા ને વિજોગ ભાગા, અરીઅણ આપથી પાય લાગા. ૭૩

ઢાલ

દીખ લીની સીખ દીની રે, પાંમી કેવલજ્ઞાન;
ન પીઉ વિના પહિલા શિવમંદિરે, પોહતી નિરમલ ધ્યાન. ૭૪

રાજેમતી ને નેમજી, પામ્યા જે અવિચલ વાસ;
જન્મ—મરણ ભવ ટાલીયા, પાલીયા બોલ ઉલ્હાસ. ૭૫

ગ્યાંન દિવાયર સાયર સાથર, નેમ ને રાજૂલ દોય;
સાયર બુધિકો આગર, જાપ જપે સુખ હોય. ૭૬

બાલ બ્રહ્મચારી સદા, નેમ ને રાજૂલ નાર;
કાંમ તે પૂરે સંકટ ચૂરે, નેમ મુનિ જયકાર. ૭૭

નેમ રાજૂલ મેં રે ગાઇયા, પાઇયા આનંદ આપ;
પરમેસર પદ ગાયતાં, જિપીજે વિરૂઆં પાપ. ૭૮

લોંકાગછ બુધિ શિરોમણી, તિલક મુનિ ગુરુ તાસ;
દીવ બંદર મેં વિરચાયા, મહાનંદ મન ઉલાસ. ૭૯

દુહા

વેદ પંડવ નેં મન આણો, નેમ ચંદ સંવત એહ વખાણો;
ઉદ્યોત અષ્ટમી માસ માહ, માર્ત્તંડ પૂરાંણ ઉમાહ. ૮૦

—ઇતિ શ્રી નેમરાજૂલ બાર માસો સંપૂર્ણ. લિ૦ ઋ૦ સંભૂરાંમ સં. ૧૮૫૨ શ્રાવણ શુ. ૧૩ મુંબાઇ મધ્યે.

(અનેક સ્તવનાદિ સંગ્રહ એ નામ આપેલી પ્રત નં. ૨૪૬ માંથી શ્રી મુક્તિકમલ શ્રી જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર–વડોદરા.)

[આ પત્ર તા. ૩૦–૧૦–૩૫ ના એક જૈન સંસ્થાના આગેવાન સભ્યના પત્રના ઉત્તરરૂપે લખાયેલો અને લેખકના લખવા પ્રમાણે એમાંનો અમુક ભાગ એવો છે કે જે પ્રસ્તુત (તેમના 'વીર-પરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ' નામના આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલ) લેખના અંતમાં પૂરવણીરૂપે આપી શકાય. આ તો પ્રાસંગિક, બાકી એ આખો પત્ર એવો મુદ્દાસર છે કે તેમાંની વૈયક્તિક બાબતો કે નામ છોડી તે આખો છપાવવા જેવો છે. અમે તે લેખની અંતે આ મૂકવા તૈયાર હતા પરંતુ ઉક્ત લેખ છપાયો ત્યારે આ પત્ર ન મેળવી શકાયો તેથી તે જુદો આપવો પડ્યો છે. તેમાંથી વ્યક્તિગત વાત અને નામ કાઢી નાંખેલ છે. આમાં સ્પષ્ટ બતાવેલ છે કે જૈનત્વની ખરી પ્રકૃતિ, તેમાં સર્વ જાતની ચર્ચા–મતભેદોને સ્થાન, મૂળગત અને ઉત્તરગત પ્રશ્નોની મીમાંસા, સમય જતાં સંજોગ–સ્થિતિ બદલાતાં મૂળગત મનાતા પ્રશ્નો મૂળગત રહેતા નથી, બુદ્ધિના પ્રશ્નોની ચર્ચા સંકુચિત ભૂમિકામાં રખાવી ન ઘટે, જૈનત્વની પ્રકૃતિની મૂળગત વસ્તુઓ બે નામે અહિંસા અને અનેકાંતનો સિદ્ધાંત છે, તેથી અન્ય વસ્તુઓને રાખવા જતાં જૈનત્વ સંકુચિત થશે અને બુદ્ધિમાનોને સ્થાન નહિ રહે; અને છેવટે ઉપર્યુક્ત લેખના વિષયની પૂરવણીરૂપે જુદી જ દલીલથી એ જ સિદ્ધ કર્યું છે કે શ્વેતાંબરપરંપરામાં જે ઉદારતા પોષાઇ છે તેવી અન્ય–દિગંબર અને સ્થાનકવાસી–પરંપરાઓમાં પોષાઈ કે પોષાતી દેખાઇ નથી, તેથી તે ઉદારતાવડે શ્વેતાંબરપરંપરાએ જૈનત્વ પ્રકૃતિનો પરિચય કરાવ્યો છે. અમે આ આખા પત્રને અક્ષરશઃ મળતા છીએ—**સંપાદક.**]

××× મારી ઇચ્છા હતી અને તે પ્રમાણે મેં એક વિસ્તૃત જવાબ લખવાનો ઉપક્રમ પણ કરેલો જેમાં જૈનપરંપરા અને ઇતિહાસ તથા તાત્ત્વિક પ્રમાણો હોય, છતાં આવી પડેલ બીજી પરિસ્થિતિ અને તેનો કાર્યભાર જોતાં આજે એમ લાગ્યું કે બધું જ રહી જશે તેથી ટૂંકમાં માત્ર અભિપ્રાય પૂરતો જવાબ લખું છું.

તમે લખો છો—"આપ વિદ્યાલયમાં ખૂબ રસ લો છો, તો તે પ્રશ્ન પરત્વે આપનો અભિપ્રાય શો તે કર્તવ્ય–સૂચવનને અંગે યોગ્ય લાગે તો લખી જણાવશો."—તેમ સાચે જ હું વિદ્યાલયમાં રસ લઉં છું. જ્યાં લગી એની સામાન્ય નીતિ અને પ્રવૃત્તિ ઉદાર તેમ જ વિશિષ્ટ છે ત્યાં લગી ગમે તેટલે દૂર અને તટસ્થ રહ્યા છતાં મારો એના પ્રત્યે પૂર્ણ આદર અને રસ રહેવાનો. હું ચોક્કસ પ્રથમથી જ માનું છું કે જૈન સમાજને શિક્ષણ–સંસ્થાઓની

ખાસ જરૂર છે. એવી સંસ્થાઓ તો બહુ ઓછી છે પણ જેટલી છે તેમાં ય મહાવીર વિદ્યાલયનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે અને મહત્ત્વનું સિદ્ધ કરી શકવાની વિશેષ યોગ્યતા તે ધરાવે છે. એની ભૂમિકા અને આજુબાજુનું વાતાવરણ બધું જ પ્રગતિની સંભવિતતા ધરાવે છે. તેથી અને શુદ્ધ શિક્ષણની દૃષ્ટિથી પણ જવાબ કે અભિપ્રાય આપવો એને હું કર્તવ્ય જ સમજું છું.

તમે લખો છો–" આપણી સંસ્થા સમાજની છે અને આપણે સહાય માટે સમાજ પાસે વારંવાર જવું પડે છે તે પણ લક્ષમાં રાખી અભિપ્રાય આપશો. "–પણ જો મારે તાત્ત્વિક ખુલાસો કરવો હોય તો મદદ આપનારના મોઢા કે કોથળી સામે જોઈ કેવી રીતે ખુલાસો કરવો ? કારણ જ્યાં સુધી હું સમજું છું ત્યાં સુધી એક અમુક વર્ગ તો એવો જ છે કે જે કાંઇ પણ બહાનું મળતાં વિદ્યાલય વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરે જ અને કશું જ બહાનું ન મળે ત્યારે પણ એક કોડી તેને ન આપે. એટલે તેને તો લક્ષમાં રાખીએ કે ન રાખીએ સમાન જ છે. ઊલટું તેને લક્ષમાં લેતાં સામાન્ય બુદ્ધિની પણ હત્યા કરવી પડે. હવે રહ્યો બીજો વર્ગ કે જે વિદ્યાલયનો હિતેચ્છુ જ છે અગર હિતેચ્છુ બનવાનો તેમાં સંભવ છે. તેને પણ લક્ષમાં લઇ આવા પ્રશ્નોનો તાત્ત્વિક ચૂકાદો ન જ આપી શકાય; કારણ એ વર્ગ ગમે તેવો હિતેચ્છુ અને આદરપાત્ર હોય છતાં એ વર્ગની વિચારણા કોઇ અભ્યાસ કે ચિંતનથી ભાગ્યે જ ઘડાએલી હોય છે. એ વર્ગ પણ જે દિશામાં પવન વહે તે જ દિશામાં ઓછું કે વધતું ઢળતો દેખાય છે. એને સ્વતંત્ર અભ્યાસ કે સિદ્ધાંત જેવું ભાગ્યે જ દેખાય છે. હા, તેમાં થોડા પણ એવા ભાઇઓ છે અગર મળવા સંભવ છે કે જે કેવળ તત્ત્વ-દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે અથવા એવા વિચારનું સમજપૂર્વક મૂલ્ય આંકે, તેથી પ્રસ્તુત પ્રશ્નો પરત્વે કાંઈ પણ વિચાર મારે કે બીજા કોઈએ દર્શાવવાનો હોય તો તે વસ્તુસ્થિતિ અને જૈનત્વની પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ જ દર્શાવવો જોઇએ; નહિં તો આજે આપેલો અભિપ્રાય વળી સમાજનું વલણ બદલાતાં બદલવો પડે અગર મદદ કરનાર કે ન કરનારના ભેદ કે પ્રમાણ પ્રમાણે એ અભિપ્રાય પણ જુદો જુદો બાંધવો પડે. વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોના ઉત્તરો તો તત્ત્વદૃષ્ટિએ જ સ્થિર થવા જોઈએ, નહિં તો ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વિષેની વિચારણા અનેક રૂપ ધારણ કરતાં છેવટે જૈન સમાજની એ જ વિષયની પ્રાચીન વિચારણાની પેઠે અનેક વિરોધો અને મદદનીશોની ક્ષણિક રુચિઓ વચ્ચે ક્યારનીએ વિલીન થઈ હોત. અભિપ્રાય અમુક જ સ્થિર થયા છતાં તેને અમલમાં મૂકવો કે નહિ ? અગર પૂર્ણ અમલમાં મૂકવો કે અપૂર્ણ ? હમણા મૂકવો કે પછી ? એક અમુક રીતે અમલમાં મૂકવો કે બીજી રીતે ? પણ, એ વસ્તુ અભિપ્રાય કરતાં જુદી છે અને તે સંસ્થાના સંચાલકો કે નિર્વાહકોના બળાબળ ઉપર અવલંબિત છે. તેથી આ સ્થળે પ્રસ્તુત પ્રશ્નોનો કાંઈ પણ ખુલાસો કરવામાં મારે આ કે તે કોઈ પણ વર્ગની રુચિ તરફ લક્ષ આપવાનું પ્રાપ્ત જ થતું નથી અને તમારે પણ અભિપ્રાય બાંધવા પરત્વે લોકરુચિ તરફ જોવું ન ઘટે. હા, અમુક ચૂકાદો થયા પછી પણ તમે અમલમાં મૂકો કે ન મૂકો એ નદ્દન જુદી વાત છે.

નબળું માનસ નિર્ણય વિરુદ્ધ પણ થોડો કે ઘણો વખત પ્રવર્તવા પ્રેરે. એ જ સ્થાને સબળ માનસ નિર્ણય પ્રમાણે જ વર્તવા આગ્રહ કરાવે અને છેવટે બીજાને પણ પોતાની દિશામાં આકર્ષે એ જુદી વાત છે.

તમે લખો છો–"વિચારની ઉદારતા ક્રિયામાર્ગને અંગે પાલવે પણ મૂળ બાબતોમાં મતભેદ થાય ત્યાં શું કરવું ઘટે તે સંબંધી આપનો મત જરૂર જણાવશો."

"સર્વજ્ઞત્વ કે મોક્ષમાં અનંતત્વના પ્રશ્નને અંગે મતભેદ થાય તો તે મૂળગત ગણાય કે નહિ તે આપ વિચારશો."

આ તમારા પ્રશ્નના બે ભાગ છે. એક એ કે અમુક વસ્તુ મૂળગત ગણાય કે નહિ અને બીજો એ કે જો મૂળગત હોય તો તે વિષેનો વાંધો કે મતભેદ ચલાવી શકાય કે નહિ? આમાંથી પહેલા ભાગ ઉપર આવીએ. મૂળગત એટલે શું? તેની શી વ્યાખ્યા? એ વ્યાખ્યા હમેશાં એક જ સરખી રહી છે, રહી શકી છે અગર રહી શકે તેમ છે? કે સમયે સમયે લોકરુચિ અને શિક્ષણ–વિકાસના પ્રમાણમાં તે વ્યાખ્યા બદલાતી ગઈ છે અગર બદલાવાનો અત્યારે ને હવે પછી સંભવ છે? વર્તમાનમાં પણ શું સર્વસંમતિએ અમુક જ મૂળગત અને બીજું ઉત્તરગત એવો વિભાગ શક્ય છે? આ અને આના જેવા પ્રશ્નો ઊભા કરી મૂળગત શું અને શું નહિ? તેની વ્યાખ્યા શી અને તે કેવી બાંધવી ઘટે? એનો વિચાર કરશો તો તમને ચોકખું જણાશે કે આવી બાબતો અત્યારે સામાન્ય સમાજની દૃષ્ટિમાં ગમે તેટલી મહત્ત્વની અને રૂઢ હોવા છતાં વસ્તુતઃ તે મૌલિક નથી. ગઈકાલે દેડકાં ચીરવાનો પ્રશ્ન મૂળગત જેવો જણાતો અને આજે તે ગૌણ થઈ કદાચ વિરોધીઓને પણ પચી ગયો. ગચ્છભેદ અને ક્રિયાભેદના પ્રશ્નો જે હજી જગાએ જગાએ મૂળગત જ દેખાય છે અને ગઈકાલે તમને પણ દેખાતા તે આજે મુંબઈ–યુરોપીય વાતાવરણમાં રૂઢ લોકોને પણ મૂળગત નથી ભાસતા. તે પરત્વે હવે વિચારની ઉદારતા કેળવવાની વાતો તદ્દન રૂઢ લોકોમાં પણ થતી સાંભળી છે. સર્વજ્ઞત્વ વિષેની ભલે બીજી જ રીતે પણ એક વાર ભારે ચર્ચા જૈનપરંપરામાં ઉઠેલી. તેને મૂળગત ગણી તે વખતે પૂર્વપક્ષીને ભાંડનારના વંશજો પાછા એ જ પૂર્વપક્ષીના ગ્રંથોને અત્યાર લગી માત્ર પ્રમાણ જ નહિ પણ પ્રમાણશ્રેષ્ઠ માની આદરતા આવ્યા છે. સાધારણ લોકો ચમકે અગર તેમને ચમકાવી શકાય એવી ચાલુ શાસ્ત્ર–પરંપરાથી વિરુદ્ધ દેખાતી ઘણી બાબતો ઉપાધ્યાયજીએ તેમના જ્ઞાનબિન્દુ વિગેરે ગ્રંથોમાં ચર્ચી સ્થિર કરી છે. શ્રુતજ્ઞાન જુદું ન જ માનવું કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ જુદું ન જ માનવું એ વાત તમારા કે મારા જેવો આજે લખે તો કદાચ ઝંડાધારીઓ ઊભા થાય, પણ જ્યારે ઉપાધ્યાયજી એ વસ્તુ સ્થાપે ત્યારે જૈન તર્ક અને ઉદાર વિચારસરણીનું ભૂષણ ગણી એને તર્કવાદમાં સ્થાન અપાય છે. ધર્માસ્તિકાય જેવાં દ્રવ્યો તર્કથી સાબીત ન કરી શકાય, એના વિના પણ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની રચના શક્ય છે

એ પ્રશ્ન સિદ્ધસેને છણ્યો ત્યારે આજના દયાળુ મહાવ્રતધારીઓ હોત તો કદાચ તેમને ફાંસીએ નહિં તો કાળાપાણીએ મોકલત અને આજે પણ તમારા કે મારા જેવા આ વિષે લખે તો શું પ્રશ્ન ઊભો ન થાય કે આ મૂળગત છે કે નહિ? આવી તો અનેક ક્રિયા અને તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતો છે કે જે વિષે એક વાર ચર્ચા થતાં પ્રથમ મૂળગત વાંધો દેખાય અને પછી થાળે પડી બધું ગોઠવાઇ જાય. જૈનત્વની પ્રકૃતિ અને તેના ક્રમિક ઇતિહાસમાં મૂળગત અને ઉત્તરગત વચ્ચે સીમાડો બાંધવો એ ભારે અઘરું કામ છે. બન્ને પક્ષોમાં દલીલો છે. તમે એક બાજુ જૈન વિચારસરણીને અને જૈનત્વની પ્રકૃતિને જગત સમક્ષ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાર માનવા-મનાવવા પ્રેરાવ, તેમાં રાજી થાવ, અને બીજી બાજુ કોઇ પણ મુદ્દા પરત્વે કોઇ માણસ પ્રમાણિકપણે તર્કપુરઃસર પોતાનો વિચારભેદ દર્શાવે ત્યારે તે પ્રશ્નને મૂળગત કે અમુક રૂપનો કહી, તેને ઘટતી બધી શકય સજા કરી તેનું બુદ્ધિદ્વાર બંધ કરવામાં આવે એ શું જૈન પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે? જૈન પ્રકૃતિ તો એમ કહે છે કે આગમ સાથે જ તર્કને છૂટ છે અને વળી તર્કને છૂટ છે એનો અર્થ જ એ છે કે કોઇ તર્કથી કોઇ પણ વસ્તુનું પરીક્ષણ શરૂ કરે ત્યારે એને એના કરતાં ય વધારે શુદ્ધ અને વધારે સૂક્ષ્મ તર્કથી જવાબ આપવો. અત્યારે તો હું જોઉં છું કે કોઈ જવાબ આપવાનો વિચાર જ નથી કરતું. એનો જવાબ માત્ર સામાને બનતે પ્રયત્ને ચૂપ કરી મૌન રાખવામાં છે. આ વસ્તુ જૈન પ્રકૃતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તેથી આવા અતીન્દ્રિય અને હંમેશા ચર્ચાસ્પદ બની શકે એવા વિષયોને મૂળગત માની તે પરત્વે મતભેદ સહન કરવામાં ન આવે અગર ચર્ચા થવા દેવામાં ન આવે તો જૈન વિચારપરંપરાનો વિકાસ જ અટકે અને જેમ મોટા મોટા પાશ્ચમીય વિદ્વાનો અને આ દેશના પણ વિદ્વાનો જૈન શાસ્ત્ર ઉપર શુષ્કતાનો આરોપ મૂકે છે તેને સાચો પાડવા જેવું થાય. વૈદિક દર્શનોમાં એક, ઇશ્વર માનવાની ઘસીને ના પાડે છે, બીજું તેની સામે ઇશ્વર સ્થાપવા આકાશપાતાળ એક કરે છે. એક, સર્વજ્ઞત્વની સંપૂર્ણ શકયતા સ્થાપે છે, બીજું તેની સાફ ના પાડે છે; એક, વેદને નિત્ય અને પૂર્ણ નિર્દોષ માને છે, બીજું, વેદને માનવા છતાં તેને નિત્ય માનવાની સાફ ના પાડે છે, વળી ત્રીજું તેને નિર્દોષ અને પ્રમાણ માનવા છતાં તેમાં ય પ્રક્ષિપ્ત ભાગ શોધી દોષ દૂર કરવા યત્ન કરે છે. આવી હજારો નાની-મોટી બાબતો વિષે મતભેદ અને તે ઉપર અત્યારે પણ બુદ્ધિને તૃપ્ત કરે એવી સતર્ક રસભરેલી ચર્ચાઓ છે. તે થાય છે. જૈન આચાર્યોએ પણ ઓછો-વધતો એનો અભ્યાસ કર્યો છે, કરે છે અને તમે કબૂલ કરશો કે છતાં ય એ વૈદિકપરંપરાને જરા ય આંચ નથી આવી. ઊલટું એ વિકાસમાંથી જ ગીતા અને બીજાં રત્નો જન્મ્યા છે. બૌદ્ધપરંપરાના પરસ્પર તદ્દન વિરોધી દેખાતા દાર્શનિક પ્રબળ મતભેદોએ અને તે ઉપરની ચર્ચાઓએ એટલું ગંભીર અને આકર્ષક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે કે જેને જોનાર એક વાર તો બૌદ્ધ ન હોવા છતાં તેને કદી નમ્યા વિના ન રહે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે જૈનપરંપરા અને પ્રકૃતિમાં આવું કાંઇ સ્થાન છે કે નહિ? હું અભ્યાસ અને ચિંતનથી સ્પષ્ટ જોઇ શકું છું કે જૈનત્વની

પ્રકૃતિમાં એ બધાને પૂર્ણપણે સ્થાન છે. હા, અમુક સંજોગોને લીધે જૈનપરંપરામાં એ વિકાસ નામ માત્રનો થયો છે એ જુદી વાત. એ ખામી જૈનપરંપરાના અનુગામીઓની છે; જૈનત્વની પ્રકૃતિની નહિ. તેથી હું આવા અતીન્દ્રિય પ્રશ્નોને, જેમાં કોઇને સામે તર્ક અને બુદ્ધિપૂર્વક જવાબ આપવાની પ્રામાણિક છૂટ છે અને પૂર્વપક્ષી સૌને જવાબ આપવા સંબોધે છે, મૂળગત ગણવા તૈયાર નથી. વળી તમે પોતે જ જ્યારે અત્યારના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરનારને તત્ત્વાર્થના ત્રીજા–ચોથા અધ્યાયો નથી શીખવતા અગર તે ઉપર ભાર નથી આપતા ત્યારે તમે બધા અને શીખનારાઓ કઇ દિશામાં છો? એનો જરા શાંતપણે વિચાર કરો. દાદર કે માહિમની ગંદી ચાલીઓના અને વાલ્કેશ્વરના આકર્ષક બંગલાઓનાં વર્ણનો જો કોલેજીયનો રસપૂર્વક વાંચે તો તેમને તેથીએ વધારે ભયાનક ગંદા નરકનાં વર્ણનો અને અદ્ભુત સ્વચ્છ અને સમૃદ્ધ સ્વર્ગ અને તેની અપ્સરાઓનાં વર્ણનો કેમ નથી લલચાવતા? અગર તમે એ વર્ણનોને સર્વજ્ઞપ્રણીત માનવા છતાં શીખવવા ઉપર ભાર કેમ નથી આપતા? વાત એમ છે કે તમે જે કાંઇ વ્યવહારમાં આચરો છો તેને જ એક તત્ત્વજ્ઞ બુદ્ધિમાન પરીક્ષાની કસોટીએ મૂકે છે. જે બુદ્ધિ અને તર્કપૂર્વક લોકોને વિચાર કરતાં શીખવે તે ગુન્હેગાર કે જે મૂંગે મોઢે એ જ વસ્તુ આચરણમાં મૂકે તે ગુન્હેગાર? વળી એક બીજી બાબત: હવે અમુક પ્રશ્નોને મૂળગત માન્યા એટલે એની યાદીમાં બીજા ઉમેરવાની ફરજ તમને વિરોધીઓ નહિ પાડે એની શી ખાત્રી? એ યાદી છેવટે કેટલી થશે? તમને જે શિક્ષકો મળે તે બધા તે લાંબી કે ટૂંકી યાદી પ્રમાણે તમારા પક્ષમાં જ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને શિક્ષણના કામમાં જોડાવાના કે શી રીતે? જે શિક્ષકો શિક્ષણ આપે તે ભલે વિચાર ગમે તેવો ધરાવે પણ તેણે ફક્ત કાંઇ લખવું નહિ એટલો જ નિયમ રાખશો શું? કોલેજીયન વિદ્યાર્થીઓને સમર્થ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપે એવા અધ્યાપકો ગમે તેવો મતભેદ ધરાવવા છતાં તે વિષે કદી જાહેરમાં લખે કે બોલે નહિ એવી સુંદર નીતિ માત્ર વિદ્યાલયમાં જ કરી શકો છો કે કોલેજ, યુનિવર્સિટી અને બીજાં વિદ્યાપીઠોમાં પણ? જે વિદ્યાર્થીઓને કોઇ પણ પ્રશ્ન પરત્વે બધી જ સંભવિત બાજુ જાણવાની છૂટ હોય તેવા જમાના અને તેવાં ક્ષેત્રોમાં માત્ર બચો કુટ જેટલા દેવકુળમાં અમુક પ્રશ્ન પરત્વે તમારે કે તમારા શિક્ષકે ચર્ચા ન કરવી, અગર કરવી તો તે વિષે જાહેરમાં ન લખવું એવો પ્રતિબંધ શું વૈજ્ઞાનિક છે? અને જો વૈજ્ઞાનિક ન હોય તો એને મૂળગત પ્રશ્નસ્પર્શી કહી શકાય? તેથી હું કોઇ પણ બુદ્ધિના પ્રશ્નને ચર્ચાની સંકુચિત ભૂમિકામાં રાખવાની વિરુદ્ધ છું અને અમુકને મૂળગત માની તે પરત્વે ચર્ચા–જન્ય વિકાસ અટકાવવામાં જૈનત્વની હાનિ જોઉં છું. ત્યારે તમે પ્રશ્ન કરશો કે શું કાંઇ મૂળ અને ઉત્તર જેવું છે જ નહિ? હું અભિપ્રાય એવો ધરાવું છું કે છે, અને તે અહિંસા અને અનેકાંતનો સિદ્ધાંત. આ બે વસ્તુના વિચારાત્મક અને વ્યવહાર્ય સ્વરૂપમાં સંખ્યાબંધ સોપાનો છે. હજી પણ મનુષ્ય જાતિની એકતાના અનુસંધાનની સાથે

એના વિચારણીય સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કે વિકાસ થવાનો, પણ એ બે જ વસ્તુ જૈનત્વની પ્રકૃતિને હંમેશા મૂળગત રહી છે અને રહેશે બીજી વસ્તુઓને રાખવા જતાં જૈનત્વ સંકુચિત થશે અને બુદ્ધિમાનોને સ્થાન નહિ રહે.

હવે પ્રશ્નના બીજા ભાગ ઉપર આવું છું. જો કે મૂળગત કે ઉત્તરગતના સીમાડા બાંધવા વિષે લખી જ ગયો, પણ મારા કે બીજાના વિચાર પ્રમાણે મૂળગત પ્રશ્ન પરત્વે મતભેદ જરૂર રહેવાનો; છતાં એક વસ્તુ કહું છું તે એ છે કે કોઈ પણ બીજા વિચારકની દૃષ્ટિએ મૂળગત ગણો એવા પ્રશ્નો પરત્વે પણ મતભેદ ઊઠે ત્યારે પૂર્વપક્ષીને વિચાર કરવાની પૂર્ણ છૂટ હોવી જોઈએ. જૈન પ્રકૃતિમાં જો ઉદારતા, ક્ષમા, વિવેક અને બુદ્ધિની વ્યાપકતા હોય તો તે માત્ર ક્રિયામાર્ગ પરત્વે જ મર્યાદિત રહી ન શકે. ખરી ઉદારતા, ખરી ક્ષમા અને ખરી બુદ્ધિની વ્યાપકતાની કસોટી તો કટોકટીના મતભેદ વખતે જ થાય છે, તેથી ગમે તેની દૃષ્ટિએ મૂળગત લેખાતા પ્રશ્નો પરત્વે ગમે તેને પ્રામાણિક મતભેદ દર્શાવવાની જૈન પ્રકૃતિ પ્રમાણે છૂટ હોવી જ જોઇએ. એ બાબત વાંધો લેવો એ જવાબ આપવાની બુદ્ધિની દરિદ્રતા અને ઉદારતાની પરિમિતતા સૂચવે છે. કોઇ તાર્કિક એમ તો કહેતો જ નથી કે તમે જવાબ ન આપો. એ તો જવાબ માટે રાતદિવસ સૌને નોતરે છે. પ્રમાણિકપણે એ નિમંત્રણ ન સ્વીકારી, વિરોધી બાજુ બુદ્ધિપૂર્વક ન સ્થાપી વાંધાનો હાઉ ઊભો કરવો એ અનેકાંતની ઉદારતા ને અહિંસાની ગંભીરતાની હત્યા છે. આ સ્થળે પ્રસ્તુત વિષયોમાં મારો મત જાણવાની સૌને કુતૂહળ વૃત્તિ થાય. મને પણ એ લખતાં નથી સંકોચ કે નથી ભય; છતાં અત્યારે એ અપ્રસ્તુત હોઇ અને તે વિષે ખૂબ લાંબું અર્થાત્ હેતુ–અહેતુવાદની ચર્ચાપૂર્વક લખવાનું હોઈ તે વિષે તટસ્થ જ રહું છું.

× × × હવે હું એક ઐતિહાસિક સત્ય ઉપર આવું છું. તે એ છે કે શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય અને વિચારપરંપરા એવી પ્રથમથી વ્યાપક રહી છે અને અખંડતા એણે સાચવી છે કે તેમાં દિગંબરીય સાહિત્ય અને સમગ્ર વિચારપરંપરા એક માત્ર અંશરૂપે ગોઠવાઇ જાય છે અને સ્થાનકવાસી સાહિત્ય અને વિચારપરંપરાનો પાંચ સો વર્ષનો નાનકડો ફણગો પણ એમાં જ સમાઈ જાય છે. જો માત્ર સ્થાનકવાસી સાહિત્ય અને વિચારપરંપરા જ અસ્તિત્વમાં રહે અને શ્વેતાંબર કે દિગંબરીય પરંપરા લુપ્ત થાય તો એ માત્ર ભ્રાન્ત અને અપૂર્ણ જ જૈન ખોખું બની રહે. માત્ર દિગંબરપરંપરા જ શેષ રહે અને શ્વેતાંબર ભૂંસાઈ જાય તો જૈન સમાજ અને સાહિત્યનો સાચો ઇતિહાસ જ અનંતકાળમાં લોપાઈ જાય. પણ જો કે હું ઇચ્છતો નથી, એમ બને પણ નહિ; છતાં કલ્પનાથી માનો કે માત્ર શ્વેતાંબરપરંપરા જ હૈયાત રહે તો શું થાય ? એનો જવાબ એ છે કે એથી જૈન સમાજ, જૈન સાહિત્ય કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારની અખંડ ઐતિહાસિક પરંપરામાં કશી જ ઊણપ ન આવે. દિગંબર અને સ્થાનકવાસી એ બે પરંપરાઓ મૂળ

પુસ્તકના પરિશિષ્ટો અને તે પણ કેટલેક અંશે અગત્યના છે એ ખરું; પણ આખો ઇતિહાસ કહે છે કે શ્વેતાંબરપરંપરાની ઉદારતા બાકીની પરંપરાઓના સાહિત્યમાં કે આચારમાં આવી જ નથી. આનાં સેંકડો ઉદાહરણો છે. આ સ્થળે આ સૂચન ફક્ત એટલા પૂરતું છે કે શ્વેતાંબરપરંપરાના સંસ્કાર ધરાવનાર અને તેનો ઇતિહાસ સમજનાર વાસ્તે ફિરકાભેદ જેવું કશું જ તત્ત્વ પોષવાને કારણ નથી. એક પણ દિગંબરીય આચાર્ય એવા નથી થયા (હું જાણતો) કે તેમણે બે પાનાંના શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય ઉપર લખ્યું હોય. એવી એક પણ દિગંબરીય સંસ્થા નથી જ્યાં સ્થાનકવાસી કે શ્વેતાંબર પંડિતને સ્થાન હોય. તેથી ઊલટું કટ્ટર શ્વેતાંબર પક્ષપાતી ઉપાધ્યાયજીએ સુદ્ધાં દિગંબરીય સાહિત્યને પુષ્પિત કર્યું છે અને અત્યારની પણ અનેક શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી સંસ્થાઓ તદ્દન સંકુચિત એવા દિગંબર પંડિતોને રાખી પોષી રહી છે. વધારે તો શું, શ્વેતાંબર ખમીર ધરાવતા અને શ્વેતાંબર ફંડથી ઊભા થયેલા પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળે વસ્તુતઃ દિગંબરીય સાહિત્યને જ છેલ્લાં લગભગ પચીશ વર્ષો થયાં પ્રકાશમાં આણ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ એ મંડળે પ્રગટ કરેલ એકે એક ગ્રંથ દિગંબર વિદ્વાનને હાથે જ સંપાદિત થયો છે. આ તે શ્વેતાંબર સમાજનો દોષ કે ગુણ ?

મને લાગે છે કે એ ઉદારતા કેળવી શ્વેતાંબર આચાર્યોએ અને ગૃહસ્થોએ વસ્તુતઃ જૈનત્વ પ્રકૃતિનો જ પરિચય આપ્યો છે અને દિગંબર પ્રકૃતિએ એમાં ભારે ભૂલ કરી છે, તેથી એ પરંપરાનું માનસ શ્વેતાંબર જેટલું ઉદાર થયું જ નથી. જો આમ છે અને છે જ તો વાંધો નભાવી લેવાનો સવાલ જ ક્યાં છે ?

હા, આમ છતાં સમયે સમયે શ્વેતાંબર સમાજની અનભ્યાસી અને વ્યાપારી પ્રકૃતિએ ઘણીવાર નિરર્થક ગાંડપણ પ્રગટ કર્યું છે. જ્યારે શ્રીમદ્ હતા ત્યારે તેમની ઉદારતા ઘણા શ્વેતાંબર સાધુઓ અને ગૃહસ્થો સાંખી ન શકયા. આજે પણ એમનું લખાણ વિવેકપૂર્વક વાંચ્યા સિવાય એમના વિષે મિથ્યા ભ્રમણાઓ ફેલાવનાર ક્યાં ઓછા છે ? પણ તમારે જાણવું જોઈએ કે એની પ્રાજ્ઞતા અને સર્વગ્રાહિણી ઉદારતા શ્વેતાંબરીય ખમીરમાંથી જ પોષાઈ છે. વાસ્તે વિદ્યાલયે—ને રાખીને પોતાના ઇતિહાસની રક્ષા કરી છે અને સાથે લાભ પણ ઉઠાવ્યો છે.

તમારી સમિતિ પોતાની નિર્બળતા કે સબળતાના પ્રમાણે કોઈને રાખતા, ન રાખવા વિષે ગમે તે નિર્ણય બાંધે, એમને રુખસદ પણ આપે એ સાથે મારો કશો જ સંબંધ નથી; પણ તમને એક સત્ય કહી દઉં કે તમારા વિદ્યાલયે એવા અધ્યાપકને મેળવી ભારે પ્રકર્ષ સાધ્યો છે. જે વિદ્વાનો અને વિચારકો એ સચોટ તાર્કિક લેખકના તટસ્થ લખાણો વાંચશે તે તેમની સાથે મતભેદ ધરાવતા છતાં જો બુદ્ધિમાન હશે તો તેમના પ્રત્યે આદરશીલ થયા વિના કદી જ નહિં રહે. આવા એક વિચારક અધ્યાપકને રાખી વિદ્યાલયે તેના

દર્શનની જ નહિ પણ ભારતીય દર્શનની સેવા કરી છે. તેમનાં લખાણો જો ગૂજરાતીમાં હોત અગર હવે થાય તો એ જૈન સમાજની નિષ્ક્રિય બુદ્ધિને સક્રિય બનાવવામાં ભારે ફાળો આપશે અને પરિણામે એક એવો પણ અભ્યાસી સમર્થ વર્ગ તૈયાર થશે કે જે તેમનાં લખાણોની પણ સમીક્ષા કરશે.

વિદ્યાલયનું અને જૈન સમાજનું સ્થિર હિત દેખાતું હોય તો એમ કરી શકો. એમ કરવાથી વિચારનું વહેણ કાંઇ બંધ રહેવાનું છે ? સિંહ તો પાંજરાથી મુક્ત હોય ત્યારે જ સિંહત્વ વધારે ખીલે છે. જો એમનામાં સિંહત્વ નહિ હોય તો ભ્રમણા ટળશે. હશે તો ગમે ત્યાં દીપશે. મેં મારા જીવનમાં પણ એ લાલપીળા રંગો જોયા છે અને હજીએ જોઉં છું. વિચાર–સ્વાતંત્ર્ય ધરાવનારો સંકટને નહિ લેખે.

હવે ઉપસંહારમાં એ પણ કહી દઉં કે જો કે હવે મારો સમય વાનપ્રસ્થ યોગ્ય જ છે, એક અતિ મહત્ત્વની જવાબદારી ઘણા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ ઇચ્છાપૂર્વક ઉપાડી છે, છતાં તમને સૂચવી દઉં છું કે વિદ્યાલયના હિત ખાતર મારી પ્રત્યક્ષ સેવાની જરૂર જણાય તો તે વખતે હું તેટલા જ રસથી મારું બધું સ્વાતંત્ર્ય સાચવીને ઉઠાવીશ. મેં જ્યાં જ્યાં ‘તમે’ કે ‘તમને’ એમ લખ્યું છે ત્યાં માત્ર તમે જ વ્યક્તિરૂપે સામે નથી પણ મારો વિચાર જાણવા તત્પર બધા જ મારા વાપરેલ ‘તમે’ શબ્દમાં આવી જાય છે. મેં લાંબું લખ્યું છે એમ જરૂર લાગશે પણ આટલું મને પ્રસંગ આવતાં આવશ્યક લાગ્યું જ તેથી મેં ચાલુ કાર્યની ક્ષતિ કરીને પણ સંક્ષિપ્ત લંબાણ કર્યું છે.

જેવી રીતે નીતિવેત્તા નીતિના કાનુનોને રૂક્ષ અને અક્રૂર બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, જેવી રીતે બુદ્ધિવાદી કલા ને સાહિત્યની બાહ્ય સપાટીને સ્પર્શે છે, તેવી રીતે આપણા ધાર્મિકો ધર્મનાં સત્યને સમજ્યા વિના બાહ્ય ક્રિયામાં જ ધર્મ સમાપ્ત થયો એમ સમજી લે છે.

કોઈ પણ વ્યાખ્યા, ક્રિયા કે શબ્દો રાજ્યનું સ્થાનક લઇ શકે નહિ, કારણ કે આ બધાં તો માત્ર પડછાયા છે, ને આજે આપણે પડછાયા પર કલહ કરીએ છીએ.

જ્યારે હિંદુધર્મ તેના ઉપદેશકોને પરભોમમાં મોકલી શકતો તે દિવસે તેનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો, પણ આજે હિંદુધર્મનું એક લક્ષણ કશા પણ પરિવર્ત્તનનો વિરોધ છે. પરિવર્ત્તન પામતા સંયોગોને સાનુકૂળ થવામાં જ હિંદુધર્મની મહત્તા હતી એ વાત આપણે ભૂલી ગયા છીએ.

રૂઢિચુસ્ત પક્ષોએ નવા વિચારનો હંમેશાં સામનો કર્યો છે પણ શંકરાચાર્ય, રામાનુજ ને બુદ્ધ સમા બળવાખોરોની સાથે રહેવું તે હંમેશાં સારી વસ્તુ છે.

જે સંસ્કૃતિ માનવીને ઉન્નત જીવન જીવવાની તક આપે છે તે જ ખરી સંસ્કૃતિ છે.

પ્રો૦ સર રાધાકૃષ્ણન

પુસ્તકના પરિશિષ્ટો અને તે પણ કેટલેક અંશે અગત્યના છે એ ખરું; પણ આખો ઇતિહાસ કહે છે કે શ્વેતાંબરપરંપરાની ઉદારતા બાકીની પરંપરાઓના સાહિત્યમાં કે આચારમાં આવી જ નથી. આનાં સેંકડો ઉદાહરણો છે. આ સ્થળે આ સૂચન ફક્ત એટલા પૂરતું છે કે શ્વેતાંબરપરંપરાના સંસ્કાર ધરાવનાર અને તેનો ઇતિહાસ સમજનાર વાસ્તે ફિરકાભેદ જેવું કશું જ તત્ત્વ પોષવાને કારણ નથી. એક પણ દિગંબરીય આચાર્ય એવા નથી થયા (હું જાણતો) કે તેમણે બે પાનાંના શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય ઉપર લખ્યું હોય. એવી એક પણ દિગંબરીય સંસ્થા નથી જ્યાં સ્થાનકવાસી કે શ્વેતાંબર પંડિતને સ્થાન હોય. તેથી ઊલટું કટ્ટર શ્વેતાંબર પક્ષપાતી ઉપાધ્યાયજીએ સુદ્ધાં દિગંબરીય સાહિત્યને પુષ્પિત કર્યું છે અને અત્યારની પણ અનેક શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી સંસ્થાઓ તદ્દન સંકુચિત એવા દિગંબર પંડિતોને રાખી પોષી રહી છે. વધારે તો શું, શ્વેતાંબર ખમીર ધરાવતા અને શ્વેતાંબર ફંડથી ઊભા થયેલા પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળે વસ્તુતઃ દિગંબરીય સાહિત્યને જ છેલ્લાં લગભગ પચીશ વર્ષો થયાં પ્રકાશમાં આણ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ એ મંડળે પ્રગટ કરેલ એકે એક ગ્રંથ દિગંબર વિદ્વાનને હાથે જ સંપાદિત થયો છે. આ તે શ્વેતાંબર સમાજનો દોષ કે ગુણ ?

મને લાગે છે કે એ ઉદારતા કેળવી શ્વેતાંબર આચાર્યોએ અને ગૃહસ્થોએ વસ્તુતઃ જૈનત્વ પ્રકૃતિનો જ પરિચય આપ્યો છે અને દિગંબર પ્રકૃતિએ એમાં ભારે ભૂલ કરી છે, તેથી એ પરંપરાનું માનસ શ્વેતાંબર જેટલું ઉદાર થયું જ નથી. જો આમ છે અને છે જ તો વાંધો નભાવી લેવાનો સવાલ જ ક્યાં છે ?

હા, આમ છતાં સમયે સમયે શ્વેતાંબર સમાજની અનભ્યાસી અને વ્યાપારી પ્રકૃતિએ ઘણીવાર નિરર્થક ગાંડપણ પ્રગટ કર્યું છે. જ્યારે શ્રીમદ્ હતા ત્યારે તેમની ઉદારતા ઘણા શ્વેતાંબર સાધુઓ અને ગૃહસ્થો સાંખી ન શક્યા. આજે પણ એમનું લખાણ વિવેકપૂર્વક વાંચ્યા સિવાય એમના વિષે મિથ્યા ભ્રમણાઓ ફેલાવનાર ક્યાં ઓછા છે ? પણ તમારે જાણવું જોઈએ કે એની પ્રાજ્ઞતા અને સર્વગ્રાહિણી ઉદારતા શ્વેતાંબરીય ખમીરમાંથી જ પોષાઈ છે. વાસ્તે વિદ્યાલયે—ને રાખીને પોતાના ઇતિહાસની રક્ષા કરી છે અને સાથે લાભ પણ ઉઠાવ્યો છે.

તમારી સમિતિ પોતાની નિર્બળતા કે સબળતા પ્રમાણે કોઈને રાખવા, ન રાખવા વિષે ગમે તે નિર્ણય બાંધે, એમને રજા પણ આપે એ સાથે મારો કશો જ સંબંધ નથી; પણ તમને એક સત્ય કહી દઉં કે તમારા વિદ્યાલયે એવા અધ્યાપકને મેળવી ભારે પ્રકર્ષ સાધ્યો છે. જે વિદ્વાનો અને વિચારકો એ સચોટ તાર્કિક લેખકના તટસ્થ લખાણો વાંચશે તે તેમની સાથે મતભેદ ધરાવવા છતાં જો બુદ્ધિમાન હશે તો તેમના પ્રત્યે આદરશીલ થયા વિના કદી જ નહિં રહે. આવા એક વિચારક અધ્યાપકને રાખી વિદ્યાલયે જૈન

[સં. ૧૭૧૪ ની ઉદયચંદકૃત માણિકકુમર ચોપઇમાંથી આ ઉતારેલું છે. માલવા, ગૂજરાત, લાટ-ભરુચ પ્રાંત, ઇડર, વડનગર, ઓકડ-મારવાડ ગૂજરાત વચ્ચેનો ?, સોરઠ, કચ્છ, સિંધ, મારવાડ, દક્ષિણદેશ, મલયાગિરિ-મલબાર, બંગાળ, સિંહલદ્વીપ-લંકા, કામરુ-ગૌડ વગેરેની નારીઓનું વર્ણન છે. પછી ગૂજરાત દેશનું ટૂંક વર્ણન છે—સંપાદક.]

દેશની વાત કહો વરણી રે, નારીતણાં જે કરણી;
વેસ આચાર વખાણો રે, જે જિહાંનાં જાણઉ. ૪૭

દુહો

જાણ એક બોલ્યો તિસ્યે, સાંભલિ સેઠ મહંત;
મિં દીઠા દેસ મોટિકા, તે કહું હું એકાંતિ. ૪૮

ચાલિ

માલવાતણી જે નારી રે, રૂપ કલા ગુણ સારી;
જાતિ રે, ફેરફેર નહી ઇણિ વાતિ. ૪૯

काव्यं

देश ।चतु पुष्पैः सुगंधा प्रिया,
 स्रवा नाशा शुकानुत्तरा ।
 वेणीभुजंगा परा,
भ्रूकार्मुकैर्दृक्शरैः ॥ ५०

દર્શનની જ નહિ પણ ભારતીય દર્શનની સેવા કરી છે. તેમનાં લખાણો જો ગૂજરાતીમાં હોત અગર હવે થાય તો એ જૈન સમાજની નિષ્ક્રિય બુદ્ધિને સક્રિય બનાવવામાં ભારે ફાળો આપશે અને પરિણામે એક એવો પણ અભ્યાસી સમર્થ વર્ગ તૈયાર થશે કે જે તેમનાં લખાણોની પણ સમીક્ષા કરશે.

વિદ્યાલયનું અને જૈન સમાજનું સ્થિર હિત દેખાતું હોય તો એમ કરી શકો. એમ કરવાથી વિચારનું વહેણ કાંઇ બંધ રહેવાનું છે ? સિંહ તો પાંજરાથી મુક્ત હોય ત્યારે જ સિંહત્વ વધારે ખીલે છે. જો એમનામાં સિંહત્વ નહિ હોય તો ભ્રમણા ટળશે. હશે તો ગમે ત્યાં દીપશે. મેં મારા જીવનમાં પણ એ લાલપીળા રંગો જોયા છે અને હજીએ જોઉં છું. વિચાર–સ્વાતંત્ર્ય ધરાવનારો સંકટને નહિ લેખે.

હવે ઉપસંહારમાં એ પણ કહી દઉં કે જો કે હવે મારો સમય વાનપ્રસ્થ યોગ્ય જ છે, એક અતિ મહત્ત્વની જવાબદારી ઘણા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ ઇચ્છાપૂર્વક ઉપાડી છે, છતાં તમને સૂચવી દઉં છું કે વિદ્યાલયના હિત ખાતર મારી પ્રત્યક્ષ સેવાની જરૂર જણાય તો તે વખતે હું તેટલા જ રસથી મારું બધું સ્વાતંત્ર્ય સાચવીને ઉઠાવીશ. મેં જ્યાં જ્યાં ‘તમે’ કે ‘તમને’ એમ લખ્યું છે ત્યાં માત્ર તમે જ વ્યક્તિરૂપે સામે નથી પણ મારો વિચાર જાણવા તત્પર બધા જ મારા વાપરેલ ‘તમે’ શબ્દમાં આવી જાય છે. મેં લાંબું લખ્યું છે એમ જરૂર લાગશે પણ આટલું મને પ્રસંગ આવતાં આવશ્યક લાગ્યું જ તેથી મેં ચાલુ કાર્યની ક્ષતિ કરીને પણ સંક્ષિપ્ત લંબાણ કર્યું છે.

જેવી રીતે નીતિવેત્તા નીતિના કાનુનોને રૂક્ષ અને અક્કડ બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, જેવી રીતે બુદ્ધિવાદી કલા ને સાહિત્યની બાહ્ય સપાટીને સ્પર્શે છે, તેવી રીતે આપણા ધાર્મિકો ધર્મનાં સત્યને સમજ્યા વિના બાહ્ય ક્રિયામાં જ ધર્મ સમાપ્ત થયો એમ સમજી લે છે.

કોઈ પણ વ્યાખ્યા, ક્રિયા કે શબ્દો રાજ્યનું સ્થાનક લઇ શકે નહિ. કારણ કે આ બધાં તો માત્ર પડછાયા છે, ને આજે આપણે પડછાયા પર કલહ કરીએ છીએ.

જ્યારે હિંદુધર્મ તેના ઉપદેશકોને પરભોમમાં મોકલી શકતો તે દિવસે તેનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો, પણ આજે હિંદુધર્મનું એક લક્ષણ કશા પણ પરિવર્તનનો વિરોધ છે. પરિવર્ત્તન પામતા સંયોગોને સાનુકૂળ થવામાં જ હિંદુધર્મની મહત્તા હતી એ વાત આપણે ભૂલી ગયા છીએ.

રૂઢિચુસ્ત પક્ષોએ નવા વિચારનો હંમેશાં સામનો કર્યો છે પણ શંકરાચાર્ય, રામાનુજ ને બુદ્ધ સમા બળવાખોરોની સાથે રહેવું તે હંમેશાં સારી વસ્તુ છે.

જે સંસ્કૃતિ માનવીને ઉન્નત જીવન જીવવાની તક આપે છે તે જ ખરી સંસ્કૃતિ છે.

પ્રો૦ સર રાધાકૃષ્ણન

ચાલિ

ગુજ્જરડી ગુણવંત રે, ફૂલ ફૂલ ભોગ મહંત;
મનમાન્યઇ આપે પ્રાંણ રે, ધૂર તિ હીઇ વખાણ્ય. ૫૧

काव्यं

कुवलयदलवर्णा चारुविस्तीर्णकर्णा,
चकितहरितनेत्रा पुष्पराजीव वक्त्रा ।
लघुजीवनरक्ता.........................
सुललितगतिरेषा **गूर्ज्जरी** चारुवेषा ॥ ५२

ચાલિ

લખલખતી **લાડ** દેસી રે, મિથ્યાતણિ અભિનિવેસી;
ભલું દેખી મુહ મચકોડે રે, જૂ મારે ન લીખ ફોડઇ. ૫૩

દુહો

લાડ દેસી લબાડ, મુહ છુટી માઠું લવે;
જમતાં જડે કમાડ, **લાડ**તણી રમણી તિકા. ૫૪

ચાલિ

ઈડર દેસ નઈ દાંતે રે, ખલખંચે ન કો ખાંતે;
'રાજ્ય' 'રાજ્ય' કહી મુખિ બોલે રે, રાતિદિવસ ડીંગડ ફોલે. ૫૫

દુહો

મોટી નારિ નર નાન્હડા, જુડતી ન કો જોડ;
વડનગરિં નારી નાગરી, પ્રીઉ ન પુહચે કોડ. ૫૬

ચાલિ

'આભસ્યો' 'આભસ્યો' ઊચરતી રે, દિન રાતિ રહે ફિરતી;
તાતિ પીઆરી મીઠી રે, નિલજ નારિ એ મિં દીઠી. ૫૭

દુહો

બોકડ દેસ બંભણ ઘણા, ન લહે પીઆરી પીડ;
રામા મસ્ત ને નર રાંકડા, લીધ ન મુકે ચીડ. ૫૮

[સં. ૧૭૧૪ ની ઉદયચંદકૃત માણિકકુમર ચોપઇમાંથી આ ઉતારેલું છે. માલવા, ગૂજરાત, લાટ-ભરુચ પ્રાંત, ઇડર, વડનગર, ખોકડ-મારવાડ ગૂજરાત વચ્ચેનો ?, સોરઠ, કચ્છ, સિંધ, મારવાડ, દક્ષિણદેશ, મલયાગિરિ-મલબાર, બંગાળ, સિંહલદ્વીપ-લંકા, કામરુ-ગૌડ વગેરેની નારીઓનું વર્ણન છે. પછી ગૂજરાત દેશનું ટૂંક વર્ણન છે—સંપાદક.]

દેશની વાત કહો વરણી રે, નારીતણાં જે કરણી;
વેસ આચાર વખાણો રે, જે જિહાંનાં જાણઉ. ૪૭

દુહો

જાણ એક બોલ્યો તિસ્યે, સાંભલિ સેઠ મહંત;
મિં દીઠા દેસ મોટિકા, તે કહું હું એકાંતિ. ૪૮

ચાલિ

એક **માલવા**તણી જે નારી રે, રૂપ કલા ગુણ સારી;
નિસનેહી તે જાતિ રે, ફેરફેર નહી ઇણિ વાતિ. ૪૯

काव्यं

रामा मालवदेशजातिचतुरा पुष्पैः सुगंधा प्रिया,
तन्वी तेजसरोजकोकिलरवा नाशा शुकानुत्तरा ।
कंबूग्रीववरा च भालतिलका वेणीभुजंगा परा,
नित्यं हंति स कामवंतपुरुषं भ्रूकार्मुकैर्दृक्शरैः ॥ ५०

ચાલિ

ગુજ્જરડી ગુણવંત રે, ફલ ફૂલ ભોગ મહંત;
મનમાન્યઇ આપે પ્રાંણ રે, ધૂર તિ હીઇ વખાણ્ય. ૫૧

काव्यं

कुवलयदलवर्णा चारुविस्तीर्णकर्णा,
चकितहरितनेत्रा पुष्पराजीव वक्त्रा।
लघुजीवनरक्ता......................
सुललितगतिरेषा गूर्ज्जरी चारुवेषा ॥ ५२

ચાલિ

લખલખતી લાડ દેસી રે, મિથ્યાતણિ અભિનિવેસી;
ભલું દેખી મુહ મચકોડે રે, જૂ મારે ન લીખ ફોડઇ. ૫૩

દુહો

લાડ દેસી લબાડ, મુહ છુટી માહું લવે;
જમતાં જડે કમાડ, લાડતણી રમણી તિકા. ૫૪

ચાલિ

ઈડર દેસ નઇ દાંતે રે, ખલખંચે ન કો ખાંતે;
'રાજ્ય' 'રાજ્ય' કહી મુખિ બોલે રે, રાતિદિવસ ડીંગડ ફોલે. ૫૫

દુહો

મોટી નારિ નર નાન્હડા, જુડતી ન કો જોડ;
વડનગરિં નારી નાગરી, પ્રીઉ ન પુહચે કોડ. ૫૬

ચાલિ

'આભસ્યો' 'આભસ્યો' ઊચરતી રે, દિન રાતિ રહે ફિરતી;
તાતિ પીઆરી મીઠી રે, નિલજ નારિ એ મિં દીઠી. ૫૭

દુહો

બોકડ દેસ બંભણ ઘણા, ન લહે પીઆરી પીડ;
રામા મસ્ત ને નર રાંકડા, લીધ ન મુકે ચીડ. ૫૮

ચાલિ

પ્રીતિ ભલી પરિપાલે રે, ચતુરાઈએ ગુણ અજૂઆલે;
પ્રિઉસ્યું આપે પ્રાંણ રે, **સોરઠડી** સુંદરિ સુજાણ. ૫૯

દુહો

સોરઠડી સિરદારિ, દ્રહેસ્યું દિલ ભેલવે;
લોચન લટકા બારિ, બીજી કો આવે નહી. ૬૦

ચાલિ

કચ્છ દેસી જયાડેજી નારિ રે, ભોગ ત્રિપતિ નહીં લગાર;
પ્રીઉ વાદિ બોલે રે, વિણુ અવસરે અવગુણુ બોલ્લઇ. ૬૧

દુહો

બોલે ઝોલે મોકલી, ગંભીર નહી લવલેસ;
+સકાર ન કો સુંદરી, કુછિત કાસી§ વેસ. ૬૨

ચાલિ

સિદ્ધી **સિંધુની** બોલ્લી રે, સુભ અસુભ ન વેઈ ભોલી;
બોલે બંધ નહી બીજો રે, સાચી વાતિ મત ખીજો. ૬૩

દુહો

ખીજો મત ખરું બોલતાં, **સિંધૂ** ન કો સકાર;
પુન્ય પાપ પ્રીછે નહી, વક્રત્રિ ન કો વિકાર. ૬૪

ચાલિ

નવકોટ **મારૂ** દેસિ રે, સુવનીત સીલિ સુવસેસિ;
સુધ શીલ સુંદર આચાર રે, અયુક્ત ન બોલઈ કિવારિ. ૬૫

દુહો

વારિં વદને નારીતણે, વાસ કીઉ વિનાણિ;
પ્રથક્ પ્રથક્ પુહચે નહી, તિણિ નીર ન કો નિહ્વાણિ‡. ૬૬

ચાલિ

રંગે વેસ ધરે વિશેષે રે, મુખ ચરણુ નર ન દેખે;
દાતા ભુક્તાને ઉપગારી રે, એહવી **મરૂદેસ**ની નારી. ૬૭

+ માલ નહીં, સુકાર્ય નહીં. §. કાસી–કપાય. ‡ નવાણમાં.

દુહો

ગાહા ગૂઢા ગીત રસ, સુઘડ ને સુકલીણ;
ગુણ રાચે [1]વિરચે નહી, વયણ ન ભાખે દીણ. ૬૮

ચાલિ

દક્ષણી દાખિણવિહુણી રે, સઘળી દીસે ઉંણી;
હલદ્રને રંગે રાચે રે, માન મૂકે દ્રાબીઈ કાચે[2] ૬૯

દુહો

કાચહ કાબલી કરિ ધરે, સેલાં પહિરણિ ચીર;
પાંન ફૂલે પૂરી રહે, સુરહાં તેલ સરીરિ. ૭૦

ચાલિ

કર ચરણ ઊઘાડાં સીસ રે, ગડબડ ગાઇ નિશદીસ;
ઘી ચોપડે ને તેલ ખાઇ રે, તિહાં કહો કુણ જાઈ? ૭૧

દુહો

જાતિ ન કો પ્રગટ તિહાં, કાંદી[3] સહુઈ ખાઈ;
ભાજી ભાખરી ભોજને, પત્રાલે પીસાઇ. ૭૨

ચાલિ

વિષયવાંછા ના નિવારે રે, સુંદર દેહ સમારે;
પંચ ભરતારી પનોતી રે, [4]મલયાગિરિ માંન વદીતી. ૭૩

શ્લોકઃ

वंगदेशे हि प्रमदा, चित्रिणी देहकोमला ।
मिष्टान्नभोजनी ज्ञाता, मृदुवाणी प्रीभाषिणी ॥ ७४

ચાલિ

મદન પૂતલી સમ દીસે રે, પદમિણિ દેખી મન હીસે;
ભમરા કેડિ ન મૂંકે રે, મુનિનાં મન ન ચૂકે. ૭૫

શ્લોકઃ

जले शुक्तिः स्थले हीरा, वने मत्ता च दंतिनः ।
गृहे पद्मिणी नारी, धन्यदेशो हि सिंहलः ॥ ૭૬

---

૧ વિરચે–બગડે. ૨ કચ્છો મારે. ૩ કાંદા, ડુંગળી, પ્યાજ. ૪ મલબાર નાયર જાતિ.

ચાલિ

પ્રીતિ ભલી પરિપાલે રે, ચતુરાઈએ ગુણ અજૂઆલે;
પ્રિઉસ્યું આપે પ્રાંણ રે, **સોરઠડી** સુંદરિ સુજાણ. ૫૯

દુહો

સોરઠડી સિરદારિ, હ્રહેસ્યું દિલ ભેલવે;
લોચન લટકા બારિ, બીજી કો આવે નહી. ૬૦

ચાલિ

કછ દેસી જયાડેજી નારિ રે, ભોગ ત્રિપતિ નહીં લગાર;
પ્રીઉ વાદિ બોલે રે, વિણુ અવસરે અવગુણ બોલ્લઇ. ૬૧

દુહો

બોલે ઝોલે મોકલી, ગંભીર નહી લવલેસ;
+સકાર ન કો સુંદરી, કુછિત કાસી§ વેસ. ૬૨

ચાલિ

સિદ્ધી **સિંધુ**ની બોલ્લી રે, સુભ અસુભ ન વેઈ ભોલી;
બોલે બંધ નહી બીજો રે, સાચી વાતિ મત ખીજો. ૬૩

દુહો

ખીજો મત ખરું બોલતાં, **સિંધૂ** ન કો સકાર;
પુન્ય પાપ પ્રીછે નહી, વક્રત્રિ ન કો વિકાર. ૬૪

ચાલિ

નવકોટ **મારૂ** દેસિ રે, સુવનીત સીલિ સુવસેસિ;
સુધ શીલ સુંદર આચાર રે, અયુક્ત ન બોલઈ કિવારિ. ૬૫

દુહો

વારિં વદને નારીતણે, વાસ કીઉ વિનાણિ;
પ્રથક્ પ્રથક્ પુહચે નહી, તિણિ નીર ન કો નિહ્વાણિ‡. ૬૬

ચાલિ

રંગે વેસ ધરે વિશેષે રે, મુખ ચરણ નર ન દેખે;
દાતા ભુક્તાને ઉપગારી રે, એહવી **મરૂદેસ**ની નારી. ૬૭

+ માલ નહીં, સુકાર્ય નહીં. § કાસી–કષાય. ‡ નવાણમાં.

દુહો

ગાહા ગૂઢા ગીત રસ, સુઘડ ને સુકલીણ;
ગુણ રાચે [1]વિરચે નહી, વયણ ન ભાખે દીણ. ૬૮

ચાલિ

દક્ષણી દાખિણવિહુણી રે, સઘળી દીસે ઉંણી;
હલદ્રને રંગે રાચે રે, માન મૂકે દ્રાબીઈ કાચે[2] ૬૯

દુહો

કાચહ કાબલી કરિ ધરે, સેલાં પહિરણિ ચીર;
પાંન ફૂલે પૂરી રહે, સુરહાં તૈલ સરીરિ. ૭૦

ચાલિ

કર ચરણ ઊઘાડાં સીસ રે, ગડબડ ગાઇ નિશદીસ;
ઘી ચોપડે ને તેલ ખાઇ રે, તિહાં કહો કુણ જાઇ ? ૭૧

દુહો

જાતિ ન કો પ્રગટ તિહાં, કાંદી[3] સહુઈ ખાઇ;
ભાજી ભાખરી ભોજને, પત્રાલે પ્રીસાઇ. ૭૨

ચાલિ

વિષયવાંછા ના નિવારે રે, સુંદર દેહ સમારે;
પંચ ભંરતારી પનોતી રે, [4]મલયાગિરિ માંન વદીતી. ૭૩

શ્લોકઃ

बंगदेशे हि प्रमदा, चित्रिणी देहकोमला ।
मिष्टान्नभोजनी ज्ञाता, मृदुवाणी प्रीभाषिणी ॥ ७४

ચાલિ

મદન પૂતલી સમ દીસે રે, પદમિણિ દેખી મન હીંસે;
ભમરા કેડિ ન મૂંકે રે, મુનિનાં મન ન ચૂકે. ૭૫

શ્લોકઃ

जले शुक्तिः स्थले हीरा, वने मत्ता च दंतिनः ।
गृहे पद्मिणी नारी, धन्यदेशो हि सिंहलः ॥ ७६

---

૧ વિરચે-બગડે. ૨ કચ્છો મારે. ૩ કાંદા, ડુંગળી, પ્યાજ. ૪ મલબાર નામક જાતિ.

ચાલિ

કામરૂ દેસિ કુહાડિ રે, પ્રીઉને બાંધે ઝાડિ;
નર ના લેખે આણ્યુ રે, બઈલ કરી નાથિ તાંણ્યઈ. ૭૭

શ્લોકઃ

गोडदेशेषु या रामा, चंचला हंसगामिनी।
गीतनादरता नित्यं, विनयावनतकंधरा ॥ ૭૮

ચાલિ

ભોટ મોટ કુરણાટક કલીઆ રે, અંગ તિલંગ અટકલીઆ;
ભલી ભલી ધરતી દીઠી રે, સવારથિ સહૂઈ મીઠી. ૭૯

(૮૦ થી ૮૪ લખેલ નથી.)

દેસ સકલનો સિણગાર રે, ગૂજ્જર મંડલ મનોહાર;
આંબા રાઇણ રૂંખ જિહાં જાઝા રે, ભોગી ભમર નર વસે તાજા. ૮૫

સહુ સુહાતું બોલે રે, કદહી અવગુણ ન બોલે;
કદાચિ કુવચન બોલાઈ રે, ફિરિ પાછી પસ્તાઇ. ૮૬

આપ કાજ ના વિણસાડઇ રે, તે નયણે સરગ દેખાડઇ;
વિધિ વિવહાર (ન) ચૂકઈ રે, હઠિ ભરાણી ઊડાડઇ ફૂકિ. ૮૭

વરણવતાં લાગઇ વાર રે, ગ્રંથ તણુઉ વાધઇ વિસ્તાર;
સેઠજી જે ચિત જાણુઉ રે, તે દેસની વહુ ઘરિ આણુઉં. ૮૮

પ્રસિદ્ધ સાક્ષર કવિશ્રી મેઘાણીએ લોકસાહિત્યને પ્રકાશી ગૂર્જર સાહિત્યની કિંમતી સેવા કરી છે. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો " પ્રીતિના કોમલ ભાવો, લોકગમ્ય સરલ રૂપકોમાં દુહાઓએ સંઘરેલા છેઃ અને એમાં પહાડી કવિતાનો સંસ્કાર મ્હેકે છે. એ કવિતા અભણોને પણ અંતરે ઉતરી જાય છે, કેમકે એનાં રૂપકો, ઉપમાઓ વગેરે બધાં જીવનની રોજીંદી દુનિયામાંથી જ ઘડેલાં છે. એકંદર દુહા સાહિત્યનો ઝોક ગામડિયા જીવતરના મર્મોને લક્ષ્યવેધી વાકયોથી આંટવાનો છે." અહીં એક પ્રાચીન લેખકે એકત્રિત કરેલા સુભાષિતરૂપે ૭૫ દુહાઓનો સંગ્રહ કરેલો તે મૂકેલ છે. આવા સુભાષિત દુહાઓ જૈન ગૂર્જર સાહિત્યમાં ઘણા વિશાલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે અને તેનો સંગ્રહ જ્યારે પ્રકાશિત થશે ત્યારે તેથી ગૂર્જર સાહિત્યમાં એક સારી વૃધ્ધિ થશે.—સંપાદક.

॥ श्री वीतरागाय नमः ॥

ગ્યાન પદારથ પાયકે, જહાં તહાં ગાંઠ મ ખોલ;
નહિ પાટણ નહિ પારખૂ, નહિ ગ્રાહક નહિ મોલ. ૧

નીચી દૃષ્ટિ ચાલતાં, ત્રિણ ગુણ ગાઢા થાય;
કાંટો ટલે દયા પલે, પગપિણ નવિ ખરડાય. ૨

ડગ ડાગલા તણીય, આઉખો આદમ તણો;
ઘટ ત્રેવડે ઘણીય, જસા નમાવે જગતમેં. ૩

દુઃખ આયેં મત દુઃખ ધરે, સુખ આયે મત ફૂલ;
દઇ દઇ કયા કરત હૈ, દઈ દઇ સુકબૂલ. ૪

સાયર બાપ કુ-બાપ તું, કિં કિજ્જૈ બપ્પેણ ?
એકો રયણ ન અપ્પીયો, લંછણ કિદ્ધે જેણ. ૫

ચંદા પુત્ત કુપુત્ત તૂં, કિં કિજ્જૈ પુત્તેણ ?
ઈકકો બિંદુ ન અપ્પીયો, ખારજ કિદ્ધે જેણ. ૬

ચંદ સંદેસા મોકલે, સાયર બપ્પ જુહાર;
ચઢ્યા કલંક ન ઉતરે, મોલંછણ તોખાર. ૭

હમતીરાં જલ લે ચલ્યો, તુમ પર શિખર કરંત;
ખારાથી મીઠો કરું, તિણ ગુણ ભરીયો ગાજંત. ૮

કુમતીરાં જલ લે ચલ્યો, તુમ પર શિખર કરંત;
ખારાથી મીઠો કરું, તિણ ગુણ ભરીયો ગાજંત. ૯

જિહિ ઉતુંગ ચઢ ફિર પતન, સો ઉત્તુંગ નહી કૂપ;
જિહ સુખમેં ફિર દુઃખ વસે, સો સુખ હી દુઃખરૂપ. ૧૦

નરકી અરૂ નલ નીરકી, ગતિ એક હિ કર જોય;
જેતો નીંચો હુય ચલે, તેતો ઉંચો હોય. ૧૧

નદી નરિંદાં શિપિ કુલાં, કાંમણિ નૈં કમલાંહ;
એતાં અંત ન લીજીયૈ, જો ચાહે કુસલાંહ. ૧૨

જ્યું વરષૈં વરષા સમૈ, મેઘ અખંડિત ધાર;
ત્યું સદ્ગુરુ વાંણી ખિરૈ, જગત જીવ હિતકાર. ૧૩

જેતી લહિર સમંદકી, તેતી મનકી મૌજ;
કબહુંક મન હુય એકલા, કબહું દોસ્ત ફોજ. ૧૪

જ્યું જ્યું અધિક સનેહ, ત્યું ત્યું દુઃખ ચઉગ્ગુણો;
ઈનકો ઓષધ એહ, મૂલ સનેહ ન કિજિજયૈ. ૧૫

રે દારિદ્દ વિચકખણા, વત્તા ઇક્ક સુણિજ્જ;
હમ દેસંતર ચલ્લિયા, તુમ ઘર ભલ્લા હુજ્જ. ૧૬

પડિવન્નો ગરૂઆં તણો, પાલિજ્જૈ સુવિહાંણ;
તુમ દેસંતર ચલ્લિયા, હમહી આગેવાણ. ૧૭

ઉલટ કમલ સોરંભ અતિ, અગણિત અલિ લપટાત;
સુલટ કમલ સોરંભ વિન, સંગી કમલ લજાત. ૧૮

સેઉ સંપતિકો વિડૌ, સીંચતં હી કમલાય,
જડ કાટ્યાં ફૂલ નીપજૈ, ફૂલ કાટ્યાં જડ જાય. ૧૯

કાંસા લૂટૈ જે ધનવંતૌ, બોલ વિચારે પંચ્યૌ;
દીકરિયાંનો સપ્પરિવારો, તેહનૈં દેવે દંડ્યો. ૨૦

પત્થર ઉપર વરાસયો, સારી રાત જ મેહ;
ધરતી તો ગદબદ ભઈ, પત્થર તેહના તેહ. ૨૧

કર કંપાવે સિર ધુણે, વુઢ્ઢી કહા કહેઈ;
હક્કારંતાં યમ ભડાં, નંનંકાર કરેઇ. ૨૨

સજ્જન ! તુમ્હ હો ચતુર નર, ધ્યાન ધરું નિસદીસ;
તુમ્હ હમપૈં લિખ ભેજિયો, ઉલટે અક્ષર બીસ. ૨૩

હીયો હોવૈ હાથ, કુસ્સંગી કેતા મિલૈ;
ચંદ ભુયંગાં સાથ, કાલો ન હુવૈ કિસનીયા ! ૨૪

આંબો અમૃત સાર, દ્દહવીયો દોવૈ નહી;
મોટા ન ગિણૈ માર, કૈરી આપૈ કિસનીયા ! ૨૫

મીઠે કી હદ જીભ હૈ, ખૈવેકી હદ ગર્મ્મ;
સુંધે કી જસ વાસના, ભૂખનકી હદ સર્મ. ૨૬

એક ઘરી આધી ઘરી, તાહી કૈ કુન આધ;
સાધાં સેતી ગોઠડી, જીવ્યાંકો ફલ લાધ. ૨૭

કાલ્હ કરંતો આજ કર, આજ કરંતો અબ્બ;
એક દિન આવેગી નીંદડી, પડ્યા રહેગા સબ્બ. ૨૮

વિદ્યા વનિતા વેલ નૃપ, નહિ જાને કુલ જાતિ;
જાહીકે સંગે રહે, તાહી સૈ લપટાતિ. ૨૯

જલમેં વસૈ કમોદિની, ચંદો વસૈ આકાસ;
જો જાહૂકે મન વસૈ, સો તાહૂકે પાસ. ૩૦

મીઠે બોલ્યૈં બહુત ગુણ, જો કોઈ જાણે બોલ;
વિણુ દા માંહી બાહિરો, માણુસ લીજે મોલિ. ૩૧

અહિ-મુખ પર્યૌ સુ વિષ ભયૌ, કદલી કંદ કપૂર;
સીપ પર્યૌ મોતી ભયૌ, સંગતિકે ફલ સૂર. ૩૨

ઓછી સંગતિ શ્વાનકી, દોનૂં વાતે દુઃખ;
રૂઠો કાટે પાવકું, તૂઠૈ ચાટૈ મુખ. ૩૩

સંગતિ કીજૈ સાધુકી, હરૈ ઓરકી વ્યાધિ;
ઓછી સંગતિ નીચકી, આઠું પહર ઉપાધિ. ૩૪

સંગતિ ભઇ તો કયા ભયા, હિરદા ભયા કઠોર;
નવ નેજાં પાંણી ચઢે, તોઉ ન ભીજૈ કોર. ૩૫

પાત પડંતાં દેખકેં, વિકસી કુંપલિયાંહ;
હમ વીતે તુમ્હ વીતસ્યૌ, ધીરી બપ્પડિયાંહ. ૩૬

પાત પડંતો યું કહે, 'સુણુ તરુવર! વનરાય;
અબકે વિછુરે કબ મિલેં, દૂર પડેંગે જાય.' ૩૭

તબહી તરુવર યું કહે, 'સુનહુ પાત! મુઝ બાત;
ઈન ઘર આહી રીત હૈ, ઇક આવત ઇક જાત.' ૩૮

ભજન કહ્યૌ તાતેં ભજ્યૌ, ભજ્યો ન એકો વાર;
દૂર ભજન જાતેં કહ્યો, સો તેં ભજ્યૌ ગમાર. ૩૯

ચરણ ધરત ચિંતા કરત, નહી સુહાવત સોર;
સુવરણકું ઢુંઢત ફિરૈ, કવિ વ્યભિચારી ચોર. ૪૦

એક નનો સૌ દુઃખ હરૈ, ચુપ કો હરૈ હજાર;
અણબોલ્યૌ લાખજ લહૈ, કોઉ ન પાંમે પાર. ૪૧

કંત પવજ્જણ ચલ્લિયોં, એ મુઝ મત્થય સૂલ;
ભાષા–સમિતિ ન જાં નહી, જિનશાસનનૌ મૂલ. ૪૨

તજ ન સકે મનકો વિભો, છતી તજી ક્યું જાત;
તુલછી ધન વે માંનવી, છતી દેત છટકાત. ૪૩

કંચન તજવૌ સહલ હૈ, ઔર ત્રિયાકો નેહ;
પરનિંદા ને ઈરષા, તજવો દુરલભ એહ. ૪૪

રાજા જોગી અગનિ જલ, યાચક વરણ જેતા;
સુલટા સૈં સહુકો હુવૈ, ઊલટા હુવૈ એતા. ૪૫

ઉજ્જલ પંખ ગરીબ ગતિ, નિરખ ધરત પગ ધ્યાંન;
હમ જાંન્યૌ તુમ સાધુ હો, નિપટ કપટકી ખાંન. ૪૬

પઢણૌ ગુણનૌ ચાતુરી, એ તો વાત સહિલ્લ;
કામ–દહન મન વસ કરન, ગગનચઢણ મુસકલ્લ. ૪૭

કાગા કિસકા ધન હરૈ, કોઇલ કિસકું દેય;
જીહા તણૈં હિલોલડૈ, જગ અપ્પણો કરેય. ૪૮

વેશ્યા કિસકી ભારજ્યા, મંગન કિસકો મીત;
દેય દેય જબ નાં દિયૈ, તબહી છંડે પ્રીતિ. ૪૯

દિલ અંદર દરિયાવ, ખંધી લગ્યો છો ફિરૈ;
ડુબ્બી માર મંઝાવ, મંઝાઇ માણિક લહૈ. ૫૦

વિસઇ પસઈ સવેસ, મોકેં થાય ધુતાઇયો;
મેં જાણ્યો દરવેસ, તે તો બાજનિયા ઇભુચ્છરો. ૫૧

હાં નેહિ નિયાં પોય, ઇન વેસે આઉં ન વિસાં;
તાતેં જેડા હોય, કાતીજેં જે હત્થમેં. ૫૨

મન મંજૂસ ગુણુ રયણુ હૈ, ચુપ કર દીના તાલ;
ગ્રાહક હુય તો ખોલિયૈ, કુંચી વચન રસાલ. ૫૩

જીહા કર કચ્છોટડી, જો તીનું વસ હુંત;
સજ્જન! હીંડો મલપતા, દુજ્જન કહા કરંત? ૫૪

તું એક ભખનકો સંગ કરૈ, સો તો પનકો ભખ્ય;
પત ન રહૈ વા પુરસકી, જતન કરો કોઇ લખ્ય. ૫૫

ભરીયા તે છલકે નહી, છલકે તે આધા;
માણુસ એહી પારખ્યા, બોલ્યાં ને લાધા. ૫૬

પણુઘટ જાતાં પણ ઘટૈ, પણુ-ઘટ વાકો નાંમ;
જો કોઇ પણુઘટ જાત હૈ, રહૈ ન તાકી માંમ. ૫૭

પાઘ ભાગ સૂરતિ પ્રકૃતિ, વાણી ચાલ વિવેક;
અક્ષર લિખૈ ન એકસા, દેખો દેસ અનેક. ૫૮

છલ બલ કલ વિદ્યા સુગુણ, ઉદ્યમ સાહસ ધીર;
જાપેં યહ હ આઠ ગુણ, તાકો ઘટત ન નીર. ૫૯

ઓટ ગહીજૈ ઇસકી, ઓરૂંકી કયા ઓટ;
જિણ ઓટેં નર ઉચ્ચરૈ, લગૈ ન જગકી ચોટ. ૬૦

કહૈં કિસીકે કછુ નહીં, જો અપનૌ મન સુદ્ધ;
પ્રગટ હોઇગૌ આપહી, ઇક પાંણી ઇક દૂધ. ૬૧

નિવહે નાંહા નીચકો, બહુત કાલ લગિ નેહ;
થિર હુઇકે ઠહિરૈ નહી, રાજ ઉસકો તેહ. ૬૨

એ કઠિન ગતિ કર્મકી, જિનકી લખી ન જાય;
રાય હોત હે રંક, રંક હોય ફિર રાય. ૬૩

ઈક કંચન ઇક કામિની, દો જગમેં ફંદા;
ઈનસેં જો ન્યારા રહે, તિણકા મૈં બંદા. ૬૪

ઈક કંચન ઈક કામિની, દો લંબી તરવાર;
જાતેં થે પ્રભુ મિલનકી, બિચ હી રખ્યે માર. ૬૫

પંડિત સેં ઝગડા ભલા, ભલા ન મૂરખ મેલ;
નિજર દેખ્યા ઘી ભલા, ખાધા ભલા ન તેલ. ૬૬

પંડિતકી લાતાં ભલી, ભલી ન મૂરખ બાત;
ઊણ લાતે સુખ ઉપજૈ, ઊણ બાતે ઘર જાત. ૬૭

વાતે હાથી પાઈયૈ, વાતેં હાથિ પાઈ;
વાતે લાગાં લાઇયૈ, વાતૈં લાગૈ લાય. ૬૮

જો અપ્પણા સુ અપ્પણા, પર અપ્પણા ન જાંણુ;
તુસ હુંતા સો ઉડ ગયા, કણ રહિયા નિરવાંણ. ૬૯

ધન તૌ તન સુ કિયા રથા, ધણ વિણ તન તૃણ માત;
ધન આદર પામેં જસા, ધન જગ મોટી વાત. ૭૦

ગજ્જ તડક્ક ભડક્ક કર, વયણ કિયૌ મિસવન્ન;
બાબઇયો જલધર ભણે, ધિગ લીયૌ તવ દિન્ન. ૭૧

દુર્જન તજૈ ન કુટિલતા, સજ્જન તજૈ ન હેત;
કજ્જલ તજૈ ન શ્યામતા, મુક્તા તજૈ ન શ્વેત. ૭૨

હરદી જરદી નાં તજૈ, ઘટ રસ તજૈ ન આંમ;
સીલવંત ગુજકું તજૈ, અવગુણ તજૈ અલામ. ૭૩

જલકી સોભા કલમ હૈ, દલકી સોભા પ્રીલ;
ધનકી સોભા ધર્મ હે, તનકી સોભા સીલ. ૭૪

રાગ ન કીજૈ કન્હડૈ, બાલ ન કીજૈ મિત્ત;
ખિણ તત્તા ખિણ સીયલા, ખિણ વૈરી ખિણ મિત્ત. ૭૫

—ઇતિ સુભાષિત દોહા પચહત્તરી સમાપ્તા પત્ર ૩૫ થી ૩૯
ચોપડો પ્રત નં. ૨૪૭૨ શ્રી મુક્તિ. વડોદરા.

[લેખક શાંત પ્રકૃતિવાળા ઇતિહાસરસિક મુનિ છે, શ્રી વિજયધર્મસૂરિના શિષ્ય છે અને તેમણે આબૂ તીર્થ સંબંધી ગૂજરાતીમાં અને હિન્દીમાં પુસ્તક લખેલ છે તેમાં ઘણી માહિતી આપી છે. તેના શિલાલેખો તથા મૂળ ઐતિહાસિક પ્રમાણોનું બીજું પુસ્તક 'અર્બુદ પ્રાચીન લેખસંદોહ' છપાય છે. ઐતિહાસિક સાધનોમાં વહીવંચાઓ જે કુળવંશાવળી રાખતા આવ્યા છે તે પણ કેટલીક પ્રાચીન બાબતો પૂરી પાડનાર હોઇ એક ઐતિહાસિક સાધન છે, તે વાત પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ એક વંશાવળી આપી, તેના સારાંશ સાથે ટૂંક વિવેચન કરી લેખકે સિદ્ધ કરી છે—સંપાદક.]

આ વંશાવળી, કોઈ વહીવંચા(કુળગુરુ-કળાગર)ની કોઇ પ્રાચીન વહી ઉપરથી સંગૃહીત કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે. જેમ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને ભાટ-ચારણોની કવિતાઓ વિગેરે ઇતિહાસનાં સાધનો છે તેમ વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓ પણ એક ખરેખરું ઇતિહાસનું સાધન છે. ભાટ-ચારણ વિગેરે કવિઓ અને ગ્રંથકારો કરતાં પણ આવી વંશાવળીઓમાંથી જે ઇતિહાસ મળે તે ભલે થોડો હોય, પરંતુ તે વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર માની શકાય; કારણ કે ભાટ-ચારણ કે કવિઓ જેના ઉપર સંતુષ્ટ હોય અથવા તેઓ જેના આશ્રિત હોય તેની પ્રશંસા કરતા કરતા એટલા આગળ વધી જાય છે કે તેની મર્યાદા પણ રહેતી નથી; જ્યારે વહીવંચાઓનું તો માત્ર તેમના યજમાનોની વંશપરંપરામાં થતાં આવતાં માણસોનાં નામો જ લખીને સાચવી રાખવાનું કામ હોવાથી તેમજ લેખક-કળાગર અને યજમાન કે જેના સંબંધી હકીકત લખાઈ હોય છે તે બન્ને લગભગ સમકાલીન જ હોવાથી આવી વહીઓમાંથી છૂટોછવાયો મળી આવતો ઇતિહાસ બિલકુલ સાચો હોવાનું માની શકાય તેમ છે. વળી લેખક કે વાચકના દોષને બાદ કરતાં આવી વહીઓની અંદર લખેલા સંવતો કે મિતિઓ પણ લગભગ બરાબર સાચા હોય છે, કારણ કે તે બધું તે તે કાળમાં થયેલા વહીવંચાઓએ પ્રાય: પોતાની હયાતીમાં જ દેખેલું કે થયેલું હોય તે પ્રમાણે લખેલું હોય છે. ગ્રંથકારો કે કવિઓની જેમ ઘણાં વર્ષો પહેલાં થઇ ગયેલી વાતોને વહીમાં લખવાનો પ્રસંગ

વહીવંચાઓને બહુ જ ઓછો આવે છે, માટે વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓને ઇતિહાસનું એક ખરેખરું અંગ માનવામાં કશો પણ વાંધો હોય તેમ હું માની શકતો નથી.

જો કે આવી વંશાવળીઓમાં કુટુંબપરંપરાનાં નામો સિવાય બીજો ઇતિહાસ ઓછો મળે એ વાત ખરી, પરંતુ આમાં પણ દેશ, ગામ, રાજા, આચાર્યો, મુનિઓ વિગેરેનાં નામો ઉપરાંત અમુક અમુક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ કરેલાં શુભ કાર્યો-જેવાં કે મંદિરો બંધાવ્યાં, જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, તીર્થોના સંઘ કાઢ્યા, દીક્ષા લીધી વિગેરે બાબતોમાંથી કેટલીક બાબતો તો સંવત તથા મિતિ સાથે મળી આવે છે અને તે લગભગ વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર હોય છે. તે સિવાય તે તે દેશ-કાળના રીત-રિવાજો, પુનર્લગ્ન કે આંતરજાતીય લગ્નો સંબંધી હકીકતો, યુદ્ધ, દેશ-ગામ ભાંગ્યા કે વસ્યાં સંબંધીની હકીકતો તથા રાજકીય વિગતો પણ આવી વંશાવળીઓમાંથી મળી આવે છે. વાચકોને તેની ખાત્રી થાય તેટલા માટે એવી એક વંશાવળી નમૂના દાખલ અહીં આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. તે વંશાવળી આ પ્રમાણે છે:—

મુનિશ્રી જયંતવિજયજી

वंशावली*

(भिन्नमालग्रामे)

॥ अथ भारद्वाजगोत्रे संवत् ७९५ वर्षे प्रतिबोधितश्रीश्रीमालीज्ञातीयः श्रीशांतिनाथगोष्ठिकः श्रीभिन्नमालनगरे भारद्वाय(ज)....गोत्रे श्रेष्ठ(ष्ठी)तोडा तेहनो वास पूर्विलि पोलि भट्टनइ पाडि कोडि ५ नो व्यवहारीयो तेहनी गोत्रजा अंबाई नगरिनि परसरि गो....णीसरौवरि देव्यानां ठांम नेऊसहिस तेहमांहि ईशाणकुणदिशि चंपकवाडी तेहमांहि चैत्य चिहु पासइ आंबानां वृक्ष

* आ मूल वंशावली श्रीमान् पूज्य प्रवर्तकजी महाराज श्रीकांतिविजयजी महाराज पासेना साहित्य-संग्रहमांथी तेओश्रीनी कृपाथी प्राप्त थई छे—लेखक.

तिहांनां स्थांनकि चतुर्भुजा गोत्रज स्वरूप–रूप्पमइ हादरि न हुइ तुं कुंकुनी लीटी पाटलिं ३ कीजइ, नैवेद्य लापसी पूडला खीचडुं ज्वारिनुं चैत्री आसोई ९ पुत्र जन्मइं पारणे त्रिमुंडणिं जमणीनुं कापडुं फईनइ सहर्षी १ पुत्र जन्मइ पुत्रीइं अर्द्धकर कीजइं ।

श्रेष्ठ(ष्ठी) तोडा भा. सूरमदे पु. गुणा भा. रंगाई पु. हरदास भा. माहवी पु. भोला भा. गंगाई पुं. गोवाल भा. मर्घा पु. आसा भा. पुहती पु. वर्जांग भा. करमी पु. शिवा भा. पती पु. महिराज भा. कमाई पु. राजा भा. पूरी पु. गणपति भा. रही पु. झांझण भा. कपू पु. मणोर भा. हापी पु. कुंयरपाल भा. वाछी पु. पासा भा. प्रेमी पु. वस्ता भा. वनादे पु. कांन्हा भा. सांपू पु. नाहा संवत् ११११ वर्षे श्रीभिनमालभग्ने मनुष्यनी कोडि मरणगई वंदि

(पायचीग्रामे)

पच्या श्रेष्ठ नाना नाठा कोलीहारामांहि पायचिग्रांमे वास्तव्य श्रेष्ठ नाना भा. पूगी पु. अमरा भा. आऊ पु. हरदे १ वरदे २ नरदे ३ नगा ४, हरदे भा. हांसलदे पु. गोपी १, पदमा २॥ गोपी भा. गुरादे पु. जोगा भा. हपू पु. नांदिल भा. नांदलदे पु. सारिंग १, महिण २, संघा

(पत्तननगरे)

३, धंपा ४ पत्तनि वास्तव्य सासरिं संवत् १२२५ वर्षे फोफलीयावाडिं सारंग भा. नारिंगदे

(नरेलिग्रामे)

पु. सीधर १, जीवा २. सीधर भा. सरीयादे पु. उचली गांभू पासे नरेलि ग्रांमे वास्तव्य सासरइं संवत् १२८५ वर्षे सीधर भा. सिरियादे पु. अना १ वन्ना २. अना भा. अनादे. पु. मूला १ श्रीआदिजिनबिंबं चउवीसवट्ट भराव्यओ संवत् १३१६ वर्षे श्रीअंचलगच्छे श्रीअजित-सिंहसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं एक कुपगोत्रजाचैत्य मूलाकेन एवं कृतं मूला भा. मालणदे पु. वरधमांन १ जइत्ता २. वरधमांन भा. वयजलदे पु. करमण १ लाला २ एड चली मोढेरइ

(मोढेराग्रामे)

वास्तव्यः तेणे मोढेरइ दाधेलीऊ महं कर्मा ते साह्र तेणि सगपणि संवत् १३९५ वर्षे महं करमण भा. कर्मादि पु. महूया भा. सोहागदे पु. धना १ हीरा २ खीमा ३ जुथा ४. हीरा भा. हीरादे पु. संवत् १४४५ वर्षे बिंब चुवीसवद्ये(ट्टे) प्रतिष्ठामहोत्सव श्रीअंचलगच्छे श्रीमेरु-तुंगसूरि चोमासि राख्या प्रतिष्ठितं(ष्ठा) महोच्छव करावी मोढेरि. हीरा भा. हेमादे पु. भावट भा. पूनी पु. देवा १ पर्वत २ नंदा ३. देवा भा. सरीयादे पु. सूरा–लखमण भा. लखमादे पु. हर्षा १ जगा २, हर्षा भा. पूरी पु. नरपाल १ वरजांग २ फनना ३ रनना ४. नरपाल भा. लीलादे पु. नरवद भा. नांमलदे पु. वस्ता १.

वरजांग भा. सखी पु. राणा १ श्रीवंत २ भाणा ३ महिराज ४.

फतना भा. माहणदे पु. वेणा भा. मरघादे पु. भीमा १ अमा २ लहूया ३.

जगा भा. जिस्मादे पु. सीपा १ सांमल २.

परवत भा. पेमलदे पु. रामा १ पदमा २ भादा ३. रामा भा. ढढू पु. नाथा १ नारद २ सोमा ३. नाथा भा. नागलदे पु. आणंद-नाकर भा. टांक पु. सधारण १ शिवसी २ गोपी ३.

नंदा भा. लाखू पु. रूपा १ आसा २. रूपा भा. कुंयरि पु. भचा १ अजू २ महिपा ३ कांन्हा ४. भचा भा. नाथी पु. राघव भा. राजलदे पु. धना १ वर्धमान २ पोचा ३ पोपट ४.

अजू भा. अजादे पु. रूडा १ राजा २ नायक ३, रूडा भा. १ वयजलदे पु. मेघजी १ जगमाल २, द्वि. भा. मांणिकदे पु. अभयराज.

नायक भा. नारिंगदे पु. देवराज १ संघराज २.

मं. नंदाक्ष्ये(ऽऽख्ये)न मल्लिनाथ बिंब भराव्यो ए आदि कुटुंबि बिंब ३ भराव्या श्री-अंचलगच्छे श्री विजयकेसरसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं मं. नंदा द्वै. (द्वि०) भा. हीरू पु. साहू भा. सुहागदे पु. खीमा भा. देवलदे पु. वीसा १ देशल २ लाला ३. वीसा भा. टूबी पु. सहिसा भा. मरघाई पु. सिंघा १.

देशल भा. मकू पु. लखा भा. खीमाई पु. हरखा १ मेघा २ जगा ३ आणंद ४ कामा ५ पोमा ६ (दीक्षा) अर्जण ७. हरखा भा. गुरी पु. वर्द्धमान १ ठाकु(र) २.

अर्जण भा. अहिवदे पु. मांडण १.

पूर्विं करमणभाई लाला भा. लाडमदे पु. हरदास भा. हांसलदे पु. रहीया—महूया

(वलहग्रामे)

(दीक्षा). महूया भा. मांनबाई पु. हीरा उचली गोलवाडी वलहग्रांमि वास्तव्य मं. हीरा भा. सखू तेहनि डीलिं सिद्धशीकोत्तरी भावतेह कारणिं पूछी कहिउं माहरइ गोत्रज जुहारुं तेह कारणें पांजरि नाम लेई गोत्रज जुहारइ नणंदनइ सेर २ नीमा ३ पारणे त्रिमुंडणिं माणा ४ ना लाड्ड कुटंबमांहिलाहि फईनइ सहिर्षी १. मं. हीरा भा. सखु पु. चाचा भा. चांपलदे पु. पोमा १ मका २. पोमा भा. प्रेमलदे पु. श्रीवंत भा. सरीयादे पु. भोला भा. भावलदे पु. रीडा भा. सोभी पु. सिंघा १ समधर २ सिंघा भा. जयवंती पु. काला १ अर्जुन २ वन्ना ३. काला भा. मरघू पु. देवा १ भीमा २, देवा भा. नानू पु. दूदा भा. आनी पु. जसा १.

भीमा भा. भरमादे पु. जोधा भा. जिस्मादे पु.

अर्जुन भा. मांणिकदे पु. नाकर भा. पुहती पु. सीहा १ पेथा २ नाईया ३ नगा ४ पांचा ५. सीहा भा. सरीयादे पु. देवराज १ शिवराज २.

(पत्तणिनगरे)

पूर्वं महुया चतुर्थ पुत्र चुथा भा. चांहणिदे पु. सोभा संग्रहणं कृतं नोरते वास्तव्यः सांप्रति पत्तनि वास्तव्यः संवत् १४४१ वर्षे लघुशाखी बभूवः सोभा भा. रंगाई पु. माहव १ ईभा २, ईभा भा. देमी पु. रंगा १ जागा २, रंगा भा. रंगादे पु. वरसंग जेमा भा. जिस्मादे पु. सुंटा १ राईया २ (दीक्षा), सुंटा भा. करमादे पु. राजपाल १ विजपाल २ ब्रह्मदास ३.

(लहरी सलखणपुरपार्श्वे)

मं. जागा फडीयाना व्यापारथी फडीआ अडक. जागा भा. जिस्मादे पु. जोगा १.

(चाहणसामिग्रामे)

पूर्वं वर्द्धिमांन भाई जयता उचली चाहणसामिं वास्तव्यः सासरामांहि तव श्रीभट्टेवा-श्रीपार्श्वनाथचैत्यं कारापितं संवत् १३३५ वर्षे श्रीअंचलगच्छे अजितसिंहसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं मं. जयता भा. जयवंती पु. हपा भा. देमाइ पु. मांडण भा. मालणदे पु. रहीया भा. रही-

(गेगूदणग्रामे)

यादे पु. वस्ता उचली गेगूदणि वास्तव्यः वस्ता भा. चलादे पु. वागू–रणसी भा. रमादे पु. मदा १ वाछा २ रामा ३. मदा भा. सलखू पु. नगा १ हापा २ तेजा ३. नगा भा. धनी पु. हापा भा. मानू पु. करमसी भा. तेजू पु. रीडा १ सिंघा २.

वाछा भा. भोली पु. होईया १ भीमा २ गल्लया ३. भीमा भा. करमी पु. नायक १ माला २ हरखा ३ गोरा ४ सांमल ५ कुंरा ६. नायक भा. नायकदे पु.

माला भा. मांनू पु. सीहा १ सरवण २ करमण ३. सीहा भा. टांक पु. जागा १ मेघा २. जागा भा. जीवादे पु.

सरवण भा. सहिजलदे पु. वीरम १ खोखा २ जूठा ३. वीरम भा. चनादे पु.

(मदासणग्रामे)

करमण भा. कामलदे पु. रीडा १ लखा २. रीडा भा. राजलदे पु. शवर्गी भा. सुखमादे पु. लखा भा. लखमादे पु. जगसी १ हरखा [२ हरणा] भा. माणेकदे पु. मेला १ मांका २ जीवा ३ नाथा ४. मेला भा..............................पु. अटोल १.

मांका भा. मालणदे पु. श्रीवंत १ वीणा २ धना ३ धरमसी ४ अजा ५. श्रीवंत भा. सरीयादे पु. पूंजा १ देवा २. पुंजा भा. रत्नादे पु. वीणा भा. वलादे पु. रांका १.

वरजांग भा. सखी पु. राणा १ श्रीवंत २ भाणा ३ महिराज ४.

फतना भा. माहणदे पु. वेणा भा. मरघादे पु. भीमा १ अमा २ लहूया ३.

जगा भा. जिस्मादे पु. सीपा १ सांमल २.

परवत भा. पेमलदे पु. रामा १ पदमा २ भादा ३. रामा भा. ढढू पु. नाथा १ नारद २ सोमा ३. नाथा भा. नागलदे पु. आणंद-नाकर भा. टांक पु. सधारण १ शिवसी २ गोपी ३.

नंदा भा. लाखू पु. रूपा १ आसा २. रूपा भा. कुंयरि पु. भचा १ अजू २ महिपा ३ कान्हा ४. भचा भा. नाथी पु. राघव भा. राजलदे पु. धना १ वर्धमान २ पोचा ३ पोपट ४.

अजू भा. अजादे पु. रूडा १ राजा २ नायक ३, रूडा भा. १ वयजलदे पु. मेघजी १ जगमाल २, द्वि. भा. मांणिकदे पु. अभयराज.

नायक भा. नारिंगदे पु. देवराज १ संघराज २.

मं. नंदाक्ष्ये(ऽऽल्ये)न मल्लिनाथ बिंब भराव्यो ए आदि कुटुंबि बिंब ३ भराव्या श्री-अंचलगच्छे श्री विजयकेसरसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं मं. नंदा द्वै. (द्वि०) भा. हीरू पु. साहू भा. सुहागदे पु. खीमा भा. देवलदे पु. वीसा १ देशल २ लाला ३. वीसा भा. डूबी पु. सहिसा भा. मरघाई पु. सिंघा १.

देशल भा. मकू पु. लखा भा. खीमाई पु. हरखा १ मेघा २ जगा ३ आणंद ४ कामा ५ पोमा ६ (दीक्षा) अर्जण ७. हरखा भा. गुरी पु. वर्द्धमान १ ठाकु(र) २.

अर्जण भा. अहिवदे पु. मांडण १.

पूर्विं करमणभाई लाला भा. लाडमदे पु. हरदास भा. हांसलदे पु. रहीया—महूया
(वलहग्रामे)
(दीक्षा). महूया भा. मांनबाई पु. हीरा उचली गोलवाडी वलहग्रांमि वास्तव्य मं. हीरा भा. सखू तेहनि डीलिं सिद्धशीकोत्तरी भावतेह कारणिं पूछी कहिउं माहरइ गोत्रज जुहारुं तेह कारणें पांजरि नाम लेई गोत्रज जुहारइ नणंदनइ सेर २ नीमा ३ पारणे त्रिमुंडणिं माणा ४ ना लाड्डू कुटंबमांहिलाहि फईनइ सहिर्षी १. मं. हीरा भा. सखु पु. चाचा भा. चांपलदे पु. पोमा १ मका २. पोमा भा. प्रेमलदे पु. श्रीवंत भा. सरीयादे पु. भोला भा. भावलदे पु. रीडा भा. सोभी पु. सिंघा १ समधर २ सिंघा भा. जयवंती पु. काला १ अर्जुन २ वन्ना ३. काला भा. मरघू पु. देवा १ भीमा २, देवा भा. नानू पु. दूदा भा. आनी पु. जसा १.

भीमा भा. भरमादे पु. जोधा भा. जिस्मादे पु.

अर्जुन भा. मांणिकदे पु. नाकर भा. पुहती पु. सीहा १ पेथा २ नाईया ३ नगा ४ पांचा ५. सीहा भा. सरीयादे पु. देवराज १ शिवराज २.

(पत्तणिनगरे)

पूर्विं महुया चतुर्थ पुत्र चुथा भा. चांहणिदे पु. सोभा संग्रहणं कृतं नोरते वास्तव्यः सांप्रति पत्तनि वास्तव्यः संवत् १४४१ वर्षे लघुशाखी बभूवः सोभा भा. रंगाई पु. माहव १ ईभा २, ईभा भा. देसी पु. रंगा १ जागा २, रंगा भा. रंगादे पु. वरसंग जेमा भा. जिस्मादे पु. सुंटा १ राईया २ (दीक्षा), सुंटा भा. करमादे पु. राजपाल १ विजपाल २ ब्रह्मदास ३.

(लहरी सलखणपुरपार्श्वे)

मं. जागा फडीयाना व्यापारथी फडीआ अडक. जागा भा. जिस्मादे पु. जोगा १.

(चाहणसामिग्रामे)

पूर्विं वर्द्धिमांन भाई जयता उचली चाहणसामिं वास्तव्यः सासरामांहि तव श्रीभट्टेवा-श्रीपार्श्वनाथचैत्यं कारापितं संवत् १३३५ वर्षे श्रीअंचलगच्छे अजितसिंहसूरीणामुपदेशेन प्रति-ष्ठितं मं. जयता भा. जयवंती पु. हपा भा. देमाइ पु. मांडण भा. मालणदे पु. रहीया भा. रही-

(गेगूदणग्रामे)

यादे पु. वस्ता उचली गेगूदणि वास्तव्यः वस्ता भा. चलादे पु. वागू–रणसी भा. रमादे पु. मदा १ वाछा २ रामा ३. मदा भा. सलखू पु. नगा १ हापा २ तेजा ३. नगा भा. धनी पु. हापा भा. मानू पु. करमसी भा. तेजू पु. रीडा १ सिंघा २.

वाछा भा. भोली पु. होईया १ भीमा २ गल्लया ३. भीमा भा. करमी पु. नायक १ माला २ हरखा ३ गोरा ४ सांमल ५ कुंरा ६. नायक भा. नायकदे पु.

माला भा. मांनू पु. सीहा १ सरवण २ करमण ३. सीहा भा. टांक पु. जागा १ मेघा २. जागा भा. जीवादे पु.

सरवण भा. सहिजलदे पु. वीरम १ खोखा २ जूठा ३. वीरम भा. वनादे पु.

(मदासणग्रामे)

करमण भा. कामलदे पु. रीडा १ लखा २. रीडा भा. राजलदे पु. शवसी भा. सुखमादे पु. लखा भा. लखमादे पु. जगसी १ हरखा [२ हरणा] भा. माणेकदे पु. मेला १ माका २ जीवा ३ नाथा ४. मेला भा..............................पु. अटोल १.

मांका भा. मालणदे पु. श्रीवंत १ वीणा २ धना ३ धरमसी ४ अजा ५. श्रीवंत भा. सरीयादे पु. पूंजा १ देवा २. पुंजा भा. रत्नादे पु. वीणा भा. वलादे पु. रांका १.

गोरा भा....पु. सांमल भा. रमादे पु. कडूया भा. कपूरदे पुं. श्रीचंद १ देवचंद २ हरिचंद ३, श्रीचंद भा. कोडिमदे पु. जयचंद १ मानजी २.

(खालीयाअ)

देवचंद भा. अछवादे पु. लालजी १.

पूर्वि सीधरभाइ जीवा पत्तनि मं. जीवा भा. जीवादे पु. जिणदत्त भा. पकू पु. वना

(डहिरवाली)

१ विजया २ (दीक्षा). वना उचली सासरइ जांबूथी डहिरवालि वास्तव्यः संवत् १२९५ वर्षे मं. वना भा. सखू पु. माधव भा. सांपू पु. नयणा १ नगा २ रंगा ३. नयणा भा. नारिंगदे पु.

(वयजलकग्रामे)

सारिंग वयजलके वास्तव्यः सारंग भा. सरीयादे पु. डोसा भा. नाकु पु. रंगा १ मेला २ रामा ३, रंगा भा. जोमी पु. वाछा श्रीपार्श्वनाथचैत्यं प्रतिष्ठितं श्रीअंचलगच्छे श्रीभुवनतुंगसूरीणा-मुपदेशेन मं. वाछा भा. माऊ पु. करमण १ लखमण (चारित्रं). मं. करमण भा. करमादे पु. मोका भा. पूगी पु. महिराज १ मांडण २. महिराज भा. माणिकदे पु. देवा १ नगा २. मं. देवा भा. देवलदे पु. मांना भा. मांनू पु. जागा भा. देगी पु. धरणी भा. पूरी पु. पासा भा. अजी पु. शिवा १ पोचा २. शिवा भा. वलादे पु. जाणा १ भाणा २ भावड ३ नरसंघ ४ करमसी ५.

सीपा भा. सरीयादे पु. मांका १.

(वढवांणिमांहि बलदांणु)

पूर्वि महिराज भाई मांडण भा. सोभी पु. वरधा १ काला २ नोला ३ लखा ४. वरधा भा. देगी पु. सांगा भा. सांगारदे पु. कान्हडदे उचली वड्डद्रइ वास पछी बलदाणा वास्तव्य तत्र वसही कारापिता मूलनायक श्रीपार्श्वनाथबिंबं कान्हडदे भा. कपूरदे पु. चांपा १ अमीया २. चांपा भा. प्रेमलदे पु. सहसा भा. सरीयादे पु. जीवा १ खीमा २. जीवा भा. ३ टूबी पु. भीमा १ शाणा २ भुजबल ३ जंसा ४ जाणा ५ जोधा ६. भीमा भा. भावलदे पु. श्रीवंत १ जयचंद २ रंगा ३.

(पूर्वि बलदांणेऽधुना नागनेशति)

शांणा भा. समाई पु. शिवराज भा. अजादे पु. सांमल १ श्रीमल २ भला ३ भोजा ४. सांमल भा. सूरमदे पु. वाघा १ नागजी २ हेमराज ३. वाघा भा........पु................ ....आंबा १ सद्धराज २. आंबा भा........पु. नागजी भा. देवकी पु. सूरजी १.

हेमराज भा. गेलां पु. सहिजपाल १ खेता २.

श्रीमल भा. २ सणगारदे पु. मेघा १ मेला २. मेघा भा. सवीरां पु. सिवगण १ श्रीपाल २. श्रीमल द्वै (द्वि०) भा. वीरमदे पु. वेला ३. वेला भा........पु. जेठा.

(खंभायत पासिं तारापुरिं)

पूर्वे माधव पुत्र नगा भा. २ नागदे पु. गोगन १ गणपति २ संवत् १४४५ वर्षे श्रीशेत्रुंजयतीर्थंनी यात्रा कृता श्रीरंगरत्नसूरिनिं आचार्यपदस्थापना श्रीअंचलगच्छे गुजराती सोरठि चोरासी गच्छना यतीनिं वेस वुहराव्या । वाणोत्र मिलीनि एणिं कारणिं डहरवालीया प्रसिद्ध बिरुदः । गोगन भा. गुरादे पु. मंगल १ जिणदत्त २. मंगल भा. मयगलदे पु. खोजा १ कान्हा २. खोजा भा. सहिजलदे पु. गहगा १ गणपति २. गहगा भा. मनाई पु. कुंभा १ कुंरा २. कुंभा भा. कुंभादे पु. पोपट १ लाला २ वाला ३. पोपट भा. माई पु. विद्याधर भा. हर्षादे पु. वाच्छा १ सहसा २ (दीक्षा), वाछा भा. दाडिमदे पु. भोजा १ भीमा २ संतोखी· ३. भोजा भा. धनी पु. शिवसीऽ.

पूर्वे सारींग भाई महिपा भा. फूलां पु. भाटा ते सिद्धराय जेसंगदे(व) राज्यव्यापार सहसलिंग ऊपरि रायनुं आदेश चित्त करी तिहां पाषांण अणावि ते पांच गज ला(गा)डलां दीठ रखावइ वरतण माटे रायें गोभलेज गांम आप्यउ छइ चिडोत्तरमांहि मातर पासिं तिणिं गांमि पाषाण मोकलइ तिणिं गांमि तलाव १२ कूप १२ कराव्या. श्रीशेत्रुंजय प्रासाद विंबं प्रतिष्ठितं श्रीअंचलगच्छे पछि कालांतरे राजा रूठो दोषीए पाषांणनी राव कीधी । मं. भाटा

(मंडपदुर्गे)

मंडपदुर्गि वास्तव्यः भाटा भा. देमी पु. लुंभा भा. मांनी पु. माधव १ केशव २. माधव भा. मालणदे पु. गांगो १ गोरा २. गांगा भा. रूपी पु. जयवंत भा. जिस्मादे पु. भूभच १ भरमा २. भूभच भा. रजाई पु. नाका १ माका २. नाका भा. नयणदे पु. सोभा उचली

(वडोदरे)

वडोदरे वासः खेतसीनइ पागटिं मं. सोभा भा. सरीयादे पु. कर्मा १ धर्मा २. कर्मा भा. करमादे पु. भीमड १ भावड २. भीमड भा. भीमादे पु. देवड भा. देमाई पु. राजड १ चांपा २. राजड भा. पदमाई पु. भावड १ भरमा २. भावड भा. रूपाई पु. ठाकरसी ए उचली

(तारापुरे)

खंभायति पार्श्वे तारापुरि वास्तव्य पछी सीगी वाडइ ठाकरसी भा. मलाई पु. जेसंग १ वदा २. जेसंग भा. जिस्मादे पु. साभा भा. रूडी पु. श्रीपति भा. सुहवदे पु. हरखा १ कामा २ मांगा ३. मं. हर्खा भा. हर्खादे पु. रामा १ रूपा २ रांणा ३. रामा भा..................

આ વંશાવળી, **શ્રીભિન્નમાલ (ભીનમાળ)** નગરનિવાસી, **શ્રીશ્રીમાલી** (વીશાશ્રીમાળી) જ્ઞાતિના, **ભારદ્વાજ**ગોત્રીય શેઠ **તોડાના** વંશની લગભગ ૫૦ પેઢીઓની છે. આમાં **૩૩** પેટા શાખાઓ પણ આપેલી છે અને તે વિ. સં. **૭૯૫** થી શરૂ થઈ આશરે વિ. સં. ૧૬૦૦ સુધીની એટલે લગભગ **આઠ સો** વર્ષની છે. તેનો પાછળનો–છેલ્લો ભાગ અધૂરો હોવાથી, તે આજકાલના કયા ગામના કયા ખાનદાન કુટુંબની છે ?–તે જાણી શકાયું નથી. જેટલો ભાગ મળ્યો છે તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

ભારદ્વાજ ગોત્રવાળા **તોડા** નામના વ્યાપારીને **ભીનમાલ** નગરમાં વિ. સં. **૭૯૫** માં કોઇ પણ જૈનાચાર્યે પ્રતિબોધી જૈન બનાવીને **શ્રીશ્રીમાલી (વીશાશ્રીમાળી)** જ્ઞાતિમાં સ્થાપન કર્યો. તે શેઠ **તોડો, ભીનમાલ** નગરમાંની પૂર્વલી (પૂર્વ દિશાની) પોળમાં આવેલા **ભટ્ટના પાડામાં** રહેતો હતો. ત્યાં તે **શ્રીશાંતિનાથ** ભગવાનના મંદિરનો કાર્યવાહક–વ્યવસ્થાપક અને પાંચ ક્રોડનો આસામી મોટો વેપારી હતો. તેની કુલદેવી **અંબાજી** છે. અહીં **ભીનમાલ** નગરના સીમાડામાં ગો....ણી નામના સરોવરથી ઇશાન ખૂણામાં ચંપાવાડી છે. તેની અંદર અંબાજીનું ચૈત્ય–મંદિર છે. આ મંદિરની ચારે બાજુમાં આંબાનાં વૃક્ષો છે. આ મંદિરમાં અંબાજીની ચાર ભુજાવાળી મૂર્ત્તિ છે. શ્રીઅંબાજીનાં કુલ નેવું હજાર સ્થાનો કહ્યાં છે તેમાં આ પણ એક છે. આ સ્થાનકની અંબાજીનાં ગોત્રીજનું સ્વરૂપ (ગોત્રીજ જુહારવાની–ગોત્રીજ–જારણુંની વિધિ) આ પ્રમાણે છે:—

અંબાજીની રૂપાની મૂર્ત્તિ, તે હાજર ન હોય તો એક શુદ્ધ પાટલા ઉપર કંકુની ત્રણ લીટીઓ કરવી, અને નૈવેદ્યમાં લાપશી, પૂડલા તથા જુવારીનું–જારનું ખીચડું, હરેક ચૈત્ર તથા આસો મહિનાની શુદિ ૯ ને દિવસે કરવું. પુત્ર જન્મે તો પુત્રને પારણામાં પહેલી વાર સુવાડતી વખતે ત્રિમુંડણી જમણીનું (જમની–અટલસ વિગેરે કોઇ જાતનું) કાપડું એક તથા રૂપિયો એક ફોઇને આપવો. જો પુત્રી જન્મે તો પુત્રથી અરધો કર કરવો.

મૂળ શાખા क

ભીનમાલ નગર

(૧) શેઠ તોડાની ભાર્યા સૂરમદે, પુત્ર (૨) ગુણા ભાર્યા રંગાઇ, પુત્ર (૩) હરદાસ ભાર્યા માહવી, પુત્ર (૪) ભોલા ભાર્યા ગંગાઇ, પુત્ર (૫) ગોવાલ ભાર્યા મર્ઘા, પુત્ર (૬) આસા ભાર્યા પુહતી, પુત્ર (૭) વરજાંગ ભાર્યા કરમી, પુત્ર (૮) શિવા ભાર્યા પતી, પુત્ર (૯) મહિરાજ ભાર્યા કમાઇ, પુત્ર (૧૦) રાજા ભાર્યા પુરી, પુત્ર (૧૧) ગણપતિ ભાર્યા રહી, પુત્ર (૧૨) ઝાંઝણ ભા૦ કપૂ, પુ૦ (૧૩) મનોર ભા૦ હાપી, પુત્ર (૧૪) કુંવરપાલ ભા૦ વાછી, પુ૦ (૧૫) પાસા ભા૦ પ્રેમી, પુ૦ (૧૬) વસ્તા ભા૦ વનાદે, પુ૦ (૧૭) કાન્હા ભા૦ સાંપૂ, પુ૦ (૧૮) નાન્હા. વિ. સં. ૧૧૧૧ માં શ્રી ભીનમાલ ભાંગ્યું. ક્રોડો મનુષ્યો મરણ પામ્યાં અને કેદ પકડાયાં. તે વખતે શેઠ નાન્હાએ ત્યાંથી નાશીને

પાયચી ગામ ‘ **કોલીહારા** ’ માંના ‘ **પાયચી** ’ ગામમાં જઇને વાસ કર્યો. તે શેઠ નાન્હા ભા૦ પૂગી, પુત્ર (૧૯) અમરા ભા૦ આઊ, પુ. (૨૦) હરદે ૧, વરદે ૨, નરદે ૩, નગા ૪. તેમાંના હરદે ભા૦ હાંસલદે, પુ૦ (૨૧) ગોપી ૧, પદમા ૨. તેમાંના ગોપી ભા૦ ગુરાંદે, પુ૦ (૨૨) જોગા ભા૦ હપૂ, પુ૦ (૨૩) નાંદિલ ભા. નાંદલદે, પુ૦ (૨૪) સારંગ ૧, મહિપા ૨, સંઘા ૩, ધપા ૪.

પાટણનગર તેમાંના સારંગે પોતાના સાસરે-**પાટણ** શહેરમાં જઇને ત્યાં **ફોફલીયા વાડામાં** વિ. સં. ૧૨૨૫ માં વાસ કર્યો. તે શેઠ સારંગ ભા૦ નારંગદે, પુ૦ (૨૫) શ્રીધર ૧, જીવા ૨. તેમાંના શ્રીધરે ત્યાંથી ઉચાળો ભરી પોતાના સાસરે **ગાંભૂ*** પાસેના **નરેલી** ગામમાં જઇને વિ. સં. ૧૨૮૫ માં વાસ કર્યો. તે

નરેલી ગામ શેઠ શ્રીધર ભા૦ સિરિયાદે, પુ૦ (૨૬) અના ૧, વના ૨. તેમાંના અના ભા૦ અનાદે, પુ૦ (૨૭) મૂલા. આ શેઠ મૂલાએ **શ્રી આદિનાથ** ભગવાનનું બિંબ તથા જિનચોવીશીનો પટ્ટ કરાવીને તેની વિ. સં. ૧૩૧૬ માં **અંચલગચ્છીય શ્રી અજિતસિંહસૂરિજી**[1]**ના** ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તથા તેણે એક કુવો અને એક કુલદેવી-અંબાજીનું ચૈત્ય કરાવ્યું. તે શેઠ મૂલાની ભા૦ માલણદે, પુ૦ (૨૮) વર્ધમાન ૧, જઈતા ૨. તેમાંના વર્ધમાન ભાર્યા વેજલદે, પુ૦ (૨૯) કરમણ ૧,

મોઢેરા ગામ લાલા ૨. તેમાંના કરમણે અહીંથી ઉચાળો ભરીને, ગામ **મોઢેરાના દાધેલીક** મંત્રી કર્મા સાઢુ થાય તે સગપણથી મોઢેરામાં+ આવીને સં. ૧૩૯૫ માં વાસ કર્યો. તે મંત્રી કરમણ ભા૦ કર્માદે, પુ૦ (૩૦) મહૂયા ભા૦ સોહાગદે, પુ૦ (૩૧) ધના ૧, હીરા ૨, ખીમા ૩, ચોથા ૪. તેમાંના શેઠ હીરાએ **શ્રી અંચલગચ્છીય શ્રીમેરુતુંગસૂરિજી**[2]**ને** વિનતિ કરીને વિ. સં. ૧૪૪૫ નું ચોમાસું રાખ્યા અને તેમના ઉપદેશથી જિનબિંબ તથા જિનચોવીશીનો પટ્ટ કરાવીને મહોત્સવપૂર્વક તેની **મોઢેરા** ગામમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તે શેઠ હીરા ભા૦ હીરાદે-હેમાદે, પુ૦ (૩૨)

---

* ગાંભૂ-ભોયણીથી ૯ ગાઉ, રાંતેજથી ૨ ગાઉ, ચાણસ્માથી ૬ ગાઉ અને પાટણથી ૧૨ ગાઉ દૂર આવેલું છે. ગાંભૂ પ્રાચીન ગામ છે. વિ. સં. ૮૦૨ માં પાટણ વસ્યું તે પહેલાં ગાંભૂ વિદ્યમાન હતું. અહીં અત્યારે શ્રાવકોનાં વાશ ઘર અને એક જિનમંદિર છે.

૧ આચાર્યપદ સં. ૧૩૧૪ સ્વ૦ સં. ૧૩૩૯. સંપાદક.

\+ મોઢેરા-ભોયણીથી ૧૨ ગાઉ, ગાંભૂથી ૩ ગાઉ, ચાણસ્માથી ૬ ગાઉ અને પાટણથી ૧૨ ગાઉ દૂર આવેલું છે. મોઢેરા, ગાંભૂથી પણ પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે. મોઢેરામાં હાલ શ્રાવકોનાં એકવીશ ઘર અને એક જિનમંદિર વિદ્યમાન છે. ગામની બહાર એક પ્રાચીન જિનમંદિરનું ભવ્ય ખંડિયેર તે ગામની પૂર્વની જાહોજલાલીને અત્યારે પણ દેખાડી રહ્યું છે.

સાહિત્યપ્રેમી મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજીનો લખેલો “ મહાતીર્થ મોઢેરા ” નામનો વિસ્તૃત લેખ “ શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ ” નામના માસિકના ૮-૯ અંકમાં છપાઇ ગયેલ છે. મોઢેરા સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવા ઇચ્છનારે ત્યાંથી જોઇ લેવી.

૨ આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૬ સ્વ૦ સં. ૧૪૭૧. સંપાદક.

ભાવડ ભા૦ પૂની, પુ૦ (૩૩) દેવા ૧, પરબત ૨, નંદા ૩. તેમાંના દેવા ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૩૪) સૂરા-લખમણ ભા૦ લખમાદે, પુ૦ (૩૫) હર્ખા ૧, જગા ૨. તેમાંના હર્ખા ભા૦ પુરી, પુ૦ (૩૬) નરપાલ ૧, વરજાંગ ૨, ફતના ૩, રતના ૪. તેમાંના નરપાલ ભા૦ લીલાદે, પુ૦ (૩૭) નરબદ ભા૦ નામલદે, પુ૦ (૩૮) વસ્તા ૧.

ख. (૩૬ क) નરપાલના ભાઈ વરજાંગની ભાર્યા સખી, પુ૦ (૩૭) રાણા ૧, શ્રીવંત ૨, ભાણા ૩, મહિરાજ ૪.

ग. (૩૬ क) નરપાલના ત્રીજા ભાઈ ફતનાની ભા૦ માહણદે, પુ૦ (૩૭) વેણા ભા૦ મરઘાદે, પુ૦ (૩૮) ભીમા ૧, અમા ૨, લહૂઆ ૩.

घ. (૩૫ क)હર્ખાના ભાઇ જગાની ભા. જિસ્માદે, પુ૦ (૩૬) સીપા ૧, સામલ ૨.

ङ. (૩૩ क) દેવાના ભાઈ પરબતની ભા૦ પેમલદે, પુ૦ (૩૪) રામા ૧, પદમા ૨, ભાદા ૩. તેમાંના રામા ભા૦ ઢકૂ, પુ૦ (૩૫) નાથા ૧, નારદ ૨, સોમા ૩. તેમાંના નાથા ભા૦ નાગલદે, પુ૦ (૩૬) આણંદ-નાકર ભા૦ ટાંક, પુ૦ (૩૭) સધારણ ૧, શિવસી ૨, ગોપી ૩.

च. (૩૩ क) શેઠ દેવાનો ત્રીજો ભાઇ શેઠ નંદા તેની પ્રથમ ભાર્યા લાખૂ, પુ૦ (૩૪) રૂપા ૧, આશા ૨. તેમાંના રૂપા ભા૦ કુંવરી, પુ૦ (૩૫) ભચા ૧, અજૂ ૨, મહિપા ૩, કાન્હા ૪. તેમાંના ભચા ભા૦ નાથી, પુ૦ (૩૬) રાઘવ ભા૦ રાજલદે, પુ૦ (૩૭) ધના ૧, વર્ધમાન ૨, પોચા ૩, પોપટ ૪.

<u>વળાદ ગામ</u>

छ. (૩૫ च) ભચાના ભાઇ અજૂની ભા૦ અજાદે, પુ૦ (૩૬) રૂડા ૧, રાજા ૨, નાયક ૩. તેમાંના રૂડાની પ્રથમ ભાર્યા વેજલદે, પુ૦ (૩૭) મેઘજી ૧, જગમાલ ૨. બીજી ભાર્યા માણિકદે, પુ૦ (૩૭) અભયરાજ.

ज. (૩૬ छ) રૂડાનો ત્રીજો ભાઈ નાયક તેની ભાર્યા નારિંગદે, પુ૦ (૩૭) દેવરાજ ૧, સંઘરાજ ૨.

झ. ઉપર્યુક્ત (૩૩ क) મંત્રી નંદાએ **શ્રી મલ્લિનાથ** ભ૦ની મૂર્તિ ૧ અને તેના વંશજોએ જિનબિંબ ૨ મળીને કુલ ત્રણ જિનબિંબો કરાવીને તે શ્રી **અંચલગચ્છીય** શ્રી **વિજયકેસરસૂરિ**[૩]**ના** ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા **વળાદ** ગામમાં કરાવી. એ જ મંત્રી નંદાની બીજી સ્ત્રી હીરૂ, પુ૦ (૩૪) સાહૂ ભા૦ સુહાગદે, પુ૦ (૩૫) ખીમા ભા૦ દેવલદે, પુ૦ (૩૬) વીશા ૧, દેશલ ૨, લાલા ૩. તેમાંના વીશા ભા૦ ટૂબી, પુ૦ (૩૭) સહિસા ભા૦ મરઘાઇ, પુ૦ (૩૮) સિંઘા ૧.

ञ. (૩૬ झ) વીશાના ભાઇ દેશલની ભા૦ મકૂ, પુ૦ (૩૭) લખા ભા૦ ખીમાઇ, પુ૦ (૩૮) હરખા ૧, મેઘા ૨, જગા ૩, આણંદ ૪, કામા ૫, પોમા ૬ (**પોમાએ દીક્ષા લીધી.**), અર્જુન ૭. આમાંના હરખા ભા૦ ગુરી, પુ૦ (૩૯) વર્ધમાન ૧, ઠાકુર ૨.

૩ વિજયકેસર—જયકેસરીસૂરિ આચાર્યપદ સં. ૧૪૯૪ સ્વ૦ સં. ૧૫૦૧. સંપાદક.

ट. (૩૮ ज) હરખાનો સાતમો ભાઇ અર્જુન તેની ભા૦ અહિવદે, પુ૦ (૩૯) માંડણુ ૧.

ठ. (૨૯ क) મંત્રી કરમણના ભાઇ લાલાની પત્ની લાડમદે, પુ૦ (૩૦) હરદાસ ભા૦ હાંસલદે, પુ૦ (૩૧) રહીયા–મહૂયા (**મહૂયાએ પાછળથી દીક્ષા લીધી હતી.**) ભા૦ માનબાઈ, પુ૦ (૩૨) હીરા. આ શેઠ હીરાએ ઉચાળો ભરીને **ગોલવાડમાંના** ‘ વલહ ’ ગામમાં નિવાસ કર્યો. તે મંત્રી હીરા ભા૦ સણૂ. આ સણૂના શરીરમાં સિદ્ધશિકોતરીનો વલગાડ થવાથી તેને પૂછતાં તેણે ગોત્રીજ જુહારવાનું કહેવાથી, માંજરિ નામ લઈને (?) ગોત્રીજ જુહાર્યા. તેમાં નણંદને બે શેર માતર (સુખડી) અને અટલસનું કાપડું, ફોઈને એક રૂપિયો તથા ચાર માણાના લાડુ કુટુંબમાં વહેંચ્યા. તે મંત્રી હીરા ભા૦ સણૂ, પુ૦ (૩૩) ચાચા ભા૦ ચાંપલદે, પુ૦ (૩૪) પોમા ૧, મકા ૨. તેમાંના પોમા ભા૦ પ્રેમલદે, પુ૦ (૩૫) શ્રીવંત ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૩૬) ભોલા ભા૦ ભાવલદે, પુ૦ (૩૭) રીડા ભા૦ સોભી પુ૦ (૩૮) સિંઘા ૧, સમધર ૨. તેમાંના સિંઘા ભા૦ જયવંતી, પુ૦ (૩૯) કાળા ૧, અર્જુન ૨, વના ૩. તેમાંના કાળા ભા૦ મરઘૂ, પુ૦ (૪૦) દેવા ૧, ભીમા ૨. તેમાંના દેવા ભા૦ નાનૂ, પુ૦ (૪૧) દૂદા ભા૦ આની, પુ૦ (૪૨) જસા ૧.

<u>વલહ ગામ</u>

ड. (૪૦ ठ) દેવાના ભાઇ ભીમાની ભા૦ ભરમાદે, પુ૦ (૪૧) જોધા ભા૦ જિસ્માદે, પુ૦ (૪૨)૦

ढ. (૩૯ ठ) કાળાના ભાઇ અર્જુનની ભા૦ માણિકદે, પુ૦ (૪૦) નાકર ભા૦ પુહતી, પુ૦ (૪૧) સીહા ૧, પેથા ૨, નાઇયા ૩, નગા ૪, પાંચા ૫. તેમાંના સીહા ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૪૨) દેવરાજ ૧, શિવરાજ ૨.

ण. (૩૧ क) શેઠ ધનાનો ચતુર્થ ભાઈ ચોથો તેની પત્ની ચાહિણદે, પુ૦ (૩૨) શોભા તે પહેલાં ‘ **નોરતા** ’ ગામમાં રહેતો હતો. પછી **પાટણમાં** રહેવા આવેલ. તેણે પુનર્લગ્ન (વિધવા–લગ્ન) કર્યું હતું, તેથી તે વિ. સં. ૧૪૪૧ માં લઘુશાખી અર્થાત્ **દશાશ્રીમાળી** થયો. તે શોભા ભા૦ રંગાઇ, પુ૦ (૩૩) માહવ ૧, ઇભા ૨. તેમાંના ઇભા ભા૦ દેમી, પુ૦ (૩૪) રંગા ૧, જાગા ૨ તેમાંના રંગા ભા૦ રંગાદે, પુ૦ (૩૫) વરસિંગ–જેમા ભા૦ જિસ્માદે, પુ૦ (૩૬) સુંટા ૧, રાઇયા ૨. તેમાંના **રાઇયાએ દીક્ષા લીધી** અને સુંટા ભા૦ કરમાદે, પુ૦ (૩૭) રાજપાલ ૧, વિજપાલ ૨, બ્રહ્મદાસ ૩.

<u>પાટણનગર</u>

त. (૩૪ ण) રંગાનો ભાઇ જાગા, ફડીયાનો વેપાર કરવાથી તેની ‘ **ફડીયા** ’ અટક થઇ. ફ૦ જાગા ભા૦ જિસ્માદે, પુ૦ (૩૫) જોગા ૧.

<u>સલખણપુરની પાસ લહરીગામ</u>

थ. (૨૮ क) વર્ધમાનના ભાઈ જયતાએ **નરેલી** ગામમાંથી ઉચાળો ભરીને પોતાના

ચાણસ્મા ગામ

સાસરાના સગપણથી **ચાહણસામિ (ચાણસ્મા)*** ગામમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેણે **શ્રી ભટ્ટેવા પાર્શ્વનાથ** ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું અને **અંચલગચ્છીય** શ્રીમાન્ **અજિતસિંહસૂરિના** ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૩૩૫માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે મંત્રી જયતા ભાર્યા જયવંતી, પુ૦ (૨૯) હપા ભા૦ દેમાઈ, પુ૦ (૩૦) માંડણ ભા૦ માલણદે, પુ૦ (૩૧) રહીયા ભા૦ રહીયાદે, પુ૦ (૩૨) વસ્તા. તેણે ચાણસ્માથી ઉચાળો ભરીને **ગેગૂદણ**

ગેગૂદણ ગામ

ગામમાં નિવાસ કર્યો તે વસ્તા ભા૦ વલાદે પુ૦ (૩૩) વાગૂ–રણસી ભા૦ રમાદે, પુ૦ (૩૪) મદા ૧, વાછા ૨, રામા ૩. તેમાંના મદા ભા૦ સલખૂ, પુ૦ (૩૫) નગા ૧, હાપા ૨, તેજા ૩. તેમાંના નગા ભા૦ ધની પુ૦ (૩૬).

द. (૩૫ थ) નગાના ભાઇ હાપાની ભા૦ માનૂ, પુ૦ (૩૬) કરમસી ભા૦ તેજૂ, પુ૦ (૩૭) રીડા ૧, સિંઘા ૨.

ध. (૩૪ थ) મદાના ભાઇ વાછાની ભા૦ ભોલી, પુ૦ (૩૫) હોઈયા ૧, ભીમા ૨, ગલૂયા ૩. એમાંના ભીમા ભા૦ કરમી, પુ૦ (૩૬) નાયક ૧, માલા ૨, હરખા ૩, ગોરા ૪, શામલ ૫, કુંવરા ૬. તેમાંના નાયક ભા૦ નાયકદે, પુ૦ (૩૭).

न. (૩૬ ध) નાયકના ભાઇ માલા ભા૦ માંનૂ, પુ૦ (૩૭) સિંહા ૧, સરવણ ૨, કરમણ ૩. તેમાંના સિંહા ભા૦ ટાંક, પુ૦ (૩૮) જાગા ૧, મેઘા ૨. આમાંના જાગા ભાર્યા જીવાદે, પુ૦ (૩૯)૦

प. (૩૭ न) સિંહાના ભાઈ સરવણની ભા૦ સહજલદે, પુ૦ (૩૮) વીરમ ૧, ખોખા ૨, જૂઠા ૩. તેમાંના વીરમ ભાર્યા વનાદે, પુ૦ (૩૯)૦

फ. (૩૭ न) સિંહાના ત્રીજા ભાઈ કરમણની ભાર્યા કામલદે, પુ૦ (૩૮) રીડા ૧, લખા ૨. એમાંના રીડા ભા૦ રાજલદે, પુ૦ (૩૯) શવસી ભા૦ સુખ-

મદાસણ ગામ

માદે, પુ૦ (૪૦) લખા ભા૦ લખમાદે પુ૦ (૪૧) જગસી ૧, હરખા ૨. તેમાંના હરખા ભા૦ માણિકદે, પુ૦ (૪૨) મેલા ૧, માકા ૨, જીવા ૩, નાથા. તેમાંના મેલા ભા...........પુ૦ અટોલ ૧.

ब. (૪૨ फ) મેલાના ભાઇ માકાની ભાર્યા માલણદે, પુ૦ (૪૩) શ્રીવંત ૧, વીણા ૨, ધના ૩, ધરમસી ૪, અજા ૫. તેમાંના શ્રીવંત ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૪૪) પુંજા ૧, દેવા ૨. તેમાંના પુંજા ભા૦ રત્નાદે, પુ૦ (૪૫) વીણા ભા૦ વલાદે, પુ૦ (૪૬) રાંકા ૧.

भ. (૩૬ ध) નાયકના ચોથા ભાઇ ગોરાની ભાર્યા........પુ૦ (૩૭) શામલ ભા૦ રમાદે, પુ૦ (૩૮) કડૂયા ભાર્યા કપૂરદે, પુ૦ (૩૯) શ્રીચંદ ૧, દેવચંદ ૨, હરિચંદ ૩. તેમાંના શ્રીચંદ ભા૦ કોડિમદે, પુ૦ (૪૦) જયચંદ ૧, માનજી ૨.

म. (૩૯ भ) શ્રીચંદના ભાઇ દેવચંદની ભા૦ અછબાદે, પુ૦ (૪૦) લાલજી ૧.

---

*પાટણથી ૬ ગાઉ દૂર ચાણસ્મા નામનું ગામ અત્યારે વિદ્યમાન છે. એ જ પહેલાં " ચાહણસામી " નામથી ઓળખાતું હશે એમ લાગે છે. ચાણસ્મામાં હાલ શ્રાવકોનાં ઘર ત્રણસો છે અને બે જિનમંદિરો છે.

य. (૨૫ क) શ્રીધરના ભાઇ જીવા **પાટણથી રવાલીયા**માં રહેવા આવ્યા. તે મંત્રી જીવા ભા૦ જીવાદે, પુ૦ (૨૬) જિનદત્ત ભા૦ પદ્મૂ, પુ૦ (૨૭) વના ૧, વિજયા ૨. તેમાંના **વિજયાએ દીક્ષા લીધી** અને વનાએ અહીંથી ઉચાળો ભરીને પોતાના સાસરાના સગપણથી જાંબુની **ડહિરવાલિ** ગામમાં વિ. સં. ૧૨૯૫ માં નિવાસ કર્યો. તે મંત્રી વના ભા૦ સખૂ, પુ૦ (૨૮) માધવ ભા૦ સાંપૂ, પુ૦ (૨૯) નયણા ૧, નગા ૨, રંગા ૩. તેમાંના નયણા ભા૦ નારિંગદે, પુ૦ (૩૦) સારંગ. તેણે અહીંથી ઉચાળો ભરીને **વયજલક(વેજલપુર ?)**માં વાસ કર્યો. તે સારંગ ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૩૧) ડોસા ભા૦ નાકૂ, પુ૦ (૩૨) રંગા ૧, મેલા ૨, રામા ૩. આમાંના રંગા ભા૦ જોમી, પુ૦ (૩૩) વાછા. આ શેઠ વાછાએ અહીં **અંચલગચ્છીય શ્રી ભુવનતુંગસૂરિના**[૪] ઉપદેશથી શ્રી **પાર્શ્વનાથ** ભગવાનનું મંદિર બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે મંત્રી વાછા ભા૦ માઉ પુ૦ (૩૪) કરમણ ૧, લખમણ ૨. તેમાંના **લખમણે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું**. મંત્રી કરમણ ભા૦ કરમાદે પુ૦ (૩૫) મોકા ભા૦ પૂગી, પુ૦ (૩૬) મહિરાજ ૧, માંડણ ૨. એમાંના મહિરાજ ભા૦ માણિકદે, પુ૦ (૩૭) દેવા ૧, નગા ૨. એમાંના મંત્રી દેવા ભા૦ દેવલદે પુ૦ (૩૮) માના ભા૦ માંનૂ, પુ૦ (૩૯) જાગા ભા૦ દેગી, પુ (૪૦) ધરણી ભા૦ પૂરી, પુ૦ (૪૧) પાસા ભા૦ અજી, પુ. (૪૨) શિવા ૧, પોચા ૨. એમાંના શિવાની પ્રથમ ભા૦ વલાદે, પુ૦ (૪૩) જાણા ૧, ભાણા ૨, ભાવડ ૩, નરસિંહ ૪, કરમસી ૫,

રવાલીયા ગામ | **ડહરવાલિ ગામ** | **વેજલપુર ગામ**

र. (૪૨ य) શિવાની બીજી ભાર્યા સરીયાદે પુ૦ (૪૩) માંકા.

ल. (૩૬ य) મહિરાજના ભાઈ માંડણની ભા૦ શોભી, પુ૦ (૩૭) વરધા ૧, કાલા ૨, નોલા ૩, લખા ૪. તેમાંના વરધા ભા૦ દેગી, પુ૦ (૩૮) સાંગા ભા૦ સાંગારદે, પુ૦ (૩૯) કાન્હડદે. તેણે ઉચાળો ભરીને પહેલાં **વડોદરા**માં અને પછી **વઢવાણ** પાસેના **બલદાણા** ગામમાં નિવાસ કર્યો, અને ત્યાં એક જિનાલય બંધાવીને તેમાં મૂળનાયક **શ્રીપાર્શ્વનાથ** ભગવાનની મૂર્ત્તિ ભરાવી. તે કાન્હડદેની ભા૦ કપૂરદે, પુ૦ (૪૦) ચાંપા ૧, અમીયા ૨. તેમાંના ચાંપા ભા૦ પ્રેમલદે, પુ૦ (૪૧) સહસા ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૪૨) જીવા ૧, ખીમા ૨ આમાંના જીવાની ત્રણ ભાર્યામાંથી ટૂબી; પુ૦ (૪૩) ભીમા ૧, શાણા ૨, ભુજબલ ૩, જસા ૪, જાણા ૫, જોધા ૬. તેમાંના ભીમા ભા૦ ભાવલદે, પુ૦ (૪૪) શ્રીવંત ૧, જયચંદ ૨, રંગા ૩.

બલદાણા ગામ

व. (૪૩ ल) ભીમાના ભાઇ શાણાની ભાર્યા સમાઇ, પુ૦ (૪૪) શિવરાજ ભા૦ અજાદે, પુ૦ (૪૫) શામલ ૧, શ્રીમલ ૨, ભલા ૩, ભોજા ૪. તેમાંના શામલ ભા૦ સૂરમદે, પુ૦ (૪૬) વાઘા ૧, નાગજી ૨, હેમરાજ ૩. આમાંના વાઘા ભાર્યા........ પુ૦ (૪૭)........................આંબા ૧, સિદ્ધરાજ ૨. તેમાંના આંબા ભા૦...........પુ૦ નાગજી ભાર્યા દેવકી, પુ૦ સૂરજી ૧.

પહેલાં બલદાણામાં, ત્યારપછી નાગનેશમાં

૪ ભુવનતુંગસૂરિ—આ આચાર્ય ધર્મપ્રભસૂરિ (સં. ૧૩૫૯ થી સં. ૧૩૯૩)ના વખતમાં હયાત હતા.—સંપાદક.

श. (४६ व) વાઘાના ત્રીજા ભાઇ હેમરાજની ભા૦ ગેલાં, પુ૦ (૪૭) સેજપાલ ૧, ખેતા ૨.

ष. (૪૫ व) શામલના ભાઇ શ્રીમલની પ્રથમ ભા૦ શણગારદે, પુ૦ (૪૬) મેઘા ૧, મેલા ૨. એમાંના મેઘા ભા૦ સત્રીરાં, પુ૦ (૪૭) શિવગણ ૧, શ્રીપાલ ૨.

स. (૪૫ व) શ્રીમલની બીજી ભાર્યા વીરમદે, પુ૦ (૪૬) વેલા વિગેરે ૩. તેમાંના વેલા ભા૦...........પુ૦ (૪૭) જેઠા.

ह. (૨૯ य) નયણાના ભાઇ નગાની ભા૦ નાગલદે, પુ૦ (૩૦) ગોગન ૧, ગણપતિ ૨. તેમણે વિ. સં. ૧૪૪૫ માં **શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી, મહોત્સવ** કરીને **અંચલગચ્છમાં શ્રી રંગરત્નસૂરિને** આચાર્યપદે સ્થપાવ્યા અને તેમણે પોતાના વાણોતર(ગુમાસ્તાઓ)ને ગામોગામ મોકલીને **ગુજરાત** તથા **સોરઠ** દેશમાંના **ચોરાશી** ગચ્છના સાધુઓને વેશ (કપડા–કાંબલ–પાત્રાં વિગેરે) વહોરાવ્યાં. એ કારણથી તેઓનું નામ **'ડહરવાલીયા'** એવું બિરુદ પ્રસિદ્ધ થયું. તે ગોગનની ભા૦ ગુરાંદે, પુ૦ (૩૧) મંગલ ૧, જિનદત્ત ૨. તેમાંના મંગલની ભા૦ મયગલદે, પુ૦ (૩૨) ખોજા ૧, કાન્હા ૨. એમાંના ખોજા ભા૦ સહિજલદે, પુ૦ (૩૩) ગહગા ૧, ગણપતિ ૨. આમાંના ગહગા ભા૦ મનાઈ, પુ૦ (૩૪) કુંભા ૧, કુંવરા ૨. તેમાંના કુંભા ભા૦ કુંભાદે, પુ૦ (૩૫) પોપટ ૧, લાલા ૨, વાલા ૩. તેમાંના પોપટની ભા૦ માઈ, પુ૦ (૩૬) વિદ્યાધર ભા૦ હર્ખાદે, પુ૦ (૩૭) વાછા ૧, સહસા ૨. એમાંના **સહસાએ દીક્ષા લીધી** અને વાછા ભા૦ દાડિમદે, પુ૦ (૩૮) ભોજા ૧, ભીમા ૨, સંતોષી ૩. એમાંના ભોજા ભા૦ ધની, પુ૦ (૩૯) શિવસી.

ખંભાત પાસેના તારાપુર ગામમાં

क्ष. (૨૪ क) સારંગના ભાઇ મહિપાની ભા૦ કુલાં, પુ૦ (૨૫) ભાટા. આ શેઠ ભાટાને, **ગુજરાતના** મહારાજા **સિદ્ધરાજ જયસિંહે, સહસ્રલિંગ** તલાવ બંધાવવાનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે તે કામ ઉપર અધિકારી તરીકે નિમ્યો હતો, અને તેના બદલામાં પગાર તરીકે તેને **ચરોતર** દેશમાં **માતર** ગામની પાસેનું **'ગોભલેજ'** નામનું ગામ ભેટ આપ્યું હતું. મંત્રી ભાટા, સહસ્રલિંગ તલાવ માટે આવતાં પત્થરનાં દરેક ગાડલાં(ગાડાં)માંથી પાંચ પાંચ ગજ પત્થર પોતાના કામ માટે લઈને પોતાને ગામ **'ગોભલેજ'** વિગેરે ઠેકાણે મોકલી આપતો હતો. આ પત્થરોથી મંત્રી ભાટાએ પોતાના **'ગોભલેજ'** ગામમાં બાર તલાવો તથા બાર કુવા બંધાવ્યા. તેમજ શ્રી **શત્રુંજય ગિરિરાજ** ઉપર જિનમંદિર બંધાવીને **અંચલગચ્છીય** આચાર્યોના ઉપદેશથી તેમાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. કાળાન્તરે કોઇ ચાડીયાએ પત્થરો ઉપાડી જવાની રાવ–ફરિયાદ રાજા પાસે કરી, તેથી રાજા રુષ્ટમાન થયો. એટલે મંત્રી ભાટા ત્યાંથી નાશીને **માંડવગઢ**માં રહેવા ગયો. તે મંત્રી ભાટા ભા૦ દેમી, પુ૦ (૨૬) લુંભા ભા૦ માંની, પુ૦ (૨૭) માધવ ૧, કેશવ ૨.

માંડવગઢ નગર

તેમાંના માધવ ભા૦ માલણદે, પુ૦ (૨૮) ગાંગા ૧, ગોરા ૨. આમાંના ગાંગાની ભા૦ રૂપી, પુ૦ (૨૯) જયવંત ભા૦ જિસ્માદે, પુ૦ (૩૦) ભૂભચ ૧, ભરમા ૨. આમાંના ભૂભચ ભા૦ રજાઇ, પુ૦ (૩૧) નાકા ૧, માકા ૨. એમાંના નાકા ભા૦ નયણાદે, પુ૦ (૩૨) શોભા. આ શોભાએ **માંડવગઢ**થી ઉચાળો ભરીને **વડોદરા**માં **ખેતશીના પાડા**માં નિવાસ કર્યો. તે શેઠ શોભા ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૩૩) કર્મા ૧, ધર્મા ૨. કર્મા ભા૦ કરમાદે, પુ૦ (૩૪) ભીમડ ૧, ભાવડ ૨. ભીમડ ભા૦ ભીમાદે, પુ૦ (૩૫) દેવડ ભા૦ દેમાઈ, પુ૦ (૩૬) રાજડ ૧, ચાંપા ૨. રાજડ ભા૦ પદમાઇ, પુ૦ (૩૭) ભાવડ ૧, ભરમા. ભાવડ ભા૦ રૂપાઈ, પુ૦ (૩૮) ઠાકરશી. આ ઠાકરશીએ **વડોદરા**થી ઉચાળો ભરીને **ખંભાત** પાસેના **તારાપુર** ગામમાં **સંઘવીવાડા**માં નિવાસ કર્યો તે ઠાકરશીની ભા૦ મલાઈ, પુ૦ (૩૯) જેશિંગ ૧, બદા ૨. જેશિંગ ભા૦ જિસ્માદે, પુ૦ (૪૦) સાભા ભા૦ રૂડી, પુ૦ (૪૧) શ્રીપતિ ભા૦ સુહવદે, પુ૦ (૪૨) હરખા ૧, કામા ૨, માંગા ૩. આમાંના મંત્રી હરખા ભા૦ હરખાદે, પુ૦ (૪૩) રામા ૧, રૂપા ૨, રાણા ૩. એમાંના રામા ભા૦..

વડોદરા ગામ

તારાપુર ગામ

આ વંશાવળીનો અહીંથી આગળનો ભાગ મળી શકયો નથી, તેથી આપવામાં આવ્યો નથી. આ વંશાવળી વાંચવાથી વાચકોને થોડેઘણે અંશે પણ "વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓ, એ ઇતિહાસનું એક ખાસ અંગ છે" એમ ખાત્રી થશે, એવી આશા રાખવા સાથે આ લેખ અહીં સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. **इति शम्.***

---

* સાંકેતિક શબ્દો તથા ચિહ્નોનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ મૂળ શાખા ઉપર સંજ્ઞા માટે '**क**' અક્ષર આપીને તે મૂળશાખામાંથી ફાટેલી જુદી જુદી શાખાઓના પ્રારંભમાં **ख** થી લઇને **क्ष** સુધીના અક્ષરો આપ્યા છે. મતલબ કે **क** સંજ્ઞાવાળી મૂળ શાખામાંથી બીજી ૩૩ શાખાઓ નીકળેલી છે.

૨ પેટાશાખાની નિશાનીની સંજ્ઞાના અક્ષરની પાસે કૌંસમાં આવેલ નંબરની જોડે સંજ્ઞાનો જે અક્ષર કૌંસમાં જ આપેલ છે, તે અક્ષરની સંજ્ઞાવાળી શાખામાં તે નંબર તપાસવાથી તે નામનો માણસ મળી આવશે. અને તે માણસથી અથવા તેના ભાઇથી આ શાખા જુદી પડી છે, એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે. જેમકે;–**च.** (૩૩ **क**) શેઠ દેવાનો ત્રીજો ભાઇ નંદા અહીં **च** સંજ્ઞાવાળી આ પેટા શાખા સમજવી અને **क** સંજ્ઞાવાળી મૂળ શાખાની ૩૩ મા નંબરની પેઢી જોવાથી તેમાં શેઠ દેવા અને તેના ભાઇ નંદાનાં નામો જરૂર મળી આવશે.

વિ૦સં૦=વિક્રમ સંવત્. સં૦=વિક્રમ સંવત્.

ભા૦ ભાર્યા, પત્ની. દ્વૈ૦ (દ્વિ૦) દ્વિતીય–બીજી પુ૦=પુત્ર.

આ વંશાવળીમાં આવેલાં આચાર્યોનાં તથા ગામોનાં નામોમાંથી કેટલાંકના પરિચય માટે ફુટનોટો આપવાનો ચોક્કસ વિચાર હતો, પરંતુ વિહારના કારણે કંઇ પણ સામગ્રી પાસે નહીં હોવાથી બે ત્રણ ગામો સિવાય બીજા માટે કંઇ પણ પરિચય આપી શકાયો નથી.

શ્રી મગનલાલ દલપતરામનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

[શેઠ મગનલાલ દલપતરામ ઉપર ડૉ૦ હૉર્નલે જે પત્રો લખ્યા તે અંગ્રેજીમાં Dr. Hoernle's letters એ મથાળા નીચે આ ગ્રંથમાં જુદા આપેલ છે, તે શેઠનો ટૂંક પરિચય તેમના પુત્ર પાસેથી મેળવી અત્ર આપેલ છે; કારણ કે તેઓ શ્રીમદ્ આત્મારામજી પ્રત્યે અતિ પૂજ્યભાવ રાખનાર, તેમના આદેશને અમલમાં મૂકનાર એક સુધારક આગેવાન હતા.—સંપાદક.]

તેઓ અમદાવાદના વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના હતા. જન્મ સંવત્ ૧૯૦૧, પિતાનું નામ દલપતરામ, માતાનું નામ દિવાળી. બાપ–દાદાનો ધંધો ઝવેરાતનો હતો. તેઓ સોળ વર્ષની વયના થયા ત્યાંસુધી તેમની માતુશ્રીના પિતાને ત્યાં–મોસાળ રહેતા હતા. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ત્રણ વર્ષ સુધી કર્યો હતો. તે પછી કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી અભ્યાસ છોડી દઈ ધંધામાં જોડાવું પડ્યું, પરંતુ તે વખતના શિક્ષકો સારા અને ઉત્સાહી હોવાથી ટૂંકા અભ્યાસથી પણ તેઓ અંગ્રેજીમાં સારી રીતે લખી–વાંચી શકતા. ગણિત તેમનો ખાસ વિષય હતો. પોતાને વાંચનનો શોખ હોવાથી સારા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચી અંગ્રેજી જ્ઞાન સારું વધાર્યું હતું.

સંવત્ ૧૯૧૮ માં નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈને ત્યાં કોરટ દરબાર, તેમજ વહીવટનું કામકાજ કરવા તેઓ રહ્યા હતા. ત્યાં પોતાની કુશળતાથી તેઓ શેઠ સાહેબને ઘણા ઉપયોગી થઇ પડ્યા અને ઘણાં ગુંચવણભરેલાં કાર્યો પોતાની હોંશિયારીથી પાર પાડી શેઠ સાહેબની સારી મહેરબાની મેળવી. આ સંબંધ સંવત્ ૧૯૨૬ સુધી ચાલ્યો. ત્યારપછી સંવત્ ૧૯૪૦ સુધી પોતાનો ખાનગી ધંધો કરતા હતા. તેમને મિલ લાઈનનો સારો અનુભવ હોવાથી. સંવત્ ૧૯૪૧માં શેઠ મોતીલાલ રવિચંદની મિલમાં રૂ૧૫૦ ના પગારથી સેક્રેટરી નીમાયા. ત્યાં બે વર્ષ રહ્યા પછી મુંબઇમાં ધી પ્રેસીડેન્સી મિલ કુંપની લીમીટેડમાં ભાગીદાર તરીકે એજન્સીમાં દાખલ થયા. સંવત્ ૧૯૫૬ સુધી ત્યાં રહી સારા પૈસા પેદા કર્યા. પછીથી સંવત્ ૧૯૬૨ માં તેમના મરણપર્યંતનો સમય ધર્મકાર્યમાં અને નિવૃત્તિમાં ગાળ્યો.

તેમનામાં ખાસ ગુણો સત્યપ્રિયતા અને કુટુંબ પ્રત્યે પ્રેમ હતાં. 'Truth at any cost' –ગમે તે ભોગે સત્ય એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો અને તે તેમણે પોતાના જીવનમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતાર્યો હતો. આને લીધે તે વખતના દરેક શેઠીઆઓ સાથે તેમને ઘણો સારો સંબંધ હતો. મર્હુમ શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઇ. ઈ. એ પોતાની શહાપુર મિલના ઓડીટર તરીકે લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી તેમની નીમણુક ચાલુ રાખી હતી. તે વખતના હયાત શેઠીઆઓ નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ હીમાભાઇ, શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઈ, શેઠ ચીમનભાઇ નગીનદાસ, શેઠ સારાભાઇ મગનભાઇ કરમચંદ, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ વગેરે અગ્રેસરો સાથે સારો સંબંધ હતો. સાચાબોલા તથા અનુભવી માણસ હોવાથી તેમની સલાહ હંમેશાં પૂછાતી.

તેમની ધર્મશ્રદ્ધા, ગુરુભક્તિ ઉત્કૃષ્ટ હતી. પોતે જૈન છે એમ કહેવામાં તેઓ અભિમાન લેતા. સદ્ગત આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજ સાથે એમને ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો, અને જેટલો સમય મહારાજ સાહેબ અમદાવાદમાં રહ્યા તેટલો વખત દરરોજ ૨–૩ કલાક મહારાજ સાહેબ પાસે ધર્મચર્ચામાં ગાળતા. પાશ્ચિમાત્ય લોકોમાં જૈન ધર્મનો વિશેષ ફેલાવો થાય એવી મહારાજ સાહેબની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તેથી શા. મગનલાલે તે વખતના સારા સારા અંગ્રેજ વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કરી જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજવામાં તથા તેનો તરજુમો કરવામાં જે કંઈ ભૂલો થતી તે બતાવી, તથા મહારાજ સાહેબની સૂચના મુજબ શંકાઓ દૂર કરી હતી. આથી તેઓ વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. સંવત્ ૧૯૪૩–૪૪ માં કલકત્તાના અરેબીકના પ્રોફેસર ડોકટર હોર્નલ સાથે પત્રવ્યવહાર થયો. તે પ્રોફેસર 'ઉવાસગદશાંગ' નો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરતા હતા. તે વખતે તેમને થતી શંકાઓનું સમાધાન કરી મહારાજ સાહેબે પ્રોફેસર ઉપર ઘણી જ સારી છાપ પાડી. ત્યારથી પાંચ–છ વર્ષ સુધી ધર્મચર્ચાનો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. આથી રાજદરબારમાં તથા અન્ય વિદ્વાનોમાં મહારાજ સાહેબનું નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

૨૧૦ શેઠ મગનલાલ દલપતરામ
અમદાવાદ

સંવત ૧૯૪૯ માં ચિકાગો(અમેરીકા) માં મોટી ધર્મસભા મળી, જેમાં છસો જુદા જુદા ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા, તેમાં જવાનું મહારાજ સાહેબને પણ આમંત્રણ

શા. મગનલાલ દલપતરામનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

[શેઠ મગનલાલ દલપતરામ ઉપર ડૉ૦ હૉર્નલે જે પત્રો લખ્યા તે અંગ્રેજીમાં Dr. Hoernle's letters એ મથાળા નીચે આ ગ્રંથમાં જુદા આપેલ છે, તે શેઠનો ટૂંક પરિચય તેમના પુત્ર પાસેથી મેળવી અત્ર આપેલ છે; કારણ કે તેઓ શ્રીમદ્ આત્મારામજી પ્રત્યે અતિ પૂજ્યભાવ રાખનાર, તેમના આદેશને અમલમાં મૂકનાર એક સુધારક આગેવાન હતા.—સંપાદક.]

તેઓ અમદાવાદના વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના હતા. જન્મ સંવત્ ૧૯૦૧, પિતાનું નામ દલપતરામ, માતાનું નામ દિવાળી. બાપ–દાદાનો ધંધો ઝવેરાતનો હતો. તેઓ સોળ વર્ષની વયના થયા ત્યાંસુધી તેમની માતુશ્રીના પિતાને ત્યાં–મોસાળ રહેતા હતા. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ત્રણ વર્ષ સુધી કર્યો હતો. તે પછી કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી અભ્યાસ છોડી દઈ ધંધામાં જોડાવું પડ્યું, પરંતુ તે વખતના શિક્ષકો સારા અને ઉત્સાહી હોવાથી ટૂંકા અભ્યાસથી પણ તેઓ અંગ્રેજીમાં સારી રીતે લખી–વાંચી શકતા. ગણિત તેમનો ખાસ વિષય હતો. પોતાને વાંચનનો શોખ હોવાથી સારા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચી અંગ્રેજી જ્ઞાન સારું વધાર્યું હતું.

સંવત્ ૧૯૧૮ માં નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઇને ત્યાં કોરટ દરબાર, તેમજ વહીવટનું કામકાજ કરવા તેઓ રહ્યા હતા. ત્યાં પોતાની કુશળતાથી તેઓ શેઠ સાહેબને ઘણા ઉપયોગી થઇ પડ્યા અને ઘણાં ગુંચવણભરેલાં કાર્યો પોતાની હોંશિયારીથી પાર પાડી શેઠ સાહેબની સારી મહેરબાની મેળવી. આ સંબંધ સંવત્ ૧૯૨૯ સુધી ચાલ્યો. ત્યારપછી સંવત્ ૧૯૪૦ સુધી પોતાનો ખાનગી ધંધો કરતા હતા. તેમને મિલ લાઈનનો સારો અનુભવ હોવાથી સંવત્ ૧૯૪૧માં શેઠ મોતીલાલ રવિચંદની મિલમાં રૂ ૧૫૦ ના પગારથી સેક્રેટરી નીમાયા. ત્યાં બે વર્ષ રહ્યા પછી મુંબઇમાં ધી પ્રેસીડેન્સી મિલ કુંપની લીમીટેડમાં ભાગીદાર તરીકે એજન્સીમાં દાખલ થયા. સંવત્ ૧૯૫૬ સુધી ત્યાં રહી સારા પૈસા પેદા કર્યા. પછીથી સંવત્ ૧૯૬૨ માં તેમના મરણપર્યંતનો સમય ધર્મકાર્યમાં અને નિવૃત્તિમાં ગાળ્યો.

તેમનામાં ખાસ ગુણો સત્યપ્રિયતા અને કુટુંબ પ્રત્યે પ્રેમ હતાં. 'Truth at any cost' –ગમે તે ભોગે સત્ય એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો અને તે તેમણે પોતાના જીવનમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતાર્યો હતો. આને લીધે તે વખતના દરેક શેઠીઆઓ સાથે તેમને ઘણો સારો સંબંધ હતો. મર્હુમ શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઇ. ઈ. એ પોતાની શહાપુર મિલના ઓડીટર તરીકે લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી તેમની નીમણુક ચાલુ રાખી હતી. તે વખતના હયાત શેઠીઆઓ નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ હીમાભાઇ, શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઈ, શેઠ ચીમનભાઇ નગીનદાસ, શેઠ સારાભાઇ મગનભાઇ કરમચંદ, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ વગેરે અગ્રેસરો સાથે સારો સંબંધ હતો. સાચાબોલા તથા અનુભવી માણસ હોવાથી તેમની સલાહ હંમેશાં પૂછાતી.

તેમની ધર્મશ્રદ્ધા, ગુરુભક્તિ ઉત્કૃષ્ટ હતી. પોતે જૈન છે એમ કહેવામાં તેઓ અભિમાન લેતા. સદ્ગત આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજ સાથે એમને ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો, અને જેટલો સમય મહારાજ સાહેબ અમદાવાદમાં રહ્યા તેટલો વખત દરરોજ ૨–૩ કલાક મહારાજ સાહેબ પાસે ધર્મચર્ચામાં ગાળતા. પાશ્ચિમાત્ય લોકોમાં જૈન ધર્મનો વિશેષ ફેલાવો થાય એવી મહારાજ સાહેબની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તેથી શા. મગનલાલે તે વખતના સારા સારા અંગ્રેજ વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કરી જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજવામાં તથા તેનો તરજુમો કરવામાં જે કંઈ ભૂલો થતી તે બતાવી, તથા મહારાજ સાહેબની સૂચના મુજબ શંકાઓ દૂર કરી હતી. આથી તેઓ વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. સંવત્ ૧૯૪૩–૪૪ માં કલકત્તાના અરેબીકના પ્રોફેસર ડાકટર હોર્નલ સાથે પત્રવ્યવહાર થયો. તે પ્રોફેસર 'ઉવાસગદશાંગ' નો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરતા હતા. તે વખતે તેમને થતી શંકાઓનું સમાધાન કરી મહારાજ સાહેબે પ્રોફેસર ઉપર ઘણી જ સારી છાપ પાડી. ત્યારથી પાંચ–છ વર્ષ સુધી ધર્મચર્ચાનો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. આથી રાજદરબારમાં તથા અન્ય વિદ્વાનોમાં મહારાજ સાહેબનું નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

૨૧૦ શેઠ મગનલાલ દલપતરામ
અમદાવાદ

સંવત ૧૯૪૯ માં ચિકાગો(અમેરીકા) માં મોટી ધર્મસભા મળી, જેમાં છસો જુદા જુદા ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા, તેમાં જવાનું મહારાજ સાહેબને પણ આમંત્રણ

આવ્યું. તેઓ સંવેગી સાધુ હોવાથી ત્યાં જવા અશક્ત હોવાથી રા. રા. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા મહારાજ સાહેબનો દૃઢ વિચાર થયો. આ વખતે મુંબઇનો સંઘ વિરુદ્ધ પડ્યો અને કોઈપણ રીતે રા. વીરચંદ ગાંધીને ન જ જવા દેવા એવા મમતમાં આવી ગયો. આ વખતે શા. મગનલાલ દલપતરામે ઘણો પ્રયાસ કરી, દરેક શેઠીઆઓને મળી, સમજાવી, સારી રકમની મદદ મેળવી હતી અને ગુરુભક્તિની સચોટ છાપ પાડી હતી, અને પોતે પણ પોતાના ગજા કરતાં વધુ સારી જેવી રકમ ભરી મહારાજ સાહેબની ઇચ્છા પાર પાડી હતી. આ રીતે ભાઇ વીરચંદ ગાંધીને ચિકાગો ધર્મ-સભામાં મોકલી આપ્યા હતા.

જ્યારે ભાઈ વીરચંદ પાછા આવ્યા ત્યારે લોકો શ્રી. વીરચંદને સંઘબહાર મૂકવાની વાતો કરતા હતા તે વખતે, જાહેર હિંમત બતાવી, તેમની સાથે ખાવા-પીવાનો સંબંધ રાખી, તેમજ ભાયખલામાં બસો પરોણાઓનું જમણ કરી, ભાઇ વીરચંદ સાથે સંપૂર્ણ વહેવાર ચાલુ કરી, શા મગનલાલે વિરોધ પક્ષવાળાઓને બોલતા બંધ કરી દીધા હતા.

ખાનગી જીવનમાં પણ મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાનું તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરતા. તે વખતે અમદાવાદમાં મિલો ઘણી ઓછી હતી અને શા. મગનલાલની આબરુ, ઇજ્જત, આવડત સારી હોવાથી તેમના મિત્રો તેમજ સંબંધીઓએ એક મિલ કરવા ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો, પણ મિલ કરવામાં પંદર કર્માદાનનો મહાદોષ આવે છે તેથી તેમણે બધાને સાફ ના કહીં. ગુરુનાં વચન પર શ્રદ્ધા હોવાથી મોટો આર્થિક લાભ તેમણે જતો કર્યો.

મરણ નજીક આવેલું છતાં છેવટ સુધી ધર્મમાં ચુસ્ત રહ્યા હતા. ધર્મને બાધ આવે તેવી કોઇપણ દવા પોતાને નહિ આપવાને પોતાના પુત્રોને ફરમાવ્યું હતું. તેમના મૃત્યુના ૨–૩ કલાક પહેલાં તેમના એક પરધર્મી મિત્ર તબિયતની ખબર કાઢવા આવ્યા. તેમની મર્હુમ પર ઘણી શ્રદ્ધા અને લાગણી હતી. ત્રીસથી વધુ વર્ષનો સંબંધ હતો. મર્હુમ જે કંઈ કહે તે તેઓ માનતા. તેમને પોતાની પાસે બોલાવીને મર્હુમે વિનંતિ કરી કે તેમના માનની ખાતર એક કંદમૂળનો કાયમને માટે ત્યાગ કરો. આ શબ્દો તે મિત્રે તરત વધાવી લીધા અને કંદમૂળત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આવા અનેક દાખલા તેમના જીવનમાં બન્યા હતા. પુત્રો, પુત્રી, પૌત્રો વગેરે બહોળો વિસ્તાર મૂકી સંવત્ ૧૯૬૨ માં તેઓ દેવલોક પામ્યા. તેમના વિસ્તારમાં તેમના પૌત્ર રા. રમણીકલાલ કેશવલાલ ઝવેરી હાલ મુંબઈની હાઈકોર્ટના સોલિસિટર તરીકે મેસર્સ ઝવેરી કુંપનીના નામથી રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી સાથે ભાગમાં ધંધો કરે છે.

[પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્યપાદ મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી વિક્રમની ૧૭ મી સદીના અંતે અને ૧૮ મી સદીના પૂર્વાર્દ્ધમાં એક મહાન્ વિભૂતિ થયેલ છે. તે દરમ્યાન આચાર્યશ્રી હીરવિજયસૂરિની પટ્ટપરંપરામાં વિજયદેવસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી અને તેમના પહેલાં યુવરાજ આચાર્યશ્રી વિજયસિંહસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયેલ હોવાથી વિજયપ્રભ નામના આચાર્ય ગચ્છ-નાયક તરીકે હતા. તેઓ બહુશ્રુત કે વિદ્વાન્ નહોતા. તેમની સાથે મતભેદ રહેતો. સાધુસમુદાયની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઈ હતી. વિજયદેવસૂરિના સમયમાં જ બીજા આચાર્ય વિજયતિલકસૂરિ સ્થપાયા ને તેમના વિજયાણંદસૂરિ સં. ૧૭૧૧ સુધી હયાત હતા અને દેવસૂરિગચ્છ ને આણંદસૂરિગચ્છ એમ બે ગચ્છભેદ થયા હતા. બીજી અનેક ઘટના બની હતી. તેવા સમયમાં શ્રીમાન્ યશોવિજયજી અને અન્ય સંવેગી સાધુઓએ મળીને સાધુસમુદાય માટે મર્યાદાપટ્ટક કર્યો હતો તે મને વીજાપુરના શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિસ્થાપિત જૈન જ્ઞાનમંદિરમાંથી હમણાં પ્રાપ્ત થવાથી અને તે અત્યારસુધી અપ્રકટ રહેલ હોવાથી અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે—**સંપાદક.**]

૯૦ ॥ श्री वीतरागाय नमः ॥

સંવેગી સાધુસમુદાયયોગ્ય વ્યવહાર–મર્યાદાના બોલ લિખિયે છીઈ:-યથા—

૧ પદસ્થ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વિના નાણે અંગપૂજા ન કરવી.

૨ પદસ્થ વિના સોનેરી રૂપેરી સાજનાં ઝરમર ચંદુઆ બંધાવવા નહિ.

૩ જેણે પ્રતિબોધ્યો હોય તેણે શિષ્ય તેહને દેવો પદસ્થને પૂછીને.

૪ કોઈ શિષ્ય ગુરુથી દુમણો થઈ પર સંઘાડામાંહે જાય તિવારે તેહના ગુરુની આજ્ઞા વિના તેણે ન સંગ્રહવો અને વડેલહુડે વ્યવહારિં વાંદવો પણ નહિ અને ગુરુના અવર્ણવાદી પ્રત્યનીકતા કરીને જાય તિવારે વેષ લેઇને કાઢી મુંકવો.

૫ આચારિયા યોગ વિના વ્યવહારી ગીતાર્થે આહારપાણી આણ્યો ન લેવો, રોગાદિ કારણે જયણા.

૬ સામાન્ય યતિએ અધિક વસ્તુનું પુંઠીયું ન રાખવું, પદસ્થે પણ યથાયોગ્યપણે કારણ જાણિ ૪ માસ ઉપરાંતે ન રાખવું, પર્વદિને દૃષ્ટિ પડિલેહણ કરવી.

૭ માસકલ્પ પાલટવો તે જિહાં ગોચરી વસતિ સ્થંડિલ ભૂમિકા પલટાઇ તિમ પાલટવો, રોગાદિક કારણે જયણા.

૮ હાજા પટેલની પોલે નવા ફતાની પોલ* મધ્યે કારણ વિના ચોમાસું ન રહેવું, બીજે સ્થાનક પણ ત્રસ જીવાદિ વિશેષ હોય તિહાં ન રહેવું.

૯ તથા એક સામાચારીએં એક માંડલીના એક પરિણુતિને ઘેરે ઉપરાઉપરી ન જવું.

૧૦ તથા સામાન્ય યતિએ સ્ત્રિયાદિકને ઘરે જઈ ભણાવવું નહી, આલાપસંલાપ ન કરવો, જો અક્ષરાદિક પૂછે તો ઉપાશ્રય મધ્યે કહેવો.

૧૧ તથા સામાન્ય યતિએ ૧૦૦૦ શ્લોકથી અધિક લખાવવું નહી, તે પિણ લેખકને ઘરે જાવું આવવું નહી, પુસ્તક વેચાતા લેવા આશ્રી પણ ક્રયવિક્રય ગૃહસ્થ હાથે કરવો કરાવવો પણ સ્વયં સંયતેં ન કરવો.

૧૨ તથા વયો વર્ષ ૬૦ દીક્ષાપર્યાય વર્ષ ૨૦ તથા ૧૨ વય વિના એકલે જાવું આવવું, સ્ત્રિયાદિકને ભણાવવું નિષેધ, રોગાદિ કારણે જયણા. ઉપાશ્રય મધ્યે આવ્યાને બોલાવવાની જયણા.

૧૩ તથા થાપના ઘર કલ્પીત હોય તિહાં નિત્યે આહાર અર્થે ન જાવું.

૧૪ તથા પરિણાતીનો (પરજ્ઞાતિનો) સંઘવી થઇ સચિત્તપરિહારિ પ્રમુખ છ-રી પાલતો ન હોય તે સાથે યાત્રાએ ન જાવું, કારણે જયણા.

૧૫ સ્થલ ભંડારનું પુસ્તક પરગામેં લેઈ ન જાવું, કારણેં લેઇ જાય તો ૪ ગૃહસ્થને પૂછીને લેઈ જાવું, વર્ષ ૨ મધે પોહચાડવું.

૧૬ સામાન્ય યતિએ સ્ત્રીને આલોયણ ન દેવી.

૧૭ તથા વડલહુડાઈ વ્યાવરન વિધિ સાચવવો અને જો કદાચિત્ વ્યાનાદિક ૨૬ નો વડેરાને કર્યાની જયણા.

૧૮ પરણાતિ(પરજ્ઞાતિ)માં સમથ ઘર થયા વિના સાધારણાદિ ન લેવું, પર–સમવાયી ગુણાનુરાગેં આવે તો તે સમવાયની સ્થિતિમર્યાદા દાનાદિક છંડાવવું નહિં.

૧૯ તથા જે આવીને ક્રિયાવ્યવહારમાં ભલાઈ તેહને નિ:પરિગ્રહીપણું અને યોગાદિ ક્રિયા સકલ વિધિ મોટા મર્યાદાપટ્ટક પ્રમાણ સાચવતો જાણીએ તો એક માંડલેં આહારાદિ વિધિ સાચવવો, અન્યથા તેહને આહારાદિ દેવો પણ તે પાસે અણાવવો નહિં.

૨૦ જિવાર લગેં (જ્યાંસુધી) ગછનાયકનો દિગ્બંધાદિ કરીએ તેણે સંબંધ ટાળ્યો ન હોય તિવાર લગેં (ત્યાંસુધી) તે ગચ્છનાયક મીલ્યે સંજાય માંડલી અને શય્યા અને પાખિ ખામણાદિક વ્યવહાર સાચવવો અને ક્ષેત્રાદિ શયણસ્ય વયવહાર ગોચરી પ્રમુખ આર્દ્રા નક્ષત્ર પહેલાં જવાઇ ઇત્યાદિ વ્યવહાર સાથેં આદેશ સાચવવો અને ગચ્છનાયક ગામ મધ્યે છતેં પ્રભાતે વ્યાખ્યાન ન માંડવું, કારણે પાછલે પ્રહરે માંડે તો ના નહિં.

૨૧ અને ગચ્છનાયકે ગછસંબંધ ટાલ્યા પછી માંડલી વ્યવહાર નહિ મિલ્યે ફેદાવંદાન

* આ બંને પોળ અમદાવાદમાં વિદ્યમાન

(ફેંટાવંદન) વ્યવહાર કરવો, લોકસમક્ષ અવર્ણવાદ ન કહેવો, પૂછે તેહને કહેવું જે અમ્હોને ભિન્ન કર્યા છે તે માટે અલગા રહીએ છે.

૨૨ તથા પાત્રે બેઠાં આહારાદિકાર્યે તથા અકુદિપણે થંડિલાદિકાર્યે તથા અગાઢ કારણે એકલાં જાવું પણ અન્યથા એકલાં જાવું નહિ.

૨૩ તથા સામાન્ય યતિએ વાટે વોલાવવો (વોળાવો) ન લેવો, વિશેષ કારણે જયણા ગૃહસ્થાદિક સાથે આવીને લીએ તો ના નથી.

૨૪ તથા સંવચ્છરી પડીકમ્યોઇ સંવછરી દાંને સ્વસમવાયી પરસમવાયી ટાળવો નહી અને તીર્થંકરની ભક્તિની સ્વગચ્છી પરગચ્છી ન જોવો, ગુણાનુરાગ બંધનઇં અગીકાર કરવો.

૨૫ તથા દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય, સાધારણદ્રવ્યની વિશુદ્ધતા જાણીએ તેહનું સાંહમીવચ્છલ લેવૂં કારાવવૂં જ્ઞાતિ વિવાહાદિક તો જિનધર્મની શોભા દિસે તિમ વર્તવું. ગૃહસ્થને એ રીતે પણ તિહાં સાધુએ જાણી અંધલ સામલ કરી પક્ષપાત ન કરવો.

૨૬ અને કોઇ યતિએ ગૃહસ્થને છંદે પ્રવર્તીને ગછગછનાયકથી વિપરીતપણે કરી પોતાના પક્ષપાતે ન કરવા અને ગુણાનુરાગે રાગી યથા ગૃહસ્થ તે પણ પોતાનો ધર્મ રહે તે તેહને જણાવવું પણ તેહની વૃત્તિ ભાજે એમ વ્યુદ્ગ્રાહિત ન કરવા.

૨૭ તથા રાત્રે ધર્મ જાગરિકાની થાતી હોય તિહાં યતિએ ન રહેવું, ગૃહાંતરે શ્રાવક ધર્મ જાગે તો સાંભલે, ઊદેરી જાવું નહિ અને દિવસે શ્રાવિકા ગીતગાનાદિ કરે તો સાંભલે અને રાત્રે શ્રાવક ધર્મજાગરિકા કરે તો સાંભલે અને માસકલ્પાદિ ગૃહે પાલટતે પદસ્થાં-દિકને પણ અવિકાર ધર્મજાગરિકા ગૃહાંતરે કરે પણ એક વસતિમાં ન કરે અને કોઇ વિશેષ કાર્યે લાભાલાભ દેખીને તો ના નહિ.

૨૮ સામાચારી ગુરુપરંપરાગત શ્રાવકને ઉપધાન વહ્યા વિના માંડલીમધ્યે આદેશ વિશેષ પર્વે ન દેવો, સાહમીવછલાદિ વિશેષ યોગે ના નહી.

૨૯ સાધ્વી ન કરવી, કદાચિત્ સ્વયંબંધિની હોય તો ૪૦ વર્ષ પછી દેવાની જયણા અને પર-ગચ્છી આવે તો વડેરાને પૂછીને રાખવી.

૩૦ ગીતાર્થ (થયા) વિના વ્યાખ્યાન ન કરવું. જઘન્યથી સમવાયાંગ સૂત્ર ગમા મેલવી જાણે, સંસ્કૃત ભાષા નિપુણ, શ્રદ્ધાવંત, શુદ્ધ પ્રરૂપક, ભાષા કુશીલ નહિ, સુશીલ ગચ્છનાયકનો દિગ્બંધી તે ગીતાર્થ વ્યાખ્યાન કરવાનો અધિકારી. એકલી શ્રાવિકાની પર્ષદા આગલે વ્યાખ્યાન ન કરવું, રોગાદિક કારણે જયણા.

૩૧ વિશેષ કારણ વિના પહેલી ૬ ઘડી દિન પાછલી ૪ ઘડી મધ્યે આહાર ન કરવો, વસતિ બાહિર ન નીકળવું, કારણવિશેષે વડાને પૂછીને જાવાની જયણા.

૩૨ માંડલી વિના વિગયાદિ સરસ આહાર ન કરવો, પારણાદિકને કામે શીતલ ભક્તા-દિકની જયણા.

૩૩ ષટ્પર્વીએ વિગય ન લેવી, વિશેષ તપાદિકની જયણા.

૩૪ વસતિ પોતાની નિશ્રાએ ન કરવી અને બીજાને ઉતરવાનો એક સમાચારીનાને બાધ ન કરવો, પાત્રાદિ ધર્મોપકરણ નવદીક્ષિત મનોરથે વેચાતાં લીએ પણ પોતાની નિશ્રાએ ન લેવાં.

૩૫ શિષ્યાદિક લેતાં ધનાદિકની સહાય કરવી તે દીક્ષા લીધા પછી તે ગુણવંત થયો જાણી તેહના સંબંધો શ્રાવકને શાસનશોભા માટે ધર્મરુચિ પ્રાણી તે સહાય કરે પણ યતિએ તેહની ઉદીરણા ન કરવી અને પહેલાં સાહાય દ્રવ્યનું કરાવીને દીક્ષા ન દેવી; નવદીક્ષિત શિષ્યને ગૃહસ્થ ગૃહસ્થિણી સાથે આલાપસંલાપ ન કરવો, ગૃહસ્થ ગૃહે ભણવા–ભણાવવાદિકે જાવાનો પ્રસંગ ન કરવા દેવો.

૩૬ વસ્ત્ર–પાત્રાદિકનો ખપ હોય તિવારે (ત્યારે) જે પ્રવર્ત્તક હોય તેહને કહેવું, વડલહુડાઈ વસ્ત્ર કરાવવી કલ્પક ૧, કાંબલી ૧, ચોલપટ ૧, સંથારીયું ઉત્તરપટ્ટો ૧, લુંછણો ૧, મુહપત્તિ ૨ અને પાત્રાંનાં ઉપગરણ પાત્રા સામાન્ય. યતિને ઢાકણા સહિત ૫ તથા ૭ પટ્ટ(પદ)સ્થને વિશેષ કામે અધિકની જયણા. પાત્રાં પણ કાલાં રોગાન વિના રાખવાં. પદસ્થને આહારનું તથા પાણી પીવાનો ચેતનો સફેદ વર્ણે રાખવો.

૩૭ તથા નવદીક્ષિત શિષ્યને વિશેષ જ્ઞાન તપ વેયાવચ્ચાદિ કલા ગુણ નીપના વિના સંસારીયા મધ્યે વિહાર ન કરવો.

૩૮ તથા અવધાદિક દ્રવ્ય એકના ગૃહથી લેઈ સ્વનિશ્રાએ ગૃહાંતરે ન મુકવો.

૩૯ તથા કુણે (કોઈએ) સ્વસમાચારીના ગીતાર્થ તથા સ્વપરિણતિ સમુદાય મુકીને અપરમત ગચ્છના યતિ પાસે ભણવા ન જાવું.

૪૦ સાત ક્ષેત્રમાંને નામે દ્રવ્ય જે શ્રાવકે કર્યા હોય તિહાંથી લઈ અપર શ્રાવક પોતાનો મેલાપી હોય તિહાંને ઘેર યતિએ ઉદીરણા કરી મુકાવવો નહિ, ગૃહસ્થ મલી મૂકે તે વારુ; તીર્થાદિકને ઠામે વિશેષ કારણે જયણા.

૪૧ તથા વિદ્યમાન ગચ્છનાયકે સંબંધ ટાલ્યો હોય તોહે પણ અપરગચ્છનાયકને ન આશ્રયા હોય તિહાંલગે (ત્યાંસુધી) ગચ્છ તથા ગીતાર્થની નિશ્રા ન મુકવી, દિગ્બંધ તેહનો રાખવો અને જો અપરગચ્છનાયક કરે તે પણ પોતાના ગુરવાદિકના અનુયોગ હોય તે પરંપરાનો ગચ્છનાયક પંચ સંમત સૂરિમંત્રના પીઠ સંસ્થાપનયુક્ત કરીને તેહ નિશ્રા પણ વર્જવી.

૪૨ તથા એક સામાચારીના ગીતાર્થ એક વસતિ મધ્યે હોય તો વડલહુડાઈએ પટીઉં આપવું પણ ગૃહસ્થને પક્ષપાતે કલેશ ઉદીરવો નહી, તેહની આજ્ઞાથી વ્યાખ્યાનાદિકનો વ્યવહાર સાચવવો.

ઈત્યાદિક મર્યાદાપટ્ટક સર્વસંવેગી સમુદાયે પાલવા–પલાવવા વિશેષ બોલ શ્રી જગચ્ચંદ્રસૂરિકૃત મોટા પટ્ટાથી જાણવા, તદનુસાર શ્રી આણંદવિમલસૂરિપ્રસાદિકૃત ૫૭ બોલ, ભ૦ શ્રીહીરવિજયસૂરિપ્રસાદીકૃત ૩૬ બોલ, ભ૦ શ્રી વિજયદાનસૂરિપ્રસાદીકૃત ૩૫ બોલ એવં ભલી રીતે મર્યાદા પાલવી. અત્ર પં. જયસોમગણીમતં, પં૦ જસવિજયગણી ગ૦, સત્યવિજય ગ૦, ઋદ્ધિવિમલ ઋ૦, મણીચંદ્ર ઋ૦, વીરવિજય.

મહામંત્રી તેજપાળ અને તેમની
પત્ની અનુપમા દેવી.

મહામંત્રીશ્વર શ્રી વિમળશાહ.

મહામંત્રી વસ્તુપાલ અને તેમની
બન્ને સ્ત્રીઓ.
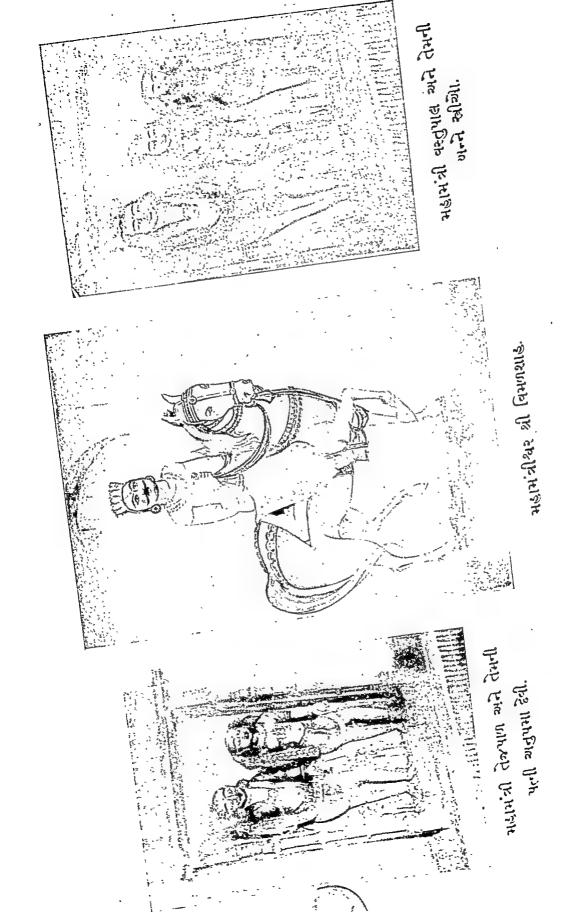
શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ B.A.LL.B.
Advocate.

[મૂળ બિકાનેરવાસી નાહટા કુટુંબના કલકત્તા વગેરે સ્થળે વ્યાપાર ખેડતા સાહિત્યરસિક શ્રીયુત અગરચન્દ નાહટા અને ભંવરલાલ નાહટા કે જેમણે 'યુગપ્રધાન શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ' એ નામનો જીવનચરિત ગ્રંથ પરિશ્રમપૂર્વક બને તેટલો સપ્રમાણ લખીને હમણાં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમના તરફથી 'ઉપાધ્યાય શ્રી સિદ્ધિચંદ્રગણિવિરચિત મહોપાધ્યાય શ્રી ભાનુચન્દ્ર ગણિ પ્રભાવક પુરુષ-ચરિત મહાકાવ્ય'ની પ્રત બિકાનેર પુસ્તકભંડારમાંથી મેળવી મને મારી વિનતિથી પૂરી પાડી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું. તે પ્રત ચરિત્રનાયક ભાનુચંદ્ર ગણિ શિષ્ય દેવચન્દ્ર ગણિ પંડિત વિવેકચન્દ્ર ગણિ શિષ્ય મુનિ ગુણચંદ્રે લખી છે. આ ચરિત સિદ્ધિચંદ્ર કે જેણે પ્રાયઃ વૃત્તિકાર-ટીકાકાર તરીકે ઘણા ગ્રંથો પર વૃત્તિઓ રચી છે તેની સ્વતંત્ર કૃતિ છે. આખો ગ્રન્થ સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્યબદ્ધ છે. ભાષા મોટા મોટા (high sounding) શબ્દોથી પૂરિત છે અને તે કર્ત્તાનું પાંડિત્ય બતાવે છે. તેમાં અકબર અને જહાંગીર બાદશાહના દરબારમાં ૨૩ વર્ષ રહીને જે ઘટના બની તેનું મુખ્યત્વે વર્ણન છે. ક્યાં અને કેને ત્યાં જન્મ? ક્યારે અને ક્યાં દીક્ષા? વગેરે હકીકત લેશ માત્ર આવતી નથી. ઋષભદાસના હીરસૂરિરાસમાંથી જણાય છે કે ભાનુચંદ્ર તે મૂળ સિદ્ધપુરના વણિક રામજી અને રમાદેના પુત્ર ભાણજી. તેના વડિલ ભાઈનું નામ રંગજી. બંને ભાઈઓએ સાથે દીક્ષા લીધી. આ વડિલ ભાઈનું દીક્ષા-નામ રંગચંદ્ર હતું એમ આ ચરિત પરથી જણાય છે. સિદ્ધિચંદ્ર પણ એક ઈભ્યપુત્ર-વણિકપુત્ર હતા ને ગૂજરાતમાં દીક્ષિત થયા હતા. આ રીતે ભાનુચંદ્ર ને સિદ્ધિચંદ્ર તળ ગૂજરાતના હતા. એ ગૂજરાતીઓએ મહાન્ વિદ્વત્તા અને પ્રતિભા બતાવી મોગલ બાદશાહના દરબારમાં ભારે સન્માન અને લાગવગ મેળવ્યાં હતાં અને શાસનપ્રભાવનાનાં કાર્યો—શત્રુંજય પર લેવાતા કરને રદ કરાવવો વગેરે-કર્યાં, એ મહત્ત્વની વાત છે. —**સંપાદક.**]

અકબરના દરબારના વિદ્વાનો-સંતો-ઓલિયા વગેરેના પાંચ ભાગ આઈને અકબરીમાં પાડેલ છે તેમાં પ્રથમ વર્ગમાં પોતાના સીતારાના પ્રકાશમાં બાહ્ય તેમજ આંતરિક વસ્તુ-ઓના ગુપ્ત ભેદો-રહસ્યો જોઈ શકનારા અને પોતાની સમજ તથા દૃષ્ટિ-વિશાળતાથી

વિચારના પ્રદેશો જાણી શકનારાનો મૂકયો છે ને તેમાં જૈનોમાંથી માત્ર તપાગચ્છના પ્રસિદ્ધ આચાર્યશ્રી હીરવિજયસૂરિને અન્ય જૈનેતરો સાથે મૂકેલ છે; જ્યારે પાંચમો વર્ગ નકલ (પુરાવા) પર આધાર રાખતા વિદ્વાનોને સમજનારાઓનો છે તેમાં જૈનોમાંથી માત્ર બે જ વ્યક્તિ નામે વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર(ભાણુચંદ)ને અન્ય સાથે મૂકેલ છે. આ ભાનુચંદ્ર એક સમર્થ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા અને તેના શિષ્ય નામે સિદ્ધિચંદ્ર પણ મહાવિદ્વાન્ હતા. બંને ઉપાધ્યાય પદવીથી વિભૂષિત હતા. એ બે ગુરુ–શિષ્યે સાથે રહી મોગલ સમ્રાટ્ અકબર અને જહાંગીરના દરબારમાં ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. તે બંનેના જીવન, લેખન-કાર્ય વગેરે સંબંધી કંઇ વિસ્તારથી જણાવવાનો આ લેખનો પ્રયાસ છે. ટૂંકમાં જાણવા માટે જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' પૃ. ૫૪૯–૫૨, ૫૫૪, ૫૫૮, ૫૯૫–૬.

સદ્ભાગ્યે ઉક્ત સિદ્ધિચંદ્રકૃત ઉક્ત સ્વગુરુ શ્રી ભાનુચંદ્રનું જીવનચરિત સંસ્કૃત મહાકાવ્ય તરીકે કાવ્યબદ્ધ મળી આવ્યું છે અને તે પણ ભાનુચંદ્રના શિષ્ય દેવચંદ્રના શિષ્ય વિવેકચંદ્રના શિષ્ય ગુણચંદ્રના હસ્તાક્ષરે લખેલી પ્રતમાં, તેથી ઘણી વિશ્વસનીય અને અપ્રકટ હકીકતો ઉપલબ્ધ થઈ શકી છે. પ્રત અતિ શુદ્ધ તો નથી પણ પ્રાયઃ અશુદ્ધ છે, છતાં પરિશ્રમ લઈ, બને તેટલી કાળજી રાખી તેનો સાર અત્રે આપવામાં આવે છે.

પ્રથમ ઋષભદેવ, શાન્તિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન પ્રભુની સ્તુતિ કરી જેનું પોતે વર્ણન કરી શકે તેમ નથી એવા સ્વગુરુ ભાનુચંદ્ર વાચકનું વર્ણન પ્રગલ્ભતાથી કાવ્યમાં આપવાનું સાહસ કરે છે: તે ભાનુચંદ્ર કેવા હતા તે પ્રથમ જ ૯ થી ૧૨ નંબરના શાર્દૂલ છંદમાં જણાવે છે:—

यः सर्वार्थसहस्रसहस्रमहसः शुद्धा सहस्राभिधाः,
शाहि श्रीमदकब्बरक्षितिपतेरध्यापयामासिवान् ।
यस्मै सोऽपि समस्तजन्तुहननव्यापेध शत्रुंजय–
क्षोणिभृत्करमोचनप्रभृतिकृत् प्रादात्स्फुरमानकम् ॥ ९ ॥

खेनावृत्ति वसंतराजविवृती वृत्तिश्च कादम्बरी,
श्रीसारस्वतवृत्तयश्च विवृतिः काव्यप्रकाशस्य च ।
नाम श्रेणिविवेकपूर्वकविलासग्रन्थवृत्ती तथे–
त्यादिन्यो रचयांचकार रुचिरग्रन्थाश्च निर्ग्रन्थराट् ॥ १० ॥

सर्वे निर्विषयीकृता यतिजनाः श्रीमज्जिहांगीरभू–
भर्त्रा गूर्जरमण्डले स्वस्वविधे सत्कृत्य यः स्थापितः ।
श्रीमद्वाचकसिद्धिचंद्रगणियुग्युक्तं युगान्ते मरुत्,
कैलाशान्वितमेरुतो परमगं कं कं न चाकम्पयत् ? ॥ ११ ॥

स श्रीवाचकभानुचंद्रमुनिपः प्राप्तप्रतिष्ठोऽभवत्,
शाहि श्रीमदकब्बरनरवरं सम्बोध्य सो भाग्यभूः ।
तस्माचार्हतशासनस्य महिमा त्यर्थं यथा पप्रथे,
तद्वृत्तान्तलवः सवर्णनिकरैरुत्कर्णमाकर्ण्यताम् ॥ १२ ॥

—જેણે સર્વાર્થસાધક એવા સૂર્યનાં સહસ્ર નામો શુદ્ધ રીતે પાતશાહ શ્રી અકબ્બરને પઢાવ્યા, જેને તે અકબર બાદશાહે જ સર્વ જીવના વધના નિષેધનું, શત્રુંજય ગિરિ પર કર માફ કરવા આદિનું ફરમાન આપ્યું,

જે નિર્ગ્રન્થરાજે ખેનાવૃત્તિ[1] (?), વસંતરાજ શકુન પર વૃત્તિ[2], કાદંબરી પર વૃત્તિ[3], સારસ્વત વ્યાકરણ પર વૃત્તિ[4], કાવ્યપ્રકાશ પર વૃત્તિ[5], વિવેકવિલાસ ગ્રંથ પર વૃત્તિ[6] આદિ અનેક રુચિર ગ્રંથો રચ્યા અને જહાંગીર બાદશાહે સર્વ યતિઓને દેશં-બહાર કર્યા ત્યારે જેણે સત્કૃત્યથી સ્થાપિત કરી, વાચક સિદ્ધિચંદ્રને સાથે રાખી મહાન્ પવનની પેઠે કંપાવ્યા (?)

તે વાચક ભાનુચંદ્ર કે જેણે અકબ્બર બાદશાહને સંબોધી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી અને આર્હત(જૈન)શાસનનો મહિમા વિસ્તાર્યો હતો તેનો લેશમાત્ર વૃત્તાંત થોડા અક્ષરોમાં કહું છું તે સાંભળો.

પછી કાલિન્દી(યમુના) તટે આવેલ ઉગ્રસેનપુર(આગ્રા)નું (૧૩–૩૮), અકબ્બરનું (૩૯–૬૫), તેના મિત્ર શેખ અબુલફ્જલનું (૬૬–૭૭) વૃત્તાંત આવે છે. તે શેખને દંડનાયક બનાવી સેના સાથે પોતાના પુત્ર મુરાદ સામે મોકલ્યો, તે મુરાદ મરણ પામ્યો એટલે શેખને 'દલથંભન' ની પદવી આપી એમ શેખના તે વર્ણનમાં જણાવ્યું છે.

---

૧ ખેનાવૃત્તિ–'ખ' એટલે આકાશ, 'ઇન' એટલે સ્વામી એટલે સૂર્ય પર વૃત્તિ, તે સૂર્યસહસ્ર નામમાલા હોય યા સૂર્યનાં નામો પર વૃત્તિ હોય. ઉક્ત સૂર્યસહસ્ર નામની પ્રત મળે છે. અપ્રસિદ્ધ છે.

૨ એટલે વસંતરાજકૃત શકુન શાસ્ત્ર પર ટીકા કે જે સં. ૧૯૪૦ માં શિલાછાપમાં મુંબઇના જગદીશ્વર શિલાયંત્રમાં જયપુરના જ્યોતિર્વિદ જટાશંકરસુત શ્રીધરે છપાવી. શિરોહીમાં અખયરાજ (બીજો કે જે સુલતાનસિંહ પછી રાજસિંહ પછી ગાદીએ આવ્યો, મૃત્યુ સં. ૧૭૩૦. વિશેષ માટે જુઓ शिरोही का इतिहास પૃ. २४९–२६२.)ના રાજ્યમાં રચી ને સિદ્ધિચંદ્રે સંશોધી.

૩ પ્રસિદ્ધ (નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુંબઇ). તેના પૂર્વાર્દ્ધની ટીકા, જ્યારે ઉત્તરાર્ધની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રે કરેલી છે.

૪–૫ અપ્રસિદ્ધ અને અનુપલબ્ધ.

૬ સં. ૧૬૭૧ માં રચેલી, ને સં. ૧૬૭૮ માં લખાયેલી પ્ર. કાંતિવિજયજીના ભંડારમાં છે.

એક વાર અકબરે ગૂજરાતથી આવનારા સામન્તોને પૂછ્યું કે ગૂજરાતમાં તપસ્વી, નિઃસ્પૃહ, દાન્ત, સૌમ્યમૂર્ત્તિ, જિતેન્દ્રિય એવી વ્યક્તિ કદી સાંભળી કે જોઇ છે? શ્રી હીરસૂરિજી તેવા છે એમ સંભળાય છે એવો ઉત્તર મળતાં ગૂજરાતના સૂબા **સાહિબખાન**[1] ઉપર ફરમાન મોકલ્યું કે તેમને આગ્રે મોકલવા. સૂબાએ રાજદ્રંગ(અમદાવાદ)ના શ્રાવકોને પૂછતાં હીરસૂરિ ગંધાર બંદર છે એમ જાણી ત્યાંથી તેડાવ્યા. આચાર્ય અહમ્મદાવાદ આવ્યા. સાહિબખાન સાથે સુહૃદ્‌ગોષ્ઠિ કરી. વાહનાદિ વસ્તુઓ લેવાની ખૂબ વિનતિ સૂબાએ કરી પણ આચાર્યે જૈન નિઃસ્પૃહ સાધુ હોઈ કંઇપણ ગ્રહણ કર્યું નહિ. ઉપાશ્રયે આવી પ્રસ્થાન કરી ક્રમે ફત્તેપુર (સીક્રી) આવ્યા. અનેક વાદ્યના નિર્ઘોષવડે શ્રી સંઘે અને સ્થાનસિંહ પ્રમુખ સર્વેએ સન્માન કર્યું અને મુદ્રાવડે તેમની અંગપૂજા કરી. તે જ દિને અબુલફજલદ્વારા અકબર પાદશાહ સાથે મેળાપ થયો. દયામૂલ ધર્મ સાંભળી શિકારનો શોખીન બાદશાહ કોમળ ચિત્તનો થયો અને આચાર્યના દર્શનથી સંતુષ્ટ થઇ, હાથ જોડી કહ્યું: 'આપ નિઃસ્પૃહને બીજું શું દાન ઉચિત થાય? અમારા મહેલમાં જૈન પુસ્તકભંડાર છે તેને ગ્રહણ કરી અનુગ્રહ કરો.' આટલું બોલતાં તે ચિત્કોશ (જ્ઞાનભંડાર) લઇ આવી તેના અધિકારીએ અર્પણ કર્યો. પછી બાદશાહ પુનઃ બોલ્યો: 'આપને અમારી પાસેથી જે કંઇ લેવાનું ઇષ્ટ હોય તે અનુગ્રહ કરી લ્યો' ત્યારે સૂરિએ પર્યુષણપર્વના આઠ દિનોમાં સર્વ જન્તુની અહિંસા પળાવવાની યાચના કરી, એટલે બાદશાહે તે દિવસો તથા ચાર પોતાના તરફથી અન્ય એમ બાર દિવસો તે માટે કરી આપ્યા. આમ બાદશાહ સાથેના મેળાપથી લાભ થયો. તે દેશમાં વર્ષા ગાળી, ત્યાં **શાન્તિચંદ્ર** ઉપાધ્યાયને મૂકી ગૂજરાત પ્રત્યે હીરસૂરિએ પ્રયાણ કર્યું, અને રસ્તે સર્વ ગામને પ્રતિબોધ આપતા પોતે ગૂર્જરભૂમિમાં આવ્યા. સૂરિના ગમન પછી બાદશાહ **લાભપુર** (લાહોર) આવ્યો.

બીજો સર્ગ—અહીં લુમ્પાકોના મત(લોંકામત—હાલના સ્થાનકવાસી મત)માં [2]**હાનર્ષિ** નામના એક બુદ્ધિશાલી સાધુ થયા. તેમણે સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરી ચિત્તચક્ષુથી જિનપ્રતિમા જોઇ ને તેથી તે મતમાંથી નીકળવા ઇચ્છા કરી. પછી તેમણે પોતાના શિષ્યો સહિત તપાપક્ષનો આશ્રય લીધો. તેમના શિષ્યોમાં મુખ્ય [3]**સકલચંદ્ર** નામના વાચક (ઉપાધ્યાય) થયા તેમણે 'સત્તરભેદી પૂજા'ની પ્રવર્ત્તના કરી કે જે પૂજા અત્યારસુધી દરેક શહેર અને ગામમાં ગવાય છે. તેમના અનેક શિષ્યો થયા કે જેમાં **સૂરચન્દ્ર**

---

૧ સાહિબખાન-(શાહાબુદ્દિન અહમદખાન) મૂળ માલવાનો સૂબો કે જેને સને ૧૫૭૭ ના અંતે ગૂજરાતનો સૂબો નીમવામાં આવેલ. તે સને ૧૫૮૩ સુધી ગૂજરાતનો સૂબો રહ્યો.

૨ હાનર્ષિ-કાદંબરી ટીકામાં દાનર્ષિ છપાયું છે, પણ આ ચરિતમાં હાનર્ષિ જણાવેલું છે.

૩ સકલચંદ્ર-તેની ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧, પૃ. ૨૭૫. તેની 'સત્તરભેદી પૂજા' વિધવિધ રાગમય છે અને સંગીતકુશલ પાસે હજુ પણ ગવાતી પ્રચલિત છે.

અને [1]શાન્તિચંદ્ર એ નામના મુખ્ય હતા સૂરચંદ્ર સૂર્ય જેવા બુદ્ધિશાળી હતા અને તેમની પ્રતિભા એવી હતી કે જાણે તેઓ કૃષ્ણભારતી હોય નહિ; તેથી વાદમાં અનેક વાદીને જીતતા. તેમના મુખ્ય શિષ્ય **ભાનુચંદ્ર** નામના થયા અને ગુરુ પાસેથી અનેક વિદ્યા શિખ્યા. તેમના પર પ્રીતિથી પ્રેરિત થઇ **હીરસૂરિએ** પોતે 'પ્રાજ્ઞ' (પંડિત) પદ આપ્યું. તે ભાનુચંદ્રે અનેક શ્રીમંતના પુત્રોને દીક્ષા આપી. નામ પ્રમાણે તેમનામાં ગુણો હતા. **હીરસૂરિએ** તે પંડિતથી શાસનોન્નતિ થશે એમ ધારીને તેમને **અકબર** બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. તેઓ ગુરુવચન પ્રમાણ કરી લાભપુર (લાહોર) પહોંચ્યા. શેખમિત્ર (અબુલ-ફજલ) દ્વારા બાદશાહને મળ્યા કે જે **ભાનુચંદ્રથી** અતિ મુગ્ધ થયો. તેના પ્રશ્નોનું ભાનુચંદ્રે સમાધાન કર્યું. બાદશાહે દ્વારપાલને બોલાવી જણાવ્યું કે એમને મારી પાસે આવતાં કદી રોકવા નહિ. હમેશાં તેઓ બાદશાહ પાસે જતા. શેખને ષડ્દર્શનસમુચ્ચય શીખવાની ઇચ્છા થઈ, બાદશાહે પણ તે પોતાને શીખવું છે એમ જણાવ્યું એટલે **ભાનુચંદ્ર** શીખવતા ને શેખ હમેશાં લખી લેતા. આથી તેઓ વચ્ચે પ્રીતિ જામી. હવે પોતાને સ્વસ્થાનથી પ્રસ્થાન કરવું પડશે એ વાત શાંતિચંદ્રથી જાણી શેખે બાદશાહને કહેતાં તેણે જેમ ઇષ્ટ લાગે તેમ કરો અને મારી પાસે જે આવેલા તે સર્વનું રક્ષણ થવું જોઇએ એમ જણાવ્યું. શેખે શાંતિચંદ્રને બોલાવી કહ્યું કે બાદશાહે પ્રસ્થાન કરવાની રજા આપી છે ને ભાનુચંદ્રને રક્ષણ આપ્યું છે તેથી શાંતિચંદ્રે શેખની અનુજ્ઞા લઇ પ્રસ્થાન કર્યું ને તેઓ ક્રમે કરી ગૂર્જરદેશ આવ્યા. પછી ભાનુચંદ્રનાં અનેક સુકૃત્યો શેખની સહાયથી થવા લાગ્યાં. સૂર્યનાં સહસ્ર નામો જોઈતાં હતાં તે બ્રાહ્મણો પાસેથી મળ્યાં નહિ. કોઈ વિદ્વાને તે પૂરાં પાડ્યાં તે જોઇ બાદશાહે આનંદિત થઈ કહ્યું 'મારી પાસે તેને ભણવા માગું છું.' એવો ભણાવનાર તો ઇંદ્રિયજય કરનાર બ્રહ્મચારી જ અધિકારી છે એમ કહેવામાં આવતાં બાદશાહે ભાનુચંદ્રને કહ્યું કે આપ જ તેવા ગુણો ધરાવનાર હોઈ મારી પાસે હંમેશાં પ્રાતઃકાલે ભણો. આથી ભાનુચંદ્ર હંમેશા સવારે જઇ અકબર પાસે [2]સૂર્યસહસ્રનામ ભણતા. આમ થતાં તેમની કીર્ત્તિ ઘણી વિસ્તાર પામી. (૧૦૯)

એક વખત ભાનુચંદ્રજીએ દીનોના ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા થઇ બાદશાહને જણાવ્યું કે અષ્ટાન્હિકા દિને દીધેલું દાન શતગણું થાય છે. આ સાંભળી બાદશાહે કહ્યું: 'દુઃખીઆંને સ્વર્ણાદિ દાન પોતે આપવાનું યોગ્ય ધારે છે.' પછી સ્નાન કરી, શ્વેત વસ્ત્ર સજીને સભામાં બેસી દીન–દુઃખીઆંને સુવર્ણમુદ્રા–છ હજારનું દાન કર્યું. આમાંથી મુનિ-

---

૧ શાંતિચંદ્ર–'કૃપારસકોશ' કે જે મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત બહાર પડી ગયો છે ને જેમાં અકબરનાં અહિંસા માટે કરેલાં સુકૃત્યોનું વર્ણન છે તેના કર્ત્તા; ભાનુચંદ્રના કાકા ગુરુ. જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ. ૫૫૩.

૨ આ કારણે સિદ્ધિચંદ્રે પોતાના દરેક પુસ્તક–ટીકા અંતે ભાનુચંદ્રનાં વિશેષણોમાં, પ્રથમ વિશેષણ 'पातशाह श्री अकबर जलालदीन श्री सूर्यसहस्रनामाध्यापक' આપેલ છે.

શ્રીને લેવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી પણ તેમણે લીધી નહિ, કારણ કે તેઓ નિઃસ્પૃહ મુનિ હોઈ તેની ઇચ્છા ધરાવે જ નહિ.

તે જ વખતે અજીજ [1]કોકાની વિજ્ઞપ્તિ આવી કે લડાઇમાં [2]જામને જીતીને તેના બધા માણસને પકડેલ છે. આ સાંભળી શાહ રાજી થયો અને ગુરુને સત્કાર આપ્યો ને પૂર્ણપાત્ર[3] હ્યો એમ કહ્યું. ગુરુએ કહ્યું 'મારા પર અનુગ્રહ કરી સૌરાષ્ટ્ર-દેશના બંદીવાનોને છોડી મૂકો.' આ પ્રાર્થના પર વિચાર કરી બાદશાહે કહ્યું '(તે બંદીવાનોને છોડી મૂકવાની) આપની પ્રાર્થનાનો ભંગ ન થાઓ. તેને છોડી મૂકવા એ તો નજીવી વાત છે, પણ આપની પ્રાર્થનાથી સર્વ સૌરાષ્ટ્ર આપને આપી દેવામાં આવે છે.' તે જ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂકવાનું ફરમાન લખાવી તેમાં પોતાની મહોર મારી ગૂર્જર મંડલમાં મોકલાયું.

લાહોરમાં પૂર્વે ઉપાશ્રય નહોતો તેથી તે માટે ચિન્તા થતાં ગુરુએ શાહને વાત કરી કે આ મોટા શહેરમાં દૂર સ્થાનેથી મારે આવવું પડે છે, વળી તે સ્થાન મને અનુકૂળ નથી. શાહે કહ્યું: 'મારાં અનેક મહેલો છે, ભવ્ય સ્થાનો છે તેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે હ્યો.' તેમણે જણાવ્યું કે 'તેમાંનું એક પણ અનુકૂલ નથી; મુનિસ્થાન માટે અનુકૂલ જમીન આપો.' શહેર વચ્ચે સારી જમીન આપીને તે પર સંઘે સ્ફટિક પત્થરવાળા શિખર-વાળો ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. તેની મધ્યમાં શાંતિનાથજીનું ચૈત્ય બંધાવ્યું ને તેને સુવર્ણના કલશ મૂકાવ્યા. (૧૩૯)

એક વખત મૂલ નક્ષત્રમાં બાદશાહના મોટા પુત્રને (સલીમને) ત્યાં પુત્રી જન્મી; તે કંઇક પિતાને કષ્ટનું સૂચક છે એમ શિષ્ટોએ જણાવ્યું. બાદશાહે ગુરુને આ વિઘ્નનો શો પ્રતિકાર એમ પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે જિનમંદિરમાં અષ્ટોત્તરશત સ્નાત્ર કરવામાં આવે તો વિઘ્નો જાય. બાદશાહે કહ્યું: 'તરતજ તે આપના ઉપાશ્રયે કરો-હું પોતે શેખૂજી (સલીમ-મોટો પુત્ર-પછીથી થયેલ જહાંગીર) સાથે આવીશ.' પછી તે કરવાનો આદેશ સ્થાનસિંહને અપાયો. મહામોટા આડંબરથી તે મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ગુરુના ગુણોથી ખેંચાઈ અસંખ્ય જનોની મેદની થઈ. અહીં બાદશાહે તે વખતે ખરતરગચ્છના મુખ્ય શ્રાવક અને રાજમાન્ય કર્મચંદ્રને પણ મોકલ્યા. પાયદલ સામન્ત રાજાઓ સહિત

---

૧ અજીજ કોકા—મિરઝા અઝીઝ કોકલીશ-મિરજા અજીઝ કોકા-કે જેને ખાને આઝમ (મોટા આઝમ)-આઝમખાન કહેતા, તેણે સન ૧૫૮૮ થી ૧૫૯૨ સુધી અમદાવાદના સૂબા તરીકે કામ કર્યું હતું. જુઓ મિરાતેઅહમદી.

૨ જામ—જામ સંતોજી-સતરશાલજી (શત્રુશલ્યજી).

૩ ઉત્સવમાં મિત્રો જે બલથી વસ્ત્ર માળા આદિથી પૂર્ણપાત્ર લે છે તે પૂર્ણપાત્ર એવો એક શ્લોક આપી આ પ્રતમાં બતાવ્યું છે.

બાદશાહે પણ હાજરી આપી. થાનસિંહાદિએ પછી સ્નાત્રવિધિ કરી, શેખૂજી સહિત બાદશાહ જિનાગ્રે ઊભા રહ્યા અને ગુરુએ પોતે ભક્તામર મહાસ્તોત્ર સંભળાવ્યું. ગર્ભગૃહમાંથી શાહ રંગમંડપમાં આવ્યો. શાહ અને સલીમ બંને ગુરુ પાસે ઊભા રહ્યા. સ્નાત્ર કરી સ્થાનસિંહે હાથી અને ઘોડાની શાહ પાસે ભેટ ધરી. તેરસો સુવર્ણમુદ્રાની મોતીની માળા મંત્રી કર્મચંદ્રે શાહના વડા પુત્ર(સલીમ)ને ભેટ ધરી.[1] તેમ બીજા શ્રાવકોએ જુદી જુદી જાતની ભેટ ધરી. પછી બાદશાહે સુવર્ણપાત્રનું સ્નાત્ર-જલ પ્રીતિપૂર્વક બંને નેત્ર પર લગાડી અંતઃપુરમાં મોકલી આપ્યું. શાહ ને યુવરાજની સુખશ્રેણી વધી. (૧૬૮)

એક વખતે ગુરુ રાજસભામાં બાદશાહને શિખવતા હતા. બાદશાહે હર્ષિત થઇ એવી કઇ મુખ્ય પદવી તમારા સંપ્રદાયમાં છે એ પ્રશ્ન કર્યો. મોટામાં મોટી આચાર્યની અને તે પછીની ઉપાધ્યાયની છે એમ ઉત્તર અપાયો ત્યારે મેં તમને આચાર્યની પદવી આપી એમ થાઓ એમ બાદશાહે કહેતાં, ભાનુચંદ્રજીએ જણાવ્યું કે આચાર્યની પદવી તો હીરસૂરિની છે અને તે માટે તેઓ જ યોગ્ય છે. આથી બાદશાહને તેમનું નિઃસ્પૃહત્વ અલૌકિક છે એમ સમજાયું.

અન્યદા શેખે (અબુલફજલે) બાદશાહને ભાનુચંદ્રજીને ઉપાધ્યાય પદ આપવું યોગ્ય છે એમ કહ્યું. ઉપાશ્રયમાં જઇ એ વાત સર્વ શ્રાવકોને બોલાવી કહી. બધા આનંદ પામ્યા, તેમાંથી ઉચિતબુદ્ધિ એવા એક આગેવાને શેખજીને કહ્યું કે અમારામાં એવી પરંપરાગત રીતિ છે કે પદપ્રદાન વગેરે ગુરુને આધીન છે, તેથી બાદશાહની આજ્ઞા લઇને અમારા ગુરુને લખવું ઘટે. એટલે શેખજીએ બાદશાહનું ફરમાન લખી રાજધન્યપુર(રાધનપુર)માં ગુરુ(આચાર્ય હીરસૂરિ)ને મોકલ્યું. આ ફરમાનને પ્રમાણ ગણી હીરસૂરિએ પોતે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ વાસક્ષેપ મોકલી લેખદ્વારા પછી ઉપાધ્યાય પદ ભાનુચંદ્રને આપ્યું.[2]

---

૧ આ વાતનું તત્કાલીન પ્રમાણ કર્મચંદ્ર મંત્રી પ્રબંધમાં ઢાલ ૮ માં મળે છેઃ—

> મૂલ નક્ષત્રિ જાયઇ સુતા, શ્રી શેખૂનઇ જાણિ રે
> સાહિ હુકમિ શાંતિક કીયઉ, હેમ રજત કુંભ આણિ રે
> તિહાં મંગલેવઈ આવીયઉ, શ્રી સલેમ સુરતાન રે
> ભેટિ સહસ દસ રૂપ્યની, દેખિ ભયઉ હયરાન રે
> શાંતિક જલ લેઇ કરઇ, અંતેઉરનઇ સંગિ રે
> શ્રી જી નયનિ લગાવીયઉ, મંત્રિ રહઈ રલી રંગિ રે.

વળી આના સમર્થનમાં જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૩ કડી ૩૮ થી ૪૫. તેમાં 'શેખજી'ને બદલે 'શેખૂજી' જોઇએ કે જે સલીમનું બીજું નામ છે. (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ)

૨ આના સમર્થનમાં જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૩ કડી ૪૬ થી ૪૮ અને પૃ. ૧૮૪ કડી ૧ થી ૩.

આ રીતે પંડિત હાનર્ષિ ગણિ પ્રભૃતિની પટ્ટપરંપરાનો પ્રાદુર્ભાવ, બાદશાહ સાથે મેળાપ, સૂર્યસહસ્ર નામનું તેને અધ્યાપન, અષ્ટોત્તરશત સ્નાત્રનું વિધાન, ઉપાશ્રયનું નિર્માપણ ને ત્યાં વાસ, ઉપાધ્યાયપદનું દાન આદિનું વર્ણન કરતો બીજો પ્રકાશ સમાપ્ત થયો. (૧૮૭)

ત્રીજો પ્રકાશ—હવે સિદ્ધાદ્રિ(શત્રુંજય)ના કરથી કેમ મુક્તિ થઇ તે વાત કહેવાય છે. એક વખત સવારમાં અકબર શાહ રાજસભા ભરી બેઠો હતો તે વખતે કોઈ કાશ્મીરથી આવેલ દ્વારે ઊભો હતો તેને ન રોકતાં અંદર આવવા બાદશાહે હુકમ કર્યો. તેણે કાશ્મીર દેશનું સૌન્દર્ય આદિનાં વખાણ કર્યાં, તેથી તે જોવાની ઉત્સુકતા થઇ. શેખ આદિએ ઉત્સાહિત કરતાં બાદશાહે ત્યાં જવા માટે પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરી. મોટા રસાલા સાથે તે નીકળ્યો.[1] તેના આગ્રહથી ગુરુએ પણ પ્રસ્થાન કર્યું. ક્રમે ભમ્ભરના કાંઠે શ્રમાકુલ સૈન્ય જોઇ ત્યાં કેટલાક દિવસ શાહે વિસામો લીધો. આ વખતે વિમલાદ્રિ (શત્રુંજય) મહાતીર્થને પોતાનું કરવા ખરતરો તત્પર હતા અને તે માટે છાના પ્રયત્ન કરતા હતા. ગુરુએ આ જાણી શેખને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે અમારું આ પુંડરીક નામનું તીર્થ લેવા ઇચ્છે છે. ત્યાં તો બાદશાહ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ગુરુ પણ ચાલ્યા. જ્યાં વિસામો લે ત્યાં થોભતા. રત્નપંજાલ, પીરપંજાલ આદિ પર્વતોને ઉલ્લંઘી આખરે શ્રીનગર પહોંચ્યા. રવિવાર આવ્યો એટલે સવારે સૂર્ય નામોનું અધ્યાપન કર્યા પછી ગુરુએ બાદશાહને વિજ્ઞપ્તિ કરી ‘ સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય તીર્થ છે ત્યાં યાત્રા કરવાનું મન હીરસૂરિ રાખે છે. ત્યાંના અધ્યક્ષો દરેક મનુષ્ય પાસેથી કર લે છે તો તેમાંથી મુક્તિ કરવાની કૃપા કરીને આનંદ આપો. ’ શાહે આજમખાનના જ્યેષ્ઠ પુત્રને કહ્યું કે હીરસૂરિ શત્રુંજયની યાત્રા કરવા આવે ત્યારે કોઈ પણ શ્રાવકનો કર લેવો નહિ; આ બાબતના ખબરનો પત્ર લખી ભાનુચંદ્રજીને આપી દેવો. આ પ્રમાણે પત્ર અપાતાં ભાનુચંદ્રે હીરસૂરિને મોકલી આપ્યો. હવે ખરતરોથી આ સહન ન થયું. તેમણે દીનસ્વરે તે તીર્થ તેમને આપવાની શાહને વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે શેખે કહ્યું ‘ શા માટે આવું અયોગ્ય બોલો છો ? ’ ‘ ઘણો કર આવવાથી રાજને મોટો લાભ છે. ’ એવું સાંભળી બાદશાહે ફરમાવ્યું કે યાત્રાર્થે જનાર મુનિઓ પાસેથી કર ન લેવો. (એટલે તે સિવાયના પાસેથી લેવો એમ ઠર્યું.) ભાનુચંદ્રને આથી તે તીર્થ પોતાનું કરી લેવાની તમન્ના લાગી ને શેખને તે માટે વિશેષે કહ્યા કર્યું. (૪૮)

હવે ત્યાં સમુદ્ર જેવું જૈનલંકા નામનું પચાશ ગાઉના ઘેરાવાવાળું તલાવ હતું. ગુરુ ત્યાં ગયા. બાદશાહ એક દિવસ ત્યાં આવી ચડ્યો. ત્યાં શીતલતા વ્યાપી ગઇ હતી. પદ્મો ખીલ્યાં હતાં. હિમ પડતો હતો. બાદશાહ પોતાના સુન્દર આવાસમાં જઈ ફૂલોનો

---

૧ અકબર કાશ્મીરમાં સને ૧૫૮૯ માં પહેલી વાર ગયો; પુનઃ એક વાર ગયો (ઇ. સ. ૧૫૯૭)—લાહડીકૃત સમ્રાટ્ અકબર.

આસ્વાદ કરતો હતો. તેણે ગુરુને અતિ–શૈત્યથી મ્લાન જોઇ બોલાવ્યા. તેમણે સૂર્યસહસ્ર નામનું અધ્યાપન કર્યું ને પછી જણાવ્યું કે બધાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરો છો, પણ મારી એક ઇચ્છા અતૃપ્ત રહે છે. શાહે તે શી છે તે જણાવવા કહેતાં ભાનુચંદ્રે નિવેદન કર્યું 'ભિક્ષા માત્ર પર જીવનારા, સાવદ્ય યોગને તજનારા અમોને કંઇ પણ અર્થ જોઇતો નથી, પરંતુ તીર્થનો કર છોડી દ્યો.' શાહે કહ્યું તેથી ઘણી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ છે. ગુરુએ કહ્યું બધો કર મળીને થઇ થઇને કેટલું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય ? (નહિવત્) શાહે શેખને હુકમ કર્યો કે તીર્થ પરના કરની મુક્તિનો પત્ર કરી આપો. શેખે લખ્યો. ગુરુએ તે હીરસૂરિના નામનો લખાવ્યો. પછી બાદશાહે પોતાની મહોર મારી ગુરુને આપ્યો. ગુરુએ શાહના હુકમથી તેના જ માણસો મારફત આચાર્યને તે મોકલી આપ્યો. આ ફરમાન પ્રાપ્ત થતાં હીરસૂરિએ સંઘ સાથે અનેક દેશ પસાર કરી તીર્થયાત્રા કરી. ત્યારથી સિદ્ધાદ્રિ(શત્રુંજય)ના કરની મુક્તિ યાત્રાર્થે જનારા બધા ય જૈનો માટે પ્રવર્તે છે. (૭૧)

હવે બાદશાહે તે તળાવથી પ્રયાણ કર્યું. કાશ્મીર કેદારને જોઇ ધીમે ધીમે રોહિતાસ નામના કિલ્લામાં આવ્યો. સર્વત્ર આજ્ઞા પ્રવર્ત્તાવી, પછી અવિચ્છિન્ન પ્રયાણ કરી ક્રમે બાદશાહ લાભપુર (લાહોર) આવ્યો. તે અકબ્બર બાદશાહ સમસ્ત શત્રુને પરાસ્ત કરનાર રાજાનો રાજા સમ્રાટ્ છે, ધરતીને એક છત્રે લાવનાર છે અને બબ્બર વંશમાં હંસ છે. (૭૬)

આ રીતે અકબરનું કાશ્મીર દેશમાં ગમન, વિવિધ આશ્ચર્યનું વિલોકન, શત્રુંજયાદિ સમસ્ત તીર્થના કરમાંથી મુક્તિ આદિ વર્ણનવાળો ત્રીજો પ્રકાશ સમાપ્ત થયો. (આના સમર્થનમાં જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૨ કડી ૨૭ થી ૩૫)

ચોથો પ્રકાશ—એકદા બાદશાહે દુર્જનશલ્ય[1] નામના અગ્ર શ્રાવકને બોલાવી પૂછ્યું કે હીરસૂરિના પટ્ટે કોને સ્થાપિત કર્યા છે ? તેણે વિજયસેનસૂરિનું નામ આપી તેનાં વખાણ કર્યાં, એટલે આનંદ પામી તેમને બોલાવવા શાહે ફરમાન લખી ભાનુચંદ્ર પર મોકલ્યું કે તે વિજયસેનસૂરિ પર મોકલે અને જણાવે કે લાહોર આવે. આ ફરમાન મળતાં તે સૂરિ શિષ્યો સહિત નીકળી દરેક ગામે દેશના આપતા લાહોર આવી પહોંચ્યા.[2] સુરત્રાણ(સુલતાન–અકબર બાદશાહ)ની આજ્ઞાથી શેખ અને સૈન્ય સાથે ભાનુચંદ્ર વાચક સૂરિની સામે જઇ તેમને લઇ આવ્યા. સૂરિ શાહને મળ્યા ને પછી ઉપાશ્રયે

---

૧ દુર્જનશલ્ય–દુર્જનસાલ–આ પ્રસિદ્ધ શ્રાવક સંબંધમાં કૃષ્ણદાસ નામના કવિએ સં. ૧૬૫૧ માં લાહોરમાં ' દુર્જનસાલ બાવની ' નામની કૃતિ હિંદીમાં બાવન છપ્પામાં રચી છે. જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ ' ભાગ ૧, પૃ. ૩૦૦. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે સંઘ કાઢી સૌરીપુરની યાત્રા કરી, જિનપ્રાસાદનો ઉદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી ને લાહોરમાં એક મંદિર કરાવ્યું હતું.

૨ સં. ૧૬૪૯ જેઠ શુદ ૧૨.

ગયા. ત્યારપછી વાચક ભાનુચંદ્રદ્વારા શાહને ત્યાં તેમના મુખ્ય શિષ્ય નંદિવિજય મળ્યા. તેની અવધાનકલા જોઇને વિસ્મિત થઇ 'ખુસ્ફહમ' (સુમતિ-સારી બુદ્ધિવાળા) એ બિરુદ તેને આપ્યું. આથી અસહિષ્ણુ થઇ બ્રાહ્મણોએ રામદાસ મહારાજદ્વારા શાહને જણાવ્યું કે આ વેદબાહ્ય લોકો છે, પરમાત્માના ઉપાસક નથી ને ખુદ બાદશાહને પણ પ્રણિપાત કરતા નથી. આ સાંભળી સુલતાને ક્રોધિત થઇ સૂરિને બોલાવ્યા. સૂરિએ જણાવ્યું કે બધું તેઓ સ્પર્દ્ધાથી બોલે છે. તે વખતે ભટ્ટાચાર્યે એવું કહ્યું કે તેમનાં શાસ્ત્રોમાં આ સૂરિ કહે છે તેવું નથી. શાહે શેખને કહ્યું કે આનો અને ભટ્ટાચાર્યે કહેલનો નિર્ણય તમારે કરવો. શેખે તેમને બધાને એક સ્થાને બોલાવી પૃચ્છા કરી. જગત્કર્ત્તા તરીકે શિવ માન્ય છે કે નહિ ? તેનો જવાબ ભટ્ટાચાર્ય સમક્ષ સૂરિએ આપ્યો. કર્માધીન જગત્ છે. સર્વજ્ઞ સિદ્ધ પુનઃ શરીર ધારણ કરતા નથી. સાંખ્ય આદિનો ઇશ્વરવાદ વગેરે સમજાવ્યો. શેખે બાદશાહને જણાવ્યું કે સ્વશાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહેલું છે તે પ્રમાણે તે સૂરિ જણાવે છે. સૂરિની જીત થઇ.[1] જૈન લોકોમાં આનંદ વર્ત્તાઇ રહ્યો, સૂરિની કીર્ત્તિ ફેલાઇ. (૪૭)

એક વખતે સૂરિને બોલાવી અકબરે કહ્યું કે પૂર્વે હીરસૂરિએ મારા વચનને પ્રમાણભૂત કરી ભાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું તે જ પ્રમાણે મારું માની આપ તે ઉપાધ્યાયપદની નંદિનો ઉત્સવ યથાવિધિ કરો. તે વાત સ્વીકારી સૂરિએ ઉપાશ્રયમાં સર્વ આગેવાન શ્રાવક સ્થાનસિંહાદિને બોલાવી નંદિ ઉત્સવ કર્યો અને ભાનુચંદ્રને બૃહદ્ વર્ધમાન વિદ્યા આપી. શેખે આ વખતે ૧૦૮ અશ્વોનું દાન યાચકોને કર્યું. લોકોએ રૂપ્યમુદ્રા સહિત શ્રીફલની પ્રભાવના કરી, શેઠીઆઓએ સુવર્ણધારા વર્ષાવી. બાદશાહે ગાય, ભેંસ આદિ જીવોના વધનો પ્રતિબંધ કરતું ફરમાન આપ્યું. સૂરિ આજ્ઞા લઇ નંદવિજય સાથે પછી ગૂર્જરમંડલે ગયા. (૬૭)

અહીં હીરસૂરિએ વિચાર્યું કે લાભપુર(લાહોર)માં શિષ્યોને પૂરો લાભ મળતો નથી તેથી તેમને દીક્ષા દઇ તેમાંના બે સહોદર નામે ભાવચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર એ નામના શિષ્યોને મોકલ્યા. તે બંનેમાં મોટો વૈયાવૃત્ય આદિ કરવામાં પ્રશસ્ય હતો ને નાનો કામદેવ જેવો સૌંદર્યવાન હતો. (૭૪)

એક વખતે કૌતુકથી આવેલ સિદ્ધિચંદ્રને બાદશાહે જોતાં તેમણે સાક્ષાત્ કામદેવ હોય નહિ એમ થયું; સૌંદર્યવાન્ અને સાથે વ્રતધારી. તેને માટે ભાનુચંદ્રને પૂછ્યું કે આ કોણ છે ? ઉત્તર મળ્યો 'મારો શિષ્ય છે, વૈરાગ્યથી વ્રત-દીક્ષા લઇ હમણાં જ ગૂર્જરત્રા (ગૂજરાત)માંથી મારી પાસે આવેલ છે. પ્રકૃતિથી વિનયી અને વ્રતી તેમજ અષ્ટાવધાની છે.' શાહે સભા સમક્ષ આઠ અવધાન કરવાનું કહેતાં તે કર્યાં એટલે સિદ્ધિચંદ્રને

---

૧ જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૯ થી ૧૯૮; વિજયપ્રશસ્તિ વગેરે.

'ખુસ્ફહમ' (સુમતિ)નું નામ આપ્યું, અને કહ્યું કે 'તારે મારા પુત્રો સાથે અહીં જ હમેશાં રહેવું.' તેને શાહ પોતે કદી બોલાવતા, કદી તે પોતે સ્વયં જતા અને અંતઃસભામાં જઈ શિખવતા. મહાભાષ્યાદિ, વ્યાકરણો, નૈષધાદિ કાવ્યો, ચિંતામણી પ્રમુખ તર્કશાસ્ત્ર, કાવ્યપ્રકાશ પ્રમુખ અલંકાર, છંદઃશાસ્ત્ર, નાટકો વગેરે સહેલાઇથી સર્વ શાસ્ત્રો થોડા વખતમાં શીખ્યાં અને શાહથી પ્રેરિત થઇ પારસી પણ શીખવતાં. (૯૧)

એ દરમ્યાન શાહની આજ્ઞા લઇ નંદિવિજય હીરસૂરિ પાસે ગૂર્જરમંડળમાં ગયા. ત્યાં હીરસૂરિ સ્વર્ગવાસ પામ્યા.[1] આ સાંભળી બાદશાહ બહુ ખેદ પામ્યો. અશ્રુપૂર્ણ આંખે વાચકશ્રીને કયે ગામે તે દેવ થયા એમ પૂછતાં ઉત્તર મળ્યો કે સૌરાષ્ટ્ર દેશના દ્વીપ (દીવ) બંદર પાસેના ઉના નામના શહેરમાં નિર્વાણ પામતાં તેમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર તે ગામની વાડીમાં કરવામાં આવ્યો, ને ત્યાં અકાલે આંબા ફલ્યા એ આશ્ચર્ય થયું તો ત્યાં તેમનો સ્તૂપ કરવા જમીન આપવી ઘટે. શાહે તે વાત માન્ય રાખી દશ વીઘા જમીનવાળું ક્ષેત્ર (ખેતર) પત્ર લખી આપ્યું. આ પત્ર ભાનુચંદ્રે પોતાના ભાઈ રંગચંદ્ર સાથે મોકલ્યું. એ પત્ર મળ્યા પછી તે ગામમાં સ્તૂપ કરવામાં આવ્યો.

હવે કાશ્મીર દેશના પુષ્પાદિ જોવાની ઇચ્છાથી બાદશાહ પુનઃ શ્રીનગર પ્રત્યે ઉપડ્યો અને ભાનુચંદ્ર ને સિદ્ધિચંદ્રને સાથે આવવા જણાવ્યું. સિદ્ધિચંદ્ર બાદશાહના બેટાઓ સાથે પારસી ગ્રંથનું પઠન કરતા, શાહ પાસે પ્રાતઃકાળે સંભળાવતા, એ સેવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ વિશેષ થઈ. રત્નપંજાલ, પીરપંજાલ, આદિ પર્વત કે જે હિમથી ઢંકાયેલા હતા તેને ઓળંગી કાશ્મીર પહોંચી ત્યાં થોડા માસ રહી પાછો ફરી શાહ લાભપુર (લાહોર) આવ્યો.(૧૦૮)

શાહને મૃગયાનો બહુ શોખ હતો. એક વખત તેણે એક મૃગને તેના શીંગડાના અગ્રભાગમાં ઘાયલ કર્યો એટલે તે મૂર્છા ખાઇ પડ્યો. આથી આઘાત થયો. પચાસ દિવસ અતિ પીડા અનુભવી. પોતાની પાસે શેખ અને ભાનુચંદ્રને રાખ્યા. પોતે નિરોગી થતાં પુણ્યકાર્યાર્થે પાંચ સો ગાયો દાન અર્થે ઉપાશ્રયમાં મોકલી કે જે બ્રાહ્મણોમાં વહેંચી અપાઇ.

અન્યદા બાદશાહ ઉગ્રસેનપુર(આગ્રા) ગયો અને સાથે ભાનુચંદ્ર ને સિદ્ધિચંદ્ર લેતો ગયો. શાહની સાથે તેના પુત્રોને પઠન કરાવાતું હતું. સિદ્ધિચંદ્ર પર શાહનો અતિ સ્નેહ થયો અને તેના પૌત્રો પણ ખોળામાં રમતા થયા. અહીં આગ્રામાં શ્રાવકોએ ચિંતામણીનું ચૈત્ય બંધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. અન્ય દર્શનીઓના ઉંધા સમજાવવાથી શાહે તે બંધાતું અટકાવ્યું. સિદ્ધિચંદ્રે સ્વશક્તિથી શાહને સમજાવી તે ચૈત્ય પુનઃ બંધાવવાની સાનુકૂળતા કરી આપી. (૧૧૮)

---

૧ સં. ૧૬૫૨ ભાદરવા શુદ ૧૧ ગુરુ. ઉનામાં.

આ બાજુ સૌરાષ્ટ્રમાં વિમલાચલ (શત્રુંજય) તીર્થમાં મૂલ ચૈત્યની અંદર બીજું ચૈત્ય સ્વગર્વથી કરતા ખરતર (ગચ્છના) શ્રાવકો સાથે તપાગચ્છના શ્રાવકોને ભારે કલહ થયો. ઉપાધ્યાયજીએ શાહ પાસે હવે પછી નવું ચૈત્ય ન કરવું એવું ફરમાન કઢાવ્યું. (૧૨૨)

બાદશાહ દાક્ષિણાત્ય (દક્ષિણના) રાજાને જીતવા નીકળ્યો; ને વિખ્યાત દુર્ગ એવા ગોપાચલ (ગ્વાલીઅર) આવી પહોંચ્યો. તેમાં પર્વતને કોરીને કોઇ જૈન રાજાઓએ કરાવેલાં લાખો જિનબિમ્બો હયાત છે. તેના અંગો કોઇ દુરાત્માઓએ વિકૃત કરેલાં જોઇ બાદશાહ ખેદ પામ્યો ને વાચકશ્રીને કહ્યું 'કોઇ બુદ્ધિમાન્ આ બિમ્બોને સરખાં કરી આપે તો માગે તેટલું દ્રવ્ય મારા ખજાનામાંથી આપીશ.' વાચકે વિસંવાદ પ્રલાપ ન થાય માટે કોઇ શ્રાવક તે કાર્ય પોતાના દ્રવ્યથી કરાવે એ યોગ્ય લેખાય તેથી એક શ્રાવકને બતાવ્યો. તે શ્રાવકે સ્વદ્રવ્યથી તે બિમ્બોનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો. પછી તે પ્રદેશ જીતી બાદશાહ બર્હાનપુર (બુરહાનપુર) આવ્યો અને ત્યાં આસેર નામના દુર્ગ(અસીરગઢ)ને જીતી સૈન્યને શહેરમાં મોકલી પોતે ત્યાં જ રહ્યો. વાચકશ્રી શાહને તથા તેના પૌત્રોને પઠન કરાવતા તેની પાસે સિદ્ધિચંદ્ર સહિત રહ્યા. બાદશાહે દક્ષિણના નૃપોને જીતી લીધા. (૧૩૩)

અન્યદા ત્યાંના સંઘના કહેવાથી ગુરુએ બાદશાહને ધર્મસંવાદ સાથે કહ્યું કે બુરહાનપુરમાં ઘણાં રમ્ય મહેલો જેવાં ઘરો છે, બધાં દર્શનોનાં દેવાલયો છે પણ જૈનોનું એક પણ નથી. શાહે પૂછ્યું 'એમ કેમ ?' ત્યારે કહેવામાં આવ્યું કે અનાર્યોથી એમ બન્યું. પૂર્વે એક હતું તે તેઓએ પડાવી નાંખ્યું. બાદશાહે શહેરને જૈન પ્રાસાદોથી ભૂષિત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના અધિકારીઓ અને શ્રાવકોને બોલાવી તે કરવા માટે આદેશ કર્યો. એટલે શ્રીમાલ કુલના ઉત્તમ શ્રાવક નામે જયરાજે કંસારપાટકમાં (કંસારા-પાડામાં) પ્રતિશ્રય (ઉપાશ્રય) બંધાવ્યો અને ત્યાં રિખુ નામના સંઘપતિએ તેની બાજુમાં ભીડભંજન પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. બાદશાહના માન્ય શ્રાવક દુર્જનશલ્યે પાછળ ગિરિશિખર જેટલું ઉંચું ચૈત્ય કરાવ્યું. શૈવેય(નેમનાથ)નું બિંબ આમેરથી મંગાવી વાચકશ્રીએ મૂલનાયક તરીકે તેમાં સ્થાપિત કર્યું. શ્રાવકોની ભક્તિ વધી અને ચૈત્ય ગો નામથી પ્રખ્યાત થયું ને ઉપાશ્રય પણ થયો. આ રીતે વાચકના ઉપદેશથી શ્રેયઃકૃત્યો થયાં. અત્યારે તે ગુરુના યશરૂપે તે પ્રાસાદ ને ઉપાશ્રય તે શહેરમાં વિદ્યમાન છે.[1] (૧૪૭)

હવે બાદશાહ ત્યાંથી ઉપડ્યો. વાચકશ્રી શરીરના અસ્વાસ્થ્યને લઇ ત્યાં રહ્યા ને બાદશાહ સિદ્ધિચંદ્રને સાથે લઇ આગ્રા પહોંચ્યો. સિદ્ધિચંદ્ર ત્યાં રહી શાસનોન્નતિ કરતા રહ્યા. (૧૫૧)

અહીં એમ બન્યું કે અજીજ કોકાના પુત્ર નામે ખુરમે વિમલાદ્રિ(શત્રુંજય)ની તળેટીમાં રહેલા એક ચૈત્યને પડાવી નાંખ્યું, ને ઉપરના મૂલચૈત્યમાં લાકડાં સર્વ બાજુએ ભરી બાળી નાંખવા તે માગતો હતો, એવો શ્રી વિજયસેનસૂરિનો પત્ર લઇને એક જણે

૧ જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૪, કડી ૪ થી ૭.

સિદ્ધિચંદ્રને આપ્યો. તેણે બાદશાહને વિજ્ઞપ્તિ કરી ને તેની પાસેથી (ઉક્ત કાર્યના નિષેધનો) પત્ર લીધો ને તે મોકલાવ્યો. આમ સિદ્ધિચંદ્રે શત્રુંજયગિરિના મૂલ ચૈત્યના ઉપદ્રવનું નિવારણ કર્યું. (૧૫૭)

અન્યદા ભાનુચંદ્ર વાચકના સ્નેહ-સૌજન્ય યાદ આવતાં તેમને બોલાવવા બાદશાહે લેખ મોકલ્યો કે આપને હું બહુ યાદ કરું છું માટે એકદમ અત્ર પધારવું અને પૂર્વવત્ મારા પૌત્રને અધ્યાપન આદિથી અમને આનંદ આપવો. બીજી બાજુ સૂરિ (વિજયસેન)નો પત્ર આવ્યો કે પૂર્વે બાદશાહે નવીન પ્રાસાદ બંધાવવાનો પ્રત્યાદેશ (નિષેધ) કરેલ હોવાથી નવું ચૈત્ય થઇ શકતું નથી તેથી જેમ શત્રુંજયમાં ચૈત્ય નિર્માણ થાય તેમ કાર્ય થવું જોઇએ; નહિ તો મુખ્ય તીર્થનો ઉચ્છેદ જીર્ણ ચૈત્યના પડી જવાથી અને નવાં ન બંધાવાથી અવશ્ય થશે. સિદ્ધિચંદ્રે બાદશાહને વિજ્ઞાપના કરી એ બાબતનો પત્ર મહેનત લઇ લખાવી મોકલી આપ્યો ત્યારથી અનેક ચૈત્યો થવા મંડ્યાં અને તેની કીર્ત્તિ વધી. (૧૬૭)

હવે શાહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર **શાહ સલેમ**ના તંત્ર નીચે ગૂર્જર દેશ આવ્યો ને ત્યાં સામન્તો અકબર બાદશાહનાં ફરમાનોને માનતા નહોતા તેથી અમારિ પ્રભૃતિ શ્રેયઃકૃત્યમાં વિઘ્ન આવતું હતું. આ ખબર જાણી અવસર લઇ **સિદ્ધિચંદ્રે સલેમ** પાસે જઇ સંસ્તવથી વિજ્ઞપ્તિ કરી કે ગૂર્જરમાં જીજીઆ કર લેવાય છે, અમારિ પળાતી નથી, આમ શાહના સામંતો કરે છે તે દુ:સહ છે; એટલે સલીમે તેની નિવૃત્તિનો પત્ર તેમના પર લખી આપ્યો. ત્યારથી સર્વત્ર કર લેવાનું બંધ થવાથી સર્વ લોકો નિરુપદ્રવ થયા. (૧૭૩)

પછી અકબર બાદશાહ **પંચત્વ** [1]પામ્યો અને તેની ગાદી પર પ્રધાનોએ સલેમશાહનો અભિષેક કર્યો. પછી તે જહાંગીરનું વર્ણન આવે છે. (૧૭૫ થી ૮૧.)

હવે સિદ્ધિચંદ્ર સહિત વાચકશ્રી નૃપને વિજ્ઞપ્તિ કરતા, ત્રેવીશ વર્ષને અંતે વિહાર કરતા અને ગામે ગામે સત્કાર પામતા ક્રમે કરી **અહમ્મદાવાદ** આવ્યા. ત્યાંથી સૂરિશ્રીને (વિજયસેનસૂરિને) ત્રંબાવતીમાં (ખંભાતમાં) વાંદી તેમની આજ્ઞાથી પછી અહમ્મદાવાદ આવી ત્યાં પોતે ચોમાસું કર્યું. ત્યારપછી તે દેશના સ્વામી નામે વિક્રમાર્કે ઉપાશ્રયમાં સિદ્ધિચંદ્ર સહિત આવી સાદર જિનપ્રભુની પૂજા કરાવી-ભણાવી અને સર્વત્ર અમારિપડહ વજડાવ્યો. પછી ગુરુનિર્દેશથી **મહીશાનપુર**(મહેસાણા)માં રહી પત્તન (પાટણ) આવ્યા. અહીં શ્રી **વિજયદેવસૂરિ**ની ઉન્નતિથી મત્સર પામી અન્ય ગચ્છના ઘણા આચાર્યો સહિત તે સૂરિ સાથે વાદ કરવાની ઇચ્છાવાળા ખરતરો પોતાના ટોળા સહિત દ્રંગે ગોપુરે વાદાર્થે ઉપસ્થિત થયા હતા. અન્ય ગચ્છીયે તે આચાર્યને બોલાવ્યા. પછી તેમણે તેઓ સાથે વાદ કરવા સિદ્ધિચંદ્ર શક્તિમાન છે એમ ધારી તેને સાથે લઇ વિદ્રા-

૧ સં. ૧૬૬૨ કાર્તિક શુદ ૧૪ મંગળવાર.

નોના વૃંદ સહિત ગયા અને ઉદ્ધત પ્રતિવાદીઓ સાથે વાદ કરવાનું સિદ્ધિચંદ્રને ફરમાવ્યું. તેણે તર્ક યુક્તિથી તે બધાને જીત્યા અને ચૂપ કરી દીધા. તે સર્વે ચાલી ગયા. આચાર્ય જયશ્રી પ્રાપ્ત કરી ઉપાશ્રયે પધાર્યા. (૧૯૫.)

ત્યારપછી કેટલાક દિવસે ત્યાં **લાલી** નામની શ્રાવિકાએ બિંબ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ શરૂ કર્યો. અનેક ગામથી સંઘો આ જોવા આવવાથી **પત્તન** (પાટણ) વિસ્તીર્ણ છતાં સંકીર્ણ (સાંકડું) પડ્યું. જલયાત્રા વખતે અકસ્માત્ ત્યાંના રાજા (સૂબા) **સાદુલ્લાએ** કોઇનાં ભંભેરવાથી તેના નિષેધનો હુકમ આપ્યો તેથી હાહાકાર થયો-રંગમાં ભંગ પડ્યો. લોકો ગયા, તેનું અપમાન કર્યું. આચાર્યે વાચક(ભાનુચંદ્ર)ને કહ્યું કે આપે તેની પાસે જઇ આ નિષેધ દૂર કરવો ઘટે. તે વખતે સિદ્ધિચંદ્રે કહ્યું: ' મારા ગુરુને શ્રમ આપવાની જરૂર નથી. હું તે કામ કરીશ. ' આચાર્યે કહ્યું: ' બહુ સારું. ' પછી સિદ્ધિચંદ્ર તે સૂબાને ત્યાં ગયા. તેણે આવવાનું કારણ પૂછતાં ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું ' શ્રેયના કાર્યમાં આવું વિઘ્ન આપ શ્રીમદે શામાટે કર્યું ? એથી અમારી પ્રીતિનો છેદ થયો છે. ' સૂબાએ ' આપનું શું પ્રિય કરી શકું ? ' એમ પૂછ્યું ત્યારે સિદ્ધિચંદ્રે જણાવ્યું ' પહેલાં ઉપાશ્રયે આવી મારા ગુરુને ખુશ કરીને જલયાત્રા મહોત્સવે શ્રીફળ લેવું. ' આ પ્રમાણે તેણે કર્યું ને સર્વનો મનોરથ ફળ્યો. મિથ્યાદર્શીઓએ ઉપજાવેલું વિઘ્ન ટળ્યું. **વટપદ્ર** (વડોદરા) તથા **ગંધાર**માં જ્યેષ્ઠસ્થિતિ કરી વાચકશ્રી **પાટણ**માં ચાતુર્માસ કરવા રહ્યા હતા. (૨૦૯.)

હવે તે પછી **રાજનગરે** (અમદાવાદમાં) શાહનું (જહાંગીરનું) ફરમાન આવ્યું કે મારી પાસે ભાનુચંદ્રને સિદ્ધિચંદ્ર સહિત મોકલવા. તેઓ પત્તન(પાટણ)માં હતા એમ જાણી રાજનગરના સૂબાએ (કુલીખાને ?) અંગરક્ષક નામે માધવદાસને મોકલી સત્કારપૂર્વક બોલાવ્યા. આથી અહમ્મદાબાદ આવી સૂબાને મળી વાચકશ્રી સ્વશિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રને લઈને ચાલ્યા. રસ્તામાં મેદિનીદ્રંગ (મેડતા) આવ્યું અને ત્યાં ફલવર્દ્ધિ (ફલોધિ) પાર્શ્વનાથને વંદન કર્યું. તે તીર્થ આચાર્ય(શાખા)ના ખરતરોએ પોતાનું કરવાને તે દેશના અધ્યક્ષને સાધી વિગ્રહ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. ભાનુચંદ્રે પાંચ છ દિવસ ત્યાં રહી પોતાની શક્તિથી તે તીર્થ પોતાનું કરી આગળ ચાલ્યા. ક્રમે આગ્રા પહોંચ્યા. ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર આવી બહાર રહેલા છે એવું રામદાસ પાસેથી સાંભળી બાદશાહે તેમને બોલાવી સત્કાર કર્યો. મારી પાસે હમેશાં આવવું એમ તે બોલ્યો. એક વખત ઉપાધ્યાય પ્રમુખને ધન્ય છે અને સિદ્ધિચંદ્ર ગુણશાળી છે-તેણે હમેશાં મારી પાસે આવવું, એમ જણાવ્યું. શાહ દેશના સાંભળી હર્ષરોમાંચિત થતો. આમ કરતાં કરતાં કેટલોક કાળ વહી ગયો. ચારે બાજુ તેમના ગુણની કીર્તિ વધી અને તેઓ પ્રત્યે પ્રેમ ઘણો વધ્યો. આ પ્રેમ કોઇપણ રાજ્યધુરા ચલાવનાર દૂર કરાવવા શક્તિમાન થયો નહિ. (૨૨૭) પછી ચંદ્રોદયનું વર્ણન આવે છે. (૨૩૪.)

સિદ્ધિચંદ્ર વ્યાખ્યાન કરતા હતા તેમાં વચ્ચે જહાંગીર બાદશાહ કંઇક અંતરમાં વિચારી બોલ્યો ' પરબ્રહ્મમાં લીન રહેલા એવા તમારા જન્મથી કેટલાં વર્ષો ગયાં ? ' તેમણે કહ્યું: ' પચીસ ' એટલે શાહે આ(શરીર)ને કોકિલાના આલાપવાળાં પુણ્યરૂપી વનમાં ઊગેલ સહકાર વૃક્ષરૂપે કલ્પીને કહ્યું કે આપ સુંદર તારુણ્યવાળા છો તો તરુણી કરવાને લાયક આ શરીરને વિષયના સુખ તજી આત્મ-તપમાં કેમ અર્પણ કર્યું છે ? ' એટલે સિદ્ધિચંદ્રે જણાવ્યું ' અમે મુનિ છીએ, નવવયમાં જે દીક્ષા લીધી છે તેને હાસ્યજનક સત્પુરુષો કરતા નથી, તારુણ્ય કે જરા કે તપ, ગમે તે અવસ્થામાં મૃત્યુ શરીરીને માટે અવશ્ય છે, જરા-વૃદ્ધપણામાં શક્તિ હોતી નથી. અને શક્તિ વગર તપ થતું નથી. અનાદિસિદ્ધ કર્મનો ક્ષય કરવા ખડ્ગધારા જેવું તપ ધીર પુરુષો આદરે છે. અગ્નિ પેઠે તપ તમસ્નું શમન કરે છે.' ત્યારે

> कृतकादम्बरीपानविघूर्णितविलोचनः ।
> भूयः प्रत्याह भूपस्तान् भीष्मगंभीरया गिरा ॥

—મદિરાના કરેલા પાનથી જેની આંખો ચકર ચકર ફરે છે એવો ભૂપ-બાદશાહ વારંવાર તેમને ભીષ્મ અને ગંભીર વાણીવડે કહેતો હવો:—

' જ્યારે જુવાની વધતી જતી હોય અને જુવાની તે કામદેવનું ઘર છે ત્યારે ચિત્તને કેવી રીતે સ્થિર રાખી શકાય ? '

સિદ્ધિચંદ્રે ઉત્તરમાં ' જેમ હાથીને અંકુશથી તેમ મનને જ્ઞાનથી વશ-સ્થિર કરી શકાય છે. ' એમ જણાવ્યું.

બાદશાહ—તમારું કહેવું તેવા જ્ઞાન વિના સમ્યગ્ રીતે જાણવું શક્ય નથી.

સિદ્ધિચંદ્ર—અહીં તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. દેવોને પૃથ્વીના ભોગો પ્રત્યે વિમુખતા છે તેમ અમારું મન વિષયોથી પરાઙ્મુખ છે. પરબ્રહ્મમાં લીન હોય તે શમી હોય છે. તપસ્વીનાં મન વિરક્ત રહે છે, તેઓ નિઃસ્પૃહી હોય છે.

આ સાંભળી બાદશાહ આનંદમગ્ન રોમાંચિત થયો. તેની પટ્ટરાણી નૂરમહલ (નૂરજહાં) પાસે હતી. તેનું સુંદર વર્ણન આવે છે (૨૫૦-૨૬૮) તે આ વખતે બોલી ' તારુણ્યમાં મનની સ્થિરતા હોય નહિ-રહેવી અસંભવિત છે.'

સિદ્ધિચંદ્ર—પ્રભુ કારણે મહેલો વગેરે ઘણા છોડી જાય છે. તારુણ્યમાં વિષય ન થવો એ પુણ્યનો પ્રભાવ છે. મનની સ્થિરતા જુવાની કે ઘડપણ પર આધાર રાખતી નથી.

બાદશાહ—જેમણે ભોગ ભોગવ્યા હોય તેને જ માટે યોગ (જોગ) છે. એમ ભોગ ભોગવી ત્યાગી થનારને પછી વિષયમાં રસ રહેતો નથી અને તેથી ખરેખરા તપસ્વી તેઓ બની શકે છે. તેમ કર્યા વગર જે તપસ્વી થાય છે તે વનચર જેવા થાય છે,

પણ તત્ત્વથી તત્ત્વવિદ્ થતા નથી. માણુસ વસ્તુને ખૂબ ભોગવે ત્યારે તેને તેમાં અરુચિ આવે છે, નહિ તો નથી આવતી. અદૃષ્ટ તેમજ અભુક્ત વસ્તુ પ્રત્યે મન સત્વર દોડે છે

સિદ્ધિચંદ્ર—આપનાં વાકયમાં વિપર્યાસ છે. કૃતયુગાદિમાં વસ્તુ ભોગવીને યોગીઓ થયા, જ્યારે કલિયુગમાં યોગીઓ પ્રાયઃ ભોગી થયા. કૃતયુગમાં વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં વાનપ્રસ્થ થતા, કલિયુગમાં વાળ પડી ગયા પછી વિષયપીડિત બને છે. હાલ નાની ઉમરના વ્રતનિર્વાહ કરનારા જોવામાં આવે છે, જ્યારે મોટા વ્રત લઇ અતિક્રમ કરે છે.

જહાંગીર—મેં બધું સાંભળ્યું. તારું વચન યુક્તિવાળું છે. મુનિમાર્ગને અનુસરવો એ હમણાં તારું કામ નથી. તારું શરીર સુગંધ આપે છે. માલતીની કળીને અગ્નિમાં નાંખવી યોગ્ય નથી. કાચના કુંભ ઉપર મુદ્ગરનો માર હોય નહિ. આ શિરીષપુષ્પાગ્ર જેવા સુકુમાર દેહને કેશલોચન આદિ દુઃખો આપવાં ઇષ્ટ નથી. સર્વ આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ મોટો છે તો તેનું પ્રવર્ત્તન કરવું, કારણ કે બીજા આશ્રમોનો તેના પર આધાર છે; તો મારા પુત્રની પેઠે તું મારી પાસે કોઇ મૃગાક્ષીના લગ્ન કરતો ઊભો રહે, અને મારા કહેવાથી સ્ત્રીનું ગ્રહણ કર કે જેથી પુત્રાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી જન્મ સફલ થાય. આવું રૂપ, આવું સત્ત્વ, આવો વિદ્યાપરિશ્રમ તારામાં સર્વ શોભા કરનાર છે તો પગે ચાલવાનો સાધુમાર્ગ શા કામનો ? જગત્કર્ત્તાએ સર્વ આપણા ભોગ માટે કરેલ છે. તેમ કરવાથી અમે સુખી થયા છીએ તો તે ઈશ્વરોક્ત માર્ગનું અતિક્રમણ કરવું યોગ્ય નથી.

સિદ્ધિચંદ્ર—આપે ફરમાવેલ સત્ય પ્રિય થાય તે સંસારીને માટે છે. વિરક્ત હોય તેનું ચિત્ત તેથી ક્ષોભ ન પામે. એકાંતવાદને સ્યાદ્વાદી માનતા નથી.

જહાંગીર—સુખ ભોગવ, તું સમજુ થઇ કેમ મૂંઝવણમાં પડે છે ?

સિદ્ધિચંદ્ર—કાયરપુરુષ તે સ્વીકારે, ધર્મધીર તો પ્રાણાન્ત થાય તોયે પોતાના માર્ગથી વિપરીત ન કરે. થોડા અતિચારથી ધર્મની અસારતા થાય છે. પાપ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે કરતાં તે મૂળથી તજવું વધારે સારું છે. કાદવમાં પડી પ્રક્ષાલન કરવું તેના કરતાં કાદવનો સ્પર્શ ન કરવો બહેતર છે. પૂર્વના ઘણા ભવોથી સ્ત્રી આદિનું સુખ લીધું. હવે ધર્માચરણ માટે તે જોઇતું નથી.

सर्वेभ्योऽपि प्रियाः प्राणास्तेऽपि यान्त्वधुना पि हि ।
न पुनः स्वीकृतं धर्मं खण्डयाम्यल्पमप्यहम् ॥ ३१३ ॥

—સર્વ કરતાં પ્રિય એવા પ્રાણ છે તે પણ ભલે હમણાં ચાલ્યા જાય પણ સ્વીકારેલા ધર્મનું અલ્પ પણ ખંડન હું કરીશ નહિ.

જહાંગીર—તું પ્રાજ્ઞ હોઇ તારો કદાગ્રહ ધિક્કારને પાત્ર છે. તું તારો પોતાનો શત્રુ થાય છે ને અનર્થ કરે છે.

આમ કહેવા છતાં સિદ્ધિચંદ્રે મંત્રાદિથી સ્વધર્મમાં નિર્ભરપણે દઢ રહી તેનું વચન માનવા પોતે તૈયાર નથી એમ જણાવ્યું એટલે જહાંગીર ક્રોધિત થઇ બોલ્યો.

'रे रे मामवजानासि न मे जानासि विक्रमं ।
रुष्टः साक्षात्कृतान्तोऽस्मि तुष्टः कल्पद्रुमः पुनः ॥ ३१६ ॥
कदाग्रहविषद्रोस्तत्फलमाप्नुहि संप्रति ।'

—અરે તું મને અવગણે છે? તું મારું પરાક્રમ જાણતો નથી. રૂઠ્યો હું સાક્ષાત્ કાળ-યમ છું, તુઠ્યો હું કલ્પવૃક્ષ છું. (તારા) કદાગ્રહરૂપી વિષવૃક્ષનું ફલ તું હમણાં જ પ્રાપ્ત કર.'

આમ કહી જહાંગીરે કરાલ કાલ જેવા સર્પની માફક આજ્ઞા કરી અને ભયંકર મદોન્મત્ત હાથી મંગાવ્યો અને ફરી જણાવ્યું:—

गार्हस्थ्यमुररीकृत्य भुङ्क्ष्व भोगान् पुरंध्रिभिः ।
देशाधिपत्यं मन्यस्व गृहाणाश्वगजान् पुनः ॥ ३२६ ॥
इमां शेषामिवाशेषां मदाज्ञां कुरु मुर्द्धनि ।
न चेत्त्वामधुना नेता कृतान्तातिथितामहम् ॥ ३२७ ॥

—ગૃહસ્થપણું સ્વીકારી સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ ભોગવ, કોઇ દેશનું અધિકારીપણું તેમજ અશ્વ, હાથી (પાંચ હજારી અધિકારીપણું) સ્વીકાર. આ મારી છેલ્લી આજ્ઞા છે તે માથે ચડાવ, નહિ તો તને હમણાં જ મોતનો મહેમાન બનાવું છું.

સિદ્ધિચંદ્રે જણાવ્યું કે આ દુઃખ દુઃસહ છે પણ તે ધર્મહેતુવડે અમોને ગુણરૂપે જ થશે.

જહાંગીરે 'તું મૂઢ છો તો તે મૂઢતાનું પરિણામ હમણાં જ જો.' એમ કહી કોપથી પ્રચંડ હાથીને પ્રેર્યો. સિદ્ધિચંદ્ર તે છતાં અક્ષુભિત રહ્યા. તે જોઈને વિસ્મય પામી આજ્ઞા કરી કે તેનો વનમાં વાસ કરાવવો. એ સ્વીકારી અકંપ તેઓ ચાલી નીકળ્યા.[1]

બાદશાહે સર્વત્ર ફરમાન લખી મોકલ્યું.

'मद्देशवर्त्तिभिश्चान्यैर्वने स्थेयं मुमुक्षुभिः ।
निःस्पृहाणां यतीनां यत् स्थितिस्तत्रैव युज्यते ॥ ३३४ ॥'

---

૧ આ હકીકતના સમર્થનમાં જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૫ કડી ૧ થી ૮.

—મારા દેશમાં રહેનાર અન્ય મુમુક્ષુઓએ વનમાં રહેવું અને નિઃસ્પૃહ યતિઓની જ્યાં સ્થિતિ છે ત્યાં જ તેમણે રહેવું.

બાદશાહે વાચકશ્રી ભાનુચંદ્રને તો પોતાની પાસે જ સત્કારથી રાખ્યા. સિદ્ધિચંદ્ર માલપુર[1] ગયા ને ત્યાંના સંઘની વિનતિથી અને તેના અધ્યક્ષના આગ્રહથી ચોમાસું તેમણે ત્યાં નિરુપદ્રવ રીતે કર્યું. (૩૩૭)

એક દિવસે સુલતાન જહાંગીરે વાચકશ્રીને ખેદાપન્ન જોઈ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી ખેદનું કારણ પૂછ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે 'પરમાર્થથી આપની પાસે રહેવાથી ખેદ નથી તેમજ નિઃસ્પૃહ ને વિરાગીને અન્ય શો ખેદ હોય ? ફક્ત મારો શિષ્ય દૂર રહેલ છે તેનો વિયોગ સામ્પ્રતકાળે મને ખટકે છે.'

આ સાંભળી શાહને પૂર્વવાત સાંભરી આવી. તેની સ્વધર્મદઢતાનો ખ્યાલ આવ્યો. મોહવશ થઇ મેં તેના દર્શનની અવગણના કરી તેથી ધિક્કાર છે. પછી સિદ્ધિચંદ્રને બોલાવવાનું ફરમાન તેણે લખ્યું. તે લઇ વાચકશ્રી તે પુરથી નીકળ્યા. ક્રમે કરી મોટા મહોત્સવપૂર્વક આગ્રામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની કીર્ત્તિ પ્રસરી: સિદ્ધિચંદ્ર શુભ દિને આવી મળ્યા અને તેમની પ્રશંસા પણ વાચકે કરી કે તારા જેવો કોઇ સત્ત્વશાલી નથી, તો તને ધન્ય છે. તેં ધર્મમાં વિપરિણામ ન કર્યું.

ત્યારપછી નિર્વેદી બાદશાહને સિદ્ધિચંદ્રે કહ્યું 'ઉપકાર કર્યો. મારું પૂર્વજન્મનું દુષ્કર્મ હતું તેથી બધું થયું પણ હવે તે ટળી ગયું. તે ક્ષંતવ્ય છે.' બાદશાહ હર્ષાશ્રુથી બોલ્યો: 'સૌ સારું થાઓ.' પછી તેણે તુરત જ જણાવ્યું 'જે મુનિઓ મારા હુકમથી દેશબહાર કરવામાં આવ્યા હતા તે સર્વે ફરી મારા દેશમાં આવે.' પછી તે બાબતનો પત્ર લખી આપ્યો અને દરેક ગામ અને શહેરમાં મોકલ્યો અને સાધુઓ પૂર્વવત્ શ્રાવકોએ કરેલા ઉત્સવો સહિત આવી રહેવા લાગ્યા. (૩૫૮)

આ રીતે ચોથો પ્રકાશ કે જેમાં જહાંગીરે પ્રસન્ન થઈ આપેલ કામિની સહિત પાંચ હજાર ઘોડાના અધિપતિપણાનો અસ્વીકાર, તેથી વનગમન, પછી પુનઃ શાહે આપેલ બહુમાનથી બોલાવવાથી પુનઃ આગમન, ભાનુચંદ્ર ગણિદ્વારા શાહને મળવું, શાહે દેશ બહાર કરેલ સમસ્ત સાધુજનોનું પુનઃ સર્વત્ર સુખાવસ્થાન સર્વત્ર ફરમાન આપવું વગેરે વર્ણન છે તે સમાપ્ત થયો.

હવે બીજી કંઈ વિશેષ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે તે જોઇએ:—

---

૧ જયપુર રાજ્યમાં અજમેરથી પૂર્વમાં લગભગ પચાસ માઇલ પર આવેલું છે. ઋષભદાસ હીરસૂરિના રાસમાં જણાવે છે કે માલપુરમાં ભાનુચંદ્રે વીજામતિઓને વાદમાં જીત્યા હતા. તેમના ઉપદેશથી એક વિશાલ જિનમંદિર બન્યું હતું ને તે પર સુવર્ણમય કળશ ચઢાવરાવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

ભાનુચંદ્રકૃત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પૂર્વે થઈ ગયો છે. તે ઉપરાંત ભાનુચંદ્ર નામમાલા મળે છે તે તેમણે ભાવચંદ્ર આદિ શિષ્યોને માટે રચી છે, તેમાં કયાંક કયાંક ગૂજરાતી ભાષાનું મિશ્રણ છે. તેમાં છ કાંડ (દેવાધિદેવ, દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક્, નારક ને સામાન્ય-કાંડ) છે તે તેની પ્રત સં. ૧૬૯૮ માં શ્યામપુરીમાં લખેલી ૧૧૩ પત્રની અમદાવાદ ભંડારમાં છે; ને રત્નપાલ કથાનક (ઉદકદાન ઉપર) રચેલ છે તેની પ્રત સં. ૧૬૬૨માં માલપુરમાં લખેલી ઉદયપુરના વિવેકવિજય યતિના ભંડારમાં છે.

સિદ્ધિચંદ્રના ગ્રંથો:—કાદંબરી ઉત્તર ભાગની ટીકા (પ્ર. નિર્ણયસાગર પ્રેસ), ભક્તામર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (પ્ર. ભીમશી માણેક), શોભન સ્તુતિ પર ટીકા (પ્ર. આગમોદય સમિતિ ગ્રંથાંક ૫૧), આ સિવાય ધાતુમંજરી, વાસવદત્તા પર વૃત્તિ, અનેકાર્થનામમાલા સંગ્રહ પર વૃત્તિ, (પ્ર. કાંતિવિજયના છાણીના ભંડારમાં), વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર (કે જેમાંથી અનેક શ્લોકો પોતાની ભક્તામર સ્તોત્રની ટીકામાં અવતાર્યા છે) તથા ભાનુ-ચંદ્ર ચરિત્ર (કે જેનો સાર આ લેખમાં આપ્યો છે) તે સર્વે અપ્રકાશિત છે. (જુઓ મારો 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પારા. ૮૭૬). આ અપ્રકાશિત ગ્રંથોની પ્રતો મારા જોવામાં આવી નહોતી, પરંતુ ગત બે માસમાં વીજાપુરના જ્ઞાનભંડારો જોતાં સિદ્ધિચંદ્ર પોતે તે વીજાપુર પાસેના સંઘપુર ગામમાં હતા ત્યારે લખાયેલ પોતાના રચેલાં ચાર પુસ્તકોની પ્રતો જોવામાં આવી તેથી આનંદ થયો. તેનાં નામ જિનશતક પર ટીકા (રચ્યા સં. ૧૭૧૪ અને લિ. સં. ૧૭૧૪) નામે ચંદ્રચંદ્રિકા ટીકા પત્ર ૩૪, વાસવદત્તા-ખ્યાનરૂપ ચંપૂ પર ટીકા (લિ. સં. ૧૭૨૨) પત્ર ૬૪, પ્રાકૃત સુભાષિત સંગ્રહ પત્ર ૨૫ અને કાવ્યપ્રકાશ ખંડન (લિ. સં. ૧૭૨૨) પત્ર ૬૨. આથી નવાં અજાણ્યાં ત્રણ પુસ્તકો નામે પ્રાકૃત સુભાષિત સંગ્રહ, જિનશતક ટીકા અને કાવ્યપ્રકાશ ખંડન સિદ્ધિચંદ્રે રચ્યા છે, એ જણાયું ને સં. ૧૭૨૨ સુધી ભાનુચંદ્રજી હયાત હતા એવું તે પૈકી છેલ્લા એની આદ્ય પ્રસ્તાવના પરથી જણાયૂ છે:—

शत्रुंजयक्षोणिधरप्रचंडः दंडादिमुक्तिस्फुटधर्मकर्म्म ।
यशो यदीयं कुमुदेन्दु जित्रमद्यापि जागर्त्ति जगत्त्रयेऽपि ॥

વાસવદત્તા ટીકા આદ્ય શ્લોક ૮.

जीयात् श्रीमदुदारवाचकसभालंकारहारोपमो,
लोके संप्रति हेमसूरिसदृशः श्रीभानुचंद्रश्चिरं ।
श्री शत्रुंजयतीर्थशुल्कनिवहः प्रत्याजनोद्यद्यशा,
शाहि श्रीमदकब्बरार्प्पित 'महोपाध्याय' दृप्यत्पदः ॥

કાવ્યપ્રકાશ ખંડન આદ્ય શ્લોક ૨.

સિદ્ધચંદ્ર પોતાને માટે ટૂંકમાં ઉક્ત વાસવદત્તા ટીકાના આદ્ય શ્લોક ૯, ૧૦ માં જે જણાવે છે તે જાણવા જેવું હોઈ અત્રે તે શ્લોક ટાંકું છું :—

तत्पट्टपाथोनिधिवृद्धिचंद्रः श्रीसिद्धिचंद्राभिधवाचकेंद्रः ।
बाल्येऽपि यं वीक्ष्य मनोज्ञरूपमकब्बरः पुत्रपदं प्रपेदे ॥

पुनर्जिहांगीरनरेंद्रचंद्रः प्रदीयमानानपि कामिनी यः ।
हठेन नोरीकृतवान् युवापि प्रत्यक्षमेतत् खलु चित्रमत्र ॥

આ ઉપરાંત કાદંબરીનો ગૂજરાતી સાર પોતે લખ્યો છે કે જેની પ્રત પાલણપુરના ભંડારમાં છે.

શિષ્યમંડળ—શ્રી ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયનું શિષ્યમંડળ બહોળું હતું. તેમને 'ચેલા એંસી તણી સંપદા, હવા તેર પંન્યાસ રે; શ્રી ઉદયચંદ્ર પ્રમુખ વળી, એક એકમેં ખાસ રે.' એમ ઋષભદાસ કવિ હીરસૂરિ રાસ (પૃ. ૧૮૫) પર જણાવે છે. તેમાં સિદ્ધિચંદ્ર 'અવલ ચેલો' હતો, એ પણ જણાવ્યું છે. આ ૮૦ શિષ્ય કે જેમાં ૧૩ પંન્યાસ (પંડિત) હતા તે સર્વના નામ મળી શકયાં નથી, પરંતુ શોધખોળ કરતાં નીચેનું પ્રાપ્ત થાય છે:—

ઉદયચંદ્રગણિ—તેના શિષ્ય રૂપચંદ્રે સં. ૧૬૮૫ માં દંડક પર (સંસ્કૃત) અવચૂરિ રચી.

દેવચંદ્રગણિ—તેમણે પણ શોભનસ્તુતિ પર સંસ્કૃત ટીકા રચી છે (પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ ગ્રંથાંક ૫૧). ગૂજરાતીમાં નવતત્ત્વ ચોપાઈ, શત્રુંજયતીર્થ પરિપાટી (સં. ૧૬૯૫), પૃથ્વીચંદ્રકુમાર રાસ રચેલ છે. (જુઓ મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧, પૃ. ૫૭૯) આ છેલ્લા ગ્રંથની પ્રત ઉક્ત મારો ગ્રંથ છપાયો ત્યારે મને જોવા મળી ન હતી, પરંતુ પછી મળતાં તેની પ્રશસ્તિમાં તેની રચ્યા સાલ તેમાં છપાયા પ્રમાણે સં. ૧૬૮૬ નથી પણ સં. ૧૬૯૬ છે:—

સાવલીનગરિ રહી ચોમાસિ, સંવત સોલ છન્નુંઈ ઉલાસિ;
ફાગુણ સુદિ એકાદશિ ધારિ, વાર કહું તે હવઈ વિચારિ. ૧૭૧
સાગર સુત ભગની પતિ પુત્ર, વયરી સુત વાહન ભખ્ય શત્રુ;
તેહની ગતિ જિહાં તેહનું રત્ન, તેહવાર જાણો કવિરત્ન. ૧૭૨
પુષ્ય નક્ષત્રિં કીધો રાસ, શીલવંતનો હું છું દાસ;
તપગછપતિ ગુરુ ગોયમ સમાન, વિજયદેવસૂરિ યુગહપ્રધાન. ૧૭૩
તાસ પાટિ પ્રગટયો જિમ ભાણ, વિજયસિંહસૂરિ ગુણનો જાણ;
વાચક ભાનુચંદનો સીસ, દેવચંદ પ્રણમેં નિશદીસ. ૧૭૪

આ દેવચંદ્રના શિષ્ય વિવેકચંદ્ર તેના શિષ્ય તેજચંદ્ર-જિનચંદ્રના શિષ્ય જીવનચંદ્રે સં. ૧૭૫૩ માં જ્ઞાનસાગરકૃત સિદ્ધચક્ર રાસની પ્રત લખી ('જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧, પૃ. ૭૫). આમાંના વિવેકચંદ્રે પોતાને ભાનુચંદ્રના શિષ્ય જણાવી સં. ૧૭૦૯ માં ત. વિજયસિંહસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. (જુઓ લેખાંક ૫૧૪, પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ પૃ. ૩૧૮-૯)

હીરચંદ્રગણિ—સં. ૧૬૯૪ માં સીરોહીના સંઘ સાથે આબૂની યાત્રા કરી તેવો લેખ અપ્રકટ આબૂ પ્રાચીન જૈન લેખ સંદોહમાં નં. ૮૨ નો છે. તેમાં હીરચંદ્રના ગુરુભાઈ કુશલચંદ્રગણિ અને અમરચંદ્રગણિ જણાવેલ છે, અને પરિવારમાં મુનિ દીપ્તિચંદ્ર, રામચંદ્ર, જિનચંદ્ર જણાવેલ છે. આ હીરચંદ્રના શિષ્ય રવિચંદ્રે ખંભાતમાં સં. ૧૭૨૨ માં ઉપાસક દશાંગની પ્રતિ લખી (આ. ક. પાલીતાણા.)

આ પૈકી જિનચંદ્રના શિષ્ય જિતચંદ્ર-લબ્ધિચંદ્ર-દેવચંદ્ર-ભવાનીચંદ્રના ગુરુભાઈ સોમચંદ્રે ટંકારીયામાં હંસરત્નકૃત શત્રુંજય-માહાત્મ્યસારની પ્રત સં. ૧૮૩૩ માં લખી (પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.)

ઋદ્ધિચંદ્રગણિ—તેમણે મૃગાંકચરિત્ર (પ્ર. આત્માનંદ સભા) વિજયદેવસૂરિના સમયમાં રચ્યું કે જે તેમના ગુરુભાઇ ઉદયચંદ્રે સંશોધિત કર્યું.

સોમચંદ્રગણિ—તેમણે વિવેકવિલાસની પ્રતિ સં. ૧૬૮૫ માં લખી (પી. ૪ પૃ. ૧૧૫)

ભાવચંદ્રગણિ—તે સિદ્ધિચંદ્રના સહોદર હતા. તેના શિષ્ય કનકચંદ્રગણિ-કપૂરચંદ્ર-મયાચંદ્ર--ભક્તિચંદ્ર-ઉદયચંદ્ર-ઉત્તમચંદ્ર-શિવચંદ્રે રાધનપુરમાં સં. ૧૮૭૪ માં તારંગા-મંડન અજિતનાથ સ્તવન લખ્યું. (ભરુચ ભંડાર)

ભાનુચંદ્ર ચરિતમાં મુખ્યત્વે મોગલ દરબારમાં રહી કરેલ કાર્યોની હકીકત આવે છે, તેમાં તેમની પૂર્વાવસ્થા અને અંતિમાવસ્થા-સ્વર્ગવાસ આદિની વાત આવતી નથી. આખું ચરિત ઘણી ઐતિહાસિક બીનાઓ પૂરી પાડે છે ને હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, વિજય-પ્રશસ્તિ કાવ્ય, હીરસૂરિ રાસ, વિજયતિલકસૂરિ રાસ આદિ ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં એક વિશેષ ઉપયોગી સાધન પૂરું પાડે છે.

૧ ત્રણ પ્રતો

પજ્જુન્ન કહા–પજ્જુન્ન ચરિયં એટલે પ્રદ્યુમ્ન કથા–પ્રદ્યુમ્ન ચરિત્ર એ નામનું અપભ્રંશ ભાષામાં સુન્દર કાવ્ય સાંપડ્યું છે. તેના રચનારનું નામ **સિંહ** કવિ અપરનામા **સિદ્ધ** કવિ છે. આની એક અપૂર્ણ પ્રત સ્વ૦ શ્રી મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસનો ગ્રંથસંગ્રહ સને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમાં મુંબઇના શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં ભરાયેલી આઠમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલ હતો તેમાંથી મેં શોધી કાઢી, તેની અંતિમ પ્રશસ્તિ ખંડિતવ્યસ્ત દશામાં હતી તે લખી લીધી હતી. તે પ્રત સં. ૧૫૩૨ ના આશ્વિન શુક્લ અષ્ટમી શુક્રવારે રામસેણિ[1] (રામસૈન્ય) ગઢ–મહાદુર્ગમાં ખલચી સુરતાણ (ખીલજી સુલતાન) ગયા[2] (સુદીન) રાજ્યમાં તેના વાસી વિપ્ર પંડિત લક્ષ્મીધરના પુત્ર પંડિત અંબદેવના પુત્ર...એ લખેલી હતી. પછી મહુવામાં સને ૧૯૩૧ ના અક્ટોબરમાં જતાં ત્યાંની હસ્તપ્રતોની શોધ કરતાં મુનિ ગુલાબનો પુસ્તકસંગ્રહ શ્રી યશોવૃદ્ધિ જૈન બાલાશ્રમમાં હતો તેમાંથી સુભાગ્યે આ કાવ્યની પ્રત સાંપડી. તે ૧૨૧ પત્રની છે અને સંવત્ ૧૫૭૯–શાકે ૧૪૪૪ માં કાર્ત્તિક વદ બીજ સોમવારે તોડા નામના ગામમાં સૂર્યસેણિ રાજાના રાજ્યમાં લખાયેલી છે. આ બીજી પ્રતમાં ઉપરની પહેલી પ્રતની છેવટે જે સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં કવિની પ્રશસ્તિ છે તે દુર્ભાગ્યે લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી નથી, તેથી પહેલી પ્રતની ખંડિત પ્રશસ્તિ ખંડિતજ રહી છે. સ્વ૦ મ. બ. વ્યાસનો સંગ્રહ સાહિત્યપ્રિય સુરતવાસી ઝવેરી જીવણલાલ સાકરચંદે ખરીદેલ છે તો તેમાં આ કાવ્યની ઉક્ત પ્રત હોવા સંભવ છે. સુરતમાંથી કોઇ કાઢી મોકલાવે તેમ નથી એટલે તે આ લેખ લખતી વખતે ઉપલબ્ધ નથી, જ્યારે બીજી પ્રત મારી સામે મોજૂદ છે. આ લેખ લગભગ લખાઇ ગયા પછી મુંબઇના શ્રી ઐલક પન્નાલાલ દિ૦ જૈન સરસ્વતી ભવનમાં સાક્ષર શ્રી નાથૂરામ પ્રેમીદ્વારા તપાસ કરાવતાં ૧૦૪ પત્રની અશુદ્ધ પણ સુંદર અક્ષરમાં તાજી એટલે ' સં. ૧૯૮૯ વર્ષે ચૈત્ર શુક્લા પંચમી

---

૧ રામસેણ–રામસૈન્ય એક શ્વેતાંબર તીર્થ પણ છે. તે સંબંધી વાંચો સાહિત્યરસિક ઇતિહાસજ્ઞ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો લેખ નામે ' જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય ' જૈનયુગ માસિક ભાદ્રપદથી કાર્ત્તક સં. ૧૯૮૫–૮૬ ના અંક.

૨ માંડવગઢ–માંડુનો ખીલજી ગયાસુદ્દીન કે જેણે સં. ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. જુઓ ટિ. પૃ.૪૫૯ પૃ. ૪૮૧ મારો ' જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.'

સોમવાસરે લિખિત છાજૂરામ જૈન જૈસવાલ પાલમગ્રામનિવાસી સૂબા દેહલી ' એ પ્રમાણેની નં. ૩૦૭૭ જ/૭૫૭ ની પ્રાપ્ત થઈ તેમાં છેવટે 'इति प्रद्युम्नचरित्रं सिद्ध तथा सिंहकवेः कृतं समाप्तम्।' એમ લખ્યું છે તે પરથી કવિનાં નામ સિદ્ધ અને સિંહ બંને હતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આમાં પણ દુર્ભાગ્યે ઉપરની પહેલી પ્રતની છેલ્લી પ્રશસ્તિ નથી.

૨ મંગળાચરણ

કવિ પ્રથમ સંધિમાં મંગલાચરણ, ચરિત્રનાયક પ્રદ્યુમ્ન જેમના તીર્થાધિપત્યમાં થયા છે તે બાવીશમા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથની સ્તુતિરૂપે આ પ્રમાણે કરે છે:—

खम–दम–जम–णिलयहो, तिहुअण–तिलयहो, विवलिय–कम्म–कलंकहो
थुइ करमि ससत्तिए, अइणिरुभत्तिए, हरिकुलगयणससंकहो ॥

—ક્ષમા, દમ, યમના ભંડાર, ત્રિભુવનના તિલક, કર્મરૂપી કલંકને દૂર કર્યું છે જેણે એવા, હરિકુલ–હરિવંશરૂપી ગગનમાં ચંદ્ર(**નેમિ**નાથ)ની સ્તુતિ સ્વશકિતથી અને અતિ વિશેષ ભક્તિથ કરું છું. [તે **નેમિ** જિનેશ્વરને પ્રણમીને તેમનાં વિશેષણ આપે છે.]

पणवेप्पिणु णेमिजिणेसरहो, भव्वयण–कमल–सरणेसरहो
भवतरु–उम्मूलण–वारणहो, कुसुमसर–पसर–विणिवारणहो
कम्मट्ठ–विवक्ख–पहंजणहो, मय–घण–पवहंतपहंजणहो
भुवणत्तय–पयडिय–सासणहो, छब्भेय–जीव–आसासणहो
णिरवेक्ख–णिमोह–णिरंजणहो, सिव–सिरि–पुरंधि–मणरंजणहो
पर–समय–भणिय–णय–सयमहहो, क्रम–कमल–जुयल–णयसयमहहो
महिसेसिय दंसिय सुप्पहहो, मरगयमणिगणकरसुप्पहहो
माणावमाण–समभावणहो, अणवरय–णमंसिय–भावणहो
भयवंतहो संतहो पावणहो, सासय–सुह–संपय–पावणहो ॥

घत्ता–भुवणत्तयसारहो णिज्जियमारहो अवहेरिय–घरदंदहो
उज्जिलगिरि–सिद्धहो णाणसमिद्धहो दयवेल्लिहि कलकंदहो ॥ १ ॥

—**નેમિ** જિનેશ્વરને પ્રણામ કરીને–(તે જિનેશ્વર કેવા છે ?) જે ભવ્યજનરૂપી કમલ પંક્તિને સૂર્યરૂપ છે, ભવરૂપી વૃક્ષને મૂલમાંથી ઉખેડનાર હાથીરૂપ છે, કામદેવના પ્રસારને રોકનાર છે, આઠ કર્મરૂપી વૃક્ષને તોડનાર છે, મદરૂપી વાદળને દૂર કરનાર છે, ત્રણે ભુવનમાં શાસન જેણે પ્રકટ કર્યું છે, છએ પ્રકારના જીવના આશ્વાસનરૂપ છે, નિરપેક્ષ, નિર્મોહ અને નિરંજન છે, શિવલક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીનું મનરંજન કરનાર છે, પરમતમાં કથેલા નયોનો સમન્વય કરનાર, જેના ચરણકમલમાં શતમખ એવા ઇંદ્ર નમેલા છે એવા, મરકત મણિના સમૂહના કિરણથી વિશેષ પ્રભાવંતા. માન–અપમાનમાં સમ ભાવનાવાળા, સદોદિત ભવનવાસી ઇંદ્રોવડે નમસ્કૃત, ભગવંત, સંત, પાવન કરનાર, શાશ્વત સુખ-

સંપદને પ્રાપ્ત કરાવનાર, ભુવનત્રયના સાર, કામદેવને જીતનાર, ગૃહસ્થાશ્રમના મોહની અવગણના કરનાર; ઉજ્જવલ (ગિરનાર) પર સિદ્ધિ પામનાર, જ્ઞાને કરી સમૃદ્ધ અને દયારૂપી વેલીના કંદરૂપ છે.

આ મંગલાચરણનું કાવ્ય એ એક કાવ્યચમત્કૃતિનો નમૂનો છે. એવા નમૂના પ્રસિદ્ધ પુષ્પદંત કવિ પોતાના મહાપુરાણ અને યશોધર ચરિતમાં પૂરાં પાડે છેઃ—દા. ત.

सुपरिक्खिय रक्खियभूयतणुं, पंचसयधणुण्णयदिव्वतणुं
पयडियसासयपयणयरवहं, परसमयभणियदुण्णयरवहं ॥

મંગલાચરણ–મહાપુરાણ

આ કવિએ પુષ્પદન્તના ઉક્ત કાવ્યો જોયાં–અભ્યાસ્યાં હોવાં જોઇએ એ નક્કી લાગે છે. (૧) પુષ્પદન્તનો સમય સં. ૧૦૨૨ આસપાસ છે તેથી તે આપણા કવિનો પુરોવર્તી છે. (૨) ઉપરના મહાપુરાણના ટાંકેલ મંગલાચરણમાં परसमयभणियदुण्णयरवहं એ સામાસિક શબ્દ જેવો જ સામાસિક શબ્દ આપણા કવિના ઉપર્યુક્ત મંગલાચરણમાં परसमयभणियणयसयमहहो છે. વળી તેની સામે આપણા કવિએ વાપરેલ कम–कमल–जुयल–णयसयमहहो એ સામાસિક શબ્દ પુષ્પદન્તે પોતાના યશોધર ચરિતના મંગલાચરણમાં વાપરેલ चरणजुयल-णयसयमहहोની આબાદ નકલ છે.

પુષ્પદન્તે પોતાના પૂર્વવર્તી કવિઓ વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રમાણે આપણા કવિએ પોતાની પહેલાના કોઇ પણ કવિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; કર્યો હત તો પુષ્પદન્તનો અવશ્ય કરત.

૩ સરસ્વતી પ્રત્યે વરયાચના

गय–दुरिय–रिणं तइ–लोय–इणं भवभयहरणं णिज्जियकरणं,
सुहफलतरुहं वंदिवि अरुहं पुणु सत्थमई कलहंसगई,
वरवण्णपया मणिधरिविसया पयपाणिसुहा तोसियविवुहा,
सग्गंगिणिया बहुभंगिणिया पुव्वाहरणा सुविसुद्धमणा ।
सुयवरवरणी णयगुणणयणी कइयणजणणी,
तंदुविहणणी मेहाजणणी सुयसयकरणी ॥ १ ॥

घर–पुर–पवरे गामे णयरे णिवविउससहे सुयज्ञाणवहे सरसइ सुसरा महु होउ वरा ।
इम वज्जरइ छुडु सिद्धकई हयचोरभए णिसिभरिविगए पहरद्धिट्ठिए चिंततु हिए ॥
घत्ता ॥ जा सुत्तउ अच्छइ ता तहि पिच्छइ णारि एक्कु मणहारिणिया ।
सिय–वत्थ णियत्थिय कंजयहत्थिय अक्खसुत्तसुयधारिणिया ॥ २ ॥

—એ જિનેશ્વર કે જેમણે દુરિતરૂપી કરજ ફેડી નાંખ્યું છે, જે ત્રણ લોકના સ્વામી છે, જે ભવરૂપી ભયના હરનાર, ઇંદ્રિયના જીતનાર છે, જે સુખરૂપી ફલના વૃક્ષ છે, એ અર્હંતને વંદીને પુનઃ સરસ્વતીની સ્તુતિ કરું છું. તે શાસ્ત્રમયી, કલહંસગતિ, વર વર્ણપદા છે, તેમજ સ્ફટિક, મણિ જેવા તેના વિષય છે, જેના પગ અને હાથ શુભ છે, જેથી પંડિતો તુષ્ટ રહે છે, જે સ્વર્ગાંગિની છે,

બહુ ભંગિવાળી છે, જેનાં આભૂષણો પૂર્વો છે અને જે સુવિશુદ્ધ મનવાળી છે, જેનાં વચનો ઉત્તમ શ્રુત છે, નય જેની આંખો અને ગુણ છે, તંદ્રાનો નાશ કરનારી, બુદ્ધિની ઉત્પાદક, સેંકડો સુખો આપનારી છે, ઘર, નગરની પોળ, ગામ, નગરમાં નૃપ વિદ્વાનોની સભામાં શ્રુતખ્યાનને વહનારી છે. એ સુસ્વરવાળી સરસ્વતી મને વર–પ્રસન્ન થાઓ. આમ **સિદ્ધ**કવિ જે વખતે ચોરનો ભય નાશ પામ્યો છે અને રાત્રિનો ભાર ચાલી ગયો છે તે વખતે અર્ધ પ્રહર બાકી હતો ત્યારે (મોટે મળસ્કે) હૃદયમાં ચિંતવે* છે. જ્યારે તે સૂતો છે ત્યારે તે એક મનોહારિણી સ્ત્રીને જુએ છે. તેણે શ્વેત વસ્ત્ર પહેર્યાં છે, હાથમાં કમલ રહેલું છે, અક્ષસૂત્ર અને શ્રુત–પુસ્તકને ધારણ કરેલાં છે.

૪ સરસ્વતી પ્રસન્ન થઇ

सा चवेइ सिविणंति तक्खणे । ' काइ सिद्ध चिंतवहि णियमणे । '
तं सुणेवि कइ सिद्धु जंपए । ' माए मज्झु णिरु हियउ कंपए ।
कव्वबुद्धि चिंतंतु लज्जउ । तक्कछंद—लक्खण—विवज्जिउ ।
णवि समासु णत्रि विहत्ति कारउ । संधि—सुत्त—गंथह असारउ ।
कव्वु कोवि ण कयावि दिट्ठउ । महु णिघंटु केणवि ण सिट्ठउ ।
तेण वहिणि चिंतंतु अच्छमि । खुज्जुहो वि तालह लुयंछमि ॥
अंधुहो वि णवणट्ट पेच्छिरो । गेय सुणणि बहिरो वि इंछिरो । '
तं सुणे वि जाजइ महासई । णिसुणि सिद्ध जंपइ सरासई ॥
धत्ता—आलसु संकेल्लहि हियउ म मेल्लहि, मज्झु वयणु एउ दिड्ढु धरहि ।
हउ मुणिवरवेसें कहमि विसेसें, कव्वु किंपि तं तुहु करहि ॥ ३ ॥

—તત્ક્ષણે સ્વપ્નમાં તેણી વદે છે: ' હે **સિદ્ધ** ! તારા મનમાં શું ચિંતવે છે ? ' આ સાંભળી કવિ **સિદ્ધ** બોલે છે: ' માતા ! મારું હૃદય અતિશય કંપે છે. કાવ્યબુદ્ધિનો વિચાર કરતાં લજ્જા આવે છે, (કારણ કે) તર્ક, છંદ, વ્યાકરણથી રહિત છું, સમાસ, વિભક્તિ અને કારક નથી (આવડતાં) તેમ સંધિ, સૂત્ર, ગ્રંથ મને અસાર છે એટલે તે વગરનો હું છું, કોઇ પણ કાવ્ય મેં કદાપિ જોયું નથી,

---

* આ સરસ્વતીની સ્તુતિ એક સંસ્કૃત શ્લોકથી ૧૧ મી સંધિ પછી કર્તાએ કરી છે:—

या साश्वेतविभूषणांगरुचिरा श्वेतांशुकैः शोभिता,
या पद्मासनसंस्थिता शुभतमा ज्ञानप्रमोदप्रदा ।
या वृंदारकवृंदवंदितपदा विद्वज्जनानां प्रिया,
सा मे काव्यकथाप्रथाश्रितवतो वाणी प्रसन्ना भवेत् ॥

—જે શ્વેત વિભૂષણો અંગે ધરીને સુંદર છે, શ્વેત વસ્ત્રોથી શોભિત છે, પદ્માસને બેઠેલી, ઉત્તમોત્તમ અને જ્ઞાનનો આનંદ આપનારી છે, દેવસમૂહથી જેનાં ચરણો વંદિત થયાં છે, વિદ્વજ્જનોની જે વ્હાલી છે તે સરસ્વતી કાવ્યકથાની પ્રથાનો આશ્રય કરનાર એવા મને પ્રસન્ન થાઓ.

મને નિઘંટુ-કોશ કોઇએ શીખવ્યો નથી, અંધ હોઇ નવાં નવાં નૃત્યો જોવા ઇચ્છું છું, બહેરો છતાં ગીતો સાંભળવા ચાહું છું, તો હે મહાસતિ! મારું આ સાંભળ.' **સિદ્ધનું** આ સાંભળી **સરસ્વતી** કહે છે: 'આળસને સંકલી લે, હૃદયને તજી ન દે-ધૈર્ય ધર, આ મારુ વચન દઢપણે ધાર કે હું મુનિવરના વેશમાં વિશેષપણે જે કહીશ તે કોઇ કાવ્ય તું કરજે.'

આમ કવિ પોતે સરસ્વતીનાં સાક્ષાત્ દર્શન સ્વપ્નમાં કરી તેનો વર પ્રાપ્ત કરે છે.*

૫ કવિના ગુરુ

ता **मलधारिदेउ** मुणिपुंगमु । णं पच्चक्खु धम्मु उवसमु दमु ।
माहउचंदु आसि सुपसिद्धउ । जो खम-दम-जम-णियमसमिद्धउ ।
तासु सीसु तव-तेय-दिवायरु । वय-तव-णियम-सील-रयणायरु ।
तक्क-लहरि-झंकोलिय-परमउ । वर-वायरण-पवर-पसरिय-पउ ।
जासु भुवण दूरंतरु वंकिवि । ठिउ पच्छण्णु मयणु आसंकिवि ।
अमयचंदु णामेण भडारउ । सो विहरंतु पत्तु बुहसारउ ।
सरि-सर-णंदण-वण-संछणउ । मढ-विहार-जिणभण्वण-रवण्णउ ।
बंभणवाडउ णामें पट्टणु । अरिणरणाह-सेण-दलवट्टणु
जो भुंजइ अरिणखयकालहो । **रणधोरियहो** सुयहो **बल्लालहो** ।
जासु भिच्चु दुज्जण-मणसल्लणु । खत्तिउ **गुहिलउत्तु** जहिं भुल्लणु ।
तहिं संपत्तु मुणीसरु जावहिं । भव्वु लोउ आणंदिउ तावहिं ॥
घत्ता । णियगुण अपसंसिवि मुणिहि णमंसिवि जो लोएहिं अदुगंछियउ ।
णय-विणय-समिद्धइ पुणु कइ **सिद्धइ** सो जइवरु आउंछियउ ॥ ८ ॥

—ત્યારે મલધારી દેવ પદવીવાલા મુનિપુંગવ **માધવચંદ્ર** સુપ્રસિદ્ધ હતા કે જે પ્રત્યક્ષ ધર્મ, ઉપશમ અને દમની મૂર્તિરૂપ હતા, અને ક્ષમ, દમ, યમ, નિયમથી સમૃદ્ધ હતા. તેમના શિષ્ય તપતેજથી સૂર્ય જેવા, વ્રત, તપ, નિયમ, શીલના સમુદ્ર જેવા, તર્કરૂપી લહેરથી જેણે પરમતને ડગાવ્યા છે, ઉત્તમ

* આ વાતની પુષ્ટિ ૧૩ મી સંધિ પછી એક સંસ્કૃત શાર્દૂલમાં કર્તાએ કરી છે કેઃ—

छंदोऽलंकृतिलक्षणं न पठितं नाऽश्रावि तर्क्कागमो,
जातं हंत न कर्णगोचरचरं साहित्यनामाऽपि च ।
सिंहः सत्कविरग्रणीः समभवत् प्राप्य प्रसादं परं,
वाग्देव्याः सुकवित्वजातयशसा मान्यो मनस्विप्रियः ॥

—છંદ, અલંકાર, વ્યાકરણ ભણ્યો નથી, તર્કશાસ્ત્ર સાંભળ્યું નથી, તેમ સાહિત્યનું નામ પણ કર્ણગોચર થયું નથી (છતાં) વાગ્દેવી-સરસ્વતીનો ઉત્તમ પ્રસાદ પામીને **સિંહ** સત્કવિઓમાં અગ્રણી, સુકવિપણે પ્રસિદ્ધ થયેલાઓમાં માન્ય, શાણાઓનો પ્રિય થયો.

વ્યાકરણથી જેના શબ્દો પ્રસરેલા છે, જેના ભુવનમાં મદન દૂરંતરે વાંકો રહી આશંકાવાળો થઈ પ્રચ્છન્ન રહ્યો છે એટલે જેના માર્ગમાં કામદેવ આવી શકતો નથી એવા **અમૃતચંદ્ર** નામના ભટ્ટારક, અને વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ વિહરતા વિહરતા આવી પહોંચ્યા.

નદી, સરોવર, નંદનવનથી આચ્છાદિત, મઠ, વિહાર, જિનમંદિરથી રમણીય એવું **બંભણવાડ** નામનું પટ્ટણ–શહેર છે કે જે શત્રુરાજાના સૈન્ય–સમૂહને નષ્ટ કરનારૂં છે, જેને **અર્ણોરાજનો** (શત્રુજનનો) ક્ષય કરનારા કાળ જેવો અને રણધોરી(રણધીર)નો પુત્ર **બલ્લાલ** ભોગવે છે. તેના ભૃત્ય–માંડલિક દુર્જનોના મનને શલ્યરૂપ એવો ગોહિલપુત્ર–ગુહિલોત (ગોહિલવંશીય) ક્ષત્રી નામે **ભુલ્લણ** છે. (આવા સમર્થ રાજા **બલ્લાલના** માંડલિક **ભુલ્લણના** રાજ્યમાં **બંભણવાડામાં**) જ્યારે તે મુનીશ્વર પધાર્યા ત્યારે ભવ્યલોક આનંદ પામ્યા.

પોતાના ગુણની પ્રશંસા કર્યા વગર, જે મુનિ કે જેની લોકદ્વારા દુગંછા થતી નથી તેને નમસ્કાર કરીને નય–વિનયથી સમૃદ્ધ એવા કવિ **સિદ્ધે** તે યતિવર્યનો–**અમૃતચંદ્રનો** સત્કાર કર્યો.* (નીચેની વાણીવડે)

'अहो अहो परमेसर बुह पहाण । तव–णियम–सील–संजम–निहाण ।
सुविणंतरु जो मइ कल्लि दिट्ठु । सो हउ मणि मण्णमि अइ विसिट्ठु ।
तुम्हागमणें जाणियउ अज्जु ।' ता मुणिणा जंपिउ अइमणोज्जु ।
'णाणाविह–कोऊहलइ भरिउ । तु हु तुरिउ करइ पज्जुण्ण–चरिउ ।'
ता सिद्धु भणइ ' महु गरुव संक । दुज्जणह ण छुट्टइ रविमयंक ।
तहि पुण अम्हारिसु कवण मत्त । ण मुणइ जि कयाइ कइत्तवत्त ।
कुडिलच्छि कुडिल–गइ–गवण–लील । पर–छिद्द–णिहालणि–डंसणसील ।
दुव्वयण–गरल–पूरिय–सदप्प । दुज्जीह–दुट्ठ–दुज्जणविसप्प ।
जे वयणि चउम्मुह किण्हचित्त । दंसणि ण रुद्द अवयरिय–मत्ति ॥
घत्ता । दुज्जण गुण झंपिरु दोस पयंपिरु सुयणसहावें सच्छमई ।
पच्छण्ण मज्झत्थहं करमि पसत्थहं गुणदोसहं जं णिउणमई ॥ ५ ॥

---

* આ **અમૃતચંદ્ર** માટે વિશેષમાં છેવટની પ્રશસ્તિમાં કર્ત્તાએ જણાવ્યું છે કે:—

पर–वाइय–वाया–हरुअ–छम्मु, सुयकेवलिजो पव्वरक्खुधम्मु ।
सो जयउ महामुणि **अमियचंदु**, जो भव्वनिवहकइरवह चंदु ।
मलधारिदेव–पय–पोम–भसलु, जंगम सरसइ सव्वत्थकुसलु ।

—જે પરવાદીઓના વાદો હરવામાં ક્ષમ–શક્તિમાન્ છે, અને જે શ્રુતકેવલીના ધર્મની રક્ષા કરવામાં યોગ્ય છે, જે ભવ્યોના સમૂહરૂપી કમલને ચંદ્ર સમાન છે જે **મલધારિદેવના** ચરણકમલમાં રમતો ભ્રમરરૂપ છે, જે જંગમ સરસ્વતી સમ સર્વ અર્થમાં કુશલ છે તે મહામુનિ **અમૃતચંદ્રનો** જય હો !

—અહો અહો પરમેશ્વર ! બુધોમાં પ્રધાન ! તપ–નિયમ–શીલ–સંયમના નિધાન ! સ્વપ્નાંતરે જે મેં કાલે દીઠું તે હું મનમાં અતિ વિશિષ્ટ માનું છું; આપના આગમનથી તે મેં જાણી લીધું. ત્યારે તે મુનિ અતિ મનોજ્ઞ–સુંદર બોલ્યાઃ 'તું ત્વરિત નાના પ્રકારના કૌતુહલથી ભરેલું એવું પ્રદ્યુમ્નચરિત રચ.' ત્યારે **સિદ્ધ** કહે છેઃ મને મોટી શંકા છે. દુર્જનોથી સૂર્ય–ચંદ્ર પણ છૂટી શકતા નથી તો પછી અમે કે જે કદાપિ કવિત્વની વાત જાણતા નથી, એવા અમારા જેવા કોણ માત્ર ? દુર્જનો સર્પ જેવા છે,–તેઓની આંખો કુટિલ છે, તેમની ગતિ, ગમનલીલા પણ કુટિલ–વાંકી છે, પરછિદ્રોને જોવાની અને બીજાને ડસવાની ટેવવાળા છે, તેમનો આત્મા સદાય દુર્વચનરૂપી ઝેરથી પૂરિત હોય છે, તેમની જીભ ખરાબ છે, દુષ્ટ–દુર્જન સર્પ છે. (આ વિશેષણો દુર્જન અને સર્પ એ બંનેને લાગુ પડે છે) (વળી દુર્જનો) વચનમાં ચાર મોઢાવાળા અને ચિત્તમાં કાળા, દેખવામાં રૌદ્ર અને મતિમાં ભ્રષ્ટ હોય છે. (હા !) દુર્જનો (અન્યના) ગુણને ઢાંકે છે, દબાવે છે ને દોષને જણાવે છે, જ્યારે સુજનો સ્વભાવે સ્વચ્છ મતિવાળા હોય છે. હું પ્રચ્છન્નપણે મધ્યસ્થ રહીને નિપુણમતિ જેમ કરે તેમ ગુણ–દોષને પ્રશસ્ત કરીશ.

૬ કવિના માતાપિતા અને કથાનો ઉપક્રમ

> पुण पंपाइय–देवण–णंदणु, भवियणजणमणणयणाणंदणु ।
> वुहयण–जणपय–पंकयछप्पउ, भणइ सिध्धु पणमिय परमप्पउ ।
> विउलगिरिहि जिहहय भवकंदहो, समवसरणु सिरि वीर जिणिंदहो ।
> णरवर खयरामरसमवाए, गणहरु पुच्छिउ सेणियरायें ।
> मयरद्धयहो विणिज्जिय मारहो, कहहि चरिउ पज्जुण्णकुमारहो
> तं णि सुणेविणु भणइ गणीसरु, णिसुइण सेणिउ मगहणरेसरु ॥

—પુનઃ [1]**પંપાઇય** માતા અને **દેવણ** પિતાનો પુત્ર, ભવિજનોનાં મન અને નયનને આનંદ આપનાર, બુધજનોનાં ચરણકમલોમાં ભ્રમર એવો **સિદ્ધ** (કવિ) પરમાત્માને પ્રણમીને કહે છે. **વિપુલગિરિ** પર જેમણે ભવકંદનો નાશ કર્યો છે એવા શ્રી **વીર** જિનેંદ્ર સમવસર્યા ત્યારે ઘણા માણસો, ખેચર અને અમરથી સંયુક્ત એવા **શ્રેણિકરાયે** ગણધરને પૂછ્યું 'મકરધ્વજ અને કામદેવને જીત્યો છે એવા **પ્રદ્યુમ્નકુમારનું** ચરિત કહો.' તે સાંભળી ગણધર કહે છે અને મગધનરેશ્વર **શ્રેણિક** સાંભળે છે.

૭ કથા અને આત્મપ્રશંસા

આ પછી કથા શરૂ થાય છે. તેનું ગ્રંથપ્રમાણ ૩૫૦૦ છે. તે ૧૫ સંધિમાં વહેંચાયેલ છે. તેને पयडियधम्मत्थकाममोक्खा—જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રકટ થયાં છે એવી દરેક સંધિને અંતે પોતે જણાવે છે. ૩, ૪, ૬, ૭, ૮ સંધીનાં નામ અનુક્રમે पज्जुन्नकुमारावहरणं, अग्नि-

---

૧ મહુવાની પ્રતના હાંસીઆમાં પંપાઇ તે માતા ને દેવણ તે પિતા એમ જણાવ્યું છે, પણ રલ્હણનો પોતે પુત્ર હતો એમ અન્યત્ર ઘણે સ્થળે પોતે જણાવ્યું છે તેથી દેવણ તે રલ્હણનું બીજું નામ હશે.

भूयमरुभूयजम्मवण्णणं, महुकइडिह–कहंतरं, कणयपहावहरणं, पज्जुन्नविज्जालाभवण्णणं, कुमारविज्जालाभ मातामिलापवण्णणं, અને ૧૦ મીથી ઠેઠ ૧૫ મી સુધીની સંધિઓનાં નામ અનુક્રમે **भाणुकण्ण–माणभंगो, सच्चहामादेवी–माणभंगो, पज्जुण–वासुएव–संगामो, पज्जुण्ण–वासुएव–वलभद्द–मेलावउ, रूविणि–कण्णाहरणं,** અને **पज्जुण–संबु–भाणु–अणिरुद्ध–णिव्वाणगमनं** આપ્યાં છે.

કેટલીક સંધિને અંતે એક એક સંસ્કૃત શ્લોક મૂકી પોતાનાં વખાણ કર્યાં છે.

> यत्काव्यं चतुराननाऽब्जनिरतं सत्पद्यदानत्वकं,
> स्वैरं भ्राम्यति भूमिभागमखिलं कुर्वन् वलक्षं क्षणात् ।
> तेनेदं प्रकृतं चरित्रमसमं **सिद्धेन** नाम्ना परं
> **प्रद्युम्नस्य** सुतस्य कर्णसुखदं श्रीपूर्वदेवद्विषः ॥

—જેનું સારાં પદ્યવાળું ચતુરોના મુખે ચઢેલું (અથવા ચતુર્મુખ સ્વંભૂ કવિના–હરિવંશ પુરાણ કાવ્યરૂપી–કમલમાંથી નીકળેલું) કાવ્ય અખિલ પૃથ્વીને એકદમ શ્વેત કરતું સ્વેચ્છાએ ભમે છે એટલે કે જેના કાવ્યની સર્વત્ર વિખ્યાતિ થઇ છે તે અપરનામ **સિદ્ધે** આ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું કર્ણને આનંદ આપનારું આ પ્રસ્તુત મોટું ચરિત્ર (બનાવ્યું)

[આ પરથી અને નીચે મૂકેલ દશમી સંધિ પછીના શ્લોક પરથી જણાય છે કે આ કવિએ આ કાવ્યની પહેલાં વિષ્ણુ સંબંધી બીજું નાનું સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય બનાવ્યું હતું.] નવમી સંધિને અંતે

> सारासारविचारचारुधिषणः सद्धीमतामग्रणी–
> र्जातः सत्कविरत्र सर्वविदुषां वैदुष्यसंपादकः ।
> येनेदं चरितं प्रगल्भमनसा शांतः–प्रमोदप्रदं,
> **प्रद्युम्नस्य** कृतं कृतीकृतवतां जीयात् स **सिंह** क्षितौ ॥

—સારાસાર વિચાર કરવામાં સુંદર બુદ્ધિવાળો, ઊંચા વિદ્વાનોમાં અગ્રણી, સર્વ વિદ્વાનોની વિદ્વત્તા સંપાદક એવો જે સત્કવિ થયો, અને જેણે શાંતરસનું આનંદપ્રદ એવું આ પ્રદ્યુમ્નનું ચરિત પ્રગલ્ભ મનવડે રચ્યું તે કૃતાર્થમાં કૃતાર્થ એવો **સિંહ** પૃથ્વી પર જીવન્ત રહો.

દશમી સંધિને અંતે—

> विष्णोः स्तोकचरित्रसूक्तिवशतः कीर्त्तिः कवेः सांप्रतं,
> श्रीसिंहस्य भुवस्तले सुभगवत्संभ्रम्यतेऽहर्निशं ।
> ग्रामाऽराममटंवपत्तनवनक्ष्माभूक्ष्माभृत्सरिः,
> निःशेषं सममेव शुक्लममकृत् श्रीकुर्वतीदं जगत् ॥

—વિષ્ણુ (કૃષ્ણ)ના નાના ચરિત્રની ભક્તિને લીધે શ્રી સિંહની કીર્તિ સાંપ્રતકાલે અહર્નિશ સુભગપણે ભુવનતલે ભમે છે. તે કીર્તિએ ગામ, આરામ, મટંબ, તેમજ પત્તન, વન, પર્વત, નદીમાં ભટકીને સમસ્ત જગતને અનેક વખત સરખી રીતે શુક્લ કરી નાંખ્યું.

ચૌદમી સંધિને અંતે—

साहाय्यं समवाप्य नात्र सुकवेः प्रद्युम्नकाव्यस्य यः,
कर्त्ताऽभूद् भवभेदनैकचतुरः श्रीसिंहनामा शमी ।
साम्यं तस्य कवित्वगर्व्वसहितः को नाम जातोऽवनौ ?
श्रीमज्जैनमतप्रणीतसुपथे सार्थः प्रवृत्तेः क्षमः ॥

—કોઇ સુકવિની સહાય મેળવ્યા વગર **પ્રદ્યુમ્ન** કાવ્યનો જે કર્ત્તા તે ભવના ભેદ ઉકેલવામાં એકલો ચતુર એવો શમવાન્ શ્રી સિંહ નામનો થયો. તેની બરોબરી કરે એવો કવિત્વના ગર્વવાળો અને શ્રીમદ્ જૈનમતમાં પ્રણીત કરેલા સુમાર્ગમાં સાર્થક પ્રવૃત્તિ કરનાર એવો કયો થયો છે ? (કોઇ નહિ)

અંતિમ ખંડિત પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

कृतं कल्मषवृक्षस्य शास्त्रं शस्त्रं सुधीमता ।
सिंहेन सिंहभूतेन पात्रासामजभंजनं (?) ॥ १ ॥
काम्यस्य काम्यं कमनीयवृत्तेर्वृत्तं कृतं कीर्त्तिमता कवीनां ।
भव्येन **सिंहेन** कवित्वभाजां, लाभाय......सदैव कीर्त्तिः ॥ २ ॥
सव्वण्हु सव्वदंसी भव...................रस्समारो
सव्वाणं भव्वयाणं सवणमणहरो सव्वलोयाण सामी ।
सव्वे सुवच्छरु.........
.........सव्वयालं जओसो ॥

जं देवं देवदेवं अइसयसहिदं अंगदाराति हंतं
सिद्धं सिद्धी हत्थकालमलर............ ।
.........................विवुहरमणं खिज्ज देदीयमाणं
वाएसीए पवित्तं विजय...तं विरय हि सुइरं णाणलाहं वदंत ॥

घत्ता । जइइ हीणाहिउ, काइंमि साहिउ, अमुणिय सत्थ—परंपरइ ।
................वाएसरि भव्वायरइं ॥ ३ ॥

दुवइ—जा णिरु सत्तहंग—जिणवयणं—विनिग्गय दुह—विणासणी ।
होउ प्रसन्न....उज्जुण सुहपरि इयरण—कुमइ—णासणी ॥ छ ॥

આ પછી पर वाइयथी–कुसलु સુધીની ત્રણ પંક્તિ અમૃતચંદ્ર મુનિ માટે છે તે અગાઉ પૃ. ૨૫૧ ની 'ફુટનોટ'માં આપી છે.

૮ કવિના પિતા–માતા

પછી કવિ સ્વપિતા સંબંધી જણાવે છે. જો કે અગાઉ સ્વ-પિતાનું નામ દેવણ આપેલું છે, તો પણ પોતે અનેક સંધિઓની અંતે ' बुह रल्हण सुअ कइ सीह विरइआए—એટલે ' બુધ પંડિત રલ્હણના સુત કવિ સિંહવિરચિત ' અમુક સંધિ સમાપ્ત એમ જણાવે છે તેથી રલ્હણ પંડિતનો પોતે પુત્ર છે એ સ્પષ્ટ છે, અને વિશેષમાં ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં એમ કહે છે કેઃ—

तह पय–रउ णिरु उवम मइयमाणु, गुज्जर–कुल–नह–उज्जोय–भाणु ।
जो उहयपवरवाणीविलासु, एहंविह विउसहो रल्हणासु ॥

—તેના (અમૃતચંદ્ર મુનિના) પદની રજ, નિરૂપમમતિવાળા ગૂર્જર કુલરૂપી આકાશમાં ઉદ્યોતિત સૂર્ય જેવા, ઉભય ઉત્તમવાણી(સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત)ના વિલાસી એવા પ્રકારના વિદ્વાન્ રલ્હણ હતા. (એટલે દેવણ એ રલ્હણનું બીજું નામ જણાય છે.)

तहो पणइणि जिणमइ सुद्धसील, सम्मत्तवंति णं धम्मलील ।
कइ सीहु ताहि गब्भंतरंमि, संभविउ कमलु जिह सुरसरंमि ॥

—તેની સ્ત્રી જિનધર્મમાં બુદ્ધિવાળી. શુદ્ધ શીલવાળી, સમ્યક્ત્વવાળી ધર્મલીલાવાળી હતી, તેના ગર્ભની અંદર જેમ ગંગામાં કમલ સંભવે તેમ કવિ સિંહ ઉત્પન્ન થયો. (જેણીનું નામ પંપાઇય હતું એમ અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે.)

૯ કવિના ભાઇઓ

પોતાને ત્રણ ભાઇઓ પણ હતા તે પણ પછી તુરતમાં જણાવે છે.

जणवच्छलु सज्जण–जणिय–हरिसु, सुइवंतु तिवि हवइ राय–सरिसु ।
उप्पण्णु सहोयरु तासु अवरु, नामेण सुहंकरु गुणहं पवरु ।
साहारण लघु वउ तासु जाउ, धम्माणुरत्तु अइ दिव्वकाउ ।

—લોકવત્સલ, સજ્જનને હર્ષ ઉપજાવનાર, શ્રુતવંત,(' તિવિહવઇ ' એ સમજાતું નથી, તેમાં એક ભાઇનું વિશેષ નામ સંભવે છે.), રાજ સરીખો તેને બીજો ગુણવાન્ સહોદર—ભાઇ નામે શુભંકર થયો, તેનાથી લઘુવયનો સાધારણ (નામે) થયો કે જે ધર્મમાં અનુરક્ત અને દિવ્ય શરીરવાળો હતો.

આ પછીની છેવટની ખંડિત પ્રશસ્તિ શોધકને ઉપયોગી થશે તેથી અત્રે આપી છે.

तहो अणु वरुमह एउ दिसु सारु, सविणोउ विणंकुस न सरुधारु ।
जावच्छंहिं चत्तारि वि सुभाय, पर उवयारिय जणजणियराय ।

एकं हिं दिणि गुरुणा भ...,...छा णिसुणहि छप्पय कइराय हच्छ ।
भो बाल-सरासइ गुणसमीह, किं अविणोए दिण गमहिं सीह ! ।
चउविह-पुरिसत्थ-रसोह भरिउ, णिव्वाहहि जइ पज्जुण्णचरिउ ।
कइ सिद्ध हो ति रयंत हो विणासु, संपन्नउं कम्मवसेण णासु ।
महु वयणु करहि किं तुव मणेण,.........वच्छा य समेण ।

घत्ता । किं तेण पहू...धणइं, जं विहलिय इंणउ ववण इं ।
कव्वेण तेण किं कइयण हो, जं न छइ...वइ
गुरुणा पुणो...चित्ते ।

गुणिणो गुणं लहेविणु, जइ लो तुं दूसणं थवइ । १
को वारइ सविसेस खु..........सद्भावं ॥ २
संभव इव हुय विग्धं मुण वाण स ज माग्ग लग्ग
...तुरंतो वि ॥ ३

सुह.........चिरं धीरे वितं जए घत्ता ।
परकज्जं परकव्वं, विहडंतं जेहिं उद्धारय ॥ ४ ....
निम्मवियं नंदतु ससिदिणमणी जाम ॥ ५
को लेखइ सत्थम दुह......सुहयरं ।
सुयणं सुद्धसहावं करमउल रइ वि पच्छामि ॥ ६
जं किंपि हीण अहियं विउसा सोहंतु तं पि.........
थिहत्तणे णद्धइयं, समंतु सव्वेवि मह गुरुणो ॥ ७

ઉપરનું બરાબર સમજાતું નથી પણ તેમાંથી એટલું તો સમજાય છે કે ગુરુએ કવિને એક દિને કહ્યું: 'હે બાલ સરસ્વતિ! ગુણસંપન્ન સિંહ! કેમ વ્યર્થ દિન નિર્ગમે છે? ચાર પુરુષાર્થના રસથી ભરેલું પ્રદ્યુમ્ન ચરિત બનાવ.' એટલે તેણે તે કાવ્ય બનાવ્યું.

૧૦ કવિ પોતે

કવિ પોતે ચાર ભાષામાં પ્રવીણ હતો અને પોતાના પિતા રલ્હણનું કુલ ગૂર્જર હતું એ બારમી સંધિ પૂર્ણ કરી મૂકેલા શ્લોકમાં છે:—

जातः श्रीजिनधर्म्मकर्म्मनिरतः शास्त्रार्थसर्व्वप्रियो,
भाषाभिःप्रवणश्चतुर्भिरभवच्छ्रीसिंह नामा कविः ।
पुत्रो रल्हणपंडितस्य मतिमान् श्रीगूर्ज्जरागोमिह
दृष्टिज्ञानचरित्रभूपिततनुर्वंशे विशालेऽत्रनौ ॥

—શ્રી જિનધર્મ અને કર્મમાં લીન, શાસ્ત્રાર્થોમાં જે સર્વને પ્રિય છે એવો શ્રી **સિંહ** નામનો કવિ ચાર ભાષા(સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, દેશી)માં પ્રવીણ થયો. તે **રલ્હણ** પંડિતનો મતિમાન્ પુત્ર હતો અને જગતમાં વિશાલવંશ નામે **ગુર્જર** કુલમાં તે દર્શન, જ્ઞાન અને ચરિત્રથી ભૂષિત હતો.

૧૧ કવિનો સમય

આ ગ્રંથનો રચનાસંવત્ આપ્યો નથી તેથી કવિએ ઉલ્લેખેલ રાજા **બલ્લાલ** આદિનો સમય નક્કી કરવાથી તેના સમકાલીન તરીકે કવિનો સમય નિશ્ચિત થઇ શકે.

એક બલ્લાલ નામનો માલવાનો રાજા હતો તેવો સં. ૧૨૮૭ ની આબૂ પરની ગૂર્જર મહામાત્ય શ્રી તેજપાલે કરાવેલી લૂણસિંહવસહિકા–લૂણવસતિના શિલાલેખના ૩૫ મા શ્લોકમાં ઉલ્લેખ છેઃ—

> रोदः कंदरवर्त्तिकीर्त्तिलहरी लिप्तामृतांशुद्युते–
> रप्रद्युम्नवशो यशोधवल इत्यासीत्तनूजस्ततः ।
> यश्चौलुक्यकुमारपालनृपतिः प्रत्यर्थितामागतं,
> मत्वा सत्वरमेव मालवपतिं ब(व)ल्लालमालब्धवान् ॥

ભાવાર્થ:—(આબૂના પરમારવંશના રામદેવને) **યશોધવલ** નામનો પ્રતાપી પુત્ર થયો, કે જેણે ચૌલુક્યનૃપતિ કુમારપાલના શત્રુ માલવપતિ બલ્લાલને ચઢી આવેલો જાણી તુરત તેની સામે થયો અને તેને મારી નાંખ્યો.

એ જ પ્રમાણે, આબૂ પાસે અચલેશ્વરના મંદિરના લેખમાં ૧૫ મા શ્લોકમાં યશોધવલે ગુર્જર રાજાના શત્રુ માલવપતિ **બલ્લાલ**ને લડાઇમાં મારી નાંખ્યો એમ જણાવ્યું છેઃ

> तस्मान्मही...विदितान्यकलत्रयात्र स्पर्शो यशोधवल इत्यवलम्बते स्म ।
> यो गुर्जरक्षितिपतिप्रतिपक्षमाजौ बल्लालमालभत मालवमेदिनीन्द्रम् ॥

આ યશોધવલનો સં. ૧૨૦૨ નો શિલાલેખ અજારી ગામમાં મળ્યો છે તેમાંના प्रमारवंशोद्भव महामण्डलेश्वरश्रीयशोधवलराज्ये એ ઉલ્લેખથી તે સમયે યશોધવલ ગુર્જરનરેશ કુમારપાલનો સામન્ત–માંડલિક રાજા આબૂ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો; અને સં. ૧૨૨૦ નો તેના પુત્ર ધારાવર્ષનો શિલાલેખ મળે છે તેથી તે વર્ષ પહેલાં યશોધવલનો દેહાન્ત થયો હોવો જોઇએ.

(જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧, પૃ. ૭૬–૭૭)

માલવાના પરમાર રાજા યશોવર્માને ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહે જીત્યા પછી માલવા પર ગૂજરાતરાજાનો અધિકાર થયો હતો. યશોવર્માના દેહાન્ત બાદ માલવાધિપતિનું બિરુદ બલ્લાલદેવની સાથે લગાડેલું મળે છે, પરંતુ તે પરમારોની વંશાવલીમાં એ નામ મળતું નથી તેમ તે રાજા ક્યા વંશનો હતો તે જણાયું નથી.

કુમારપાલ ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યા પછી માલવાનો બલ્લાલ, ચંદ્રાવતી(આબૂ પાસે)ના પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ અને સપાદલક્ષ–સાંભરનો ચોહાણ રાજા અર્ણોરાજ એમ ત્રણેએ મળી જઇ

કુમારપાલ સામે વિરોધી વ્યૂહ રચ્યો; પરંતુ અંતે તેમનો બધો પ્રયત્ન નિષ્ફલ થયો. વિક્રમસિંહનુ રાજ્ય તેના ભત્રીજા યશોધવલને કુમારપાલે આપ્યું. આ યશોધવલદ્વારા બલ્લાલ મરાયો અને માલવા એક વાર ફરીને ગૂજરાતમાં ભેળવવામાં આવ્યું. [Epi. Ind. Vol VIII P. 200.]

બલ્લાલના મૃત્યુની નોંધ અનેક પ્રશસ્તિઓમાં મળે છે. વડનગરમાં મળેલી કુમારપાલની પ્રશસ્તિના ૧૫ મા શ્લોકમાં બલ્લાલ પર કરેલી જીતનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં લખેલ છે કે બલ્લાલનું મસ્તક કુમારપાલના મહેલના દ્વાર પર લટકાવવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૧૪૩ ના નવેંબરમાં કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક અને ઇ. સ. ૧૧૫૧ સપ્ટેંબરની લખેલી ઉક્ત વડનગર પ્રશસ્તિ છે તેથી તે એ સમયની વચ્ચે બલ્લાલની મૃત્યુ-ઘટના બનેલી સિદ્ધ થાય છે.

સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે માળવાના બલ્લાલદેવ અને દક્ષિણના મલ્લિકાર્જુનને કુમારપાલે હરાવ્યા. આ વિજયનો ઠીક ખ્યાલ ઇ. સ. ૧૧૬૯ ના સોમનાથના લેખમાં મળે છે. ઉદયપુર (ગ્વાલિયરનું)માં મળેલા ચૌલુક્યોના લેખો પરથી પણ તેનું સમર્થન થાય છે. તે ઉદયપુરમાં કુમારપાલના બે લેખ સં. ૧૨૨૦ અને ૧૨૨૨ ના મળ્યા છે અને અજયપાલનો સં. ૧૨૨૯ નો એક મળ્યો છે; તેથી માલૂમ પડે છે કે સં. ૧૨૨૯ સુધી પણ માળવા ઉપર ગૂજરાતનો અધિકાર હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહની માફક કુમારપાલ પણ અવન્તીનાથ કહેવાતો હતો.

એમ કહેવાય છે કે ઉન નામનું ગામ બલ્લાલદેવે વસાવ્યું હતું. ત્યાંના એક શિવમંદિરમાં બે લેખખંડ મળ્યા છે. તેની ભાષા સંસ્કૃત છે. તેમાં બલ્લાલદેવનું નામ છે, પરંતુ એ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતી નથી કે ભોજપ્રબંધના કર્ત્તા બલ્લાલ અને આ બલ્લાલ બંને એક જ હતા. જો એક જ હોય તો બલ્લાલ પરમાર વંશજ હતો તેમાં વિશેષ સંદેહ નહી રહે, કારણ કે આ વંશમાં વિદ્વત્તા પરંપરાગત હતી. (ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પૃ. ૧૫૦ થી ૧૫૨) આપણા કવિએ બલ્લાલનો વંશ કે તે ક્યા પ્રાંતનો મુખ્ય રાજા હતો તે આપેલ નથી, પણ તે રણધોરીય(રણધીર)નો પુત્ર હતો એ ખાસ જણાવવા ઉપરાંત તે એક સમર્થ રાજા હતો અને જેનો માંડલિક ગોહીલવંશીય ભલ્લણ બાંભણવાડામાં રાજ્ય કરતો હતો અને જે અર્ણોરાજનો કાળ હતો એમ વિશેષ જણાવ્યું છે.

જોકે ભલ્લણ સંબંધી કંઇ જણાયું નથી, પરંતુ અર્ણોરાજ સંબંધી ઇતિહાસનાં પાનાં ખોળતાં જે કંઇક મળી આવે છે તે એ છે કે શાકંભરી-સાંભર(સપાદલક્ષ)નો ચોહાણવંશી અર્ણોરાજ તે અજમેરનો સ્થાપક અજયરાજનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી હતો. તેને આનાલ, આનલદેવ અથવા આનાજી પણ કહે છે. તેને ત્રણ રાણી (૧) મારવાડની સુધવા, (૨) ગૂજરાતના સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવી અને (૩) કુમારપાલની બહેન દેવલદેવી-હતી. પહેલી રાણીથી જગદેવ અને વીસલદેવ (વિગ્રહરાજ) નામના બે પુત્ર, અને બીજી રાણીથી સોમેશ્વર નામનો પુત્ર થયો કે જે સોમેશ્વરનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ ચોહાણ થયો. આ અર્ણોરાજે 'આનાસાગર' નામનું તળાવ અજમેરમાં બંધાવ્યું હતું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે અર્ણોરાજ પર હુમલો કર્યો હતો, પરંતુ અંતે પોતાની કન્યા કાંચનદેવીનાં લગ્ન તેની સાથે કરી મૈત્રી કરી હતી. સિદ્ધરાજના મરણ પછી અર્ણોરાજે ગૂજરાત પર ચઢાઇ કરી, પરંતુ સફલતા પ્રાપ્ત થઇ નહિ. આનો બદલો લેવા વિ. સં. ૧૨૦૭ આસપાસ ગૂજરાતના રાજા કુમારપાલે તેના રાજ્ય પર આક્રમણ કરી તેને હરાવ્યો.

આ સંબંધી ગૂજરાતના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં વર્ણન છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં જણાવે છે કે 'કુમારપાલે રાજ્યાધિકારી થયા પછી ઉત્તરના રાજા અન્ને તેના પર ચઢાઇ કરી. આ ખબર સાંભળી કુમારપાલ પણ પોતાના સામંતો સાથે સામી ચઢાઇ કરી. માર્ગમાં આબૂની પાસેની ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ પણ તેને આવી મળ્યો. આગળ જતાં ચોહાણ અને સોલંકી વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં કુમારપાળે લોહના તીરથી અન્નને ઘાયલ કરી હાથી પરથી નીચે પાડી દીધો અને તેના હાથી–ઘોડા છીનવી લીધા. આથી અન્ને પોતાની બ્હેન જલ્હણાનાં લગ્ન કુમારપાલ સાથે કરી આપસમાં મૈત્રી કરી લીધી. [આ યુદ્ધમાં પૂર્વોક્ત પરમાર વિક્રમસિંહ અર્ણોરાજ સાથે મળી ગયો હતો તેથી તેને કેદ કરી ચંદ્રાવતીનું રાજ્ય કુમારપાલે તેના ભત્રીજા યશોધવલને આપી દીધું હતું.]

આ ઉપરાંત મેરુતુંગના પ્રબંધચિંતામણી અને જિનમંડનકૃત કુમારપાલ પ્રબંધમાં સપાદલક્ષ–શાકંભરીના અર્ણોરાજ સંબંધી વાતો આવે છે અને કુમારપાલે યુદ્ધમાં અર્ણોરાજને જીતી લીધો હતો એવું અંતે જણાવેલું છે. આ ગ્રંથોમાં થયેલ યુદ્ધનું વર્ણન કદાચ અતિશયોક્તિવાળું કોઇને લાગે પણ બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું ને તેમાં કુમારપાલનો વિજય થયો હતો એ ઐતિહાસિક સત્ય છે; કારણ કે સં. ૧૨૦૭ નો ચિતોડના કિલ્લામાં સમિધેશ્વર(શિવ)ના મંદિરમાં એક લેખ છે તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે શાકમ્ભરીના રાજાને જીતી અને સપાદલક્ષ દેશનું મર્દન કરી જ્યારે કુમારપાલ શાલિપુર ગામે પહોંચ્યો ત્યારે પોતાની સેનાને ત્યાં રાખી પોતે સ્વયં ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) શોભા જોવા અહીં આવ્યો. આ લેખ તેણે જ કરાવ્યો છે.

અર્ણોરાજ સં. ૧૨૦૭ અને ૧૨૦૮ ની વચ્ચે તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જયદેવના હાથે મૃત્યુ પામ્યો. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પૃ. ૨૩૯ થી ૨૪૨) આ અર્ણોરાજનો જ ઉલ્લેખ આપણા કવિએ બલ્લાલનું જે વિશેષણ આપ્યું છે. '**अरिणरक्खय कालहो**' એમાં કરેલ છે એમ મને જણાય છે. એ વિશેષણ પરથી એમ લાગે છે કે અર્ણોરાજ અને બલ્લાલ અરસ્પરસ શત્રુઓ હતા અને બલ્લાલ અર્ણોરાજનો કાલ હતો એટલે તેનાથી વધારે સમર્થ હતો. આ કારણે ઉપર જણાવ્યું તેમ અર્ણોરાજ બલ્લાલને મળી ગયો હશે અને બલ્લાલને ગૂજરાતના કુમારપાલ સામે ચડાઇ કરતાં યશોધવલે મારી નાંખ્યો હશે.

કુમારપાલે અર્ણોરાજ સાથે મળી જનાર વિક્રમસિંહને કેદ કરી, આબૂ પાસે ચંદ્રાવતીનું રાજ્ય તે વિક્રમસિંહના ભત્રીજા ઉક્ત યશોધવલને આપ્યું હતું તે ઉપર કહી ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે બલ્લાલ, યશોધવલ, અર્ણોરાજ અને કુમારપાલ એ સર્વે સમકાલીન હતા, અને તે સમયમાં આપણો કવિ થયો હતો એટલે વિ. સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૦૭ ની વચ્ચે ને અવશ્ય વિદ્યમાન હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૨ પ્રકીર્ણ

આ કાવ્ય મુખ્યપણે ઘત્તા જેની અંતે આવે છે એવાં અપભ્રંશ કાવ્યોમાં ખૂબ પ્રચલિત પદ્ધડી છંદમાં છે. તદુપરાંત બીજા અપભ્રંશ ભાષાના છંદો છે. દુવઇ (દ્વિપદી), વત્થુ (વસ્તુ), ગાહા (ગાથા), ખંડય (ખંડક), આરનાલં–આરણાલં, ચઉપ્પદી (ચતુષ્પદી). શબ્દસૌષ્ઠવ, મનહર ઉપમા આદિ અલંકારથી પૂરેલું રસભર્યું અને કવિત્વવાળું આ કાવ્ય છે.

કવિ ગૂર્જરવંશમાં થયેલ હોઇ તેમજ બાંભણવાડા(આબૂ–શિરોહી પાસે)ના ગામમાં થયેલ હોઇ એક ગૂજરાતી છે, કારણ કે તે સમયે આબૂ આદિનો ભાગ ગૂજરાતવશવર્ત્તી હતો. તેનો સમય સુનિશ્ચિતપણે સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૭૭ માં લાગે છે.

સામાન્ય રીતે અપભ્રંશ કાવ્યોનો મોટો સમૂહ દક્ષિણ દેશના–મહારાષ્ટ્રીય દિગંબર જૈનોનો રચેલો સાંપડે છે, પરન્તુ ગૂજરાતમાં શ્વેતાંબરીય મુનિઓનું 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' વગેરે રચેલું અપભ્રંશ સાહિત્ય પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. [જુઓ મારો લખેલ 'જૂની ગૂજરાતીનો ઇતિહાસ' કે જે જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧ લાની પ્રસ્તાવનારૂપે છપાઇ ગયો છે.]

આ કવિ શ્વેતાંબર કે દિગંબર છે તે તો આખું કાવ્ય બરાબર વાંચીને તેની કથા શ્વેતાંબરીય કે દિગંબરીય છે તે પરથી નિશ્ચિતપણે કહી શકાય, પરંતુ (૧) સામાન્ય રીતે મલધારીદેવ–માધવચંદ્ર, તેમના શિષ્ય અમૃતચંદ્ર ભટ્ટારક એ નામો દિગંબરીય જણાય છે, (૨) કથાનો ઉપક્રમ વિપુલગિરિ પર ગૌતમ ગણધર પાસે મગધપતિ શ્રેણિક આવીને પૂછે છે ને તેને તેઓ સંભળાવે છે એ પ્રકારનું વર્ણન વિશેષે કરી દિગંબર કથાકાવ્યોમાં જણાય છે, તેથી આ કવિ દિગંબર જૈન હોવાનો વધુ સંભવ છે. તે શ્રાવક હતો અને પિતા રલ્હણ પંડિતનો અને માતા પંપાઇયનો પુત્ર હતો, અને માતા જિનધર્મ પ્રત્યે વિશેષ અનુરક્ત હતી એમ કવિ પોતે ચોખ્ખું જણાવે છે.

આ કાવ્યની જુદી જુદી શુદ્ધ પ્રતો ઉપલબ્ધ થતાં તેનો સમુદ્ધાર થાય એ ઇષ્ટ છે; તે થયે અપભ્રંશ કાવ્ય–સાહિત્યમાં એક સારી વૃદ્ધિ થશે.

આ લેખમાં સાક્ષરશ્રી નાથૂરામ પ્રેમીજીએ આપેલી સહાય માટે તેમનો ઉપકૃત છું.

અંતિમ મંગલાચરણ.

[રાગ–યમન કલ્યાણ જય જય ગુર્જરીના લયમાં]

જય જય જય જય નમો શ્રુતદેવીનો જય,
નમો શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરનો જય જય.

અર્હંત–વાણી ગણધરગુંથી લખી દેવર્દ્ધિ રહીસહી,
શાસનહિત એ સૂત્ર પ્રવૃત્તિ રત્નાકર સમ જાય કહી;
સ્યાદ્વવાદમાં નથી અનુજ્ઞા, નથી નિષેધ કશાનો કર્યો,
જિનની સાચી એકજ આજ્ઞા સત્ય-શોધ સદ્વર્ત્તન હો.

જય હો જય હો જય હો નમો વાગ્દેવીનો જય.

પંચાંગી શ્રી ભદ્રબાહુ જિનભદ્ર અને શીલાંકસૂરિ,
અભયદેવ આદિ મલધારી હેમચંદ્ર ને મલયગિરિ;
ઉમા સ્વાતિ ને સિદ્ધસેન વળી હરિભદ્ર હેમચંદ્રસૂરિ,
નવિન સંસ્કૃતિ આણી અંતે યશોવિજયે વિશેષ પૂરી.

જય હો જય હો જય હો નમો સરસ્વતીનો જય.

પ્રાકૃત સંસ્કૃત ગિરા અને અપભ્રંશ દેશી ભાષામાં ભરી,
જ્ઞાન દિલ્લસુરી દુનિયાને દઇ સદાકાળ ઉપકૃત કરી;
બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ સાથે ભિન્ન આ શ્રમણ સંસ્કૃતિ ખ્યાતિ વરી
આર્યદેશની આર્ય સભ્યતા આત્મવાદને યોગ્ય ઠરી.

જય હો જય હો જય હો નમો ભારતીનો જય.